VEZE U NOB 1941-1945
RATNA SEĆANJA
4

RATNA SEĆANJA
VEZE U NOB-U
1941-1945

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA DVADESET SEDMA

ZBORNIK SEĆANJA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsednik; članovi: ALI ŠUKRUA, RISTO DŽUNOV, DAKO PUAČ, general-pukovnik 2IKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VEUKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, MILAN DAUEVIĆ, general-potpukovnik, SVETOZAR ORO, general-major, AUGUST VRTAR, general-major, MIŠA LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET D20NLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUCAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIC, pukovnik

Glavni i odgovorni urednik
RADOMIR PETKOVIĆ

Urednici
pukovnik ESAD TIHIĆ
potpukovnik MOMČILO KALEM

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD

VEZE U NOB

- RATNA SEĆANJA -
1941. 1945

BEOGRAD, 1981.

ORGANIZATORI IZDANJA

SAVEZNI ODBOR ZA NEGOVANJE TRADICIJA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-u«:

Metod Antunac, Albin Barle, Uroš Bradić, Dušan Brstina (predsednik), Gojko Cvetković, Andrò Čečuk, Pero Čumbelić, Anđelko Gančević, Savo Glogovac, Stevo Ilić, Rudi Jančar, Štefka Kolar, Veljko Košutić, Borivoje Krstić, Borivoje Laušević, Blagoje Lozica, Vlajko Milačić, Pavle Mrsić, Vera Nikolova, Vasko Petkovski, Ilija Radaković, Meho Sarajlija, Branka Savić, Dobrila Sekulović, Vinko Šporčić, Đuro Trikić, Radomir Vučković, Branko Vukašinović, Živko Vukmanović i Jože Zanoškar (sekretar)

ODBOR ZA IZDAVANJE ZBORNIKA SEĆANJA NA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-i«:

Zivorad Antić, Bogdan Basarić, Bude Bogdanović, Pavle Bojčević, Tihomir Cvetković (sekretar), Mahmud Cefo, Pavle Čubrilo, Mišo Danon, Blagoje Đokić, Đuro Jekić, Radomir Jovanović, Stanimir Jovanović, Todor Knežević, Velimir Knežević (predsednik), Bogdan Krnjajić, Lado Lapajner, Dušan Mileusnić, Ivan Pivk, Nebojša Pupić, Lujo Rukavina, Aleksandar Sekulić, Vuk Šakić, Solomon Sujica, Bogdan Trgovčević, Gojko Uzelac, Milan Vukšić i Nikola Žeželj.

UPRAVA VEZA GENERALŠTABA JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIJE

GRUPA ZA KOMPOZICIJU ZBORNIKA:

Tihomir Cvetković, Jovo Radović i Jože Zanoškar.

BRANKO MAMULA

NEKI AKTUELNI PROBLEMI RUKOVOĐENJA I KOMANDOVANJA*

Dinamičan razvoj sistema općenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao rezultanta ukupnog društvenog razvoja, aktuelizirao je neke probleme u sistemu rukovođenja i komandovanja. Ti problemi su dvojake prirode - društveno-političke i vojno-tehnološke, jer je i uticaj društvenog razvoja na sistem općenarodne odbrane i sistem rukovođenja i komandovanja kao njegov podsistem, također dvojak. Brži razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, naročito poslije Jedanaestog kongresa SKJ, uslovio je intenziviranje procesa podruštvljavanja svih vitalnih društvenih funkcija, pa i odbrambene i zaštitne funkcije, čime su neki odnosi u toj oblasti poprimili drukčija obilježja. S druge strane, razvojfem proizvodnih snaga i stalnim narastanjem materijalnog bogatstva tehničkog i tehnološkog nivoa našeg društva, stvorena je solidna materijalno-tehnička osnova za razvoj svih komponenti općenarodne odbrane i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu, što je, opet, sa svoje strane aktueliziralo neke probleme rukovođenja i komandovanja.

U svjetlosti konstatiranih činjenica koje su evidentne, pokazuje se nužnim proučavanje nekih ključnih pitanja iz oblasti teorije rukovođenja i komandovanja sa političke, doktrinarne i vojnonaučne strane - **kako bi se preciznije definirali** odnosi i ponudila konkretna rješenja koja bi bila društveno prihvatljiva i koja bi zadovoljila kriterijume efikasnosti i ekonomičnosti.

To podrazumijeva produbljeniju analizu svih relevantnih činilaca koji determinišu sistem rukovođenja i komandovanja. Ovaj članak, dakako, ne može imati pretenziju da da cjelovitu analizu problema o kojima je riječ, ali može da podstakne raspravu i ukaže na neke osnovne pravce kojima treba usmjeriti analizu sadašnjeg stanja sistema općenarodne odbrane radi blagovremenog uočavanja bitnih tendencija što su se već ispoljile u njegovom razvoju, te sagledavanja implikacija toga na sistem rukovođenja i komandovanja.

Polazeći od tog cilja čini se uputnim istaći najprije onu bitnu karakteristiku sistema općenarodne odbrane i društvene samozaštite, koja ponajviše aktualizira probleme rukovođenja i komandovanja, a to je njegova - **složenost,** koja se izražava dvojako: (1) kao tendencija stalnog povećanja snaga općenarodne odbrane i društvene samozaštite, i (2) kao tendencija povećanja broja i raznolikosti elemenata njihove unutarnje strukture.

* Prilog admirala Branka Mamule objavljuje se u ovoj ediciji i u ovom tomu zato što Redakcija smatra da će korisno poslužiti u sagledavanju teorijskih i praktičnih problema koji se danas postavljaju u vezi sa rukovođenjem i komandovanjem u opštenarodnoj odbrani. Teorijske osnove i ponuđena rešenja bazirana su na iskustvima iz našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Stoga smatramo da ova razmatranja imaju opravdano mesto u ovoj ediciji, u kojoj savremenici pišu svoja sećanja iz rata, s težištem na sredstvima veze kao bitnim elementima komandovanja u našem narodnooslobodilačkom ratu i u savremenim uslovima. (prim. Redakcije).

Proces podruštvljavanja općenarodne odbrane uslovio je kvalitativno nov odnos društva prema toj svojoj funkciji, tako da se ona shvaća kao i svaka druga djelatnost građana, organizacija udruženog rada, društveno-političkih organizacija, samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih organizacija, a posebno kao funkcija društveno-političkih zajednica. Radni ljudi i građani samoupravno odlučuju o svim bitnim pitanjima organiziranja i materijalno-tehničkog i financijskog obezbjeđenja funkcije općenarodne odbrane. Došlo je do velikog broja raznovrsnih subjekata (sa stalnom tendencijom njihovog rasta) u razvoju sistema općenarodne odbrane i društvene samozaštite u socijalističkom samoupravnom društvu.

Kao neposredna posljedica djelovanja navedenih zakonitosti, vidno se ističu dvije suprotne pojave: koncentracija i dekoncentracija, kao organizacione kategorije i kao kategorije ratne vještine. One egzistiraju istovremeno i usko su povezane sa brojnošću i raznorodnošću subjekata. Koncentracija snaga i sredstava, obezbjeđuje progresivna kretanja u sistemu i njegovu ogromnu snagu, što je, inače, slučaj sa svakim velikim sistemom. Dekoncentracija obezbjeđuje žilavost, reprodukciju, mogućnost transformacije i adaptivnost sistema općenarodne odbrane. Organizacioni postupci koncentracije i dekoncentracije su međusobno uslovljeni, pa svaki organizacioni postupak denkoncentracije mora u određenom momentu da obezbijedi ostvarenje koncentracije, kao i obratno. Dakle, krajnja konsekvenca istovremenog i kompleksnog djelovanja opisanih zakonomjernosti jeste - složenost sistema općenarodne odbrane i društvene samozaštite u pogledu načina organiziranja njegove unutrašnje strukture, odnosno oblika organiziranja snaga općenarodne odbrane i društvene samozaštite.

To se, pored ostalog, ogleda i u podjeli snaga općenarodne odbrane i društvene samozaštite na općem planu i na nivou oružanih snaga. Na prvom, općem nivou klasifikacije imamo na jednoj strani oružane snage, a na drugoj sve ostale društvene strukture koje su istovremeno i odbrambene. Nije teško pretpostaviti koliko je složen ovaj drugi niz, koji u svojoj ukupnosti poprima obilježja masovnog pokreta općenarodne odbrane. Ali, ni sistem oružanih snaga, koji se sastoji od Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane - nije mnogo manje složen. Obje njegove komponente - JNA i TO - imaju veoma razgranatu horizontalu (vidovsko-rodovsku) i vertikalnu strukturu (jedinice i združeni sastavi različitih nivoa). U tom pogledu naročito je karakteristična teritorijalna odbrana, koja ima svoju združeno-taktičku i taktičku strukturu (naziva se još i prostorna struktura). Ova posljednja pokriva čitavu teritoriju naše zemlje i neposredno se dodiruje s masovnim pokretom općenarodne odbrane.

Identične pojave zapažaju se i u razvoju sistema rukovođenja i komandovanja: (1) pojava novih i ubrzan razvoj postojećih funkcija sistema općenarodne odbrane uslovljava istu takvu pojavu u sistemu rukovođenja i komandovanja, i (2) sve veće podvajanje u zasebne organizacione oblike pojedinih djelatnosti u okviru funkcije odbrane i zaštite i nužnost njihovog integriranja na određenim nivoima, uslovljava povećanje broja institucija u sistemu rukovođenja i komandovanja. To je ujedno i krajnja posljedica djelovanja opisanih zakonitosti, koja se u praksi iskazuje kao problem optimalizacije sistema rukovođenja i komandovanja koji je u neposrednoj vezi sa brojem instanci, jer su granice optimalne strukture određene propusnom moći sistema, brzinom protoka informacija i sposobnošću za brzo reagiranje na promjenu situacije.

Opisane pojave i tendencije izražavaju samo jednu, kvantitativnu stranu složenosti sistema općenarodne odbrane i sistema rukovođenja i komandovanja kao njegovog podsistema. Drugu stranu čini kompleks društvenih i funkcionalnih odnosa koji se uspostavljaju unutar sistema, između njihovih elemenata u horizontalnoj i vertikalnoj ravni. Složenost tih odnosa proističe jednim dijelom |z Prirode samoupravno organizirane općenarodne odbrane, a drugim dijelom iz činjenice da se funkcije oružane i neoružane borbe, odnosno borbenih dejstava na frontu, u vlastitoj pozadini i na privremeno zaposjednutoj teritoriji ne ostvaruju odvojeno već integralno, i u akcionom i prostorno-vremenskom smislu.

Zbog toga je nužno skladno funkcioniranje cjelokupnog sistema općenarodne odbrane, posebno u operacijskim i borbenim zonama u toku priprema i izvođenja operacija, bojeva i borbi, ali ne na isti način kao u klasičnom tipu rata.

Klasična shvatanja o vođenju rata polaze od stanovišta da oružanu borbu na određenom prostoru (pravcu, zoni) vode isključivo oružane snage i da o porazu ili pobjedi one odlučuju. Suprotno tome naša koncepcija općenarodne odbrane i doktrina vođenja općenarodnog odbrambenog rata polaze od stava da će sve organizirane snage u sistemu općenarodne odbrane biti i subjekti oružane borbe, a to znači da će biti uključene, na posredan ili neposredan način, u vođenje oružane borbe. To su mnoge brojne i raznovrsne jedinice, i radne i društveno-političke organizacije i organi tako organizirani da sistem oružane borbe ima sve neophodne komponente za njegovo besprekorno funkcioniranje.

S obzirom na to da određeni prostor (zona, pravac) borbenih dejstava obuhvata više općina, regija pa čak i dijelove socijalističkih republika i pokrajina, može se reći da je svaki prostor (zona, pravac, vojišna prostorija) specifičan, kako po broju subjekata tako i po njihovoj raznorodnosti. Zbog toga se ne može govoriti o nekom šematizmu u stvaranju borbene organizacije na bilo kom dijelu naše teritorije. Prema nekim analizama u zoni borbenih dejstava divizije, na primjer, može se naći od nekoliko hiljada do nekoliko stotina hiljada ljudi. S druge strane, takva zona može biti na prostoru dvije, a u nekim slučajevima i više općina. Isto tako, ona može da obuhvati urban, industrijski zasićen i gusto naseljen prostor sa velikim brojem aktuelnih i potencijalnih činilaca oružane borbe, ali zona borbenih dejstava može biti i na teško prohodnom i slabo naseljenom prostoru koji uz to nema dobre izvore materijalnih potreba. U takvim slučajevima pojavljuje se manji broj subjekata oružane borbe u konkretnoj zoni borbenih dejstava. Drugim riječima, uslovi za organizaciju oružane borbe su od jedne do druge zone promenljivi, što će uvijek uticati na način organiziranja i funkcioniranja sistema rukovođenja i komandovanja.

No, kako sistem općenarodne odbrane zbog svoje složenosti objektivno ne može i ne treba da funkcionira mehanički prema utvrđenim i razrađenim šemama, što je najčešće slučaj kad su u pitanju klasični vojni sistemi, to je bitna pretpostavka njegove efikasnosti kreativno ponašanje svih subjekata koji učestvuju u akciji, saobrazno datim uslovima i mogućnostima borbenog djelovanja.

Iz toga logično slijedi zaključak da odnosi koji se uspostavljaju među subjektima u pripremama i u izvršenju ratnih dejstava na svim nivoima općosti-a oni su nužno mnogobrojni i raznovrsni - također ne mogu i ne treba da budu kruti i šematizovani. To, međutim, ne znači da ne treba da budu doktrinarno određeni i teorijski precizno definirani, pri čemu treba razlikovati društvene odnose koji su i u ovoj kao i drugim oblastima društvenog života eminentno samoupravni, od rukovodilačkih, odnosno komandnih odnosa koji su subordinarni. Prvi se uspostavljaju u sferi politike općenarodne odbrane i društvene samozaštite a drugi u tehnološkom procesu rukovođenja oružanom borbom i ratnim dejstvima u cjelini kao procesu rada komandi i starješina. Ova dva suštinski različita tipa odnosa u praksi se često prepliću, naročito u društvenim strukturama, zbog čega se ponekad zamjenjuju i čime se stvara zbrka pojmova, što se negativno odražava na efikasnost funkcioniranja sistema.

U našoj vojnoj literaturi, prvenstveno u publicistici, a ponegdje i u zvaničnim aktima upotrebljavaju se različiti termini za jednu te istu djelatnost ili se istim terminom označavaju različite djelatnosti. Posebno se to odnosi na pojmove
- upravljanje, rukovođenje i komandovanje. Tako se u jednom te istom tekstu iskazuju tvrdnje da komanda upravlja, rukovodi ili komanduje. Zamjenjivanje navedenih pojmova, dakle, nije rijedak slučaj. Razlog tome može biti to što oni imaju različito značenje u različitim naukama. Na primjer, pojam upravljanje ima drukčije značenje u tehničkim, posebno u kibernetici, a drukčije u društvenim naukama. Pored toga, u vojnu teoriju vrlo često se prenosi pojam upravljanja iz oblasti javne (državne) uprave, što je pogrešno. Takva shvatanja dovode do toga da se, recimo, skupština društveno-političke zajednice ili druga samoup-

ravna tijela tretiraju kao organi rukovođenja općenarodnom odbranom što je u osnovi netačno.

Otuda potreba valjanog teorijskog određenja pojmova u ovoj oblasti. To je preduslov za utvrđivanje i definiranje odbrambenih modela funkcionalnih veza i odnosa na ratištu, vojištu i posebno u zonama borbenih dejstava. Prva relacija je, svakako, upravljanje - rukovođenje.

0 ODNOSU IZMEĐU UPRAVLJANJA I RUKOVOĐENJA U OBLASTI OPĆENARODNE ODBRANE

Upravljanje kao funkcija je uvijek bila i ostaje funkcija klasa na vlasti. To je funkcija kojom se određuju ciljevi i politika funkcioniranja organizacije, te odlučivanje o najhitnijim pitanjima organizacije. Funkcijom upravljanja regulišu se sve druge funkcije organizacije pa i funkcija rukovođenja.

Upravljanje na samoupravnoj osnovi (samoupravljanje) ostvaruju svi radni ljudi u svim oblastima rada. To znači daje samoupravljanje vladajući oblik uređenja odnosa na svim nivoima i u svim sferama rada, i da ono reguliše sve druge funkcije, pa time i funkciju rukovođenja u oblasti općenarodne odbrane. Drugim riječima, upravljanjem se daju zadaci i obavezuju izvršioci da postupe u skladu sa definiranim ciljevima i usvojenom politikom funkcioniranja svake organizacije.

Određivanje tačnog odnosa između upravljanja (samoupravljanja) i rukovođenja (poslovođenja) uopće ima teoretski i praktični značaj, posebno u oblasti općenarodne odbrane i društvene samozaštite. O tom odnosu vođene su mnogobrojne rasprave u našoj zemlji. Shvatanja o tome da je uvođenjem samoupravljanja došao kraj rukovođenju ili da između upravljanja i rukovođenja postoji dualizam funkcije usmjeravanja, nisu našla potvrdu ni u praksi ni u teoriji. Posebno se to odnosi na oblast općenarodne odbrane gdje se vidno ispoljavaju tri osnovne funkcije: (1) upravljanje, (2) rukovođenje i komandovanje i (3) izvršavanje.

Prva funkcija - upravljanje (samoupravljanje) u oblasti općenarodne odbrane i društvene samozaštite realizira se kao što je rečeno, u sferi politike odbrane i zaštite na svim nivoima društveno-političkog organiziranja. S obzirom na demokratičnost političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, svi radni ljudi i građani, i svi društveni subjekti u poziciji su da neposredno ili kroz delegatski sistem utiču na politiku odbrane i zaštite, kako u pripremama tako i u izvršenju, i na uslove ostvarivanja ove društvene funkcije. U tome je i suština podruštvljavanja ove osobene društvene djelatnosti.

Druga funkcija sistema općenarodne odbrane i društvene samozaštite - rukovođenje i komandovanje je proces usmjeravanja pojedinaca, organa i organizacijskih jedinica od strane organa rukovođenja i komandovanja radi izvršenja postavljenih zadataka ili ostvarenja ciljeva općenarodne odbrane. To je podijeljen, strukturno uređen i precizno definiran proces rada starješina i komandi koji obuhvata pet međusobno uslovljenih funkcija: planiranje, organiziranje, komandovanje, koordinaciju (sadejstvo) i kontrolu. Drugim riječima, svaka aktivnost (pripremna, borbena i obezbjeđujuća) i u pripremama i u izvršenju mora biti planirana, organizirana, aktom komandovanja tačno definirana, usklađena
1 kontrolirana. Zavisno od nivoa proces rukovođenja ostvaruju pojedinci (inokosni organi) ili tijela za rukovođenje kao organizacijske jedinice, pri čemu se ispoljava grupna struktura rukovođenja koja može biti ustrojena prema tri modela: kolegijalnom, štabnom i komitetskom. Međutim, nezavisno od modela grupne strukture rukovodećih tijela, odluke donose samo zakonom ovlašteni pojedinci (komandanti, načelnici, upravnici, direktori, predsjednici i dr.) i kolektivni rukovodeći organi (predsjedništvo, komiteti općenarodne odbrane i društvene samozaštite i dr.).

Svaka komanda ili štab predstavlja tijelo za rukovođenje koje ima svoju strukturu sa sistemom uspostavljenih odnosa. Pored toga, svaka komanda je povezana kako sa svojim organizacijskim jedinicama tako i sa pretpostavljenom komandom. Odnos između pretpostavljenih i potćinjenih u vojnoj organizaciji nazivamo komandni odnos. On se proteže od vrha do dna (od Predsjedništva SFRJ do odjeljenja i vojnika). Osnova tog odnosa je dužnost, pravo i odgovornost pretpostavljenih da donose odluke i određuju zadatke, a s druge strane dužnost, pravo i odgovornost podređenih da te zadatke tačno i na vrijeme izvršavaju. Proces odlučivanja (donošenja odluka) i dodjeljivanja zadataka nazivamo komandovanjem. Ono se ostvaruje pomoću određenih akata komandovanja: naređenje, zapovijesti, direktiva i instrukcija. Izdaju ih samo pretpostavljene starješine a ne komande, štabovi, uprave i druge grupne strukture. Čak i kada postoji kolektivni organ rukovođenja, rukovodilac tog organa ostvaruje komandovanje u njegovo ime (čl. 328 Ustava SFRJ).

Iz izloženog slijedi da rukovođenje i komandovanje čine jedinstvo dva uporedna procesa.

Treća funkcija organizacije općenarodne odbrane - **izvršavanje** predstavlja proces ostvarenja ideja i odluka kako od strane neposrednih izvršilaca tako i od strane svih organa samoupravljanja i rukovođenja i komandovanja. Funkcija izvršavanja prožima čitavu organizacijsku strukturu, sve njene komponente, od najviših nivoa integrativnih borbenih procesa do pojedinačno uzetih aktivnosti neposrednih izvršilaca zadataka i poslova. To je funkcija kojom se ideje pretvaraju u djela i ostvaruju materijalni efekti prema kojima se teži i koji su definirani postavljenim ciljevima organizacije općenarodne odbrane.

JEDINSTVO RUKOVOĐENJA OPĆENARODNOM ODBRANOM I NJEGOVO ISPOLJAVANJE U KRIZNIM I RATNIM SITUACIJAMA

Jedan od najstarijih principa rukovođenja uopće, posebno rukovođenja u vojnoj oblasti, jeste princip jedinstva. U tumačenju ovog principa polazi se od dva njegova bitna aspekta: (1) idejnog i (2) organizacionog jedinstva.

Idejno jedinstvo rukovođenja općenarodnom odbranom se izražava u jedinstvenom shvatanju funkcije općenarodne odbrane, jedinstvu prostora, jedinstvu i zajedništvu naših naroda i narodnosti i jedinstvu pogleda na vođenje rata i oružane borbe.

Organizaciono jedinstvo se ispoljava kao sistem međusobno povezanih organizacionih oblika na svim nivoima rukovođenja čiju suštinu čine integrativni procesi usmjereni na koncentriranju snaga, sredstava, znanja i umjeća. Organizacionim jedinstvom se ustanovljava organizaciona pripadnost i tačan međusobni odnos organa i organizacionih jedinica u oblasti općenarodne odbrane. Njime se ostvaruje idejno jedinstvo, pa možemo reći da je organizaciono jedinstvo praktična strana idejnog jedinstva, njegova materijalizacija.

Kada govorimo o sistemu rukovođenja općenarodnom odbranom mislimo na sistem međusobno povezanih organa rukovođenja oružanih snaga i organa rukovođenja društveno-političkih zajednica, koji u uslovima kriznih situacija i ratu usmjeravaju svoju djelatnost na oblast odbrambene funkcije. Ako smo ga definirali kao sistem, pod tim podrazumijevamo postojanje najvećeg mogućeg reda između njegovih komponenata, tj. da svaki elemenat sistema rukovođenja općenarodnom odbranom mora imati tačno određene koordinate u tom sistemu, što podrazumijeva i definirane veze i odnose prema drugim elementima.

Koncepcija općenarodne odbrane kao sistem ima idejnu i organizacionu stranu čime se obezbjeđuje ostvarenje jedinstva rukovođenja. Svako neshvatanje suštine i smisla principa jedinstva rukovođenja općenarodnom odbranom ili njegovo nepotpuno ostvarivanje u praksi ima za posljedicu pojavu neorganiziranog ponašanja sistema sa mnogobrojnim negativnim posljedicama.

Jer, krizna situacija i rat je takvo stanje u kojem se dešavaju odsudni trenuci kada donošenje adekvatne odluke i njeno realiziranje predstavlja zakon opstanka. U tim okolnostima ne mogu se praviti probe i ispitivanja, ponavljanja i suštinske korekcije donijetih odluka jer se svaka pogrešno donijeta odluka plaća brojnim žrtvama i ide u prilog protivniku.

Sposobnost sistema rukovođenja da obezbijedi jedinstveno shvatanje nastale situacije i da preduzme akcije koje vode jedinstvenom cilju zahtijeva visoku organiziranost i kadrove visoke moralne i organizacione sposobnosti.

Za realizaciju jedinstva rukovođenja općenarodnom odbranom neophodno je obezbijediti slijedeće pretpostavke:

1. mobilnu sposobnost sistema rukovođenja tako da iz normalnih uslova života i rada može da pređe na organizaciju rada u uslovima kriznih situacija i rata što lakše i jednostavnije;
2. jedinstven informacioni sistem koji omogućava blagovremeno, vjerodostojno i svrsishodno informiranje faktora rukovođenja;
3. tehničku opremljenost organa rukovođenja.

U tom smislu nužno je postojanje obučenih kadrova sa visokom moralno-političkom sviješću, te psihičkim i fizičkim sposobnostima.

U izvršavanju brojnih zadataka iz oblasti općenarodne odbrane, kako u nastalim kriznim situacijama tako i na posebno izvedenim komandno-štabnim vježbama, ispoljavaju se i neka neshvatanja suštine primjene principa jedinstva rukovođenja. Tu se prvenstveno ispoljava pojava neusklađenosti napora na određenom prostoru, pri čemu dolazi do razvlačenja snaga i sredstava a neka autonomna djelovanja dovode do divergentnih akcija i onih snaga koje u određenom momentu mogu biti presudne za uspjeh. Pri tome, treba reći da se ne radi o idejnom neshvatanju ili neprihvatanju principa jedinstva rukovođenja već o različitim pristupima njegovoj realizaciji. To je pitanje na koje moramo biti veoma osjetljivi i stalno težiti organizacionom usavršavanju sistema rukovođenja i komandovanja, kako ni u kakvim, pa i u najtežim uslovima ne bi došlo u pitanje njegovo skladno funkcioniranje kao cjeline.

SUBORDINACIJA KAO KARAKTERISTIKA ODNOSA U SISTEMU RUKOVOĐENJA OPĆENARODNOM ODBRANOM

Svaku organizaciju karakterišu, sjedne strane dužnost, odnosno obaveza izvršavanja donijetih odluka u okviru organizacione zone, u kojoj su obavezne donijete odluke, bez obzira na tehnologiju njihovog donošenja. S druge strane, postoji i obavezđ'donošenja odluka; donošenje odluke nije samo pravo već prvenstveno obaveza, odnosno dužnost a za to su potrebne i nadležnosti. To podrazumijeva i odgovornost (moralnu, materijalnu, krivičnu), pa svaki donosilac odluke - bio to pojedinac ili grupa, odnosno kolektivni organ - mora imati u vidu da o posljedicama donijetih odluka snosi odgovornost.

Neka shvatanja i tumačenja subordinacije na bazi klasičnih postavki vojno-organizacione strukture služe za njenu negaciju. Međutim, svaka dublja analiza ove pojave navodi na zaključak daje subordinacija materijalni zakon opstanka svake organizacije u uslovima kriznih situacija. Ona se realizira linijom dodjele zadataka, odnosno linijskim odnosima između donosioca odluke i izvršilaca. Treba naglasiti da i donosilac odluke, poslije njenog konačnog donošenja, postaje njen izvršilac.

Obezbjeđenje jedinstva rukovođenja nerazdvojno je povezano sa subordinacijom kao bitnom karakteristikom odnosa u sistemu rukovođenja općenarodnom odbranom. Ona se manifestira i u svim drugim organizacionim procesima u sistemu općenarodne odbrane, pa njeno istraživanje i realizacija u praksi ima naglašen značaj.

KOORDINACIJA I NJENI OBLICI U USLOVIMA KRIZNIH SITUACIJA

Poznato je da osnovu svakog uspjeha više učesnika u izvršenju bilo kog zajedničkog zadatka čini njihovo usklađivanje. Usklađivanje dva ili više učesnika u izvršavanju zajedničkog zadatka nazivamo koordinacijom. Koordinacija u uslovima kriznih situacija i rata ima svoja specifična obilježja, bez obzira na iste zakonitosti tokom njenog ostvarenja. Koordinacija u oblasti općenarodne odbrane ispoljava se u dva oblika: (1) kao planska i usmjeravajuća funkcija rukovođenja i (2) kao izvršna funkcija, odnosno način međusobnog usklađivanja učesnika u izvršenju zajedničkog zadatka.

U odnosu na učesnike i prirodu akcije koordinacijom se obezbjeđuje kompozicija borbe, boja i operacije. Pri tome je vrijedno istaći da se ostvarenjem koordinacije postiže:

1. integracija snaga, sredstava i dejstava, pri čemu se postižu veći učinci tako integriranih komponenata od prostog zbira pojedinačno uzetih vrijednosti, što daje veću snagu, moć i opću stabilnost borbenog sistema;

2. obezbjeđenje preventivnog organizacionog mehanizma, pri čemu se izbjegavaju i eliminišu slučajni tokovi, nepotrebni gubici, neblagovremenost i nespremnost za izvršenje naređenih dejstava i slično;

3. ravnomjernost u opterećenju učesnika izvršenja zajedničkog zadatka;

4. sposobnost informacionog sistema za blagovremenu cirkulaciju informacija.

Analiza izvedenih vježbi i mjera povišene borbene gotovosti pokazuju da moramo pokloniti posebnu pažnju navedenim elementima. U svim analizama najviše primjedbi je upućeno na račun ostvarivanja koordinacije na svim nivoima rukovođenja. Otuda je veoma važno da, tražeći odgovore na pitanja vezana za probleme koordinacije, odnosno usklađivanja u procesu rukovođenja općenarodnom odbranom, sagledamo i neke specifične oblike koordinacije u određenim uslovima.

Teorija rukovođenja općenarodnom odbranom ističe da se koordinacija kao kategorija javlja u odnosima između organa rukovođenja na svim nivoima a posebno između onih koji imaju neposredan uticaj jedan na drugog. Koordinacija u našim uslovima općenarodne odbrane je organizacioni postupak vezan za integrativne procese na svim nivoima rukovođenja radi usklađivanja odluka i njihovog izvršavanja. Treba naglasiti daje odluka osnova a plan instrument za ostvarenje koordinacije. Prema tome, koordinacija mora biti planirana, organizirana i kontrolirana. Tamo gdje se prelazi preko bilo kojeg od navedenih elemenata nema ni ostvarenja koordinacije.

U praksi, a često i u nekim teoretskim radovima, zapaža se nepreciznost definicija nekih oblika koordinacije. Zbog toga ćemo se osvrnuti na elementarne oblike koordinacije u uslovima kriznih i ratnih situacija.

Koordinacija kao funkcija prožima čitav sistem rukovođenja. To znači da pojam koordinacije obuhvata usklađivanje između organa rukovođenja, i u njihovom okviru (štab, komanda, uprava).

U izvršavanju zadataka u oružanoj borbi između borbenih sistema i sistema oružane borbe uspostavljaju se odnosi **sadejstva;** to je usklađivanje manevra i udara, borbenih dejstava sastava vidova, rodova i službi, komponenti JNA sa TO i njih sa ostalim činiocima borbe i otpora, usklađivanje vatre i pokreta, itd.

U ostvarivanju sadejstva u savremenim uslovima postoji sve manje mogućnosti usklađivanja aktivnosti na bazi vizuelnog praćenja tokom dinamike a sve više na osnovu planskog reguliranja aktivnosti pomoću tehnika i metoda koje to obezbjeđuju.

SURADNJA KAO ODNOS U SISTEMU RUKOVOĐENJA OPĆENARODNOM ODBRANOM

Suradnički odnosi, kao osebujan vid sadejstva učesnika u zajedničkim dejstvima, su odavno poznati u okviru štabne organizacije rada. Međutim, u praksi se sve više ističe značaj suradnje između različitih organa rukovođenja kako u odnosu na prirodu rada u pripremama dejstava i u borbi, tako i u pogledu nivoa rukovođenja. Suradnja je način sporazumjevanja koji se odnosi na usklađivanje interesa vezanih za izvršenje konkretnog zadatka i to na ravnopravnoj osnovi, ali to je i obavezan odnos u sistemu rukovođenja. Kako je već istaknuto, suradnički odnosi postoje u štabu, komandi, upravi i sličnim tijelima za rukovođenje, ali oni postoje i između takvih tijela, posebno kada učestvuju u zajedničkim dejstvima kao susjedi na dodirnim pravcima (rejonima) ili ako dejstvuju zajednički na istom prostoru, a među njima ne postoji odnos subordinacije. Suradnja se uspostavlja uvijek između komandi i štabova jedinica oružanih snaga i organa rukovođenja društveno-političkih zajednica na čijoj se teritoriji vode borbena dejstva. Suradnja je vezana za ciljeve i zadatke, te predstavlja obavezan odnos u sistemu rukovođenja općenarodnom odbranom. Potrebno je istaći da je svaki dogovor ili donijeti akt suradnje obavezan za njegove donosioce. To je u suštini dogovor o izvršenju zajedničkog zadatka.

Odnosi suradnje se uspostavljaju na odgovarajućim nivoima organizacijske strukture. Tako će, na primjer, komanda armije koja načelno surađuje s republičkim, odnosno pokrajinskim rukovodstvom, o nekim pitanjima ostvarivati suradnju sa rukovodstvom konkretne općine i organizacije udruženog rada, ako interesi izvršenja zadatka nameću potrebu takve suradnje. Drugim riječima, treba razlikovati nivo suradnje od nivoa rukovođenja, jer suradnju mogu ostvarivati različiti nivoi rukovođenja.

Opisani odnosi manifestiraju se u svim sferama i na svim nivoima ostvarivanja odbrambeno-zaštitne funkcije, budući da se općenarodni odbrambeni rat kao veoma'kompleksna društvena pojava priprema i vodi u svim oblastima društvenog života i na svim nivoima društvene i, u sklopu toga, odbrambeno-zaštitne organiziranosti. Totalnost rata podrazumijeva totalnost priprema za njegovo vođenje, a shodno tome i kompleksnost odnosa koji se u toj oblasti uspostavljaju. Karakter tih odnosa najpotpunije se ispoljava u sferi oružane borbe, koja kao tehnološki proces primjene oružanog nasilja, ima osobenu prirodu, zakone, sredstva i metode borbe. Stoga ćemo se posebno osvrnuti na neke aktuelne probleme rukovođenja i komandovanja u toj sferi, ne gubeći iz vida cjelokupnost ONOR-a, složenost njegove strukture i odnosa koji se uspostavljaju u sistemu općenarodne odbrane.

NEKI AKTUELNI PROBLEMI RUKOVOĐENJA ORUŽANOM BORBOM

Ne ulazeći u dublju analizu oružane borbe, osvrnut ćemo se na neke probleme oružane borbe vezane za sistem rukovođenja i komandovanja, ograničavajući ih na prostor, zonu ili pravac izvođenja borbenih dejstava. To su ambijenti u kojima se dešavaju sva zbivanja u oružanoj borbi i manifestiraju svi odnosi.

Oružana borba je jedno od najtežih kriznih stanja u kojem se doživljavaju i preživljavaju odsudni trenuci. To je u suštini kritična faza krizne situacije koja zahtijeva najveća duhovna i materijalna naprezanja svih subjekata oružane borbe. To je sudar (konflikt) razumnih protivnika sa razrađenom strategijom i taktikom, visokim stepenom organiziranosti i opremljenosti ali i suprotno postavljenim ciljevima, gdje svaka strana postavlja za cilj pobjedu protivnika. U tom smislu mogućna su samo dva ishoda - pobjeda ili poraz. Kako je već rečeno, tu nema opitovanja, ponavljanja ili proba, jer se svaki takav pokušaj plaća žrtvama i porazom.

Sastav, naoružanje i oprema oružanih snaga uvijek su imali i imaju bitan uticaj na ishod oružane borbe. Međutim, ratna praksa je pokazala da organizacija oružane borbe najviše i, moglo bi se reći, sudbonosno utiče na njen ishod. Analiza ratne prakse pokazuje daje uspjeh bio uvijek na strani onih koji su imali dobru i smišljenu organizaciju oružane borbe na određenom prostoru. I najmoćnije armije sa najmodernijim sredstvima ratne tehnike bile su nemoćne da savladaju dobro organiziranog protivnika, čak i onda kada je raspolagao samo sa elementarnim sredstvima za vođenje oružane borbe. Snaga svakog protivnika je izražena stepenom njegove organizacije.

Organizacija je polje na kojem se ispoljava sva ljudska volja i znanje, pa i samo ispoljavanje i korištenje volje i znanja postaje organizacija. Organizacija oružane borbe je specifičan oblik organizacije u kojem se ispoljavaju znanja subjekata oružane borbe uz organiziran sistem primjene tog znanja. To su znanja od filozofije do tehnike, tehnologije i operacionih istraživanja kao primjenjenih oblasti znanja. Zbog toga je i u ovoj oblasti nužna podjela rada i precizno određen odnos između ljudi i organizacijskih sastava.

Oružana borba kao sistem intenzivnih aktivnosti u kojem se maksimalno iskorištavaju slabosti protivničke organizacije zahtijeva određen odnos uz definirane zadatke svih sudionika oružane borbe. To je sistem u kojem postoje određene koordinate svakom elementu i cjelini gdje dijalektička povezanost dijelova i cjeline čini suštinu organizacije.

Borbena organizacija je ljudska tvorevina koja je vjekovima usavršavana i uvijek je zavisila od proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Prema tome, ona ima svoja izrazito klasna obilježja.

Naše klasno opredjeljenje da naoružani narod oružanom borbom brani cjelinu naše teritorije, njen integritet i nezavisnost i samoupravni socijalistički poredak ima za posljedicu novu organizaciju oružane borbe. Pod pojmom naoružanog naroda podrazumijevamo i **organizaciju naoružanog naroda za vođenje oružane borbe,** gdje svaki organizirani pripadnik vodi borbu ili doprinosi uspjehu na posredan ili neposredan način. Sve kvantitativne veličine naših društvenih snaga u najširem smislu, koje se praktički približavaju apsolutno mogućnim u ljudstvu, oružju i drugim materijalnim činiocima, prostoru i vremenu

- iskazuju svoje vrijednosti samo u organizaciji oružane borbe.

Odnos između subjekata oružane borbe je jedno od suštinskih pitanja njene organizacije, koji se vidno iskazuje u sistemu rukovođenja i komandovanja. Taj odnos je uslovljen mnoštvom činilaca koji se generalno mogu podijeliti u dvije osnovne grupe: (1) društveno-političke i (2) tehničko-tehnološki faktori.

Prvi se ispoljavaju kao uticaj društveno-političkog sistema na odnose u vojnoj organizaciji i odnosa oružane i neoružane borbe u ratnom procesu, tj. snaga koje vode različite oblike borbe u okviru jedinstvenog ratnog procesa.

Drugi se nepòsrednije ispoljavaju kao izraz osebujne prirode oružane borbe kao tehnološkog procesa, kojem je karakteristično svojstvo strogo subordiniranje odnosa. Ovim drugim odnosom se određuju cilj oružane borbe i snage koje je vode. On se planski uspostavlja tako što se tačno precizira šta, tko, kako i na koji način treba da uradi u postavljenom zadatku.

Svako organiziranje oružane borbe zahtijeva primjenu čitavog sistema organizacionih mjera radi uspostavljanja odnosa u tom sistemu. Najviša organizaciona jedinica oružanih snaga na određenom prostoru je nosilac borbenih dejstava. Time je ona i organizator oružane borbe na konkretnom prostoru i u određenom vremenu, iz čega proističu i njene obaveze i prava koja se tiču svih pitanja organizacije oružane borbe, prije svega u vezi sa donošenjem odluke o načinu organiziranja i vođenja borbenih dejstava.

Neka istraživanja u praksi nedvosmisleno ukazuju na aktuelne probleme rukovođenja oružanom borbom u zoni borbenih dejstava. Tu prvenstveno spadaju: organizacija sistema rukovođenja i komandovanja i tehnologija rada organa rukovođenja na donošenju i realiziranju odluke. Radi se, dakle, o već konstatiranoj pojavi - velikom broju i raznovrsnosti elemenata sistema rukovođenja i

komandovanja iz čega logično proističu problem njihovih međusobnih veza i odnosa i problem tehnologije rada, a i jedan i drugi bitno utiču na efikasnost funkcioniranja sistema.

Kao što se zna, sistem rukovođenja i komandovanja u zoni borbenih dejstava čini skup međusobno povezanih komandi i štabova i organa rukovođenja društveno-političkih zajednica.

S druge strane, organizaciju oružane borbe u zoni (pravcu) borbenih dejstava čine elementi borbenog poretka i snage oružanog otpora teritorijalne komponente. Borbeni poredak sačinjavaju jedinice i komande oružanih snaga grupisani prema načinu njihove upotrebe u oružanoj borbi. Već je konstatirano da je jedinica oružanih snaga koja pokriva prostor zone borbenih dejstava nosilac, odnosno organizator oružane borbe na tom prostoru. Snage oružanog otpora kao i sve snage teritorijalne komponente čine sastavni dio organiziranih snaga za vođenje oružane borbe u zoni borbenih dejstava, čime se ostvaruje jedinstvo vođenja oružane borbe na određenom prostoru i ispunjava princip jedinstva rukovođenja oružanom borbom.

Navedene činjenice otvaraju prostor za analizu kako obezbijediti objedinjeno dejstvo svih snaga koje se nađu na prostoru izvođenja borbenih dejstava. To pitanje objedinjavanja borbenih dejstava je kompleksno, posebno zbog toga što se ono ne može rješavati klasičnom vojnoorganizacionom tehnikom kao što je potčinjavanje, pretpočinjavanje, pridavanje. U praksi ipak imamo pojava da se štabovi teritorijalne odbrane društveno-političkih zajednica potčinjavaju i pretpočinjavaju komandama jedinica JNA kada za to nema stvarnih razloga, ili da se aktom komandovanja postavljaju zadaci organima uprave društveno-političke zajednice i zalazi u kompentencije organa samoupravljanja i rukovođenja društveno-političkih zajednica.

Međutim, danas je već mnogo više primjera pozitivne prakse. Može se reći da oni postaju pravilo, da se shvata suština našeg društveno-političkog sistema i njegovo funkcioniranje u ratu, da organi upravljanja i rukovođenja organiziraju opštenarodni otpor u kome snage oružanog otpora vode oružanu borbu. Tom oružanom borbom rukovode organi rukovođenja društveno-političke zajednice, pa svako njihovo angažiranje na druge zadatke, odnosno pretpotčinjavanje narušava postojeću strukturu rukovođenja općenarodnom odbranom u društveno-političkoj zajednici.

Potčinjavanje i pretpotčinjavanje organa rukovođenja društveno-političkih zajednica u nekim izuzetnim slučajevima će biti nužno. Ali, komanda jedinice koja pokriva zonu borbenih dejstava nije i ne može biti nadležna za potčinjavanje i pretpotčinjavanje bilo kojih organa i jedinica osim onih koje čine njen organski sastav. To regulišu viši (pretpostavljeni) organi.

Kada je riječ o potčinjavanju i pretpotčinjavanju moramo imati u vidu složenost tog odnosa. Potčiniti ili pretpotčiniti jednu jedinicu ne znači samo uspostavljanje sa njom komandnog odnosa već i osiguravanje njenog cjelokupnog rada, života i funkcioniranja, što usložava rukovođenje oružanom borbom. Stoga pretpotčinjavanje kao mjera, postupak i organizaciona kategorija, mora biti prilagođena našim savremenim uslovima.

Iskustva iz opitnih vježbi pokazuju da su koordinacija, organizacija sadejstva i suradnja najznačajniji organizacioni postupci kako u pripremi tako i u izvođenju borbenih dejstava.

Pri svemu tome je od naročite važnosti pitanje tehnologije donošenja odluka. Budući daje odluka komandanta jedinice koja je organizator borbenih dejstava u određenoj zoni (pravcu) integrirajuća, dakle osnova iz koje se zatim izvode sve posebne odluke svih učesnika u zajedničkoj akciji, veoma je važno da °na odražava potrebe i interese svih subjekata oružane borbe u konkretnoj akciji (operaciji, borbi i boju). To podrazumijeva mogućnost ispoljavanja tih interesa u procesu donošenja odluke, što znači da odlučivanje mora biti kompleksno, kako bi odluka bila stvarna, idejna i materijalna osnova za djelovanje svih

subjekata u zoni (pravcu) borbenih dejstava. To također podrazumijeva djelovanje svih subjekata u duhu osnovne odluke.

Prema tome, problem objedinjavanja borbenih dejstava na taktičkom i operativnom nivou uspješno se rješava primjenom modela vodeće komande i integrativne odluke koju ona donosi i koja je obavezujuća za sve sudionike u zajedničkoj akciji, iz čega proističe i zajednička odgovornost za njeno ostvarenje. Ali, problem objedinjavanja napora i akcija svih subjekata na strategijskom nivou, prvenstveno u okviru vojišta, postavlja se nešto drukčije. Oko toga postoje izvjesne nedoumice u vezi sa opredjeljenjem za model vodeće ili model jedinstvene (integralne) komande. Pri tome se ispoljava izvjesna bojaznost od stvaranja krupnih sistema, što je neposredna refleksija ukupnih društvenih odnosa.

Niko, naravno, ne spori potrebu da imarno velike sisteme i u proizvodnji i u vojnoj organizaciji, jer je to najuže povezano s pitanjem efikasnosti i ekonomičnosti njihovog djelovanja. Pitanje je, međutim, na kojim osnovama se oni stvaraju i kakav će biti karakter odnosa unutar tih sistema. Očevidno je da ti odnosi ne mogu biti identični sa odnosima u klasičnoj vojnoj organizaciji, ali je isto tako izvjesno da integralnost procesa oružane borbe nalaže potrebu integralnog organiziranja, nezavisno od toga da li će se odbrambene snage, zavisno od konkretne operativno-strategijske situacije angažirati na više-manje centraliziran ili decentraliziran način, odnosno da li će se rukovođenje njima ostvarivati na zapovijedan ili direktivan način. Rasprave koje nam predstoje o rukovođenju i komandovanju treba da daju argumente za odgovor na ova i druga bitna pitanja rukovođenja općenarodnom odbranom.

KANALI: JUGOSLAVIJA-ITALIJA; ŠVICARSKA-ITALIJA-JUGOSLAVIJA

1. ILEGALNI RAD U ZAGREBU

U prizemlju Sveučilišta, na današnjem Trgu Maršala Tita, ulazilo se kroz tamni i dugi hodnik u skromnu biblioteku romanskog seminara, dijelu romanske filologije, kojom je rukovodio učenjak svjetskog glasa, Petar Skok. U toj biblioteci, 1939, 1940. i do rata 1941. godine nikad nije bilo dovoljno mjesta za studente romanistike, prvenstveno studente francuskog jezika, koji su svojim mladenačkim žarom upijali, gotovo romantički, velike slobodarske ideje iz francuske histroje i književnosti. U toj žudnji za znanjem i strasti za slobodom, prednjačili su napredni studenti francuskog jezika koji su mi, kao asistentu profesora Skoka, pristupali s pitanjima naprednog gledanja na francusku književnost, historiju i tada suvremene događaje u Francuskoj. Prednjačili su i svojim talentom i svojim naprednim pogledima, između ostalih, Joško Rendić i Gandi Milojević. Ta biblioteka romanskog seminara bio je naš drugi zajednički dom i napredni studenti su tu radili kroz čitav dan izvan rasporeda predavanja i njihova kuražnog učestvovanja u gotovo dnevnim demonstracijama protiv fašizma i aktivnoj borbi na zločinačke navale fašista kojima je ubojstvo naprednih studenata bio logični slijed njihovog fašističkog ponašanja. Tako je tragično poginuo Krsto Ljubičić, izboden noževima studenata - ustaša.[11]

Između mene i studenata francuskog jezika (od kojih su najveći broj sačinjavali napredni studenti, vrlo ugledni i obljubljeni među svim studentima, zbog svojeg izrazitog prednjačenja u radu i hrabrosti) razvijalo se izrazito prijateljstvo i to će, po slomu stare Jugoslavije, biti izvor mojih najboljih suradnika u ilegalnom radu, po direktivama članova KP, koji je započeo već 14. travnja 1941.

Ja sam kao i mnogi drugi Jugoslaveni doživio slom Jugoslavije i dolazak ustaša na vlast kao strašan šok. Sjećam se jednog mog kratkog susreta na ulici sa Šimom Balenom, koji je, sav u šoku, gotovo vikao: »Idem kao komunista u vojnu komandu da nam dadu puške da se borimo protiv fašista«.

Hapšenja, divljanje ustaša i ubijanja - odmah su započela. Između prvih uhapšenih bio je i moj student, s kojim sam bio veoma prijateljski povezan, Joško Rendić. On je čekao svaku priliku u biblioteci da mi ukaže na stihove velikih francuskih pjesnika i da ih zajedno prokomentiramo. Naročito je uživao u pjesmama Baudelaire-a. Njegovo hapšenje dalo mi je ogromnu snagu u mojem ilegalnom radu za koji nisam bio prethodno pripremljen. Osim antifašističkog stava, koji je bio gotovo opši stav svih naroda Jugoslavije, i intimnih razgovora o opasnosti od fašizma sa svojom suprugom dr Ljerkom Pasini, aktivnom u akcijama naprednih organizacijama do rata nisam imao nikakvog borbenog političkog iskustva niti sam javno istupao. To je i bio razlog da mije već 14. travnja 1941. pristupila Marija Šoljan Bakarić, član KP, lična prijateljica moje supruge, a i moja dobra znanica, koja me pozvala da se uključim u vrlo delikatan ilegalni rad. Gotovo u isto vrijeme pristupio mi je, u istom cilju, moj znanac i član KP Ešref Badnjević. Zbog toga, kazano mi je, što sam veoma povezan sa svojim studentima, da potražim među njima osobu koja bi me mogla upoznati s nekim službenikom na ustaškoj policiji, kako bismo mogli saznavati tko će biti hapšen i za uhapšene naći veze da budu oslobođeni. Također mi je rečeno da do tada nisam bio »kompromitiran« i da će mi ta činjenica olakšati djelatnost.

Kazao sam da sam, kao i većina ljudi u našoj zemlji šokiran slomom stare Jugoslavije i dolaskom fašista na vlast. Istovremeno sam, u tom šoku, bio ohrabren općim zgražanjem na hapšenja ustaša, i opazio da tako osjećaju svi studenti

1) Moj student Gandi Milojević spasio se jednog dana od ustaških noževa spustivši se uz munjovod sa drugog kata na stražnji dio sveučilišne zgrade. Doletio je u biblioteku romanskog seminara gdje sam ga zaključao i tu je ostao nekoliko sati dok su se razišli studenti fašisti.

francuskog jezika, pa i oni koji prije okupacije nisu imali određenijeg političkog mišljenja. Izuzetak je bio Ilić, koji će kasnije biti poznat kao ustaša i u zemlji i u inozemstvu poslije oslobođenja Jugoslavije.

Neiskusan u političkom radu, gotovo sam svakog studenta ili studenticu pitao da li nekoga dobro poznaju na ustaškoj policiji, navodeći im da bi trebalo spasiti iz zatvora Joška Rendića. Prva koja se. ponudila da mi pomogne u njegovom spašavanju bila je studentica Ivanka Penava. Ona se kasnije najaktivnije uključila u moj ilegalni rad. Otkrivena je 1944. godine, bačena u logor Nova Gradiška i tamo razbojnički zaklana. Upoznala me sa jednom činovnicom na ustaškoj policiji koja je bila supruga njezinog brata, vrlo aktivnog u ustaškoj vlasti. Dobivao sam uputstva da k njoj pristupam kao da se privatno zauzimam za moje studente ili uhapšene znance. Prethodno me Ivanka Penava informirala da se i njezina šogorica, iako je na ustaškoj policiji, kritički odnosi na hapšenja i ubijanja komunista, Srba i Židova. Svejedno su mi moji rukovodioci isticali da budem veoma oprezan s tom činovnicom na ustaškoj policiji i da ničim ne pokažem da radim po direktivama KP; dobio sam direktivu da kada je navečer sretnem, u svrhu intervencije, odem kući pred sam početak policijskog sata. Istovremeno je s njom održavala obiteljsku vezu Ivanka Penava koja je, po mojoj direktivi, s njom direktno kontaktirala u vezi zadataka koje sam ja dobivao. Postala je, u stvari, kurir između mene i svoje šogorice. Gotovo dnevno mije davala informacije od travnja do kolovoza 1941. kada sam po nalogu Voje Kovačevića,[2] meni do tada potpuno nepoznatog, morao bježati iz Zagreba. Kovačević me je čekao u blizini kuće gdje sam se hranio (roditelja moje supruge); kazao mi da sam otkriven preko telefonskog razgovora sa jednim proustaškim advokatom od kojega sam tražio, budući da me je to zamolio Vjekoslav Kaleb, da spasi uhapšenika srpske narodnosti dra Karovića.

Osim dnevne veze sa činovnicom na ustaškoj policiji preko Ivanke Penava, ja sam je i lično sretao barem jednom sedmično navečer. Kada je bilo nešto vrlo hitno, znao sam otići do nje u ured ustaške policije. Ova činovnica je uvijek, uz velik rizik, poduzimala sve što sam je molio; jasno i sa mnogo neuspjeha zbog krvoločnog divljanja ustaške policije, na čelu sa Didom Kvaternikom. Navest ću jedan slučaj koji se radosno usjekao u moju memoriju ijedan koji je ostao vječno bolan u mojem biću.

Poslije prvog, javno oglašenog ubistva, 10. srpnja 1941., kada su dan ranije strijeljani dr Božidar Adžija, Otokar Keršovani, prof. Ognjen Priča, Ivo Kuhn, inž.
1 prof. Zonimir 'Richtman, Ivan Korski, apsolvent agronomije Viktor Rosenzweig, privatni činovnik Alfred Bergman, bankovni činovnik Sigismund Kraus i soboslikarski radnik Simo Crnogorac,[31] dobio sam preko Ivanke Penave poruku

2) Za narodnog heroja proglašen je 14. prosinca 1949. godine. Od kolovoza 1941. g. bio je član Biroa Mjesnog komiteta KPH Zagreb. Ubijen u zatvoru 2. rujna 1941.

3) Kad je Adžija 1935. g. primljen u Komunsitičku partiju njegova politička aktivnost bila je vrlo intenzivna. U Zagrebu je osnovao radničku biblioteku i u inozemstvu nabavljao socijalističku literaturu. Intenzivna revolucionarna djelatnost donosi mu policijske progone i hapšenja. Žigosao je klasne odnose i organe državne uprave, a propagirao ideje naučnog socijalizma. Kao progresivan publicist surađivao je u naprednim časopisima i listovima. Objavio ie nekoliko političkih publikacija. U Zagrebu je bio predsjednik Stranke radnog naroda. Pred strijeljanje je rekao: »Budimo sretni, drugovi, što umiremo za naše komunističke ideale«.

Keršovani je studioznim radom ovladao marksizmom i svoj životni put vezao je uz revolucionarni radnički pokret. Bio je veoma aktivan na političkom polju. S Maslešom i grupom naprednih intelektualca pokrenuo je časopis »Nova literatura«. Pred Sudom za zaštitu države priznao je daje komunist i dokazao da će marksističke ideje pobijediti. Budući daje osuđen na deset godina robije među sivim tamničkim zidovima odlučio se za teoretski i naučnoistraživački rad. Početkom 1940 g. u Zagrebu se s entuzijazmom bacio na žurnalistički rad kako u partijskoj štampi tako i u izdavačkom poduzeću »Hrvatska naklada«. Na strijeljanju je ustašama dobacio: »Ubojice, naučite se pucati!«

Pritaje 1919. g. u ime Socijaldemokratske partijske organizacije potpisao »Manifest opozicije« za formiranje KPJ. Jedan je od n jezinih najborbenijih osnivača. Član je KPJ od 1921. Godine 1927. član je Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine. Urednik je »Borbe« u Zagrebu 1928. g. - sve do šestoianuarske diktature, kad je osuđen na sedam godina robije. U mitrovačkoj robijašnici marksistički univerzitet dobio je u njemu vrsnog predavača i prevodioca klasika marksizma. Nakon iz-

daje ustaška policija odlučila da uhapsi i likvidira njihove supruge. Od poruke do sata kada su sve supruge trebale biti uhapšene imao sam vremena 10—15 minuta. Poruku od svoje šogorice donijela mi je Ivanka Penava. Ja sam jednom koincidencijom znao da se u to vrijeme nalaze sve supruge ubijenih u Radišinoj 13. Nije mi preostalo drugo nego da trčim do te ulice, pozvonio sam u stan i sav zadihan kazao tim ženama da odu na gornje katove, jer da će svaki čas doći policija da ih uhapsi. One su poletjele na drugi i treći kat valjda minutu ili dvije prije nego je policija pozvonila na vrata stana gdje su se nešto ranije one sve nalazile. Možda će neke supruge ubijenih prvih velikih heroja tek čitajući ovaj članak saznati na koji način su tada izmakle hapšenju. Uvjeren sam da su one tada mislile da sam ja jedan »humani« ustaški policajac i da sam htio spasiti njihove živote.

Drugi jedan slučaj koji ovdje navodim je teško bolan. U vezi je sa neuspješnim bijegom, odnosno spašavanjem poslije bijega interniranih u Kerestincu. Joško Rendić je bio uhapšen odmah po dolasku ustaša na vlast. Preko činovnice u ustaškoj policiji saznao sam da bi ga studentska ustaška služba mogla osloboditi, jer daje, u stvari, u njihovim rukama. Jedan od ustaških kompetentnih studenata, čije mije ime dala, bio mije vrlo poznat, pa sam pošao k njemu i zamolio ga da oslobodi Joška Rendića. On mi je to i obećao. Čekao sam sat-dva inzistirajući da ga se odmah oslobodi, ali mi je na kraju kazao da će to učiniti ujutro. Međutim, sutradan umjesto slobode, Joška su odveli u logor.Kerestinec. Kada su svi internirci pobjegli iz logora u srpniu 1941. godine među njima je bio i Joško. Lutao je po šumi 1-2 dana i sav iscrpljen i u prnjama došao je, očito psihički zbog umora i gladi, u Zagreb. U polunormalnom mentalnom stanju, opet se našao na policiji. Činovnica s ustaške policije i zaručnica Joška Rendića sve su činile da ga izvuku iz ustaških ruku. Tih dana sam više puta bio u direktnom ili indirektnom kotnaktu sa činovnicom s ustaške policije, koja je, po mojoj direktivi, uspjela da ga se smjesti u jednu ćeliju koja se vidjela s unutrašnje strane policijskog zatvora. Uspjela mu je predati moju poruku da svakog dana, mislim oko 13.00 sati, pruži ruku ili prst preko rešetaka svoje ćelije, da bih znao da li je još živ. Svakog dana sam nešto izmišljao da potražim činovnicu s ustaške policije i bio sretan kada bih vidio preko rešetaka njegovu ruku ili prst. Vjerovao sam da još ima nade da ga spasimo. Zaprepastio sam se kada jednoga dana nisam više vidio njegovu ruku. Ustaše su ga ubili. To mi je bio najteži trenutak u četverogodišnjem ilegalnom radu. Te večeri sam se sastao sa činovnicom ustaške policije i odjednom sam osjetio jednu utjehu: vidio sam daje toj činovnici užasno teško što je Joško ubijen i uočio sam te večeri daje zapravo ona počela svjesno raditi protiv fašističke rulje.

Iznijet ću neke događaje u kojima je uvijek sudjelovala činovnica s ustaške policije, ali su bile potrebne i neke druge »veze« koje su me dovele licem u lice sa Didom Kvaternikom i Vragovićem. Iako je sa mnom ušao u sobu Dide Kvaternika ijedan ustaša kojega je Dido Kvaternik inače vrlo cijenio, čim je čuo da on intervenira za jednu uhapšenicu, izbacio ga je fizički iz sobe, a ja ni sada ne znam kako se nisam stropoštao na pod ili razbio lice o vrata sobe. S takvom snagom ruke me je izbacivao iz sobe da mi se ta ruka činila od željeza. Ali nisam odustao. Otišao sam sa tim istim ustašom šefu policije Vragoviću, jer se u policijskom zatvoru nalazila uhapšenica sa dvogodišnjim djetetom. On je bio na oko vrlo ljubazan, ali je rekao da ne može pustiti iz zatvora komunistkinju. Dozvolio nam je da ipak posjetimo uhapšenicu i njezino dvogodišnje uhapšeno dijete. Sada više nemam jasnog sjećanja kako sam to postigao, ali se sjećam jako dobro da sam uspio sa sobom odvesti malo dijete.

laska iz zatvora pisao je rasprave i članke iz filozofije, ekonomike, društvenih i političkih nauka. Naučno je branio dijalektički materijalizam - filozofiju radničke klase. Poslije Pete zemaljske konferencije KPJ na višem partijskom kursu, na kojemu su bili predavači Tito i Kardelj, izlagao je filozofsku nauku dijalektičkog i historijskog materijalizma. Pred strijeljanje je imao držanje istinskog revolucionara.

Sva trojica su bili intelektualci velikog znanja, markisisti, publicisti, teoretičari i beskompromisni borci za bolji život.

S njima su strijeljani svi spomenuti revolucionari.

Kada je fašistička Njemačka napala na Sovjetski Savez 20. lipnja 1941. masovno su hapšeni komunisti, Srbi i Židovi i bacani u improvizirani logor na mjestu starog zagrebačkog sajma. Među njima je bilo i nekoliko studenata francuskog jezika. Kanalima koje sam već imao, uspio sam da mi šef toga logora (mislim da se zvao Baraković) povjeruje da sam liječnik i da imam nekoliko tuberkuloznih pacijenata u tom logoru. Kada sam ušao u halu, naišao sam na užasan prizor. Na slami su u uskim redovima svi logoraši ležali. Kada je šef logora najavio da je došao liječnik svi su se logoraši (moglo ih je biti 300-400) podigli na noge i okružili me: žene su govorile da krvare, da pljuju krv, da su teško bolesne, a muškarci su nabrajali najraznovrsnije teške bolesti. Ja sam brzo gledao oko sebe da prepoznam svoje studente. Kad sam to uspio, na brzinu sam im rekao da ću u uglu pregledavati. Bilo je troje mojih studenata koji su odmah shvatili situaciju, a ustaše su skočile i kazale da u njihovom prisustvu pregledavam. Situacija je bila veoma kritična i ja sam odlučio da sjednem za stol, ustaše su sjeli oko mene. Kazao sam da znam da su nekolicina moji pacijenti, da su tuberkulozni i da će umrijeti u transportu. Bio sam, naime, informiran da će ih iste večeri transportirati iz Zagreba. Nakon što sam relativno brzo uspio da odmah oslobode moja tri studenta francuskog jezika, kazao sam ustašama da još imam tamo dosta pacijenata. Kad sam, kako bi netko nailazio stolu, kazao daje moj pacijent i tuberkulozan, i pošto su tako pustili oko 20 logoraša, odjednom su ustaše počeli na me vikati da su doktorima svi teški i smrtno bolesni i formalno me izbacili iz hale. Sigurno takvom razvoju događaja imam zahvaliti da nisu vratili natrag sve one koje su pustili i da mene nisu likvidirali. Iste večeri su transportirani iz Zagreba svi logoraši i nakon kraćeg vremena ubijeni.

Moram kazati da sam od rukovodioca dobio pohvalu, ali i kritiku za ovako izveden pothvat. Rečeno mi je bilo da sam morao predvidjeti da će se svi logoraši okupiti oko mene i da sam se morao prethodno točno dogovoriti s rukovodiocem za sve eventualne varijante. Ta kritika mi je toga dana bila čudna, ali sam u svojem kasnijem radu, kad sam postao samostalni rukovodilac, dobro shvatio da je bila na mjestu.

Polovicom kolovoza sam bio provaljen, kako sam već kazao, na osnovi jednog telefonskog razgovora i po uputi druga Voje Kovačevića prekinuo sam privremeno sa radom. Unaprijed pripremljenom propusnicom, otputovao sam za Sušak, koji je bio pod italijanskom okupacijom. Nakon 15 dana poručeno mi je preko supruge Ljerke da je partijska organizacija uspjela zaustaviti odluku za hapšenje i da se mogu vratiti u Zagreb.

2. ILEGALNI RAD I ILEGALNI KANALI U ITALIJI

Moj povratak u Zagreb, zadnjih dana kolovoza ili početkom rujna bio je za me pun iznenađenja. Saznao sam da je bilo mnogo hapšenja. Moja veza Marija Šoljan Bakarić bila je otišla iz Zagreba. Rad sam nastavio istim kanalima, ali sam direktive dobivao vrlo neredovito. Situacija se u tom smislu još više pogoršala tokom listopada 1941, te sam sa svojom suprugom odlučio da odem u Milano, imajući u vidu Institut za eksperimentalnu fonetiku i psihologiju, koji je vodio poznati svjetski fonetičar i psiholog P. Agostino Gemmelli. Njemu sam prethodno poslao svoje radove koji su bili dosta vezani za istraživanja u njegovu Institutu. Još dok sam bio na Sušaku u drugom dijelu kolovoza 1941, povezao sam se sa dvije osobe za koje mi je bilo rečeno da rade po direktivama KP.

U Milanu me A. Gemmelli vrlo lijepo primio i dao velike mogućnosti najsuvremenijih istraživanja kojima sam se bavio. Tamo je istovremeno bila slavistička katedra te sam uz svoj istraživački rad koji je tekao kroz čitav dan, neko vrijeme, 1-2 sata sedmično, predavao naš jezik. Prvi cilj sam postavio - da među istraživačima u Institutu i među studentima nađem antifašiste.

Naravno još dok sam bio u Zagrebu znao sam kako italijanski fašisti progone, ubijaju i pale po Dalmaciji i daje velik broj ljudi iz područja koje su Italijani

okupirali po logorima i italijanskim zatvorima. Imao sam sreću daje u malom broju studenata s kojima sam radio bio osamnaestogodišnji student P. Zveteremich (danas poznati italijanski komunista) koji je naučio ruski zbog simpatija prema Oktobarskoj revoluciji. Prije kraja 1941. godine postao je otvoren prema meni, dao se na intenzivno učenje našeg jezika i već lipnja 1942. počeo prevoditi, uz pomoć moje supruge Ljerke, Krležine »Glembajeve«.

Već je dosta naših studenata bilo pobjeglo iz Dalmacije prema Milanu i Bologni i smatrao sam da bih mogao organizirati spašavanje naših zatvorenika po Italiji. U tome mi se prvi pridružio napredni student Živko Lelas, te s vremenom sve sistematskije mnoge druge naše izbjeglice sa područja koja su okupirali Italiani. Već nakon dva mjeseca boravka u Milanu bila je stvorena mala organizacija od Trsta do Milana. Kontaktirao sam sušačku vezu (Brkalić), a od 1942. sam već dobivao od slovenskih partizana, a i preko Sušak-Rijeka, materijale o borbama partizana. Kako je Laboratorij A. Gemmelli-a bio na »Katoličkom univezitetu« gdje je bilo studenata svih religija i mišljenja, bila mije to podesna prilika da neupadnije razvijem rad na spašavanju naših zatvorenika. Koristio sam i neke liječnike koji su dolazili iz Zagreba, sa misijama Crvenog križa, a bili su ogorčeni nad zločinima ustaša. Iako nisam govorio sasvim otvoreno, mislim da su mi oni svjesno dali velik broj dokumenata sa glavom »Croce Rossa Croata« s kojima smo odmah počeli ići po zatvorima i logorima i oslobađati zatvorenike ispunjavajući te dokumente dijagnostikama koje su mogle biti najuspješnije za njihovo oslobađanje. U Trstu su bili zatvori: Villa Secolo 6; Coroneo; SS na Trgu Oberdan; Dai Gesuiti (ul. Tigor). U Milanu zatvor San Vitoore, zatim, zatvori u Padovi, Bologni i Firenzi i logori južno od Rima. Godine 1942. nismo još imali organizirane ilegalne stanove, pa smo oslobođenim internircima davali upute da kreću prema područjima koja su držali naši partizani.

Zahvaljujući jednom pozivu prof. Ch. Bally-a, velikog svjetskog lingvista, da dođem održati predavanje u Ženevi, prethodno sam sa falsificiranom putnicom zatražio švicarsku vizu u Milanu (ili Comu). Istovremeno sam se povezao sa činovnikom švicarskog konzulata koji je bio ili direktno zadužen ili je bio delegat Međunarodnog Crvenog križa sa sjedištem u švicarskom konzulatu ili u najvećoj blizini zgrade švicarskog konzulata. I preko njih smo uspjeli izvući iz logora i zatvora neke naše sunarodnjake, ali nisam nikada mogao provjeriti broj, jer su oni bili veoma oprezni prema Jugoslavenima za koje su imali i najmanju sumnju da su bili za partizane.

U Švicarskoj sam povodom predavanja u prvom dijelu 1942. godine, posjetio Gabrijela Kužinu i njegovu suprugu. Gabrijel Kužina je bio u Ženevi činovnik u konzulatu Jugoslavije, ali sam znao već ranije, jer je bio iz mojega rodnog grada, daje bio odrešiti antifašista. Njegova supruga Neda je prije rata bila aktivna u mnogim antifašističkim organizacijama. Sa Gabrom i Nedom Kužinom sam govorio otvoreno o svojemu radu u Italiji i mislim da me je već pri prvom susretu povezao sa Milovanom Ljubićem, jednim od glavnih članova »Komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu«. Kužina mi je dao opširne informacije o snazi i oduševljenju vojnih lica interniranih u Švicarskoj kao i o četničkim simpatizerima među vojnim internircima koje je izdašno pomagala tadanja jugoslavenska ambasada u Bernu.

Krajem 1942. godine naša organizacija u Sjevernoj Italiji već je počela organizirano prihvaćati zatvorenike i internirce koji bi ili sami bježali iz logora i zatvora ili bismo ih mi uspjeli osloboditi pomoću naših dokumenata »Croce Rossa Croata«. Više nismo trebali dobivati preko Zagreba takve dokumente; formulare smo već sami dali štampati i izradili pečat potpuno sličan originalnom u Zagrebu. Istraživači iz Laboratorija u Milanu i moji studenti postali su otvoreni antifašisti, a gotovo svi studenti i zatim veći broj njihovih znanaca dali su nam na raspolaganje jednu ili dvije sobe u stanovima svojih roditelja, besplatno i uz veliki rizik da teško odgovaraju pred fašističkim vlastima ako bi se to doznalo. Ti stanovi postali su baza prikupljanja naših ljudi, pogotovo onih koji su bili oslobođeni iz logora i zatvora, pa smo ih već 1942. počeli organizirano slati prema

oslobođenim krajevima naše zemlje. Jedni su se zaustavljali u Trstu i odatle kretali, uglavnom, prema slovenskim partizanskim odredima, drugi prema Gorskom Kotaru zahvaljujući vezi na Sušaku i Rijeci. Godinu 1943. smo dočekali dobro organizirani i naše su se akcije vodile od Trsta do Barija. Gdje god je bilo naših studenata, u Bologni, Firenzi, Rimu, Padovi, Veroni, svugdje smo imali svoje suradnike i punktove. Međutim, broj lica koji su željeli ići u partizane bio je toliko velik, da nam je trebalo misliti na neko mjesto javljanja i permanentne službe koje će te zatvorenike i internirce primiti. Bila je jedna sretna koincidencija daje godine 1943. »hrvatski« ustaški konzulat promijenio prostorije. Došao sam na ideju da na te njihove bivše prostorije postavim tabelu »Croce Rossa Croata« (Via Bocchetto. 6, u najstrožem centru Milana). Prostorije su pripadale »Banco di Roma«. U italijanskom narodu se toliko razvio još prije pada Mussolinija antifašistički duh, da su nam vratar zgrade, razni činovnici, uključivši i bivšeg predvornika ustaškog konzulata (mislim da se zvao Amadeo), a i neke odgovornije osobe, toliko pomagale, da bi nam već vratar zgrade telefonirao u naše prostorije, tko nas traži i zašto nas traži. Stalno nam je »Banco di Roma«, nikada nisam razumio kako, odgađala da platimo najam. Mislim da ga uopće nismo nikada ni platili pod vidom da smo »Crveni križ«. Kad je pak pao Mussolini, naše su akcije po logorima bile pojačane, a sami internirci i zatvorenici su bježali kad god su mogli. Naš prethodni rad bio je dragocjen, jer je velik broj zatvorenika i interniraca znao gdje je adresa »Croce Rossa Croata«, pa je poslije pada Mussolinija znalo doći u jednom danu do dvadeset bivših zatvorenika ili interniraca. Već smo imali kola sa oznakom »Crvenog križa« i diplomatskom oznakom CD. Tu namje mnogo pomogao Ivo Donadini, vicekonzul »hrvatskog« ustaškog konzulata. Čim je došao u Milano (mislim u drugom dijelu 1942) tražio je načina da sa mnom nasamo govori. U prvom razgovoru mi je kazao slijedeće: »Ja sam protiv ustaša. Prihvatio sam se ovoga mjesta da ne gledam zločine u Zagrebu. Upozorili su me da ste vi komunista i da motrim na vaš rad. Zato se nikako nemojte ni najkraće vrijeme vraćati u Zagreb, jer će vas odmah uhapsiti«. Moram kazati da ni časa nisam posumljao u iskrenost onoga što mi je govorio i on mi je stavio na raspolaganje i svoja kola i svoj stan za internirce ili zatvorenike koje smo mi oslobodili ili »ukrali«, pa je prijetila opasnost da se izda tjeralica za njima. Treba znati daje poslije pada Mussolinija, rujna 1943. neofašizam bio tako krvoločan u suradnji sa SS, da je teror bio gotovo ravan teroru u Zagrebu. Hapšenja, mučenja, ubijanja bila su na dnevnom redu i pojedinačno i masovno. Italijanski partizani su već započeli svojim većim akcijama po padu Mussolinija, a veliki broj jugoslavenskih bivših interniraca i zatvorenika pridružio se italijanskim partizanima, a više puta i organizirao borbu u Italiji. Kako sam već imao veze sa italijanskim komunistima od 1941. godine, indirektno preko Zveteremicha (vjerojatno u početku s manje važnim rukovodiocima), po padu Mussolini-a, preko književnika E. Vittorini-a, jednog od korifeja KPI, stupio sam u službeni kontakt sa više rukovodilaca KPI, a zatim i direktno sa Luigi Longom vrhovnim komandantom partizana Garibaldinaca (organiziranih od KPI). Tako je jedan dio naših ljudi organizirano išao među italijanske partizane, a oko 600 ljudi je preko naše organizacije upućeno na naš oslobođeni teritorij da se u formacijama NOV bore za oslobođenje naše zemlje. Godine 1943. stvoren je i »Komitet narodnog oslobođenja za sjevernu Italiju« sa mnom na čelu, prema uputstvima iz Devetog korpusa i te smo godine već imali gotovo redovitu kurirsku službu sa 9. korpusom.

Poslije pada fašističke Italije, svraćena mi je pozornost iz 9. korpusa da su neki jugoslavenski internirci na zahtjev SS stavljeni u udaljene logore prema jugu Italije ili zatvore. Organizirali smo se tako da bismo poslije jakih bombardiranja krenuli kolima »Crvenog križa« prema zatvorima ili logorima južne Italije. Više puta je bilo potrebno da se navratimo po dva puta: prvi put bi bila dana poruka internircu da se nađe određenog dana i u određeno vrijeme na određenom mjestđ, prvenstveno u crkvi. Iza toga bismo mi ponovno došli i formalno kidnapirali internirca. Živo mi je u sjećanju kidnapiranje Dane Škarice (rodom iz Šibenika). Kada sam po drugi put išao sa F. Hostinekom kolima da ga oslo-

bodimo, sve je oko nas bilo porušeno, a putevi izrovani. Zakasnili smo na sastanak a on je stajao strpljivo u crkvi. Kola je vozio, kao uvjek u najtežim situacijama, član našeg komiteta F. Hostinek, Čehoslovak po porijeklu, a živio je još prije rata u Jugoslaviji. Sve je teške zadatke izvršavao veoma hrabro i hladnokrvno. Stavili smo Danu Škaricu u kola i pobjegli prema Milanu. Kako smo znali da će biti za njim raspisana tjeralica držali smo ga, pomoću I. Donadinija, dva dana u jednom selu na Comu. Odatle je krenuo prema zemlji, a pratio gaje moj suradnik Livijo Vidović i predao ga na Rijeci našoj vezi Brkaliću i Žutom-Emilu Karadžiji. Dane Škarica je sretno došao na oslobođeni teritorij gdje je postao predsjednik Narodne fronte za Dalmaciju.

3. VEZA SA »KOMITETOM NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE U INOZEMSTVU (ŠVICARSKA)« I ILEGALNI KANALI PREMA ŠVICARSKOJ

Godine 1943. više puta sam potpuno ilegalno ili falsificiranim dokumentima odlazio u Švicarsku gdje me je Kužina upoznao sa predsjednikom »Komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu«, drugom Lazom Latinovićem, španjolskim borcem. Drug Latinović mije govorio o rasplamsanoj želji jugoslavenskih ratnih zarobljenika koji su pobjegli u Švicarsku, da odu u zemlju, da se bore u partizanskim jedinicama. Mnogi civilni internirci su stalno izražavali želju da se pridruže jugoslavenskim partizanima. Drug Latinović mije kazao da su poslali više poruka prema zemlji, a i našoj misiji u London, ali da nisu dobili nikakav odgovor.

Ja sam još jedanput, prešavši ilegalno švicarsku granicu, obavijestio preko svojih kurira 9. korpus o stanju u Švicarskoj. Drugovi iz 9. korpusa su izrazili veliko zadovoljstvo u vezi rada u Švicarskoj i preporučili mi da preko »Komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu« dajemo podatke stranim novinarima, naročito engleskim i američkim, o borbi i pobjedama NOV i POJ u Jugoslaviji i o suradnji četnika sa Nijemcima. Još godine 1943, a i godine 1944, ambasada u Švicarskoj (jugoslavenske vlade u Londonu), a naročito jugoambasada u Washingtonu (Fotić) pirili su lažne vijesti o borbama u Jugoslaviji i prikazivali saveznicima da se Mihailović bori protiv Nijemaca. Drugovi u Švicarskoj su već od 1942. godine aktivno kontaktirali strane novinare i preko njih mnogo uspjeli da se proširi u Americi i Engleskoj prava istina o borbama u Jugoslaviji.

Krajem 1943. godine opet sam jedanput prešao ilegalno u Švicarsku da bi mi drug Latinović dao opširan izvještaj o radu »Komiteta narodnog oslobođanje Jugoslavije« koji bih mojim kanalima najprije uputio prema 9. korpusu a odatle Vrhovnom komandantu NOV i POJ drugu Titu. Dogovoreno je da »Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije Za sjevernu Italiju« kome sam bio na čelu, bude sastavni dio »Komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu«, a ja sam i ad personam postao redovan član toga Komiteta.

Drug Latinović je inzistirao da njihov izvještaj za Vrhovnog komandanta, u koji je bio uključen i izvještaj o našem radu u Italiji, odnese sa mnom, odnosno mojim kurirom, za 9. korpus jedan od aktivnih pristaša NOP-a u Švicarskoj. Prijelaz preko švicarske granice uključivao je veliku opasnost, jer je trebalo izbjeći i švicarske straže i, naravno, fašističke njemačke straže. Put nas je vodio preko Italije, prema Trs^u i 9. korpusu. Nastala je borba da se odluči tko će ići kao kurir sa mnom. Svatko je htio da bude kurir i da dođe na oslobođeni teritorij. Evo kako to lijepo opisuje predratna skojevka, više puta kasnije sekretarica druga Tita, drugarica Chamorel-Lukić u svom intervju-u časopisu »Praktina žena« od 20. svibnja 1978. godine:

»Vukla me je stalno želja da se vratim u Jugoslaviju. Čekala sam i tražila priliku da to ostvarim. A kad je Komitet odlučio da uspostavi vezu s Vrhovnim štabom NOV i POJ i drugom Titom i pošalje opširan izvještaj o svom radu i stanju među Jugoslovenima, umesto mene određenje drug Stanko Škunca. Bilo mije krivo, ali tu se ništa nije moglo promeniti.

Preko veze dr. Petra Guberine, iz Milana, koji je još od 1941. počeo da radi za NOP pod firmom predstavništva Crvenog križa Nezavisne Države Hrvatske i imao stalni i dobro uhodani kanal Milano-Trst-Postojna, preko kojeg je održavao vezu sa CK KP Hrvatske, Škunca je odneo taj prvi izveštaj iz Švicarske. Zanimljivo je, da su sa ovom grupom dr Petra Guberine bili povezani i mnogi italijanski komunisti, među njima i Elio Vitorini, poznati književnik, a kasnije i Luigi Longo, jedan od lidera KP Italije. Preko ovog punkta, dr. Guberina je uspeo da u toku rata prebaci oko 600 Jugoslavena iz mnogih zemalja Evrope koji su stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske.«

Prijelaz sa drugom Škuncom preko granice bio je uistinu dramatičan. Dok sam ja, na taj način, do tada prešao švicarsko-italijansku granicu više puta, drugu Škunci bilo je to prvi put i znao je da nosi odgovoran izvještaj. Rekao mi je da će biti mirniji ako ja čitav izvještaj držim uza se, i ja sam, kao što sam to činio i ranije, čitav izvještaj stavio u usta, da ga progutam u slučaju hapšenja. Međutim, prijelaz je prethodno bio trostruko osiguran (preko biskupa u Friebourgu putem veze Katoličkog sveučilišta u Milanu; preko veza sa KP Švicarske i KPJ; našim specifičnim kanalima) i mi smo bez poteškoća prešli granicu. To je bilo 24. prosinca 1943. godine.

Škunca je našim kanalima u Italiji sretno stigao na oslobođeni teritorij, a drug Tito je u svom odgovoru izrazio zadovoljstvo našim radom što je dalo novi podstrek »Komitetu narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu« i svima našim internircima u Švicarskoj, kao i svim jugoslavenskim antifašistima u Italiji.

Od toga momenta uredili smo više kanala: Deveti korpus - Trst-Milano-Švicarska i obratno. Osnovne direktive davale su nam drugarice Lidija Šentjurc, Vida Tomšić i Anton Vratuša Neri. Kurirska služba je bila vrlo česta i pošta nikad nije pala u neprijateljske ruke iako u to vrijeme u Italiji praktički nije bilo normalnog prometa, pa su se putovanja vršila raznim »ad hoc« prebacivanjima.

Kada bi trebalo poslati veoma važnu poštu prema 9. korpusu, uzimali bismo jednu sobu u hotelu na Brunatama, povrh Coma gdje su se. mnogi sklanjali pred bombardiranjem. U tom hotelu je spavao vrhovni komandant »SS« i šef nacističke policije za Italiju, general SS Wolf koji je, inače, danju imao svoje urede u Comu. Smatrali smo da će tu biti zbog prisustva Wolfa najsigurnije u takvim situacijama. Tako sam, na primjer, učinio kad sam organizirao prebacivanje iz Švicarske na oslobođeni teritorij drugaricu Jovanku Lukić Chamorel. Sjećam se da je jedanput general Wolf došao na ručak u taj hotel i sjeo baš uz naš stol. Mjesec dana kasnije saznao sam da se počeo interesirati za me i više nisam tamo navraćao. General SS Wolf je, inače, postao veoma poznat i po tome što je pri kraju rata pregovarao sa Alain Dullesom predstavnikom Roosevvelta i šefom američke obavještajne službe u Švicarskoj u Bernu, da bi nacifašistička Njemačka sklopila separatni mir sa saveznicima.

»Komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije u inozemstvu« imao je jedan od glavnih zadataka da snabdije saveznike preko Švicarske materijalom iz zemlje. Služili smo se za te svrhe kanalom koji je išao putevima koje su otvorili talijanski antifašisti i borci za slanje obavještajnih informacija saveznicima, prvenstveno Alainu Dullesu. Taj kanal bi se s poštom često zaustavljao u konzulatu SAD u Luganu (Švicarska). Važniju poštuje najčešće primao američki konzul u Luganu Jones, koji bije, zatim, proslijedio Alainu Dullesu. Tim kanalom su išle i poruke italijanskih partizana Dullesu gdje da se pošalje oružje za pojačanje partizanske borbe u Italiji. Mi smo u Milanu iz 9. korpusa dobivali bogatu dokumentaciju o našoj borbi, o oslobođenom našem teritoriju i o kolaboraciji četnika sa Nijemcima i ustašama. Imao sam zadatak da te informacije ne samo koristim u Italiji, nego, naročito, da ih šaljem američkim novinarima u Švicarskoj, pa da te vijesti dođu i do A. Dullesa. Taj je kanal izvrsno funkcionirao. Informacije iz zemlje su najprije preko mene i savezničkih kurira dolazile do Gabrijela Kužine, koji ih je dalje predavao predsjedniku Komiteta drugu Latinoviću, a ovaj ih je dostavljao, preko člana Komiteta Zdenka Rajha, američkom novinaru Howardu K.

Smithu, dopisniku američkog radija »Columbia Broad casting System«, koji je istovremeno bio tajnik Alaina Dullesa. Tim putevima je mnogo učinjeno da američki političari i američka javnost saznaju pravu istinu o borbama u Jugoslaviji. Zahvaljujući velikoj vještini članova Komiteta u Švicarskoj, novinar Smith je slao mnogo za nas korisnih vijesti preko američkih mass media, mnogo prije nego stoje američka službena politika priznala NOV i POJ kao jedine borce protiv Nijemaca.

Surađujući s italijanskim komunistima i sa glavnim komandantom Garibaldinaca Luigi Longom, bio sam godine 1944. zamoljen od književnika Elia Vittorinia, jednog od najznačajnijih rukovodilaca KPI, da dostavim saveznicima u Švicarskoj »kod«, da bi saveznici mogli oružjem pomoći borbu italijanskih partizana. »Kod« mije bio sašiven u postavu odijela i ja sam tom prilikom koristio falsificirani pasoš i vizu tzv. NDH, jer sam se morao u Ženevi porazgovoriti najprije sa Komitetom i tada u dogovoru s njim poći A. Dullesu.

Drugovi iz Komiteta, na čelu sa drugom Latinovićem, bili su vrlo zadovoljni da italijanska KPI tako temeljito s nama surađuje i odredili su da drug Zdenko Rajh ode sa mnom A. Dullesu. U početku razgovora kazao sam ukratko A. Dullesu zašto dolazimo, tražeći od njega da ništa o tome ne kaže članovima jugoslavenske ambasade u Bernu, jer su oni bili protiv NOP-a, a za četnike. Kazao sam muda mu to stavljam kao uvjet za moj dalji razgovor s njim, jer se ja moram vratiti u nacifašističku Italiju i tamo nastaviti ilegalan rad. Pošto mije dao takvu garanciju, dao sam mu »kod« donesen iz Italije. Prema dogovoru sa Komitetom, Rajh i ja smo koristili priliku da mu govorimo istinu o NOB-u i o suradnji četnika sa Nijemcima. Istovremeno smo mu kazali da bismo željeli da nam saveznici pomognu da bi jugoslavenski internirci u Švicarskoj mogli krenuti prema oslobođenom teritoriju u Jugoslaviji i tamo se priključiti oružanoj borbi partizana.

Zakazao nam je sastanak za idući dan u stanu svojega sekretara i novinara Howarda K. Smitha. U međuvremenu smo saznali daje on obavijestio jugoslavensku ambasadu u Bernu o mojem dolasku. Ja sam stoga pošao na sastanak zajedno sa drugom L. Latinovićem, predsjednikom Komiteta, i Z. Rajhom.

A. Dulles je sjedio u divanu, a Smith za radnim stolom. Ja sam se uputio ravno prema Dullesu i kazao mu: »Vi gospodine Dulles, niste čovjek od riječi! Ja s vama ne želim surađivati«. Latinović je nastojao da smiri situaciju, iznoseći Dullesu daje Komitet saznao daje on ipak govorio jugoslavenskoj ambasadi o prisustvu prof. Guberine u Bernu, što je za njega opasno po život, jer ga jugoslavenska četnička ambasada može prijaviti nacifašističkoj policiji u Italiji. Ja nisam više htio progovoriti nijedne riječi s Dullesom dok su drugovi iz Komiteta koristili priliku da se dogovore s Dullesom u vezi otvaranja puteva Jugoslavenskih interniraca u Švicarskoj prema zemlji; također se je mnogo razgovaralo o pravoj situaciji u našoj zemlji.

Ja sam, po povratku u Italiju, dalje slao savezničkim kanalima informacije o našoj borbi, a Howard K. Smith je sve više i više slao novinske izvještaje u prilog partizana. Od italijanske veze kojoj sam predavao poštu, saznao sam daje A-Dullesu bio jako neprijatan opisani događaj sa mnom i daje zamolio prvog kurira da mu se odmah javi da li sam sretno stigao u Milano. Jednom je na listu pisma koji je poslao s kurirom Dienom Scimone u Milano napisao da nije nikada vidio takve ljude kao što su Titovi borci i pristaše i da me najsrdačnije pozdrave u njegovo imé.[4)]

4) Godine 1946. došao sam kao diplomata i član jugoslavenske delegacije u New York. U dogovoru s drugovima iz delegacije, telefonirao sam u ured A. Dullesu, koji je tada bio direktor CIE. Kazao sam da ne tražim da s njim lično govorim, nego da mu samo jave - navodeći svoje ime i pseudonim pod kojim sam slao H. K. Smithu informacije o našoj borbi - da sam preživio rat. Na pitanje da li želim da mi telefonira kad dođe u ured, kazao sam da nije potrebno.

Radeći u diplomaciji i imajući, kao i drugi moji drugovi, dobar kontakt sa gospođom Rosvvelt koja nam je mnogo pomogla u prosincu 1946. da dobijemo pomoć za našu djecu i naučne stipendije (iako je američka delegacija oklijevala da se pridruži njezinim inicijativama i da se takva rezolucija izglasa), mislio sam više puta da se tada svemoćni A. Dulles, šef CIE, sjetio na svoje mišljenje o Titovim borcima i pristašama, i da je, možda, odigrao neku pozitivnu ulogu u konačnom usvajanju Rezolucije, iz prosinca 1946. u korist jugoslavenske djece i jugoslavenskih stručnjaka.

4. ILEGALNE AKCIJE I KANALI U VEZI ČEHOSLOVAĆKIH VOJNIKA U ITALIJI

Kako je u našem Komitetu bio F. Hostinek, porijeklom Čeh, nastojali smo, u suradnji s italijanskim antifašističkim vojnim formacijama, da 4.500 čehoslovačkih vojnika (koje su Nijemci doveli u Italiju da čuvaju mostove i si.) dezertiraju i da odu u borbu s italijanskim partizanima, a naročito da dezertiraju prema 9. korpusu. Već je prethodno bio organiziran Čehoslovački komitet s kojim smo bili u najužoj vezi, a osnovan je i Sveslavenski komitet, jer su internirci i zatvorenici iz ostalih slavenskih zemalja bježali iz logora i zatvora, često uz pomoć suradnika našeg Komiteta i pomoću falsificiranih dokumenata koje bismo im pripremili. Čehoslovački komitet bio je u vezi sa J. Kopeckym, predstavnikom u Švicarskoj čehoslovačke vlade u Londonu. Naš Komitet u Švicarskoj je također bio u čestoj vezi s J. Kopeckym, kojemu sam često slao poštu Čehoslovačkog komiteta preko našeg Komiteta u Švicarskoj.

Moji rukovodioci u 9. korpusu (Lidija Šentjurc i Anton Vratuša) dali su mi direktivu da radimo na dezertiranju čehoslovačkih vojnika i da, naročito, vojnike specijalizirane za tenkove, pokušamo prebaciti na naš oslobođeni teritorij. F. Hostinek je bio u ime našeg Komiteta u kontaktu sa čehoslovačkim vojnicima i uvijek mi ponavljao informacije da svi čehoslovački vojnici žele da dezertiraju. S oduševljenjem su prihvatili prijedlog da idu među Titove partizane. Međutim, njihov oficirski kadar je uglavnom stajao na stanovištu da čekaju da se savezničke vojska više približi sjeveru i da se pridruže savezničkoj vojsci. Na sastancima koje smo imali u srpnju, kolovozu i rujnu 1944. godine sa predstavnicima Čehoslovačkog komiteta, te sa Parriem, Longom i Franceschiniem (suradnikom i vezom Parria sa saveznicima), došlo je do pozitivne odluke da čehoslovački vojnici krenu prema italijanskim partizanima, a oni koji su u Venetu, da se oružjem probiju do 9. korpusa. U toku ta tri mjeseca došla je obavijest i od J. Kopeckoga da se tako postupi, a jednom je Kopecky poslao istu direktivu i u ime ministra obrane čehoslovačke vlade u Londonu, g. Ingra. Dobili smo također obavijest iz zemlje da je čehoslovački predstavnik na našem oslobođenom teritoriju više puta slao takvu direktivu Čehoslovačkom komitetu u Milano. Međutim, iako su čehoslovački vojnici u većim skupinama odlazili italijanskim partizanima, a neki su krenuli i prema 9. korpusu, komandni kadar čehoslovačke vojske stalno je savjetovao vojnicima da sačekaju saveznike. Na inzistiranje našeg Komiteta ipak je došlo do odluke, krajem rujna 1944. da se oko 2.000 čehoslovačkih vojnika u Provinciji Veneto s oružjem probije do 9. korpusa. Mi smo osigurali prethodno kamione, organizirali mjesto i vrijeme kada će kamioni doći po njih. Bio je određen dan, 5. listopada. Međutim, 3. listopada noću svi su bili razoružani. Komandni kadar čehoslovačkih vojnika previše je oklijevao da dozvoli čehoslovačkim vojnicima da krenu svi masovno u partizane, iako su vojnici to stalno zahtijevali. U tom dugom oklijevanju procurila je vijest do Nijemaca o planovima i odluci o oružanom odlasku čehoslovačkih vojnika prema 9. korpusu. Čehoslovački vojnici su mjesecima ranije bili informirani da naš Komitet podupire njihovu odluku da se istrgnu iz njemačke vojske. Mi smo im stalno slali preko F.Hostineka direktive da i u manjim grupama odlaze u borbu zajedno s italijanskim partizanima, a kada god mogu da krenu prema našem oslobođenom teritoriju. Oni su tako i činili. Međutim, ona velika akcija da se 2.000 čehoslovačkih vojnika s oružjem probije do 9. korpusa, u kojoj nas je naročito pomagao Luigi Longo i partizani Garibaldinci, nije, na žalost, uspjela, iako je sve bilo do u tančine organizirano i sa naše strane u Italiji i sa strane 9. korpusa. To je bio razlog velikih i oštrih diskusija koje smo imali s Čehoslovačkim komitetom u kojem je F. Hostinek, istovremeno član čehoslovačkog i našeg Komiteta, najenergičnije zastupao stanovište našeg Komiteta. On je bio stalno u vezi sa čehoslovačkim vojnicima, podupirao njihove stavove, a odupirao se čehoslovačkoj komandi koja se dugo nije mogla odlučiti da prihvati naše stavove koji su bili istovremeno i stavovi čehoslovačkih vojnika.

5. ILEGALAC IZ MOSKVE

Ljeti 1944. godine došao je kao izaslanik 9. korpusa drug Anton Vratuša, koji je između ostalih zadataka u okupiranoj Italiji, dobio i zadatak da organizira prihvaćanje jednog iskusnog i važnog ilegalca u Italiji koji je trebao da se iz Moskve najprije spusti padobranom na naš oslobođeni teritorij. Vratuša je došao u prostorije »Croce Rossa Croata«, Via Bocchetto 6 u Milanu i po ilegalnim »zakonima« najprije su ga moji najbliži suradnici imali identificirati prema lozinci dogovorenoj sa 9. korpusom za njegov dolazak k meni u Milano. Nije išlo lako, jer lozinka koju je dr Vratuša naveo nije bila sasvim jasna za moje suradnike, a samo sam ja znao njegov pravi pseudonim, koji je bio »Neri«. Sumnje mojih suradnika bile su vrlo dramatične, i, prema pripremljenim planovima, već se jedan od njih pripremao da se po munjovodu spusti u dvorište sa kompromitirajućim materijalom. Međutim, kad je Vratuša kazao da se zove Neri i da traži Gallia, odnosno Rassia - što su bili moji speudonimi za 9. korpus - ja sam ušao u sobu gdje su ga moji suradnici zapravo držali blokiranog. Kad su svi oni izašli, Vratuša mi je kazao da trebam obaviti jedan vrlo delikatan zadatak. Jedan iskusni ilegalac iz Moskve, nije bio ni Jugoslaven ni Rus, trebao je doći u Italiju i otići iz nje u drugu zemlju u cilju davanja važnih partijskih uputa evropskim komunističkim partijama. Vratuša mi je iznio daje misija neobično važna i da su poslije dugih diskusija na oslobođenom teritoriju u 9. korpusu odlučili, zajedno sa šefom sovjetske misije Kornjejevom, da bi taj zadatak trebala izvršiti moja grupa. Vratuša je na svoj uobičajen delikatan način pristupao ljudima, pa mi je, izvinjavajući se, rekao daje misija tako važna da moram i formalno potpisati da svojim životom garantiram da ću do krajnjih žrtava izvesti taj zadatak. Nitko od moje grupe nije smio znati za tu akciju. Trebalo je organizirati prihvaćanje toga druga u 9. korpusu zajedno s ilegalcima u Trstu. Jedan od mojih kurira je trebao ići po njega u studenom na oslobođeni teritorij i dovesti ga k meni u Milano. Izabrao sam za kurira Livija Vidovića koji se uvijek isticao svojim požetvovanjem, a imao je vrlo »nevin« izgled. Putovao je do tada više puta kao kurir za 9. korpus i uvijek izvršio zadatke vrlo savjesno i precizno.

Na ugovoreni dan trebao je biti sa ilegalcem iz Moskve u Trstu gdje su ga trebala, na unaprijed određenoj adresi, čekati kola sa oznakom »Crvenog križa« i diplomatskom oznakom CD. Vidović je sretno stigao sa tim ilegalcem u Trst. Međutim, njegova javka nije funkcionirala. Naime, tih dana su bile snažne akcije i hapšenja sa strane SS-ovaca, tako da se osoba određena za javku morala skloniti na drugo mjesto. Kada su stigla na tu adresu i diplomatska kola sa oznakom »Crvenog križa«, šofer nije našao nikoga. Ilegalca iz Moskve skrivali su u Trstu kod Francese, Fonderia 10 i Federica, u blizini SS kasarne. Zadnja veza s ilegalcem u Trstu bio je Điđi Brajković. Budući daje Vidoviću i ilegalcu bilo jasno da im je opasno ostati duže vrijeme u Trstu, Vidović je odlučio da krenu prema Milanu kamionom. Kako je ilegalac iz Moskve nosio u jednom kovčegu sovjetsku transmisionu radio-stanicu, Vidović je zamolio šofera kamiona da taj kovčeg, uz dobru naplatu, stavi ispod svojega sjedišta. Vidović i ilegalac iz Moskve ušli su u kamion kao da se uopće ne poznaju. Sve je išlo u redu do posljednje kontrole fašista i SS-ovaca u blizini Milana. Tada je šofer, misleći da se u kovčegu koji mu je predao Vidović, nalazi zlato, kazao policijskoj kontroli da u kamionu ima kovčeg zlata. Neofašisti i SS-ovci u Italiji su u to vrijeme davali 10% zlata onome tko prijavi da netko ima veću količinu zlata. Međutim, kad su policajci otvorili kovčeg, zaprepastili su se, jer su umjesto zlata našli u kovčegu sovjetsku radio-transmisionu stanicu. SS-ovci su zapitali putnike čiji je to kovčeg. Vidović se javio i kazao daje njegov, da bi mogao spasiti ilegalca iz Moskve. Vidović je bio odmah uhapšen, vezan i tučen na licu mjesta. Kamion je nakon dvadesetak minuta čekanja krenuo dalje. Ilegalac iz Moskve, sumnjajući da ga je, možda, čofer vidio sa Vidovićem prije ulaska u kamion, povukao se u stražnji dio kamiona. Kad je kamion na jednom zaokretu smanjio brzinu, iskočio je iz njega. Šover to nije opazio. Putnici su vidjeli, ali su svi šutjeli.

Ilegalac iz Moskve je bio veoma iskusan. Imao je iza sebe preko 20 godina ilegalnog rada. Znao je samo da mora doći u »Croce Rossa Croata« u Milano.

Bila je već noć. Òn je ušao u veliku zgradu »Banco di Roma« i zapitao vratara gdje je »Croce Rossa Croata«. Pošto je znao ruski i pitao istovremeno na ruskom i talijanskom, vratar je mislio da se radi o nekom Jugoslovenu. Taj vratar je bio naš nedogovoreni suradnik. Ilegalac iz Moskve znao je da me moji suradinici zovu profesor, a to je znao i vratar. Kada je ilegalac zapitao vratara gdje je »profesor« ovaj mu je kazao da ga već odavna nije vidio, jer sam se ja u to vrijeme već bio povukao u duboku ilegalnost. Jedino je moj suradnik dr Ivo Kisić znao gdje spavam. Vješti ilegalac se snašao i upitao da li poznaje nekog profesorovog prijatelja ili nekog Jugoslavena koji bi se obratio profesoru za pomoć »Crvenog križa«. Ovaj mu je kazao da ima dosta bijednih Jugoslavena koji dolaze tražiti pomoć i da u posl jednje vrijeme neki Jugoslaven, koga zovu »colonnello«, daje pomoć »Hrvatskog crvenog kria« Jugoslavenima koji dolaze u prostorije »Hrvatskog crvenog križa«. Na upit ilegalcagdje taj colonello sianuje, odgovorio mu je da mu se ćini da stanuje u Albergo Commercio. Taj tzv. colonnello bio je suradnik Vjekoslav Šimurina. Ilegalac iz Moskve došao je u hotel i pitao za colonnella. Vratar hotela gaje upitao kako se zove taj colonnello, jer da on nema nikakvog colonnella, gosta, u hotelu. Pošto je ilegalac kazao vrataru da je to jedan Jugoslaven, vratar gaje uputio u sobu V. Šimurine. Budući da V. Šimurina nije ništa do tada znao o ilegalcu iz Moskve i kada mu je ovaj u kasnim večernjim satima kazao da traži »profesora«, Šimurina je bio uvjeren da se radi o policajcu koji si interesira za stan profesora Guberine da bi ga uhapsio. Ilegalac nije znao daje došao u pravu sobu i držao je stalno rukom revolver u džepu. Šimurina je također imao revolver. Tapkanje u razgovoru i ispitivanje detalja trajalo je čitavu noć, a obojica su držala skriveno revolvere u ruci. Pred jutro Šimurina je stekao donekle uvjerenje da bi se moglo raditi o iskrenoj osobi i kazao mu je da se javi u određeni sat drugoga dana. Kda je Šimurina potražio Ivu Kisića da bi mene obavjestio o neznancu, Kisić je već znao da je Vidović uhapšen.

SS je mučila čitavu noć Vidovića u Milanu, davali su mu hipnotičke injekcije i Vidoviću se, kako mi je kasnije pričao potpuno zamutila slika gdje se nalazi. Istovremeno mu je SS našao dokumente »Crvenog križa« s mojim potpistom i brzo ustanovio da ne postoji nikakav legalni »Hrvatski crveni križ« u Milanu. Tada je Vidović u hipnotičnom stanju i pod velikim mučenjem potvrdio što su već znali u tom momentu SS-ovci, to jest daje taj »Hrvatski crveni križ«, u stvari, prijemna stanica za odlazak Jugoslavena u partizane. Sutradan doveli su Vidovića u prostorije »Hrvtskog crvenog križa« da bi mene pokazao. Međutim, već izvjesno vrijeme nisam dolazio u te prostorije, što je Vidović i znao, pa je pristao na prijedlog SS-ovaca da s jednim italijanom, policajcem neofašistom, dođe u prostorije »Hrvatskog crvenog križa«. Prije izlaska iz prostorije kazao je policajcu, da ne izađu zajedno da ne bude sumnjivo daje došao s policajcem. Agent je pristao, pa je Vidović uspio reći jednoj poznatoj osobi da me obavijesti da bježim i da »ona osoba« nije uhapšena. Dakle, još jedanput je Vidović, poslije svih mučenja, riskirao da ga SS-ovci ubiju pod torturama.

Kisić me je u međuvremenu obavijestio o svemu i napravili smo plan da ilegalac iz Moskve dođe u jedan stan koji je bio na otvorenijem trgu, tako da smo mogli kontorlirati da li će agenti biti pred kućom. Nismo bili sigurni da li će taj koji dođe zaista biti ilegalac iz Moskve, dali je to policijska zamka ili, možda, prava osoba. Organizirali smo se tako da su pojedini suradnici došli pred zgradu i u stan nekoliko sati ranije nego što je sa neznancem dogovoren sastanak. Kad sam dobio obavijest da ništa u stanu, ni oko kuće, nije sumnjivo, došao sam u stan, u jednu pokrajnu sobu od one gdje su moji suradnici smjestili neznanca. Prethodno smo odlučili da se ne predamo bez borbe, ako je neznanac policajac. Prvi je stupio u sobu neznanca Ivo Kisić i kazao da je on profesor, spreman da se žrtvuje ako je bio neznanac policajac. Neznanac mu je kazoa da on nije profesor. Budući d sam znao da nas policija traži po Milanu, nije se moglo gubiti mnogo vremena, pa sam poslije toga ušao u sobu neznanca, koji me je odmah

zagrlio vrlo ganuto i kazao da je vidio moju sliku u 9. korpüsu sa suprugom Ljerkom. Ispričao mi je čitav događaj u vezi putovanja.

Iako sam već bio pripremio siguran put za ilegalan prijelaz ilegalaca iz Moskve u jednu zemlju izvan Italije, htio sam još jedanput, u toj situaciji gdje nas je policija gonila, provjeriti kanal koji nam je isključivo služio za najdelikatnije ilegalne prijelaze. Tokom dana ilegalac iz Moskve u društvu »dama«, naših daljnih suradnica, promijenio je nekoliko soba i drugi dan navečer sretno je prešao ilegalno granicu zemlje gdje sam imao zadatak da ga smjestim. Prije nego se ilegalac iz Moskve, koga sam pratio dok je upao u stranu zemju, oprostio od mene dao mi je kopiju depeše koju je istoga dana emitirao Kominterni. Tekst je glasio; »Sretno stigao u bazu. Jugoslavenski drugovi učinili su za mene onoliko koliko im se lično neću moći nikada da odužim. Izvršili su zadatak sa izvanrednom hrabrošću i žrtvama. Molim da se Vrhovnom štabu NOVJ na neki način izrazi i moja zahvalnost za sve to.«

Livio Vidović je bio bačen u logor Bolzano gdje je izvukao živu glavu, zahvaljujući stalnom bomabriranju Njmačke i naglom bijegu straže iz logora koja ih je upravo tih dana trebala sve likvidirati.

Tako je završio moj ilegalni rad. Napustio sam odmah Italiju sa svojim najbližim suradnicima. Zatim sam se ponovno htio vratiti u nju, ali sam iz Jugoslavije dobio strogi nalog da se ne vraćam u Italiju. Šimurina se kraće vrijeme vratio u Itailju da dade daljnje direktive za rad koji je vrlo dobro funkcionirao sve do oslobođenja Milana. Ja sam, prelazeći više zemalja, došao u Bari i odatle sam se vratio u oslobođeni Beograd, dok je rat još trajao.

6. SINTEZA NAŠIH ILEGALNIH PUTEVA I TEHNIKE

Prije svega smo osigurali u svim većim mjestima, naročito u Milanu, ilegalne stanove. Pred kraj rata imali smo 15-20 stanova ili soba gdje smo mogli smjestiti ilegalce ili osobe koje smo upućivali u Jugoslaviju.

Od Trsta pa i dalje od Rima imali smo oko 10 centralnih punktova koji su svi bili konspirativno povezani sa Komitetom u Milanu. U Trstu je naročito bio aktivan Livijo Vidović, smireni i hrabri ilegalac. On je u Trstu surađivao sa slijedećim osobama: Zabog Giordano, Ervin Lah, skojevac iz Maribora (ilegalno ime Tugomir), Nevenka Lah (Ervinova sestra), dr Ivo Pustišek (ilegalno ime Imbro), Paulo Morgani Franco Trezio, zatim, s medicinskim sestrama Ana Brajko, Marija Birsa i Marija Misigaj. Jedna grupa u Trstu je prebacivala internirce iz italijanskih logora na oslobođeni teritorij, a druga je prebacivala lijekove koje se iz Švicarske preko Milana slalo u Jugoslaviju preko Trsta, pod rukovodstvom Livija Vidovića. Naročitu je hrabrost pokazivala Ana Brajko koja je kasnije bila supruga Livija Vidovića.

Najvažniji ilegalni punkt bio je tzv. »Croce Rossa Croata« u Milanu koji nam je omogućio najšire djelovanje i najveću mogućnost za izradu ilegalnih dokumenata i oslobođenje Jugoslavena iz zatvora i logora.

Prema zemlji smo do kraja 1942. godine imali redovitu kurirsku službu, a najprije preko Rijeke i Sušaka (veza Brkalić). Dobili smo informacije iz 9. korpusa da još postoje u sjevernoj Italiji jugoslavenske grupe vezane za zemlju, ali su nam dali direktivu da se ni s kim ne spajamo i da radimo isključivo direktno povezani s 9. korpusom.

Kada bi trebala biti neka važna akcija dobili bi obavijest usmeno. Na primjer, u srpnju ili kolovozu 1944. godine Anton Vratuša došao je u Milano da mi prenese direktivu iz 9. korpusa da organiziram prihvaćanje ilegalca iz Moskve.

Bilo je važno, prema direktivi iz zemlje, držati kopije poslane pošte. Nju sam čuvao u Institutu za eksperimentalnu fonetiku i psihologiju ispod sjedišta jedne stolice gdje je bilo ugrađeno dvostruko dno. Tamo je i nađena poslije oslobođenja i prenesena u Beogarad gdje se i sada nalazi među ostalom dokumentacijom iz vremena rata.

Za prijevoz, u važnijim situacijama, koristili smo kola sa oznakom »Crvenog križa«. U najvažnijim i najtežim akcijama imali smo na kolima uz oznaku »Crvenog križa« i oznaku CD (diplomatska kola).

Tehnika za falsificiranje dokumenata bila je dobro organizirana. Koristili smo naročito dobro izrađene pečate raznih poslanstava i konzulata tzv. NDH. Dobijali smo preko veze koji put i originalne dokumente i pečaet čak iz ustanova NDH u okupiranoj Francuskoj. Također smo imali veoma dobru tehiku, a imali smo i orginale italijanskih dokumenta i pečata. Sjećam se da sam Lazi Latinoviću, predsjedniku Komiteta u Švicarskoj, dao dokumenta daje član trgovačke delegacije NDH u Lyonu. Anton Vratuša je putovao sa diplomatskim pasošem »Poslanstva NDH« u svojstvu »komercijalnog atašea«. Elio Vittorini je bio među prvim italijanskim partizanskim borcima i njemu sam prvome od italijana dao italijanski dokument. Naravno, svi koji su polazili za zemlju preko nas, njih oko 600, bili su snabdjeveni »urednim« dokumentima i nikada se nije dogodilo da je netko imao prkoblema s njima.

Bilo je važno otvoriti sigurne puteve za vezu s Komitetom u Švicarskoj. Propagandni materijal, koji smo željeli predati novinaru Howardu K. Smithu (dopisniku američkog Radija »Columbia Broadcasting System«) slali smo saveznićkim kanalima. Tu poštuje primao Ezio Franceschini (predstavnik Parri-a), jedan od najhrabrijih ilegalaca koje sam ikada sreo. Kuriri za Šviacarsku bili su najčešće Diena Scimone (koji je na kraju svršio u njemačkom logoru) i Romeo Locatelli (također uhvaćen i umro pred kraj rata u jednom njemačkom logoru).

Međutim, kada se radilo o povjerljivoj pošti za komitet u Švicarskoj, tada smo imali svoje zasebne puteve. Kuriri koji su išli za saveznike u Švicarskoj, trebali su da izbjegnu kontrolu samo s italijanske strane. Naši kanali su išli preko brda i to samo uskim puteljcima da nas ne vidi švicarska straža. Trebalo je hodati i do tri sata da neopaženo dođemo do prvog nastanjenog mjesta. Stvarno je lakše bilo izbjeći stražu s italijanske strane, nego sa švicarske. Šaveznički kanali su samo trebali izbjeći italijansku, odnosno italijansko-njemačku stražu sa italijanske strane, dok su Švicarci »zatvarali« oči pred angloameričkim kuririma kad bi stigli na švicarski teritorij. Međutim, mi smo vrlo pažljivo i zaobilaznim putevima - u pratnji do određene točke - morali izbjeći i švicarsku stražu, jer bi nas švicarski policajci, da su nas uhvatili, odmah bili uhapsili i stavili u logore, pa se više ne bismo mogli vratiti u Italiju na ilegalni rad. I američki konzul u Lyonu Jones i Alaim Dulles pitali su više puta italijanske savezničke kurire, naročito Dienu Scimone »zašto i kako Titovci imaju i svoj zasebni kanal«. Međutim, nijedan italijanski kurir, koji je išao saveznicima, nije znao koji je to naš kanal. Mi smo stanovito vrijeme imali takva dva dobra naša kanala. Naravno da smo ih uspjeli uspostaviti, a da nikada ne budu provaljeni, uz pomoć naših suradnika iz KP Italije.

Kao što smo dobivali usmene obavijesti i direktive iz 9. korpusa lično preko njegovih rukovodilaca, tako su i važne poruke iz Švicarske prema Vrhovnom štabu u zemlji uvijek išle lično. Drugovi iz Švicarske su preko našeg Komiteta lično nosili takvu poštu u zemlju, pa i do Vrhovnog štaba.

Evo imena članova »Komiteta narodnog oslobođenja za sjevernu Italiju«: dr Ljerka Pasini, Živko Lelas, dr Ivo Kisić, Vjekoslav Šimurina, Tatjana Frković, Livio Vidović, Franta Hostinek, Stanko Skunca, Arsen Dobrota, Branko Sekulović, (invalid u ratu, iz Crne Gore), Zora Cular i ja kao predsjednik.

EPILOG

Moj ilegalni rad je pratila, dok se nije teško razboljela, i najaktivnije radila sa razboritim i kuražnim inicijativama moja supruga dr Ljerka Pasini, aktivni antifašista još od prije rata. U teškoj tuberkulozi i bez materijalnih sredstava ležala je bespomoćno i bez izgleda na ozdravljenje u gradskoj bolnici u Comu. Iako je teško i fizički trpjela, ona je vršila vrlo inteligentnu propagandu protiv nacifa-

šizma svojim idealizmom i skrivanje svojih fizičkih muka (nad njom je izvršena operacija torahoplastike). Časne sestre su je toliko zavoljele, da su joj nosile dragocijenu kiruršku opremu za naše partizane. Jednom je tu opremu donio u 9. korpus Anton Vratuša.

Komitet iz Švicarske joj je bio uredio mjesto u jednoj švicarskoj bolnici gdje je bilo mnogo izgleda da ozdravi. Bez obzira na Komitetovo i moje inzistiranje odbila je da napusti Italiju govoreći mi da bi smatrala izdajom da napusti antifašistički rad prije potpunog sloma fašizma.

To nije doživjela. Umrla je 4. travnja 1944. godine i pokopana u selu Rebbio blizu Coma. Da joj fašisti ne bi oskvrnuli grob, ako bih ja bio otkriven, nad njezinom rakom stajalo j samo njezino djevojačko ime - Ljerka Pasini. Od svih nas ona je bila najveći heroj i najneustrašiviji borac. Iako je morala ležati u bolesničkom krevetu dvije godine - uz najteže boli i besanicu - ilegalno je radila.

Petar Guberina

VEZE VOJNE MISIJE NACIONALNOG KOMITETA OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE (NKOJ-a)

Mato Jakšić kazuje:

»Članovi Predsjedništva Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije Jerko Radmilović, pop Jovo Miodragović i ja smo početkom 1943. godine bili u sastavu operativne grupe jedinice koja je bila pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Poslije pete neprijateljeve ofanzive Vrhovni štab nas je, zajedno sa Prvom dalmatinskom brigadom, uputio na teren Dalmacije, Tamo smo tada uspostavili prve kontakte sa članovima saveznikih vojnih misija. Razgovarali smo o načinu prihvatanja materijalne pomoći koju su nam oni trebali slati, o sadejstvu u borbenim akcijama na Jadranu i o evakuaciji naših ranjenika i naroda iz zbjegova u prihvatne logore u Italiji.

Bio sam zadužen za organiziranje evakuacije naroda iz zbjegova sa otoka Visa i Hvara u logure u Italiji. Nakon kraćeg vremena sam se razbolio pa sam i ja upućen na liječenje u bolnicu Grumo u Italiji. U toku liječenja stupio sam u vezu sa Vlatkom Velebitom koji se tada nalazio u Bariju. On mi je saopćio da sam izabran kao član Vojne misije NKOJ-a.

Ubrzo zatim Velebit je otputovao iz Italije u našu zemlju. On je imao podnijeti izvještaj Vrhovnom štabu i NKOJ-u koji su se u to vrijeme, marata 1944. godine, nalazili u Drvaru. Krajem marta Velebit se vratio u Bari kao general-major. Donio je naredbu kojom smo i mi, svi ostali iz sastava Vojne misije (ukupno nas 11), proizvedeni u činove oficira. Tako sam i ja postao major.

Velebit je sa sobom donio i prve pasoše nove Jugoslavije. Tekst u njima bio je upisan na našem i na francuskom jeziku. Pasoše je potpisao predsjednik NKOJ-a drug Tito. Na njima je bio i pečat NKOJ-a. U pasoše je trebalo unijeti osobne podatke za svakog od nas. Moj pasoš je bio obilježen brojem 13, a upisano je da sam po činu major a po funkciji član Vojne misije NKOJ-a u Velikoj Britaniji.

U toku priprema Misije za put održano je savjetovanje na kome je povjerenik NKOJ-a za inozemne poslove dr Josip Smodlaka, zajedno s nama, razradio naše osnovne zadatke. Bilo je predviđeno da tada otputujemo nas petorica a da ostali ostanu i da rade u onom dijelu Italije koji je bio oslobođen.

Do tada je narod iz naših zbjegova najprije evakuisan u Itaiju, a potom u El Sat na obali Sueckog kanala. Tu je organizovan logor za smještaj 27.000 ljudi. Prvi izvještaji o životu naših ljudi u tom logoru stigli su u bazu NOVJ u Bariju Oni su ukazivali na potrebu uspostavljanja čvršće i stalne službene veze sa saveznicima i civilnim egipatskim vlastima u Kairu. To tim prije što je, osim rješavanja problematike života i rada naroda u loguru, trebalo organizirati i prihvat sve većeg broja pripadnika bivše jugoslovenske vojske u izbjeglištvu koji su se izjasnili za pristupanje NOVJ. Osim toga, u to vrijeme počeli su stizati i naši borci u Afriku na obuku u korišćenju borbene tehnike /aviona i tenkova/. Riječ je o tehnici koju su saveznici, prema dogovoru, trebali isporučiti NOVJ.

Zbog svega toga javila se potreba formiranja jednog organa- predstavništva NKOJ-a i NOVJ u Kairu. Ja sam bio predviđen za organiziranje i vođenje toga tijela. Dr Smodlaka mi u početku osim informacije o općim zadacima toga tijela i naznake funkcije koku ću obavljati - ništa nije mogao saopćiti. Međutim, on je naglasio da cjelokupnu aktivnost treba prilagoditi konkretnim uvjetima u datoj situaciji, a da su nam glavni orijentiri stavovi i pol tika rukovodstva naše Partije i revolucije. Prvih dana aprila 1944. godine Velebit je poveo nas petoricu u Alžir. Tamo se u to vrijeme nalazio Glavni štab savezničkih snaga na Sredozemlju. U Alžiru su obavljeni potrebni razgovori sa saveznicima, Razgovorima su, osim ostalih, prisustvovali i brigadir Maklin, šef savezničke misije pir Vrhovnom štabu NOVJ i major Dikin, bivši šef misije Velike Britanije pri Vrhovnom štabu NOVJ.

Pošto su saveznici prihvatili naš prijedlog da Vojna misija NKOJ-a u Velikoj Britaniji uputi jednog člana i u Kairo, upućen sam tamo avionom. U Kairu sam bio dočekan sa tretmanom od najvećeg značaja. Nakon dva dana u Kairo je stigao i Velebit koji me je povezao sa odgovarajućim savezničkim vojnim i civilnim institucijama u Kairu, pa je zatim ubrzo otputovao. Tako sam u Kairu ostao sam.

Još u Bariju smo se dogovorili da ću vezu sa Vrhovnim štabom NKOJ-a održavati preko naše baze u Bariju. Za održavanje veze mogao sam tada koristiti kurire, redovne kanale pošte, a po potrebi i kanale veza koje su uspostavili saveznici za njihove službene potrebe. Tu sam najviše koristio vezu preko naših boraca koji su, izvršavajući važne zadatke iz Afrike upućivani u našu bazu u Bariju sa kojom sam, i inače, trebao koordinirati mnoge poslove.

Od prvog časa mog boravka u Kairu potpuno sam shavtio složenost situacije, jasno mi je bilo da ću imati mnoštvo teškoća u radu, jer je trabalo obezbijediti koliko - toliko normalan život 27.000 ljudi koji su se našli u izbjegličkom logoru. S druge strane, valjalo je i tu, u zbijegu organizirati funkcioniranje narodne vlasti. Zbog svega toga mije od posebnog značaja bio čvrst kontakt sa savezničkom organizaicjom MERRA /Middle East Ralief and Rehabilitation Administration/ koja je obezbeđivala sve što je bilo potrebno za život naših izbjeglica. Trebalo se, potom, povezati i sa svim onim pripadnicima bivše kraljevske vojske u izbjeglištvu koji su se izjasnili za pristupanje NOVJ, a također pružati svu pomoć našim borcima koji su upućeni ovamo na obuku. Zato sam morao neprekidno biti u vezi sa Božom Lazarevićem koji je također, kao član Vojne misije NKOJ-a u Velikoj Britaniji, bio zadužen za spomenuta pitanja.

Zbog svega toga sam morao veoma smišljeno koristiti status koji sam imao: u određenoj prilici kao predstavnik NKOJ, u drugoj, kad je bila riječ o isključivo vojnim pitanjima, kao predstavnik Vrhovnog štaba NOV i POJ, i najposlije kao delegat Predsjedništva oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije - kada su posrijedi bila pitanja regulisanja života naših izbjeglica u El Satu.

Kada se zna da je u Kairu djelovao jedan dio izbjegličke kraljevske vlade i rukovodstvo kraljevske vojske u izbjeglištvu, da nam veliki broj istaknutih savezničkih funkcionera i komandanata, kao ni vlasti u tadašnjem Egiptu nisu bili naklonjeni i da su na razne načine i dalje forsirali podršku Draži Mihailoviću - može se shvatiti koliko je bio delikatan moj položaj, koliko su bili značajni moje obaveze i moji prakitični postupci. Valjalo je koristiti svaku pa i najmanju mogućnost za pomoć, naročito pomoć onih ljudi u savezničkim institucijama i šta-

bovima koji su nam bili naklonjeni i koji su prihvatili NOP i NOVJ kao realnost. Stoga sam morao uspostaviti i održavati veliki broj veza, biti stalno informisan, izvještavati naše institucije o tome što sam uradio, sa kakvim se problemima nosim, itd.

Veliki problem bio je i obezbeđenje sredstava za moj rad. Prije odlaska iz Kaira Velebit mije ostavio 10.000 dolara uz napomenu da taj novac koristim dok se ne snađem. Međutim, taj novac sam i te kako čuvao i smatrao onom, što se kaže, neprikosnovenom rezervom.

Trebalo je izgraditi i razvijati ugled i autoritet institucije koju sam vodio. Zato sam i ja formirao štab: ađutant mije postao vazduhoplovni kapetan Boleslav Duško Ivković. /Inače, on je ostao invalid poslije jednog udesa na borbenom zadatku u sastavu snaga RAF. Poznato je da su vazduhoplovci kraljevske vojske bili uključeni u jedinice RAF. Ivković se među privima opredijelio za NOVJ i mnogo je pomogao da i ostali vazduhoplovci slijede njegov primjer/. Za sekretaricu sam odabrao Paulu Zon, predratnog člana SKOJ-a koja je bila angažovana na političkom radu među našim izbjeglicama. U naš sastav sa Visa je upućen još i Milan Banjanin, koji je pored ostalog bio zadužen i za pitanja bezbjednosti.

Tako je taj mali štab službeno bio organ Vojne misije NKOJ-a u Velikoj Britaniji, a po potrebi i Misija NOVJ. Postupno smo uspjeli izboriti priznanje naše ustanove koju ni u kom slučaju - kada su bili posrijedi interesi NOB i naroda Jugoslavije - nije bilo moguće zaobići. Šta više, od nas su tražili mišljenja i savjete
0 pojedinim pitanjima koja su bila od interesa za saveznike, ali i za nas. Na taj način raščišćavana su i usaglašavana mnoga pitanja, što je uticalo da saveznici izvrše dogovorene obaveze prema NOVJ.

Koristili smo i najmanje mogućnosti da što potpunije istaknemo istinu o našoj NOB i o svemu što se odnosilo, ili uticalo, na borbu naše NOVJ kao Ravnopravnog saveznika u sastavu Antihitlerovske koalicije. Tako smo sve više sticali simpatije, tako da su mnogi i sami pronalazili razne načine da nam budu pri ruci, da pomognu.

Za slanje poruka i izvještaja do naše baze u Bariju i dalje do Vrhovnog štaba
1 NKOJ-a koristili smo sve moguće kanale komunikacija, tada već prilično normaliziranog javnog PTT saobraćaja a često i kanale koje su uspostavili saveznici u svom sistemu veza. Međutim, uvjek smo strogo vodili računa o tome - kojim kanalom ćemo koju poruku uputiti.

U tom pogledu od velike su nam pomoći bili naši borci i pomorci koji su plovili između Afrike i Italije. Oni su prenosili našu poštu, i to su uvjek shvaćali kao borbeni zadatak.

Po savezničkim propisima, koje smo u svemu poštovali, prepiska i dopisivanje ljudi iz zbjega sa porodicama ili ustanovama u Jugoslaviji - bila je podložna cenzuri koju smo organizirali u zbijegu. Koliko god daje to bilo zadržavanje poruka naših ljudi, bio je to i dokaz naše discipline. To je bio doprinos našoj daljnoj afirmaciji i stalnom^potrvđivanju kod saveznika koji su inače sa najvećom pažnjom pratili naš rad.

U prvoj polovici septembra 1944. godine pošao sam na Vis, gdje sam podnio izvještaj NKOJ-u i Vrhovnom štabu. Pored izvještaja povjereniku za inozemne poslove Smodlaki, izvještaj sam podnio i njegovom zamjeniku Vladimiru Bakariću. Bilo je predviđeno da izvještaj podnesem i drugu Titu, međutim, on je u to vrijeme već otišao sa Visa.

Nakon što sam podnio izvještaj Vrhovnom štabu, odlučeno je da ponovno pokušam izboriti odobrenje za uspostavljanje izravne radio-veze između nas u Kairu i Vrhovnog štaba. S tim u vezi od Branke Savić dobio sam šifru i odgovarajuće uputstvo za korišćenje radio-stanice. Tada mi je u Vrhovnom štabu uručena naredba o unapređenju u čin potpukovnika, što mije kasnije, uz novu vizu, u moj pasoš upisao Vlado Bakarić.

Kao ovlašćeni predstavnik, podnio sam i izvještaj Oblasnom NO Dalmacije
o životu i radu naših izbjeglica u zbijegu.

Iako smo sa saveznicima razvili veoma dobre odnose, ipak nam nisu dozvolili da koristimo našu radio-stanicu. Oni su nam stalno nudili i ostavljali na raspolaganje njihov sistem veza. To smo i koristili, ali samo u onim slučajevima kada je priroda izvještaja bila vezana za radnje koje su obavljene u vezi isporuka borbene tehnike, obuke naših boraca, liječenja ranjenika i bolesnika ili za pitanja rada u zbjegu. Za ostale izvještaje i poruke koristili smo ranije uspostavljene kanale veza sa našom bazom u Bariju i dalje prema Visu, s tim što smo se djelomice ili potpuno koristili šifrom.

Sjećam se da smo šifrirane izvještaje slali Bazi u Bariju, pa bi ih oni preko svoje radio-stanice upućivali dalje na Vis, ili kasnije u oslobođeni Beograd. Pošto smo istu šifru koristili i za vezu sa bazom, dogovorili smo se da sve one depeše koje se ne tiču aktivnosti baze i koje treba odmah proslijediti dalje Vrhovnom štabu ili KNOJ-u počinjemo karakterističnom grupom *»99999«*.

Koliko god da bi se mogao steći utisak da su poruke koje smo slali na ovakav način, sporo stizale na odredišta, treba naglasiti daje upućena depeša ipak stizala na određena mjesta, u onom vremenu kada su te poruke još uvjek bile aktuelne. Iz Kaira bi se vrlo često poruke upućivale avionom do Italije, a zatim radiom do Visa, odnosno kasnije do Beograda.

Po oslobođenju Beograda - pošao sam na referisanje. Izvještaj sam podnio drugu Titu. Referisanje je trajalo više od tri sata, a bilo je argumentirano fotodokumentacijom. I tom prilikom istaknuta je potreba da se uspostavi neposredna radio-veza između Beograda i Kaira. Međutim, ni tada nismo dobili odobrenje da se u Kairu koristimo posebnom radio-stanicom. Veze javnog saobraćaja dobro su funkiconirale a i svi ostali povremno upostavljeni kanali.

S jeseni 1945. godine prilikom ponovnog dolaska u Beograd, obaviješten sam da sam kandidiran za narodnog poslanika na prvim izborima. Tako sam se iz Kaira vratio u Jugoslaviju, demobiliran sam i prešao na rad u diplomatsku službu.

Misija NOVJ u Kairu nastavila je rad sve do početka 1946. godine, kada je te poslove preuzelo Poslanstvo DF Jugoslavije u Kairu.«

Mato Jakšić

TRI FRAGMENTA O VEZI U RATU

Posle pada Prozora, u 4. neprijateljskoj ofanzivi, štab 7. krajiške brigade nalazio se u manastiru Šćit. Svi članovi štaba bili su u bataljonima na položaju, jer je to bilo vreme dramatične faze bitke za ranjenike. Brigada je branila pravac od Šujice, preko Ravnog, ka Prozoru; dakle, levi bok naših glavnih snaga i bolnice u odnosu na front prema Gornjem Vakufu i Makljenu. U štabu brigade bio sam samo ja, član politodela brigade.

Tih dana u štab brigade došao je Milan Lah i predstavio mi se kao delegat Vrhovnog štaba. Naime, telefonske veze su postojale, a takođe i radio-veze, između štaba brigade i Vrhovnog štaba, ali su bile dosta nesigurne i povremene. Situacija na položajima menjala se vrlo brzo. Toliko brzo, da spore kurirske veze nisu mogle pružiti pouzdano obaveštenja o naglim promenama. Izgleda daje jedino delegiranje pojedinih članova i drugih rukovodilaca Vrhovnog štaba moglo obezbediti uvid u razvoj događaja i uticaj na delovanje jedinica u duhu opšte zamisli Vrhovnog komandanta i Vrhovnog štaba. Takav slučaj je bio i sa dolaskom Milana Laha u štab brigade.

Čim je stigao, Milan Lah je tražio pregled situacije, ali je bilo mnogo važnije to što je imao da prenese naređenje o izuzetno upornoj odbrani pravca prema Prozoru, naročito na planinskom visu koji je izvodio ka Makljenu. Na tom pravacu nalazio se naš 1. bataljon. Naređenje 1. bataljonu trebalo je što hitnije preneti i ono je moralo biti uručeno po svaku cenu. Ja sam ponudio Lahu dva brigadna kurira, inače prekaljena borca, proverena u mnogim kurirskim zadacima. Milan je, međutim, to odlučno odbio i upro prst u mene, rekavši:

- Vi ćete naređenje lično odneti!

Bio sam iznenađen. Već sam bio i zaboravio kada sam poslednji put izvršio neki kurirski zadatak. A do tada nisam imao prilike ni da vidim da neko iz politodela ili štaba brigade bude u ulozi kurira... Naravno, zadatak sam bez reči prihvatio i izvršio, iako ni danas nisam siguran da isti taj zadatak bilo koji od naših brigadnih kurira ne bi obavio brže i spretnije.

Bilo je to vreme sudbonosnih događaja i sudbonosnih odluka, pa je danas, postupak Milana Laha, kao delegata Vrhovnog štaba, moguće sagledati u pravom svetlu. Štaviše, mislim da predstavlja lep primer o tome kako je Vrhovni štab komandovao u tim teškim situacijama.

•k

U prvoj polovini 1944. godine 4. Krajiška divizija još uvek je boravila u Podgrmeču i na Kozari, u svom zavičaju. U to vreme izvršen je i jedan dobro isplanirani napad na Prijedor, koji, na opšte iznenađenje, nije uspeo. Tačno smo znali sa kakvim snagama neprijatelj raspolaže u gradu i, prema tom saznanju, nije bilo teško zaključiti da je odnos snaga za nas bio povoljan i da za uspešan napad ne bi smelo da bude prepreka.

Međutim, dogodilo se nešto što se najmanje moglo očekivati: neprijateljeve snage su pojačane uoči samog napada, a da mi o tome nismo obavešteni.Takva neočekivana promena u razvoju situacije, ma koliko da je mogla da bude i posledica slučajnosti, ipak je pobuđivala sumnju da se u našim redovima ili na terenu nalazi dobro prikriven neprijateljski obaveštajac, koji je neprijatelja na vreme obavestio o našim namerama i akcijama. U to vreme već je bila formirana OZN-a i njeni organi u diviziji i u korpusu uporno su radili na tome da otkriju špijuna o kojem se pretpostavlajlo sa mnogo verovatnoće da del uje u našoj sredini. Međutim, rezultata nije bilo.

Jednog dana dogodilo se nešto što je ličilo na spektakularne dogodovštine savremenih detektivskih romana i-upravo je to pomoglo da špijuna otkrijemo, i to tamo gde smo ga najmanje očekivali. Naime, uhvaćen je jedan golub - pismonoša, koji je nosio izveštaj neprijateljskom garnizonu u Prijedoru. Na osnovu toga izveštaja, organi OZN-e brzo su raspleli celu špijunsku misteriju. Špijun nije bio niko drugi do obaveštajni oficir divizije - Smajo, koji je na toj dužnosti proveo vrlo dug vremenski period. S obzirom na dužnost koju je obavljao, nije mu bilo teško da dođe do svih povereljivih informacija o diviziji, a i o korpusu. Bio je vešto prikriven, a neke okolnosti su uticale da je u njega štab divizije imao neograničeno ,poverenje. Bio je predratni član Partije i prvoborac. Međutim, kako se kasnije otkrilo, još u predratnom ilegalnom radu bio je pao policiji u ruke, pa kako nije bio u stanju da izdrži policijsku torturu, provai io je partijsku organizaciju i postao policijski doušnik. O tome Partija nije ništa znala. Posle okupacije, Gestapo je nasledio policijsku arhivu, a sa njom i Smaju, u novoj ulozi gestapovskog agenta.

Primer je i danas vredan pažnje, i sa gledišta društvene samozaštite i sa gledišta službe veze. Primer, zapravo, pokazuje da se društvena samozaštita, i uopšte služba bezbednosti, moraju sa posebnom pažnjom pozabaviti službom veze, njenom tačnošću, bezbednošću i pouzdanošću. U protivnom, upravo služba veze može da bude kanal za oticanje najpoverljivijih podataka neprijatelju.

*

Balać je bio odličan, hrabar i snalažljiv kurir 6. krajiške brigade. Zadatke je obavljao na najbolji mogući način, iako nije imao nikakvog školskog obrazovanja.

Jedne noći Balać je bio dežurni u štabu brigade, sa još jednim kurirom (mislim da se zvao Jovica). Za vreme njegovog dežurstva, kasno u noć, telefon je zazvonio. Balać se javio na poziv. Naravno, telefon je bio trofejni, induktorski, a linije kablovske, takođe trofejne i podignute na brzinu, verovatno položene po zemlji. Veza je bila toliko slaba da se Balać iz petnih žila naprezao da nešto razume. Iznerviran smetnjama na liniji, u jednom trenutku se okrete Jovici, koji se spokojno grejao kraj vatre, i ni kriva ni dužna iznenadi ga pitanjem:

- Ma, Jovice, šta no kaže, života ti?...

Dušan Do zet

PREKO VEZE STIŽU VESTI O POBEDAMA ALI I 0 ŽRTVAMA

Kad sam juna mjeseca 1944. godine postavljen za komesara 11. brigade, odmah sam uočio da vezisti brigade nastoje, onako kako su nastojali vezisti odreda »Mladen Stojanović«, da uspostave vezu baš na onim mestima gdje je bilo najopasnije. Ceta za vezu je bila dobro Opremljena sredstvima za vezu, jer vezisti nisu propuštali nijednu priliku da iz borbi, koje je brigada vodila, iznesu sve što bi se moglo iskoristiti za bolju organizaciju veza. Posebno smo se snabdjeli telefonskom opremom prilikom konačnog oslobođenja Prijedora, krajem avgusta 1944. godine. Posebnu dragocjenost predstvljao nam je radio-prijemnik preko kojeg smo mogli pratiti zbivanja u našoj zemlji i slušati emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, koje su za nas bile pravi događaji.

Nisam siguran da smo mi rukovodioci brigada tada najcelishodnije koristili te, sa toliko žrtava i zalaganja organizovane, sisteme veza. Nekako smo ih najmanje koristili da bi se njima zaštitili. Sjećam se da smo ja i Mikan Marjanović, zamjenik komandanta brigade, preko telefona iz samog Prijedora, gdje smo upali sa bataljonima, koordinirali akcije sa jedinicama koje su se još borile sa spoljnom odbranom grada.

U borbama za Travnik značajnu ulogu su imale naše jedinice za vezu. Sticajem okolnosti ja i Petar Mećava smo se našli, on kao zamjenik komandanta 10. divizije, a ja kao komesar 11. brigade, 4. divizije, da rukovodimo jednim odsjekom fronta. U Travnik smo upali sa južne strane. Prvu noć nismo uspjeli da razorimo bunkere i da prodremo u Travnik. Bili smo telefonski povezani sa štabom divizije i korpusa. Dobro se sjećam, kada je negdje pred zoru zazvonio telefon. Uzeo sam slušalicu, iz štaba divizije javljao se komandant Petar Vojinović i saopštio mi da čvrsto držimo položaje u toku dana, jer će se napad obnoviti u toku sledeće noći.

Rano ujutro slušao sam radio-vijesti na prijemniku. Imali smo odličan prenosni radio-prijemnik koji je imao i dosta jake zvučnike. Taj aparat smo zarobili još na Kozari, u borbi sa njemačkim jedinicama. Na njemu smo mogli da hvatamo sve radiostanice. Bio je to za ono vrijeme jedan od najboljih radio-prijemnika. (Sjećam se da smo ga jedva zadržali. Jedno vrijeme smo ga i »krili«, to jest, nismo izvještavali štab divizije da imamo taj radio-prijemnik u našim izveštajima o stanju oružja, municije i opreme, bojeći se da nam ne bude oduzet, to jest, da nam ga ne zatraže za potrebe štaba divizije). Tada smo već bili obavješteni o

beogradskoj operaciji, ali toga dana nisam uspio naići na vijesti o borbama za oslobođenje Beograda, bilo je još rano ujutro. Slučajno sam naišao na neku muziku koja mi se dopala, te sam pojačao ton u momentu kada je Petar Mećava spustio slušalicu. »Utišaj to Jocane,« neobično toplim, skoro tužnim glasom, za mene sa čudnim prizvukom, progovorio je Petar. Ugasio sam radio, Mećava se digao od stola i pošao prema meni. U poluosvetljenoj prostoriji pogledi su nam se sreli. Petar me je zagrlio i, suzdržavajući se da ne zajeca, zamucao: »Šoša je poginuo«.

Ne sjećam se kako sam se istrgao iz zagrljaja. Pobjegli smo jedan od drugoga, pred svitanje togjutra. Dolje, u Travniku je pucalo, čini mi se, iz svih oružja. Pamtim da sam se našao iza nekakvog plasta sijena i tu zaridao. Kad sam se smirio i došao k sebi, već je uveliko svanjivalo.

Toga dana, 21. oktobra 1944. godine, imali smo teške borbe i, bilo je dosta pogibija. Trebalo je održati osvojene položaje. Tukla nas je artiljerija, minobacači, nadlijetali su avioni. Do prvog sumraka smo se nekako održali. U mom dnevniku za taj dan stoji: »Drugu noć dva bataljona 7. brigade i naš treći silaze u grad, upadaju u Travnik. Poginuo Šoša«.

Uvlačeći se sa 3. bataljonom u Travnik, ja sam naredio da se pruži i telefonski kabl. Mećava je bio protiv toga da ja i Mikan Marjanović upadamo sa bataljonom u grad. No, mi smo ostali pri svome. Tada nisam razmišljao o tome da bih telefonsku vezu mogao koristiti da ne idem u prve borbene redove, da sam mogao biti korisniji na komandnom mjestu, gdje se mogla cjelovitije pratiti situacija, i da bi naši komandiri i bez nas izvršili svoje zadatke i da bi umjeli cijeniti naša naređenja poslata preko telefona. Tako smo vezu koristili više da bi opravdali naše samovoljno odlaženje na poprište najžešćih sukoba, nego što smo njome stvarali povoljnije uslove za rukovođenje. U bolu za poginulim drugovima nismo se ni sjetili da već imamo sredstva za vezu kojima se mogu zaštititi životi naših komandanata.

Krenuli smo. Bilo je skoro nepisano pravilo da Mikan ide sa prvim, a ja sa trećim bataljonom u akcije. Kao u borbama za Prijedor tog ljeta, tako smo i sad na Travnik krenuli da se neopaženo uvučemo u grad, te da udar izvršimo iznutra. Đuro Milinović i njegov štab, kao i Mirko Bašić i njegov štab, bili su pravi specijalisti za takve poduhvate. Bilo je dosta hrabrih i domišljatih desetara, boraca, komandira i komesara, ali njih dvojica su se posebno isticali svojom sposobnošću da izmanevrišu neprijatelja, da ga iznenade.

Tako smo te noći 21/22. oktobra 1944. godine zašli neprijatelju iza leđa. Cijelo vrijeme sam imao vezu sa Petrom Mećavom. Brzo smo likvidirali sve bunkere. Oko ponoći smo već bili na desnoj obali Lašve, u samom Travniku, na prostoru oko zatvora, tzv. »Crne kuće«.

»Jocane, ne vidim vatre. Šta radite? Pa za Šošu Travnik treba da gori. Izgleda da nadiru od Zenice« - čuo se Mećava preko telefona. »Petre, naši oslobađaju Beograd. Travnik je naš. Dosta nam je spaljenih sela i gradova«, odgovorio sam ja. U sećanju su mi iskrsavala naša spaljena sela Bosanska Krupa i Ključ. Mi dolje u Travniku smo se dogovorili da zapalimo samo »Crnu kuću«.

Oko podne smo ja i Mikan izvukli naš 1. i 3. bataljon iz Travnika i ubrzanim maršem krenuli da se spojimo sa 4. i 2. bataljonom, koji su bili zauzeli Bilu i štitili od eventualnog napada neprijatelja iz pravca Zenica-Busovača. Samo što sam stigao već je zvonio telefon. Zvali su me hitno u Travnik u štab korpusa. To veče sam svratio u štab 7. brigade, bili su smješteni u dijelu Travnika prema Docu. Bučno sam sa kuririma ušao u kuću. Začuđen i iznenađen sam stao. Naime, ja sam im saopštavao kako smo oslobodili sva mjesta zaključno sa Han Kompanijom a Dane Đidara i moja supruga su me presjekli: »Pa šta ti je Jocane? Mećava i Lazo Marin su poginuli«. Pobjegao sam od njih u mrklu travničku noć.

Joco Marjanović

VEZE OKUPIRANOG CETINJA

PISMO - U KORPI SALATE

Okupatorske vojne vlasti su poslije -Trinaestojulskog ustanka zabranile kretanje kroz Cetinje muškarcima, a izuzetno dozvoljavale ženama izlazak - radi snabdijevanja vodom i drugim osnovnim potrebama. S obzirom na te mjere, privremno su bile prekinute sve partijske i druge veze, pa ih je valjalo obnoviti. Jednog dana kod mene je u kuću došla Stana Tomašević i dala mi zadatak da uspostavim vezu sa Lekom Markušem i da mu predam pismo od Mjesnog komiteta KPJ koji se nalazio van Cetinja. Da bih dostavio pismo Markušu, k njemu sam poslao svoju majku, sa korpom salate. U korpu sam stavio pismo i ona ga je tako prenijela između italijanskih straža i predala Leku. Na sličan način uspostavljali smo međusobne veze u gradu i van njega i one su ostale neprekidne i u najtežim prilikama.

Imali smo neprekidnu vezu iz Cetinja sa Komitetom van grada. Preko nje smo Komitet obavještavali o situaciji u Cetinju i dobijali obavještenja o stanju na terenu. U kasnijim akcijama preko tih veza u Cetinje smo ubacivali letke na italijanskom jeziku namijenjene Musolinijevoj italijanskoj vojsci.

U ovim akcijama učestvovali smo Jošo Jovanović, Ljiljana Luković, ja i niz drugih članova Partije, SKOJ-a i omladine. A to nije bilo lako, jer su Italijani, poslije ustanka, koliko-toliko konsolidovali svoje prilike i Cetinje ogradili bodljikavom žicom. Takođe su izgradili bunkere i mitraljeska gnijezda, zavodeći strogu kontrolu svih ulazaka i izlazaka iz grada. U tako teškoj situaciji uspjeli smo da naše veze ostanu organizovane i neprekidne, najviše preko Donjeg Kraja i bloka prema selu Bokovu. Najsigurnija veza preko Donjeg Kraja bile su Zaga i njena tetka Ljubica Ivanović, a u Bokovu Dragica Čelebić i još neke skojevke i omladinke sa terena.

IZ CETINJA - U BIJELIM ČARŠAVIMA

Tim kanalima iz Cetinja je iznošena pomoć prikupljena u organizaciji NOP-a: sanitetski mateirjal, prehranbeni artikli, obuća i odjeća, novac, pisaće mašine, kancelarijski i sav drugi materijal koji je tražen sa terena. A budući daje rad Partije i NOP-a uopšte u Cetinju bio veoma razvijen, Italijani i njihovi saradnici, domaći izdajnici, hapsili su one koje bi otkrili ili na koje bi posumnjali. Mi smo, opet, preko veze u Donjem Kraju prebacivali na slobodnu teritoriju mnoge drugove kojima je prijetila opasnost od hapšenja. Takođe, bilo je slučajeva da smo kasnije izvjesne drugove preko žice prebacivali kod Škrka, u Bogdanovom Kraju, ogrnute bijelim čaršavom - jer je bio snijeg. To su omogućili omladinci čije su kuće bile u neposrednoj blizini žice.

Na traženje Štaba Lovćenskog NOP odreda uspostavili smo suhoputnu stanicu u Košarici i tamo poslali Dušana L. Vujanovića i Rada Ćeranića. To je bila neposredna veza između štaba odreda i Cetinja. Štab je tražio da im se dostavi sav potreban tt-materijal i uređaji za uspostavljanje telefonskih veza na slobodnoj teritoriji, na šta su odgovorni drugovi iz PTT radionice i Direkcije pošta, članovi KPJ Petar Kapičić i Veljko (Ceso) Ražnatović, preko veze iznijeli i prebacili manje telefonske centrale, induktorske telefonske aparate, tt-materijal i dr.

Obavještajna služba u gradu bila je veoma razvijena, pa je redovno izvještavano o radu neprijateljskih elemenata - pojedinih špijuna i grupa četnika i separatista, zagovornika »nacionalnog pokreta«.

U gradu je djelovala i ilegalna partizanska jedinica, pa su u Cetinju prikupljani i štabu odreda dostavljani važni podaci vojnog karaktera - o jačini neprijateljskih snaga, odbrambenom sistemu itd.

POSTA U VREĆI ŽITA

Nakon povlačenja naših jedinica za Bosnu, juna 1942, vraćen sam na teren Katunske nahije, gdje sam bio sekretar partijske ćelije u Čeklićima. Tu sam obaviješten daje Marica Ivanović jedan od aktivista NOP-a u Cetinju, pa sam, preko sestre Kiće, uspostavio s njom vezu. Ona mije slala radio-vijesti i drugi materijal. Sa njom je, kao aktivista, radila Vasilja Lukić.

Ova veza je ostala neprekinuta sve do oslobođenja Cetinja, 1944. godine. Preko te veze sam dobio i komplet lista »Glas Crnogorca« i »Komunizam i pakao«, što su izdavali nacionalisti i za šta je bio zainteresovan štab Primorske operativne grupe. Ovaj materijal je od mene preuzeo Vojo Ivanović Kuč, obavještajni oficir te vojne formacije NOVJ (poginuo sa grupom ilegalaca i obavještajaca poviše Orahovca-Kotor). Materijal je u Cetinju prikupio i predao vezi Božidar-Šanjo Drecun.

Obavještajac Ivanović je preko mene i moje veze u Cetinju poslao pismo Bogdanu Ivanoviću, bivšem načelniku Banske uprave, a tada članu izdajničke »narodne uprave«. Od Bogdana je traženo da pošalje plan odbrmbenog sistema Cetinja i podatke o jačini snaga neprijatelja. Bogdan je plan i druge tražene podatke dostavio našoj vezi i sve je to, u vrećici žita, iznijela skojevka Draga Kaluđerović. Ova veza je išla preko Marice Ivanović, a kontakt sa Bogdanom po ovom pitanju uspostavio je Doda Kostić. To je bilo 1944. godine.

Preko Drage Kaluđerović poslao sam, 1944. godine, izvjestan broj poziva upućenih mještanima sela Bajice za stupanje u jedinicu NOVJ. Pozive je predala Mariji Miloševoj Martinović (rođenoj Mićunović). Na to je neko Mariju prokazao i ona je uhapšena od četnika i Nijemaca, a zatim osuđena na smrt i sa ženom dr Benedetija obješena na Trojici kod Kotora.

NA POŠILJCI - PEČAT PARTIZANSKE ĆETE

Na traženje obavještajca Ivanovića, preko veze u Cetinju, Blaža Pravilovića i Dura Begovića (tumač engleskog jezika kod Nijemaca), dobio sam podatke o sudbini posade engleskog transportnog aviona koji se srušio u Kokolu bjeloškom kod Cetinja. Udes je preživio samo jedan pilot, i to ranjen, pa je prebačen u njemačku vojnu bolnicu u Cetinju. Podaci su se odnosili na tip aviona, broj članova posade njihova imena itd. Te podatke je, kako mije rekao Ivanović, tražila engleska vojna misija pri primorskoj operativnoj grupi. Misija je, kako nam je rečeno, bila veoma iznenađena brzinom kojom smo pribavili te podatke i njihovom preciznošću.

Pošta kao organizaciona jedinica na našoj slobodnoj teritoriji u toku NOR-a nije postojala. Za vojno-političko rukovodstvo i organe narodne vlasti sva pošta je dostavljana usmeno ili pismenim putem, preko kurira. Odmah poslije oslobođenja Cetinja, krajem 1944. godine, uspostavljena je telefonska veza Cetinje - Vučji Do (Ceklići) - Cevo - Cuci (Bata), i to pomoću poljskog kabla i telefonskih aparata. Pismenu poštu, koju smo 1941. i početkom 1942. godine slali iz Čeklićke partizanske čete višim rukovodstvima, ovjeravali smo originalnim pečatom čete, koji se danas čuva u Muzeju NOB-a na Cetinju.

Milan Kaluđerović

I

VEZE TREĆEG POMORSKOG OBALSKOG SEKTORA

Formiranjem štaba Mornarice cijela naša obala je podijeljena na šest sektora. Njen III pomorsko-obalski sektor obuhvatao je prostor od Silbe i Oliba do dalmatinske Ploče, zaključno sa Rogoznicom. U sektoru je bila formirana sekcija za vezu, kojom je, kao i cjelokupnom vezom sektora rukovodio najpre Ante Bobić. S obzirom na dosta veliki teritorij koji je 3. POS obuhvatio - niz otoka, uglavnom slobodnih, i dosta širok obalski prostor više-manje pod kontrolom okupatora, što je usložavalo situaciju nastojali smo da razvijemo nekoliko sistema veze.

U prvom redu htjele su se obnoviti veze sa osmatračkom službom i ponovno uspostaviti osmatračke stanice, koje su još za virjeme bivše Jugoslavije sagrađene na tom području. Te osmatračke stanice su bile na Molatu, Svetom Mihovilu na otoku Ugljanu, Grpašaku na Dugom otoku i kasnije Žirju, na otoku Žirju. Sve one su nađene u dosta dobrom stanju, pa se došlo i do potrebnog materijala.

Drugi sistem veza činile su telefonske veze. Otoci su još ranije bili prilično povezani kablovskim podvodnim linijama, pa se nastojalo obnoviti te telefonske veze, koje su na sreću ostale prilično neoštećene, i funkcionirale su i za vrijeme okupacije Italije. Najprije je popravljena veza između Molata i Dugog otoka, i uspostavljena nova od Božave na Dugom otoku do Salija. Osim toga uspostavljanje veza sa Kornatima koji su predstavljali vrlo jako uporište i prihvatilište brodova koji su plovili i održavali vezu između Kornata i Visa. Veza je uspostavljena od Salija preko Velike i Male Proverse do Vrulja na otoku Kornatu. To je bila »čisto ratna veza« sa podvodnim stupovima, ali je jako dobro funkcionisala. Time je uspostavljen određen sistem veza oslonjen na veze koje su postojale za vrijeme stare Jugoslavije. Rukovodilac svih tih poštanskih telegrafskih i telefonskih veza bio je Magić, koji je prije rata bio poštanski činovnik u Zadru, tako da je sve to dosta smišljeno radio i uspostavio i posebnu školu veze na Dugom otoku.

Treći sistem veze činile su kurirske veze. Održavane su kuririma, brodovima i čamcima. Ta veza nam je posebno dobro koristila za održavanje veze između otoka i obale, odnosno naših punktova na obali koji su bili ilegalni, jer je neprijatelj držao skoro čitav taj dio obale pod svojom kontrolom. Povremeno smo na taj način komunicirali (preko naših punktova) i sa jedinicama koje su se nalazile nešto iza obale u unutrašnjosti.

Za održavanje radio-veze između 3. sektora (čiji sam bio komandant) i 19. divizije dobili smo jednu italijansku radio-stanicu od komandanta kurirskog sektora Kuprešanina. Kasnije je od strane štaba Mornarice iz Visa dobijena još jedna engleska radio-stanica kojom je naša veza znatno poboljšana.

Sa postavljanjem i obnovom navedenih veza otpočelo se u septembru a koncem oktobra sve te veze su već dobro funkcionisale. Dok nam je pretpostavljeni bio štab kninskog sektora, veza je povremeno bila prekidana (čak i za duže vrijeme) jer je predajnik štaba sektora bio u kvaru. Kasnije smo imali stalnu, konstantno dobru vezu sa pretpostavljenim štabom Mornarice na Visu. Isto tako sa našim potčinjenim jedinicma i osmatračkim stanicama, veza je dosta dobro funkcionirala. Tome je svoj doprinos dalo i poštansko osoblje pri raznim uredima, koje smo zadržali da rade za nas. Sa Okružnim komitetom, Komandom pozadine i teritorijalnim jedinicama, koje nisu bile u našem sastavu, a bile su tamo, također smo, pomoću ove naše razgranate mreže veza, dosta dobro komunicirali. Te veze su bile prekidane jedino kad bi neprijatelj (povremeno) vršio prepade na naše otoke. Tada bi po nekoliko dana bile u prekidu, a čim bi se neprijatelj povukao (on nikada nije ostajao duže na otocima), one su ponovo uspostavljene.

Kao posebna vrsta veze, u 3. POS-u, funkcionisala je i veza preko upućenih nam engleskih radio-telegrafista. Preko njihove radio-stanice siate su pojedine depeše, na Vis, a neke direktno za Bari. Preko ove veze uspjeli smo javiti o na-

sukivanju neprijateljeve krstarice »Dalmacija«, što je omogućilo akciju Engleza i dovelo do potapanja te krstarice.

Radio-veze u početku nisu bile kvalitetne. Nismo imali nikakvih rezervnih dijelova, a stanice su bile trofejne i kvarile su se. Dometi su bili mali, a punjenje akumulatora bilo je problem. To je rješavano na razne načine, pored ostalog i pomoću brodskih akumulatora. Kasnije, dobivanjem boljih stanica, i radio-veza je postala sigurnija.

Sigurnost radio-veza je umanjivalo jednostavno, tako reći naivno šifriranje. To su bile vrlo proste šifre. Jedno slovo je zamjenjivalo drugo, pa ih je i neupućen čovjek mogao nakon praćenja i razmišljanja, dešifrirati. To nam se je po neki put osvetilo, na sreću bez teških posledica. Drugi sistemi veza bili su kvalitetni, naročito signalne veze. Imali smo dosta jaku osmatračku službu, koju smo kasnije povezivali i sa Lošinjem, dok je bio u našim rukama. Sve stanice su održavale i međusobnu vezu, upotpunjavajući tako sistem osmatranja i obaveštavanja.

U početku je bilo problema sa kadrom po vezi. Preko kninskog sektora, a kasnije preko Štaba Mornarice, dobiven je iz unutrašnjosti mornarički kadar, i tako je obezbijeđeno neophodno ljudstvo signalne, odnosno telegrafske struke. Naš sektorski telefonsko-telegrafski kurs, na kom je bilo i drugarica, pomogao je da se uz postojeći, osigura dovoljan broj kadrova kako za telefonske veze, tako i za stanice. Sve je to uticalo da se dosta brzo prenašaju naređenja i dobivaju izvještaji. Kad je stanje bilo »normalno« sve naše veze su mirno i lijepo funkcionirale, a u slučaju prepada neprijatelja omogućavale su da se sa tog dosta širokog prostora, prikupe orojni obavještajni podaci. Oslonac u svemu bile su stalne veze koje su u potpunosti odgovorile svom zadatku.

U Mornarici se uvijek poklanjala velika pažnja vezama, jer bez pouzdane veze, moranrica i brod gube od efikasnosti. Zato se od samoga početKa vodilo računa da se veze postave gdje je god moguće, i da te veze, bilo da se radi o signalnim ili žičanim, budu što bolje i stabilnije. Svi pripadnici Ratne mornarice u sastavu našeg Sektora, a i mlađi drugovi koji su dolazili shvatali su značaj veze, posebno u mornarici, i poklanjali su joj dosta pažnje.

Da bi slika o vezama 3. POS-a bila potpunija, navešću nekoliko karakterisitčnih primjera uspješnog dejstvovanja, upornosti i snalažljivosti naših vezista.

Prilikom jačeg napada Nijemaca na naš sektor, nasukala se neprijateljska krstarica »Dalmacija« (krstarica bivše jugoslovenske Mornarice naoružana sa 6 topova, i jakom PA artiljerijom), koja je patrolirala na svim kanalima našeg područja i spriječavala komuniciranje između otoka. Nasukala se noću, a već u rano jutro, zanvaljujući dobrom sistemu veze, mi smo doznali. Međutim,bilo je teškoća da se to javi u Bari, pa je do uspostave veze prošlo dosta vremena, nešto zbog tehničkih osobina naše radio-stanice, a nešto zbog nervoze i žurbe druga koji je njome rukovao, jer je gubitak vremena išao na ruku neprijatelju. Veza je ipak uspostavljena na vrijeme zahvaljujući i Krešu Turčinovu. Grupa torpednih čamaca koja je upućena na krstaricu uspjela je da dođe do krstarice pre odsukivanja i torpedira brod. Uz »Dalmaciju« je već bio jedan remorker iz Trsta koji je došao, sa zadatkom da ie odsuče i odvuče. Da veza nije uspostavljena još samo Koji sat, vjerovatno uspjeha ne bi bilo. Veza je i u ovom slučaju odigrala presudnu ulogu.

Početkom 1944. godine na otočiću Prišnjaku, blizu sjeverozapadnog vrha otoka Murtera, imali smo jednu radio-stanicu, sa zadatkom da prati kretanje neprijateljskog saobraćaja iz pravca Zadra i Šibenika. Radio-telegrafista koji je održavao vezu sa te stanice, pratio je saobraćaj i davao potrebne podatke komandi. Na osnovu toga vršeni su povremeni napadi. Taj radio-telegrafist bio je Mile Skračić, koji se na Prišnjaku nalazio kod svjetioničara i njegove porodice, koja je tu živjela i radila.

Međutim, Nijemci su osjetili da negdje postoji radio-stanica, pa su počeli da je goniometrišu i jednog jutra su došli, sa dvije barže, na svjetionik. Postoje svjetioničara tog dana bolio zub, otišao je bio u Murter da mu pomognu, a Mile Skračić je vidjevši da dolaze Nijemci, sklonio radio-stanicu na jedno mjesto iza »špakera«, zgrabio svjetioničarevu kapu i dočekao Nijemce kao svjetioničar. Oni su se odmah razmilili oko svjetionika i počeli svojim detektorima tražiti sta-

nicu. Detektirali su i »špaker«. Kada nisu ništa pronašli - otišli su. Na sreću svjetioničar se u međuvremenu nije pojavio i Mile je uspješno odigrao svoju ulogu ostavši neotkriven. Zahvaljujući snalažljivosti, u jednom vrlo kritičnom momentu, i maskiranju u svjetioničara, Nijemci nisu otkrili ni radio-stanicu, ni radio-telegrafistu.

Sredinom 1944. godine, i na Žirju je uspostavljena naša radio-stanica. Radio-telegrafista je bio Stipe Bonačić, koji je doprinio širenju naših veza na cijelom području. Svi drugovi koji su se nalazili usamljeni na isturenim punktovima, i bez zaštite od strane naših jedinica, bili su u stalnoj opasnosti zbog izloženosti goniometrisanju. Međutim, zahvaljujući njihovoj požrtvovanosti i snalažljivosti uvijek se sve dobro svršavalo. Sve stanice su bile dobro maskirane i uvijek gotove za promjenu mjesta u slučaju napada. To važi i za radio-stanicu Komande sektora. Svake večeri ta radio-stanica je skidana sa svoga mjesta i nošena u određene bunkere, gdje je skrivana. Sali je međutim, bio izložen osmatranju od strane Nijemaca, sa Ugljana, Svetog Mihovila itd. Za vrijeme jednog napada, iako je stanica bila kamuflirana, Nijemci su je otkrili, i po iskrcavanju u Sali, ubrzo pronašli i odnijeli. Vjerovatno su osmatranjem otkrili gdje se radio-stanica sklanja. Zbog ove nebudnosti i gubitka, bilo je zamjerki od strane štaba Mornarice, sa manje samouvjerenosti da skrivenu radio-stanicu nitko ne može pronaći, sigurno do ovoga ne bi došlo.

Gubitaka u ljudstvu veza, koliko se sjećam, nismo imali.

I kiča Mladen

RAZLIČITE VEZE

Konačno mi se ispunila želja da saznam kako u grad Zagreb, prepun neprijateljskih špijuna i vojnika, stižu sa oslobođenog područja novine i pisma od boraca.

To se nije moglo zaključiti samo po jednom događaju za koji smo čuli još u Zagrebu. Događaj se zbio u Dubravi, u jednoj gostionici. Dvojica kurira, partizanskih poštara, baš su bili stigli u Dubravu, pošto su prešli neodređenu granicu i »ničiju zemlju« između oslobođenog i okupiranog područja u Jugoslaviji.

Dok su se zadržavali trenutak u gostionici sa naprtnjačama prepunim štampe, odjednom su upali ustaški agenti-to je opet jedna iznenadna racija, kontrola svih ljudi na određenom području.

- Legitimacije! - zatražili su agenti od vlasnika naprtnjača.

Obadvojica su izvukli legitimacije. Agent je zavrtio glavom i podrugljivo rekao:

- Dobri falsifikati! Šta imate u ruksacima?
- Evo, pogledajte - odgovorio je jedan od kurira, pokazujući na torbe.

Kad se agent sagnuo da odriješi zavezani špag, jedan od boraca povukao je iznenada pištolj i pucao u špijuna. U gostionici je nastal a gužva, koja se ne da opisati. Pucalo se dalje, a dva kurira pograbili su svoje torbe i probijali se iz zgrade u susjednu, poznatu im ulicu. Uspjeli su umaći.

, Takvi slučajevi na ulicama Zagreba u 1943. godini bili su česti pa su se ljudi na to i navikli.

Ali, zanimljivo je vidjeti kako takve prepune naprtnjače prelaze sve te opasne staze, željezničke pruge i ceste koje budno čuva neprijatelj, velike rijeke, čije su obale zaposjednute vojskom. Zanimljivo je vidjeti kako ta ogromna vojska kurira - poštara prolazi tajnim »kanalima« i kao prije više stotina godina, pješke prenosi poštu, novine, pakete...

*

Po izlasku iz Zagreba uskoro sam sve to saznao u selu Kuće, udaljenom svega nekoliko kilometara od željezničke pruge Zagreb-Sisak, a sasvim blizu okupiranog gradića Velika Gorica. U neposrednu blizinu sela Kuće, u Vukovinu, često zalaze njemačke jedinice, jer je ono na cesti Zagreb-Sisak.

Bio je ljetni, sparni dan, dug kao godina jer trebalo je krenuti dalje. Ovo selo je polu oslobođeno, a to znači: u njemu nema neprijateljske vlasti ali neprijatelj svakog časa može stići. U selu postoji narodnooslobodilački odbor, ali ograničen broj ljudi točno zna tko su članovi, iako izdajstva nema u ovim selima, jer tu nema ustaša.

Čekali smo, dakle, toga dana, da padne noć. U selu je bilo živo, neprekidno se moglo vidjeti kako neki mladići dojahuju na biciklu ili na konju. Jednom čovjeku predavali su pisma ili paketiće. Jedan je odnekle donio šapirografirane najnovije radio-vijesti - još su bile vlažne od boje te male novine, koje su izlazile svakog dana. Dogovaraju se svi ovi seljaci šapatom, a ništa ne znaš, ni tko odakle dolazi niti kamo ide.

*

Dobili smo novog vodiča, a osim toga, s nama su putovala i dvojica naoružanih boraca. Pa i naš je kurir imao karabin, jer je pred nama prelaz pruge, kojom neprekidno krstare patrole ili jure vlakovi neprijatelja.

Krenuli smo poljem, nitko ništa nije govorio. Takvo je bilo naređenje. Išlo se nečujno.

Kad pređosmo neko brvno preko jednog potoka, čuli smo u blizini šuštanje kukuruza. Naš kurir stade, spremi pušku na »gotovs«. Dvojica naoružanih, naših saputnika - isto tako.

- Tko je? - poviče vodič.
- Tko je tamo? - pitanjem odgovara netko, nevidljiv iz kukuruza.

Naš vodič se približi, zađe u kukuruz, sastane se sa neznancem. Približili smo se i mi. Susreli smo čovjeka, zaraslog u bradu, dugo neobrijanog, koji je očito i toga dana bio zabavljen redovnim poljskim radom, a noću je imao da izvrši kurirsku dužnost.....

Kuriri su nešto šaptali, a zatim je naš vodič tiho rekao:

- Možemo, drugovi, pruga je čista...

Neobrijani ostade u kukuruzima, a mi krenusmo dalje.

- Drugovi, sjedite tu u kanal, budite mirni i pažljivo slušajte - reče nam vodič. S ove strane lijevo moramo uskoro čuti pjesmu...

Slušamo napregnuto. Za desetak minuta odnekud iz daleka - razlijegala se pjesma. Pjevalo je više ženskih i muških glasova.

Vodič ustade.

- Evo, ovo je znak da možemo krenuti. Pruga je čista, možemo preći - reče.

Krenuli smo i, uskoro, blizu smo nasipa pruge, a zatim - tu su i dvije sjajne crne tračnice kolosijeka. Prešli smo i brzo se udaljavali iz te opasne zone, gde svakog časa može naići »pancer«, oklopni vlak.

*

Stali smo. Vodič kaže da on tu mora biti smijenjen. Pošao je nekoliko koraka u šumu, izvukao iz džepa šibicu i počeo tresti drvcima u kutiji. Tihi zvukovi širili su se u tišini šumom. I uskoro, kao u priči, sve je bilo uređeno, podudaralo se točno, čuo se isti »odgovor« - u kutiji šibica drvca šište.....Izgledalo nam je to tajanstveno, ali se odmah iz šume pojavio čovjek, mladić. Bila je to kurirska »šifra«, da se jedan drugome oglase šibicama...

Dvojica vodiča sastali su se kao i svake večeri, na točno ugovorenom mjestu, u određeni minut, s ugovorenim znacima. Začuđuje i ova točnost ovdje, među ovim seljacima, gde se ne gleda baš mnogo na sat.

Sada su njih dvojica razmijenili poštu, i onaj novi je dobio naše propusnice. Jer, ovdje partizanski poštar »nosi« i ljude. Potpuno smo vezani za nj. Preuzeo nas je na dušu, da nas vodi dalje.

Produžujemo odmah dalje, u noć. Moramo se odmaknuti što dalje od pruge, i tek onda negdje zanoćiti.

Penjemo se uz Vukomeričke Gorice. Kad smo se donekle popeli, sjedne čistine ugledasmo Zagreb. Ogroman, tada još prilično osvijetljen, jer još nije bilo bombardiranja, pružio se naš grad ispod svoje gore.

*

Pješačili smo tri-četiri sata i više, sve do iza ponoći, kad smo stigli u neko selo, gotovo na vrhu Vukomeričkih Gorica, gdje su nam kuriri rekli da se nalazi »centar veza«. Značilo je to raskrsnicu, s koje je jedan partizanski put vodio u dolinu, otkud smo mi došli, drugi rubom Vukomeričkog Gorja prema Zumbeku, a treći, preko tog Gorja i preko Kupe, u Kordun ili Baniju.

Tako smo stigli u jednu od »glavnih pošta«, inače običnu seljačku kuću.

Mrtvi umorni, u nepoznatom selu, popeli smo se na jedan veliki sjenik; tu smo našli još sličnih »izletnika«. Povaljali smo se po sijenu koje je još mirisalo ljetom, i vrlo brzo zaspasmo.

U zoru smo već bili svi na nogama. Po seljačkim kućama raspoređeni smo na doručak. To su vrlo slabe i siromašne brdske kućice, neuporedivo lošije od onih u Posavini, sasvim male, manje higijenske i manje uredne. Ali seljaci, očito već navikli, dobro su nas prihvatili. To je, uostalom, već bio oslobođeni teritorij, u koji neprijatelj nije smio baš tako lako zalaziti.

Dobili smo opet najnovije »Vijesti«. Stigao je kurir odnekud i donio ih. Deseti je septembar 1943. godine. S radio-stanica primljena je radosna vijest, vrlo veliki događaj: kapitulirala je Italija!

Zadržali smo se tu vrlo kratko. Kad smo krenuli, kolona je bila triput veća, sakupilo se dosta ljudi.

U jednom selu uskoro smo se morali rastati. Krenuli smo mi u velikoj grupi malo prema jugu, ali, još uvijek, vrhovima Vukomeričkog Gorja; jedna se grupa odvojila i otišla na zapad, tamo prema Žumberku, u 13. proletersku brigadu.

Opet je naš vodič nov. Ovaj je prepun pošte, jer idemo u pravcu Otočca, gde se nalaze ZAVNOH, CK KPH i Glavni štab. Vodio nas je taj kurir dobrim šumskim putem i prijatno je bilo hodati. Ispavali smo se i nekako nismo osjećali umor, a išli smo polagano, nogu za nogom. Priča nam kurir da nismo tako daleko od Kupe, a kako preko rijeke moramo prelaziti noću, imamo čitav dan pred sobom. Zadržali smo se zato u nekom selu i sjedili u šljiviku čitavo poslije podne. Opet je bila »primopredaja«, nas ljudi a i pošte između kurira.

- Valja oprezno hodati - veli naš novi kurir, ali se ne uzbuđuje. Očito je, po njemu, da okupator tu odavno nije bio.

Mi smo na obali Kupe. Tiha je tu rijeka, zarasla u šaš ponegdje, a selo je odmah uz rijeku.

Obično prolazimo kroz sela, a da nitko ne pita za ime sela. Tako je, kanda, običaj. Putuje kolona, a mnogi od nas u njoj ne znamo kuda prolazimo. Ne pada čovjeku na um ni da pita. U koloni su, u većini, ljudi izdaleka, nitko osim kurira ne zna ovaj kraj. Ja sam pisao marš-rutu, ali poneko selo nisam zabilježio, propustio sam to.

U ovom selu kod Kupe, međutim, sjetio sam se da pitam, koje je to selo.

- Auguštinovec - veli kurir.

Oko ponoći srr>< Hnkle stigli u Auguštinovec na Kupi. Šuma je nekakva tamo...

KAKO JE DVADESET »PAKETA« PREŠLO SAVU

Dvadeset i drugi ožujka 1944. godine bio je običan dan. Toga dana sam morao da posvršavam još neke poslove u Okružnom narodnooslobodilačkom odboru za okrug Zagreb, čije je sjedište bilo u kući jednog seljaka u selu Oborovu. Bili smo naručili iz Zagreba neki zubarski materijal za zubarsku ordinaciju i foto-materijal za fotosekciju Propagandnog odjela ZAVNOH-a. Zubarski materijal još nije bio stigao, a fotografski je već bio tu i smjestili smo ga u bunkere u Prevlaci, preko jednog dobrog čovjeka, »Staroga«, inače predsjednika Mjesnog NOO-a.

Dok sam te poslednje poslove posvršavao, već je minulo podne, a moja grupa, s kojom sam htio proći, već je poodmakla. Požurio sam za njima, ali ih nisam stigao na lijevoj obali Save.

Došavši na mjesto čuvenog prevoza preko Save, niže Oborova, veslač je na suprotnoj obali bio već privezao čamac, i vidio sam: već skriva vesla i odlazi. Počeo sam vikati i, kad me je čuo, vrati se do čamca, pa sam uskoro i ja prebačen na desnu obalu Save. Uputio me je da je kolona krenula nizvodno prema selu Ruče i ja sam žurno krenuo da sustignem drugove sa kojima ću podijeliti sudbinu prelaza preko željezničke pruge Zagreb-Sisak-Beograd te večeri.

U selu Ruče još nisam sustigao kolonu, koja je vrlo brzo odmicala, ali su mi seljaci rekli da je malo prije prošla i uputili me kuda da idem.

Imao sam sreću. Laganim trkom sam ih sustigao baš na rubu polja.

Kurir je znao da i ja idem, ali me nisu mogli čekati. U takvim slučajevima trebalo je žuriti i stići blizu željezničke pruge prije sumraka, da bi se moglo izviditi ima li zasjeda i je li »čist« prolaz.

Vidjelo se odmah da to nije vod vojnika niti uopće neka jedinica vojske, već daje grupa sastavljena specijalno za taj prelaz.

Pričali smo usput. Jedni su bili iz odreda, drugi kuriri komiteta Partije ili NOO-a, a treći terenski radnici SKOJ-a. Kada je organizacija tražila da se jave dobrovoljci koji će kilometrima putovati pješke, noseći po jedan paket omladinske štampe, koji će preći dvije željezničke pruge i dvije ceste, javili su se mnogi, znatno veći broj nego što je bilo potrebno. A zatim je netko od mjerodavnih odlučio tko će krenuti na taj put.

Neki od mladića imali su torbe, a neki nisu nosili ništa osim paketa štampe dobro upakovanog u papir. Nisu to baš bili preteški paketi, možda je svaki imao oko pet kilograma. Ali, kad se dugo nosi, i takav teret, naročito kad kanap kojim su vezani paketi dugo žulji dlanove, nije lagan. A vođa ih je stalno upozoravao.

»Drugovi, nemojte spuštati paket na snijeg, rastopit će se snijeg i pokvasiti štampu«.

Mladići su pazili pakete kao oči u glavi, spuštali su ih na koljena kad su se odmarali ili ih, jednostavno, držali u rukama, mijenjajući sad desnu sad lijevu ruku i zavijajući maramicama dlanove u koje se usijecao kanap i pravio crvene, bolne pruge...

Naš je kurir vodio kolonu u kojoj je, pored dvadeset nosača štampe, bilo još desetak slučajnih putnika i namjernika. Na tom prostoru između rijeka Save i Odre, koji je doduše uzak, tada nije bilo opasnosti od neprijateljske zasjede. Tu je »kanal« bio potpuno »čist«. Ali, kad smo došli na jedan od onih usamljenih mostova na Odri, kurir nas je upozorio da željeznička pruga nije daleko i da sada treba gaziti kroz šumu mnogo opreznije.

Kolona se kreće polako i svaki pojedinac gazi tiho. Govoriti je zabranjeno, pa i kašljucati... Treba se suzdržati...

Međutim, iznenada zapuca mitraljez u našoj blizini. Čujemo i oštar povik »Halt«!. To švapski stražar valjda viče nekom tko ide prugom. Ne vidimo ga od granja ali ga čujemo, istina iz daljine. Mitraljez se opet oglasi jednim rafalom. Vođa naše grupe osluškuje, i, sudeći po mecima koji sa štropotom udaraju u granje, kaže:

— Ne puca prema nama, već daleko ulijevo od nas, tuče po šumi, tako kuda smo mi prošli...

Naredio je pokret uz jednu živicu koja je vodila prema pruzi. Još malo smo se približili željenom cilju, a onda smo morali poleći po snijegu uz tu živicu i čekati još neko vrijeme, dok se sumrak polako pretvarao u mrak.....

A dotle su šapatom stizale preko »veze«, od usta do usta, od uha do uha, naredbe:

»Ne kašlji«.....

»Ne govori ni riječi«.....

»Pazi, kad budeš na pruzi da ne udariš cipelom u šinu«...

Konačno, evo, krenuli smo. Kako je koji učesnik naše kolone stizao na kolosjek, dočekalo gaje još jedno, ne baš prijatno iznenađenje. S druge strane nasipa uzduž pruge bila je dosta duboka voda. Kada sam izišao iz vode, potrčao sam kao i drugi. Uskoro se voda u čizmama zagrijala i umorne noge su se osjećale skoro prijatno, kao u nečem mekanom i toplom, samo je studeni noćni zrak hladio mokre hlače i rublje.. .Kurir nas je doveo u jedno selo, uz cestu Sisak-Zagreb.

Konačno postaje putovala i avionom.

I aerodrom je partizanski - pokretan. Često se mijenja mjesto, tako da neprijateljski avioni uzalud stalno lijeću iznad svih polja i traže ga. Ali, na partizanskom aerodromu nema hangara, nema nikakvog znaka od nekog aerodroma.

Spustio se mrak. Noć je tamna. Signalisti, jedan Englez i dva partizana, spremaju se na rad. Uskoro osmatrač javlja:

- Evo prvog.....

Čuje se poznati i snažan zvuk iznad nas. Na aerodromu je vrlo živo. Došlo je i dosta naroda, pa i iz susjednog kotara.

Za čas je zvuk postao blizak. A transporter se, kao ogromna tamno-siva ptica u gluho doba noći, uz zaglušnu buku motora, spustio iz mraka, točno na označeno mjesto.

Ranjenici, koji će na lječenje u Italiju, već su tu. Avion je naročito udešen za njihov transport. Po jedan partizanski i saveznički oficir provjeravaju pasoše. Posao se odvija vrlo brzo. Prvi avion već je pun, ranjenici leže na nosilima, jedan iznad drugog.

Ukrcavanje je trajalo vrlo kratko. Ukrcani su, osim ranjenika, još i vreće s poštom.

Opet su mašine zahuktale i, jedan po jedan, avioni su se lako digli, zaokružili nebom i nestali u noć...

Pravo je čudo ono što sam vidio. Gotovo svi borci primaju pisma i pišu pisma kućama, iako ih ima iz dalekih krajeva. Zemlja je pod okupacijom neprijatelja, mnoge gradove i sela čuvaju neprijateljske straže, a ipak naša, partizanska pošta-radi.

U diviziji imaju baš pravi centar veze, telegraf i telefon. To, doduše, nema sjedište u jednoj zgradi na istom mjestu. Čentar se seli neprekidno, a zgrade u kojima je radio-stanica što šalje telegrame, telefonska centrala, što drži veze po širokom teritoriju, obične su male seljačke kuće.

Štab 8. udarne divizije je povezan telefonom sa Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske koji se nalazi u Topuskom, sa ZAVNOH-om i CK KP Hrvatske, također, u Topuskom, sa štabom 34. divizije u Pisarovini, sa štabom 4. korpusa, koji je u Glini, sa štabom 7. divizije po selima Banije, sa štabom Unske operativne grupe u Velikoj Kladuši u Bosni i Okružnim komitetom KP Bosne i Hercegovine za

cazinski okrug-također u Velikoj Kladuši. Štab divizije povezan je sa svima partizanskim odredima nadomak Karlovca i drugih neprijateljskih uporišta.

Pri štabu divizije postoji referent za vezu i četa za vezu. I svaka brigada ima svoju četu za vezu.

Dok su još kolone bile u pokretu, hrabre jedinice za vezu su već bile na položajima i uspostavile linije. Za nekoliko sati postavljeno je trideset kilometara telefonske linije. Toliko je zahtijevala ratna situacija ove noći. I tako, u času kad je štab divizije stigao na određenu kotu, komandant Miloš Šumonja dohvatio je odmah ponuđenu slušalicu i vodio telefonski razgovor sa brigadama, koje su bile dosta udaljene i sa korpusom, koji je bio dva-tri kilometra u pozadini.

U divizijskoj četi za vezu su sve mladi borci. Puni su poleta i oduševljenja I jedan 12-godišnji dječak je u toj četi partizan. Komandir čete za njega kaže da je isto tako požrtvovan, vješt i spretan kao i svi ostali omladinci. I on je postigai tehničko znanje i vještinu. Znade on postavljati linije i telefone kao i odrasli.

Svi borci ulažu u radu najviše što mogu dati.

Njihova telefonska žica je brižljivo i pažljivo namotana na kolutove. Prilikom akcije, vozi se na kolima dok se može. Ostali dio puta nosi se na leđima. Jedan kilometar žice težak je oko trideset kilograma. To zavisi od debljine žice. Telefone i telefonske centrale nose borci na leđima. Telefonske centrale i telefoni su njemačkog i talijanskog porijekla. Divizija ima i nekoliko radio-stanica. Svaku nosi jedan konj.

Metar žice vrijedi zlata. I sva žica, desetci kilometara, oteta je također od neprijatelja. Komandir čete za vezu priča:

- Kada smo oslobodili Oštarije, desilo mi se, da na isturenim položajima pokupim telefone, a nisam stigao pokupiti žicu. Neprijatelj je bio vrlo blizu i počne da vuče našu žicu. Povučemo i mi. A ne vidimo se. I povuci - poteži - otmemo mu liniju iz ruke.

Dužnost jedinica za vezu skoro u svakoj akciji se odvija vrlo uzbudljivo. Od prvog početka je važno da sve jedinice uhvate vezu i održe je. Obično u jednoj akciji treba postaviti oko pedeset kilometara linija. U poslednjim borbama oko Cazina bilo je postavljeno pedeset dva kilometra. Veza je tu »radila« savršeno. Potrporučnik, referent za vezu, priča mi:

- Zaista smo svi najradosniji kada veze dobro »rade«, kada se u tren oka može dozvati i brdski divizion i haubički i svaka brigada... Borci su radosni i kada sakupe svu žicu bez gubitaka u krvi. Radi se partizanski, oprezno.

Akcija u kojoj smo vidjeli odgovoran rad jedinica za vezu bila je uzbudljiva, naročito na kraju. Još je lako bilo u toku noći kretati se između neprijateljskih položaja. Ali, svanulo je to jutro, vedro i vidno, a borba je bila u punom jeku. Nastali su najvažniji, odsudni časovi. Zadatak je bio: održati veze i poslije, a kada padne komanda, izvući sve telefone i sve kilometre žice.

Umorni, ali dobro raspoloženi, stupali su borci iz čete za vezu uz planine. Neki od njih su sakupili žicu na ruke, jer nisu imali vremena namotati je na ko lutove. Sa njima su stupali radio-telegrafisti, telefonisti, mehaničari i njihovi komandiri. Međutim, to je sve tehnika većinom oteta od neprijatelja. Ali onaj glavni faktor borbe - čovjek - opet je najvažniji.

U razgovoru sa borcima u jedinicama saznajem da svi pišu pisma kućama i dobivaju odgovore. Pravo je čudo kako stižu pisma u okupirane daleke krajeve i kako borci ovdje, na Kordunu dobiju odgovore na svoja pisma.

Borac Antun Filinić jerodom iz grada Cresa na otoku Cresu. On je pisao pismo svojim roditeljima u Cres i dobio je odgovor.

*

Od 1941. do 1945. godine neprekidno je održavana veza između otoka Krka i kopna. U početku je veza održavana pomoću redovnih brodskih pruga, a pošto

r * :

su nosili komunisti ili simpatizeri koji su mogli legalno putovati iz Krka u Rijeku, gdje ih je dočekivao ilegalac Ivan Krstulja koji je živio u Rijeci i bio zadužen za održavanje veze sa Krkom i primanje pošte i ljudi.

Osim toga, veza je održavana i barkama iz Kostrene i to iz uvale Perila do uvala blizu Njivica na Krku. Ovu vezu održavali su Valentin Babić, pekarski radnik i Anđelko Vranić iz Kostrene. Oni su, prilikom svakog prelaza, prenosili i pisma i štampu, uz pakete metaka i oružja, a prevozili su i nove borce i članove komiteta, kao i delegate partizanskih jedinica koji su se prebacivali na otok.

Još 1941. godine organizirana je i veza u blizini Crikvenice. Iz uvale Slivanjska na Krku barkom je održavana veza sa Dramljem na kopnu. Ovu vezu održavali su Nikola Dunato, Slavko Jurić, Josip Car, Antun Lončarić i drugi borci; njih su vojne jedinice ostavile na ovom terenu baš radi održavanja veza morem. Imali su na raspolaganju po dvije ili tri barke, ali je svaka imala začepljenu rupu na dnu. Tako su svakog časa veslači mogli doveslati do obale i, za tren oka, iskrcati ljude i robu, izvući čep, a barku potopiti u more.

Mnogo puta se to moralo učiniti jer su talijanski i njemački patrolni čamci svake večeri krstarili kanalom između Krka i kopna i osvetljavali more.

Ilegalni poštari stekli su velika iskustva, a najveću pomoć pružio je sam narod koji je čuvao tajnu ove veze, iako je vrlo mnogo ljudi za tu vezu znalo.

Da bi se ova »poštanska linija« mogla održati, trebalo je iznaći posebne metode i snalaziti se kako to zahtijevaju ratne prilike. Nikola Dunato i drugi »poštari« toliko su se izvježbali u osluškivanju da li nailazi neprijatelj, da su stavljanjem uha na rub barke mogli iz daleka osjetiti šum motora neprijateljske eskadrile patrolnih čamaca, koji su jurili brzinom od četrdeset milja, dok su naši veslači mogli voziti brzinom od tri ili četri milje. Da bi ostali nevidljivi među talasima, veslači bi natovarili barku kamenjem, tako da je tonula do samog ruba i samo malo stršila iznad morske površine. Isto tako morali su iznaći metode maskiranja, skrivanja i bježanja ili pritajivanja kad neprijatelj naiđe.

Prilikom prijevoza pošte i materijala vrlo često su prevoženi i ljudi. Novi borci, politički radnici, ranjenici.

Mahmud Konjhodiić

UGOSTITELJSKI RADNICI; VEZA ZA PREBACIVANJE LJUDI NA SLOBODNI TERITORIJ

Smatram svojom obavezom da se sa nekoliko riječi osvrnem na pokret ugostiteljskih radnika u Zagrebu, kojem sam i ja pripadao.

Radio sam u raznim ugostiteljskim objektima do dolaska okupatora.

Ugostiteljski radnici su prije rata bili učlanjeni u više sindikalnih organizacija u Zagrebu, kao na primjer ORS (Opći radnički savez), Nezavisni sindikati, kojima sam i sam pripadao, itd. Kao što je pozanto januarskom diktaturom kralja Aleksandra 1929. godine, a po nalogu generala Živkovića ukinuti su Nezavisni sindikati. Tada je nastalo jedno periodično zatišje sve do 1934. godine, kada su se ujedinile sve lokalne sindikalne organizacije u Ujedinjeni savez hotelsko-kavanskih radnika Jugoslavije, a u sklopu URSS-a centrale u Beogradu. U taj skup nije ušla Unija konobara i Ženevski savez. Do tada neorganizirani radnici počeli su masovno ulaziti u URSS, a vođe pomenutih dvaju saveza (Ladecki) ostali su bez članstva. Imali su nešto pristalica u nekim kućama ugostiteljstva, npr. kavana »Corso«, »Palace hotel« i neki manji objekti.

U URSS-ove sindikate masovno su ulazili pristaše, simpatizeri i članovi KPJ, koji su po direktivi Partije podizali borbenost radničke klase, tako da su već

1936, a naročito 1937. godine nakon kongresa URSS-a izbijali veliki štrajkovi ugostiteljskih radnika (Crikvenica, Makarska, kao i jedan od najvećih u Zagrebu kolovoza 1937. god.). Tim štrajkovima, koje je organizirao URSS, prisiljeni su tadašnji vlastodršci, kao i vlasnici ugostiteljskih objekata, da s predstavnicima URSS-a potpišu uredbu za ugostiteljstvo sa radnim vremenom od 10 sati i procentom od 10% na promet u svim ugostiteljskim radnjama u Zagrebu i nekim gradovima u unutrašnjosti. (Ako se imade u vidu da su radnici prije spomenutih štrajkova radili do 20 sati dnevno, onda se može kroz tu odluku sagledati koliko su njome dobili ugostiteljski radnici). Protiv te odluke bili su Ženevski savez i HRS.

Borbenost radnika je rasla danomice. Oni su se pripremali za buduće borbe. Sindikalno vodjstvo u Zagrebu je prešlo na organiziranje omladine ugostiteljskih radnika. Taj zadatak bio je poveren drugovima: Gmajnić Jože (poginuo početkom 1941. godine), Drinković Mati, Vinketa Luki, Prnjak Ivanu, Čunki Gotovcu (ubijen u zatvoru 1941. godine) i Kosovec Dragutinu.

Od 1937. pa sve do konca 1940. godine navedeni drugovi su okupljali omladinu oko naših ilegalnih organizacija (»Crvena pomoć«) i sindikata, a zatim u pjevačkom društvu »Slavuj« i nogometnom klubu ugostiteljskih radnika »Hajduk«.

Kada su zabranjeni URSS-ovi sindikati 28. prosinca 1940. godine, u Upravnom odboru su bili slijedeći drugovi: predsjednik Gmajnić Jože, tajnik Ribić Josip, predsjednik kontrole Krizmanić Leo, a zatim Barlović Vinko, Šušterić Miroslav, Kosovec Dragutin »Luka«, Tifolt Pepica, Prnjak Ivan, Keber Mirko, Drobnik i braća Zoli (poginuli 1941. godine). Upravni odbor je po direktivi Partije (koju je sprovodio Josip Kraš) uništio svu dokumentaciju, a pisaću mašinu spremio je Barlović Vinko. On ju je nakon oslobođenja predao Zemaljskom odboru sindikata ugostiteljskih radnika na upotrebu. Ostali inventar zaplijenio je Mačekov sindikat HRS, koji je po naređenju tadašnjih vlastodržaca naslijedio URSS-ove sindikate.

Početkom 1941. godine osnovan je od odbornika sindikata uži ilegalni odbor u današnjoj mliječnoj restauraciji »Gita« na Preradovićevom trgu. Glavni organizator bio je Jože Kraš. Tom prilikom smo mu predali sveukupnu novčanu imovinu od 16.500 dinara koju smo uzeli iz sindikalne blagajne pri likvidaciji našeg saveza. Razdužili smo se na razne načine i raznim smicalicama uspjeli smo sve to sakriti od tadašnjih vlasti.

U uži ilegalni odbor su tada ušli: Gmajnić Jože, Ribić Josip, Prnjak Ivan i Kosovec Dragutin. Prnjak je bio veza između našeg odbora i Kraša. Odbor je osnivao svoje pododbore u vidu trojki o kojima će biti kasnije govora. Tada je glavni zadatak bio: sakupljanje crvene pomoći, raspačavanje ilegalne štampe, održavanje na okupu bivšeg članstva djelovanjem u pjevačkom i sportskom društvu »Slavuj« i »Hajduk«. Pododbori su se stvarali u svim većim ugostiteljskim objektima Zagreba, a uz njih su se vezali manji objekti: krčme, buffeti, kafeterije, mljekarstva i menze.

Krizmanić Leo nije mogao ući u uži ilegalni odbor, iako je bio u predsjedništvu jedinstvenih sindikata, jer je bio pod prismotrom policijskih organa. On je tada bio upravitelj automatske restauracije »Quisisane« i biljar kavane (Ilica 17 i 19). U biljar kavani bio je namješten i Simo Pelajić, koji je održavao veze sa višim rukovodstvom.

U automatskoj restaurciji »Quisisane« bila je tada namještena Anka Berus kao knjigovođa. Sa njom sam se povezao u veljači ili ožujku 1941. godine, kada sam imao zadatak da neke živežne namirnice prebacim iz »Quisisane« u naše priručno skladište, u stan našeg simpatizera u Dalmatinskoj ulici br. 13. Sakupljeno je mnogo stvari. Vjerojatno je bilo oko 60 sanduka cigareta, zatim ribljih konzervi, kao i drugih potrebnih živežnih namirnica, koje smo dalje kanalima slali, našim političkim zatvorenicima, u Sremsku Mitrovicu i Lepoglavu. U nevezanom razgovoru Anka Berus mi je kazala kuda su išle tadašnje namirnice i neki odjevni predmeti.

Dolaskom okupatora u našu zemlju radilo se konspirativno u većim ugostiteljskim objektima. Osnovan je brojčano jači odbor »Crvene pomoći« (tako smo zvali naše ilegalne odbore do formiranja N00). Članovi toga odbora su bili Nemčić Đuro predsjednik, Jakopović Ljudevit, Štabek Fabijan, Janbrek Tomo, Keber Mirko, a kao veza sa matičnim odborom 5/2, Kosovec Dragutin. U ovom odboru bio je i drug Gmajnić Jože sve do svibnja. Tada je uhapšen, a kasnije su ga ubile ustaše. Odmah u početku ustanka poslali smo u partizane desetak drugova, a među njima Prnjak Ivana, Vukelić Nikolu, Ban Antu, kao i druge čijih se imena više ne sjećam.

Skupine simpatizera bile su vezane uz pododbore, kao na primjer: »Lovački rog« sa Quisisanom«, »Varoška pivnica« sa hotelom »Kruna«, hotel »Skušić« sa maticom hrvatskih obrtnika, gostionica »Mali Ivo« uz hotel »Evropa«, gositonica »Splavnica« uz Gradski podrum. Zatim, restauracija na Sljemenu »Tomislavov dom«, kao i ostali objekti na Sljemenu bili su vezani uz hotele »Krunu« i »Balalajku«, a kasnije su postali samostalni pododbori.

Imali smo na raspolaganju stanove za održavanje sastanaka koje su kasnije koristili naši ilegalci.

U mom stanu (Tratinska 60) održavao je sastanke Jože Vlahović (ilegalno ime »Marijan«) sa svojim drugovima za koje ne znam tko su bili niti kako su se zvali. Zbog konspiracije nije se ptialo tko je tko, budući je najvažnije bilo da se zna vođa grupe i na njegovo traženje se davao stan. U moj stan su dolazili i Gmajnić Jože i Nemčić Đuro. Sjećam se daje sa Gmajnićem održavao sastanke Vlahović Jože. U stan Jakopović Ljudevita (Kupska 19) dolazili su i neki rukovodeći drugovi, kao i kod Pelaić Sime u Dalmatinskoj 15. Sastanci su se održavali i u mliječnoj restauraciji »Gita« (Preradovićev trg), gostionici Juričev (Vinogradska cesta), Narodnoj kavani (vis-a-vis policije u Đorđićevoj ulici), kao i u stanu našeg člana Russo Ivana u Petrinjskoj ulici (vis-a-vis policije).

Sistem veza je bio takav da je svaki drug iz odbora održavao vezu sa jednim pododborom, a drugovi iz pododbora sa trojkom simpatizera. Član odbora je održavao, po potrebi, tri veze sa rukovodiocima pododbora.

Zbog ilustracije napominjem, da smo u toku 1941. gidine imali u našim redovima 200 aktivista i simpatizera. Kasnije se taj broj mnogo povećao.

Potrebno je napomenuti način sakupljanja pomoći naših aktivista u novcu, sanitetskom materijalu, odjeći i oružju.

Odbor, sa naprijed navedenim pododborima, sakupio je prema sjećanju nekih drugova koji su tada bili aktivisti, u toku zimskog perioda 1941/1942. godine oko 600 kilograma živežnih namirnica: šećera, masti, suhoga mesa, salame, marmelade, tjestenine, kave itd. Simpatizeri i aktivisti sakupljali su mjesečno preko 1.000 komada cigareta; sanitetski materijal: zavoje, jod, razne praškove itd. odjeću vojnu i civilnu; čarape, cipele (muške i ženske) maje, košulje itd. Gotovog novca redovito se sakupljalo svakog mjeseca 20.000 do 30.000 dinara, odnosno kuna.

Pomoć ugroženima bila je dobro organizirana. Ako su pojedini drugovi i drugarice bili ugroženi u jednom objektu zaposlilo ih se u drugom. Ako im je prijetilo hapšenje prebacivani su na slobodni teritorij.

Organizacija ugostiteljskih radnika bila je dosta konspirativna, kako u odboru tako i u pododborima. Zajedno su radila za NOP po trojica, a najviše petorica, pa u slučaju provale policija nije mogla mnogo doznati. Za rukovodioce odbora i pododbora stavljali smo drugove koji nisu bili poznati policiji niti evidentirani kao sindikalni funkcioneri, odnosno Ijevičarski propagandisti.

Na sastancima po stanovima, pa i parkovima Zagreba, izgrađivali smo ljude koji su kasnije bili sposobni da preuzmu rukovođenje organizacijom ugostiteljskih radnika. Tako na primjer, stari sindikalni rukovodioci Gmajnić Jože, Krizmanić Leo, Šušterić Miroslav, Ribić Josip, Nemčić Đuro, Prnjak Ivan i mnogi drugi nisu mogli da djeluju onako kako su mogli prema svom iskustvu, neustrašivi borac Gmajnić Jože, koji je već od 1937. godine rukovodio ugostiteljskom omladinom, bio je mnogo voljen i poštovan od mlađih i starijih drugova. Kada

je pao neprijatelju u ruke 1941. godine nismo se bojali daće ikoga izdati niti provaliti našu organizaciju. Herojski su se držali i drugovi Nemčić Đuro (bio član MK KPH Zagreb) i braća Boljan, koji su pali vjerojatno u drugoj polovici 1942. godine, a nisu nikoga otkrili. Na žalost, ne mogu se sjetiti niza drugova koji su pali za NOP. Međutim, sjećam se drugova koji su bili odlični aktivisti, kao na primjer braća Zoli, Havdić Nikola, Jakopović Ivan, Bedeković Franjo, Jakopović Milan, Štabek Fabijan, Keber Mirko, Burić Ivan i mnogi drugi čijih se imena ne mogu sjetiti.

Ilegalna štampa se dijelila i čitala u pjevačkom društvu »Slavuj«, i nogometnom klubu »Hajduk«. Zatim se temeljitije izučavala po stanovima naprijed navedenih drugova. Politički i ideološki zreliji drugovi objašnjavali su nam stavove u štampi, učili nas konspiraciji i držanju pred policijom ako nas uhapsi.

Odbor je bio vezan uz matični odbor 5/2 preko mene za Gologa (pravo ime mu ne znam). Goli mi je bio viša veza u prvoj polovici 1941. godine. Pred jesen iste godine držao me je na vezi Janko Ivan (Vlado), sve do prve polovice 1942. godine, kada me predao Lukman Feliksu (Stanko).

Pokret ugostiteljskih radnika u Zagrebu vodio se u početku pod nazivom »Kelneri«, pa sam upozorio Golog da se promijeni naziv i da se dade neko drugo ime. Međutim, do promjene nije došlo sve do polovice 1942. godine, kada je formiran N00 »Dubrovnik«. Taj odbor, razumljivo, sa promjenama u rukovodstvu, održao se sve do oslobođenja, a Matični odbor 5/2 postao je kao srž budućeg 1 /a kotara Trešnjevka.

Način sakupljanja pomoći u raznim vidovima nadopunjujem jednim karakterisitčnim momentom. Naime, u restauraciji Matice hrvatskih obrtnika naši aktivisti su imali jednu limenu provizornu blagajnu u koju su stavljali dio zaračunatog procenta na promet, kao i napojnice koje su konobari dobivali od gostiju. U gradskom podrumu i »Esplanadi« uz redoviti doprinos koji su davali radnici simpatizeri, konobari su zaračunavali gostima više. Uzimali su veće iznose Nijemcima, Italijanima i ustašama i to su sve davali za pomoć NOP-u. U »Esplanadi« i kolodvorskoj restauraciji su mijenjali i preprodavali stranu valutu i svu razliku zarade davali u fond »Crvene pomoći«. Kada bi došao neki aktivista u Zagreb ili bio bez sredstava, dobivao je redovito ishranu u pojedinim restauracijama i gostionicama od naših aktivista. Takvim samodoprinosom NOO »Dubrovnik« bio je jedan od najjačih NOO-a u Zagrebu. Naši novčani iznosi penjali su se u kasnijim ratnim godinama na više stotina tisuća kuna. To nam je dobro dolazilo za pomoć ugroženima u gradu. Osim toga, bili smo u mogućnosti da šaljemo preko naših kanala na oslobođeni teritorij i novac, u čemu je krupnu ulogu imao NOO »Dubrovnik«. (Ove podatke sam iznio konzultiranjem nekih drugova. Oni meni nisu bili poznati, iako sam u toku 1941-1944. godine do moga odlaska u NOV mnogo kontaktirao sa nekim drugovima iz NOO »Dubrovnik«).

Ulaskom u 1/a kotar Trešnjevka 1942. godine, imao sam zadtak da formiram neke NOO-e u Zagrebu. Tako sam oformio NOO »Križ«, koji je obuhvaćao zagrebačke bolnice Sveti duh, Vinogradsku i Rebro. Najbolji aktivisti bili su u Sv. Duhu. Ispoljili su veliku aktivnost u sakupljanju sanitetskog materijala i oružanja. Početkom 1943. godine sakupili su 20 pušaka, zavoja, joda, injekcijskih igala raznih serija, itd. Uz pomoć naših aktivista u bolnici Rebro kupili smo za 20.000 kuna kompletnu poljsku kirurško aparaturu, koju smo sa 2 kg joda u prahu prebacili, mislim, 34. diviziji NOV. Kasnije smo za takav rad dobili pohvalu. U kupnji i otpremi kirurške aparature sudjelovali su: Kosovec Dragutin, Russo Ivan, Čondrić Pajo i moja tadašnja viša veza Lukman Feliks Stanko. Novac je dan iz sredstava NOO »Dubrovnik«. Nadalje sam osnovao NOO »Šprica«. To su bili stalni vatrogasci u Zagrebu, Savska 1. Uz taj odbor se vezao aktiv kamenorezaca klesarije Bilinić (Ilica) kojim je rukovodio Račić Nikola. Naime, on je prešao u vatrogasce i njegovim dolaskom se oformio NOO Šprica. Preuzeo sam NOO »Zrinjevac i držao ga na vezi neko vrijeme, kao i NOO »ZET« i tvornice češljeva. U tim NOO-ima bili su rukovodioci: za NOO »Zrinjevac« »Marko« za »NOO »ZET« »Milan«, za NOO tvornice češljeva »Miro«. Kao zasebni, van sastava ko-

tara 1/a Trešnjevka djelovao je NOO Istrana (rukovodilac bio AVS). Taj odbor Istrana je Sa svojim simaptizerima, okupljao 125 ljudi. To su bili većinom emigranti iz Istre i Slovenskog primorja koji su napustili te krajeve poslije I-og svjetskog rata i naselili se u Zagreb. U sastavu kotara 1/a Trešnjevka bilo je 36 NOO-a. Navedena imena rukovodilaca NOO-a su ilegalna, jer prava ne znam.

U 1943. godini rajonski komitet Trešnjevka radioje u sastavu: Baljak Fabijan Florijan, Richter Šandor Pavel, Duda Josip Peter i Cutić Đuro Žarko.

Sekretar komiteta bio je Baljak, a kasnije Richter Pavel. U tom rajonskom komitetu imao sam zaduženje (kao predhodno u kotaru) da pronalazim (uz postojeće) nove kanale za prebacivanje u NOV ljudstva i materijala. Zaduženje po vojsci u 1 /a Trešnjevka imao je Dvoršćak Rudolf Košta, za 1 /b Černomerec Lisak Đuro Vicko, a za pomoćni specijalni kanal zapovjednik vatrogasne straže Zagreba Sačer Mirko Karlo. Taj kanal za prebacivanje bio je zanimljiv po tome što je sam Sačer vozio osobna kola vatrogasne straže, pa smo mogli nesmetano prolaziti kanalom Mitnica-Žitanjak. Tim kolima smo se služili samo u delikatnim situacijama.

Za vrijeme moga rada u spomenutom rajonskom komitetu imali smo raznih peripetija oko slanja ljudstva koje je bilo ugroženo od okupatora na slobodni teritorij. Interesantan je događaj koji se odigrao vjerojatno u rujnu ili listopadu 1943. gdone. Kao što smo imali razgranatu mrežu naših aktivista i simpatizera na mnogim mjestima, imali smo ih i u bolnici za živčana oboljenja u Vrapču, pa smo u nju smjestili u svibnju neke naše aktiviste. Bilo ih je 13. Razmješteni su među luđake, a neki od njih čak u krevete-kaveze u kojima su morali simulirati ludilo, jer je u bolnici bilo časnih sestara koje nisu simpatizirale NOP. UNS i Francetićevi crni legionari su vjerojatno saznali da se tu kriju aktivisti NOP-a, pa su otpočeli pretresom. Grupa koljača »pročešljala« je cijelu bolnicu od podruma do potkrovlja, kao i svaki kutić u krugu bolnice. Naš aktivista Račić Margarita (bila je vjerojatno član nekog rajonskog komiteta, a sada živi u Splitu) sa temperaturom od 40°C i unakaženim nogama, pomažući se rukama, uspjela se izvući iz zgrade i sakriti u krugu bolnice u grmlje. Tu je boravila više sati, sve do završetka pretresa. Časne sestre su svesrdno pomagale ustašama i pretraživale grmlje i sve oko zgrade. Naši aktivisti su pohvatani. Mislim, svi osim Margarite Račić. Također su uhapsili tri liječnika i dio bolničkog osoblja koje je radilo za NOP. Imena tih drugova se ne sjećam. Račićeva se sva iscrpljena dovukla do prvih kuća u naselju Vrapče i, srećom, ušla u kuću nekog našeg simpatizera. On je odmah o njoj obavijestio naše aktiviste. Preko kanala za prebacivanje u NOV 1/a kotara Trešnjevka, poslije nekoliko dana, prebačena je automobilom gradske vatrogasne straže, po našem kuriru Sačer Mirku preko Žitnjaka i relejne stanice Ivanja Rijeka na oslobođeni teritorij. Ovim primjerom sam opisao kanal kojega smo zvali »specijalni« zbog korištenja kola gradske vatrogasne straže Zagreba, jer je Sačer imao, kao vatrogasni zapovjednik, specijalnu propusnicu kojom je mogao prelaziti bez poteškoća preko tadašnjih gradskih mitnica.

Za vrijeme moga zaduženja u rajonskom komitetu Trešnjevka odlazilo je preko naših kanala za prebacivanje mjesečno 150-200 ljudi u NOV. Što smo se više približavali 1944. godini ta cifra je rapidno rasla. Tako je u jesen i zimu 1943. godine više stotina ljudi otišlo u NOV preko kanala rajonskog komiteta Trešnjevka. Za druge ja tada još nisam znao, a sjećam se da smo nekoliko puta iz nužde prebacivali ljudstvo iz drugih sektora našim vezama u NOV.

U proleće 1944. godine određen sam za nadzornika kanala pri MK KPH Zagreb za prebacivanje ljudi i opreme na slobodni teritorij. U tom svojstvu imao sam direktnu vezu sa MK Partije i rajonskim komitetima.

Sjećam se članova MK KPH sa kojima sam održavao vezu. To su bili: Marko Anić - Tomo (politički sekretar) Vikica Tučkorić - Majda (organizacioni sekretar), Ivan Krunić - Duje bio je zadužen po vojnim pitanjima i mobilizaciju. Oni su me znali po mom konspirativnom imenu Milan. U to vrijeme instruktor Povjerenstva CK KPH bio je Norbert Veber (Martin i Šaban). Naravno, za njihova prava imena i funkcije doznao sam poslije rata.

Pri svakom rajonskom komitetu postojali su drugovi koji su bili zaduženi za držanje kanala i bili odgovorni za prebacivanje ljudi na slobodni teritorij.

Za svaki kanal bili su određeni dani u koje je rajonski kurir prebacivao ljudstvo i materijal na oslobođeni teritorij.

Rajoni su imali u svom sklopu, uglavnom, po 4 kotarska NOO-a, a svaki kotar od 36 do 40 NOO-a i pododbora. Svaki NOO imao je u svom sastavu jednog druga zaduženog za vojna pitanja (slanje ljudstva i materijala u NOV) i jednog za tehniku-štampu. Drug zadužen za vojna pitanja bio je povezan sa drugom koji je pri kotarskom NOO bio zadužen za ista pitanja. Taj drug iz kotara bio je vezan za rajonskog kurira, a rajonski za glavnog nadzornika svih kanala u gradu pri Mjesnom komitetu. Prema tome, imao sam dnevne veze sa 5 do 10 drugova. Veze sa rajonskim kuririma održavao sam u raznim dijelovima grada. Oni su mi podnašali izvještaj o svom radu, a ja sam svakodnevno izvještavao MK KPH o funkcioniranju svih kanala i broju ljudstva koje je prebačeno na slobodni teritorij, kao i o događajima na teritoriji grada. Također je kanalima i vezama dolazila i pošta u grad.

U periodu moga zaduženja u rajonu Trešnjevka za prebacivanje ljudi u partizane, i kasnije kada sam obavljao istu dužnost za čitav grad Zagreb, kao nadzornik kanala pri MK KPH (od proljeća do studenog 1944. godine), prema statistici koju je posjedovao Gradski komitet SKH poslije rata, rečeno mi je da je pod mojim vodstvom prebačeno oko 8.500 ljudi u NOV.

Bilo je slučajeva da su naši kuriri sprovodili čitave skupine ljudi do relejnih stanica koje su se nalazile u Ivanjoj Rijeci, Vidovcu i Borčecu. U Ivanjoj Rijeci bio je zamjenik komandira Duba Josip (Petar). Nažalost, ne sjećam se imena rukovodioca ostalih relejnih stanica. Način otpremanja ljudi u partizane bio je dobro organiziran, uspostavila bi se veza u NOO-u ili pododboru. Zaduženi drug po vojnim pitanjima u NOO-u povezao bi se sa drugom u kotarskom NOO-u, a zatim drug iz kotarskog NOO-a sa odgovarajućim drugom pri rajonskom komitetu koji inje vodio preko kanala i predavao relejnim stanicama. Odatle su vezama upućivani na oslobođeni teritorij u komande područja ili u vojne jedinice.

Pored našeg dobro organiziranog prebacivanja ljudstva u NOV velik broj simpatizera je samoinicijativno odlazio iz Zagreba, pa su se na poluoslobođenom teritoriju povezivali sa našim organizacijama. To je, naravno, za njih bilo rizično, a trebalo ih je i provjeravati. Ponekad je dnevno u prvoj polovici 1944. godine išlo, prema podacima koje smo tada dobivali od naših aktivista, sa teritorija svih rajona oko 200 ljudi, a u drugoj polovici iste godine nekih dana i po više stotina ljudi. Među ljudima koji su odlazili na slobodni teritorij jednog dana se našao i HSS-ovac August Košutić. Njegov odlazak iz Zagreba bio je politički koristan za NOP. On je otišao na slobodni teritorij pod kontrolom Tučković Vikice. To je bilo vjerojatno u kolovozu ili rujnu 1944. godine. Trebala je otići i artiljerijska jedinica pukovnika Kurelca. Kasnije je rekao da on neće ići, ali da je suglasan da ode njegova jedinica. Za njeno prebacivanje bio je određen Lisak Đuro. Međutim, došlo je do komplikacija, pa je otišla samo jedna baterija sa starješinom Tomec Ivanom.

Početkom listopada uspjeli smo izvući sa kvislinškog suda pet naših rukovodećih drugova iz Bosne. Četvorica su izašli iz Zagreba, a peti od njih Zučo (navodno član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu) bio je smješten u jednu vilu kod Mirogoja. Njega smo početkom studenog prebacili na slobodni teritorij. Upućivali smo u tom periodu iz Zagreba još neka lica značajna za NOP.

Vojni komitet u drugoj polovici 1944. godine djelovao je po direktivama MK KPH. On se ranije zvao Glavni vojni odbor. Njegov sastav je bio: Bukovac Mijo (Juha), Kralj Boris (Azef), Ilić Ivan (Riba).

U svim komandama postojali su naši NOO-i a u nekim i po dva NOO-a i više pododbora, koji su imali zadatak da djeluju u neprijateljskim jedinicama i upravama komandi. Evo nekih pojedinosti iz rada tih organizacija:

NOCM u Njemačkoj željezničkoj stražarskoj bojni davao nam je izvještaje o kretanju vlakova, vojnih transporata i jedinica koje su kretale u akcije na našu NOV ili na druga mjesta u Hrvatskoj.

NOO-i popunidbenog zapovjedništva davao nam je blanko propusnice i objave koje su bile potpisane od nadležnih komandanata i ovjerene žigom, pa smo se njima služili prema potrebama.

Vozarski eskadron nam je više puta vozio u svojim vozilima raznu tehniku, a po potrebi prebacivao i ljudstvo. Vojni komitet je izradio faksimil potpisa generala Vilka Begića kada je izdao naredbu da ne može nijedno vozilo izaći preko mitnice grada, ako na propusnici nema njegovoga potpisa.

Svi naši aktivisti u vojnim NOO-ima imali su zadatak, da šire našu štampu, letke, i razne proglase koje je naša tehnika dostavljala u Zagreb sa slobodnog teritorija; da vrše sabotaže na ratnoj tehnici i snabdijevanju jedinica itd. Pored postignutih uspjeha morali smo podnijeti i žrtve među članovima vojnih odbora
i simpatizera.

Kao što je artiljerijska baterija otišla na slobodni teritorij, tako su išli i pojedini vojnici, podoficiri i oficiri raznog ranga. Oni su se presvlačili u civilna odjela i prebacivali preko naših kanala. Ja sam održavao vezu sa svim članovima vojnog komiteta. Predavali su mi ljudstvo i neke materijale. Da bih za kraće vrijeme mogao obaviti više zadataka dobio sam od naše partijske organizacije bicikl.

Nama, ilegalnim radnicima, za vrijeme okupacije bilo je vrlo teško raditi. Mi smo ispoljavali autodisciplinu i samoprijegor da bi izvršavali svaki dobiveni zadatak. U zadnjoj godini rata fašisti su imali u Zagrebu, pored vojnih jedinica, i oko 11.000 policajaca koji su se tu sklonili pred našom NOV. Svaki naš aktivista stalno je nosio glavu u torbi i nije nikad znao da li će biti na slobodi slijedeći dan.

Potrebno je napomenuti krupne akcije u toku NOB-e, kao - sakupljanje Narodnog zajma, zimske pomoći i smještaj naših ugroženih drugova u određene stanove.

Dragutin Kosovec

DJELATNOST U OKUPIRANOM ZAGREBU

Teško je danas pisati o događajima iz 1944. godine iz više razloga. Prvo, od onda je prošlo mnogo godina i mnogi doživljaji su potpuno izblijedili, a pogotovo teško je sjetiti se imena pojedinih ljudi, koji su u tim teškim danima odigrali značajnu ulogu u borbi protiv fašizma u okupiranom Zagrebu.

Kad već govorimo o ljudima, treba imati na umu da za mnoge od njih nismo znali kako se zovu, jer se zbog teških uvjeta rada u dubokoj ilegalnosti znalo samo za pojedina konspirativna imena. Tako su mnogi drugovi pali, a da se nikad nije saznalo kako su se zapravo zvali, pa su ostali bezimeni heroji u borbi za naše oslobođenje, za ono što danas imamo.

Zatim, iako je iz tog doba ostalo prilično sačuvanih dokumenata ipak je mnogo toga izgubljeno, tako da se ne može sastaviti jedna kontinuirana slika o stvarnim događajima i cjelovitosti organizacije, koja je postojala u okupiranom Zagrebu. Osim toga mnogi ljudi su pali, ili poslije oslobođenja umrli, tako da i veliki dio svjedoka tih događaja danas nije više među živima i ne mogu pridonijeti da se rasvijetle mnoge stvari.

No svakako mnogi preživjeli mogu pridonijeti da se ti materijali dopune i da se dobije potpunija slika stvarne borbe u tadašnjem okupiranom Zagrebu, slika koja pokazuje da je ogroman dio građanstva bio uz NOP bez obzira da li su bili povezani i organizirani u pojedine naše organizacije.

*

Početkom 1944. godine određen sam od partijskog foruma da odem u Osijek kao instruktor i organizator tamošnje partijske organizacije i ostalih antifašističkih organizaicja. Bio sam već otišao s oslobođenog terena Paučja, Podgorja i Živčana, u trokutu između Slavonskog Broda, Našica i Đakova, i nalazio sam se u bilizini Osijeka na terenu oko Tenja i okolnih sela. Pripremao sam se za ulazak u Osijek kao ilegalac.

Sredinom matra 1944. godine, kurir Okružnog komiteta Osijek donio mi je poziv da se hitno vratim zbog preuzimanja nove dužnosti i da ne odlazim u Osijek. Vratio sam se u Okružni komitet koji se tada nalazio negdje u Podgorju, odnosno Živčanima, gdje mi je rečeno da me Povjerenstvo CK KPH odredilo da uđem kao ilegalac u Zagreb i tamo zamjenim Decembra (Milana Miškovića).

Krenuo sam u Povjerenstvo CK KPH koje se nalazilo u Miklaušu, kod Čazme. Jasno da mi tada nismo imali na raspolaganju prevoznih sredstava, išlo se pješke, dijelom na konju, ili, u najboljem slučaju, seljačkim kolima. No cijeli taj teritorij Slavonije do Čazme bio je skoro potpuno oslobođen tako da smo se relativno lako kretali, izuzev nekih manjih pojaseva oko željezničkih pruga i glavnih cesta.

U blizini sela Miklauša kod Čazme, u jednoj šumici, nalazilo se tada Povjerenstvo CK KPH i Oblasni komitet za zagrebačku oblast. Tu sam zatekao Anku Berus, Sailija, Božičevića, Teheka (Antun Biber) i još neke durgove. Pored njih bili su i drugovi, koji su nedavno došli iz Zagreba i koji su tamo radili na vezi sa Zagrebom.

U Povjerenstvu me je prihvatila drugarica Anka Berus, koja je tada bila odgovorna za rad u Zagrebu. Odmah se počelo s pripremama za moj odlazak u Zagreb. Najprije mi se valjalo upoznati sa situacijom u Zagrebu, s organizacijom i kako se tamo djeluje. Pogotovo sam se trebao upoznati s radom u dubokoj ^ilegalnosti, jer smo mi na oslobođenom teritoriju sasvim drugačije živjeli. Zato sam se morao naročito upoznati s metodama konspiracije, načinom kretanja, oblačenja itd. - uopše s načinom života u takvim uvjetima u okupiranom Zagrebu. Pored toga morao sam naučiti tehniku obavještavanja i uopće kontakata koje ću imati s Povjerenstvom CK preko raznih kanala, a isto tako i s tehnikom šifriranja izvjesnih stvari koje su trebale ostati u velikoj tajnosti. Na kraju, trebalo je pripremiti i legitimacije s kojima bih ulazio u grad i kretao se po njemu. Sjećam se da su me u tu svrhu odveli kod nekog fotografa, čini mi se u Miklaušu, koji je pravio slike, a nije smio znati zašto slika. Izgovor je bio, da idemo u neku misiju u inostranstvo, pa mi treba slika za pasoš. Tada smo, naime, već imali relativno dobre veze s Londonom i zapadnim saveznicima, pa su pojedini naši drugovi odlazili i tamo.

Kad je sve to bilo učinjeno, negdje krajem aprila, otišao sam s drugovima u Posavinu, u Preseku, gdje je bio zadnji punkt za uspostavljanje kontakata za definitivan odlazak u Zagreb. To je svakako trebalo pripremiti i s organizacijom u Zagrebu. Samnom je tada bio i Ozren (Dragan Carić), koji je imao glavnu vezu sa Zagrebom.

U Preseki smo izvršili zadnje pripreme i uspostavili kontakte i veze u samom Zagrebu gdje sam trebao da se javim. Dobio sam odijelo za ulazak u grad, jer sam morao biti neupadljiv, ali ipak dobro obučen kako ne bih nikome pao u oči. Jasno je da su sve te pripreme vršene u najvećoj tajnosti, tako da nitko nije znao tko sam, ni šta sam, ni kuda idem, osim određenih drugova, koji su bili veza između Zagreba i Povjerenstva CK KPH. Zadnje noći, pred odlazak u Zagreb, bio sam zajedno s nekim kuririma prebačen bliže k Zagrebu, negdje blizu Ivanje Rijeke, od kuda sam trebao drugi dan s jednim drugom otići kolima u Zagreb. Sjećam se da sam tada upao u našu zasjedu na putu prema tom selu. Naravno bilo je natezanja, jer nismo mogli reći drugovima tko sam i šta sam, a oni su bili vrlo sumnjičavi prema svim nepoznatim ljudima koji su se tu kretali. No budući da su dobro poznavali kurira koji me je pratio, pustili su nas, i mi smo krenuli pre-

ma zadnoj stanici, iz koje sam drugi dan, a to je bilo 20. maja 1944. godine, ušao u Zagreb.

Sjećam se dobro, bio je krasan sunčani proljetni dan. Po mene je došao jedan mladić iz Zagreba, s malim karavanom i otišli smo poslije podne u Zagreb. Bio je to čudan osjećaj. Imao sam izvjestan strah pred novim zadatkom, tim više što nisam poznavao Zagreb. Osim toga bio sam naučio živjeti na oslobođenom, odnosno poluoslobođenom tetitoriju, gdje sam se nalazio gotovo tri godine i gdje je čovjek točno znao gdje je neprijatelj i mogao se s njime otvoreno boriti. Sada sam ulazio u novu situaciju, u kojoj sam stalno bio okružen neprijateljima. Situacija je bila takva, da čak ni drug koji me je vozio nije smio znati kuda idem, nego me je trebao samo dovesti u grad. No, pravio sam se hladnokrvan i tako smo došli do malte, koje su tada postojale oko Zagreba, gdje su kontrolirali i legitimirali svakog čovjeka koji je ulazio ili izlazio iz grada. Pokazao sam svoju legitimaciju željezničkog službenika pod imenom Miletić Ivan i sve je dobro prošlo.

Čudan je to bio osjećaj kad sam se vozio zagrebačkim ulicama. Drug je imao zadatak da me ostavi u jednoj ulici, koja ide od Maksimirske prema Petrovoj ulici, prije Kvaternikovog trga. Kad me je dovezao tamo, izišao sam iz kola i on me je ostavio. Moj prvi punkt bio je stan Branka i Vikice Tučkorić na Srebrnjaku. Ja, doduše, nisam tamo nikada bio, no točno mi je bilo opisano kako ću doći do Srebrnjaka i kako se moram ponašati. Na naznačenoj kući trebao je biti istaknut određeni znak kako bih znao daje sve u redu i da mogu slobodno ući. Kad sam došao blizu kuće na prozoru sam ugledao Decembra (Milana Miškovića) s kojim sam se dobro poznavao iz Kotarskog i Okružnog komiteta Slavonski Brod, gdje smo zajedno radili 1942. godine. On me je očekivao, jer je bilo tačno dogovoreno vrijeme. Ušao sam u kuću i stan Tučkorića, gdje sam se našao s Decembrom, ovdje poznatim pod imenom Tomo, kojeg su u kući Tučkorića zvali Matija. Tim imenom sam se kasnije i ja služio u toj obitelji, zbog male Vesne, kako ne bi došlo do nekih neugodnih situacija. Mala Vesna (sada novinar Vesna Tučkorić u »Večernjem vjesniku«) je, naime, svoju majku, Vikicu Tučkorić, zvala Matija i tako smo i Tomo i ja bili isto tako Matija iz opreznosti, ukolrko bi netko nešto pitao reklo bi se da se to zapravo radi o Matiji, njezinoj majci.

Laknulo mi je kad sam se našao sa svojim starim drugo, koji je u Zagrebu živio kao ilegalac i koga sam trebao zamjeniti. Bilo je dogovoreno da me Tomo upozna sa svim detaljima, što svakako nije bilo jednostavno, jer se, prema svim pravilima konspiracije, trebalo kretati, sastajati i upoznavati određenje ljude. Prvo mije trebao pokazati stanove koje ću koristiti, a koji su bili određeni samo za upotrebu nas ilegalaca-instruktora i za koje nitko drugi, iz organizacije nije znao. Imali smo tada na raspolaganju nekoliko stanova. Počeo sam odmah raditi s Tomom (Milanom Miškovićem). Najprije sam se upoznao sa stanovima, koji su bili određeni samo za njega, a sada ih je on predao meni. Treba, među ostalim, naročito spomenuti tri stana, koji su bili od ogromnog značaja, a i najsigurniji, kao i ulogu tih ljudi, koji su nam davali stanove. To je, u prvom redu, stan Kolareca (Kučerina 72/11), pa stan Brodarac Marije i stan Čoklice. Bilo je još nekoliko stanova koje sam koristio povremeno, zbog sigurnosti.

Zatim me je Mišković upoznao sa organizacijom. Svakako da u uvjetima stroge ilegalnosti nismo znali za prava imena ljudi nego samo za ilegalna, a praksa je bila takva, da smo se nalazili samo na ulicama, na sastancima ili u nekim stanovima, koji su bili posebno određeni za sastanke. Držao je direktnu vezu s političkim sekretarom Mjesnog komiteta kao i s pojedinim kuririma koji su služili isključivo njemu, bilo za poštu koja je odlazila u Povjerenstvo CK ili za poštu između Mjesnog komiteta i njega. Osim toga, bio je povezan s pojedinim drugovima koji su radili na posebnim zadacima i nisu bili međusobno povezani - to je obavještajna služba, tehnika, MNOO kao i neke specijalne dužnosti, koje su pojedinci imali.

U izvjesnim slučajevima se povezivao i s pojedinim sekretarima rajonskih komiteta Sve te veze mi je Mišković predao i od tada sam ih držao ja đo mog

odlaska. Mišković me je još detaljno upoznao i sa čitavom tehnikom sastajanja, dolaženja na sastanke, ulaženja u stanove, kuće, kretanje po gradu, kretanje u tramvaju - za sve je postojala osebna tehnika, pri čemu se vodilo računa o spremnosti na razna iznenađenja. Osobito smo strogo vodili računa o dogovorima kod čega je bilo naročito važno dolaženje na dogovorena mjesta tačno u sekundu, tako da nije bilo sačekivanja na ulicama ili drugdje. Sastanci na ulici su bili uvjek samo u mimohodu i pristizanju, kako se nebi otkrio ilegalni rad. Posebno je trebalo voditi računa i o tome da li smo praćeni u našem kretanju. Kontrola nije smjela biti upadljiva nego tako da se ne obazireš, ali da ipak osjetiš ili saznaš da li te netko prati kad ideš na neki sastanak, tako da ne bi vukao agenta sa sobom. Sve su to bile, za ilegalni rad, vrlo važne stvari i od strogog pridržavnja tih mjera, odnosno određenih načina rada, ovisila je u mnogom sigurnost samog rada. Praksa je pokazala, daje čitav niz provala i hapšenja nastao upravo zbog nedovoljno posvećene pažnje pravilima konspiracije i strogom pridržavanju određenih pravila ilegalnog rada. I naša vanjština trebala je biti što neupadIjivija. To znači da smo morali biti obučeni kao i svi ostali građani. Ja sam se kretao u civilnom odijelu ili u domobranskoj uniformi, za što sam imao i odgovarajuće legitimacije. Kretao sam se pod raznim imenima s odgovarajućim legitimacijama koje je izrađivala posebna služba koju smo imali u Zagrebu, a na čemu je radio Josip Lukatela. Bio sam naoružan, za svaki slučaj, da se mogu braniti prilikom nekog napada ili iznenađenja. U to doba ustaše, i ustaška policija, kad bi im se činio netko sumnjiv nisu običavali legitimirati, nego su odmah pucali, naročito im je bila praksa da dođu automobilom i odmah pucaju na osobu koja im je bila sumnjiva.

U vrijeme moga dolaska u Zagreb stanje u partijskoj organizaciji i ostalim antifašističkim organizacijama u Zagrebu bilo je vrlo složeno. Neposredno prije mog ulaska u grad došlo je, do krupnih padova i provala u našoj organizaciji. Povodom tih provala pao je skoro čitav Mjesni komitet, izuzev Toše (Franje Krčmareka) i Erne (Ruže Crnković), Isto tako je pao kompletan Mjesni komitet SKOJ-a i Mjesni vojni odbor. To je isprekidalo veze između organizacija, pa je odmah trebalo drugove, koji su ostali i za koje je postojala opasnost da mogu biti otkriveni, odstraniti i poslati na oslobođeni teritorij. I svi ostali kontakti bili su prekinuti tako daje čitav rad bio vrlo, vrlo otežan. No Mišković je uspio nakon tog velikog pada formirati novi Mjesni komitet.

Nekoliko dana poslije mog ulaska u Zagreb otišli smo na zakazani sastanak Mjesnog komiteta, koji je bio negdje na Britanskom trgu ili Ilici, u tom novoformiranom Mjesnom komitetu bili su:

- politički sekretar Tošo (Franjo Krčmarek),
- orgsekretar Erna (Ruža Crnković),
- Zdenko (Ivan Gađo), koji je bio zadužen za I i II rajon, za mobilizaciju i tehniku,
- Petar (Josip Duda), koji je bio zadužen za IV rajon i za SKOJ,
- Sitna (Jasna Iljanić) zadužena za III i VI rajon i Antifašistički front žena
- Neda, odnosno Vilma (Ema Cekulić) zadužena za II rajon i Mjesni narodnooslobodilački odbor.

Sve su to bili relativno mladi članovi Partije - niti jedan od njih nije imao više od osam mjeseci staža. Na toj sjednici govorilo se o političkoj situaciji nastaloj u Zagrebu u to doba, o organizacionim problemima, a pogotovo o tome kako da se ponovno pohvataju sve veze i čitava organizacija stabilizira i počne normalan rad.

Politička situacija u tom momentu mogla bi se, u najkraćim crtama, okarakterizirati na slijedeći način: postojao je određeni zastoj na frontovima. Bilo je to prije otvaranja drugog fronta i fašistička štampa je svojim pisanjem uvjeravala građanstvo da vlada nesloga u savezničkom taboru, kako bi izazvala zabunu među građanstvom i nepovjerenje u otvaranje drugog fronta. Kod građanstva je to izazvalo veliko negodovanje prema Engleskoj i Americi. U tom momentu izazvao je neraspoloženje i govor Churchilla u Britanskom donjem domu radi

nejasnih stavova o jugoslavenskoj politici u pogledu monarhije i priznavanja učešća NKOJ-a. Mnogo je, međutim, pomoglo što je radio-London promijenio kurs u izvještajima o borbi NOJ i NOV. S obzirom na sve težu situaciju u tzv. nezavisnoj državi Hrvatskoj, i sve veće pobjede narodnooslobodilačke vojske, Pavelićeva štampa je lansirala vijesti o velikom broju vraćanja i predavanja partizana, kao i to da je velik broj partizana poginuo u ofanzivnim akcijama koje je poduzimala narodnooslobodilačka vojska, tako da oni praktično više ne predstavljaju neku snagu. S obzirom na složenu situaciju u kojoj smo se nalazili i budući da nismo mogli parirati toj propagandi s kontra-propagandom - a vijesti su se, pogotovo »Slobodne Jugoslavije«, u Zagrebu vrlo teško slušale zbog smetnji koje su se činile, što je važilo i za druge savezničke stanice - jedan dio građanstva je nasjedao tim pričama i toj propagandi.

Organizaciono stanje je bilo slijedeće: partijska organizacija brojila je tada ukupno 88 članova i to 77 Hrvata, 3 Srbina, 6 Slovenaca, 1 Poljak i 1 Nijemac. Prema socijalnom sastavu bilo je 59 radnika, 23 namještenika i 6 intelektualaca, od čega 67 drugova i 21 drugarica. U maju je otišlo u NOV 14 članova Partije, jedan je poginuo, sedam je uhapšeno i četiri člana su isključena. Vidi se, da smo
i u tim teškim prilikama sve one koji se nisu prdržavali partijske linije, ili nisu izvršavli zadatke-isključivali. Tokom maja primljeno je šesnaest novih drugova.

Članovi Partije su bili organizaciono obuhvaćeni: 6 u Mjesnom komitetu, 15 u pet rajonskih komiteta, u 16 ćelija bilo je ukupno 49 članova dok je 17 članova bilo na sepcijalnim dužnositma u MNOO-u, agitropu, tehnici, obavještajnoj službi i specijalnim dužnostima, itd. Osim toga bila su 22 kandidata za Partiju. U te brojke nisu uračunati članovi Partije koji su bili direktno povezani s instruktorima i koji se nisu uopće pojavljivali, nego su za svoj rad bili direktno odgovorni instruktorima.

Čelije su bilie tvorničke, ulične i po pojedinim ustanovama. Sastanci su se održavali dosta redovno, no najveća teškoća je bio nedostatak stanova, jer su se sastanci ćelija morali održavati na skrovitom mjestu. Na tim sastancima se raspravljalo o političkoj situaciji, o zadacima koji stoje pred partijskim organizacijama, o radu članova Partije u antifašističkim organizacijama - uopće o utjecaju na građanstvo i o raznim drugim zadacima koji su se postavljali pred članove Partije. Osim toga na sastancima su proučavani pojedini materijali, koji su u to vrijeme bili aktualni.

Glavno težište rada bilo je na narodnooslobodilačkim odborima. Mjesni narodnooslobodilački odbor se sastajao od pet članova, četiri druga i jedne drugarice. Svi su bili Hrvati, od kojih dva intelektualca, dva namještenika i jedan radnik. Sam MNOO držao je vezu s rajnonskim i pojedinim kotarskim NOO-ima. Putem njega se vršila propaganda i dijelio materijal, a posebno su se bavili zadacima kao što su: gospodarska pitanja (za što je postojala posebna komisija), mobilizacija, otprema materijala i drugih stvari u NOV agitacijom i propagandom.

Treba reći da su u to doba, uglavnom, organizacije AFŽ-a bile uklopljene u narodnooslobodilačke odbore. Mjesni NOO držao je vezu sa četiri rajonska NOO-a koji su opet držali 26 kotarskih i glavnih NOO-a sa 55 uličnih, odnosno NOO-a u pojedinim ustanovama ili pojedine organizacije AFŽ-a i slično. Izvan tih 55 uličnih, bilo je još 6 samostalnih odbora AFZ-a. U svim tim odborima bilo je oko 235 članova odbora koji su bili vezani sa 1.449 aktivista s kojim su održavali direktnu vezu, a pored tih bilo je i drugih, koji su bili obuhvaćeni indirektno.

Kako je već rečeno, AFŽ kao zasebna organizacija prema vrhu nije postojala, nego je bila u-ključena u pojedine NOO-e izuzev pojedinih odbora u ulicama ili tvornicama u kojima su većinu radnika sačinjavale žene.

Krajem maja SKOJ nije bio povezan, i uopće veza za čitav omladinski sektor bila je prekinuta zbog pada kompletnog omladinskog rukovodstva, pa je trebalo drugim kanalima ponovno povezati te omladince.

Pošto je i vojni odbor pao, u tom momentu nije postojala veza s organizacijama, odnosno pojedincima na terenu i bio je postavljen zadatak da se povežu pojedini ljudi preko ostalih organizacija.

AGITPROP je radio na izdavanju, umnožavanju štapanju i rasturanju pojedinih materijala i održavanju kurseva za pojedine ljude o stanju i aktualnim problemima. Preko ove organizacije dijelile su se: Odluke II zasijedanja AVNOJ-a »Naprijed«, »Glas Slavonije« »Ze'na u borbi«.

To je uglavnom bilo stanje pri kraju maja 1944. godine. No na žalost 30. ili 31. maja došlo je do novog pada. Uhapšen je Tošo (Franjo Krčmarek) koji je bio politički sekretar Mjesnog komiteta. Tada se povezao lanas i uhapšeni su Erna, odnosno Olga koja je bila orgsekretar Mjesnog komiteta, Sitna i Ivan Gađo pod imenom Zdenko. Ustaška policija je saznala da će se održati sastanak MNOO-a 1. juna pa je bio opkoljen predjel gdje se sastanak trebao održati i tu je uhapšena Ema (Neda Cekulić) koja je bila u stvari predsjednik MNOO-a a isto tako i član Mjesnog komiteta. Tom prilikom su uhapšeni i Edo Dabi-Kruno, Lavoslav Smo-Ijan-Lujo, Vera Habijanić-Dunja, Zvonko Kaurić-Ferdo i Stanko Pavlović-Mišo. To je bio još veći udarac nego prva provala i organizacija je praktično osatala bez rukovodstva i partijskog i u MNOO-u. To je zahtijevalo da se odmah prekinu sve veze i pošalju van svi koji su imalo bili ugroženi. Neki ljudi su morali preći u strogu ilegalnost i prekinuti međusobne veze. Tako sam praktično ostao sam
i bez veze s organizacijom povezan s ljudima, koji su bili direktno vezani za mene
- kuriri i pojedine specijalne službe, kao i stanovi za koje organizacija nije znala.

Tomo je u međuvremenu otišao na oslobođeni teritorij, jer je bio jako ugrožen. Njega je poznavao veliki broj onih koji su bili uhapšeni, doduše ne po imenu, već po opisu i mjestima sastanaka. To je iziskivalo od početka veliki oprez
i pažnju, izvjesno distanciranje i od pojedinih stanova i mjesta sastajanja, kako ne bi naletjeli na neku zasjedu, jer je ustaška policija običavala uhapšene voditi po gradu, a pogotovo na mjesta gdje se znalo da se nekada sastajalo, kako bi se nekoga od nas prepoznalo na cesti.

U takvoj situaciji sam se morao snalaziti kako najbolje znam i umijem. Evo, šta o tome, između ostalog, izvještavam 14. juna 1944. godine Povjerenstvo CK KPH:

»... ukratko ću vam prikazati situaciju u Zagrebu, tj. političku, pošto sam odrezan od svijeta, te ukoliko to sam zapažam. Otvorenje drugog fronta izazvalo je ogromno veselje među pučanstvom, to se o tome i na ulicama govori. Banditska štampa pokušava, dabome, smanjiti značaj toga sa raznim burgijama na što narod reagira smjehom i ruganjem, kao i raznim vicevima, koji se mogu čuti po ulici. Osobito im neuspjeh prilikom napada na Vrhovni štab teško pada i Švabe proturaju vijesti, da je drug Tito ranjen, te je sada podlegao ranama. Jasno, da neki ljudi nasjedaju tome, pa ima čak slučajeva da su neki plakali zbog toga. Dalje šire vijesti, da su uhvatili spisak svih narodnooslobodilačkih odbora kako bi na taj način natjerali strah ljudima da ne ulaze u iste. Banda, naročito GESTAPO poduzima sve češće racije po gradu, te hvataju mlade ljude za vojsku, naročito sada od kada je počela invazija. Općenito se može kazati, daje situacija ovdje povoljna z^ nas, te se o narodnooslobodilačoj vojsci govori svuda i izgleda da bi mogli izvršiti, osobito obzirom na zadnje događaje ovdje, mobilizaciju što nam je otežano zbog događaja o kojima smo vam već zadnji put javili i o kojima vam danas podrobinije javljam...«

Ukupno su u oba pada uhapšene oko 52 osobe. Iz broja uhapšenika vidi se kakav je to udarac bio za našu organizaciju u Zagrebu, što međutim ne znači, da je organizacija bila obezglavljena. Nasuprot, prilazili su pam svakodnevno novi ljudi. Teškoća je bila više u tome što mnoge ljude nismo mogli koristiti, jer nisu znali, a ni po svojoj prirodi nisu odgovarali najosnovnijim pravilima stroge ilegalnost i, odnosno nisu bili spremni da rade po svim pravilima konspiracije, što je bilo u tom momentu naročito važno. No već u izvještaju od 18. juna 1944. godine Povjerenstvu CK KPH javljam između ostalog:

»... izgleda da se situacija ovdje stabilizira. Vjerojatno ću uspjeti ove nedjelje da i samu organizaciju barem donekle sredim, tj. da okupim ljude...«

Tako je protekao cijeli juni i juli u povezivanju organizacije. Bio je to vrlo složen i težak zadatak, prvo, jer nisam poznavao ljude i, drugo, što je trebalo sve one, kojima je prijetila opasnost ili koji su bili ustašama sumnjivi slati na oslobođeni teritorij kako bi se prekinula svaka daljnja mogućnost nove provale. Prvenstveno je trebalo skloniti sve ljude, koji su bili u izravnom dodiru s onima koji su uhapšeni. U cijelom tom poslu mogao sam se osloniti samo na nekolicinu ljudi koji su bili povezani sa mnom a koji su s druge strane imali kontakte s pojedinim članovima Partije.

U to vrijeme trebalo je sastaviti novi mjesni i rajonske komitete, zatim gradski jedinstveni narodnooslobodilački front kao i ostale naše odbore. Zbog toga smo morali provjeravati veliki broj ljudi, kako se ne bi u naše redove ubacili policijski i ustaški agenti. Sve to je trebalo raditi u strogoj ilegalnosti i u najvećoj tajnosti.

U cijeloj toj situaciji bila je povoljna okolnost to, što su moje veze s Povjerenstvom CK KPH u Čazmi, kao i s drugovima koji su ranije radili u zagrebačkoj organizaciji a zatim morali otići van, bile dobre tako da sam mogao svaki ili svaki drugi dan slati i dobivati poštu. Upravo zbog tih veza i mogućnosti za konzultacije uspijevalo mi je, polako, opet povezivati pojedine punktove i organizacije.

U međuvremenu sam otišao da se savjetujem u Povjerenstvu CK KPH, gdje smo se dogovorili o daljnoj aktivnosti, a pogotovo o ljudima koji bi eventualno dolazili u obzir za nova rukovodstva.

Pobjede Crvene armije i otvaranje drugog fronta pogoršali su situaciju Nijemaca i ustaša što je stvorilo nove teškoće u kretanju gradom. Evo što o tome pišem u svojem izvještaju od 1. jula 1944. godine:

> »Sretno sam stigao na mjesto. Po svemu izgleda da će održanje sada ovdje biti još teže nego do sada. Policija vrši racije po gradu kod kojih ne vrijedi nikakva legitimacija ni oslobođenje od vojske, nego predvedu sve ljude koje pokupe na policijsku stanicu gdje provjeravaju njihove dokumente. Radi se o racijama za vojsku, tj. »Lov na ljude«. Kod toga kupe ljude koji im se čine na oko sposobni za vojsku. Trebat će razmišljati o novom načinu zadržavanja, jer će - izgleda - racije biti sve češće s obzirom na njihov položaj na frontovima.«

Osim toga ako je policija u tim danima smatrala daje netko sumnjiv nije čak ni legitimirala, jer su se bojali okršaja kakvih je bilo nekoliko, pa je u takvim slučajevima jednostavno pucala. Tako je nekoliko drugova poginulo na ulicama Zagreba. 0 tome u svojem izvještaju od 1. jula 1944. godine između ostalog javljam:

> »... Po tom izvještaju kao i po nekim drugima izgleda traže_____, što potvrđuje da je jučer na ulici opet netko strijeljan, koji je po izjavi... to je već drugi, koji je strijeljan na ulici u zadnje vrijeme.«

To nas je potaknulo da u rad u organizacijama uvučemo što veći broj žena, koje su bile manje izložene tim opasnostima. Tome se u proteklom vremenu posvećivalo premalo pažnje, pa sam u svojem izvještaju od 26. jula 1944. godine napisao slijedeće:

> »kod prikupljanja podataka uočili smo nedostatak i sektaštvo u organizaciji po primanju članova, a naročito žena. To će biti najveća teškoća na koju nailazimo, jer drugovi zbog stai nih racija ne mogu da rade, a žena skoro i nemamo. Pored toga se zapaža da mnogi ljudi, koji imaju uslove da budu primljeni u Partiju, nisu primljeni te će se naročito morati vani posvetiti pažnja ljudima, koji dolaze iz Zagreba i koji su išta ovdje radili. Brojčano stanje se kreće sada qko 50. Tačnije ću vam moći javiti moguće već u idućem izvještaju ili lično.«

Posebna teškoća bila je i to što najveći dio kadrova koji su nam stajali na raspolaganju nisu imali nikakvo iskustvo u ilegalnom radu, a također im nisu bile poznate ni najosnovnije stvari o konspiraciji. To je bio razlog daje policija relativno lako otkrila pojedine aktiviste. Naročito su opasnost predstavljali pojedinci, koji su radili po drugim linijama direktno za pojedine jedinice. Oni su se često junačili, ne vodeći računa o sigurnosti onih ljudi koji su i dalje morali ostati u okupiranom Zagrebu. Evo što o tome izvještavam 6. augusta 1944. godine gdje između ostalog pišem:

»Potrebno bi bilo, kako sam vam već prošli put javio, da sva pošta ide preko vas, jer se sada unašaju moguće i nemoguće stvari, te se uopće ne pazi na konspiraciju. Tako je ovih dana došla cijela hrpa paketa s knjižicama »Sabor u Topuskom« i na paketima su bile ispisane pune adrese ljudi. Stoje najteže neki od tih ljudi rade pa bi mogli biti na taj način provaljeni. Uopće se opaža, da svaki koji se šta sjeti piskara i šalje svakojake stvari u Zagreb a time dabome ugrožava ljude sa jedne strane, a s druge strane opterećuje naše kanale, koji nisu u stanju zbog ogromne kontrole da ubacuju tako nužno potreban materijal (štampu). Sada kad će vani biti Petar'> postavio sam mu da se ne dozvoli uopće da se unaša neslužbena pošta ili paketi. Takvim divljim kanalom došlo je i pismo od Krbeka, kojega vam prilažem i koje je od prilične važnosti, a moglo je propasti. Pukim slučajem došlo je meni u ruke. Niže ću o tome podrobnije pisati.«

Upornim radom uspjelo nam je da pred kraj jula povećamo partijsku organizaciju, koja je počela normalno funkcionirati. Tako je u mojem izvještaju od 23. jula 1944. godine zabilježeno i ovo:

»Šaljem vam razne priloge, kao i druge stvari, koje sam primio od organizacije s kojom se stvar već normalizira, te ću moguće u toku ove nedjelje moći sastaviti novo društvance. Dobio sam ovih dana karakteristike koje ću prostudirati. Stvar će biti svakako škakljiva obzirom na raspoložive snage. Sve drugo izgleda da će funkcinirati, te je već uglavnom postavljeno.«

U čitavom tom radu bila je potrebna velika budnost i stalno provjeravanje da li pojedini drugovi koji su dolazili u obzir za pojedina rukovodstva nisu na neki način u opasnosti ili, da se ne poznaju s onima koji su uhapšeni. Bilo je pri tome često i lakomislenosti pogotovo u nižim organizacijama, rajonskim komitetima i pojedinim partijskim ćelijama. Budnost i oprez su zahtijevali i stalno provjeravanje počev od mene pa do mjesnog komiteta i rajonskih komiteta. 0 tome sam pisao u svojem izvještaju od 18. avgusta 1944. godine:

»O energičnom čišćenju, kako pišete, je potpuno tačna vaša tvrdnja, ali je teškoća u tome što nisam u stanju kontrolirati po tom pitanju ljude dolje. Naišao sam na novi slučaj, koji je valjda najteži od svih dosadašnjih. Ja sam se slučajno s tim čovjekom sastao. To je Lacko kojeg vam šaljem. Ispitajte ga dobro u vezi s našom familijom i hapšenicima iz nje. Njega pozna lično jedan. Ja sam već više puta naglašavao da se po rajonima i niže dolje prekontrolira tko je ugrožen pa da ga se baci van. Sad će biti lakše, jer će se to moći kontrolirati preko drugarice a isto tako i samo društvo je proradilo, te će to bolje ići nego do sada kad je sve ležalo samo na Petru. Tačno o tome vam je valjda već on pričao. Priloge, koje ste mi slali u vašim pismima, koje sam gore naveo, primio sam.«

Kako se iz svega vidi već je početkom avgusta 1944. godine partijska organizacija normalno radila i bila povezana. Osim toga, posebno je organizirana grupa Slovenaca, koji su živjeli u Zagrebu i bili vezani za organizaciju, a isto tako
i Istrani. Brinuli smo se da slovensku grupu snabdijevamo i s materijalom iz Slovenije, jer smo naročito vodili računao nacionalnom pitanju. U svojem izvještaju od 6. avgusta 1944. godine o tome javljam:

»Slovenska grupa stalno traži materijal iz Slovenije i bilo bi potrebno da se barem jedan primjerak od slovenskih izdanja šalje, kako smo već govorili. Uredite to što prije.«

U početku jula 1944. godine došlo je do krupnih događaja u vezi sa sporazumom Tito-Šubašić što je zahtijevalo jako političko djelovanje, jer je neprijatelj pokušavao iskoristiti svaki naš potez za sijanje dezinformacija među građanstvom. Naročita teškoća bila je u tome što se radiostanica »Slobodna Jugoslavija« nije mogla slušati zbog smetnji, a naši ljudi su inače bili skloni sektašenju ne vodeći računa o zajedničkoj borbi saveznika. U vezi s tim sam 7. jul a u svojem izvještaju napisao:

»Pitanje Subašića i Tita se još uvijek mnogo komentira i to u vezi s kraljem, te se za-. paža da tu ima utjecaj banditska propaganda, koja hoće prikazati kako je sad konačno uspjelo Englezima da ostvare svoje planove, te kao dokaz tome šire glasine kako se radi toga ukidaju partizanske kape. Te da se ne nose više petokrake zvijezde. Za titovke tvrdi banda da su šajkače, a isto tako tvrde da na nekim mjestima nose kokardu kralja Petra umjesto zvijezde. Jedan dio naroda tome nasjeda, a mi još zbog nesređenog stanja ne možemo to suzbijati dovoljno tu njihovu promičbu. Izgleda da ćemo u kraćem vremenu u tome uspjeti.«

1) Petar - Josip Duda

Na to pismo dobio sam 11. jula 1944. godine odgovor u kojem između ostalog piše:

> »Danas je »Slobodna Jugoslavija« dala tekst sporazuma Tito - Šubašić i on je odličan. Nema mjesta nikakvim sumnjama. Još ga do sada nismo doslovno uhvatili, pa ćemo ga slijedećom poštom poslati. Smisao je takav, da se kraljevska vlada obavezuje da neće u nju ući nitko tko je kompromitiran u borbi protiv NOB, da će pružati svestranu pomoć vojsci i narodu, da se pitanje kralja i mnoarhije neće postavljati, već će o tome narod odlučiti poslije rata, da priznaje sve tekovine NOB i temelje izgradnje nove Jugoslavije na federativnoj bazi i demokratskim principima. Dakle, jednom riječi, nov saveznik. Osim toga je u sporazumu naznačeno da se obostrano moraju stvoriti uslovi za učvršćenje jedinstvenog narodnog fronta, koji će omogućiti stvaranje jedinstvene uprave. Po svemu tome Nacionalni komitet i dalje vrši svoju funkciju privremene vlade u samoj zemlji, dok se djelatnost kraljevske vlade usmjeruje u radu u inozemsktvu, koja se vrši u suradnji s delegacijom Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba u saveznićkim zemljama.«

Već 16. jula 1944. godine u svojem izvještaju pišem slijedeće:

> »Po pitanju nove vlade sam uglavnom postavio da se tu radi o proširenju NOP-a, te se od odluka II Zasjedanja ne može odstupiti. Inače to mase prilično shvaćaju, čemu je prilično pripomogao govor Šubašića preko radia. Jasno da postoji strah pred kraljem, po kojem pitanju uvjeravamo da se on ne može preko volje naroda vratiti. Da mogu mase slušati »Slobodnu Jugoslaviju« svakako bi to bolje stajalo, jer bi bili detaljnije upućeni. Međutim, to je ovdje potpuno nemoguće zbog smetnji. Zato mi šaljite radio izvještaj o tome kako ste obećali. U redovima reakcionarnog rukovodstva HSS-a izgleda da je tom prilikom nastala pomutnja, te oni ne znaju šta bi čini)...«

Što se više bližio kraj fašizma reakcionarno rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke postajalo je aktivnije, jer su na svaki način željeli loviti u mutnom i prilikom sloma fašizma izići kao neka politička snaga sa svojim zahtjevima. O tome 14. avgusta 1944. godine javljam:

> »Tu se osjeća sve aktivniji rad Mačekove klike, koja se služi raznim smicalicama a naročito su se bacili na rad u vojsci. Tu im sada momentalno ne možemo parirati zbog prošlih događaja (od one uhapšene grupe iz vojske 11 ih je osuđeno na smrt). Kako se oni postavljaju vidite iz raznih priloženih izvještaja o čemu se i inače mnogo govori po gradu. Uglavnom sa svojim radom podržavaju oportunistički stav u redovima domobranstva s time da govore: »Domobranstvo treba da u cjelovitosti nastupi prilikom sloma Njemačke i da pomogne da Maček zauzme vlast.« Isto tako šire glasine po gradu da mi hapsimo na oslobođenom teritoriju HS-ovce. Na to aludira i Krbekov prijatelj u pismu kojega sam vam poslao i koje je upućeno Krbeku (vijest s terena i tjeranje u neprijateljski tabor).«

Mi smo svemu tome parirali našom aktivnošću među građanstvom i ukazivali da nema čekanja nego treba ići u borbu, te da nema povratka na staro.

Jedan način djelovanja bio je i upisivanje i prikupljanje Narodnog zajma, što je bilo vrlo prošireno među građanstvom. Gotovo nije bilo izvještaja uz koji nije išla i pošiljka novca prikupljenog na taj način. Evo, na primjer, što o tome pišem u sovjem izvještaju od 21. jula 1944. godine:

> »Šaljem vam 360.000 (tristotine šezdeset tisuća) kuna od zajma. Molim vas da uredite to pitanje zajma, kako bi znao koliko je zapravo poslano obaveznica i koliko je obračunato, da bi mogao potražiti novac koji se nalazi svuda nakon zadnjih događaja. Gornje učinite što prije, da to pitanje uredimo ujedno s normalizacijom stanja.«

Osim rada na organizaicji i njezinom učvršćivanju i daljnjem proširenju, te političkog djelovanja na teritoriji grada Zagreba, bavio sam se, jasno, i cijelim nizom drugih konkretnih zadataka i izvještavanjem o toku događaja i svemu onome što je na bilo koji način moglo utjecati na političko stanje. Tako, na primjer, 1. jula 1944. godine izvještavam o bombardiranju Zagreba:

> »O jučerašnjem bombardiranju Zagreba se vrlo nepovoljno komentira, jer je to stvarno ispalo kao teroristički napad na stanovništvo koje je obrađivalo polja. Po tome što sam ja sam vidio na vlastite oči padale su bombe po poljima između pruge i Save najmanje 2. kilometra zračne linije od svakog objekta koji bi imao imalo značenja, a od aerodroma još i više. Bačene su male bombe sa horizontalnim djelovanjem i to vrlo gusto. O tome prilažem službeni izvještaj, a ja sam već jučer poslao izvještaj o tome, a naročito zbog bacanja na teritorij kojega mi kontroliramo.«

Brinuo sam se i o odlasku pojedinih ljudi, koji su za nas bili naročito značajni. Tako 21. jula 1944. godine izvještavam o odlasku prof. Krbeka i Cilića slijedeće:

»____Danas je otišao preko veze koju smo ugovorili Stari, dok je Gorski već prije otišao. Molim vas da mi javite da lije sve u redu. Do ugovorenog mjesta bilo je sve u redu. Moje je mišljenje da bi to trebalo svakako objaviti jer odlazak Starog[2]* koji je u Zagrebu prilično popularan, izazvat će opet prilično prašine ...«

S obzirom daje bilo potrebno informiranje i stvaranje čvršćih kontakata između oslobođenog teritorija i organizacija u Zagrebu, već smo u to doba ozbiljno razmišljali o uspostavljanju direktne radio-veze. U tu svrhu bilo je najprije predviđeno da se uspostavi jedna radio-stanica u Oborovo ili Ivanjoj Rijeci, znači u jednom selu što bliže Zagrebu, tako da bismo zapravo svakog dana mogli po kuriru slati i primati brzojave iz Povljerenstva CK KPH. Predviđeno je da se kasnije instalira jedna radio-stanica u samom Zagrebu. O tome sam 6. jula 1944. godine obavjestio Povjerenstvo CK KPH ovako:

»S drugom Markom smo se dogovorili da bi radio-stanica bila na onom mjestu gdje smo se sastali Ozren i ja s Tomom prije nego što sam ušao. S time bi radio-stanica bila dovoljno sigurna, a s druge strane dovoljno pri ruci preko veze koja bi se mogla svakodnevno održavati, a ako bi bilo nužno potrebno i izvanredno. Ja sam to Marku predložio i on seje s time složio, to je obećao da će odmah sve urediti da radiostanica što prije dođe, a s njom i radiotelegrafista. Da to pripremi uredio sam s drugom Posavcem,[3] jer druga Franje[4] nije bilo, jasno ne bi nitko znao osim dvije-tri osobe, koje bi to morale znati iz tehničkih razloga. Sigurno će vam o tome Marko javiti, te o svemu tome poduzmite potrebne korake.«

Iz poverenstva CK KPH javljaju mi 14. augusta 1944. godine između ostalog, slijedeće:

»Dragi Mladene, nalazim se kod Franje radi uređenja pitanja radio-stanice. To pitanje je sada uređeno i ti možeš da koristiš radio-stanicu. Pošto znaš kako ide pošta ti možeš još isti dan i to u toku noći dobiti odgovor. Možeš još s Franjom dogovoriti ako budeš trebao nove mogućnosti...«

U početku avgusta 1944. godine organizaicja je bila opet gotovo sasvim povezana i uglavnom je obuhvaćala sve sektore rada. Od starog komiteta ostao je samo Petar no i on je, s obzirom da je bio ugrožen, morao otići na oslobođeni teritorij. Zadužili smo ga za vezu sa Zagrebom i on se nalazio na terenu između Ivanje Rijeke i Preseke, gdje smo održavali veze.

Novi Mjesni komitet bio je konstituiran od slijedećih drugova i drugarica:

- polit-sekretar Tomo (Marko Anić) koji je ujedno bio zadužen za agitaciju i propagandu i Jedinstveni narodno oslobodilački front. On je osim toga nadzirao još i VI rajon i tzv. IX rajon u kojem su bili organizirani Slovenci;
- organizacioni sekretar je bila Majda (Vikica Tučkorić), zadužena je bila za SKOJ i držala je II rajon i tzv. X kotar u kojem je bila okupljena istarska emigracija;
- Dujo (Ivan Krunić) je bio zadužen za vojsku i mobilizaciju, a pored toga držao je i III rajon;
- Lela (Štefica Mutak) je bila zadužena za rad s Antifašpističkim frontom žena i držala je IV i V rajon.

Majda je osim toga držala i tzv. VIII kotar, koji je imao spcijalne zadatke u vezi sa skupljanjem podataka u poduzećima i ustanovama se približavalo oslobođenje. Tu organizaciju sam tada, zbog specifičnih zadi.: uka, preuzeo ja, pod imenom Martin..

No, nije trebalo samo organizirati i na novo i ri mirati Mjesni komitet nego i organizacije u rajonima i kotarima iz kojih se morao odstraniti čitav niz ljudi, ili i zbog ugroženosti ili zbog toga što je NDH vršila mobilizaciju. O tome piše u izvještaju Mjesnog komiteta za avgust 1944. godine slijedeće:

»Uslijed pada Mjesnog komiteta otišli su radi ugroženosti skoro svi članovi rajonskih komiteta van, tako da niti jedan rajonski komitet i niti jedna ćelija nije ostala čitava. Ostali su po rejonima pojedinci pa su porazdijeljeni po poduzećima tako da tamo

2) Stari - pokojni glumac koinićar August *f* ilić
3) Posavec = Ivan Skubić
4) Franjo = Franjo Smolćić

stvore nove ćelije. Zbog toga ima ćelija od samo jednog člana, kojemu je postavljeno u zadatak da je upotpuni. Rad je dosta otežan, jer se tek mora izvlačiti ljudi iz pojedinih odbora i provjeravati ih. Tako su se tokom čitavog mjeseca skupljale njihove karakteristike da se uzmognu stvoriti novi kotarski odbori i da se postave kandidati za ulazak u Partiju. Teškoća je još u tome da i od tih ponovo organiziranih ćelija i komiteta moramo stalno ljude slati van zbog ugroženosti, koje se povlače od prije i zbog mobilizacije koju vrši NDH.«

Partijska organizacija je organizaciono obuhvaćala osim Mjesnog komiteta šest rajonskih komiteta, dva kotara i specijalne službe, te osamnaest partijskih ćelija. Ukupno je bilo 58 članova Partije. Ćelije su bile osnovane po poduzećima i ustanovama, a isto tako i ulicama. Među ostalim poduzećima bio je obuhvaćen i Zagrebački električni tramvaj, tvornica »Astra«, električna centrala, plinara, vodovod, željezničari, željeznička radionica, ložionica i pojedine banke. U organizacionom smislu postavili smo sebi zadatak - povezati još isprekidane veze s pojedinim organizacijama i prodrijeti u neobuhvaćena poduzeća i ustanove i dalje učvrstiti organizaciju. Unatoč teškim uvjetima inzistiralo se na izvršavanju svih zadataka, a između ostalih i na obračunu članarine, te se iz naprijed citiranog izvještaja također vidi, daje prikupljena i sabrana sva partijska članarina do kraja avgusta 1944. godine u iznosu od 75.250 kuna, a isto tako i partijski prilog u iznosu od 489.600 kuna.

Nismo bili još uspjeli da"obuhvatimo SKOJ, ali su formirani pojedini odbori Udruženja saveza omladine Hrvatske, koji su obuhvaćeni u okviru Jedinstvenog narodno oslobodilačkog fronta. Težište rada smo usredotočili na formiranje JNOF-a te su svim članovima Partije bili postavljeni kao glavni zadaci: objašnjavanje postojanja JNOF-a i potrebi najšireg prikupljanja svih antifašista, ispravljanje skretanja u lijevo i nepovjerenja prema zapadnim saveznicima, raskrinkavanje ustaške propagande, kao i propagande Mačekovih elemenata o stavu »čekanja«, populariziranje sastanka druga Tita sa Churchillom kao i objašnjavanje svih aktuelnih vojnih događaja.

Nakon proglasa druga Tita najznačajniji zadatak bio je mobilizacija. Ona je uspjela u tolikoj mjeri, da nismo mogli obuhvatiti sve ljude redovnim kanalima.
O tome također piše u već citiranom izvještaju za avgust 1944. godine:

»Proglas druga Tita izazvao je pravu revoluciju u svim redovima. Mobiizacija se provodi dnevno i mi nismo u stanju da te sve obuhvatimo, nego dajemo direktive za prijem u NOV preko rajona. Velika hapšenja, koja su u toku, također su puno doprinijela mobilizaciji. Jednom riječi, u gradu se momentalno ne govori o ničemu drugom nego o mobilizaciji i svi su svijesni da bi morali ići u NOV. To je jedan od najjačih odraza uspješne politike i borbe našeg narodnooslobodilačkog pokreta. Ljudi jasno uviđaju čvrstinu i jakost našeg pokreta i u njemu vide jedinog predstavnika narodnih težnji. Jedino briga za one koji ostaju kod kuće koči ljude da gotovo listom pređu u NOV-u.«

Tada je bio formiran i Mjesni odbor JNOF-e koji je obuhvatio četiri rajonska odbora JNOF-a i dva kotaska odbora, koji su djelovali kao rajoni. Oni su obuhvaćali dvadeset kotarskih odbora JNOF-a devet glavnih odbora koji su opet obuhvaćali devedeset i devet odbora i devet pododbora. U tim odborima bilo je uključeno 446 članova, koji su okupljali oko 2.700 antifašista i aktivno djelovali.
O tome piše u spomenutom izvještaju za avgust 1944. godine slijedeće:

»Nakon pada Mjesnog komiteta i Mjesnog NOO-a uspjeli smo donekle da opet okupimo izgubljene odbore i kotareve, te da provedemo reorganizaicju po novim direktivama, Koje smo dobili od druga Martina.[5]* Reorganizacija je uglavnom provedena, no drugovima još nije posve jasno reorganizaicja NOO-a, odbora JNOF-e, pa na mnogim mjestima neispravno tumače stvari. Nastojimo to popraviti. Zapaža se uskogrudnost i ne postavlja se okupljanje antifašista u JNOF-u na širokoj bazi.«

I dalje u istom izvještaju:

»Partijsko rukovodstvo je osigurano preko partijaca u kotarskim odborima JNOF-e, a u nekim poduzećima i preko partijskih ćelija. Njihov rad se uglavnom sastoji u pravilnom tumačenju linje NOB-e, okupljanju širokih masa antifašista u JNOF-u i mobilizacije, zatim prodiranje u sva poduzeća, koja nismo još obuhvatili. To su glavni zadaci, koje smo pred njih postavili. Isto tako smo postavili za zadatak prikupljanje svih podataka o poduzećima i ustanovama po direktivama, koje smo dobili.«

5) Martin = Norbert Veber

Osim uličnih odbora i odbora u ustanovama, obuhvatili smo JNOF-om i slijedeća poduzeća: Hemana Polaka, Vojnu odjeću, Domaću tvornicu rublja, »Goricu«, Pivovaru, tvornicu »Fransk«, Zagrabački električni tramvaj, tovrnicu »Astra«, gradsko poduzeće, električnu centralu, Plinaru, Vodovod, željeznice, radionicu i ložionicu.

Ti odbori su, osim političkog djelovanja, pomagali i pojedinim antifašistima, pogotovo ženama naših drugova koji su otišli u partizane. Tako je u izvještaju 0 obračunu sakupljenog novca za Jedinstvenu frontu vidljivo, daje prihod iznosio 2,919.000 kuna, a izdatak 1,941.600 kuna.

Organizacija AFŽ-a bila je postavljena tako da se, naročito u poduzećima gdje su pretežno radile žene, jačaju odbori AFŽ-a koji su radili u okviru JNOF-e. Taj zadatak je bio naročito važan jer je bilo otežano djelovanje muškaraca uslijed mobilizacije.

Po vojnoj liniji naročito se radilo na mobilizaciji. To je bilo postavljeno kao jedan od glavnih zadataka čitave organizacije i kao glavni dokaz privrženosti i suradnje s NOP-om. To pitanje smo naročito oštro postavili kod domobrana. O tome smo također pisali u izvještaju za avgust 1944. godine:

> »Tokom mjeseca mobilizirano je preko naših organizacija cca 150 drugova i drugarica, koji su išli našim kanalima, dok ih je cca 50 otišlo s našim popratnicama po svojim privatnim kanalima. Ovdje nisu uračunati domobrani i razni drugi ljudi koji su išli u zadnje vrijeme na poziv druga Tita.«

Naročitu pažnju posvetili smo agitaciji i propagandi. Pri tome je bilo prilično teškoća, do kojih je dolazilo iz tehničkih razloga jer nismo dobivali dovoljno štampe iz vana. Rasturanje štampe u samom gradu je dobro i brzo funkcioniralo. U gradu smo tada štampali tekst sporazuma Tito - Šubašić, kao i poziv druga Tita u oko 1.500 primjeraka svakog teksta. Ti leci su snažno utjecali na mase. Isto tako se provodila i usmena propaganda od gore do dolje. Posebno efikasna je bila usmena propaganda došaptavanjem. Na taj način su se prilično brzo prenašali aktuelni događaji i naša gledišta među ljude. U to vrijeme organiziran je i Fond za štampu, te se i za tu svrhu skupljao novac. I sam Mjesni komitet je na svojim sastancima o tome raspravljao i posvećivao vrlo veliku pažnju agitaciji 1 propagandi. Tako izvještavam u svojem pismu od 29. septembra 1944. godine sa sastanka Mjesnog komiteta slijedeće:

> »Na zadnjem sastanku rezimirajući političku situaciju došli smo do zaključka da bi trebalo za grad jedan letak i to u par hiljada primjeraka u kojem bi ukratko raskrinkali želju Mačekovaca i ustaša o preuzimanju visti na sličan način kako je u članku »Naprijed« broj 70 pod naslovom »Izdajice položite oružje inače ćete biti uništeni«, te u kratkim crtama označiti ciljeve NOB-e naročito u vezi s odlukama III Zasjedanja, to jest o federalnoj jedinici Hrvatskoj i o tome da se u privatno vlasništvo neće dirati. Letak bi trebao biti vrlo kratak i sažet, po mogućnosti štampan na formatu kako smo mi štamapli Titov poziv, a može biti na obje strane štampan. Na taj način mogli bi prodrijeti u šire mase, jer imamo mogućnosti za rasturivanje, dok s malim količinama štampe s kojima raspolažemo ne možemo to učiniti a usmenom propagandom ljudi skreću previše u lijevo, a naročito u nižim organizacijama što onda stvara strah kod građanstva.«

Situacija u gradu se iz dana u dan pogoršavala i politički i ekonomski, a teror je bio sve jači. Evo što o tome izvještavam u svojim pismima, i to:

19. septembra 1944.:

> »Sam rad se sve više otežava naročito u vezi sa zadnjim represalijama, jer se ne može naći stan u kojem bi bio siguran da neće nekoga odvesti. Ustaše ubacuju preko Mačekovaca razna tobožnja naređenja iz vana, da zbog nastale situacije vojska treba ostati u Zagrebu kako bi mogla uredovati u datom momentu. Na željeznici su Blaškov i Kavran držali govor, na kojeg su natjerali sve radnike, te su ih ustaše s mitraljezima čuvali da ne uteknu. Tom prilikom je Blaškov rekao, među ostalim, da treba provesti čišćenje i da moraju radnici shvatati da je još uvjek bolje otići u Jasenovac nego u Sibir kuda će ići kada dođu Rusi. On kaže da iz Jasenovca imaju samo dva sata do Kuće kad rat bude gotov, dok se iz Sibira neće više nikada vratiti. Dalje kaže, da je situacija po pitanju ishrane vrlo teška, te da neće biti kruha jer partizani ruše pruge. Poduzete su mjere za redukciju potrošnje struje u gradu, jer električna centrala u Zagrebu ima ugljena samo za 22 dana dok su Nijemci ukinuli dovoz ugljena iz Njemačke. Isto tako su ukinuli davnje struje za grad Zagreb iz Rajhenburga. Zbog te redukcije nema vode u gradu nego samo par sati u noći, a i tramvajski saobraćaj je vrlo reduciran.«

3. oktobra 1944:

»U Zagrebu je situacija sve teža i teža. Nema struje pa prekidaju struju po kvartovima kako bi štedili. Isto tako su ukinuli tramvajske linije osim dvije. Isto tako po čitavim kravtovima nema vode osim par sati po noći. Prehrana je u očajnom stanju. Neki viši funkcioneri traže vezu s nama. Ja sam tražio pismeno pa ću vam onda poslati sve skupa.«

10. oktobra 1944:

»Sa održavanjem sastanaka je velika poteškoća. Neke od organizacija dolje su to stvarno shvatile kako vi pišete, ali smo na to već upozorili, a kod toga mi najviše pomažu moje prijateljice iako mlađa nije još dobro upućena, te se još nije potpuno snašla. Najveće teškoće u sastajanju su u tome što nema stanova pa se ljudi i ako bi se htjeli sastati ne mogu. Uopće je po tom pitanju svakog dana teže. Mnogi su otišli van a banda vrši represalije i laufa po kućama kao kerovi tako da nikad nisi siguran kad će ti upasti u kuću. Malo je ljudi koji nekako nisu vezani za nas i banda nas svuda njuška. Sàda idu čak tako daleko da po kvartovima prave racije na pakete i pregledavaju žene. Tako se je u subotu desilo da su u zapadnom dijelu grada pregledavali svakoga, ženama su čak gledali u cipele, a pakete i taške (ženske) su sve pregledali. Zbog toga vam u buduće knjige neću slati s popratnicama, nego samo knjige a popratnice ću priložiti ovoj pošti pa ćete mi potvrditi primitak po popratnici kada primite stvari ili knjige pod tim brojem. Samo mi svaki puta potvrdite da znam da li ste primili. Inače se zapaža zaplašenost zbog zadnjih represalija o kojim sam već pisao i priložio izvadak iz novina.«

18. oktobra 1944:

»Ovdje vlada sve veće uzbuđenje radi događaja u svijetu. Samo banda je u vrlo teškoj situaciji. Posvuda se kopaju rovovi i betoniraju bunkeri oko zgrada u kojima su njihove ustanove. Poslat ćemo o tome skice. Banda je izdala nalog da se ima Zagreb utvrditi u roku od 15 dana. Inače nemaju materijala. Ugljena nema te je od danas naprijed ukinut tramvaj potpuno, što i nama ogromno otežava rad. Uopće je sve teže i teže raditi radi sve novih mjera, koje oni poduzimaju.«

20. oktobra 1944:

»Inače ništa naročito samo seje sav privredni život u Zagrebu ukočio. Industrija uopće ne radi radi ograničenja struje koje po danu nema osim za bolnice i par poduzeća koja rade za prehranu grada (pekare i slično). Sve je to uslijedilo pošto nemaju više ugljena za centrale, a nemaju ga odakle dobiti. Mjerodavni krugovi računaju da će čak i s takvim ograničenjem, kakvo je sada, moći centrala raditi samo još 20 dana. Poslije toga će centrala morati potpuno stati što znači da grad ostaje automatski bez vode, jer cijeli vodovod radi na struju (tj. pumpe). Po gradu prave zato bunare, kojih će biti svakako premalo.«

7. novembra 1944:

»Situacija u Zagrebu je sve više bezglava, razna ministarstva već pakuju te su dobili već i putnice za Salzburg. Švabe se sele iz Zagreba te svi kontigenti trupa koji dolaze produžuju, što jako zabrinjava ustaške redove, jer sada jasno vide da Nijemci ne kane braniti Zagreb. Sa vjerodostojnog mjesta saznao sam, daje Pavelić izjavio papinskom nunciju i Stepincu da će Zagreb proglasiti slobidnim gradom, te da neće davati otpora. To važi ako bi Zagreb napale kombinirane snagae Crvene armije i NOV. U slučaju da bi samo naše snage napale grad onda bi dali otpor. Naročitu paniku među ustašama je izazvalo bombardiranje i mitraljiranje naše avijacije Zagreba zadnja tri dana. Ovi napadi su dosta efikasniji od napadaja Amerikanaca, jer se sa dosta više preciznosti gađa, a što je naročito važno svaki puta ih se iznenađuje tako da je zadnjih tri dana nastala luda kuća u davanju uzbuna i znakova opasnosti. Obično je već gotovo, tj. naši su već izvršili zadatak kad se oni sjete na znak uzbune. Pogođen je željeznički most, ali bez veće štete, jer je bomba samo probila most. Međutim su bombe, koje su padale na bunker pokraj mosta, imale dobar učinak te ima prilično žrtava. Isto tako su zapaljene neke barake pokraj pruge. Treba koncentrirati napade na Cernomerac i prema Vrapču, gdje se zadržavaju Švabe koji prolaze. Među stanovnicima to ima silan odjek, jer u biti stanovništvo čeka bombardiranje vojnih objekata što se dešava sad, dok se je kod prijašnjih bombardiranja malo pazilo na to, te je mnogo puta stradalo više civilno stanovništvo. Mogu se čuti glasovi: »To su naši, oni bolje pogađaju nego Englezi.« U jednom dućanu jedna je žena rekla: »To sad tuku partizanski avioni« na što je jedan od prisutnih ustaša nju napao, da to više nikada ne kaže nego da su to neprijateljski.«

I u vrhovima se osjećala panika. Tako su čak i vrlo visoki funkcioneri tražili kontakt s nama. Između ostalih s nama su kontaktirali i pojedini ministri, tražeći garanciju da će ostati na životu ako nam se prijave. O tome u svojem ivještaju od 4. novembra 1944. godine javljam:

»Do jednog našeg čovjeka su došli ministri Hefer, Kuvahiuti i Debelić, koji su postavili upit da li mi garantiramo da ne će izgubiti živote ako dođu u naše ruke. Oni pristaju na sud, logor, zatvor i progonstvo samo ne bi htjeli da idu u Njemačku kako su dobili nalog. Stavljeno je na ime svih ministara na raspolaganje dva luksuzna automobila i jedan teretnjak da se mogu prebaciti u Njemačku. Ja sam im dao odgovor da mi za ničiju glavu ne garantiramo, nego da garantiramo samo to da neće biti ubijeni bez suda. Prema tome ako smatraju da mogu izići pred Narodni sud, da se tog suda ne boje, onda se ne treba bojati ni našeg dolaska. Ja mislim da sam to ispravno postavio, a inače su to gadovi koji zaslužuju sve prije nego samilost«.

U to vrijeme počeli smo akciju i pripreme za preuzimanje vlasti u Zagrebu, Pri tome se već razmišljalo i o predlaganju pojedinih ljudi koji bi trebali ići u rukovodstva JNOF-a tj. u plenum, a isto tako i za Mjesni narodni odbor. Ta tijela su bila zamišljena kao šira tijela, koja bi mogla preuzeti sve odgovarajuće zadatke i koja bi bila organizirana od šireg kruga antifašista - pristalica NOB-a, bez obzira na njihovu političku orjentiranost. 0 tom problemu sam izvjestio svojim pismom od 22. septembra 1944. godine:

»U vezi sa pismom u kojem postvljate direktive po formiranju Mjesnog odbora narodnooslobodilačkog fronta već sam drugaricu Anku[6]> usmeno izvjestio šta smo napravili po tome. Na VIII kotaru je rad u tom pravcu već u toku, te imademo predviđenih oko 50 osoba iz raznih slojeva i pripadnika raznih političkih stranaka, koji su danas antifašisti. S njima, tj. s nekojima od njih treba samo o tome još razgovarati. Čim to uredimo javit ćemo vam i njihova imena i ostale podatke. Po uputama koje sam primio prije može taj plenum biti prilično širok, širi nego što ste ga u tom pismu postvili, te imamo pored gornjih i još nekih 20 u vidu. Sam izvršni odbor, po dogovoru s drugaricom Ankom, sačinjava mjesni komitet koji svakako rukovidi sa čitvim radom, dok bi jedan poseban izvršni odbor zbog postavljanja organizacijone forme, kako smo ju nakon pada MK i MNOO-a psotavili, bio bi samo u zraku. Mislim da bi se za sada trebalo ostati kod toga samo bi trebalo preko članova plenuma vezati uz nas one elemente, koje oni okupljaju oko sebe. Taj proširenI izvršni bi mogli eventualno samo predvidjeti, da u datom momentu stupi u akciju. Po pitanju predsjednika sam već razmišljao i to i postavio pred naše intelektualce, ali za sada još nismo našli rješenje. Svakako ćemo tom pitanju i dalje posvetiti pažnju. Po svemu ostalom ćemo postupiti po dobivenim uputama«.

Iz Povjereništva CK KPH o tome su pisali u svojem pismu od 7. oktobra 1944. godine:

»U jednom od Tvojih pisama javio si nam o predviđenom plenumu gradskog NOF-a i javio, da bi imao oko 70 drugova. Molimo Te da nam predložiš te drugove, koje predviđate za taj odbor. Po našem mišljenju predsjednik bi trebalo da bude Ciko, koji pozna VIII kotar (provjeri samo da li je po nacionalnosti Hrvat), a tajnik bi bio Ti. Isto tako bi mogli odmah predvidjeti i sastav izvršnog odbora od pet ili više članoya, a sa kojima bi Ti držao direktnu vezu i prema mogućnostima i Tvojoj procjeni možda i sastanak. Trebalo bi također već sada misliti na osnivanje gradskog NOO-a, koji također ne bi trebao da drži sastanke, ali da se izvrši raspodjela rada, neka vrši pripreme i neka se osposobljava za preuzimanje vlasti. Mogli bi se predvidjeti također i odsjeci ili bar rukovodioci odsjeka«.

Već 10. oktobra 1944. godine u vezi s tim pismom odgovaram povjereništvu CK KPH:

»Sto se gradskog plenuma tiče postoji već popis tih ljudi s kojima je već govoreno i koji su s time suglasni. Njihov tačan broj sada ne znam, ali ih ima svakako prilično. Vi tamo pišete da ih predložim, međutim ja sam to s Mirkom i Težakom uredio, da se ta stvar ne odugovlači previše. Sa samim popisom se desilo to da je negdje sakriven«.

*

Zbog neiskustva kadrova i sve većeg priliva novih ljudi koji do tada nisu uopće radili u organizaciji, poslane su u grad još tri drugarice, jer je, u prvom redu, trebalo ojačati rad sa SKOJ-em. U tu svrhu bila je poslana Ruža (Vera Cvet-, ković), koja je počela orgnaizirati omladinu i SKOJ. Zatim su kasnije poslane još kao instruktori u rajonske komitete Vesela (Ankica Kežman) i Seka (Paula Martinčić), koje su pod mojim neposrednim rukovodstvom pomagale organizacijama. U svojim izvještajima ih spominjem kao »prijateljice«.

No osim toga morali smo se sve više oslanjati na žene zbog toga što je bio otežan rad muškarcima. Zato je poslano nekoliko drugarica iz zagrebačkih or-

6) Anka = Anka Berus

ganizacija na oslobođeni teritorij na kurseve i osposobljavanje u političkom radu. O tome pišem u svojem izvještaju od 12. septembra 1944. godine:

»Ovih dana ćemo vam poslati par drugarica za kurs. Imajte u vidu, da su te drugarice primljene tek u Partiju, ali su do sada radile u organizaciji u Zgrebu. One bi nam bile ovdje vrlo korisne u organizaciji ukoliko će završiti s uspjehom«.

Zbog neiskustva kadrova morali smo ih brže mijenjati nego ranije, što je još više otežavalo čitav rad. Doduše, ustaše su htjele na svaki način spriječiti masovno odlaženje u NOB kao i aktivan rad u Zagrebu, pa su zbog toga počeli vršiti još strašniji teror i odmazdu. 0 tome sam pisao u svojem izvještaju od 22. septembra 1944. godine:

»Banda vrši represalije na familije ljudi, koji su otišli u NOV i to na najbrutalniji način. Tako znamo za par slučajeva gdje su od nekih ljudi koji su u zadnje dane otišli u NOV hapsili njihove žene, koje imaju dijete ispod godine te ostavili dijete zatvoreno u stanu i nisu dozvolili da majke djecu prethodno negdje smjeste. To je izazvalo ogorčenje, ali i strah pred odlaženje u NOV. Mislim, da bi bilo to potrebno objaviti preko radia«.

U početku oktobra 1944. godine na Mjesni komitet izvršen je ponovni udar i uhapšena je Majda. 0 tome izvještavam 9. oktobra 1944:

»U subotu je hapšena Majda. podrobnosti mi još nisu poznate, nego samo to da se je to desilo na ulici. Poduzeo sam sve potrebno dok ne saznam nešto tačnije, te sam se odmah stavio u vezi s ljudima, koji će to provjeriti.
Inače je u gradu sve veći teror. Prilažem vam izvadak iz novina o vješanju taoca. Jedan od podcrtanih je izgleda Zdenko. Po gradu vrše sve češće noćne racije i to po kvartovima. Ovih dana sam se i ja s njima upoznao, te sam bio u sličnom položaju kao Tomo u januaru. Inače mije rad zadnjim događajima vrlo otežan što vam je vjerojatno jasno obzirom na okolnosti, ali nadam se da ću uspjeti sve urediti, samo si pravim zbog toga velike brige, jer ne ide ništa kako bi trebalo«. '

Budući daje Vikica Tučkorić bila povezana direktno sa mnom od prije, jer mije bila kurirka, moj položaj se još više otežao. Zato su drugovi iz Povjereništva CK KPH tražili da se odmah vratim na oslobođeni teritorij. 0 tim događajima, između sotlaog, javljam u izvještaju od 14. oktobra 1944:

»Ono s Belom ću urediti čim mi bude to moguće, što je sada svakako vrlo teško. Izgubio sam desnu ruku, a pored toga sam morao sve prekidati i kamuflirati. Inače za sada još ništa nije strašno, pa vaša depeša još ne dolazi u obzir. Svakako vodim o tome računa, a mislim da nije zgodno obezglaviti sve dok se još dade durati. Veze su za sada sve isprekidane, jer banda šnjofa kako stekli pas«.

Drugovi na oslobođenom teritoriju vodili su mnogo računa o kadrovima, pa su u vezi s time pisali 15. oktobra 1944. godine slijedeće:

»U vezi s zadnjim nezgodnim događajima mi smatramo, da je potrebno da Ti odmah dođeš van. Isto tako treba da dođu van svi oni ljudi, koji su ugroženi. Čini nam se, da bi Ciko također mogao biti u opasnosti, pa zato ukoliko je to tačno odmah ga šaljite van. Uopće treba da se držite sliejdećeg kursa: svakog onog kojemu sa bilo koje strane prijeti opasnost hapšenja šaljite van, jer se nama ne isplati izgubiti ni jednog čovjeka za rad za ono kratko vrijeme, koje još predstoji do oslobođenja Zagreba. Prema tome treba i sada u tom duhu postupiti. Ukoliko su prijateljice također u opasnosti treba
i njih povući. U svakom slučaju treba najtečnije ispitati sve veze i isključiti svaku mogućnost da budu ugrožene u vezi s zadnjim događajima«.

Unatoč teškoj slituaciji poduzeli smo sve mjere opreza, ali taj pad nije prouzrokovao nove padove. Vikica Tučkorić (Majda - Galja) se držala i nije odala nikoga iako je mnogo toga znala. Tražili smo njezinu zamjenu, ali na žalost to nije uspjelo i ona je 28. oktobra 1944. godine obješena kod Sv. Nedelje. Evo što 7. novembra 1944. godine o tome izvještavam:

»... U pitanju Galje stvar je svršena. Ona je obješena 28. 10. kod Sv. Nedelje. Prilažem o tome novine. Držala seje na policiji herojski i nije nikoga odala iako je bila batinana. O njenom hapšenju kruže najrazličitije verzije, što svakako ne možemo porovjeriti. Na svaki način izgleda daje na ulici prokazana policiji od nekoga tko je prije nje hapšen. Međutim, ne možemo tačno ustanoviti tko bi to bio, jer su glasine suprotne. Znamo samo to da sa njene strane nije nitko pao iako je mogla provaliti i mene, a pored toga mnoge druge. Svakako je potrebno da joj se posveti članak u »Naprijedu«, jer je jedna između onih drugarica, koje mi danas ne možemo ovdje nadoknaditi. Vršila je dužnost sekretara i dala sve od sebe, da se sredi stanje nakon ljetošnjih događaja. Posvetila se bila potpuno tom radu...«

. _____ i___ ÀZ

*

U središtu naše pažnje i nadalje je bila mobilizacija i slanje vojnoobavještajnih podataka koji su postajali svakog dana sve važniji, što su se više naše jedinice približavale Zagrebu. Vojnoobavještajna služba je bila poseban organ i imala je direktnu vezu, ali - kako je već rečeno - i preko mene. Naročito velik utjecaj imao je Titov poziv io tome sam izvjestio pismom od 10. septembra 1944. godine:

»U Zagrebu je nastalo veliko uzbuđenje, naročito u vojničkim krugovima zbog Titovog poziva. Naročito sada kad smo rasturili letke i kada je London objavio Titov poziv. Vojska na veliko bježi i mi nismo u stanju to sve obuhvatiti.. «

Isto tako u pismu od 18. septembra 1944. godine javljamo slijedeće:

»Vojska bježi naveliko te je nastalo u domobranstvu nemoguće stanje. Strijeljali su kratkim postupkom 11 domobrana, koje su uhvatili pri pokušaju odlaženja u NOV, te to sada na veliko oglašuju. Uopće pokušavaju utjerati strah narodu kako ne bi prebjegavao...«

Po obavještajnoj liniji, na primjer, u pismu od 22. septembra 1944. godine javljam:

»Izdan je nalog da se hitno i žestoko bombardira naš aerodrom kod Čazme, jer da je u svakodnevnoj upotrebi, pored toga je naređeno da se mitraljiraju svi okolni šumarci. Budite na oprezu. To vam javljam hitnom vezom«.

Zbog nastale situacije trebalo je uspostaviti brže veze s našim organizacijama i organizacijama na oslobođenom teritoriju. Zato smo već ranije organizirali jednu radio-stnaicu u blizini Zagreba u Posavini u selu Nartski Otok u kući Mate ... Radio-telegrafist na toj stanici bila je Slavica Kantej. Sa tom stanicom smo imali svakodnevnu kurirsku vezu. Isto tako sam pripremio organiziranje radio-stnaice u Zagrebu. Stvar nije bila jednostavna, jer je trebalo naći nekompromitiranu obitelj i pogodan stan u kojem bi se mogao izgraditi bunker za smještaj radio-stanice i radio-telegrafiste. Stvar je bila pripremljena već u septembru 1944. godine, tako da sam u svojem izvještaju od 12. septembra 1944. godine javio između ostalog:

»Hitna veza može odmah da dođe i to, mislim, istim putem, kako sam već za broj 3 naveo, samo mi javite dan. U takvom slučaju važi uvijek 3 dana kako sam već onda dogovorio s Petrom«.

Na osnovu toga poslana je u Zagreb 28. IX. 1944. godine Ljerka (LJerka Dulčić-Kirac) kao radio-telegrafista. Na žalost, sama radio-stanica, koja je bila poslana, izgubila se negdje u Zagrebu, odnosno bila je negdje zaplijenjena. O tome pišem u svojem pismu od 10. oktobra 1944. godine:

»... Samo još nisam dobio pakete, jer je Petar umjesto daje to slao preko kurira, koji je pratio te bi tako išlo direktno kako sam ja rekao kad sam bio tamo, slao je to preko punkta za štampu i adresirao na Miru. Umjesto meni to je došlo tehničaru i mi te pakete lovimo već osam dana, a sada se još i ovo desilo pa sada moramo ponovno tražiti. Prema tome se vi badava trudite. Ja ću vam odmah preko hitne veze javiti kad bude u redu pa onda počnite opet. Moje je mišljenje da bi bilo bolje po danu jer sve radi...«

28. oktobra 1944. tražio sam novu radio-stnaicu i javljam slijedeće:

»... Sada je jasno da do toga ne možemo doći, pa bi bilo hitno potrebno da odmah pošaljete, kako sam već javio, novo Petru sa svim potrebnim, a ja sam već našao puta da uredim transport. Svakako ću to urediti s Petrom. Zbog toga bi to već trebalo biti tamo dok ja stignem do njega. Dajte to odmah uredite«.

Krajem oktobra 1944. godine radio-stnaica je već funkcionriala, pa su ustaše i nijemci pokušavali daje pronađu, ali je naš sistem rada bio takav, da oni to nisu uspjeli do oslobođenja. O tome javljam 1. novembra 1944. godine slijedeće:

»Ovdje je bila u subotu opet velika racija, ali je ista obuhvatila samo Trešnjevku. Za cijeli grad izgleda da nemaju dovoljno snage. Bili su kod pretraga prilično taćni. Po svemu izgleda da traže našu radio-stnaicu, jer su mnogo pregledavali rađio-aprate. Inače ništa naročito, nisam se još našao s Prijateljicom. Objesili su opet 60 ljudi«.

Radio-stanica je bila smještena na Trešnjevci kod sestara Olge i Micike Benel, Lošinjska ulica 24, nedaleko od tramvajske remize, a ja sam imao direktnu vezu s njima. Kao rado-telegrafistu smjestio sam također kod sestara Benel već pomenutu Ljerku Dulčić-Kirac. Na taj način smo imali instalirane dvije radio-stanice - jednu u samom Zagrebu, a drugu u blizini Zagreba, koju smo mogli

koristiti prema potrebi, da nas ne bi mogli otkriti. Jasno, kod toga smo imali i teškoća, a 15. novembra o tome javljam:

»Mi vas svakodnevno slušamo i javljamo, ali izgleda da nas vi ne čujete. Koji su tome razlozi ne znamo, kod nas izgleda da je sve u redu. Mi vas dobro čujemo. Priloženo šaljem depešu od Ljerke, koju šaljem preko Slavice«.[7]>

Antifašisti Zagreba su u priličnoj mjeri i novčano pomagali NOP naročito putem raspisivanja Narodnog zajma, koji se - iako pod vrlo teškim ilegalnim uvjetima, obavljao vrlo široko i s priličnom preciznošću u dostavljanju obveznica i obračuna. O tom novcu su se vršili tačni obračuni kao što se to vidi, na primjer, iz mojeg izvještaja od 5. oktobra 1944. godine:

»Priloženo vam šaljem Kn 300.000 na račun obveznica u blokovima, koje ste mi poslali. Obračun slijedi čim mi se povrate duplikati iz blokova. Potvrdite mi primitak. Da Ii je ZAVNOH već javio što o prijašnjim obveznicama za zajam, da tu stvar uredimo«.

Naročito smo vodili računa o obiteljima naših boraca koje su ostale u gradu, tako da smo pojedinim obiteljima davali i financijsku pomoć, koju smo skupljali od doprinosa građana. Između ostalih brinuli smo se i o sinu pokojnog Rade Končara, kojeg su ustaše tržile, a kojega je čuvala, sada pokojna, Pepica Saili.

Teškoće, koje su se odnosile na organizaciju odnosile su s6 i na mene i moj ilegalan boravak u Zagrebu. To tim više što bez određenih veza i kontakata s ljudima nisam mogao obavljati svoje zadatke. Ti moji kontakti morali su biti svakodnevni, morao sam prisustvovati raznim sastancima i razgovorima s pojedinim ljudima, pisati izvještaje, slati izvještaje itd., što je sve bilo otežano raznim teškoćama tehničke naravi.

No zahvaljujući jednom dosta velikom krugu vrlo odgovornih i odanih suradnika mogao sam taj posao, unatoč ogromnih teškoća, brojnih padova i hap- , šenja, prekidanja veza i njihovog ponovnog uspostavljanja, manje više, uspješno obaviti.

Moram spomenuti nekolicinu drugova i drugarica, čijih se imena sjećam, a ima ih mnogo čija imena ne znam, a koji su ogromno mnogo pridonijeli našem zajedničkom radu. Osim već rečenih treba spomenuti kurira (Ruso), koji je držao vezu između mene i Povjereništva CK KPH i kji je svakodnevno nosio poštu ili poruke iz Zagreba i u Zagreb, uspješno radeći na tom poslu. Bio je zaposlen na željeznici i zvao se Ščitarjev Rusan Stjepan, a stanovao je u Nartskom Otoku, što nam je vrlo dobro odgovaralo. On je taj posao obavljao do kraja.

Zatim treba spomenuti dva punkta s kojih je odlazila moja pošta i gdje smo je dobivali. To je bio jedan remenar iz Heinzelove ulice, gdje je imao malu radionicu. Drugi punkt je bila trafika sestre Bakrača- Ljubica Bakrač, koja je imala trafiku kod Samoborskog podvožnjaka. Poštu do tih punktova odnosile su i donosile moje lične kurirke, koje su ujedno obavljale i sve ostale kurirske i tehničke poslove za mene, a od tamo ju je odnosio pomenuti Ruso. Ponekad sam i sam morao otići na te punktove.

Posebnu ulogu odigrao je drug Josip Lukatela, koji je za organizaciju radio dokumente ili lične legitimacije, a isto tako i žigove i druge isprave koje su bile potrebne nama i pojedinim drugovima za kretanje po gradu i za ulazak i izlazak iz grada. On je tehniku izrade tih dokumenata i žigova dotjerao do savršenstva. Kod tog rada pomagala mu je i njegova drugarica Vera.

Kao kurirke moram spomenuti Vikicu Tučkorić, Slavu Urbančić kao i Danicu Habunek (Smilju), koje su te funkcije vršile savjesno i predano. Sada je nažalost još živa samo drugarica Slava Urbančić, koja stanuje u istom stanu, gdje smo za vrijeme rata pisali izvještaje i poštu za Povjereništvo CK KPH.

Osim toga imao sam direktnu vezu s nekoliko drugova, kao na primjer s inž. Rihterom, Tučkorićem, Težakom (Ivom Mihovilovićem) i drugima, čijih se imena na žalost ne sjećam, a koji su imali specijalne zadatke i zbog toga bili vezani

7) Slavica = Slavica Kantej

za mene ili vrlo uzak krug najprovjerenijih ljudi. Tu treba spomenuti i pokojnog Čilića, glumca-komičara, preko kojega sam imao vezu s radio-stnaicom »Slobodna Jugoslavija«, a koja je neovisno od naše orgnaizacije imala svoj punkt u Zagrebu.

No posebno treba još jedanput spomenuti drugarice i drugove, koji su nam, stavljanjem na raspolaganje svojih stanova, omogućili neometani rad i koliko god je to bilo moguće normalne uvjete života, dijelivši s nama sve pa i oskudno sledovanje hrane. To su bili, već naprijed spomenuti, Slavek i Katica Kolarec, Kučerina 72, Marija Brodarec... Katica Čoklica ...., obitelj Popović, Bukovac. .., sestra Ivana Božičevića ..., roditelji Dine Zlatić... Naravno da sam iz konspirativnih razloga pred svim tim ljudima imao posebna imena da se ukoliko bi došlo do nekih provala, ne bi moglo otkriti da se radi o istom čovjeku. Tako sam nosio imena Ivica, Matek, Mate, Martin, Matija, Franjo, dok sam svoje izvještaje potpisivao sa »Mladen« i na kraju »Mate«. Legitimacije s kojima sam se kretao uglavnom po gradu, a izradio ih je drug Lukatela, bile su različite, već prema potrebi. Tako sam se kretao s legitimacijama na ime Josip Gajger, Ivan Miletić, domobran Stjepan Rožić, Herbert Vertl... To mi je omogućilo kolikotoliko slobodno kretanje po gradu i u najtežim uvjetima, kao i odlazak iz grada, jer sam barem svaka dva mjeseca, odnosno prema potrebi, odlazio na oslobođeni teritorij radi referiranja.

Svakako da sam u tom svojem šestomjesečnom boravku u Zagrebu doživio i situacije koje su izgledale bezizlazne. Tako sam jednom pirlikom prenoćio u stanu kod Katice Ćoklice na Bukovcu i policija je opkolila kuću. Bio sam tada spreman na sve, htio sam doduše da skočim preko balkona, ali kad sam vidio da je kuća opkoljena spremio sam se na obranu. Međutim, na moju sreću, policija nije ušla u kuću, nego su tražili neku drugu kuću pa su se povukli.

Ili, na primjer, situacija u koju sam upao kad sam se vratio s oslobođenog teritorija u Zagreb i naletio u blizini Oborova na Nijemce, Čerkeze i ustaše. Tada sam se sklonio ujedan bunar pa me nisu otkrili iako su tada Čerkezi iz bunara vadili vodu za svoje konje. Takvih situacija je bilo mnogo, no one su tada bile sastavni dio mojeg rada i s njima se moralo računati.

Činjenica je da je, i pored svih teškoća s kojima se susretala organizacija i mi koji smo u njoj radili, ona normalno funkcijonirala i svaki dan su nam prilazili novi ljudi. Uspjesi koje smo postizali omogućavali su nam da prelazimo preko teškoća i neuspjeha. Bili su to i na oko sitni događaji, koji su nam činili ogromno zadovoljstvo i davali satisfakciju za sve napore. Tako se, na primjer, sjećam s kakvim smo oduševljenjem prvi put slušali naše vijesti preko Radio-Beograda negdje krajem oktobra 1944. godine, u stanu porodice Kolarec, Kučerina 72.

Polovinom novembra 1944. godine dočekao sam svoju zamjenu, Maru (Zivku Nemčić), koja je nastavila moj rad. Nju sam poznavao iz partizana. Dogovoreno je bilo da se sretnemo na putu od Maksimirske ceste prema Bukovcu. U tačno ugovoreno vrijeme sastali su se domobran Matek, tj. ja, i kumica Mara s košarom na dogovorenoj relaciji. Uveo sam je u rad, predao joj veze, upoznao s organizacijom. Nakon trotjednog rada s njom predao sam joj svoju dužnost i konačno početkom decembra 1944. godine napustio sam Zagreb. Otišli smo zajedno, naš kurir Stjepan Rusan-Šćitarjev i ja, biciklima iz Zagreba prema Ivanjoj Rijeci. Za mene je tada počeo novi život, odnosno nastavak ranijeg prije ulaska u Zagreb, na oslobođenom i poluoslobođenom teritoriju bez straha svakog trenutka od neprijatelja, u otvorenu borbu gdje sam konačno mogao slobodno disati.

Ovaj materijal sigurno nije potpun, pogotovo mu manjkaju mnoga imena drugarica i drugova koji su surađivali s nama, a moguće je i da su pojedina imena pogrešna zbog ilegalnih uvjeta rada. Zato molim sve drugarice, i drugove da taj materijal upotpune svojim sjećanjem i onim što je ovdje ispušteno.

Norbert Veber

IZRADA FALSIFIKOVANIH DOKUMENATA ZA SLOBODNO KRETANJE ILEGALACA I ODRŽAVANJA ILEGALNIH PARTIJSKIH VEZA

Dolaskom nemačko-bugarskih okupatora uvedene su rigorozne mere za kontrolu kretanja stanovništva izvan grada. Posebno je bilo složeno kretanje ilegalaca u toku pripreme i početka oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Svaki građanin morao je biti snabdeven ličnom kartom i dozvolom (tzv. »otkrit list«) za putovanje van mesta prebivanja.

Za partijsku organizaciju u Velesu to je bio jedan od težih problema. Početkom decembra 1941. Mesni komitet KPJ za Veics uputio je Dimka Mitreva, člana Mesnog komiteta KPJ, u Stracin, kod Borisa Karpusova, službenika tamošnje opštine, da uzme formulare za izradu lažnih ličnih isprava za drugove koji su ilegalno živeli i radili u Velesu. Tih dana svi članovi Mesnog komiteta KPJ za Veles bili su provaljeni i uhapšeni, dok je Dimko Mitrev, zbog odsutnosti iz Velesa, ostao na slobodi. Nakon povratka u grad prešao je u ilegalstvo.

Potreba za izradom lažnih isprava posebno je povećana u proleće 1942., kada je partijska orgnaizacija Velesa bila angažovana na pripremi za formiranje partizanskog odreda. Moralo se raspolagati lažnim ispravama za ilegalce, kako za one koji su radili u Velesu, tako i za drugove iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Za rešenje tog problema bila je najpogodnija partijska orgnaizacija u Svetom Nikoli.

Mesni komitet KPJ u Svetom Nikoli imao je jednu drugaricu - Marijku Arsovu- Dedonadevu, koja je radila u mesnoj policijskoj stanici. Iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, iz Skoplja, dostavili su nam fotografije ilegalaca, da bi im se izradile lažne lične isprave. U Velesu su te fotografije nalepili na blanko formulare za lične karte i specijalnim kuririma, uputili u Sveti Nikola. Tamo su lične karte overene pečatom i istim kuririma, vraćene u Veles, a zatim smo ih odmah uputili u Skoplje. Lažne isprave izrađene su za: Mirče Aceva - ilegalca iz Skoplja, Strašu Pindžura - ilegalca iz Skoplja, Kuzmana Josifovskog - Pitua, ilegalca iz Skoplja, Veru Acevu - Dostu, ilegalca iz Skoplja, Borka Temelkovskog - Ljiljaka, ilegalca iz Skoplja, Strahila Gigova - Batu, ilegalca iz Velesa i Lazu Hadži-Popovskog, ilegalca iz Bitolja.

Potrebe za ovim ličnim ispravama u 1942. godini bile su daleko veće. Organizovanje i održavanje ilegalnih partijskih veza bilo je u nadležnosti Okružnog komiteta Partije, za normalno i kontinuirano održavanje ilegalnih veza morali smo preduzeti mere, kako bi se obezbedili potrebnim okupatorskim dokumentima i, na taj način stvorili uslove za slobodno kretanje i održavanje veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju u Skoplju. Za obezbeđenje tih dokumenata morali smo imati naše ljude u komesarijatu bugarske policije.

To smo, u prvom redu, obezbeđivali preko Ačeta Čučuka, Aleksandra Đorđevskog - Gande, koji je radio u Komesarijatu opštinske policije i Tode Alčeva, koji je ukrao pečat iz policijskog komesarijata opštine. Tim pečatom, dok ga policija nije otkrila, izrađena su mnoga lažna dokumenta. Pečat je pao u ruke policiji 18. decembra 1942. godine, kada je otkrivena štamparija Okružnog komiteta u Velesu, kojom prilikom su uhapšeni Mirče Acev i Strašo Pindžur.

*
* *

Veliku pomoć, takođe pružio nam je Mesni komitet KPJ Svetog Nikole upućivanjem kupona za hleb, šećer, sapun, jestivo ulje, tekstil i drugo. Donosili smo čitave pakete kupona, naročito u proleće i leto 1942. godine. Kupone nismo delili odjednom, mesečno, već svakodnevno, u odgovarajućoj količini, u zavisnosti od toga koliko je i gde bilo smeštenih ilegalaca. Gde smo davali kupone za jedan dan, davali smo dva do tri kupona za taj dan, a gdje smo znali da će ilegalac -

partizan ostati duže vremena, dodeljivali smo dva do tri kupona za ceo mesec. Svakoga dana ujutro, na određeno mesto, određenim drugovima uručivali smo kupone za ishranu dotičnog dana.

Kuponi za šećer, jestivo ulje i sapun dodeljivani su drugovima kod kojih su bili smešteni ilegalci za ceo mesec. Međutim, kuponi za tekstil dodeljivani su članovima Partije, krojačima ili drugovima iz Fonda za narodnu pomoć. Oni su, čim bi saznali daje stigao štof, zajedno sa simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta, kupovali veće količine od njega izrađivali uniforme za odred. To su, pored ostalih, bili: Keme Mitevski, Tode Kristov, Đore Nikolov- Gandi i Slave Petkovski, svi krojači kao i mnogi drugi. Uniforme su izrađivane u kući Georgi Zarezankova.

Veliku pomoć pružio je Mesni komitet Svetog Nikole i u sakupljanju i doturanju u Veles sanitetskog materijala. S obzirom daje partijska veza između Velesa i Svetog Nikole išla prilično dugo preko mene, ja sam iz Svetog Nikole više puta primao sanitetski materijal, koji mije ponekad, u pogledu smeštaja predstavljao problem. Prikupljanje sanitetskog materijala Mesni komitet Svetog Nikole orgnaizovao je preko doktora Goše Gavrilovskog, brata od strica Stojanča Panova. Ovaj sanitetski materijal neprekidno smo slali u Veleški partizanski odred, a i nekim partijskim organizacijama.

*
* *

Revolucionarno iskustvo veleške partijske organizacije, koja je formirana 1919 godine, bilo je veliko. Ona je prošla kroz faze razvoja koje su karakteristične za razvoj partijske orgnaizacije u Makedoniji i u Jugoslaviji. Otpočela je sa radom kao legalna partija, a završila sa strogo ilegalnim radom. Za to vreme u životu partijske orgnaizacije bilo je i uspeha i padova. Javljale su se i razne krizne situacije, hapšenja, proganjanja, suđenja (1921., 1929., 1934. i 1937). Iz redova partijskog članstva, još u trećoj deceniji ovoga veka, upućivani su kadrovi na školovanje u Sovjetski Savez, a četvorica komunista bila su upućena u Španiju da se bore u sastavu Internacionalnih brigada.

Ogromno iskustvo ilegalnog revolucionarnog rada partijske organizacije, od njenog formiranja pa sve do 1941. godine, za nas, mlađe komuniste, u 1941. i 1942. godini bilo je veoma korisno najpre zbog uticaja starih partijskih kadrova, što nam je omogućilo da im se i mi pridružimo i sa uspehom nastavimo rad, zajedno sa njima. Forme ilegalnog partijskog rada bile su bogate i raznovrsne. Naveo bih samo neke od njih, a koje smo nasledili od starijih komunista.

Ilegalni partijski materijal priman je u Velesu od Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju iz Skoplja. U ilegalnoj štampariji u Velesu vršeno je njegovo umnožavanje i deoba po partijskim ćelijama. Pored primljenog materijala, u Velesu su pisali materijale i pojedini partijski funkcioneri; ovaj materijal je rasturan po partijskim ćelijama. Formiranjem Okružnog komiteta KPJ u Velesu, aktivnost na ovom planu je proširena na više mesta u Makedoniji. U rasturanju ovog materijala bio sam uključen od prvih dana revolucije.

Rasturanje materijala i održavanje veza vršeno je na razne načine. Angažovan je veliki broj članova SKOJ-a i članova KPJ, a i mnogi simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta. Sve je to bilo moguće zahvaljujući dobroj organizaciji rada, sigurnim vezama i besprekornoj odanosti i klasnoj povezanosti i privrženosti NOB-i.

Iskustvo koje sam stekao u tom i takvom radu veoma uspešno sam koristio kasnije, dok sam se nalazio na izdržavanju kazne u zatvoru, u vreme kada sam bio uhapšen i osuđen kao politički zatvorenik.

U 1943. godini, dok sam se nalazio u zatvorskom logoru u Haskovu (u južnoj Bugarskoj, u selu Dinevo), na koferu, koga sam imao sa sobom, izradio sam duplo dno i u njemu sakrivao beleške sa predavanja i druga dokumenta. Kasnije sam bio prebačen u zatvor u Ćustendilu. I u ovom zatvoru služio sam se skrivnicom

u koferu. Dve nedelje pre sprovođenja u skopski zatvor, zamolio sam partijskog rukovodioca da mi dozvoli da prepišem i prenesem u skopski zatvor ilegalni partijski materijal: »Manifest komunističke partije« i »Istoriju pariške komune«. Kad sam mu objasnio na koji način nameravam da prenesem ilegalni partijski materijal iz ćustendilskog u skopski zatvor, on mi je dozvolio da prepišem materijal. Sedmog januara 1944. godine došao sam u skopski zatvor i prepisani materijal predao sekretaru partijske ćelije u sobi broj 8, Koletu Čašuli. U zatvoru u Ćustendilu, na putu preko Sofije i Niša do Skoplja, četiri puta sam pretresan. Međutim, nijednom nisu uspeli da mi pronađu ovaj ilegalni partijski materijal.

Primjenjivali smo u korespondenciji i nevidljivo mastilo, koristeći razne sokove, rastvor limuntusa u vodu i slično. Ovaj način pisanja teksta i održavanja ilegalnih partijskih veza najviše sam primenjivao dok sam bio u zatvoru. U ćustendilskom zatvoru na ovaj način dobio sam dva pisma, koja su u stvari predstavljala letke napisane od strane partijske organizacije u Makedoniji. Jedno pismo u zatvoru u Ćustendilu primio sam iz Velesa preko zvanične pošte. Kada sam ga »dešifrovao«, u njemu sam pročitao o partizanskim borbama koje su vođene na terenu Tikveša prema grčkoj granici. Drugo pismo, iz Skoplja, donela mi je Slavka Bogatinova, koja je došla u posetu jednom našem političkom zatvoreniku; preko njega sam i dobio pismo iz Skoplja. Nakon dešifrovanja, zagrevanjem, tekst smo prepisali i čitali pred svim političkim zatvorenicima po sobama.

U avgustu 1944. godine, kada smo pripremali bekstvo političkih zatvorenika iz zatvora u selu Idrizovo, sa bratom sam se dogovorio da pismeno komuniciranje bude sa bezbojnim mastilom. Na ovaj način dogovarali smo se kada da se dođe u posetu i šta da se donese. Takođe dogovorili smo se i o drugim pripremama koje je trebalo izvršiti da bi bekstvo iz zatvora uspelo. Ovo sam radio po direktivi zatvorskog rukovodstva.

Prepisku koju sam vodio sa delom bugarske vojne straže, koja je obezbeđivala zatvor u Idrizovu kod Skoplja, za vreme pripreme bekstva iz zatvora, bila je primenom bezbojnog mastila. Korišćenje ove tehnike umnogome je doprinelo da preko 300 bivših političkih zatvorenika 28/29. avgusta 1944. uspešno pobegne iz ovog zatvora, kojom prilikom nismo izgubili ni jednog političkog zatvorenika.

Blagoje Tikvarovski - Bacin

NEPRIJATELJ NAS »DEŠIFRUJE«

Uvođenje radio-stanica u naš sistem veza omogućilo je bolje komandovanje i brže povezivanje jedinica. Međutim, početničko i jednostavno šifriranje depeša donelo je nove nevolje i teškoće i u operativnom smislu.

Naime, još prilikom prvog boravka u Srbiji, januara 1944. godine, u 2. diviziji je zapaženo brzo reagovanje neprijatelja na pravce kretanja njenih jedinica. To isto se ponovilo i od početka prodora 2. proleterske i 5. krajiške divizije u Srbiju, kao i za sve vreme njihovog boravka u Srbiji, od 20. marta do 16. maja 1944. godine.

S tim u vezi u dnevniku sam zapisao: »Vrhovni štab je najavio prelazak jedinica 3. NOO korpusa iz Bosne, preko Drine. Peta krajiška NOU divizija trebalo je da svojim dejstvom omogući lakše prebacivanje preko Drine 16. i 17. diviziji iz Bosne. 2. proleterska divizija trebalo je da olakša ovaj zadatak 5. krajiškoj diviziji«.

Međutim, neprijatelj je jakim snagama zaposeo desnu obalu Drine, a dejstvom nemačkih, bugarskih, četničkih i nedićevskih jedinica onemogućeni su zadaci 5. krajiške i 2. proleterske divizije.

Posle operativnih neuspeha ovih dveju naših divizija, stigla je i sugestija Vrhovnog štaba da se obe divizije odmore na prostoriji oko planine Golije, odnosno da se štab 5. divizije ovlašćuje da sam, po svom nahođenju i prema situaciji, odredi prostoriju za odmor. Međutim, iako u depeši nije određen pravac za obe divizije baš ka Goliji (jer je 2. divizija bila na prostoriji od Zlatibora do Tare), ipak se ispoljilo točno reagovanje neprijatelja da nam zatvori pravac ka Goliji. Zašto je tad neprijatelj tako reagirao, mi nismo znali, ali se dalo naslutiti iz izveštaja štaba 2. proleterske divizije od 9. aprila 1944. godine i štaba 5. NOU divizije o borbama protiv četnika i Ljotićevaca na prostoriji Kaona - Gornji Dubac. Na kraju ovog izveštaja doslovno je stajalo sledeće:

»U pogledu radio-veze javljamo vam sledeće: mi svakog dana u određeno vreme pozivamo i slušamo, dok vas uopšte ne čujemo. Danas u 8,15 čas. vaša stanica se čula, *ali odmah je produžila rad sa nekom drugom stanicom* (podvukao Lj. Đ.), pošto, izgleda, našu stanicu nije čula. Molimo vas da uredite da u određeno vreme dobro slušaju i pokušaju da nas uhvate kako bi imali vezu. U svakom slučaju, vi vaše telegrame dajte, bez obzira da li nas čujete ili ne, pošto, kako nam kaže naš telegrafista, on vas može vrlo dobro slušati«.*[1]

Jasno je jedno, a to je ono što je Milutin Morača u svom objavljenom ratnom dnevniku objasnio: da su Nemci hvatali našu radio-stanicu i dešifrovali naše radio-depeše (M. Morača, »Ratni dnevnik«, izdanje VIZ »Vojno delo« 1962, str. 196 i 197).

Znači, neprijatelj je znao kuda idemo, zato je i ovoga puta tako brzo dovlačio pojačanja na pravcu našeg nameravanog pokreta ka Goliji. Nemci su to koristili prilikom svih naših pokreta u Srbiji.

OD BARIJA DO TOPLICE

Pošto 2. proleterska i 5. krajiška divizija nisu uspele u svom pokušaju da pređu Ibar, ka Toplici i Jablanici, CK KPJ i Vrhovni štab su naredili da se Pokrajinski komitet za Srbiju, kao ijedan broj partijsko-političkih i vojnih rukovodilaca iz 1. i 2. proleterske divizije, prebace savezničkim vojnim avionima na Vis i u Bari (Italija). Iz Barija bi PK KPJ za Srbiju, zajedno sa spomenutim kadrovima, bio prebačen, opet savezničkim avionima, u Srbiju.

U dnevniku sam zapisao: »6. juli, Bari (Italija): Pored PK KPJ za Srbiju, koji je dopunjen, Vrhovni štab je imenovao, na mesto dotadašnjeg, novi Glavni štab za Srbiju: Koča Popović, komandant Rudolf Primorac, načelnik štaba; Ljubodrag Đurić, zamenik komandanta i Moma Marković, v.d. političkog komesara. Kasnije je štab postepeno popunjavan ostalim članovima.

Odlazak za zemlju ide vrlo teško.

Sinoć smo održali sastanak, na kome su Mihajlo i Tempo izložili situaciju u Srbiji.**

Odlučeno je da se najpre ja prebacim sa pet drugova i pripremim dolazak ostalih. Borbe? se vode u Toplici i Jablanici.

Svima nama, koji smo bili određeni za Srbiju, u Bariju je iz dana u dan postajalo sve dosadnije. Zeleli smo da se što pre prebacimo u Toplicu.

Radio-stanica, kojom je raspolagao dotadašnji komandant Glavnog štaba za Srbiju Petar Stambolić, bila je neispravna. Stizale su nejasne depeše u pogledu mogućnosti spuštanja savezničkih aviona. Zato je formirana ekipa u sastavu: Milorad Kostadinović - Neša, Zdravko Oljača, Ante Runić, Lazar Bajčetić, Dobri-

*) Zbornik dokumenata i podataka o NORJN, 1/7, 87.

**) Blagoje Nešković - Mihajlo, sekretar PK KPJ za Srbiju. Svetozar Vukmanović Tempo i Pavle Ilić Veljko, takođe su pošli za Srbiju, odakle će otići za Makedoniju. Tempo u svojstvu delegata Vrhovnog štaba, a Veljko je određen za načelnika Glavnog štaba za Makedoniju.

voje Mihajlović i ja. Sa sobom smo poneli šifru za radio-stanicu, novu radio-stanicu i znake raspoznavanja za aerodrom. Zadatak nam je bio da pripremimo privremeni aerodrom kod sela Kosančića za sletanje transportnih aviona, zatim da se aerodrom obezbedi i da se utvrdi i javi tačno vreme za sletanje aviona.

Uveče je došao Velebit i ukratko nas upoznao kako se skače padobranom iz aviona. Vladimir Velebit je ranije skakao padobranom, te nam je dao osnovne instrukcije na osnovu svog iskustva«.

Sedmijuli: »Sinoć je trebalo da krene naša ekipa, ali je odlazak odložen zbog neizvesne situacije u Toplici...«

Dan kasnije, takođe u Bariju: »Najzad je stigla povoljna depeša od Pere, a i Englezi su javili da nas šest možemo leteti večeras.

Krenuli smo iz Brindizija u 22 časa. Koča i Mihajlo su nas ispratili. Pero je ponovio depešu i javio da nas očekuju i da možemo skakati.

(Providna smicalica dogodila nam se te večeri. Englezi su nam priredili večeru u nekoj njihovoj bazi blizu aerodroma. U prvi mah, smatrali smo da tu nema ništa neobično, čak smo bili dirnuti njihovom pažnjom. Međutim, preterana ljubaznost, zatim navaljivanje da se pije i preterano dugačka večera, govorili su da se i ovog puta uplela neka politika. Sto smo pretpostavljali - to se i dogodilo. Kad smo, na naš zahtev, došli na aerodrom, komandant aerodroma nam je saopštio da je naš avion odleteo, i da ove noći ne možemo leteti. Jasno nam je bilo da Englezi iz nekih razloga žele da odugovlače prebacivanje Glavnog štaba za Srbiju. Preko prijateljske veze našeg prevodioca, otišli smo u magacin aerodroma, uzeli padobrane i stavili ih na sebe. Uzeli smo i radio-stanicu i izašli na pistu. Pozvali smo komandanta aerodroma i energično zahtevali drugi avion. Rekli smo mu da se sa piste nećemo pomaći dok ne dođu predstavnici naše misije i njihovi oficiri iz Barija, da vide kako se na del u sprovode savezničke obaveze. Posle izvesnog vremena dobili smo bombarder tipa »halifaks« kojim smo poteteli«).

Devetog jula smo već bili u sopstvenoj zemlji. Sva šestorica smo već ujedan čas bili u Srbiji, najednom proplanku između Ivanja, Dobre Vode i Borovika na Radan-Planini.

Svi smo se dobro spustili, pored pravougaonika od šest vatri.

Desetog jula smo uspeli da uhvatimo vezu sa Kočinom stanicom u Bariju, i da im javimo da su izvršene pripreme za njihov doček. Koča je odgovorio da će stići u toku noći.

Aérodrom smo spremili, pa su avioni stigli oko ponoći. U prvom, ruskom avionu, doleteli su Koča, Mihajlo i Tempo, sa ostalim članovima PK i Glavnog štaba. Sa njima je bila i vojna misija SSSR-a, sa generalom Gorškovom na čelu. U drugom, engleskom avionu bili su ostali drugovi...

Prema direktivi Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, od 19. avgusta 1944. godine, Glavni štab za Srbiju preduzeo je odlučne mere za dalje jačanje narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriji Srbije. U razradi te direktive istaknut je značaj istočne Srbije, kao i potreba da se s juga što pre izbije na Dunav i Savu. Radi toga su u istočnu Srbiju upućene 23. i 25. divizija. Za objedinjavanje komande u operacijama ovih divizija u istočnoj Srbiji upućen sam ja, u svojstvu zamenika komandanta Glavnog štaba za Srbiju.

BUGARSKI PREGOVARAČ - GESTAPOVAC

Na prolazu pored Niša ka Svrljigu, Okružni komitet KPJ za niški okrug uputio me je na jedno brdo između sela Kamenice i Cerja, radi pregovora sa predstavnicima 22. pešadijske divizije 1. bugarskog okupacionog korpusa. Bugarski predstavnici su bili dvojica oficira, od kojih kao glavni pregovarač Ivan Kirčev, generalštabni pukovnik, načelnik štaba 22. pešadijske bugarske okupacione divizije, sa sedištem u Nišu.

Prema podacima partijske organizacije iz Niša, u neprijateljevom garnizonu u Nišu bile su mahom bugarske okupacione trupe i četa, najviše bataljon Nemaca. Ta nemačka jedinica je, u stvari, kontrolisala izvršenje zadataka bugarskih jedinica u borbi protiv Ozrenskog partizanskog odreda i drugih jedinica NOV.

Naš pred! og je bio jednostavan: da naše jedinice, uz sadejstvo bugarskih jedinica iz garnizona, razoružaju tu nemačku jedinicu i oslobode Niš.

Predlog bugarskog pukovnika Kirčeva sastojao se u sledećem: on je molio našu komandu da obustavi kretanja naših jedinica ka Knjaževcu i Zaječaru, dok on ne donese odgovor na naš predlog - za nekoliko dana.

Prema držanju ovog bugarskog oficira za vreme razgovora, s naše strane je ocenjeno da se radi o prikrivenim manevrima i mahinacijama štaba bugarskih okupacionih trupa, kao i ovog njihovog predstavnika, pa su pregovori prekinuti. Bugarski su se oficiri vratili u Niš, a naše jedinice su produžile kroz istočnu Srbiju, oslobađajući Svrljig, Knjaževac, Zaječar i Negotin.

Istog dana, dok sam ja vodio pregovore sa bugarskim pukovnikom Kirčevim, jedinice naše 23. divizije oslobodile su Svrljig, razoružavši bugarsku posadu. Pred veče tog dana, međutim, nemački motorizovan bataljon podržan tenkovima iznenadio je naše jedinice u Svrljigu i ponovo zauzeo tu varošicu. Zbog nedostatka snaga, ovaj nemački bataljon nije smeo poći za 23. divizijom u pravcu Knjaževca, te je ostao u Svrljigu.

Dogovorom između našeg Vrhovnog štaba i najviše komande Crvene armije, omogućeno je učešće preformiranim bugarskim jedinicama na Sremskom frontu. Tako je kroz oslobođeni Beograd prošao štab 1. bugarske otečestvenofrontovskearmije, čiji je komandant bio general Vladimir Stojčev, pomoćnik komandanta (politički komesar) Šteriju Atanasov Viktor;*) pomoćnik načelnika štaba bio je pukovnik Ivan Kirčev, neuspeli pregovarač bugarskih okupacionih trupa kod Niša...

Po povratku sa fronta prema Budimpešti, na prijemu štaba ove bugarske armije kod druga Tita u Beogradu, bio je prisutan i pukovnik Kirčev. U razgovoru sa svojim starim poznanicima i drugovima, Atanasov Šteriju Viktor pričao je o teškoćama na koje je nailazio u ovoj bugarskoj armiji, zbog još neprevaspitanih bugarskih oficira, koji su otežavali operacije na frontu i činili smetnje u političkom radu. Zbog nametljivog držanja bugarskog pukovnika Kirčeva, koji se hvalio pregovorima samnom, okrivljujući za njihov neuspeh komandanta bugarske divizije i korpusa, '*) ja sam upoznao Šteriju Atanasova Viktora sa držanjem njegovog pukovnika prilikom tih pregovora, kao i sa pretpostavkom daje Kirčev imao nameru da naše jedinice zadrži dok ne pristignu jače nemačke snage iz Bugarske i Grčke, koje bi zaposele istočnu Srbiju.

Atanasov je sve to pribeležio u svoj podsetnik i kad je posle izvesnog vremena došao u Beograd, kao član bugarske delegacije na Slovenskom kongresu, zahvaljivao mije što sam pomogao bugarskoj »razvjetki« da otkrije veliku mrežu gestapovskih agenata u bugarskoj armiji, sa pukovnikom Ivanom Kirčevim na čelu. Ovi izdajnici bugarskog naroda već su se bili povezali sa engleskom obaveštajnom službom, koja ih je prihvatila kao svoje agente.

Posle oslobođenja Knjaževca i Zaječara, istočna Srbija je postala veoma važno operacijsko,područje. Prilivom novih boraca i omladine, započelo je formiranje nove, 45. divizije, kojoj je nedostajalo oružje i municija.

Crvena armija je već izbila na Dunav i razoružala rumunsku vojsku.

U takvoj situaciji, zamenik komandanta Glavnog štaba za Srbiju predložio je glavnom štabu Srbije: da se oformi štab korpusa, koji bi objedinjavao dejstva 23, 25. i 45. divizije i ostalih partizanskih odreda u istočnoj Srbiji; da se krene ka

*) Šteriju Atanasov- Viktor i Blagoj Ivanov Kovaljenko, članovi CK BRP(k), koji su iz Moskve pošli za Bugarsku, kretali su se sa 2. proleterskom i 5. krajiškom divizijom po Srbiji i bili su upoznati sa zverstvima koje su činile bugarske okupacione trupe. I njih dvojica su stigli u Toplicu avionima sa Kočom Popovićem, a iz Toplice, ispraćeni od strane naših jedinica, stigli su u Bugarsku.

**) »Beogradska operacija«, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, 1964. str. 110.

Slobodan Bosiljčić, »Istočna Srbija«, izdanje »Nolit« - »Prosveta«, str. 223.

Dunavu, oslobodi Negotin i uspostavi veza sa Crvenom armijom i da po formiranju štaba korpusa, zamenik komandanta Glavnog štaba za Srbiju pređe preko Dunava u cilju uspostavljanja čvršće veze sa Crvenom armijom, i da od viših štabova Crvene armije zatraži zaplenjeno rumunsko oružje, a naročito teže naoružanje, koje je bilo neophodno našim jedinicama.

Sve ove predloge Glavni štab za Srbiju je usvojio. Oformljenje štab 14. korpusa NOVJ, u koji su ušle predložene divizije. Komandant korpusa postao je Radivoje Jovanović Bradonja, a politički komesar Raja Nedeljković.

Dvanaestog septembra 23. divizija, pod komandom potpukovnika Miladina Ivanovića i političkog komesara potpukovnika Voje Popovića, ušla je u Negotin; a 25. divizija, pod komandom majora Uroša Kukolja i političkog komesara potpukovnika Radoša Jovanovića, izbila je na Dunav kod Donjeg Milanovca. Obezbeđivanje ovih borbenih dejstava 23. i 25. diviziji vršila je 45. divizija, pod komandom potpukovnika Rade Zorića i političkog komesara majora Save Radojičića.

Dok su se 23. i 25. divizija kretale ka Dunavu, iz Niša je ka njima išla 1. nemačka brdska divizija, koja je sa komunikacije prvo odbacila jedinice 45. divizije i ušla u Knjaževac, a zatim i u Zaječar. Napokon je, 12. septembra, odbacila i jedinice 23. divizije i ušla u Negotin.

Tog dana ja sam kao zamenik komandanta Glavnog štaba za Srbiju, već bio na desnoj obali Dunava, u selu Radujevcu. Imao sam ovlašćenje Vrhovnog štaba NOVJ za koordiniranje daljih akcija sa trupama 2. i 3. Ukrajinskog fronta Crvene armije, koje su izbile na Dunav. Noću između 12. i 13. septembra 1944. godine, ja sam u pratnji kapetana Stojana Predića, načelnika štaba 9. brigade 23. divizije, i 20 konjanika, prešao čamcima preko Dunava, dok su konji Dunav preplivali.

»Vest o uspostavljanju neposredne veze sa Crvenom armijom brzo se raširila po svim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. To je bio veliki trenutak. Ono što je donedavno bilo san i nada svih jugoslovenskih boraca sad se ostvarilo«.***[1]

Ljubodrag Đurić

STIGLA JE VELIKA VEST....

KAKO SU ODLUKE DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a STIZALE U SRBIJU

Bilo je preteško brzo stići iz istorijskog Jajca u Srbiju i preneti odluke AVNOJ-a. Kako su, u stvari, stizale prve vesti o tom zasedanju? O tome smo razgovarali s istaknutim revolucionarima ove Republike.

PANIKA MEĐU ČETNICIMA

Vreme je, ipak, zavesa zaborava koja se neizbežno spušta pred sećanja. Miloš Minić, nije mogao da se priseti gde je tačno prvi put saznao za odluke ovog zasedanja. U svakom slučaju, bilo je to negde između Rudnika i Gornjeg Milanovca. Očekivao je, kaže, slične vesti. Jer, na zahtev Pokrajinskog komiteta, Okružni komitet Partije čačanskog okruga predlagao je delegate, uz napomenu da nije u stanju da im obezbedi put za Bosnu.

***) »Beogradska operacija«, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, 1964, str. 120.

Ta napomena nije bila slučajna. Jer, posle masovnog ustanka, odnosno gubitka slobodne teritorije, Titovog Užica i Čačka i drugih mesta, zavladao je stravičan teror četnika i drugih izdajnika.

U takvoj situaciji dočekan je i decembar 1943. kada je, prvi put čuo vesti o odlukama Drugog zasedanja. Prema rečima Minića, čini mu se daje to bilo preko Radio-Londona. Nešto kasnije šire informacije uhvaćene su na »Slobodnoj Jugoslaviji«. Tehnika Okružnog komiteta u bunkeru u selu Velereči kod Gornjeg Milanovca, dobro snabdevena materijalom, redovno je izdavala biltene sa vestima sa radio-stanica i druge. Ti bilteni su umnožavani i cirkulisali su na teritoriji okruga. Preko njih raširena je i vest o Drugom zasedanju AVNOJ-a. Te prve vesti, a kasnije i leci šireg sadržaja, del ovale su ohrabrujuće na terorom zastrašene ljude koji su ostali privrženi narodnooslobodilačkom pokretu i posle gubitka oslobođene teritorije krajem 1941.

Ali, uočen je i još jedan vidan efekat - sećao se Miloš Minić. Već od prvih dana objavljivanja informacija preko radio-stanica o AVNOJ-u a slušali su ih i četnici među njima je nastala pometnja koja se sve više pretvarala u paniku. Postalo im je jasno da su se do kraja kompromitovali i među zapadnim saveznicima na koje su računali. Panika je utoliko više rasla što od naroda više ništa nisu mogli da očekuju. Upravo zato su ubrzano počeli pripremati svoj kongres u selu Ba. U pripreme se uključila većina poznatih vodiča đo socijaldemokrate dr Živka Topalovića. 0 tim pripremama Minić je znao skoro sve, jer su informacije dobijane čak i iz krugova njihovih viših štabova. Taj takozvani kongres trebalo je da bude nekakav odgovor na odluke zasedanja AVNOJ-a.

Ali i ta akcija kontrarevolucionarnih snaga doživela je potpuni krah, jer je već u 1944. usledilo oslobađanje najvećih delova naše zemlje.

RADOST U PARTIZANSKOJ KOLIBI

Tek što je otvorio vrata partizanske kolibe, jedine usred guste šume Jastrepca koju neprijatelj nikad nije otkrio, i samo što drugovima nije nazvao »dobro veče«, začuo se glas Kanta, radiste i stenografa čiji je glavni posao bio da bdi nad radiom sa akumulatorom i svojom veštom stenografskom rukom hvata vesti:
»Nema više kralja... Buduća Jugoslavija federativna država..... Formirana prva partizanska vlada... Drug Tito maršal«.

Iznenađen velikim vestima, jedva je stigao da skine sneg s ramena, pa da sve čuje iz početka, reč po reč.

Tek onda je Kant pogledao u svoje beleške i sekretaru Okružnog komiteta Kruševca Miliji Radovanoviću, polako i svečano pročitao sve ono što je uhvatio na »Slobodnoj Jugoslaviji« te večeri u prvoj polovini decembra 1943.

Eto nagađao je Milija, gotovo je sa četnicima. Odigrali su svoju poslednju kartu pred zapadnim saveznicima. I ovde, u Rasini, svršeno je s njima. Još od 20. novembra, kad je Prva južnomoravska brigada, u sadejstvu sa Drugom, razbila korpus Keserovića..... Veliki posao nas čeka. Seo je kraj bubnjare da razmisli o svemu što treba uraditi odmah.

Dva dana kasnije, za stolom na kojem je uvek bio radio, sedeo je Okružni komitet. Usvojen je plan rada o odlukama AVNOJ-a, sačinjen tekst letka, pa je geštetner s voštanim platnom počeo da radi. Već sutradan Rasinski odred i svi politički radnici i odbornici imali su letke i čitali ih narodu.

A na mitingu u selu Kojajuvcu u Pustoj Reci, posle govornika, zasvirala je i muzika, nastalo je veselje u čast rađanja nove narodne države. Baš kao u punoj slobodi.

NOVI POLET NA KOSOVU

Imer Pulja je tih dana 1943. godine po zadatku bio u Đakovici. Seća se da je prvé vesti o Drugom zasedanju pročitao u biltenu koji je izdala partijska teh-

nika u samom gradu. Kao i svim komunistima Kosova, i njemu je bilo jasno'da su u Jajcu donete krupne odluke.

Splet okolnosti je upravo tih dana dao nov polet narodnooslobodilačkom pokretu na Kosovu, seća se Pulja. Rukovodstvu je stigao partijski materijal, a u njemu i »Proleter« broj 16 od decembra 1942. godine - tačno se sećao naš sagovornik. U njemu je bio odštampan članak druga Tita pod naslovom »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodnooslobodilačke borbe« u kome su i Albanci sa Kosova apostrofirani kao ravnopravni članovi jugoslovenske zajednice naroda. Sadržina članka je nagnala partijsko rukovodstvo da ga prevede na albanski i odštampa u svojoj tehnici i rasturi po čitavom Kosovu i jedinicama koje su prebivale u Đakovičkoj Malesiji. Članak je imao izvanredno političko dejstvo. Jer, ako je nešto zadržavalo Albance da se masovnije priključuju pokretu, onda je to bilo sećanje na težak položaj u bivšoj Jugoslaviji.

Kada su, zatim, usledile i same odluke AVNOJ-a u kojima se govori o punoj ravnopravnosti naroda u državi koja se stvara, pred očima Albanaca se jasnije otvorila perspektiva za koju se valjalo boriti i osnivati svoje organe narodne vlasti.

Nije prošlo mesec dana od prvih vesti sa zasedanja, a u selu Buni na području Đakovičke Malesije stigli su delegati sa čitavog Kosova i Metohije da 31. decembra jednoglasno podrže odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a i osnuju prvi Oblasni narodnooslobodilački odbor za Kosovo i Metohiju.

VEST UOČI TRAGEDIJE BRIGADE

Moma Marković, tada član Pokrajinskog komiteta Partije i politički komesar Glavnog štaba za Srbiju, očekivao je vesti o odlukama Drugog zasedanja. Bilo je samo pitanje dana kada će ih čuti. Tačnije, za neke je saznao još u toku priprema istorijskog skupa.

U predavnojskim danima Marković se kretao na području Kosmaja i Šumadije. Iz Bosne je 20. oktobra stigla grupa vojnopolitičkih rukovodilaca koju je uputio Vrhovni štab: Nikola Ljubičić, Srba Josipović, Milosav Milosavljević, Savo Drljević, Savo Radojčić i Ratko Sofijanić. U Voganju na Bukulji sastali su se sa Markovićem i predali mu poštu Centralnog komiteta i radio-stanicu. Od tada putem radio-talasa svakog dana održavana je veza sa Vrhovnim štabom. Marković je upoznavao Vrhovni štab sa vojnopolitičkom situacijom u Srbiji, a od Vrhovnog štaba primao naređenja i uputstva.

Tako je i primljena informacija da se priprema Drugo zasedanje, da će na njemu biti izabran Nacionalni komitet čiji će predsednik biti drug Tito itd. Radio-telegramom je zatraženo od Pokrajinskog komiteta, pored ostalog, da predloži većnike iz Srbije i uputi na zasedanje.

O mogućim delegatima se raspravljalo, utvrđena su i imena, ali zbog izuzetno teških uslova i ratnih prilika oni nisu otišli u Jajce.

Plan Vrhovnog štaba u to vreme bio je da Prva šumadijska i Prva južnomoravska brigada krenu u susret Drugoj proleterskoj i Petoj krajiškoj diviziji - koje su operisale na užičkom regionu - a zatim zajedno krenu za Šumadiju. Taj zadatak počeo je da se ostvaruje pre istorijskog skupa. Sa Prvom šumadijskom brigadom krenuo je Moma Marković, a sa juga, s Prvom južnomoravskom, sekretar Pokrajinskog komiteta Blagoje Nešković. Na sam dan zasedanja AVNOJ-a, kako se seća Marković, Šumadinci su stigli u Prijepolje. Tada su do njih i stigle prve vesti o istorijskim odlukama uhvaćene radio-stanicom neposredno iz Vrhovnog štaba.

Radost stvaranja nove Jugoslavije bila je velika. Na veliku žalost, za mnoge i kratka. Jer, naglo i neočekivano nastala je šesta neprijateljska ofanziva. Brigada je zatečena i opkoljena u zgradi na obali Lima. U mrazovitoj noći, huk nabujale

reke izgubio se u uraganskoj vatri neprijatelja, eksplozijama bombi hrabrih Šumadinaca, tutnjavi tenkovskih gusenica i rikanju topova koji su iz neposredne blizine zasipali granatama i rušili zgradu u kojoj je brigada vodila bitku do poslednjeg borca. Padali su jedan za drugim i svojim telima zidali nezaboravni spomenik u trenutku stvaranja nove, Titove Jugoslavije.....

... Dvadesetak dana kasnije, desetkovana je i Prva južnomoravska brigada na Devetaku u istočnoj Bosni...

Uprkos svemu, ubrzo posle zasedanja narod Srbije upoznat je sa svim istorijskim odlukama i njihovim značajem. Članovi Pokrajinskog komiteta, koji su ostali u Beogradu, izdali su poseban proglas posvećen zasedanju, a zatim ga odštampali i u »Glasu«. Tako su Srbija, Vojvodina i Kosovo upoznati sa svim o čemu se odlučivalo u Jajcu, uprkos teroru neviđenih razmera.

OMLADINCI HRLE U FRUŠKU GORU

Sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a u Novom Sadu Isa Njegovan seća se da je odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a čuo preko »Slobodne Jugoslavije« negde u prvoj polovini decembra. Sutradan posle te uzbudljive vesti našao se sa sekretarom mesnog komiteta Partije za Novi Sad, Antom Stanišićem. Jedan drugom saopštili su iste vesti. Culi su ih istovremeno. Tako su i podelili radost, videći u odlukama jasne i definitivne konture naše nove državne zajednice.

Borba u Vojvodini, inače, vođena je u specifičnim uslovima, otežanim okolnostima i uz relativno velike žrtve. U to vreme veza između Bačke i Srema dobro je funkcionisala. Baš tih dana preko veze, koju su održavali drugovi iz Bačke Palanke Dušan Alimpić i drugi, prebacili smo nekoliko novih grupa skojevaca i omladinaca iz Novog Sada u Srem, u partizansku Frušku goru.

Odluke AVNOJ-a imale su veliki značaj i podstrek za dalji rad, kako u Novom Sadu, tako i u čitavom ovom delu Bačke. Skojevska organizacija u Novom Sadu brojala je tada oko stotinu članova, a bio je i veći broj omladinaca organizovanih u USAOJ-u.

TAKO SE STVARALA DRŽAVA U LUŽNICI

Aleksandar Nikolić, veruje daje za odluke AVNOJ-a čuo po svoj prilici posle jednog kursa za orkužne i sreske partijske rukovodioce u selima oko Crne Trave. Negde na slobodnoj teritoriji, od Crne Trave preko Vlasine, možda u dolini Rupske reke, kod Ljuborađe ili Babušnice. Jer, stalno su bili na nekom zadatku, kretali se manje više slobodno. Na tom području, naime, četnika nije bilo. Ako bi se koji i pojavio, sami seljaci bi ga otkrili i predlai partizanima.

Nekako u to vreme Nikolić je bio određen za sekretara Sreskog komiteta partije za srez Lužnički. Saznanje da su u Jajcu donete prelomne odluke, naložilo je hitan sastanak tog komiteta, kao i Okružnog komiteta, na kojima su sačinjeni planovi da se objašnjavaju odluke narodu. Ne samo partijci, skojevci, borci, već i seljaci su osećali da ovo nastaje prava partizanska država.

Partijska rukovodstva na terenu su svoje zadatke u sprovođenju odluka zasedanja shvatile vrlo praktično. Ako je već reč o državi, onda valja stvarati državna tele na terenu. Nicali su seoski, mesni, sreski i okružni narodnooslobodilački odbori, pogotovu još na neoslobođenim teritorijama. A u njima čak i poverenstva za privredu, pa su ona i u okupiranim selima i gradovima nabavljala hranu, odeću i obuću, kao i lekove za bolnice i prihvatilišta za ranjenike.

Uticaj odluka na vojno-političke prilike bio je sličan kao i na drugim područjima. Već 4. februara u selu Jabuci stvorena je Peta južnomoravska brigada, odnosno Sedma srpska. A onda je došlo i vreme rađanja divizija i na jugu Srbije.

SVE JE BILO OČEKIVANO, LOGIČNO I RAZUMLJIVO

U to doba, sa izuzetkom velikih gradova, slobodna teritorija na jugu zemlje bila je prevelika. Tako reći od Kruševca do Kumanova i Kratova. Srpske, makedonske i kosovske jedinice zajedno i pojedinačno skoro svakodnevno vodile su borbe sa okupatorskim i četničkim snagama.

Tog decembarskog dana - seća se Mirko Perović, sudija Saveznog suda, jedinica se zaustavila u selu Lapotnice u Pustoj Reci. Posle jedne uspešne borbe protiv Bugara, trebalo je zastati da se borci ogreju i odmore. I tek što su se rasporedili po kućama, stigao je kurir sa partijskim vestima pripremljenim na šapirografu. Očekivali su vesti o borbama i pobedama. Kad, u njima prve informacije o Drugom zasedanju AVNOJ-a. Bile su to dosta kratke i sažete, ali informacije koje su obaveštavale da se dogodilo nešto veoma, veoma krupno. Sve je izgeldalo sasvim očekivano, logično i razumljivo. Kao da drukčije nije moglo ni biti. Pa ipak neki su bili pomalo zbunjeni. Je li moguće daje to ono »preuzimanje vlasti od buržoaske kralse«, onaj revolucionarni »prelaz kvantiteta u novi kvalitet«, ona socijalistička revolucija koju su do tada poznavali samo u obliku Oktobra.

Borci su sa oduševljenjem saslušali i govorili o odlukama AVNOJ-a, pa se od sreće zapevalo i zaigralo. Seljaci su delili njihovu radost.

Aleksandar Mančić

SPECIFIČNOSTI NOB NA JUGU SRBIJE I SLOŽENOST RUKOVOĐENJA NA ŠIROKOM PROSTORU

Opšte je poznato kako se razvijao pokret na jugu Srbije (Toplica, Jablanica, Pusta Reka, Leskovačko Pomoravlje, Crna Trava i Vranje, do kumanovsko-kratovskog područja u Makedoniji). Osobito je bio značajan masovni narodni ustanak 1941. godine, da bi čitav pokret u 1942. godine opet doživeo polet, koji je rezultirao u stvaranju brojnih brigada, a u leto 1944. godine i pet divizija Narodnooslobodilačke vojske.

Jedna značajnia karakteristika pokreta u ovome kraju je što je on bio dosta odvojen od glavnine naših snaga i od Vrhovnog štaba. To se posebno odrazilo na masovnost i stabilnost pokreta u 1941. godini, a pogotovu tokom 1942. godine da bi se tek 1943. godine uspostavile čvršće organizovane veze. Na taj način mnoga zbivanja u ovome kraju u našem pokretu su bila dobrim delom uslovljena upravo tim specifičnostima, tom odvojenošću. Malo se znalo o tome kako se razvija pokret u drugim krajevima naše zemlje. Retko se dolazilo do pouzdanih obaveštenja o bilo kojim vrstama informacija i veza. Tek smo preko Radio-Londona, a kasnije preko »Slobodne Jugoslavije« saznali o tim događajima a počeli su pristizati i do nas pojeini parti jski materijali. Pored ostalog, relativno dugo vremena nismo znali ni kakav je odnos pokreta prema četništvu Draže Mihajlovića. Nismo mnogo znali o tome kako je utvrđena osnovna linija naše narodnooslobodilačke borbe i njeno prožimanje sa oblicima socijalističke revolucije. Tek kada su počeli pristizati partijski materijali (o karakteru nove vlasti, o međunacionalnim odnosima), naročito članci i govori druga Tita i Kardelja i mi smo bili informisani o prirodi narodnooslobodilačke borbe u svim njenim pojedinostima.

U takvim uslovima, razumljivo je što su i organizacioni oblici akcija, komandovanja i posebno sistema veza bili na ovom području dosta specifični. Preovladavale su forme partizanskog ratovanja, ali, razume se, na opštoj liniji narodnooslobodilačke borbe. Nešto kasnije otpočelo se sa stvaranjem posebnih orga-

nizacionih oblika koji bi se mogli označiti kao sastavni deo sistema veze. Povezivanje i informisanje u prvom redu išli su preko odgovarajućih partijskih organizacija. Tu su se sticale informacije sa neoslobođenog i oslobođenog područja; tu su primane i obrađivane vesti i drugi materijali koji su dolazili od viših partijskih foruma, partija je organizovala sistem baza u kojima su bile smeštene tehničke službe, koje su obrađivale te informacije i obezbeđivale njihovo umnožavanje i rasturanje, u tu svrhu služili su kuriri, koji su bili, pre svega, u sklopu pozadinskog partijskog rada, a zatim i iz sastava vojnih jedinica. Dugo vojne jedinice na terenu skoro da nisu imale nikakve druge informacije, sem onih koje su dobivale ovim putem. Same pak, pogotovu prvih godina rata, vojne jedinice nisu imale posebne organizacione jedinice ili zaduženja, sem pomerrute kurirske službe.

Sistem komandovanja je, u tom razdoblju, takođe bio podređen opštem sistemu političko-partijskog rukovođenja pokretom. Razume se, tu je reč o krupnim akcijama i njihovoj usmerenosti, a ne o konkretnom operativnom rukovođenju, za koje su štabovi tih jedinica imali odgovarajuću svoju ulogu i samostalnost. Naravno da se i to menjalo kada su kasnije rasle brigade, a pogotou kada je došlo do stvaranja divizija.

Sem tih i takvih veza, na terenu su stvarani i narodnooslobodilački odbori. I to ne samo na olsobođenoj, već i na neoslobođenoj teritoriji. Ti odbori su bili faktički oslonac vojnih jedinica. Odbori su, pored ostalog, prikupljali informacije i obezbeđivali odgovarajuće povezivanje među jedinicama i između jedinica i političko-partijskih organa. Iako ni u odborima nisu bilie posebno iskristalisane organizacione forme za sistem veza, odbori, kao celina, su se time osobito bavili, jer je to bilo, pored snabdevanja hranom među najvažnijim njihovim zadacima i funkcijama. Vojne jedinice su se uvek oslanjale na odbore i odbornike, tražile tu od njih informacije i preko njih obezbeđivale odgovarajuće povezivanje. u tu svrhu veze služili su i pojedini odbornici, i kuriri, bilo iz sastava jedinica, bilo iz sastava pozadinskog političkog rada.

Konačno, i pored odbora, vojne jedinice na ovom području su imale široku podršku u narodu, po selima, a i po gradovima. I na taj način su prikupljane inforacije i obezbeđivano potrebno povezivanje.

U takvim uslovima sistem veza je u osnovi odgovarao potrebama pokreta, ali se ne može reći daje bio izgrađen i efikasan u onom stepenu, kako je to bilo na područjima gde je bila glavnina naših snaga. Dešavalo se često da smo imali precizne informacije o namerama okupatora i njihovih kvinslinških slugu, ali se dešavalo i to da smo bili potpuno iznenađeni njihovim akcijama. Isto tako se dešavalo i to da razne naše vojne jedinice nisu imale potrebne informacije o međusobnom dejstvu i saradnji u pojedinim situacijama i akcijama. Razume se, sve se to bitno menja negde u razdoblju 1943. do 1944. godine, kada smo već raspolagali sa ponekom radio-vezom. Pogotovu što se situacija korenito izmenila u leto 1944. godine, kada su na ovo područje došle naše jdinice iz Bosne i Crne Gore, kada se i na ovom području pristupilo organizacionom preustrojavanju formacija brigada i divizija.

Doduše, moram skrenuti pažnju i staviti neke ograde uz ovo kazivanje. Pre svega, ja sam imao samo vojne funkcije - zaključno sa funkcijom komandanta brigade. Prema tome, nisam ni mogao dobro znati kako su sve bile uspsotavljene veze koje su stvarale partijske organizacije na terenu. Sem toga, ovo što iznosim je moje lično viđenje, koje se ne mora slagati sa viđenjem drugih boraca sa ovog područja, koji verovatno raspolažu i potpunijim informacijama, a koji su i merodavniji da daju odgovarajuću ocenu, kao bliži ili direktni učesnici kanala veze.

*

Posebno bih nešto rekao o povezivanju pokreta u Srbiji i na Kosovu, počev od 1943. godine, do formiranja Operativnog štaba za Kosovo na području Jablanice u Srbiji.

Povezivanje sa Kosovom je išlo, takođe, pre svega, partijskim putem, i to počev od 1941. do 1942. godine. Organizovani oblici povezivanja čvršće funkcionišu osobito od 1943. godine. Preko naše slobodne teritorije u Pustoj Reci i Jablanici, odnosno na jugu Srbije uopšte, ostvarivane su veze sa pokretom na Kosovu. To su bili pojedinačni ili grupni sastanci, pre svega, istaknutih partijskih rukovodilaca, s jedne strane i s druge strane, a zatim i drugih organizovanih grupa i pojedinaca. Jug Srbije je trebalo da pruži što je moguće veću pomoć onom delu Kosova, koji je gravitirao tome pravcu - to proizilazi i iz direktiva koje je dao Svetozar Vukmanović Tempo, kao delegat Vrhovnog štaba. Veze su ostvarivane preko sela Mala Braina i Gubavice. Na njima sam posebno ja radio, obzirom da sam imao i takav posebni zadatak. Ovim putem je održavana veza, pre svega, sa Partijskim komitetom u Prištini. Tim putem su išla neka pisma i drugi materijali upućeni od Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ. Tim putem su prebačeni Branko Šotra, Šoša Javorina i drugi sa slobodne teritorije u Jablanici, dok su obratnim pravcem sa Kosova prebačeni drugovi Ali Šukrija, Milan Zečar i drugi.

Tim putem su organizovane i prebačene dve grupe boraca sa Kosova i to u jesen 1943. godine, od kojih je formiran Kosovski bataljon u Jablanici. Treća grupa, koja je kasnije bila upućena sa Kosova, otkrivena je na putu na području teritorije Kosova i razbijena, tako daje na našu teritoriju stiglo svega nekiliko boraca.

Ono što je osobito značajno, jeste da smo u ovome poslu koristili kurire ne samo iz naših jedinica, nego iz sela kako srpskih tako i albanskih. Tada je pokretu prišao jedan broj Albanaca, koji su korišćeni za kurire prema Prištini i koji su učinili dragocene usluge. Najznačajniji je drug Mustafa Hodža, iz Niševaca, koji je okupio ove drugove. Oni su učestvovali i u akciji prebacivanja boraca sa Kosova u Srbiju. To su najpre bile lične veze i lično poverenje u pojedince od nas partizana, koje su oni i od ranije znali. Uskoro to je preraslo u poverenje u partizane i njihovu borbu. Takoreći neosetno su ovi drugovi Albanci sa Kosova prilazili pokretu i postajali odani borci narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Tako se postepeno revolucinisalo stanovništvo na području, koje je do tada bilo pritisnuto okupacijom i pod jakim uticajem italijanskih okupatora. Rezultat svega toga je bio što se kasnije na ovom području formiralo i nekoliko brigada sastavljenih od Albanaca. Mislim daje to bio jedan od značajnih i lepih rezultata naše borbe u tome kraju. Tako se, pored ostalog, stvaralo i bratstvo i jedinstvo u borbenoj povezanosti i saradnji. Najpre je nekoliko Albanaca sa Kosova prebačeno u naše jdinice na slobodnoj teritoriji u Jablanici i Pustoj Reci. Kasnije ih je bilo sve više.

Naš sistem povezivanja, konkretno između područja Srbije i područja Kosova, kao što se vidi - dao je nesumnjive rezultate. Bilo je međutim, nedostataka i propusta. Tako nam se, prilikom uspostave veze sa Prištinom ubacio špijun Amit Dedić, iz sela Niševaca, koji se bio ponudio za saradnju i kome je bilo povereno da nosi neka pisma za Prištinu. Ali, njih je on prethodno nosio fašističkom prefektu u Podujevu, koji ih je pročitao a potom poslao za Prištinu. Tako je bila omogućena jedna veća provala u Prištini. To je otkiveno tek kasnije, pa je pomenuti Dedić posle rata osuđen na smrt kao špijun.

Krajem 1943. godine pa do leta 1944. godine bio sam na području Crne Trave, Vraja i Kumanova, najpre kao zamenik komandanta Kosovskog partizanskog odreda, a potom komandant 6. srpske brigade (ustvari Južnomoravske, koja je kasnije preimenovana u 8. srpsku brigadu). Tu su se, pod rukovodstvom Svetozara Vukmanovića Tempa i Glavnog štaba Makedonije, sa komandantom generalom Apostolskim, borile tri naše jedinice jena srpska i jedna makedonska brigada kao i kosovski partizanski odred. Sve tri jedinice su u punoj saradnji i sadejstvu vodile borbu na čitavom ovom području, tako da su srpske jedinice odlazile do Zletovskih rudnika i Kratova, a makednoske dolazile do Crne Trave. Povezivanje je bilo vrlo efikasno, pored ostalog i zato što je pomenuto rukovodstvo raspolagalo radio-vezama i imalo dobro organizovan rad kurirske službe.

Tu sam prvi put doživeo pravu vrednost blagovremene veze i informacije, a i osvedočio se u efikasno ostvarivanje politike bratstva i jedinstva.

Ponekad bi veze i zatajile, pa nas izbijanje neprijateljske ofanzive u maju 1944. godine prilično iznenadila i dovelo do praktičnog rasturanja u pojedinim našim jedinicama (Kosovski partizanski odred, pomenuta 6. južnomoravseka brigada, pa i 3. makednoska brigada). Ipak i u tim uslovima smo se snašli, povezali, ponovo organizovali i nastavili uspešnu borbu.

Mirko Perović

VEZE KAKO SAM IH JA VIDEO I DOŽIVEO

Krajem juna 1941. godine iz Vranja su, da bi izbegli hapšenja zbog ranije ispoljene aktivnosti u radu, jedanaest drugova, sa oružjem, izašli van grada, spremni za borbu protiv okupatora. To je bio odziv na poziv Komunističke partije Jugoslavije da se krene u borbu. Sa tom grupom naoružanih drugova, koji su preteča Vranjskog partizanskog odreda, trebalo je u to vreme uspsotaviti i održavati vezu. Negde u oktobru mesecu 1941. godine i ja sam bio jedan od tih koji je trebao da ide »na vezu« sa njima.

Pošto su oni tih dana bili vrlo često u pokretu, a nisu bili uspostavljeni čvrsti punktovi za vezu, morali smo primenjivati razne signale, prema prethodnom dogovoru, da bi ih pronašli.

Jednog subotnjeg dana po kiši, došao sam u rejon Čunke i išao putem, suprotno od Dobre Vode. Krećući se putem, uzvikivao sam ugovoreni signal, na ovaj signal pojavili su se Dragi Ružić - Juda (partizansko ime Fuzbalon) i Dragoljub Stojanović - Jocko.

To je bio prvi, karakterističan, slučaj uspostave veze. Kasnije, veza sa Bujanovcem održavana je direktno preko sekretara Mesnog komiteta, Josipa Janjića. Preko njega veza je održavana i sa selom Priboj, sa Vranjskom Banjom i drugim mestima u okolini Vranja. Za prve dane rata karakteristično je da su kurirske veze i lični dodiri rukovdilaca svih profila, koji su prebacivani sa terena na teren, bile osnovna, u to vreme možda i jedina vrsta veze.

Veza sa Kumanovom i Skopljem uspostavljena je, takođe, kuririma. Vranje je u mnogo čemu predstavljalo neku vrstu relejne veze između Pokrajinskog komiteta za Srbiju, odnosno Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta za Makedoniju. Veliki broj drugova je, pored borbenih zadataka, sa puškom u ruci, vršilo dužnosti kurira. Posebno su poznati kao kuriri u Vranju i okolini: Vladimir Arsić - Janko, iz Surdulice i Strahinja Arizanović - Praćka, iz Crne Trave, koji je rat završio kao komandant bataljona. Jedan od takvih koji je dugo vremena bio kurir između Vranja i odreda, bio je Dragiša Mitić, a takođe i Ljuba Mihajlović - Korčagin, kao i mnogi drugi, koji su se odlikovali hrabrošću, snalažljivošću i samoinicijativom.

Godine 1943. kada je došlo do provale u Vranju,trebalo je po svaku cenu obezbediti da se veza između odreda i grada i dalje nastavi. Taj zadatak na sebe preuzeli su mladići, odnosno stariji pioniri. Među njima su: Niče, Perica Čokić, Đorđe Mirosavljević, Acko Antić i drugi. U jedinicama, sve do oktobra 1943. godine, održavana je samo kurirska veza. Ako je jedinica udaljena od štaba odreda, onda je ta veza išla i relejnim putem, ali, najčešće, direktno - kuririma.

Ovi kuriri su obično nosili poštu ili su prenosili usmene poruke i direktive.

Oktobra 1943. godine, kada je došla prva saveznička vojna misija, onda je, preko radio-stanice, uspostavljena prva radio-veza operativnog štaba, u čijem

sastavu su bili drugovi sa našeg terena, iz Makedonije i sa Kosova. Ta veza redovno je odravana do 20. maja 1944. godine, kada je, pre polaska na marš za Grčku, izgubljen ili pokvaren akumulator, pa nismo imali izvore za napajanje ove radio-stanice.

Radio-veza je ponovno uspostavljena negde 3. ii 4. juna 1944. godine, pošto smo zarobili jedanaest bogarskih kamiona, pa smo iz njih uzeli akumulatore i sa njima napajali radio-stanicu.

Međutim, želim da se vratim na 1941. godinu, pa i kasnije. Skoro za čitavo vreme trajanja rata, odnosno do prve trećine 1944. godine, veza između jedinica, Mesnog i Okružnog komiteta održavana je isključivo kuririma. Sećam se da se, 1941. godine, u našem odredu veza ostvarivala na taj način što su članovi Mesnog komiteta iz Vranja, preko odreda, odlazili na Kukavicu i u Leskovac, učestvovali na sastancima i savetovanjima, a iz Leskovca su dolazili članovi Okružnog komiteta (na primer, Vlada Đorđević, kasnije komesar Kukavičkog partizanskog odreda i član Okružnog komiteta - narodni heroj). Takođe dolazio je i Radovan Kovačević.

Neposredni kontakt se ostvarivao kada je trebalo sinhronizovati akcije. Tako je, jednom prilikom, zajednički napisan ultimatum bugarskim okupatorskim snagama i zahtevano je da napuste našu teritoriju. Posebno je karakteristično kretanje po terenu i povezivanje odreda Sime Pogačarevića sa pozadinom; on je svoju političku aktivnost sprovodio neposredno u masama.

Kasnije, Okružni komitet Partije u Vranju, koji je formiran 1943. godine u Crnoj Travi, njegovi sekretari (a bilo ih je nekoliko, poslednji je bio Slavoljub Petrović - Đera), boravili su na čitavom prostoru i ostvarivali neposrednu vezu između mesnih i sreskih komiteta i između komandi jedinica. To su bili: Slavoljub Petrović - Đera, Vaso Smajević, Dušan Puđa, Rista Antunović - Baja, zatim Aca Nikolić i Ratko Pavlović - Cićko, kao komandant odreda, i drugi.

Tek 1944. godine, oslobođenjem doline Južne Morave, počinju se uspostavljati i prve žične veze. Postojeći poštanski sistemi i zaplenjena srdstva veze od neprijatelja, omogućili su vezu između štabova bataljona i štabova brigada. Veza je uspostavljena telefonom, i to kada su jedinice na odmoru ili kad su na pripremi za izvršenje složenijih zadataka. Narastanjem jedinica i njihovim angažovanjem na širem prostoru naše zemlje, uvode se i sve vrste veza i u svim vidovima] borbenih dejstava. Takve veze imali smo, počev od borbi za oslobođenje Vlasotinaca, nekih gradova na Kosovu i dalje, do konačne pobede nad okupatorom i domaćin izdajnicima.

Govoreći o narastanju jedinica mislim, pre svega, na partizanske odrede koji su dejstvovali na jugu Srbije. Među njima su Vranjski, Kukavički i Crnotravski, a u čijim redovima su bili borci i neki rukovodioci iz Makedonie, sa Kosova i si. Ovi odredi su, pored ostalog, bili veoma važna spona u ostvarivanju veza između rukovodstava Srbije, Makedonije i Kosova, a svi skupa, sa Centralnim komitetom KPJ. Ovi odredi su, takođe, uspostavili vezu i sa Bugarskom radničkom partijom komunista.

Od ovih odreda, postepnim narastanjem, formirana je 8. marata 1944. godine 6. južnomoravska brigada, kasnije nazvana 8. srpska udarna brigada. Na tom terenu, nešto kasnije, formira se 10. brigada, zatim 12. brigada, a, u jeku majske ofanzive, od njih se formira 22. divizija.

Iskustva stečena u organizovanju ilegalnih kanala veze, pre ustanka i u prvim danima narodnooslobodilačke borbe, gde je težište bilo na kurirskim vezama, uspešno su korišćena i kod formiranja krupnijih jedinica.

Jordan Petković - Filja

VEZI POSEBNA PAŽNJA

Pitanju veza posvećivali smo posebnu pažnju. One su od početka ustanka bile organizovane na širokoj osnovi. Postojale su između partijske organizacije sela Rastovnice i više okolnih sela. Partijska organizacija sela Rastovnice bila je kao međuseoska partijska orgnaizacija. Ona je, pored veza sa selima, imala i vezu sa partizanskim odredom, Pasjačkom četom i Prokupljem.

Pored tesnih i neprekidnih veza sa partijskom organizacijom u Prokuplju i sa Mesnim komitetom, mi smo imali vrlo razgranatu mrežu skoro sa svim punktovima u Prokuplju. Veza je održavana preko članova Partije iz sela Rastovnice i njenog sekretara Vidaka Milovića. Inicijativu za ovako široku organizaciju veza dali su drugovi iz odreda, gde se posebno isticao autoritetom i organizatorskim sposobnostima Ratko Pavlović - Ćićko.

VEZA SA SIMPATIZERIMA U ORGANIMA VLASTI NEPRIJATELJA

Naše veze bile su »instalirane« i u redovima protivnika. Održavali smo ih direktno sa naša dva druga, Vladom Vuksanovićem i Radojem Mrkićem, koji su tada radili u Policijskoj upravi i Sreskoj poreskoj upravi u Prokuplju. Oni su bili naši simpatizeri, a kasnije i članovi partije. Direktno su učestvovali u slanju informacija o neprijateljskim položajima pred napad na Prokuplje, 9. oktobra 1941. godine. Neprekidne veze imali smo i sa rukovodstvom Rudnika liskuna, preko direktora rudnika, inženjera Uića. Bilo nam je poznato daje Ilić povezan sa Nemcima. Mi smo ga prisilili, pismima i zahtevima, da čini određene usluge našim drugovima iz NOP-a. Postavili smo mu uslov da jedan broj naših ljudi, simpatizera i članva Partije, zaposli i da im izda objave pomoću kojih bi im se omogućilo legalno kretanje. Preko njega smo vršili razmenu zarobljenih i uhašenih partizana i obezbeđivali eksplozivni, sanitetski i drugi materijal. Kad je nastala kritična situacija, i kada je neprijatelj osetio našu prisutnost u rudniku, blagovremeno smo povukli naše ljude, tako da niko nije nastradao.

NASA DRUGARICA ŠIFRANT U NEMACKOJ KOMANDI

Imali smo direktnu vezu sa nemačkom komandom. Uspostavili smo je preko drugarice Rupnik, koja je bila kandidat za člana Partije, a radila je u toj komandi kao šifrant. Ona nam je direktno prenosila, preko partijske organizacije, Vere Đurišić i drugih veza, podatke o namerama neprijatelja, o pripremanju akcija i tome slično. U toku rata mi smo bili samo jedanput iznenađeni, i to 1942. godine kada je ponovo otpočela bugarska ofanziva na Pasjaču, jer smo gotovo uvek znali za namere neprijatelja. Imali smo takođe uspostavljene i dve veze sa Bugarima. Preko te veze prebacili smo nekoliko Bugara u partizane. Tim vezama je došao i Balkanski i Hristo Hristov. Taj Hristov je čak više puta dolazio kod nas u Rastovnicu, kada nije bilo druge veze u Berilju, kod Milutina Milutinovića, Bulatovića i Vukovića.

Prokuplje je bilo partizanska varaoš gde smo takoreći celo vreme, bez obzira što je okupator bio u njemu, imali široku podršku naroda, a to je taj »punkt« koji je neprekidno funkcionisao tokom čitavog rata.

U Prokuplju smo jedno vreme imali i tehniku. Kasnije, ona je premeštena u Rastovnicu, zatim na Belom Kamenu i Jovinim Livadama.

Naročito bih hteo da istaknem značaj veza s niškim Povereništvom Okružnog komiteta i Beogaradom. Preko ove veze vršeno je prebacivanje partijskih kadrova iz Beograda, Niša i drugih krajeva Srbije u partizanske jedinice Toplice i Jablanice. Tim vezama došao je i Dragi Stamenković, kada je pobegao iz zatvora u Nišu i Petar Stambolić, tada zamenik komandanta Glavnog štaba za Srbiju.

Takođe su tim vezama dolazile istaknute ličnosti koje su igrale važnu ulogu u Toplici, kao Milić Rakić, Srba Andrejević - Čiklovan, Trnavac itd.

Pored punktova u Prokuplju, imali smo punktove u Beloj Vodi, Čukovcu, Balčaku, Berilju, Brestovnici i drugim mestima. Sve te veze su vrlo dobro funkcinisale. Preko Berilja (Tomanovića i Vučkovića) imali smo direktnu vezu sa Pasjačkim i Jastrebačkim odredom i to u vreme kada su te veze teško održavane, usled prisustva znatnih neprijateljskih snaga.

Preko ove teritorije održavana je veza Okružnog komiteta Leskovca sa Pokrajinskim komitetom partije sve do januara ili februara 1944. godine. Tada je direktnu vezu uspostavio Okružni komitet partije za Leskovac, na čelu sa Vidojem Smilevskim - Batom. Kao član toga komiteta imao sam zadatak da pronalazim pogodne kurire i da održavam tu vezu. U to vreme ja sam bio i šifrant. Pisma koja je Okružni komitet slao Pokrajinskom komitetu morao sam da šifrujem i da pisma Pokrajinskom komiteta dešifrujem. Jedno vreme za kurira smo odrdili Grujić Mihajla, koji je bio član partije, s našim znanjem i odobrenjem i predsednik opštine u Vlahovu. On je, koliko se sećam, dolazio svake druge subote u Beograd, kod Pravnog fakulteta, predavao, odnosno primao poštu. Za raspoznavanje uvek je služio neki drugi znak. Nije bilo ponavljanja. Jednom, kao znak raspoznavanja bio je da u jednoj ruci nosi »Signal«, a u drugoj nemački časopis. Naravno i ovde je vršena proverà. Na primer, onoga koga uoči sa dogovorenim znacima, trebalo je da pita: »Gde je put za Dušanovac« ili »Gde je Ulica generala Jankovića«. Nakon toga dobijao bi tačan odgovor i odlazio u određenu ulicu gde je dobijao materijale.

Već 1943. godine uspsotavljene su telefonske i radio-veze. U to vremeje došao na ovaj teren i Svetozar Vukmanović - Tempo i tada su počele da se formiraju južnomoravske brigade. Tada se p*ostavio i zahtev da se pronađu ljudi koji znaju da rade na radiouređajima kao rado-telegrafisti. Za radio-telegrafistu je angažovan Nivica Popović. On je tada bio povučen sa položaja komandanta bataIjona u južnomoravskoj brigadi i pridodat Tepipu. Tada je prvi put uspostavljena radio-veza. Pre toga postojale su isključivo kurirske veze.

PUTEM AGENATA KAO KURIRA, NEPRIJATELJ POKUŠAVA DA OTKRIJE NAŠE VEZE

Kurir koji je održavao vezu sa Glavnim štabom za Sriju i Pokrajinskjim komitetom, bio je zavrbovan. On je trebao, pored ostalog, *dđ* izvrši atentat na Petra Stambolića i druge drugove iz Glavnog štaba za Srbiju. Pored toga, trebao je da otkrije i naše punktove, provali sedišta okružnih komiteta i drugove u sreskom komitetu. Agent je 1944. godine otkriven u Velikoj Plani u Toplici. Međutim, mi smo 1943. godine otkrili jednu čitavu seriju ubačenih specijalizovanih agenata od strane specijalne policije Beograda i Niša, sa ciljem da otkriju naše veze i unište ih,

Uspostavljanjem telefonskih i radio-veza, nastala je povoljnija situacija. Manje smo se služili kuririma, ali za nas su i dalje bili vrlo značajni punktovi preko kojih smo održavali vezu sa partijskim organizacijama, mesnim stražama, mesnim omladinskim organizacijama, koje su nas obaveštavale gde se neprijatelj nalazi, bez obzira što smo i sami preduzimali odgovarajuće mere.

Dolaskom prvog radio-telegrafiste kod nas, odmah smo organizovali i kurseve za radio-telegrafiste. Na ove kurseve su upućivani najčešće omladinci, koji su obučavani u rukovanju radio-uređajima, manipulaciji i kucanju i prijemu na sluh.

Svetislav Popović - Tile

VEZE SREMA I BEOGRADA PREKO BELEGIŠA

U proleće 1944. godine Nemci su na Milišićevoj ciglani formirali logor u koji su strpali zarobljene partizane. Ubrzo su, uz pomoć nekih drugova iz »sremske« ilegalne grupe, neki od ovih oslobođeni, i smešteni po kućama pripadnika NOP-a, kako bi odatle bili prebacivani u Srem. Tako su kod Andrije Jejčića, u Miljkovićevoj broj 6 na Karaburmi, smeštena dvojica logoraša. Kada je dobio obaveštenje za pokret »njegovih« ilegalaca ka Dunavu radi prebacivanja u Srem, upoznao je nepoznate drugove sa tim, ali su ovi bili dosta skeptični u pogledu sigurnosti na tom putu, na šta im je Andrija rekao:

- Nije se dosad desilo da i jedan drug padne neprijatelju u ruke kad ga mi prihvatimo za slanje na slobodnu teritoriju!

Ilegalci su se pripremili za pokret, a Andrija im je skrenuo pažnju na opasnosti koje ih mogu snaći na putu:

- Prilikom prolaska kroz Beograd nemojte da se obazirete na Nemce i druge pripadnike fašističkog pokreta. U Beogradu ima i nedićevaca, i Ijotićevaca, i dražinovaca, a svi su oni na jednoj liniji i bore se protiv nas. Može da nam se desi da nas legitimišu, ali zato sam vam dao lažne legitimacije koje će poslužiti do Dunava.

- Samo da nas ne legitimišu.

- Verujem da neće, ali moja je dužnost da vas upozorim na sve opasnosti. Pročitajte i zapamtite ime i prezime, ulicu i broj tih čije legitimacije nosite.

Sa Karaburme se Jejčić sa drugovima uputio u pravcu Dušanove ulice. Sa njima usput nije vodio nikakav razgovor.

Ilegalci su nekako unezvereno gledali oko sebe, a naročito su se menjali u licu kad bi usput sreli Nemca ili uniformisanog nedićevca. U takvim situacijama gledali su u Andriju, kao da su hteli da mu sa lica pročitaju kako treba reagovati. Ti ljudi, do pre kraćeg vremena partizani, sada su se osećali kao pred bunkerom, pa i teže, diveći se ovim ljudima što evo godinama, danonoćno, rade za NOP u okupiranom Beogradu.

Vodeći ih, Andrija odjednom zastade. Kao da mu se nešto činilo sumnjivim u Dušanovoj ulici. Zastali su i ilegalci, ništa ne pitajući. Gledali su u Andriju i očekivali šta će on preduzeti.

- Čini mi se da Nemci vrše pretres Dušanove ulice. Najverovatnije da smo ušli u blokadu i moramo im umaći. Za mnom! - komandovao je Andrija.

Nemci su ih primetili i uputili se za njima. Andrija i drugovi su nastojali da im, ubrzavajući korak, zamaknu iza ugla. U tome su uspeli, a onda je Andrija kotnandovao: — Trčite za mnom!

Nemci su počeli da treče za njima. Umaknuvši za drugi ugao, ilegalci su Utrčali u jednu šupu, gde su se sakrili ispred Nemaca.

- Tu ćemo ostati, dok ne prođe blokada, - tiho reče Andrija.
- Samo da nas ne pronađu.
- Neće, oni će trčati ulicama, uvereni da smo produžili ka Dunavu.
- Rekoh ja da nećemo bez nevolje preko Dunava - oglasi se jadan od dojučerašnjih zarobljenika.
- Ti si bio, reče, partizan, ratovao po Bosni, a sad si mi se nešto raznežio, drugaru. Nije mi ovo prvi put da umaknem neprijatelju, nasamarim ga - hladnokrvno je govorio Andrija. - I uvek smo uspevali. Ono, može se desiti svašta, [a]li borac mora biti spreman na sve.

Pošto je procenio daje najgore progrmelo, Andrija je drugove poveo zaobnuznim putem ka Dunavu. Oprezno je išao, gledajući na stotinjak metara ispred [s]<'be, računajući da može još nabasati na Nemce. Uveo ih je na kupalište »ŠanHÄj« i predao drugovima koji su već bili o tome obavešteni. Čamac je bio pripremljen i odmah su ih prebacili preko Dunava, da bi u toku noći mogli da sa ostalima pođu za Srem.

U maju 1944. godine, baš u vreme kada su Nemci pojačali kontrolu na Dunavu ijedno vreme stvorili zastoj u prebacivanju ilegalaca za Srem, Miloš Mandarin je prebacio grupu ilegalaca preko Rita za Belegiš. Za njim je iz Beograda stiglo uptustvo da se nipošto ne vraća istim putem, jer Nemci i nedićevci nastoje da po svaku cenu spreče dalje prebacivanje ilegalaca za Srem. U takvoj situaciji Mandarin se posavetovao sa Milankom Subotićem i još nekim durgovima iz Belegiša, gde je odlučeno da on ide preko donjega Sremaza Progar i tamo se, preko Save, prebaci u Srbiju. Iste noći su Miloša, sa grupom ilegalaca, prbacili za donji Srem, odakle je uz pomoć partizana, prebačen čamcem preko Save. Radi kamuflaže, poneo je džakčić brašna, a uz to i dva paketa propagandnog materijala, među kojima i novine »Istina« i »Vojvodina u borbi«. Tada su desnu obalu Save čuvali nedićevci, pa je Miloš računao na susret sa njima i za to se psihički pripremio. Stvarno, stražar gaje zaustavio i on mu se predstavio da radi za Nemce, davši mu legitimaciju izdatu od komesarijata, na ime nabavljača građevinskog materijala za podizanje nemačkih objekata.

Nedićev stražar uzima legitimaciju i gleda, nekako ne verujući daje izdata od strane Nemaca, što poluglasno izražava.

- Pogledajte pečat i molim vas nemojte me zadržavati, jer žurim za Beograd.

- Šta si preko radio? - pitao ga stražar.

- Po zadatku sam išao da nabavim građu za to naše građevinsko preduzeće. Čuo sam da preko, u šumi na sremskoj strani, ima dobre građe koja može da se iskoristi za izgradnju nemačkih baraka.

- Ma, vidim da si u njihovj službi, ali ne mogu da shvatim da si ti mogao živ ostati i da te »banda« nije ubila.

Namernik je rekao daje on u službi Nemaca, a da se sa partizanima nikad nigde, srećom nije susreo.

Njihov razgovor se otegao. Stražar se raspitivao i za poreklo vrećice brašna, i za sadržaj paketa u kojima su bili neki projekti« za te barake. Na kraju je stražar uputio došljaka na čoveka koji će ga, za novac, prebaciti u Beograd, kamo se, reče, žurio.

Nakon dužeg cenkanja, seljak je pristao da ga kolima prebaci u Beograd za 25.000 dinara. Uz put je Miloš razmišljao: »Da znaš šta imam u ovim paketima ne bi pristao da me voziš ni za 100.000 dinara, ali - šta je tu je.«

Miloš Mandarin je preneo materijal od Belegiša do Beograda, istina dosta zaobilazno, ali - uspešno.

ILEGALCI SU PREBACIVANI VODOM, VOZOM, KOLIMA, PEŠICE...

Sama činjenica daje preko veze Beograd - Belegiš od 1942. do 1945. godine u partizane otišlo oko 2.000 Beograđana ukazuje koliko je, naročito u pojedinim periodima, bio velik problem smeštaja ilegalaca do polaska u Srem. »Sremska« ilegalna grupa to pitanje je rešavala na razne načine: najveći broj ilegalaca smešten je pod krov fabrike »Sonda«, kod Ilije Ravina, ali pojedine je trebalo smestiti i na druga mesta. Neki su se sklanjali po kućama simpatizera NOP-a u Beogradu, ali je taj način smeštaja bio nesiguran, jer je pretila stalna opasnost od policije i Gestapoa. U vezi s tim Lazar Panić je došao na ideju da primljenu grupu ilegalaca preko noći smesti u svoju radnju na Terazijama broj 14, budući da Nemci i njihovi pomagači nisu noću pretresali radnje. Prvu grupu je u radnju smestio avgusta 1943. godine. Ta grupa je prethodno bila smeštena u njegovom stanu, u Glišićavoj 6, ali kako je obavešten daće Gestapo pretresati ovaj deo Beograda, a bilo je kasno da ih vodi do Ilije Ravina u fabriku »Šonda«, odlučio se da ih smesti u svoju radnju. To im je saopštio, požurujući ih da umaknu policijskom času. Kad su krenuli savetovao im je:

- Idite jedan po jedan za mnom, na rastojanju od pet-šest koraka. Vodite računa da slobodno uđete u radnju, posle mene. Ako naiđe neko od nepoznatih vi ćete stajati i ja ću vam uzimati meru za odelo.

Tri nepoznata druga, koji su već nekoliko dana očekivali da se prebace za Srem, sa izvesnim nepoverenjem su slušali Panićev savet i krenuli za njim.

Na Terazijamaje još bilo živo. Narod je prolazio žureći daposvršava poslove i kući se vrati pre početka policijskog časa. Panić je otvorio radnju u kojoj je gorelo svetio, iako mrak još nije bio pao. Nakon nekoliko sekundi za njim uđe jedan od ilegalaca, zatim drugi, treći. Dok im je, radi kamuflaže, jednom p ojednom »uzmao meru«, šaputao je:

- Ovde ćete biti do sutra, iza ovog paravana. Ja ću vam obezbediti hranu, a verujem da ćete još u toku dana biti sprovedeni do Dunava. Kad izađem zaključaću vas. Jedan će spavati najednom, drugi na drugom stolu, a treći iza paravana, na gomili'za otpad.

Dotad se, kako je rečeno, nikad nije desilo da Nemci noću pretresaju radnje zanatlija u Beogradu, što nije važilo za dan, naročito kada bi blokirali po čitave blokove kuća i legitimisali sve koje bi zatekli na ulici, u kućama i radnjama. Na to je Panić računao i ove noći, koju će, ipak, nemirno provesti, spreman na sve kada je u pitanju okrutni neprijatelj. A strepeli su, kako su i sami ujutro priznali, i ilegalci, trzajući se na svaki zvuk sa ulice. I njima i Paniću se žirilo da što pre stignu na sigurnije mesto, a ponajbolje na slobodnu teritoriju Srema. Dok su oni ujutro upravo o tome razgovarali, u Panićevu radnju je ušao neupadljiv čovek i predao mu pisamce. Ovaj ga prelete, osmehnu se i reče »mušterijama«:

- Noćas odlazite za Srem!

Ali, bivalo je da se za Srem odnosno Belegiš - zbog blokade Dunava i priobalnog dela Beograda, ne može danima, pa ni nedeljama. U takvim slučajevima su, kada se moralo raditi hitno, korišćeni i drugi kanali. Tako je na vezi sa Zmijancem i Mandarinom bio Drago Novaković, železničar koji je, po zadatku dobivenom od njih, povremeno prebacivao jednog do dva ilegalca u Srem, i to teretnim vozom, tačnije u kabini kočničara. Novaković je svakodnevno popodne navraćao u kafanicu preko puta hotela »Prag«, gde je, od stalnih veza, Mandarina i Ferdinanda Bačanina, »primao« ilegalce i organizovao nihovo prebacivanje do Batajnice. U kafanicu su navraćali jedan po jedan, sedali za različite stolove, mimikom se sporazumevali i čuvali se svega što bi tu vezu, do koje se veoma držalo, moglo otkriti. Pri tome se nastojalo da se iz kanala te veze isključe svi posrednici i, time, eventalni provokatori. Novaković bi ilegalce, najviše po dvojicu, neprimetno proveo do stanice, zatvorio u kućicu kočničara, a on, sa barjačićem, stajao ispred nje i nije se desilo da Nemci ili ustaše posilmnjaju u njega. Kad bi voz stao u Btajnicu, na stanicu, pored koje je njegova kuća, pokazao bi im vrata i upoznao ih sa lozinkom. Tu bi ih primila njegova žena i predala ih preko veze u Vojku, a odatle su putevi vodili pravo u partizane. Za svaki slučaj, na tu »vožnju« su išli snabdeveni propusnicom za odlazak u Zemun, dobivenom preko parobrodske policije, gdje je »sremska« grupa imala svoju vezu, Markovića, koji je radio baš na izdavanju propusnica.

Kanal je sačuvan i korišćen do oslobođenja i njime je, kako se računa, u najteže vreme iz Beogarada u Srem, do veze u Vojki, prebačeno najmanje 150 ilegalaca.

PREKO RITA - MEĐU NEMCE

U leto 1944. godine pripremljeni transport od 50 ilegalaca krenuo je preko Pančevačkog u pravcu Belegiškog rita. Na čelu kolone išao je Miloš Mandarin sa još dva naoružana druga. Miloš je upozorio drugove iz kolone:

- Nas trojica ćemo ići napred, na dvadesetak metara ispred kolone. Vodite računa o tišini, a pušenja nema. Postoji mogućnost da naiđemo na nemačku patrolu, koje krstare Ritom. To su folksdojčeri i izbegavamo svaki susret sa njima,

a obaška borbu, ali ako na njih nabasamo odmah treba leći na zemlju. Ako, pak, zagusti - mi vodići ćemo baciti koju bombu i oni će se razbežati.

Kolona je krenula. Budnost je pojačana. Noćne ptice su preletale, šumeći krilima. Zvezde su obasjavale put ilegalcima koji su se došaptavali, radovali se odlasku na slobodnu teritoriju i prisećali se doživljaja iz okupiranog Beograda.

Miloš je na čelu kolone, sav napet. Zuri u mrak i »hvata« svaki sumnjivi pokret. Ponekad mu se učini od stabljike kukuruza daje čovek, pa bi stao i posmatrao. Kad bi se uverio daje sve u redu - polazio bi napred. Trebalo je u toku noći prevaliti punih 20 kilometara, do Belegiškog rita, a odatle je bezbednost već osigurana. Te noći su krenuli nešto kasnije, a i grupa je bila brojna, ali se moralo do zore stići do Đokarlice Jazića.

Odjednom su zastali. Miloš je na putu nešto primetio. Legao je na zemlju, što su ostali sledili. Pojaviše se Nemci. I oni su primetili kolonu. Čulo se, na nemačkom, Pitanje: »Ko je tamo?« Odgovor je bio - tišina. Ponovo pitanje, sada na srpskom.

- Pripremite bombe! - šapnu Miloš.

Nemci se uputiše u pravcu kolone ilegalaca. Susret je bio neizbežan. Kada su bili na tridesetak metara - ponovo zalegoše. Na njihovo treće »ko je tamo«, Miloš odgovori:

- Pali!

Prolomi se eksplozija. Nemci pobegoše.

Kolona je ponovo krenula, sada trčećim korakom, da bi se što pre izbegla ova situacija. Nemci su se sredii i počeli pucati u pravcu kolone, ali su ilegalci već izmakli iz dometa puške.

Miloš je naredio kraći predah, a onda je kolona nastavila ubrzanim korakom u pravcu druga Đokarlice, odlučna da još u toku noći stigne do Belegiškog rita, i, po mogućnosti, prebaci se u zoru preko Dunava u Belegiš. Računalo se da će Nemci po danu organizovati hajku po Belegiškom ritu ne bi li grupu ilegalaca pohvatali.

Stigli su po planu, sem ostalog zahvaljujući i tome što se trčalo čitava četiri kilometra da bi izbegli opasnosti od one nemačke patrole.

PREBACIVANJE GENERALA U PARTIZANE

General bivše vojske, Milosavljević, sa »Sremskom« ilegalnom grupom se povezao u toku 1943. godine, preko Alekse Ohrimenka. On je još tada tražio od Alekse da ga prebace na slobodnu teritoriju, ali ga ovaj nije smeo prebaciti dok nije dobio saglasnost od Glavnog štaba Vojvodine, preko veze u Belegišu. Tako je tek u jesen 1944. godine, uz pomoć Nikole Stanisavljevića, organizovao prebacivanje generala u Belegiš, ali ne ustaljenim kanalom. Naime, baš u to vreme kada je general trebao da pođe starom vezom, Dunavom, za Belegiš, desila se blokada reke, tako da nije postojala mogućnost da se prebaci ovim putem. Aleksa i Nikola su razmotrili novonastalu situaciju, svesni daje zadatak hitan i da ne smeju dozvoliti da general padne u ruke Nemaca. Uzdisali su što i sada, kao ono poslednji put, nisu za prevoznika imali Švabu Hansa Rajha, koji je na motornom čamcu imao istaknutu nemačku zastavu, pa ih niko nije uznemiravao dok su iz Beograda u Belegiš prebacivali dra Duki Priklmajera, dra Mihajla Jovanovića, dra Slobodana Dobričića, dra Rašovića, dra Drakulića i profesora Spasojevića. Sad se do Hansa nije moglo doći, a ni do sjajnog vodiča, krojača Dobrivoja, ali ni vremena za mudrovanje i kukanje nije bilo. Moralo se raditi ono što se može. Odlučili su se da, preko veza NOP-a u policiji, snabdeju generala propusnicom za Zemun, onamo ga, pored nemačkih i ustaških straža, prebace, a dalje, preko veza, predaju punktu u Belegišu. Uspeli su da ga prevedu u Zemun, gde su, na pijaci, pronašli seljaka koji gaje, za dobre pare, prebacio do slobodne teritorije.

U leto 1944. godine Momčilo Bijuković je dobio zadatak da preko Dunava danju prebaci u Pančevački rit 30 ilegalaca, koji su trebali da, u toku noći, preko Rita odu u Belegiš.

Ali Momčilo tog sunčanog dana nije imao mogućnosti da izvrši postavljeni zadatak, jer je bio zaposlen oko svoga kupatila. Zapravo, on bi zadatak izvršio da se smelo rizikovati da se cela grupa odjednom prebaci preko Dunava, ali se to, iz razloga bezbednosti, nije smelo učiniti, već se morao prebacivati jedan po jedan, tokom celog dana, da to ne bude upadljivo, jer se kanal morao očuvati. Razmišljajući šta da radi, pomislio je da pozove Maksu Bambusa i zamoli ga da prebaci ilegalce u Rit. Ali, to je bilo opasno, jer Maksa nije bio obuhvaćen ni u jednu grupu NOP-a. Analizirao je: zadatak mora izvršiti, a posao ne može napustiti, niti ilegalce izložiti opasnosti. Ipak, Bambus je bio rešenje. Reći će mu da su to ljudi koji su izbegli od ustaša i da se sada vraćaju ponovo u Srem, svojim kućama. »Platiću mu malo više i Bambus će biti zadovoljan. Imaće da popije nekoliko rakija, a drugo mu i ne treba« - mislio je Momčilo, polazeći da ga potraži.

Rekao je Bambusu kako je zamislio, obećavši mu pare za rakiju. Rekao mu je da mora prevoziti jednog po jednog, da ga Nemci ne bi otkrili. Stvarno, Momčilo je radio u kupatilu, samo pogledajući na Dunav, gde je Bambus prevozio ilegalce jednog po jednog, čamcem, veslajući, ubeđen na početku da su to stvarno ljudi iz Srema koji su izbegli od ustaškog terora i sada se vraćaju svojim domovima.

-Ajde još samo vas dvojicu da prevezem, pa dami Momčilo isplati dnevnicu - reče poslednjim, negde pri kraju dana.

- Jesmo li mi poslednji? - upita jedan ilegalac.

- Bogme jeste! Sada ćete vi lepo svojim kućama. Ali, da vam nešto još kažem: vodite računa o sebi, ustaše su podmukle i možete i sada nastradati - savetovao ih je Bambus.

- Nije ni ovde sigurno. Beograd je prepun Nemaca i drugih...

- Eh, znamo mi dobro te »druge« - ote se Bambusu.

Još progovoriše pokoju, pa će jedan od »povratnika«:

- Slušaj, druže, evo ti na poklon ovaj ručni sat.

Bambus pogleda u ilegalca i začuđeno ga upita:

- Zašto mi daješ sat?

- Zato što si me prevezao preko Dunava.

- Ali to će meni Momčilo platiti.

- To su vaši računi, a ja ti poklanjam sat!

Ilegalci izađoše iz čamca, pozdraviše se sa Bambusom i jedan mu reče:

- Kad se vratimo - videćemo se.

- Doviđenja - reče Bambus, gledajući za tim ljudima i razmišljajući: »Šta im ovo znači - kad se vratimo...«

Zamišljen, doveslao je do kupališta i Momčilu sopštio daje izvršio zadatak.

- Koliko tražiš da ti platim, Bambuse?

- Ja sam plaćen.

- Kako si plaćen?

- Dobio sam sat od ljudi koje sam prevozio.

- Kako si dobio?

- Dade mi ga jedan i reče mi: »Kd se vratimo - videćemo se«. Ti nešto kriješ od mene, Momčilo, i nećeš da mi kažeš ko su ti ljudi — ljutio se Bambus.

- Rekao sam ti....

- Ali u to ne verujem!

- Verovao ili ne, oni su izbegli od ustaša i sada....

- Koješta! Znam ja koji su to!

- Koji, Bambuse?!

- To su drugovi koji odlaze u partizane. I ljutim se na tebe, da znaš.

- Zašto, Bambuse?

- Zato što to kriješ od mene, kao da sam Nemac, kao da ne volim naše ljude koji se bore za oslobođenje zemlje - reče Bambus i ljutito ode od Momčila.

Momčilo je, pak, razmišljao: »Ipak, ne smem mu reći. Bolje neka sumnja, nego da sam mu priznao da su to drugovi koji odlaze u partizane. Zakoni konspiracije moraju biti gvozdeni....«

NABAVKA RADIO-APARATA, TELEFONSKE CENTRALE I ORUŽJA ZA NOP SREMA

/

U rano proleće 1943. godine Vladimir Bajić je dobio zadatak da u Beogradu nabavi nekoliko radio-aparata za potrebe NOP-a Srema. Zadatak je izneo pred drugove iz njegove grupe i posle kraće diskusije usvojen je plan.

Članovi grupe Ratko Radosavljević i Dušan Lisković, koji su radili u centralnom magacinu iz kojeg su se Nemci snabdevali raznim tehničkim materijalom, pa i radio-aparatima, preuzeli su obavezu da pribave radio-aparate. Oni su, naime, razvozili po Beogradu materijal za snabdevanje nemačkih jedinica, pa će tom prilikom izneti i radio-aparate za partizane. Tako je i bilo: spakovali su radio-aparate i utovarili ih sa ostalim materijalom u kamione.

Usput su razmišljali na koji način da pripremljene aparate doture do Bajića, jer su Nemci prilikom istovara držali stražu i pazili šta istovaruju i gde materijal ostaje. Na kraju, Lisković predloži da stanu na Bajlonovu pijacu, pa navrate u kafanu i napiju Nemce, a onda da Radosavljević istovari radio-aparate kod piljara Milana Lučića. Plan je Radosavljević prihvatio, a i Nemci su predlogza piće pozdravili. Pilo se i mezilo, pri čemu su Radosavljević i Lisković nastojali da Nemce što pre opiju da bi oni mogli izvršiti zadatak. Posle sat vremena Radosavljević je izašao iz kafane i pripremljene aparate izvadio iz kamiona i predao ih Milanu Lučiću, već obaveštenom da će mu ovi doneti radio-aparate i daje njegov zadatak da ih sakrije. Tom prilikom se i Bajić našao pri ruci Ličiću, pa su zajedno pripremljene radio-aparate sakrili. Odatle se Bajić odmah uputio da o svemu tome obavesti Miloša Mandarina, koji je istog dana radio-aparate, uz pomoć kočijaša Budimira Bukvića, prebacio u fabriku »Šonda«, kod Ilije Ravina, a sutradan iste, sa nekim drugim materijalima, preneo na kupalište »Šangaj«, radi transporta u Srem.

U leto 1944. godine Vladimir Bajić je, preko Miloša Mandarina, dobio zadatak da nabavi poljsku telefonsku centralu. On je o tom zadatku odmah obavestio Ratka Radosavljevića i Dušana Liskovića, koji su, kako je rečeno, radili kod Nemaca i već neki materijal nabavljali za partizane.

Radosavljević i Lisković su se počeli dogovarati na koji način da iznesu centralu iz magacina, smeštenog u zgradi Pravnog fakulteta. Bilo je raznih kombinacija: prva - da je iznesu sa đubrem iz magacina, što je bilo odveć opasno: zadnja - da je iznesu kao i nešto ranije one radio-aparate, tj. prilikom raznošenja tehničkog materijala po Beogradu, za pojedine nemačke komande.

Uspeli su da iznesu telerfonsku centralu, prenevši je kod Bajića. Ali kako je bilo kasno da Bajić prenese telefonsku centralu do Ilije Ravina, on ju je smestio u šupu za ugalj.

Sutradan, u ranu zoru, u kuću se doselio Nemac, draksler po zanatu, koji je dobio na korišćenje jevrejsku radionicu, a u Bajićevu šupu smestio materijal, uzevši od njega ključeve. Istina, Bajić je tražio da zadrži jedan ključ od šupe, da bi mogao uzimati ogrev, ali je Švaba rekao da će mu lično on svaki put otključati i za njim zaključati.

Bajić se našao na grdnoj muci, razmišljajući na koji način da izvuče telefonsku centralu iz uglja, jer je postojala opasnost da je Švaba otkrije prilikom donošenja ili odnošenja materijala, a bilo je krajnje vreme i da se prebaci u Srem. Odlučio se da se za savet obrati ilegalcu smeštenom kod njega, Lazi Popoviću. Poverio mu je celu priču o nabavci telefonske centrale i o nastaloj situaciji. Laza je promislio, pa će:

- Mislim da bi trebalo da obijemo šupu i izvadimo telefonsku centralu.
- To bi se lako izvelo, ali pogledaj naše dvorište - sa svih strana nas mogu primetiti i otkriti.

- Ne boj se, ja ću to začas obiti i namestiti tako da Švaba ne primeti.
- Ali to bi trebalo odmah, jer nema više odlaganja.
- Daj mi samo šrafciger i čekić.
- Ti ćeš je i poneti, jer danas odlaziš sa transportom za Srem.

Bajić izađe u dvorište, a zatim na ulicu, osmotri levo i desno, i kad se uverio da nema opasnosti - rukom dade znak Lazi da izađe u dvorište. Ovaj je vrlo brzo obio šupu i pozvao Bajića da izvadi telefonsku centralu koja je iste noći krenula, u sastavu transporta Dunavom - za Belegiš.

Jednog letnjeg dana 1944. godine Miša Stefanović je obavestio Bajića da se ispred kuće u Kapetan-Mišinoj br. 30 nalaze kola puna municije i oružja, što su ostavili Nemci na ulici bez straže, dok oni sede u kafani i piju. Bajić i Stefanović su se hitno posavetovali sa Mandarinom na koji način da se dokopaju bar del a tog dragocenog i, nekim čudom, nečuvanog tovara.

Plan je odmah napravljen. Mandarin i Bajić došli su kod Lukića i sa njegovim fijakerom, oko 11 časova, uputili se švapskom tovaru. »Akcija treba brzo da se izvede. Ne smemo mnogo čekati i razmišljati, već natovariti što možemo i odmagliti« - razmišljao je Mandarin.

Žurili su da bi što pre stigli na lice mesta, jer su se bojali da Švabe ne odu. Lukić je zaustavio konje pored švapskih kola pred kafanom, pa se zabavio nešto oko konja, a Bajić i Mandarin su podigli ciradu i pre to varili u fijaker nekoliko sanduka municije, dve puške i ranac sa stvarima.

Akcija je izvršena za nekoliko sekundi. Začudo, jedan civil je stajao pored kola i gledao što rade, ali se pravio nevešt. Lučić je skočio na fijaker i poterao konja.

Bili su radosni što je akcija uspela i žurili su do fabrike »Sonda«, da bi tamo ostavili dragoceni materijal do prebacivanja u Belegiš. Kad su počeli da istovaraju sanduke, Lučić reče:

- Da znaju Nemci šta sve tu, u »Sondu« dođe, pa zatim ode za Srem - sve bi nas postreljali. Ma i više od toga: sravnili bi Dorćol sa zemljom i poubijali sve što mogu ubiti.
- Sigurnije je ovde nego u trezoru američke banke - odgovori mu Ilija Ravin, unoseći plen u sklonište.

Septembra 1944. godine Aleksa Ohrimenko je dobio zadatak da prebaci četiri druga u Srem. Pošto su Nemci u tom periodu držali Dunav u blokadi, i to s obe strane, trebalo je biti krajnje oprezan da im ilegalci ne padnu u ruke. Zato je Orhimenko izvadio dozvolu od nemačke komande za ribolov i ubeležio imena ilegalaca, među kojima su bila i dva Rusa, Vlada i Dimitrije.

Oko podne Aleksa je pripremio deregliju da na njoj prebaci ilegalce. Ali baš u momentu kada su se otisnuli od obale, naišli su savezнички bombarderi i svi Nemci koji su imali motorne čamce pojurili su preko Dunava.

Aleksa ih je zamolio da ga zakače kako bi motorni čamac prebacio njega i saputnike preko Dunava. Nemci su na to pristali i izvukli ih do banatske strane, prekoputa Zemuna. Odatle do Kišvare su sami vukli deregliju na rukama, a od Belegiša ih je trebalo da vuče Rajš, Švaba, motornim čamcem, ali nije došao.

Deregliju su vukli na red, dvojica po dvojica. Aleksa je pričao dvojici Rusa kako je pre koji dan na Zelenom Vencu upoznao dva Rusa »vlasovca«, koji su sa tenkom stali ispred bifea. Tom prilikom on je uspeo da se sa njima sporazume da poteraju tenk na slobodnu teritoriju. O tome je obavestio i ostale drugove, ali mu ovi nisu dozvolili da to učini, jer su se bojali daje to samo trik da ga uhvate i zarobe kao pripadnika NOP-a.

Oko 20 časova Aleksa je sa drugovima stigao u Stare Banovce, gde je ilegalce predao »mesnima« i uputio se u Balegiš, gde mu je bila smeštena familija, kao izbeglice iz Beograda. Sutradan je pošao na Kišvaru, da dočeka Rajša i upozna ga sa zadacima koje je dobio u Belegišu. Međutim Rajš je tek dva dana kasnije stigao i imao poteškoće da se prebaci do Kišvare, iako je bio Nemac. Zato je po dolasku na Kišvaru uzeo nemačkog oficira Tajzena da bude na njegovom

motornom čamcu kako ga ne bi Nemci zlostavljali i sumnjičili, a Tajzen je bio povezan sa NOP-om u Belegišu.

Ohrimenko je upoznao Rajša i Tajzena da su crvenoarmejci na tri kilometra od Kišvare i da je potrebno da uhvate vezu sa njima. Po dogovoru, sva trojica su se uputili Rusima koji su već zauzeli položaj na Dunavu. Aleksa se upoznao sa Rusima i objasnio im da su to preko Dunava, u Belegišu, partizani i daje to slobodna teritorija. Oni su ga zadužili da ode ponovo u Belegiš i da ih obavesti o izbijanju Crvene armije na Dunav.

U Belegišu je u to vreme stigla i Osma vojvođanska brigada i kada su čuli da su tu tri Rusa, zamolili su Aleksu da ponovo ode i dovede jednog oficira Crvene armije radi pregovora o zajedničkim akcijama protiv Nemaca. Aleksi to nije bilo teško i doveo je Ruse u Belegiš, u štab Osme vojvođanske brigade. Taj susret bio je veoma dirljiv, ali Aleksa nije imao vremena, jer se odmah vratio u Rit, radi organizovanja položaja pored Dunava i dogovora o zajedničkom delovanju naše i Crvene armije protiv Nemaca.

- Postavićemo top u pravcu Dunava i kad naiđu Nemci sa brodovima tući ćemo pravo u njih - predlagao je Aleksa.

Po izvršenom rasporedu naišla su dva nemačka broda i Rusi su predložili da ih Aleksa pozove na predaju.

Aleksa se približi do same obale i povika Nemcima koji su, na motornom čamcu, išli u prethodnici.

- Predajte se! - dovikivao je Aleksa na nemačkom jeziku.

U prvi momenat izgledalo je da motornjak sa radio-stanicom ima nameru da prođe, ali je Aleksa povikao:

- Otvorite vatru!

Rusi su otvorili vatru i Nemci su, podignutih ruku, priterali motornjak uz obalu. Međutim, posada broda koji je vukao municiju imala je nameru da prođe, iako su se predali Nemci iz prethodnice.

- Paljba! - komandovao je Aleksa.

Rusi su otvorili snažnu vatru i eksplozija je raznela brod.

Vatra je buktala površinom Dunava, reke koju je Ohrimenko sa drugovima ilegalcima toliko puta tokom rata, kad je bilo najteže, uspešno savladao, prevozeći borce, oružje i drugi materijal, služeći NOP-u.

Sretenije Zorić

DESANT NA DRVAR

KAKO SAM DOŽIVEO DESANT NA DRVAR

Početkom proleća 1944. godine vazdušna izviđanja Drvara od strane Nemaca postala su intenzivnija. Zbog toga je jedna jedinica uredila položaje za protivdesantnu odbranu, a iskopano je i niz rovova, od kojih jedan, u cik-cak i bez pokrivke, u voćanjaku iza zgrade Komande mesta. Ti rovovi punog profila trebalo je da posluže za sklanjanje ljudstva u slučaju bombardovanja.

Protivavionsku odbranu činila su dva PA-topa kalibra 20 mm: jedan na Gradini iznad Pećine (gde je, uz dežurnog osmatrača, bilo i zvono za uzbunu u slučaju nailaska neprijateljskih aviona) a drugi u Šobića groblju, malo poviše Kovačeve kuće gde je bila postavljena Veljkova radio-stanica.

PRIPREME ZA ZAŠTITU OD BOMBARDOVANJA

Tokom maja bilo je nekoliko uzbuna, međutim nijednom nije bilo bombardovanja. Po jedan ili dva aviona »DO 17« leteli bi na velikoj visini i, verovatno, snimali drvarsku kotlinu. Sve češće se ponavljalo: na povik osmatrača (reakcija na zvonjavu sa Gradine), iz radionice bismo se sklanjali, a onda smo se, na znak
0 prestanku opasnosti, opet vraćali našim radio-uređajima.

Slušaoci Radio-škole su pored zgrade iskopali rovove za sklanjanje u slučaju bombardovanja, ali su to, zbog kamenitog zemljišta, ostali plitki rovovi i za slučaj opasnosti ne bi pružili potrebnu zaštitu, tako da je trud slušalaca bio gotovo uzaludan.

Za vreme takvih uzbuna Veljko bi, obično, otrčao cestom, oko 800 metara u pravcu Bosanskog Grahova, i redovno se sklanjao u jedan propust izgrađen radi zaštite ceste, na mestu gde je put presecao jednu vododerinu kojom je, za vreme kiša, hrlila bujica. Propust je bio podzidan kamenom i dovoljno širok, tako daje u slučaju bombardovanja mogao poslužiti kao vrlo dobra zaštita. Veljko je, inače, kao stari avijatičar, veoma »poštovao« i neprijateljevu avijaciju, pa bi na znak uzbune ostavljao sve i što brže može stizao u pomenuti zaklon.

Ja sam, opet, bombardovanja doživljavao tako da sam uvek nastojao čim prije napustiti zgradu u kojoj me ono zateklo, ili kakav drugi uočljivi objekt koji bi mogao biti meta napada. Nastojao sam da budem na otvorenom, uz kakvu živicu ili u jaruzi, da mogu osmatrati dejstvo aviona. U stvari, ništa strašnije nisam mogao zamisliti od toga da doživim da budem živ zatrpan u podrumu nekog porušenog objekta iz kojeg ne mogu izaći.

Noću 24. maja Veljko probudi Škaru i mene. Saopšti nam kako su primljeni podaci da će sledećeg dana Drvar biti bombardovan, pa da treba već zorom da napustimo kuću u kojoj stanujemo. Rekao nam je i daje naredio Radio-školi da slušaoci radio-telegrafskog kursa sledećeg jutra, umesto u učionicama, vežbaju u voćnjaku, podno sela Prnjavora, dalje od zgrada ili drugih objekata koji bi mogli biti cilj napada. Veljko nam nije rekao da Ti je to preneto i drugima, ali se podrazumevalo da jeste, jer su zaštiti od bombardovanja svi - od Vrhovnog komandanta do desetara i vodnika - poklanjali izuzetnu pažnju, kakva joj je, uostalom,
1 pripadala.

POSLEDNJE VIĐENJE SA ZOROM I VELJKOM DRAGIĆEVIĆ

Svanulo je prohladno majsko jutro. Bilo je vedro, bez ijednog oblačka. Bio je 25. maj, dan za koji onda nismo znali daje i rođendan našeg Vrhovnog komandanta. Škaroje ustao rano i probudio mene, a zatim krenuo da budi Stevanovića, koji mrzovoljno odgovori da neće da ustane, na šta mu Škaro pripreti prstom i reče: »Platićeš to jednoga dana!« Sunce tek što se pomolilo na horizontu, a mi krenusmo cestom prema Bosanskom Grahovu, do iza zadnjih kuća. Da bismo mogli slušati rane vesti Radio-Londona, Škaro ponese mali primopredajnik »SEF: 38«.

Zaustavili smo se u jednom prisojnom udubljenju od rastresitog kamena, ogrnuli se šinjelima i čekali, posmatrajući. Kako je vreme brzo odmicalo i nije bilo nikakvih znakova da bi mogao uslediti napad iz vazduha - odlučismo da odemo na svoja radna mesta. Posle jadnog doručka (porcije otužne neslane supe od sušene mrkve i grudva neprosejane pure), odosmo u radionicu. Naš starešina, Slobodan, imao je tog jutra temperaturu i ležao je u svojoj sobici pored radionice.

U radionici, Okretić je nastavio s opravkom vibratorskih uložaka, a ja sam počeo da na pisaćoj mašini prepisujem uputstvo za upotrebu RM-29 (dodatnog uređaja uz komplet SCR 284, za upravljanje primopredajom sa izdvojenog mesta). To je bio deo kompleta koji smo pripremali za 5. korpus u koji je, posle premeštanja iz Vrhovnog štaba, raspoređen radio-telegrafista Gančević.

Bilo je 06,40 časova kada osmatrač Komande mesta, povikom »Avioni!« oglasi uzbunu. Pozvah Okretića da skoknemo dalje od zgrade, jer ona može biti objekt odabran za cilj napada. On za tu vrstu procene nije mnogo mario, budući daje bio navikao da se za vreme naleta avijacije na logor, gde je bio u Italiji interniran, sklanja u obližnja skloništa. Tako je i ovde smatrao dovoljnom zaštitom to da uskoči u rov u voćnjaku, iskopan tik uz našu radionicu.

Čim sam zamakao iza zgrade Radio-škole ugledah Veljka kako trči cestom, prema svom uobičajenom skloništu. Nalet prve grupe lakih aviona, jednokrilaca »henšel«, koji su iz brišućeg leta bacali bombe za uništavanje živih ciljeva, prisilili me da zalegnem uz zelenu živicu. Ta grupa aviona je, bombama i iz mitraljeza, neutralisala PA-top u Šobića groblju, pobivši poslugu. Drugi naš PA-top, na Gradini, još je dejstvovao.

Dok su padale prve bombe videh kako iz Kovačeve kuće izlete Veljkova drugarica Zora, takođe radio-telegrafista; ona je kurs završila u Jajcu i proizvedena u čin zastavnika. Ta divna Sremica, u braku sa Veljkom od pre rata, u četvrtoj i petoj ofanzivi je kuvala za druga Tita i uži deo Vrhovnog štaba. Sada je videh kako istrča iz kuće i pozvah je da dođe k meni, u zaklon uz živicu. Došla je. Prve bombe su je, reče, trgle iz sna, a zaspala je tek pre jedan sat, pošto se vratila sa noćnog dežurstva na stanici Sovjetske vojne misije. Posle drugog naleta aviona i bombardovanja, ne mogah je zadržati da se ne prebaci k Veljku, u onaj zlosrećni propust.

POLJE SU PREKRILI PADOBRANCI

Bombardovanje je bilo sve intenzivnije. Naišli su bombarderi DO 17 i »štuke«. Oni su, teškim bombama, uništili zgrade Komande mesta, Radio-škole i Kovačevu kuću. Bombardovanje su koncentrisali na glavno raskršće i uz bombe su bacali i mnogo zapaljivog materijala - pločica koje su gorele i odavale raznobojni dim. Sve je bilo u vatri i dimu, a stravični pisak sirena dopunjavao je strahovitu buku eksplozija i huku motora pri izvlačenju aviona iz poniranja. Kada bi nalet bombardera, za tren, jenjavao - lovci, koji su ih pratili, obrušavali su se sa većih visina, mitraljirali grupe civila i boraca koji bi, u minutama između naleta bombardera, nastojali da se, prebacivanjem, izvuku iz tog pravog, dotad nedoživljenog pakla.

Proteklo je oko 40 minuta, kada začuh veoma jaku buku motora. Za tren mi se učini kao da se iz pravca Bosanskog Grahova probila neka jaka motorizovana kolona. Međutim, umesto toga ugledah kako, sa pravca istoka, u niskom letu nadleće grupa transportera JU 52 iz kojih, na moje zaprepašćenje, iskaču naoružani padobranci. Video sam kako se vešto prizemljuju i odmah, iz svojih automata, otvaraju vatru, izvikujući nešto. Bio sam krajnje iznenađen i uzbuđen, a bogme, onako sam, bez ikakve veze i sa kim, i uplašen, tim pre jer je to bio prvi pravi vazdušni desant primenjen tokom rata protiv naše vojske.

Transporteri su u naletu, iskrcanim desantom, stvarali polukružno okruženje, odletevši prema severozapadu. Padobranci koji su se prizemljili kretali su se oprezno, otvarajući pri prebacivanju vatru na svaki žbun, dok su drugi prihvatali i raspakivali težko naoružanje, valjda bacače i mitraljeze koji su, kao i municija, izbačeni iz aviona posebnim padobranima. Tako su padobranci razvili streljački stroj i, sadejstvujući međusobno, temeljito pretraživali svaku zgradu, ogradu, živicu, žbun. Ugledao sam ih kako pretražuju prostor oko propusta u kojem su bili Veljko i Zora. Bio sam zabrinut, bolje reći gotovo siguran da će njih dvoje tu nastradati, a posebno me mučila pomisao daje u Veljkovom džepu knjižica sa svim podacima o celokupnoj organizaciji radio-veza: pozivni znaci, frekvencije i vreme rada, podaci o svim učesnicima (kojih je bio već veliki broj). Međutim, tu sam ništa nisam mogao ni sprečiti ni spasiti, već sam svoja razmišljanja morao racionalno usmeriti na postupak kako da se i sam izvučem iz tog okruženja. Bio sam naoružan nekakvim starim pištoljem na bubanj, u kojem su bila svega četiri metka, sa nekako izduženom čahurom. Bila je to, sigurno, veoma stara municija, možda i neispravana. Uprkos takvoj bojazni, izvadio sam pištolj iz futrole i, okretanjem bubnja, namestio metak u cev, a onda otkočio pištolj.

Počeo sam se oprezno prebacivati prema već porušenoj zgradi Radio-škole i Komande mesta. Kuća u kojoj smo spavali poslužila mi je, privremeno, kao zaklon od pogleda padobranaca, koji su, postupno, nastupali prema raskrsnici u centru grada. Kada sam se našao uz zgradu Komande mesta ugledao sam nekoliko levaka od težih bombi eksplodiralih u voćnjaku, oko rovova-skloništa. Uprkos buci od eksplozija i mitraljeske vatre, začuh zapomaganje Okretića. Sav u krvi, pokušavao je da se izvuče iz skoro zatrpanog rova. Karlo je pozivao u pomoć i ponavljao: Padalci, padalci, gdje je moje oružje? Prišao sam rovu i pomogao mu da se izvuče. Bio je teško kontuzovan pa sam, više ga vukući nego noseći, krenuo sa njim kroz voćnjak. Kretali smo se oprezno, kad odjednom, začuđeni, ugledasmo kako se na livadi između ceste i Unca spustiše dve jedrilice i iz njih izlaze Nemci iznoseći naoružanje, a još dve su bile ustremljene prema zemlji, kočeći razvijenim padobranima. Shvatio sam daje to drugi deo desanta koji, sa padobrancima spuštenim iz aviona, treba da ostvari okruženje.

I na desnom delu ravnice između ceste od Unca već se bilo prizemljilo nekoliko jedrilica i iskrcani vojnici su nastojali da se spoje sa grupom na istočnom delu livade i da tako, zajedno, uspešnije dejstvuju radi potpunog okruženja, orijentišući se prema Pećini. Međutim, do spajanja tih dvaju grupa nije došlo, jer im je komandant Pratećeg bataljona, Mića Janković, vatrom iz dva puškomitraIjeza koje je vešto postavio, to onemogućio, čime je olakšana odbrana Pećine.

Zahvaljujući uspešnoj vatri tih dvaju puškomitraljeza, uspeo sam da, sa Okretićem na leđima, izbijem pred sam most. Okretić je sve više krvario na nos i uši, pa sam brzo morao odlučiti da li da reku pređem gazom ili preko mosta. Obzirom na stanje Okretića, odlučio sam da pređemo preko mosta, koga su zasipali kuršumi. S druge strane mosta Okretića prihvati grupa bolničara, a ja se počeh penjati uz strme padine Gradine.

PRATEĆI BATALJON BRANI MARŠALA

Bilo je oko 09.00 časova kada sam se ispeo na plato, na kojem je bio PA-top sada bez municije. Tamo zatekoh Aleksandra Rankovića. Obavestih ga o onome što sam video, posebno što znam o Veljku i Zori. Računalo se da su Nemci u

prvom talasu spustili oko 750 dobro pripremljenih i uvežbanih vojnika, a sada se očekivao i naredni talas, možda baš na tom platou. Zbog toga Ranković odluči da svi koji su bez oružja što pre napuste Gradinu i krenu prema rezervnom mestu Vrhovnog štaba, potocima na padinama Klekovače. Meni, pak, naredi da odem u Mokronoge i javim se komandantu 1. proleterskog korpusa, jer će, možda, trebati da privremeno koristimo njihovu radio-stnaicu i za potrebe Vrhovnog štaba. Naredio mi je da tamo sačekam novo naređenje.

Bilo je već 09,30 časova. U međuvremenu je spušten i drugi talas padobranaca, tako da je u Drvaru vrilo kao u kotlu. Bitka se razgarala. Borci Pratećeg bataljona vodili su odsudnu odbranu na obali Unca, ne dozvoljavajući padobrancima da pređu rečicu i ovladaju Pećinom, u kojoj se u to vreme još nalazio maršal Tito. Pošto je Pećina bila stalno pod vatrom, nije bilo moguće preduzeti akciju prebacivanja iz nje na bezbednije mesto.

Krenuo sam sa grupom koju je prema Potocima poveo slikar Đorđe Andrejević Kun. Išao sam i mislio na naše veziste. Osim za Zoru i Veljka, o ostalima nisam ništa pouzdano znao.No, bio sam utučen samim saznanjem daje bombardovanjem i desantom narušen ceiokupnr sistem naših veza, što je nametalo razmišljanje kako i čim pre uspostaviti makar one najnužnije veze za rukovođenje dejstvima jedinica, bar u neposrednoj blizini na obezbeđenju Vrhovnog štaba. To je bila moja jedina preokupacija u tom času. Tako razmišljajući, na padinama Lunjevače, iznad Šipovljana, odvojih se od grupe i sam krenuh prema Mokronogama, na komandno mesto 1. korpusa.

Komandanta korpusa Koču zatekao sam gde sedi na pragu brvnare i na karti prati ono što mu neko izlaže telefonom. Bio je to razgovor sa Branom Barjaktarevićem, koji se tada nalazio na železničkom fnostu preko Unca, pred železničkom stanicom Drvar. Čim je završio pruži mi ruku, sasluša moje na brzinu ispričane utiske i objašnjenje zašto sam upućen u korpus, a onda me uputi Nedeljki, da mi da ručak. Ne stigoh ni zagristi pošteno kad banu kurir. Zove me, hitno, komandant. Čitajući sa jednog papira, Koča mi prenese Slobodanovo naređenje da odmah idem u štab 8. korpusa i da za potrebe Vrhovnog štaba tražim dva kompletna uređaja SCR-284, te da tamo sačekam naređenje gde da ih donesem.

PO RADIO-STANICE KOD OSMOG KORPUSA

Okrenuh prema Podiću, i, dalje, ka Malom Tičevu, gde su mi rekli da se nalazi komandno mesto 8. korpusa. Sustigao sam kurire koji su išli tamo. Ubrzo sam susreo veziste od kojih sam dobro, sa kursa u Jajcu, poznavao Vojka Andrijaševića. On me odvede načelniku štaba Milanu Kuprešaninu, a ovaj me odmah povede do komandanta Vlada Ćetkovića i komesara Boška Šiljegovića. U grupi je bio i načelnik artiljerije korpusa, Vladimir Kraut. Tako sam, kao prvi očevidac, ispričao sve toga dana viđeno i doživljeno u Drvaru. Oni su pažljivo saslušali moje izlaganje i zatim pitali za pojedine detalje koje ja, u najvećem delu, nisam mogao komentarisati jer mnogo toga nisam video niti od drugih čuo. Poruku da na poziv iz Vrhovnog štaba ponesem dva kompletna uređaja SCR-284 shvatili su kao hitnu i odmah naredili da se uređaji pripreme i da mi se, radi obezbeđenja, dade pratnja sve do rejona koji bude označen kao novo komandno mesto Vrhovnog štaba.

Sledećeg jutra u štab korpusa je stigla i grupa u kojoj su bili članovi Anglo: američke vojne misije pri Vrhovnom štabu, koji su se, sa manjom pratnjom, povukli iz Drvara. Među njima su bili Randolf Čerčil, sin britanskog premijera, i Stojan Pribićević, dopisnik svih novinskih agencija SAD. Oni su opširno pričali o doživljajima prethodnog dana u Drvaru, a glavnu reč je vodio Pribićević, koji je, zaista, imao šta ispričati, jer je i zarobljavan od Nemaca, i odrobljavan od proletera. ..

U TEHNIČKOJ RADIONICI VEZE VRHOVNOG ŠTABA

Početkom februara 1944. godine, postoje »šesta« neprijateljska ofanziva počela da jenjava, prekomandovan sam iz radio-službe štaba 1. proleterskog korpusa u Radio-odelenje Vrhovnog štaba NOVJ. Odmah sam krenuo za Drvar, radostan što se nakon 7 meseci izbivanja vraćam u Vrhovni štab, u najbližu pratnju Vrhovnog komandanta, i to kao član KPJ i oficir revolucionarne armije.

OPRAVKE I ODRŽAVANJE TEHNIKE

U Drvaru sam brzo pronašao Veljka Dragićevića. On je bio tamo gde je i najprirodnije - uz glavnu radio-stanicu, a ova se sastojala od meni dobro poznatih uređaja: popularnog »džeka« i prijemnika TORN EB. Pogon je, međutim, bio preko elektromehaničkog pretvarača italijanskog porekla tipa »lessa« kojim je istosmerna struja od 12V pretvarana u naizmeničnu od 110V. Akumulatorska baterija se sastojala od 6 akumulatora od 90 Ah, vezanih u seriju i paralelno, radi postizanja potrebnog napona a većeg kapaciteta - od 270 Ah. Budući teška, baterija se prevozila na funkcionalno izrađenom podvosku, na dva manja točka. Tako je bilo moguće prevoziti bateriju do pilane, kod mosta na Uncu, gde je Škaro organizovao stanicu za punjenje akumulatora, pa su se, pod nadzorom Jukića, punili akumulatori za sve naše radio-stanice. Bile su izrađene dve takve baterije, pa su naizmenično bile na punjenju i na upotrebi.

Veljko me je prijateljski primio, čestitao mi oficrski čin, a ja sam, po širitu na rukavu, video daje on major. Reče mi daje i Slobodan Nakićenović kapetan a Boško Škaro poručnik. Upoznao me je sa situacijom, naglasio da se broj zadataka povećao. Osim veoma obimnog saobraćaja, tu je i Radio-škola pri Vrhovnom štabu koja je ovde preseljena iz Busija i već radi sa novom klasom slušalaca, a za njenog rukovodioca je postavljen Nikola Stipišić. Menije dao zadatak da se povežem sa Slobodanom, jer sam njemu dodeljen za rad oko tehničkog obezbeđenja, a radiću u priručnoj radionici koja je smeštena u zgradi Komande mesta. Tu su opravljani radio-uređaji na upotrebi u jedinicama i osposobljavana neispravna sredstva veze zaplenjena od neprijatelja. Takođe su opravljani radio-prijemnici i izrađivani zvučnici za slušanje vesti i izrađivano i osposobljavano sve ono što je bilo preko potrebno za obuku slušalaca radio-telegrafskog kursa pri Radio-školi.

Slobodan me je upoznao sa tekućim poslovima, a pored ostalog i sa obavezom da pomažem u održavanju telefona i telefonskih centrala kojima se koristi Komanda područja u veoma razvijenoj telefonskoj mreži u Drvaru. Pored toga, od saveznika smo, komplet po komplet, dobival iradio-primopredajnike tipa SCR-284, SET-48 i SET-38. To bi nam dostavljao oficir za vezu savezničke Misije pri Vrhovnom štabu, kapetan King. On bi nam samo pokazao način uključivanja kompleta u rad i rukovanje prilikom prijema, odnosno predaje, te objasnio funkciju kompleta, što smo beležili i, što sažetije, izrađivali privremene priručnike.

U radionci su radili Siriščević, Stefanović, Zarač, Spaho i Zajc, a sa 1. prekomorskom brigadom je došao i tehničar Karlo Okretić i priključio nam se, tako da smo mogli uspešno obavljati tekuće poslove i osposobljavati sve više sredstava.

Telefonska centrala Komande područja imala je 30 brojeva i svi su bili iskorišteni. Bila je uspostavljena veza sa komandnim mestom 1. korpusa u Mokronogama, sa Bosanskim Petrovcem i dalje sa položajima prema Bihaću, na Bravsku i Krnjeuši. Duž železničke pruge održavana je veza za potrebe saobraćaja, i to sve do Mliništa i, dalje, do Glamiča. Prema jugu je bila uspostavljena stalna telefonska veza sve do položaja prema Bosanskom Grahovu. Sve važnije ustanove u gradu imale su telefonske, a za potrebe Vrhovnog štaba bila su postavljena po dva telefona u pećini i u kućama ispod nje. Centrala se nalazila u

potkrovlju prizemne zgrade, naspram zgrade suda. Tu se nalazio i štab Pratećeg bataljona, a preko puta grupa za izdavanje vesti, koju su sačinjavali: Tepavčević (zvani Englez), Nikita Bakov i Seljan-Lika (izvanredni daktilograf) i Magna Zrinski, te radio-telegrafista Jozo Butorac.

UREĐAJI DOBIVENI OD SOVJETSKE VOJNE MISIJE

Dana 24. februara, u Drvar je stigla Sovjetska vojna misija pri Vrhovnom štabu, koja je smeštena u zaseok Grujići, ispod ceste koja se od Oštrelja spušta prema mostu na Uncu. Ud njih smo dobili nekoliko radio-uređaja. Bili su to predajnici kopije »džeka« irađene od manje profesionalno dorađenih delova i, videlo se, ratne konstrukcije. Dobili smo i nekoliko primopredajnika tipa »sever«, koji su se napajali iz baterija veoma male snage. Oficir za vezu Mislije bio je potpukovnik Dolgov, kojem smo pomogli da uspostavi radio-stanicu Misije, u prizemnici na bregu preko puta zgrade Komande područja. Predajnik je bio od 100W, tipa »bars«, a prijemnik starije izrade. Dolgov je kucao sa duplim tasterom, takozvanim vibrofleksom, kojim su bile moguće i veće brzine. Za rad na stanici u noćnoj smeni redovno smo mu dodeljivali po jednog radio-telegrafistu, čime smo pružali pomoć malobrojnoj ekipi. Došla je i grupa obaveštajaca, koja se koristila minijaturnim primopredajnikom »majak« i prijemnikom »tenzor«. U to vreme to je, sigurno, bilo nešto najmodernije u konstrukciji radio-uređaja sa subminijaturnim cevima, a za njihovo napajanje koristila se naizmjenična struja 110/220V. Pošto su uređaji bili u kvaru Slobodan je pomagao da se oprave.

Od uređaja koje smo dobili od Sovjetske vojne misije uspostavljene su još dve radio-stanice Vrhovnog štaba. Jednu od tih stanica je vodio Dušan Ćopić, a drugu Mirko Rako. Kao pojačanje posluge na radio-stanici koju je vodio Veljko, dodeljen je iskusni radio-telegrafista Perčić. Pošto se očekivalo da će pomoć od Crvene armije početi da pristiže i avionima, to je u grupu, sastavljenu za prihvat aviona na aerodromu Medno polje, upućen i Stipišić. I za nastavnike u Radio-školi došlo je nekoliko iskusnih radio-telegrafista, tako da se nastava odvijala veoma uspešno.

Od slušalaca prve klase školovanih radio-telegrafista, koja je s radom počela još u Jajcu, odvojena je manja grupa koja se, pod rukovodstvom posebne službe, pripremala za izvrćšenje specijalnih zadataka.

Koncem februara u Drvar su, iz Glavnog štaba Hrvatske, stigli pukovnici Klišanić, Kereković i Lalić. Oni su odmah raspoređeni na dužnosti: Klišanić je zadržan na radu u Operativnom odseku Vrhovnog štaba; Lalić je upućen za načelnika štaba u 1. proleterski korpus; Kereković je postavljen za načelnika Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba (koje je trebalo tek formirati - poput postojećih-sanitetskog i vazduhoplovnog).

Kereković je bio oficir službe veze bivše jugoslovenske vojske. On je do jeseni 1943. godine bio u domobranima, a tada je prešao na oslobođenu teritoriju. U Drvaru je dobio zadatak da, sa Dudakovom, priđe izradi prvih formacija jedinica veze i plana za njihovo formiranje i materijalnu popunu. On je radio u kući preko puta zgrade u kojoj je bila Radio-škola, a stanovao u zaseoku Prnjavor. Skaro, Stevanović i ja stanovali smo preko puta Kovačeve kuće, gde je bila Velikova radio-stanica, koju smo zvali i »glavna«. Svi mi vezisti izvan škole hranili smo se u kući Sabljića, a kuvala nam je jedna kuvarica pod nadzorom stare Jeke Sabljić, spremajući nam hranu od siedovanja koje smo primali u intendanturi Komande mesta. Pri tom nam je pomoćnik komandanta, Periša Sabljić, bio veoma naklonjen, izuzetno ceneći veziste.

UBAČENI ŠPIJUN VEZISTA ZAJC JE DOLIJAO

Jedne večeri reče mi Slobodan da sledećeg dana odem sa Zajcem u Mokronoge, jer je radio-stanica 1. korpusa u kvaru, pa mole za našu pomoć jer sami ne mogu da otklone kvar. Posebno mi je naglasio da diskretno pripazim na

Zajca, jer postoje indicije, pa i jedna još nepotvrđena informacija, daje ubačen u naše redove od nemačke agenturne službe. Sada treba da nastojim da ispitam otkud on tako kompletno poznaje nemačke vojne radio-uređaje, da pokušam da dokučim nešto o njegovom poreklu i, posebno kanalima kojima je došao u Jajce, u Radio-školu, gde sam ga i upoznao. Posebno mije ukazao na potrebu da pratim tok opravke korpusne stanice, a naročito njeno ispitivanje, ali svakako da mu ne dozvolim da on kuca, već da se nametnemo Cvitković i ja. Na kraju mi je rekao da vodim računa i o ličnom obezbeđenju, pa da, s tim u vezi, ponesem i pušku.

Priznaću, sve me to malo zbunilo. Setio sam se da je Zajc, kad smo se pre tri meseca upoznali, pokazao fantastično poznavanje nemačkih radio-uređaja, dok svi mi ostali, koliko nas je bilo na okupu radio-telegrafista, nismo ništa znali sem onih opštih stvari iz elektrotehnike ali onda nisam mislio o ovome o čemu sada mislim.

SI edećeg jutra sam krenuo u Mokronoge, nastojeći da sa Zajcem, na najpogodniji način, uspostavim dijalog. Ponešto bih ga, nenametljivo, pitao, ali su njegovi odgovori bili pažljivo birani i, skoro uvek, nepotpuni. Oko podne smo stigli u Mokronoge, gde su nam Ilija Cvitković i Đorđe Dragičević Đuza (Veljkov brat), izložili u čemu je problem. Zajc je to odmah i sa lakoćom defektirao i na jedinici za napajanje podešavanjem zazora na lamelama vibratora omogućio normalan rad - bez varničenja i zagrevanja.

Zaključili smo da Zajc poznaje i taj uređaj, bez obzira što ga kod nas nije imao prilike izučavati. U Drvar smo se vratili istog popodneva. Ja sam referisao Slobodanu pojedinosti iz razgovora i opravke neispravnog uređaja.

Ne prođe dugo kad jedne večeri, sredinom marta, dok smo u radionici bili Slobodan, Zajc i ja - banuše organi Ozne. Smesta uhapisiše Zajca!

Istraga je pokazala da nikakav partizan po imenu Zajc nije iz Slavonije upućen po raspisu Vrhovnog štaba. Od tog podatka do saznanja da je reč o ubačenom agentu prošlo je malo vremena. Zajc je to i priznao, ali je u istrazi izjavio da nije uspio održati ni jednu vezu, jer je bio stalno čuvan. Kasnije smo, iz prisećanja očevidaca, doznali daje za vreme boravka Radio-škole u Busijama, noću izbivao iz logora, navodno radi skijanja po mesečini. Priznao je i to, ali mu ni taj pokušaj nije omogućio da uspostavi veze sa određenim saradnicima.

60 KILOMETARA KABLA STIŽE IZ BARIJA

Proleće vezista čeka kao ozebao sunce, ali nam je ovde topljenje snega donelo teškoće u održavanju telefonske mreže u gradu. Naime, sve veze su bile ostvarene jednožičnim vodovima, pa je preslušavanje onemogućavalo normalan prenos obaveštenja. Jedne noći, nekako oko ponoći, probudiše me i kažu da me zove KJišanić, u Operativni odsek, jer mu telefon ne radi. Teškoća je bila u tome što je prethodne večeri, kao posledica topljenja snega u planini, podzemnim kanalima izbila bujica donjim delom pećine. Huk vode je još više otežavao normalno korišćenje telefona.

Zamenio sam bateriju i ovlaženi mikrofon, uključio paralelno i na glavnu slušalicu, sve u nastojanju da koliko-toliko omogućim upotrebu telefona. I taman da se, negde oko dva časa po ponoći, povučem, kad uđe načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović. Pokupi izveštaje i reče da smo mi vezisti ponešto spetljali, što bi povod da mu objasnim i neke naše nevolje a pored ostalog i to da su nam čak i unutrašnje telefonske veze na centru veze Vrhovnog štaba uspostavljene jednožičnim kablom, i to još dosta lošim. U najkraćem iznudih njegovu saglasnost da odem kod dežurne drugarice u šifri, Nđde Kun, da joj prenesem njegovo naređenje da napiše telegram da nam se, za potrebe Vrhovnog štaba, sa prvom pošiljkom iz Barija, pošalje 100 km jednožilnog poljskog telefonskog kabla - ako nije moguće odjednom, onda bar u dve partije.

Tako smo dobili oko 60 km kabla sa kojim smo, umesto jednožičnih golih vodova, od železne žice, uspostavili dvožilne kablovske linije od učesnika do centrale. Time se kvalitet veze znatno popravio, pa nije trebalo često intervenirati radi orpavke telefona.

Iako tt-mehaničar, ovde sam dobivao i tako neobične zadatke kao što su, na primer, popravke pisaće mašine na kojoj su kucani svi dokumenti koje je potpisivao drug Tito.

Tih dana sam se, podstaknut od načelnika štaba u Vazduhoplovnom odelenju Vrhovnog štaba, Zdenka Ulepiča, odlučio da se, u meri u kojoj to zavisi od moje volje, prebacim u vazduhoplovstvo NOVJ. Naime, Ulepić mije rekao da postoji odluka druga Tita da svi oni koji su do rata služili u vazduhoplovstvu, bez obzira na specijalnost, treba da se uključe u prvu grupu vazduhoplovaca koji se upravo upućuju na obuku kod saveznika u Italiju. A kako sam ja spadao u prateće delove Vrhovnog štaba, za mene je odobrenje morao dati Aleksandar Ranković. Kako nisam smogao hrabrosti da ga lično zamolim, to sam zamolio Plavog i Koču da mi to srede, ali nisu uspeli. Koča je, stvarno, molio da mi se udovolji, ali mu je odgovoreno da, zbog važnosti službe koju obavljam, do kraja rata moram hodati po zemlji postavljajući veze, a da posle rata mogu i pod oblake!

TASTER - POKLON ZA PRVI MAJ

Jednoga dana dođe u radionicu potpukovnik Dolgov. Pokaza mi puknuti taster ne može, kaže, ni pola materijala predati, a sa običnim tasterom se muči. Premda nisam bio baš siguran što se sve od raspoloživog priručnog materijala može napraviti, obećah da ću mu, za Prvi maj, izraditi taster koji će mu odlično služiti. Dao sam se na posao: na podlozi od crvenog fibera (koji se dao lepo obraditi) postavio sam obrađene nosače i držače kontakata; pero sam izradio od čelične trake iz jednog bubnja reljefnog morze aparata (kojeg sam našao među materijalom u radionici), ručku, položaj za palac i kažiprst izbrusio sam brusnim papirom. Za Prvi maj predstavnik Sovjetske vojne misije i kolega vezista Titovog Vrhovnog štaba dobio je odličan taster. Zadovoljstvo je bilo obostrano. Kao uzdarje, dobili smo kavijara, votke i cigareta. Tako smo u tehničkoj radionici proslavili Prvi maj 1944. godine.

Nekako uoči Prvog maja naša radionica je pomogla u izvršenju jednog značajnog zahvata. Kako je prirpeman Drugi kongres USAOJ-a u Drvaru, to je odlučeno da se za to osposobi jedna hala Fabrike celuloze. Radili su majstori raznih struka i na sve se mislilo. Odjednom se postavio problem električne rasvete, jer generator u pilani, budući daje istosmerne struje, nije mogao da, zbog velikog pada napona na neuslovnom provodniku, obezbedi rasvetu kongresne sale. Zbog toga je odlučeno da se, radi normalne rasvete hale, podigne posebna hidroelektrana - potočara na obližnjem potoku, koji je u tu svrhu zajažen. Trebalo je osposobiti jedan nagoreli generator, i to premotavanjem namotaja, i izraditi odgovarajuće drveno kolo sa lopaticama koje će voda, u padu, pokretati i time pokretati i pogonsko kolo.

Trebalo je izračunati i izraditi prenose i koliko-toliko obezbediti pouzdani rad. Volođa Smirnov je pozvao Slobodana i rekao mu da i naša radionica doprinese u tom poslu, jer od njegovog uspešnog završetka zavisi hoće li Kongres moći raditi u normalnim uslovima - noću, jer je po danu bilo veoma opasno zbog mogućeg bombardovanja. I pomogli smo: električar Dika je majstorski izvršio nametanje na kućište rotora i statora (tz. viklovanje), obrađeni su ležajevi i probni rad je pokazao da trud nije bio uzaludan. Najbolja potvrda bila je raskošno osvetljena kongresna dvorana. Kasnije je izrađena i hidroelektrana-potočara koja je omogućila održavanje i kino-predstava.

Uopšte, početkom maja za nas u radionici je bilo dosta posla, a radili smo tako da su priznanja stizala sa svih strana. Tada smo dobili i pojačanje - iz Glavnog štaba Hrvatske stigli su Šamanić i Brusić, oba dobri stručnjaci. Naročito se

isticao Šamanić sklonošću da ulazi u najsloženije probleme defektacije i opravke radio-uređaja, da uspešno orpavlja, ali isto tako i osposobljava za upotrebu raspoložive trofejne uređaje. Zalaganje u radu nije izostajalo i jedini problem nam je bila ishrana; preostale su vrlo oskudne rezerve, a Saveznici su, izgleda, planski škrtarili. Uz sasvim malo pure, za ručak smo dobivali porciju kuvane šargarepe, koju su, osušenu i u velikim količinama, poslali u svojim vazdušnim pošiljkama Saveznici; to je jelo bilo veoma otužno, tim više jer nije bilo soli. Za meso u ishrani tada, u Drvaru, gotovo nismo znali. Ali trpelo se i to - u ime onoga za šta smo se borili, pomažući onima za koje smo obezbeđivali vezu.

SA TITOM, OD DRVARA DO VISA

Dan 27. maj 1944. proveo sam u štabu 8. korpusa NOVJ, u Malom Tičevu, gde sam bio po zadatku radi uspostavljanja veza Vrhovnog štaba narušenih u vreme desanta na Drvar, tu sam bio sa Lovrom Maričićem, prvim radio-telegrafistom štaba korpusa i čovekom sa velikim iskustvom iz bivše Mornarice. Od sredstava ovde su imali primopredajnik SET 22 iz prve partije primljenih uređaja iz pomoći, i nekoliko kompleta SCR-284 koje smo im mi iz Drvara uputili. Redovno su održavali radio-vezu sa svoje četiri divizije (9, 19, 20. i 27.). Tu sam sreo nekoliko radio-telegrafista koji su završili kurs u Radio-školi Vrhovnog štaba u Jajcu.

PRVA ANTENA POSLE DESANTA

Predveče toga dana pozvao me načelnik štaba korpusa Milan Kuprešanin i pročitao mi poruku koju je donio kurir Vrhovnog štaba, gde štabu korpusa javljaju da me odmah uputi u sastav Radio-odelenja Vrhovnog štaba i da ne treba da po meni upućuju tražene uređaje SCR-284.

To putovanje do Vrhovnog štaba je, zbog nove i otežane situacije, ispalo podugo i zaobilazno, tako da sam tek 29. maja ujutro, na rubu jelove šume, kod sela Preodca, ugledao kako vezisti podižu antenu. Kada sam se približio video sam daje to naša grupa, uz radio-stanicu Vrhovnog štaba. Tako sam se našao ponovo u mom odeljenju. Najpre sam naišao na Gančevića, koji je pozvan iz 5. korpusa kao zamena Dušanu Copiću, koji je radi iznemoglosti kao posledice bolesti, molio da ostane u Petom korpusu, računajući da neće moći izdržati predstojeće duge marševe koje će, sigurno, poduzeti Vrhovni štab radi premeštanja na novu prostoriju.

Sa aerodroma Medeno polje povučen je i Stipišić, tako da smo, uz Mirka Raku, na okupu imali tri vrsna radiotelegrafista. Bila je na okupu i ekipa za tehničko održavanje, sa Slobodanom na čelu; Škaro, Stevanović, Samanić, Spaho, Brusić, Andrić i Dragošević.

Tek tu sam doznao i druge pojedinosti o tome kako je ko iz naše grupe prošao u Drvaru, te o konačnom bilansu gubitaka.

KAKO USPOSTAVITI NARUŠENE VEZE VRHOVNOG ŠTABA

Nije bilo dilema da su Veljko i Zora stradali. Tome sam bio i svedok, jer sam, iz blizine, video kako su padobranci, pretražujući svaki pedalj zemljišta, sigurno išli pravo na njih, u propustu. Budući daje Zora kraće vreme bila sa mnom, prebacivao sam sebi što nisam bio energičniji u sprečavanju da ne ide u propust. No i ovđe smo svi mislili na knjižicu sa podacima, radio-planovima i karakteristikama za svaki od uspostavljenih kanala radio-veze, a za koju smo znali da je Veljko ne ispušta iz ruku i da se od nje ne odvaja. Tu su bili i podaci za održavanje veze sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, u SSSR-u. Naravno, tu su bili i

podaci za održavanje radio-veza sa Glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije, sa svim korpusima pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, te sa štabom Mornarice NOVJ i Bazom NOVJ u Bariju u Italiji. Ipak, skoro da nam je najteže padala činjenica da smo, silom desanta, prekinuli vezu sa »Slobodnom Jugoslavijom«, sa kojom smo do tada, kroz sve ofanzive, imali skoro redovitu vezu, a sada je, eto, došlo do prekida, doduše usled objektivnih okolnosti, ali ipak mi vezisti smo se osećali pogođenim i krivim za takvo nenormalno stanje i nastojali smo da ga, pošto-poto, čim pre prevaziđemo i ponovo uspostavimo narušene veze, svakako neophodne za rad Vrhovnog štaba.

Izgubili smo i vrsnog tehničara Siriščevića; njega su, izgleda, kobnom zabunom, pri jednom jurišu ubili naši borci. Poginuo je i poznati veteran naših veza Jozo Butorac, koji se na početku bombardovanja sklonio u podrum zgrade suda, ali je tu i zatrpan, izgleda od prvih teških bombi. Gubitak Veljka i njega, odjednom, bio je odveć težak, nenadoknadiv.

Uz glavnu radio-stanicu poginuo je i vrsni radio-telegrafista Perčić, koji, iako nov u našem sastavu, kao dežurni nije napuštao službu, pa je poginuo od direktnog pogotka zgrade teškom bombom, već pri prvom naletu »štuka«. Sigurno je pilotima bilo označeno među ciljevima i mesto gde se nalazi radio-stnaica.

U prvi mah se pretpostavljalo da je stradao i Kereković, jer se znalo da ga je napad zatekao na spavanju, u kući u zaseoku Prnjavor. On je, međutim, uspeo da se probije kroz raspored Nemaca, u rpvom redu zahvaljujući čijenici daje bio naoružan automatom sa pet okvira municije. On nam je kasnije pričao da se probio zahvaljujući tome što je postupao tačno po načelu borbenog pravila koje je glasilo»vatra-pokret«, kako je on to ponosno naglašavao ističući svoju zaista zavidnu vojnu spremu.

Pored glavne, uništene su nam i radio-stanice koje su obsluživali Rako i Ćopić, jer su zgrade u kojima su se nalazile također porušene bombama. U radionici je isto tako bio krš i lom, pošto je susedno krilo zgrade Komande mesta temeljito porušeno.

Spaho nam je pričao kako je našao nekog napuštenog konja i požurio k Slobodanu, znajući daje, usled bolesti, oslabio, pa je hteo da mu pomogne da se lakše izvuče. Pronašao gaje i pomogao mu da uzjaši konja. Međutim, obojica su se brzo uverila da je tek na konju Slobodan veoma uočljiva meta padobrancima. Zato je Slobodan sjašio, pa gaje Spaho, više vukao nego nosio. Pošto je pomogao Slobodanu da pređe most, Spaho je požurio u Pećinu, gde je pomagao u pakovanju i prenošenju stvari...

Prepričavane su pojedinosti o tome kako je stradala grupa koja je izdavala »Bilten vesti«. Poginuo je svima nama dragi Tepavčević Englez i drugarice Se-Ijan-Lika i Zrinski. Lika je bila izvrsni daktilograf i izrazito kršna, a Zrinska nežna i mala. Obe su padobranci doslovno iskasapili. Tako nam je čitava ta grupa kojoj je pripadao i Jozo Butorac stradala. Izuzetak je jedino Nikita Bakov, koji je uspeo da se izvuče.

RADIO-STANICE NA PLANINI VITOROGU

Sledeće noći izvršenje marš do Crne gore, a tokom 31. maja nastvljen je prema železničkoj stanici Lisina. Bio je to naporan marš, ali smo najvećim delom skriveni šumom, bili bezbedni od dejstva i dalje veoma aktivne nemačke avijacije.

Zbog čestih premeštanja bilo nam je moguće da, samo pri kratkim zastaiicima, pokušavamo sa uspostavljanjem bar neke od narušenih radio-veza. Međutim, naša nastojanja se nisu ostavrila. Ostalo nam je da budemo zadovoljni što grupe savezničkih lovaca-bombardera štite naš pokret i tuku nemačke jedinice na presudnim položajima. Možda još i veće zadovoljstvo nam je pričinjavala slika kada bi, u po bela dana, grupa transportnih »dakota«, praćena lovcima, spuštala šarenim poadobranima oružje, municiju, odeću i hranu. Istina, usled stalnog

pokreta nije bilo moguće da se ta obilna sredstva potpunije za jedinice iskoriste, ali je bilo dobro što je narod u zbegovima, u šumama Osječenice i Klekovače, došao do toliko neophodne hrane.

Kako nismo imali dužih zastanaka, to nije bilo ni mogućnosti za prirpemanje hrane. Neko se dosetio pa smo mešali margarin, mlevenu kavu i šećer dobijajući nekakvu slatku kremu, kojom se mogla utoliti već hronična glad.

Iz Crne gore kolona Vrhovnog štaba se zaputila ka železničkoj stnaici Lisina, ali su nju Nemci i četnici zaposeli pre naših jedinica, pa je plan proboja tim pravcem izmenjen. Ponovo smo se vratili u šume Crne gore, da bismo sutradan, oko podne, prešli cestu Glamoć-Mrkonjić Grad, koju su čvrsto držale jedinice 1. korpusa, uspešno odolevajući nasrtajima nemačkih motorizovanih kolona. Stigli smo u predeo Čardaka i pristavili večeru, planirajući da tu prenoćimo. Ali tek što je voda u kazanima prokljućala i u nju usuta riža - po prostoriji našeg razmeštaja osu snažna minobacačka vatra. Odmah smo pogasili vatre, natovarili konje i krenuli prema planini Vitorogu. Bili smo i gladni i umorni, ali nam, u toku te noći, popraviše raspoloženje savezнички transprteri koji nam, na obeleženoj prostoriji, baciše i svežeg belog hleba, pa smo nekako brže odmicali i do zore dosegli padine Malog Vitoroga.

Bilo nam je hladno i jedva smo čekali da izgreje Sunce, odnosno »mangupska furuna«, kako gaje Kragujevčanin Boža Čimbur od milošte nazivao. I odmah smo pristupili postavljanju radio-stanice SCR-284, napajane preko pretvarača iz upravo napunjenih akumulatora, jer smo u pošiljci iz Barija primili i mali agregat na rasklapanje. Takav, bio je pogodan za transport tovarnim grlom, a uz to vrlo ekonomičan.

USPOSTAVLJENA VEZA SA DRUGIM KORPUSOM

Oko 08.00 časova Stipišić je još jednom pokušao da, pozivom 2. proleterskog korpusa, uspostavi prvu od više narušenih radio-veza. Poziv je izvršio na jednoj od frekvencija na kojoj je u tom radio-kanalu duže radio i koje se dobro sećao. Kao pozivni znak koristio je prva tri slova imena radiotelegrafiste 2. korpusa, Pavla Bojčevića, PAV, a za naš pozivni znak uzeo je prva tri slova svoga imena NIK. Uz PAV i NIK Stipišić je ponavljao i svim operatorima u radio-saobračaju poznato slovo K. Na veliku radost svih nas usledio je odziv Bojčevića. Neobično smo se obradovali, što je i razumljivo, jer je uspostavljena prva veza nakon osam dana od nemačkog desanta. Međutim, iskusni i oprezni bojčević je odbio da primi ponuđeni telegram, dok nije, kao siguran znak legitimisanja, čuo od Stipišića ime njihovog zajedničkog druga iz vremena školovanja u radio-školi bivše Mornarice, a koji je imao karakteristično prezime Kreicinger. Pitanje je postavio na nemačkom jeziku, što je, u vanrednim situacijama, bar kako smo predpostavljali, bila svojevrsna zaštita sopstvenog saobraćaja. Pošto je Stipišić, bez dvoumljenja, odgovorio da je ime njihovog druga Gustav - saobraćaj je, razmenom telegrama, mogao da otpočne. Tome je sledila još jedna proverà i komandant korpusa Peko Dapčević je, sa komandnog mesta u Beranama (danas Ivangrad), uputio dva kontrolna telegrama na čiji sadržaj mu je mogao odgovoriti samo drug Tito. Tek kada je i tako dobivena potvrda - otpočeo je, konačno, saobraćaj. Da bude i bolje, Bojčević nam je, posredovanjem, pomogao i oko uspostavljanja veze Vrhovnog štaba sa Bazom NOVJ u Bariju.

Oko 10.00 časova 2. juna po Slobodana Nakićevića dođe kurir. Zove ga, veli, drug Tito. Maršal je od Slobodana tražio podatke o raspoloživom ljudstvu i sredstvima veze. Onda je rekao da se naša grupa deli u dve grupe, pa Slobodan zbog ograničenih mogućnosti transporta, treba da uzme samo najnužniji broj ljudi i radio-stanice, a da akumulatore ne treba da ponese. Slobodan je, zbunjen takvim naređenjem, pohitao da objasni kako rad radio-stanice nije moguć bez akumulatora i agregata, na šta mu Maršal, osmehujući se, reče da ništa ne brine jer tamo kuda idemo »ima sve što treba«.

Slobodan je prebrojao našu grupu i ubrzo predložio drugu Titu da u grupi koja se odvaja, sem njega, budu: Stipišić, Gančević, Raka, Škora, Stevanović i Šamanić, a da od raspoloživih sredstava ponesu sva tri radio-uređaja SCR.2S4. Drug Tito je, kako mi je rečeno, prihvatio predlog, s tim što je rekao da u grupi budem i ja jer ću tamo kuda se ide »takođe biti potreban«, što sam shvatio i najvećim priznanjem.

»DAKOTOM«, OD BLAGAJA - PREKO MORA

Ujutro 3. juna podelili smo se u dve grupe. Posle ručka grupa u kojoj sam bio i ja krenula je k istoku. U koloni smo takođe podeljeni u grupe. Ja sam određen u grupu koju je vodio Rato Dugonjić. Sa mnom su bili i Škaro i Šamanić. U sumrak smo stigli na rub Blagajskog polaj i videli kako borci i seljaci donose slamu i slažu je u kupe. Bilo nam je jasno da se očekuju saveznički avioni koji će, verovatno, i nas nekud prebaciti. Tu se naša grupa zaustavila, dok je druga kolona nastavila pokret ka Kupreškim vratima, odakle se čula potmula grmljavina eksplozija. Shvatili smo je kao bitku naših jedinica u cilju sprečavanja neprijatelja da ovlada prostorijom na kojoj se nalazio i taj naš planinski aerodrom.

Razbudila nas je buka avionskih motora. Jedan avion je sleteo i rulao prema stajanki, a drugi se, kružeći, pripremao za sletanje. Tako su se na tlu našle dve a ubrzo i tri »dakote«. Na jednoj smo, prema odsjaju vatre, videli crvene zvezde petokrake, a ubzo smo doznali da tim avionom pilotira major Crvene armije Šornikov, na službi u savezničkoj transprotnoj eskadrili baziranoj u Bariju (Italija), određenoj za dotur pomoći jedinicama NOVJ.

U taj avion se ukrcala grupa s drugom Titom na čelu. Njihov avion je ubrzo odletao u noć. Zatim su, za redom, poleteli drugi i treći avion, i to sa britanskim odnosno američkim oznakama i posadama. Treći avion je poleteo oko ponoći, a mi smo ostali gotovo izgubivši nadu da ćemo te noći leteti. Tek oko 03.00 časa
4. juna sleteo je i četvrti avion. Na vrata aviona pope se član Vrhovnog štaba Sreten Žujović-Crni, koji je propuštao samo nas iz grupe Rate Dugonjića. Tako smo u avion ušli Boško Škaro i ja, dok je Šamanić ostao za sledeću noć.

U praskozorje 4. juna 1944. godine napustili smo tie Bosanske krajine i zaputili se k jugoistoku...

VEZA IZ BARIJA SA PRVIM I DRUGIM KORPUSOM

U Bari smo stigli nakon dvočasovnog leta. Tamo su nas dočekali oficiri iz Baze NOVJ koja je tu veoma aktivno i sve razgranatije delovala. Odatle smo, Škaro i ja, kao vezisti, kroz grad, prebačeni u vilu »Karbonara«. Gledali smo velegrad koji, za ratne prilike, živi punim životom, »dekorisan« mnogobrojnom i različitom vojskom, ratnim brodovima, ogromnim brojem balona koji su lebdeli nad gradom i privezani za zemlju čeličnom užadi, stvarali čudnu mrežu koja je onemogućavala napad nemačkih aviona iz brišućeg leta.

Posle bogatog obroka kojim smo dočekani u vili, Štipišić nas pozva da mu pomognemo pstaviti radio-stnaicu za rad na terasi kuće. U senci grana bora, pruženih iznad terase, postavili smo primopredjanik SCR-284 i, oko 09.00 časova 4. juna, uspostvili smo prve veze sa 1. i 2. korpusom. - osposobljene za normalan saobraćaj.

Očito je bilo daje drug Tito imao pravo kada je, još na Vitorogu, rekao našem starešini Slobodanu da tamo gde idemo ima svega što nam je potrebno za normalan rad veze.

Grupa radio-telegrafista Baze NOVJ u Bariju, sa Milatićem na čelu, u svemu nam je bila pri ruci. Sem ostalog, odmah su nas snabdeli sa pretvaračem iz kompleta SCR-284 i odgovarajućim ispravljačem za napajanje iz mreže. Od posebne pomoći nam je bio naš stari poznanik sa kursa u Jajcu, Ante Raštegorac. On je

bio već »starosedeoc« u Bariju, gdje je upućen radi operacije teških rana. A kako je nama vezistima, radi očuvanja tajnosti, bilo zabranjeno ići u grad, Ante nam je posebno pomagao pri prenosu telegrama, odnosno nabavke potrepština za rad stanice. Telegrame su prenosili kuriri na motociklu do vile u centru grada u kojoj je bio smešten drug Tito i njegovi najbliži saradnici. Uz kurira bih često seo i ja i tražio usput suve baterije za radio-prijemnik koji smo dobili odmah po dolasku u Bari. U vili nas je, povremeno, obilazio i Slobodan, ali nam nije govorio o tome kuda ćemo se i kada premeštati.

Odmah smo dobili nove letnje uniforme arimije SAD i sve što uz to ide, zatim vrlo elastične visoke kožne cipele sa gumenim đonom, a kao lično naoružanje pištolj »kolt« i automat »tomson« sa po tri okvira metaka. Odeća u kojoj smo došli spaljena je. Okupani i odeveni u lagana letnja odela - odahnuli smo oslobođeni i vaški.

GRMLJAVINA SA RAZARACA NASRED JADRANA

Trećeg dana boravka u Bariju, kamioni su nas prebacili do luke. Ukrcani na razarač »EGERFORS«, ponosno smo posmatrali kako našeg Maršala, proslavljenog vojskovođu, prati i pozdravlja cela svita visokih vojnih rukovodilaca sva tri vida savezničke vojske.

Pošto je, po padu mraka isplovio, naš razarač je sačekao razarač »BLACKMOOR« na kojem se nalazio drug Tito. Onda su oba, u paralelnoj vožnji, krenula kroz mrak. Ubrzo su, punom snagom, na odstojanju od oko jedne milje, uzeli kurs prema Visu. Sve borbene stanice na brodovima bile su posednute poslugama oruđa, a brodovi su plovili pod svim uslovima »brod na borbu«, pri čemu su gorela samo ljubičasta sveti a.

Pozvani smo na večeru, u oficirsku trpezariju. Pred salonima su nas, svakog pojedinačno, pozdravljali viši oficiri. Trpeza je bila bogata a atmosfera srdačna. Pred kraj večere domaćini uključiše zvučnike i odjednom se trpezarijom prosu dubok, patetični glas koji je nešto kazivao jezikom koji nismo razumjeli, ali smo po veselim licima Engleza shvatili daje to dobra vest. Odmah nam Jara Ribnikar prevede da to engleski kralj Đorđe VI objavljuje svetu daje, u zoru toga dana, dakle 6. juna, izvršeno iskrcavanje u Normandiji i tako otvoren dugo očekivani Drugi front.

Nazdravljali smo u čast te vesti, a komandant ovog sastava, engleski admiral, obeleži to glasovito da bi pokazao maršalu Titu vatrenu snagu tog sastava i pozdravio otvaranje Drugog fronta - komandom da se otvori vatra iz svih oruđa, sa oba razarača. Na to su zagrmeli PA-topovi, odjeknule potmule eksplozije protivpodmorničkih mina, propraćene komandama, odblescima, fijucima.

U Komiži smo se iskrcali 7. juna pred zoru. Britanski mornari su nas, radi uspomene na ovaj trenutak ratnog drugovanja, ostavili bez petokraka. Naši drugovi iz 26. divizije, koja je pouzdano držala ostrvo, srdačno su nas dočekali.

ORGANIZACIJA VEZA I ŽIVOT I RAD VEZISTA NA VISU

Čim smo se, u rano jutro 7. juna 1944. godine, iskrcali u viškoj luci Komiži, određeno je da se mi, vezisti Vrhovnog štaba, smestimo u zaselak Žena Glava, u kućama u kojima je do tada bio smešten štab Mornarice NOVJ.

USPOSTAVLJANJE RADIO-VEZE SA VRHA HUMA

Kad je Sunce odskočilo, prihvatili smo se zadatka. Sa kompletom radiostanice SCR-284, Škaro i ja smo se popeli na samo bilo brda Hum, do kote 573, gde smo, uz kapelicu Sv. Duh, postavili stanicu za rad. Već u 09.00 časova održali

smo prvu radio-vezu sa otoka Visa za potrebe Vrhovnog štaba NOVJ. Zadovoljni dobrim početkom, u hladovini kapelice smo se prihvatili obilnog doručka iz konzervi i, u nedostatku vode, zalili ga crnim vinom kojeg je na otoku, kako su nam rekli, u izobilju.

Sutradan je komandant Mornarice, Černi, kod predaje prostorija našem šefu Slobodanu Nakićenoviću, rekao da nam ostavlja na upotrebu i radio-predajnik 300 W tipa »alokio bakini«. Bio je to veoma pogodan uređaj, sa kratkim i srednjetalasnim područjem, i antenom koja se mogla podešavati. Predao nam je i energetsku stanicu koja je predstavljala kombinaciju brodskog dizel-motora i akumulatorske baterije stacionarnog tipa 60V/160Ah, koja je, napajana iz dinamo-mašine spregnute sa pomenutim motorom, služila za pokretanje pretvarača podešenog za napajanje radio-predajnika. Bio je to svojevrstan sklop sračunat na sistem tzv. stalno pune baterije, pri čemu se o efektu korisnog dejstva nije vodilo mnogo računa jer je goriva bilo i napretek. U nedostatku pogodnijeg izvora, to je bilo dobro rešenje jer je obezbeđivalo relativno visoku autonomnost rada u ličnoj mreži komandanta Mornarice i sa tog položaja, na talasnom području od 3 do 7Mhz, obezbeđivalo održavanje veza sa svim stanicama na otocima
- od Palagruže do Dugog Otoka. Uz odličan izbor iskusnih radio-telegrafista, dugogodišnjih predratnih operatora, veza u Mornarici NOVJ je u svemu bila na visini zahtevanog kvaliteta, neophodnog za obezbeđenje komandovanja.

PRAVA ŠUMA KABLOVSKIH LINIJA PO OTOKU

Ovde su vezistima Vrhovnog štaba svi izašli u susret, izražavajući time ljubav prema vođi revolucije i shvatanje velikog značaja veza. Recimo, načelnik veza Mornarice Momčilović, dodelio nam je 3 iskusna radio-telegrafista: Tvrdeića, Bašića i Šegedina, a Čumbelić je određen da prati delegata Vrhovnog štaba, Tempa, na zadatku u Makedoniji.

Stavljena nam je na raspoloženje i četa za vezu, čiji je komandir bio Vinko Duimić a zamjenik Drago Gulin, moj stari znanac i rukovodilac naše grupe saradnika NOP-a na pošti u Šibeniku s početka okupacije. Ta četa nam je omgoućila da, proširenjem postojećih kablovskih telefonskih poljskih linija, brzo povežemo sve delove Vrhovnog štaba. Pri tom smo se koristili telefonskom centalom od 30 brojeva i poljskim telefonskim aparatima engleske proizvodnje koji su mogli poslužiti i kao telegrafski aparati, jer se za poziv koristio taster sa zujalom, pa se informacija mogla preneti i Morzeovim znacima. Centrale su imale zvučni i svetlosni signal.

Uspostavili smo i jednu pomoćnu telefonsku centralu u zaseoku Borovik, koja je služila za unutrašnje veze Vrhovnog štaba čiji smo kapacitet ubrzo morali

Eovećati od 30 na 50 brojeva. Inače, po čitavom otoku se protezala šuma poljskih ablovskih linija, podignutih ranije, pretežno od strane engeskih protivavionskih i artiljerijskih jedincia razasutih po otoku. Pošto bi se ove premeštale i posle određenog vremena smanjvale, ne bi kupile uspostavljene linije već su ih ostavljale. Tako nam je preostalo samo da proverimo da li određena linija radi i potom da je slobodno pokupimo i iskoristimo za naše potrebe.

Kurirsko odeljenje čete preuzelo je kurirsku službu, a u jednoj prizemnoj prostoriji zgrade škole u Pošpilju organizovana je i pošta preko koje je vršena razmena celokupne pisane dokumentacije koja je upućivana iz Vrhovnog štaba, odnosno primana za njegove službe i organe. Imali smo i redovnu kurirsku vezu sa ustanovama i jedinicama u Visu i Komiži.

S početka kao glavnu radio-stnaicu koristili smo predajnik SCR-284, a kao prijemni uređaj služio nam je (za ono vreme) najuniverzalniji prijemnik »Aelikrafters«, postavljen u ovećem šatoru. Do predajnika na brdu Hum uspostavljena je četverožična veza, za tastovanje i telefon sa dežurnim uz predajnik - zaduženim za podešavanje na željenu frekvenciju. Tu je bila organizovana i ekspedicija sa dokumentacijom o svim korisnicima i njihovom rasporedu.

ODMAH SU USPOSTAVLJENE SVE VEZE NARUŠENE U DRVARU

Službu smo vršili neprekidno, jer smo dežurali na smenu. I odmah smo uspostavili sve veze narušene u Drvaru. Vezu sa »Slobodnom Jugoslavijom« održavali smo svakog dana u 01,30 časova, a bilten Tanjuga emitovan je svake večeri u 22.00 časa. Bilten bi nam svake večeri donosio kurir na motociklu, iz uredništva koje se nalazilo u Visu.

Pored glavne, uspostavljene su još dve samostalne radio-stnaice; jednu je vodio Tvrdić a drugu Šegedin. Pored telefonske veze kuriri su raznosili primljene telegrame i donosili one za otpremu. Saobraćaj je postajao sve intenzivniji, a broj veza se stalno pvećavao i nalagao iznalaženje rešenja koja bi omogućila neometani rad većeg broja radio-uređaja na relativno malom prostoru, zastaje trebalo obezbediti materijalne uslove. S tim u vezi, ubrzo je formirana radionica koja je bila u stnaju da, pored održavanja uređaja u eksploataciji, izradi sva pomagala neophodna radio-centru.

Procenom mogućnosti dobivanja radio-uređaja od Saveznika (radi čega je u Bari, kao naš predstavnik u Bazi NOVJ, upućen Škare) zaključili smo da postoje uslovi za formiranje radio-biroa koji bi bio u stanju da bez zastoja omogući razmenu sve većeg obima informacija što su pristizale na Vis ili upućivane sa njega.

U to vreme je u viškoj luci bio stacioniran divizion torpednih čamaca Mornarice SAD čiji je zadatak bio da, u sporazumu sa našim vojnim vlastima, spasava posade bombardera oštećenih prilikom izvršenja zadataka širom Evrope, a koje su ovde, nad Visom, pomoću padobrna skakale u more, gde bi ih dočekivali čamci ove jedinice. Elektro-tehničar iz naše radionice, Korlaet, upoznao je rukovodioca službe održavanja radio i elektronskih uređaja tog diviziona, a onda se broj naših poznanstava sa ljudima iz te jedinice brzo povećavao, što nam je omogućilo da dođemo i do neophodno potrebnih instrumenata. Međutim, najveća pomoć pružana nam je time što smo od komande diviziona, na posudbu, dobili agregat 5kV/A sa električnim pokretačem, tako da gaje dežurni na predajniku, po potrebi, mogao puštati u rad i zaustavljati iz kuće, pritiskom na taster.

Izvestan broj teško pogođenih »liberatora« i »tvrđava« prisilno je sleteo na viški aerodrom, ali do te mere neupotrebljiv da su vojnici tog divizona s njih skidali motore, pažljivo uzimali tajne elektronske indentifikatore, pa i demontirali ponešto od naoružanja, a sve ostalo ostavljali su bez kontrole, što znači i dozvoljval i skidanje pojedinih del ova. Za nas su, razume se, najinteresantniji bili kablovi i instalacioni materijal. Tako smo došli do kvalitetnog i raznovrsnog materijala za izradu raznih pomagala u radionici, za popunu kompleta neophodnog za rad radio-biroa. To je bio i put dolaska do nastavnih učila potrebnih Radio-školi Vrhovnog štaba koja je odmah, obnovljena na Visu nastavila sa školovanjem novih klasa radio-telegrafista, smeštena u »Češkoj vili«. Prvi komandant obnovljene škole bio je Juraj Bonaći, a politički komesar Baranović. Bonaćija je ubrzo zamenio Stipišić.

Kompletirano je i priručno skladište sredstava veze, što je bilo veoma značajno. Ubrzo su nabavljeni i potrebni stubovi i kabao, pa se pristupilo izradi spojne linije između prijemnog i predajnog radio-centra.

PUŠTANJE U RAD RADIO-BIROA

Jedne večeri smo Gulin i ja u viškoj luci sreli Franju Mozeša koji je iz Šibenika, posle kapitualcije Italije, otišao u partizane. A pošto nije bio u fizičkoj kondiciji i zdravstveno sposoban za borbenu jedinicu, raspoređen je u pomoćnu lučku službu. Znajući ga iz najtežih dana okupacije, mi smo ga odmah tražili od Komande područja i dobili kao pojačanje za našu radionicu. On je bio vrstan radiotehničar pa je, s Korlaetom i Šamanićem, predstavljao grupu koja je mogla izvršiti svaki zadatak iz domena tehničkog obezbeđenja sredstava veze za kvali-

tetan i pouzdan rad. Oni su izradili sve što je bilo potrebno za instalaciju radio-biroa. Tako je biro, već polovinom jula na našu veliku radost pušten u rad - tehnički osposobljen za bilo koju kombinaciju. To je značilo veliko olakšane u radu, a vidno je ubrzana manipulacija.

U međuvremenu, na Vis je stigao i Kereković, načelnik Odelenja veza Vrhovnog štaba, i nastavio rad na razradi organizacije jedinica veze NOVJ. To je sada bilo konretnije nego ranije, u Drvaru, jer je i pristizanje pomoći u sredstvima veze postalo redovnije.

Puštanje u eksploataciju radio-biroa obeležili smo i svečanim ručkom na kojem je naš gost bio poznati dramski glumac Ljubiša Jovanović. U Ljubišinu čast je skuhan i bogovski srpski pasulj, u koji je umesto rebaraca, kojih nije bilo, kao mrs stavljena slanina iz konzervi, ali tome nije našao manu čak ni taj poznati kulinar i sladokusac. Ručku je, dakako, prisustvovao i naš poznanik iz diviziona Mornarice SAD.

Pored ostalih organa obezbeđenja, i naše odeljenjeje redovno davalo po jednog oficira u pratnju druga Tita i ostalih članova Vrhovnog štaba. Jednom je drug Tito, po pravoj julskoj žegi, obišao i Radio-školu. On se, sa pratnjom iz motornog čamca iskrcao na pristanište škole, gde mu je komandant Bonačić, zajedno sa komesarom, podneo raport, a zatim ga je pratio pri obilasku prostorija škole. Grupa je najpre ušla u kuhinju koja se nalazila u prizmelju. Brišući znoj, drug Tito je bio začuđen što se ništa ne kuha u inače besprekorno čistoj kuhinji, pa upita kuhara što ima za ručak. Ovaj, sav u bel oj odeći, šeretski spremno odgovori kako se ništa ne kuha, već će se za danas podeliti suha hrana, što je naređeno upravo radi Maršalova obilaska-da bi kuhinja bila čista. Drugu Titu očevidno nije bilo drago takvo »paradiranje«, pa, uz smeh, posavetova kuhara da bar spremi slušaocima topli čaj, jer samo suha hrana na velikoj vrućini nije zdrava. Obilazak ostalih prostorija (spavaonica i učionica sa učilima) ostavio je utisak daje organizacija škole na zavidnoj visini, što je drug Tito istakao pohvalivši rukovodstvo. Slušaocima je ukazao na značaj funkcije koju će vršiti po završetku škole, preporučivši im puno zalaganje u učenju i sticanju prakse.

KURIR U »SAVOJI« DO BAZE NOVJ U BARIJU

Jednog jutra početkom septembra načelnik Vrhovnog štaba je pozvao Kerekovića i naredio mu da se odmah spremi jedan kurir-oficir i javi mu se da bi uzeo poštu koju će, avionom, odneti u Bari, Dušanu Kvederu. Kereković je odredio mene i za pola časa našao sam se - sa kurirskom torbom, opasan i naoružan teškim »koltom« - kod dispečera na aerodromu. Ovaj je bio obavešten o mom dolasku, udario je svoj pečat na moju objavu i pozvao me da sa njim sednem u džip, pa me povezao na liniju starta, gde je na mene čekao tromotorni bombarder »savoja«. Na moje vleiko čuđenje, avion je na trupu i krilima imao italijansku trobojnu kokardu. Motori su radili punom snagom, dižući prašinu od suhe crvenice. Popeo sam se u letelicu i video daje natovarena avionskim motorima demontiranim sa aparata prisilno spuštenih na viški aerodrom ili u njegovoj okolici. Pilot je bio major i pored njega sam, na jednoj rasklopljenoj i klimavoj stolici, dosta prijatno leteo do Barija, ako se izuzme nekoliko »propadanja«. Nadlete! ismo Bari koji mi je - sa ćelom šumom vojnih instalacija i raznovrsnih baza, sa pretrpanom lukom i pod mrežom baražnih balona - ličio na neku ogromnu košnicu nabijenu ratnom tehnikom.

Kako nam aerodrom kraj Barija nije dao dozvolu za sletanje, to smo učinili na aerodromu u Brindiziju, odakle sam se, dobrotom jednog vojnika rodom iz Sudana, brzo, kamionom, prebacio do naše Baze u Bariju udaljene 120 km. Usput mi je, na nekom jeziku kojim se mogu sporazumeti samo dva vojnika savezničkih armija, objasnio kako prisno druguje ovde sa Titovim partizanima.

Poštu sam predao Kvederu, a on je napisao pismo za Vrhovni štab. Sledećeg dana popodne brodom »Ljubljana« sam otputovao natrag, na Vis, sa stotinama

naših ljudi koji su godinama čamili u italijanskim zatvorima, a sada hrle da, u sastavu jedinica NOVJ, učestvuju u borbi za konačno slamanje fašizma. Sa »Ljublajne« je, Jadranom, odjekivala pesma: »Domovina, domovina zove nas...« Uz naše »prekomorce« bile su i desetine prezdravelih ranjenih partizana, kao i onih boraca koji su bili na raznim stručnim kursevima obuke u rukovanju oruđima koja smo dobili od saveznika...

MI AMERIKANCIMA TITOVU SLIKU, A ONI NAMA - AGREGAT

Jednog dana dođe nam poznanik iz onog diviziona SAD. Hoće, veli, da nas pozdravi jer njegov divizion sledećih dana mora da isplovi na novo odredište, negde u Italiji. Imao je za nas i neprijatnu vest - da treba da mu vratimo posuđeni agregat. Naš prijatelj je lako primetio naše iznenađenje i odmah nastojao da iznađe neko rešenje, ili bar da utisak zbog te neprijatne vesti ublaži, makar da smo mi najbolje znali kako nemamo baš nikakve zamene za taj krajnje neophodan agregat. Nekako zaobilazno je predložio da neko od naših starešina dođe njihovom komandantu, kao da zahvali na pomoći i da mu tom prilikom daruje fotografiju druga Tita sa autogramom. On veruje da bi to bilo efektno i da bi komandant odobrio da se, pored agregata, ostavi još ponešto iz skladišta koje oni evakuišu.

Ideja je ocijenjena kao prihvatljiva i Slobodan Nakićenović ode do druga Tita, da mu izloži situaciju i to, kao, jedno od mogućih rešenja nastalog problema, verujući da će drug Tito podržati predlog.

Nismo se prevarili. Kad je Slobodan sve izložio drug Tito se odazvao molbi, pitajući, u šali, Slobodana što misli - ako bi još koji fotos potpisao bili za svaki dobio agregat? Tako je sve pripremljeno bez teškoća.

Zahvaljujući razumevanju druga Tita za rad veze, otišla je komandantu delegacija našeg odelenja vezista, sa Kerekovićem na čelu. Popeli smo se na prostranu terasu natkrivenu bogatom odrinom na kojoj je upravo zrelo grožđe. Videći nas kako prilazimo komandant je ustao, pošao nam u susret i sa svakim od nas se rukovao Naš poznanik iz njegovog štaba objasnio je cilj ove posete - da im se zahvalimo na pruženoj pomoći što je Kereković lepo izložio. Tada komandant postade vedrji i ponudi nas pićem. Na kraju, naš načelnik izvadi Maršalov fotos sa posvetom komandantu diviziona lično, na šta ovaj đipi od radosti sa stolice. Razgledao je sliku i tražio što lepše reči zahvalnosti, a onda se obratio našem poznaniku i svom saradniku sa pitanjem: kako bi mogli da nam ostave agregat i još ponešto iz skladišta koje upravo prazne? Ovaj je, razume se, bio na našoj strani. Tako smo pored nezamenjivog agregata dobili i gotovo pola kamiona delova i sklopova za radio-uređaje, kao i dosta alata. Time smo u toj meri kompletirali radio-stanicu da su se Korlaet i Šamanić počeli baviti konstrukcijom osciliskopa, jer je među dobivenim materijalom bilo i katodnih cevi, pogodnih za izradu toga modernog sredstva koje nam je upravo nedostajalo.

OD VISA DO ARANĐELOVCA, NAOKOLO I SA STO NEVOLJA

Naš kolega Gančević je pozvan septembra da se pripremi za put, Opremljen je kompletom radio-uređaja B2 (3 MK-II), inače pogodnog za prenos (smešten u koferu, sa unutrašnje strane obloženim filcom, radi zaštite od potresa). Određeno je da ga na putu prati Korlaet. Kasnije smo doznali da su i njih dvojica određeni da prate maršala Tita na put u Krajovu (Rumunija) gde se tada nalazio štab 3. ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina. Mnogo godina potom, Branka Savić, načelnik šifrantske službe Vrhovnog štaba, kazivala nam je da joj je to bio veoma težak zadatak, pošto nije bilo moguće sa tim uređajima, sa svega 20W nominalne snage u anteni, održavati vezu iz Rumunije sa Visom, pa ni sa Glavnim štabom Srbije. I tek kada su, uz saglasnost druga Tita, zatražili od domaćina i

dobili radio-predajnik od 100 W - veza je uspostavljena i od tada redovno održavana.

Vrhovni komandant je iz Krajove pošao u Moskvu, na razgovore sa Staljinom, a odande je, opet preko Krajove, stigao u Vršac, gde će ostati do oslobođenja Beograda, tako da se više nije vraćao na Vis. Njegovim odlaskom sa Visa, otpočele su pripreme za premeštanje Vrhovnog štaba na kopno. Istina, mogli smo samo da nagađamo gde bi se mogli premestiti, ali pretpostavka da ćemo se naći negde u Srbiji - bila je sasvim realna.

Da ne bi bili iznenađeni naređenjem za premeštanje, počeli smo, postupno, da razrađujemo plan premeštanja našeg radio-centra, pri čemu smo predvideli da ponesemo sve radio-uređaje i agregate, znajući da nas na kopnu očekuje takođe intenzivan rad. Verovali smo da će nam sva prikupljena sredstva, a naročito instrumenti i alati, itekako dobrodoći, naročito u prvo vreme, dok se ne pronađu i aktiviraju izvori tehničkog snabdevanja.

Prvih dana oktobra usledilo je avizo-naređenje da se pripremimo za premeštanje, a 6. oktobra otpočelo je, po delovima, prebacivanje službe i organa Vrhovnog štaba na kopno, i to baš u Srbiju. Sa tim, kako smo ga nazvali prvim ešelonom, krenuli su i radio-telegrafisti operatori, te deo tehničara. Sa sobom su poneli komplete radio-uređaja SCR 193, s njihovim agregatima, a tehničari su poneli priručni alat. Poleteli su sa aerodroma na Visu i sleteli u rejon Valjeva, ali mesto razmeštaja nismo saznali.

Naša grupa, koja je na Visu ostala pod rukovodstvom kapetana Škare, imala je zadatak da izvrši demontiranje pribora i spojne linije radio-biroa, kao i da pripremi za transport sve drugo što oceni kao potrebno u novom rejonu razmeštaja. To je, najpre, trebalo prebaciti brodom do luke Bari, a odande avionom, koji će nam obezbediti Baza, do mjesta na kopnu (čija će lokacija naknadno biti javljena Bazi). Naređeno je da od čete za vezu komande Mornarice NOVJ, koja nam je bila dodeljena za uspostavljanje i održavanje žičnih veza na otoku, odaberemo ljudstvo koje ćemo povesti na kopno, kao jezgro buduće jedinice za vezu (čije je formiranje i početak rada za potrebe održavanja unutrašnjih veza bilo predviđeno za nov rejon razmeštaja).

Četiri dana intenzivnog rada bilo nam je potrebno za demontiranje instaliranih uređaja i pripremu istih za transport, za pakovanje u tipsku ambalažu koju smo sačuvali prilikom prijema uređaja.

Ukrcali smo sve na brod »Bakar« 9. oktobra i ranom zorom krenuli prema Bariju.

Raspoređeni, sa ljudstvom i materijalom, u prolaznom logoru NOVJ u Gravini, na 48 km od Barija, čekali smo da nam komanda naše Baze odredi čas poletanja, nestrpljivi da se pridružimo Vrhovnom štabu.

U logoru Gravini, kojim su komandovale starešine NOVJ, prikupljale su se, obučavale i kompletirale opremom jedinice predviđene za prebacivanje na kopno. Snabdevanje je bilo redovno i po normama koje su u Italiji važile za pripadnike savezničkih armija. Tako smo i mi, vezisti, kompletirani zimskom odećom, dubokim cipelama i toplim vešom, i to sve u duplikatu i po meri. Bogato smo snabdeveni i potrepštinama za ličnu higijenu, a računali smo i na one naše drugove koji su već na kopnu i od svega ovog ništa nisu dobili.

Komanda Baze NOVJ je raspolagala sa ograničenim brojem poleta transportnih aviona. Upravo, prijavljivala bi stvarne potrebe, a redovno dobivala polovinu od traženog. Našu grupu Baza je, kao manje važnu od drugih, razvrstala u drugi plan, zbog čega nas je i smestila u tako udaljen logor. Međutim, rukovodilac naše grupe, Škaro, bio je uporan i redovno, je, svakog dana, odlazio u komandu Baze i požurivao naše prebacivanje. Izračunali smo da su nam za to potrebne dve »dakote«, pa smo ljudstvo i materijal podelili tako da sredstva kompletirana poslugama možemo prebaciti, po potrebi, i u dve etape.

Politički komesar Baze, Jefto Šćepanović-Čajo, čovek s neospornim autoritetom i svestan svoje velike odgovornosti, uporno je odbijao Škaru. Naš komandir je, međutim, bio sve uporniji, jer su mu vezisti Baze, među kojima i šifranti,

otkrili (u poverenju) da Vrhovni štab svakoga dana urgira u vezi prebacivanja naše grupe. Stalno Škarino insistiranje urodilo je plodom: 15. oktobra saopšteno nam je daje određen avion kojim ćemo se prebaciti u Srbiju, te da u 18.00 časova budemo na aerodromu.

Stigli smo znatno pre određenog vremena i dežurni dispečer Baze nam je pokazao avion kojim ćemo uzleteti. Bio je to transportni avion britanskog RAF-a. Nas je u grupi bilo ukupno 12, sa pripadajućim materijalom. Pošto je bilo dovoljno vremena do poletanja, pažljivo i pravilno smo slagali sanduke, dobro ih privezujući konopcima za alke na podu letelice. A bili su tu: 2 veća sanduka, veliki predajnik, komplet SCR-193, 2 agregata,prijemnici, i potrebni pribor sa dobrim delom alata iz radionice. Sve je agilni Skaro sređivao sa glavnim pilotom, engleskim poručnikom, i sve je odobreno, kad, pred samo poletanje, banu pored aviona, u džipu, komesar Ćajo. On priđe vratima, pogleda prtljag i osu po Šakari, u smislu kako se, eto, oskudni broj aviona koristi za transport sanduka, a on nema mogućnosti da prebacuje ljudstvo koje je neophodno, a uostalom, tamo na kopnu je Crvena armija i daje sve što treba. Mi smo ćutali, jer smo, stvarno, shvatili nevolje komesara Čaja koji je danonoćno ratovao sa birokratama u savezničkim komandama, sa svojeglavim pilotima i, nadasve, sa stotinama ovakvih kakvi smo mi - željnih i nestrpljivih da pređu u zemlju, da se bore. Ipak, Škaro progovori: ovo su, veli, dragoceni uređaji, čiju vrednost može da proceni jedino vezista, ovo je za Vrhovni štab.

Tek kad smo uzleteli i malo promislili zaključili smo daje naš Škaro preterao a da od komesara Baze svi traže, tvrdeći da je to što oni traže najhitnije, tako reći presudno za pobedu nad fašizmom, dok je on nemoćan da i deo tih zahteva ispuni.

Metod Antunac

VEZA JE USPOSTAVLJENA

Dan je vedar i lijep. Sve drveće i žbunje se u Đuđevini rascvjetalo i raspjevalo. Dalje ispod nas huči Morača, brza i bistra, kao kristal. Iz daljine, od Peći i Sadžaka čuje se gruvanje haubica. Jato savezničkih letećih tvrđava već je preletjelo uobičajenom marš-rutom: Bari - Podgorica, pa na sjever. Ko zna gdje li će danas istovariti svoj smrtonosni teret? Iznad bacaju mnogo nekakvih traka od »čokoladnog papira«. Neko se od nas našali: »Kako se ne prevare da bace i čokoladu, no samo papir«.

To su bacali staniolske trake da bi se zaštitili od radarskih otkrivanja sa zemlje.

Dva agregata bruje ispod zida seoske kuće i pune akumulatore za pogon radio-stanica. Radio-telegrafisti sjede za malim rađio-stanicama sa slušalicama na ušima i tasterom u ruci. Ozbiljnih lica rone kroz eter i ponosni javljaju o našim novim uspjesima i radoznalo čekaju na izvještaje svojih drugova iz daljine.

Duboki kanjon Morače. Dolje, preko vode, crveni se krov starog manastira, u kome se još čuva poslednji primerak »Oktoiha« - prve naše knjige štampane u Obodu, prvoj slovenskoj štampariji.

Štab 2. NO korpusa smješten je u manastirskim zgradama.

Kurir mi je jutros rano donio iz manastira novi materijal za Vrhovni štab, među kojim se nalazi i izvještaj sa oznakom »vrlo hitno«.

Od Tempove grupe - iz Makedonije, po običaju, pristiže novi materijal, koji treba da tranzitujemo za Vrhovni štab. Veza sa Tempom zadaje nam ogroman

i težak posao Tempo piše veoma opširne izvještaje. Sam ne može neposredno da radi sa Vrhovnim štabom, pa smo prinuđeni da njegove materijale dešifrujemo i ponovo šifrujemo za rad sa Vrhovnim stabo.

U ovom izuzetno prijatnom jutru sjedio sam najednom povelikom kamenu i u mislima prelazio kroz teškoće i iskušenja nedavne naše prošlosti. U sjećanju mi se rađaju slike kao na filmskoj traci - i bitka za ranjenike, i porušeni mostovi na Neretvi, paklena vatra iz svih naših teških oruđa oko Dragaš-Sedla na neprijatelja u kanjonu Sutjeske - zakopavanje i napuštanje oruđa. Prošli smo mi sijaset teškoća, muka...

Radio-stanica u petoj ofanzivi se morala po svaku cijenu sačuvati i pronijeti kroz pakleni oganj neprijateljske vatre. Sjećam se drugova koje sam vidio kako, u koloni maršujući uz Volujak, umiru na nogama od krajnje iznurenosti. Kao da i sada gledam ono pola bicikla, pričvršćenog između bukava. Mislim i mislim, koliko je jada zadavao našim borcima koji su ga okretali, izmoreni i iscrpljeni, da bi napunili akumulator koji treba da đa život radio-stanici. Sami smo je mi pravili, sastavljali i rastavljali od različitih materijala, pa je svakako i zbog toga bilo teškoća.

Sada je sve drukčije. Velika slobodna teritorija. O nama već cio svijet govori. Imamo mi i nove radio-stanice. Imamo mi i agregate za punjenje akumulatora i dosta svega čega smo ranije bili željni. Osposobili smo i nove ljude za radio-službu. I savezničke vojne misije su došle kod nas. Za trenutak pomislih: kako su lijepe naše perspektive i kako se brzo ostvaruju naši ideali...

Dok sam još bio u mislima priđe mi radio-telegrafista Ante Runić i ozbiljnim tonom saopšti: »Druže Pavle, ne javlja se Vrhovni štab. Dugo sam ga pozivao i slušao, ali uzalud. Kao što znaš, imamo i vrlo hitne materijale za njh«.

Ne javlja se. Razmišljao sam, zašto?... To nije uobičajeno u posljednje vrijeme. Imaju lijep izbor radio-stanica i veći broj radio-telegrafista i tehničara, uz to su na slobodnoj teritorij. Svi uslovi postoje da održavaju vezu, makar toliko da se jave. Veza je držana i u težim situacijama, a sada? Vrhovni štab mnogo polaže na vezu sa našim korpusom i nikada je ne zanemaruje.

Provjerio sam ispravnost radio-stanice i uslove prijema. Sve je bilo u najboljem redu - stanica ispravna, atmosfera čista kao kristal. Jutros smo održavali vezu i sa 5. korpusom, koji operiše na teritoriji istočne Bosne.

Runić je dugo pozivao i slušao, ali bez rezultata.

Teške slutnje su počele da opsjedaju moje misli i da zamračuju vedrinu i optimizam koji su me jutros nosili.

Runiću sam dao zadatak da uporno zove i sluša, a da pojača vezu sa 5. korpusom i provjerava da li će oni uspjeti da uspostave vezu sa Vrhovnim štabom. Ja sam se uputio u manastir i obavijestio Peka i Mitra - komandanta i komesara korpusa.

Razmišljali smo. Tražili rješenja.

Jedina pretpostavka: iznenadan pokret, ili nešto drugo, od čega uzdrhtasmo.

Prepuštena mi je puna inicijativa. Upitih se ponovo u Đuđevinu.

Jašem na konju i prelazim prko kamenog mosta na Morači. Voda sa visokog vodopada se bučno svaljuje u duboki i mračni vir, a meni u srcu praznina.

Huči vodopàd -zaglušujuće huči i čini mi se kao da mi smeta da uspostvim vezu sa Vrhovnim komandantom.

Konj posrnu po kamenjaru i trgnu me iz mračnih misli koje me stalno razdiru.

Stigoh do drugova u Đuđevini. Nadao sam se iznenađenju... I Radošević i Sučević i Runić utonuli su u misli sa skamenjenim licima od silnog naprezanja. Sve mi je bilo jasno.

Sučević je održao vezu sa 5. korpusom i ponovo smo se uvjerili da se ništa nije promijenilo. Tempov radio-telegrafista ponovo najavljuje veliku količini novog materijala. Da mu odbijem primanje i da mu kažem o čemu se radi? Ne! To neću, nikako! Neka se prima materijal.

Nailazi stariji seljak i odlučno nas pozdravlja partizanskim pozdravom sa stegnutom pesnicom: »Smrt fašizmu, drugovi«.

»Sloboda narodu«, odgovorismo mu.

- Dobro ide ova naša borba - kaže seljak.

- Dobro ide - rekoh, a sve mi se čini kao da seljak zna da se nešto loše dešava, pa kao da hoće da nas bočne svojom seljačkom zajedljivošću.

Dobro ide ova naša borba. Jeste, dobro ide, ali šta je tamo? Šta li se desilo? Šta je pogasilo naše radio-stanice?

Od sjevera se ponovo čuje snažno brujanje letećih tvrđava, koje se vraćaju sa obavljenog zadatka. Kome li su danas donijele smrt' Gdje li su danas tražile neprijatelja - u Bukureštu, Budimpešti, možda u Beogradu?

Kako li je danas u Beogradu?

Sjeo sam za malu 15W radio-stanicu MKIII. Prekontrolisao je i podesio. Otpremio seriju pozivnih znakova preko planinskih vrhova Crne Gore i Bosne u pravcu Drvara. Prešao sam na slušanje na frekvenciji Vrhovnog štaba. U moru raznih radio-stanica iz raznih krajeva svijeta tražio sam pozivne znake Vrhovnog štaba. Tražio sam i slušao. Odgovora nema.

Sve sam više gubio nadu... Ne, ne smijem zastati. I dalje tražim... Svakim okretom kondenzatora upadao sam u hiljade piskavih tonova raznih radio-stanica. Svaki nerv je napregnut i vibrira kao žica na harfi. U ušima mi zuji, a noge
i ruke trnu od silnog nervnog naprezanja.

Ponovo sam predveče pošao u štab. U štabu je veoma ozbiljna atmosfera.
I drugi ljudi oko štaba su zabrinuti, mada ne znaju o čemu se radi...

Veče nam je donijelo još veću zabrinutost. Radio-London je dao neku veoma škrtu vijest o napadu Njemaca na Vrbovim štab. Vijest je bila toliko oskudna da nam je tek sada bilo teško. Nije to više uobičajena dezinformacija - utoliko prije što mi već od sinoć nemamo veze sa Vrhovnim štabom.

Negdje iza ponoći pokušao sam malo da zaspim. Ne ide .. Sve mi titra ispred očiju. Kao da me hiljadu pozivnih znakova traže. A ja nemoćan, tužan, ne mogu da uspsotavim vezu. Teške me slutnje more. Sve mi se roje najgore misli. Kao da mi je Tito ispred oč'ju. Ustadoh...

Još je bio polumrak kad se ponovo uputih u Đuđevinu. Božo i Branko su ispijeni od umora sjedili za radio-stanicama! Ante je obučen ležao na jednoj klupi. Lice i obrve su mu stegnute kao da'je u grču, odaje mučenički izgled.

Ponovo sam sjeo za jednu od radio-stanica i ponovio ono što je već stotinama puta učinjeno. Pozvao sam, mijenjao kristale, slušao i*slušao.

Ponovo se čuju hiljade raznih radio-stanica, razne agencije TASS, Rojter, DNB. Naišao sam i na beogradsku agenciju »Avala«. Nažalost ona radi za Njemce. Zastao sam Pratio tekst. Ipak ništa nijesam doznao.

Na talasu Vrhovnog štaba, odakle se do prekjuče čuo zvonki biserni zvuk ispod ruke nenadmašivo, radio-telegrafiste Veljka Dragićećića, sada se čuje rapav glas neke nepoznate radio-stanice, ružan, trom, tup Učini mi se kao gakanje gavrana na n kom pustom zgarištu...

Obuze me jeza. Pređoh dalje, tražeći po skali prijemnika.

Dok sam tako u moru pozivnih znakova tražio znak koga više nema, odjednom mi se po glavi počelo motati nekakvo WAD, WAD I nijesam mogao da se oslobodim od njega. Začas sam pomislio daje to neka vrsta halucinacije, koja se javlja od silnog nervnog i psihičkog naprezanja. Bi mi nekako mučno, pa pređoh dalje Ali ono WAD sve više okupira moju misao i smeta mi da dalje koncentrišem pažnju na ono što je najbitnie.

Čekaj! U glavi mi sinu kao bljesak munje. WAD? pa to je bio prvi pozivni znak Vrhovnog stab Nekada, davno ... Sjetio sam se. Sa tim znakom sam sa njima uspostavio prvu radio-vezu iz 2. proleterske divizije. Bilo je to krajem decembra 1942. godine. Naš štab divizije bio je u manastiru u Livnu, a oni? Oni su tada bili u Bosanskom Petrovcu...

Naprezao sam se da se sjetim mog tadašnjeg pozivnog znaka - CRY.

Pokušao sam da se stišam. Ali nijesam načisto, da li sam ja danas ovaj pozivni znak negdje čuo ili se on, podjaren teškim naprezanjima meni probudio iz zaborava?

No, šta ako sam i čuo takav pozivni znak? Šta mi to vredi? Malo li je radio-stanica po svijetu koje mogu imati takav znak.

Nešto me je nagonilo da ga potražim, da ga pozovem i sa ovim davno napuštenim i zaboravljenim pozivnim znacima. Zašto ne, i ovako sam učinio sve što se moglo učiniti - po bezbroj puta.

Pronađem kvare koji sam još imao sačuvan za ovu frekvenciju, podesim stanicu da bi dala najveću moguću snagu. Upotrebim i svježe napunjen akumulator.

Zvao sam, duže no što je to običaj: »CRY CRY CRY QRK? k« (čuješ li me, javi se ako me čuješ).

Ugasio sam predajnik i prešao na prijem. Prsti su mi se grčevito stezali oko dugmeta na skali prijemnika. Okretao sam između 4000 i 5000 Kc/s i gle, nešto hladno mežacnu kroz grudi. Na talasu4322 Kc/s jasno i sigurno sam čuo pozivni znak: WAD WAD WAD... Pozivao je i ponavljao tako dugo da me je to prosto izvodilo iz strpljenja. Ton stanice bio je nepoznat, grub i nedovoljno jasan... Nije to ona nama dobro poznata sianica Vrhovnog štaba. Ona više ne radi. To je sasvim isno... A kucanje? Ne. To ne kuca više laka i sigurna ruka Veljka Dragićevića, koju smo tako sigurno poznavali.

On i dalje poziva. Ima nečega poznatog u njemu, ali je nekako nesiguran... Ponovo se ohladih. Obuze me uzbuđenje i apatičnost.

Konačno je završio svoje pozivanje. Nekoliko puta je ponovio; OK OK (jeste, jeste) QRK QRK gut« (čujem te, čujem te dobro). Malo je zastao, pa je produžio dalje da kuca: »PAUL (Pavle) HR NIK« ovdje Nikola).

Nema više sumnje. Ovaj je pravo na mene nanišanio. Trgoh se da dograbim mašinku i uzemem na gotovs...

Daleko je... Smirih se.

Istina, Nikola postoji. On je radio-tellegrafista Vrhovnog štab. Mi smo nekad, prije dugo vremena, povremeno radili na radio-vezi i to baš onda kada su upotrebljavani ovi znaci, ovaj plan veze. Ali Nikola se više od tada nije pojavljivao u našoj radio-vezi. Na ovakav način smo se mi pozdravljali i legitimisali u međusobonom saobraćaju. I stil rada liči na njegov, ali ton stanice unosio je punu neizvjesnot.

Uzbuđen sam. Za koji sekund ova veza biće u oba pravca uspostavljena. Još samo da mu potvrdim da sam i ja njega čuo. Ali ko je on? Kome ja potvrđujem uspostavljanje veze? Šta ta veza nama još priprema? To nijesam znao da odgonetnem.

Obuzima me uzbuđenje zbog uspsotavljanja veze, a iz podsvjesti navaljuju upozorenja... Pazi, druže! Sam si sada. Čuvaj se da se ne zapleteš u mrežu. Ne zaboravi - Gestapo je opaka policija!

Možda, a samo možda: Nijemci su uništili centar veze Vrhovnog štaba. Do ovog starog plana veze mogli su doći još ranije, prateći naš radio-saobraćaj. Ćak
i moj i Nikolin znak raspoznavanja mogli bi vješto upotrijebiti. To je bila jedna pretpostavka, a druga: isto ovo, samo daje Nikola pao u ruke Gestapou...

Isključili smo drugu stanicu na kojoj je radio Radošević, a isto tako i agregat-da mi ne smetaju.

Prebacio sam stanicu na emitovanje i hladno, oprezno i odsječno otkucao seriju pozivnih znakova ovog, zaboravljenog plana veze; »CRY CRY - QRK (čujem te) kk« (javi mi se). I ništa više. Prešao sam na prijem.

Sa druge strane čulo se vrtoglavo, užurbano i uzbudljivo pozivanje. Je li to SOS? Nije li možda navlačenje na tanak led? Ne! Očigledno je ushićenje, koje mogu da osjete i dožive samo ljudi koji su proveli mnogo teških dana, u međusobnoj radio-vezi. Ipak sam bio oprezan. Po principu ustaljene partizanske opreznosti, samo sam potvrdio uspostavljanje veze, zakazao stalno slušanje (QAP)
i ugovorio veze svakog časa (QRX).

Radošević, Sučević i Runić vidjeli su da se nešto neobično dešava, ali nijesu u potpunosti shvatili o čemu se radi.

Postavio sam zadatak da se sa Tempom redovno drži veza i prima njegov materijal. Sa 5. korpusom da se zakaže više veza u toku dana, a Vrhovni štab više da ne traže. Stadoše i začudiše se.

Vrtoglavo sam se pješice sjurio niz kamenjar u manastir. Konj mije izgledao previše spor za ovakvu priliku.

U štabu sam Peku i Mitru ispričao i objasnio čitav događaj.

Mitar mi postavi pitanje: »Dobro, Pavle, poznaješ li ti dobro tog druga? Bi li on izdao pod pritiskom, ako bi pao u ruke neprijatelju?«

Vjerovao sam da ne bi izdao, pa sam u tom smislu i dao izvjesna uvjeravanja. Ipak smo se dogovorili da ne propustimo ni jednu mjeru predostrožnosti. Zato smo odlučili da mi ne šaljemo ništa dok prvo ne dobijemo od njih izvještaj.

Ja sam se hitro vratio kod radio-stanica, a organizovali smo čvrstu kurirsku vezu između nas i manastira.

Stigao sam tačno na prvu ugovorenu vezu sa izvjesnim strahovanjem da li će se WAD više uopšte javiti. Ukopčao sam stanicu i on je već nestrpljivo pozivao i najavljivao veoma hitan radiogram (DDD).

Javio sam se i pokazao spremnost za primanje. Predao mije kratak šifrovani radiogram. Ja njemu ništa. Zakazujemo ponovo vezu kao ranije. On pristaje. Završavamo rad.

A nama sada predstoji ozbiljan zadatak: dešifrovati primljeni tekst.

Sa zebnjom pristupamo dešifrovanju. I gle, pojavljuju se prve riječi teksta: »Juče rano ujutro Nijemci iznenada izvršili snažan vazdušni desant na nas u Drvaru«. Poslije ovih riječi za trenutak zastadosmo od zaprepašćenja i straha, A šta nam donose sledeće rečenice? Grozničavo dešifrujemo dalje: »Poslije žestokog okršaja desant je uništen. Još vodimo teške bobe sa njemačkim oklopnim snagama, koje pokušavaju da prodru od Jajca i drugih pravaca u pomoć desantnim jedinicama. Naši gubici su osjetni. Od užeg rukovodstva nije niko stradao. Hitno nas povežite sa 5. korpusom, radi sadejstva u operacijama koje vodimo«.

Pavle Bojčević

DESANT NA DRVAR

Početkom avgusta 1943. godine bio sam na dužnosti u štabu 2. bataljona 2. krajiške NOU birgade. Nalazio sam se sa štabom u oslobođenom Prnjavoru, u centralnoj Bosni, kada je stiglo pismo iz štaba brigade da se odredi jedan drug za radio-telegrafski kurs i da se uputi štabu brigade. Nije bilo navedeno gde će se kurs održavati, pa su komandant i komesar bataljona pretpostavljali da će to biti pri štabu brigade i da ću se, po završenom kursu, vratiti sa radio-stanicom u bataljon. Međutim, ispalo je drugačije.

Kada sam stigao u štab brigade, pošto sam bio određen da idem na kurs, našao sam još tri druga koji su određeni za radio-telegrafski kurs. Komesar 2. krajiške brigade Niko Jurinčić saopštio nam je da će se kurs održati pri Vrhovnom štabu i preporučio nam da se na kursu založimo i postanemo dobri radio-telegrafisti, kako ne bi obrukali brigadu koja nas šalje. Iz štaba brigade, koji se tada nalazio u selu Čečavi, krenuli smo sa kurirom koji nas je odveo do Vrhonog štaba.

Desetak kursista je u bukovoj šumi na Petrovom polju sjedilo i na koljenu »primalo« morzeove znake, koje je nastavnik otkucavao na zumeru priključe-

nom na akumulator. Zumer je bio improvizovan (popravljeno staro električno zvono) i davao j hrapav ton ali-dovoljno glasan da bi grupa kursista mogla da čuje morzeove znake i da ih zapisuje.

Nas, koji smo stigli toga dana, prihvatio je i s nama porazgovarao Rajko Guberinič, koji je bio politički komesar kursa, ali je istovremeno bio i slušalac.

Odmah posle davanja ličnih podataka, dobili smo na papiru napisana slova i brojeve, a pored njih morzeove znake; tako smo počeli učenje morzeove azbuke. Meni i drugovima koji su sa mnom došli iz 2. krajiške brigade to je bio prvi »susret« sa morezovim znacima.

Čim smo savladali morzeove znake, počeli smo da uvežbavamo »prijem na sluh« i kucanje.

U međuvremenu smo upoznali Veljka Dragićevića, koji je bio šef radio-veze pri VŠ i, kad god je mogao, dolazio je kod kursista, kucao nam nazumeru ili kontrolisao kako primàmo.

Ne sećam se koliko smo ostali na Petrovom polju, ali, svakako, ne više od 10 dana. Potom smo otišli u oslobođeno Jajce. U Jajcu je kur smešten u zidanu kuću preko putažejezničke stanice, u kojoj smo imali učionicu za tridesetak kursista, kuhinju, trpezariju i spavaonice. Sada su već stvoreni uslovi za normalan rad kursa, jer je i električna centrala radila, pa smo u zgradi imali normalnu gradsku meržu od 220 V, što je bilo od posebnog značaja za rad kursa, a naročito za nastavu iz elektro i radiotehnike.

Stalnog nastavnika iz kucanja i primanja na sluh nismo imali. Često je to bio Veljko Dragičević, a kada on nije mogao da nam kuca, to su radili kursisti (neki od njih su bili vezisti u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a bilo je i nekoliko Italiana radiotelegrafisata).

Nastavu iz elektro i radiotehnike držao je Slobodan Nakičenović (dva sata svakog dana).

Radni danje počinjao čim svane i-trajao do večeri. Pauze su pravljene samo za doručak, ručak, a jedna pauza je bila između doručka i ručka. Posle ručka su bila predavanja iz elektro i radio-tehnike, zatim politička nastava, pa nastavak uvežbavanja kucanja i prijema na sluh. Tako je radni dan trajao i po 12 sati dnevno.

Posle dva meseca nastave, mnogi kursisti, a među njima i ja, mogli su da primaju na sluh i do 120 znakova u minuti.

Kurs je završen a kursisti raspoređeni u jedinice.

Formiran je odmah drugi kurs. Ja sam pred kraj kursa bio postavljen za komandira, a po završetku-za komesara kursa. Uporedo sa vršenjem ovih dužnosti, radio sam na radio-stanicama Vrhovnog štaba, na kojima su u to vreme radili, kao radiotelegrafisti, Anđelko Gančević i Nikoslav Stipičić.

Jednog dana drug Veljko Dragićević je pozvao Božu Ivanovića i mene i saopštio nam da ćemo ići na jedan specijalan zadatak, te da se inteznivno uvežbavamo. Kasnije smo saznali da ćemo ići sa Ivom Lolom Ribarom u inostranstvo. Međutim, pred sam polazak meni je saopšteno da ostajem i da ću ići na drugi zadatak, a Ivanović je otišao.

Krajem 1943. godine kurs se preselio u selo Busije iznad Ribnika. U Ribniku je bio štab 5. korpusa. Nešto dalje, u Potocima, (šuma iznad Bosanskog Petrovca) smjestio se Vrhovni štab. U Busijama sam obavljao dužnost komesara kursa, a glavni rukovodilac cjelokupnog sastava bio je Slobodan Nakičenović. Taj kurs je nastavio rad i u Busijama. Sem rada na kursu, drug Nakičenović je organizovao i rukovodio centralnom radionicom za popravku radio-stanica, u kojoj su popravljane radio-stanice Vrhovnog štaba, osposobljavane za rad trofejne radio-stanice, pripremane radio-stanice primljene od saveznika a popravljane i radio-stanice iz operativni jedinica. Povremeno su iz radionice stručnjaci išli u operativne jedinice radi popravki radio-stanica.

U Busijama je radiotelegrafski kurs imao učionicu u jednoj povećoj seljačkoj kući. Ovde, naravno, nismo imali električnu mrežu kao u Jajcu, pa smo se vratili na akumulatore, a njih smo punili u štabu 5. korpusa, gde je najednom

mlinu na reci Sani bila improvizovana (na vodeni pogon) stanica za punjenje akumulatora. Februara ili marta (ne sećam se tačno) preselili smo se u Drvar.

Po dolasku u Drvar raspoređen sam na jednu od tri radio-stnice VŠ, sa zadatkom da radim sa drugom Mirkom Rakom. Pošto sam već bio uvežban za samostalan rad, postavljena je i četvrta radio-stanica, u kući Koste Bosnića u Drvaru; ja sam radio na toj radio-stanici. Svakodnevno sam dobijao 2-3 kursista koji su pored mene uvežbavali rad na radio-stanici.

Sa tom radio-stanicom održavao sam veze sa 5. i 8 korpusom, bazom u Briju i još 2-3 druge veze.

Radio-stanica je imala predajnik »Džek« i nemački vojni prijemnik sa 2 talasna područja. Prijemik je napajan anodnom baterijom i akumulatorom-, a predajnik, jedno vreme iz akumulatora, preko vibratora neke američke tenkovske radio-stanice, a kasnije-direktno iz benzinskog agregata naponom od 220V. Ja sam radio sa agregatom, a motorista je bio jedan mladi Dalmatinac po imenu Roko.

Radilo se tako što je agregat paljen svaki put kada se uključuje predajnik, a gašen kad bi primao telegram (rad agregata je smetao prijemu toliko da se morao gasiti), iako je bio u jednoj šupi 15-20 m udaljenoj od kuće sa radio-stanicom.

Pošto su nas često mitraljirali ili bombardovali nemački avioni u Drvaru, za vreme napada prekidali smo vezu, zakazujući novi termin i sklanjali se u pripremljen rov. Sa sobom smo obično nosili predajnik »Džek«, jer je njegova težina to dozvoljavala, dok je sve ostalo ostajalo montirano na mestu.

Na dan desanta, ujutru oko 6 časova, u momentu prvog desantnog talaca imao sam uključen predajnik, a to znači daje i agregat bio uključen. No, i pored njegove buke, čula se buka aviona. Ne prekidajući vezu, pitao sam Raku kroz prozor: »Čiji su avioni?« Odgovorio je: »Ima ih mnogo, sigurno su savezнички«. Ali, u tom momentu počelo je bombardovanje i mitraljiranje, pa sam prekinuo vezu. Doviknuo sam Raki »Gasi!« i, zajedno sa njim, otišao u zaklon. Ovaj put bez »Džeka«, jer je bombardovanje i mitraljiranje bilo u našoj neposrednoj blizini, tako da nije bilo vremena za demontažu predajnika.

Rako i ja legli smo u jednu brinu ispod barake u kojoj je bio agregat. Brina je bila iznad ceste, nekoliko metara, a mi smo ležali na otvorenom prostoru. Bili smo izloženi dejstvu parčadi od rasprsnutih avionskih bombi, pa sam.se ja spustio u živicu pored puta i tu legao, a Rako je otišao u rov. Odmah, pošto sam legao, primetio sam da pada jedan avion (tako sam mislio), u stvari to se spuštala jedrilica. Odstojanje između mene i jedrilice koja je aterirala nije bilo veće od 30-40 metara, ali ja još nisam shvatao o čemu se radi, jer sam jedrilicli video prvi put u životu! Bilo mi je čudno kakav je to avion bez elise i na skijama umesto točkova .. Dok sam ja, zbunjen, prebirao u mislima šta se to dešava, iz jedrilice su počeli da istrčavaju njemački vojnici sa šmajserima i šarcima. Sve sam to posmatrao i shvatio da je moj položaj beznadežan jer sam se našao-bez ikakvog oružja-u neposrednoj blizini grupe nemačkih vojnika.

Pošto su izašli iz jedrilice i osmatrali okolinu, čule su se neke komande na njemačkom jeziku, a zatim su svi počeli da izvlače opremu iz jedrilice. U blizini nije bilo naših jedinica, pa ih niko nije napadao. Taj momenat njihove zaposlenosti oko opreme iz jedrilice i prikupljanje ja sam iskoristio, iskočio iz zaklona i, u nekoliko skokova, ustrčao uz brinu iznad ceste. Gore je bila njiva sa povisókom pšenicom, a iza nje kuća u kojoj je bila radio-stanica Sovjetske misije. Puzao sam kroz pšenicu sve dok nisam došao u mrtvi ugao, a zatim potrčao prema kući u kojoj su smeštene sovjetske radio-stanice. Kuća je bila u jednom voćnjaku. Tamo sam u rovu zatekao sovjetskog majora Dolgova sa još dvojicom oficiraveze kako sede u rovu i puše ne znajući za desant.

Povikao sam: »Tovariš major, padobranci!« A on je pitao: »Nu, što padobaranci?« Objašnjavao sam mu rukama i rečima dok nije shvatio o čemu se radi. Iskočio je iz rova i, ugledavši Nijemce, sva trojica su utrčala u kuću. Major Dolgov je iz mašinke ispalio rafal u radio-stanicu, a onda su zapalili sve papire koje su imali na radiostanici, pa smo se tek onda počeli povlačiti kroz voćnjak prema

susednoj kući, udaljenoj stotinak metara. Za sve to vreme »štuke« su nas nadletale i mitraljirale, ali smo se mi povlačili ne obazirući se jer-vremena za čekanje nije bilo.

Utom je naišao pukovnik Kereković, teško se krećući, jer je ranije bio ranjen u nogu. Nosio je pištolj u desnoj a opasč u levoj ruci. Reče kako je maločas protrčao pored jednog drveta za kojim je stajao njemački vojnik sa uperenim šmajserom, ali nije pucao.

Slušajući u pokretu kazivanje Kerekovića, stigli smo do slijedeće kuće i tu zastali. Na oko 100 m od kuće u pravcu oznake puta za Prnjavor, bila je sledeća kuća, ali i kod nje je stajala grupa Nijemaca sa oružjem uperenim prema nama. Rusi su imali mašinke sa okruglim dobošom i držali su ih uperene prema Nijemcima. Stajali smo i posmatrali se na tako bliskom odstojanju. Niko nije pucao. Poslije nekoliko trenutaka neizvesnosti, major Dolgov je tiho rekao - »Nu, davaj!« i pošao koso prema cesti za Bastase.

Oko 200 m do puta bio je brisan prostor. Njemcima smo predstavljali izvanrednu metu, ali pucnjave nije bilo. Povlačili smo se u koloni za majorom Dolgovim, polako idući ukoso, dok su Rusi mašinke stalno držali prema Nijemcima. Tako smo stigli do ceste i polijegali u kanal. Pošto smo odahnuli, sad već u nešto sigurnijem položaju, nastavili smo povlačenje puzeći do jednog propusta ispod puta, zatim smo se provukli kroz njega, a potom, trčeći pored jedne vrzine, stigli do reke Unac ispod sela Bastasi. Sada smo već bili u mnogo sigurnijem položaju, bar što se tiče opasnosti od padobranaca. Pošto smo malo predahnuli, nastavili smo put do sela, a potom produžili na brdo iznad Drvara u pravcu Potoka.

Na putu prema ?o tocima skupila se veća grupa ljudi iz veze. Među nama su bili i Slobodan Nakićenović i Boško Skaro. Od radista, sa 4 radio-stanice, preživjeli smo Rako i ja. On je bio ranjen u leđa.

Kada smo stigli u Potoke, barake u gustoj šumi uglavnom su bilie oštećene od bombardovanja. Baraka u kojoj je bila poljska telefonska centrala bila je takođe oštećena, a linije pokidane. Nije funkcionisala ni telefonska linija za vezu sa štabom 5. korpusa u Ribniku.

Slobodan Nakićenović, ja i ljudi iz sovjetske i engleske misije, koji su takođe pristigli u Potoke, počeli smo kombinacije oko osposobljavanja nekih radio-stanica koje su bile ostale od ranije u Potocima. Međutim, ispostavilo se da su to tenkovske stanice (ako se dobro sećam tipa SET-20), ali bez vibratora koje smo mi u Drvaru koristili uz predajnik »Džek«, tako da su bile nekompletne, pa prema tome i neupotrebljive. I da su bile kompletne, ne bi se mogle upotrebiti, jer nismo imali akumulatore. Bilo je u jednom bunkeru nekoliko radio-stanica SCR-284, koje je pokazao Boško Skaro, ali ih nismo upotrebili jer se valjda smatralo da te radiostanice sa ručnim generatorom nisu pogodne za vezu na većim daljinama. Međutim, to je bila greška za koju tada nisam znao, jer mi je radiostanica SCR-284 bila nepoznata. Kasnije sam se u praksi, u 5. korpusu, uvjerio daje ta radio-stanica pogodna za održavanje radio-telegrafskih veza na vrlo velikim odstojanjima sa »L« antenom dugačkom 35 m.

Predveče je stigao u Potoke član Vrhovnog štava, Aleksandar Ranković i tražio da se uspostavi telefonska veza sa 5. korpusom. Ja i drugarica Jeka sa radiotelegrafskog kursa iz Drvara uzeli smo jedan poljski telefon i za njega prikačili liniju, tu gde jef pre bombardovanja bila poljska telefonska centrala. Pošto je linija mjestimično bila pokidana od bombardovanja, nas dvoje smo krenuli kroz šumu da je nastavljamo.

Uspeli smo da popravimo liniju i uspostavimo vezu sa komandantom 5. korpusa Slavkom Rodićem, koji je izvestio da su Njemci ušli u Bosanski Petrovac (nedaleko od Potoka, gdje se okupljao Vrhovni štab).

Skaro, Nakićenović i ja smo počeli konsultacije oko toga kako da uspostavimo narušene veze. Pošto sam znao da u to vrijeme u štabu 5. korpusa postoje dve radio-stanice MK-2, koje su imale praktično neograničen domet, a šef radioveze u 5. korpusu bio je drug Anđelko Gančević, predložio sam da se iz štaba Petog korpusa uzme jedna radio-stanica i donese u Vrhovni štab; da se šifrovanom

porukom prenesu planovi veza sa VŠ za one štabove i ustanove sa kojima štab 5. korpusa održava radio-vezu, a od interesa su za Vrhovni štab, (Glavni štab Slovenije, Glavni štab Hrvatske, 1. korpus, 1, proletersku diviziju, Bazu u Bariju itd.); da Gančević dođe iz 5. korpusa da radi kao radiotelegrafista VŠ, a ja da preuzmen njegovu dužnost u 5. korpusu, jer će se on, kao veoma iskusan radiotelegrafista, bolje snaći u ovako složenoj situaciji radio-veze VŠ nego ja, vrlo mlad (21 godina) i neiskusan radista.

Nakićenović i Škaro su se složili sa ovim predlogom, te sam, još iste noći, krenuo u štab. 5. korpusa sa nekoliko kursista iz Drvara, a ponio sam jedan engleski agregat za punjenje akumulatora.

Rano ujutru sljedećeg dana, 26.5.1944. godine, stigao sam u štab 5. korpusa, koji je bio napustio Ribnik i imao komandno mjesto bliže Potocima, na visoravni zvanoj Međugorje. Javio sam se komandantu, generalu Rodicu,*à* prenio mu naš prijedlog. Složio se snjim i uputio me kod Gančevića da to realizujemo.

Sa Gančevićem sam sve uradio kao što je bilo dogovoreno, pa je on odmah sa jednom radio-stanicom MK-2 krenuo u VŠ, a ta stanica je u štabu zamenjena stanicom SCR-284.

Slijedećeg dana, 27.5. 1944. godine, uspostavio sam radio-vezu sa Gančevićem, odnosno VŠ iz 5. korpusa ali je posle toga, veza prekinuta i nije je bilo sedam dana.

Za tih 7 dana sve veze koje je štab 5. korpusa imao održavane su normalno i redovno, ali Gančević se nije javljao. Tek sedmog dana uspostavilismo vezu sa VŠ koji se nalazio daleko - na Visu ili u Bariju.

Dušan Ćopić

RADIO-VEZE VRHOVNOG ŠTABA DO DESANTA NA DRVAR I POSLE

Posle proboja u Petoj ofanzivi, nastavili smo sa pokretom u pravcu pruge Sarajevo-Ustiprača. Na tom putu, na padinama jednog brda, vidjeli smo strašnu borbu prsa u prsa između dijelova 1. dalmatinske brigade i Nijemaca. Mi smo kasnije neometano prošli tim predjelom.

Sledećeg dana, 18. juna, približili smo se pruzi. Vrijeme za prelaz ispod mos-. ta bilo je idealno: mrak, sitna gusta kiša. U potpunoj tišini približili smo se mostu, ali baš tada je naišao blindirani voz i zaustavio se na samom mostu. Čuli smo povike »Halt, Halt!«, istovremeno iz voza je otvorena žestoka mitraljeska vatra. Mi smo tada već bili ispred kamenog mosta i nasipa zaštićeni od mitraljeske vatra. Bio je to još jedan neprijateljski obruč kojeg smo uspješno prešli.

Slijedećeg dana, u Babićima, veza je održavana normalno. Radio »Slobodna Jugoslavija« izvjestila je cijeli svijet o toku borbe u Jugoslaviji i velikoj pobjedi NOVJ.

Sutradan oko 14,00 sati nalazio sam se sa radio-stanicom u jednoj seoskoj kući u kojoj su bili i Peko Dapčević, Mitar Bakić, Vladimir Nazor, Vlado Dedijer, Vjekoslav Afrić, Slobodan Nakićenović, Mešo Antunac i još neki, kada su nas, iznenada i sa svih strana, napali Nijemci. Prvi su skočili Peko i Mitar i otvorili vatru iz automata. Peko je naredio da se kroz prozor iznese Nazor u šumu preko riječice. Ja sam brzo spakovao stanicu i istim putem sišao u šumu, a pratioci su izveli konje. Kad smo se već izvukli izvan toga obruča, Peko je naredio meni, Slobodanu i Antuncu da se vratimo, jer je u nekoj zgradi ostala saveznička radiostanica. Nas trojica smo se vratili i pretresli sve kolibe, ali stanicu nismo našli, jer su je u međuvremenu neki naši borci donijeli.

Tokom narednih dana išli smo prema Olovu i Kladnju, i prolazili smo bez borbi i bombardovanja. Održavanje veze bilo je normalno.

Napad na Kladanj je bio planiran za 20,00 sati, a već u 23,00 on je oslobođen. Mi smo se sa VŠ nalazili na brežuljku iznad grada.

Radio-vezu u Plahovićima smo održavali redovito. Odavde je jedna grupa otišla u Srbiju, a jedna, u kojoj je bio i Dušan Mileusnić sa radio-stanicom, u Vojvodinu.

Kako smo se ovdje sastali sa 5. krajiškom divizijo, koja nam je bila došla u susret a nije imala radio-stanicu, to sam ja bio upućen u 5. diviziju sa radio -stanicom, tipa »M-SET 2«, dobijenom od saveznika. Dolaskom u 5. diviziju od mah smo krenuli u pravcu cntralne Bosne, a zatim u Fojnicu. Komandant divizije bio je Milutin Morača, komesar Ilija Materić, a načelnik štaba Ratko Martinović. Meni su bili pridodati dva konjovoca, Boško Kecman, iz Drvara i još jedan-drug.iz Prijedora. Ja sam normalno radio dva-tri dana sa VŠ, ali mi se akumulator ispraznio koga ni ručnim dinamom nismo uspevali da napunimo. U Foj nicu smo stigli 16. jula i odmah sam se povezao i sa elektrocentralom i napunio akumulator, pa nastavio sa održavanju veze. U Fojnici smo nabavili jedan bicikl, te smo na jednu deblju dasku montirali dinamo i transmisiju od bicikla, preko koje smo postigli dovoljan broj okretaja za punjenje akumulatora. Tako smo kasnije normalno punili akumulator.

Nakon nekoliko dana provedenih u Fojnici, krenuli smo na visoravan trokuta Fojnica-Bugojno-Taravnik u zaselak Rostovo. Veza sa VŠ odvijala se normalno, a iz Rostova sam uspostavio i radio vezu sa 1. divizijom.

Iz Rostova smo išli na Zijamet, brdo iznad Bugojna, i gledali napad na Bugojno kojeg su izvršile jedinice 10. divizije. Sutradan, u Bugojnu, koje još nije bilo sasvim oslobođeno, postavio sam stanicu.

Nakon oslobođenja Bugojna, otišli smo u susjedno selo Bakovići i tu ostali nekoliko dana.

Iz zaseoka Bakovići otišli smo u sela iznad Donjeg Vakufa; tu smo ostali više dana. Jednoga dana bio sam pozvan u VŠ u Jajce, gdje mi je, između ostalog, rečeno da će mi poslati zamjenu i da se moram vratiti u VS. Također, saopšteno mi je da sam unapređen u čin poručnika, te su mi odmah drugovi prišili činove na bluzu. Do Jajca i natrag prvi put sam vozio se našim, partizanskim vozom.

Negdje koncem septrembra 1943. godine u okolici Donjeg Vakufa došla mi je zamjena, jedan drug porijeklom Slovenac, kojega kasnije nikada nisam sretao: predao sam mju dužnost i vratio se u VŠ u Jajce.

U Jajcu u VŠ odmah sam primio jednu radio-tanicu, a na drugoj je radio Nikoslav Stipišić, koji je u međuvremenu bio došao iz 1. divizije. Ja sam tada imao veze sa GŠ Hrvatske, Slovenije, Srbije, Makedonije, Vojvodine, štabom Mornarice, 2. i 6. korpusom. Posla je bilo i previše, a naročito sa GŠH, koji je u svakoj Vezi imao po 30-40 telegrama, a nekada i 50 i-skoro svi su bili sa oznakom, DD. Radio-letelegrafist u GSH bio je odličan i većinom bi mu primao u grupi po 10 telegrama, tj. QSG 10. Ponekad bi došao Veljko Dragičević da me malo zamjeni u radu, a kasnije mije bio pridodat na praksu neki radist Tomić, a zatim Dušanka Perović; oni su se osposobili a zatim otišli u druge jedinice

Rad sa svim jedinicama bio je dobar, osim sa GS Makedonije i GŠ Srbije-zbog slabih radio-stanica i mladih radio-telegrafista. Kasnije se pogoršao rad i sa GŠ Slovenije.

Od sredstava imao sam predajnik tipa »Džek« i prijemnik »Torn EB«. Iako je bilo previše posla, rad se odvijao normalno, jer su uslovi za rad bili normalni: smještaj, punjenje akumulatora, ishrana i ostalo.

U Jajcu, naročito na priredbama, sretao sam se sa mnogim poznatim bor cima iz drugih jedinica, koji su dolazili na razne vojne i političke kurseve.

Petog novembra 1943. godine otpočeli smo rad na predaji kao agencija. »TANJUG«, kucanjem otvorenog teksta na engleskom jeziku. Rad seje održavao bez uspostavljanja neke veze i potvrde prijema. To je za nas bilo nešto novo. Prvi je otpočeo rad Veljko Dragičević, a zatim najviše je radio Ante Runjić, sve do od-

laska u drugu jedinicu. Runjić je bio došao na kurs, ali, pošto je prilično dobro radio kao bivši telegrafist na željeznici, odmah je uključen u rad. Za ovaj rad u početku je služio predajnik »B-2«. Radom »Tanjuga« dnevno su dolazile sveže vijesti sa našeg ratišta u radio London. Međutim, mi smo svaku večer u 20,00 sati preko naše tzv. »Glavne veze« slali opširne izvještaje za radio »Slobodna Jugoslavija«, koja je redovito javljala o svim događajima sa našeg ratišta. Sa radom »Tanjuga« istina o našoj borbi proširila se u cijeli svjet.

Prilikom priprema za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, a naročito odmah poslije njega, imali smo previše posla sa Moskvom, jer su se svi proglasi, zaključci i deklaracije slali šifrovano za »Slobodnu Jugoslaviju«.

Za vrijeme boravka raznih delegacija u Jajcu uspostavio sam vezu sa kurirom Borisa Kidriča i predao mu pismo za radio-telegrafistu u GŠ Slovenije. U njemu sam mu pisao o sebi i pitao za njega i njegov rad, te mu pored ostalog rekao: ako primi moje pismo, da mi u slijedećoj radio-vezi dade QSL-brif. Ja sam na ovo skoro bio i zaboravio, kad, nakon možda 25-30 dana poslije rada sa GŠ Slovenije, on mi dade QSL-brif, a negdje početkom februara u Drvaru primim i njegovo pismo. To je bio Hrast Silvo, kasnije načelnik veze KNOJ-a.

Još u jeku neprijateljske ofanzive na Neretvi, zaključeno je da moramo osposobiti nove radio-telegrafiste ako želimo da sa uspehom održavamo planirane radio-veze. Naređeno je da 1.2. i 3. divizija iz svog sastava odrede po nekoliko boraca koje bi na kursu osposobili za radiotelegrafiste. Nekoliko drugova za taj kurs određeno je iz prateće jedinice VŠ, a drugi su stigli još dok smo se nalazili u Gorzi.

Zbog čestih pokreta kursisti su se priključili radio odeljenju VŠ i pomogli nam oko uređaja i izvora za napajanje. Većina tih novodošlih drugova: Jože Žanhov, Žika Živanović, Božo Vukmanović-Cuger, Bračo Dobrivoje i Lubivoje Mihajlović, Nikola Filipović, Dušan Karanović, Nedeljko Ivićevič, Duco iz 1. proleterske, već su imali neke veze sa radom, bilo da su završili kratke kurseve u biv. jugo. vojsci ili su radili na pošti. Radi obuke radiotelegrafije od jednog električnog zvonca napravili smo zujalicu i počeli obuku kad god bi našli vremena. Sećam se da su se tako kursisti skupili oko zujalice u vreme dok se maja meseca VŠ zadržavao u selu Donje Kruševo na ušću Pive i Tare.

Septembra mjeseca u Jajcu je formiran radio-telegrafski kurs sa oko 60 slušalaca, među kojima je bilo i nekoliko drugarica, između kojih su bile: Jelica Biočić, Ljubica Jelić, Danica, Kadira i druge. Iako je ovaj kurs imao svoju zgradu i učionu, od opreme imao je samo jednu zujalicu i najviše 3 tastera, tako daje bilo teško doći na red za kucanje.

Na kursu se izučavalo: prijem, kucanje, radio-saobraćajna pravila, rukovanje radio-stanicom, motorom i akumulatorom. Teškoća je bila i u tome što nije bilo posebnih nastavnika, već smo nas trojica, Dragičević najviše, zatim Stipišić i ja, kada smo imali slobodnog vrmeena, sa slušaocima radili prijem i kucanje, kao i saobraćajna pravila, a Nakičenović tehnički dio. Kurs je kasnije, početkom VI neprijateljske ofanzive, prebačen u Ribnik, a završio je februara 1944. godine, kada su slušaoci upućeni u jedinice.

Sedmog januara 1944. godine oko podne napustili smo Jajce zbog nadiranja jakih neprijateljskih snaga iz pravca Banja Luke. Imali smo vremena da sve uredno spakujemo i natovarimo na konje. Krenuli smo u pravcu Potoka. Sutradan navečer, u jednom zaseoku, opet nam se netko prišuljao do začelja tek formirane kolone i opalio rafal, ali, srećom, nitko nije bio ranjen.

Dolaskom u Potoke smjestili smo se u nekoliko baraka, gdje smo ostali 15 dana. U barakama smo radili normalno, ali je bilo vrlo hladno, iako se ložilo. Za vrijeme boravka u Potocima iz Dalmacije je došao odličan radio-telegrafist Mirko Rako, moj poznanik iz hidroavijacije, koji je naizmjenično radio sa mnom.

Pošto smo napuštanjem Jajca prestali predavat Tanjugov bilten, Englezi su preko Savezničke misije tražili da opet nastavimo sa radom. Nastavili smo dolaskom u Drvar.

Oko 22-23. januara 1944. godine ukrcali smo se na naš partizanski vlak i krenuli u Drvar gdje je unaprijed bilo sve određeno gdje tko ima da se smjesti. Radio odjsek se smjestio uz cestu Drvar-Grahovo. U Drvaru smo opet predavali Tanjugov bilten, a uspostavljena je i radio-veza sa bazom u Bariju. Formirali smo radio-

radionicu i radiotelegrafski kurs sa oko 60 slušalaca. Većina tih slušalaca poginula je prilikom desanta na Drvar. U Drvaru smo unapređeni: u čin majora Veljko Dragičević, a u čin kapetana Nakičenović, Stipišić i ja.

Veza sa 5. korpusom je bila povremeno otežana, a unutar korpusa i slabo organizovana. Ja sam na traženje komandanta korpusa, generala Slavka Rodića, bio upućen koncem februara u 5. korpus za načelnika veze. Sa jednim pratiocem pješke sam otišao iz Drvara preko Prekaje, Klekovače i Oštrelja u Ribnik, gdje sam stigao poslije dva dana marševanja po velikom snijegu.

U 5. korpusu lijepo su me primili komandant general Rodić, komesar Veljo Stojnić i načelnik štaba Velimir Knežević. Radio-telegrafista u štabu bio je Mate Knežević (sa kojim sam trebao uspsotaviti radio vezu iz 5. divizije dok je on bio u domobranima). Radio-stanica je bila u jednoj jami, skoro u bunkeru, sa vrlo slabom antenom i to je bio razlog slabe čujnosti. Promjenom položaja stanice i postavljanjem pravilne antene, rad sa VŠ je bio vrlo dobar. Radio sam na uspostavljanju radio veza unutar korpusa, kao i sa susjedima. Pored veza unutar korpusa i sa VŠ, održavali smo veze još sa: GŠH, 6. korpusom u Slavonij, 3. korpusom u istočnoj Bosni, odredom na Kozari gdje su radili naši bivši slušaoci D. Krušna iz Jajca, Zika Živanović i Božo Vukomanović »Cuger«. Povremeno smo radili sa našim obavještajcem, inače domobranskim radistom, na aerodromu u Banja Luci. Ovaj obavještajac povremeno bi išao na Kozaru kod partizana motociklom ijednom prilikom, početkom maja 1944. godine, kada je išao na Kozaru, naišao je na našu zasjedu i pošto je bio u domobranskoj uniformi na njega je otvorena vatra, te je poginuo. Zvao se Grbić ii Grgić iz Aleksandrova u Hrvatskom primorju.

Početkom aprila bio sam pozvan u VŠ u Drvar da preuzmem oko 15 radio-stanica koje smo dobili od saveznika, kao i neke mlade radio-telegrafiste koji su bili završili kurs. Stanice smo prevezli vlakom od Drvara do Potoka, a zatim seljačkim kolima do Ribnika. Dolaskom u Ribnik, predložio sam generalu Rodiću da dobro uvježbam radiste, što je on prihvatio. Oformio sam školske radio-mreže u kojima smo često mjenjali pozivne znakove kao i frekvence. Stanice su bile SCR284 i pogonile se ručnim generatorom i pretvaračem te smo uvežbavali punjenje i čuvanje akumulatora. Početkom maja napravio sam planove veza prema potrebama korpusa i divizija i sve mlade radiste uputio u jedinice. Rad sa ovim stanicama odvijao se sasvim dobro.

Telefonska veza sa VŠ održavala se preko jedne žice i uzemljenja, a često je bila u kvaru. Isto je bilo sa odredom u Podgrmeču, a, preko nega, sa Kozarom.

Dan posle desanta na Drvar, 26. maja došao je u korpus Boško Škare sa naređenjem VŠ da hitno dođem i donesem sa sobom radio-stanicu jer su poginuli svi radisti VŠ. Sa Škarom je došao i Dušan Ćopić koji je od mene preuzeo dužnost. Naprtili smo na konja radio-stanicu »B-2«, agregat i akumulator i krenuli.

Dolaskom u Potoke, gdje je bio VŠ, dobio sam zadatak da preuzmem dužnost šefa radio-odsjeka. Nakičenović je preuzeo dužnost pomoćnika načelnika odjeljenja veze. Istoga dana doznao sam da dolazi i Nikola Stipišić sa radio-stanicom sa aerodroma Drinići kod Petrovca. Doznao sam da su poginuli radio-telegrafisti Veljko Dragičević sa suprugom Zorom, Robert Perčić, Ivo Miličić, Stipe Nadalić i Jozo Butorac. Svi oni su bili stari i iskusni radisti, sem Zore Dragičević koja je u Jajcu završila kurs.

Pošto sam organizovao radio veze 5. korpusa i imao sve njegove planove radio-veza u notesu, te sam pomoću njih počeo uspostavljati radio-veze sa 3. korpusom u istočnoj Bosni gdje je radio moj drug Atilio Duplančić. Ova veza je uspostavljena uz lično legitimisanje kraticom DUP-GAN. (Napominjem da smo mi, većina radista, imali svoje lične kratice od tri slova imena ili prezimena).

Sa 5. korpusom na odlasku sam se sporazumeo za vezu, te je ista funkcionisala normalno. Takođe i sa 6 korpusom u Slavoniji brzo sam se sporazumio i normalizovao vezu, a sa GŠH veza je uspostavljena pomoću planova iz 5. korpusa. Preko GŠH uspostavio sam vezu sa GŠ Slovenije. Preko kurira dostavili smo planove radio-veza 8. korpusa, a preko njega i Ratnoj Mornarici, te je i to

funkcionisalo dobro. Stipišić je radio sa 6. divizijom i 1. korpusom i to mislim po planovima dobivenim preko kurira, dok je sa 2. korpusom u Crnoj gori, gdje je radio Pavle Bojčević, išlo teže, jer nismo imali njegove pozivne znakove niti frekvence. Stipišić je slušao njegov rad sa potčinjenim jedinicama i javio mu se na talasu jedne njegove divizije, ali sa jednim pozivnim znakom kojega sam se ja sjetio još iz IV ofanzive. On gaje čuo i veza je uspostavljena, ali je Bojčević sumnjao u njegov rad, iako mu se legitimisao sa BOJNIK, jer je mislio daje Stipišić zarobljen i da ga Njemci prisiljavaju da uspostavlja veze.

Bojčević nije htio odmah primiti naš telegram, već mu je dao da pričeka, te, nakon pola sata, on je nama predao depešu u kojoj je Peko Dapčević pitao druga Tita neka pitanja na koja je mogao odgovoriti jedino drug Tito. Drug Tito je odmah odgovorio i veza je nastavljena. Sa ove dvije radio-stanice Stipišić i ja preuzeli smo sve radio-veze VŠ koje su prije održavale 5 radio-stanica..

Bili smo vrlo opterećeni. Nijemci su nas stalno ometali i upadali u naš rad. Zbog toga smo često mijenjali frekvence i pozivne znakove.

Iz Potoka smo, preko Prevodca pod Šatorom i Mliništa, uz žestoku vatru mitraljeza i bombardovanje, stigli 4. juna na brdo Vitorog (pokrivenim snijegom) iznad Kupreškog aerodroma. Pred podne saopšteno je Nakičenoviću i meni da uzmemo najpotrebnije stvari za rad i najnužnije ljudstvo. Rečeno nam je da ne nosimo motor i akumulatore, jer tamo gdje dođemo ima struje. Saopšten nam je raspored odlaska na aerodrom i grupa za prebacivanje avionom u Bari. Prije odlaska slikali smo se sa drugom Titom. U sumrak smo stigli na aerodrom.

U prvom avionu, kojega je vozio ruski kepetan Šornikov, bili su drug Tito i nekoliko rukovodilaca AVNOJ-a, te članovi savezničkih vojnih misija. U drugom avionu, pored dijelova VŠ, bili su Branka Savić i Dara Puškarić, šifrantkinje, Nakičenović i ja. U slijedećim avionima od vezista stigli su Stipišić, Rako, Škare i Antunac. Dolaskom u Bari, šifrantkinje Branka i Dara, te Nakičenović i ja odvezli smo se autom u vilu Carbonara gdje smo stigli oko pola noći. Dočekao nas je Vlatko Velebit sa spremljenom večerom.

Slijedeće jutro, kao i redovito, slušao sam radio-London i čuo da su saveznici zauzeli Rim i to sam odmah javio drugu Titu. Stipišić je postavio svoju radio--stanicu dosta daleko od mene, u zgradi gdje su bili smješteni članovi AVNOJ-a.

Drugo jutro čuo sam od radio-Londona da su se saveznici iskrcali u Normandiji, te sam opet referisao drugu Titu. Toga jutra je Mirko Rako preuzeo od mene rad na radio-stanici jer se bio oporavio od ranjavanja u Drvaru, a Nakičević i ja smo, po odobrenju savezničkih šefova, iz njihovih magazina dobili nekoliko radio-stanica BC-191 70W, telefonskih centrala, telefona, kao i dosta kabla. Sav ovaj materijal prenijeli smo razaračem na Vis. Svi smo dobili i ličnu opremu: dvoje letnjih oficirskih pantalona i košulje, dva para cipela, čarapa, ranac, pribor za jelo, pranje i brijanje, te strojnicu i pištolj.

Trećega dana pred večer smo se spakovali i krenuli prema luci u Bariju. U 20,00 sati ukrcali smo se na dva engleska razarača i krenuli u pravcu Visa. Mi vezisti i šifranti, kao i uvjek, bili smo uz druga Tita, tj. na istom razaraču.

Osmog jula u 04,00 sati uplovili smo u luku Komiža na otoku Visu gdje nas je dočekalo nekoliko vojnih i političkih rukovodilaca. Odmah smo ukrcali na jedan kamion potrebno ljudstvo i materijal i krenuli u pravcu Borovika. Postavio sam radio-stanicu na brdo iznad Borovika-Žena Glava i uspostavio veze, a Nakičenović je otišao u štab Mornarice.

Drugog dana na Visu je radilo 5 naših radiostanica, a kasnije 7. Iz Ratne mornarice došli su nam radisti Nikola matana, Ivo Šegedin, Jerko Tvrdić, Nikola Certić, a kasnije iz GŠH Joza Željković i Sokolić. Na Visu smo počeli raditi u mirnodopskim uslovima, i svatko se mogao posvetiti svome radu: Nakičenović tehničkoj službi, ja radio vezama, dok je Nikoslav Stipišić upućen za komandanta radio škole u grad Vis, gdje je radio-škola mornarice prerasla u radio-školu VŠ.

Dolaskom predstavnika grčkih partizana na VŠ, negdje jula 1944. godine, uspostavi osam radio-vezu sa grčkim Glavnim štabom, koja je funkcionisal sve do januara 1945. godine, kada je prestala sa radom.

Avgusta 1944. godine uspostavili smo radio-centar po sistemu radio-biroa. U početku smo imali smetnji na prijemnicima, ali blokrianjem smetnji i to je otklonjeno, te je centar radio vrlo dobro. Za postavljanje ovog centra postojali su svi uslovi kao što su: stalna lokacija, odgovarajuće prostorije, zajednički pogon, dovoljan broj radiotelegrafista i mehaničara. Ovaj centar je radio sve do odlaska VŠ sa Visa 15. oktobra 1944. godine.

Polovinom avgusta uspostavio sam radio-vezu sa našim ilegalcem u Sarajevu koji je radio na njemačkoj radiostanici. U planu je bila jedna veza dnevno. Radist je bio odličan, ali sam osetio da radi pod vrlo teškim uslovima. Često mi je znao dati AS (čekaj), ili odjednom prekidao rad da bi se javio poslije 2-3 dana. Po radu sam znao da mu je netko dolazio u prostoriju. Tek juna 1945. godine u Upravu veza u Beogradu došao mi je Marijan Dugandžjić, moj poznanik, oficir iz bivše hidroavijacije, i rekao mi je da je on radio-telegrafist koji je radio sa nama iz Sarajeva a za račun Perića Valtera Vladimira. Provjerom načina rada i frekvenci ustanovio sam da je to tačno.

Pored svakodnevnog emitovanja biltena Tanjuga na engleskom jeziku počeli smo svakodnevno emitirati otvoreni tekst na našem jeziku. Na Visu je najviše radio za Tanjug moj pomoćnik Mirko Rako.

Sa Visa je sa drugom Vlatkom Velebitom otišao i radio-telegrafist Nikola Certić u London. On je sa sobom odnio samo radio-planove, a radio je sa engelskom radio-stanicom iz njihovog centra. Ova radio-veza bila je vrlo dobra i održavana je i poslije oslobođenja. Jedan drugi radist, imena se ne sjećam ali mislim daje bi sa Korčule, bio je upućen u Tiranu u Albaniju. Tu vezu održavali smo izvjesno vrijeme, a zatim prepustili mornarici u Boki Kotorskoj.

Oko tri sedmice prije našeg odlaska sa Visa u Krajovu (Rumunija), otok je avionom napustio drug Tito, sa nekoliko saradnika, kao i radista Mirko Rako i šifrantkinja Branka Savić. Rad sa njima iz Krajove bio je vrlo slab (slabo se čuo) i često smo tranzitirali preko štaba u Srbiji.

A 15. oktobra 1944. godine sve smo demontirali i pripremili za pokret, te, u predvečernjim satima, avionom napustili vis i preko Barija, gdje smo se zadržali oko 2 sata, produžili za aerodrom Divci kod Valjeva, a zatim u Valjevo, gdje smo ostali jedan dan i uspostavljali veze. Drugog dana smo se vozom prevezli u Aranđelovac, gdje smo čekali oslobođenje Beograda.

Mislim 22. oktobra 1944. godine u jutarnjim satima prebacili smo se kamionima iz Aranđelovca u oslobođeni Beograd. Šve radio-veze u Beogradu funkcio- ^ i sale su normalno jer su postojali svi kadrovski i materijalni uslovi za rad. Uspostavili smo predajni radio-centar. Predajnici su bili na Banjici, a prijemnici u Jednoj privatnoj zgradi pod Zvezdarom. Depeše od prijemnog centra do Generalštaba i obratno prenošene su teleprinterom.

Dolaskom u Beograd, poslije izvjesnog vremena Tanjug se odvojio od nas, te je sa njime otišao i telegrafist poručnik Mirko Rako, koji je odnio sa sobom [1] predajnik 300 W. »Alochio Bachini«.

Koncem decembra 10944. godine stigla je sa Visa prva grupa slušalaca naše r'adio-škole, a ostali dio, sa nastavnicima i rukovodstvom škole, negdje koncem februara 1945. godine. Odmah zatim u Beogradu je formirana škola vezè. Svi svršeni radisti sa Visa odmah su raspoređeni u operativne jedinice i UDBU
gdje su uspješno nastavili rad.

Naša posljednja ofanziva za konačno oslobođenje domovine, aprila mjeseca 1945. godine, zatekla nas je potpuno spremne.

Anđelko Gančević

KAKO SAM PREŽIVIO DESANT NA DRVAR

Prije dolaska u Drvar, na kurs radio-telegrafije, nalazio sam se u 2. bataljnu 9. brigade 20. dalmatinske divizije, na dužnosti vodnog delegata u 3. četi. U Drvar sam stigao koncem marta 1944. godine. Sjedište kursa je bilo u zgradi tadašnje osnovne škole. Kurs je već bio započeo s radom kada je moja grupa stigla, a zatekli smo oko 120 slušalaca iz svih naših jedinica. Do desanta naš život i rad tekli su normalnim tokom. Učenje je bilo glavni zadatak, izlazaka je bilo veoma malo, a naročito za našu, dalmatinsku grupu, koja je bila u velikom zaostatku sa gradivom.

Bili smo podijeljeni u dvije čete. Svi smo bili članovi SKOJ-a, a nekolicina i članovi Partije. Poklanjala se velika briga izboru mladog kadra za te odgovorne dužnosti, jer su sve jedinice zahtijevale dobre radio-veze i pouzdane radio-telegrafiste manipulante.

Komandir radio-telegrafskog kursa bio je major Veljko Dragićević, što je obavljao pored svoje redovne dužnosti, načelnika radio-veza Vrhovnog štaba NOV i POJ. Komandir 1. čete u kojoj sam se nalazio, bio je Dušan Ćopić. Jedan od nastavnika bio mi je Krsto Zlodre.

Pored kursa radio-telegrafista, bio je organizovan i kurs radio-mehaničara, koji se održavao pri radionici veze Vrhovnog štaba, pod rukovodstvom Slobodana Nakićevića i Boška Škare.

Materijalno obezbjeđenje našeg kursa bilo je vrlo skromno. Nije bilo dovoljno olovaka, papira, teka, tastera, radio-stanica, itd. Radio-stanice na kojima smo radili bile su SET-19 (tenkovske), tek dobivene od saveznika.

Entuzijazam, volja, požrtvovanje i nastojanje svakog pojedinca da što bolje, i što prije, savlada potrebno gradivo u ovim teškim materijalnim uslovima - odlikovali su svakog slušaoca. Radilo se danju i noću, na tasterima i radio-stanicama, po grupama.

I prije desanta neprijateljski avioni su često izviđali nad Drvarom. Jednom prilikom su bombardovali. Tada je poginuo i naš drug sa kursa. Njegova smrt nas je veoma pogodila, naročito kada smo pročitali pismo koje je dobio neposredno prije pogibije, tako da nije imao prilike da ga pročita. U pismu je njegova drugarica pisala da su dobili sina kojeg je željno očekivao.

Poslije ovog tragičnog događaja dogodilo se nešto što nas je sve veoma obradovalo i pomoglo nam da prebolimo taj gubitak. Jednog dana, oko mjesec dana prije desanta, naš kurs je posjetio drug Tito. Mi slušaoci nismo bili s tim unaprijed upoznati, pa smo se iznenadili kad je, za vrijeme školskog sata, u razred ušao nama nepoznat drug, kojeg je naš komandant škole oslovio sa »druže v Maršale«. U tom trenutku mi smo shvatili da se pred nama nalazi naš Vrhovni komandant. Drug Tito se zanimao za uvjete rada i života u školi. Sa svakim slušaocem, pa tako i sa mnom, razgovarao je raspitujući se o svemu. Na mene je ostavio snažan dojam i do kraja života neću zaboraviti njegove blage oči i topao očinski glas.

Nastupajući 25. maj dočekao sam na dužnosti, kao stražar na stražarskom mjestu, u smjeni od 24.00 do 02.00 sata. Za vrijeme dužnosti misli su mi odlutale u moju sunčanu Dalmaciju, moj rodni Trogir. Počeo sam da se prisjećam svog djetinjstva, roditelja kojima sam bio jedinac, prijema u SKOJ u martu 1939. godine. Tako razmišljajući, u mislima sam vidio majku kako mi čestita 21. rođendan, koji je padao 25. maja, ne sluteći da ću se upravo tog rođendanana sjećati do kraja života. Sanjareći završio sam svoju službu i otišao na spavanje.

Ujutro, kao obično, buđenje u 5 sati, zatim doručak, uzimanje oružja i radiostanica, i odlazak na teren, malo dalje od škole, kod potočića zvanog Škorić. Tog dana, pored vježbe na radio-stnaici imali smo i vojnu nastavu - učenje pozdrava. Zbog toga smo oružjje i radio-stanicu odložili u jednoj pojati, a onda nedaleko od pojate nastavili učenje pozdrava. Pri tom nam je mjesto, gdje se vrše žito (guvno) bilo improvizacija za rukovodioca. Pored sve ozbiljnosti, ipak bi na momen-

te prevladao momački nestašluk. Odjednom su se nad Drvarom pojavili neprijateljski avioni koji su u obrušavajućem letu počeli bombardovati i mitraljirati.. Ćula se komanda »U zaklon!«.

Sa grupom od 23 druga i jednom drugaricom, Ličankom, spustio sam se u potok u kojem je žuborila voda. Nismo bili uzeli oružje, misleći da će taj avionski val brzo proći. Na našu žalost, prevarili smo se, jer su bombardovanje i mitraljiranje nastavljeni sa sve većom žestinom. Nailazila je eskadrila za eskadrilom. Našu grupu u potoku su primijetili, te su nas napali sa razornim bombama, mitraljeskom vatrom i zapaljivim bombama.

Na svega 20 do 40 metara od mene, jednog našeg druga obuhvatio je plamen od zapaljive bombe. Njegovo zapomaganje je trajalo kratko vrijeme, dok nije podlegao opekotinama, ali taj užasni prizor ne mogu nikada zaboraviti.

Skriveni u potoku, očekivali smo prestanak bombardovanja, ali na našu nesreću nebo je nad Drvarom ponovo zabrujalo od motora transportnih aviona -počeoje vazdušni desant. Pošto smo bili primjećeni od aviona koji su bombardovali nismo imali mogućnosti da se spašavamo bjekstvom uz potok, padobranci su počeli padati oko naše grupe, na daljini od 10-15 metara.

Misleći da ćemo se spasiti skrivanjem u žbunju, u samom potoku, mi smo polegli u vodu, ali su nas padobranci primijetili i nogama istjerali iz žbunja.

U žbunju nedaleko od mene, ležala je drugarica iz Like, ranjena u nogu zrnom iz avionskog mitraljiranja. Ja i još jedan drug smo pokušali da joj pomognemo, ali su nam to zabranili njemački padobranci. Jedan od njih vidjevši da ona ne može da ide, uzeo je pištolj i ispalio joj nekoliko metaka u glavu. Zatim su nas 23 izveli iz potoka i postrojili kako bi nas mogli pretresti i usporediti sa slikom koju su svi posjedovali. Mi u prvim minutama nismo znali koga predstavlja slika koju oni posjeduju, ali nije prošlo ni par minuta a Nijemci su nam je pokazali. To je bila slika druga Tita. Tražili su, riječima, koje mi nismo razumjeli, i gestikuliranjem - da kažemo gdje se nalazi Tito.

Naš odgovor je bio ćutanje iako smo svi vrlo dobro znali gdje se drug Tito nalazi. Vidjevši da nećemo odati mjesto boravka našeg Vrhovnog komandanta, oni su se okomili na nas, poput krvoločne zvijeri. Dok smo stajali u redu sa uzdignutim rukama, padobranci su počeli da iskaljuju svoj bijes: udarali su nas puškama, šmajserima, nogama i šakama, i to do iznemoglosti. Kad bi se izmorio jedan padobranac nastavljao bi drugi, i tako redom. Tukli su nas nemilosrdno, misleći da će na taj način doći do podataka koje su tražili. Dok su nas tukli, stalno su nešto ponavljali, ali smo mi jedino razumjeli ime Tito. Ponavljali su se udarci vojničkom puškom - u prsa, u želudac, u leđa, u glavu. Dok su oni iskaljivali svoju krvoločnu narav - kod nas se javio prkos, mržnja i želja za osvetom. Kad su se izmorili, ponovno su nas pretresli.

U našoj grupi se nalazio kršni Krajišnik, mladić vedra duha, borac proleterske jedinice, koji je na sebi imao uniformu italijanskog vojnika. Misleći da pred sobom imaju Italijana, Nijemci su ga izveli pred stroj i pitali da li je on Italijan Badoljo. Proleter je ponosno odgovorio: »Ja sam partizan, proleter!«. Na to mu je jedan padobranac prislonio šmajser uz glavu i cijeli okvir ispucao u njega. Mozak, kosa i kosti - letjeli su na sve strane. Kršni Krajišnik je umro kao heroj - bez jauka. Drugi naš drug je pokušao da bježi. Nijemci su ga pustili par metara, a onda otvorili vatru iz mitraljeza i šmajsera. Nisu prestali da pucaju ni kada je pao, već su sa naročitim užitkom nastavili da pucaju u njega kao u metu.

Nas preostale, koji smo sa uzdignutim rukama čekali u stroju, ponovno su počeli da tuku - dok se nisu zamorili. Bjesnilo im je sijevalo iz očiju, naročito kada su vidjeli da ne mogu slomiti naš ponos, da nam ne mogu utjerati strah i prisiliti nas da molimo milost.

Događaj što se zbio poslije par minuta, nama koji smo preostali u grupi, ulio je hrabrost da smjelo gledamo smrti u oči. Drvar je gorio. U Drvaru se ginulo. Nebo nad Drvarom je bilo tamno od dima. Zemlja je gutala krv. U ovom užasnom prizoru našla se djevojčica od tri-četri godine. Njene oči su vidjele svu strahotu. Tražila je majčinu zaštitu. Željela je da svoju glavicu nasloni majci na grudi.

Ali - majke nije bilo. Tražeći majku, dijete nailazi na našu grupu. Plače, doziva svoju majku, traži zaštitu, ali toga nema kod zvijeri. Lijepo uplakano lice, rumeno kao dvije rumene jabuke, dva crna oka iz kojih ne sija radost već suze, tuga i strah - urezuju se u sjećanje. Dijete ne zna, u strahu, tko je prijatelj a tko neprijatelj, pa traži zaštitu od padobranca. Dolazi do njega sa svojim uplakanim očima. Pruža mu drhtave ručice daje zaštiti. On ne samo što ne poznaje milost, već dijete gleda očima željnim krvi. Vadi pištolj i puca u glavu djevojčice. Lijepe oči se zauvijek sklapaju.

Dok se ta tragedija odigrava nailazi padobranski oficir. Naređuje da nas strijeljaju. Oficir komanduje, padobranci pucaju u nas i moja grupa pada kao pokošena - bez glasa, bez traženja milosti. Dva metka su me okrznula po vratu i ja sam pao među mrtve drugove, ne znajući da li je tko ostao živ. No Nijemci su se plašili i mrtvih partizana, tako da su nas tri puta prevrtali u toku dana. Kada su nas treći put pretraživali ubili su nam jednog druga, a mene su žestoko udarali čizmom u želudac.

Borci 6. ličke divizije su nas, pred konac dana, spasili. Ustanovilo se da smo od nas 24 borca preživjeli samo trojica. Poslije sam dodijeljen divizijskoj bolnici 6. ličke do susreta sa 8. korpusom, gdje sam nastavio lječenje, u korpusnoj bolnici. Potom sam bio prebačen na liječenje u Italiju.

Lovre Katalinić

KURIRI SU BRANILI VRHOVNOG KOMANDANTA

Sedmog januara 1944. godine Vrhovni štab je napustio Jajce i prešao u Potoke. Bili smo smješteni u drvenim barakama koje su ranije izgradile inženjerijske jedinice Vrhovnog štaba. Odatle se i sjećam Mirka Raka. Došao je iz Dalmacije. Njega sam ranije dobro poznavao iz bivše jugoslovenske ratne mornarice. Prije rata radio je i kao radiotelegrafist u novinskoj agenciji »Avala« u Beogradu. Ovdje sam prvi put bio prisutan kad je Veljko Dragičević održao radio-vezu sa radistom obavještajca »Valtera«. Taj radist je radio pod teškim uslovima. U radu je prekidao emitovanje radiograma i onda, poslije izvjesnog vremena, nastavljao bez novog pozivanja. Njegova je šifra bila slovčana, umjesto naše brojčane. Veljko mi inače, do tada nije govorio o ovoj vezi. Kod nas je važilo pravilo »može se znati samo ono što je potrebno znati«. Neposredno poslije rata, pričao mi je Anđelko Gančević da je Marinko Dugančić, naš poznanik, bio radiotelgrafist »Valtera«.

U Drvaru, u prvo vrijeme, imali smo tri radio-stanice, a kasnije četiri, pa mislim i pet. Brzo smo učvrstili veze. Radio-stanice smo postavili u kuće na izvjesnom odstojanju jednu od druge. Radio sam na »Džeku«. Rako i Gančević bili su u drugim kućama. U Drvaru je trebalo pokušati sa uspostvom direktne radio-veze sa Glavnim štabom Makedonije. Do tada smo s njim održavali radio-vezu posredovanjem radio-stanice 2. udarnog korpusa u Crnoj Gori. Direktnu vezu sa štabom Makedonije iz Drvara ja nisam uspio uspostaviti. Naime, pri pokušaju, čuo sam ga, ali vrlo slbo - na mahove. Kada i koje i otkuda uspostavio direktnu radio-vezu sa Glavnim štabom Makedonije, nije mi poznato.

U Drvaru smo uspostavili radio vezu sa našom bazom u Italiji. Učvrstili smo radio-vezu sa štabom Mornarice. Ova veza je dobijala na značaju, sobzirom da se radiklo o odbrani Visa i snabdijevanju iz Italije.

Ne znam kada je uspostvljena radio-veza sa Glavnim štabom Srbije. Poslije desanta na Drvar, ja sam radio na obnavljanju veza, ali znam da Glavni štab Sr-

bije nije bio u planu obnove veza, pa vjerujem da tu vezu do tada nismo ni bili uspostavili. Vjerojatno da je ona uslijedila kasnije, sa Visa.

U Drvaru smo dobili nove radio-telegrafiste. Među njima i Dušana Copića i Carića, naše kursiste iz Jajca.

Sada je situacija dozvoljavala da se Veljko više posveti samoj organizaciji veze, snabdijevanju jedinica orpemom veze i upućivanjem radista u jedinice. Gančević je upućen u 2. bosanski korpus za rukovodioca veze. Slobodan Nakićević je rukovodio radionicom a i u školi je bio nastavnik. Ja sam postavljen za komandanta Radio-telegrafske škole Vrhovnog štaba. U to vrijeme dobijali smo već od saveznika iz Italije nešto materijala za vezu. Radisti su upućivani u jedinice sa radio-stanicama. Među radistima bilo je najviše naših kursista iz Jajca.

Veljko Dragićević se u Drvaru oslobodio neposrednog rada za tasterom - rukovodio je cijelim radom. U novim uvjetima pred njima su se postavljali novi zahtjevi. Pored ostlaog, porastao je broj operativnih štabova, a i zahtjevi za vezom, kao instrumentom komandovanja aktuelizirani su. Organi u Vrhovnom štabu su počeli od Veljka tražiti više. On treba da obuhvati svu složenu problematiku organizacije veze, funkcije i razvoj cjelokupnog sistema veze na nivou cijele armije. On se saglasio da se iz Glavnog štaba Hrvatske povuče Zlatko Kereković, viši oficir bivše jugoslovenske vojske inače vezsita.

Kereković se pojavi pri Vrhovnom štabu prije desanta na Drvar. Za vrijeme njegovog boravka pri Glavnom štabu Hrvatske, izdavali su i neki glasnik veze u kome su tretirana pitanja iz načela organizacije veze u borbenim jedinicama. Na planu izdavačke djelatnosti bili su izspred nas.

Radio-telegrafska škola se sastojala iz dva tečaja: radio-telegrafskog i radio-mehaničarskog. Dok je broj kursista prvog bio oko 150, u drugom je bilo oko 20 slušalaca. Škola je započela rad u teškim uvjetima. Zgrade su bile bez vrata i prozora, prostorije pune snijega, a svud je bilo vrlo hladno. Opremili smo učionice zujalicama, koje su izrađene u našoj radionici. Grupe su bile velike. Svaka grupa je imala svog nastavnika iz primanja sluhom i kucanja. Nakičenović je držao časove kao u Jajcu, a Boško Skaro je obučavao kursiste u rukovanju benzinskim agregatom za punjenje akumulatora. Ja sam vršio provjeru znanja iz predavanja Nakićenovića. Komesar Škole, Žika Stefanović, držao je političku nastavu. Ša kursistima smo izvodili i vojničku obuku.

Dolaskom u Drvar bili smo upoznati sa mogućnošću da Nijemci izvedu napad na Drvar. Dobili smo naređenje da oko škole i prilaza k njoj iskopamo rovove. To smo i učinili. U vrijeme desanta mnogi kursisti su u njima našli smrt.

U obuci radio-telegrafista izmijenili smo metodologiju obuke u primanju sluhom. Stari metod je zahtijevao da se u početku kuca polagano, a onda, postepeno sve brže i brže. Novost se sastojala u tome da smo u samom početku otkucavali znakove brzinom od 120 znakova u minuti.

Neko vrijeme pred desant upućen sam sa trojicom kursista (Orlić, Vukobratović i Dukić) i jednom sovjetskom grupom oficira na poljski aerodrom kraj Bosanskog Petrovca. Imali smo zadatak da uspostavimo radio-vezu sa aerodromom pored Moskve, preko koga će se nama otpremati zračnim putem ratni materijal. Rusi su imali i radio-stanicu za navođenje aviona. Vezu smo brzo uspostavili radio-stanicom »Džek«. Bili smo smješteni na dnu aerodroma, u kamenjaru. Održavali smo, dnevno, radiovezu sa Vrhovnim štabom u Drvaru.

Kad je uslijedio desant i izvršen prodor na Ripačkom klancu kod bihaća, napustili smo aerodrom i uputili se prema Vrhovnom štabu. Jedan ruski pukovnik avijacije, koji je bio na aerodromu, vodio nas je po karti. Drugo ili treće jutro priključili smo se dijelovima Vrhovnog štaba. Rusi su uništili svoju radio-stanicu za navođenje; pukovnik je to i meni sugerirao, ali gaja nisam poslušao. Na djelu puta ponovno mi se obratio i zahtijevao od mene da sklonim radio-stanicu. Zaista, na putu su se širile razne vijesti, a bojali smo se da ćemo u šumi biti iznenađeni od Nijemaca. Ja sam izabrao jedno markantno mjesto ispod jednog velikog kamena, koje se moglo upamtiti kao orijentir, i tamo sklonio radio-stanicu.

To sam učinio sa svojim kursistima, kako bi oni bili upoznati gdje se radio-stanica nalazi.

Prvo sam sreo Nakićenovića. Upoznao me je sa teškom situacijom: Veljko Dragićević i većina radiosta su poginuli, radio-stanica i drugi materijal je uništen ili zaplijenjen. Rako je ranjen. Pitao me je da li sam sa sobom donio radio-stnaicu. Uputili smo sva tri kursista da se vrate po stanicu. Rekao mi je da treba da uspostavim narušene veze, u prvom redu sa 2. udarnim korpusom u Crnoj gori i štabom Mornarice.

Nekoliko dana prije desanta bio je otpremljen iz Drvara u Potoke neki materijal za vezu. Tu je bila i jedna radio-stanica SET-19 ili SET-22. S tom radio-stanicom trebalo je da uspostavim radio-vezu sa 2. udarnim korpusom u Crnoj Gori. Ova veza je bila već dva-tri dana prekinuta.

Poziv sam riješio da uputim na talasu i pozivnim znacima koje sam upotrebljavao kada sam, još iz Jajca, radio sa njim. Njegovog radistu, Pavla Bojčevića, poznavao sam još iz bivše JRM. Bili smo školski drugovi, a sreli smo se i na Sutjesci, pa smo, u toku IV i V ofanzive, po nekad održavali radio-vezu. Te radio karakteristike bile su dugo u upotrebi i meni su se utisnule u pamćenje.

Radio-stnaicu smo ponijeli na najviši brežuljak, uzeli dugačku žičanu antenu i vezali je za vrh najviše bukve. Svi su se okupili oko stanice. Uputio sam poziv i u intervalu i povremeno ubacivao PAUL de NIK (Pavle zove Nikoslav), da bih mu svratio pozornost na sebe. Vjerovao sam da me on traži, jer je to nalagala izuzetna situacija. Pozivao sam nešto dulje nego što je to inače običaj. Kada sam isključio predajnik, odmah sam ga našao, jer sam znao njegov kristal (talas). U pozivu sam mu označio da imam za njega hitan telegram.

Radiogram je bio kratak. U njemu je obavješten korpus o desantu. Poslije predaje, Pavle je meni počeo postavljati otvoreno neka pitanja. Naime, pitao me za neke naše školske drugove. Ukratko sam mu odgovorio. On je, po nagovoru komandanta, vršio provjeru moga indentiteta. Štab Korpusa je vjerovao da se nešto teško zbilo sa Vrhovnim štabom. Javile su se kod njih razne sumje. One su se nekoliko dana »bistrile« putem radiograma, dok se nije povratilo povjerenje.

Poslije desanta, kad smo se sredili i skupili saznao sam daje najveći dio kursista iz Drvara poginuo ili je bio zarobljen, a kasnije streljan. Manji broj je preživjeo.

Poslije obnavljanja radio-veze sa 2 udarnim korpusom, svima je bilo lakše. Poslije desanta bile su dvije varijante daljeg kretanja Vrhovnog štaba. Jedna je išla u prvcu Crne Gore, a druga za Vis. Kad sam došao u Vrhovni štab, našao sam Anđelka Gančevića.

Pozvali su ga iz 5. korpusa. Štab korpusa je bio u Drinićima, dakle blizu. Iz Potoka je on već sa ovim Korpusom održavao radio vezu. On ju je obnovio, a ta veza je bila vrlo važna. Sa 8. korpusom uspsotavljena je veza preko kurira i tim putem, dostavljeni su mu novi podaci za vezu. Obnova veze vršila se u uvjetima neprekidnog i usiljenog marša Vrhovnog štaba. To su bili danonoćni marševi, bez odmora i bez hrane. Za nas, radiste, odmora pogotovo nije bilo. Sa štabom Mornarice uspostavio sam vezu pred polijetanje za Italiju. Radio-vezu sa Moskvom obnovili smo tek sa Visa. Rusi su bili iznijeli svoje radio-stnaice iz Drvara. Preko njih smo poslali nove radio-karakteristike Moskvi za vezu s nama.

Iz Italije, iz Barija gdje smo se zadržali 2-3 dana, sjećam se, održavao sam radio vezu sa 3. bosanskim i 2. udarnim korpusom. Ovdje se daljina već osjećala u slabijoj čujnosti ali vezu sam održavao. Vrlo dobro sam čuo 2. udarni korpus.

Dolaskom na Vis, juna 1944. godine, prvi naš zadatak bio je izabrati pogodno mjesto za radio-centar, učvrstiti radio-veze i uspostaviti nove. Smjestili smo se u selu Žena Glava. Odavde su se udaljenosti sa korespondentima na kopnu povećale.

Na Visu smo zatekli jednu jaču stacionarnu radio-stnaicu. Nju je ranije koristio talijanski garnizon na Lastovu ili na Visu. Preko nje sam obnovio radio vezu sa Moskvom, a vezu sam održavao sa jedinicama na kopnu. Također, s njom

sam održavao radio-vezu sa štabom grčkih partizana. Kod nas, pri Vrhovnom štabu, nalazio se njihov delegat. Poslije sam za njega primao ratne izvještaje koje je emitovala radio-stnaica grčkih partizana.

Ovdje su se pojavili novi radio-telegrafisti. Ivan Šegedin iz Korčule radio je kasnije na predaji izvještaja agencije TANJUG. Božidar Milatić, bivši radio-telegrafist 3. udarne divizije, radio je na vezama OZN-e. Ona je obuhvatala sve republičke centre. Mreža se postepeno širila. U radio-centru pojavio se radio-telegrafist Tvrđejić, bivši podoficir JRM i neki Slovenac, koji je bio došao na Vis sa drugom Kardeljom.

Operativni radio-centar Vrhovnog štaba bio je već opremljen modernim i jakim radio-stnaicama. Sredstva su korištena po sistemu biroa, predajnici su upravljani iz prijemnog centra telefonskim putem. Anđelko Gančević je rukovodio centrom.

Slobodan Nakičenović se ovdje više posvetio pitanjima snabdjevanja naših jedinica opremom za vezu preko saveznika u Italiji. Po našim zahtjevima saveznici su dostvljali orpemu za vezu jedinicama na kopnu avionima, bilo spuštanjem padobranom ili ateriranjem.

Zlatko Kereković se bavio pitanjima orgnaizacije, izrade formacijskog sastava jedinica za vezu.

Poslije učvršćenja veze, postavljen sam za komandira Radio-telegrafskog kursa pri Mornaričkoj školi na Visu. Komandant škole bio je Jure Bonači. Poslije odlaska štaba Moranrice na Hvar, kurs je prerastao u Školu za vezu Vrhovnog štaba. Ja sam postavljen za komandanta škole. Škola je bila smještena u tzv. Češkoj vili.

Kursisti su pristizali u izvjesnim vremenskim intervalima, tako smo formirali grupe i učionice. Svaka grupa je bila vezana za svoju učionicu i svog nastavnika iz kucanja i čitanja sluhom. Napredniji iz čitanja sluhom su, poslije nekog vremena, prelazili u starije grupe. Važio je princip selekcije. Programi iz teoretske nastave bili su sada solidniji, na višem nivou nego što je to bilo u Jajcu ili Drvaru. Objektivne okolnosti su to omogućavale. Trajanje kursa produženo je na 4-5 mjeseci; nastavnički kadar je bio vrlo dobar. Većinom su to bili mornarički oficiri i podoficiri bivše JRM, svi stručni u svojoj oblasti. Opremljenost učionica je bila vrlo dobra. Tu je pomagala naša radionica pri Vrhovnom štabu. Slušaoci su bili mladići i djevojke, mahom iz Dalmacije.

Nastavni predmeti su bili: Osnovi elektrotehnike; Osnovi radiotehnike; Matematika; Kucanje i čitanje sluhom; Rukovanje radio-stanicama; Politička nastava, Egzecir.

Škola je bila opremljena s nekoliko tipova radio-stanica za obuku. Težište je u obuci bilo da slušaoci nauče podesiti i menjati talasnu dužinu, uključiti i isključiti radio-stanicu, postaviti antenu i uključiti izvore elektro-energije, kao i na stupanju u radio-vezu sa korespondentom i predaji radiograma.

Tada je bio riješen problem nabavke papira potrebnog za pisanje prilikom vježbi čitanja sluhom. Papir smo dobijali od štamparije Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju, i to odsječke od otpadaka, ali to nas je potpuno zadovoljavalo.

I društveno-politički život se odvijao redovno, poslije podne. Postojala je partijska organizacija, a i skojevska organizacija je bila aktivna. U početku, komesar škole bio je Žika Stefanović, a kasnie Baranović.

Škola je završila rad krajem januara 1945. godine. Na Visu smo izvršili raspored slušalaca po štabovima i ustanovama. Kvotu za raspored dobili smo od Vrhovnog štaba. Kursisti, koji su raspoređeni u jedinice u Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori, prešli su put do mjesta opredjeljenja grupno. Na put ih je poveo komesar Baranović. Od Dubrovnika do Beograda najveći dio puta kursisti su prešli pješke.

Nikoslav Stipišić

O VEZAMA

SA LIČKIM PROLETERIMA OD DRVARA DO SREMSKOG FRONTA

U prištapskim jedinicama 1. proleterskog korpusa bilo nas je desetak drugarica. Naše međusobno prijateljstvo, drugarstvo i privrženost izgrađeni su još u 1. proleterskoj diviziji, kroz golgote4. i 5. ofanzive. U4. ofanzivijasamjoš nosila u torbi na leđima mog prvenca, sinčića Gvozdena. Gvozden je bio jako mali. Utopljavala sam ga i njegovala što se najviše moglo. Sve drugarice su mi brižno pomagale. Ali, zima, glad, tifus, borba i danonoćni marševi, za mog Gvozdena ostali su nesavladivi. Umro mi je na rukama tu, na domak Kalinovika. Ostala je mala humka smrznute zemlje, a moje srce, kao da je i ono smrzlo kao da više nije imalo zašto da kuca.

Drugarice me ni za trenutak, čak ni u mislima, nisu ostalvjale samu. Bila sam stalno okružena njihovom velikom pažnjom i saosjećanjem. Valjda je otuda ponovno i dolazila ona natčovječanska snaga i volja da se borimo!

U oktobru 1943. godine sekretar u štabu korpusa, drug Mika Đorđević, saopštio mi je da sam određena na radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu u Jajcu. Bilo mije teško i žao da se rastanem od nezaboravnih i voljenih drugarica, ali sam se u isti mah i obradovala što idem na kurs. Radovala sam se jer sam znala da ću za vrijeme trajanja kursa biti u blizini svoga druga, Vili Šimunov - Barbe, koji je radio u tek osnovanom TANJUG-u pri VS. i - jer sam bila svjesna da ću kao radio-telegrafista dati veći doprinos borbi za slobodu. Sa pomješanom tufom i radošću pohitala sam na naš »partizanski expres -ćiru« sa »G« vagonima, oji je od Bugojna do Jajca klackao tako dugo kao da prelazi stotine, a ne desetine kilometara.

Na kursu, već u prviom susretu, stekla sam nove (nezaboravne) drugarice i drugove, gotovo kao i one sa kojima sam se prethodnog dana sa suzama rastajala. To ratno drugarstvo mi je zauvjek ostalo u uspomeni, kao najveće bogatstvo, koje se u drugim prilikama ne može ni steći ni shvatiti. Drugarice sa kursa Nevenka, Jelena, Kadira, Tonka, Šefika, Zora i druge, ostale su trajno u mojim najdražim sjećanjima.

Kurs je počeo odmah i radili smo po cijeli dan. U početku mi se stvorio takav košmar u glavi, da sam mislila da se to sve nikad neće srediti i učvrstiti. Signali Morzeovog koda, brzina i kvalitet njihovog primanja i davanja, saobraćajna pravila, sastav predajnika i prijemnika, razne sprege, oscilatori, pojačivači, modulacije, djelovi kompleta, akumulatori i baterije, kiseline i ogroman broj drugih pojmova, rpedmeta i vještina, sve je to bilo nešto sasvim novo i nepoznato za sve nas kursiste.

Brzo smo došli do spoznaje da je zaista teško postati radio-telegrafista. Još dok smo gledali i slušali Veljka Dragićevića, sa kakvom on brzinom i lakoćom održava veze, onda su u meni, istovremeno, narastali divljenje i bojazan. Veljko mi je izgledao kao fenomen - natprirodan, a ozbiljno sam se pribojavala da nikad neću uspjeti da postanem dobar radio-telegrafista.

Prionuli smo na rad što smo najviše mogli. Svima nama je bilo rečeno da smo na kurs odabrani na osnovu borbenih zasluga, moralnih i ljudskih vrlina i sposobnosti, i da nam se time ukazuje novo, veliko povjerenje. To novo povjerenje svako od nas je želio da oprvda na najbolji način. Zavladao je radni i tak-

mičarski duh i svaki minut vremena bio je dobro upotrebljen. Kurs je imao dvije zujalice, tastera je bilo koliko i nas kursista i imali smo četiri ili pet nekompletnih radio stanica (njemačke, talijanske i iz bivše jugosl. vojske); na njima smo se uvježbavali. Ova sredstva su nam uvjek bila na raspolaganju.

Nastavnici na kursu su bili Veljko Dragićević, Slobodan Nakićenović, Nikoslav Stipišić i Dušan Ćopić. Oni su istovremeno održavali i sve veze za potrebe VŠ i uz to, vodili kurs. Radilo se neprekidno. Kad sa nama nije bio nastavnik, sami smo uvježbavali i ponavljali. Vrijeme kao daje letilo. Nisam osjetila nikakav prelomni uspjeh, ali sam, poslije otprilike dva mjeseca, mogla dosta dobro da primam i otpravljam Morzeove signale, da rukujem radio-stanicom i obavljam druge poslove. To je došlo neosjetno, kao zrno po zrno.

Pored ovog osnovnog rada, na kursu se odvijao veoma inteznzivno politički i kulturni rad. Prorađivali smo istoriju SKP-b, dijalektički materijalizam i odabrane članke iz BORBE i iz Informativnog biltena.

Izdavali smo stalno zidne novine, na čijem stvaranju smo svi učestvovali. Pisali smo o našem radu i obavezama, opisivali svoje ranije doživljaje, neki su pisali i pjesme, a najviše je bilo pošalica iz našeg tekućeg života i rada, koje su stvarale bolje raspoloženje i davale volju, ali su, istovremeno, i osiono bockale sve one sitne slabosti i manjkavosti. U Jajcu se u to vrijeme odvijao poznati i veoma intenzivni politički život i rad (Drugo zasjedanje AVNOJ-a, predstave pozorišta narodnog oslobođenja VŠ i drugo), pa smo i mi često bili sudionici, što nas je još jače motivisalo za dobro obavljanje zadatka.

Poslednjih dana decembra, kada je već uveliko otpočela 6. neprijateljska ofanziva, napustili smo Jajce, a kurs je bio razmješten u selu Busije u rejonu Gornjeg Ribnika. Bili smo u malim kućama - brvnarama u više grupa, jer nas ni jedna nije mogla sve primiti. Bilo je jako hladno. Zujalica je šetala od grupe do grupe. Veljko Dragićević je ostao sa VŠ, radi tekućih operativnih veza, a Slobodan Nakićenović je tragao za boljim mjestom za rad kursa.

Vrijeme do polovine januara kao daje bilo izgubljeno. Ništa se nije napredovalo. Od polovine januara bili smo smješteni u Drvaru, u školi; u njoj smo opet imali odlične uslove za rad. Tada je primljena i nova klasa slušalaca koja je bila dvostruko brojnija od naše, a kurs je tada preimenovan u Radio školu VŠ.

Radili smo dalje uspješno, a približavao se i kraj kursa (sredina mjeseca marta). Bili smo svi dobro osposobljeni. Sa velikim nestrpljenjem, pa čak i zebnjom, očekivali smo raspored. Svatko je želio da se vrati u onu jedinicu odakle je i došao, ali smo znali da tako neće biti. Saznali smo, naime, pouzdano da će nas, oko jedna trećina, ostati na kratkom produžnom kursu i da će, potom sa radio-stanicama, biti ubačeni u pozadinu neprijatelja i u velike gradove (Beograd, Zagreb, Sarajevo, N. Sad i druge).

Skoro da sam se već bila pomirila da mi sigurno predstoji da budem ubačena u neki od gradova, budući da sam u gradu odrasla i da sam donekle poznavala njemački jezik, jer sam ga učila u školi. Međutim, kad je saopšteno da sam raspoređena u 6. ličku prletersku diviziju, moja radost je bila velika. Ova jedinica ličkih proletera bila je u sastavu 1. proleterskog korpusa, gdje sam imala najviše poznanika i prijatelja, a bila je često u neposrednoj blizini VŠ. Također, i sve što sam do tada čula i saznala o ovoj diviziji i njenim borcima i rukovodiocima - Ličanima, bilo je ono najljepše što se moglo čuti. Tako sam radosno otišla među ličke i svoje proletere.

U 6. diviziju sa kursa nas je došlo četvoro. Prije nego smo pošli u brigade ostali smo, neki duže neki kraće, pri štabu divizije uz glavnog rado-telegrafistu Simu Narančića. Uz njega smo produžili i dalje da se obučavamo. Simo je bio toliko iskusan rado-telegrafista i gotovo virtuoz, da mi nismo ni uspjevali da pratimo brzinu kojom on predaje i prima signale i poruke. Nije to bilo sve: ovdje je trebalo naučiti mnogo toga o čemu na kursu nije bilo ni rječi. Radio-telegrafista je morao znati, umjeti i moći zasamariti i natovariti konja, tako čvrsto da nijedan djelić opreme (bilo ih je mnogo) ne spadne ili se klati, ali i tako elastično da se konj nikad i nigdje ne nažulji niti povrijedi. Trebalo je znati i osjetiti kad

je konj gladan ili žedan, paziti kad će mu spasti potkovica - da se ne izgubi, već da se sačuva i da se, u prvoj prilici u nekom selu kod kovača, ponovo pričvrsti za kopito.

Pored ostalih savjeta i pouka, Simo nam je često govorio da »ni konj bos ne može dugo da hoda«. Za mene, koja sam o konju znala kroz slikovnice i čitanke, ovo su bili novi i veliki problemi i nepoznanice. Bilo je i mnogo drugih praktičnih pouka i vještina što ih je trebalo znati da bi se obavljala dužnost radio-telegrafiste. Sve sam to nekako uspijevala da saznam i da uradim, ali ovo sa konjima to mi je bilo najteže! Uvjek sam se plašila da će me konj ujesti ili ritnuti, a za tovarenje i samarenje nisam ni snage imala. Srećom po mene, Ličani, i borci i starješine, su to svi znali i nikad nisu dozvolili da ja to radim, već su uvjek i nezvani prilazili i taj posao mi obavljali.

Pošto su od saveznika dobijene nove radio-stanice SCR-284-A i mi sa njima ovladali, počele su i redovne radio-veze između štaba divizije i štabova brigada. Divizija je tada bila na prostoru Drvar, D. Lapac, Mazin, Srb. Veze su išle redovno, ali i ne baš najbolje. I pored uspješnog kursa i »doobuke« pri štabu divizije, mi mladi još nismo bili dovoljno vični za samostalan rad. Ja sam dugo kasnije imala tremu (i strah) od odgovornosti, pa sam i u dnevniku više puta zapisala da sam zbog toga pri predaji pravila puno grešaka.

Simo nas je i dalje obučavao, samo sada preko radio-talasa. Davao nam je ispravke, usporavao otpremanje i ukazivao stalno na greške. Poslije kratkog vremena, Simo je uočio da signal jedne radio-stanice (iako je nova) nije normalan. Nismo znali da li je fabrička greška ili kvar. Određena sam da sa tom radio stanicom odem u radionicu VŠ u Drvar i da se taj kvar otkloni. Obradovala sam se, jer ću se ponovno sastati sa Barbom.

Požurivala sam i konja i konjovodca da što prije u Drvar stignemo. To je bilo 24. maja. Predala sam radio stanicu u radionicu, drugovima Šamaniću i Stevanoviću, daje pregledaju i otklone kvar, a ja sam otišla da potražim Barbu. Najpre sam se javila Zori Dragićević, Veljkovoj supruzi, koja je samnom završila kurs. Veljko i ona su bili u kući kod kovača, u kojoj je bila i glavna radio-stanica VŠ. Zora mi je rekla da Barba stanuje (spava) u kući kod Jeke Sabljić, ali da u TANJUG-u radi uvjek do duboko u noć. Barba je radio na dokumentaciji o zločinu okupatora i domaćih izdajnika prema našim narodima.

Pronašla sam Barbu i on me je obradovao time što mi je obećao da će uveče ranije prekinuti rad i da ćemo otići u kino. Od Crvene armije tada je dobijen, vjerovatno prvi, film »Kako se kalio čelik«, pa je prikazivan u Drvaru.

Predveče sam otišla da održim ugovorenu radio-vezu sa Simom, ali je Simo i dalje bio nezadovoljan kvalitetom signala. Šamanić i Stevanović su uzeli radio-stanicu ponovno na opravku. Otišli smo u kino. Film se toliko puta prekidao da je njegovo prikazivanje trajalo do pola noći, ali nikome od gledalaca to nije smetalo, niti je ko reagovao, kao da baš jedino tako i može biti.

Ujutro su me probudile snažne eksplozije avionskih bombi i prodorna huka »štukinih« motora. Sjurili smo se svi u podrum, kao sigurnije mjesto, i u nadi da je to samo bombardovanje i da će brzo proći.

Strašno je tutnjalo čitavom drvarskom kotlinom. Barba je osmatrao kroz jedan mali prozorčić i onda naglo me povuče na okno prozorčića da i ja vidim. Čitav roj, na stotine padobranaca njihalo se brzo prema zemlji, a mitraljeska i puščana paljba je postajala sve gušća.

Barba je odmah odlučio da se izvučemo, jer bi brzo ostali opkoljeni. Molili smo Jeku Sabljić i njenu kćer Milku da krenu sa nama, ali nisu htjele. Kasniej sam doznala da su poginule. Barba i ja smo se izvlačili puzanjem i pretrčavanjem kroz kišu kuršuma i od zaklona do zaklona. Kad smo uspjeli preći Unac, na padinama Gradine smo dospjeli u jednu borbenu grupu i tu smo se dalje borili protiv desanta. Ovom grupom je komandovao slikar Đorđe Andrejević Kun. Predveče smo se već bili povukli u planinu.

Ujutru je Barba dobio zadatak da se sa jednom grupom vrati u Drvar, radi spašavanja neke arhive. Pozdravili smo se. Ja sam sa grupom produžila ujedan

logor u planini Klekovači. Tu smo se našli svi poznati. Konstatovali smo da su poginuli Veljko i Zora a i dežurni radio-telegrafista Perčić Robert. Poginulo je gotovo dve trećine slušalaca narednog kursa, odnosno Radio-škole VŠ. U stvari, tada se tačno nije znalo ko je sve piginuo, ali je sigurno da više od dve trećine vezista nije bilo, a trebalo bi da su ovdje.

Tmurno raspoloženje sve nas je izspunilo do kraja, a mene još više jer sam ostala i bez nove radio-stnaice. Zaključila sam da se bez radio-stanice ne smijem vratiti. Osjećala sam se grešnikom, kao da sam je, onako nepažnjom, usput izgubila. Molila sam sve poznate, čak i visoke rukovodioce, da mi se odnekud dodijeli druga radio-stnaica. Sigurno je da sam mnogima bila dosadna i smješna, jer su izgubljeni brojni životi i radio-stnaice.

Ali, došao je novi udarac. Ujutro, sledećeg dana, pozvao me je u VŠ drug Krsto Popivoda i saopštio mi daje prethodne noći u blizini Drvara poginuo Barba. Bez ikakve formalnosti uputio mi je nekoliko toplih ljudskih riječi. Sjećam se daje rekao da rat uzima žrtve, dane bira, dana žalost uzima često i tako iskušane i potvrđene borce i revolucionare među koje je i Barba spadao, da je to veliki gubitak, ali se sa tim moramo miriti i boriti dalje, na kraju mi je predao jedan mali zavežljaj u kojem su bili: Barbin notes, kalendar, sat, maramica i nekoliko slika, samnom i Gvozdenom. I da mi bol bude veća, notes, kalendar i slike, bili su kuršumom prostreljeni.

Ovaj, novi bol, stopio se sa onim za Gvozdenom, pa je i onaj koji sam već nekako bila svladala, ponovno postao veći i teži. Svjesna sam bila đa moram stoički podnositi, jer se više ništa izmjeniti ne može.

Uporno sam kod rukovodilaca molila da mi se dodjeli druga radio-stanica i da se vratim u diviziju, odnosno u 2. brigadu, gdje sam već bila raspoređena. Možda mije to bio put traženja utjehe i bježanja od bola. Vjerovatno je neko od uticajnih drugova duboko pronikao u moju dušu. Pozvao me je Boško Skoro i predao mi novu, kompletnu radio-stnaicu SCR-284-A. Biće da su je oduzeli od neke druge jedinice, jer su sve radio-stnaice u radionici i magacinu VŠ, kao i u Radio-školi, propale u Drvaru.

Sa grupom boraca sam krenula tamo gdje su mi rekli da se nalazi štab moje brigade. Posle pet dana i noći, koji su mi se činili dugi kao pet mjeseci, našla sam se među svojima - u brigadi. Ovdje sam bila najsigurnija, ali sam dugo kasnije u mislima nosila nešto kao krivicu grijeh. Naime, činilo mi se nekako da ja tada, slučajno, nisam išla u Drvar, da se ništa osobito ne bi ni desilo: ni Barbi, da ne bi bilo ni desanta, ni ničeg neprijatnog. Očito je da su događaji u tih pet dana bili za mene i suviše potresni!

Naredni borbeni zadaci moje brigade, veze koje sam održavala, stalni pokreti, napori i borbe nisu dozvolavali da i dalje dugo živim sa onim što je već prošlo, bez obzira koliko značajno i veliko je to bilo.

Brigada je vodila borbe oko Livna i na prostoru između Livna i Glamoča. U danima zatišja održavali smo sa štabom divizije po četiri veze dnevno, a u danima kada su se vodile borbe veze smo držali nakon svaka 2-3 časa. ponekad bi i više sati ostajali na prijemu, ako je situacija to zahtjevala i ako je štab brigade bio najednom mjestu. Ša mnom u brigadi bio je i moj drug sa kursa, Milan Bašić, pa smo se vrlo uspješno zamjenjivali i pomagali. U radu sam postajala sve pouzdanija a i nestalo je i treme, ali sam u predaji signala, još uvjek, pa i dugo kasnije, prvila greške. Griješila sam kod znakova U, V i broja četiri i znakova D, B i broja šest. Po jedna tačka bi često bila više ili manje nego što treba. Kada sam pokušala davati izspravku greške, Simo mi često nije dozvoljavao, jer je znao za sigurno gdje sam ja pogriješila i nije htjeo gubiti vrijeme, nego je to sam ispravljao. Bilo je pravo zadovoljstvo i lakoća održavati radio-vezu sa njim, ali kad je na drugoj strani bio neko kao i ja ili još neiskusniji, onda je to bilo mučenje i veza je višestruko dulje trajala. Srećom, ja takvih veza nisam imala puno.

Poslije mjesec dana borbi oko Livna i Glamoča krenuli smo na poznati i dugi marš za Šrbiju. U toku dvomjesečnog marša ja sam se u više navrata našla u ulozi radio-telegrafiste, i pri štabu 2. brigade i pri štabu divizije. Bilo je potrebe

da se zamjenjujemo zbog bolesti i ranjavanja, a bilo je i drugih razloga. Znam da sam u nekoliko navrata i po više dana bila kao drugi ili treći radio-telegrafista pri štabu divizije.

Marševali smo svakodnevno. Teren kojim smo išli bio je jako neravan. Bili smo gladni, jer su i krajevi kroz koje smo prolazili bili kroz prethodne godine rata osiromašili. Noćni odmori bili su kratki, a za nas, radio-telegrafiste još kraći; mi smo i noću uvjek imali po neku vezu, a imali smo i obavezno punjenje akumulatora i timarenje konja. Zato sam često bila na rubu iscrpljenosti, ali je snaga opet, odnekud dolazila i izdržavala sam. Dok sam bila u brigadi na radio-stanici, bio je i konjovodac koji se zvao Prodan. Nas dvoje smo bili mnogo ovisni jedno
0 drugom. Prodan je dobro uviđao značaj radio veze i interes rukovodilaca za nju, pa je stoga brinuo o meni više nego o sebi. Čim bi negdje došao do komadića kruha ili voćke, on je to za mene čuvao i pazio da mi se nešto ne desi.

Moje ime, Lili, Ličanima je bilo neobično i u samom početku neko me je nazvao »Garava«. To »Garava« je ostalo do kraja i nikako drugačije me nisu ni zvali. Na moj račun, kao i na račun drugih, bilo je ponekad i pošalica. Na moj račun (pošalice) su padale stoga što ja, odrasla u gradu, nisam vična mnogim stvarima u prirodi, u šumi i drugdje, a to je za njih bilo nešto sasvim normalno i poznato. Desilo se, međutim, jednom kad sam bila kod štaba divizije, da se Simo Narančić, puneći noću akumulator u jednoj kolibi, otrovao ugljenmonoksidom. Život mu je već bio na izmaku, i svi su već cjenili da mu nema spasa. Ja sam se tada sjetila umjetnog disanja, kao jedne od »trinaest vještina« koje sam još kad sam bila đak polagala u izviđačkoj orgnaizaciji. Nakon duge i iscrpljujuće borbe, uspjela sam Simu povratiti u život. Od tada mi je autoritet uveliko porastao i više me nisu zadirkivali, kao »nespretno gradsko dijete«.

U to vrijeme ja sam vodila i svoj mali ratni dnevnik, ali, na žalost, nestručno
1 oskudno. U njega sam zapisivala samo datume i mjesta kuda smo prolazili. Evo jednog isječka: »22. 8. pokret prema Pivi, selo Dolovi, 23. 8. selo Seljane i Goransko, 24.8. ponovo preko Pive i preko sela Brni Dol, 25. 8. prelazimo Taru i Veliku Ravan, 26. 8. maršujemo pravcem Ćelebić - Rijeka, 27. 8. preko sela Osoje, 28.
8. prelazimo cestu Pljevlja - Rudo, 30. 8. prelazimo rijeku Lim, voda do ramena i jako topla« itd.

U dnevnik nisam ništa zapisivala o održavanju veza. To nam se i zabranjivalo, uz objašnjenje da može pasti neprijatelju u ruke, pa bi moglo biti loših posljedica. Kroz Srbiju i u borbama oko Užičke požege, na Jelovoj gori, za oslobođenje Valjeva, oko Debreca i u borbama za oslobođenje Beograda, stalno sam održavala veze i to tako uspješno da nikada nije bilo niti najmanje greške ni primjedbe. U tom periodu smo imali hrane u izobilju, svakodnevno su pristizali novi borci - Srbijanci, predstojao je odavno željeni susret sa Crvenom armijom, nazirala se naša skora pobjeda i raspoloženje je bilo veliko. Zaboravljale su se i blijedile sve raniej patnje i stradanja.

Na Sremskom frontu susrela sam se sa jednom novom napašću. Dok bi održavala radio vezu, 10-15 minuta gađali su nas njemački minobacači i topovi. Srećom, ubrzo nam je objašnjeno da nas goniometrišu, i potom gađaju. Pribjegli smo varci, tako da održimo vezu sa mjesta gdje nema nikoga od naših i brzo odemo odatle, a oni su gađali u prazno.

Ubrzo sam sa Sremskog fronta bila povučena u Beograd, na glavnu centralu pošte; postala sam kontrolor vojnih telefonskih veza koje su se preko ove centrale održavale. Tu sam ostala do oslobođenja.

Sastanaka i rastanaka u ratu sam imala više, ali prijateljstva, koja sam sklopila u 6. ličkoj diviziji, ostala su mi najdublje u srcu i sjećanju. Druženje i život sa tim divnim i hrabrim ljudima u surovim i teškim danima rata, obogatili su me zajedno duboko i trajno osjećanje ljudske solidarnosti i ljubavi. Rastanak sa Ličanima na sremskom frontu bio mi je u stvari najteži rastanak.

Lili Antunac - Abinun

RADOST PRVE RADIO-VEZE

U Drvar sam stigao 23. marta 1944. godine, iz 10. brigade 20. dalmatinske divizije, gdje sam bio kurir pri štabu brigade.

Na put, dug preko 130 km, krenuo sam iz sela Vrpolje, sjeveroistočno od Tri-Ija. U štabu divizije pridružio sam se ostalim drugovima iz naših jedinica, sa kojima sam produžio put preko Tičeva za Drvar. Čim smo stigli u Drvar raspoređeni smo na kurs veze, gdje smo slušali redovnu nastavu. Kurs je bio organizovan u dvije klase A i B. U klasi A nalazili su se drugvi i drugarice koji su već prošli kroz kalsu B, dok su u klasi B bili oni koji su odnedavna počeli sa nastavom i mi koji smo stigli kao novajlije.

Slušaoci kursa bili su drugarice i drugovi iz raznih krajeva naše zemlje, ali većinom iz Dalmacije, Like i Bosne i Hercegovine, tj. iz područja bližih Drvaru. Po školskoj spremi bili smo vrlo šaroliki - od dva razreda osnovne, pa do nekoliko razreda srednje škole. Program kursa je, za one teške ratne uslove, bio na visini, a pored radio-telegrafije izučavali smo osnove elektronike i radio-tehnike. Znanja se moglo steći dosta, a koliko je ko u tome uspio zavisilo je od volje i školske spreme.

Nastava se odvijala tokom čitavog dana, a odnosila se uglavnom na radio i elektrotehniku, dok se kasnije učilo i tipkanje. Pošto smo oskudjevali u papiru i pisaćem priboru, ono malo papira što smo dobili korstili smo uglavnom za hvatanje pribilješki iz teorije, dok je Morzeovu azbuku većina od nas izrezbarila na klupi ili na komadu daske. Tastera je također, bilo malo, pa smo iste, neko sa više neko sa manje uspjeha, izrađivali od drveta. Ova pomagala su nam dobrodošla radi učenja tipkanja van učionice.

Na svaki znak za zračnu uzbunu nastava se prekidala, uzimali smo daščice sa Morzeovom azbukom i drvene tastere te bi nastavili s vježbanjem tipkanja u rovovima koji su bili iskopani u šljiviku, pokraj škole. To se često dešavalo, jer su njemački avioni napadali Drvar kada god su to dozvoljavali metoeoroloski uslovi.

Pored savlađivanja nastave, vršili smo i stražarsku službu, radi obezbjeđenja škole. Ishrana je kvalitativno i kvantitativno bila nedovoljna, a spavalo se na daskama zastrtim slamom. U jednoj sobi spavalo je po dvadesetak slušalaca.

Znajući da se nalazimo u »prijestolnici« Jugoslavije, u blizini Vrhovnog štaba i druga Tita, svjesni svog novog i odgovornog zadatka, razne poteškoće nas nisu nikada pokolebale, već su nas, naprotiv, motivisale da istrajemo na zadacima koji su nam povjereni. U pauzi za ručak svakodnevno se zaigralo kozaračko kolo. Bilo je tu i pjesme, i šale. Opterećenost s nastavnom nije nas spriječavala da s vremena na vrijeme pripremimo i kulturno-umjetnički program, koji se, obično, sastojao od po nekoliko skečeva. Binu smo improvizirali u učionici i za čitav sastav bi dali po neku priredbu. Tako se sjećam da smo na jednoj priredbi glavne uloge u skeču igrali Božo Ličina otac a ja njegovog sina Koja.

Bilo je i takmičenja, u čast Drugog kongresa USAOJ-a, u tome ko će bolje savladati gradivo, ko postići veću brzinu u tipkanju i primanju slova i brojeva, ko će brže i bolje savladati međunarodne kratice za radio-telegrafiski saobraćaj itd. Najveća nagrada koju sam dobio u takmičenju, a koju je svaki od nas priželjkivao, bila je da sam izabran za delegata škole na II kongresu OSAOJ-a, održanom u Drvaru početkom druge polovine maja 1944. godine. To je za mene bio veliki događaj, jer sam tada prvi put vidio Vrhovnog komandanta, maršala Tita.

Takmičenje mije pomoglo da prije Kongresa savladam čitavo gradivo u klasi A, odnosno da iz klase B pređem direktno na praksu. Praksu smo sticali na radio-stanicama koje su bile postavljene u zgradama nedaleko od škole, a sastojala se u tome da ovladamo podešavanjem radio-stnaica za rad, zatim smo vježbali odašiljanje i primanje međunarodnih saobraćajnih kratica i telegrama. Na praksu sam dospio poslije ispita kojim je trebalo provjeriti znanje potrebno za prelazak u klasu A.

Ispiti su održavani u šljiviku pored škole, pošto se u učionicama nije prekidala nastava. Za ispite su birani oni koji su se u takmičenju pokazali ltao najbolji u klasi B Pored nastavnika, ispitu su prisustvovali i neki članovi sovjetske i engleske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, predstavnik Vrhovnog štaba i Uprave naše škole. Vidjevši uniforme sa činovima imali smo tremu. Nastavnik nas je hrabrio govoreći da zamislimo da njih tu nema pa će sve biti u redu, te da moramo pokazati sve što znamo. Tipkanje smo vršili na »zumeru« čiji je ton bio sličan onome na radio-stanicama. Zadatak svakog od nas bio je da tipka pozivni znak ijedan telegram sastavljen, otprilike ovako 1/3 grupe po pet brojeva, 1/3 grupe po pet slova i 1/3 komoinovna slovima i brojevima. Ispit je protekao bolje nego što se očekivalo. Većina ispitanika je odmah prešla u klasu A, dok je nekoliko drugova, među kojima sam bio i ja, odmah preoačeno na radio-stanicu, na praksu. Tako je ispalo da sam zaobišao klasu A i da sam dospio na praksu poslije mjesec i po dana od dolaska na kurs Tome rekordu se, istini za ljubav, ni u snu nisam nadao.

Na praksi sam bio desetak dana, a onda je moje školovanje završeno, i to prije službenog završetka kursa. Sa još nekoliko drugova hitno smo morali u jedinice za radio-telegrafiste. Pošto smo od nas pet određenih četiri bila iz Dalmacije, bili smo uvjereni da idemo u jediniće 2. proleterskog korpusa, čiji se štab tada nalazio u Crnoj Gori, u rejonu Manastira Morače.

Drvar smo napustili 19. maja 1944 godine prije podne. Usiljenim maršem smo krenuli za Glamoč, a odatle odmah preko Kupresa za Prozor. Putovali smo bez odmora, tako da smo put od Drvara do Prozora, u dužini od oko 160 km, prevalili za oko 26 časova. To smo morali učiniti da bi, kako nam je naredio načelnik Škole, u Prozor stigli delegate koji su se vraćali sa II kongresa USAOJ-a u pravcu istočne Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore, južne Srbije, Kosova i Makedonije, jer su oni poznavali put. Tako smo se Anka Penović i Pero Martinović iz Splita, Kojo Ivic iz Vranjica kod Solina, drug Osman iz Bosne i ja priključili delegatima s kojima smo, poslije odmora od nekoliko sati, krenuli dalje.

Kolona se nije kretala najkraćim već najbezbjednijim putem. Kako smo išli dalje, to se kolona smanjivala, ìer su pojedini delegati ostajali u svojim rejonima. Od Prozora smo krenuli u dolinu Rame, prema izvoru Neretve i odatle preko Ivan sedla i Umoljana do blizu Kalinovika, pa preko Zelengore, Voluiaka Treskavice i Durmitora u Šavnik. Na ovome putu smo saznali daje šesti aan poslije našeg odlaska izvršen desant na Drvar, ali da nije uspio i daje Vrhovni štab otišao iz Drvara. Kasnije sam saznao da su i neki naši drugovi sa radio-telegrafskog kursa dali svoje živote u odbrani Drvara i maršala Tita.

Poslije jednodnevnog zadržavanja u Šavniku, krenuli smo u pravcu Donje Morače. Krivudavim putevima, koji su vodili preko planina, često i vrlo visokih, poslije dvadesetak dana stigli smo u Donju Moraču. Par dana smo se odmarali pošto smo od Drvara prevalili preko 550 km. a onda smo Matutinovic i ja, nastavili put. On je raspoređen u 2 proletersku diviziju čiji se štab nalazio u Beranama (danas Ivangrad), a ja u artiljerijski divizion korpusa koji se nalazio na položajima od Berana prema Tutinu. Krenuh smo iz Donje Morače za Kolašin, udaljen oko 40 km, gdje smo prenoćili, nadajući se da će ujutro neki kamion krenuti za Berane Nismo imah sreće i onako zamoreni od dalekog puta, krenuli smo pješke preko Mateševa i Andrijevice. U Berane smo stigli poslije marša od 10 časova prešavši put od oko 60 km. Sjutradan krenuo sam dalje, i nakon dvadesetak kilometara marša u pravcu Rožaja, pronašao štab artiljerijskog diviziona. Tu sam se, prvi put od završetka kursa i nakon pređenih oko 650 km, od Drvara do Rožaja javio na dužnost radio-telegrafiste.

Budući da sam imao pozivne znake i sve ostalo, uključio sam radio-stnaicu istog dana po dolasku u štab diviziona, i istog dana sam održao prvu samostalnu radio-vezu. To je bila radio-veza između štaba divizije i našeg diviziona. Krenulo mije odmah na dobro. Bio sam presrećan što sam, konačno, postao radio-telegrafista i što sam i dalje obavljao isti zadatak kao kada sam bio kurir, samo sada bez pješačenja širom besputne srednje Dalmacije i pošteđen mnogih opasnosti koje su me onamo svakog časa vrebale.

Stipe Bralić

BIO SAM SLUŠALAC PRVOG ŠIFRANTSKOG KURSA PRI VRHOVNOM ŠTABU

Održavanje šifrantskog kursa pri Vrhovnom štabu u Drvaru, od 10. do 24. maja 1944. godine, imalo je veliki značaj za dalji razvoj ne samo ove službe, već za sistem komandovanja i veza u cjelini. To je bio početak upotrebe kvalitetnijih šifrantskih dokumenata i organizovanja jedinstvenijeg sistema šifrantske službe u komandama i jedinicama, u prozadini kod organa narodne vlasti, partijskih i političkih institucija i drugim. Održavanje kursa zauzima posebno i vrlo značajno mjesto u razvoju šifrantske službe u cjelini.

Kurs je održan neposredno poslije završetka rada Drugog kongresa USAOJ-a (u Drvaru od 2. do 4. maja 1944. ogdine). Bilo nas je 16 slušalaca, pretežno omladinki i omladinaca, delegata na Drugom kongresu USAOJ-a

Kurs je organizovan i održan na inicijativu i prijedlog načelnika šifrantskog odjeljenja VŠ, Branke Savić.

Prisustvo omladinskih delegacija iz svih viših komandi i jedinica i gotovo svih krajeva naše zemlje u Drvaru, bilo je pogodna prilika da se izvrši izbor slušalaca za ovaj kurs, što je i učinjeno. Izbor slušalaca, prema datom kriterijumu, izvršila su rukovodstva omladinskih delegacija. Ja sam bio jedini od jedinica 3. bosanskog korpusa, vezista, a u sastavu delegacije istočno-bosanskih i vojvođanskih jedinica.

Delegaciju, u kojoj sam bio i ja vodili su omladinski rukovodioci Mićo Rakić, Nijaz Dizdarević, Stojan Bjelajac i Dragoslav Stefanović Šico.

Pri izboru kandidata za kurs vodilo se računa o tome da na kursu bude po jedan slušalac iz svakog štaba korpusa, Glavnog štaba i nekih divizija. Oni bi se, po povratku u svoje jedinice, mogli uključiti u rad već postojeće šifrantske službe i omogućavali bi brže uvođenje jednoobraznih i za zaštitu tajnosti kvalitetnijih šifrantskih dokumenata i sistema u radu. Analogno tim zahtevima organizovali bi kraće kurseve pri komandama, na kojima bi se osposobljavali ostali šifranti.

Kurs je bio smješten u jednoj kući ispod Titove pećine, a spavali smo u drugoj susjednoj zgradi. Mislim daje to zgrada sadašnjeg spomen-muzeja. U toj zgradi su boravili i neki članovi VŠ, a nalazila se u blizini raskrsnice puta i staze koja vodi ka Titovoj pećini.

Kursom je rukovodila Branka Savić, koja je istovremeno predavala organizaciju šifrantske službe, bezbjednost i osnove pravopisa srpskohrvatskog jezika.

Plan i program kursa bio je, za ondašnje uslove rada, vrlo obiman i zahtevao je od nastavnika i slušalaca izuzetne napore. Radilo se po ceo dan, a često i do kasno u noć. Pored predavanja, praktično smo radili na izradi šifrantskih dokumenta, koja su nam služila za obuku šifrovanja i dešifrovanja. Pored toga izrađivali smo i šifrantska dokumenta za potrebe svojih jedinica, koja smo po završetku kursa nosila sa sobom. Sa nama su na izradi šifrantskih dokumenta za potrebe komandi i jedinica, radili Branka Savić i ostali šifranti VŠ. Taj posao je bio vrlo odgovoran i naporan, a obavljan je pored redovnih poslova koji nisu bili mali, tako da se svakodnevno radilo do kasno u noć.

Po planu i programu kursa izučavali smo sledeće predmete: kriptografiju, organizaciju šifrantske službe, bezbjednost i osnove pravopisa srpskohrvatskog jezika.

Najviše vremena, oko tri četvrtine, bilo je planirano za praktičan rad.
Kriptografija je obuhvatala, otprilike, sledeća pitanja: opšte o šiframa i šifrantskim sistemima; izrada šifrantskih dokumenata; prakičan rad na šifrovanju i dešifrovanju; primena i značaj lažnih grupa u šifratu i uočavanje i otklanjanje grešaka šifranta i radio-telegrafista.

Posle teoretskog izlaganja i datih objašnjenja za svaki šifrantski dokument pojedinačno, prelazili smo na uvježbavanje njegove izrade. Bili smo upozoreni sa kriptografskim vrijednostima svakog dokumenta i njihovim međusobnim

upoređivanjima. Elementi šifara i način njihovih konstrukcija objašnjavan je praktično - crtežom na tabli, nakon čega smo mi slušaoci na kariranom papiru uvježbavali izrađivanje šifri do te mjere, da smo u potpunosti shvatili i zapamtili elemente šifre i postupak njene izrade. Po završetku uvježbavanja u izradi šifre prelazilo se na objašnjavanje njene primjene, a zatim na praktičan rad u šifrovanju otvorenog teksta, stvarajući tako polušifrat koji smo ispisivali u petobrojčane grupe. U svakom redu upisivali smo po 10 takvih grupa.

Sa stanovišta kriptozaštite objašnjeno nam je da ovako dobiven polušifrat ne predstavlja dovoljnu zaštitu otvorenog teksta, što je dokumentovano. Objašnjen je postupak dekriptiranja takvog polušifrata na osnovu zakonitosti jezika u smislu frekvencije slova, njihovog međusobnog vezivanja i drugih elemenata. Objašnjena je nužnost maskiranja takvih i sličnih polušifrata pomoću maskiranih brojčanih tablica, i drugih sistema i postupaka.

U vezi s tim objašnjen je način izrade i upotrebe maskiranih brojčanih tablica.

U cilju obuke, maskirane tablice smo prvo izrađivali pomoću dvobrojčane šifre. Pomoću nje smo proizvoljno uzeti otvoreni tekst iz novina ili neke knjige, pretvarali u petobrojčane grupe. U svaki red upisivali smo po 10 grupa. Kasnije, za službenu upotrebu, izrađivali smo tablice pomoću prethodno izrađene raznoznačne brojčane šifre. Zavisno od namene, maskirane tablice smo izrađivali u dva ii više primeraka pisaćom mašinom. Maskirane listove vezivali smo metalnim spajalicama u sveske. Na prednjoj strani sveske stajala je oznaka za koju vezu ona služi.

U toku praktičnog rada na kursu listove maskirnih tablica koristili smo na više načina. Brojeve polušifrata smo zbrajanjem ili oduzimanjem sa brojevima maskiranih listova pretvarali u šifrat, s tim što smo na prvo mesto u šifratu stavljali pokaznu grupu. To je bila prva petobrojčana grupa prvog reda u maskirnoj tablici odakle se počinjalo sa maskiranjem. Radi racionalnijeg trošenja listove maskiranih tablica koristili smo se po nekoliko puta njihovim okretanjem s leva u desno za 45 odnosno 90 stepeni, što je bilo krajnje kriptografski nesigurno. Do takvog saznanja došli smo mnogo kasnije, međutim, u to vreme smo mislili da je takva pimena tablica potpuno ispravna, pa smo takav sistem koristili sve do kraja rata.

Uporedo sa obukom na šifrovanju vršena je i obuka na dešifrovanju šifrovanih telegrama. Ukazivano je na greške koje se mogu pojaviti od strane šifanta i radio-telegrafiste, koje su to najčešće greške i kako se one uočavaju i otklanjaju. Na kursu smo učili i primjenu lažnih grupa i njihovu praktičnu vrijednost.

Za skoro sve nas ovo je bilo prvo saznanje o šiframa i šifrantskim sistemima. Uz veliku pažnju, zalaganje, osjećaj odgovornosti i međusobno pomaganje, mi smo vrlo uspješno savladali plan i program kursa.

Iz bezbjednosti je težište izučavanja gradiva bilo na čuvanju šifrantskih dokumenata, načinu njihove izrade, čuvanju otvorenih tekstova i fizičkom obezbjeđivanju. Već tada smo učili da se sva šifrantska dokumenta moraju čuvati u željeznim kasama, gvozdenim ormarima, ručnim kasetama ili okovanim sanducima, što zavisi od uslova i mogućnosti komandi i jedinica, zaključana i zapečaćena. Da se šifrantska dokumenta prilikom slanja moraju pakovati, prvo u platno a onda u papirni omot i pečatiti pečatnim voskom.

Uništavanje iztrošenih šifrantskih dokumenata, što je bilo regulisano posebnim uputstvom, moralo se obavljati spaljivanjem i komisijski, o čemu se vodila i posebna evidencija.

U cilju zaštite tajnosti načina izrade šifrantskih dokumenata i načina rada sa njima, šifrant ne smije nikome govoriti o tome, ne smije dozvoliti uvid u šifrantska dokumenta i sistem rada nepozvanim licima, da se u praktičnom radu mora strogo pridržavati propisanih uputstava, i ne smije vršiti nikakve improvizacije i samovoljne postupke. Da otvoreni tekstovi koji su šifrovani i đešifrovani predstavljaju strogo povjerljiva dokumenta, bez obzira na njihov sadržaj, i kao takva moraju se čuvati kao i šifrantska dokumenta zajedno sa njima. Da po-

lušifrate moramo uništavati spaljivanjem nakon 2 do 3 dana, radi eventualne provere tačnosti šifrovanja i maskiranja otvorenog teksta.

Slušaocima je objašnjeno da su komande i jedinice dužni da i fizičkim putem (smeštajem šifranata u zasebne prostorije i njihovo obezbeđenje stražom) obezbijede zaštitu tajnosti, ali da su isto tako i šifranti obavezni da o tom elementu obezbjeđenja vode strogo računa, i da ga od svojih komandi uvijek zahtijevaju.

Iz osnova pravopisa srpskohrvatskog jezika, izučavali smo određene zakonitosti jezika, prije svega one koje su karakteristične i od interesa za zaštitu tajnosti šifara i šifrantskih sistema, a to su: frekvencija slova našeg alfabeta i međusobno vezivanje slova u bigrame i trigrame.

Svaki slušalac je morao naučiti napamet našu i međunarodnu abecedu. To je omogućavalo služaocima da shvate kako polušifrat bez maskiranja ne predstavlja nikakvu sigurnost zaštite otvorenog teksta i da je upravo zbog toga maskiranje obavezno.

O zadacima slušalaca po dolasku u komande i jedinice mnogo nam je govorila Branka Savić. Ukazivala nam je prije svega, na strogo čuvanje šifrantskih dokumenta u toku našeg putovanja do svojih jedinica, na primenu šifrantskih dokumenata u praktičnom radu, a u duhu uputstava koje je bilo priloženo uz dokumente.

Svaki je od nas, pri polasku u svoju jedinicu, primio uz potpis šifrantska dokumenta od Šifrantskog odeljenja Vrhovnog štaba, zapakovana i zapečaćena. Ove dokumente morali smo predati lično komandantu svoje jedinice. Pred sve nas bio je postavljen zadatak, da po dolasku u jedinicu, objasnimo i praktično pokažemo način izrade i upotrebe ovih dokumenata svim ostalim šifrantima, i da tek, posle tako izvršene obuke, dokumente uzmemo u rad.

Koliko se sjećam, prelazak sa starih na nove šifrantske dokumente, na određenim vezama, prethodno je usaglašavan telegramom šifriranim po starim šifrantskim dokumentima.

Sljedeći zadatak bio je da se sa novoprimljenim šifrantima održe kraći kursevi u trajanju od 3 do 5 dana na kojima će se oni praktično obučiti u radu sa šifrantskim dokumentima. Bilo je slučajeva daje obuka vršena i pojedinačno jer uslovi nisu dozvoljavali da se organizuje kurs sa više ljudi.

Iako je većina slušalaca pošla iz Vrhovnog štaba u svoje jedinice odmah po završenom kursu, početak rada sa novim dokumentima bio je vrlo različit. Neke su komande i jedinice prešle na rad sa novim šifrantskim dokumentima tek posle tri mjeseca od završenog kursa. Objektivnih razloga za to bilo je više. Kao prvo i najvažnije, prilikom neprijateljskog vazdušnog desanta na VŠ postojala je mogućnost da su neka šifrantska dokumenta kompromitovana. Zbog toga je, kao mera predostrožnosti, javljeno telegramom iz VŠ svim jedinicama da se sva šifrantska dokumenta, koja smo mi nosili sa sobom, odmah unište spaljivanjem, da se nastavi rad sa starim dokumentima i sistemima sve do prijema novih dokumenata. Tada nije bilo dozvoljeno da šifranti u svojim komandama i jedinicama sami izrađuju nova dokumenta. Ona su izrađivana u to vrijeme samo u Šifrantskom odeljenju VŠ i to za veze VŠ i njemu potčinjenih jedinica kao i još nekim drugim jedinicama. Kasnije su ta ovlašćenja prenesena i na komande Glavnih štabova, armija i korpusa.

Drugi razlog bio je u tome što su neki slušaoci do svojih jedinica putovali i do tri mjeseca. Razlog tome bila je sedma neprijateljska ofanziva.

Ja sam lično sa šifrantskim dokumentima došao u štab 3. bosanskog korpusa nakon puna tri mjeseca, putujući iz Drvara preko centralne i istočne Bosne do Šekovića, u čijoj je blizini bio smješten štab 3. korpusa. To su bili glavni razlozi da su se u većem broju komandi i jedinica još nekoliko mjeseci posle održanog kursa koristila stara šifrantska dokumenta, i to uglavnom dvobrojačana šifra sa maskiranim konačnim ključem koji se ponavljao, kao i neke druge šifre.

Dolaskom u štab 3. bosanskog korpusa bio sam uključen u rad u šifrantski odsek u kojem su već radili Mirko Nahmijas i Nada Jovović.

Tu se koristila dvobrojčana šifra sa konačnim ključem od 10 petobroičanih grupa ispisanih u jednom redu, odnosno više takvih redova, ali se za jedan telegram koristio samo jedan red ključa,

i Prema sjećanju, na ovom kursu bili su kao slušaoci sljedeće drugarice i drugovi:

1. Slavka (ne sjećam se prezimena), Slovenka, bila je starješina kursa.
2. Zdenka, isto Slovenka, čijeg se prezimena ne sjećam.
3. Višnja Haubek, mislim da je bila iz 8. hrvatskog korpusa.
4. Reuf Džabić, došao je na Drugi kongres kao delegat 29. hercegovačke divizije, u koju se i vratio po završetku kursa.
5. Jedan Slovenac kojeg smo zvali Tonči, prezimena se ne sećam. Mislim da je prije kursa bio u nekoj našoj misiji u Kairu.
6. Lazar Bosnić, posle kursa otišao u 5. bosanski korpus.
7. Jedna drugarica iz 2. korpusa, čijeg se imena i prezimena ne sjećam.
8. Nada Živković iz 5. bosanskog korpusa.
9. Milan Špegar iz 5. bosanskog korpusa.
10. Piskavica Refik iz 3. bosanskog korpusa.

Bilo nas je više, ali se njihovim imena i prezimena više ne sećam.

OD VRHOVNOG ŠTABA DO ŠTABA 3. KORPUSA U ISTOČNOJ BOSNI

U trajnoj i lijepoj uspomeni iz NOR-a ostao mije 24. maj 1944. godine u Drvaru. Toga dana sam se opraštao od drugova i drugarica, slušalaca šifrantskog kursa pri VŠ, spremajući se za povratak u svoju jedinicu. Za relativno kratko vrijeme, za samo 15 dana koliko je trajao ovaj kurs, uspostavljeni su vrlo iskreni i prisni, pravi drugarski odnosi među nama, koji su svima ostali u lijepoj uspomeni. U radu i slobodnom vremenu, najneposrednije sam osjećao i duboko doživljavao, pravi smisao zajedništva u vihoru rata, nošen istim idealima i ciljevima našeg NOR-a, jednim neopisivo velikim borbenim, moralnim i radnim elanom, neposredno poslije završetka II kongresa USAOJ-a, a prije svega govora druga Tita na tom kongresu i njegova viđenja u našoj sredini. Toplinu i pravi duh drugarstva osjećao sam neposredno od drugarica iz Sr Slovenije, Slavke i Zdenke, Višnje iz ŠR Hrvatske, Reufa iz Hercegovine, Bosnića iz Bosne, drugarice iz SR Crne Gore, druga iz AP Vojvodine i ostalih. Međutim, morali smo se rastati i poći svaki svojim putem, u svoje jedinice.

Uoči samog neprijateljskog vazdušnog desanta na VŠ i Drvar, 24. maja oko 17.00 sati bio sam pozvan u Šifrantsko odeljenje VŠ koje je bilo smješteno u Drvarskoj pećini. Ovdje sam od Branke Savić primio, uz potpis, šifrantska dokumenta za štab 3. bosanskog korpusa, pakovana i zapečećena u jednom omotu. Koliko se sjećam tom prilikom nisam potpisao izjavu broj 1, koja se kasnije uvela i potpisivala prilikom upoznavanja sa šifrom i primanja u šifrantsku službu.

Negdje oko 20.00 časova 24. maja, otputovao sam iz Drvara uskotračnim vozom, poznatim partizanskim »Ćirom«, zajedno sa omladinskom delegacijom iz SR Slovenije, koja se upravo tada vraćala iz Drvara. Putovali smo preko Oštrelja prema Bosanskom Petrovcu.

Ja sam izašao u Donjoj Sanici, gdje su nešto ranije stigli delegati II kongresa USAOJ-a iz istočno-bosanskih i vojvođanskih jedinica, u čijoj sam delegaciji bio i ja. Do Sanice smo putovali skoro cijelu noć. Vozili smo se u teretnim vagonima, zbijeni jedni uz druge, sjedeći i ležeći na podu vagona. Noć je bila svježa i prohladna. U prvim satima voženje bilo je vrlo živo i veselo. Pjevali smo partizanske pjesme na slovenačkom i srpskohrvatskom jeziku, a u pauzama su pojedinci pričali viceve i zbijali šale. Međutim, ulazeći dublje u noć pjesma je jenjavala, a san navirao na oči. Postepeno je nastupila prava noćna tišina u kojoj se čulo klepetanje lokomotive i točkova na tračnicama i povremeno piskavo ispuštanje pare, kao i hrkanje pojedinaca koji su utonuli u san.

Paket sa šifrantskim dokumentima nosio sam u svojoj smeđoj kožnoj torbrici, koja je za mene bila napravljena u partizanskoj radionici u Tuzli, prilikom njenog prvog oslobođenja. Torbicu nisam skidao sa vrata i ramena puna tri mjeseca nigdje i nikada. I kad sam spavao stavljao sam je pod glavu, ne skidajući je sa vrata.

Ove prve noći, vozeći se u partizanskom »Ćiri«, nisam spavao, već sam sjedeći dremuckao i tako došao do svojih drugova i drugarica u Sanicu. Sa mnom je putovao i Reuf DŽabić, također slušalac šifrantskog kursa pri VŠ, koji je sa sobom nosio šifrantska dokumenta za 29. hercegovačku udarnu diviziju.

Moji drugovi, delegati, bili su smješteni u jednom šljiviku gdje smo se njima i rukovodstvu javili. To jutro prohladno, rosom okupano i proljetnim suncem obasjano, ostalo mije u svježem sjećanju. Pomisao na njega i danas mije draga. Tek što smo nas dvojica legli na travu, pod stablom jedne šljive da odrijemamo dat je znak za uzbunu i brz pokret. Nailazili su njemački tenkovi iz pravca Sanskog Mosta-otpočinjalaje sedma neprijateljska ofenziva. Brzo smo uzeli svoje stvari i oružje i krenuli u koloni za drugim jedinicama. Od omladinskih delegata istočnobosanskih i vojvođanskih jedinica bila je formirana posebna četa, koja je u toku putovanja iz istočne Bosne do Drvara i natrag do svojih jedinica u istočnoj Bosni bila u sastavu 18. istočno-bosanske hrvatske brigade, a ova u povratku, u sastavu 11. krajiške divizije, koja se po zadatku prebacivala u Srbiju.

Bili smo iznenađeni brzim i nenadnim prodorom neprijateljskih jedinica na ovoj slobodnoj teritoriji. Nešto kasnije, oko podne, stigla je do nas vijest da se u Drvaru nešto ozbiljno događa i da se vode žestoke borbe, ali se još nije znalo šta se zapravo događa. Znajući da su u Drvaru VŠ, drug Tito 1 druga visoka rukovodstva našeg NOP-a, bili smo vrlo uznemireni. Sjutradan smo saznali da su njemačke jedinice izvršile vazdušni desant na Drvar, 25. maja oko 6.30 časova, ali je prošlo i nekoliko dana dok nismo saznali da su se iz Drvarske pećine i Drvara izvukli drug Tito, članovi VŠ i druga rukovodstva i da desant nije uspio. Od ovog pokreta u Sanici pa sve do dolaska u štab 3. bosankog korpusa u selo Popoviće, kod Šekovića, Reuf i ja smo bili u sastavu čete delegata sa svojim torbicama i njemačkim automatima na ramenu. Učestvovali smo u svim borbama koje su vodile jedinice 18. istočno-bosansko-hrvatske brigade i l i . krajiška divizija na svom dugom i borbenom putu u toku sedme neprijateljske ofanzive. A tih borbi bilo je mnogo.

Osnovna misao, i naša najveća obaveza, bila je da sačuvamo šifrantska dokumenta, i da ne dozvolimo da padnu u ruke neprijatelja. Morali smo ići u patrole na čelu jedinice, na straže i prve borbene redove. Vodili smo i borbe prsa u prsa. Jedna od takvih bila je borba sa Nijemcima na Manjači.

Pomisao da moramo po svaku cijenu sačuvati šifrantska dokumenta, čak i u ovakvim ratnim situacijama i uslovima, i predati ih neoštećena i nekompromitovana svojoj jedinici, izazivala je u meni ponekad sumnju da ću u tome uspjeti, ali istovremeno i veliku odgovornost. Zbog osjećaja odgovornosti obraćali smo se nekoliko puta rukovodstvu naše delegacije, i drugim starješinama, da nas poštede odlaska u noćne patrole na neprijateljskoj teritoriji, jer ako bi bili uhvaćeni, ranjeni ili ubijeni, bili bi izgubljeni šifrantski dokumenti. Pošto su i oni znali pravi značaj i važnost šifranskih dokumenta - uvažili su naše upozorenje i oslobodili nas odlaska u noćne patrole na neprijateljskoj teritorij, ali smo i dalje bili u prvim borbenim redovima svoje jedinice, odlazili na straže i druge borbene zadatke - uvjek i svugdje sa torbicama oko vrata. Nismo ih skidali ni kada smo spavali, ni kada smo se privremeno nalazili na oslobođenoj teritoriji, osim nakratko, i u izuzetnim slučajevima, u kojima smo ih Reuf i ja jedan drugome, pričuvali. Na torbice smo bili navikli tako da nismo nikada ni osjećali potrebu da ih skidamo sa sebe, ali odgovornost, obaveza i briga za njihovo čuvanje bila je stalno prisutna u nama. Da nije toga bilo, bezbroj puta smo ih mogli negdje skinuti i zaboraviti.

Kada smo došli u oslobođeni Prnjavor, kod Banja Luke, zatražili smo od Komande mjesta, i dobili, posebne kožne torbe sa malim katancima i ključevima.

Od tada smo u njima čuvali samo šifrantske dokumente uvijek zaključane. Predočili smo svojim starješinama i drugovima borcima da u slučaju našeg ranjavanja, ili pogibije, obavezno skinu sa nas i izvuku naše torbice sa važnim dokumentima i da ih predaju štabu 3. korpusa. Na kursu smo bili na ovo upozoreni, kao i na to da u situacijama, u kojima bi mogli biti opkoljeni, zarobljeni i slično, dokumente zakopamo u zemlju, a to mjesto označimo, i koliko je moguće zapamtimo.

Najveća mogućnost da šifrantski dokumenti budu zarobljeni bila je u borbi na Manjači, 30. avgusta 1944. godine, kod Žepča, gdje smo bili iznenada napadnuti od strane Nijemaca. Tu je vođena borba prsa u prsa ceo dan, po kiši koja je cijelo vrijeme padala, tako da je vidljivost bila smanjena i gotovo se nismo mogli međusobno raspoznavati. U ovoj borbi poginuo je i komandant 5. krajiške brigade Rade Kondić. Ili, kada smo se prebacivali čitavu noć pored Konjuh-planine kroz neprohodne guste šume, držeći se rukama jedan za drugog, neposredno pored položaja njemačkih vojnika i druge neprijateljske vojske, gdje se veza često kidala i gubila. Bilo je mnogo sličnih situacija na ovom našem putu u kojima nam je bilo najvažnije da dokumente sačuvamo. I sačuvali smo ih i donjeli u svoje jedinice.

Stab 3. bosanskog korpusa našli smo u selu. Popovićima, kod Šekovića. Kada smo ovdje stigli, bilo je podne. Dan topao i sunačan. Prvo sam se uputio prema štabu da predam dokumente, pa onda da se javim drugovima. Ispred štaba korpusa stajali su komandant Košta Nađ, komesar Vladimir Popović, obavještajni oficir Drago Mažar i još neki članovi štaba.

Da dokumente trebam lično predati komandantu shvatio sam i suviše ozbiljno i bukvalno. Prilazeći, obratio sam se komandantu i rekao da donosim iz VS važne dokumente lično za njega, očekujući da se on odvoji od ostalih i da mu ih nasamo predam. Osjetivši da ja okljevam da mu dokumente predam u prisustvu ostalih članova štaba, zatražio je, vrlo pažljivo i taktički, da mu ih pokažem i uručim. To sam i učinio. Rekao mije da su oni već obavješteni da ću dokumente donjeti, rekavši mi da se javim Mirku Nàhmijasu koji je tada bio šef šifrantskog odsjeka u štabu 3. korpusa, što sam i učinio.

Kasnije sam saznao daje štab korpusa, kao i ostale jedinice, bio obaviješten telegramom iz VŠ, sa Visa, da se unište spaljivanjem svi šifrantski dokumenti koje mi donosimo, jer je navodno postojala* mogućnost da su kompromitovani prilikom neprijateljskog vazdušnog de&inta na VŠ i Drvar.

Ovdje sam se rastao sa Reufom, koji je produžio u sastav svoje divizije.

Tada sam stupio u šifransku službu i u njoj radio sve do kraja rata.

Refik Piskavica

U ČETI ZA VEZU 1. BRIGADE, 6. LIČKE PROLETERSKE DIVIZIJE

Početkom siječnja 1943. godine, iz štaba 1. brigade stiglo je naređenje u Perkišin bataljon:

- Uputite u štab brigade nekoliko drugarica, starih boraca, radi popune čete za vezu.

Komandant bataljona Ilija Palije i njegov zamjenik Stevo Plećaš, odredii su desetak drugarica iz bataljona, među kojima sam bila i ja. Kada nam je saopšteno, počele smo negodovati i davati otpor. Međutim, naš otpor je slomilo naređenje koga se morao pridržavati svaki borac. Krenule smo tužna srca, napuštajući stare drugove, s kojima smo prošle već mnoge bojeve i dijelile dobro i zlo.

U četi za vezu primili su nas komandir Živko Vukmanovic i komesar Pero Rađenović..

Već prvih dana, po dolasku u četu veze, počela je četvrta neprijateljska ofanziva. Naše jedinice su se nalazile na položaju više Gračaca, gdje su se bile skoncentrisale neprijateljske snage, koje su imale zadatak, da brzim naletom iznenade i unište glavninu naših snaga na ovom sektoru

Naše snage su se povlačile. Četa za vezu bila je sa nekim dijelovima naših jedinica na začelju kolone. Bila sam sa Janjom u zaštitnici. Naišli su Italijani i četnici - na snijegu i brisanom prostoru Bilo ih je mnogo. Razmišljala sam da li da otvorimo na njih vatru ili ne. Ipak, da otvorimo I na naše pucnje, oni su se uskomešali i polegali. Iskoristile smo njihovu pometnju i brzo se povukle. Po okol mm brdima osuta je paklena artiljerijska i minobacačka vatra. Zaštektali su mitraljezi i puške. Međutim, sve je bilo u prazno, jer su naše jedinice bile van njihovog domašaja

To je bilo naše prvo vatreno krštenje u četi za vezu. Maršujemo danonoćno Hladno je, mraz se uvlači u kosti Vezisti se još nisu ni oporavili od umora, a već kreću na nove i još teže zadatke. Kuriri su bili u pokretu i kada su drugi na odmoru - trebalo je donijeti izvještaj u štab divizije po svaku cijenu, podatke o neprijateljskim snagama, o njegovim pokretima, o našem planu napada. U slučaju opasnosti izvještaj se mora po cijenu života uništiti. Ni po koju cijenu nije smio pasti u ruke neprijatelju. Zadatak nije bio lak. Put je dalek, a neprijatelj se nalazio svugdje.

Krenula sam čuvajući izvještaj kao zjenicu oka svoga. Snijeg je bio do koljena, suh, prilično prohodan. Napustila sam komandu čete, okupirana mislima i potištena jer nije pošla i Janja sa mnom. Odlazim u noć ispod Opčula. Prelazim kilometre puta Zora sviće, sama sam u šumi daleko od svih... Očekujem uskoro da vidim obronke Suleševice, gdje je sloboda i moji drugovi. Pomaže mi magla... Četnička i italijanska pripucavanja pomažu mi u orijentaciji.

Bližilo se podne... I nehotice počinjem da maštam, kako je lijepo Italijanima i četnicima u toplim ličkim kućicama kad je napolju ciča zima. Gladna sam... Maštam o ličkom kiselom kupusu i suvom mesu, o kuhanom krompiru... Odjednom, snažan muški glas vraća me u stvarnost:

- Stoj! Tko ide?
- Partizan - odgovaram.
- Lozinku?
- Vozačica - odgovorih.

Sada je bilo lakše - partizani su tu. Iz štaba bataljona upućuju me u štab divizije. U štabu divizije veliko i ugodno iznenađenje - štablije dograbivši izveštaj, na mene gotovo zaboravljaju.

U štabu divizije sam prenoćila. Ustala sam rano, odmorna. Primila sam pošту za moju brigadu. Slijedilo je isto upozorenje o važnosti pošte kao kad sam pošla iz brigade. Krenula sam natrag istim putem. Sada je bilo lakše, jer sam išla po sopstvenim tragovima, koji su ostali u snijegu.

Sjutradan, u zoru, stigla sam natrag u komandu, u moju četu za vezu.

Toga dana, uvečer, Perkišin bataljon je napadao Italijane u Mazinu. Ja sam bila određena za kurira između štaba brigade i bataljona koji je napadao Mazin. U jedan sat po ponoći otpočeo je napad i Perkišin bataljon je na juriš zauzeo Mazin

Strašno sam umorna i iscrpljena. Borim se sa snom kojeg rasteruje pucnjava i zvižduk metaka. Za trenutak tonem u san na nogama, u pokretu. Odjednom, prodoran glas komandanta:

- Ljubice, evo nosi izveštaj u štab brigade.

Hladno mi je, primećuje to i komandant. No ništa, samo reče:

- Sada ćeš se ugrijati.

Bio je u pravu. Trčeći do štaba brigade brzo sam se zagrijala.

Zadaci veze bili su sve složeniji. Neprijatelj se posebnim snagama okomio na veziste. Ubacivao je u našu pozadinu posebne jedinice koje su ometale vezu

i hvatale veziste, priključivali svoj telefon na našu liniju i prisluškivali naše razgovore i kidali telefonski kabao. Za ovakvu borbu s neprijateljem naši su rukovodioci spremali i vježbali borce - veziste. Takva borba uzela je veće razmjere i u okolini Otočca.

MAGARAC JE STRADAO NI KRIV NI DUŽAN

Borba naših jedinica s neprijateljem započela je s večeri. Po pucnjavi, i preko kurirske službe, znali smo da naši napreduju. Borba se pojačavala u pravcu neprijateljskog uporišta Žuta Lokva. Na straži sam. Razmišljam o tome da sam bar na položaju. Ovdje je dosadno. Odjednom, čujem šuštanje, pa sve jače i bliže. Pomislih, neprijatelj zalazi našim jedinicama iza leđa. Šta da radim? Nemam vremena i ne stižem obavijestiti drugove koji su udaljeni od mog stražarskog mesta nekoliko desetina metara, u kućici. Vičem:

- Stoj, ko ide!

I dalje se čuje šuštanje, ne staje...

Stoj, pucat ću! - ponovih.

Opet šuštanje i dalje se kreće.

- Lozinku - viknuh.

Opet ništa. Pucanj iz mog karabina prolomio je noćnu tišinu. Uzbuni se čitava straža, koja se nalazila u šumi na osiguranju kurirske stanice i telefonske linije. Magarac pogođen mojim metkom raskrivi se iz sveg glasa i pade na zemlju.

Trče k meni vodnik Studen Jeka i vodni delegat Rašeta, Jeka poče kukati za magarcem:

- Vidiš, uplašio se borbe i pobjegao, siromah, od neprijatelja i pravo k nama, a ti ga ubi. Šta će nam reći drugovi. Oni tuku neprijatelja, a mi ubili magarca. Mogla si ga uhvatiti pa bi nam nosio telefonski kabl i kazane.

Ja stojim bez riječi, mislim da sam u istinu pucala u neprijatelja. Zatim me počeo hrabriti vodni delegat Rašeta, govoreći.

- Neka si ti njega ubila ne boj se ništa. Tako je mogao biti i neprijatelj pa bi te uhvatio. Sada sam još sigurniji u tebe.

VEZA JE SVE SAVREMENIJA

Veza se usavršavala. Sve je više bilo ratnog plijena i sredstava veze. Zauzimajući gradove dolazili smo u dodir sa savremenim sredstvima za vezu i vezisti sve vještije i bolje obavljaju svoje zadatke. Komandanti svih jedinica 1. brigade 6. ličke divizije bili su zadovoljni i sigurni u veziste. Vezisti su se toliko izvježbali da su bili u stanju prenositi naređenja na velike udaljenosti putem relejnih stanica.

Naređenja su se, pored ostalog, prenosila i putem signalnih zastavica. Vezisti - signalisti i kuriri bili su vrlo spretni, telefonisti i radio-telegrafisti, takođe. Bili su spremni i da kao borci preuzmu borbu kad dođu u takvu situaciju. U to vrijeme naši borci su s ponosom pjevali:

- Drži vezu,

To je za nas glavno,

' Ko pogine, poginut će slavno.

Bila sam pomoćnik komesara čete za vezu. U četu je došao novi komandir čete, stariji čovjek, što nas je iznenadilo, jer smo svi bili mlađi od 25 godina. Za njim je uskoro došao i komesar čete, takođe stariji čovjek. Dušan Kalinić. Zajedno sa njima i ja sam bila u komandi čete. Cijenili su me i poštovali. Sve odluke donosili smo zajedno. Bila sam potpuno ravnopravna, iako od njih znatno mlađa. Nakon svakog zadatka i borbe vršili smo analizu akcije i izvršenog zadatka i obogaćivali svoje iskustvo. Vezisti su bili stalno u pokretu. Što su akcije naših

jedinica bile veće i teže, to su i zadaci veze bili odgovorniji i komplikovaniji. Nošenje kablova, telefona i ostalog materijala posebno je zamaralo. Ponekad se sve to moralo nositi i učestvovati u borbi.

NA SEKTORU UŽIČKE POŽEGE

Kod Užičke Požege vodila se borba cijeli dan između dva odsječena bataljona 1. brigade, s kojim su bili: štab brigade, brigadni sanitet i četa za vezu. Neprijatelj je vršio opkoljavanje. Komandant brigade, Milan Antončić Velebit, naredio je mom komandiru Todoru Popoviću, da preuzme za vreme borbe brigadni sanitet u zaštitu. Ujedno nam je saopštio da smo odsječeni od ostalih dijelova naših jedinica i da neprijatelj vrši opkoljavanje.

Posle izvršenog proboja i razbijanja neprijatelja, jedinice se svrstavaju u kolone. Naša kolona kreće u najvećoj tišini. Spušta se niz strminu i hvata ravnicu koju siječe cesta. Sad smo sigurni. Neprijatelj nas više ne može opkoliti. Krećemo u pravcu naših snaga koje nam hitaju u pomoć. U zoru smo čuli kako neprijatelj tuče po onoj šumi, misleći da smo još tamo. Nije nas ni primijetio da smo otišli. Pošto smo bili većinom mladići i djevojke, nama je taj dan ličio na priču iz bajke, ali naši stariji drugovi su to preživljavali mnogo odgovornije i ozbiljnije. Tako smo i mi vezisti, kada je to bilo potrebno, učestvovali u proboju, ostajali u zaštitnici, štitili ranjenike, itd. Najteže nam je bilo da ostavimo sredstva veze. A i to se događalo. Naravno, samo u slučajevima kada je trebalo spasiti sopstveni život ili život ranjenog druga.

U POŽEŠKOM POLJU

Naša jedinica odstupa. Linijski vod skuplja telefonski kabao. Ostali smo ja, vodnik Đoko Počuča i zamenik komandira Miloš Počuča. Žurim i ja, pomažem u skupljanju telefonskog kabla. Đoko i Miloš osmatraju iz zaklona, spremni da nas vatrom zaštite u slučaju potrebe. Odjednom Đoko svom snagom projuri pored mene i otrča u kukuruzište, pognut do same zemlje. Iz kukuruza vodi Miku, našu ranjenu drugaricu. Ispade mi kabao od uzbuđenja. Đoko mi viče:

- Ljubice, povlači se, evo ih, ostavljaj sve.

Ja siječem žicu i bježim. Sve se odvija velikom brzinom. Neprijatelj je već izašao na cestu, ali nas još ne primjećuje. Odmakli smo u šumu. Gledam Miku, sva blijeda, iznurena, krvava, bez snage, ali sretna što je u rukama svojih drugova i drugarica. Govori:

- Eto sad me mogu i ubiti, ali ja sam sretna što vas opet vidim.

Pri vrhu brda neprijatelj nas je primijetio i osuo vatru po nama. Bilo je kasno, mi smo za čas bili preko brda, spasili Miku i stigli jedinicu. Svi smo sretni i zadovoljni što je naša omiljena Miki opet tu, sa nama. Bila je hrabra, mlada devojka. Kretala se uspravno, neustrašivo. Često je radi toga bila kritikovana na četnim sastancima. Nije bilo zadatka koji ona nije mogla, kao vezista, da izvrši.

Bitka na Valjevu zahtijevala je od veze veliku spremnost i snalažljivost. Jedinice su kretale sa svih strana u napad.

»Veza mora biti tačna kao sat, ne smijete podbaciti u noćašnjoj akciji« - govorio je Velebit pred sam početak akcije. Zatim je produžio:

- Krenite dalje tim putem za našim tobdžijama i bacačlijama, pa čekajte vrijeme za početak napada. Na te položaje će izaći bataljoni »Božidar Adžija« i »Periše Vuksana«. Vi ćete sa ovim preostalim dijelovima vaše čete biti u rezervi. Sve se mora odvijati u najvećoj tišini.

Poslije toga, mi krećemo poljskim, duboko izlokanim putem. Jedan vod ostaje odmah kod tobdžija, jedan se prebacuje do bataljona »Božidara Adžije«, a jedan se penje na plato i prebacuje uz rub kukuruza u pravcu nekog brdašca. Približavamo se tom brdašcu i zastajemo, s ciljem da procenimo situaciju da li je

bataljon »Periša« već zaposjeo te položaje. Privlačimo se uz kukuruz nekoj kući. Zastajemo. Pred kućom neprijateljski vojnik nemirno šeta. Stražar! Šta sad? Našli smo se pred samim štabom neprijatelja. Postaje nam jasno, ušli smo u pozadinu neprijatelja, ne opazivši ni mi njega ni on nas. Šapćem zamjeniku komandira i vodnom delegatu, da se povučemo. Oni me uvjeravaju da je to opasno, govoreći mi da će sva vatra biti sručena na nas.

- Vidiš da borba još nije počela - reče mi neko od njih dvojice.

Mina iz našeg bacača eksplodira u neposrednoj blizini kuće i dade znak za napad. Prolomi se već toliko poznati glas komandanta brigade:

- Juriš proleteri!

Počuča se zaletio pravo ka stražaru, a za njim Anić. Đokina bomba eksplodira u štabu, ubačena kroz prozor. Začudih se šta se to događa. Nesta stražara. Vidim Švabe skaču iz kuće i bježe u pravcu Valjeva. Svjetleći meci, kao zvijezde, opisuju lukove kroz noć i nestaju. Švabe odstupaju, povlače se, u neredu.

Oko 10.00 sati prije podne narednog dana zauzeli smo pola Valjeva. Naveče se vodila borba za posljednje uporište u gradu, za kasarnu 5. puka, u kojoj se neprijatelj toliko utvrdio da se ni sa koje strane nije moglo probiti. Čistina, žica, podzemni bunkeri oko čitave zgrade. Nad zemljom se vide samo otvori za puške - prilaz je nemoguć. Izbacuju nam iz stroja najbolje borce. Pogibe mi pred očima dobar drug, jedinac, komandir čete Perišina bataljona-Mile Krajnović Ljubičin, kojeg su borci toliko voljeli.

DESANT NA DRVAR I SUSRET S TITOM

Četa za vezu uvijek je bila spremna da vodi borbu s neprijateljem kao i svaka druga jedinica. Brojala je oko 250 boraca: kurira, telefonista, radio-telegrafista i ostalih. Uz obuku iz veze, svaki momenat se koristio i za pješadijsku obuku. To je ovoj četi dobro došlo kad je ušla u neočekivanu borbu prilikom desanta na Drvar.

Šesta lička proleterska divizija se nalazila u neposrednoj okolini Drvara. Ovde je dočekala i sedmu neprijateljsku ofanzivu, koja se vodila od travnja mjeseca 1944. godine, a ovdje se ispoljila svom snagom i žestinom.

Toga dana, 25. svibnja 1944. godine, osvanuo je divan sunčani proljetnji dan. Ustala sam rano, u zoru. Spremala sam se za obradu teme s borcima, »Nacionalno pitanje«. Pažnju mi privuče zvuk aviona. Zovem dežurnog. Vidim, nema šale, avioni prekrili nebo i lete vrlo nisko, baš u našem pravcu. Naređujem dežurnom da budi komandira i borce, te da bježe iz kuća u zaklone. Međutim, avioni preletješe iznad nas, napraviše krug i nadletješe Drvar. Poče bombardovanje. Drvar se za čas našao u dimu. Nailaze nove eskadrile aviona. Neprijateljski piloti nas vjerovatno vide, jer nisko lete, ali nas ne bombarduju. Četa je spremna. Komandir mi zabrinuto reče:

- Oni sada vrše bombardovanje, a tenkovima sigurno nadiru cestom, gore kroz planinu. Mi bi odmah trebali blokirati onu cestu. Ako ne blokiramo cestu, tu drugih jedinica nema, prodor u Drvar im je slobodan.

Kolona je krenula na položaj u planinu. Nalijeće novi talas aviona i sada su počeli tući po nama. Bilo nam je jasno da čiste teren za prodor svojih jedinica.

- Ja mislim da nas neće moći odbaciti nikakvim oružjem, a i kuda ćemo, svuda se vodi borba - reče mi komandir.

Nama je išlo u prilog što je neprijatelj naišao tenkovima i pješadijom nešto kasnije u pravcu Drvara. Jasno nam je bilo da odstupanja nema. Svugdje se čuje pucnjava. Dim se slegao do vrha planine iza naših leđa. Ponovno nadlijetanje aviona najavi prodor neprijatelja. Lete eskadrile jedna za drugom i za čas pretvoriše sve naše položaje u oblak dima. Više borac borca ne vidi niti se mogu dozvati od tutnjave. Čuju se i tenkovi. I oni osuše vatru po našim položajima, ali nas prebacuju. Prenosi se komandirovo naređenje:

- Pazite, nastupa pješadija. Idu cestom. Pustite ih bliže na čistinu.

Borci nestrpljivi, sručiše vatru na tenkove i pješadiju. Tenkovi staju kao ukopani u neposrednoj blizini prekopane ceste. Prolazi podne, a borba se istom žestinom vodi. Čovjek ima osjećaj da se zemlja zapalila.

Počele su i vijesti da stižu iz Drvara. Njih je donijela Ljuba Jerković, koja je poslata sa nekoliko najboljih vezista u Vrhovni štab. Saopštava nam da su drug Tito i Vrhovni štab napustili pećinu, pošto su bili opkoljeni.

Naš radio-telegrafista Prijić je ranjen. Prodor neprijatelja je osujećen. Švabama je jasno da ni koraka ne mogu naprijed. Glave ne mogu podići. Stižu nam već sve češće kuriri i donose vijesti. Švabe se povlače. Povukli smo se i mi i posjedali. Uskoro nailazi kolona sa drugom Titom. Drug Tito zastaje, razgovara sa borcima i pita:

- Jeste li gladni drugovi? Skoro ćemo i mi u ofanzivu i to veliku, pa će platiti Nijemci ovo.

Borci pitaju ove s kojima je drug Tito razgovarao:

- Šta je rekao, šta je rekao.... Hoćemo li još dugo ovdje ostati. Hoćemo li brzo u ofanzivu?

I ovom prilikom vezisti su pokazali da moraju biti svestrano obučeni. Da održavaju vezu, da u napadu jurišaju i da se umješno i lukavo brane kada to zatreba. Naši uslovi u kojima smo se nalazili, zahtijevali su sve to podjednako. Zahvaljujući tome, mi smo uspjeli i kao vezisti i kao borci. Predano smo održavali veze u svim borbenim i vremenskim uslovima. Kada je trebalo jurišali smo, probijali obruče neprijatelja, ali i štitili povlačenje naših jedinica.

Ljubica Plećaš

SA VETI VELJKA DRAGIČEVIĆA

U ratu mi se često dešavalo da, taman što sam stvorio sebi neku predstavu, neko očekivanje nastupajućem događaju, a nađem se u situaciji koju nisam ni najmanje očekivao! Novembra 1943. godine u Jajcu se osećala užurbanost, vršile su se intezivne pripreme. Znalo se da treba sve pripremiti za dolazak nekih delegacija i nagađalo se šta bi to moglo biti. Zato su i preduzimane opsežne vojne i političke mere da pripreme za Drugo zasedanje AVNOJ-a ostanu tajna.

Stevo Benzon i ja, smo se, posle kratke procedure oko pripreme, iznenada našli u teretnim vagonima partizanskog voza, koji je polako kloparao u pravcu Donjeg Vakufa. Imali smo dosta prtljaga, nakupilo se nekih zavežljaja, tu je i radio-stanica »SET-22«, akumulatori, antene i pribor. Razmišljam: da li da nastvim »prisno« druženje sa puškom ili da, odsad pa nadalje, ne skidam ruke sa radio-stanice. Na pameti su mi saveti koje mi je uputio Veljko Dragičević - kako treba postupiti ako želimo opravdati poverenje, ukazano time što smo prvi radio-telegrafisti koji su sa kursa Vrhovnog štaba upućeni na borbeni zadatak, pogotovo što smo upućeni u proslavljenu 1. proletersku diviziju.

U štabu divizije primio nas je Mišo Danon, rukovodilac veze. Očekivali smo neku kršnu Rudinu, a naišli na jednog omanjeg druga, hitrih pokreta i prodornog pogleda, koji nas je ispitivao i očima ispod punih i nakostrešenih obrva. Za sve se interesovao, razgledao je opremu koju smo doneli, sa kojom, kako mi se činilo, nije bio zadovoljan. Doneo nam je radiostanicu »M-set«, koja je, sa zatvorenim poklopcem, sasvim ličila na putnički koferčić. Objasnio nam je da se u kompletu nalaze samo dva kristala (specijalno brušene kvarcne pločice kojima se osigurava stabilnost zračene frekvence elektromagnetnih talasa kod predajnika), i skrenuo nam pažnju da iste moramo čuvati kao ženicu oka.

Sad smo imali dve radiostanice: jednu »elegantnu«, koja je imala dobru izlaznu snagu i veoma stabilnu frekvencu, a usto bila je i lagana i trošila malo struje iz akumulatora, ali je mogla raditi samo na dve frekvence i, drugu, koja je bila glomaznija, teža, trošila više struje ali mogla se podesiti na mnogo više frekvenci. Tada nismo baš mnogo razmišljali šta može neprijatelj izvući iz prisluškivanja našeg rada; bili smo dosta sigurni u naše šifre i nismo voleli menjati frekvence na kojima smo već uspostavili vezu. Nije ni čudno što mi i danas zaigra oko srca kada vidim radio-stanicu »M-set« u muzeju, dok mi pogled na »SET-22« oživi samo sećanja na teška prenošenja, vezivanje na samare konja i mazgi i neprekidni strah dali će se konj sa stanicom poplašiti, ili će, opet, natovarena mazga »stupiti u štrajk«.

U početku smo održavali vezu samo sa štabom 1. proleterskog korpusa. Sećam se verovatno prvog pozivnog znaka »DQA« kojim sam doživeo radiotelegrafsko krštenje, uspostavljanje prve radio-veze u stvarnim uslovima. Pozivni znaci su bili, kao i danas, sastavljeni od tri slova, posle čega se kucala rečica »de« (koja znači: »imaš poziv od«). Pozvana stanica, međutim, nije odgovarala kako se to obično čini - da kuca pozivne znakove obrnutim redom; ona je odgovarala potpuno različitim znacima. To je činjeno iz razloga maskiranja, a ti pozivni znaci se skoro nikad nisu menjali, kao ni radne frekvence, što je moglo znatno olakšati praćenje našeg radio-saobraćaja od strane neprijatlja. Znaci, kao ni brojevi za legitimisanje, takođe nisu postojali. Ni tada nismo imali iskustva, niti predstave o mogućnostima radio-izviđačke službe.

Krajem 1943. godine, štab 1. proleterske divizije uspostavlja vezu i sa 10. krajiškom divizijom. Pozivni znaci za ovu vezu su bili: »KAR de VAS« i »VAS de KAR«. Takve znake uzeli smo prema imenima komandanata divizija (Vase Jovanovića i Nikole Karanovića). To, svakako, nije bilo dobro iz bezbednosnih razloga, ali-tada na to nismo obraćali pažnju. U štabu 10. krajiške su tada bili Bogdan Čiča i Ćiro Košuta; obojica su došla sa radiotelegrafskog kursa Vrhovnog štaba.

Početkom 1944. godine uspostavljena je radio-veza i sa štabom 6. ličke divizije, koji se tada nalazio u selu Kukavice kod Kupresa. Radio-telegrafista je tamo bio Simo Narandžić. Veza je uspostavljena po naređenju Vrhovnog štaba, ali smo se nas dvojica o uspostavi i usmeno dogovorili, pošto naši štabovi nisu bili mnogo daleko jedan od drugoga.

Nekako u to vreme uspostavljena je i veza sa 1. proleterskom brigadom, a nešto kasnije i sa 13. proleterskom brigadom »Rade Končar« i 3. krajiškom proleterskom birgadom. Pozivni znaci za 1. proletersku brigadu bili su »NEB de SYT« i »BEN de SPL«, u stvari lični pozivni znaci Stjepana Benzona i moji, prema našem ranijem dogovoru na kursu. Svi radio-telegrafisti, izuzev jednog u 3. krajiškoj, došli su sa radio-telegrafskog kursa Vrhovnog štaba. Navedene veze održavane su obično sa jednom radio-stanicom-u različito zakazano vreme za svaku jedinicu. Veza se nije smela propustiti, ni u slučaju da se štab nalazio u pokretu.

U brigadama je bilo najviše nemačkih radio-stanica »Fu B— 1 « ; ovo »B« smo mi tumačili daje stanica konstruisana za radio-vezu sa bataljonima. Najveći problem za nas je bilo punjenje akumulatora. Koristili smo akumulatorske stanice na železničkim stanicama i po gradovima, kad god nam se zato ukazala prilika. Imali smo i jedan zaplenjeni agregat; njega smo koristili samo u nedostatku drugih mogućnosti.

Interesantna su bila rešenja za punjenje akumulatora. Miša Danon je napravio proračune za potreban broj okretaja dinama kojeg smo skinuli sa nemačkog kamiona pre spaljivanja, a praktičnu izvedbu tih prenosa, pomoću kajiševa, radio je Mišo Mitrović. Kada nije bilo drugih mogućnosti za pokretanje dinama, ista se okretala pomoću kajiša, nabačenog na zadnji točak od bicikla. Akumulatore je najčešće punio konjovodac Hašim Bahtić, rodom iz Sanskog Mosta. On je pre rata mleo žito u mlinu i bio vičan korišćenju vodeničnih točkova. On je

sa ponosom u svakom mlinu zapisivao: »tu je Hašim Bahtić iz 1. proleterske divizije punio akumulatore«.

Pošto se veza morala održavati i kada se štab nalazio u poketu, mi smo tom pitanju posvetili naročitu pažnju. Da bi što manje vremena utrošili na postavljanje stanice za rad, mi smo je već tako tovarili da se mogla istovariti za svega nekoliko sekundi. Koristili smo žičanu antenu, koja je, inače, bila u kompletu radio-stanice, koju smo postavljali na taj način što smo, na kraju antene, vezivali kanap na čijem drugom kraju smo vezivali kamen kao uteg. Taj uteg smo zatim jednostavno prebacivali preko drveta ili pogodne grane, tako da je uteg držao antenu zategnutu, a kada se antena isključivala sa radio-stanice, uteg je sam skidao antenu sa drveta. Na taj način smo uspevali neke veze održati za svega minut-dva, računajući tu istovar i postavljanje antene.

Ali ipak zbog održavanja veze često smo zaostajali na dugim i napornim marševima pa smo morali žuriti da bi stigli svoje u koloni. Sećam se, početkom juna 1944. godine, u vreme neprijateljske ofanzive, kada su jedinicama i štabovima data konspirativna imena. Prvi proleterski korpus se zvao »Cer«, štab 1. proleterske divizije »Avala«, 1. proleterska brigada »Dunav«, 3. krajiška brigada »Vrbas«, a 13. proleterska brigada »Sava«. Radio-stanicu smo zvali »golub«. Pošto je stanica korpusa zaostala, preko veze je bilo upućeno naređenje: »Golub Cera napred!«, što je značilo da radio-stanica štaba korpusa treba da krene napred. Međutim, dok je naređenje duž kolone stiglo do radista, ono se promenilo u »Golub Ceda napred«. Radisti, na koje se naređenje odnosilo, naređenje su preneli dalje, preko veze, smatrajući da se ne odnosi na njih. Uskoro je stigao kurir na konju koji je ljutito pitao zašto se ne poštuje naređenje komandanta korpusa. Tada su shvatili da se radilo o njihovom »golubu«.

Najteže je bilo osigurati vezu za vreme neprijateljskih ofanziva. Stalni pokreti su nas iscrpljivali, jer, dok su se ostali borci na kratkim zastancima bar malo odmarali, mi smo održavali vezu i mučili se sa malim benzinskim agregatom ne bi li napunili akumulatore. Na takvim mukama stvoren je skraćen radio-saobraćaj između nas i štaba korpusa, u kojem su predavane samo kratice i signali koji su sadržavali neku informaciju, dok su sve ostale, uobičajene formalnosti oko uspostave, proverà i potvrda ispuštani. Na taj način se vreme emitiranja skraćivalo a čuvani su i akumulatori. Takav rad se mogao primeniti jer je čujnost, zbog relativno male udaljenosti, bila dobra, i zbog našeg međusobnog poznavanja, kako »sitnih osobenosti« kucanja, tako i nijansi boja signala stanica sa kojima smo radili.

Kratice smo vrlo malo koristili. Veza se najčešće svodila na predaju jedne duge povlake, slova »U« (umesto »QRU-imate li nešto za mene?«) i po dve tačke, odnosno »SK« (znak za završetak rada), *alp mok* ako nije bilo ništa za primopredaju. Potvrda prijema je, takođe, davana sa dve tačke umesto »QSL«. To je u velikoj meri ubrzalo rad, ali i povećalo mogućnost neprijatelju da prati naš rad, zbog potpuno posebnog načina rada.

Posebno su mi se urezale u pamćenje veze koje sam održavao za vreme neprijateljskog desanta na Drvar, 25. maja 1944. godine. Nalazili smo se u Baraci kod Mrkonić Grada. Rano ujutro iz pravca Banja Luke smo ugledali nemačke transportne avione, koji su za sobom vukli jedrilice. Bili smo uzbuđeni, jer smo pretpostavljali da bi Nemci mogli negde izvršiti desant. Leteli su nisko, ali nisu leteli u pravcu Drvara. Benzon i ja smo pre vremena uključili radio-stanicu očekujući neke vesti od štaba korpusa koji je bio smešten u selu Mokronoge, nedaleko od Drvara. Radio-telegrafista Ilija Cvitković, koji je inače bio veoma tačan , nije nikad ranije pozivao; ovog puta je zaista pozvao ranije. Odmah sam otkucao »V« umesto »QRV« (spreman za prijem), nakon čega mije uputio »DDD« (»vrlo hitno«) i nastavio sa predajom serije telegrama. Telegrame sam odneo Miši Danonu, koji je u to vreme bio i šifrer. Tako smo saznali za desant na Drvar. Toga dana smo stalno bili na prijemu. Taj-i naredna dva-tri dana-bili su moji najuzbudljiviji dani, kao veziste!

Nestrpljivo smo očekivali vesti o tome da li su drug Tito i članovi Vrhovnog štaba spašeni...

Od aprila 1944. godine počeli smo dobijati od saveznika radio-stanice SCR-284-A. Posebno značajno za nas, kod tih stanica, bio je pogon sa generatorima koji su se okretali rukom. Od tada je prestao naš večiti strah da li će biti struje u akumulatoru i dali će se telegram moći predati. Sa ovim stanicama prošli smo Bosnu, Crnu Goru, Sandžak i Srbiju i stigli u Beograd.

U Beogradu smo od Crvene armije dobili radio-stanice RB i RBM, a nešto kasnije i stanicu RSH-f, koja je imala jaču snagu, bila namenjena za održavanje veze sa brigadama, a i bila je montirana na automobilu »Dodž.« Trebalo je obučiti veziste na novoj tehnici.

Bili smo smešteni u zgradi sadašnjeg Pravnog fakulteta. Obuka je trajala sve do polaska na sremski front. Najpre su obuku završili telefonisti, zatim radiofonisti, da bi, na kraju, ostali na kursu radio-telegrafisti, koje je obučavao Puača Đuro.

Iako smo se u prvo vreme obradovali radio-stanicama koje smo dobili od Crvene armije, brzo smo se razočarali! To su u stvari bile korišćene stanice, koje su prikupljene iz jedinica i date nama. Napajale su se pomoću anodnih baterija i malih akumulatora. Izvori električne energije bili su smešteni u posebnu kutiju. Ta kutija sa izvorima bila je izvor svakakvih muka, za radio-telegrafiste... Baterije su se brzo praznile ili su prazne i primljene, kontrola istrošenosti je dosta složena, pa se najčešće nije ni vršila, tako da su te stanice prestajale da rade upravo onda kada su bile najpotrebnije! Tu su došli i prekidi, koji su nastajali zbog pomeranja pri nošenju, vrlo lako se moglo i pogrešiti pri njihovom povezivanju ili uključivanju kabla, zbog čega se dešavalo da su pregorevale elektronke.

Bili smo vaspitavani u velikoj ljubavi prema SSSR-u, zbog toga nismo smeli glasno govoriti o manama tih radio-stanica; razliku smo utoliko više osećali što smo se navikli na radio-stanice SCR-284, koje su bile »kapitalističkog« porekla. Pregorevanje elektronki, do čega je moglo doći zbog malo nepažnje ili neznanja, uzimalo se kao politički problem jedinice u kojoj se to desilo. 0 takvom događaju je svakako raspravljala partijska ćelija. Ako bi ona ocenila daje to bilo namerno, onda krivac nije bio daleko od vojnog suda! Bez obzira kako se pojedinačno odvijao koji slučaj, radista, kome se tako nešto desilo, nije mogao izbeći moralnu osudu sredine u kojoj se nalazio, a, ako se pisala karakteristika, onda je tako nešto sigurno u njoj bilo pomenuto.

Kao što su borci morali savladati naoružanje svih mogućih armija, tako su vezisti morali izučiti sva moguća sredstva za vezu, kako od neprijatelja tako i od saveznika - jer smo od svega pomalo imali u jedinicama. U teškim uslovima sremskog fronta nije bilo dovoljno samo zalaganje i hrabrost, bilo je neophodno mnogo znanja i snalažljivosti da bi se štabovima obezbedila blagovremena veza. Telefonisti artiljeriske birgade naše divizije su za postavljanje kablovskih telefonskih linija koristili bicikle, tako da su linije podizali istom brzinom kojom su jedinice i nastupale. Pored sve te opreme za vezu, zadržali smo spremnost jedinica veze za borbu. Tako je, u završnim borbama kroz Slavoniju, bataljon veze divizije, odlučnim jurišem, odbio bataljon esesovaca, koji se, odsečen zbog brzog napredovanja, našao u našoj pozadini.

KO SE BOLJE PRAVI ENGLEZ

Kad neko za nešto tačno zna o čemu se radi, ali neće da zna, mi kažemo da se pravi »englez«. Ja sam neposredno posle desanta na Drvar došao u priliku da isprobam svoju veštinu »praviti se englez«, sa pravim Englezima.

U samom početku moga rada kao radio-telegrafiste, uočio sam veliku razliku između stanica M-SET i SET-22. Počeo sam razmišljati o razlozima što nam saveznici ne isporučuju više malih i pogodnih radio-stanica, kojima su uglavnom bile opremljene njihove misije. Najpre sam mislio daje logično da svaki za sebe

zadrži ono što je bolje, kasnije kad sam saznao da su nam uz te stanice davali svega poneki kristal, došao sam do zaključka da su njihove izjave, da toga nemaju dovoljno, da je proizvodnja složena i spora, običan izgovor.

Predpostavio sam da će savezničke misije, koje su u Drvaru izgubile nekoliko svojih radio-stanica, najpre tražiti da se avionima šal ju druge, te me interesovalo da li i za njih neće biti radio-stanica M-SET.

Naša divizija obezbeđivala je Vrhovni štab i savezničke misije koji su čekali na prebacivanje, na otok Vis, na aerodromu Ravno kod Kupresa. Sa interesovanjem sam razgledao pošiljke koje su stizale avionima. Moja očekivanja su se ispunila, ubrzo sam naišao među opremom i na radio-stanice M-SET. Nisam mogao odoleti zgrabio sam ih i natovario na dva konja, koji su od ranije čekali u blizini za takvu priliku. Sad su me interesovali kristali. Bio sam jako razočaran, kad sam ustanovio da u kompletu nema baš nijednog. Setio sam se artiljeraca, koji su vadili zatvarače, bez kojih se topovi nisu mogli koristiti. Odlučio sam da ostanem na aerodromu, da se pravim »englez« i da nekako pokušam da dođem do kristala. Predpostavio sam da se ključ za rešenje tog problema nalazi u rukama narednika Vilsona, radio-telegrafiste savezničke misije. Nastojao sam da se nađem u njegovoj blizini, kao nekim poslom, očekujući da će me pitati za radio-stanice, jer je znao da sam ja radio-telegrafista, a nisam smeo da mu prilazim, jer sam izbegavao mogućnost da pobudim kod njega sumnju zbog nestanka radio-stanica. Cim me je primetio pitao je: »Znaš li nešto o radio-stanicama i akumulatorima koji su upravo dopremljeni?« Odgovorio sam da nemam pojma, da su verovatno nekud otpremljene zajedno sa ostalom opremom koja je stigla avionima, ali pošto su već »nekud otpremljene« ja ću ih potražiti i svakako naći. Budući da će savezn̈ička misiija tada već biti daleko, nema smisla da stanice ostanu neiskorištene. Zato bi bilo dobro kad bi mi on dao neki od njegovih rezervnih kristala. Pitao me kako znam da te radio-stanice rade na kristale ako ih nisam video? Odgovorio sam da pretpostavljam da su iste ili slične onima koje su ranije imali, i da se nadam da može opravdati manjak tri-četiri kristala. Predomišljao se neko vreme, onda mi je dao tri kristala, sa napomenom da su to vrlo dobre radio-stanice i daje siguran da ću ih »bez teškoća pronaći«.

Obojica smo znali o čemu se radi, ali nismo smeli to i da kažemo-pravili smo se »englezi«. Vilsonu je sigurno bilo najstrožije zabranjeno da se odvaja od kristala. Danas mi je jasno daje kristale za rad raspoređivao neki savezn̈ički oficir, koji je imao zadatak da se umeša u borbu za prenosne puteve informisanja preko radio-talasa. Ta borba je počela da se vodi, ništa manjom žestinom od borbi na bojnom polju, i ako bi u takvoj situaciji partizani imali mnogo kristala, sve bi teže mogle da se prate njihove radio-veze. 0 tome tada nismo znali ništa ni ja, ni narednik, ali su njegove simpatije bile na našoj strani, i mogao sam se nadati da me neće optužiti za krađu, što bi za mene moglo biti opasno i po život.

Posle odlaska sa aerodroma Vrhovnog štaba, naša divizija se borbom probijala prema selu Gornje Vukovisko. Tu smo se malo odmorili i sredili. Raspakovao sam radio-stanice i izvršio ispitivanje ispravnosti. U komletu su se nalazili i novi akumulatori koji su bili jako praktični. Za njihovo aktiviranje je bilo dovoljno da se naliju destiliranom vodom, u našim uslovima kišnicom, pa da se mogu odmah upotrebiti. Baš sam tada, prilikom ispitivanja jednog radio-prijemnika čuo novost o savezničkom iskrcavanju u Normandiji, o čemu sam odmah izvestio komandanta divizije.

Moja borba za te male silikatne pločice, koje su nosile zvučne nazive »kristali« ima svoj nastavak u tek oslobođenom Beogradu.

Saznao sam da su savezničke misije smeštene u hotelu »Balkan«, Otišao sam tamo, potražio narednika Vilsona i zamolio ga da mi da nekoliko kristala za radio-stanice koje smo dobili od njih sa po jednim kristalom za svaku. Priznao sam mu da sam »pronašao« radio-stanice koje su bile »zagubljene« na aerodromu Kupres, pa su nam ti kristali zaista potrebni. On je tada imao veliku rezervu kristala u platnenim kesama, na kojima je pisalo da su rezervni, ali ovog puta nije bio spreman da mi ih da. U tom času među njima je nastala neka nervoza.

U sobu je ušao jedan britanski narednik i najavio dolazak generala (bio je to brigadni general Ficroj Maklin, šef savezničke misije pri Vrhovnom štabu NOVJ). Ja sam iskoristio priliku, na brzinu sam zgrabio jednu kesu sa kristalima i strpao je u džep. Dok su oni ukočeno stajali, pozdravljajući generala, ja sam, pozdravljajući u kretanju, prošao pored njega i izašao iz hotela. Po dolasku u štab divizije, upoznao sam o učinjenom komandanta divizije, izjavivši da u slučaju neke intervencije, preuzimam svu odgovornost na sebe. Nikakve intervencije nije bilo, a kristali su nam dobro došli.

VEZA SA VRHOVNIM ŠTABOM JE USPOSTAVLJENA

Posle desanta na Drvar, 25. maja 1944. godine, kada je Radio-centar Vrhovnog štaba bio skoro potpuno uništen, radio-veze sa Vrhovnim štabom su se teško uspostavljale, mada je Vrhovni štab već prešao na Vis.

Radio-telegrafisti štaba 1. proleterskog korpusa pokušali su uspostaviti vezu, ali nisu uspevali. Na frekvenciji na kojoj je trebao da poziva nije se čuo. Uzalud su tražili njegov pozivni znak, ispod i iznad zadane frekvencije. Jednog dana, početkom juna 1944. godine, u štab divizije došao je komandant korpusa, Koča Popović. Bio je zabrinut jer nije imao veze sa Vrhovnim štabom. Razgovarao je sa komandantom divizije o tome da se njegovi radio-telegrafisti trude ali ne uspevaju i da su izrazili mišljenje da Pupić ima »sretnu ruku« za uspostavljanje takvih veza i da bi trebao doći da pokuša„Tako sam ja otišao u štab korpusa gde me je načelnik veze Miša Danon uputio na jednu od radio-stanica koja bi trebala da uspostavi tu vezu. Bila je to radio-stanica SCR-284-A, koja nije imala veliku snagu, ali se sa njom mogla uspostaviti veza na dosta, velike udaljenosti.

Pokušavao sam naći signal Vrhovnog štaba na prijenjniku, tačno u vreme kada je po planu rad trebao da poziva, pretražujući talase u blizini 3.000 kiloherca, gde je trebao da radi. Pošto nisam uspeo prešao sam na pozivanje i na kraju uputio kraticu »QSV 10« (pozivaj me deset minuta), računajući da će mi to vreme biti dovoljno, ako me je čuo, da pretražim cèlu skalu, celo talasno područje prijemnika, i tako ustanovim da li radi ili ne. Pažljivo sam počeo osluškivati od 38Ö0 kiloherca naviše. Jako sam se obradovao kad sam negde blizu 5200 kiloherca začuo znak »YZN«, kojeg pamtim do današnjeg dana. Njegovo kucanje je imalo sve osobenosti kucanja mornaričkih radio-telegrafista, ali mi njegov »rukopis« (stil kucanja) nije bio poznat. Pozvao sam ga ponovo, javio mu da ga čujem, i nestrpljivo čekao odgovor o tome kako me čuje. Odmah mije odgovorio. Ovoga puta njegovo kucanje je bilo nešto brže, osetio sam daje uzbuđen. Javljao mije da i on mene čuje vrlo dobro i ponudio mi seriju telegrama. Ja sam u prvom trenutku odbio da primim telegrame, jer nisam bio siguran da li je to stvarno radio-stanica Vrhovnog štaba. Mada tada još nismo znali za pogibiju radio-telegrafista Vrhovnog štaba u Drvaru, bilo nam je sumnjivo veliko odstupanje radnog talasa i nepoznato kucanje. Zatražio sam da pozove na stanicu »STIP« (Stipišića), čije sam kucanje mogao prepoznati. Dobio sam odgovor: »NOT NOT STIP QRL HR QTC DDD QRV?« (ne može, Stipišić je zauzet, nudim hitne telegrame, pita da li smo spremni za prijem). Ponovo sam odbio prijem i predao mu kraticu »QRT« (prekidam rad). Odmah mije poslao »AS 1« (čekaj minut). Posle kratkog vremena začuo sam ljutito Stipišićevo kucanje, seriju taćaka, par upitnika i na kraju uskličnik. (Kad se uskličnik primeni u radio-saobračaju predstavlja uvredu - magarče). Izvinio sam se, navodeći da nemam znakova za legitimisanje. Shvatio je razlog mojeg insistiranja, izvinio se i on i nestao sa stanice. Sada je neproznati »pomorac« mogao predavati svoju seriju vrlo hitnih telegrama. Pošto sam telegrame primio, predao sam taster radio-telegrafisti Dukiću, koga je »žuljala« serija nepredanih telegrama, i on je, zadovoljan što je konačno uspostavljena veza, prionuo na kucanje.

U štabu korpusa sam telegrame predao general-lajtnantu Sretenu Zujeviću, članu Vrhovnog štaba, koji se tu nalazio. Pitao me je da li sam siguran da su te-

legrami od Vrhovnog štaba? Objasnio sam mu na koji način sam izvršio proveru, nakon čega mi je vidno zadovoljan čestitao.

BRIGADA JE PRIMILA NAREĐENJE

U rano proleće 1944. godine, štab 1. proleterske divizije se nalazio u selu Baraći kod Mrkonjić Grada. Pripreman je napad na Mrkonjić Grad. Brigade su se nalazile na položajima oko grada, izuzev 13. proleterske brigade »Rade Končar«, koja se nalazila na desnoj obali Vrbasa u rejonu sela Bočac. Njih je napadao neprijatelj jakim snagama pokušavajući da ih okruži i uništi.

Danon, načelnik veze, mije doneo telegram u kome je brigadi slat plan povlačenja. Naglasio je da je telegram veoma važan i da se što pre preda. Uspostavio sam vezu u zakazano vreme, ali se njihova stanica jedva čula. Javili su nam da se i mi čujemo sa 0/1 (najmanja moguća čujnost), žalio se na akumulatore. Upozorio sam ga na hitnost telegrama i dao znak da ću svaku grupu kucati dva puta. Kad sam završio sa predajom, odahnuo sam tek kada sam jedva razaznao kraticu »QSL« (potvrđujem prijem), koju mije poslao. Ocenio sam da su njihovi akumulatori skoro prazni i da ne bi izdržali predaju telegrama u kojoj bi izvestili o situaciji kod njih. Tamo su bili radisti Dragoja Bilbija i Žika Popović, koji su bili sa mnom na kursu u Jajcu i poznavali su naš sistem skraćene signalizacije. Uputio sam signal »SSS?« (kakva je situacija) i za vrlo kratko vreme uspeo primiti: »NNN UUU MMM AAA GGG PPP« (Nemci i ustaše nadiru motorizacijom, napadaju avijaciom, gusto je, povlačimo se).

Završio sam vezu i izvestio komandanta da je čujnost bila slaba, da je potvrđen prijem telegrama. Objasnio sam mu značenje signala koje sam primio. Bio je zadovoljan, posebno što se brigada već povlačila, što je bilo u skladu sa njegovom zamisli o izvlačenju brigade koja je ostala sama sa one strane Vrbasa ispod udara nadmoćnijeg neprijatelja.

Pupić Nebojša

VEZA NA PRIVREMENIM AERODROMIMA ZA PRIHVAT TRANSPORTNIH AVIONA SAVEZNIKA

Uporedo s razvojem Narodnooslobodilačke vojske, razvijalo se i naše Ratno vazduhoplovstvo u NOR-u, kao i odgovarajuće jedinice veze. One su imale zadatak da obezbede potrebne veze na privremenim aerodromima određenim za prihvat transportnih aviona naših saveznika, jer veza u avijaciji obezbeđuje: poletanje na borbeni zadatak, let na marš-ruti, izvršenje borbenog zadatka, povratak sa zadatka i, konačno, sletanje na poletno-sletnu stazu.

Decembra 1943. godine Vrhovni štab NOV je poslao u Kairo svoju prvu vojnu misiju da sa saveznicima stupi u vezu i detaljno utvrdi i precizira isporuku pomoći u opremi, naoružanju i evakuaciji teških ranjenika u savezničke vojne bolnice.

Već početkom 1944. godine pristupa se široj i organizovanijoj pripremi i izgradnji većeg broja privremenih aerodroma na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije. Osnovna namena tih aerodroma bila je prihvatanje savezničkih aviona s vojnom pomoći.

Ovaj zadatak nije bio ni malo lak za naše jedinice koje su neposredno izvodile radove na uređenju planiranih aerodroma. Posebno težak zadatak bio je, pred jedinicama i oficirima za vezu; da obezbede odgovarajuće vrste veza za bez-

bedno sletanje i poletanje aviona na poletno-sletnim stazama, kao i veze u rejonu kruženja, radi izbacivanja vojne i druge opreme koja je namenjena NOV.

I pored svih poteškoća, krajem 1944. godine, na oslobođenim teritorijama bilo je preko 50 aerodroma, izgrađenih i osposobljenih za prihvat savezničkih transportnih pa čak i borbenih aviona.

Da bi se sagledali svi napori koji su bili pred rukovodećim kadrom, jedinicama koje su dobile zadatak da urede prihvatne aerodrome, kao i napori jedinica veze na planu organizacije potrebnih veza, iznosim aerodrome koji su bili uređeni u to vreme.

U Bosni i Hercegovini:

Medeno Polje, Sanski Most, Bugojno, Kupres, Gacko, Tičevo, Šekovići, Banja Luka (Zalužani) i Rajlovac.

U Hrvatskoj:

Čemernica, Donje Selište, Maja, Topusko, Udbine, Voćin, Grabovnica, Vis, Prkos, Zemunik, Sinj i Daruvar.

U Crnoj Gori:

Berane, Njegovuđe i Donja Brezna.

U Sloveniji:

Nadlekska, Otok i kod Krasineca.

U Srbiji:

Divci, Bojnik, Kosančić, Miroševac, Sokobanja, Kragujevac, Požarevac, Niš, Sukovo i Loznica.

U Makedoniji:

Zrze i Skoplje.

Osnovna vrsta veza za prihvat transportnih savezničkih aviona na ovim aerodromima bila je signalna veza i to: paljenje vatri i petrolejskih lampi; raketni pištolj i električno osvetljavanje oko poletno-sletne staze.

Vatre su paljene u obliku raznih slova, kvadrata ili nekog simboličnog znaka.

Treba istaći da signali za vezu nisu bili isti za transportnu avijaciju anglo-američkih transportnih aviona i sovjetsku transportnu avijaciju. Na primer, za posadu anglo-američkih aviona koristio se noćni znak u vidu slova »Z«, sa tim što se palilo 9 vatri. Deveta vatra se palila iznad znaka slova »Z«.

Vatre su se palile na označeno mesto, a gasile posle izvršenog zadatka i tada su se savezнички avioni vraćali u svoje polazne baze. Od naših prihvatnih aerodroma pa do svojih baza, transportni savezнички avioni su održavali vezu pomoću VKT sredstava koja su bila ugrađena u svaki avion.

Legitimisanje aviona vršeno je svetlosnim signalima, na principu odašiljanja Morzeovih znakova. Pošto bi posada aviona uočila upaljene vatre i uverila se u ispravnost znakova, koje su one obeležavale, uputila bi ka zemlji svetlosni signal. Signali su bili unapred utvrđeni i menjali su se za svaku noć.

Vazduhoplovna odeljenja su sastavljala tablicu signala obično za 15 ili 30 dana i to u dogovoru sa predstavnicima savezničkih vojnih misija (to su uglavnom bili oficiri za vezu).

Da bi tajnost ugovorenih signala bila što sigurnija, komande aerodroma su dobivale ugovorene signale samo za jednu noć. Odašiljanjem određenog ugovo-

renog signala posada aviona se legitimisala. Tek kada bi sa zemlje stigao odgovarajući signal, započeo bi manevar za sletanje, odnosno kruženje aviona i bacanje paketa.

Posada aviona se služila reflektorom, a svetlosne signale sa zemlje, partizani su upućivali raznim sredstvima. Najčešće su to bile petrolejske lampe, omotane krpom ili papirom sa uskim otvorom za usmeravanje svetlosti u pravcu nailaska aviona, a spuštanjem ili podizanjem fitilja, postizao se željeni svetlosni efekat.

Danju se koristilo belo platno u vidu slova »T«. Ako je letilište ili teren za prihvat paketa bio pokriven snegom, to su se radi lakšeg uočavanja i raspoznavanja koristili znaci od crnog ili crvenog platna.

Organizaciji aerodromske službe i organizaciji potrebnih veza na ovim aerodromima posvećivala se velika pažnja, što se može zaključiti iz dosta sačuvane dokumentacije. Jedan od najvažnijih dokumenata je svakkako »Privremeno uputstvo za aero-baze narodnooslobodilačke vojske«, koje je sastavio Glavni štab Hrvatske, 18. avgusta 1944. godine, a odnosi se na organizaciju letilišta i prihvat transportnih aviona naših saveznika u drugom svetskom ratu. Ovim Uputstvom reguliše se pitanje organizacije aerodromske službe u celini, kao i način organizacije potrebnih veza, uključujući tu i signal ne veze.

Pored ovog uputstva u Srbiji je izdato uputstvo Glavnog štaba Srbije, od 5. septembra 1944. godine, gde je takođe regulisano pitanje organizacije uređenja privremenih letilišta i organizacije odgovarajućih veza. Isto tako, Glavni štab Slovenije, od 23. jula 1944. godine, izdaje uputstvo o organizaciji i uređenju letilišta za prihvat savezničkih aviona, kao i način organizacije veze na aerodromima koji su bili uređeni za tu svrhu.

I Komanda 5. udarnog bosanskog korpusa, 1944. godine, preduzela je niz konkretnih mera na uređenju letilišta za prihvat transportnih aviona saveznika, kao i za letilišta za 1. eskadrilu partizanske avijacije, koja je formirana u NOR-u. Na svim aerodromima koji su napred izneti, organizovane su odgovarajuće veze (telefonske, radio i signalne veze), što je zavisilo od raspoloživih materijal no-tehničkih sredstava i stručnog kadra veze u to vreme.

Problem održavanja međusobne veze sa avionima u vazduhu takođe je bio veliki, jer je na delovima marš-ruta bila jaka protiv-avionska artiljerija. S druge strane i konfigurcija zemljišta bila je takva da se VKT veza nije mogla održavati na svim visinama.

Interesantno je naglasiti da je sovjetska vlada u dogovoru sa saveznicima, u leto 1944. godine, formirala u Bariju svoju bazu radi pružanja vojne pomoći NOV i POJ. Ova baza raspolagala je sa 12 transportnih aviona tipa DČ-3 (primljenih iz pomoći SAD) ijednom eskadrilom lovaca JAK-9. Ova formacija dobila je naziv prema svom komandantu »Grupa Sokolov«.

Da bi povećali sigurnost leta svojih transportnih aviona nad našom zemljom, u cilju prebacivanja vojne opreme, Sovjeti su dopremili u Jugoslviju dva radio-fara velike snage. Farovi su bili postavljeni kod aerodroma Medeno Polje i kod aerodroma Glamočko Polje, s ciljem radio-vođenja aviona.

Iz ovog podatka se vidi da su Sovjeti poklanjali dosta pažnje navigacijskoj službi i bezbednosti letova svojih aviona na teritoriji Jugoslavije.

U periodu sedme neprijateljske ofanzive oba radio-fara su uništena.

Treba istaći daje organizacija održavanja veza na privremnim aerodromima, na oslobođenoj teritoriji, za prihvat savezničkih transportnih aviona, zaista bila teška i veoma složena. Iziskivala je velike napore jedinica koje su uređivale letilišta i jedinica veze koje su organizovale signalne i veze tehničkim sredstvima, kao što su: telefonska, radio i navigacijska sredstva.

Bezbednost leta savezničkih aviona nije bila potpuna. Mi u to vreme nismo raspolagali savremenom tehničkom opremom (radio-farovima, radio i telefonskim sredstvima i goniometrima), a s druge strane svaki let savezničkog aviona vrebao je neprijatelj koji se nalazio na našoj teritoriji.

PRVA ESKADRILA ZA VEZU

Naređenjem Vrhovnog štaba, avgusta 1944. godine, formirana je eskadrila za vezu pri Vrhovnom štabu, koja je u svom sastavu imala 4 aviona PO-2, koji su dobiveni od Sovjetskog Saveza i 6 aviona, s pilotima, koji su prebegli iz vazduhoplovstva NDH. Eskladrila je formirana na ostrvu Visu.

Novembra 1944. godine, eskadrila vrši prelet sa ostrva Visa na aerodrom Zemun, gde ulazi u sastav transportne grupe koja raspolaže višemotornim avionima.

Preletanje vazduhoplovne eskadrile za vezu izvršeno je pravcem: aerodrom Vis - Nikšić - aerodrom Zemun. Neletačko osoblje ove eskadrile sa Visa ukrcano je u brod i prebačeno u Split, a odatle do Zemuna, prevezeno je auto-transportnim sredstvima.

Eskadrila za vezu izvršavala je sledeće zadatke: prenosila krvnu plazmu za ranjenike na sremskom frontu, dopremala razni sanitetski materijal i lakšu vojnu opremu, prevozila vojne i političke rukovodioce na front, vršila kurirsku službu (prevoz kurira sa poštom), donosila izveštaje sa fronta na komandna mesta komandanata jedinica, nosila hitnu poštu komandantima jedinica na sremskom frontu, i brzo prebacivala rukovodioce na određena komandna mesta.

Treba istaći da je eskadrila za vezu u toku NOR-a izvršila 1.294 avio poletanja u cilju izvršenja zadataka koji su bili vezani za kurirsku službu.

Dolaskom ove eskadrile na zemunski aerodrom, nije bilo posebnih problema jer su već postojale odgovarajuće veze. Za potrebe eskadrile uspostvljene su veze koje su omogućile sigurno komandovanje, bezbednost poletanja, veze na marš-ruti i bezbedno sletanje na poletno-sletnu stazu.

Ove veze su bile delimično oštećene, no za njihovu opravku i ponovno dovođenje u ispravnost nije trebalo mnogo vremena. Organi veze su se vrlo brzo snašli, te su se uklopili u postojeći sistem veza, s tim što su obezbedili potrebne veze za uspešno komandovanje eskadrilom veze.

Komandu eskadrile sačinjavali su: komandir, komesar i tehnički oficir. Ostali deo sačinjavali su piloti, aviomehaničari, ljudstvo za opsluživanje i ljudstvo za vezu.

Gledano s aspekta veza, eskadrila je odigrala veoma značajnu ulogu, s obzirom da je avionima brzo izvršavala postavljene zadatke vezane za kurirsku službu.

To je bila prva eskadrila za vezu u Ratnom vazduhoplovstvu, koja je formirana u NOR-u, te joj pripada zaslužno mesto. Sastav eskadrile pokazao je primer hrabrosti u izvršavanju postavljenih zadataka, a istovremeno i primer kako se treba boriti za svoju domovinu.

Dragoljub Radulj

TELEGRAFIST VRHOVNOG ŠTABA

Decembra 1943. godine nalazio sam se u odeljenju za vezu pri GSH U Otočcu kao nastavnik u školi (kursu) za vezu. Oko 20. decembra tadašnji šef veze Mardešić (Viški) pozvao me je u odeljenje i rekao da se spremim za prekomandu. Poslije nekoliko dana ponovno me je pozvao i tada mije saopćio da se spremim jer sutra polazim u prekomandu, te da sutra navratim po objavu i uputstva. Tek na dan mog odlaska saznao sam da idem u Jajce u odeljenje za vezu pri VS. Uputio sam se pješke preko Vrhovina, Korenice, Udbine, Mazina i stigao do Drvara.

U Drvaru sam se javio komandantu mjesta, koji mi je rekao da je VŠ u pokretu i da ću sutra biti upućen na određeno mjesto.

Slijedećeg jutra, nakon što sam dobio sve potrebne papire, u pratnji kurira, uputio sam se vozom u pravcu Jajca. Poslije 5-6 sati vožnje voz je stao na čistini pred šumom. Sišli smo Mićo (tako se zvao četrnaestogodišnji kurir) i ja i, posle provere stražara, prijavljen sam Veljku Dragičeviću, koji je bio šef telegrafista i službe veze. Ugodno sam se iznenadio kad sam ugledao Anđelka Gančevića i Nikolu Stipišića sa kojima sam se poznavao od ranije. Tu sam upoznao Slobodana Nakičenovića, Boška Škaru, Marka Stefanovića, Metodija Antunca i druge. Sutradan, Dragičević mije kazao da se upoznam sa stanicom na kojoj radi Gančević i sa šemom, frekvencijama i nominativima kako bi znao sa kim radim. Bio je to mali davač »Džek« i prijemnik »Telefunken« na baterije. Dobio sam zadatak da održavam veze sa Glavnim štabom Hrvatske i Slovenije zatim sa 1. 6. i 8. korpusom i Komandom mornarice. Zamjenio sam Gančevića koji je bio premješten u 5. korpus za šefa veze.

Poslije nekoliko dana preselili smo se u Drvar. Smjestio sam se u zgradu komande mjesta, koja je bila pokraj ceste za Glamoč. Poslije kraćeg vremena, došli su Robert Perčić, Dušan Čopić i Mihaljević (mislim da se tako zvao). Došao je i Stipe Nadalić, ali on je bio nastavnik u školi za vezu.

Ne sjećam se tačno kada i gde je Runić otišao u prekomandu, a Stipišić je otišao na aerodrom Livanjsko polje, tako da smo u VŠ ostali: Zlatko Kereković, Slobodan Nakićević, šef radio-službe Veljko Dragičević, zatim tehničar Boško Škaro, Marko Stefanović, Metodije Antunac, Ivo Šamanić, Stevo Andrić i drugi. Telegrafisti su bili: Robert Perčić, Dušan Čopić, Mihaljević i ja. Telegrafisti su također, bili i Stipe Nadalić, kao nastavnik u školi za vezu, Zora Dragičević, pridodata sovjetskoj misiji i Janko Zlodre, koji je tada bio slušalac u školi za vezu. Ali 25. maja prilikom desanta na Drvar, su poginuli Veljko Dragičević, Zora Dragičević, Robert Perčić, Mihaljević i Stipe Nadalić. Toga dana u 00.7 sati otišao sam da uspostavim vezu sa glavnim štabom Hrvatske. Poslije 5 ili 10 minuta, Stevo, koji je bio polaznik tečaja u radio-školi a meni je bio dodjeljen kao osiguranje, upao je u bajtu u kojoj sam radio vičući »Rako, ima mnogo aviona, »štuka« i »junkersa«. Izlazi!«

Odgovorio sam: »Pazi, ja ću primati dalje, a ako bude gusto, ti mi javi« - i nastavio sam da primam.

Nije dugo potrajalo, kad je počelo bombardiranje. Ponovno upadne Stevo i poviče: »Rako, izlazi, ima ih mnogo«. Ljubici, koja je vježbala telegrafiju pored mene, dao sam prijemnik, a ja sam uzeo predajnik i izišli smo iz bajte. Jedva sam pretrčao nekoliko metara udaljivši se još više od ceste i bajte, kad sam ugledao jedrilicu koja je aterirala baš pokraj same bajte u kojoj sam do malopre radio. Video sam Švabe i čuo kako govore. Bio sam bez oružja. Tada sam predajnik gurnuo u jedan grm i počeo bježati brisanim prostorom. Čuo sam kako me neko zove da idem sa grupom po jednom jarku.

Nakon što sam pretrčao nekoliko koraka pao sam. U tom trenutku osjetio sam kako mi jedan metak prohuji iznad glave. Nastavio sam puzeći potrbuške. Kada sam se malo pribrao, pokušao sam četvoronoške pobjeći do jednog šljivika i tada sam osjetio da mi nešto užareno prođe oko kičme. Bio sam lakše ranjen. Pošto sam pokretima utvrdio da mi kičma još funkcionira, u jednom skoku došao sam do ruba šljivika a tu je opet bio jedan jarak, pa sam se do dna valjao kao bure. Tada sam se popeo u šljivik, malo dalje naišao sam na grupu o.mladinaca, koji su me uputili prema Bastasima.

Tražeći svoju grupu, naišao sam na neku drugu, u kojoj je bilo i sovjetskih oficira. Jedan od njih, postoje vidio da krvarim, namazao mije ranu. U lutanju naišao sam na Spahu, koji mije kazao da pripadamo grupi koja nosi naziv »SI obodanova grupa«. Do tada ja sam govorio da sam radio-telegrafist pri VŠ.

Predveče, prolazeći pokraj željezničke pruge koja je vodila za Jajce, prilazili smo lokomotivi da bi se napili vode. Tada sam izgubio vezu i ugurao sam se u

\

kolonu u kojoj nikog nisam poznavao, te su me primili sa velikim nepovjerenjem. Morao sam se držati blizine straže, nigdje nisam smio da se krećem.

Sutradan naiđe Slavko Komar. Ja mu pridem i objasnim kako me ovdje niko ne poznaje sem kurira koji mi je donosio depešu i drugarice Branke Savić, koja je tada bila šifrant. Saslušao me je i obećao da će nešto poduzeti. Poslije izvjesnog vremena došla je drugarica Savić, prepoznala me i izdejstvovala mi pratnju da me sprovedu do mog odeljenja.

Poslije hodanja od nekoliko sati, naišli smo na stražu u šumi gdje su moji drugovi bili smješteni. Stražar je tada bio drug Zlodre Jankosa s kojim sam se srdačno pozdravio. Drug koji me je sproveo do šume zahtjevao je da me sprovede i dalje, do odeljenja. Drug Zlodre je tada reagirao i kazao: »Sto imaš da ga sprovodiš kad sam ja ovdje!«. Drugovi su mislili da sam poginuo, jer sam se jedini od telegrafista vratio. Tu sam zatekao Anđelka Gančevića, koji je bio došao iz štaba 5. korpusa i Nikolu Stipišića, koji se vratio sa Livanjskog polja.

Išli smo u pravcu Vitoroga, pa u Kupreško polje. U neko doba došao je prvi avion kojim je upravljao major Sornikov. Sa njima je uzletio drug Tito sa saradnicima i pratnjom. Poslije kraćeg vremena došao je drugi, njime su uzletile tri vojne misije, da bi, na kraju, došao i treći avion: sa njim smo uzletili mi telegrafisti, prateći vod i naši tehničari. Sa Kupreškog polja poletjeli smo za Bari. Tamo, na aerodromu, sačekali su nas drugovi i odvezli na periferiju Barija u vilu Carbonara. Tu smo ostali jedno dva dana, dobili nova odjela i sa dva britanska razarača isplovili iz Barija za Vis.

Drugog jutra u zoru stigli smo u Komižu na Vis. Poslije iskrcanja dobio sam zadatak da postavim stanicu na Humu. Ovog puta imao sam stanicu u koferu B-2, koja je radila samo pomoću kristala i akumulatora od 6 volti sa vibratorom. Ovdje sam ostao kratko vrijeme. Došao je Nikola Matana i smenio me. Ja sam bio premješten u Zena-Glavu, na stanicu od 300 Vati »Allochio Bacchini«. Preuzeo sam rad pokojnog Perčića i radio sa Slobodnom Jugoslavijom, Grčkim pokretom otpora, Makedonijom, a kasnije i sa obaveštajcem Valterom, sve do septembra 1944. godine, kada sam, prateći druga Tita, sa Visa odleteo za Krajovu u Rumuniji.

U Krajovi sam ostao do početka operacija za oslobođenje Beograda. Iz Krajove, preko Bele Crkve, došao sam u Vršac. Nakon oslobođenja Beograda, preko Pančeva došao sam u Beograd. Sa stanicom sam se smjestio u Rumunjskoj ulici i tu sam sačekao dolazak mog odjeljenja. Po dolasku odjeljenja u Beograd, drug Nakićenović me je uputio u Telegrafsku Agenciju Nova Jugoslavija »TANJUG«, da organiziram radio-službu.

Mirko Rako

VEZA NA AERODROMU »SOKO«

Pre rata bio sam vazduhoplovni kapetan II klase, na službi u Odseku za vezu Komande vazduhoplovstva. Posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, 1941. godine, u Nevesinju, na putu sa nikšićkog aerodroma prema Mostaru, zarobljen sam i s ostalim zarobljenicima, odveden u Italiju. Postao sam aktivan član NOP-a u zarobljeništvu. Posle moja dva pokušaja bekstva (1942. iz logora Vestone, 1943. iz logora Kortemadjore), nakon mesec dana probijanja kroz Italiju, stigao sam
8. oktobra 1943. godine u redove slovenačkih partizana u Primorskoj Sloveniji. Sa svojim drugom Vrletom Kruljem, upućen sam iz malog mesta Breginj, u »Bazovišku brigadu«, u Kobarid. Na putu do Kobarida video sam dobro organizo-

vane, usputne, partizanske straže, stoje u stvari bila relejna veza, preko koje smo stigli do štaba brigade. Posle izvesnog vremena, u Kobaridu sam se susreo sa mojim predratnim nastavnikom, vazduhoplovnim majorom Zdenkom Ulepičem.

Kada su sredinom 1943. godine, potrebe naše narodnooslobodilaćke vojske u naoružanju i ostalom ratnom materijalu postale veće, i snabdevanje od strane saveznika dobilo veći značaj, te potrebe su se posebno odnosile na lečenje bolesnika i ranjenika, koje je trebalo uputiti u savezničke bolnice, ili opet, za školovanje našeg ljudstva kod saveznika. Za sve ovo trebalo je obezbediti vazdušnu vezu i transport pa se na našoj slobodnoj teritoriji pristupilo izgradnji i uređivanju privremenih aerodroma i formiranju vazduhoplovnih baza. Tako je prva vazduhoplovna baza bila formirana već 14. oktobra 1943. godine u Livnu.

Vrhovni komandant, drug Tito, stalno je imao na umu jačanje udarne moći naše NOV, pa je preduzimao i odgovarajuće mere prema razvoju uslova za to. Tako je, pored drugih mera, došlo u oktobru 1943. godine, do upućivanja poziva svim vazduhoplovcima, ma gde se nalazili, da se jave Vrhovnom štabu NOV i POJ, ako žele da se bore u sastavu naše NOV protiv zajedničkog neprijatelja.

Za ovaj poziv saznao sam negde u drugoj polovini oktobra u selu Lig, u Goriškim brdima, u štabu 30. divizije. Ova vest se po jedinicama brzo prenosila, te su uskoro počele pripreme za naše prikuplanje. U sumrak, 24. decembra 1943. godine stigao sam sa omladincem, sada pukovnikom avijacije u penziji, Teodorom Majavom, u Cerkno, gde smo našli i druga Ulepiča, koji se, takođe, pripremao da krene, kad se formira grupa, u Drvar. Posle dva - tri dana nas trojica smo stigli u štab 31. divizije, ujedan zaselak blizu Žirija, da bismo se odatle, za koji dan, vratili daleko nazad, u Čepovan kod Gorice, u štab IX korpusa. Tamo se već bila okupila grupa od desetak vazduhoplovaca.

Krenuli smo 7. januara 1944. na put. Vođa puta bio je drug Ulepič. Usput, u nekim mestima, priključili su nam se još neki drugovi. Posle dosta usputnih peripetija, 29. januara 1944. godine uveče, stigli smo konačno na cilj. Još od polovine septembra 1943. godine u Vrhovnom štabu postojalo je vazđuhoplovno odeljenje, kome smo se po dolasku javili. Načelnik tog odeljenja je bio pukovnik Pire, koga je uskoro na dužnosti zamenio major Zdenko Ulepič. Ja sam bio odmah raspoređen i upućen za komandanta aerodroma »Soko«, gde sam stigao 1. februara.

Na ćelom Glamočkom polju i okolini bilo je sve pod snežnim pokrivačem. Na aerodromu, koji se nalazio 1,5 do 2 kilometra severno od Glamoča, bilo je izlišno da se ma šta radi oko uređenja letilišta. U selu Ćoslije, 300^100 metara zapadno od puta za Glamoč, nalazio se aerodromski bataljon iz sastava Glamočkog odreda. Oko stotinu ljudi bilo je pridodato za obezbeđenje aerodroma i obavljanje radova na njemu. Uselio sam se u jednu praznu omanju kuću u tom selu.

»Suhopolje« je aerodrom na Glamočkom polju. Imao je svoj konspirativni naziv »Soko«. Bio sam komandant ovog aerodroma od 1. februara 1944. godine, kada sam i stigao u selo Ćoslije, gde je trebalo da bude komanda aerodroma. Posle izvesnog vremena, stigao je na aerodrom moj zamenik, poručnik Franjo Lušičić, a nešto posle njega i kofnesar, Joko Drecun. To je bila Komanda aerodroma, odnosno Komanda 2. vazduhoplovne baze, o čijem formiranju je izašla naredba Vrhovnog štaba NOV i POJ tek 21. aprila iste godine.

TELEFONSKA VEZA NA AERODROMU

U sobi sam zatekao na stolu poljski induktorski telefon. Preko ovog telefona bila mi je obezbeđena veza sa Vazduhoplovnim odeljenjem Vrhovnog štaba, Komandom područja u Glamoču, Glamočkim odredom u s. Zajaruga i sa Okružnim komitetom u s. Vaganj.

Telefon je bio priključen nedaleko, na telefonsku liniju Drvar - Glamoč - Livno. Ova telefonska linija pala mi je u oči još pri putovanju od Drvara. Koliko

znam, išla je preko dva releja i bila uvedena u telefonsku centralu Centra veze u Drvaru. Podignuta i pričvršćena na kolju razne debljine i visine, često bez izolatora, predstavljala je polustalnu liniju. Čujnost duž cele trase bila je promenljiva, najčešće slaba, ali se ipak razgovor mogao obavljati. Na pojedinim delovima trase bilo je telefonskog kabla bez ikakve izolacije, a na jednom manjem delu, mogla se videti i neka gvozdena, nagorela žica. Ponekad, kad sam pozivao vazduhoplovno odeljenje, umesto odziva centrale, slušao bih nečiji razgovor, pa sam morao da čekam dok se razgovor ne završi. A jedanput, kad sam namestio slušalicu na uvo i hteo da pozovem Ulepiča u Drvaru, slušao sam divnu italijansku revolucionarnu pesmu »Avanti popolo...« koju su pevali Italijani, borci iz sastava 3. Krajiške proleterske brigade, negde na položaju kod Livna, u nekoj prostoriji, čija su se vrata svaki čas otvarala i škripala...

Ove momente sam naveo da bi se uvek, kada su u pitanju telefonske veze, vodilo računa o tehničkoj pravilnosti prilikom podizanja telefonskih linija, o indukciji na linijama i o tajnosti razgovora. Hteo bih napomenuti i to, da kod nas, na aerodromu, za sve vreme i pored tehničkih nedostataka na trasi ni jednom nije došlo do nekog remećenja ili prekida telefonske veze zbog istrošenosti izvora za napajanje strujom ili zbog nepravilnog rukovanja ili neprijateljske delatnosti...

Iz Vazduhoplovnog odeljenja Vrhovnog štaba dobili smo KOD, po kome smo primali depeše o najavi letova sovjetskih transportnih aviona, kao i druga potrebna naređenja u vezi s tim. Avioni »11-2«, natovareni raznim vrstama materijala, doletali su sa aerodroma iz SSSR-a ili pak na povratku sa aerodroma zapadnih saveznika na oslobođenoj teritoriji Južne Italije. Naš aerodrom bio je predviđen i pripremljen za snabđevanje putem bacanja materijala iz vazduha pomoću padobrana, kao i za sletanje i prihvat aviona sa iskrcavanjem materijala, a odmah potom i za ukrcavanje ranjenika i eventualnih drugih putnika i njihovim prenošenjem u savezničke baze.

Kad bi nam telefonskom depešom iz Vazduhoplovnog odeljenja Vrhovnog štaba bilo najavljeno sletanje aviona, mi smo uvek, u vremenu očekivanja njihovog dolaska, bili spremni da ih primimo. Najavljeni avioni, iz kojih će se bacati materijal padobranima, doletali su u grupama od po 4 do 6. Ponekad smo i njih uzalud čekali sve do pred zoru, jer su verovatno i oni nečim bili sprečeni da dolete. Prema mom sećanju i proveri, bacanje je vršeno 10 do 12 puta, iz svega oko 50 aviona. Obično bi bilo bačeno u jednom dolasku 30 do 40 paketa, težine od po 70 kilograma.

SIGNALNE VEZE

Za obezbeđenje sletanja i poletanja aviona, kao i sporazumevanje za tačno izbacivanje materijala iz vazduha, bilo je potrebno urediti letilište i osigurati odgovarajuće signale veze.

Cim su se počele ukazivati travnate površine, posle otapanja snega, oko uređenja letilišta počeli smo marljivo da radimo oskudnim seoskim alatom kojim smo raspolagali, uredili smo dve poletno-sletne staze, po jednu na zapadnoj i istočnoj strani samog letilišta- aerodroma, dužine po 1.100 do 1.200 metara. Svaka od njih služila bi za po jedan pravac sletanja jug - sever i sever - jug, mada se sletanje i poletanje moglo obavljati samo na jednoj stazi. Ovo smo uradili zbog toga da bi smo imali uvek osiguranu jednu stazu u slučaju oštećenja jedne od njih.

Uporedo s ostalim radovima, iskopali smo oko celog letilišta više dubokih, uskih i dobro maskiranih zaklona za pasivnu protivavionsku zaštitu, jer nas je, skoro svaki dan, »obilazio« po neki neprijateljski »Do-17« ili »Henšel«. Zahvaljujući tome, mi nismo imali ni jedne ljudske žrtve, mada je neprijatelj svaki put izbacivao bombe ili mitraljirao.

Signal ne veze na aerodromu sačin javale su:
- svetlosna linija;
- privodni signali, i
- signali za raspoznavanje.

Ovim signalnim sredstvima služili smo se do kraja aprila, kada je veza s avionima proširena još i radio-farom i jakom primopredajnom radio-stanicom.

Svetlosna linija za sletanje i poletanje aviona sastojala se od običnih seoskih fenjera. Pravac sletanja sever-jug bio je označen slovom »T« sastavljenim od pet do šest fenjera na početku poletno-sletne staze na jugozapadnoj strani letilišta. Odatle, svetlosna linija se produžavala u pravcu severa, postavljanjem po jednog fenjera na svakih sto metara u pravoj liniji. Bilo je devet do deset fenjera. Gledajući iz pravca sletanja, desno od poslednjeg fenjera ove linije, na sto metara, nalazio se signalista sa crvenim fenjerom, koji bi, posle sletanja aviona, davao signale pilotu i vodio ga do stajanke, odnosno do mesta predviđenog za istovar i utovar. Uz svaki fenjer svetlosne linije nalazio se signalista, koji bi bio zadužen za ispravnost svog fenjera, palio ga u slučaju gašenja, zbog vetra, i znao svoje mesto u svetlosnoj liniji.

Kao gorivo u fenjerima služila je smeša benzina i soli, što smo dobijali iz Drvara, a u nedostatku nekog fitilja na fenjeru, signalisti bi ga pravili od kudeljnih remnika. Uz sve teškoće, s kojima smo se borili, naša svetlosna linija, u određeno vreme, svetlila je!

Privodni signali za orijentaciju i obeležavanje rejona aerodroma. Ove signale sačinjavala je veća vatra na nekom uzdignutom mestu. Mi smo tu vatru palili na golom uzdignutom terenu na jugoistočnom delu Glamočkog Polja, možda dva kilometra južno od sela Hasanbegovci i, otprilike, toliko istočno od Glamoča. Takva vatra videla se iz veće daljine. Paljena je u obliku slova »V«, »Y«, »0« ili »+«, već prema tome kako je bilo ugovoreno za dotičnu noć. Ovakav signal služio je pilotu kao orijentir, odnosno kao neki svetlosni far.

Signali za raspoznavanje. Kod bacanja materijala iz vazduha, ovi signali su primenjivani na našem aerodromu na sledeći način:

Komandno mesto nalazilo se na jugozapadnoj ivici letilišta, nadaleko od mesta predviđenog za slovo »T« - svetlosne linije za pravac sletanja sa južne strane. Dvadesetak metara južnije gorela bi jedna vatra, koju smo razbuktavali kad bi se čuo dolazak aviona. Sa tog KM su se razmenjivali znaci raspoznavanja između nas na zemlji i aviona. Najpre bi se ispaljenom raketom ugovorene boje javljao avion. Sa zemlje mu je, isto tako odmah, odgovarano ugovorenim signalom pomoću rakete. Posle razmene signala i tačnog raspoznavanja, počelo bi izbacivanje materijala padobranima, što je relativno kratko trajalo. Odmah po odlasku aviona, tumarali smo skoro svi Glamočkim Poljem, da bi smo do svanuća pronašli sav bačeni materijal i preneli ga u naša privremena skladišta u selu C'osiije, da nas neprijateljski avion ne bi zatekao na radu.

RADIO-VEZA

Iz Vazduhoplovnog odeljenja blagovremno nam je stavljeno u zadatak da izradimo tri prostranije i udobne zemunice, a Zdenko Ulepič usmeno mi je nagovestio da tu treba da se smeste neka radio-sredstva za vezu. Zadatak smo izvršili. Zemunice smo izgradili na bregu iznad sela Ćoslije, koristeći drvenu građu od napuštenih seoskih brvnara. Za obezbeđenje zemunica, dodeljen nam je jedan vod boraca iz 3. krajiške proleterske brigade.

Negde krajem aprila prispeo nam je radio-far i jaka primopredajna radio-stanica. Sećam se i sada kad nam je sva ta sredstva dovezao potporučnik - pilot Stanislav-Stane Vouk (poginuo je kao komandir odeljenja »Harikena«, 20. oktobra 1944. godine u rejonu Pelješca). Sa drugom Voukom došli su i sovjetski kapetan Orlov, koji je u selu montirao meteorološku stanicu, a i tri podoficira veziste, koji su uskoro montirali pomenuta sredstva veze u zemunicama i opslu-

živali ih. Radio-far i radio-stanica, prema podacima koje sam dobio od Ulepiča, prevezeni su iz SSSR-a avionom preko Alrike do Italije, a odatle do aerodroma na Medenom Polju kod Bosanskog Petrovca. Od železničke stanice na Oštrelju, pa do najbliže stanice našem aerodromu, mislim Mliništa, ova sredstva su prevezena vozom, a odatle do nas na volovskim kolima.

Kada su radio-stanica i radio-far bili montirani, naša veza sa sovjetskim avionima bila je udvojena i sigurnija. Jer, mi nismo prestali da koristimo i dal je našu signalnu vezu. Jedno od pravila službe veze i jeste da vezu treba uvek, kad god je moguće, udvojiti ili čak i na više načina obezbediti.

Radio-stanica i radio-far su dobro funkcionisali. Nikad nije bilo kvarova, zbog kojih bi njihova veza bila u prekidu. Rad je obustavljen tek onda kad je prestala da postoji 2. vazduhoplovna baza. Posle vazdušnog nemačkog desanta na Drvar, pošto je jedna neprijateljska kolona nastupala prema Glamoču, u nemogućnosti da ova radio-sredstva budu evakuisana, uništena su na licu mesta, kako ne bi pala u ruke neprijatelju. Tada je prestala i funkcija 2. vazduhoplovne baze.

KURIRSKE VEZE

Održavanjem veze kuririma služili smo se i mi na aerodromu, kao našim uobičajenim i često nezamenljivim načinom veze. Koristili smo ih, bilo one iz Komande područja u Glamoču ili one koje je slao Glamočki partizanski odred u Drvar. Kad je trebalo, slali smo i našeg kurira iz sastava aerodromskog bataljona. Tako je isto često korišćena kurirska veza od Vazduhoplovnog odeljenja u Drvaru do nas.

LIČNI KONTAKT

Hteo bih odmah da napomenem da se ličnim kontaktom najbolje prenose zamisli i naređenja, da se u međusobnom razgovoru daju najbolja objašnjenja, primedbe i predloži. Tim putem se, uz dobru idejnu vezu, ostvaruje neophodno i najbolje jedinstvo u sistemu rukovođenja i komandovanja.

Lični kontakt je često održavan i između Vazduhoplovnog odeljen ja Vrhovnog štaba i naše baze. Više puta sam bio pozivan u Drvar od načelnika Odeljenja Ulepiča, gde sam, uz objašnjenja, primao naređenja ili davao, u neposrednom razgovoru, neki svoj predlog. Isto tako, lični kontakt je održavan i obilaskom naše baze, što se uvek samo dobro odražavalo na naše izvršavanje zadataka.

Eto tako je to bilo u 2. vazduhoplovnoj bazi. Napustio sam je 23. maja 1944. godine, jer sam bio pozvan na novu dužnost u Vazduhoplovno odeljenje Vrhovnog štaba, gde sam prispeo 24. maja predveče, da bi me već sutradan, tu zatekao nemački vazdušni desant na Drvar.

Sreten Santić

NA KURSU ŠIFRERA PRI VRHOVNOM ŠTABU

Početkom maja 1944. godine učestvovala sam, u sastavu delegacije slovenačke omladine, na Drugom kongresu USAOJ-a u Drvaru. Kongres se, zbog bezbednosti, održavao samo noću. Na početak rada Kongresa došao je i drug Tito. Među delegatima nastalo je pravo oduševljenje, jer smo svi mi tada prvi puta vi-

doli maršala Tita. Rukovao se sa svakim od nas, a za vreme odmora sa mnogima od nas je i razgovarao. Interesovala ga je situacija u svakom delu naše zemlje.

Po završetku rada Kongresa, nas nekolicima omladinaca ostala je u Vrhov - nom štabu, u Drvaru, na šifrantskom kursu. Iz slovenačke delegacije na kursu smo ostale Zdenka Brajnik, iz Novog Mesta, Slavka Becele i ja. Kurs se održavao u jednoj kućici udaljenoj nekih 10 minuta od pećine u kojoj je boravio drug Tito.

Na kursu smo izučavali teoriju šifrovanja i praktično smo uvežbavali šilrovanje. Ručno, kao i sa pisaćim mašinama, imali smo ih samo tri, izrađivali smo šifrantska dokumenta. Izučavali smo novi sistem šifrovanja, koji je kasnije bio uveden u rad na vezama između Vrhovnog štaba i glavnih štabova, a nešto kasnije i na vezama sa korpusima i divizijama, pa i brigadama. Novi sistem šifrovanja koristio je maskirane tablice sa raznoznačnom šifrom. U toku kursa Branka Savić, koja je bila i rukovodilac kursa, bi nas pojedinačno pozivala na razgovor u pećinu.

Neki kursisti su već otišli iz Drvara kad je počeo desant, a naša se grupa, sa još nekim grupama iz drugih krajeva, za vreme desanta zatekla u Drvaru. Toga dana bila sam dežurna. Slavka Becele je na dan desanta bila kod Branke Savie u pećini. Kao i svakog drugog dana, tako i ovog ustali smo u 5 sati. Bili smo već svi na nogama kada je nastupilo bombardovanje. Tog momenta čekali smo na doručak. Desant je počeo snažnim bombardovanjem Drvara. Za vreme bombardovanja sklonili smo se pod drveće u blizini kuće gde smo bili smešteni. Bombardovanjem nije bio zahvaćen predeo gde smo se mi nalazili. Prilikom napuštanja kuće poneli smo sa sobom svoju ličnu opremu i sve što se odnosilo na šifre, a posle bombardovanja vratili smo se u kuću da bismo sklonili i sve preostale stvari. Tada smo poneli i pisaće mašine kako ne bi pale neprijatelju u ruke.

Primetili smo novu grupu aviona, ali to više nisu bili bombarderi, već jedrilice. Nekoliko takvih jedrilica spustilo se na livadu, koju je, od podnožja brda, delila rečica Unac. Iz svake jedrilice istrčalo je oko desetak vojnika koji su se odmah razvijali u strelce, i neprekidno pucajući, počeli su nastupati prema podnožju brda, gde se nalazila pećina u kojoj je bio drug Tito. Kao na »dlanu« gledali smo Nemce kako se prebacuju ispred nas. Naišao je jedan partizan do nas i mi smo ga pitali šta da radimo, u kom pravcu da se povlačimo. Uputio nas je preko brda i pruge koja se nalazila skoro pri vrhu brda. Pre nego što smo se počeli povlačiti sakrili smo pisaće mašine. Sporo smo napredovali jer je neprijatelj teren držao pod vatrom. Nemci su stigli đo obale rečice, gdje su se i utvrdili. Na brdo smo stigli negde oko 10 časova. Priključili smo se grupi partizana. Nekoliko drugova sa kursa bilo je naoružano puškama, pa su oni otišli na položaj dok smo se mi drugarice povukle dublje u šumu, na određeno zborno mesto. Pošto smo stigli na zborno mesto, bili smo raspoređeni po grupama i nakon izvesnog vremena svaka je grupa bila upućena, određenim pravcem, u svoju jedinicu odnosno ustanovu. Mi smo krenuli u pravcu Slovenije, u Glavni štab Slovenije. Sa sobom sam ponela šifre, koje sam dan ranije primila od Branke Savić. Šifre koje sam nosila u za to namenjenoj torbici, morala sam preneti do Glavnog štaba Slovenije i tamo ih predati. Nalazila sam se u grupi koju je vodio Maček Matija. U grupi je, pored nas, bila i Katja Rupena i Gusti Jelo Gašperšić. Veoma sporo smo se kretali, u toku je bila neprijateljska ofanziva. Da stignemo do cilja, trebalo nam je punih 16 dana. Dva - tri puta naišli smo na neprijateljsku zasjedu. Nakon nekoliko sati marša, od mesta gde smo se odvojili od ostalih grupa, naišli smo na razbacane konzerve hrane, zatim čaja, šećera i drugih namirnica. Sve je to ostalo razbacano po terenu onako kako su to bacali savezнички avioni kao pomoć za NOV. Od padobranskog platna napravila sam zavežljaj u koji sam spakoVala nešto čaja i šećera. Čim bismo stigli u neko selo, skuvala bih čaj za celu grupu. Pošto nisam znala da kuvam engelski čaj, čaj je bio uvek i suviše crn i jak. Ipak se svima u grupi mnogo dopadao, tako da sam celim putem, sve do Slovenije, bila kuharica.. U nekom selu blizu Zagreba doživeli smo prijatno iznenađenje. Tu su nas pioniri dočekali sa punim šoljama šumskih jagoda. U tom selu je Maćek Matija održao i govor sakupljenim meštanima. Bili smo vrlo lepo primljeni.

Kada smo stigli u Belu krajinu, predala sam šifre odeljenju za veze pri Glav - nom štabu Slovenije, gde sam i ja ostala da radim. Posle izvesnog vremena bila sam upućena u šifrantsko odeljenje 9. korpusa, a zatim i u 7. korpus, da tamo ponesem nov sistem šilrovanja, da uputim ljudstvo u način rada sa novim šif- rama. Nekoliko puta sam odlazila i u oficirsku školu u Črnomelj da tamo održim predavanja o šifri.

Na radu u šifrantskoj službi ostala sam do septembra 1944. kada sam, po sopstvenoj želji, otišla u Štajersku gde sam kao ćlan Oblasnog komiteta SKOJ-a ostala sve do kraja rata.

Nada Šiunrada

RADIOTELEGRAFISTA 9. DALMATINSKE BRIGADE I 20. DIVIZIJE

Oktobra 1943. godine nalazio sam se na dužnosti komandanta livanjskog područja, a nakon izvjesnog vremena primio sam dužnost zamjenika komandan- ta istog područja. Na toj dužnosti ostao sam sve do napuštanja Livna od naših jedinica negdje krajem 1943. godine.

S obzirom da sam u bivšoj jugoslovenskoj vojsci služio vojni rok u jedinici za vezu bio sam osposobljen za radio-telegrafistu. Nakon napuštanja Livna od strane štaba 8. korpusa, upućen sam kao vezista na radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Kurs se održavao u predjelu zaseoka Busije, nedaleko od Drvara. Mi smo bili druga klasa radio-telegraiskog kursa pri Vrhovnom štabu NOV I POJ. Pod- jeljeni smo u dvije grupe: grupu radio-telegrafista i grupu radio i TT-tehničara (mehaničara). Pored ostalih u grupi radio-telegrafista bili su: Nevenka Jeličić, Balaban Ante Raštegorac, braća Milan i Ante Bašić, Vojko Andrijašević i Marijan Grubišić iz grupe tehničara.

Bilo nas je 30 slušalaca, a kurs je trajao oko 3 mjeseca. Program nastave se uglavnom sastojao u obučavanju kursista sa Morzeovom azbukom i saobraćaj- nim pravilima. Nastavnici su bili dvojica radio-telegralista koji su u bivšoj jugo- slovenskoj vojsci bili podoficiri radio-telegrafisti. Jedan od njih se zvao Robert Perčić kasnije je poginuo u desantu na Drvar. Obuka na kursu je bila intenzivna, ali je u njoj bilo nedovoljno praktičnog rada zbog nedostatka radio-stanica. Kur- sisti su otišli u jedinice uglavnom sa znanjem kucanja i primanja putem tastera, odnosno prijema preko zujalice, a bez iskustva iz rada na radio-stanicama. Ipak treba istaći da je kurs bio solidna osnova za rad i da su se kursisti radio-tele- grafskog kursa dobro snalazili. Veći broj kursista je dobio odgovorne dužnosti u radio-saobraćaju naših jedinica.

Pored stručne nastave organizirano se radilo na ideološko-političkom, par- tijskom i kulturno-zabavnom životu. Harmonija i drugarstvo na tom kursu bili su vrlo razvijeni.

Dolaskom u Drvar kurs je nastavio sa radom u znatno boljim uslovima. Pri kraju kursa određena je grupa drugova i drugarica za rad sa radio-stanicama u okupiranim gradovima. Sjećam se da su na taj rad otišli Nevenka Jeličić, Petar Livaković i još neki. Poslije rata sam čuo da je Nevenka Jeličić (ilegalno) radila sa radio-stanicom u Beogradu, a Livaković u Splitu.

Ja sam zadržan na kursu i jedno vrijeme sam bio komesar treće klase radio- telegrafskog kursa. Istovremeno sam držao, uz starije radio-telegrafiste nastav u iz kucanja i primanja a bio sam dodijeljen i na rad na radio-stanici kod radio- telegrafiste Mirka Rake.

Za vrijeme desanta na Drvar, jedna grupa slušalaca kursa i nastavnika među kojima sam bio i ja spavala je u omanjoj kući nedaleko od prostorija radio-telegrafskog kursa, prema Prnjavoru. Tog jutra se vrlo rano čuo znak za uzbunu. Računali smo daje to jedna od redovitih zračnih uzbuna na koje smo bili navikli, nakon čega bi dolazio jedan do dva aviona koji bi izviđali ili bombardirali i odlazili a naš rad i život bi se nakon toga normalno odvijali. Sa jednom drugaricom i Stankom Novakovićem, kursistima našao sam se na sto metara od mjesta stanovanja na čistini prema Prnjavoru, gdje su saveznici u nekoliko navrata bacali materijal. Ubrzo smo shvatili da se tu ne radi o običnim izviđanjima ili bombardiranjima, već o nečemu mnogo žešćem, pogotovo kad smo ugledali jedrilice i grupu transportera koji su počeli vrlo nisko kružiti. Kretali su se u pravcu položaja na kojem smo se nalazili i očekivali smo da slijedeću grupu padobranaca izbace upravo tu jer je to mjesto bilo podesno. Prebacili smo se na sektor Potoka, gdje se kurs okupljao. Tu smo saznali, da je nekoliko drugova starješina, nastavnika i kursista izgubilo živote u desantu i da je jedna grupa slušalaca našeg kursa, koja je zatečena na jutarnjem vježbanju, nastradala. U toj grupi nalazio se i slušalac kursa Lovre Katalinić, kojem je metak prošao kroz grlo, ali se kasnije iz te grupe mrtvih nekako izvukao.

Sa kolonom Vrhovnog štaba NOV i POJ koja je sa prištabskim jedinicama i stranim misijama, krenula prema Kupreškom polju, krenuli smo i mi. Marš je bio vrlo naporan. U jednom momentu našao sam se do člana Sovjetske misije koji mi je rekao:

»Teško je biti jugoslovenski partizan«!

Sa kursa sam, zajedno sa Marijanom Grubišićem upućen u štab 8. korpusa, koji je u to vrijeme bio na Tičevu i raspoređen u štab 20. divizije gdje je za radio-vezu bio zadužen jedan poručnik. Poslije kratkog vremena, negdje u junu 1944. godine postao sam radio-telegrafista 9. dalmatinske brigade koja je imala radio-stanicu SCR-284a. Naša stanica je dejstvovala u svim borbenim akcijama u kojima je učestovala brigada, a veza je održavana sa pretpostavljenim štabom 20. divizije. Cijenjeno je da je ta radio-veza vrlo dobro funkcionisala zahvaljujući štabu brigade a posebno komandantu brigade Vladi Pezelju.

Bili su pojedinačni primjeri nerazumjevanja npr. kada je jedan član štaba insistirao da u noćnu akciju na izrazito neprohodnom terenu, ide i radio-stanica. Kada je ukazano na moguće posledice po radio-stanicu i objašnjeno da nema ugovorenog vremena za radio-vezu sa divizijom, komandant je radio-stanicu postavio na pravo mjesto.

Bilo je slučajeva (u nekim akcijama na prepad) da se radio-stanica nalazila u vrlo složenim situacijama, jer nije bila dovoljno osiguravana. Njeno obezbjeđenje sastojalo se od radiste i njegovog pomoćnika koji su bili zauzeti manipuliranjem sa radio-stanicom i nisu mogli brinuti o osiguranju. Na sreću sve se dobro svršavalo.

Treba istaći daje kod svih radio-telegrafista bio jako razvijen osjećaj za čuvanje radio-stanice i uvijek prisutna briga da one kojim slučajem ne budu oštećene, izgubljene i pogotovo ne padnu u ruke neprijatelja.

Od kraja decembra 1944. godine nalazio sam se na dužnosti šefa radio-centra 20. divizije.

Posebnu ulogu radio-veza naše divizije odigrala je u borbama za oslobođenje Trsta. Nekih posebnih problema materijalne, saobraćajne ili druge prirode nije bilo, a veze su bile vrlo dobro organizovane, razvijene i dinamične kako od pretpostavljene Komande 4. armije prema nama i obratno, tako i u odnosu na brigade 20. divizije. Posebno brigu za radio-vezu i radio-telegrafiste iskazivao je komandant divizije Bogdan Pecotić.

Radio-veza je odigrala vrlo značajnu, a mislim i presudnu, ulogu kao sredstvo veze u komandovanju i rukovođenju našim jedinicama u toku NOR-a. Tome je svakako doprineo i rad radio-telegrafista, a i drugih vezista koji su bili izloženi velikim naporima i teškoćama. Zahvaljujući njihovoj svijesti, samoprijegoru, dis-

ciplini i snalažljivosti kao i razumjevanju i brizi komandi i starješina za radio i ostalu vezu, svi zadaci su izvršavani uspješno, pa se sa ponosom može gledati na pređeni put i ulogu vezista u NOR-u.

Božidar Zlodre

VEZE 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE BILEČA 1944. G.

10. i 12. brigada, 29. hercegovačke udarne divizije noći 2. oktobra 1944. godine, oslobodile su Bileću. Borbe za oslobođenje grada otpočele su još 25. septembra, napadom na spoljna utvrđenja, koja su se nalazila na položajima: Hadžibegovo Brdo -Modoropac- Dubovac-Tuhor-Vodna Gradina i Torić. Cilj prethodnih borbi bio je da se neprijatelj potisne sa navedenih utvrđenih i dominantnih položaja, u grad, potpuno okruži i odsiječe od pozadine, a zatim da se danonoćnim napadima postepeno iznuri i prisili na utrošak zaliha municije, hrane i ostalih potrepština i poljuljanog morala konačno, primora na predaju.

Za ovu akciju štab 29. hercegovačke divizije angažovao je jedinice 10. i 12. brigade i cjelokupnu divizijsku artiljeriju. Ostale brigade (11. 13. i 14) bile su angažovane na komunikaciji Bileća - Trebinje. One su oktobra brzim prodorom odsjekle neprijateljski garnizon sa juga, i tako znatno doprinijele zauzeću ovog dobro utvrđenog mjesta.

Neprijateljske snage koje su branile grad sastojale su se od jedne četničke brigade, ojačane sa nešto prisilno mobilisanih mještana iz samog grada i okolnih sela. Neprijatelj je imao dosta vremena da grad utvrdi. U vrijeme napada oko grada su postojala dva pojasa dobro branjenih bunkera. Pored bunkera, bila su dva reda žičanih prepreka i veliki broj minskih polja. Sve veće zgrade, naročito one na periferiji grada, bile su utvrđene (a one su građene od kamena i svaka za sebe predstavlja utvrđenje) i uklopljene u zajednički sistem odbrane, te ih bez artiljerije i minobacača nije bilo moguće osvojiti. Sa druge strane, jedinice 29. divizije do tada nisu imale većeg iskustva za napad na tako utvrđen i uporno branjen grad. Naročito se osjećao nedostatak nekih rodovskih jedinica - inžinjerijskih na primjer, koje bi, u toj situaciji, posebno dobro došle.

U specifičnosti razvoja jedinica za vezu 29. divizije, ovdje neće biti riječi. Govoriće se samo o onome što će doprinijeti boljem razumijevanju stanja veza u diviziji, posebno u njenoj 10. brigadi, u vrijeme napada na Bileću.

Oslobođenjem Gacka, u drugoj polovini 1944. godine, stvoreni su uslovi da se na Gatačkom polju uspostavi aerodrom za spuštanje savezničkih aviona. Sa ostalom opremom došla je i izvjesna količina opreme za vezu. Sve do tog vremena nije bilo uslova da se sa brigadama uspostavi telefonska veza a postojala je radio i kurirska veza. Štabovi brigada sa svojim bataljonima održavali su samo kurirsku vezu, koja je zbog velikih udaljenosti i bezputnosti, imala puno slabosti.

Novodobijena oprema po vezi zahtijevala je hitno formiranje jedinica za vezu koje će u svoj sastav primiti i telefonsko-linijsku opremu. U takvoj situaciji naređeno je da se napadne i zauzme Bileća, pa je u sve brigade hitno upućen materijal za vezu i na brzinu obučeno ljudstvo, koje do tada nije imalo nikakvih iskustava u postavljanju i korišćenju veza.

U štab 10. brigade stigla je 27. septembra divizijska zapovijest, kojom se naređuje opšti napad u cilju konačnog zauzeća grada. Raspored jedinica 10. i 12. brigade, posle zauzimanja ranije navedenih vanjskih utvrđenja grada, bio je u osnovi sledeći: 10. brigada napadala je sa sjeveroistočne strane, a na njenom des-

noni krilu, sa zapadne strane, napadala je 12. brigada. Granična linija između njih bila je komunikacija Gacko - Bileća.

Rasporedom 10. i 12. brigade neprijateljski garnizon je, u momentu napada, bio potpuno okružen sa sjevera, istoka i zapada, a pomoć sa juga iz pravca Trebinja, nije mogla stići zbog dejstva ostalih brigada.

Štab 29. divizije nalazio se u zaseoku Prekocav kod sela Crkvice.

Štab 10. brigade bio je smješten u selu Baljci (zaseok Radmilovića Dubrava), a osmatračnica komandanta 10. brigade bila je na k. 841 - Modropac, gdje je bila i osmatračnica komandanta 5. bataljona. Komandant brigade se za vrijeme borbe nalazio i na osmatračnicama ostalih bataljona prve linije.

Njihove osmatračnice bile su: 1. bataljona na Hadžibegovom brdu k. 883, a
4. u rejonu sela Mrežica.

Štab 10. brigade održavao je sa štabom divizije povremeno radio-vezu, svaka dva ili tri sata, zbog toga što su u diviziji postojale samo dvije radio-stanice sa kojima se morala održavati radio-veza sa jedanaest pretpostavljenih, susjednih i potčinjenih komandi. Pored radio-veze sa štabom divizije, postojala je i kurirska veza. Kuriri su bili pješaci i konjanici ali je ta veza, zbog velike udaljenosti i ispresjecanosti zemljišta, bila dosta spora.

Radio-saobraćaj od brigade do divizije i obratno, obavljao se šifrovanim depešama. Šifra je bila vrlo jednostavna - prosta zamjena slova brojevima. Tada se zadovoljavajućim smatralo ako štab divizije u toku 24 sata sa štabovima brigada izmijeni po nekoliko radio-depeša i ako na vrijeme stigne opširan, svakodnevni, pismeni izveštaj ili naređenje.

Iz ovih razloga često su korišćeni, i u brigade upućivani predstavnici - oficiri za vezu, koji su imali široka ovlašćenja i koji su u ime štaba divizije usklađivali dejstva brigada. Ovo je činjeno i zbog toga što štabovi brigada međusobno nisu imali radio-vezu (vezu sadejstva), već su istu mogli održavati tranzistovanjem preko pretpostavljene komande, kuririma (što je bilo jako sporo) i preko predstavnika - oficira za vezu, koji redovno nisu bili snabdjeveni sa radio i drugim sredstvima za vezu.

Za vrijeme borbi za Bileću naizmjenično su upućivani predstavnici između štabova 10. i 12. brigade, a štab divizije je 27. septembra, u cil ju objedinjavanja dejstava dveju brigada, uputio svoga predstavnika (načelnika štaba divizije) u štab 10. brigade.

Žičana veza bila je postojana jer neprijatelj nije imao mogućnsoti da na n ju vrši uticaj i daje kida, a sa druge strane, telefonski kabao i telefoni bili su novi, te je i to uticalo da veza bude stabilna. Formacija vodova (prvih telefonsko-linijskih jedinica) nije bila stalna, već su materijal i ljudstvo dodjeljivani po potrebi, u zavisnosti od zadatka, zemljišta i količine materijala. U ovoj borbi težište (u dodjeli telefonsko-linijskog materijala) je bilo na 10. brigadi, jer je od njenog uspjeha u mnogome zavisio uspjeh cijele akcije.

Artiljerija je bila podijeljena po baterijama i vršila je neposredno gađanje. Veze unutar artiljerije održavane su pomoću telefonsko-kablovskih linija i kurira. Sadejstvo sa pješadijom ostvareno je na taj način što se pored oruđa i njegovog starešine nalazio i komandant bataljona ili komandir čete. Druge veze sadejstva, sem kurira pješaka, nije bilo. Ovo lično sadejstvo pješadijskih i artiljerijskih stariješina davalo je, na jednoj strani, dobre rezultate dok je na drugoj strani dovodilo do nepotrebnih gubitaka. Tako je komandant 5. bataljona 10. brigade, Nikola Bjelica zvani Breda, poginuo pored samog topa dok je posadi topa pokazivao cilj koji treba tući.

Posle jake artiljerijske pripreme, 27. u 17.00 časova, bataljoni su krenuli u napad i vodili borbe tokom cijele noći. One su nastavljene i 28, 29. i 30. septembra i 1. oktobra - bez uspjeha. Neprijatelj je bio vrlo uporan u odbrani, i ako je imao velike gubitke. I naši bataljoni su imali velike gubitke.

Delegat štaba divizije (načelnik štaba Drago Đukanović) naredio je 2. oktobra da se u toku noći neprijateljski garnizon mora zauzeti po svaku cijenu. Iste večeri, posle jake i uspjele artiljerijske pripreme, između neprijateljskih bunke-

ra ubačene su dvije čete (jedna iz 4. i jedna iz 5. bataljona), koje su uspjele da prodru u grad i naruše sistem neprijateljske odbrane i tako je omogućeno i ostalim bataljonima da izvrše svoj zadatak i noći 2/3 oktobra uđu u grad i oslobode ga. Neprijatelj je imao 108 mrtvih i 31 zarobljenog vojnika. Ostale četničke snage su uspjele da se probiju prema logoru i dalje preko Torića prema planini Sitnici.

U gradu je, pored ostalog materijala i opreme, zaplijenjena i radio-stanica sa radio-telegrafistom koji je za potrebe komandanta četničke brigade Kureša održavao radio-vezu sa komandantima dvije jake četničke grupacije (major Lukačević i vojvoda Baćović). Kod radio-telegrafiste - mornaričkog narednika Bradeška nalazila se i šifra, jer je on bio i šifrant. Pomoću ove radio-stanice, radio-karakteristika i šifre, uspostavljena je radio-veza sa oba navedena četnička štaba. Pod kontrolom oficira OZNE, radio-vezu je održavao zarobljeni radio-telegrafista Bradeško. On je dobrovoljno pristao da to radi.

Na osnovu kopija depeša koje je komandant četničke brigade slao, a koje su takođe nađene na radio-stanici, čitavih 30 časova vođenje depešni saobraćaj sa obje četničke grupacije. Baćović se tada nalazio na prostoru Foča- Kalinovik, a Lukačević na prostoru Trebinje - Dubrovnik. Korist ove veze bila je u tome što je štab divizije dobio tačan pravac pokreta Lukačevićeve grupacije te je, prema tome pokretu, orijentisao svoje snage kako bi uspješnije izvršile razbijanje tih i onako demoralisanih, četničkih snaga.

Za cijelo vrijeme trajanja operacije za oslobođenje Bileća radio-veza između birgade i štaba divizije i telefonska veza između štaba brigade i bataljona, normalno je funkcionisala i komandovanju je obezbjeđivala zadovoljavajuću i ako ne i potpunu (neprekidnu)vezu. Od brigada do divizije, zbog velike udaljenosti i ispresjecanosti zemljišta, telefonsku vezu nije bilo moguće organizovati i uspostaviti.

Iskustva po vezi koja su u ovim borbama stečena bila bi sledeća:

1. - Zbog toga što su u ovoj operaciji sve jedinice učesnice u napadu, za razliku od dotadašnjih operacija, bile grupisane i što u toku borbi od sedam dana nije bilo većih pokreta, bilo je moguće, i to prvi put, organizovati, pored radio i kurirskih i telefonske veze. Svakako ovome treba dodati i činjenicu daje u to vrijeme u jedinice stigla telefonsko-linijska oprema kao savezničkа pomoć.

2. - Mnoge starešine, koje su se do tada služile samo kurirskim i radio-vezama, vidjele su korisnost telefonskih veza, pa su na osnovu toga, sve upornije počele postavljati zahtijev da im se u svakoj narednoj akciji obezbijede i telefonske veze.

3. - Iako se starešinski sastav uvjerio u korisnost telefonskih veza, pa je organizovana i obuka ljudstva za njihovo osposobljavanje u većini kasnijih operacija telefonska veza se nije mogla koristiti zbog velikih udaljenosti između štabova divizije i brigada, pa i bataljona. Dešavalo se da su rastojanja iznosila i do stotinu kilometara.

4. - Došlo se do saznanja da se za telefonsko-linijske jedinice u velikom procentu mogu uzimati i borci koji ranije nisu bili vezisti i nisu prethodno završili kurs, naravno uz neophodnu obuku.

5. - Zarobljavanjem četničke radio-stanice, pri čemu se kod zarobljenog radio-telegrafiste našla i šifra, uvidjeo se izuzetan značaj njenog obezbjeđenja, a ranije su i u štabu 29. divizije bili u tome ponekad nebudni.

6. - Odmah po oslobođenju Bileće i Trebinja istaknuta je potreba da se što prije uspostavi radio-veza od štabova brigada do bataljona i da se odmah pristupi obučavanju ljudstva, pošto je preko savezničke pomoći već počela da pristiže potrebna oprema. Zbog toga su pri štabu divizije organizovani i prvi kursevi za vezu.

Dušan Brstina

VEZE 4. KRAJIŠKE DIVIZIJE - KAKO SAM IH JA DOZlVEO

Podgrmeč je prvih ustaničkih dana 1941. godine bio masovno obuhvaćen partizanskim pokretom. Na samom početku ustanka i meni se, kao omladincu, ukazala prilika da učestvujem u pružanju pomoći NOB-i.

Februara 1942. godine, u selu Lipnik, omladina moga mesta prisustvovala je partizanskim svečanostima, gde sam i ja u svečanom stroju položio partizansku zakletvu. Tokom 1942. godine nastavio sam sa aktivnim i organizovanim radom za NOP. U tom periodu, oko četiri meseca, dobrovoljno sam obavljao dužnost kurira na kurirskoj relejnoj stanici u selu Majkić Japra. Sa relejne stanice odlazim 15. novembra 1942. godine u Dubovik, gde postajem borac voda za vezu 4. krajiške divizije. U ovoj jedinici, kao vezista, ostajem celo vreme rata gde sam bio borac, desetar i komandir voda za vezu. Kada sam postao borac 4. krajiške divizije, imao sam 16. godina.

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ, 9. novembra 1942. godine, formirana je 4 krajiška divizija. Ona je najpre bila pod komandom 1. bosanskog korpusa, da bi nešto kasnije ušla u sastav 5. korpusa, u čijem je sastavu ostala do kraja rata. Komandant divizije bio je Josip Mažar Šoša, a politički komesar Milinko Kušić. Štab divizije bio je smešten u podgrmečkom selu Dubovik. U sastav divizije ušle su 2, 5, i 6. a od 28. decembra 1942. godine i 8. krajiška brigada.

Divizija je u toku NOR-a menjala sastav. Iz njenog sastava su otišle 2. i 5. brigada, a došle su nove 11, 12. i 13. krajiška brigada. Tokom 1943. godine iz njenog sastava izašla je i 12. krajiška brigada.

Po broju ljudstva i naoružanja 4. krajiška udarna divizija spadala je u red jačih partizanskih divizija. Dana 1. januara 1943. godine brojala je 4.705 boraca, a od naoružanja je imala 6 topova, 8 teških i 5 lakih minobacača i 3 ručna bacača, 22 teška mitraljeza, 202 puškomitraljeza, 3.307 pušaka, 350 pištolja i 1.959 bombi.

Prvu akciju, nakon formiranja, divizija je izvela napadom na Sanski Most, krajem novembra 1942. godine. U ovom napadu vod za vezu prvi put je organizovao telefonske veze.

Divizija je dosta vremena provela na teritoriji zapadne Bosne i vodila borbe u mnogim krajevima ovog područja. U januaru 1943. godine odlazi na Kozaru gde ostaje kraće vreme, nakon čega se vraća u Podgrmeč gde vodi žestoke borbe sa neprijateljem za vreme četvrte neprijateljske ofanzive. Tokom 1943. godine divizija je vodila mnoge borbe u Podgrmeču, na Manjači, oko Bosanskog Grahova i drugim mestima.

Septembra 1943. godine, sa delom jedinica, bila je kraće vreme u Dalmaciji u rejonu Vrlika, Sinj i Split,odakle se preko Livna i Kupresa vraća na područje zapadne Bosne, gde 20. i 21. oktobra 1943. godine oslobađa Sanski Most, koji je do kraja rata ostao u partizanskim rukama i bio sedište brojnih partizanskih ustanova.

Sve do jeseni 1944. godine divizija je ostala na području zapadne Bosne i učestvovala u napadu na Prijedor, rudnik Ljubiju, Bosanski Petrovac, Ključ, Banja Luku i druga mesta. Za vreme desanta na Drvar maja 1944. godine, divizija je delom snaga bila na položajima prema Bihaću i Bosanskoj Krupi. U jesen 1944. godine zajedno sa 10. krajiškom divizijom oslobodila je Travnik i vodila mnoge borbe u dolini reke Bosne, oko Zenice, Lašve i Busovače, da bi aprila 1945. godine uzela učešće u sarajevskoj operaciji. Po oslobođenju Sarajeva, divizija je krenula na svoj poslednji i najduži ratni put preko Travnika, Jajca, Banja Luke, Sanskog Mosta, Bosanske Krupe, Cazina, Slunja i dalje, da bi početkom maja te godine, učestvovala u napadu na Karlovac.

Poslednje borbe divizija je vodila u Sloveniji oko Brezica i Zidanog Mosta.

Po završetku rata 4. krajiška divizija vraća se kraće vreme u rejon Knin, Šibenik i Zadar, a posle mesec dana odlazi u mirnodopski garnizon Valjevo, a njene jedinice u Šabac, Valjevo, Gornji Milanovac i druga mesta.

STVARANJE I RAZVOJ VEZE

Nakon formiranja divizije, organizaciji veza posvećivana je posebna pažnja, tim više što su ranijim borbama naši komandanti imali iskustva i znali su što znači imati dobru i sigurnu vezu.

U jedinicama 4. krajiške divizije organizovane su sve vrste veza. Tako je po formiranju divizije, formiran vod za vezu jačine 35 do 40 boraca, sa potrebnim materijalnim sredstvima veze i tovarnim grlima za prenos materijala veze. Vod je imao komandira, političkog delegata i do pet desetara. Prvi komandir voda bio je Stevo Ćurguz, a politički delegat bio je Dragoljub Batić. Stevo Ćurguz je kao komandir voda imao veliko iskustvo, jer je organizovao veze na Kozari, u napadu na Prijedor, aprila 1942. godine i u drugim akcijama.

Ljudstvo i sredstva veze, za formiranje voda za vezu divizije, dali su vodovi za vezu 2. 5. i 6. krajiške brigade. Kasnije, vod je dopunjavan novim borcima.

Oktobra 1944. godine vod za vezu preformiran je u četu za vezu 4. krajiške divizije, a za komandira čete je postavljen Milan Stojaković. Nakon kraćeg vremena i u brigadama su formirane čete za vezu. Četa za vezu ove divizije dala je više rukovodilaca veze JNA.

KURIRSKE VEZE

Pri štabu divizije formiran je kurirski vod koji je imao petnaest do dvadeset boraca. Vod je imao komandira i političkog delegata. Prvi komandir bio je Milan Karanović, koji je na ovoj dužnosti ostao do kraja rata, a politički delegat bio je Šicar. Borci - kuriri bili su naoružani automatima, pištoljima i potrebnim brojem bombi. Nakon formiranja čete za vezu u njen sastav je ušao i kurirski vod.

Kada su kuriri odlazili za Baniju, reku Unu su prelazili u selu Gornji Dobrotin, a prevozili su ih meštani ovog sela Simo Carić i Mile Podunavac. Pri odlasku na Kozaru, prelaz reke Sane bio je uglavnom kod sela Svodna.

Za kurirski vod birani su najbolji borci koji su u ranijim borbama ispoljili hrabrost, snalažljivost, izdržljivost i druge osobine. Pomenuo bih neke od njih, jer sam ih lično poznavo, a sa nekima od njih izvršavao sam i zadatke. Među starim i pouzdanim kuririma pomenuo bih Bogdana Vlajića, Jovu Crnomarkovića, Đuru Jelisavca, Aliju Dobrijevića, Neđu Preradovića i druge.

Kuriri naše divizije izvršavali su složene i odgovorne zadatke. Marš-rute njihovog kretanja bile su različite, kako po dužini, tako i po različitosti terena i prepreka koje je trebalo savladati. Kretanje kurira kroz oslobođena sela Podgrmeča, Kozare, Drvara i dr. bilo je veoma povoljno, jer su to bili čisto partizanski krajevi. Međutim, na području Manjače, Crnih Potoka, Travnika i drugih mesta na tom području, na svakom koraku mogli su naići na četničke zasede, zbog čega su na ovim terenima morali biti veoma oprezni. Kada bi na kurirskoj stazi bila vodena prepreka, komunikacija, selo ili naselje, koja je držao i kontrolisao neprijatelj, onda se od kurira tražilo mnogo veštine i snalažljivosti, samopregora i hrabrosti u izvršavanju zadataka. Kuriri naše divizije često su prelazili komunikacije koje je držao neprijatelj, kao što je bila dolina reka Une i Sane i mnoge druge. Preko reka su ih prevozili simpatizeri i saradnici NOP-a. Marš-rute kretanja, u jednom pravcu, iznosile su nekada 10,20,50,100,150, pa i 200 kilometara. Na duže marš-rute upućivana su po dva kurira. Iz sela Busije kod Ključa, kuriri su odlazili u Podgrmeč, na Kozaru, Baniju, Liku i druga mesta, u izvršavanju zadataka na ovim odstojanjima kuriri su se zadržavali po 10, 15, 20, 30 i više dana. Ako je štab divizije u međuvremenu promenio mesto lokacije, a takvih je slučajeva bilo mnogo, oni su morali ispoljiti veliku snalažljivost da pronađu štab divizije.

Jula 1943. godine bili smo u selu Busje kod Ključa, a štab 5. korpusa nalazio se u selu Prekaja kod Drvara. Pri prenosu pošte uvek je kurire pratila desetina vojnika sa puškomitraljezom, jer se kurirska marš-ruta protezala pretežno kroz

šumu preko Crnih Potoka, a te terene najčešće su kontrolisali četnici Mane Rokvića. Tako je u leto 1943. godine na ovoj relaciji uhvaćen kurir Šurlan, koji je bio malo zaostao iza grupe boraca. Šurlan je pokazao snalažljivost i uspeo je da pobegne. Kad su ga četnici uhvatili i odveli dalje od staze, odredili su jednog četnika da ga čuva, a drugi su ostali u zasedi. Četnik koji gaje čuvao seo je na jedno oboreno stablo držeći pušku u krilu, a Šurlan je stajao i razmišljao kako da pobegne. Ubrzo mu se ukazala prilika kada je njegov čuvar počeo da drema. Čim se uverio daje četnik čvrsto zaspao, skočio je i dao se u begstvo. Ubrzo je za njim otvorena vatra, ali je uspeo kroz šumu da pobegne i u toku dana dođe u jedinicu. Čim su čuli pucnjavu Šurlanovi drugovi, sa kojima je išao, pripucali su ali su tek kasnije saznali šta se desilo i kako je Šurlan pobegao. Zasedu su napravili četnici Ljubana Tomića, iz sela Vrbljani.

Drugi primer o hrabrosti i dovitljivosti naših kurira je slučaj koji se desio Dobrijeviću. Sa njim su išli, kao pratioci, dva borca voda za vezu, Boško Golubović i Milan Šajin. Ovi kuriri su, maja 1944. godine, dobili zadatak da odnesu poštu, za Okružni komitet KPJ, na Kozaru. Krenuli su iz podgrmečkog sela Lipnik, došli u selo Koprivna, prešli Sanu, zatim u Miljakovac, prebacili se preko reke Gomjanice i pošli pravcem Garjevci - Palančište na Kozari, gde su predali poštu. Tu su prenoćili i odmorili se. Pošto su primili novu poštu, krenuli su natrag u jedinicu, ali im je, pri polasku rečeno da idu preko sela Rakelić, gde se nalazi štab 11. krajiške brigade. Kod štaba ove brigade su prenoćili, dobili poštu i rano ujutro krenuli. Ubrzo su naišli na nemaćku zasedu. Zahvaljujući snalažljivosti, pa i budnosti, pre svega kurira Dobrijevića, uspeli su da nadmudre Nemce i izbegnu njihovu zasedu. Sličnih i složenijih situacija, u kojima su naši kuriri izvršavali svoje odgovorne zadatke, bilo je više. Kuriri su se uglavnom kretali peške, rede su koristili prevozna sredstva.

U toku 1943. i 1944. godine u više navrata sam samostalno obavljao kurirske dužnosti i na dužim relacijama. Prvi put sam preneo paket-poštu sa Međeđeg Brda do sela Hašana i predao je lično književniku Branku Ćopiću. Ovde sam prešao rastojanje od oko 50 kilometara. Drugi put sam iz sela Benkovac kod Bosanske Krupe preneo poštu štaba divizije u selo Ribnik kod Ključa u štab 5. korpusa i prešao peške oko 100 kilometra u jednom pravcu za dva dana. To je bio prošek kretanja, jer smo svi imali dobru kondiciju, zbog čestih marševa i pokreta.

Naši kuriri prenosili su poštu od divizije do pojedinih brigada i odreda, zatim do štaba korpusa, pozadinskih organa vlasti, do okružnih i oblasnih komiteta KPJ, a nosili su poštu koju je slao i Vrhovni štab za Glavni štab Hrvatske, zbog čega su išli u Liku. Prema tome, radilo se o prenosu jako poverljive pošte koja nije smela, po cenu života, pasti neprijatelju u ruke. Naši kuriri su časno i odgovorno izvršili sve dobivene zadatke. Bili su to iskusni borci.

ORGANIZACIJA RELEJNIH KURIRSKIH VEZA

Za organizaciju relejnih kurirskih veza bila je potrebna veća slobodna teritorija. Takva partizanska teritorija bila je u Podgrmeču. Planina Grmeč uzdiže se u srednjem delu Bosanske Krajine. To je jedna od najvećih i najpoznatijih bosanskih planina. Na dužini od 70 kilometara, pruža se od reke Une na severozapadu do planine Siše na jugoistoku. Severno od Grmeča, između Une i Sane prostire se predeo zvani Podgrmeč. U Podgrmeču ustanak je bio masovan i vrlo brzo je rasla slobodna partizanska teritorija. Tokom 1941 /42. formirane su mnoge jedinice: vodovi, čete, bataljoni, odredi, a kasnije brigade i više jedinice. Tu su bili štabovi i partijska rukovodstva, narodnooslobodilački odbori: mesni, opštinski, sreski i oblasni. Na Grmeču je bilo više partizanskih bolnica, magacina i radionica oružja, zatim komande mesta i komande područja. Od februara 1942. godine formiran je i Operativni štab za Bosansku Krajinu, koji je bio u podgrmečkom selu Lušci Palanka.

Između pojedinih štabova, partijskih komiteta, narodnooslobodilačkih odbora, bolnica, radionica i drugih, trebalo je organizovati prenos službene pošte, koja je obuhvatala razna naređenja, zapovesti, izveštaje, direktive i drugo. Za izvršenje ovog zadatka organizovana je kurirska relejna veza. Za ove zadatke formirane su relejne stanice u čijem sastavu je bilo 10 do 12 kurira na čelu sa komandirom stanice. Kuriri su obično bili mladi ljudi od 16 do 20 godina. Od naoružanja, na svakoj stanici, našao se po neki pištolj.

Da se ovim stanicama pridavao veliki značaj, govori i podatak daje više stanica sačinjavalo vod, a više vodova četu, tako da su komandiri vodova i četa obilazili stanice i za njihov rad bili odgovorni višoj komandi.

Rastojanje između pojedinih stanica iznosilo je 9 do 10 kilometra. Kuriri su izvršavali zadatak krećući se peške. Rede su koristili prevozna sredstva. Ako je na pismenoj pošiljci bila oznaka »hitno« ili »vrlo hitno«, takva pošta morala je odmah biti poslata dalje, kako bi što pre stigla adresantu, bez obzira da li je bio dan ili noć i kakve su vremenske prilike. Ovakvu vrstu pošte komandir stanice je obično zavodio u stanični dnevnik. Nepuna četiri meseca bio sam kurir na relejnoj stanici u Majkić Japri, zaselak Đukanovići. Imao sam samo 16 godina, a više puta morao sam usred noći nositi poštu u novu Centralnu bolnicu koja je bila smeštena u Majkića uvali, duboko u Grmeču.

Kurirske relejne stanice formirane su u jesen 1941. godine, a širenjem partizanske teritorije sve su više dobijale na svom značaju. Oslobođenjem Bihaća, novembra 1942. godine, i stvaranjem »Bihaćke republike«, ova vrsta veze dobijala je sve veću ulogu. Tokom celog rata Podgrmeč je bio slobodan, osim 14 dana u proleće 1943. godine za vreme četvrte neprijateljske ofanzive. Da napomenem i to da su kuriri relejnih stanica prenosili i privatnu poštu, koju su koristili, pre svega, borci na položajima i javljali se svojim porodicama.

Preko kurirskih relejnih pravaca pošta je prenošena za Baniju, Kozaru, Bosanski Petrovac i dr.

RADIO-VEZE

Ova vrsta veze kasnije se počinje primenjivati u jedinicama 4. krajiške divizije. Mislim da smo prvu radio-stanicu, sa radio-telegrafistom Vladom Tomićem, dobili sredinom 1943. godine. Par meseci kasnije radio-stanice su počele sa radom u brigadama, a imali su ih u toku 1944. godine i pojedini partizanski odredi. Prvu radio-stanicu dobili smo od zapadnih saveznika. Bila je to dobro poznata radio-stanica SCR-284-A. Imala je malo talasno područje, no bez obzira nato, bila je veoma dobra i kvalitetna. Sa ovim radio-stanicama veza je bila uvek sigurna, bez obzira na vremenske prilike i druge okolnosti pod kojima je održavana. U to sam se više puta uverio, jer sam često određivan Vladi Tomiću kao pomoćnik za rad na radio-stanici. Tomić je služio bivšu jugoslovensku vojsku, gde je završio obuku za radio-telegrafistu. U početku radio-veza je održavana samo sa štabom 5. korpusa, a kasnije i sa brigadama i odredima. U drugoj polovini 1944. godine, pri štabu divizije imali smo dve radio-stanice SCR-284-A. Na položajima oko Travnika, krajem 1944. godine, i početkom 1945. imali smo više prenosnih radio-stanica SET-38 koje su služile za održavanje veze na kraćim rastojanjima, a radile su radiofonijom.

Izboru mesta za postavljanje radio-stanice naš radio-telegrafista je poklanjao posebnu pažnju. Obično je radio sa žičnom antenom, pa je uvek vodio računa kako istu postaviti i orijentisati, posebno kada je bila u pitanju veza sa štabom korpusa koji je od komande divizije bio često udaljen od 50 do 100 kilometara.

Zaštita radio-saobraćaja vršena je tako što su predavani kraći telegrami i veza je održavana u različito vreme. Šećam se sadržaja jednog kraćeg telegrama koga smo primili drugog dana po desantu na Drvar u selu Vranovina kod Bo-

sanskog Petrovca. On je glasio: »Zatvorite pravac Bravsko- Srnetica«. To je bio sledeći zadatak našoj diviziji. Ovde se može videti značaj radio-veze kada druge nisu postojale sa Korpusom i Vrhovnim štabom, a situacija je bila složena i teška.

Potrebne podatke za izradu planova rada radio-stanica dostavljao je štab korpusa. Kasnije, kada su radio-stanice dodeljene brigadama i nekim odredima, pri štabu divizije postojao je referent veze koji je izrađivao planove rada i druge podatke za potčinjene jedinice. Od dokumentacije na radio-stanici je vođen stanični dnevnik u koji su unošeni osnovni podaci i o svakoj održanoj vezi.

Održavanju radio-stanica poklanjana je velika pažnja. Stanica se dobro čuvala, kako za vreme rada, tako i za vreme transporta, zbog čega i nije bilo kvarova na njoj. Prenos stanice vršen je na dva tovarna grla - na jednom radio-stanica sa priborom, a na drugom akumulatori.

Napajanje radio-stanice električnom energijom vršeno je pomoću ručnog generatora, olovnih akumulatora i odgovarajućih baterija. S obzirom daje punjenje akumulatora bilo otežano, glavni izvor napajanja bio je ručni generator. Kada smo bili na teritoriji Podgrmeča više puta smo akumulatore punili na pilani u selu Hašani. Bilo je tu problema i poteškoća. Naveo bih jedan od njih. U septembru 1944. godine štab divizije je bio u selu Zdenakod Sanskog Mosta. Dva borca voda za vezu Zorica Jovo i Boško Rodić dobili su zadatak da sa zaprežnim kolima odvezu akumulatore u selo Hašani na punjenje. Trebalo je preći put od oko 40 kilometara. U izvršenju ovog zadatka, zbog lošeg puta i nedovoljne pažnje, kola su se prevrnula a akumulatori onesposobili za dalju upotrebu. Videvši kakvu su štetu napravili, ovi borci su pomišljali na bekstvo. Međutim, nisu imali kud, vratili su se u jedinicu i primili prekor, a novi akumulatori dobijenisu iz korpusnog skladišta.

Obuka radio-telegrafista vršena je pri štabu 5. korpusa u toku 1943. i 1944. godine. Kursevi su trajali oko 3,5 meseca. Nastava je izvođena uz oskudna materijalna sredstva. Glavno nastavno sredstvo je bila zujalica, potreban broj tastera, radio-stanica SCR-284-A i drugi neophodan pribor za nastavu, kao olovke, papir i drugo. Kandidate za kurseve radio-telegrafista upućivale su potčinjene jedinice iz redova boraca vodova za vezu, a njihovom izboru poklanjana je posebna pažnja. Zahvaljujući velikoj upornosti i nesebičnom zalaganju, obuka je završavana uspešno, a kandidati su osposobljavani za samostalan rad na radio-stanicama. Nastavne grupe brojale su oko 20 boraca. U sastavu ovih kurseva bilo je i drugarica. Jedna od njih bila je i Zemka, koja je bila radio-telegrafista u našoj diviziji.

U obavljanju radio-saobraćaja korišćene su odgovarajuće kratice Q-koda, a kod primo-predaje telegramfe primenjivane su šifre. Sa šifrom je rukovao šifrant divizije Mihić i sekretar divizije Levi. Kod dešifrovanja telegrama pomagao im je i radio-telegrafista Vlado Tomić. Dodelom radio-stanica brigadama i drugim jedinicama i tamo su slate šifre i obučeni ljudi za njihovu primenu. Prema tome, i ovom pitanju je, u granicama naših mogućnosti, poklanjana odgovarajuća pažnja.

TELEFONSKE VEZE

Telefonske veze su dosta masovno primenjivane u jedinicama 4. krajiške divizije, pa i znatno pre njenog formiranja. Na slobodnoj teritoriji Podgrmeča, vod za vezu Podgrmečkog partizanskog odreda tokom 1942. godine izgradio je i podigao mnoge kablovske, polustalne i stalne vazdušne linije i međusobno povezao partizanske štabove, Oblasni i Okružni komitet KPJ, sreske narodnooslobodilačke odbore, komande mesta i područja i druge organe i ustanove. Neke od ovih pravaca povremeno su koristile brigade i štab divizije. Operativni štab za Bosansku Krajinu, a kasnije i štab korpusa, imao je telefonske veze sa potčinjenim jedinicama, kao i telefonsku vezu preko Grmeča sa Vrhovnim štabom, dok je ovaj štab bio u rejonu Bosanskog Petrovca.

U zavisnosti od raspoloživih telefonskih sredstava i materijala, telefonsko-kablovske linije su postavljane i telefonska veza uspostavljana, kako za vreme izvođenja napada na pojedina mesta i gradove, tako i na položajima gde se jedinica nalazila. Gde god se ukazala prilika podizali smo polustalne linije, a prilikom napada na pojedine gradove, delimično su korišćene stalne vazdušne linije na prilazima gradova koje smo presecali, i koristili.

Na početku sam izneo daje vod za vezu 4. krajiške divizije prvu telefonsku vezu, nakon formiranja, uspostavio prilikom napada na Sanski Most u drugoj polovini novembra 1942. godine. To je novoformiranom vodu za vezu bilo prvo vatreno krštenje. Tu sam i sam osetio prve fijuke kuršuma, topovskih i minobacačkih granata. Mada smo imali ograničena materijalna sredstva, ipak smo organizovali i uspostavili vezu između štaba divizije i štabova 2. i 6. brigade. Prilikom ovog napada telefonske veze su bile dobre i postojane, pa je vod za vezu u prvoj akciji divizije uspešno položio ispit. Nakon delimičnog uspeha u napadu na ovaj grad, jedinice su se povukle na polazne položaje i uspostavile front prema neprijatelju. Na terenu oko Sanskog Mosta ostali smo i održavali telefonsku vezu više od mesec dana. Za sve vreme štab divizije bio je u selu Dabar. Ove položaje smo napustili 7. januara 1943. godine da bi stigli na smotru 4. krajiške udarne divizije u podgrmečko selo Jasenicu.

Smotru je, kako je već poznato, izvršio lično drug Tito. Na smotri su bili: dr. Ivan Ribar, Vlado Zečević, Đuro Pucar Stari, Košta Nađ i drugi rukovodioci.

Bila je to nezaboravna manifestacija, susret naroda Podgrmeča i njegove vojske sa svojim Vrhovnim komandantom. Posle izvršene smotre, Tito je stupio na svečano ukrašenu tribinu i održao govor borcima 4. krajiške divizije i narodu Podgrmeča. Na početku govora, pored ostalog, drug Tito je rekao:

»Drugovi Krajišnici,

Meni je neizmjerna čast i ja osećam veliku radost da vas mogu pozdraviti i u ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Odavno smo već zajedno, odavno mi je želja bila da vas vidim ovako na okupu kao danas...«

U daljem govoru, drug Tito, je odao priznanje' bere i ma i narodu Bosanske Krajine i ukazao na nove napore i zadatke u borbi protiv fašizma i domaćih izdajnika.

Nikad se do tada, a i kasnije sve do oslobođenja Beograda, nije pred drugom Titom našlo toliko partizanske vojske kao u Jesenici, 7. januara 1943. godine. Sutradan, nakon smotre, štab divizije, sa 2. i 5. brigadom kreće na svoj prvi veci marš na Kozaru, gde ostaje oko 15 dana i vodi borbu na položaju oko Bosanske Gradiške. Na ovom maršu u odlasku i povratku savladali smo reku Sanu i komunikacije (prugu i cestu) između Prijedora i Bosanskog Novog, koje je koristio i kontrolisao neprijatelj. Za mnoge od nas bilo je to nešto novo i veliko da vidimo i forsiramo Sanu. Posebno nam je teško pao odlazak iz Podgrmeča. Za drugove sa Kozare bio je to veliki događaj da vide svoj rodni kraj posle dužeg vremena. Najteže nam je bilo kada smo videli opustela sela Kozare. U selima ovog kraja malo je bilo sveta. Ipak, oni koje smo zatekli, radosno su nas dočekali.

Koncem januara 1943. godine već smo u Podgrmeču. Ovde nas je zadesilo veliko iznenađenje. Neprijatelj je otpočeo svoju četvrtu ofanzivu .Na sve strane bile su velike kolone izbeglica koje su se povlačile pod zaštitom svoje vojske u Grmeč planinu, da spasu gole živote. Čim smo stigli na ovaj teren, neprijatelj je ovladao komunikacijom Sanski Most - Bosanska Krupa, pa su 2. i 5. brigada prešle iz pokreta u napad na neprijatelja u Majkić Japri i Benakovcu, a mi vezisti organizovali smo i podigli dva žična pravca veze između štaba divizije i 2. i 5. brigade. Ostale dve brigade, 6. i 8., posle višednevnih borbi postepeno su se povlačile na Grmeč. Zbog pritiska jačeg neprijatelja i iscrpljujućih borbi, jedinice divizije bile su prinuđene da se povuku na nove položaje na Grmeču i oko njega, a štab divizije se povukao preko Grmeča i stigao u selo Kozila kod Bosanskog Petrovca. U ovom rejonu smo organizovali telefonsku vezu između štaba divizije i dela 12. brigade, kao i sa štabom 8. krajiške brigade, koji je bio smešten u že-

lezničkim vagonima na Oštrelju više Bosanskog Petrovca. U ovo sam se uverio kada sam u ulozi kurira doneo poštu iz sela Kozila, odnosno iz štaba divizije i predao je lično komandantu brigade Hamdiji Omanoviću. Tu sam u susednom vagonu na telefonskoj centrali našao mog druga iz voda za vezu divizije Lazara Kneževića koji je sa nekoliko drugova poslat u ispomoć. Lazo je dežurao na telefonskoj centrali »Erikson« od 5 brojeva i još je imao dva dodatna broja na posebnim telefonima, tako daje imao uključeno sedam telefonskih pravaca. To su bile veza prema Vrhovnom štabu i sa štabom 4. divizije. Ova brigada je više dana na Oštrelju vodila uspešne borbe sa neprijateljem i štitila odstupnicu Vrhovnom štabu i ostalim jedinicama koje su sačinjavale njegovu glavninu i kojom je Vrhovni štab neposredno rukovodio.

Za vreme mog kratkog zadržavanja Lazo me zamolio da ga zamenim u dežurstvu na centrali, a da on vrati poštu i ode u štab divizije. Nisam pristao, već sam se javio komandantu brigade Hamdiji Omanoviću, dobio novu poštu i otišao u Kozila. Ova naša brigada, a sa njom i Lazo, povlačila se do Šator planine, odakle je kasnije došla preko Busije u Podgrmeč u sastav divizije.

Čim sam stigao u štab divizije, sledećeg dana, ujutro, iz sela Kozila, usledio je pokret, a ja i Dajić Rajko dobili smo zadatak da pokupimo telefonsku liniju u dužini od jednog kilometra, To je bio spoj između štaba divizije i stalne vazdušne linije koja je išla pored šumske pruge i služila za vezu sa 8. brigadom. Prihvatili smo se zadatka, a kako nije bilo motalica, to smo kabl motali preko glave na vrat i ispod lakta leve ruke. Bio je to crveni jednožilni kalbl, dosta težak, jer mu je spoljnja izolacija bila od neke vrste plastične mase. Pošto smo se zadržali oko skupljanja kabla, štab divizije smo stigli u popodnevnim časovima u rejonu Srnetice posle 10 do 15 kilometara pešačenja. Iste večeri smo se preko komunikacije Bosanski Petrovac - Ključ, kod Bravska, prebacili u Podgrmeč, kojeg su naše jedinice ubrzo oslobodile, a na ovom terenu smo ostali do juna 1943. godine.

Iz ovog vremena naveo bih jedan karakterističan primer podizanja polustalne linije između štaba divizije u zaseoku Lukići Makić Japra i štaba 12. krajiške brigade u Velikoj Rujiški koji su bili udaljeni međusobno oko 25 kilometara. Za izgradnju ove linije korišćen je čelični provodnik prečnika 1,5 i 2 mm. Kao stubovi, koji su ujedno bili nosači i izolatori, služili su suvi kočevi za sadevanje sena koje smo dobijali od seljaka, jer je proleće bilo na pragu pa je bilo slobodnih stubova. Rastojanje između stubova iznosilo je oko 30 do 40 metara. To je bila jednožična linija, a drugi provodnik je bila zemlja. Za podizanje linije vod za vezu je drugi provodnik je bila zemlja. Za podizanje linije vod za vezu je bio podeljen u 5 do 6 grupa, od kojih je svaka obavljala svoj dio posla. Čujnost na ovakvim linijama bila Je vrlo dobra, a za vreme kišovitog perioda nešto slabija.

U periodu juni - septembar 1943. godine jedinice 4. krajiške divizije dolaze na šire područje Ključa, Mrkonjić Grada i Bosanskog Grahova, a u međuvremenu su vodile borbu na Manjači.

Štab divizije je duže vreme bio u selu Busije kod Ključa. Od štaba divizije prema brigadama bile su podignute kablovske ili polustalne linije. Čim smo došli na ovaj teren naređeno je da uspostavimo telefonsku vezu sa štabom Ribničkog partizanskog odreda koji je od ranije bio na ovom terenu, udaljen od štaba divizije oko 3 kilometra. Kad smo podizali kablovsku liniju i prišli na 50 metara do kuće u kojoj je bio smešten štab, kabla je nestalo. Da bi smo uspostavili vezu morali smo po kućama pronalaziti obične komade žice.

Važno je istaći daje štab naše divizije u leto 1943. godine, dok smo bili u Busijama imao telefonsku vezu sa štabom 5. korpusa koji se nalazio u selu Prekaja kod Drvara. Rastojanje između ova dva štaba iznosilo je oko 35 kilometara. Bila je to dvožična linija, podignuta pravcem Busije - Resanovača - Crni Potoci, zatim kroz veliku šumu planine Klekovače i Prekaja. Veći deo trase išao je kroz šumu, pa je drveće korišćeno umesto stubova. Tamo gde nije bilo drveća, postavljani su stubovi. Za izgradnju ove linije upotrebljeni su nosači i

izolatori, kao i čelični provodnici od 2 mm. Čujnost na liniji bila je vrlo dobra, a u kišne dane nešto slabija. Mada se većim delom linija protezala kroz šumu, samo jednom su je onesposobili četnici Mane Rokvića. Kod Crnih Potoka, pokidavši je na dužini od oko 200 metara. Sledećeg dana, po prekidu veze, naša patrola je našla i otklonila kvar, tako da je ponovo bila uspostavljena veza.

U leto 1943. godine jedinice naše divizije dva puta su izvele napad na Ključ. Prvi put je postignut delimičan uspeh, a nešto kasnije, prilikom drugog napada, Kjuč je bio oslobođen. U oba napada vod za vezu naše divizije podizao je kablovske linije između štaba divizije i potčinjenih brigada (6, 8. i 13.) U ovom vremenu 11. brigada je bila na Kozari. Veze sa ovim jedinicama su bile postojane i kvalitetne.

Na dan kapitulacije fašističke Italije, 9. septembra 1943. godine, štab 4. krajiške udarne divizije zatekao se na Manjači, u selu Ratkovu. Ta vest je bila trenutak radosti za sve nas. Već sledećeg dana počele su pripreme za pokret. Štab divizije, sa dve brigade, krenuo je za Dalmaciju u pravcu Jadranske obale. Marš je izveden pravcem: Ratkovo - Ribnik - planina Klekovača - Tičevo (ispod Šator planine) - planina Dinara-Vrlika - Sinj. Bio je to ubrzan i veoma naporan marš, a mi vezisti smo ga posebno zapamtili po tome što smo skoro sav telefonski kabao, telefone i centralu preneli na svojim leđima u odlasku i povratku iz Dalmacije, jer je pre polaska naređeno da se jedinica razduži sa tovarnim grlima, sem onih koja su prenosila radio-stanicu, kuhinju i još neku opremu. Ovakvo naređenje usledilo je zbog toga što smo odlazili u krajeve gde nije bilo stočne hrane, kao i zbog usiljenog i napornog marša. Ovaj marš nam je ostao u sećanju i po tome što su borci naših jedinica u odlasku i povratku prešli Cetinu gazom, duboku oko jedan metar.

U rejonu Sinja ostali smo 10 do 15 dana. U tom periodu izveden je, zajedno sa 3. divizijom, zajednički napad na jako uporište Sinj, gde smo i ovom prilikom uspostavljali telefonske veze u dva pravca prema našim jedinicama. Napad nije u potpunosti uspeo zbot toga što nije bio usklađen između jedinica naše divizije i jedinica 3. proleterske. Ovaj nesporazum se pripisuje radio-telegrafistima koji su netačno primili vreme napada (sat i čas). Ovo je očit primer značaja tačne i sigurne veze.

Kratak boravak na ovom terenu bilo je prilika da se jedinice naše divizije dobro snabdeju i popune naoružanjem, opremom i artiklima ishrane, jer je prilikom kapitulacije Italije pao u partizanske ruke bogat ratni plen.

Iz Dalmacije krenuli smo natrag u Bosansku Krajinu pravcem: Vrdovo - Livanjsko Polje - Livno - Kupres - Janj - Ključ i dalje, da bi noću 20/21. oktobra 1943. godine jedinice 4. krajiške udarne divizije izvršile napad i oslobodile Sanski Most, koji je do kraja rata ostao u partizanskim rukama i bio sedište brojnih partizanskih ustanova. Za vreme ovog napada postavljeno je više telefonskih pravaca od štaba divizije prema brigadama. Za vreme napada dva borca iz voda za vezu lakše su ranjena, a nešto kasnije, izvršavajući zadatak kod Sanskog Mosta, poginuo je Dušan Majkić - Lukić.

Karakteristično je da su u ovom napadu naše jedinice bile podržane od dva partizanska tenka, koji su, da bi se postiglo što veće iznenađenje, privučeni na polazne položaje pomoću stočne zaprege. Bili su to laki tenkovi italijanske proizvodnje. Sam napad nije dugo trajao, jer su u pripremi napada odigrali veliku ulogu naši obaveštajci, pa su se neke domobranske jedinice predale bez borbe.

Posle ove akcije štab divizije je duže vremena ostao u selu Zdena kod Sanskog Mosta. Iz ovog mesta štab divizije je krenuo, koncem decembra 1943. godine da bi posle 60 kilometara marša noću, između 31. decembra 1943. i 1. januara 1944. godine, sa svojim jedinicama, uzeo učešća u napadu na najveći grad u Bosanskoj Krajini Banja Luku. Napad su izvele jače partizanske snage iz sastava 5. korpusa pod neposrednim rukovodstvom komandanta korpusa dvadeset petogodišnjeg pukovnika Slavka Rodića, koji je u ovoj borbi bio ranjen.

Uoči ovog napada štab naše divizije smestio se u selu Motike, 4 do 5. kilometara ispred grada, u koje je stigao po spuštanju mraka. Pošto je pala odluka

da napad otpočne u 24.00 časa, to smo odmah po dolasku primili naređenje i otpočeli sa podizanjem kablovskih linija. Bio sam u sastavu jednog odeljenja, koje je imalo zadatak da uspostavi i održava telefonsku vezu sa štabom 6. krajiške brigade, koja je bila na pravcu glavnog udara divizije. Kablovsku liniju smo podigli pored ceste Bronzani Majdan - Banja Luka. Veza je na vreme uspostavljena. Dužina pravca bila je oko 3 kilometra. Tu noć smo svi dobro zapamtili po tome što je često dolazilo do prekida veze, zbog dejstva neprijateljske artiljerije, a i kabao je, usled duže upotrebe, bio dotrajao i oštećen što je, takođe, doprinelo da ovaj pravac veze bude često u prekidu. Mada su telefonske patrole bile stalno na liniji, ipak je dolazilo do čestih prekida. U toku ovog napada jedan borac voda za vezu je poginuo, a trojica su ranjena.

Naš napad na Banja Luku delimično je uspeo, ali je to bila ipak velika pobeda naših jedinica. Štab divizije se posle ove akcije ponovo našao u selima Podgrmeča, a njegove jedinice na položajima sa kojima je organizovana telefonska veza, korišćenjem, pre svega, stalnih i polustalnih linija.

Sredinom maja 1944. godine štab divizije je premešten na teren sela Vrtače i smešten u zaselak Selište, koji je udaljen od ceste Bihać - Bosanski Petrovac oko 400 metara. Naša 6. brigada držala je položaj prema Bihaću, u poznatom Ripačkom klancu, a 8. položaj ispred Bosanske Krupe, zatvarajući važne pravce koji vode za Bosanski Petrovac, i dalje prema Drvaru. Ostale dve brigade bile su na drugim položajima: 11. brigada u rejonu Prijedora, a 13. kod Ključa. Sa 6. brigadom, Bosanskim Petrovcem i Drvarom održavana je telefonska veza preko stalnih linija, a delimično su podignute i kablovske linije. Sa 8. brigadom nije bilo moguće uspostaviti vezu zbog udaljenosti. Ovde nas je zatekao i 25. maj 1944. godine tj. desant na Drvar i Vrhovni štab. Dva dana kasnije neprijatelj je probio naše položaje u Ripačkom i drugog dana uveče, njegova motorizovana kolona prošla je cestom kroz Vrtače u pravcu Bosanskog Petrovca, tj. 400 metara pored štaba naše divizije. U Vrtoču, pored ceste, u jednoj kući, bili su na telefonskoj međustanici naši borci - vezisti Mirko Grubor i Boško Rodić Oni su trkom stigli u zaselak Selište i izvestili štab divizije da cestom prolaze neprijateljske motorizovane jedinice. Odmah je data uzbuna i naređenje da se jedinica što hitnije spremi za pokret. Tako je vrlo brzo počelo prinudno premeštanje štaba divizije sa prištapskim jedinicama (zaštitna četa, vod za vezu, kulturno-prosvetna ekipa, intendantura i druge jedinice) u nove krajeve da bi se posle 4 do 5 dana ponovo našli u Bojištu u Podgrmeču. Za vreme ovog povlačenja, dan kasnije, u Šmoljanima naišli smo na neprijateljsku zasedu, ali smo uspeli uz manje gubitke, da se izvučemo iz, za našu jedinicu, dosta teške situacije. Mogu reći da smo ovde zaista imali veliku sreću, jer neprijatelj nije odmah otvorio vatru, već je to učinio nešto kasnije, övakvu situaciju prouzrokovalo je slabo marševsko osiguranje.

Dva dana kasnije, pošto smo stigli u Bojište - oko 21.00 čas, u štab divizije stigla je neobična kolona sa dosta tovarnih grla. Od štaba divizije tražili su dva pouzdana vodiča da ovu kolonu odvedu u selo Eminovce, koje je bilo udaljeno oko 15 kilometara. Javio se borac voda za vezu Savo Utješanović i pozvao i mene da idem sa njim. Rekao mi je da on dobro poznaje put za to selo. Krenuli smo na ovaj zadatak po mraku, magli i kiši. Negde oko 02.00 časa stigli smo ispred sela, ali smo stali na jednom raskršću i pitali se kuda dalje? Drugovi iz kolone su zahtevali da ih vodimo kući Đure Aničića. Međutim, u prvoj kući morali smo probuditi seljaka da nas povede još 500 metara do Durine kuće. Tada smo dobili oštru zamerku, a jedan drug je rekao da nas treba strogo kazniti. Sutradan, kad smo se vratili u jedinicu, i pošto je bila uspostavljena telefonska veza između divizije i Eminovca, pozvao nas je komesar divizije Dimitrije Bajalica i počeo ispitivati kako smo obavili dužnost vodiča. Tada smo od njega saznali da smo bili vodiči ZAVNOBiH-e i da su u koloni bili: Đuro Pucar Stari, Đedo Kecmanović, Rodoljub Čolaković, Osman Karabegović i drugi.

U periodu juni - septembar 1944. godine jedinice 4. krajiške divizije vodile su borbu na području zapadne Bosne. U ovom vremenu ponovo su oslobodile

Ključ, Bosanski Petrovac, Prijedor i druga manja mesta. U napadima na ove gradove vod za vezu organizovao je i uspostavl jao veze. Napomenuo bih da smo prilikom napada na Bosanski Petrovac prvi put koristili i male prenosne radio-stanice koje su imale laringofon, a iste su bile pridate za ovu akciju iz štaba 5. korpusa. Zbog malog dometa i nestručnog rukovanja sa ovim stanicama, veza nije uspostavljena.

Kod napada na Prijedor, koji je konačno bio oslobođen početkom septembra 1944. godine, pored ostalih veza, najednom pravcu prema štabu jedne naše brigade i u nedostatku telefonskog kabla, prenos naređenja vršenje putem štafeta. Naime, grupa boraca je bila raspoređena na rastojanju od 250 do 300 metara i svoje deonice su pretrčavali jedni do drugih, kako bi izveštaj ili naređenje što pre stiglo do potčinjenih jedinica.

Drugi napad na Banja Luku izveden je 19. decembra 1944. godine. Bio je znatno uspešniji od prvog, jer su naše jedinice zauzele skoro ceo grad, sem par utvrđenih objekata, kao i mnoga manja mesta, sve do Bosanske Gradiške. Pre početka napada podignuta su tri telefonska pravca. Za razliku od prvog napada, veze su bile bolje i postojanije. Posle osam dana neprijatelj je izveo protivnapad sa jačim snagama i odbacio naše jedinice iz grada. Prilikom povlačenja, iz voda za vezu poginula su dva stara borca Nikola Majkić i Slavko Marčeta, zamenik komandira voda za vezu.

Na položajima kod Banja Luke štab 4. divizije, sa prištapskim jedinicama, imao je još jedno prinudno premeštanje koje smo svi dobro zapamtili. Ovo se dogodilo u selu Mišin Han, desetak kilometara ispred Banja Luke u pravcu Prijedora. Zgrada u kojoj je bio smešten štab divizije bila je pored same ceste. Oko štaba bili su borci voda za vezu, zaštitne čete, kurirskog voda i ostalih jedinica. Intendantura je bila 3 kilometra pozadi u Ivanjskoj, sa bogatim ratnim plenom. Bilo je prohladno i kišovito vreme pa smo naložili vatru oko koje smo bezbrižno sedeli i grejali se, očekujući ručak. Mi vezisti smo pokupili kablovske linije, samo je ostala veza sa intendanturom. Odjednom su od pravca Banja Luke zabrujali motori, posle čega su se iza jedne okuke pojavili nemački tenkovi. Nastalaje gužva. Nekoje od starešina povikao: »Uzimajte kabl i telefone i bežimo u stranu od ceste«. Veći deo telefonske opreme poneli smo sa sobom, ali je ostala izvesna količina kabla i nekoliko telefona. Ubrzo je čelni tenk stigao pred zgradu štaba divizije i otvorio vatru. Na suprotnoj strani, kroz prozor, iskakali su neki članovi štaba noseći štapsku arhivu i drugo, u čemu su im pomagali kuriri. U ovoj gužvi ranjen je samo komesar divizije Dimitrije Bajalica. Veliku prisebnost i hrabrost pokazao je kurir Neđo Preradović koji je izneo divizijsku radio-stanicu. Pošto su nas odbacili od ceste, tenkovi su produžili u pravcu Ivanjske, napali našu intendanturu i zapalili magacine, a potom se vratili u pravcu Banja Luke. Sledećeg dana određena je grupa boraca jačine voda, koja se vratila u Mišin Han i sakupila opremu i sredstva veze koja su nam ostala pri povlačenju. Kasnije smo saznali daje u susednoj zgradi, pored štaba divizije, bio sakriven ustaša sa radio-stanicom koji je održavo vezu sa neprijateljem i tako su njegovom zaslugom tenkovi izvršili prepad na štab divizije i njegove prištapske jedinice.

Početkom oktobra 1944. godine 4. krajiška divizija krenula je u srednju Bosnu. Marš je izveden pravcem: Prijedor - Sanski Most - Ključ - Mrkonjić Grad
- Jajce - Donji Vakuf - Travnik. Prolazeći kroz Jajce doživeli smo prijatno iznenađenje. Kod jednog mosta bila je postrojena vojna muzika i svirala marševe. Bio je to zaista veliki događaj za sve borce naše divizije i prvi put da čujemo vojnu muziku i osetimo zanos i veličinu naše borbe. Ovaj muzički orkestar zarobljen je u Banja Luci, te je tako naša divizija dobila i vojnu muziku.

Kraće vreme smo se zadržali u rejonu Donji Vakuf, odakle smo krenuli, i u toku oktobra izveli napad i oslobodili Travnik zajedno sa 10. krajiškom divizijom. Duž pruge Jajce - Donji Vakuf - Travnik i Donji Vakuf - Bugojno, bila je stalna vazdušna linija preko koje smo imali telefonsku vezu sa štabom 5. korpusa u Bugojnu, a preko Jajca i Ključa sa Sanskim Mostom, Prijedorom i drugim mestima u Bosanskoj Krajini.

Za organizaciju telefonske veze u napadu na Travnik imali smo veću količinu telefonskog kabla, potreban broj telefonskih aparata, 4 telefonske centrale, telefonske elemente i drugo, tako da smo za svaku brigadu mogli podići poseban telefonski pravac. Upravo smo pred napad na Travnik od štaba našeg korpusa primili veću količinu telefonskog kabla, telefone, dve centrale, telefonske elemente i drugu opremu koja je dobijena od zapadnih saveznika.

Dan pre napada na Travnik, štab 4. divizije stigao je u Turbe, 7 kilometra ispred Travnika. Brigade su bile već na polaznim položajima prema Travniku, jakom neprijateljskom uporištu, ojačanom bodljikavom žicom, minskim poljima i brojnim bunkerima. Naš komandir čete za vezu, Milan Stojaković, primio je od načelnika štaba divizije, Fike Pletilić, naređenje za organizaciju veze za napad na Travnik, koje je, pored ostalog, obuhvatalo sledeće:

- podatke o neprijatelju;
- raspored komandnih mesta potčinjenih brigada i 7. brigade iz susedne desnokrilne 10. divizije;
- KM art. diviziona naše divizije i veza sa njim;
- KM KAG i veza sa njim;
- veza sa osmatračnicom na pravcu glavnog udara, i
- vreme gotovosti veza i početak napada naših jedinica.

Pri izdavanju naređenja načelnik štaba divizije posebno je skrenuo pažnju komandiru čete za vezu Stojakoviću na vezu sa osmatračnicom i objasnio mu da krajnju stanicu postavi kod jedne kućice.

Ovo je bio ujedno i prvi zadatak novoformirane čete za vezu da organizuje vezu u napadu na jedan grad i prilika da položi svoj prvi borbeni ispit.

U toku dana izvršeno je izviđanje i izdata potrebna naređenja ljudstvu čete za vezu za uspostavljanje veze u predstojećem napadu. Zbog važnosti pravca za vezu sa osmatračnicom, komandir čete je lično, sa grupom boraca, podigao ovaj pravac i ostao na krajnjoj stanici. Kad je stigao na osmatračnicu, kod iste je zatekao neke drugove iz divizije i načelnika operativnog odeljenja 5. korpusa Josipa Mažara Šošu, prvog komandanta naše divizije i poznatog komandanta sa Kozare.

Veze sa svim potčinjenim brigadama, artiljerijom, komandantovom osmatračnicom i sa desnim susedom (7. brigadom) bile su uspostavljene pre početka napada. Sa štabom korpusa veza je uspostavljana preko stalne vazdušne linije. U toku prve noći napad je delimično uspeo. Naše jedinice su pretrpele osetne gubitke. Te noći preko naših telefona prenela se tužna vest o pogibiji Josipa Mažara Soše. Svedoci ovog događaja, pored ostalih, bili su komandir čete za vezu i naši telefonisti Milan Sajin i Živko Ilić. Na osmatračnicu se sručila minobacačka i artiljerijska vatra koja je^pokidala i našu telefonsku vezu, te je veza sa štabom divizije bila izvesno vreme u prekidu.

Napad je ponovljen sledeće noći i naše jedinice su zauzele Travnik, i okolna sela, i stigle na domak Zenice i Busovače. Bio je to veliki uspeh naših jedinica. U ovom drugom napadu na Travnik poginuo je zamenik komandanta 10. krajiške divizije Petar Mećava i komandant tenkovskog bataljona 5. korpusa Lazo Marin.

Drugoga dana, po zauzeću Travnika neprijatelj je izveo jak protivnapad od pravca sela Gučja Gora i pokušao da povrati Travnik. Pritisak je bio naročito jak na položaje 8. krajiške brigade ijedan bataljon 6. brigade, gde je situacija bila kritična. Komandant 8. brigade tražio je preko telefona od komandanta divizije Petra Vojnovića da naša artiljerija otvori vatru. Međutim, komandant divizije nije mogao izdati potrebna naređenja za otvaranje artiljerijske vatre, jer je veza bila u prekidu. On se tada nalazio na osmatračnici, a sa njim i grupa naših vezista sa komandirom voda Lazom Kneževićem - prosto se pitao šta da čini. Međutim, ovde se najbolje snašao Knežević. Potrčao je u pravcu telefonskih linija i počeo da priključuje svoj telefon. Imao je sreće, uspeo je da uspostavi vezu sa našom artiljerijom tako da se omogućilo komandantu divizije da izda potrebna naređenja za otvaranje aritljerijske vatre. Komandant divizije je bio na takvom mestu

da je pomoću dvogleda navodio artiljerijsku vatru po neprijatelju. Ovo je omogućilo našim jedinicama da izvedu protivnapad i odbace neprijatelja na polazne položaje.

Hteo bih, ukratko da iznesem i značaj telefonskih međustanica koje su postavljane uvek kada smo imali potreban broj telefonskih aparata, a pogotovo kad se radilo o važnijim pravcima. To smo posebno primenjivali u napadu na Travnik, jer smo imali potreban broj telefona, a ljudstvo čete za vezuje bilo brojnije. Međustanice su postavljane i na duže stalne žične linije. U slučaju prekida na nekom od pravaca sa međustanica su upućivane patrole u onom pravcu gde je veza bila u prekidu sa krajnjim stanicama ili sa centralnom telefonskom stanicom.

Naveo bih ijedan primer snalažljivosti starešina 8. brigade koji su koristeći neprijateljsku stalnu liniju u pravcu Zenice. Naredili su vezisti da se priključi na tu liniju, a zatim su zatražili pomoć i intervenciju iz Zenice. Neprijatelj je naseo i poverovao da njegovi traže pomoć, pa je istu poslao, ali su mu jedinice 8. brigade napravile zasedu tamo gde se nije nadao i tom prilikom su mu naneseni osetni gubici.

Na položajima oko Travnika naša divizija je ostala sve do kraja marta 1945. godine, gde je vodila mnoge borbe sa neprijateljem u dolini reke Bosne, oko Zenice, Nemile, Lašve, Hankumpanije, Viteza, Busovače i drugih mesta. U januaru 1945. godine bili smo prinuđeni da napustimo Travnik, pa smo se početkom februara ponovo borili za njegovo oslobođenje. No, ovoga puta bilo je znatno lakše nego prilikom njegovog prvog oslobođenja.

Krajem marta 1945. godine divizija je krenula prema Sarajevu i usput vodila dvodnevnu borbu u napadu na Kakanj, gde smo prešli reku Bosnu i preko Vareša, i planine Zvijezda, stigli na domak Sarajeva i uzeli učešće u sarajevskoj operaciji. Mi vezisti smo najviše bili angažovani u organizaciji veza pri napadu na Kakanj, jer se i ovde neprijatelj žestoko branio, pošto bi mu gubitkom Kaknja bila presečena odstupnica dolinom reke Bosne. Cilj našeg napada, međutim, nije bio da održimo Kakanj, već da pređemo na desnu obalu Bosne i učestvujemo u oslobođenju Sarajeva. Da bi ovo ostvarili morali smo zauzeti Kakanj, jer nam je tu bio najpodesniji pravac.

Sarajevo je oslobođeno 6. aprila 1945. godine. U njemu smo se zadržali oko 8 dana, posle čega smo krenuli na najduži završni i pobedonosni marš, da bi 15 maja 1945. godine dočekali slobodu u Sloveniji - kod Zidanog Mosta.

Pravac kretanja jedinica naše divizije iz Sarajeva išao je: Visoko - Lašva - Travnik - Jajce - Banja Luka - Sanski Most - Bosanska Krupa - Cazin - Slunj - Karlovac. Bio je to đug, ubrzan i veoma naporan marš ali su ga naše jedinice izdržale, i ovo veliko rastojanje savladale za 14 dana. Napomenuo sam, u početku, daje 4. krajiška udarna divizija 1. maja 1945. godine stigla pred Karlovac i vodila višednevne žestoke borbe za njegovo oslobođenje. Tu su svi, pa i mi vezisti, osetili gorčinu ove poslednje veće bitke, koju smo vodili u narodnooslobodilačkom ratu, jer smo pretrpeli velike gubitke.

Ovde smo se tukli sa najokorelijim zlikovcima, ustašama i četnicima, koji se nisu predavali, jer su znali šta ih čeka i da moraju odgovarati za sva zlodela koja su počinili prema našem narodu.

Prilikom ovog napada na Karlovac, podignuto je više žičnih pravaca prema potčinjenim jedinicama i jedinicama podrške. Ovo je bila poslednja ozbiljnija akcija u kojoj su vezisti postavljali žične veze u ratu. Po oslobođenju Karlovca, divizija je vodila borbu oko Brežica i Zidanog Mosta, ali je ona u odnosu na Karlovac bila znatno lakša i manjeg obima.

PRIMENA SAOBRAĆAJNIH PROPISA NA SREDSTVIMA VEZE

Radi održavanja u tajnosti lormacijskih naziva jedinica, telefonske centrale su dobijale tajne nadimke. To su bili nazivi pojedinih reka i planina. Nadimci su povremeno zamenjivani novim, a izrađivala ih je pretpostavljena komanda. Rede su upotrebljavani brojevi za pojedine starešine. Kada je trebalo dati vezu sa nekim starešinom, nije pominjana formacijska dužnost, već njegovo ime, na primer: »Drina, daj mi Petra, Bajalicu, Saju, Slavka« itd. Na ovakve zahteve dežurni na centrali davali su vezu između dva učesnika i saopštavali ko traži vezu, kao na primer: »Druže, Petre, traži vas Romanija, imate vezu«.

Za dežurne telefoniste na telefonskoj centrali određivani su najsposobniji vezisti. Pored posredovanja u davanju veze, na telefonskoj centrali su primani i telegrami. U početku ovo su činili dežurni na centrali, a kasnije je za prijem telegrama priključivan poseban telefon. Dežurni telefonista na centrali često je bio u situaciji da primi preko telefona poruku i da je usmeno prenese drugom starešini na koga je glasila. Telefonisti su posredovali i u sporazumevanju starešina, kada je bila slabija čujnost na vezama.

Prema tome. od dežurnog na centrali zaista se mnogo zahtevalo i zato su na ove dužnosti određivani najsnalažljiviji i najsposobniji borci, a ponekad i pojedine starešine. Kod prijema nedovoljno jasnih reči primenjivana je tablica sricanja, koju su svi vezisti morali dobro poznavati. U slučaju prekida veze sa nekim od učesnika, dežurni centrale su odmah izveštavali pretpostaljenog ili dežurnog jedinice, nakon čega su na liniju slate patrole sa zadatkom da otklone kvar i vezu ponovo uspostave. Ponekad su patrole slate na pojedine linije i kada nije bio prekid veze u pitanju. Cilj upućivanja ovakvih patrola bio je da se prekontrolišu linije, otklone pojedine slabosti pri podizanju linija preko puteva, pruga i slično, i ooez! edi neprekidnost veza.

Dežurajući na centrali, na krajnjoj stanici ili međustanici, vezisti su bili u situaciji da čuju mnoge razgovore koji su predstavljali vojnu tajnu, pa su, s tim u vezi, bili obavezni da u tome strogo vode računa. Znali su mnoga važna pitanja, među kojima pokrete jedinica u nove rejone, kada predstoji napad na neprijatelja i si. 0 svemu ovome su morali strogo voditi računa i nisu ovakve podatke smeli prepričavati među ostalim borcima u vodu za vezu, a naročito ostalim borcima i starešinama sa kojim su dolazili u dodir u različitim uslovima.

TELEFONSKA SREDSTVA I LINIJSKI MATERIJAL

Od telefonskih sredstava veze imali smo telefone M-33 i centrale MG-10 od 10 brojeva, nemačke proizvodnje, kao i manju količinu telefona i telefonskih centrala od 5 brojeva, tipa »erikson« (iz naoružanja bivše jugoslovenske vojske). Ova sredstva veze bila su dobrog kvaliteta i obezbeđivale su sigurnu vezu.

U toku 1944. godine dobili smo preko štaba 5. korpusa, linijom snabdevanja, dve centrale, veću količinu kabla i motalica, i drugu opremu koju su nam slali saveznici.

Od linijskog materijala, raspolagali smo jednožilnim telefonskim kablom nemačke proizvodnje, koji je bio različitog kvaliteta, jer je bio često upotrebljavan, sa slabom izolacijom, a nismo raspolagali izolir trakama. Posle svake upotrebe, zbog slabih i primitivnih motalica, noćnih uslova rada i često brzog povlačenja, kabao se mrsio, te smo ga morali premotavati i pripremati za naredne zadatke.

Za izgradnju polustalnih linija korišćen je čelični provodnik od 1,5 i 2 mm, dobijen iz ratnog plena. Tamo gde su postojale stalne telefonske linije, one su korišćene za vezu sa pretpostavljenom komandom i potčinjenim jedinicama. Motke za podizanje i nabacivanje kablovskih linija na drveće pravljene su od priručnog materijala. Kod telefonskih centrala koristili smo izrađene zemljovode, a na krajnjim stanicama i međustanicama obično je korišćen nož od puške. Kleš-

ta za presecanje kabla nismo imali, pa je umesto klešta korišćen zadnji nišan puške, vojnički nož ili potkov kundaka. Za skidanje izolacije sa kabla i čišćenje provodnika upotrebljavan je džepni nož,

Duže vremena nismo imali motalica i kalemova za namotavanje kabla, pa smo umesto toga od dva rakljasta drveta pravili motalicu i tako namotavali i razmotavali kabao, a na istu je moglo stati oko 500 metara jednožilnog kabla. Ponekad su borci preko glave (na vrat i ispod lakta leve ili desne ruke) sakupljali kabao, a kasnije ga premotavali na improvizovane motalice. Kabao smo posle svake borbe obavezno skupljali.

SIGNALNE VEZE

Signal ne veze su manje primenj vane u našoj jedinici. Još u junu 1943. godine dobili smo dva gerc-aparata koji su radili na principu svetlostnih signala, a preko kojih smo uvežbavali Morzeovu azbuku za vreme održavanja nastave.

Poznato mi je da su gerc-aparati korišćeni za održavanje veze 1944. godine kod Sanskog Mosta između našeg aerodroma i savezničkih aviona koji su pomoću padobrana spuštali opremu i naoružanje i prevozili ranjenike na lečenje u savezničke baze u Italiji. Takođe smo imali signalne barjačiće, obično bele i crvene boje. Sa njima smo vežbali Morzeovu azbuku, ali smo ih retko koristili, i to za vezu na kratkim rastojanjima, i u povoljnim prilikama.

VOJNO-STRUČNA OBUKA BORACA I STAREŠINA

a) 5*kolska nastava:*

Po oslobođenju Travnika, u novembru 1944. godine, pri štabu 4. krajiške udarne divizije, formirana je podoficirska škola. U sastavu te škole bilo je i jedno odeljenje vezista jačine oko 20 do 25 boraca. Nastava je trajala oko mesec i po dana, a kroz obuku su prošle tri grupe slušalaca. U školu su, pre svega, upućivane starešine i stariji borci iz čete za vezu divizije i vodova (četa) za vezu brigada. Komandant škole bio je Rončević, a komesar Dragan Karsijević. Nastavnici kod vezista bili su lica koja su ranije, na razne načine, završila obuku za veziste. Od stručnih predmeta izučavali smo: službu veze, telefoniju, linijsku službu, izvore za napajanje i drugo. U toku izlaganja gradiva vodili smo zabeleške. Na redovnim časovima nastave vršena je proverà znanja i utvrđivanje pređenog gradiva. Nastava se izvodila u specifičnim, ratnim uslovima.

U vreme održavanja kurseva, neprijatelj je žestoko napadao Travnik, pa su i nas, oko 300 slušalaca, angažovali u borbama za odbranu Travnika. Branili smo položaje kod manastira Gučija Gora, gde smo ostali tri do četiri sata, a potom smo se pod pritiskom jačeg neprijatelja povukli preko planine Vlašić i stigli u jedno selo kod Donjeg Vakufa, gde smo završili naše školovanje. Tada je neprijatelj zauzeo Travnik i držao ga u svojim rukama oko mesec dana.

Sto se tiče materijalnog obezbeđenja nastave, ono je bilo dosta skromno. Zalaganje slušalaca u savlađivanju nastavnog gradiva bilo je veoma dobro i svi su ispoljavali želju da što više nauče. Vodila se i odgovarajuća evidencija, a na kraju školovanja svi smo dobili svedodžbu.

Početkom maja 1944. godine iz našeg voda upućen je u školu za vezu pri Vrhovnom štabu u Drvar, borac od 1941. godine, Boža Ličina, koji je za vreme desanta na ovaj grad poginuo. Bio je to veoma hrabar i omiljen borac i drug u našem vodu.

b) *Obuka boraca:*

Kad govorimo o obuci boraca-vezista, onda treba imati u vidu da su to bili mladi ljudi koji u većini slučajeva nisu služili vojsku, a telefone i kabao su prvi put videli kada su postali vezisti. Formiranjem vodova za vezu u odredima, od-

mah je organizovana stručna nastava, a izvodili su je: u Kozaračkom partizanskom odredu - komandir voda za vezu Stevo Ćurguz, a u Podgrmečkom - komandir voda za vezu Stevo Džakula. Nastava se povremeno izvodila u vodovima, odnosno četi za vezu, tokom celog rata, kada su to ratne prilike dozvoljavale.

Svaki borac - vezista bio je stručno osposobljen za samostalno obavljanje dužnosti telefoniste - linijaša, a mnogi su se nalazili u ulozi starešine i samopregorno je izvršavali. Praktični deo nastave većim delom sprovodio se kroz organizacije i održavanje telefonske veze u pojedinim borbenim situacijama. U takvim prilikama svaki borac je razmišljao kako postavljeni zadatak najbolje izvršiti i obezbediti neprekidnu vezu.

Kroz obuku i svakodnevnu praksu, borci su savladali tablicu sricanja, osposobljavani su za manje opravke na sredstvima veze, za čuvanje tehnike, izvora za napajanje i za druga pitanja. Svi su savladali i veštinu rukovanja puškom, pištoljem, automatom, puškomitraljezom i ručnim bombama.

S borcima su povremeno održavani časovi političke nastave. Međutim, skoro svakodnevno su čitane radio-vesti koje smo dobijali od štaba divizije. Štab divizije je imao radio-aparat i stenodaktilografa koji je slušao vesti Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« i ovima javljao borbene uspehe jedinica divizije, sve u kraćem obimu, prenosio na papir, umnožavao na šapirografu i dostavljao po jedan primerak svakoj četi u sastavu divizije. To su bile radio-vesti, sa veoma značajnom ulogom u jačanju moralno-političkog stanja u jedinicama. Borci i starešine su bili uvek upoznati sa rezultatima naše borbe, kao i borbenim uspesima naših saveznika.

Na časovima političke nastave posebno smo izučavali odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, sporazum Tito - Šubašić i druga pitanja, kao i njihov značaj.

Kulturno-zabavni život našao je svoje mesto među borcima, kroz razne oblike rada, kao što su priredbe, recitali i drugo. Sami smo spremali te priredbe zajedno sa borcima zaštitne čete, a od 1943. godine, izvodila ih je i kulturno-prosvetna ekipa divizije. U jesen 1943. godine prisustvovao sam priredbi u oslobođenom Sanskom Mostu, koju je u Domu kulture izvelo kazalište Vrhovnog štaba.

U Travniku, koji je bio tada oslobođen, ja i moji drugovi prvi put smo videli filmsku predstavu. Najmasovniji vid zabavnog života bile su borbene partizanske pesme, koje smo pevali u svim situacijama. Od jeseni 1944. godine divizija je imala i svoju vojnu muziku.

U slobodno vreme, iznjsđu dve borbe, tehnička sredstva i oprema su čišćeni i pregledani. Elementi i mikrofoni sušeni su pored vatre, a kabao premotavan, pregledan i opravljan.

SNABDEVANJE MATERIJALNO-TEHNIĆKIM SREDSTVIMA

Što se tiče snabdevanja jedinica veze opremom i materijalno-tehničkim sredstvima veze, glavni izvor snabdevanja je bio ratni plen. Prilikom svakog napada na neprijateljsko uporište, vodilo se računa da se pronalaze telefoni, kabao, telefonski elementi i druga oprema za vezu. Tokom 1944. godine, i kasnije, počeli smo ovu opremu dobijati kao pomoć od saveznika. Velikih poteškoća je bilo u snabdevanju telefonskim elementima, zbog čega je komandir naše jedinice Stevo Džakula, ujesen 1943. godine i kasnije, u selu Zdena kod Sanskog Mosta, organizovao ručnu izradu telefonskih elemenata. Od starih elemenata su korišćeni štapići sa depolarizatorima, a kod jednog limara u Sanskom Mostu naručene su pocinčane posude i nabavljen je elektrolit (nišador ili salnijak), katran i kartonski papir. Ovako izrađeni telefonski elementi bili su vrlo dobrog kvaliteta. Izrađena je veća količina ovih elemenata, a izrađivala ih je grupa boraca - vezista.

ODRŽAVANJE OPREME I SREDSTAVA

Manje kvarove na telefonima otklanjali su sami borci, prema svojim mogućnostima. Opravka kabla svodila se na to što smo izbacivali one delove kabla koji su usled duže upotrebe bili ogoljeni, odnosno izrađivani su bolji nastavci, koji su u toku borbe često provizorno nastavljani.

Opravku telefonskih aparata i centrala u vodu za vezu, a kasnije u četi za vezu divizije i u vodovima, odnosno četama za vezu naših brigada, vršio je divizijski, samouki, mehaničar Dmitar Lukić - Crnovoda (ovaj nadimak je dobio po mestu rođenja - selo Crnovode). On je povremeno odlazio na zahtev brigada u čete za vezu i na licu mesta je vršio opravke telefonskih aparata i centrala. Ovo je bio jedva pismen čovek - po zanimanju zemljoradnik, koji do stupanja u vod za vezu nikad nije video telefon. Opravljao je skoro sve kvarove, a ako su telefoni bili sa većim oštećenjem ili većim neispravnostima, onda je od dva takva osposobljavao jedan. Radio je često i danju i noću samo da bi što pre sredstvo osposobio za upotrebu. Stručno se osposobio uglavnom sam, zahvaljujući velikom interesovanju i talentu.

BORBENO OBEZBEDENJE ŠTABA DIVIZIJE I PRISTAPSKIH JEDINICA

Borbeno obezbeđenje, voda, a kasnije čete za vezu, kako u mestu, tako i za vreme marša, vršeno je u okviru štaba divizije, pošto smo uvek bili razmeštani u njegovoj blizini, a za vreme marša, išli smo u istoj koloni. Na svom ratnom putu štab divizije šest puta je bio napadan i neposredno ugrožavan od neprijatelja. Svakako da je ovome, pored ostalog, doprinelo slabo i nedovoljno borbeno obezbeđenje, kao i okolnosti u kojima se vodio NOR.

Ističem samo neke primere. Za vreme četvrte neprijateljske ofanzive, početkom februara 1943. godine, povlačeći se kroz Grmeč, štab divizije se smestio u zgradu nove centralne bolnice u Majkića uvali iz koje su ranjeni i bolesni borci bili evakuisani. Već sledećeg dana, oko podne, štab divizije su iznenada napali Nemci. Otpor je pružen kako od strane boraca, tako i od članova štaba, na čelu sa komandantom divizije Sošom. Ubrzo smo se povukli pod pritiskom jačeg neprijatelja. U ovoj borbi poginula su nam dva druga, a tri lakše ranjena. Nemci su ubrzo zapalili zgrade naše bolnice.

Za vreme marša, u julu 1943. godine, kroz selo Vrbljani kod Ključa, iz zaseoka Pecka, četnici Ljubana Tomića napali su iznenada kolonu štaba divizije. Napad je odbijen, ali je tom prilikom ranjen jedan borac voda za vezu, a komandir zaštitne čete teže je ranjen i ostao bez levog oka.

U selu Ratkovu, na Manjači, 9. septembra 1943. godine slavili smo radostan događaj - kapitulaciju fašističke Italije. U toku noći četnici su izvršili prepad na štab divizije i prištapske jedinice. Naša obezbeđenja su otvorila vatru i odbila napad. Međutim, ranjen nam je politički delegat voda iz zaštitne čete Košta Jandrič.

Drugog dana po desantu na Drvar, 26. maja 1944. godine, štab divizije bio je u zaseoku Selište sela Vrtoče, udaljen oko 400 metara od ceste Bihač - Bosanski Petrovac. Nemci su drugog dana uveče napali naše položaje u Ripačkom klancu pa je njihova motorizovana kolona krenula za Bosanski Petrovac, i nisu bili primećeni sve dok nisu stigli u selo Vrtoče. Zahvaljujući tome što je bio mrak i drugim okolnostima, uspeli smo da se povučemo bez gubitaka i borbe. Iste večeri vraćajući se iz Bosanskog Petrovca i vozeći se na motoru, komandant divizije Petar Vojnović i njegov vozač naleteli su na nemačku motorizovanu kolonu. Oba su uspeli da pobegnu i sutra ujutro stignu u štab divizije.

Samo dan kasnije 28. maja 1944. godine, maršujući kroz selo Smoljane, kolona štaba divizije približavala se crkvi koja je bila na jednom malom uzvišenju i kad je čelo kolone prišlo na oko 300 do 350 metara, neprijatelj je primećen i naređeno je odstupanje. Sva je sreća što neprijatel j nije istog momenta otvorio

vatru, već nešto kasnije. Ipak smo imali dva teže i 3 lakše ranjena druga. Ubijeno je više tovarnih grla.

U Mišinom Hanu, kod Banja Luke, početkom oktobra 1944. godine, štab divizije se nalazio u kući pored ceste, a prištabske jedinice u njegovoj neposrednoj blizini sa obe strane ceste. Ispred štaba divizije, na oko 300 metara pojavili su se nemački tenkovi. Nastaje trka i povlačenje i tom prilikom ranjavaju komesara divizije. Posle ovoga grupa nemačkih tenkova produžava još tri kilometra u selo Ivanjska, rasteruje našu intendanturu i pali magacine sa bogatim ratnim plenom koga smo zaplenili u borbama za Banja Luku.

Ovo su samo neki detalji koji govore o potrebi i značaju borbenog obezbeđenja. Navedeni primeri ukazuju na činjenicu da se o borbenom obezbeđenju nije vodilo dovoljno računa u svim situacijama i na svakom mestu. Posledice su u, ovim i mnogim drugim slučajevima, mogle biti daleko teže.

Milovan Davidović

PRIMERI KURIRSKIH VEZA NA PODRUČJU MRKONJIĆ GRADA

Od 1941. do 1942. godine boravio sam, kao omladinac, u svom rodnom kraju Mrkonjić Gradu. U tom periodu, poučen iskusnijim drugovima, radio sam sa ostalom omladinom za narodnooslobodilački pokret. Taj rad i moja aktivnost, uglavnom su se odnosili na prikupljanju materijala za potrebe partizanskih jedinica (sanitetski materijal,'baterije, so, gas, papir i drugi materijal). Prikupljanje i slanje ovog materijala, naročito je došlo do izražaja u toku 1942. godine. Ja sam od pojedinih drugova dobivao konkretne zadatke koji materijal i u koje vreme treba prikupiti i gde ga treba odneti. Znao sam da to treba predati na određeno mesto u gradu (u jednu bakalsku radnju, čiji je vlasnik bio Nezir Redžić). Međutim, nisam znao kako je i kada taj materijal išao dalje partizanima. Kasnije sam saznao daje to prikupljao, sa ovakvih mesta sabiranja, Petar Jaslar, pekar iz Mrkonjić Grada i daje to krio po svojim pekarskim prostorijama (naćve, vreće, raznim sanducima i dr.). Međutim, Petar je imao svoju kuću u obližnjem selu kod Mrkonjić Grada i to je prenosio, koristeći svoga konja (samaricu) i puteve koji nisu bili pod kontrolom okupatora i domaćih izdajnika. Petar je materijal predavao Radetu Đurđeviću, sa kojim je imao vezu.

Treba istaći organizaciju održavanja veze između grada i naših partizanskih jedinica, kao i angažovanje poverljivih radnika i seljaka, a pre svega, omladine za izvršenje ovakvih i sličnih zadataka.

Osim slanja materijala u partizanske jedinice, redovno su izvršavani i drugi zadaci kao što su održavanje veza, prikupljanje podataka o kretanjima i položajima neprijateljskih jedinica u gradu i njegovoj okolini.

Po sećanjima Nikole Marića, iz sela Brdo, kao čobanče, održavala je vezu sa jednim oficirom 13. udarne krajiške brigade, koja se tada nalazila na položajima u selu Čađavica, 15 kilometra od Mrkonjić Grada, odnosno 10 kilometra od kuće omladinke Milje. Ovaj oficir, znajući za Milju da je dobra omladinka, dao joj je zadatak da ode u Mrkonjić Grad i da prikupi podatke o rasporedu i jačini neprijateljskih jedinica u gradu i okolini. Ona je to izvršila i podatke ukratko napisala najednom parčetu hartije. Prilikom odlaska da informaciju preda, na određenom mestu našem oficiru, uhvatili su je četnici i našli kod nje ovu ceduljicu. Četnici su Milju tukli i od nje tražili da prizna za koga radi. Milja ništa nije odgovarala. Onako isprebijanu, četnici su je odveli u Mrkonjić Grad i predali je Nemcima. Nemci su, bez mnogo ispitivanja i objašnjenja, izveli Milju nasred čar-

šije u Mrkonjić Gradu i obesili je. Tom prilikom su obesili još nekoliko omladinaca i građana koji su se tada nalazili u zatvoru. Ovim Miljinim vešanjem, kao i ostalih, Nemci su hteli da zaplaše građane i omladinu Mrkonjić Grada.

Za Miljinu požrtvovanost i hrabro držanje, kao i uzroke njenog vešanja, zbog održavanja veze sa partizanskim jedinicama, odmah se doznalo.

*

U Mrkonjić Gradu bilo je još ovakvih i sličnih akcija i zadataka na održavanju veze između naših jedinica i grada u cilju iznošenja raznog materijala i podataka o kretanjima neprijateljskih formacija, jer je Mrkonjić Grad bio poprište raznih događaja. Ovaj grad je oko četrdesetak puta bio okupiran i oslobođan. U njemu su se menjale sve neprijateljske formacije (Nemci, Italijani, ustaše, četnici i domobrani), a napadi naših jedinica bili su vrlo česti i uvek onda, kada se Mrkonjić Grad bez poteškoća mogao osloboditi, jer su jedinice'i starešine imale uvek tačne podatke o jačini i rasporedu neprijateljskih formacija, kako u gradu tako i u okolini.

Sećam se jednog primera, u jesen 1942. godine. Nemci su upali u grad, izvršili pretres svih kuća i sve muškarce izveli na sred grada i postrojili ih. Postavili su ispred njih mitraljeze, s namerom da ih sve postreljaju ako ne kažu koji su to omladinci i građani koji sarađuju sa partizanima. Uspeli su i mene da uhvate, mada sam se sakrivao po tuđim kućama, izveli me u pidžami i doveli u taj stroj sa ostalim građanima i omladincima. Bio sam već na njihovoj listi, zajedno sa Muharemom Herićem.

Patrola koja nas je sprovodila van grada, primetila je da sam u pidžami. Pitali su zašto sam ja tako obučen. Prevodilac i njihov tumač Ibrahim Kulenović je rekao da sam oboleo od tifusa. Nemci su počeli nešto da se međusobno dogovaraju, i najzad su me pustili kući, dok je kolona sprovedena u Jajce. U Jajcu je prozvan Muharem Herić i još neki drugovi, koje su Nemci streljali.

*

U 1943. godini bio sam borac Jajačkog partizanskog odreda. U februaru mesecu 1944. oboleo sam od tifusa. Iscrpljen i premoren nisam mogao da idem. Ostavljen sam u selu Divičani, sa još nekoliko kurira, s tim što sam određen za komandira relejne stanice. Zadatak ove relejne stanice bio je da prihvata kurire sa poštom, koji su dolazili sa područja zapadne Bosne i da tu poštu šaljem dalje na položaje jedinica i obratno. Ova relejna stanica se za kratko vreme dobro uhodala, tako da se kurirska veza pokazala veoma efikasnom i ekspeditivnom u primopredaji pošte.

Jednog martovskog jutra 1944. godine, od Travnika preko Karaule, sela Divičana i obližnjih sela ka Jajcu, uputila se jedna jača nemačka formacija. Ja sam u stanici imao dosta pošte, strogo poverljive i obične. Odmah sam odvojio svu strogo poverljivu poštu i strpao je u svoj ranac, a običnu poštu sam sklonio pod jedan veći kamen pored kuće, a zatim to mesto zamaskirao. Društveno-politički radnici sela, gde sam se nalazio sa stanicom, obavestili su me da se spremim za odlazak iz sela, kako bi se sklonio na sigurnije mesto. Ljudstvo sa stanice sam podelio u grupe, s tim da izbegnemo susret sa Nemcima, a kad prođe opasnost, da se okupimo na isto mesto, ukoliko nam to uspe.

Ibro gibić (politički radnik) i ja uskočili smo u jednu rečicu, koja je bila oivičena vrbakom, pošli smo oko jedan kilometar nizvodno, gazeći vodu, i naišli na jednu dobro zamaskiranu špilju, u koju smo se skonili. U toj špilji smo čuli Nemce, njihovo kretanje i razgovore. Za vrlo kratko vreme ovladali su tim okolnim selima, pa i selom Divićani. Celu noć i sutradan Ibro i ja smo proveli u vrlo skučenom prostoru. Poštu koju sam poneo sa sobom sačuvao sam, nije se oštetila. Pošto se pucnjava utišala, Ibro se izvukao iz špilje da ispita u obližnjoj kući gde se Nemci nalaze. Doznao je da su tu po selima. Mi smo doneli odluku da po-

sie pola noći izađemo iz špilje i da krenemo prema Gornjem Bešpelju, gde Nemaca nije bilo, tako smo bar mislili. Međutim, kad smo stigli u to selo, videli smo vatru i oko nje nekoliko Nemaca. Otišli smo i iz tog sela u šumu kod čobana, gde smo se osušili i dobro maskirali. Izbegli smo neposredne susrete sa Nemcima. Čobani su nam bili kuriri, te smo preko seljaka, koje smo znali, dobili sve podatke o toj lokalnoj nemačkoj ofanzivi, koja je trajala četiri do pet dana. Pošto su Nemci otišli ka Jajcu, mi smo se uputili ponovo u s. Divićane, našli smo i ostale drugove.

Sećam se, odmah mije postavio pitanje drug Koljenčić, član Sreskog komiteta partije za Jajce:

- Dediću, kako si prošao. Jesi li sačuvao poštu?

Rekao sam:

- Jesam, druže Koljenčiću, evo je odmah ću je po našim kuririma poslati dalje za Šiprage.

Ova relejna stanica nastavila je svoj uobičajeni rad na održavanju kurirskih veza.

Ahnet Dedić

RADIOMEHANIČARSKI KURS PRI ŠTABU 5. KORPUSA

Razvojem Narodnooslobodilačke vojske, jedinice veze sve više su popunjavane tehničkim sredstvima veze, bilo da su ona zaplenjena od neprijatelja ili dobijana, kao pomoć, od saveznika. Zbog toga se ukazala potreba za kadrovima za održavanje i opravku te tehnike. Nažalost, takvih kadrova u našim jedinicama bilo je vrlo malo, iz prostog razloga što u bivšoj Jugoslaviji nije bilo ni odgovarajuće baze, pa ni potreba za školovanjem ovakvog profila specijalnosti.

Radi toga je organizovan radio-mehaničarski kurs pri štabu 5. korpusa.

Od jedinica, koje su bile potčinjene 5. korpusu, zatraženo je da upute drugove, koji su imali nešto od škole, kako bi lakše mogli pratiti nastavu, koja je bila vrlo obimna.

Ubrzo, nakon zahteva, stigli su borci koji su bili upućeni na ovaj kurs. Na kurs je došlo najviše đaka srednjotehničke škole iz Banja Luke, koji su masovno pristupili NOV. 4

Kurs se održavao u Bugojnu, ujesen 1944. godine. Program nastave sastojao se iz: elektrotehnike, radio-tehnike, upoznavanja radio-uređaja i ostalih sredstava veze sa praktičnom obukom.

Dnevno se održavalo po 12 časova. Zahvaljujući zalaganju i interesovanju za radio-mehaničarski poziv kursisti su postigli znanje koje im je obezbeđivalo uspešno održavanje tehnike veze i opravku kvarova, najčešće na uređajima veze.

Kursisti su vodili i svoje pribilješke, koje bi im služile kao podsetnik, po povratku u jedinice.

Kurs je trajao nešto više od dva meseca i kursisti su za ovako kratko vreme uspeli da upoznaju radio-stanice SCR-284-A i druge trofejne radio-uređaje kao i ostala sredstva veze, što je bilo neophodno za uspešno rukovanje, održavanje i lakšu opravku u toku svakodnevnih upotreba.

Komandir kursa bio je Meho Sahanić, geometar iz Zvornika, koji je ranije bio radio-amater.

Za praktičnu nastavu koristili smo radio-stanice SCR-284-A koje su već koristile naše jedinice, zaplenjena trofejna sredstva veze i radio-materijal.

Semsudin Jamaković

PAZI NEPRIJATELJ SLUŠA

Devetnaestog decembra 1944. godine u jedanaest sati, poručnik Đuro Kecman - Jurki, obaveštajni oficir i oticir za vezu Komande mjesta u Bosanskom Petrovcu, podigao je telefonsku slušalicu, okrenuo induktor i tražio vezu sa Komandantom vojnog područja u Drvaru.

Sa suprotne strane žice se čuo glas:

- Ko je tamo, alo... ko je tamo?
- Ovdje Komanda mjesta Bosanski Petrovac - odgovori Đuro.
- Ma kakva Komanda mjesta, zar naša momčad nisu tamo - uzvrati neko?
- Ko je tamo... - opet upita poručnik Đuro? On čuje više glasova preko telefonske žice. Zbog toga se nervira i oštrim tonom viče telefonskoj centrali:
- Dajte mi komandanta vojnog područja, majora Boru Kecmana!
- Evo vidite, druže poručniče, koliko se glasova čuje i javlja istovremeno - sa centrale mu telefonista odgovara.
- Ovdje komandant Boro, izvoli druže Jurki, šta trebaš?
- Kakav komandant, zar to nije gospodin bojnik ili neki drugi naš časnik?
- opet se čuje nečiji glas.
- Ovdje poručnik Jurki. Drugovi sa centrale utvrdite ko se to s nama izigrava tako neozbiljno, uhapsićemo ga i streljati, neka zna...

Međutim, poručnik Jurki nije ni završio ovu rečenicu, a njemački »tigar« (tenk) stigao je pred komandu mjesta. Kada je Jurki ugledao kroz prozor grdosiju kako se okreće i upravlja topovsku cijev prema Komandi, iskočio je na suprotna vrata i sa ostalim se dao u bjekstvo.

Nekoliko topovskih granata, a potom više reskih mitraljeskih rafala, objavilo je prisutnost jedne njemačke motorizovane jedinice, koja se uvukla u grad.

U toj brzini, poručnik Jurki je ostavio otvoren telefon u napuštenoj prostoriji Komande mjesta, kroz koji se ču oštar i ljutit glas komandanta Bore Kecmana:

- Alo, alo, javi se Jurki... Govori Jurki, slušam te...!

-Ovdje gospodin bojnik, izvolite gospodine komandante, dođite u Bosanski Petrovac, ja vas čekam ovdje u vašoj komandi - odgovori mu nepoznati glas.

- Ama, šta se sa mnom šališ, ili si pijan, ili lud, bitango neozbiljna. Eto me sad ću doći da ti kuršum skrešem u tikvu - viče Boro, a potom spusti slušalicu.

Međutim, šta se desilo? Jedna manja neprijateljska motorizovana jedinica, 19. decembra 1944. godine, nešto oko 12.00 sati stigla je iz Bihaća u Bosanki Petrovac. Partizanske snage koje su na Ripačkom klancu štitile slobodnu teritoriju istočnog dijela Bihaća, na koju se nadovezivala teritorija bosansko-petrovačkog, drvarskog i ključkog kraja, jednostavno je mimoiđena i motorizovana kolona neprijateljske vojske, kada se već probila iza leđa partizanske odbrane, prekinula je partizansku telefonsku vezu i niko u Bosanskom Petrovcu nije bio, a niti je u ovoj situaciji mogao biti, obavješten o ovakvom munjevitom i drskom prodoru neprijateljskih snaga u Bosanski Petrovac. Dolaskom u Vrtoče, jedan ojačani vod neprijateljskih vojnika sa jednim tenkom i jednim kamionom ostao je na brdu pored crkve. Ugradio se u zidine i takoreći, nije se oglašavao, već je tu ostao kao zaštitna odstupnica onima koji su nastavili put ka Petrovcu. Tu se uključio na telefonsku liniju i ovaj bojnik to je osluškivao i zadavao jade komandantu područja i oficiru za vezu, poručniku Jurku.

Kada je neprijatelj sa svojom motorizacijom ušao u grad, Komanda mjesta je velikom brzinom bila evakuisana i grad je napušten od strane partizana i saradnika NOP-a. Partizanske jedinice koje su obezbeđivale Komandu mjesta i druge institucije NOP-a, povukle su se prema Sajnovcu i Trešnjicama, sklanjajući ljude kako su znali i umijeli. Međutim, i pored trenutno paničnog stanja, ipak je velikom brzinom organizovana ponovna odbrana grada u kojoj se trenutno našao neprijatelj. Međutim, u prvim večernjim časovima organizovan je napad od svih partizanskih raspoloživih snaga, s namjerom izviđanja i uznemiravanja neprijatelja.

U međuvremenu, stigao je i zamjenik komandanta 5. korpusa, Nikola Karanović. Partizanske snage, prilikom nastupanja prema petrovaćkoj čaršiji, nisu nailazile na neprijateljski otpor, jer se njegova jedinica povukla za Vrtoče, odakle je nastavila, isto tako munjevitom brzinom, da se probija za Bihać.

U Petrovac su sutradan stigli partizani, tako daje ponovo normalizovan život i rad u gradu, i mirno su u njemu radile sve partizanske ustanove i institucije.

Zbog čega je neprijatelj tako iznenadno dolazio u grad i o čemu se ovdje upravo radilo, ostalo je ipak dugo i dugo nerasvetljeno. Pored ostalog, pričalo se, u gradu, daje s neprijateljem otišla za Bihać grupa od tri radio-telegrafista, koji su bili prikriveni u gradu sa radio-stanicom.

Bilo kako bilo, nešto kasnije, otkrivenje trag i nađeni su dokazi o tome da se stvarno u gradu - u Bišćanima, u jednoj napuštenoj kući krio njemački izviđački odred o 3-4 vojnika. Sklonište je bilo maskirano sa pregradnim zidovima. Imali su i svog jataka.

Iznad kuće, u kojoj su bili smješteni njemački radio-telegrafisti i obavještajci, išla je telefonska linija. U kući su pronađena dva duga štapa - prutovi od ljeskovog drveta - sa kukama od žice na njihovim vrhovima, a njihovom dužinom je prikačen kabao od telefonske linije. S pravom se pretpostavlja da su se ovim štapovima priključivali na partizansku telefonssku liniju.

Odmah nam je bilo jasno čemu su štapovi služili.

NEPRIJATELJSKO UHO U NAŠOJ VEZI

Zazvonio je telefon. Podigao sam slušalicu i javi mi se sa telefonske centrale Drago Balaban. Svaki susret i razgovor sa Dragom doživljavao sam sa radošću i svaki put kad bih čuo njegov glas, osjećao sam nešto prijatno. Za ovo sam imao dosta razloga. Bio je stariji od mene i pripadao je starijoj generaciji. Prije rata odslužio je bivšu vojsku, a zatim se zaposlio. Na prvim našim ustaničkim položajima, ljeta 1941. godine, imao sam prilike daga posmatram u borbama kao vrijedna, snalažljiva i hrabra čovjeka. Ali, poslije četvrte neprijateljske ofanzive, Drago se našao kao ranjenik na Neretvi i Sutjesci, a po ozdravljenju, kao invalid na telefonskoj centrali u Bosanskom Petrovcu. Ponekad, dok smo bili za obrokom, u kuhinji Komande mjesta, on bi ispričao poneku crticu iz borbi četvrte i pete neprijateljske ofanzive, a po nekada je znao i telefonom da o tome nešto ispriča, jer je znao da sam rado o tome pravio pribilješke.

To sam pomislio i ovoga puta. Cim sam čuo njegov glas, u smijehu sam rekao: 4

- Pričaj, Drago - slušam!

- Ne, Vlado, odmah dolazi kod mene, imam ti zaista nešto važno saopštiti. Plašim se da već sutra to može biti kasno - reče mi Drago.

- Dobro, Drago, eto me...

Kad sam došao u prostoriju telefonske centrale, Drago me je sačekao na stepeništu.

- Šta je i o čemu se tako hitno radi? - upitah ga.

Prije nego što je počeo pričati, sjede za sto, uze slušalice, stavi ih sebi na uvo, a meni dade druge da to isto učinim i ja.

- Vlado, polako slušaj, nemoj ništa govoriti... Samo slušaj što pažljivije - opomenu me Drago.

Na liniji sam čuo kako iz Bihaća neko predaje šifrovanu depešu sagovorniku za Ribnik (tada je u Ribniku bio štab 5. krajiškog korpusa), kao i hiž drugih okružnih i oblasnih partizanskih institucija.

Poslije svakog izdiktiranog reda, primalac depeše je ponavljao brojke i grupe da bi onaj što mu predaje depešu mogao izvršiti kontrolu i ispraviti eventualnu grešku u predaji.

Drago je gledao u mene i desnom rukom mi davao do znanja da budem miran i strpljiv. Telefonskom linijom je povremeno zujalo, a zatim kao da negdje žice varniče, da bi se potom osjetile neke jače smetnje.

Učesnici su i dalje obavljali svoj posao, a kad bi nastale veće smetnje, tražili su da se ponove određene brojke i grupe.

- Pazi, pazi... čuješ li nešto? - upita me Drago.

Obratio sam pažnju i slušam, kao da se čuje neko disanje.

- Evo sad će biti kraj za danas - reče jedan od dvaju učesnika.

Opet brojke...

- To je za danas poslednji. Sutra se opet čujemo...
- Da, svakako, - odgovori mu drugi učesnik.

Dok ovo slušamo, Drago mi opet skrenu pažnju na slušanje.

Kad se telegrafisti pozdraviše, odjednom čuh glas:

- Čujete li časniče?
- Da, slušao sam - odgovori ovaj drugi glas.

Drago skide slušalicu, što sam i ja učinio. Gledao me je pravo u oči, sa puno ozbiljnosti i upita me šta o ovome mislim:

- Eto, vidiš, slušaju nas neprijatelji - rekoh. Govori, Drago, šta ti misliš, kako i gde su se oni mogli ubaciti na našu liniju? Od kad ti ovo osjećaš i jesi li ti ranije ikada ovo čuo? - upitah ga.

- Stani, Vlado, ne žuri. Sad ću ti ispričati šta i kad sam čuo - odgovori mi, oklevajući.

- U redu je, Drago, ali govori već jednom - rekoh mu nestrpljivo. - Daj mi prijedlog i svoje mišljenje.

- Ovo je peti ili šesti put da sam osjetio na centrali kada se predaju depeše da se povremeno čuju jači šumovi i osjeća se kao neko varničenje ili nešto poput škljocanja obarača. Predpsotavljam da onaj koji osluškuje ima isto tako akumulator ili baterije i na taj način se podižu šumovi. To je meni jasno. Međutim, ovi učesnici, oni su mladi i neiskusni. Nisu u tome obučeni ili jednostavno o tome ništa ne znaju. Pored toga - nastavi Drago - ja sam nekoliko puta čuo pitanje nepoznatog glasa: »Jesi li razumio časniče?« Čuo sam i odgovor, a osjećam skoro svaki put i disanje. Zbog toga predpsotavljam da su se na našoj liniji negde priključili neprijateljski izviđači koji prisluškuju razgovor.

Sa Dragom sam ostao te večeri duže nego obično. Detaljno sam se interesirao o svemu onome šta neprijateljsko uho može saznati preko naše telefonske veze, a i Drago mi je opširnije govorio o svim mogućnsotima i načinima kojima neprijatelj može da osluškuje našu vezu. Dogovorili smo se da odmah preduzmemo više mjera u cilju zaštite tajnosti naše telefonske veze i da se telefonom ne smije ništa o ovome saopštiti, već da to učinimo drugim putem.

Drago je trebao i dalje pažljivo da sluša i registruje sva zapažanja, a istovremeno i da u tome obuči još nekoliko svojih drugova.

Ja sam te iste večeri napisao opširan izvještaj Okružnom odeljenju Ozne za drvarsko-livanjski okrug, koji je bio smješten u Livnu, a zatim sam iste večeri otišao u Komandu mjesta Bosanski Petorvac i to saopštio komandantu mjesta, kapetanu Vučenu Filipoviću i političkom komesaru Vici Sekuliću.

Na ovom sastanku smo se dogovorili da pojačamo patrole radi obezbeđenja telefonske linije koja nam služi za vezu sa Bihaćem, u družini od preko 40 kilometara, i preko koje je neprijatelj prisluškivao naš razgovor.

U toku noći politički komesar Komande mjesta Vice Sekulić i ja, pošli smo u Lipe, gde je bila smještena Komanda mjesta bihaćkog sreza i sve ostale sreske institucije NOP-a koje su se služile ovom telefonskom linijom, i skrenuli im pažnju na neprijateljevo prisluškivanje, te da u tom smislu preduzmu odgovarajuće mjere radi sprečavanja daljeg prisluškivanja naših razgovora.

O ovome smo upoznali i političkog komesara Komande mjesta Mirka Stanarevića i opunomoćnika Ozne Vajanu Popovića. Naređeno je odmah da se na čitavom ugroženom području preduzmu mjere predostrožnosti radi obezbjeđenja naših telefonskih linija.

Još za vrijeme naših dogovora shvatili smo da u tom poslu treba angažovati aktiviste i druge društveno-političke organizacije, kao što su, na primjer, u prvom redu omladinska organizacija SKOJ-a, i sve druge naše ljude na slobodnoj teritoriji.

Nije prošlo dugo vremena, koliko se sjećam, nakon 10-12 dana, saznali smo daje jedan njemački trup primjećen u okolini Doljana i Kulen Vakufa. Poslije toga mi smo saznali daje ovaj trup odlazio i prema Grmeču. Međutim, kasnije smo utvrdili da su Nijemci imali svoju manju grupu, sa dvojicom radista i radiostanicom na ovom području slobodne teritorije između Bosanskog Petrovca, Bosanske Krupe i Bihaća. Oni su koristili dvojicu četnika kao vodiče na ovom terenu, koji su kasnije lividirani.

Ovaj slučaj budnosti Drage Balabana, njegova spretnost da uoči i primjeti neprijateljsko uho u našoj partizanskoj vezi, bilo je dragocjeno saznanje za našu partizansku vezu, u prvom redu zbog sigurnosti i bezbjednosti slobodne teritorije i tajnosti i bezbjednosti naših partizanskih veza i saopštenja koja su se prenosila.

Vlado Kecman

MOJA SEĆANJA NA VEZE U RATU

U jesen 1942. godine bio sam borac u pratećoj jedinici štaba 1. krajiškog NOP odreda kao topograf i izviđač. Odred je tada đejstvovao na terenu Podgrmeča i Grmeča.

Na jedan od svojih prvih zadataka krenuo sam sa kuririma relejne pošte. Pošli smo od štaba odreda (2 km istočno od sela Benakovca) ka drugom bataljonu koji se je nalazio u rejonu sela Bujiške (udaljenost oko 30 km). Tom prilikom sam video kako je ta služba bila dobro organizovana. Kuriri su od jedne do druge relejne stanice prenosili ne samo službenu poštu za jedinice i NOP, već i privatna pisma upućena građanima, pa i pakete koje su roditelji slali svojim borcima u jedinice. Sva ta pošta je u relejnim stanicama uredno zavođena u knjige i slata adresantima.

Operativni štab za Bosansku krajinu naredio je da se 14. oktobra 1942. godine 1. krajiški NOP odred pr«formira u 6. krajišku narodnooslobodilačku udarnu brigadu. Po rasporedu ja sam ostao u 6. krajiškoj brigadi.

Poslove pozadine preuzela je Komanda područja u Benakovcu. Ova komanda je, između ostalih zadataka, preuzela i brigu za održavanje veza u pozadini.

U decembru 1942. godine u toku borbi kod Sanskog Mosta, razboleo sam se od pegavog tifusa te sam sa položaja upućen u Staru centralnu bolnicu u Grmeču.

Oko 18. januara 1943. godine otpušten sam iz bolnice, pa sam se javio u svoju jedinicu. Stab 6. krajiške brigade nalazio seje u školi sela Lipnik.

Brigada je imala oko 1000 boraca. Bataljoni su skoro svakodnevno bili u dodiru sa neprijateljem, bilo u napadu ili u odbrani.

Raspoređen sam na dužnost sekretara štaba brigade. Pošto tada u štabu brigade nije bilo načelnika štaba niti operativnog oficira to su mi komandant (Milorad Mijatović a zatim Petar Vojnović) i politički komesar (Dmitar Bajalica) postepeno, s obzirom na to koliko sam se osposobljavao, poveravali mnoge poslo- Ve u vezi rada štaba (smeštaj štaba, rad sa pratećom jedinicom za obezbeđenje •Štaba - koju smo zvali »zaštitnica«, rad sa kuririma a kasnije i sa vodom za vezu, brimanje i predaju depeša, rukovanje sa šifrom i dr.).

Vodnik voda za vezu bio je Stevo Džakula koji je u biv. jug. vojsci bio vezista. Dobro je poznavao službu veze. Pored toga bio je dobar domaćin i nastojao je da njegov vod bude dobro snabdeven i to ne samo sredstvima veze nego i drugim potrebama.

Imali smo poljske (induktorske) telefonske aparate i po neku telefonsku centralu. Koliko se sećam, Džakula je uspevao da neke stare »suve elemente« osposobi za napajanje električnom energijom.

Najveća smetnja uspostavl janju bolje telefonske veze bila je stalna oskudica kabla. Nikad ga nije bilo koliko je trebalo, a jedini izvor snabdevanja je bio plen od neprijatelja. Raspored 6. krajiške brigade pred četvrtu neprijateljsku ofanzivu bio je razvučen. Od štaba brigade do centra prostorije rasporeda bataljona bilo je u pravoj liniji (vazdušnoj) do 1. bataljona 16 km., 4. bataljona 6 km, do 2. bataljona 15 km, a zbog valovite konfiguracije terena ta odstojanja su bila znatno veća. Iz centra su linije išle radijalno prema štabovima bataljona, ali samo do određenog punkta (zbog nedostatka kabla). Od tog punkta naređenja su prenosili kuriri. Imali smo telefonsku vezu sa štabom 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne divizije, a u početku četvrte neprijateljske ofanzive i direktnu vezu sa štabom 1. bosanskog korpusa. Gde god se moglo korišćena je i stalna linija na stubovima, sa neizolovanom žicom. I tu su naši vezisti koristili improvizovane izolatore od drveta, jer nije bilo dovoljno porcelanskih.

Kurirska veza između štabova bataljona i štaba brigade bila je redovna, svakodnevna. Kuriri su po određenom rasporedu nosili poštu od štabova bataljona za štab brigade i obratno. Kurirska veza bila je uspostavljena i sa štabom divizije. U toku ofanzive jedinice su bile u stalnom pokretu te je veza sve više održavana putem kurira, koji su slati prema potrebi.

U prvoj polovini 1943. godine štab divizije je imao, i održavao radio vezu sa štabom korpusa, ali je kuburio sa baterijama. To je bio veliki nedostatak koji je naročito došao do izražaja kada je, u toku borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi štab 4. krajiške divizije sa jednim delom jedinica bio u okolini Oštrelja, a drugi deo jedinica u Grmeču i Podgrmeču. Veza dugo nije mogla da se uspostavi jer su se kuriri, usled gustog rasporeda neprijateljskih snaga, teško probijali, a radio-veze nije bilo.

Imali smo vrlo sposobne i snalažljive kurire. Prenoseći poštu između štaba 4. krajiške divizije, koji se u maju 1943. godine nalazio u Podgrmeču, i štaba 5. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade (kozaračke), koji je bio na terenu Kozare, kuriri su morali da se probiju kroz teritoriju koju je kontrolisao neprijatelj i da savladaju tri velike prepreke: cestu i železnićku prugu Bosanski Novi - Prijedor - Banja Luka i reku Sanu, pa ipak je pošta tačno stizala. Put je trajao 4-5 dana.

U štabu brigade imali smo radio-prijemnik na baterije, sa kojim smo se teško snabdevali. Koristili smo i prenosni akumulator. Radio smo koristili, gotovo isključivo, za slušanje vesti. Pri transportu-pokretu, radio-aparat, upakovan u poseoan sanduk, imao je počasno mesto na samaru. Akumulator, upakovan u mali sandučić sa ručkom, nošen je pažljivo rukama, da bi se sprečilo prosipanje elektrolita.

Septembra meseca ja sam prekomandovan iz 6. krajiške brigade na dužnost sekretara štaba 4. narodnooslobodilačke udarne divizije (krajiške). Dužnost sam primio na Vještića gori više Livanjskog polja 1. oktobra 1943. godine. Posle oslobođenja Kupresa, 4. krajiška divizija je usiljenim maršem krenula ka Bosanskoj krajini i 20. oktobra 1943. godine učestvovala u borbama za oslobođenje Sanskog Mosta. U oslobođenom Sanskom Mostu odmah je osposobljena telefonska centrala na pošti. Obnovljene su stalne telefonske linije u više pravaca na oslobođenoj teritoriji. To je omogućilo široko korišćenje telefonske veze za potrebe operativnih jedinica i pozadine. Sećam se požrtvovanog rada telefonistkinje na pošti (nažalost zaboravio sam ime), koja je u svako doba dana i noći uspešno radila na centrali.

RADIO-VEZA 4. DIVIZIJE SA BRIGADAMA

Iz dana u dan sve više se razvijala naša služba veze u pogledu organizovanosti, broja i osposobljenosti kadrova, a i snabdevenost materijalnim sredstvima je poboljšana. Koliko znam već u maju 1944. godine sve tri brigade imale su (6, 8. i 11.) radio-vezu sa štabom divizije.

Naši vezisti su bili snalažljivi i hrabri. Imali su razvijen osećaj odgovornosti. Bilo je bezbroj primera da su sa skromnim sredstvima obezbeđivali vezu kako u pripremi napada, tako i u toku borbe, kod menjanja komandnog mesta ili u otklanjanju prekida na kablovima. Pri povlačenju su ostajali gotovo poslednji i prikupljali kabao. Poznat je primer telefonista 6. krajiške brigade, Pere Marjanovića i Milana Čopića koji su 27/28 septembra 1944. godine (u toku druge banjalučke operacije), sa jedne uzvišice motrili i javljali o pokretu neprijateljskih kolona koje su u rejonu Laktaša i Klašnica forsirali Vrbas u cilju deblokade svojih snaga u Kaštelu u Banja Luci. Oni su ostali na osmatračnici i posle povlačenja naših snaga.

Evo jednog primera hrabrosti telefoniste.

Petnaestogodišnji telefonista 11. Brigade Dušan Burazer sjedio je kraj telefona u jednoj kući i tražio vezu. Nedaleko od njega, u selu, tukli su bacači i štektali mitraljezi. Vodila se krvava borba.

- Dušane, isključi telefon, naši su se povukli - doviknuo je jedan drug dotrčavši do telefoniste.

- Ne povlačim se - odgovorio je Dušan. - Imam naređenje od majora Mikana da na telefon dobijem komesara bataljona.

Nakon toga drug je otišao. Dušan je ostao sam. Kroz prozor je posmatrao neprijateljske vojnike koji su se približavali kući, a on je tražio vezu sa bataljonom. Ali, veze nije bilo. Švabe su bile pred samim kućnim vratima. Tek sada Dušan prekinu žicu, namota je na pušku i skoči kroz prozor. Neprijatelj ga opazi i otvori vatru. Dok su mu oko glave zviždali meci, namotavao je on žicu na pušku i tako stigao u bataljon.

PRIMENA ŠIFRE U PRENOSU INFORMACIJA

Za slanje tajnih podataka u dopisima i telefonskim depešama korišćena je šifra. Šifra je bila tako sastavljena daje za svako slovo abecede bio određen dvocifreni broj, češće dva, a ponekad i više. To je bila dosta jednostavna šifra. Pored toga i način šifrovanja (»zbog brzine«) nije bio dobar, jer su se šifrovali samo pojedini delovi rečenice, te s« često, po smislu moglo nagađati o čemu se radi. Da su tako šifrovana dokumenta pala neprijatelju u ruke, bilo kao plen ili kao rezultat prisluškivanja, mogao bi ih brzo dešifrovati i odmah koristiti, ne čekajući da posebni centri za dešifrovanje to urade.

Ovo potvrđuju dokumenti koji su nedešifrovani objavljeni u Zborniku dokumenata NOR-a Vojnoistorijskog instituta Tom IV knjiga 13 dokumenta br: 42, 52, 86, 89 i Tom IV knjiga 15 dokumenat br. 85. Ta dokumenta su iz 4. krajiške divizije i nekih njenih jedinica šifrovani šifrom koja je važila u periodu maj-juli 1943. godine.

Pripremajući ovaj prilog koristio sam pomenute dokumente. Uspeo sam, bez nekih pomoćnih sredstava, samo kombinujući, da dešifrujem svih 6 dokumenata (sem za slova koja u tim dokumentima nisu upotrebljena). U tome mi je pomoglo poznavanje tih jedinica.

Štab divizije je više puta ukazivao podčinjenim jedinicama na neophodnost veće budnosti u korišćenju telefonskog saobraćaja. U tom cilju su češće menjani tajni nazivi telefonskih centrala u jedinicama, ali sistem šifrovanja se nije bitno menjao.

Krajem aprila 1944. godine jedan deo snaga 4. krajiške divizije dejstvovao je u neposrednoj blizini Prijedora. Neprijatelj je grad zaposeo jakim ustaško-do-

mobranskim i nemačkim jedinicama i dobro fortifikacijski organizovao odbranu u spoljnjem i unutrašnjem pojasu. Naše jedinice su uspešno ometale prilaz Prijedoru sa svih strana. U nameri da što dalje odbaci naše snage, neprijatelj je, koristeći neke nemačke jedinice koje su se na putu od Banja Luke za Bihać zadržale u Prijedoru, preduzeo 11. maja 1944. godine napad na dva bataljona (3. i 4. 11. krajiške brigade 4. divizije) koji su se nalazili na prostoriji sela Ćela i Rakelići (6. km. jugoistočno od Prijedora). Koristeći svoju nadmoćnost u ljudstvu i naoružanju (tenkove), kao i iznenađenje, uspelo mu je da okruži naše bataljone, koji su se uz znatne gubitke probili u Kozaru. Tom prilikom neprijatelju je, pored ostalog, pala u ruke arhiva 11. krajiške brigade - i šifra.

Nove šifre izdao je štab 4. krajiške divizije 14. maja, zabranivši upotrebu svih ranije važećih šifara za telefonski saobraćaj i radio-službu.

Izvesno vreme posle ovog događaja predložio sam štabu 4. krajiške divizije novi, sigurniji način šifrovanja depeša u telefonskom saobraćaju, kao i poverljivih dokumenata.

Izradio sam od kartona jednu spravicu za šifrovanje koja je obezbeđivala mnogo veću sigurnost pri radu. Štab divizije je odobrio njenu upotrebu. Iz svih podčinjenih jedinica došlo je u štab divizije po jedno ovlašćeno lice koje je primilo spravicu i usmeno uputstvo za rad. (Ne sećam se tačno datuma kada je počela primena ove spravice ali svakako je to bilo polovinom 1944. godine).

Levi Morie

VEZE U GLAMOČKOM KRAJU

Prve veze koje su u glamočkom kraju korištene prije i početkom ustanka, bili su kuriri, a prvi kurir koga sam vidio zvao se Ignjat Marić. Donio je od Šaćira Maslića sredinom juna 1941. poruku Dmitru Ninkoviću (organizatori ustanka u glamočkom kraju).

Dakle, još prije početka ustanka, siate su po kuririma poruke, direktive, obaveštenja i ostala pismena i usmena saopštenja.

Kuriri nisu bili stalno određena lica, već su za zadatke kurira određivani odani, bistri, brzi i okretni, a prije svega povjerljivi ljudi koji su poznavali teren po kojem su se kretali. Oni su morali prenijeti poruku na vrijeme, jer je najčešće od blagovremenosti stizanja poruke, zavisilo izvršenje zadatka. Poruka je morala biti uručena tačno onome kome je poslana, po cijenu života njenog prenosioca kurira. I to je ono što je zahtijevalo od kurira da brzo i iznad svega tačno prenese poruku. Ne sjećam se da je neki od naših kurira pogrešno prenio usmenu poruku, niti da je pismenu poruku predao onome kome nije namijenjena.

Događalo se, ne samo 1941. nego i 1943. godine da za kurira, kao što sam napomenuo, odredimo i onog koji nije u datom momentu kurir po dužnosti. I ja sam imao ulogu kurira više puta u toku 1941. a nekoliko puta i 1943 godine, iako nisam bio kurir po dužnosti. U toku 1941. godine prenosio sam više puta poštu od štaba bataljona »Budućnost« u štab brigade u Drvaru. Nosio sam poštu i usmene poruke od Dmitra Ninkovića u Prekaju do Voje Savića, Miloša Polića i drugih drugova. I ne samo ja, i drugi drugovi koji najčešće nisu bili kuriri po dužnosti, prenosili su pismene i usmene poruke, naređenja i drugo, od jedinice do jedinice, od štaba do štaba, od komiteta do komiteta.

Često se nije imalo ni vremena ni mogućnosti za pisanje poruka, pa je ono što je imalo da se saopšti, kazivano kuriru usmeno, a ovaj je to (takođe usmeno) prenosio i saopštavao. Evo nekoliko primjera u kojima sam i sam učestvovao.

29. jula 1941. godino, poslao me Dmitar na Ozren, gdje je bio položaj ustanika, iz sela Donjeg Glamoča, da ih obavijestim da se jedna grupa ustaša sprema da napadne naše selo. Poruka je bila usmena, jer Dmitar nije imao vremena da je napiše (žurio je u selo Prijane), a i da je imao vremena, nije imao ni olovke ni papira! Drugu poruku, od Dmitra, također usmenu, prenio sam Sirni Šolaji u Čardak. Dmitar ga je molio da se sa svojim odredom pojavi u nekoliko sela Glamočkog sreza, kako bi se glamočkim seljacima povratio moral, koji je bio prilično poljuljan pošto su nas ustaše razbile na gradu Glamoču. Bilo je to sredinom avgusta 1941. godine. Bilo je još mnogo takvih usmenih poruka koje su prenosili borci, pozadinski radnici, skojevci, omladinci i žene tokom 1941. i 1942. godine.

Februara 1942. godine, Livanjski odred i Dolački vod nalazili su se na položaju za planinom Cincerom. Dmitar mije u selu Prijanamadao pismo i naredio da ga odnesem u Dolac i predam kuriru koji će ga dalje prenijeti za Cincer. Od Prijana do Dolca ima preko 30 kilometara, preko vrleti, šuma i planina. Svuda je bio napadao dubok snijeg i smetovi. Kretao sam se po planinskom bespuću, snijegom prekrivenim i nada sve opasnim terenom, jer se nije smjelo ići blizu naselja zbog opasnosti od četničkih trojki ili ustaških patrola. Naročito je bio opasan teren između sela Vaganca i Babića brda, jer su taj dio terena kontrolisale ustaše, koje su se nalazile u selu Malkočevcima. Putovao sam od jutra do večeri i žurio sam, što sam bolje mogao. Noć me zatekla u selu Skucani. Svratio sam u selo sa namjerom da potražim prenoćište kod Marka Babića, kojeg sam od ranije poznavao. Ušao sam u dotičnu kuću i pao u ruke Vojina Babića, tada još ne četnika, ali četnički orijentisanog. Vojin je pripadao našem bataljonu, ali nije htjeo izvršavati naređenja štaba bataljona. Vojina sam poznavao a i on mene. Kad sam ušao u kuću, on mi samo reče: - Ajha, skojevac! Deder, šta si nam to donio. Dajder to pismo...

Ja sam ćutao. Poštu nisam namjeravao da mu dam ni pod koju cjenu. Dmitar me je svaki put kad bi me kuda slao da nosim poštu, ponovo opominjao da nipošto ne smijem poštu dati bilo kome, sem onome kome mi je naređeno da je predam. Nisam se mnogo plašio Vojina, jer sam bio riješio da poštu uništim. Mislio sam ili da je bacim u veliku vatru koja je gorjela na ognjištu ili da je progutam.

Vojin je za trenutak zaćutao gledajući me i nadajući se da ću mu predati pismo. Mislio je da se kolebam. Ja sam se spremao da pismo brzo bacim u vatru. U tom momentu u sobu uđe domaćin Marko, pa kad je vidio mene i Vojina, izgleda daje odmah shvatio o čemu se radi (Marko je bio tast Vojinov), i umiješa se s pitanjem: »O čemu se radi?« Vojin mu reče da sam ja skojevac, da prenosim komunističku poštu, i da on - Vojin, to neće i ne može dozvoliti. Marko ga samo presiječe pogledom i reče: »'Toj i ne, ti si trebao manje da piješ, a što se tiče ovog dečka, on je došao u moju kuću. Meni ko god dođe od mojih prijatelja i poznanika, dobro mi je došao. I dok je tu u mojoj kući, niko ga ne smije ni ispitivati kuda i zašto ide, niti dirati i vrijeđati. Kod svoje kuće ti gazduj, primaj konakdžije i goste onako kako si naučio i kako tebi dolikuje. U mojoj kući ja sudim i dok sam živ, ja ću suditi, a ne ti Vojine.«

Vojin je zaista volio da popije, a tada je bio pripit (to sam tek primjetio kad mu je Marko rekao da je treblao manje da pije). Kad popije bio je vrlo surov. Ovog puta, oštro prekoren od Marka, nije znao šta da radi, već se samo vrpoljio na stolici. Kad se malo pribrao, iskezi se i napravi nekakvu grimasu koja je trebalo da stvori utisak kako on ono o meni i mom pismu nije ni mislio ozbiljno pa promuca: »De, stari, de... što se rogušiš... Ja se samo šalim sa ovim... a ti udario pa_mi čitaš bukvicu« - i Vojin odmahnu rukom, otpljunu i okrene se ka vatri.

Na ovome se i završilo. Vojin me više nije ništa pitao, a ja sam sjutradan krenuo za Dolac i odnio poštu onome kome je trebalo.

Novembra mjeseca 1943. godine započela je šesta neprijateljska ofanziva. Nalazili smo se na položaju iznad Bosanskog Grahova. Putem između Knina i Bosanskog Grahova nadirali su njemački tenkovi i potiskivali naše isturene od-

rede, koji nisu imali protivtenkovskih sredstava. Drvarski odred se tada nalazio u Sklopu u blizini sela Resanovci. Prijetila je opasnost da ga na tom mjestu zateknu neprijateljski tenkovi i odsijeku od ostalih jedinica koje su se nalazile na tim položajima. Zbog toga me je pozvao komandant našeg odreda Mirko Pantoš i naredio mi da hitno odem do štaba Drvarskog odreda i da javim da se što prije povuku iz Sklopa, kako ih ne bi tu zatekli njemački tenkovi.

Brzo sam shvatio o čemu se radi, pošto sam i sam bio upućen u situaciju. Strčao sam niz planinu na cestu, jer sam mislio daću najbrže cestom stići do odreda. Trčeći tako cestom začuo sam u jednom momentu brujanje motora iza svojih leđa! Zastao sam instiktivno, osvrnuo se i ugledao tenk na oko trista metara iza mene. Pogledao sam na obje strane puta i zapanjio se kad sam vidio da mi je nemoguće skrenuti s puta ni na jednu. Lijevo je zjapio ambis okomit i dubok oko tristo metara, a desno je bio usjek preko sedam metara okomito uklesan. I dok sam ja za trenutak razmišljao šta da radim, tenkista me je primjetio i osuo na mene paljbu iz mitraljeza. Pošto me nije pogodio, potrčao sam u cik-cak krivudavim i izrovanim drumom, povremeno se zaklanjajući za izbočine stijena u koje je usijecan put. Tenk je krenuo lagano za mnom i počeo pucati i iz topa. Kretao se sporije od mene, očigledno je bio oprezan bojeći se da ne naleti na mine, i tako sam mu ja izmicao. Trka između tenka i mene, bolje reći gonjenje, trajalo je preko tri kilometra, sve dok nisam uspio da se dokopam jedne blage kosine kamenjara i da se uspužem uz nju i pobjegnem sa otvorenog puta. Kad sam skrenuo sa puta, zašao sam u mrtvi ugao i tenk me je, a i ja njega, izgubio iz vida. Opalio je još nekoliko puta iz topa i mitraljirao nekoliko trenutaka, pa se vratio. Ja sam nastavio trku i stigao sam u Drvarski odred koji se izvlačio iz Sklopa, na plato iznad ceste, prema planini, gdje su se nalazile i ostale naše jedinice.

Bez obzira na tehniku koju smo dobijali tokom NOR-a, a što se rat bližio kraju - tehnike smo imali sve više, kuriri su ostali najvažniji činilac veza tokom cijelog rata.

RADIO-VIJESTI I ŠTAMPA

Veoma važnu ulogu imale su kod nas radio-vijesti, bilteni i list »Borba« koju smo dobijali nekoliko puta početkom 1942. godine.

Još odmah u početku ustanka zaplijenjen je na Mliništu, od ustaša, jedan radio-aparat na baterije. Duže vremena bio je neispravan. Tačnije rečeno niko nije znao ni rukovati sa njim, a ni šta mu nedostaje. Nismo imali ni baterija ni akumulatora, pa je tako prenošen sve dok nije došao jedan drug (ne sećam se kako se zvao) i nabavio baterije i akumulator. Radio je počeo da prima željene radiostanice, uglavnom Moskvu i London. Tada je, ujesen 1941. godine, pri štabu bataljona »Budućnost«, stvorena neka vrsta tehnike. Na geštetneru su štampane radio-vijesti i rasturane po selima. Te radio-vijesti su veoma dobro primljene kod naroda i imale su jako veliki uticaj u širenju NOP-a u našem glamočkom kraju. Da ukratko opišem na kakav je prijem kod naših seljaka naišla »Borba« kada smo je dobili početkom 1942. godine.

Ni sam ne znam kako je »Borba« dospjela u naše selo, i ko ju je doturio u mjesni NO Odbor. Brzo se u selu pročulo da su u Odbor stigle »Partizanske novine«. Toga dana već od jutra se u selu osjetila takva atmosfera i raspoloženje kod seljaka kao kad se spremaju da dočekaju neki praznik. Zakazana je seoska konferencija u 19.00 časova, ali su se ljudi, žene i omladina skupili već oko 17.30 u broju koji još nije bio viđen u selu. Iskupilo se malo i veliko. Došli su na konferenciju i oni sumnjičavi koji su u drugim slučajevima rijetko dolazili na sastanke i konferencije. Svakoje htjeo da vidi, da svojom rukom dotakne te »naše novine«. Svako je htjeo da se uvjeri u nešto što je za mnoge, može se slobodno reći, za veliku većinu nas, bilo samo dan ranije prosto nevjerovatno. Čuo sam tada kako seljaci šapatom pričaju jedni drugima: »Vidi, boga ti, postali smo doista -

sila... Ko bi to rekao prije nekoliko mjeseci? I novine svoje imaju...«. A ko ima svoje novine, po shvatanju naših seljaka, taj je država. A državu nije lako savladati i uništiti.

Govorili su tako čak i oni koji su samo prije nekoliko dana sumnjičavo vrtjeli glavama kad smo im pričali kako se u čitavoj Jugoslaviji vode borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

TELEFONSKE VEZE

Na teritoriji sreza Glamoč nije bilo bivše Jugoslovenske vojske, a mi nismo imali poljskih kablova ni poljskih telefona, te se i nismo koristili telefonskim vezama tokom cijele 1941. godine. Tek sredinom 1942. godine, kad je ponovo oslobođen grad Glamoč, pristupilo se popravci i osposobljavanju, od ustanka do tada, pokidanih telefonskih linija. Ubrzo po oslobođenju Glamoča, uspostavljene su telefonske veze sa Drvarom, sa Mliništem, a nešto kasnije i sa Livnom i Mrkonjić Gradom. Te linije su postavljane dosta nestručno, često po jedna gola žica po granama drveća i bez izolatora, kojih nije ni bilo. Kad bi padala kiša nastajala je takva indukcija i odvod da se nije moglo razgovarati. Linije i nisu postavljane sa namjerom da budu dugotrajne, jer je Glamoč nekoliko puta prelazio iz ruke u ruku. Jedino je dugo ostala telefonska linija koja je postavljena od Glamoča do Korične. Ovu liniju, onakvu kakva je bila i 1942. godine, (mislim jedna žica postavljena po drveću) koristili su naši štabovi, jedinice i drugi, sa izvjesnim prekidima, tokom čitavog rata. Krajnja tačka te linije nalazila se pod planinom Golijom, na mjestu gdje se nalazila naša osmatračnica, sa koje su naše patrole (istureni odred) vršili osmatranje pokreta neprijateljskih snaga od Livna. Drugi kraj linije bio je na našem položaju iznad grada Glamoča. Kad je grad bio u našim rukama, linija je povezivana sa manjom induktorskom telefonskom centralom koja je postojala u pošti.

Veze sa poljskim telefonskim kablovima i poljskim telefonskim aparatima počeli smo koristiti tek početkom 1944. godine, kada je izgrađen improvizovani aerodrom na Suhopolju, u blizini Glamoča. Te veze, pomoću poljskih kablova i telefona, dobro sam zapamtio. Ako kažem da u odredu nismo imali ni jednog jedinog borca koji je bio vezista, onda će biti jasno koliko smo muka imali dok smo uspostavili veze za koje smo dobili naređenje. I da nije došao jedan kapetan, koga je poslao Vrhovni štab za rukovodioca aerodroma (sad mu se ne sjećam imena, a mislim da se preaivao Jeremić) - teško bismo i uspostavili te veze. On nam je pokazivao kako treba razviti motalicu sa kablom i kako uključiti kabao u telefonski aprarat. I tako smo - malo po malo - obučili sve starješine moje čete i nekoliko boraca u postavljanju telefonsko-kablovskih linija i uključivanju poljskih telefonskih aparata. Poslije toga smo oformili i neku vrstu voda za vezu, koji je pored kurirskog odeljenja, od opreme, sada već imao kablove i poljske telefonske aparate sa odeljenfem »telefonista«. Tako je prvi put u našem Glamočkom odredu NOP-a formiran vod za vezu kao organizaciona i samostalna jedinica.

RADIO-VEZE

Ako izuzmemo radio-prijemnik, pomoću koga smo primali vijesti, štampali ih i rasturali po selima, o čemu je već bilo riječi, mi na glamočkom terenu, drugih radio-sredstava, pa ni radio-veza, za sve vrijeme rata, nismo imali. To se ne odnosi na jedinice i štabove, koji su prolazili preko naše teritorije (Vrhovi štab, proleterske i druge divizije). Na Glamočkom polju, ispred brda Brezovača, postojala je baza sa radio-stanicama i oficirima veze SSSR, Engleske i SAD. U podnožju Brezovače, na Suhopolju, napravljen je u proleće 1944. godine improvizovani aerodrom, na koji su odmah počeli slijetati saveznički avioni, koji su donosili razni

materijal i oružje, a odnosili naše ranjenike. Moja četa je bila određena za zaštitu aerodroma. Tu smo se nalazili od marta do maja mjeseca te godine, kada je aerodrom bio privremeno napušten zbog sedme neprijateljske ofanzive.

Tu u bazi pod Brezovačom, te 1944. godine, prvi put sam vidio radio-stanice SCR i V-100-A. Ja tada nisam znao rukovati sa tim radio-stanicama, ali sam ih dobro zapamtio, a kasnije i radio na njima kao radio-telegrafist.

Tek krajem 1944. godine kad sam došao u artiljerijski divizion 10. krajiške divizije, dobio sam za moju bateriju jednu njemačku radio-stanicu, koliko se sjećam, to je bila TORN FU-b a ličila je na benzinsku kantu! Nešto kasnije smo dobili za bateriju dvije ruske radio-stanice (jednu A7A i jednu RBM), a u divizionu su kao upravne radile radio-stanice tipova SCR i RBM.

VEZE OBAVEŠTAVANJA

Veoma važnu ulogu u našim jedinicama su igrlali obavještajci a i naši povjerenici na terenu (u pozadini). Veliki dio uspjeha naše jedinice su postigle baš zahvaljujući blagovremenom i tačnom obavještavanju jedinica od strane naših povjerenika na terenu i uzajamnog obavještavanja i informisanja između povjerenika i obaveštajaca. Nasuprot tome, gdje i kad god, nismo imali dobro organizovano obavještavanje, trpjeli smo neuspjeh. Evo nekoliko primjera.

Početkom februara 1942. godine, bataljon »Budućnost« je spremao napad na pilanu u neposrednoj blizini grada Glamoča. U gradu su se nalazili Italijani i nešto ustaša. Rukovodstvo na terenu i štab bataljona nikako nisu mogli dobiti sigurne podatke koje na obezbjeđenju pilane: ustaše ili Italijani. Neke podatke su i dobili iz grada, ali nejasne i nesigurne. A štabu bataljona i partizanskom rukovodstvu na terenu nije bilo svejedno ko obezbjeđuje pilanu. Naime, ako su to Italijani, moglo se računati na jači otpor pa i na veće naše gubitke, nego ^ko su ustaše u zaštiti pilane, jer su oni već bili veoma demoralisani i uplašeni od naših iznenadnih napada. Jasno je da bismo mnogo lakše i sa manje gubitaka prošli u tom slučaju. Zbog toga je Dmitar došao na ideju da nekoga pošalje u sam grad da provjeri ko se nalazi na obezbjeđenju pilane. Pozvao me uveče i naredio, da kako znam, odem u grad i u »vatreni mlin« da vidim ko je na straži kod mlina. Naravno, niti mi je rekao zašto će mu to, niti sam ja imao pojma da se radi o napadu na pilanu. Priznajem da se nisam u tom momentu lagodno osjećao. Međutim, kao i u svakoj prilici kad je čovjeku teško ili misli da mu prijeti neka opasnost, on se dobro snalazi, logično razmišlja i obično mu dobre ideje padaju na pamet. Tako je i meni pala na pamet odlična ideja. Riješio sam da natovarim na konjče dvije vreće ječma i da odem u Glamoč, u mlin, da ga sameljem. Okolnost daje bio dosta veliki snijeg i da u vodenicama nije bilo vode pa nisu radile, išla mi je na ruku. Kad sam rekao da ću u mlin, otac i majka su se zapanjili. Počeli su me na svaki način od toga odvraćati, jer su se bojali da će me neki od glamočkih ustaša prepoznati i onda se zna šta me čeka. Noja sam ostao pri svojoj odluci. Tako sam se izjutra rano tog februarskog dana spremio, natovario ječam na konjče i oko 09.00 sati stigao u mlin.

Mlinar je bio Jovo Paripović, inače ratni drug mog oca iz prvog svjetskog rata. Kad me je ugledao, odjednom je preblijedio. Priđe mi i tiho reče: »Ama, pobogu dijete, šta ćeš ovdje danas?!« Mirno sam mu rekao (praveći se da ne primjećujem njegovo uzbuđenje) da nema vode u rječici, vodenice ne rade, pa eto došao sam kod njega da sameljem ono ječma. Rekoh mu da gaje moj otac pozdravio i da mi po mogućnosti što prije samelje. »Da ti sameljem, veliš«? reče Jovo, onako uzbuđen. »Kakva meljava, skidaj brzo te vreće, istresi žito onamo i kupi brašno, tovari i bježi kući dok si čitav, zar nijesi vidio da su tu kod mlina na straži ustaše!«.

Rekao sam mlinaru da sam vidio da su ustaše na straži, ali da ih ja ne poznajem, a ni oni mene, te sam tako i prošao. »Ne znam da li te poznaju ili ne, jer tu na straži su ovi iz ovih sela oko grada. Može te neko prepoznati i pokazati,

pa smo propali i ti i ja. Nemoj ni mjeriti to brašno. Nemamo za to vremena«, reče Jovo. Brzo smo nakupili brašna u vreće, natovarili konjče i ja pođoh iz mlina. Tek što sam izišao na prtinu, dvojica mlađih l judi u ustaškim uniformama siđoše sa ceste i uputiše se za mnom. Pošto nisam mogao žuriti sa natovarenim konjčetom, ja riješim da usporim neće li me proći. I oni usporiše i kad su me pristigli, očigledno nisu imali namjeru da me mimoiđu. Tako su me u stopu pratili oko tri kilometra - sve do sela Biličić. Tu smo naišli na džamiju, gdje je hodža držao neku molitvu. Tada ustaše stadoše. Gledali su čas mene, čas džamiju odakle se čuo hodža. Najednom jedan od njih skide pušku sa ramena, nanišani u vis i opali metak. Kako puška opali - hodža prekide molitvu i zaćuta. I ja sam zaustavio konjče, koje se uplašilo od pucnja i pokušavao ga smiriti, mada sam i sam bio uplašen. No kezio sam se i pravio se da se smijem, a nije mi bilo ni malo smiješno. Ustaše su me gledale i veselo se smijale. Pravili su se važni i onako nadmeni, gledali su kakav je utisak to njihovo »šenlučenje« ostavilo na mene. Jedan reče: »Vidi, vidi, i svetitelj-efendija se prepade od puške pa prestade sa molitvom...« Ja sam stajao i kao nešto namještao na konjčetu, a ustaše prođoše pored mene i okrenuše prtinom nalijevo. Mene je put vodio desno, pošto je baš tu u blizini džamije raskršće puteva.

Čim sam došao u selo, potražio sam Dmitra i rekao mu ko je na obezbjeđenju pilane. Te iste noći izvršen je i uspješno okončan napad na pilanu.

I do tada a i poslije tog događaja, svako loše povezivanje sa terenom-pozadinom i svako loše obavještavanje nas je skupo koštalo. Primer za to je pogibija Džafera Kobilića, koji je vršeći svoj borbeni zadatak obaveštajca, upao u njemačku zasjedu. Jedan njemački bataljon je jednog jutra rano stigao od Livna u selo Dolac. Džafer je ne znajući za Nijemce, došao u selo po zadatku, i pošto nije znao da su Nijemci već bili blokirali selo, upao je pravo u njemačku zasjedu. Pokušao je bježati, ali je, pokošen rafalima njemačkog mitraljeza - pao.

SIGNALNE VEZE

I mi smo se koristili, kao uostalom i svi naši organi i jedinice NOV i POJ, signalnim vezama. Naša signalna sredstva sastojala su se od pucnjeva (određenog broja), naloženih vatri, znakova raketama (raketnim pištoljima). Koristili smo se i dozivanjem, prema ugovorenim znacima, na primjer: Ö,Petre, je li bio Ostoja...« itd. Najčešće smo koristili vatre. Loženje vatri mi se nekako najviše urezalo u sjećanje, pa ću oporne nešto reći.

Krajem 1943. godine na Suhopolju je određeno mjesto za aerodrom. Već u proljeće 1944. godine počeli su dolijetati savezнички avioni i donositi materijal. Nadlijetali su Glamočko polje, spuštali se na aerodrom, a i izbacivali materijal padobranima. Prve naše veze sa savezničkim avionima ostvarene su pomoću vatri, koje smo po ugovorenim znacima ložili u blizini aerodroma i sa njima označavali ne samo ugovoreni znak da su »ovdje partizani«, nego i ugovoreni znak daje tu, na toj i toj strani aerodrom, daleko toliko i toliko od vatri koje smo naložili. Te vatre smo ložili tačno u određeno vrijeme, koje smo dobivali od naše više komande.

Pošto sam sa svojom četom bio u zaštiti aerodroma, lično sam učestvovao u loženju vatri i davanju signala savezničkim avionima (naravno, prema uputstvu komandanta aerodroma-druga kojeg sam ranije spomenuo). Signalima-loženjem vatri .skoro cijelo vrijeme smo se koristili za održavanje veza sa savezničkim avionima. Svaki put kad su dolijetali avioni, ložili smo vatre u drugačijem obliku. To je bilo iz predostrožnosti da se neprijatelj ne bi mogao koristiti našim signalima. Nekoliko puta nam se dogodilo da su avioni doletjeli nešto ranije nego što je bilo predviđeno. I za takav slučaj, imali smo ugovorene signale. Avion bi izbacio nekakvu svjetleću loptu, a mi smo na taj signal odgovarali paljenjem nekoliko puta i sa određenih mjesta, gomilica kučine namočenih u benzin (ili

u neku drugu lako zapaljivu tečnost). I to je bio tačno ugovoreni signal. Napominjem da su drugačiji ugovoreni signali bili za izbacivanje materijala pomoću padobrana, a drugačiji za slijetanje aviona.

Nikada neću zaboraviti događaj koji mi se tako jako dojmio da sam zaplakao od tuge. U jeku sedme neprijateljske ofanzive, Nijemci su iznenada privremeno zauzeli Glamoč i mi smo se povukli sa aerodroma. Nismo nikako mogli obavijestiti savezničke avione da se za neko vrijeme nećemo nalaziti na aerodromu, kako oni ne bi dolijetali. Noću, između 27. i 28. maja, u svoj dnevnik sam ovo zapisao: »... Odmah poslije 21.00 sati, nekoliko savezničkih transportnih aviona zabrujalo je iznad Glamočkog polja. Tužno je bilo gledati i slušati kako avioni kruže i daju signale, a niko im sa aerodroma ne odgovara. Davali su signale migavcima sa krila, bacali rakete i kružili. Kružili su tako i signalizirali uzaludno više od jednog sata, sve dok im Nijemci nisu počeli davati signale raketama. Tada su piloti shvatili da to nisu partizani i povukli su se«. Sve je to bilo tužno posmatrati, ali se vidjelo i kako saveznički piloti savjesno vrše svoju dužnost i ne nasjedaju neprijatelju.

Ni danas mi nije jasno zbog čega smo samo mi sa avionima održavali veze isključivo pomoću vatri. Činjenica je da su u blizini aerodroma, ispod Brezovače postojale savezničke baze sa radio-stanicama (Engleska, Sovjetska i Američka). Još tada sam znao da se ovim radio-stanicama održava veza sa Barijem, Sicilijom i Kairom. Siguran sam da te radio-stanice nisu održavale vezu sa avionima koji su dolijetali na Glamočko polje. Moguće je da su imali veze sa bazama iz kojih su avioni polijetali, ali u letu nisu sa njima održavali veze.

Na kraju napominjem da smo se mi u toku NOR-a u Glamočkom kraju koristili svim sredstvima veze koja sam opisao. U svakom slučaju koristili smo ono sredstvo veze koje je bilo u tom momentu najefikasnije. Najveću muku smo imali zbog nedostatka kadrova, vezista. Ne sjećam se da smo imali sve do polovine 1943. godine i jednog jedinog stručnjaka za veze. Nismo mogli organizovati ni kurs za obuku vezista jer nije imao ko da ga drži. Kuriri su vršili svoju dužnost kako su najbolje znali i mogli i po mom mišljenju uvijek dobro. Mnogi su i teško ranjeni vršili tu dužnost do poslednjih svojih snaga. Zato i mislim da su u vezama, u Glamočkom kraju, najvažniju ulogu odigrale kurirske veze.

Simo Lončar

KONJI NEZAMENLJIVI U PRENOSU SREDSTAVA VEZE

Kao što su pojedina oružja i oruđa prenošena konjima, na taj način su i sredstva veze transportovana u toku NOR-a. U prenosu telefonskih sredstava nije bilo toliko teškoća koliko kad su radio-sredstva u pitanju. U prvo vreme, dok se oskudevalo u kalemovima, kabl je namotavan na drvene raške slične onima na koje seljanke namotavaju predivo (motovilo). Kabl namotan na raške, pošto bi se prethodno povezao konopcima, tovario bi se na obe strane drvenog samara (po jedan snop-bala), a na vrh samara, između bala, telefonska centrala MG-10. Takav tovar je bio vrlo pogodan i pouzdan za sve puteve kojim je konj mogao proći, pa su naši borci - linijaši nerado primili originalne kalemove, baš zbog teškoća u tovarenju. Telefonske aparate M-33, kojih smo krajem 1942. godine imali 5-6 komada, prenosili su telefonisti o ramenu. Ovo je pojedinim borcima čak činilo zadovoljstvo, jer ti aparati imaju lep izgled, a samo nošenje aparata predstavljalo je njihovu stručnost i pred ostalim borcima i pred civilnim stanovništvom.

Ni prenos pojedinih tipova radio-stanica nije predstavljao problem. Lako su se tovarile na konje ove radio-stanice: 3 MK-II BP-5, SCR-284 i neke nemačkog porekla. Sećam se daje u 9. krajiškoj diviziji, od njenog formiranja 1943. godine do oslobođenja Beograda, radio-stanicu 3 MK-II nosilo jedno malo konjče, malo veće od »ponija«, zato što stanica nije teška, a vrlo je zgodna za tovarenje na male drvene samare. Međutim, radio-stanice SET-19, koje smo dobijali od saveznika među prvim pošiljkama 1943. godine, predstavljale su veliki problem u prenosu, jer nisu imale sopstvenu kutiju za pakovanje, a bile su glomazne i sa glomaznim i teškim akumulatorima od 12 v. Da bi se stanica zaštitila prilikom tovarenja, trebalo je napraviti drvene sanduke za stanicu i za akumulator. Pošto je veličina sanduka bila isuviše različita, bilo je vrlo teško uravnoteženje tovara na konju. Pogotovo je to bio problem kod brzih i iznenadnih pokreta ili trčanja. Tako nezgodan tovar brzo je rušio konja, te ih je trebalo često menjati.

Polovinom 1944. godine dobili smo u brigadu radio-stanicu SCR-284. Za prenos ove stanice štab 12.' brigade obezbedio nam je dobrog konja i gvozdeni samar. Iako je ovakav tovar bio podesan, ipak smo na putu brigade od sela Maslovare do Beograda promenili pet tovarnih grla.

Zbog nepogodnosti pojedinih stanica i brzog prelaska sa tovarnog na leđni prenos, dolazilo je, naročito za vreme neprijateljskih ofanziva, kada su iznenađenja česta, do gubljenja takvih stanica. Evo samo dva primera. Prilikom pokušaja prelaza 11. krajiške divizije preko reke Bosne u rejonu Žepče-Železno Polje, neprijatelj je u toku noći zauzeo položaje na Manjači. Preko tih položaja morali smo proći povlačeći se posle neuspelog prelaska reke Bosne. Stab divizije, zajedno sa radio-stanicom, razmestio se na jednom proplanku nedaleko od neprijatelja. Jedinice brigada prolazile su pored zamaskiranog neprijatelja na 100-200 metara. Kada je otpočela borba prsa u prsa, bio je ugrožen i štab divizije, zajedno sa radio-stanicom. Ali pošto je radio-stanica u vidu koferčića pogodna za nošenje u rukama, radio-telegrafista ju je lako izneo iz te tako teške situacije.

Drugi primer. Posle neuspelog napada na Banja Luku, na novu, 1944. godinu, zbog otpočinjanja VI neprijateljeve ofanzive u ovom kraju, umorni i gladni, brzo smo se povlačili na jug pred neprijateljskom motorizacijom. Konj, pod teškim i nezgodnim teretom radio-stanice SET-19 u 5. krajiško-kozarskoj brigadi,

Eočeo je malaksavati i, u pokretu po klizavim i strmim stazama od sela Šiprage a selu Imljani, počeo padati da se, na kraju, ne bi ni digao. Jedinice brigade su bile odstupile, a neprijatelj blizu. Radiotelegrafistima nije drugo ništa preostalo, pošto tako tešku stanicu nisu mogli nositi, nego da stanicu skinu sa konja i sklone je u šumu pod sneg. S obzirom na postojanje traga u snegu, stanicu je pronašao neprijatelj. *

MEŠTANI ČUVAJU PARTIZANSKU LINIJU

Negde polovinom 1943. godine 5. krajiška kozaračka brigada je oslobodila varošicu Prnjavor sa širom okolinom. Pošto su bataljoni brigade bili prosečno udaljeni od štaba brigade oko desetak kilometara, vod za vezu brigade nije bio u mogućnosti da uspostavi telefonsku vezu sa svim bataljonima, već je samo sa 3. bataljonom, najednom delu pravca, uspostavio vezu pomoću raspoređenog električnog aluminijskog voda, koji su telefonisti skidali sa stubova u gradu. Ovo raspredanje i namotavanje na drvene raške išlo je sporo i teško, ali se ipak uspelo. Pošto je 3. bataljon ostao duže na svom položaju, takva linije, postavljena na drvenim motkama, dobro je poslužila. Usled poprilične dužine ovog pravca, i stanovništva, među kojima je bilo četnički nastrojenih, dolazilo je do čestog kidanja veze.

Po odobrenju štaba brigade, vod za vezu je organizovao seljake za čuvanje linije po deonicama, a povremenim patrolama bi ih noću kontrolisao. Takav metod čuvanja linija preduziman je svuda gde je linija bila ugrožena od neprijatelj-

ski nastrojenih elemenata. Radi skraćenja linija, izbegavanja od bombardovanja i postavljanja linija kroz grad, vod za vezuje postavio svoju telefonsku centralu u jednoj pustoj kući na kosi zvanoj Cer. To isto učinila je i četa za vezu 11. divizije sa svojom telefonskom centralom na Vučjaku, preko koje je uspostavljena veza sa 4. bataljonom. Vezisti divizije na jednom delu pravca veze prema 5. brigadi iskoristili su ogradu od bodljikave žice. Ovaj deo veze nije bio ugrožen od kidanja, jer je bio potreban seljacima da im ovce ne izađu iz pašnjaka.

Vasilije Mirjanić

VEZISTI SU BORCI PRVE LINIJE...

Da veza često može biti presudan činilac za ishod borbe i da od veze umnogome zavisi hoće li zamisao komandanta biti realizovana, uspješno su dokazivali borci-vezisti čete za vezu 1. muslimanske udarne brigade.

Ratni uslovi su nalagali da se na oslobođenoj teritoriji, pored ostalog, mora organizovati i veza onako kako su to prilike dozvoljavale. Tako je aprila 1944. godine uspostavljena veza od Velike Kladuše, preko Male Kladuše, Sumatca i Todorova, do Bužima. Iako postavljena u kratkom roku na običnim stubovima sečenim u najbližoj šumi, izolatorima najčešće postavljenim na obično drvo ili voćku, ova veza je odigrala značajnu ulogu za potrebe operativnih jedinica i pozadinskih organa.

Teren na kojem se linija nalazila najvećim je delom pošumljen, pa je pored elementarnih i drugih nepogoda linija bila izložena čestim kvarovima. Prekide je izazivao i neprijatelj preko svojih saradnika, a ponekad upućujući i svoje patrole iz obližnjeg Cazina na oslobođenu teritoriju.

Jednoga dana, jula 1944. godine veza je bila prekinuta na liniji Todorovo-Buzim. Da bi se kvar otklonio komandir čete za vezu 1. brigade, Muharem Kalauzović, naredio je da se radi otklanjanja kvara pošalje jača patrola. Znajući da na ovom djelu kvarove najčešće izazivaju neprijateljske patrole, komandir je skrenuo pažnju borcima-vezistima na opreznost. Komandir je opravdano upozoravao.

Nemački obavještajni oficir, zvani Denčil, čije je stalno sjedište bilo u Cazinu, a koji je imao zadatak da prikuplja podatke na ovom dijelu Bosanske krajine krenuo je sa jačom patrolom sastavljenom od ustaša i Nijemaca, na slobodnu teritoriju. Najpre je prisluškivao na liniji, a zatim je liniju prekinuo i postavio zasjedu za veziste koji će krenuti radi pronalaska i otklanjanja kvara. Zemljište sa svojim rastinjem pružalo im je sve uslove da ostvare svoje lukavosti.

Kada je patrola stigla do mjesta prekida između sela Celinje i Bužima, odmah se dala na otklanjanje kvara, zaboravljajući na budnost. Neprijatelj je izvršio prepad i uspio je da veći dio patrole zarobi i odvede u svoje uporište Cazin.

Nemački obaveštajni oficir je likovao što mu je pošlo za rukom da ostvari svoj cilj, No, za kratko, pošto su borci-vezisti uporno ćutali i od njih ni pod pretnjom smrti nije ništa doznao izuzev imena i prezimena.

Avgusta meseca 1944. godine jedinice Unske operativne grupe su osvojile neprijateljevo uporište Cazin. Tom prilikom su zarobljene ustaše i njemački vojnici koji su učestvovali u hvatanju patrole boraca-vezista. Niko od zarobljenih neprijatelja nije mogao reći da su borci-vezisti odali bilo šta o svojoj jedinici, a ni u zaplijenjenoj arhivi nije pronađeno nikakvih podataka o tome da su nešto otkrili.

Dakle i ovom prilikom osvedočeno je ono zašto su borci vezisti dali zakletvu da ni jedan podatak ne sme doći u ruke neprijatelju i da onaj element što govori

0 TAJNOSTI nije samo formalnost, nego stvar za koju, ako zatreba valja i umreti. Ovi mladi borci-vezisti Salih Brutus, Derviš Ćurovac, Jusuf Rekić, Vejsil Šarić i Bećir Behrić otišli su u smrt, a zajedno s njima i tajna koju su čuvali junački od neprijatelja.

Pred borcima-vezistima nije stajao samo zadatak održavanja veze. Oni su pored toga organizovali i druga obezbjeđenja kao ostale jedinice, a često su stupali u borbu zajedno sa njima.

Kako je borac-vezista shvatao svoj zadatak, govori primer petnaestogodišnjeg veziste Arifa Beliča. On je bez dvoumljenja na zahtjev svog komandira krenuo da nastavi telefonsku liniju koju je prekinula neprijateljska granata. Znajući koliko života ovisi od toga hoće li veza ponovo biti uspostavljena, krenuo je brisanim prostorom koji je neprijatelj nemilice tukao. Došavši do mjesta prekida linije brzo je spojio krajeve ali gaje u tom trenutku pogodila i raznjela neprijateljska granata. Njegovo tijelo je ostalo da leži ispod linije sa rukama koje su grčevito stezale žicu kroz koju su odlazila naređenja jedinicama što su tog dana vodile ogorčenu borbu sa 104. njemačkom divizijom.

Novembra 1944. godine jedinice 4. korpusa poslije tridesetočasovne borbe osvojile su Cazin. U ovom uporištu nalazile su se jedinice 373. njemačke divizije
1 1. ustaški bataljon sa najpoznatijim zlikovcima koje je narod već osudio prema zasluzi. Prva brigada imala je zadatak da štiti jedinice koje su bile angažovane u neposrednom napadu na uporište. Ova akcija ostaće vječno u sjećanju svakog pripadnika brigade, posebno vezistima koji su i ovoga puta pokazali izuzetnu hrabrost. Dana 7. novembra u 18,00 časova brigada koja se u to vrijeme nalazila razmještena u rejonu Pećigarada dobila je naređenje za pokret. Bataljoni su pristizali svrstavajući se u kolonu brigade sa uobičajenom pjesmom koja se često čula:

Oj ustaše kuda ćete sada
eto ide Zuhdina brigada.

Zuhdija je naime bio komandant ove brigade i sa svojom brigadom predstavljao je pravu legendu za ovaj dio Bosanske krajine. Iste večeri u 21.00 čas brigada je stigla u selo Cajiće koje se nalazi u blizini Cazina, gdje je naređeno postrojavanje radi uobičajenog upoznavanja sa zadatkom. Pošto su se jedinice postrojile, komandant je primio raport od potčinjenih starješina i zauzeo mjesto odakle su ga mogli podjednako dobro čuti svi borci. Tihim, odmjerenim, gotovo mladićkim glasom koji je slušalo 1.100 boraca i starješina brigade, on je rekao:

»Drugovi borci, dostaje bilo prkosa od strane bande u Cazinu, koja nam svakodnevno zadaje glavobolju svojim ispadima prema našim jedinicama i prema stanovništvu...

Komanda 4. korpusa naredila je da se ovo uporište mora likvidirati. U okviru ovog zadatka naša brigada dobila je težak ali častan zadatak da štiti jedinice koje su neposredno angažovane na likvidaciji uporišta«.

Ovih nekoliko riječi bilo je dovoljno da svaki pojedinac shvati zadatak koji je brigada dobila. Poslije kraćeg upoznavanja sa borbenim zadatkom, brigada je krenula prema određenim položajima na Gnjilavcu, rejonu između Bihaća i Cazina. I ranije je bilo uobičajeno da se na začelju kolone nalazi četa za vezu, koja je često bila zaštitnica brigade. I ovoga puta trebalo je sačekati da ostale jedinice brigade krenu da bi četa za vezu zauzela svoje mjesto. Čekajući da krenu, kao što je to već činio, komandant je prišao vezistima i kazao: »Neka mi veza bude kao i ranije. Na vama je posebna odgovornost na ovom zadatku naše brigade, jer će neprijatelj primenjivati sve kako bi onemogućio održavanje veze. Nadam da će moji vezisti i ovog puta biti kao i uvjek«.

Komandantova pretpostavka se tokom borbe i potvrdila. U 05,00 časova 8. novembra, brigada je bila na određenim položajima. Komandant je obilazio jedinice izdajući dopunska naređenja. U isto vrijeme naredio je komandiru čete za vezu da se priključi jedan telefon na stalnu liniju na mjestu gdje je bila prekinuta veza između Bihaća i Cazina. Borac-vezista Hasan Cufurović zvani Rode,

koji je inače presjekao liniju, opet se bez predomišljanja popeo na stub, priključio kablovsku liniju tj. na dio stalne liniju prema Cazinu, uključio telefon i okrenuo ručicu telefona pozivajući centralu u Cazinu. Kada se ustaša sa centrale javio predao je slušalicu komandantu koji je rekao: »Jeli to Cazin:... Daj mi vašeg najstarijeg starješinu!« A ko ga traži poslušno javljam« pitao je ustaša? »Traži ga komandant Prve udarne muslimanske brigade Žuhdija Žalić«. Ustaša je za trenutak zaćutao ne svatajući valjda, situaciju u kojoj se našao, ali je ipak odgovorio: »Odmah, poslušno javl jam« Nakon 5 minuta čekanja javio se jedan od ustaških stariješina. Pošto se ponovo predstavio komandant je tada rekao: »Je li to još spavate bando krvava, naspavajte se dobro jer iduće večeri nećete imati mogućnosti. Proleteri su vam na krovu jazbina iz kojih ovog puta nećete izaći«.

U međuvremenu je na telefon stigao i nemački obaveštajni oficir Denčil. Ovog puta vezisti su slušali svog komandanta kako nastavlja razgovor sa ovim teškim zlikovcem koji je govorio čisto na srpsko-hrvatskom jeziku. U taj mah sa pravca Cazina začuo se početak napada Kordunaša i Banijaca.

Pretpostavka komandanta Zuhdije Žalića da će veza biti posebno ugrožena bila je tačna. Neprijatelj je svoju artiljerisku vatru usmerio na centar veze i linije prema položajima, koje ovog puta nisu bile maskirane, nešto zbog kratkoće vremena a nešto zbog toga što na ovom dijelu zemljišta nije bilo rastinja koje bi moglo poslužiti kao maska. Granate su kidale linije a vezisti su se istoga časa našli na mjestu prekida, stalno misleći na zadatak koji stoji pred njima i obećanje koje su dali svom komandantu. Čitav dan, 8. novembra, zemlja je gorjela od obostrane vatre, jer su jedinice 373. njemačke divizije po svaku cijenu nastojale da priteknu u pomoć svojim djelovima i ustašama koje nisu imale nikakvog izgleda za spas.

Ipak im to nije uspjelo. Platili su za sva svoja nedjela. U ovoj borbi bilo je ubijeno 409, zarobljeno 231 a ranjeno 142 neprijateljskih vojnika i oficira. Pored ovog zaplijenjena je velika količina opreme. Među zarobljenima našle su se i glavešine koje su komandovale ovim zlikovcima, našle su se licem u lice sa svojim sagovornikom komandantom Zuhdijom, samo ovog puta ne kao ravnopravni, već kao pobjednik i pobjeđeni. Na završetku ove akcije vezisti su opet bili pohvaljeni od strane svog komandanta. On je tom prilikom posebno istakao najhrabrije: Pidru Mustafu, zamjenika komandira čete, vodnike Hasana Melkića i Arifa Velića, borce Hasana Čufurovića i Hasa Kajtazovića.

Meho Sarajlija

VEZISTA U PRVOJ MUSLIMANSKOJ BRIGADI

Marta 1944. postao sam vezista u 1. muslimanskoj brigadi ili tačnije, vezista čete za vezu ove birgade. Istoga dana kada sam kao borac određen da obavljam službu veziste shvatio sam kakva me odgovornost čeka i šta sve zavisi od pravilnog obavljanja ove službe. Nije prošlo dugo, postao sam komandir voda u četi za vezu.

Stalno sam mislio kako, i na koji način, bolje da organizujem vezu. Nije prošla ni jedna borba da komandant brigade nije odavao priznanje vezistima, što je davalo poseban podstrek za zalaganje u predstojećim borbama. Komandant bi često, za vreme odmora brigade, navraćao među svoje borce-veziste, interesovao se za ispravnost tehnike, prisustvovao nastavi, isticao dobre osobine, ukazivao na nedostatke. Imao sam utisak da naš komandant Zuhdija Zalić diše zajedno sa svakim od nas.

Primijetio sam jednom prilikom, a to je bio avgust 1944. godine, pred napad na njemačko-ustaško uporište Cazin, da komandant Zuhdija predlaže komandiru čete Muharemu Kulauzoviću, da se veza, pored radio, telefonske i kurirske, pojača i signalnom, to jest da se zastavice, ili kako smo ih nazivali barjačići, isoriste u borbi koja je predstojala. Bilo mije neprijatno, a to sam primijetio i kod komandira, što to sami nismo organizovali, već smo dozvolili da takve ideje dođu od strane komandanta brigade, koji je pored veze imao niz drugih stvari o kojima je morao misliti.

Taj zadatak je povjeren meni. Znajući koliko se pažnje posvećuje vezi, istog dana sam izvršio izbor vojnika-vezista. Izabrao sam one za koje sam smatrao da će najbolje i najbrže savladati održavanje veze pomoću baijačića Prvo sam provjerio ko najbolje poznaje Morzeovu azbuku, zatim ko se pokazao najbolje u borbama, da bih najzad odabrao: Hasana Ćufurovića, Mehmeda Veliča, Arifa Balića, Husu Bajramovića, Rešida Murtića i Mehu Bulića, sa kojima sam, posle kraćeg upoznavanja i predočavanja značaja zadatka koji su dobili, prešao na obuku.

Brigada se nalazila u Pećigradu kod Cazina, ili tačnije bataljoni su se nalazili na položaju Skokovi prema Cazinu, a štab brigade u Pećigradu. Pošto je reljef zemljišta gdje smo se nalazili pružao punu mogućnost za organizovanje ove vrste obuke, to sam sastavio kratke depeše, izvršio raspored boraca-signalista na dozvoljenim odstojanjima i pristupio primopredaji depeša. Videći da se depeše tačno i brzo prenose i da bi ovaj način veze mogao apsolutno doći do izražaja u borbi, pozvao sam komandira, sa kojim je došao i komandant brigade, koji je, pošto se uvjerio u postignuti uspjeh za svega dva dana obuke, i ovog puta odao puno priznanje svojim vezistima, rekao je, po običaju i »Sve će biti u redu dok ja imam moje veziste«.

Tako smo u četi za vezu 1. muslimanske brigade UOG (Unske operativne grupe) pojačali održavanje veze pored radio, žičane, kurirske i signalnom, pomoću zastavica, koja je ubuduće došla do punog izražaja.

Kao rezervni starešina veze i koliko mi je poznat zadatak naših jedinica OPŠTENARODNE ODBRANE, često puta pravim upoređenja sa zadacima koje su izvršavale jedinice NOV, pa bih zaključio daje način održavanja veze u ovim jedinicama najbolji ako bi se primjenio način održavanja veze u NOB koja je svojom tačnošću, brzinom, pokretljivošću, snalažljivošću, hrabrošću dolazila do punog izražaja. Znači, da ne treba zanemariti pored telefonske, radio i kurirske, veze pomoću signalnih barjačića koji će uvek naći svoju primjenu naročito na teritoriji koja svojim reljefom pruža punu mogućnost upotrebe signalnih barjačića

*

Arif Velić

VEZE U CRNOJ GORI OD KAPITULACIJE ITALIJE DO OSLOBOĐENJA

Složena i teška vojno-politička situacija u Crnoj Gori počinje naglo i na bolje da se mijenja već na samom početku druge polovine 1943. godine. Na to su bitno uticali uspješno izvlačenje glavnine naših jedinica iz obruča u petoj ofarizivi, izbijanje na prostranu slobodnu teritoriju i razgaranje sopstvene svestrane ofanzive, zatim uspjesi saveznika na svim frontovima, pogotovu iskrcavanje na Siciliji, a kasnije i kapitulacija Italije, te gubljenje pozicija četničkog pokreta itd.

U Crnoj Gori su se poslije pobjedonosnog ishoda bitke na Sutjesci, nalazile znatne partizanske snage: Durmitorski, Zetski, Nikšićki i Lovćenski NOP odred, zatim Vasojevićki udarni bataljon i dio 5. i 3. proleterske brigade. Ove jedinice

će uspjeti da, poslije kapitulacije Italije, razoružaju djelove italijanske divizije »Taurinenze« na Čevu i u okolini Danilovgrada i Nikšića, a dio vojnika te divizije će, ubrzo i sporazumno, prići partizanskim jedinicama. Najveći dio te divizije će, tek nakon pregovora sa snagama 3. udarne divizije 2. udarnog korpusa u oktobru mjesecu, preći na stranu NOVJ, pod istim nazivom.

Jedinice 2. proleterskog korpusa NOVJ, prodrevši sa područja istočne Bosne prema Crnoj Gori, ubrzo su oslobodile: Pljevlja, Kolašin, Mateševo, Andrijevicu, Berane, Šavnik Žabljak, Velimlje, Viluse, Grahovo i druga manja mjesta u ovom dijelu Crne Gore. Tako je početkom jeseni 1943. godine skoro dvije trećine Crne Gore bilo slobodno.

U međuvremenu, odigrao se i presudan momenat za četnički pokret - likvidacija njihovih vođa u Ostrogu. Naime, 5. proleterska crnogorska brigada je, u oktcibru, likvidirala četničke vođe Baja Stanišića i Blaža Đukanovića, čime su četnici doživjeli pravo rasulo.

Ondašnji vezisti u sjevernim djelovima Crne Gore, a među njima i Milonja Žižić, sjećaju se s koliko su nevolja podizane nove, i opravljane zatečene, telefonske linije poslije oslobođenja pojedinih teritorija. To se naročito odnosi na uspostavljanje telefonskih veza od tek oslobođenih Pljevalja (22. septembra 1943) prema Prijepolju, Bijelom Polju, Žabljaku i Čajniču. To je prostrana teritorija, a bilo je nedovoljno stručnog osoblja, tt-materijala i radne snage. Uz to su napadi neprijatelja bili česti. Povoljne okolnosti su bile veliki entuzijazam vezista i uzet dobar dio tt-materijala iz magacina pljevaljskog italijanskog garnizona.

Potom je odlučeno da se »pod hitno« pristupi izgradnji, odnosno popravci porušenih tt-linija Šavnik - Piva - Trsa, za šta je demontiran sav tt-materijal sa linija čija područja još nijesu bila oslobođena: linija Gradac - Nikšić i Šavnik - Gvozd, gdje je bilo više vodova. Radna snaga je prikupljana iz svih pošta na teritoriji sreza šavničkog, a stubove su nabavili mještani. Šve je rađeno po snijegu i velikoj hladonoći. Alije rad, zahvaljujući samoprijegoru ljudi, odmicao i sve bi bilo gotovo i prije, inače »tijesnog« roka, da se nije ispriječio problem u selu Crkvice - ustanovljeno je da nedostaje oko 50 metara provodne žice. To je bio razlog da se na vrijeme ne uspostavi telefonska veza Šavnik - Trsa. Kad je o tome obavješten Obrad Cicmil, telefonom, na Boanu, od koga je zadatak i primljen, on se nije složio ni sa kakvim drugim rješenjima »dok žica prispije«, već je,, obzirom na važnost te veze, naredio Žižiću i njegovoj ekipi da se veza sa Trstom uspostavi u roku od dva sata!

»Nemajući druge mogućnosti za nabavku nedostajućeg dijela žice«, piše Žižić, »svi smo se rasporedili po kućama dotičnih sela, tražeći i skidajući sa vatre verige koje su u to vrijeme bile napravljene od žice, a sa torova uzimali gužve od žice kojima su domaćini pričvršćivali lješe na ulazima. Na taj način smo u određenom roku uspostavili vezu sa Trsom, o čemu je odmah obaviješten Cicmil. Cicmil je posebno pohvalio ekipu za ovako brzo uspostavljanje veze, a zatim izdao novo naređenje za uspostavljanje telefonske veze na dijelu Boan - Manastir Morača«.

*

Ekipa je prionula na rad, u još težim uslovima: teren veoma teško prohodan, a materijala nema. Noću je demontirana linija Potpeće - Pljevlja, (teren koji su tada kontrolisali Nijemci i četnici). U prenošenju materijala, sječi i ukopavanju stubova, glavni teret su ponijeli mještani. Svi su radili udarnički, da se što prije uspostavi telefonska veza Boan - Manastir Morača. Stručnu radnu snagu na izgradnji ove linije činili su: Joko Tomić, rukovodilac, i monteri tt-linija Vojin Zeković, Milo Karadžić i Jovan (Milonja) Glomazić. Sa seljacima, za grube radove,

uzimani su i neki italijanski vojnici sa kojima se ekipa dosta teško sporazumijevala. Radovi su završeni za 15 dana - do sredine januara 1944. godine.

Ekipa »žičara« je i ovdje, zatečena na bespuću i u krajnjoj nestašici materijala, pokazala veliku snalažljivost. Naime, u nedostatku nosača i izolatora za stubove su korišćene bukve, i to one koje se, zbog debljine, nijesu klatile i kidale žicu, a njih bi svrdlom probušili na određenoj visini i tu ugrađivali suvo drvo na koje bi se vezao provodnik. To suvo drvce zamjenjivalo bi nosač i izolator. Na toj liniji je bio jednožični vod, dok je za drugi vod korišćena zemlja. I ova linija je, kako kaže Zižić, i poslije rata dobro poslužila.

Sa proširivanjem oslobođene teritorije postavljaju se i veći zadaci u pogledu podizanja ili obnove tt-linija. Tako se, odmah po dolasku jedinica za vezu u Kolašin, počelo s uspostavljanjem voze između štaba korpusa i ostalih operativnih jedinica, koje su dejstvovale na području Crne Gore i Hercegovine. Na tome se mjesecima radilo i dosta učinilo. A sa početkom sedme neprijateljske ofanzive štab korpusa se premješta pa, u skladu sa tim, jedinice veze dobijaju zadatak da se upute u pravcu Sinjajevine i Drobnjaka, ka selu Duži, i obezbijede telefonsku vezu između štaba korpusa i pojedinih operativnih jedinica u pokretu. Do Duži su vezisti osigurali vezu, ali je dalje linija bila napuštena, pa je njeno održavanje sa jedinicama u pokretu bilo nemoguće.

Dolaskom štaba korpusa u selo Gvozd, na planini Krnovu, jedinice veze su pristupile ponovnoj organizaciji tt-veze: Gvozd - Savnik - Zabljak - Kosanica - Potpeće, Šavnik - Boan - Manastir Morača, Gvozd - prema Nikšiću.

Na opravkama tt-linija i podizanju novih, od kapitulacije Italije i oslobođenja Berana, Andrijeviće i Bijelog Polja pa nadalje - radio je Trifun Cimbaljevic. Njega je komandant Komande mjesta u Beranama, Mihailo Matović, prije rata činovnik Direkcije PTT na Cetinju, zadužio da, sa ostalim osobljem pošte Borane i radnom snagom regrutovanom od građanstva, poveže telefonskom linijom Borane sa Andrijevicom i sa Bijelim Poljem. On je te telelonske veze u rekordnom vremenu uspostavio, omogućivši komandama i štabovima jedinica NOVJ telefonske razgovore, pa je poslat u Manastir Moraču, gdje se nalazio štab korpusa. Trabalo je da radi na uspostavljanju telefonskih veza na području sreza kolašinskog i radi na radio-stanici pri štabu korpusa. Kada je korpus otišao za Srbiju, Mihailo je, na traženje Komande mjesta, ponovo došao u Borane i nastavio sa opravkama i podizanjem novih tt-linija na teritoriji bjelopoljskog, beranskog, andrijevičkog i kolašinskog sreza. Veze na područjima tih srezova koristile su komande mjesta, politička rukovodstva, štabovi partizanskih jedinica i organi narodne vlasti. Cimbaljević se sjeća mnogih teškoća iz rada na uspostavljanju veza: kada je, zbog nestašice materijala, morao da kupi parćad žice na kojima su domaćice, u dvorištima, sušile veš: kako se varakao sa četnicima i nedićevcima koji su, povremeno, upadali u njegov rejon...

Krajem 1943. godine bila su slobodna mjesta: Lijeva Rijeka, Mateševo, Andrijevica, Berane, Kolašin, Bijelo Polje, sroz durmitoriski, Piva, veći dio sreza nikšićkog, sem grada Nikšića, okolina Pijevalja, dobar dio sreza podgoričkog i drugi krajevi, na teritoriji Crne Gore. U većim oslobođenim mjestima postojale su komande mjesta, koje su bile povezane međusobno telefonskom vezom, kao i vojne jedinice koje su se nalazile na tim terenima. Krupnije jedinice NOVJ uglavnom drže Kolašin, Berane, Andrijevicu i Bijelo Polje sa širom okolinom. Djelove te teritorije one povremeno, u ofanzivama, kratkotrajno napuštaju i neprijatelj ih zauzima. Međutim, pod pritiskom snage NOVJ neprijatelj napušta ta mjesta, ostavljajući za sobom pravu pustoš. U takvim situacijama jedinice NOVJ, u prvom redu, obnavljaju porušene telefonske linije i omogućavaju u rekor-

dnom vremenu prijeko potrebne telelonske veze. Tako je Kolašin imao telefonsku vezu sa Andrijevicom i Beranama, sa Mojkovcem i Bijelim Poljem, sa Pljevljima, a preko Pljevalja i Kosanice sa Zabljakom, i, dalje, sa Savnikom, Boanom i Pivom, a preko Manastira Morače sa Gornjom Moraćom i Boanom. Telefonske veze su besprekorno radile i u vrijeme održav anja značajnih skupova, održanih od sredine novembra do sredine decembra 1943. godine: Prvog zasi jedan ja ZAVNO Crne Gore i Boke, Prvog zemal jskog zasjedan ja A VNO Sandžaka, Prvog kongresa omladine i Konferenicije AFZ Crne Gore, a pouzdano su služile i za potrebe održavanja Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNO (sredina februara, odnosno jula 1944. godine).

Telefonske veze početkom ratne 1944. godine između štabova partizanskih jedinica na području Crne Gore, uglavnom su bile dobre, a organizovana je i radio-služba. To se vidi i iz obavještenja štaba 2. korpusa, upućenog 7. januara 1944. godine iz okoline Kolašina, Glavnom štabu NOV i PO za Crnu Goru i Boku, u kome između ostalog stoji:

»2) Što se tiče upućivanja 1 judstva za Sedmu crnogorsku brigadu, postupite tačno po naređenju koje je drug komandant telefonski saopštio zamjeniku komandanta toga štaba.

3) Upućujemo vam radio-stanicu Treće udarne divizije sa šifrom i planom rada, kao i svim pripadajućim materijalom. Ova stanica će vam služiti za održavanje veze sa nama. U prilogu dostavljamo vam šilru i uput za rad sa nama. Sei vaše radio ekipe biće drug Marović.

4) Radio-stanicu koju sad imate, sa svim njenim pripadajućim djelovima, pošaljite nam ovamo radi opravke.

5) Naknadno ćemo vam dostaviti šifru i plan rada za vezu između vas i 29. hercegovačke divizije. Komandant Peko Dapćević, politički komesar Mitar Bakić«.

Glavni štab je formirao na desetine komandi mjesta, posadnih četa i partizanskih postaja u svim srezovima, na teritorijalna Lovćenskog, Zetskog, Nikšickog, Durmitorskog i drugih NOP odreda - da bi se što bol je i brže učvrstila vlast na oslobođenim područjima i obezbijedila veća budnost, budući da je neprijateljska propaganda još bila jaka, a tragovi četničkog rovarenja po terenu dosta svježi. Jedan od uslova za usp jeh bila je dobra i sigurna veza, na čemu je uporno rađeno. Bilo je posla za operativne i terenske jedinice, za bivše poštare i aktiviste sa terena. Pri tome su komandiri posadanih četa i partizanskih straža svakodnevno, telefonom, raportirali komandama mjesta, a ove komandama područja,
o stanju na svom terenu, dok su oni koji nisu imali telefone svaki peti dan morali slati pismeni izvještaj, po kuriru, dok vezisti ne postave liniju.

Politički komesar vojnog područja, u Gostilju, bio je Đuro Čagorović koji se sjeća da su u to vrijeme »medu prvim zadacima vojnog i političkog rukov odstv a bili i organizacija veze na oslobođenoj teritoriji. Pored redovne kurirske veze, koja je radila između štabova vojnih partizanskih jedinica, političkog rukovodstva i organa narodne vlasti, nametnula se potreba da se - u cilju bržeg izdavanja pojedinih naređenja i saopštenja, koja su zbog prirode i sadržine mogla biti prenijeta i telefonom - uspostave telefonske veze. Ovo je tim prije bilo nužno jer su tada bile lormirane i komande područja, komande mjesta, sreski i mjesni narodnooslobodilački odbori i to u uslovima kada su štabovi korpusa, divizija, brigada, pa i bataljona, a ponegdje i čete, što je zavisilo od terena i situacije, obavezno međusobno bili povezani telefonom.

Komanda područja u Gostilju (ondašnji danilovgradski srez) imala je telefonsku vezu sa štabom Zetskog NOP odreda, koji je takođe bio na tom terenu,

zatim sa komandama mjesta u Bioču i Lijevoj Rijeci. Imali smo vezu i sa Mateševom, gdje se nalazila jedna mala telefonska centrala na kojoj je radio Bogdanović.iz Cetinja, a ova centrala je bila vezana sa centralom u Kolašinu i Manastiru Morači. Nešto kasnije, na ovu liniju je povezana telefonom i Komanda mjesta u Dolovima Kovačevića (srezdanilovgradski). Ova linija je postavljena od strane štaba korpusa i ona je u mnogome olakšala kurirsku službu. Veza je dijelom uspostavljena po postojećim vazdušnim vodovima, a dijelom i sa vojničkim poljskim telefonskim kablom.«

Komesar komande područja Čagorović na značaj telefonske veze na ovim relacijama ukazuje i primjerom o savezničkoj vojnoj pomoći: »Savezнички avioni koji su padobranima noću spuštali oružje, odjeću, obuću i hranu, trebalo je jedne noći da padobranima spuste materijal na Radovče (10 km sjeverno od Podgorice). Bio je sporazum da avioni i to veče dođu nad Kolašinom i spuste materijal, ali se ukazala nenadana potreba da to učine nad Radovčem. Zbog toga me je nazvao telefonom komandant korpusa Peko Dapčević i posle legitimisanja
- naredio mi: kad čujem avione da zapalim vatre odgovarajućeg oblika da bi avioni na Radovče spustili materijal. Vatra je naložena kada su se pojavili avioni, ali su piloti, utvrdili da vatra ne odgovara mjestu gdje, prema dogovoru, treba izbaciti padobrane sa materijalom - pa su otišli prema Kolašinu. Ipak, kad su onamo utvrdili da nema druge vatre - vratili su se i izbacili materijal na Radovču. Narednog dana četnici i Nijemci su izvršili pokret, tako da se štab područja, sa svojim jedinicama, morao povlačiti prema Nikšiću, ne ostavljajući ništa da neprijatelju padne u ruke. Hranu koju nijesmo mogli ponijeti - odobrili smo da narod uzme.«

Za postavljanje telefonskih veza su, po sjećanju komesara Čagorovića, određivani ljudi sposobni za izvršavanje takvih zadataka. Za šefa svih tih veza određen je Božo Asanović, a u Komandi područja su ga, u šali, zvali »ministrom saobraćaja«. Božo je s uspjehom uspostavljao veze i vodio veoma razgranatu i sigurnu kurirsku službu, čiji su vojnici vješto i brzo »špartali« Crnom Gorom i uvjek stizali na vrijeme.

Drugom polovinom februara ukazuje se potreba da se u sastavu nekih većih vojnih jedinica formiraju pionirske jedinice i u sastav tog ljudstva ulazi jedan broj boraca koji imaju zadatak da opravljaju i podižu tt-linije i rade na telefonskim centralama. Prvi takav bataljon ušao je u sastav 3. udarne divizije, formiran od pionirskog bataljona italijanske divizije »Garibaldi«. Bataljon je brojio 135 vojnika i starešina, a u svonf sastavu je imao: 75 pionira radnika, 30 telefonista linijaša, 20 radio-telegrafista, 4 telefonista za rad na centrali, po jednog radio-montera za opravku telefona, te 4 oficira (niža).

Pored toga, formirana su i dva pionirska voda, svaki slijedećeg sastava: 26 pionira radnika, 18 telefonista linijaša, 10 radio-telegrafista, jedan telefonista za rad na centrali i 2 niža oficira.

» *

U maju 1944. godine štab 2. udarnog korpusa je formirao svoju četu za vezu da bi na području, koje je držao, bolje organizovao mrežu telefonskog saobraćaja i time obezbijedio neometano podizanje tt-linija, i opravku porušenih od strane neprijatelja prilikom povlačenja, a uporedo sa tim obezbijedio telefonske veze do pošta sa glavnih pravaca. U toj naredbi, izdatoj 13. maja, stoji: »Pošto je stalna telefonska mreža predata saobraćajnom odsjeku vojne oblasti ovog korpusa, to se za potrebe operativnog dijela ovog štaba formira »Ceta za vezu štaba
II udarnog korpusa«. Formirana su dva telefonsko-signalna voda. Za komandira čete imenovanje Isidor Jakšić Lala, za komesara Hibzo Porović, a za zamjenika komandira Milonja Žižić.

Za formiranje dva voda i komorske desetine uzeto je u obzir svo stručno ljudstvo koje je »preteklo« poslije popune stalne telefonske mreže saobraćajnog odsjeka vojne oblasti, te 10 boraca iz 3., 8. i 37. divizije i 7 iz Primorske grupe, koji su u bivšoj jugoslovenskoj vojsci završili telefonsko-signalni kurs (u artiljeriji ili inžinjeriji). Navedeni broj ljudstva upućen je, odmah po prijemu naređenja, komandi čete za vezu u Kolašinu. Posebno je naglašeno da vojna oblast korpusa treba u svemu da pomaže komandi čete za vezu - pri formiranju, smještaju u Kolašinu, u opremanju i obuci. U tome je bilo dosta obaveza i za šefa odsjeka za vezu korpusa, Milutina Kusovca.

U sastav ove čete povučeni su i drugovi sa telefonoskih centrala: iz Berana - Vlado Popadić, iz Šahovića - Dušan Žižić, iz Ravne Rijeke - Batrić Golović, iz Bobova - Radoš Zečević i dr. Vojna oblast je ovim drugovima našla zamjenu za rad na telefonskim centralama.

Krajem prve polovine 1944. godine radio-veze između štabova operativnih jedinica, funkcionisale su neprekidno, što omogućava efikasnu i jednovremenu borbu u napadu na neprijateljske položaje prema Metohiji i granici prema Srbiji, gdje su angažovane: 7. crnogorska brigada, 3. srpska brigada i 4. crnogorska. Takav zaključak slijedi iz plana veza štaba 2. proleterske divizije, sačinjenog 18. juna 1944, u kome se, na kraju, kaže: »Naročitu pažnju obratiti na pravilno šifrovanje i dešifrovanje depeša. Ovaj posao mora da vrši neko od članova štaba brigade. U vrlo hitnim slučajevima, kao i za manje važnije izvještaje, može se upotrebljavati i radio-telefonija i kod brigada«.

Pojedine specijalne jedinice 2. udarnog korpusa imale su, u pokretu, i poljske telefone koji su im služili za prisluškivanja telefonskih razgovora između pojedinih mjesta koja je neprijatelj držao. Te jedinice, su u momentima izvođenja akcija na pojedinim relacijama, gdje su rušile komunikacije - priključivanjem telefona na glavne vodove duž komunikacija - mogle bar donekle saznati namjere neprijatelja, i da li se kreće u pravcu akcija. Stab korpusa je formirao Izviđački udarni bataljon, sa posebnim zadacima, što se vidi iz naredbe od 28. jula 1944. godine: »Rušenju objekata na komunikacijama i na željezničkoj relaciji od Bara do Virpazara pristupite obavezno i za ovo koristite ne samo ljudstvo bataljona, već i sve stanovništvo iz blizine dotičnih objekata.

Prisluškivanje na telefonskim linijama vršite obavezno, a potom sve telegrafsko-telefonske mreže rušiti i uništavati. U ovom cilju štab bataljona će primiti jedan poljski aparat sa nešto kabla. Za štab korpusa Mitar Bakić«.

U drugoj polovini 1944. godine okupator i njegovi domaći pomagači uporno su nastojali da drže samo veća mjesta i kontrolišu glavne komunikacije u Crnoj Gori. Uporede s tim budno su čuvali telegrafsko-telefonske linije duž tih komunikacija, kako bi se njihovi štabovi, u prvom redu telefonskom vezom, mogli sporazumijevati o zaštiti svojih trupa iz Grčke, Makedonije i Albanije, koje su se pripremale za povlačenje preko teritorije Kosova i Metohije i Crne Gore. Tako se ovdje čitavo vrijeme, sve do konačnog oslobođenja Crne Gore, vode neprekidne borbe između jedinica NOVJ i Nijemaca koji se grčevito brane i teže da spasu čitav svoj ljudski i materijalni potencijal koji koncentrišu u Crnoj Gori - radi povlačenja. U povlačenju, pak, oni uništavaju materijalna dobra stanovništva u gradovima i selima, kao i telegrafsko-telefonska postrojenja. U tom periodu su neka mjesta na glavnim pravcima u Crnoj Gori po nekoliko puta prelazila iz ruke u ruku. Tako je gradić Berane od 13. avgusta do 15. septembra, dakle za mjesec dana, četiri puta prelazio iz ruku neprijatelja u ruke jedinica NOVJ i obratno, a slične sudbine su bili i Andrijevica, Kolašin, Bijelo Polje, itd. Razumije se, i veze.

U međuvremenu, savezнички avioni na slobodnu teritoriju spuštaju oružje i municiju, odjeću i obuću, hranu i dr., a u povratku prenose ranjenike za bolnice u Italiji. U toj savezničkoj pomoći bilo je i materijala za uspostavljanje novih i održavanje ranijih veza. Dobiveno je i oružje kojim je bilo lakše oslobađali ona mjesta koja je neprijatelj još grčevito držao na pravcima povlačenja, tako da nije slučajno Podgorica oslobođena 19. decembra, Kolašin 29. decembra 1944, a Bijelo Polje tek 3. januara 1945. Neprijatelj se uporno držao i na području Boke Kotorske, a sa ciljem da se preko nje izvlači, pa su ti gradići oslobođeni od 26. oktobra do 26. nov embra 1944. godine. Oslobođenjem Ulcinja, oslobođeno je čitavo Crnogorsko primorje, a oslobođenjem Bijelog Pol ja, konačno je oslobođena teritorija čitave Crne Gore.

Zbog tih brzih obrta situacije, prelaska gl adova iz ruke u ruku, čestih kidanja komunikacija, brzih prodora Nijemaca i četnika u pojedina mjesta i držanje istih dok im je to, radi izvlačenja svojih trupa, bilo potrebno-nije se moglo mnogo učiniti na nekom redovnijem poslovanju poštanske službe na slobodnoj teritoriji. No činilo se slo se moglo. Pored radio-telefonske veze, kojom su se koristili štabovi svih operativnih jedinica, neovisno od teške situacije pri vođenju borbe na svim sektorima, vezisti su danonoćno radili na uspostavljanju novih telefonskih veza između štabova viših i manjih jedinica, komandi područja i komandi mjesta, političkih rukovodstava i organa vlasti. U tom su i poštari činili što su mogli da obezbijede veze. 0 tome svjedoči i priča onda petnaestogodišnje telefonistkinje Natalije - Bebe Šćepanovic - Buiatović. U vrijeme sedme olanzive ona je radila na centrali u Kolašinu i kaže: »Telefonska centrala od 10 brojeva bila je instalirana u kući Vasa Bulatovića. Centrala u pošti bila je uništena od strane Nijemaca i četnika, prilikom povlačenja iz Kolašina, i nije se mogla opraviti za duže vrijeme, ni sa boljim materijalom. Sa centrale od 10 brojeva davali smo veze i predavali telegrame Mojkovcu, Andrijevici, Beranama i jedinicama na položajima u Lijevoj Rijeci, Mateševu i Manastiru Moraći. Pri nastupanju neprijatelja prema Kolašinu pov lačili smo se u okolinù Manastira Morače. Poslije prolaska ofanzive i ponov nog povratka u Kolašin, u onoj istoj kući je instalirana telefonska centrala od 20 brojeva na kojoj je, pored mene, radio Baćo Bolov ić rodom iz Žabijaka, a monter je bio Mirčeta Đurđić, takođe rodom od Žabijaka. Prilikom povlačenja Nijemaca i četnika, u drugoj polovini decembra 1944. godine, od Podgorice prema Kolašinu i Bijelom Polju, evakuisali smo centralu i druge uređaje u Manastir Moraču, a kasnije, nakon nekoliko dana, opet se vratili u Kolašin i uspostavili telefonske veze prema sada slobodnoj teritoriji u Crnog Gori. Početkom januara 1945. godine upućena sam, sa još dvojicom drugova, na kurs PTT na Četinju«.

Oslobođenjem Nikšića (septembar 1944) i dolaskom štaba korpusa u taj grad, pred jedinicama veze se postavio naročito težak zadatak. Naime, u to vrijeme vršene su pripreme za napad na Podgoricu, Trebinje, Dubrovnik i još neka mjesta u Dalmaciji i Hercegovini, pa4u se sa svim jedinicama koje su dejstvovale na tim područjima morale uspostaviti telefonske veze. Zato su u prvom redu korišćena očuvana postojaća postrojenja, odnosno opravljene tt-linije porušene prilikom povlačenja neprijatelja, a gdje ni njih nije bilo - podizane su nove. A kako ni stručnog kadra još nije bilo dovoljno, štab korpusaje organizovao u Nikšiću drugi po redu kurs vezista (prvi je održan početkom 1944. godine u Kolašinu). Pored kursa za telefoniste, u Nikšiću je organizovan i kurs za radio-telegrafiste. Predavač na kursu za telegrafiste bio je Milonja Žižić, a na kursu za radio-telegrafiste Blažo Marković, podoficir službe veze bivše jugoslovenske vojske. Kurs za telegrafiste je trajao od oktobra 1944. do januara 1945. godine, kada se štab korpusa premjestio u Gacko, a kurs za radio-telegrafiste je produžio s radom sve do ulaska naših jedinica u Sarajevo, aprila 1945. godine. Jedan broj ovih kursista izrasti će, kroz rad u našim jedinicama, u visoke rukovodioce veza JNA.

Mnogima od kursista je, po izlasku iz Armije, veza postala profesija i u građanstvu, u jedinicama PTT.

Radio-telegrafske veze u drugoj polovini 1944. godine odigrale su značajnu ulogu. Štabovi krupnijih jedinica, od brigade do Glavnog štaba, imali su međusobnu radio-vezu kao i vezu sa Vrhovnim štabom. Iz tog vremena veliki poslenik ratnih veza Ljubo Žarković živo se sjeća važne uloge radio veze u spasavanju i upućivanju u Italiju 500 ranjenika koje je na Piv u donio 12. korpus NOVJ, u prolazu za Srbiju, kao i još toliko ranjenika koji su zatečeni ovdje. Tada su vezisti držali veze između jedinica koje su zajedno sa narodom prenosile ranjenike, gradile aerodrom na Brezni i branile pristup ranjenicima, a poslije i sa savezničkim avionima. Napaćeni narod Pive se svesrdno založio da se, samo za 48 časova neprekidnog, danonoćnog, rada osposobi ta planinska poljana za slijetanje aviona i ukrcavanje ranjenika. Na Brezni je bila i radio-stanica kod britanskog oficira za vezu, koji je javio Bazi u Italiji da je aerodrom spreman. Tako su 22. av gusta 1944. godine došli saveznički avioni na novosagrađeni aerodrom i prihvatili 1.000 ranjenika. Radio veza se nije prekidala. Dok su se jedni avioni dizali, drugi su se spuštali i odnijeli sve ranjenike i bolesne borce. A divizije su oslobođene od nošenja ranjenih drugova, izvršile pokrete u raznim pravcima, posle koje nijedan neprijateljski vojnik v iše nije stupio na tic Piv e. To je bila velika pobjeda.

Pelar Alculin

TELEFONSKE VEZE U PIVI

Poslije razoružanja itaiijanske karabinjerske stanice na Goransku u Pivi, negdje oko 25. jula 1941. godine, održan je v eliki narodni zbor. Toga dana izabran je prvi organ narodne vlasti, pa su na zboru određeni i drugovi koji treba da preuzmu konkretna zaduženja. Štim u vezi ja sam primio poštu od dotadašnjeg upravnika Lubarde. Ta pošta će, raditi svega nedjelju dana, zbog toga što je od strane Italijana uslijedilo bombardovanje Goranska. Tako je izgorelo Goransko i pošta u njemu. Izgorio je, sem ostalog i čitav inventar. Od tada do povlačenja partizanskih jedinica za Bosnu (jun 1942) u Pivi nije bilo telelonske veze.

Januara 1942. godine Durmitorski NOP odred je učestvovao u borbi za oslobođenje dijela istočne Bosne, od Šćepan-Polja do Rogatice. Naše jedinice su tada oslobodile pomenutu teritoriju, a u sklopu toga je, negdje oko 25. januara, oslobođeno mjesto Mesići na rijeci Prači. Tom prilikom smo zaplijenili dosta poljskog kabla za telefon. Kako je štab odreda poslije oslobođen ja Mesića smješten u Varošištu, na 3-4 km od Mesića, to sam od pronađenog kabla uspostavio telelonsku vezu od Mesića do Varošišta. Tada sam bio stalni dežurni telefonista, sve do povlačenja našeg štaba iz Mesića, oko mjesec i po dana. Za one prilike to je bila dosta duga telefonska linija, a v ukao sam je sa borcima koji uopšte nijesu služili u vezi.

Poslije ponovnog formiranja organa narodne v lasti u Pivi, negdje u avgustu 1943. godine, uspostavljena je telefonska veza za potrebe komande područja u Šavniku. Veze smo uspostavili uz pomoć drugova iz Šavnika. Glavni rukovodilac je bio Milonja Zižić, a vezisti Miloš Karadžić, Milorad Mijović, Vojin Zeković i još neki. Po uspostavljanju telefonske linije Savnik-Manastir Piva zadužen sam za njeno održavanje, a bio sam i telefonista. Tu vezu i aparat sam održavao sve do oslobođenja Nikšića. Tada sam premješten u Nikšić, jer sam pripao četi /a vezu 2. korpusa vojne oblasti. Komandir te čete je bio Niko Marović. Koliko se sjećam za održavanje linije kod Komande mjesta u Goransku bio je postavljen jedan ita-

lijanski vezista, koji je to odgovorno radio. U aprilu 1944. godine uspostavili smo telefonsku vezu i sa Komandom mjesta na Trsi. Ovo je uslijedilo po naređenju Obrada Cicmila. Telefonsku liniju sam vukao od Manastira Pive do Krsca, i to sa običnim radnicima i bez ikakvih sredstava. Zatezanje žice je, recimo, vršeno pomoću poluga. Od Trsa do Krsca vodio je liniju Miloš Bjelaković.

U Nikšiću za komandira čete za vezu ubrzo je došao Lala Jakšić. Ta četa je imala oko 30 boraca i radili smo svakodnevno, pod vrlo teškim uslovima, prvenstveno zbog nedostatka materijala i sredstava za rad, ali smo, ipak, uspjeli da brzo povežemo telefonom sve ustanove koje su tada bile u oslobođenom Nikšiću. Sjećam se da su se tada u vezi isticali Milonja Žižić, Vlado Popadić, Milorad Mijović, Rajko Knežević, Vojin Zeković i još neki.

Zimi 1944./1945. održana su dva kursa za telefoniste. Prvi kurs je vodio Milonja Žižić, a ja sam mu pomagao, jer sam nešto znao iz telefonije, budući da sam u bivšoj vojsci bio telefonista i radio-telefonista. Drugi kurs smo vodili Lala Jakšić, Vlado Popadić i ja. Oba kursa su uspješno završila rad i kursisti su odmah uključeni u telefonsku službu-nakon formiranja pošta, a i nakon uspostavljanja telefonskih centrala na drugim mjestima.

Jovan GlomazM

PROŠAO SAM KURIRSKU ŠKOLU

Početkom oktobra 1943. godine upućen sam u prateću četu Glavnog štaba za Sandžak u Pljevlja. Prvih desetak dana svi novopridošli smo proveli na intenzivnoj cjelodnevnoj obuci. Učili su nas postupcima u borbi, rukovanju oružjem i bombama, gađanju, obavljanju dužnosti stražara i drugom, a ponajviše je bilo političke nastave.

Komandir čete Stanko Ćosović i politički komesar Marinko Dragaš bili su već iskusni ratnici i prekaljeni komunisti. Imali su iskustva i znanja da nas dobro podučavaju i upućuju. Poslije uspješne te zajedničke obuke, Vlajko Ilinčić, Drago Rondović, Nedeljko Jestrović, ja i još nekoliko mladih drugova određeni smo za kurire Glavnog štaba za Sandžak. Od nas desetak formirano je u pratećoj četi kurirsko odelenje. Komandir odelenja nam je bio Momir Strunjaš. Odmah zatim smo prešli na obuku koja je, sem političke nastave, bila strogo usmjerena ka dužnostima i zadacima kurira. Evo nekoliko osnovnih tema kroz koje smo se obučavali:

Orjentacija. Naučili su nas da se orijentišemo pomoću nebeskih tijela, sunca, mjeseca i zvijezde sjevernjače. Orjentaciji smo se učili prema mahovini na drveću, grobima i crkvama, pomoću buséle, mada smo nažalost, imali samo tu jednu busolu, na kojoj su nas obučavali. Valjda je i ona bila odnekud posuđena. Naučili su nas da se kod mjesnog stanovništva možemo raspitivati samo tamo gdje smo potpuno sigurni da su simpatizeri NOB-e. Tamo gdje pak nijesmo sigurni u blagonaklonost mještana trebalo je izbjegavati kontakte i orijentaciona pitanja, a u krajnjoj nuždi (kad zalutamo ili kad ocjenimo da smo u opasnosti), da nepoznatom mještaninu postavimo veliki broj pitanja o cijeloj okolini: selima, putevima, planinama, rijekama i drugom, pa i o onome što nam je već poznato. Među tim pitanjima treba naravno da bude i ono o pravcu ili mjestu koje nas interesuje, ali da sagovornik to ne osjeti.

Poslije takvog razgovora kurir je trebalo da krene u pogrešnom pravcu, dok ga sagovornik ne izgubi iz vida, a zatim da se usmjeri na pravi pravac. Bilo je ta-

kode i drugih dovijanja i vještina za orijentaciju koje su nastale kroz dugogodišnju praksu KPJ i NOB-e.

Korišćenje vodiča. Na oslobođenoj teritoriji i tamo gdje postoje naši organi vlasti i pouzdani simpatizeri NOB-e, trebalo se njima obraćati za izbor vodiča, ili su pak tu ulogu oni sami preuzimali. Na teritoriji nepouzdanoj i pod kontrolom neprijatelja, vodiče smo morali oprezno odabirati i određivati sami, ali najčešće pod prinudom. Upućeni smo da za to tražimo prvenstveno mladiće (12 do 15 godina) koji dobro poznaju teren, mogu dobro pješačiti a da nisu zavrbovani i angažovani od strane neprijatelja. Kroz razgovor je do takvih ubjeđenja trebalo doći, pa ako je sve u redu, zamoliti za uslugu - vođenje, a ako molba ne uspije, onda ga primorati, ali uz korektan odnos. Takav vodič se ispred kurira stalno morao kretati na takvom rastojanju (ovisno o vidljivosti) da bude uvijek pod njegovom kontrolom s mogućnošću sporazumjevanja. Nikada se vodič nije smio kretati paralelno ili iza kurira. To smo na obuci i praktično uvježbavali na različitim terenima, danju i noću, gdje su nam ulogu vodiča imitirali iskusne starješine i praktično nas dovodili u sve moguće situacije.

Po stizanju na cilj ili na poznati put, podučeni smo da vodiča ne treba odmah pustiti da se vrati, već ga zadržati ili još voditi sa sobom toliko vremena da on ne bi mogao blagovremeno stići u svoje polazište, i eventualnim obavještenjem, učiniti efikasnom neprijateljsku potjeru. Ako se vođenje završi dobro, bili smo dužni da se vodiču najučtivije zahvalimo i da ga podučimo kako da opravda (ako ga neko bude isleđivao) svoje angažovanje, da kaže da je na to bio prisiljen i si.

Kretanje. Za kretanje kurira preko nepoznatih terena i tamo gdje prijeti opasnost od neprijatelja dobili smo veliki broj savjeta i pouka. Kurir pri kretanju, gdje je god to moguće, mora izbjegavati kretanje preko goleti, visova i proplanaka. Morao se kretati kroz šumarke i drugo rastinje, dolje i jaruge, pored živica, ograda i slično, kako ne bi iz daljine bio prvi uočen. Sa pogodne tačke morao je dobro osmotriti predstojeću etapu puta (do granica sigurne vidljivosti), izabrati najprikriveniji pravac i zatim što prije je preći. Kurir je morao u hodu budno osmatrati napred, unaokolo, a povremeno i unazad. Rekli su nam da dobro zapamtimo i usvojimo zlatno kurirsko pravilo: *»Kurir uvijek mora prvi da vidi i čuje, pre nego što će sam biti viđen i čujan«.* Kada bi se kretao kroz šumu i preko nepreglednog terena, pa ako pred njega iz suprotnog pravca istrči divljač (zec, srna, lisica, ptičurina i dr.), tada je trebao skrenuti sa staze u stranu i zauzeti zaklon pogodan i za osmatranje, jer je gotovo potpuno sigurno daje neko iz tog Kravca naišao i pokrenuo i preplašio divljač. Morao se sigurno uvjeriti da li i da- ^e može ići tim pravcem. Kad bi negdje u šumi, kršu i drugdje, čuo oglašavanje neke ptice ili životinje (kukavica, kreja, ćuk, vrana i dr.), to nikako nije smio zanemarivati. Tada treba da zastane i u pritaji se uvjeriti da li je to »original ili falsifikat«.

Naime, često smo mi partizani a i druge vojske koristili imitiranje glasova ptica i životinja kao signale za obavještavanje pa se toga trebalo čuvati. Stazu ili put ispred sebe trebalo je, također, pažljivo gledati i blagovremeno uočiti tragove (otiske stopala) u mekoj zemlji, blatu, prašini i snijegu, ocijeniti svježinu tih otisaka i prema zaključku dalje se ravnati. Znali smo kako izgledaju donovi cokula njemačkih i italijanskih vojnika i ustaša. Pa ako su svi otisci iste vrste, znali smo i koji je neprijatelj tuda prošao. Ako su otisci bili mješavina svih ovih, zatim opanaka i još kojekakvih donova onda je to bio pouzdan znak da su tu prošli partizani.

Kurir se noću morao što besčujnije kretati. Za vrijeme obuke, praktično su nas uvjerili da se normalan (bezbrižan) hod u cokulama po tvrdom putu i u tihoj noći čuje i na nekoliko stotina metara. Stoga se trebalo kretati ivicom puta, po travnatom ili blatnjavom dijelu. Oprema kurira (odjeća i oružje) morala je biti, naročito noću, pravilno uz tijelo raspoređena i učvršćena tako da na njemu ništa ne šušti i ne zvečka. Naseljena mjesta, koja nisu bila čisto partizanska, trebalo

obavezno zaobilaziti. Bilo je i još niz iskustv enih i proverenih pouka i savjeta za kretanje kurira.

Čuvanje dokumenata. Prvo i osnovno pravilo z'a kurira je bilo da pošta (pisana poruka) koju nosi ni pod kojim uslovima ne smije pasti u ruke neprijatelju. Ako kurir dođe u bezizlaznu situaciju prvo je morao poštu pouzdano sakriti (zakopati i si.), zapaliti je da izgori i rasuti pepeo i u krajnjem pojesti je. Kada su mi prvi put ovo »pojesti« saopštili, ja sam mislio da se to oni šale. Sa nevjericom i čuđenjem sam posle pitao drugove da li to oni ozbiljno misle da se pošta pojede. Svi su mi potvrdili da je to najozbiljnije i da je moguće, a komandir je iznosio i niz primjera gdje su kuriri to i učinili. Ja sam se i dalje izvjesno vrijeme vajkao-kako jesti papir, onako opor i suv, pa sam sa parčetom harije i isporobao. Išlo je neukusno, ali sam se uvjerio da je moguće i bez posl jedica. To »jedenje« pošte mi se toliko dojmilo da sam kasnije u toku obavljanja kurirskih zadataka, kada bih primio papir, koverat ili omot, uvijek zagledao koliki je i da li ću, ako dođem u situaciju moći da ga pojedem. Ako je koverat bio veći i puniji, ja sam starješini, koji mi ga je uručivao, u šali dobacivao da ga ne bi mogao pojesti da je pogača. Srećom, u mojoj kurirskoj praksi nikada nisam došao u takvu situaciju.

Susret sa neprijateljem. Primarno je bilo da kurir svojom sveukupnom budnošću i oprezom ne dovede sebe u neposredan i iznenadan susret sa neprijateljem. Borbu sa neprijateljem, pa makar i pojedincem, kurir je trebalo da izbjegne, čak i u situacijama koje su mu obećavale siguran uspjeh. Prostore i pravce na kojima se mogao očekivati neprijatelj trebalo je obavezno zaobilaziti, a ako je to bilo neizv odljivo, onda se koristila samo noć, uz puni oprez i vještinu noćnog kretanja.

No i pored svega toga, do iznenadnog susreta sa neprijateljem, ili upadan ja u zasjedu i klopku, moglo se doći i dolazilo se. Mnogi kuriri su u takvim zasjedama i klopkama život izgubili. Stoga su nas dobro i uporno obučavali kako da brzo i odlučno reagujemo. Prvi postupak je bio da se kurir takorekuć »panterski baci« za najbliži zaklon: kamen, drvo, busiju i dr., a zatim da najbrže upotrebi bombu, pušku ili automat. Kurir nikada pušku nije smio nosili preko leđa (sa remnikom zabačenim preko glave), jer u slučaju iznenadne pojavo neprijatelja, to je isto kao i da je nema. Pušku je preko opasnih predjela morao nositi u ruci (držeći je po sredini) ili »na gotov s« i sa motkom u cijevi. Bombu je morao imati na mjestu (opasač ili džep), za najbrži dohvat i pripravnu, ov isno od vrsto, za momentalno aktiviranje. I konačno, glavni cilj mu je u takovim situacijama bio da što pre izmakne neprijatelju, makar se i vratio neobavljena posla.

Raspoznavanje. Za raspoznavanje, prvenstveno noću, sa našim jedinicama i pojedincima imali smo ugovorene znakove za raspoznavanje, »lozinku i odziv«. To se međutim, moglo obezbjediti samo za jedinice na užom prostoru, a kuriri su često išli daleko van prostora gdje važe ti zajednički znaci. Da nas ne bi obmanuli četnici, ustaše i drugi neprijatelji, predstavljajući sobe za neku od partizanskih jedinica (to su bili gotovo stalni pokušaji), kurir bi se onda iz pogodnog zaklona i odstojanja glasom brzo raspitivao za poznate iz to jedinice (odakle su, kako izgledaju), raspitivao bi se za *r** othodno borbo, događaje i sitno pojedinosti koje on zna o toj jedinici, a koje neprijatelj nikako ne može znati. Ako bi brzo dobio prav o odgovore onda je bilo sve u redu, a ako se sagov ornik razmišljao, nagađao i nije davao prave odgovore kurir se odatle morao najbrže udaljavati.

Kontakti sa narodom. Sva naseljena mjesta na pravcima kretanja kurira nisu se uvijek mogla zaobići. Nisu se mogli izbjeći ni česti susreti sa čobanima kod stoke, ljudima što rade u polju ili onima što pripremaju drva u šumi. Učili su nas da pri takv im susretima budemo obav eštajci. 1 zaista, kuriri su bili mali, ali veoma korisni obav eštajci za svoje starješino i jedinice. Trebalo se podrobno raspitati o neprijatelju, koji je, njegovoj jačini i mjestu gdje se nalazi, odkud je došao ili kuda je otišao i sve ostalo. Ovim sagovornicima, ako su nam nepoznati i ako sumnjamo u njihovu blagonaklonost, rekli bismo uvijek pogrešno podatke o na-

šim jedinicama, njihovoj jačini i namjerama. Pri tim susretima kuriri su trebali i agitovati, objašnjavajući pravednost ciljeva naše borbe i zlodjela svih neprijatelja. Učili su nas da od nepoznatih i nepouzdanih nikad rte tražimo i ne primamo hranu.

Bilo je još i niz pouka i savjeta svih vrsta, a pored toga, kuriri su poslije svakog izvršenog zadatka, ostalima pričali o svemu što su videli i doživjeli, pa se to pažljivo slušalo, usvajalo i pamtilo.

U Pljevljima smo ostali nekoliko mjeseci. Pored Glavnog štaba za Sandžak, tu su bili i štab 2. udarnog korpusa, štab 2. proleterske divizije, Oblasni komitet KPJ za Sandžak,-Sreski N00, Komanda mjesta i drugi. Gotovo cijeli Sandžak je u to vrijeme bio oslobođena teritorija. Mi smo izvodili obuku i paralelno sa njom, obavljali sve kurirske zadatke u mjestu i u cijelom Sandžaku.

Bio je to period borbenog predaha, a za mene i moje drugove sigurno najljepši i najbezbrižniji period u NOR-u. Bio je razvijen kulturno-zabavni rad, imali smo dobar smještaj, a i hrana nam je bila bolja nego u drugim periodima.

Za održavanje kurirskih veza sa drugim mjestima (Bjelo Polje, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Rudo i dr.) najčešće smo koristili prevoz kamionima, motociklima i kolima koji su se po ovim pravcima često kretali sa raznim zadacima prevoza i snabdjevanja. U zimu su međutim, naišle jake neprijateljske ofanzive i taj period je zauvjek ostao samo kao lijepa uspomena i sjećanje.

I ako su nas kroz obuku dobro obučavali svemu i svačemu i mi to gotovo sve usvajali kao osvjedočenu istinu i pravilo za postupanje ipak se uvijek i svega nijesmo potpuno pridržavali. Bilo je u nama dosta mladalačkog zanosa, nepotrebnog nadmetanja i hrabrosti, pa i nepromišljenog, što će tek kroz sopstvenu dužu praksu izčeznuti.

Tara. jednog dana dobio sam zadatak da odnesem poštu štabu korpusa u Žabljak. Snijeg je bio dubok. Dali su mi dva borffa iz prateće čete za pratioce. Uputili su me pravcem preko Ljubišnje-planine.i s^la Bobovo i Ograđenica, u blizini sela Tepca da pređem rijeku Taru i dalje, obroncima'Durmitora za Žabljak. Kod sela Tepca, na suprotnoj obali rijeke, bila je usamljena kuća i njen domaćin koji je skelom po pozivu prevozio partizane i kurire. Trebalo je doći za dana i oglasiti se da on čuje i da nas preveze. Mi smo,'uslijed gaženja dubokog snijega, zakasnili i na rijeku stigli tek kad je noć već bila mrkla.

Tara je bila mnogo nadošla, mutna i tako jako je hučala da smo se i nas trojica nadvikivanjem jedva sporazumjevali. Seljaka nijesmo mogli dozvati. Dugo sam se razmišljao što da učinim. Vratiti se nijesam smio, a ni naredni dan čekati, jer je pošta koju nosim bila hitna. Došao sam na ideju da se malo od obale udaljim unazad (od one silne huke) i da sa kraćim vremenskim razmakom, ispalim nekoliko metaka iz puške ne bi li se seljak dosjetio, to sam i učinio, pa šta bude!

Kod obale smo čekali oko pola sata i odjednom iz one vodene prašine i huke se pred nama pojavi skela i skeledžija. Laknulo nam je. Skela je bila od nekoliko velikih brvana, sastavljenih u špic i u obliku trougla. Preko brvana su bile prikovane daske, a na kraju srednjeg brvna bila je učvršćena ogromna krma.

Skeledžija nam je bez ikakovih uvodnih pitanja (samo nas je pažljivo posmatrao i slušao) rekao: »Dobro ćete se okvasiti, a čvrsto se držite sredine skele, jer je Tara podivljala«. On je pozadi nas stajao i držao krmu.

Otisnuli smo se. Kad nas je zahvatila matica rijeke i počela da kovitla, trza i udara skelu, mislio sam da se i skela raspada. Hladna voda nas zapljuskuje sa svih strana. Okrenem se, a skeledžija se drži za krmu i čini mi se ništa ne preduzima. Ti trenuci su mi izgledali kao vječnost i ja pomislih da se i skeledžija već pomirio sa sudbinom i propašću. Ali on, međutim, učini jedan snažan zaokret krmom, oslobodi nas matice i privede obali.

Radost u meni je bila tolika da nijesam ni osjetio da sam do kože mokar i da je jako hladno. U kući ovog hrabrog čovjeka i patriote brzo smo se osušili i okrepili toplom varenikom i projom. Srećom, pošta koju sam nosio bila je u dobroj torbi i nije se okvasila. Pitao sam ovog čovjeka kako je bio siguran da smo

tamo preko rijeke mi partizani? Odgovorio je da on tu uslugu čini ljudima obližnjih sela kada trebaju prijeći rijeku i da je tada mislio da ga neko od njih poziva. To je međutim, bio njegov stalni oprez, jer sam ja kasnije saznao da je on hrabro i predano kroz cijeli NOR, pružao usluge partizanima i partizanskim kuririma, a da mu je prevoženje (ponekad) ljudi iz okolnih sela služilo za opravdanje ako bi naišli neprijatelji. Zadatak je bio uspješno izvršen, pohvaljen sam za snalažljivost, a iskustvo sa Tare još jedna pouka za mene i moje drugove.

Alkohol. Kada smo, uslijed neprijateljske ofanzive, morali napustiti Pljevlje, trebalo je potpuno isprazniti i razne magacine prikupljene hrane i drugih potrepština i to prenijeti na nova i bezbednija mjesta. Sve se nije moglo transportovati pa je i nama dato da napunimo rančeve hranom i drugim potrebama. Našlo se tu u jednom magacinu i mnogo flaša pića, nekog sladunjavog vermuta, valjda od Italijana zarobljenog. Dali su nam da svaki uzme po flašu ili dvije, samo da ponovno ne dopadne neprijatelju.

Maršovali smo dugo, naporno i po velikoj hladnoći. Niko od nas mladića ranije nije pio. Možda je neko tu i tamo i okusio domaću »šljivu« ili »drenju«, ali za ovakvo sladunjavo piće nijesmo ni znali. Najednom zastanku neko se prisjetio da »potegne« iz flaše. Prihvatili smo to svi i odmah osjetili kako nas piće zagrijava i okrepljuje. Pošto je još i slatko, svi smo mi »potegli« i daleko preko mjere.

Krenuli smo dalje ispočetka činilo mi se da su nestali zamor i hladnoća, ali se ubrzo nešto počelo kovitlati i mutiti u glavi. Počeli smo se nadvikivati i pjevati, pa sve tako do ljuljanja, zanošenja, posrtanja i padanja. Naša mala kolona se sve više razvlačila i usporavala ka odredištu. Sačekivali smo se, dozivali, požurivali i oslanjali jedan na drugog. Negdje, valjda u »prikrajku svjesti«, ipak je snažno zračila spoznaja da moramo brzo ići, stići na odredište i biti sposobni za nove kurirske zadatke, a i neprijatelj iza nas da nije daleko.

Bila je to teška i mučna situacija za kurirsko odelenje. Želimo da idemo i da stignemo, a nemoćni smo, a u tu nemoć smo sami sebe naivno doveli. Komandiru našeg odelenja, Momiru, koji je za piće kao i mi bio nevičan, a i još manje otporan, bilo je, čini mi se, najteže. On se šakama udarao po glavi, čak je i plakao i govorio daje to piće otrov i da nikad neće izvjetriti iz glave. Porazbijali smo flaše i ostatak pića prosuli u snijeg, ali od toga nam olakšanje nije dolazilo.

Ćudno neko piće! Držalo nas je oko sedam sati, pa smo i narednih nekoliko dana bili tmurni, bezvoljni, bez apetita kao otrovani. Kad smo stigli na odredište, Momir je otišao u štab i izvjestio do u detalje sve kako je bilo. Nije se ni najmanje plašio odgovornosti. Očekivali smo sankcije, a iz štaba su samo rekli da sami izvučemo zaključke i pouke. Laknulo nam je, a pouka je bila toliko snažna da nikome od nas ni u toku NOR-a niti dugo kasnije alkohol nije padao napamet.

Provjera. Drago Rondović i ja bili smo nerazdvojni drugovi, još iz djetinjstva, zajedno smo otišli u partizane, na istom sastanku primljeni u SKOJ i imali veliko povjerenje jedan u drugog. Jedne noći maršovalaje prateća četa preko sela Kakmuže prema jugu od Pljevalja. Od začelja kolone, od jednog do drugog, prenosila se obavijest daje Drago Rondović nestao. Obavijest sam i ja prenio dalje, prema čelu kolone. Poslije izvjesnog vremena sa čela kolone prenosilo se pitanje: »Gdje je Stevan Illić Odgovorio sam »ovdje, u koloni« i odgovor vratio, ništa ne sluteći. Starješine su znale za naše blisko drugarstvo, pa su stoga i pitali za mene, ali ja tjjda nijesam bio u stanju da to tako ocijenim.

Prago Rondović je dezertirao (kasnije je umro kao borac NOV) a da se ni meni nj bilo kome nije povjerio. Razlog njegovog dezerterstva nikad nijesam saznao. Narednih dana ostali drugovi, kuriri, odlaze na zadatke, izvršavaju ih i vraćaju se. I po nekoliko puta se redaju, a mene komandir nikud ne upućuje. Niko mi ništa ne govori. U meni se tada počinje stvarati ubjeđenje da sumnjaju da ću i ja, kao Dragov najbolji drug, takođe dezertirati. Dugo sam se razmišljao kako da razbijem sumnju i povratim povjerenje koje se u mene do tada imalo. Našao sam jedini način da se direktno i otvoreno obratim komandiru. Prišao sam mu nasamo i reko: »U mene se zbog Draga sumnja da ću dezertirati. Ja tu sumnju

ne mogu i neću da trpim! Kad bih htjeo dezertirati, ja sam to i do sada mogao i uvijek mogu. Dajte vi meni najteže zadatke, pa ćete se uvjeriti«.

Komandir se branio da to nijesu sumnje, da sam ja jedan od najboljih kurira, da sam umoran i da me čuvaju za teže zadatke itd. Za mene to nije bilo ubjedljivo i ostali smo svaki pri svome.

Jednog od narednih dana pozvao me komandir, i uručujući mi koverat, saopšti da ga nosim komandantu 2. bataljona 3. sandžačke brigade, Danilu Jauковiću, na borbeni položaj.

Tog dana 3. sandžačka brigada i posebno njen 2. bataljon vodili su žestoku borbu sa neprijateljem poviše sela Vrulje. Otišao sam u sami borbeni položaj, kuršumi su fijukali oko glave, pa sam se prebacivao od zaklona do zaklona i puzao. Komandanta Jaukovića sam našao u prvoj borbenoj liniji. Predao sam mu pismo. Pročitao je i nešto malo se zamislio. Pogleda u mene a zatim izvadi blok iz torbice, napisa nešto, iskinu list i zatvori ga u koverat. Uruči mi koverat i poželi srećan put. Vratio sam se čak i brže nego što je moj komandir očekivao.

Posle toga normalno sam određivan na kurirske zadatke, a zapadali su me i oni najteži i najdelikatniji. Razmišljao sam dugo da li je to bila samo provjera i došao do ubjeđenja daje bila. Jer zašto bi mene jedinog od kurira Glavnog štaba slali čak do komandanta bataljona. Naime, praksa je uvijek bila da mi kuriri Glavnog štaba nosimo poštu samo do štaba brigade, a brigadni kuriri su išl i dalje do bataljona, jer su bolje poznavali teren, razmještaj bataljona i komandante i komandire u bataljonima. Bilo mije dugo žao što se u mene posumnjalo, ali sam vremenom, kasnije sve više postajao ubijeđen da je provjera, pa i ovakva, bila nezamjenjiva nužnost u našoj borbi, bez obzira o kome se radilo.

Preći put. Jednom smo Vlajko Ilinčić i ja dobili zadatak da u paru idemo i da nosimo poštu do jedne jedinice udaljene oko tridesetak kilometara. Nama je, međutim, maršruta određena obilaznim pravcem gotovo dvostruko dužim od onog najkraćeg. Skrenuta nam je pažnja da na tom prečem putu često vršljaju četnici i da ga obavezno moramo zaobići. I unatoč toga mi smo se samovoljno odlučili za preči put! Učinili smo to zato što je u blizini tog prečeg puta bila Vlajkova kuća, a i da se hranom dobro okrepimo i snabđijemo.

Tako je i bilo. Srećno smo prošli, dobro se nahranili i rančeve napunili brašnjenicom i sirom. Isto tako, brzo i srećno smo se i vratili. Na vrijeme smo bili i zaboravili, a u štabu su se iznenadili kako smo se brzo vratili. Da nijesmo otuda donijeli poštu ne bi nam ni vjerovali da smo tamo bili! Slagali smo da smo gotovo cijelim putem trčali. Tako je i ostalo neko vrijeme i mi, misleći da je to već zaboravljena prošlost, odali smo tajnu našeg «brzog izvršenja zadatka«.

Jednog dan zatim pozvaše nas na sastanak aktiva SKOJ-a. Sastanku bi prisutan i pomoćnik komesara prateće čete. Sekretar aktiva otvori sastanak i saopšti samo jednu tačku dnevnog reda: »Pitanje nedisciplineе drugova Stevana i Vlajka«. Kritike su pljuštale sa svih strana. Mislim da nije bilo ni jednog člana koji nam nije uputio kritiku i prijekor. Bilo je i predloga za kaznu, pa čak i za isključenje iz SKOJ-a i prekomandu u neku drugu borbenu jedinicu. Nikada do tada nisam bio toliko postiđen i posramljen! Od nas se zahtevala samokritika, a Vlajko i ja, sem obećanja da nam se to više nikada neće dogoditi, nijesmo mogli ni riječi prozboriti. Kao da se jezik zavezao. Nijesu nas kaznili, ali nikakva kazna ne bi uvećala efekat ovog sastanka. Ta naša lakomislenost i nepromišljena hrabrost, da sami izabiramo preči put, ostala je trajnom poukom i nama i ostalim drugovima.

Skidanje linija. Bio je januar 1944. godine. Pozva me komandir prateće čete i saopšti zadatak da u ulozi komandira sa grupom boraca odem na prostor sela Kosanice i da tamo izvršim demontiranje poštanske (predratne) telefonsko-telegrafske linije na dužini od oko šest kolometara. Naravno zatim sakupimo žicu i čašice (tako smo tada nazivali Dorculanske izolatore) i da sve to seoskim zapregama dopremimo u selo Borovo, gdje se tada nalazio Glavni-štab za Sandžak. Od ovog materijala trebalo je potom da se izgradi linija veze od sela Borova do

Kovrena i tamo da se spoji sa već postojećim linijama. Pošto sam prije rata često gledao poštare kako popravljaju linije i za to posjeduju specijalni alat i pomagala za penjanje na stubove, odmah sam upitao šta se od toga nama daje. Komandir reče da od toga nema ništa, nego nekoliko običnih čekića, klešta, sjekira, pijuk i testerà i da sa tim možemo raditi. Pitao sam dalje da li u grupi, ili u četi među ostalim borcima, ima neki koji je bio poštar i koji to zna raditi. Odgovor je bio da nema.

Kada je već trebalo da krenemo sjetio sam se da upitam da među zarobljenim Italijanima (bila ih je veća grupa što su radili pri komori i u radionicama) slučajno nema takvih. I zaista, našli su među njima trojicu vezista pa su nam ih dali u sastav grupe.

Liniju je trebalo demontirati a i vratiti se (dovesti materijal), za jedan dan.

Kad smo došli na mjesto rada-slika je bila crna i tužna. Temperatura oko minus deset. Ruke i u rukavicama zebu. Snijeg visok, a na pojedinim mjestima smetovi toliko duboki da se ni stubovi nijesu vidjeli. Čašice (izolatori) nijesu na ovoj liniji samo navrnute na nosače, nego su i cementom zalivene. Počeli smo odmah vrijedno raditi, a rezultati ništavni. Izolatori se ne daju skidati, žica neka (bimetal na) tvrda i kruta, pa se bez teške muke ne da savijati u koturove. Da nije bilo one trojice Italijana, ništa vrijedno mi ne bismo uradili. Oni su predložili da otpilimo male dijelove stubova sa nosačima i izolatorima i da ih tako nosimo.

Krenuo je nekako posao, ali kad je pao mrak, mi još nijesmo bili uradili niti jednu trećinu. Na svoju ruku sam odlučio da prenoćim u tom selu, uz sopstveno obezbeđenje, pa da sutra nastavimo rad. Ujutro sam našu grupu ojačao sa desetak seljana, koji su se odmah odazvali i uz ogroman napor svih do noći smo uspjeli prikupiti određenu količinu materijala.

U štab smo stigli tek trećeg dana u zoru. Bili su zabrinuti za nas i već se pripremala druga jača grupa da nas traži. Bio sam u neizvjesnoti i strepnji kako će reagovati na moj postupak. Kad sam potanko ispričao šta i kako smo radili bio sam pohvaljen od komandanta Glavnog štaba.

Velimir Jakić. Mi kuriri smo, u odnosu na ostale borce, bili privilegovani time što smo svakodnevno kontaktirali sa rukovodiocima i starješinama, od najnižih do najviših činova i funkcija. S obzirom da su svi rukovodioci bili iskusni ratnici, osvjedočeni komunisti, obrazovani, hrabri, nosioci i kreatori drugarstva i čestitih međuljudski odnosa, bratstva i jedinstva i tumači ciljeva NOB-e, to je svaki susret sa njima bio od velike koristi jer se nešto novo saznalo, čulo ili vidjelo. I na formiranje moje ličnosti borca i komuniste oni su najjače uticali. Ipak, najsnažnije me se dojmio i najplemenitiji utisak na mene ostavio Velimir Jakić, komandant Glavnog štaba za Sandžak.

Bio je to predratni član KPJ, a po zanimanju - inž. šumarstva. Svi smo znali i sa dubokim žaljenjem uočavali da je teško bolestan (umro je 1946 god. od tuberkuloze, kao pukovnik JNA; proglašenje za Narodnog heroja Jugoslavije), ali on nikad nije imao predaha ni znao za umor. Kao da se rodio i živio samo za NOB-u i revoluciju! Cini mi se daje naša NOB-ajoš duže trajala, da bi i on još duže živio. Za njega nije bilo velikih i malih stvari, ni velikih i malih ljudi. Za sve i svakog uvjek je našao vremena, strpljenja i pravog ljudskog razumjevanja. U kontaktu sa njim nestajala je svaka razdaljina, usiljenost i konvencionalnost.

Velimir je nalazio vremena da se raspita i za najsitnije brige i pojedinosti svog sagovornika da odmah uputi savjete, ohrabrenja i pomoć. Uzeo bi pred sebe topografsku kartu i »opisivao« maršrutu kretanja. Ni jedan detalj (put, kuća, potok, šuma, drvo, kamen, most i dr.) ne bi bio izostavljen! Ukazivao je na sva moguća opasna mjesta i upućivao kako ih proći. Meni se činilo, naročito kad bih prošao opisanu maršrutu, daje on u nju na svakoj tački uživo gledao jer sve je bilo potpuno vjerno i baš onako kako je rekao! Kako može to sve tako vjerno vidjeti gledajući samo u onu kartu, u koju seja tada nisam nimalo razumjevao? To je za mene bilo pitanje puno divljenja. Da li ću ja, ikada u životu steći takvu naobrazbu, spoznaju i ljudskost? Žudnja za tim narastala je u meni.

Bilo je mnogo kurirskih zadataka, mnogo doživljaja i mnogo novih iskustava. Kroz pola godine svi mi, tadašnji kuriri Glavnog štaba, otišli smo na dužnosti komandira i delegata vodova i druge dužnosti starješina, a na naša mjesta su došli mlađi drugovi. Ja sam, poslije kraćeg kursa, otišao za pomoćnika komesara čete u 4. sandžačku udarnu brigadu. Dužnost kurira, za mene i moje drugove, bila je nezamjenljiva škola borbe, revolucije i ljudskog stasanja.

Stevan Ilić

RADIO-VEZE TREĆE UDARNE DIVIZIJE

Sa većnicima Drugog zasedanja AVNOJ-a iz Crne Gore i Boke u štab 2. udarnog korpusa u Kolašin 25. decembra 1943. godine stigla je iz Jajca i grupa radio-telegrafista sa radio-telegrafskog kursa Vrhovnog štaba NOV i POJ. U grupi smo bili Ibro Lojo, Drago Veselinović, Branko Vukajilović Lala, ja i još neki drugovi.

Pri štabu 2. korpusa već je postojao manji trenažni kurs radio-telegrafista, koji su vežbali po planu i programu kursa, te praktično radili na radio-stanici 2. korpusa, održavajući radio-veze sa učesnicima: Božom Radoševićem, Brankom Sučevićem i dr.

Šef radio-službe 2. korpusa bio je Pavle Bojčević, koji je, ujedno, bio i glavni radio-telegrafista korpusa.

Prvih dana februara 1944. štab 2. udarnog korpusa dobio je iz savezničke vojne pomoći koja je doturana padobranima, direktno u Kolašin i preko aerodroma u Beranama i Njegovuđu - nekoliko radio-stanica tipa MK-2 (B-2/43). To su u ono vrijeme bile najsavremenije radio-stanice, za specijalnu upotrebu imale su ih engleske vojne misije širom sveta, davane su francuskom Pokretu otpora i si. To je bila radio-stanica KT, 20W, u kožnom koferu, teška 11 kg, pogon 6V 220V, snabdevena kristalima za predajnik i zavijnicama (vanjsko oscilatorno kolo), podesna za simpleksan rad i specijalno rađena za veze na velikim rastojanjima, uz odgovarajući izbor kristala. Nije imala mogućnosti kontinuiranog odabiranja predajnih frekvencija.

Štab 2. korpusa je 16. februara od dobijenih radio-stanica jednu MK-2, odnosno B-2/43, dodelio štabu 3. udarne divizije. Za šefa radio-službe i, istovremeno, za glavnog radio-telegrafistu u štabu 3. divizije određen sam ja, a za mog pomoćnika Drago Veselinović.

Do tada je šef radio-službe i glavni radio-telegrafista u štabu 3. divizije bio Josip Žauhar, a štab je raspolagao sa radio-stanicom iz serije SET. Sa ovom radio-stanicom štab 3. divizije održavao je vezu sa štabom 2. korpusa, a povremeno, dva puta sedmično, i sa Vrhovnim štabom NOV i POJ. Ta veza je verovatno bila zadržana i posle formiranja 2. udarnog korpusa, 11. septembra 1943. godine, u čiji sastav je ušla i 3. divizija, rezervni kanal radio-veze sa VŠ, a isto tako i šifra. Bila je praksa da Vrhovni štab sa nekim divizijama ima neposrednu radio-vezu i nakon što su ove ušle u sastav korpusa. Ta veza je, kako se kasnije pokazalo, u dosta slučajeva, a naročito u kritičnijim situacijama, bila od velike koristi.

*

Pošto je prema radiogramu Vrhovnog štaba od 16. januara 1944. formirana Primorska operativna grupa, to je, prema naređenju štaba 2. korpusa, dotadašnji šef radio-službe i glavni radio-telegrafista 3. divizije, Žauhar, sa radio-stanicom otišao u štab te nove formacije NOVJ. Posredstvom šefa radio-službe 2. korpusa,

sa štabom Primorske operativne grupe razmenjeni su radio-podaci za vezu sadejstva sa štabom 3. divizije. Ova radio-veza sadejstva je održavana negde do sredine juna 1944, kada je ugašena jer nije bila puno korištena od strane štabova, niti se na ovoj radio-vezi puno insistiralo (verovatno zbog nepostojanja šifre). Zbog toga je bila praksa da i radio-veze sadejstva idu preko radio-službe štaba 2. korpusa.

Nakon formiranja 37. sandžačke divizije, posredstvom šela radio-službe štaba 2. korpusa, 4. marta su razmenjeni radio-podaci za vezu sadejstva između štaba 3. udarne divizije i štaba 37. divizije. Ova veza je došla do izražaja uglavnom za vreme borbi za Mojkovac i Bijelo Polje, u periodu maj-jun 1944. godine, kada je i ugašena. Tako su veze sadejstva i sa 37. divizijom kasnije održavane posredstvom radio-službe štaba 2. korpusa. Inače, šef radio-službe i glavni radio-telegrafista u štabu 37. divizije, u to vreme, bio je, Branko Vukajilović Lala.

Iz vremena borbi vođenih početkom aprila 1944. zapisano je da su »veze svih jedinica koje su napadale u dolini Zete sa štabom 2. korpusa ušle u radio-mrežu štaba 3. divizije«. Ova konstatacija je izneta u istorijskoj građi o borbama u Crnoj Gori u 1944. godini, a rešenje je bilo ovakvo: pred napad na Spuž i Danilovgrad, komandant 2. korpusa bio je u štabu 3. divizije u selu Sviba (Piperi). Da bi se obezbedila radio-veze komandantu korpusa - kako sa svojim štabom tako i sa štabom Primorske operativne grupe - izmenjani su dopunski radio-podaci pa je 7. jula 1944. godine povećan broj radio-veza kako sa 3. divizijom tako i sa Primorskom operativnom grupom, a prednost u stupanju u vezu i u predaji radiograma data je radio-stanici štaba 3. divizije. Telegrami koji su dolazili od Vrhovnog štaba i Primorske operativne grupe u štab 2. korpusa, i koji su bili interesantni za komandanta korpusa, šifrovani su po šifri 3. divizije i njoj predavani, i obratno. Prema tome, ovo je, u suštini bio rad po radio-pravcima sa nešto više planiranih veza, tako da su one bile permanentne zbog velikog kapaciteta radio-saobraćaja. Rad u radio-mreži bi bio i nemoguć, bar prema sadašnjoj definiciji radio-mreže, jer su sve radio-stanice mogle raditi samo simpleksno.

Dok je komandant 2. udarnog korpusa bio na osmatračnici komandanta 3. divizije, iznad samog Spuža i Danilograda, telegrame su odnosili i donosili kuriri u s. Svibi, gde je bila radio-stanica, odnosno štab 3. divizije, a to je nešto oko 7 km udaljenosti. Po ovoj »radio-mreži« je došla i depeša od Vrhovnog komandanta druga Tita »da se pređe u ofanzivu na svim sektorima«, što je odmah i saopšteno u štabu i bilo razlog za veselje, radost i polet, jer su jedinice već bile pred napadom, odnosno ofanzivom - u dolini Zete.

Konstatacija štaba Primorske operativne grupa izrečena već 10. aprila, da napadi od 8. i 9. aprila 1944. godine u dolini Zete nisu uspeli, i to ne samo zbog »zakašnjavanja jedinica za napad« nego i »zbog odsustva veza za sve vreme napada« - može se uzeti kao tačna ukoliko se odnosi na niže štabove i njihove jedinice, jer oni nisu imali ni telefonskih ni radio-sredstava, a kuriri su, kada se uzme u obzir teško prohodno zemljište, zakašnjavali.

Lično mislim da su se posle ovog neuspeha i »odsustva veza za celo vreme napada« i naši štabovi nešto drukčije postavili prema tehničkim sredstvima veza i došli do ubeđenja daje veza sastavni deo komandovanja i sadejstva i da se mora postaviti na pravo mesto, odnosno pod neposrednu brigu štaba i komandanta.

S tehničke strane gledano, radio-veza sa Primorskom operativnom grupom je postojala, samo se kao veza sadejstva od strane štabova nije puno koristila, što će biti slučaj i kasnije, sa radio-vezama sadejstva sa štabom 37. divizije, te štabovima 2. i 5. divizije u periodu maj-jun 1944. godine., Na neposrednim radio-vezama sadejstva štabovi nisu puno insistirali, pogotovo ako sa pogodnije bile kurirske i telefonske veze. Zbog nepostojanja šifri sadejstva, ili zbog nezainteresiranosti štabova, pošto je bila praksa da i radio-veze sadejstva idu preko radio--službe štaba 2. korpusa.

Radio-stanica je imala samo jedan akumulator od 6 v i punili smo ga običnim dinamom, demontiranim sa nekog kamiona. Dinamo bismo učvrstili na drvo ili ogradu i, pomoću provizorno napravljene ručice, rukom okretali i punili

akumulator. Pošto nije bilo instrumenata koji bi pokazivao sa kolikom se strujom akumulator puni, radom smo brzo utvrdili da je potreban jedan sat puniti akumulator da bi radio-stanica mogla raditi 15 minuta na primo-predaji. Ovo je značilo da se mora raditi brzo i ekspeditivno, pa je odmah, posle naređenja načelnika štaba divizije, angažirana desetina boraca iz zaštitne jedinice štaba divizije, ili, još tačnije rečeno, dinamo su okretali i neki organi štaba, kuriri, kuvari, fotograf i dr. jer puniti akumulator sa nešto oko 2. A struje je zaista bio spor i neretko mukotrpan posao.

Pošto je punjenje akumulatora sa običnim dinamom i ručnim okretanjem bilo sporo i teško, to se 12. aprila, odmah posle pomenutog napada u dolini Zete, pristupilo poslu da se i to povoljnije reši, najpre prilagođavanjem običnog točka sa seljačkih kola i transmisionog prtenog kajiša za pogon nogama, a odmah zatim i korištenjem mlinskog točka vodenice.

Za vreme boravka štaba 3. divizije u selu Bioče, pored Morače, koristili smo točak vodenice, koja je bila kod samog mosta, na levoj obali. Kada se to malo uhodalo, što nije bilo tako brzo, jer še prteni kajiš često kidao već je naređen pokret za Kolašin, komunikacijom uz Moraću, kojom smo, ceo dan išli žedni, jer se do vode nije moglo doći, zbog žurbe i duboke klisure.

U Kolašinu je štab 3. divizije preko divizijske baze, koja je dugo vremena bila u Kolašinu, dobio od korpusa jedan benzinski agregat, specijalno za punjenje akumulatora engleske proizvodnje, te dve kante benzina, tako da je problem punjenja akumulatora rešen na zadovoljavajući način.

Radio-stanica MK-2, odnosno B-2, mogla je raditi i na niskonaponsku mrežu 110-220 volti, ali se ova, zbog velikog variranja napona, vrlo malo koristila, a nisu se smele prikjučiti na niži odnos transformacije da ne bi došlo do pregorevanja. Zato se, uglavnom, radilo na akumulator i tamo gde je gradska mreža postojala, recimo u Kolašinu i Bijelom Polju.

Za proveru i kontrolu antenskog izboja uvek se, pored instrumenata na radio-stanici, koristila i glimerica, bez obzira što je ovaj izboj pokazivao i volt-miliampermetar na radio-stanici. Sa glimaricom se kontrolisao izboj po celoj dužini antene, tako da nikad nije bilo sumnje da li antena »zrači« ili ne, odnosno da je postignuto najbolje korisno opterećenje antene.

Zbog ranijeg neuspeha u napadu na Mojkovac, drugi napad, odnosno odlučni protivnapad, pripremljen je temeljitije i u najvećoj tajnosti, tako da ni radio-veze nisu smele raditi na predaji. Zbog toga smo 23. aprila sa radio-stanicom 2. korpusa ugovorili i razmenili posebne znake za kontrolu radio-veza zakazanu za 20.30 časova budući daje napad planiran za 21.00 čas. Ova kontrola je izvršena iz sela Bjelojevića (desna obala Tare, južnije od Mojkovca). I komandant i komesar divizije bili su lično prisutni proveri, želeći da se uvere u to da li postoji veza i kakvog je kvaliteta, te da li će zadovoljiti potrebe komandovanja sa štabom 2. korpusa i štabom 37. divizije. Ovu pojedinost navodim, jer želim istaći da su se naši štabovi sve više oslanjali na tehnička sredstva veze i da su dolazili do ubeđenja da je veza elemenat komandovanja. Taktika i brzina borbenih dejstava već su bili takvi da se nije moglo osloniti samo na dobro i detaljno izdanu borbenu zapovest i kurirske veze. U ovom slučaju sredstva veze, i vezisti, su odlično položili isplit, jer je već sutradan, 24. aprila, sa Razvršja (kod Mojkovca) prvi put uspostavljena radio-veza sa štabom 9. brigade, koja je tada bila na Pelevom Brijegu, a radio-veza sadejstva sa 37. divizijom korištena je tog dana od strane oba štaba.

Kako je Bijelo Polje oslobođeno noću 29/30. aprila 1944, to je odmah ujutro štab 3. divizije došao u taj gradić, gde su uslovi za rad i radio-veze bil znatno bolji. Ubrzo je uspostavljena i telefonska veza sa štabom 2. korpusa, a nešto kasnije i sa brigadama.

Pošto je za nas uvek bilo poteškoća i oko snabdevanja papirom, to su i kuriri, kada god bi negde našli neki bolji papir, donosili nama na radio-stanicu. Tako su jednom iz srušene sudske zgrade u Bijelom Polju donijeli nekoliko blokova blanko sudskih poziva, koji su čak bili slični pravom obrascu telegrama,

te smo ih dugo koristili za prijem telegrama. Doneli su i jedan delovodni protokol kojeg smo koristili za vođenje stanja veza, koji je posle dva meseca vođenja uništen.

Da bismo štedeli benzin i habanje benzinskog motora, za punjenje akumulatora smo koristili jednu niskonaponsku »hidrocentralicu«, koja se nalazila na rečici Lješnici kod samog mosta u severnom delu grada. Ovu »hidrocentralicu« je posedovao neki privatnik verovatno za pogon stroja, On nam je dozvolio da se njome koristimo, a pokazao nam je i kako se može puniti akumulator. Tada smo već imali i akumulator engleske proizvodnje, sa »tvrdom« kiselinom, odnosno imao je pihtijasti elektrolit koji se prilikom transporta nije mogao izliti, što je u onim uslovima transporta na tovarnim grlima bilo veoma važno. Tako se jedan akumulator punio dok je drugi bio u radu.

Štab 3. divizije je imao daleko drugačiji odnos prema vezi kao elementu komandovanja i sadejstva, pa je u potpunosti preuzeo brigu da ona zauzme svoje pravo mesto. U prilog tome navodim i ove primere:

- o svim pitanjima vezanim za radio-veze tražena su moja mišljenja i predloži, kao šefa radio-službe, uključujući tu i stručno mišljenje o tome kakvi će biti uslovi za održavanje radio-veza iz rejona gde štab treba da se premesti, kakvi su uslovi održavanja veza u toku pokreta, zastanaka na putu do tog mesta i si.
- o snabdevanju radio-stanice svim potrepštinama brinuo je direktno štab.
- Konačar je skoro uvek među prvima određivao mesto za radio-stanicu, koje najbolje odgoVara uslovima njenog postavljanja, a te uslove su postavljali radio-telegrafisti;
- ekipa koja je radila oko radio-stanice, za svoje neposredno i lično osiguranje bila je snabdevena automatima i pištoljima, a u toku pokreta, u svakoj kritičnoj situaciji, dodeljivano nam je i po nekoliko boraca kao neposredno obezbeđenje;
- dešavalo se da pri radu na zastancima i po lošem vremenu i najuži organi štaba daju svoje pelerine da bi se napravila nastrešnica pod kojom bi stanica mogla da održi vezu:
- u štabnoj kuhinji se ranije, na primer, hranio samo šef radio-službe, odnosno glavni radio-telegrafista, dok su se ostali radio-telegrafisti hranili u kuhinji zaštitne jedinice. Sada je bilo naređeno da se svi radio-telegrafisti hrane u štabnoj kuhinji, ili, još tačnije - naređeno je ekonomu i šefu kuhinje da radio--telegrafisti ne smeju ostati bez hrane bez obzira kada dođu na objed;
- vojni islednik i komesar divizije su, izuzetno, dozvolili da se od zaroblje-nika može uzeti ručni sat jedino ako je potreban za radio-stanicu, jer su svi znali da bez tačnog vremena radio-stanica ne može da radi;
- zabranjen je pristup svim nenadležnim licima u prostoriju, ili na mesto, gde su se nalazili radio-stanica i šifrant, jer su ovi uvek bili zajedno - za vreme rada, u vreme odmora i si.

«

ŠIFRE SA 5 i 4 BROJA

Sada da navedem i članove radio-službe 3. udarne divizije. To su podaci za 25. maj 1944, kada je veliki deo naših snaga bio angažovan u odbrani mostobrana Brodarevo. Tada sam, šef radio-službe divizije i glavni radio-telegrafista, bio u štabu 3. divizije, dok su radio-telegrafisti u štabovima brigada bili:

- u štabu 3. divizije, Gojko Vujanić, u 5. brigadi - Penp (prezimena se ne sećam poginuo na mostu u Dugoj Resi 11. maja 1945.
- u štabu 7. brigade - Boško Veković i u štabu 9. brigade - Zdravko Žeželić. Veziste su još nazivani vezista divizije, ili vezista brigade, jer se nazivi načelnik veze, ili referent veze, u toku 1944. godine, bar u 2. udarnom korpusu, nisu upotrebljavali.

U pogledu potčinjenosti ja sam, kao šef radio-službe, bio potčinjen neposredno načelniku štaba, što je bio slučaj i sa šefom šifrantne službe, dok je komandir kurira bio potčinjen komandantu.

Sa štabom 2. udarnog korpusa koristila se petobrojčana šifra, koja je bila složenija, a sa štabovima brigada četverobrojna, jednostavnija, koju su znali napamet i šifrant i načelnik štaba. Tako se u kritičnijim situacijama dešavalo da šifrant, još dok je radio-telegrafista primao telegram, isti dešifruje, da su u isto vreme završavani i prijem i dešifrovanje telegrama.

ŠIFRANTOV »KIKS« PRED BRODAREVOM

U kritičnijim situacijama i za vreme pokreta, odnosno rada na zastancima, uz radio-stanicu je obično bio i načelnik štaba, te je sam odmah i pisao i šifrovao, odnosno dešifrovao telegram. Dešavalo se da se, zbog smetnji, po neka brojka ili grupa ne primi, ili se primi nesigurno, ali pošto je istovremeno vršeno i dešifrovanje, a ono je bilo jasno - odmah je rečeno radio-telegrafisti da je sve u redu i da nije potrebno gubiti vreme na ispravkama.

Sećam se da nam se 13. maja 1944. godine, u situaciji kada je trebalo obezbediti mostobran i prolaz za prihvat 2. i 5. divizije koje su se varačale iz Srbije, desio jedan »kiks«. Naime, iz štaba 2. korpusa primljen je telegram sa najhitnijom oznakom (DDD), a odmah iza njega jedan običan (bez oznake hitnosti). Razume se, šifrant je odmah dešifrovao onaj sa oznakom »najhitnije« i odneo ga u štab divizije, rekavši da će onaj »obični« dešifrovati kada se vrati. Kada je posle jednog sata dešifrovao drugi telegram, pokazalo se daje, zabunom i zbog brzine, oznaka hitnosti zamenjena, jer se onim »najhitnijim« molio štab 3. divizije da, ako može, na Pešteru pronađe dobrog jahaćeg konja za komandanta 2. korpusa, a u onom »običnom« je posredovano naređenje Vrhovnog komandanta o hitnom stvaranju mostobrana i obezbeđenju prolaza za prihvat 2. i 5. divizije, koje su se, pod veoma teškim uslovima, povlačile iz Srbije, pa je ovaj zadatak bio najhitnije prirode.

U prihvatu 2. i 5. divizije u Sandžaku, i nakon održanog savetovanja između štabova, 26. maja su razmenjeni i radio-podaci za radio-vezu sadejstva između 2,
3. i 5. divizije. Međutim, ta se radio-veza nije koristila, niti su na njoj štabovi insistirali, jer nije bilo neke naročite potrebe, budući da su sa tim jedinicama i štabovima bile dobre radio i telefonske veze preko štaba 2. korpusa. Zbog toga su ove radio-veze sredinom juna 1944. ugašene kao nepotrebne, jer je radio-služba
3. divizije bila jako opterećena.

Ocena štabova da su telefonske i radio-veze bile odlične, izneta u istorijskoj građi, može se uzeti kao sasvim tačna. Razlog za tako dobre veze bio je i to što su štabovi bili koliko-toliko stacionirani, pa time i uslovi rada i održavanja veza nešto bolji, kao i činjenica da su štabovi došli do saznanja da se bez dobrih veza ne može uspešno komandovati, rukovoditi i biti u toku situacije koja se veoma brzo i nepredvidivo menjala i nametala. Ovde se, prvi put, pojavio i zahtev upravnika divizijske baze 3. divizije, koja je bila u Kolašinu - da mu se obezbedi dobra veza sa štabom divizije, a bilo je reči i o tome da i divizijska baza mora imati radio-vezu sa štabom, što nije realizovano zbog nedostaka odgovarajuće radio-stanice i radio-telegrafista, a bila je uvek dobro povezana sa štabom divizije - telefonskom vezom preko štaba 2. korpusa.

Jedan od najradosnijih dana bio je 28. maj 1944., jer je tada primljen telegram od štaba 2. korpusa u kojem je bilo obaveštenje o neuspelom desantu na Drvar i, što je najvažnije, da se sve dobro završilo. Primljen je bio i dosta dug telegram kojim je izložena vojno-politička situacija kod nas i u svetu. Iako se svaki metak morao strogo čuvati, ovog dana ih je prilično ispaljeno u Bjelom Polju - u znak veselja i radosti. Mislim daje tog dana i noći bio i najveći saobraćaj preko radio-veze štaba 3. divizije, jer je primljeno i predano nešto oko 1.600 grupa šifovanih telegrama - što je ostao rekord uopšte.

KOMANDANT KORPUSA MI JE »UVALIO« V-100-A

Prilikom naglog napuštanja Bijelog Polja i premeštanja u dolinu Ravne Rijeke, kod Slijepac mosta, pokvarila nam se radio-stanica MK-II (B-2/43), u stvari, pregoreo je grafitni otpornik u ispravljačkom delu za napajanje prijemnika. Pošto prijemnik tog dana, 23. juna, nije radio, to su telegrami, posle nešto dužeg pozivanja, predavani »na slepo«, da bi se kasnije utvrdilo da su bili i primljeni od strane učesničkih radio-stanica. Sutradan smo radio-stanicu odneli u štab 2. korpusa, u Manastir Moraču, odnosno u Đuđevinu, kod šefa radio-službe 2. korpusa, poručnika Pavla Bojčevića. On je pregoreli otpornik popravio tako što je na njega, običnom grafitnom olovkom nanio tanak sloj grafita i taj sloj toliko dotjerivao daje prijemnik normalno radio, što se očitavalo na instrumentu volt-miliampermetru radio-stanice. Koliko sam bio srećan što je radio-stanica, makar i provizorno, tako brzo popravljena, toliko i nesretan kada mi je rečeno da je komandant 2. korpusa naredio da se ova radio-stanica zadrži u štabu korpusa, a da se štabu 3. divizije dodeli druga radio-stanica tipa V-100-A, takođe nova, sa pogonom na ručni generator. Ovo je bila radio-stanica američke izrade po ruskoj šemi, namenjena kao pomoć Sovjetskom Savezu. Imala je četiri ugrađena kristala u predajniku, a isto tako i promenljivi kondezator za kontinuirano odabiranje predajnih frekvenicja, 20W. Pošto se sa tim rešenjem nisam mogao složiti, pozvao sam telefonom komandanta 3. divizije da interveniše kod komandanta 2. korpusa da se ovo naređenje stopira. Kakav je bio taj razgovor između komandanta divizije, general-majora Radovana Vukanovića, i komandanta korpusa, general-lajtnanta Peka Dapčevića, vidi se iz reći komandanata 3. divizije: »Ako vama nije potrebna veza sa nama, nije ni nama sa vama. Mi sa divizijom možemo i sami ratovati, a vi bez nas ne možete«. Razumije se da se ovako, u stvari, nije mislilo i ovo navodim samo zbog toga što želim istaći da su se naši štabovi, i lično komandanti, borili za bolje tehničke veze, jer se videlo da bez ovih komandovanje ne može biti uspješno.

Uprkos ovakvom razgovoru, komandant korpusa je ostao pri svome i ja sam se, 24. juna, vratio u štab 3. divizije sa radio-stanicom V-100-A. A da bih se koliko toliko »osvetio« za ovakvu odluku, uz radio-stanicu nisam predao i agregat, nego smo ga koristili za osvetljenje u štabu.

Praksa je, međutim, kasnije pokazala da smo sa ovom radio-stanicom imali još bolje veze, jer nije bilo problema oko punjenja akumulatora, što je bilo presudno za predstojeće događaje sa stalnim pokretima i održavanjem radio-veze pod najnepovoljnijim uslovima borbenih dejstava.

Ranije je, 6. juna, štabu 3. divizije potčinjenai 8. brigada iz sastava 37. divizije. U sastavu 3. divizije ostala je do 10. jula 1944. godine. Ne sećam se tačno kako je sa tom brigadom održavana veza iz štaba 3. divizije, neposredno ili preko štaba 5. i 7. brigade. Ovo bi svakako trebalo utvrditi, pre svega radi iskustva, jer se radi o intresantnom momentu pretpočinjkvanja jedne jedinice drugom štabu, što ni u sadašnjim uslovima nije jednostavno rešiti, jer je vezano sa dosta problema. U svakom slučaju to se može utvrditi i iz »Knjige depeša« i »Ratnog dnevnika«, koji su u štabu 3. udarne divizije pedantno vođeni celo vreme.

U ratnim dokumentima i materijalima za istorijsku građu prvi put se 2. jula pominje »depeša štaba 3. divizije 7. brigadi« što, svakako, nije bila prva održana radio-veza sa tom jedinicom.

Stab 3. divizije je 10. jula bio u selu Jabuka, kod Mateševa. Pri radu sa ovog mesta, rad radio-stanice je dosta ometan njemačkom »hell« radio-teleprinterskom stanicom iz Podgorice. Ona je imala široko pojasnu frekvenciju za rad, a bila je toliko jaka daje ometala celo jedno područje u rasponu 1 MHz, tj. između 4 i 5 MHz - na kom se kod nas najviše i radilo. U početku smo mislili da je to bilo namerno ometanje, ali smo pred kraj samog rata, kada smo već zaplenili takve aparate, videli da je to bio normalan rad jednog takvog »he!l«-radio-telegrafsko-teleprinterskog uređaja koji je, verovatno, radio u redovnim nemačkim bežičnim »hell«-vezama.

VEZE U OPERACIJI »RIBECAL«

Pod datumom od 12. avgusta 1944. godine u istorijskoj građi je, sem ostalog, zapisano: »Napad na štab 5. brigade u s. Murino, s kojom je štab 3. divizije, za izvesno vreme, izgubio vezu«. U stvari, time je otpočela borba 3. divizije u nemačkoj operaciji »Ribecal«, sračunatoj na nabacivanje naših snaga na masiv Durmitora i Sinjajevine i njihovo uništenje. U njoj će se, u toku celog avgusta, održavati veze pod najnepovoljnijim uslovima. To je period kada se komandovanje moralo osloniti skoro isključivo na radio-veze - sa pretpostavljenim i sa potčinjenim jedinicama. U istorijskoj građi taj period je dosta dobro obrađen kad je u pitanju veza. Navodim samo neke zaključke:

- »Brzo nadiranje neprijatelja umnogome je poremetilo veze. Štabovi su organizovali radio-veze. Kuriri su zakašnjavali«. Ôvoj konstataciji treba dodati objašnjenje kako se ne radi o tome da su štabovi organizovali radio-veze, jer su one već bile organizovane, već se radi o maksimalnom korišćenju već organizovanih veza - na taj način što su se pored redovnih zakazivale i vanredne veze i veze po QRX-u, prema stvarnim potrebama borbene situacije, tako da su radio-veze sa povremenog prešle na stalan (permanentan) rad;

- »Štab 3. divizije naredio je 9. brigadi da se postavi...«

- »5. i 7. brigada nisu uspele uspostaviti taktičku vezu, pa je štab divizije jednoj po jednoj, radio-depešama, javljao gde i kada da se povežu«;

- »Upravljajte se prema 5. brigadi. Vaš pravac Javorje, pravac 5. brigade Vratio. Po izlasku na te tačke, pravac prema Gradišću«. Ove depeše su na početku slate iz štaba 3. divizije koji se nalazio u Lipovu, odnosno kasnije, celo vreme pokreta od mosta na Tari u Kolašinu pa do Vratla i izlaska na Sinjajevinu - sa zastanaka. Komentar istoriografa, uz navedenu depešu: »Na osnovu ovakvih kratkih i sažetih depeša vrlo lako se može komandovati. Kroz ovakve radio-depeše 7. brigada je bila čvrsto povezana sa 5. brigadom iako se njihovi delovi nisu dodirivali, ali su se međusobno osećale«.

Prilikom održavanja tih veza redovno se ispoljavala velika snalažljivost i ekspeditivnost u radu, i to ne samo radio-telegrafista nego i organa štabova i šifranata. Sa današnjeg gledišta izgleda, možda, malo i neobično, ali u ovoj situaciji »prvi borbeni red« štab 3. divizije je izgledao ovako: komandant, komesar, načelnik štaba, šef radio-službe - istovremeno i glavni radio-telegrafista, šifrant i komandir kurira. Sve ostalo je nekako bilo u drugom planu. Ovo je bio još jedan dokaz u praksi kako je veza nerazdvojan elemenat komandovanja.

Dana 17. avgusta štab 3. divizije je bio na Sinjajevini, iznad samog Vratla - koje je neprijatelj već bio zauzeo. Izlaskom na Sinjajevinu, radio-veze su bile bolje zbog konfiguracije zemljišta. Ovaj momenat svakako treba pomenuti, jer je karakterističan u sledećem: ovde se videlo kako su jednom štabu i komandantu vezane ruke ako nema dobre i sigurne veze - i sa pretpostavljenima i sa potčinjenima.

U toj situaciji načelnik štaba 3. divizije ne samo da je šifrovao i dešifrovao telegrame za potčinjene jedinice, već je po zvuku radio-stanice i načinu kucanja radio-telegrafiste već raspoznavao koja se od brigada javlja. Događali se i ovakvi slučajevi: dok je radio-telegrafista na prijemniku tražio učesnika, načelnik štaba bi znao upozoriti: »Pazi, ono ti je bila 7. brigada, vrati nazad«. I bilo je stvarno tako, jer je obično radio-telegrafista obraćao svu pažnju na sam pozivni znak, a manje na zvuk i način kucanja.

U ovoj situaciji se potvrdilo da su naši komandanti, komesari i načelnici štabova bili pravi majstori u sastavljanju kratkih i jasnih telegrama, te u brzini njihove obrade, na čemu su im i najsavremeniji štabovi mogli pozavideti. Na tako kratke telegrame se brzo reagovalo. Danas je teško i oceniti koliko je ovakav rad, pored taktičko-operativne prednosti, olakšavao rad ljudstvu veze - u pogledu brzine, tačnosti i izdržljivosti u radu, pa i uštede električne energije koja je u NOR-u uvek bila problem.

Radilo se brzo i timski dok je radio-telegrafist primao telegram, načelnik štaba ga je istovremeno dešifrovao (ako je šifrant bio zauzet dešifrovanjem telegrama iz korpusa), a komandant i komesar su već pisali odgovor koji je šifriran i odmah predavan. Postoje na divizijski telegram i brigada odmah slala odgovor, to znači da su i u brigadi radili isto tako. Na taj način su se informacije vrlo brzo razmenjivale i takva praksa ostaće do kraja rata u svim kritičnijim situacijama.

U jednoj od tih kritičnih situacija našla se 9. brigada, 22. avgusta na Durmitoru. Iz istorijske građe se vidi daje radiogram štaba 3. divizije stigao u štab 9. brigade u zadnjem momentu. Njime joj je dozvoljeno, i naređeno, da se može odlepiti od neprijatelja i izvlačiti iz borbe, jer je već svih 800 ranjenika i bolesnika evakuisano avionima sa aerodroma Brezno polje. Da to radiogramsko naređenje nije stiglo na vreme - može se pretpostaviti - 9. brigada bi imala dosta i nepotrebnih gubitaka, što bi, svakako, išlo na račun neumešnog komandovanja od strane pretpostavljene komande, odnosno štaba 3. divizije.

Dva dana potom štab 3. divizije je bio u Mrtvom Dubokom, u Rovcima. Sa tog mesta, kako se i po njegovom nazivu može pretpostaviti, nije bilo radio-veze ni sa jednom jedinicom. Ako je reč o vezama sa štabovima brigada, one su bile blizu i u istoj koloni, sa dobijenom detaljnom borbenom zapovešću, a bile su i kurirske veze po dubini kolone, onda se, možda, i zbog brzine pokreta nije radilo. Međutim, veze nije bilo niti sa štabom 2. korpusa. Da li se ovde radilo o tzv. »radio-senki«, jer se, upravo, radilo iz klisure koja je baš iz pravca gde se nalazio štab 2. korpusa, Javorak - Presjeka, bila natkriljena visokim Maganikom, ili je, možda, i štab 2. korpusa bio u pokretu pa se nije radilo, jer je divizija imala već detaljan borbeni zadatak. Sa današnjeg gledišta u takvoj situaciji bi bila zabranjena upotreba radio-veza na predaji, jer se zaista radilo o najvećoj tajnosti, brzini i smelosti, o prebacivanju i zabacivanju jedne cele divizije iza leđa neprijatelju.

Već 27. avgusta štab 3. divizije je stigao u Kolašin. Odatle su ponovo uspostavljene sve radio-veze i radilo se normalno. Štab divizije je ovde ubrzo dao i ocenu okončane neprijateljske operacije »Ribecal«, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»Tokom operacije u više navrata se osjetio nedostatak tehničkih sredstava za vezu, kojih nismo imali dovoljno. Usled ovoga dolazilo je do toga da se rad pojedinih grupa (brigada) nije mogao dovesti u potpuni sklad. Daje bilo dovoljno sredstava za vezu, uspesi bi nadmašili mnoge rezultate koji su ovom akcijom i postignuti«.

Ovoj oceni svakako treba dodati da se nedostatak tehničkih sredstava za vezu mogao donekle nadoknaditi, a i bio je nadoknađen - samo dobrim i uspešnim rukovanjem sa ono malo tehničkih sredstava za vezu što smo imali.

Kada je reč o čuvanju radio-stanica, želim da istaknem i ovaj detalj: zimi, kada je bilo jako hladno, radio-stanica se nikad nije izvana odmah unosila u zagrejanu prostoriju, već bi se ta prostorija najpre rashladila otvaranjem vrata i prozora, i tek kada bi se vanjska i unutrašnja temperatura izjednačile - radio-stanica bio se unela unutra i postavila za rad. Tako se nikad nije dogodilo daje zbog temperaturnih promena došlo do rđanja (oksidacije) električnih kontakata na relejima, platinastim pločicama, konektora uopšte, zaglavljivanja instrumenata, kontrolnih sijalica, ležiša kristala i zavojnica, spojeva na tasteru, zalepIjivanja membrani na slušalicama, tastera na mikrofonu i si.

Sedma brigada je 27. septembra oslobodila Bijelo Polje, a čini mi se daje ona tog dana bila prepotčinjena 37. diviziji i tamo ostala do 28. oktobra. Koliko se sećam sa njom je štab 3. divizije i dalje održavao radio-vezu jedanput dnevno, s tim što nije vršena primo-predaja telegrama komandovanja. No, trebalo bi utvrditi kako je održavala vezu sa štabom 37. divizije, budući da je prepotčinjavanje uvek vrlo aktuèlno pitanje pogotovu kada se ima u vidu da jedna jedinica ne može odjedanput da prekine sve veze sa svojom matičnom komandom, odnosno jedinicom, jer se za nju vežu i druge stvari, koje nisu, isključivo vezane za komandovanje.

Karakterističan po vezama sa 9. brigadom bio je 22. novembar. Zbog novonastale situacije, 9. brigadi je trebalo narediti da, umesto na Tutin, ide za Bioće. Kako ovog dana sa njom nije bilo veze, to se naređenje nije moglo preneti. Sa štabom 9. brigade je uspostavljena veza tek sutradan u 13.00 časova, pošto je Tutin oslobodila, o čemu je poslala izveštaj depešom. Istovremeno je dobila telegram da hitno ide za Berane. I ovde se desilo daje najuži deo štaba 3. udarne divizije skoro dežurao na radio-stanici u vreme planirano za vezu sa 9. brigadom. Konačno, kada se štab brigade javio, komandant Vukanović je naredio da se brigadi, čak, »otvoreno« kuca da hitno ide za Berane. Međutim, ovo je brzo šifrovano i brigada je odgovorila da je naređenje razumela i da odmah kreće.

Često se postavlja pitanje, kako se moglo tako raditi i, naročito, vršiti primopredaja tako važnih naređenja, vezanih za pokrete celih brigada, a da se nije vršilo prethodno legitimisanje identiteta učesnika? Praksa je poštovala nepisano pravilo: da prilikom primo-predaje važnih naređenja - koja su uvek bila označavana i kao najhitnija (DDD) uvek radi glavni radio-telegrafista, odnosno šef te radio-stanice. Glavni radio-telegrafisti su se između sebe tako dobro poznavali jer su već na kursu bili zajedno i znali jedan drugom sve »karakteristike« rada
- daje bilo isključeno da bi se neko drugi (neprijatelj) mogao uključiti u saobraćaj u cilju poturanja ili krađe telegrama. Svaki radio-telegrafista je imao u svome radu lični radio-otisak (karakteristično kucanje, greške pri prijemu, brzina u radu, znaci i brojevi koje je kucao ili primao slabije i zbog njih tražio ispravke i si.), koji je skoro isti kao i kod otiska prstiju - neponovljiv. Tu je još bila i karakterističnost zvuka svake radio-stanice, i to ne samo različitog nego i istog tipa, jer i one imaju svoj otisak glasa. Tako je svaki radio-telegrafista znao ako je neki učesnik zamenio svoju radio-stanicu drugom - makar i istog tipa, te bi se odmah slao poseban telegram sa pitanjem: šta se desilo?

Kao primer za to navodim i slučaj kada se štab 3. divizije, 1. septembra, nalazio u selu, Dolac, zapadno od Berana. Radio-veza je bila u prekidu zbog kvara na ručnom generatoru. Zbog toga je načelnik štaba 3. divizije, na predlog šefa radio-službe, zamolio šefa Engleske vojne misije pri štabu 3. divizije, da nam posudi svoju radio-stanicu MK-II, odnosno B-2, kako bi toga dana i noći, mogli održavati vezu, jer njima toga dana nije bila potrebna. Tako smo iz naše radio-stanice izvadilli kristal, napravili produžne neožice i stavili ga u radio-stanicu B-2, posle čega smo mogli održavati normalno radio-vezu, ne propustivši tako nijednu zakazanu vezu. Međutim, učesnici su odmah - kako oni u štabu 2. korpusa, tako i u štabovima brigada - uočili ovu promenu i odmah su, posebnim telegramom pitali šta se desilo, na šta smo im morali odgovoriti.

Istovremeno je štab 3. divizije, na predlog šefa radio-službe, zamolio Englesku vojnu misiju da nam se, avionom, pošalje jedna radio-stanica MK-2, jer će se sadašnja, verovatno, češće kvariti zbog preopterećenosti u radu. Kroz desetak dana radio-stanica je zaista bačena padobranom u Berane, ali ne tražena, nego komplet SCR-284-A, koja nam je bila u rezervi, jer se, zbog kristala i stabilnih predajnih frekvencija, i dalje radilo sa V-100-A.

I pored nekih negativnih osobina s gledišta protivelektornskog obezbeđenja, ove »specifičnosti« u radu radio-telefrafista u našim ondašnjim uslovima bile su nezamenjljive kada je u pitanju zaštita od pokušaja »krađe« ili »podmetanja« telegrama od strane neprijatelja. Mislim da u 3. diviziji, u toku NOR-a, nije bilo takvih neprijateljskih pokušaja verovatno što je znao da bi tako nešto bilo nemoguće.

Poznato je da je čujnost pri održavanju radio-veza u toku NOR-a bila jako dobra, iako se radilo samo sa radio-stanicama male snage, nominalno 20 W. Ta okolnost se, pored ostalog, može tumačiti i majstorskim radom i snalažljivošću radiotelegrafista. Smetnji od drugih radio-stanica, naročito onih jake snage koje bi najviše ometale ove veze, bilo je malo i u ostalim armijama u toku drugog svetskog rata. Istina, noću su te smetnje, iz već poznatih razloga, bile znatno veće, ali se skoro uvek mogla zakazati veza na nekoj drugoj povoljnijoj frekveniciji, tako da su i noću veze bile dobre.

Treba istaći i jednu dobru praksu koja je prešla u nepisano pravilo: ako se, na primer, neka radio-stanica nije čula, ili se čula jako slabo - nikada se nije išlo od toga da se »on ne javlja«, da »kod mene nešto nije u redu«. Odmah se sve preduzimalo da se veza uspostavi, odnosno bolje čuje: pregled izvora električne energije i da li daju sve potrebne napone, izboj antene, tačnost u podešenosti predajne, odnosno prijemne frekvencije i njihovo odstupanje, tačnost vremena, da li mesto postavljanja stanice najbolje odgovara, da nisu neke lokalne smetnje, slab električni spoj nekog konektora, tastera, slušalice, usmerenost antene po azimutu, i niz drugih »sitnih« stvari koji mogu biti razlog da veza ne postoji. Nama se jednostavno nije moglo desiti da kažemo »Nema ga, »Ne javlja se« i si. i da čekamo skrštenih ruku »dok se ne javi«. Takvu su praksu brzo usvajali i mladi radio-telegrafisti koji su završili kurs pri štabu 2. korpusa, u periodu decembar 1943.-januar 1944, među kojima su bili Grubišić, Giovimi (Italijan), čika Ernest i dr. Nisam više siguran u njihova puna imena i prezimena, kao što više nisam siguran u to da li su došli sa kursa iz Jajca, iz Vrhovnog štaba, ili su se već nalazili na pomenutom trenažnom kursu u Kolašinu.

U toku NOR-a česta je bila praksa da se pri radio-stanici višeg štaba formira neka vrsta radio-telegrafskog kursa, ili uopšte kursa veze, na kojem se izvestan broj boraca - koji su imali smisla i uslova da budu vezisti, a naročito radio-telegrafisti - osposobljavao za specijalnosti veze. Na tim kursevima se radilo po metodu intenzivnog trenaža. Za takav kurs je, u svakom slučaju, pravljen poseban plan i program, odnosno raspored zanimanja.

Kao primer navodim, upravo spomenuti kurs radio-telegrafista pri štabu 2. korpusa, održan u Kolašinu krajem 1943. i početkom 1944. godine. Kurs je radio u posebnoj zgradi. Imao je starešinu kursa i njegovog pomoćnika za ideološko-politički rad, koji je, u isto vreme, bio i sekretar ćelije KPJ. Izučavano je: kucanje i prijem na sluh, osnovi elektro i radio-tehnike, radio-saobraćajna pravila, izvori električne energije, te idejno-političke teme: proučavanje istorije SKP(b), proučavanje istorije (kongresa) KPJ, dnevne informacije itd, sve prema materijalima dobijenim od Agitorpa korpusa. Organizovano je i slušanje radio-vesti, kursisti su učestvovali u radu društveno-političkih organizacija u Kolašinu, gde je upravo bio formiran ZAVNO Crne Gore i Boke (5. novembra 1943.) i održan Prvi kongres USAO Crne Gore i Boke (25. novembra 1943), pa se odvijala veoma velika politička aktivnost. No, prevashodna obaveza je bila praktičan rad na radio-stanici štaba 2. korpusa u održavanju radio-veza sa učesnicima.

Sa ovog kursa, prema naređenju štaba 2. korpusa, Božo Radošević je otišao u štab italijanske divizije »Garibaldi«, kao naš oficir za vezu. Ta jedinica je tada bila pod neposrednom komandom štaba 2. korpusa, koji se takođe nalazio u Kolašinu.

Kao sledeći primer navodim kurs veze organizovan u više navrata pri štabu 9. brigade, drugom polovinom 1944. i početkom 1945. godine. Ustvari, ovaj kurs je postojao kao stalan oblik osposobljavanja i pripremanja i to ne samo radio-telegrafista, nego i ostalih specijalnosti: telefonista, linijaša, signalista, radiofonista. Svi ovi vezisti su dobrodošli ubrzo posle početka rada kursa, kada smo počeli dobijati nešto više tehničkih sredstava za vezu (krajem 1944. i početkom 1945. godine). Svi ovde priučeni vezisti su kasnije postali samostalni u radu, a neki od njih su stasali u starešine u kasnije formiranim jedinicama veze.

U toku cele 1944. godine štab 3. divizije je sa štabom 2. korpusa održavao četiri redovne radio-vez« dnevno, a vanredne i zakazane - prema potrebi.

Sa štabovima 5, 7. i 9. brigade štab 3. divizije je održavao dnevno 4 redovne veze, a vanredne i zakazane prema potrebi. Zakazivanje veza sa korpusom bilo je rede a sa brigadama nešto češće.

Sto se tiče broja dnevnih radio-veza, interesantno je napomenuti da štab 3. divizije nikada nije insistirao na tome da se broj radio-veza poveća, te na tome

da radio-veze budu permanentne. Štab divizije je, međutim, insistirao i sam preduzimao sve da one veze koje su već planirane (redovne) budu što bolje i sigurnije, što znači da se na njih komandovanje može sigurno osloniti. Ili, još tačnije rečeno: komandant 3. divizije je imao uvek stav da nije bitno koliko puta dnevno imamo vezu, već da je ona sigurna. Naročitu pažnju zaslužuje stav komandanta divizije i štaba uopšte, da se i komandovanje može i mora podestiti i prilagoditi stvarnom stanju i mogućnostima veze. Ovo je faktički, sprovodio u život načelnik štaba, koji je u procesu rada štaba uveo praksu da se sve ono što treba da ide preko radio-veza mora dobro pripremiti i da se to onda prenese u vreme kada su planirane redovne radio-veze. Tako mi se, na primer, u toku cele 1944. godine nije desilo daje neki organ štaba (sem komandanta, komesara i načelnika štaba) lično tražio da se preda neki njegov telegram, ili za njega zakaže vanredna veza. Sve je objedinjavano i filtrirano u samom štabu. To je bio dokaz štapske kulture i reda, ali se pokazalo i vrlo ekspeditivno.

Sa takvim načinom rada štaba i posluga stanice veze se mogla malo odmoriti, izvšiti tehnički pregled sredstava veze, dopuniti ili zameniti izvore električne energije, srediti telegrame po hitnosti, kao i da šifrant sredi svoje poslove, knjigu depeša i si. Kod ovakvog sistema rada štaba nikada se nije dogodilo da radio--veze nisu bile spremne za rad.

U radio-vezama radilo se prvenstveno radio-telegrafijom (Al), tj. neprigušenom telegrafijom. Ovo je i razumljivo jer se sa ovom vrstom rada obezbeđuje i najbolji domet i jasnost signala pri radu sa radio-stanicama manje snage (15--20W), s kojima se uglavnom i raspolagalo.

Kasnije dobijene radio-stanice SCR-284-A mogle su raditi i sa neprigušenom telegrafijom, tonskom telegrafijom (A2), kao i sa telefonijom (A3), razume se sve amplitudno modulisano. Ova radio-stanica je mogla raditi i u poludupieksu, koji se, praktično, nije koristio, jer je divizijska radio-stanica mogla raditi samo simpleksno, a isto takav slučaj je bio i sa korpusom.

Osim iznetog, rad neprigušenom telefonijom imao je dosta prednosti: zvuk ovog signala se lakše mogao izdvojiti od zvuka drugih radio-stanica koje su radile na istom ili približnom radnom talasu - frekvenciji, zbog užeg nosećeg pojasa pravio je manje smetnje ostalim radio-stanicama, s njima se moglo raditi i preći na rad na drugu frekvenciju na kojoj su već radile druge stanice samo ako nisu imale suviše jak predajni signal, jačina signala nije tako varirala jer signal nije imao nikakve dubine modulacije, kao što to, na primer, ima zvučna teleg% rafija ili govorna-telefonija. Čak i kod širokopojasnog ometanja, bilo namernog ili slučajnog, sa ovim signalom se moglo uspešno raditi - ako je poslužilac bio dobro obučen i snalažljiv u radu.

Rad radio-telefonijom, čak i tamo gde je zato postojala mogućnost, nije se koristio, uglavnom iz ova dva razloga: prvo - nije bilo rešeno pitanje pokrivanja otvorenog razgovora, odnosno, osim šifre, nisu postojali ostali dokumenti za tajno komandovanje trupa (TKT), i, drugo - pri radu radio-telefonijom domet je upola manji, čisto iz tehničkih razloga (jasnoća signala - govorne struje, mora se obezbediti na celoj dubini modulacije, što, pri istoj nominalnoj snazi, razumije se, smanjuje domet).

Rad radio-telefonijom počeo se primenjivati tek početkom 1945. godine, kada su dobijene radio-stanice SET-48 i SET-38, i to u radu između štabova brigada i bataljona, a nešto ranije i u artiljerijskim jedinicama, recimo artiljerijskim brigadama.

U to vreme se počelo i s radom u radio-mreži, tj. radom na istoj radnoj frekvenciji, jer su radio-stanice SCR-284 imale tehničku mogućnost svođenja na istu frekvenciju, mogućnost kalibracije, radile su u polu-dupleksu itd.

Interesantno je napomenuti da se na radio-stanicama, pri radu radio-telegrafijom, skoro nikada nije korisito zvučnik, koji je bio u kompletu uređaja. Prijem telegrafije preko zvučnika je dosta slabiji, jer nije tako osetljiv kao slušalice, ali glavni je razlog bio u tome što su se radio-telegrafisti obučavali i vaspitavali na kursevima u smislu: onaj radio-telegrafista koji koristi zvučnik za prijem - u

stvari je slab telegrafista. Otuda su radili samo sa slušalicama koje su imale puno prednosti: čistiji prijem, lakše »lovljenje« učesničkog signala, bolja koncentracija u radu pri prijemu jer ga vanjski uticaji i šumovi ne ometaju, i si.

Mislim da je za uslove našeg NOR-a ovakav sistem rada i bio najbolji, jer je od prvenstvene-važnosti bilo postojanje veza na koje se komandovanje sigurno moglo osloniti, dok je manje važan bio broj dnevnih veza i kanala, jer se naše komandovanje vešto prilagodilo postojećem stanju veza i računalo s njenim realnim mogućnostima.

Prema tome, sistem rada po radio-pravcima, po metodu zasebnih radio-stanica, rad na dve radne frekvencije, sipleksno, povremeni rad sa određenim brojem stalnih i redovnih veza dnevno, zakazivanje vanrednih i zakazanih veza prema stvarnim potrebama borbene situacije, a u tim zahtevima su štabovi i komandanti bili zaista krajnje realni, i racionalni, najekonomičnije trošenje električne energije za pogon, maksimalna ekspeditivnost u radu, strogo pridržavanje saobraćajnih pravila u radio-vezama i si. - najbolje su primenjeni i dali su najbolje rezultate, pogotovu kada se ima u vidu onako skroman broj tehničkih sredstava veze koje smo u toku NOR-a imali. Ovakva vrsta i sistem rada obezbeđivali su najveću tajnost u radu sa gledišta neprijateljskog radio-izviđanja, te protivelektronskog obezbeđenja naših radio-veza.

Koliko se sećam, nikada se nije dogodilo da koji deo kompleta radio-stanice bude uprljan od blata, pokriven prašinom, zarđao, sa slabim mehaničkim ili električnim spojevima, nepravilno složen u torbe gde bi došlo do rušenja antenske žice, lomljenja kablova, naročito pri spojnim glavama, zaturanja ili kvara drugog sitnijeg pribora. Na najvećoj visini je bilo čuvanje i pravilno rukovanje sa akumulatorima, agregatom, benzinom, uljem, generatorima, pretvaračima i dr. To je bilo i razumljivo, jer smo svi bili svesni da se, sa gledišta komandovanja, radi o neprocenjivoj vrednosti i važnosti, pa i sa materijalne strane.

Krajem 1944, ili početkom 1945. godine, za potrebe radio-službe je pridodat jedan radio-mehaničar - bivši italijanski vojnik, sa ciljem da održava tehnička sredstva veze. Prvo što je uradio bilo je prepravljanje pretvarača od radio-stanice SCR-284-A (unformer) za pogon radio-stanice V-100-A, što i nije bio veliki problem jer je i kod radio-stanice V-100-A anodni visoki napon bio 500V. Za pogon radio-stanice V-100-A do kraja rata se koristio ovaj pretvarač. Kako je on trošio nešto više struje, a radio-stanica morala raditi skoro neprekidno, to je ovaj radio-mehaničar sve udesio da se pogon stanice i punjenje akumulatora vršilo u »pufer vezi«. Morala su biti vezana dva akumulatora paralelno, sa paralelno priključenim agregatom, koji je stalno radio i za vreme rada radio-stanice.

Sećam se da smo u džepu uvek ^nali čistu meku krpu s kojom smo svaki put čistili priključak slušalice i tastera pre nego smo ih stavljali u ležište - gnezdo, da time ne bi uneli kakvu prljavštinu u ležište.

U toku 1944. godine radio-stanica je transportovana na tovarnom grlu, a od 19. januara 1945. na motornom vozilu - kamionu. O tovarnom grlu koje je prenosilo ovaj, odveć dragoceni predmet, vodilo se posebno računa, npr. o ishrani,
0 čuvanju za nevremena, itd. Za njega se brinuo konjevodac, ali i cela posluga radio-stanice. Podešenost samara i dodatnih užadi za bolje pričvršćivanje tovara bila je tako dobro izvedena da se nije desilo da za vreme transporta bilo koji deo padne sa konja, čak ni u slučajevima kada se konj uplaši, recimo prilikom bombardo vanja, bliskog bočnog napada, pripucavanja neprijatelja itd.

Radio-veze sadejstva 3. udarne divizije sa ostalim štabovima i jedinicama divizijskog ranga (37. divizija, Primorska operativna grupa, a u manjoj meri i 2.
1 5. divizija) održavala se prvenstveno preko radio-službe štaba 2. korpusa, a manje neposredno, o čemu je već bilo reči, a naročito o razlozima za takvo sadejstvo.

^■1

Kada je reč o vezama sadejstva treba izneti i jedan taktičko-operativni momenat i praksu u 2. korpusu. Gotovo redovno je pri važnijim operacijama i akcijama - bilo da se radi o napadnim, odbrambenim ili odbrambeno-napadnim dejstvima - postojao starešina, komandant, iz pretpostavljene komande, ili jedan od starešina istog ranga, koji se određivao za »objedinjavanje dejstava« na određenom pravcu, odnosno u određenoj akciji, i bio je obično na samom položaju, ispoljavajući tako lični kontakt i uticaj na tok borbenih dejstava. Primera radi, prilikom napada dolinom Zete, aprila 1944, to je bio sam komandant korpusa, pri prvom napadu na Mojkovac - načelnik štaba korpusa, pri borbama u dolini Lima - komandant 4. proleterske brigade, drugom prilikom načelnik štaba 3. divizije i dr.

Kada su u pitanju veze sadejstva unutar same 3. divizije, izneo bih interesantan slučaj sadejstva radio-veza, koji je, istini za ljubav, više bio rezultat samoincijative i ideja samih radio-telegrafista, a manje rezultat insistiranja i zahteva štabova, bar što se tiče u samom početku takvih veza.

Pošto su šefovi radio-službe u brigadama, odnosno glavni radio-telegrafisti, znali sve predajne frekvencije radio-stanice štaba 3. divizije pri radu sa brigadama, kao i pozivne znake brigada, to bi se, na primer, jedna brigada postavila svojim radio-prijemnikom na frekvenciju predajne divizijske radio-stanice kada je ova radila sa jednom od brigada, i primila taj telegram. Pošto su u brigadi poznavali i šifru, jer je bila zajednička za sve brigade, to bi ovaj telegram dešifrirala
i tako saznale kakva je situacija kod te brigade. Isto tako bi se postavila i na predajnu frekvenciju brigade kada je ova predavala radiogram štabu divizije, dešifrirala ga i tako se upoznala sa situacijom kod te brigade. Na taj način su se brigade između sebe povezale, iako nije postojala direktna veza sadejstva, i upoznavale sa situacijom, a da to nije traženo preko divizijske radio-službe.

Još jedan, isto tako važan, momenat, psihološke i političke prirode: brigade su direktno čule i znale da je kod drugih sve u redu, da se bore, pobeđuju, napreduju, da su u akciji, da zadaju udarac za udarcem neprijatelju itd. One su se kako se u istorijskim materijalima kaže, »međusobno osečale i kada nisu imale taktičku vezu«, što je svakako jedan od vrlo važnih momenata - ne samo u ratnim uslovima, nego uopšte kod ljudi koji se bore za iste ciljeve i ideje.

Događalo se da je, na primer, jedna od brigada propustila redovnu radio-vezu, ili je nije mogla održati zbog velikih smetnji, usiljenog marša, date borbene situacije i si. Tada bi se ta brigada postavila na predajnu frekvenciju divizijske radio-stanice kada je ova radila sa nekom drugom brigadom, a svojim predajnikom na predajnu frekveciju brigade koja već redovno radi sa divizijom. I kada bi ove dve završavale rad, ona bi se ubacila i umešala u rad svojih pozivnim znakom, dajući do znanja da ima hitan, a obično bi to bio najhitniji telegram. Pošto su se radio-telegrafisti među sobom poznavali, a u takvom slučaju bi uvek radio glavni radio-telegrafista, odosno šef radio-službe - to bi se takva ponuda i prihvatila i izvršavana je primo-predaja telegrama, uz dodatnu proveru identiteta, ako se radilo o važnom telegramu.

Slično se koristilo i u vezama sa štabom 2. korpusa. Kada je, na primer, korpus radio sa Primorskom operatvnom grupom, ili nekom od divizija, radio-telegrafista 3. divizije bi na kraju upao u rad i saopštio da ima najhitniji telegram, posle čega bi radio-stanica, obično, prihvatila rad i primila telegram.

Napominjem da se tome pribegavalo samo u zaista nužnim situacijama, i onda kada je neka redovna veza propuštena iz već navedenih razloga.

Kao materijalna osnova za održavanje telefonskih veza bile su stalne vazdušne telefonsko-telegrafske linije izgrađene pre rata, a neke su dograđivane i u toku rata. Skoro sa svih mesta na kojima se štab 3. divizije nešto duže zadržavao imao je telefonsku vezu, razumije se sa boljom ili slabijom čujnošću.

Što se telefonskih veza tiče, naši štabovi su se dobro snalazili i znali su koristiti telefonske veze. Nije bilo načelnika štaba ili operativca koji nisu znali da se priključe na telefonske veze telefonom kojim su stalno raspolagali, ili da ni-

su znali zameniti bateriju - elemenat u telefonu, očistiti i osušiti mikrotelefonsku kombinaciju, izolovati liniju trakom i si. Ovo su, isto tako, znali i kuriri.

Naročito jt bilo osetljivo priključivanje na stalne vazdušne tt-linije, njihovo prespajanje, gradnja stalnih ili privremenih umetaka, izgradnja uvoda, zaštita od električnih pražnjenja, zamena osigurača i si.

Za pokrivanje otvorenog teksta korištene su iste šifre kao i u radio-vezi, odnosno telegrami su se isto šifrovali pa ako je postojala dobra telefonska veza oni bi se predavali preko nje, a ponekad bi se neki važan telegram predao i preko radio i preko telefonske veze.

Poznato je da su stalne vazdušne telefonsko-telegrafske linije išle i preko prostorije koju su mogli kontrolisati i neprijateljski ubačeni ili ostavljeni delovi (naročito četnici). Ove linije su održavali pored ljudstva veze, borci iz jedinica, kuriri, civili iz PTT, aktivisti, organi narodnooslobodilačkih odbora, zaštitne jedinice, organi OZN-e i dr.

Štab 3. divizije, i štabovi brigada, nastojali su kada je to bilo moguće, da se pokret ili premeštanje štaba odnosno komandnog mesta vrši ili duž protezanja TT-linije, ili rejonom kroz koji takva linija prolazi - kako bi se mogli na nju priključivati i koristiti je. Ovo se najbolje vidi i iz već objavljenih dokumenata i istorijske građe u kojoj je izneto skoro detaljno kuda su se štabovi kretali i pravac njihovog premeštanja, odnosno njihovih komandnih mesta i osmatračnica. Ovome treba dodati da su naši štabovi detaljno poznavali, i to lično a ne samo po karti, skoro cei u teritoriju Crne Gore, kao i topografsku situaciju uopšte, uključujući i stanje i protezanje tt-linija, njihovih priključaka u mestima i mogućnosti korištenja. Ovo je svakako omogućilo rad ljudstvu veze koje je održavalo ove linije da se one bolje i efikasnije koriste, u čemu se potpuno i uspelo. Tako, na primer, i u najkritičnijoj situaciji, kao što je bila ona avgusta 1944. na Sinjajevini, te u okolini Boana i Šavnika - štab 3. divizije je činio sve napore da koristi i telefonsku vezu priključujući se na tt-liniju Zabljak - Lukovo. Istina, to je bila veza na koju se komandovanje nije moglo osloniti, ali je, ipak, korištena.

Kurirske veze je održavao kurirski vod štaba 3. udarne divizije. Postojalo je nekoliko kurira koji su bili stalni pratioci komandanta divizije. Za kurirske veze je odgovarao komandir kurira, a ovaj neposredno komandantu i štabu.

U toku 1944. godine komandiri kurira u štabu 3. divizije su bili: najpre Miro Bogićević, zatim Blaž Crnica i, po njegovom odlasku u štab 2. korpusa, Petar Kekerović.

O tim kurirskim vezama, verujem, niko više i detaljnije, pa i sa više moralnog prava, ne može pisati od Blaža Crnice, koji živi u Kopru.

Crna Gora je konačno oslobođena 28. decembra 1944. godine, u čemu je 3. udarna divizija odigrala veoma značajnu ulogu.

Posle toga 3. udarna divizija je učestvovala u gonjenju neprijatelja, pri čemu je pravac pokreta i premeštanje njenog štaba bio: Berane - Šehovići - Pljevlja
- Foča - Trnovo - Ilidža - Travnik - Jajce - Ključ - Sanski Most - Prijedor - Bihać
- Ličko Petrovo Selo-Ogulin - Duga Resa - Metlika - Novo Mesto-Zidani Most
- Celje - Kamnik - Kranj. Zadnja veća borba njenih jedinica bila je za Generalski Stol i Dugu Resu, kod Karlovca.

Radio-veza je održavana sa komandom 2. armije u čijem je sastavu već tada bila 3. divizija. Veza i vezisti su i na tako dugim marševima i u danonoćnim borbama, mahom iz pokreta, imali značajnu ulogu i besprekorno su obavljali svoje časne i teške zadatke.

Gojko Vujanić

SA VEZISTIMA CRNOGORSKIH JEDINICA

U vezu sam došao iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije između četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Dotad sam se nalazio u desetini koja je obezbjeđivala radio-stanicu Vrhovnog štaba. Prilikom smjene desetine Veljko Dragićević, tada šef radio-veze pri Vrhovnom štabu, zadržao me je na dužnosti kurira pri radio-stanici, jer je dotadašnji kurir po nadimku Pitomac, povučen u Prateći bataljon. Na toj dužnosti prenosio sam primljene radiograme od radio-stanice do šifrantske grupe Vrhovnog štaba, jer je radio-stanica uvijek bila udaljena od VŠ. U obrnutom smjeru radiograme je prenosio drugi kurir. Radiogrami su prenošeni odmah poslije prijema. Primopredaja radiograma je bila intenzivna, jer je radio-veza održavana sa velikim brojem jedinica, zbog čega sam skoro čitavog dana bio u pokretu. Osim toga, pomagao sam oko postavljanja i skidanja radio-stanice, punjenja akumulatora, postavljanja antene i protutega i si. Radio-telegrafisti su tada bili Veljko Dragićević i Anđelko Gančević, a kasnije je došao i Nikoslav Stipišić

NA PRVOM KURSU RADIO-TELEGRAFISTA

Neposredno prije početka V neprijateljske ofanzive, u radio-grupu Vrhovnog štaba došlo je nekoliko boraca iz jedinica - na obuku za radio-telegrafiste. Ovi drugovi su u rejonu radio-stanice uvježbavali kucanje i prijem na sluh, pomoću zujalice i tastera. Ovo je, u stvari, bio prvi radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu. Mene je radio-telegrafija živo zanimala, pa sam se između nošenja depeša, nalazio kod ove grupe drugova i pratio njihov rad. Ubrzo sam naučio Morzeovu azbuku i upuštao se u kucanje na tasteru. Uočivši moje zanimanje za radio-telegrafiju, Dragićević me priključio navedenoj grupi i od tada sam počeo sistematski vježbati sa ostalim drugovima.

U toku pete ofanzive radio-telegrafski kurs je prekinut, jer za njegov rad nije bilo osnovnih uslova. Osim toga, zujalica je sa ostalim materijalom bez kojeg je radio-stanica Vrhovnog štaba mogla raditi, zakopana u zemlju kako bi se radio-grupa učinila što pokretljivijom za marševe i proboj iz obruča. Da bi se sva pažnja posvetila očuvanju radio-stanice i njenog najnužnijeg kompleta, nekoliko puta je reducirana ostala oprema. Sa ovog nezavršenog kursa neki drugovi su upućeni u jedinice, a neki zadržani kod radio-stanice. Među drugima bio sam i ja, ostavši i dalje kurir na ranijim poslovima. Pored toga, ja i Nedeljko Ivićević, koji je takođe ostao kod radio-grupe, zaduženi smo za agregat i benzin prilikom marševanja. Agregat »condor« je bio težak, tako da smo ga kroz teške noćne marševe u V ofanzivi sačuvali uz krajnje napore i velika naprezanja. Konj koji ga je nosio od gladi i napora je toliko oslabio da se jedva kretao. Pored toga, bio je spor, a na kraćim zastancima bi iznenada legao, pa je bivalo slučajeva da kada kolona krene - on neće da se digne. Zbog toga smo imali dosta teškoća i jedva smo uspijevali da se održimo u sastavu kolone radio-grupe.

Za radio-stanicu (predajnik »džek« i prijemnik TORNEB), bila je zadužena druga, a za ostalo (pomoćni materijal) treća grupa drugova. Mi smo im često zavidjeli, jer je radio-stanica bila mnogo lakša od našeg agregata i benzina, a konj koji ju je nosio bio je brži i bolji od našeg, tako daje ona uvijek išla naprijed. Sjećam se da smo Ivićević i ja često tražili da zamijenimo konje, obrazlažući to znatno težom opremom, ali nam nije odobreno. Tek kasnije sam shvatio daje radio-stanici trebalo posvetiti više pažnje. To sam, kao skojevac, vjerovatno, morao ranije shvatiti. Za ispravnost radio-stanice se brinuo Šlobodan Nakićević, a za agregat i punjenje akumulatora Boško Škaro.

Prekinuti radio-telegrafski kurs je nastavio s radom kasnije, u Jajcu. Bio je brojčano znatno povećan. Nastava je, za ondašnje prilike, bila dobro organizovana i očigledno izvođena. Kucanje i prijem na sluh smo uvježbavali pomoću tastera i tonske zujalice (mali radioaparat), izučavali elektro i radio-tehniku, radio-

-saobraćajna pravila i međunarodni »Q« kod, održavanje i punjenje akumulatora. Imali smo dosta i ideološko-političke nastave. Nastavu su izvodili: kucanje i prijem na sluh i radio-saobraćaj - Nikoslav Stipišić, radio i elektro-tehniku - Slobodan Nakićenović, motoristiku i punjenje akumulatora - Boško Škaro. Za izvođenje nastave imali smo učionicu, a za spavanje posebnu prostoriju. Pored rada na kursu, ja sam, pod kontrolom Veljka Dragićevića, na dejstvujućoj radio-stanici uvježbavao održavanje radio-veze i primopredaju radiograma, a jedno vrijeme sam na kursu kucao i u ulozi nastavnika. Veljko Dragičević je bio izvanredno sposoban radio-telegrafista i mnogo je doprinio da u relativno kratkom vremenu naučim radio-telegrafiju i da se osposobim za samostalan rad na radio--stanici. U međuvremenu sam primljen u članstvo KPJ.

RADIO-TELEGRAFISTA TREĆE UDARNE DIVIZIJE

Krajem oktobra 1943. godine iz Jajca sam, sa radio-stanicom, upućen na dužnost radio-telegrafiste u štab 3. udarne divizije, a radio-telegrafski kurs u Jajcu je nastavio s radom. Dobio sam radio-stanicu SET-22 (tenkovska), čiji se komplet sastojao od: primopredajnika, vibratorskog pretvarača od 12 V (zaseban-posebnim kablom je spajan sa primopredajnikom), para naglavnih slušalica za rad u tenku, tastera, priključnih kablova, žičane antene i dva akumulatora od po 6 V. Akumulatori su bili sa elektrolitom u čvrstom stanju i pokazali su se vrlo praktični jer se elektrolit u toku pokreta i manipulacije sa njima nije prosipao. Iste akumulatore sam koristio sve do 1945. godine, kada sam ih predao - ispravne. Za punjenje akumulatora nisam dobio nikakvih sredstava, jer se sa njima nije raspolagalo. Rečeno mi je bilo da ta sredstva nabavim u štabu u kome ću se nalaziti. Prije odlaska, naučio sam da rukujem sa navedenom radio-stanicom.

Na put sam krenuo sa grupom drugova, među kojima je bio i Savo Govedarica, upućen u 29. hercegovačku diviziju. On se takođe nalazio na kursu, a sada smo, sa još nekim drugovima putovali prema Crnoj Gori. Koliko se sjećam, Govedarica je dobio radio-stanicu istog tipa. Dio puta smo marševali sa štabom 3. krajiške brigade. Pošto smo na kursu upućeni u to kako se akumulatori mogu puniti i pomoću bicikla ili korišćenjem mlina-potočare, zamolio sam drugove u štabu brigade da narede da mi se nabave: bicikl, dinamo-mašina od 12 V i gumeno uže. Ovo je ubrzo i učinjeno, pa sam, uz pomoć jednog mehaničara pri štabu brigade, sa bicikla skinuo prednji točak i gume sa zadnjeg točka, tako da se pomoću pedale, zadnjeg točka i gumenog konopca mogao pokretati rotor dinama. Na taj način sam rešio problem punjenja akumulatora koji me do tada mnogo zabrinjavao. Kod ovog štaba sam dobio i nešto alata: čekić, kliješta, neke odvrtke i ampermetar skinut sa nekog motornog vozila.

Po dolasku u Pljevlja, gdje se nalazio štab 2. udarnog korpusa, javio sam se šefu radio-veze Pavlu Bojčeviću, od koga sam dobio podatke za rad. Odmah smo isprobali mogućnosti uspostavljanja radio veze. Zatim sam upućen u štab 3. udarne divizije. Sa mnom su pošli i Nikola Marović i Milisav Vučinić zvani Musa. Nikola Marović je bio stariji čovjek, prije rata telegrafist (morzist) na pošti, a Musa je bio mlađi od mene i radio-telegrafski kurs je, koliko se sjećam, završio pri štabu korpusa. Musa je jedno vrijeme bio sa mnom i vježbao je na radio-stanici. Prilikom formiranja brigade Ozne u Crnoj Gori, upućen je za radio-telegrafistu u njoj. Nikola Marović je bio sa mnom do rasformiranja Primorske operativne grupe. On se malo upuštao u rad na radio-stanici.

Iz štaba 3. udarne divizije radio-vezu smo održavali sa štabom 2. korpusa, a jedno vrijeme i sa Vrhovnim štabom. Brigade ove divizije još nisu imale radio-stanice. Za održavanje ovih radio-veza za svakog učesnika su bili određeni pozivni znaci koji su se sastojali od tri različita slova, posebne talasne dužine i radnog vremena. Radio-veze su bile odmah uspostavljene i održavane su dva puta dnevno sa svakim učesnikom. Po potrebi, zakazivane su i vanredne veze putem QRX. Radiogrami su bili šifrovani sa po pet brojeva u grupi. Šifrovanje radio-

grama je vršio šifrant pri štabu divizije. Punjenje akumulatora vršio sam dinamom sa pogonom na onaj bicikl što sam nabavio kad sam bio pri štabu 3. krajiške brigade. Bicikl i dinamo sam pričvrstio na posebnu dasku i spojio ih gumenim konopcem. Okretanje rotora dinama vršili su rukama borci iz zaštitne jedinice štaba divizije, i to po dvojica na svaku pedalu. Bicikl je bi okrenut naopačke - točkom naviše. Okretanje 12-voltne dinamo-mašine išlo je vrlo teško i borci su za to ulagali mnogo truda. Akumulatori su se, ipak, dobro punili.

PUNJENJE AKUMULATORA U MLINU NA MORAĆI

Pri štabu 3. divizije nisam ostao dugo, jer je kasnije u Kolašin, gdje se nalazio štab divizije, došao i štab korpusa, pa je otpala potreba da sa njom održavamo radio-vezu. Zbog toga smo privremeno, upućeni u Glavni štab za Crnu Goru i Boku, odakle smo održavali radio-vezu sa štabom 2. udarnog korpusa, razumije se sa drugim radio-karakteristikama. Tamo sam ostao do sredine decembra 1943. godine kada sam, po formiranju 6. crnogorske brigade, premješten u njen štab, sa cjelokupnom opremom.

Radio-vezu iz štaba brigade održavao sam sa štabom 2. korpusa. Šifrovanje depeša vršio je obaveštajni oficir brigade, Raško. Kako se brigada često premještala i bila na maršu, radio-vezu smo održavali i na zastancirha, napolju. U vrijeme kada se štab brigade nalazio u jednom zaseoku kod Bioča, u kanjonu Morače, punjenje akumulatora sam vršio korišćenjem mlina na rijeci. Naime, mlinski kamen je odignut tako da se mogao okretati bez trenja o donji kamen, a zatim sam ga sa točkićem dinamo-mašine povezao okruglim gumenim konopcem, dok sam dinamo pričvrstio za postolje. Voda je puštena i punjenje je bilo lako i bez problema, što sam kontrolisao pomoću ampermetra i voltmetra. Međutim, gumeni konopac se ubrzo ishabao i počeo se kidati tako da sam ga morao vezati. Kada više nije bio moguć rad sa njim, zamenio sam ga kudeljnim. Time su nastale još veće teškoće, jer se kudeljni konopac istezao i spadao sa mlinskog kamena. Morao sam često zaustavljati mlin i namještati konopac. Pri tome sam pazio da čim konopac ispadne isključim dinamo,' kako ne bi nastalo pražnjenje akumulatora. Tako punjenje akumulatora još uvijek je bilo lakše nego sa biciklom. Uspjelo mije da napravim automatski prekidač. U strujni krug sam uključio neko rele koje je prekidalo strujni krug čim bi prestalo punjenje akumulatora, recimo usljed spadanja konopca sa točka. Na taj način mi je olakšan rad. Putovanje do mlina i obrnuto bilo je prilično naporno, jer je mlin bio dosta daleko i duboko u kanjonu. Akumulatore smo prenosili na konju. Redovno sam imao i pratnju od dva borca, pošto su se u tom kraju nalazile i četničke grupice.

Kasnije sam dobio agregat za punjenje akumulatora. On je ranije bio zakopan u zemlji, pa sam i sa njim imao poteškoća. Ponekad se motor vrlo teško stavljao u pogon, ali je u radu bio stabilan i dobro je punio akumulatore.

NA RADIO STANICI PRIMORSKE OPERATIVNE GRUPE

U februaru 1944. godine formirana je Primorska operativna grupa u Crnoj Gori. U njen sastav ušle su, najprije, 2. dalmatinska i 6. crnogorska, a kasnije i novoformirane 1. bokeljska i 10. crnogorska brigada. Pod komandom štaba ove grupe bili su i neki partizanski odredi. Odmah sam, sa radio-stanicom, premješten u štab grupe. Radio-vezu sam održavao sa štabom 2. udarnog korpusa, kome je bila podčinjena Primorska opeativna grupa, zatim sa štabom 29. Hercegovačke divizije, a kasnije i sa štabom 3. udarne divizije. Podatke za rad dobio sam od pretpostavljenog. Jedno vrijeme sam radio-vezu održavao i sa štabom 4. pomorske zone, ali se njena radio-stanica vrlo slabo čula.

Uspostavljanje radio-veze sa 3. divizijom posebno mi je ostalo u sjećanju. Dok sam vezu sa svim ostalim učesnicima redovno uspostavljao odmah, sa njom

mi to bar desetak dana nije bilo moguće. U određeno vrijeme sam slušao i pozivao ali je svaki pokušaj ostajao bez uspjeha, jer se glas 3. divizije uopšte nije čuo u eteru. Bilo mije veoma neprijatno jer nisam znao razlog tome, a tek kasnije je, od štaba korpusa, primljeno obavještenje da je radio-stanica 3. divizije u kvaru.

Sa brigadama potčinjenim štabu Primorske operativne grupe organizovao sam radio-vezu. U početku je to bilo sa 2. dalmatinskom i 6. crnogorskom, a kasnije i sa 1. bokeljskom i 10. crnogorskom brigadom. NOP odredi nisu imali radio-stanice. Radio-karakteristike su bile na principu uobičajenom u NOR-u, što sam opisao za 3. divizju. Po istom principu su i radio-stanice potčinjenih štabova pozvale prve. Brigade su imale radio-stanice SCR-284-A sa pretvaračem. Neko vrijeme sam radio i sa V-100-A sa generatorom. Ručni generator ove radio-stanice se vrlo teško okretao, pa se njome nisam dugo koristio. Inače imala je fiksne i stabilne frekvencije (zbog kristala), a praktično je kod nje bilo i to što je časovnik na dnu prednje ploče bio osvijetljen pa se moglo raditi bez posebnog osvjetljenja. Najbolje se pokazala radio-stanica SCR-284-A sa pretvaračem.

Pri postavljanju antene uvijek sam vodio računa o najudaljenijem učesniku. Zbog toga je čujnost radio-stanica svih učesnika, osim 4. pomorske zone, bila uvijek veoma dobra, izuzev večernjih časova i noću, kada je rad, naročito zbog smetnji od strane drugih radio-stanica, bio jako otežan, pa i nemoguć. Zbog toga su veze u tim časovima rijetko održavane, izuzev u hitnim slučajevima i kada se u toku dana nije uspjelo predati odnosno primiti sve radiograme.

I PO 8 UČESNIKA U RADIO-SAOBRAĆAJU

Rad u štabu Primorske operativne grupe bio je veoma intenzivan, naročito kada su sve brigade dobile radio-stanice. Ovo je bio period širokih operacija i borbi za oslobođenje primorskog dijela Crne Gore, sprečavanja izvlačenja njemačkih trupa iz Albanije i uništavanja ostataka četničkih grupa. Posljedica ovih operacija bio je i intenzivan radio-saobraćaj. Pored toga imao sam veliki broj učesnika, nerijetko i do osam. Sve te veze održavane su jednom radio-stanicom pri štabu Primorske operativne grupe, tako da se dešavalo da za radio-stanicom sjedim gotovo čitav dan neprekidno. Cesto sam bio prinuđen da prijem, odnosno predaju, radiograma prekinem da bih održao vezu sa drugim učesnikom. U tom slučaju naredio bih da čeka, pa ukoliko drugi učesnik nije imao telegrama, nastavljao sam sa prvim. U suprotnom, jednome od njih bih zakazivao vezu za kasnije, već prema hitnosti radiograma. Ukoliko se radilo o radio-stanici korpusa, rad drugog učesnika bih redovno odložio, jer je korpusna radio-stanica diktirala rad. Svi bi radiogrami bili u toku dana predati i primljeni, izuzev rađih slučajeva kada se, zbog večernjih smetnji drugih stanica ili atmosferskih pražnjenja, nije moglo raditi.

Punjenje akumulatora uglavnom je vršeno uveče po završetku rada na rädio-stanici, a danju su, ukoliko je bilo vremena između veza, samo dopunjavani Oko punjenja akumulatora kasnije nisam imao problema, jer sam poslije kapi tulacije Italije dobio dobrog italijanskog tehničara, Rikija, koji je punio akumulatore i održavao agregat. Ipak, i njemu se mogla omaći greška, pa se sjećam da je jednom akumulatore punio u zatvorenoj prostoriji i zatrovao se gasovima, tako da je jedva došao k sebi. Šifrovanje radiograma je vršio šifrant u štabu. U početku je to bio jedan, a kasnije dva čovjeka, od kojih je jedan bio Đoko Pejanović, a jedno vrijeme šifrant je bila i jedna drugarica. Radiotelegrafisti s kojima sam radio bili su: u štabu 2. koprusa - Branko Sučević, Pavle Bojčević i Dabeliš; u štabu 3. udarne divizije - Gojko Vujanić; u štabu 29. hercegovačke divizije — Savo Govedarica i, ponekad, Dušan Brstina; u 6. crnogorskoj brigadi Božo Radošević; u 1. bokeljskoj brigadi - Anka Penović (ubrzo je prešla u 2. dalmatinsku brigadu). Imena radio-telegrafista u ostalim brigadama se ne sjećam. Svi radio--telegrafisti u brigadama po stažu su bili mladi ljudi, sa nedovoljno iskustva

u radu, ali su svi, poslije početnih teškoća, u potpunosti odgovorili zadacima i sve radiograme blagovremeno i primali i predavali.

Radio-stanica, kao i ostala oprema, uvijek su bili ispravni. Tome je i u toku marševa poklanjana naročita pažnja tako da se nikad nije desilo da radio-stanica padne u toku pokreta. Za radio-stanicu SET-22 nabavio sam sanduk u kome se nalazila za vreme rada i pokreta. Sanduk je imao poklopac tako daje bila dobro zaštićena od udara. Za akumulatore su također izrađeni posebni sanduci, a kasnije i za agregat. Tokom vremena sam postepeno nabavljao pojedine alate, tako da sam u posebnom sandučiću imao dosta raznog alata, zatim ampermetar i voltmetar, kao i glimericu za podešavanje izlazne snage predajnika. Benzina i motornog ulja sam uvijek imao dovoljno, o čemu se starao štab. Radio-stanica je uvijek bila u potpunosti borbeno obezbijeđena samim tim što je bila smještena u rejonu štaba, najčešće u neposrednoj blizini kuće u kojoj je bio štab, a na maršu se kretala u sastavu štapske kolone.

ŠTABOVI SU VEZISTE IZUZETNO CIJENILI

Odnos prema radio-vezi i radio-telegrafistima uopšte, bio je u Crnoj Gori gdje sam bio radio-telegrafist - u svakom pogledu odličan. Drugovi su nastojali da obezbijede sve ono što je za normalan rad radio-veza u pogledu snabdijevanja i smještaja bilo neophodno. Imao sam uvijek mogućnost da se obratim za pomoć bilo kom članu štaba. Za radio-vezu su se, uglavnom, najviše interesovali komandant i komesar, koje sam i izvještavao o svim važnijim problemima. Radio-veza je uvijek bila veoma cijenjena i uživala je povjerenje štaba. Sa šifrantima sam uvijek bio u veoma dobrom odnosu. ,

U nedostatke radio-veze, koji su dolazili od nas, ljudi koji smo njome rukovodili, ubrajam: pozivni znaci i talasne dužine se nisu često mijenjali; osim pozivnih znakova nisu postojali znakovi za legitimisanje; često se, bez potrebe, suviše dugo pozivalo; radio-telegrafisti su prilikom kucanja izražavali individualan stil kucanja; nastojalo se da se dobije maksimalna izlazna snaga predajnika sa željom da učesnik što bolje čuje. Ove nedostatke'je neprijatelj mogao dobro koristiti radi eventualnog prisluškivanja i praćenja rada. Mislim daje taj nedostatak kod radio-telegrafista, pored ostalog bio uslovljen i relativno kratkim kursevima za njihovu obuku, pa se navedenim nedostacima nije mogla posvećivati posebna pažnja. Uz to, radio-telegrafisti su poslije odlaska u jedinice bili samostalni, i, uglavnom, jedini stručnjaci u tom pogledu pri svom štabu, a jedinice su bile na velikim odstojanjima, pa je mogućnsot konsultovanja sa radio-telegrafistima u pretpostavljenim štabovima bila minimalna ili, najčešće, nemoguća. Sporazumijevanja radio-telegrafista u toku rada vršena su isključivo međunarodnim »Q« kodom.

Po rasformiranju primorske operativne grupe povučen sam u štab 2. korpusa, gdje sam se priključio radio-grupi korpusa. Poslije toga sam se kraće vrijeme nalazio pri štabu 5. korpusa, pa pri štabovima 2. i 6. armije. Svuda sam, kao i većina ratnih vezista, radio koliko sam najviše mogao i znao, a sve što sam ovdje zapisao iznio sam po sjećanju, jer nikakvih bilježaka iz rata nisam sačuvao.

Josip Žauhar

KAD KURIR SKRENE SA SVOG PRAVCA

Komitet KPJ za sjevernu Hrvatsku nalazio se podno šume Garjenice nedaleko od sela Donji Miklauš.

Nas oko 50 tu smo obavljali dužnost kurira, a izvršavali smo i druge zadatke. Biti kurir u to vrijeme bilo je veoma opasno pa je na svakom zadatku valjalo sa-

vladati mnoge prepreke. Trebalo je, na primjer, redovno preći preko nekoliko rijeka (Česma Glogovnica, Crnac, Sava, Odra, Kupa), zatim preko putevai pruga koje su strogo kontrolisaii neprijatelji.

Preko rijeka još se nekako i moglo, ali preko pruga Beograd-Zagreb i Zagreb-Ivanić Kloštar i preko cesta, koje su udaljene svega stotinjak metara od pruge tu se i te kako moralo paziti. Jer neprijatelj nas je mogao iznenaditi i pohvatati sa važnim pošiljkama.

Najvažnija naređenja kuriri su primali od Anke Berus. Ona je davala poštu i direktive, pri tom je savetovala i kako se kurir mora ponašati u slučaju opasnosti da dokumenta ne bi pala u ruke neprijatelju. Kada smo primali poštu dobivali smo i dvije kutije šibica i nešto duhana ili škije. Drugarica Anka bi tada govorila:

»Evo ti sinek, 2 kutije šibica; jedna je za cigarete, a druga za poštu. Ako dođe do opasnosti poštu spali a onda spasi i sebe ako možeš«.

Prva partizanska pošta je bila u selu Desne Štetanske, nedaleko od Kupe. Tu je bio i oblasni komitet KP (Karlovački ili Zagrebački). Nekada su kuriri mogli predati pošiljke i na ovoj pošti, no većinom produžavali su do Vrginmosta ili čak do Topuskog.

Šef pošte u s. Desne Štetanske bio je Jože Prntarić, rodom iz sela Dabaca kraj Čazme.

Jednom se dogodio i ovakav slučaj.

Kurir, koga smo zvali »Crni«, krenuo je sam po zadatku u Baniju. Kada se spremao da pređe prugu, gotovo je zanemio. Na desetak metara, sa druge strane pruge, ležalo je 6 domobrana. »Crni« je pribrano uzviknuo: »Drugovi, ja sam u izvidnici sa odeljenjem, Moslavačka brigada prelazi za Baniju«.

Kada su domobrani čuli da je Moslavačka brigada u neposrednoj blizini, zgrabiše svoje karabine i pognuti pobjegoše do bunkera koji je bio udaljen oko 200 metara. Dakako, kuriru je to bilo dovoljno da se hitro prebaci preko pruge i nastavi svojim putem.

Krajem avgusta 1944. pri povratku iz Banije za Moslavinu sa još jednim kurirom, Dragom Čukeljom, stigao sam do mjesta Dubranca (Pokuplje). Tu smo se sastali sa još jednim kurirom i on nas je nagovorio da krenemo sa njim jer, navodno, on zna za mnogo kraći put nego što je ovaj kojim sam ja prolazio. Pristali smò, ali to je bila velika nesmotrenost.

Išli smo, tako, kroz šumu i kad smo se približili selu Veleševac naletjeli smo na eskadron Čerkeza koji se vraćao iz pljačke. Odmah su nas primjetili. Moji drugovi su bježali prema šumi, a ja sam se takođe povlačio i pri tom pripucavao iz engleskog automata. Ipak do šume nisam mogao, jer bi me uhvatili, nego sam se sakrio u jednom kukuruzištu.

U tom času sam čuo jauk. Kurir Drago je bio uhvaćen, dok je drugi kurir uspio pobjeći, a i ja sam pukom srećom, ostao neotkriven i tako sam spasio poštu. Taj slučaj me je opomenuo najeano staro kurirsko pravilo: da ne treba skretati sa poznatog i sigurnog pravca.

Nikola Bakrač

NA ZADACIMA RADIO-TELEGRAFISTE ŠTABA MORNARICE NOVJ

Komanda Južnog dalmatinskog područja me je odredila 3. decembra 1943. godine za kontrolora i instruktora svih pošta i relejnih stanica na području koje je ona pokrivala. Tako sam tog mjeseca, dok još Korčula nije bila okupirana od Nijemaca, obilazio pošte po otoku, davao uputstva i podučavao radnike na po-

štama osnovama poštanske službe, naglašavajući što i kako treba raditi u datim uslovima. Po istom zadatku išao sam i na otok Lastovo. Na ovu dužnost određen sam iz razloga što sam ranije bio poštanski službenik, a tada aktivni borac NOV-a. Sve pošte sam snabdio poštanskim pečatom sa petokrakom zvijezdom u sredini, koje sam lično izradio, služeći se nožićem i šestarom. Takve pečate izradio sam i za nekoliko NO odbora i više vojnih jedinica.

Poslije okupacije Pelješca, Korčule, Mljeta i Lastova otišao sam na otok Vis i tamo se uključio u rad kursa veze štaba Mornarice NOVJ, koji se održavao u mjestu Žena Glava. Komandir kursa bio je Momčilović, a komesar Vladimir Dabo.

Na kursu sam bio jedan od boljih slušalaca, a obzirom da sam od ranije, kao poštanski službenik, poznavao telegrafiju, to sam se još u toku kursa uključivao, kao radio-telegrafist, u razne akcije naših jedinica. Tako smo, marta ili aprila 1944, nas nekoliko vezista sa kursa otišli sa našim borcima, Amerikancima i Englezima u akciju na otok Brač. Iskrcali smo se u Bolu, a zatim krenuli u unutrašnjost, prema gori Sv. Vid. Bili smo snabdjeveni sa engleskim radio-stanicama. Ja sam bio pridodat 1. bataljonu 1. dalmatinske brigade. Na Braču smo ostali 5-6 dana.

Posle te akcije ukrcan sam, kao telegrafist, sa stanicom SCR, na jahticu maršala Tita, gdje sam ostao kratko vrijeme, jer tu telegrafist nije bio toliko potreban.

Jedne noći, aprila 1944. godine prebačen sam sa našim drvenim (dobro naoružanim i pijeskom po stranama odlično zaštićenim) brodom na otok Drvenik. Tamo nas je dočekala veza i prebačeni smo do komande Srednje dalmatinskog područja u Blizni, na oko 20 km poviše Trogira. Sa sobom sam nosio radio-stanicu SCR, a moj pomoćnik ručni generator za njeno napajanje. Mi smo bili veza između rukovodstva Mornarice NOVJ na Visu i komande tog prostranog područja. Obavještajni oficir, a ujedno i šifrant, bio mi je Šimo Karaman iz Krila Jesenice. Veza je funkcionirala odlično. Na stanici SCR imao sam veliku štap antenu. Stanicu smo smjestili na kat jedne seljačke kuće. Da bi veza još bolje funkcionirala, samoinicijativno sam naručio kod jednog kovača u selu da mi napravi stalak za štap antenu. Stalak sam postavio na vanjski zid kuće i u njega ugurao štap antenu, koju sam kablom povezao sa radio-stanicom. Na taj način uspostavio sam veoma dobru vezu, jer se štap antena, inače, zbog niskog plafona u sobi, nije mogla instalirati.

Ujesen 1944. Odjeljenje za vezu Mornarice me je poslalo u Gorski kotar, da u jednoj obavještajnoj grupi zamijenim radio-telegrafistu Nikolu Dobrića iz Šibenika, koji je stradao prilikom eksplozije motora za punjenje akumulatora, zapravo opečeno mu je cijelo lice i jedva je ostao u životu. Iz Kaštel-Staroga otišao sam vezom na otok Olib, zatim na otok Krk, a onda sa Krka u Filip Jakov. Odatle me je put vodio do Gorskog kotara. Putovanje je bilo veoma naporno i riskantno, jer je teritorij preko kojeg smo prolazili bio okupiran od Nijemaca, a i četnici su u to vrijeme tamo krstarili. Na brdu Kakliću, okruženi debelim snijegom, radili smo i živjeli u jednoj drvenoj baraci. Grijali smo se bukovinom koju smo ložili u jednoj peći napravljenoj od bačve za benzin. U našoj obavještajnoj grupi (jednoj od grupa koje su radile za štab Mornarice) bila su tri oficira: ja, kao radio-telegrafist,.moj pomoćnik i šifrant. Šefove grupe bio je Ivan Mrakovčić sa otoka Krka. Ostalih obavještajnih oficira po imenu se ne sjećam. Moj pomoćnik je bio Strgačić, omladinac od 17 godina, rodom iz Malog Iža, a šifrant Milan iz okolice Šibenika. Ubrzo su nas Nijemci napali u baraci, kojom prilikom je Milan poginuo, a mi ostali smo uspjeli pobjeći. Baraku su nam spalili, a šifrantu oduzeli' šifre, tako da je naša veza sa štabom Mornarice morala biti prekinuta.

Poslije tog napada spustili smo se u selo Potkrilovac, na Grobničkom polju, i zanoćili u jednom bunkeru, kojeg su odbornici napravili za prihvat partizana. Tih dana na tom području odvijala sé borba između naših jedinica i Nijemaca, utvrđenih u Klani poviše Rijeke. Dobili smo nove šifre i nastavili vezu sa Komandom mornarice. Instalirao sam radio-stanicu u jednoj kućici kod prozora. Tu se

zbio događaj koga ću se sjećati cijelog života. Bio je lijep sunčani dan, pa su me vaške koje sam dobio na terenu nemilosrdno grizle. Zatečen u nevolji, otišao sam nakon održane veze u jedan potok, da bar dio vaški otrijebim. U međuvremenu, Nijemci su snimili moju emisiju radio-goniometrom, te su jednom topovskom granatom pogodili u prozor kućice u kojoj je bila radio-stanica i istu su potpuno onesposobili. Mene su tako vaške, bar u ovom slučaju, spasile od sigurne smrti.

Poslije oslobođenja Klane i Rijeke dobio sam novu radio-stanicu i ukrcao se na brod koji je sakupljao morske mine od Rijeke do Trsta. To su, zapravo, bila dva drvena broda koji su između sebe imali razapetu mrežu, te su, tako paralelno ploveći, sakupljali mine. Svaku sakupljenu minu posada broda je odvozila malim čamcem na pučinu i tamo je uništavala. Tako smo prvi prošli uz obalu i očistili sve mine od Rijeke do Trsta.

Iz Trsta sam prebačen u Opatiju, gdje sam neko vrijeme bio radio-telegrafist pri štabu Mornarice NOVJ. A kada se taj štab prebacivao prema Kaštelima i Splitu, kamion u kojem sam bio sa radio-stanicom sletio je sa ceste između Opatije i Rijeke. Tada sam povrijeđen u glavu i neko vrijeme sam ostao u riječkoj bolnici. Doznao sam da je naš šofer, zbog premorenosti, zaspao za volanom i sletio s kamionom pod cestu.

Mladen Bibica

KOMANDANTI PRIDAJU VEZI SVE VEĆI ZNAČAJ

U proljeće 1944. godine išlo se na povećanje broja kurseva za obuku vezista, pogotovo radio-telegrafista, izboru kadrova, naročito radio-telegrafista. Posebna pažnja poklonjena je zatim dužini trajanja kurseva i metodici obuke.

Vrhovni štab NOV i POJ tražio je od Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske da uputi izvjestan broj radio-telegrafista u Srbiju i Vojvodinu. Mi smo ih upućivali i to su obično bili u tom momentu, najiskusniji radio-telegrafisti. Ti drugovi su u grupama odlazili na nove dužnosti. Njihovo putovanje, naročito nekih od njih, bilo je naporno, skopčano sa opasnostima i mnogo zaobilazno. Tako su neki pošli u Vojvodinu preko Bosne, Crne Gore, Sandžaka i Srbije. Na njihova mjesta postavljali smo mlađe radio-telegrafiste, čijem smo osposobljavanju za samostalan rad poklanjali posebnu pažnju.

Formiranjem odsjeka za vezu pri Glavnom štabu, prišlo se novim zadacima u razvoju veza na teritoriji Hrvatske. S operativnim odeljenjem Glavnog štaba razrađen je plan snabdijevanja i opremanja jedinica veze opremom veze i drugim materijalom. Upućivane su u neke jedinice i štabove ekipe za vezu, sastavljene od jednog tehničara i jednog veziste koji dobro poznaje radio-veze, u cilju ukazivanja pomoći i poboljšanja organizacije i funkcioniranja radio-veza, odnosno boljeg osposobljavanja radio-mehaničara i radio-mehaničarskih radionica. Istovremeno su prikupljani podaci o opremljenosti jedinica veze i njihovoj sposobnosti za izvršavanje zadataka. Ti podaci su bili dragocjeni prilikom pripremanja službenijih borbenih radnji naših jedinica. U to vrijeme dolazi i do formiranja radionica za vezu pri svakom štabu korpusa i divizije.

Od kolike koristi je bila kontrola, pomoć i evidencija opreme za vezu, pokazalo se kada je počela pristizati saveznička pomoć. Ona je stizala na privremeni aerodrom. Međutim, materijal je trebalo prihvatiti i rasporediti, što nije predstavljalo veću poteškoću jer se znalo gdje ga treba uputiti.

Naročito je bilo interesantno stanje zaliha radio-stanica SCR 284 - A. Bilo je pravo zadovoljstvo biti u ulozi načelnika veze, kada su se komandanti štabova brigada i divizija počeli živo interesirati za dodjelu radio-stanica. Neki su obećavali da će svojim vezistima omogućiti transport i zapregu, pa čak i rad u pokretu. Kasnije su neke brigade 7. banijske divizije prilikom prelaska Save i operacija u Moslavini na inicijativu komandanta divizije Mićuna Pavlovića, svoje radio-stanice montirale na fijakere tako da su mogle stvarno raditi i u pokretu. To je bila dobra inicijativa u smislu neprekidnosti veze. No, kad smo već kod primjera 7. banijske divizije, navešću ovaj događaj. Kada se divizija vraćala iz Moslavine u Baniju, desilo se nešto, što mi radio-telegrafisti, nismo tada mogli pretpostaviti. Neprijatelj je, naime, prisluškivao intenzivni saobraćaj u radio-vezama 7. divizije, koji je istina, u izvjesnim neposredno izvršenim taktičkim radnjama dobro poslužio, ali je, u nekim momentima i štetio. Kada su jedinice te divizije bile u pokretu sa sjevera prema Savi, i određenim mjestima prijelaza na toj rijeci neprijatelj je pratio rad stanica u pokretu, goniometrisanjem otkrivao njihove položaje i tako utvrđivao pravce kretanja jedinica. Na osnovu toga on je ometao prijelaz jedinica. Štab divizije je došao do zaključka da za to glavnu krivicu snosi rad radio-stanica u pokretu i to iskustvo je odmah preneseno ostalim štabovima i jedinicama.

JEDNO KAZIVANJE 0 IVANU HARlSU »GROMOVNIKU«

Došao je odnekud iz okoline Zagreba u Topusko u Glavni štab NOV i POH Ivan Hariš Gromovnik, komandant diverzantskih odreda i zahtjevao da mu se dodijeli 4 ili 5 radio-stanica SCR 284 A - za njegove diverzantske grupe.

Postavilo se pitanje kako je on do tada uspjevao rukovoditi i komandovati tim grupama, kada odjednom traži 5 radio-stanica sa poslugom i šifrantima. Tražio je da mu se riješi pitanje opravki i stanice osposobe za česte pokrete. Bio je uporan i nije htjeo otići iz Topuskog, dok sve to nije dobio. Kada sam na koncu dobio nalog komandanta korpusa Ivana Gošnjaka da dadem uređaje, najteže mi je bilo što sam morao i sve ostalo spremiti uz njih. Morao sam izraditi i kompletnu organizacionu shemu radio-veze i dokumenta za rad Harišovih radio-stanica. Ipak sam sa zadovoljstvom prišao izvršenju tog zadatka, jer je Gromovnik zbog svojih diverzantskih aktivnosti i junaštva bio svugdje omiljen.

Uz Glavni štab NOV i PO Hrvatske nalazio se, obično, i CK KPH. Jednog dana 1943. godine došao je iz Zagreba na oslobođeni teritorij radio-telegrafist bivše jugoslovenske mornarice, moj poznanik Čačić Ludvig. Sa sobom je donio i aparat »HELL« za primanje agencijskih vijesti. Kad smo se sreli na putu između ličkog Petrovog Sela i Slunja pitao me za Agitprop CK KPH i ja sam ga uputio u Korenicu gdje se nalazio Agitprop. Kasnije sam ga viđao ne u Agitpropu nego u samom CK KPH, gdje je navodno održavao vezu preko radio-stanice. Mi iz odsjeka za vezu Glavnog štaba nismo znali za tu radio-stanicu niti smo im davali karakteristike za rad. Tek kasnije, poslije rata ispostavilo se da je Čačić radio isključivo sa Hebrangom.

Pri CK KPH bio je organizovan radio-telegrafski kurs kojim su rukovodili Aco Globočnik i Vojo Vukotić, radio-tehničari po struci. Polaznici kursa bile su pretežno djevojke. Neke od njih upućivane su, po završenom kursu k nama u radio-centar radi prakse na radio-stanicama. Poznate su-bile po dobrom uspjehu u praktičnom radu na radio-stanici Marica Teslić i Mirjana Fuks.

Još nešto o Školi veze GŠH. U toku 1944. godine škola je ojačana i popunjena novim kadrovima tako daje davala vrlo dobre stručnjake za vezu. Ukazivana joj je puna pomoć, naročito u pogledu materijalnog obezbeđenja i popuni kadrom. Od zarobljenih domobranskih oficira i podoficira, kao i od onih koji su sami dolazili u partizane, odabirali smo po stručnosti najbolje. Njih smo upućivali na rad u Školu veze. Neki od tih oficira su zbog savjesnog i marljivog rada vrlo dobro napredovali do kraja rata, kako u činu, tako i u svojoj političkoj izgrađenosti, pa

se nisu mogli razlikovati od ostalih rukovodilaca u jedinicama veze. Takvu afirmaciju stekli su predanim radom i svesrdnim prihvatanjem od strane drugova koji su od ranije radili u školi. Dugo vremena je svemu tome davao ton i razvijao drugarstvo i političku svijest komesar škole Slavko Pejak koji je radio u školi baš u najkritičnijim trenucima njenog razvoja.

Četa veze GŠH se u to vrijeme, toliko brojno povećala da se prišlo formiranju još jedne čete. U drugoj četi su pretežno bili kuriri.

Toliki broj kurira bio je nužan iz razloga što je radio-centar Glavnog štaba bio razmješten na nešto većoj teritoriji pa je trebalo raznositi telegrame do radio-stanica i od radio-stanica do štaba. Za te poslove bili su određeni mlađi kuriri, ne po stažu, već po godinama, mnogi od njih nisu bili stariji od 15 godina. Ponekad su bila određena i po dva kurira za jednu radio-stanicu. Kao kuriri oni su se zainteresirali i za Morzeovu azbuku, pa su mnogi od njih kasnije postali dobri radio-telegrafisti. Jedan dio, tih radio-telegrafista otišao je poslije oslobođenja na rad u Sekretarijat unutrašnjih poslova i u Sekretarijat vanjskih poslova. Čini mi se da i danas tamo radi Uzelac Miloš, jedan od njih. Tako je i Zutić Miloš postao od kurira radio-telegrafist, a kasnije pilot-lovac i rukoviodilac vazduhoplovne jedinice. Neki mladići su poslije rata demobilisani i nastavili školovanje.

PREIMENOVANJA NEKIH JEDINICA I FORMIRANJE NOVIH

U 1944. godini 1. korpus postaje 4. korpus, a 2. korpus je preimenovan u 6. korpus. Od proljeća do jeseni 1944. godine na teritoriju Hrvatske dejstvuju 4. 6.
8. i 9. korpus NÒV i POJ.

Pri štabu 4. korpusa postojala je jedna mješovita četa veze i jedna linijska četa, pa se zbog sve većeg obima žičnih veza pristupilo formiranju još jedne linijske čete.

Pri štabovima divizija formiraju se čete veze, a pri štabovima brigada vodovi veze.

Vojna područja pristupila su formiranju teritorijalnih četa veze namenjenih prvenstveno, za održavanje stalnih žičnih linija i za opsluživanje telefonskih centrala. Do tada su u Lici postojale dvije teritorijalne čete veze, koje su kasnije, 1945. godine u oslobođenom Zagrebu, zajedno sa jedinicama veze GŠH ušle u sastav brigade za vezu.

U toku 1944. godine karakteristična je potreba za kadrovima veze svih specijalnosti u Dalmaciji. Tamo se naglo razvijaju jedinice a samim tim narastaju i potrebe za kadrovima veze. Uz slanje kadrova veze u te jedinice, prišlo se užurbano i formiranju kurseva za osposobljavanje novih kadrova.

Škola veze u Slavoniji, za koju su bili poslati kadrovi iz Like, stekla je svoju tradiciju, tako da u tom regionu nije bilo problema s kadrovima veze. U početku su u toj školi bili osposobljavani kadrovi iz Moslavine, pa se zatim pri štabu 10. korpusa prišlo formiranju kurseva veze.

Kad se sve to pogleda, ujesen 1944. godine svi korpusi u Hrvatskoj imali su svoje kurseve veze ili škole veze.

NEŠTO O VEZAMA U KNINSKOJ OPERACIJI

Nakon oslobođenja velikog broja otoka i mjesta u Dalmaciji i nakon oslobođenja Splita, jedinice 8. korpusa bile su formacijski postavljene, izvežbane i materijalno opremljene da se nisu razlikovale od regularnih jedinica neke armije.

Negdje pred kraj 1944. godine (čini mi se daje to bilo u oktobru mjesecu), bio sam u pratnji komandanta i komesara GŠH koji su sa grupom svojih saradnika, uglavnom načelnika rodova i službi otišli u obilazak jedinica 8. dalmatinskog korpusa. U to vrijeme otpočela je i priprema Kninske operacije. Napomi-

njem da su štabovi 26, 9, 10. i 19. dalmatinske divizije imali svoje čete veze, a njihove brigade vodove veze odlično obučene i materijalno opremljene. Za konkretnu operaciju trebalo je još nešto malo uvežbati posluge radio-stanica SET-48 i SET-38.

Za pripremu Kninske operacije bilo je dovoljno vremena, pa su se rukovodioci veze svih jedinica prethodno dogovorili po konkretnim pitanjima. Nakon toga se išlo u jedinice i na licu mjesta je ukazivana pomoć kako bi pripreme, organizacija, uspostavljanje i održavanje veza bili uspješni. Pokazalo se da je u pripremama bilo, gotovo sve, predviđeno i uvježbano. Za vrijeme trajanja kninske operacije veze su zaista dobro funkcionirale. Komandanti i štabovi divizija i brigada izražavali su nakon operacije svoju zahvalnost i zadovoljstvo, jer im je dobrom vezom bilo olakšano komandovanje i sadejstvo.

Posle završene Kninske operacije vraćali smo se zajedno sa komandantom Glavnog štaba, natrag u Topusko. Ja sam od mojih vezista iz 8. korpusa dobio novi džip, i u njemu jednu poljsku telefonsku centralu od 30 brojeva, nešto telefona, poljskog telefonskog kabla i suvih elemenata za poljske telefone. S tim vozilom smo došli negdje do Udbine u Lici, gdje smo ga, zajedno sa materijalom, morali ostaviti kod štaba 11. korpusa. U Lici je bio visok snijeg i neka lokalna ofanziva. Odatle smo, cijela grupa sa komandantom Ivanom Gošnjakom, krenuli dalje za Topusko u pratnji jednog bataljona i to noću po bespuću i snijegu, preko vrha Plješivice. Kada smo se prebacili preko Plješivice, dalje u pravcu Korduna nije nam trebala pratnja i bataljon se vratio u sastav svoje brigade. Materijal veze iz džipa bio nam je sačuvan i kasnije dopremljen u četu veze GŠH.

Bude Bogdanović

SA RADIOTELEGRAFSKOG KURSA NA DUŽNOST U KORPUSNU OBLAST 10. KORPUSA

Jeseni 1943. godine, nalazio sam se u 13. slavonskoj brigadi kada je došao raspis iz štaba 6. slavnoskog korpusa da se iz brigade pošalje određeni broj drugova i drugarica na radio-telegrafski kurs pri Glavnom štabu Hrvatske. Prvenstvo su imali, pored toga da su dobri borci, oni koji su završili malu maturu ili su imali završenih nekoliko razreda gimnazije ili druge srednje škole. Budući da sam imao završenih 5 razreda gimnazije, određen sam i ja.

Negde u blizini Zvečeva, okupilo se 12 drugova iz raznih slavonskih brigada i posle uputstava, koja smo dobili od načelnika veza korpusa Trgovčević Bogdana, krenuli smo u Otočac, gde se tada nalazio GŠH.

Na radio-telegrafskom kursu bilo nas je oko 50 iz raznih jedinica sa teritorije Hrvatske. Kurs je trajao 3 mjeseca, a glavni predmeti koji su se izučavali bili su kucanje i prijem na sluh i radio-saobraćajna pravila. Materijalno obezbeđenje kursa bilo je nedovoljno. Imali smo samo jednu zujalicu na baterijski pogon i nekoliko dotrajalih tastera - na petoricu polaznika kursa po jedan. Radom kursa rukovodio je Kereković.

Nastava na kursu izvodila se tako da smo najpre izučavali znake Morzeovog koda i to postepeno i potpuno, a zatim se povećavala brzina prijema. Uporedo sa izučavanjem prijema učili smo i kucanje. U nedostatku tastera koristili smo razne predmete, čak i viljuške kojima smo jeli, da bi kucali i tako utvrdili ono što smo prethodno od nastavnika naučili.

Kucanje smo izučavali i uz pevanje: »ti, ti, ti, ta« (slovo »v«). Časovi prijema na sluh i časovi kucanja naizmenično su se izvodili i to pre i posle podne. Po-

stojali su i časovi tzv. samoučenja, gde smo obnavljali gradivo. Do kasno u noć čula se zujalica i klaparanje tastera.

Na časovima prijema na sluh, nastavnik je stalno proveravao kako je koji od slušalaca primio otkucani tekst. To je bilo od obostrane koristi jer je tako proveravao napredak u prijemu i ispravljao greške koje bi pojedinac učinio.

Radio-saobraćajna pravila izučavala su se u obimu koji je bio nužan za vršenje primopredaje telegrama. Izučavane su kratice Q-koda i nešto o bezbednosti saobraćaja, gde se naglasak stavljao na to da se ne sme ništa otvoreno prenositi u radio-saobraćaju i da se za međusobno sporazumevanje radio-telegrafista moraju upotrebljavati kratice Q-koda.

Uspeh svakog pojedinca se pratio i ucrtavao u grafikon, što je bilo i osnova da se razvije međusobno takmičenje za što bolje savladavanje celokupnog gradiva, a naročito kucanja i prijema na sluh.

Kurs je radio 25 dana u Otočcu. Međutim, Otočac se morao napustiti, pa je kurs premešten u Vrhovine. U Otočcu smo imali kakve-takve uslove za rad i život, zapravo imali smo posebnu učionicu i posebnu spavaonicu, što nije bio slučaj u Vrhovinama. Tu smo u istoj sobi i učili i spavali. Pored toga, nismo imali stolova i klupa dovoljno, a prostorija je bila hladna - nezagrejana. Ipak, nastava je tekla i mi smo se trudili da i u takvim uslovima, postignemo odlične rezultate.

Ni u Vrhovinama se nismo dugo zadržali. Morali smo zbog nadiranja neprijatelja da se prebacimo u selo Turjanski. U tom selu smo se smestili u osnovnu školu, gde su nam uslovi za rad i život bili isti kao i u Vrhovinama. Ovde čak i gori, jer je zima bivala sve oštrija, a ishrana slabija-jeli smo često samo jednom dnevno.

Iz sličnih razloga kurs je završilo samo 18 drugova i drugarica, koji su po završetku kursa, kao radio-telegrafisti, vraćeni u svoje jedinice.

Na radio-telegrafskom kursu učili smo kako se obavlja saobraćaj, kako se predaju i primaju telegrami, ali radio-stanicama nismo rukovali. To je bio veliki nedostatak kursa, jer nije isto voditi saobraćaj preko zujalice ili, još gore, preko tastera bez zujalice i preko radio-stanice.

Posle kursa raspoređen sam u brigadu »Matija Gubec«. Tu sam dobio radio-stanicu tipa »gođevac«. Malo sam se pomučio dok sam je upoznao, ali ipak sam uspeo da održim planirane radio-veze. Održavao sam radio-vezu u radio-pravcu sa štabom 32. divizije i štabom brigade »Braća Radić« i to u ugovoreno vreme.

Bilo je teško u početku. Nisam poznavao radio-stanicu, a nisam imao ni rutine u primopredaji telegrama. Međutim, drugarska pomoć starijih radio-telegrafista došla je do punog izražaja. Oni su mi svesrdno pomagali da upoznam i radio-stanicu i veštinu primopredaje telegrama.

Ono što je zabrinjavalo i starije radio-telegrafiste, a posebno mene, jeste to što sa pomenutom radio-stanicom nismo mogli ostvariti radio-vezu u toku noći. Ko je tada znao za Hevisajdove slojeve i za dnevne i noćne frekvencije. O tome nismo ništa učili na kursu, a s drlige strane nisam mogao o tom fenomenu ništa da naučim.

Telegrami koje sam primao i predavao bili su ili šifrovani ili kodirani.

Radio-stanica »gođevac« bila je prenosna, bar smo je mi tada prenosili. Za pomaganje u prenošenju i ostale poslove oko postavljanja i skidanja radio-stanice, dodeljen mi je jedan drug, koji nije bio radio-telegrafist. Nas dva bili smo posluga radio-stanice. Cesto smo pratili komandanta brigade Došena i s položaja vršili primopredaju telegrama. Uglavnom smo tada održavali vezu sa štabom divizije. Akumulatori za radio-stanicu punili su se u štabu divizije. Pri štabu se nalazila, pored ostalih pozadinskih ustanova, i akumulatorska stanica. Nepostojanje rezervnih akumulatora otežavalo je naš rad, jer dok su akumulatori bili na punjenju nismo mogli održavati radio-vezu. Navešću jedan primer. Nalazili smo se maja meseca 1944. godine, negde u Hrvatskom zagorju i ja sam poslao akumulatore na punjenje u diviziju. U međuvremenu, neprijatelj je napao dolinom reke Bednje i odsekao nas od štaba divizije. Baš tada je trebalo da se prenese hitna poruka, ali kako je preneti kad su akumulatori na punjenju, baš u diviziji.

Rezervne akumulatore nismo imali i veza se nije mogla uspostaviti. Iz ovog proizilazi da radio-stanica ili bilo koji uređaj veze, ne sme ni jednog trenutka ostati bez svog izvora električne energije, jer veza mora postojati u svako vreme i u svim uslovima borbene situacije.

Zapazio sam, linijaši nisu nikada, ili skoro nikada, odmarali. Kad nisu podizali ili skidali linije kad su se trebali odmarati, oni su pregledali svoju opremu, a naročito poljski kabao koji su stalno opravljali, jer je od dugotrajne upotrebe propadao pa mu se samo takvim pregledom i opravkom, vek trajanja produžavao.

U leto 1944. godine, upućen sam u 10. zagrebački korpus za načelnika radiostanice. Ujedno sam bio odgovoran i za radio-vezu te korpusne oblasti. Ta oblast je bila jedna vrsta vojnoteritorijalne komande, čiji je komandant bio Kljajić Nikola.

Za rad sam dobio radio-stanicu tipa MK-2, velikog dometa. Tom radio-stanicom održavao sam vezu sa: kalničkim područjem, bjelovarskim područjem, grupom odreda Istok-Zapad, komandom 10. korpusa i GŠH, kao stalnim učesnicima. Pored tih veza, povremeno sam održavao vezu sa operativnim jedinicama kada bi se nalazile na našem terenu, 6. slavonskim korpusom i 4. korpusom. Sa stalnim učesnicima održavao sam vezu 3-8 puta dnevno i to u radio-pravcu i u planirano ili ugovoreno vreme. Iako je bilo više učesnika u saobraćaju, nije se mogla organizovati radio-mreža iz više razloga, a najvažniji je bio taj što su potčinjene i sadejstvujuće jedinice imale različite tipove radio-uređaja, a moja radio-stanica, i još neke, imale su mali broj kristala pa je time bio ograničen i izbor radnih frekvencija. Vremenski interval između svake radio-veze iznosio je oko 30 minuta. To znači da sam za obavljanje saobraćaja s jednim učesnikom imao na raspolaganju 30 minuta. U tom vremenu morao sam predati i primiti telegrame ili pak ugovoriti posebnu vezu, ako je bilo više telegrama za primopredaju.

Imao sam žičanu antenu i o njenom usmeravanju nisam ništa znao, a i sam raspored učesnika je bio takav da o usmeravanju nije moglo biti ni govora.

Radio-podaci nisu često menjani, tako da se s jednim pozivnim znakom i na jednoj radnoj frekvenciji radilo, često, i po mesec dana. Rad telefonijom bio je zabranjen, delom iz razloga što nisu bili podesni radio-uređaji za takav saobraćaj, a delom iz bezbednosnih razloga. U periodu kad smo se nalazili u Čazmi, neprijatelj je često ometao moj rad, a bilo je i pokušaja obmanjivanja. Obmanjivanje mu nije uspelo. Ja sam poznavao po zvuku radio-stanicu svakog svog učesnika, kao i način rada radio-telegrafista u jedinicama i štabovima s kojima je moja oblast imala radio-vezu. Kada bi neprijatelj počeo sa ometanjem brzo se prelazilo na planiranu rezervnu frekvenciju, pa ako bi i tu bilo ometanja, prelazilo se na drugu izabranu frekvenciju, i to vrlo brzo i uspešno. Znalo se, po nekada, promeniti i po osam frekvencija, ali se uspeo predati, odnosno primiti telegram. Pored toga, dolaskom operativnog dela 10. korpusa u Čazmu sa svojim radio-stanicama, zatim savezničkih misija sa svojim stanicama i napokon blizina aerodroma i česti preleti savezničke avijacije, nastale su neobično jake međusobne smetnje radio-stanica svih tih štabova, komandi i ustanova. U takvim uslovima bilo je veoma teško obavljati primopredaju telegrama, tim pre što su se frekventna područja mnogih radio-stanica međusobno poklapala. Po svemu sudeći, nije se mnogo vodilo računa o raspodeli frekvencija za jednu takvu koncentraciju radio-stanica. Ipak, ulažući maksimalne napore nije se desilo da ostane neotpremljen ili neprimljen nijedan telegram.

Koliko je bilo moje opterećenje u obavljanju saobraćaja vidi se iz podatka da sam dnevno predao ili primio između 20 i 80 telegrama, naravno šifrovanih. Jedan od njih ostaće mi u trajnom sećanju. To je telegram koji je komesar korpusa slao u Glavni štab Hrvatske i imao je preko 1600 grupa, dok su ostali bili između 40 i 60 grupa. Taj telegram sam predao van redovne veze, u ugovoreno vreme od 01.00 do 04.00 časa. Nije to bio jedni slučaj. Dešavalo se da, ukoliko nisam uspeo da predam sve telegrame u redovnoj vezi, zakažem novu vezu, obično, noću, posle 24.00 časa.

Telegrame za predaju dobijao sam od šifrantskog odseka, a primljene telegrame predavao sam, takođe, šifrantskom odseku. Telegrame za predaju donosili su neposredno šifranti, a primljene telegrame sam ja nosio šifrantima. Sve se to obavljalo upisivanjem u neku knjigu, nalik na ekspedicionu knjigu, naravno sa potpisom primaoca (radio-telegrafiste, odnosno šifranta). Predate telegrame zadržavao sam dva dana (48 časova) na radio-stanici, radi eventualnih traženja ispravki, a zatim sam ih vraćao šifrantskom odseku.

Kakvi su bili moji radio-podaci (dokumenti za rad)? Imao sam jedan pregled sa par rubrika u kojima su bili ispisani učesnici s kojima održavam vezu, pozivni znaci, radne i rezervne frekvencije i vreme rada. Taj »papir« nalepio sam na unutrašnji deo poklopca radio-stanice. Iako sam ga znao napamet, ipak sam ga na poklopcu imao stalno pred očima. Obrazac telegrama nije bio propisan, ali je imao izvesnu formu sa najosnovnijim podacima za evidenciju i primopredaju telegrama. Drugih dokumenata na radio-stanici nije bilo.

Kakvo je bilo obezbeđenje radio-stanice, može se samo zamisliti. U prostoriji gde se nalazila radio-stanica bio je dozvoljen ulaz samo komandantu, načelniku štaba i načelniku veze. Ukoliko je neko drugi trebao da uđe u prostoriju ili na mesto gde se nalazila radio-stanica morao je za to imati posebno odo--brenje.

U toku mog rada na pomenutoj radio-stanici, došle su dve drugarice sa kursa iz 10. korpusa, kao mladi radio-telegrafisti. Imajući u vidu kako je bilo meni kada sam prvi put seo pred radio-stanicu i uzeo taster u ruku, odlučio sam da im svesrdno pomognem da se što pre osposobe za samostalan rad. One su pratile moj rad preko pomoćnih slušalica, a zatim sam im davao da vrše primopredaju telegrama u vremenu kad nije bilo mnogo telegrama ili telegrama za hitno otpravljanje. Na taj način one su se osposobile za samostalan rad.

Tajnost u saobraćaju mnogo znači. A da li smo se toga uvek pridržavali? Bilo je slučajeva da pojedini radio-telegrafisti bez zadnjih namera, otkucaju i ono što nisu smeli. Tako na primer, krajem 1944. godine, kada je 7. banijska divizija pridata 10. korpusu, radi operacija u Podravini, radio-telegrafist iz 10 korpusa stalno me je obaveštavao o mestima koje su naše jedinice oslobodile kao: »Virje naše«, »Đurđenovac naš«, »Koprivnicu napadamo« i si. Ponekad je bilo, može se reći, i nekakvih »ljubavnih izjava« ako je radio-telegrafist učesnika bila drugarica. Tada nismo bili svesni daje to moglo koristiti neprijatelju. Bili smo mladi i neiskusni imao sam tada svega 17 godina.

Kako smo često bili u pokretu, za prenošenje radio-stanice imali smo dva tovarna konja. Na jednog konja tovarili smo radio-stanicu i akumulatore, a na drugog agregat za punjenje akumulatora. Akumulatori su se punili po spoljnim znacima njihove napunjenosti (razvijanje gasova i si.) bez merenja gustine elektrolita ili napona punjenja. Ipak, o njihovoj napunjenosti i upotrebi vodilo se mnogo računa.

Ivan Bolf

VEZE U GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE U TREĆOJ I ČETVRTOJ GODINI RATA

U jesen 1943. godine upućen sam u Operativni štab za Liku, radi održavanja radio-veze sa Glavnim štabom Hrvatske. Operativni štab za Liku nalazio se tada u Perušiću, u blizini ustaških uporišta, dok se GŠH nalazio u Otočcu.

Iz Otočca sam krenuo vozeći sa sobom radio-stanicu tipa »alokio bakini«, snage oko 10 W. Prevezao sam je seoskim kolima po vrlo lošem makadamskom putu.

U Perušić sani stigao noću. Operativni štab za Liku nalazio se u zgradi železničke stanice. Javio sam se načelniku štaba Opsenici, a sutradan i komandantu, Perici Kelutu. Posle toga odmah sam pristupio postavljanju radio-stanice i usmeravanju žične antene. Međutim, celog dana, pored svih nastojanja da uspostavim radio-vezu, u tome nisam uspeo. Detaljnim pregledom radio-stanice, konstatovao sam da se nalazi u neispravnom stanju.

Sledeće noći vratio sam se iz Perušića u Otočac i tamo smo, u radionici GŠH konstatovali daje prilikom prevoza radio-stanice otpao jedan otpornik. Zaletovali smo ga i time je stanica dovedena u ispravno stanje. Odmah sam se vratio u Perušić, ali sam sada stanicu dobro zapakovao u slamu i polako je prevezao.

Došavši u Operativni štab za Liku, ponovo sam postavio radio-stanicu i uspostavio radio-vezu sa GŠH.

Za pomoćnika sam dobio mladog partizana Milana Vukmirovića, kojeg sam odmah počeo podučavati kucanju, prijemu na sluh i radio-saobraćaju. On je veoma savesno shvatio svoj zadatak.

Nakon nekoliko dana pripremali smo se za pokret. S obzirom na to da je radio-stanicu bilo teško transportovati, dobio sam dve mazge (zarobljene od Italijana), te su one na samarima prenele stanicu na određeno mesto. Posle kratkog vremena pozvan sam u GŠH, pa sam radio-stanicu predao Milanu Vukmiroviću koji je nastavio dalje održavanje radio-veze u Operativnom štabu za Liku sa GŠH.

Došavši u GŠH 1943. godine (jesen, zima), dobio sam zadatak od načelnika veza GŠH da jednom malom radio-stanicom, smeštenom u kofer, čija snaga nije mogla biti veća od 3 do 5 W, uspostavim radio-vezu sa jednom jedinicom koja se nalazila na teritoriji Vojvodine. Smetnje u eteru bile su vrlo velike, tako da sam dva dana uporno ali bezuspešno pozivao radio-telegrafijom. Udaljesnost između nas mogla je biti oko tri stotine kilometara. Trećeg dana, oko 09.00 časova nastavio sam sa pozivanjem ovog učesnika i između velikog broja raznih jačih signala, načuo sam pozivni znak kojim mi se odazivala radio-stanica navedene jedinice iz Vojvodine. Odmah smo uspostavili radio-vezu, iako je jačina signala bila QSA-2. O tome sam obavestio GŠH pa smo pristupili primopredaji telegrama.

Glavni štab Hrvatske u toku 1944. godine nalazio se na teritoriji Like, Korduna i Banije menjajući često svoju lokaciju. Međutim, često je bio napadan i bombardovan od strane neprijateljevih aviona. Bilo je slučajeva da tek što stignemo na novu lokaciju, odmah dolete avioni i bombarduju nas. Nije nam bilo jasno kako je neprijatelj tako brzo saznavao gde se nalazimo.

Tek posle rata sam saznao zbog čega su nas tako brzo otkrivali neprijateljski avioni.

Naime, uz Glavni štab Hrvatske bio je i CK KPH u kome se nalazio Andrija Hebrang i njegova lična radio-stanica kojom je rukovao radio-telegrafista Lujo Čačić. Pošto sani tada bio radio-telegrafista pri GŠH upoznao sam se sa radio--telegrafistom Čačićem i video njegovu radio-stanicu.

Nije mi ni na kraj pameti bilo da posumnjam daje baš taj radio-telegrafista u CK KPH javljao neprijateljevoj avijaciji, gde se nalazi GŠH.

U takvim uslovima vrlo često sam primao i predavao telegrame preko radio-stanice čija je snaga bila 20 W i to baš kada su iznad nas nadletali neprijateljevi avioni. Bez obzira na posledice, radio-veza je održavana i u tako nepovoljnim uslovima.

RAD U SLUŽBENIM PRILIKAMA

Negde u zimu 1944. godine, Glavni štab Hrvatske nalazio se u Petrovoj Gori, a preko nekoliko radio-stanica jačine 20 W (B-I i B-II), smeštenih u koferu, održavana je radio-veza sa potčinjenim jedinicama i Vrhovnim štabom NOV i POJ. Istovremeno, održavana je i radio-veza sa Glavnim štabom Slovenije.

U Glavnom štabu Hrvatske tada je bilo nekoliko radio-telegrafista, među kojima sam bio najbrži u kucanju i prijemu na sluh. Sem mene, radio-telegrafisti su bili i pokojni Rade Savić, Boško Opačić, Josip Željković, Nikola Žutić, Mijo Smojver i još nekoliko mlađih.

Jednoga dana, prilikom održavanja radio-veze, radio-telegrafista GŠ Slovenije ponudio je telegram od oko sedam hiljada grupa. Razumljivo je što se u tadašnjim uslovima, velikih smetnji u radio-saobrapaju i povremenih atmosferskih smetnji, mlađi radio-telegrafisti nisu mogli uhvatiti u koštac sa prijemom ovako velikog broja grupa.

Ja sam tada prihvatio ovu radio-vezu, i podesio primopredajnik. Postavio sam na svoju predajnu frekvenciju još jedan prijemnik TORN-EB kako bih u toku primopredaje mogao kontrolisati ton svoga predajnika. Nakon toga, pozvao sam radio-stanicu GŠ Slovenije i dao: QRv, QRQ. Primio sam uz izvesno naprezanje svih sedam hiljada grupa, a zatim predao svoje telegrame i završio ovu radio-vezu.

Ovakvih slučajeva je bilo više.

Kao načelnik radio-centra i ujedno komandir čete u štabu 4. armije održavao sam radio-vezu sa svim divizijama, korpusima, Glavnim štabom Hrvatske i Slovenije, kao i sa Vrhovnim štabom, koji se tada nalazio u Beogradu.

U radio-centru tada sam imao radio-stanice SCR-284-A, B-II i jedan predajnik od 200 W (proizveden u Čačku, u bivšoj Jugoslaviji).

Radio-veza je održavana sa svim sadejestvujućim jedinicama koje su gonile okupatore i domaće izdajnike iz naše zemlje radi konačnog oslobođenja. Održavanje radio-veze sa Vrhovnim štabom i štabom 4. armije bilo je od izuzetnog značaja, jer se tada radilo o veoma značajnim operacijama, a u prvom redu da naše jedinice što pre stignu i oslobode Trst, pre dolaska Saveznika.

U radio-centru imao sam uglavnom mlade i neiskusne radio-telegrafiste, pa sam morao neposredno učestvovati, kao načelnik toga centra, u primopredaji telegrama u uslovima smetnji, a pogotovo kada se radilo o telegramima sa većim brojem grupa. Radi toga sam obavestio sve učesnike (jedinice) sa kojima sam održavao radio-vezu da me pozivaju na jednu dežurnu frekvenciju. Nakon njihovog pozivanja na dežurnu frekvenciju, prebacivao sam ih na druge frekvencije pojedinih radio-stanica, gde se nastavljalo sa primopredajom telegrama.

Radio-saobraćaj je bio vrlo gust i preopterećen primopredajom telegrama, a radio-veza se nije smela prekidati.

U toku nastupanja jedinica i štaba 4. armije prema Trstu (radio-centar sa svim ljudstvom kretao se na tri kamiona noću), oko 04.00 časa tridesetak kilometara od grada, pokvarila su se sva tri vozila, a pomoći nije bilo. Znajući da se radio-veza mora održavati, odmah sam naredio da se sve radio-stanice (bilo ih je oko desetak) istovare iz vozila i postave a potom da se izvrši razmeštaj žičnih antena da bi se smanjile međusobne smetnje. Mada je teren bio krševit i ogoljen, bez rastinja, uspostavljene su radio-veze sa skoro svim jedinicama.

Po izvršenju ovog zadatka, odmah sam uputio kurira (biciklistu da obavesti Štab 4. armije, koji je već stigao u oslobođeni Trst, i zatražio pomoć u prevozu radio-centra.

I u tako nepovoljnim uslovima rada primili smo nekoliko telegrama koji su po kuriru dostavljeni u štab 4. armije.

Dolaskom drugih vozila, prekinuo sam radio-veze i zakazao naredne (sa QRK), a zatim smo radio-stanice natovarili na vozila i prebacili ih, zajedno sa ljudstvom, u Trst, gde je nastavljeno održavanje radio-veze.

Da nije ovako postupljeno, radio-veze bi bile u prekidu sa svim jedinicama u trajanju od šest časova, što se ni u kom slučaju nije smelo dogoditi.

Glavni štab Hrvatske održavao je radio-vezu sa Vrhovnim štabom radio-stanicom B-II jačine 20 W. Ta veza je bila sigurna i vrlo dobra.

Prilikom nemačkog desanta na Drvar ta radio-veza je bila prekinuta. Veliki broj telegrama gomilao se na mojoj stanici. Čekao sam da se radio-stanica Vrhovnog štaba javi. U to vreme nismo znali da je izvršen desant na Drvar i da je

tom prilikom napadnut Vrhovni štab. Nije mi bilo poznato da radio-stanica Vrhovnog štaba, nije imala mogućnosti da mi se javi, pa sam neprekidno u određeno vreme pozivao ovu stanicu bez uspeha.

Tom radio-stanicom sam se prvi put javio telegrafijom otvorenim tekstom, pozivnim znakom »TAH« - što je značilo: Telegrafska agencija Hrvatske. Otvorenim tekstom sam vršio predaju raznih vesti sa bojišta na teritoriji Hrvatske i slično.

Nakon 15 do 20 dana od desanta na Drvar, ponovo mi se javila radio-stanica Vrhovnog štaba. Odmah smo počeli sa primopredajom zaostalih telegrama, kao i onih koji su tada pristizali iz šifrantskog odeljenja Glavnog štaba Hrvatske.

Opterećenje je bilo veliko, jer se rad obavljao i danju i noću, a pomoći nisam imao, pošto radio-telegrafista, koga sam dobio kao pomoć, nije bio dovoljno obučen za samostalan rad radio-sredstvima.

Zbog važnosti održavanja te radio-veze, došao je do mene, u šator gde sam radio radio-stanicom, komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivan Gošnjak sa još nekim starešinama i naredio da nastavim sa radom, s tim da mi se hrana donosi iz kuhinje, kako se ne bih odvajao od radio-stanice i prekidao rad na održavanju radio-veze.

(Radi ilustracije mogu da navedem da se taj šator, koji je bio sačinjen od šatorskih krila, nalazio pored jednog malog potočića, ali se zbog zauzetosti nisam imao kad ni umiti, iako mi je voda praticala, tako reći, pored samog nosa).

Godine 1944. saveznički avioni su u velikoj meri bombardovali teritorije na kojima su se nalazili garnizoni okupatorskih vojnika, ustaša i četnika. Avioni su poletali iz savezničke baze u Bariju (Italija). Tada je u GŠH došao zahtev da se u Bari dostavljaju meteorološki podaci na osnovu kojih bi se ocenila mogućnost letenja borbenih aviona. S obzirom da u GŠH nije bilo meteorloga (bila je zima 1944. godine), ja sam se javio da sam završio meteorološku školu u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i da mogu dostavljati podatke (smer vetra, vrstu oblaka i drugo).

Pošto su se prvi meteo-podaci slali svakog dana u 05.00 časova, to sam morao rano ustajati radi osmatranja, a zatim sastavljati šifrovane telegrame o meteo-podacima.

RUKOVOĐENJE RADIO VEZOM

Glavni štab Hrvatske održavao je radio-veze, po mom sećanju, sa GŠ Slovenije, sa 6. korpusom, koji se tada nalazio u Zvečevu, sa Barijem, Vrhovnim štabom i još nekim jedinicama kojih se više ne sećam. Radio-telegrafisti su, u tom periodu, bili malobrojni. Pored navedenih, bio je i Frane Sokolić Jugo i drugi. To je, uglavnom, bio radio-telegrafski kadar koji je naučio kucanje i prijem na sluh u školama i kursevima koji su bili organizovani u toku NOR-a. Ovi radio-telegrafisti nisu imali iskustva da vrše primopredaju telegrama u složenim ratnim uslovima, mislim na ratne uslove u eteru, kada se javljao veliki broj radio-stanica jače snage, u odnosu na naše partizanske. Zatim, bile su prisutne i velike atmosferske smetnje, naročito u uslovima kada smo postavljali radio-uređaje, odnosno male radio-stanice na brdskim terenima, a antene na vrlo visoko drveće, koje smo namerno tražili da bismo imali veći domet. Radio-stanice kojima smo raspolagali bile su B-I (to je kofer stanica sa kristalima, snage do 15 W, čiji je prijemnik bio pogodan zbog mogućnosti izbegavanja izvesnih smetnji, a podešavanje izboja antene izlazne snage nije bilo otežano), zatim radio-stanica B-II, koja je bila jačine 20 W, čiji je predajnik bio teži za rukovanje u odnosu na stanicu B-Ì, ali je predajnik imao nešto bolji ton od stanice B-I. I ova stanica je bila smeštena u koferu, sa svojim vibratorskim pretvaračem, u koji je često ulazio, kad smo bili smešteni po kućama, i žohar (buba), koji bi svojim ulaženjem zaprljao kontakte i time izazvao kvar.

Frekvencije su korišćene sa kristalima i najpogodnije su bile za rad sa našim učesnicima na čitavom ovom području od 40Ó0 do 4600 kHz. Frekvencije koje

su bilo ispod 4000, a naročito one u području od 5850 do 6150, imale su jake, smetnje, pa je time bio otežan rad na radio-uređajima. Prema tome, te frekvencije su redovno izbegavane.

Antene su uglavnom bile žične, tj. »L« antene, koje su se određivale za pola talasne dužine prema odgovarajućoj frekvenciji i usmeravale po mogućnosti prema učesnicima. Tada bi dobili najbolji efekat rada. Te antene su bile upletene (protiv skin-efekta), a na kraju su imale izolatore normalne antene kakve su se postavljale u amaterskim uslovima. Vezane su za razne predmete - drvo, kuću, itd. Često su postavljane na metar, metar i po od zemlje, na drvetu u slučajevima kada antenu nismo mogli postaviti brzo i po propisima.

Pogon radio-stanica je bio na akumulator od 12 V, koji je punjen na agregate razne vrste koje smo imali u Glavnom štabu Hrvatske. Bio je neki italijanski, ne sećam se tipa - znam da je bio na benzinski pogon, tako da smo imali nekoliko akumulatora koji su bili u pogonu, zatim punjeni, tako da smo uvek bili snabdeveni izvorima za napajanje radio-stanica.

Radio-karakteristike su rađene u Glavnom štabu Hrvatske. Pozivni znaci su bili od tri slova i uklapali su se u način pozivanja međunarodnog radio-saobraćaja. Određenije: tri puta bih otkucao pozivni znak učesnika koga zovem, potom slovo »D« i tri puta svoj pozivni zanak. Često bi se, kada je bila dobra veza, pozivni znak kucao samo jedanput. Bilo je i slučajeva - ukoliko bi se na suprotnoj strani našao odličan radio-telegrafista - da se otkuca samo jedno slovo pozivnog znaka obostrano i veza bi bila uspostavljena. Ili: neretko je bilo dovoljno samo pritisnuti na taster da učesnik čuje ton mog radio-predajnika i ja njegov i odmah bi otpočinjali rad.

Šifre su bile brojčane i njima su rukovali šifranti u šifrantskom odeljenju Glavnog štaba Hrvatske. Sifranti su bili do maksimuma zaštićeni, tako da radio-telegrafisti nisu znali šifru i njen značaj, nego su šifru i odgovarajući broj grupa dobijali od šifrantskog odeljenja. Čim bi depešu predali preko radio-uređaja, šifru smo vraćali natrag šifrantskom odeljenju. Ispravke koje su nastajale šifrantsko odeljenje je tražilo konkretno: ispraviti tu grupu, tražiti ispravku te grupe, itd. Kad bi se dobila odgovarajuća ispravka, telegram se ponovo vraćao šifrantskom odeljenju.

Moram da napomenem da ispravki nije bilo mnogo.

Što se tiče smetnji, koje su uticale na normalan rad i odvijanje radio-saobraćaja, bile su dvojake: smetnje stranih radio-stanica i atmosferske smetnje. Namerne smetnje stranih radio-stanica nisam primetio. U radio-saobraćaju je bilo veoma mnogo radio-stanica, te su otuda nastojale smetnje. Pretpostavljam da su telegrafisti koji su radili na vezama bili vrlo dobri, s obzirom da se radilo u radio-vezi između GŠH i odgovarajućih jedinica. Zato su i bili u stanju da izbegavaju smetnje drugih, jačih radio-stanica i da primaju i slabiji signal od ometajućih signala. Razume se, oni su pri tomi; ulagali znatne napore.

Atmosferske smetnje su bile stalna prateća pojava koja je mogla da ometa primopredaju. Međutim, događalo se daje ton predajnika, naročito ton predajnika B-II »srkao« te smetnje i prodirao kroz njih, pa su se signali mogli primati. To je bilo naročito karakteristično noću i posle pola noći, kada je bio dobar prijem. Najveće smetnje su bile u periodu od 16.30 do 21.00, 21.30 ili 22.00 časa. Kasnije je prijem bio bolji sve do 05.00 časova izjutra.

Karakteristična veza, sa stanovišta značaja, bila je veza koju smo održavali sa yrhovnim štabom. Čini mi se daje bio podeljen pozivni znak na A, D. Otprilike to je bio pozivni znak i pre i posle desanta na Drvar. Zapamtio sam jer je u tom periodu bila prekinuta veza između GŠH i Vrhovnog štaba oko 20 dana.

Ovo su bile neke pojedinosti o ljudstvu, telegrafistima, stanicama i ostalim elementima koji su bili prisutni u toku održavanja radio-veza.

Što se tiče sistema rukovođenja, on je bio ovako organizovan: u GŠH postojalo je odeljenje veze, na čijem čelu se nalazio odgovarajući rukovodilac - zvao se Viški ali je kasnije smenjen iz specifičnih razloga. Zatim je, na čelu tog odeIjenja bio Milan Vukšić. Jedno vreme bio je i Bude Bogdanović. Komandir čete

za vezu, ujedno i načelnik radio-centra, bio sam ja. Što se tiče zalaganja i upornosti ono je zaista bilo na zavidnoj visini.

Pored održavanja normalnih radio-veza obezbeđene su i radio-stanice. S obzirom na to da one nisu mogle biti postavljene na jednom mestu (morale su biti raštrkane na širem području, a kada se dolazilo u naseljeno mesto, radio-stanice su se razmeštale po kućama i nisu smele biti postavljene blizu jedna do druge)

- bilo je nužno obezbediti radio-uređaje. Nije se moglo tražiti da ih uvek obezbeđuje ljudstvo iz posebne jedinice, već su ih obezbeđivali i sami radio-telegrafisti. Vodilo se računa o njihovom maskiranju (to je bilo obavezno), i, obezbeđenju od eventualnog iznenadnog napada neprijatelja. Sve to su morali da rade radio-telegrafisti.

Radio-telegrafisti nisu bili opterećeni nepotrebnom opremom. Nosili su samo ono što je bilo neophodno, tako da su bili spremni da se brzo premeštaju s jednog na drugo mesto.

I dokumentacija koju smo vodili bila je svedena na minimum. Imali smo sat pomoću koga smo u određeno vreme uspostavljali radio-vezu sa učesnicima. Dakako, imali smo pozivni znak i znakove za međusobno legitimisanje koji su se koristili u slučajevima kada se posumnjalo u identitet učesnika. No, ni znake za međusobno legitimisanje nismo često upotrebljavali, jer bi se oni tako mogli dekonspirirati.

Na radio-vezu uticali su rukovodioci koji su rukovodili radio-vezom, od načelnika veza, preko načelnika radio-centra do neposrednih izvršilaca - radio-telegrafista. Komandant GŠH Ivan Gošnjak i načelnik štaba, Jakšić, često su se interesovali za stanje radio-veza i uglavnom su svake večeri tražili izveštaj.

Promenu radio-karakteristika između učesnika, po kojima je trebalo održavati radio-veze, obavljali su kuriri. Karakteristike su se izrađivale u Glavnom štabu Hrvatske a kopije tih karakteristika dostavljane su učesnicima, za svaki odgovarajući pravac, za svaku jedinicu sa kojom se održavala radio-veza. Radio-karakteristike se nisu menjale nekim signalom preko radija koji bi označio promenu karakteristike, nego su se menjale na ovaj način, kada je to bilo potrebno. Često se dešavalo da se karakteristike nisu menjale duže vremena.

Što se tiče rukovođenja radio-vezom u 4. armiji, ona se odvijala na sledeći način. Prilikom formiranja štaba 4. armije, Pavle Jakšić, kao načelnik GŠH, premešten je za načelnika štaba komande 4. armije, na čijem čelu se nalazio Petar Drapšin. Iz Glavnog štaba Hrvatske Jakšić me poveo u 4. armiju, kako bih se mogao angažovati na održavanju radio-veza u radio-centru te armije. Tada su se u odeljenju veza 4. armije nalazili Veljko Matičević, Lovro Maričić i još neki drugovi, kojih se sada ne sećam. Ja sam bio postavljen za komandira rađio-čete, odnosno načelnika radio-centra.

Načelno se može reći da se veza održavala sa svim jedinicama koje su učestvovale u operaciji čišćenja i konačnog oslobođenja naše zemlje.

Radio-veza je neposredno održavana između Vrhovnog komandanta, druga Tita i komandanta 4. armije, zatim neposredno sa GŠ Hrvatske, GŠ Slovenije, 1. armijom, 1. proleterskom divizijom, 29. dalmatinskom divizijom, 35. primorsko-goranskom divizijom i velikim brojem drugih jedinica koje su učestvovale u završnim operacijama i oslobođenju Trsta. Sa ovim jedinicama radio-veza je održavana uglavnom povremeno, dok je sa Vrhovnim štabom veza održavana mnogo češće, a u pojedinim periodima stalno. Naročiti značaj posvećen je vezi između štaba 4. armije i Vrhovnog štaba i na toj relaciji bila je postavljena jedna radio-stanica od 200 W (proizvodnje Čačak, bivše Jugoslavije), gde sam angažovao jednog radio-telegrafistu, bivšeg italijanskog podoficira rođenog u Istri, pa je kao takav bio mobilisan u italijansku vojsku. Nakon provere njegovog rada (ja sam se uvek nalazio pored njega), konstatovao sam da je to dobar i pošten čovek i on je, pored mene, bio neposredno angažovan na održavanju radio-veze sa Vrhovnim štabom.

Sistemom veza - zaista je reč o sistemu, jer su pored radi ja postojale i žične veze, koje su u to vreme bile veoma razgranate, pogotovo kako se približavao

kraj rata i oslobođenje zemlje, pa smo imali i sve više tehničkih sredstava veze
- rukovodilo je odeljenje veze na čijem se čelu nalazio Veljko Matičević.

Sto se tiče radio-uređaja koji su bili tada na upotrebi u 4. armiji, većinom su to bili SCR-284-A i B. To su bili uređaji koji su mogli da rade pomoću ručnog generatora. Frekventni opseg bio im je od 3800 do 5800 kHz, a vrsta rada bila je telegrafija i telefonija, međutim, radili smo samo telegrafijom. Ovaj uređaj je takođe imao pretvarač na 12 i 24 V. Sa tom radio-stanicom nije se mogla postići velika brzina, zbog tastera koji nije bio prilagođen za velike brzine, ali se mogla održavati solidna veza, ukoliko se dobro podesi. Pored ove stanice bila je još jedna (ili dve) od 20 W u koferu, tako daje bilo ukupno 10 do 12 radio-stanica, aktiviranih na održavanju radio-veza iz štaba 4. armije, u borbama za konačno oslobođenje naše zemlje.

Radio-telegrafisti su bili vrlo mladi i neiskusni, tako da sam išao od radio-stanice do radio-stanice da bih izvršio primopredaju telegrama, koji su bili hitni ili vrlo važni po svom sadržaju. Tako sam rasterećivao radio-stanice. Kada bih taj posao obavio, ostavljao sam te mlade radio-telegrafiste da slušaju pozivni znak učesnika, a oni bi me pozvali ukoliko sami nisu mogli izvršiti primopredaju telegrama.

Sifrovanje je bilo isto kao i ranije u Glavnom štabu Hrvatske.

Smetnje su bile isto tako prisutne. U severozapadnom delu naše zemlje, gde je zemljište jako ispresecano, bili su vrlo otežani uslovi primopredaje poruka i telegrama preko radio-sredstava.

Frekvencije na kojima se radilo bile su isto između 4000 i 4600 kHz, jer su najbolje odgovarale. Bilo je slučajeva da smo se dogovarali da izvršimo promenu frekvencija na odgovarajući kristal, i to samo na onaj koji smo tada imali (sada se ne sećem tačno broja kristala, odnosno njegove tačne frekvencije), s tim što bi prethodno proverili na prijemniku da li na tom kristalu i na toj frekvenciji nema neke jače radio-stanice, pa smo tek onda predlagali da pređemo na'tu frekvenciju. Ukoliko se na toj frekvenciji nije mogla uspostaviti radio-veza, vraćali smo se ponovo na onu frekvenciju na kojoj smo do tada održavali vezu.

Negde u letnjem periodu 1944. godine, veliki deo oslobođene teritorije naše zemlje živeo je bez prisustva okupacionih snaga. Pored radio-difuzne stanice »Slobodna Jugoslavija« koja je emitovala razne vesti iz Moskve, pod rukovodstvom Veljka Vlahovića, bilo je potrebno za našu zemlju formirati još neke informativne centre koji bi obaveštavali javnost o stanju borbe naroda Jugoslavije. U to vreme već je dejstvovala Telegrafska agencija nove Jugoslavije, sa vrstom rada AJ (telegrafijom) i emitovala najvažnije vesti iz narodnooslobodilačke borbe, upućene ćelom slobodoljubivom svetu. U velikom delu oslobođene Hrvatske takođe je bilo potrebno obaveštavati narod o najnovijim događajima na njihovoj teritoriji.

Glavni štab Hrvatske doneo je odluku da se počne sa emitovanjem otvorenih vesti preko kratkotalasne radio-stanice, koju smo tada imali na raspoloženju u radio-centru. Preko te radio-stanice počeli smo da emitujemo razne vesti i događaje pomoću telegrafije, odnosno vrstom rada Al. To je bila kofer radio-stamca jačine 20 W (B-II), ne sećam se tačno frekvencije na kojoj smo radili, ali pređpostavljam daje radila u opsegu od 4000 do 4500 kHz. Otpočeo sam sa predajom izveštaja i vesti pod pozivnim znakom CQ, CQ, DE, TAH, TAH, TAH, (Telegrafska agencija Hrvatske). Te vesti sam predav ao u večernjim časovima, čini mi se daje to bilo negde oko 19.00 časova. Ne znam da li sam pre ili posle »Slobodne Jugoslavije« emitovao vesti, tako da sam povezao posao i opterećenje - najpre prijem Tanjuga, zatim predaju Telegrafske agencije Hrvatske i obratno ali uglavnom u tom periodu je vršeno emitovanje sa ove radio-stanice.

Interesantno je pomenuti da se nije radilo sa radio-stanicom velike snage, nego sa stanicom jačine 20 W, izlazne snage, sa žičnom antenom, ali se moralo voditi računa o odsečnosti, o tačnosti predaje pozivnih znakova, o tome da ne srne biti grešaka u tekstu prilikom kucanja.

Petar Bujanić

TELEFONISTI U LICI

Do 1942. godine oslobođen je istočni deo Like, sa sljedećim mestima: Donji Lapac, Srb, Korenica i svim okolnim selima. Na ovoj slobodnoj teritorij, pored stvaranja partizanskih odreda i jačanja brigada, formirane su i komande mjesta. Stvarana je i prva narodna vlast (NOO), što je sve davalo sliku prave slobodne teritorije, a ne samo vojnički osvojene.

Da bi bila što uspješnija saradnjajedinica NOV i novostvorene narodne vlasti, bilo je reko potrebno organizovati i neke od sistema veza. Najpogodnije za to su bile telefonske veze, pošto se radilo pretežno o vezama u pozadini. Sva ova mjesta bila su i za vrijeme stare Jugoslavije povezana međumjesnim telefonskim vezama. Međutim, u prvim danima ustanka one su većinom bile porušene da se njima ne bi služio neprijatelj. Bilo je potrebno, dakle, što prije osposobiti te iste pravce, i tako povezati sva oslobođena mjesta. U tome se i uspjelo: tokom 1942. godine između ovih mjesta postojala je telefonska veza. Tako smo svakog časa, na položaju kod Vrhovina znali kakva je situacija kod Knina i Drvara.

Pri uspostavljanju ovih telefonskih veza teškoća je bilo u tome što je do glavnih partizanskih baza, koje nisu bile na pravcima ovih veza, bilo potrebno uspostavljati nove pravce. Jedna takva baza nalazila se na Bjelim potocima na južnim padinama Plješivice. Tu su se uglavnom nalazili delovi Glavnog štaba NOV Hrvatske, kao što su: radionice, bolnice sa ranjenicima i drugi.

Dolaskom Glavnog štaba NOV Hrvatske u Donji Lapac, u prvoj polovini 1942. godine, još više je narasla potreba za što čvršćom vezom u pozadini, odnosno između fronta i pozadine. Zbog toga je, još u prvoj polovini 1942.. godine, pri komandi mjesta Donji Lapac oformljen vod za vezu, koji je kasnije prerastao u četu za vezu pri 2. ličkom području. Vod je formiran od nas 20 dobrovoljaca, od kojih nijedan nije bio stariji od 16 godina. Stručnu obuku je organizovao Bude Bogdanović, tadašnji referent za vezu glavnog štaba NOV Hrvatske. Ta obuka, kao i sticanje ostalih vojničkih znanja, ostali su mi zaista u trajnom sjećanju.

Kao vrlo mladi i bez ikakvog vojničkog iskustva, a o stručnom da i ne govorim (rat nam je svima prekinuo školovanje), brzo smo postigli dobre rezultate. Jasno, učili smo ono najosnovnije. Teško smo shvatali šta je struja, čemu služi itd. I danas se živo sjećam formiranja jednog majdingerovog ili galvanskog elementa. Pred očima mi je staklena posuda koju smo prethodno isprali, a zatim očistili ploče od sulfatizacije i, sipanjem destilirane vode i nišadora u nju, nakon 5 do 6 sati dobili potrebnu struju za napajanje telefonskih uređaja.

Oslobođenjem Bihaća oslobođena je i šira teritorija sve do Vrnograča i dalje. Još pri napadu na Bihać, naš telefonski vod je bio pripremljen da, krećući se iza operativnih jedinica, vrši demontiranje stalnih vazdušnih linija i prikuplja ostala sredstva veze. Iako je ta oslobođena teritorija bila kratko u našim rukama, mi smo ipak uspjeli da demontiramo sve telefonske vodove od Bihaća do Slunja. Sav materijal i ostala sredstva smo odmah prebacivali na oslobođenu teritoriju, tako da nam jé isti dobro došao tokom čitavog rata. Negdje na domaku Slunja, mislim na slunjskim brdima, dok smo mi onako užurbano radili, priđe mi jedan

civil koji je nešto radio na cesti pa kaže: »Bogme, vi to rušite, a znate li vi da gradite«. Nisam odmah shvatio da li je to ironija, ali sam mu ipak odgovorio: »Znamo i graditi, ali kad bude potrebno«.

U proljeće 1944. godine 35. lička divizija povlačila se ispred nadmoćnijeg neprijatelja, i to preko Korduna. Jednog dana u to vrijeme, kasno uveče, pristigli smo u s. Rakovicu. Sa štabom divizije nalazila se samo četa za vezu, dok se izviđačka četa nalazila negdje na zadatku, kao i obično. Situacija je dakle nalagala da neko preuzme i obaveze izviđača. Trebalo je zapravo vratiti se nazad i stupiti u dodir sa neprijateljevim prednjim djelovima, te, na taj način, ustanoviti dokle su stigli.

Negdje oko pre ponoći dolazi načelnik štaba divizije drug Milojko Dronjak i traži iz čete za vezu šest dobrovoljaca. Nas šestorica smo se javili i, pritom, bili smo veoma ponosni što sa nama na zadatak ide i drug Dronjak. Krenuli smo u pravcu Plitvičkih jezera. Po dolasku na raskrsnicu puteva prema Jezerima i Drežniku, trebalo se podjeliti u dvije grupe. Jedna je krenula prema Plitvičkim jezerima i u njoj se nalazio i načelnik štaba.

Nismo išli ni 15 minuta, i to sve ivicom puta, kad, odjednom, noćnu tišinu prolomi: »Stoj!« Hitro smo poljegali iza kamenih kolobrana, koji su se na našu veliku sreću našli na tome djelu puta. Kada niko nije odgovorio »Stao sam«, ustaša koji je bio u zasjedi pusti dugačak rafal iz mitraljeza po nama. Ali, zahval jujući dobrom zaklonu, niko nije bio čak ni ranjen.

Zadatak ove grupe je bio izvršen jer- neprijatelj je otkriven. Međutim, ništa nismo znali šta se dešava sa drugom grupom. Tek po dolasku u štab divizije, a stigli su sat kasnije od naše grupe, saznali smo za njihov uspjeh. Oni su zapravo, nastupajući oprezno, kod prvih kuća zastali, jer su u mraku čuli nekakvo hrkanje. Vođa te grupe, Petar Biga (koji je kasnije poginuo) prišao je polako i primjetio mitraljesko gnijezdo u kome je jedan domobran spavao kao mrtav. Tako su se domobran i njegov šarac našli u štabu divizije. Ovo je bio veliki uspjeh za veziste jer su pokazali da su sposobni da izvršavaju i druge borbene zadatke.

Rade Bunmtdžija

PRVA ŠKOLA VEZE RM NOV I POJ

Pri komandi 3. pomorsko-obalfckog sektora, novembra 1943. godine formirana je PTT sekcija, koja je uz svoju osnovnu namjenu - održavanja veza, dobila i zadatak da formira prvu školu veze RM NOV i POJ u selu Dragove - Dugi otok. Od novembra 1943. đo oktobra 1944. godine u ovoj Školi su održana tri kursa pod nazivom »Osnovni poštansko-telegrafsko-telefonski kurs«. Kurs je trajao oko 3 mjeseca. Njime su rukovodili i držali nastavu šef PTT sekcije Drago Magiš, njegov zamjenik Slavko Juravis i politički komesar Božidar Radomir. Pohađalo ga je po 15-20 drugova i drugarica. Iz spiska jednog kursa vidi se da su na njemu izručavani poštanska, telegrafska, telefonska i građevinsko-linijaška služba, administracija i egzercir, a marljivost u radu i disciplina i vladanje posebno su cenjeni. Ispiti su polagani komisijski, a u svim značajnim prilikama na zgradi škole podizana je zastava.

Danas tu zgradu krasi spomen-ploča sa sljedećim natpisom:

»U ovoj zgradi osnovana je i djelovala prva škola za vezu III POS-a JRM 1943-1944. . .«

Pored te zgrade, u kojoj je bila smještena prva škola veze RM, podignut je i skromni spomenik palim vezistima i šifrantima na području RM. Spomenik su podigli sami mještani ovog malog otočkog sela (Dragove), a otkriven je 9. sep-

tembra 1976. godine na godišnjicu JRM i Pomorstva. Tog dana selo Drago ve bilo je povezano i priključeno na automatsku telelonsku vezu zadarskog područja. Telefonsku liniju od Dragove do Bozave (5 km) izgradila je jedinica veze iz Šibenika.

»PČ-78« ISTAKNUTI KURIRSKI ČAMAC

Ovaj motorni čamac sagrađen je 1936. godine i plovio pod imenom »Korčula«, a služio je za potrebe turizma i pripadao luci Korčula.

U sastav Mornarice NOVJ ušao je poslije kapitulacije Italije. Naoružan je 1 mitraljezom i imao četiri člana posade sa ličnim naoružanjem. Od septembra do decembra 1943. godine bazirao se je u lukama otoka Korčule, a osnovni zadatak mu je bio održavanje veza između ovog i susjednih otoka (i obale), prevoženje kurira, političkih i vojnih rukovodilaca, i ranjenika. Poslije zauzimanja otoka Korčule od strane Nijemaca, koncem decembra 1943. predislociran je na otok Vis i uvršten u sastav Više Notile s oznakom »PČ-78« (»MARY«), Bio je pod neposrednom komanodom štaba Mornarice NOVJ, a zbog svoje velike brzine bio je korišten za specijalne zadatke (hitne kurirske veze, prebacivanje političkih vojnih rukovodilaca, ranjenika) i male noćne desante na neprijateljsko područje. Tako je početkom juna 1944. godine učestvovao u desantnom prepadu na otok Brač.

Po dolasku maršala Tita na otok Vis u junu 1944. godine, »PČ-78« je stavljen na raspolaganje Vrhovnom štabu NOVJ. Od tada do oktobra 1944. godine vršio je kurirske zadatke za potrebe VŠ NOVJ i CK KPJ povezujući ovaj otok s oslobođenim otocima i obalom koju je neprijatlj još držao. Od oktobra 1944. pa do kraja rata »PČ-78« je služio isključivo kao čamac za kurirske veze štaba Mornarice NOVJ.

Od 1974. godine nalazi se u Visu, gde je kao istaknuti predstavnik kurirskih čamaca postavljen kao spomen-brod u muzeju NOB-a.

LAŽNE ANTENE OBMANULE »ŠTUKE«

Poslije povlačenja iz Livna (decembar 1943), štab 8. korpusa, sa svojim pristapskim jedinicama i ustanovama, nakon kraćeg zadržavanja u zaseocima Stekerovci, Rore, Popovići, razmestio se na Tičevu (zapadna Bosna) i tu ostao sve do maja 1944. godine.

Dugo zadržavanje ovog štaba na jednom mjestu ocenio sam kao nepovoljno što se tiče sigurnosti - tajnosti. Neprijatelj je tako mogao da otkrije mjesta štaba putem vazdušnog izviđanja, pa i da izvrši vazdušni napad. U zaseoku Veliko Ticevo bile su razmještene dve radio-stanice: jedna štaba 8. korpusa, a druga Savezničke misije pri ovom štabu. Njhove radio-antene tipa »L« bile su postavljene na po jedan stub visine od 6 do 8 m, a drugi kraj antene bio je vezan za pročelje zgrade u kojoj se nalazila radio-stanica. Drvenih stubova, koje su seljaci koristili za izradu i ograđivanje otvorenih staja, bilo je dovoljno.

U Ticevskom polju, (nadmorske visine od 500 do 1000 m) južno od samog naselja, nalazile su se dve seljačke kolibe za smještaj sijena. Udaljenost između njih bila je oko 200-250 m. Posmatrajući ove kolibe, došao sam na ideju da postavim pored svake kućice po dva drvena stuba (10-12 m), a između njih razapnem antene. Jedna antena tipa »L«, a druga tipa »T«, bile su izrađene od pocinkane - bodljikave žice, a stubovi ukopani u zemlju. Ove lažne antene privlačile su pozornost peolaznika, a i aviona u eventualnom izviđanju i špijuna-doušnika kojih je sugurno bilo na ovom terenu (četnika).

Ove lažne antene su tako stajale oko 2 meseca.

Maskiranje nije bilo uzaludno. Njemci su 24. maja (dan prije desanta na Drvar) u jutarnjim satima izvršili žestok avio-napad na štab 8. korpusa u Ticevu. Napad je trajao oko dva sata (05. 30-07.30). U napadu je učestvovalo oko 20avio-

na raznih tipova (štuke, dornieri, hajkli, rode i dr). Prve štuke u ovom napadu (3) u svom prvom obrušavanju izbacile su bombe na lažne »radio-stanice, čije su antene bile jako uočljive. U sledećim napadima - valovima, još je nekoliko aviona bacilo svoje bombe i otvaralo mitraljesku vatru na ove lažne objekte. Ciljevi nisu bili neposredno pogodniji, ali antenski stubovi su bili oštećeni i nagnuti.

Ova varka potpuno je uspela. Avioni su bacili oko 15 bombi (dve nisu eksplodirale) van naselja i, na taj način, sigurno smanjili broj žrtava u selu. U ovom napadu bio je teško ranjen kurir Pave.

Za vreme ovog događaja, bio sam na dužnosti radiotelegrafiste u štabu 8. korpusa. Pored mene bio je i radiotelegrafista Lovro Maričić i kuriri za prenos depeša: Tonko Frančescki i Karlo, elektromehaničari ing. Ivo Zanić i njegov brat Ante Zanić (prof, matematike i fizike).

IZVIĐAČKA GRUPA »UČKA« I NJENE RADIO-VEZE (1944. GODINE)

Zbog učestalih pokreta njemačkih i ustaških snaga na komunikaciji: Zagreb-Karlovac-Rijeka, štab Ratne mornarice (otok Vis) donio je odluku - juna 1944. da se jedna izviđačka grupa, koja je dobila ime »Učka« uputi urejon Grobničkog polja, područje dejstvovanja43. istarske divizije, sa zadatkom praćenja i obavještavanja o pokretima neprijateljskih snaga.

Izviđačku grupu »Učka« sačinjavali su Ivo Mrakovčić, obaveštajni oficir iz štaba 2. pomorsko-obalskog sektora; Nikola Dobrić, radio-telegrafist iz štaba RM, i Frane Mateljan, šifrant iz štaba RM.

Mateljan i Dobrić nosili su sobom radio-stanicu tipa B-2, lično naoružanje, agregat, akumulatore, šifru i dr. Specijalnom kurirskom vezom, sa Visa su prebačeni na otok 1st, a zatim na isti način za otok Krk (uvala Šilo), pa u rejon Crkvenice (uvala Sveti Jakov), a nakon toga uz kurirsku pratnju i obezbeđenje u štab 43. istarske divizije. Tu su se priključili Mrakovčiću, koji je već bio u ovom štabu.

Zadatak izviđačke grupe »Učka« bio je da izviđa, prikuplja podatke i obaveštava o njima, putem radio-veza: štab RM, štab 2. POS-a, štab 3. Pos-a.

Neko vrijeme grupa je radila iz štaba 43. istarkse divizije od kojeg je dobivala razna obavještenja od interesa za RM. Pored toga, bila je vezana uz ovaj štab radi ishrane i osnovnog snabdevanja.

U julu iste godine, odvojila se od štaba 43. istarske divizije da bi dejstvovala samostalnije i brže obaveštavala šlab RM o pokretima neprijatlejskih snaga. Locirala se u zaseoku Potkilevac i Haklići (Grobničko polje) i odatle vršila dobivene zadatke.

Međutim, Nijemci su radiogoniometrisanjem otkrili rad i lokaciju ove izviđačke grupe, odnosno njenu radio-stanicu. Osetivši to, grupa je uz pomoć aktivista NOP-a i jedne grupe drugarica iz Rijeke (koja je donosila izveštaje za RM) uspjela bunkerirati svu opremu, u unaprijed spremljenu zemunicu i uz borbu se povući u šumu. Tom prilikom bio je teško ranjen šifrant Mateljan. Nakon završene akcije Mateljan je bio prebačen u bolnicu 43. istarske divizije, a zatim u bolnicu GŠ Hrvatske u Petrovu goru. Umjesto njega štab RM je poslao drugog šifranta zvanog Murterina (sa otoka Murtera). Koncem novembra 1944. Nijemci su ponovo poduzeli akciju protiv ove izviđačke grupe. I oprema je ponovo bunkerirana. Mrakovčić je bio na izviđanju, Dobrić je bunkerirao opremu i šifre, a »Murterinac« je pošao prema štabu 43. istarske divizije, sa zadatkom da ga obavijesti o akciji Nijemaca. Upao je međutim, u zasjedu njemačke patrole, uhvaćen i posle maltretiranja-strijeljan. Tačno mjesto strijeljanja se ne zna. Pošto novi šifrant nije došao, Mrakovčić i Dobrić su nastavili zadatak u dvoje. Dobrić je preuzeo i rad šifranta. No »Učka« zaista nema sreće sa šifantima. 15. januara 1945. godine dolazi do samozapaljenja agregata i eksplozije rezervoara benzina. Do-

brić dobiva jače opekotine po desnoj ruci i licu, i postaje nesposoban za rad, tako da Mrakovčič ostaje sam. Nakon toga izviđačka grupa »Učka« je povučena s terena u štab RM u Kaštel Lukšić, a Dobrić je smješten u vojnu bolnicu RM na liječenje.

Za nešto više od 6 mjeseci rada ova izviđačka grupa prikupila je i ostavila nadležnim komandama dregocjene podatke o neprijateljskim snagama. Njenim utjecajem uspjelo se jedan TČ mornarice NDH iz Sušaka uputiti na otok 1st (oslobođen) i priključiti naoružanim brodovima RM.

Održavanje radio-veze bilo je naporno, i zahtjevalo je veliku snalažljivost, hrabrost i požrtvovanje. Bilo je slučajeva da se jedna depeša dužeg šifrovanog sadržaj predavala i po nekoliko puta (u nastavcima) zbog neprijateljskih dejstava ili kretanja njihovih patrola u neposrednoj blizini. U ovakovoj situaciji radio--telegrafista je često kod podizanja T, L ili »amerikanke« antene, podizanje antene rešavao na taj način, što je na krajevima vezao kamen od 0,5 kg i nabacivao antenu na stabla, samo da bi dobio u vremenu i počeo što prije sa predajom. Svaki minut bio je dragocjen. Izradio je i tri tipažićanih antena (i upotrebljavao ovisno od konfiguracije) samo da bi čujnost radio-veze s korespodentima bila bolja. Radi tajnosti i sigurnosti radio-stanica, ova grupa je uvijek radila iz bunkera-zemunice ili iz šume, a nikada iz seoskih kuća i drugih objekata. Za vrijeme predaje telegrama, šifrant ili obavještajni oficir neprekidno su držali stražu i vršili obezbjeđenje.

Zbog svega toga je štab odao posebno priznanje radu izviđačke grupe »Učka« i njenim učesnicima.

Anclro Čečitk

BEZ KRIVICE KRIVI

Ušli smo već duboko u jesen 1944. godine. Kiše i tmurno vrijeme prevladavaju našim raspoloženjima. Naša 33. divizija 10. korpusa (zagrebačkog) je u svakodnevnim pokretima i bitkama. Kontroliramo komunikacije Banova Jaruga - Zagreb, i sve dublje nadiremo u Posavsku ravnicu razbijajući neprijateljeva uporišta koja su organizirana kao predstraža Zagreba. Lupoglav je naš cilj. To je veliko posavsko selo, od 5 do 6 tisuća stanovnika, u kojem se neprijatelj zabarikadirao i odakle povremeno vrši upade na oslobođeno područje u cilju provođenja kaznenih ekspedicija protiv mirnoga stanovništva.

Divizja je u pokretu i svaka brigada imala je svoj zadatak. Komandanti su navikli na telefonsku vezu, jer je ona najbrža i najprikladnija. Područja, kojima nastupa divizija su poplavljena pe četa za vezu naše divizije ima nesavladivih prepreka. Borci gaze vodu do koljena, do pojasa, a ponegdje i do pazuha.

Spuštao se mrak. Nakon višesatnog pješačenja kroz vodu stigosmo, konačno, na domak cilja. U daljini se čuje lavež pasa - znak da smo blizu sela Lupoglav. Tek što smo stigli na mjesto koje je određeno za štabno mjesto naše divizije, komandir čete za vezu Ivica Mlinarić izdade naređenja da se uspostavi veza sa štabovima brigada. Vođe odeljenja i njihovi vezisti prihvatiše se odmah posla i sa koturima žice na leđima krenuše na zadatke, svaki u svom pravcu, kako bi što prije uspostavili veze. Ali tu su se ispriječile mnoge teškoće. Do štabova treba stići opet povremeno gazeći vodu i razvijajući i polažući liniju djelimično kroz nju. Kada bi kabel bio specijalan podvodni, koji je višeslojno izoliran protiv vlage to ne bi bilo nimalo teško i veza bi sigurno funkcionirala. Ali mi takvih kablova nemamo. Naši kablovi šu obične bakrene ili aluminijske žice koje smo oteli od

neprijatelja u ranijim borbama, natežući se često sa neprijateljevim vezistima i boreći se da se domognemo što većeg komada. Te žice su slabo izolirane voštanim papirnatim ovojem koji se u vodi za kratko vrijeme razmoči i veza se odmah da. A i mjesta nastavaka linija slabo su ili nikako, izolirana, jer oskudjevamo izolacionim trakama. Da nije vode mi bi te linije položili dijelimično po travi, a djelimično po granama drveća i grmlja, pa bi veza kako-tako funkcionirala, ali ovako, kroz vodu koja se razlila na sve strane, veza će biti slaba ili nikakva.

Tako je i bilo.

Borba se začas rasplamsala. Sa svih strana napadali su naši borci, ali sinhronizirane borbe nije bilo među jedinicama jer nije bilo telefonske veze među komandantima zbog vode koja je natopila i razmočila naše kablove.

Borba je sve više bjesnila i trajala je gotovo do jutra. Izgledalo je kao da će cijelo selo nestati u plamenu koji se visoko oko sela dizao ka nebu, ali uspjeha nije bilo jer je zatajila veza, a zatajila je iz objektivnih razloga.

U zoru nam nije preostalo drugo nego da se povučemo natrag u baze iz kojih smo jučer krenuli. I opet istim putem, i opet gazeći vodu. Komandant Autolović je grmio na veziste divizije zbog slabe veze odlučivši najzad da cijelu četu za vezu kazni premještanjem u 2. moslavačku brigadu. Ujedno je naredio da četa za vezu brigade prijeđe u diviziju. Tako su vezisti 2. moslavačke brigade bez neke naročite zasluge nagrađeni, a vezisti divizije bez vlastite krivnje kažnjeni i premješteni u brigadu. Ali za kratko vrijeme smo se pomirili sa izrečenom kaznom i nismo se ljitili na našeg komandanta.

PARTIZANSKA CENTRALA U NJEMAČKOM ŠTABU

Jedan od naših suboraca iz čete za vezu 2. moslavačke brigade (ne sjećam se točno koji, ali mislim, da je to bio Franjo Bastalec, vodnik jednog voda i zamjenik komandira čete za vezu) ispričao mi je ovu priču. To se dogodilo negdje u zimu 1944. godine kad je brigada napadala na Kutinu. Vođi odjeljenja dat je zadatak da uspostavi telefonsku vezu među bataljonima. Komandir čete za vezu upoznao je vodnika odjeljenja gdje će se smjestiti štab brigade pokazavši rukom na karti oveću kuću na ivici sela. Vodnik odjeljenja je shvatio zadatak i čim mu je dato naređenje da krene, pojurio je sa svojim odjeljenjem vezista, da čim prije stigne na određeni cilj i da što prije uspostavi vezu sa štabovima bataljona.

Odjeljenje je stiglo pred naznačenu kuću prije jedinica određenih za napad. Vezisti su se odmah prihvatili zadatka i pristupili montiranju centrale u prizemlju velike jednokatnice, koju im je naznačio komandir, upirući prstom na topografskoj karti. Izgledalo je da je zgraoia prazna. Vezisti su uz svjetlo svijeće postavljali telefonsku centralu i bili zabavljeni svojim poslom oko montaže i priključivanja linija. Linijaši su već otišli dalje svaki prema svom zadatku vukući za sobom liniju prema mjestima gdje su se prema karti trebali nalaziti štabovi bataljona. Manja grupica vezista ostala je uz centralu. Dežurni na centrali osluškivao je kada će se oglasiti prvi telefonista iz svoga bataljona, jer se među vezistima kao po pravilu vodila drugarska utakmica koji će prije doći na cilj i javiti se centrali. Dok su se tako naši vezisti vrtjeli oko telefonske centrale, uz svjetlo lojanice, očekujući da stigne i komandant brigade sa svojim štabom - iznenada, kao grom iz vedra neba, prasnu prozor od sobe i u sobu uletje njemačka granata. Odjeknu eksplozija, vezisti popadoše na zemlju i svijeća se ugasi, a sobu ispuni dim. Nasta trka i gužva. Sa prvog kata, niz stepenice, u paničnom bijegu strčaše neki ljudi u gaćama i košuljama i pojuriše u noć prema Kutini. Taj čas pojaviše se i naše jedinice sa komandantom i pripucaše za bjeguncima, jureći za njima u pravcu Kutine.

Šta se, zapravo, dogodilo?

Bombu je bacio kroz prozor njemački stražar koji je čuvao tu kuću, ali je bio zaspao. Kada su ga glasovi vezista oko centrale probudili, povirio je u sobu

i videći partizane, bacio je bombu unutra. U tom času su se Nijemci, koji su spavali na katu te zgrade, od eksplozije probudili i jurnuli niz stepenice, misleći da partizani napadaju. Dali su se u bijeg prema gradu.

Vezisti su, dakle, postavili centralu u njemački štab.

Veliinir Daničić

KOMANDIR ČETE ZA VEZU PRI ŠTABU MORNARICE

Posle kapitualcije fašističke Italije dobio sam zadatak od Komande splitskog područja da uspostavim telefonsku centralu u baraci kod današnje Opštinske skupštine, s obzirom daje tu bila raskrsnica telefonskih veza koje su dolazile iz pravca Omiša i Solina. Za vrijeme obavljanja radova, data je uzbuna, jer su Nijemci, u nekoliko navrata, bombardirali Split. Na dati znak uzbune, mi smo se sklonili, a bombe, koje su pale u neposrednoj blizini barake, uništile su telefonsku centralu.

Dolaskom na otoke, održavao sam i uspostavljao telefonske veze sa otocima. Tako sam montirao prvu telefonsku centralu u štabu Mornarice, u današnjoj Opštinskoj skupštini Hvara.

Dana 26. XII. 1943. godine oko 10 časova uslijedilo je bombardovanje i Hvara i bombe su pale u neposrednoj blizini Štaba Mornarice, što je vjerojatno Nemcima bio cilj bombardiranja. Odmah potom dobio sam zadatak da centralu prebacim van grada, što sam brzo i učinio.

Dok smo se nalazili na Hvaru imali smo telefonsku vezu sa Visom, preko jednožilnog telefonskog kabla. Čujnost je bila vrlo slaba i, kad je trebalo obaviti neki važan razgovor, onda smo bili prisiljeni da obustavimo rad električnog agregata da bi čujnost bila što bolja. Oskudjevali smo u poljskom telefonskom kablu i telefonima, a prve veće količine tog materijala dobili smo tek kada je bio zaplijenjen domobranski brod koji je plovio na relaciji Metković-Split, a komandant toga broda bio je oficir mornarice NDH Mihovilović. Prilikom povlačenja sa Hvara, pokupili smo po poštama i ustanovama telefone i sve ono što nam je moglo poslužiti za službu veze na Visu.

Dolaskom na Vis imali smo povremenu telefonsku vezu sa Hvarom, iako se okupator nalazio na Hvaru. Veza je uspostavljana preko Paklenih otoka, jer je tamo kabel ulazio u more. Neposredno po dolasku na Vis formirana je četa za vezu, a ja sam bio prvi komandir čete za vezu Štaba Mornarice.

Između Visa i Komiže korištena je poštanska veza, a sve ostale veze su povezane poljskim telefonskim kablovima, tako da i danas na Visu po kućama postoje drveni izolatori po kojima su vukli poljski kabal.

Komandant Štaba Mornarice, drug Černi, u svojoj kancelariji je imao direktnu vezu sa 26. divizijom, 4. oblasnim sektorom i engleskom misijom. Prilikom prvog bombardiranja otoka Visa, centrala je bila prebačena u unutrašnjost otoka. Nekoliko puta je premještana u Borovik i Pošpilje.

Pri bombardovanju Visa, kada su bile pokidane telefonske veze, Englezi su ostavili svoj telefonski kabel i vukli novi, a mi smo koristili njihov, koji su oni ostavljali. Posle izvjesnog vremena od saveznika smo dobili izvjesnu količinu telefonskih centrala, telefona, poljskog kabla, pa smo ga slali i našim jedinicama na kopnu.

Sve ove zadatke je četa za vezu mogla na vreme da izvršava jer je, dolaskom na Vis, bila popunjena tehničarima, poštanskim službenicima i mehaničarima.

Posle oslobođenja otoka, kada smo se povratili u Split, Štab Mornarice je bio stacioniran u Kaštel Lukšiću, a telefonska veza između Splita i Lukšića bila je uspostavljena pomoću poljskog kabla, jer su zračne linije bile uglavnom pokidane.

Vinko Dujinić

NEUSPEO SLUČAJ OTIMANJA ŠIFRE

Već 1941. godine bila je kod nas organizovana omladinska organizacija, u čiji rad sam i ja uključena. Početkom 1943. godine postala sam član SKOJ-a, a ubrzo iza toga izabrana sam u Općinski komitet SKOJ-a. Radila sam na terenu. Jednog dana došao je iz Oblasnog komiteta SKOJ-a jedan drug i rekao mi da se spremim, da sutra dan moram ići u Vojnić, odakle ću sa još dvije drugarice, krenuti na posebni zadatak. Sjećam se da sam išla nekim poprečnim putem, kojim do tada nikada nisam prolazila. Najviše sam išla kroz šumu.

U Vojniću sam se srela sa ovim drugaricama i odatle nas je jedan drug odveo do Petrove gore, gdje je bio GŠH. Bilo je to u selu Terni. Dodjeljena sam na rad u Šifrantsko odjeljenje. Tu sam zatekla Franjicu Budak, Dragu Iveković, Naranđu Končar, Lidiju Adžiju, Višnju Habunek i dr. Odmah su me upoznali sa radom, dobila sam potrebna uputstva o poslu. Mnogo su mi govorili o konspiraciji, o opreznosti u radu, da nikome ništa ne smijem odati, da ne pričam šta radim, pa čak i drugovima sa kojima radim. I prema njima morali smo biti konspirativni.

Nakon izvesnog vremena GŠH je iz Terne prešao u Topusko. Tu smo Višnja i ja radile u grupi - u paru, ja sam brzo pisala, a ona je još brže zbrajala i oduzimala, tako daje ovaj posao išao zaista brzo. Bile smo pravi »automat«. Vršile smo šifrovanje i dešifrovanje depeša brzinom, »mašine«. U Topuskom nam je bilo nešto bolje nego li u Terni. Imali smo bolji smještaj, imale smo i mogućnost da spavamo u krevetu, što do tada nije bio slučaj.

Sjećam se jednog bombardovanja Topuskog. Dogodilo se to oko 4 sata ujutro. Mi smo sa svojim torbicama bježale van grada. Sa nama je bio ijedan domobranski oficir. On nas je stalno dozivao da idemo sa njim, đa se sklonimo tamo gdje se i on sklanja. Kasnije, kada smo doznale daje on uhapšen bilo nam je jasno zbog čega je on nas pozivao da idemo sa njim. On je znao da smo mi šifranti, htio se dočepati naših šifara. Bio je on izvesno vrijeme kod GŠH, a kako je ovamo dospeo i šta je tu radio nije mi ni danas jasno. Da nije u onom momentu, u nekom jarku, gdje smo se našle sa n^m, bilo i nekoliko naših drugova, tko zna šta bi se desilo, ali on je u svojoj namjeri onemogućen i šifre nam nije oteo. Sjećam se da je došao u GŠH jedno mjesec dana prije toga i da je nosio čin kapetana. Da lije bio ustaša ne znam, ali znam daje došao kao domobranski oficir. Kasnije se pričalo o tome kako je ubačen u naše redove.

Desanka Gvozdić

ZBOG SMRZAVANJA U VEZISTE

Od 1941. godine, kada sam postao član SKOJ-a, pa do odlaska u NOV, avgusta 1943. godine, više puta sam bio kurir na relaciji Brusje-Hvar i Brusje-Grablje. Najčešće sam prenosio pisma i brošure, a ponekad letke i knjige. Poštu sam primao obično od ilegalaca koji su u blizini sela boravili u tzv. partizanskom lo-

goru ili u samom selu. Više puta sam je primao i od seoskih aktivista. Vezu sam održavao neprekidno od 1941. do odlaska u NOV. Osim mene nju su raznosili i drugi članovi SKOJ-a pa i obični simpatizeri. Ponekad bi me u prenošenju pošte zamjenio otac ili brat. Za mene su punktovi bili: za Hvar obitelji Cvjetka Butorovića i Marije Miličić, a za Grablje obitelji Jakova Budrovića i Viceta Boškovića. No, to nisu bili jedini kanali niti jedini punktovi. Odlaskom u Biokovo, avgusta 1943. godine postajem borac sa puškom u ruci i tek kasnije, 1944. godine, počinje moja krarijera veziste.

U Prominski partizanski odred, koji je dejstvovao na sektoru Promine i povremeno Bukovice, došao sam iz Knina prebjegavši iz zarobljeništva. Na nogama sam još imao zavoje zbog smrzotina i zbog toga sam određen za telefonistu u telefonskom vodu pri štabu odreda. Osim tog voda nije postojala ni jedna druga jedinica veze. Odred nije imao radio-stanice. Komandir voda je bio (čini mi se da mu je prezime bilo Kanazir ali u to nisam siguran). Imali smo nekoliko telefona zarobljenih od Nijemaca. Mislim da nismo imali čak ni telefonske centrale. Vezu između odreda i pojedinih jedinica održavali smo pomoću jednog voda, a za drugi vod koristili smo uzemljenje.

Jednom smo uspostavili stalnu žičnu liniju između štaba odreda u selu Čučevo (Bukovica) i sela Nečmen (Promina). Linija je bila uspostavljena preko kanjona Krke. Pravili smo vodove od bodljikave žice koje je bilo dosta oko mjesta Kistanja. Žicu smo odvijali i skidali bodlje, komade žice spajali, a od bodlji pravili eksere »U« tipa pomoću kojih smo vodove pričvršćivali za grane. Vodove bi protezali od grane jednog stabla do grane drugog, pri čemu smo vodili računa da žica ne dotiče lišće ili grane. Žicu smo pričvršćivali za drvo, ali tako da je ekseri ne dotiču. Za izolaciju smo koristili otpatke starih gumenih cipela, komade razbijenog stakla (grliće od flašica i dr.). Mislim da je to bila i prva improvizacija stalnih linija u NOB.

Zajedno sa komandantom Isom Pavlicom došao sam u Ravne Kotare i postao ponovno borac u jednom od bataljona 6. brigade 19. divizije, ali vrlo kratko vrijeme. Nakon borbe za Razanac koga smo oslobodili (mislim početkom septembra mjeseca 1944. godine) pozvan sam u štab brigade. U štabu su znali da sam bio vezista, ajedan od političkih rukovodilaca rodom iz Vrbovske na Hvàru znao je da sam sin poštara iz Brusja. Zbog toga su me odredili da sa još dva druga krenem u selo Pačići (Bukovica) na radio-telegrafski kurs koji je trebalo da se održi pri štabu divizije. Ja sam raspoređen na radio-telegrafski, a moji drugovi na radio-fonski kurs. Mislim da je kurs počeo sa radom 20. septembra 1944., a završio 2. decembra 1944. godine.

Na okupu smo se našli nas 20. Između ostalih bili su: Ivan Bukarica, Mladen Belamarić, Luka Jurković, Zvonko Jelčić, Marko Perica, Mario Papo, Ante Markulin, Krsto Zelenčić, Ivica Jukić, Andrija Grubor, Jozo Jerković, Milka Peštić, Sonja, Mile, Tihomir, Dunat (ili Dunatov), ja i još dvojica drugova čijih se imena ne sjećam.

Kurs je započeo u Pačićima, u jednoj seljačkoj kući. Od materijalnog obezbjeđenja imali smo jedan taster i zujalicu. Radilo se od jutra do kasno uveče, sa nešto dužim odmorom za ručak. Najviše smo uvježbavali kucanje i prijem. Ubacivan je po jedan do dva sata elektrotehnike i izučavanja kratica.

Kurs je nakon izvjesnog vremena prešao u Kistanje gdje smo imali nešto bolje uslove smještaja u jednoj od kuća u centru sela (varoši).

Ivo Bukarica i ja bili smo formalno na kursu, jer smo vrlo brzo napredovali. Ja sam od ranije poznavao telegrafiju, a on je bio radio-telegrafista u bivšoj vojsci. Zbog toga smo sa kursa odlazili na ispomoć u jedinice. U kninskoj operaciji smo radili na divizijskoj radio-stanici sa brigadama (5. 6. i 14) i nakon oslobođenja Knina vratili se radi polaganja ispita. Tada je kurs već bio preselio u Zadar.

Ne znam kolika je naša uloga bila u toj operaciji, ali se sjećam jednog detalja: kod radio-stanice došli su komandant Parmač i komesar Petar Babić vrlo uzbuđeni i rekli da od moje brzine rada zavisi da li će se Nijemci probiti u Liku. Radilo

sc o rušenju nekog mosta (posljednje odstupnice) mislim da se zvao Kravlji most, ili je to bio samo kodirani naziv.

Navodno su tenkovi već bili došli do samog mosta kada je odletio u zrak. Da je moj prenos naređenja bio nešto sporiji, Nijemci bu uspostavili mostobran i izvukli se iz obruča.

U Zadru sam položio ispit sa odličnim uspjehom. Na kraju smo dobili diplome i unaprijeđeni smo u odgovarajuće ćinove. Ja sam unaprijeđen u čin st. vodnika i raspoređen na dužnost šefa centra veze 5. brigade 19. divizije koja se u to vrijeme nalazila u Obrovcu. Dužnost sam primio od drugarice Tonke iz Splita, koja je do tada bila radio-telegrafista u brigadi.

Nikada mi nije bilo jasno zašto se moja dužnost zvala »šef centra veze« jer nad telefonskom centralom nisam imao nikakvih kompetencija. Stručno sam bio odgovoran neposredno referentu veze brigade Đorđu Đekiću a disciplinski komandiru čete za vezu Dani Bogunović.

Centar veze se sastojao od telefonskog i radio-centra. Ja sam praktično bio šef radio-centra, iako sam se zvao šef centra veze brigade.

U radio-centru sem mene bili su Jozo Jerković, Jelka Oštrić, Ivica iz Šibenika, zatim pomoćno osoblje za okretanje generatora i vođenje konja) Mile Bogunović, Mate, Đuro i jedan stariji drug čije sam ime zaboravio. Sjećam se samo daje pričao kako su ga ustaše zaklale i bacile u jamu iz koje se ipak nekako živ izvukao. Mislim da je bio iz Plavna.

Od sredstava smo imali jednu radio stanicu tipa SCR-284-A engleskog tipa sa ručnim generatorom koja je bila namjenjena za vezu sa divizijom i ostalim brigadama, te jednu radio-stanicu tipa TORN-FU-GK njemačku na baterije, za vezu sa bataljonima.

Koristili smo štap ili žične antene (zavisno od udaljenosti i drugih prilika mogućnosti razapinjanja i si.).

Nešto kasnije smo dobili i radiostanice SET-48 za vezu unutar brigade. Za prenos radio-uređaja i ostale opreme raspolagali smo sa dva jahaća konja.

Šifranti su bili stručno i disciplinski odvojeni od moje jedinice i neposredno odgovorni štabu brigade, iako smo se uvijek zajedno kretali, spavali pod istim šatorom ili u istoj kući i si. Šifranti su bili Berta Žuvić i Nikola Bogunović.

Telegrami koje smo emitirali najčešće su bili šifrirani brojčanim grupama po pet, ali bilo ih je i kodiranih prema tzv. komandatskom kodu ili po kodiranoj karti. U dinamici borbe komandanti su razgovarali radio-telefonski najčešće, a u iznimnim slučajevima moralo se razgovarati otvoreno.

Rad unutar divizije obično se odvijao u radio-mreži. Veza je održavana u određeno vreme, ali u dinamici borbe i neprekidno. Za prijelaz na neprekidan rad postojao je poseban signal. U pozivnim znacima uvijek je određivan i cirkularni pozivni znak. Pozivni znaci su se sastojali od tri slova. Saobraćaj se odvijao po međunarodnom »Q« kodu.

Talasi su se dodjeljivali posebno za dan i posebno za noć. Upravna stanica je obično imala poseban talas, a brigade drugi. Radilo se po sistemu dva talasa, ali je dodjeljivano još nekoliko radnih talasa. Međutim, vrlo rijetko smo održavali vezu između brigada izravno. Sadejstvo je usklađivala upravna radio-stanica (odnosno komandant brigade). Možda je to bilo i zbog toga što su brigade već vodile frontalne borbe i bile u kontaktu na drugi način.

Radno vrijeme je bilo određivano u karakteristikama (dokumentaciji) u zakazane sate. To je moralo biti tako zbog pomanjkanja uređaja. Štab divizije je morao sa jednim uređajem održavti više veza, kako komandovanja tako i sadejstva. Međutim, u toku dinamike bilo bi naređeno posebnim signalom stalno radno vrijeme. Na taj način su brigade morale biti na talasu prijema neprekidno, a divizija se javljala onda kada je to njoj bilo potrebno. Isto tako u diviziji je vjerojatno postojao i poseban prijemnik za slučaj da neka od naših brigada treba vezu. Mislim daje to bio prijemnik »TORN-EB« koga je posjedovao štab divizije.

Promjena karakteristika obično je bila propisivana u dokumentaciji tako da su se talasi i pozivni znaci mijenjali svakoga dana. Mi radisti smo dobro pozna-

vali zvuke upravne stanice, a i način kucanja. Bilo je isključeno da bi neko mogao da upadne u rad, a da ja to ne primjetim. Uostalom, takvih je pokušaja bilo dosta. Čim bi neka ustaška stanica pokušala da se javi na moj poziv, odmah sam to primjećivao. Poneki put bi u takvom slučaju »svog« korespodenta prebacio na radiofoniju i rekao mu ono što mije ležalo na srcu. Znam da sam tada griješio, no bilo je pomalo i naše partizanske slobode čije štetnosti u to vrijeme nismo bili svijesni. Ja sam, na primjer, znao prije daje pao Mostar nego komandant brigade. Ivo Bukarica mi je jednostavno pred predaju telegrama iz Mostara otkucao »Nostro mos«. Ja sam komandantu rekao da je pao Mostar, ali mu nisam htio reći kako sam to saznao. (5. brigada je ostala u Benkovcu, a druge naše dvije brigade učestvovale su u borbi za Mostar gdje je bio i štab divizije). No, koliko je ovo bilo štetno sa stanovišta tajnosti veze, toliko je bilo i korisno, jer je komandant odmah naredio da se vojska ne krca u Biogradu u brodove za odlazak u pomoć na Mostar.

Nakon oslobođenja Mostara divizija je bila na okupu ponovno u Bukovici. Negdje polovinom februara (ili početkom marta) 1945. godine moja 5. brigada je krenula iz Benkovca prema Udbini preko Velebita. U toku pokreta nije se mogla koristiti telefonska veza. Održavala se isključivo radio-veza. Ja sam sa svojom jedinicom bio uvijek na čelu kolone i kretao se uz komandanta brigade. Kada bi mi komandant predao telegram ja bih skrenuo konje sa strane puta, rastovario sredstva i montirao ih. Taman dok bih ja pripremio uređaj za rad, drugarica Berta je već šifrirala telegram i ja bih ga brzo otpremio upravnoj stanici. Nakon toga bih ponovno natovario konje i brzo krenuo na čelo kolone.

Zbog brzine našeg napredovanja kroz Liku, telefonska veza se nije mogla efikasno koristiti. Linije bi se polagale tek u rejonima gdje nas je neprijatelj pokušavao zaustaviti. (Udbine, Babin Potok, Žuta Lokva, Senj, Crikvenica, Sušak). Dakle, i ovdje je radio-veza imala prvorazredni značaj.

Pred Babinim Potokom neprijatlej je pokušao da nam pruži jači otpor. Ja sam se sa radio-stanicom našao u šumi iznad samog Babinog Potoka. Na granama je bio snijeg, ali sam ipak nekako uspio da provučem štap antenu. Odjednom je na stanicu pristiglo više hitnih telegrama, ali je između njih bio i jedan od skoro 500 grupa. To je zapravo bio izvještaj nekog obavještajca Aduma. Našao sam se u škripcu kome dati prednosti i morao sam zatražitit od komandanta da odredi prioritet telegrama. Pominjem ovo zbog toga što jedan telegram od 500 grupa može paralizirati saobraćaj. U dinamici borbe potrebno je da su telegrami što kraći ili čak da se radi što više upotrebom signala ili ugovorenih znakova.

U sektoru Žute Lokve (borba za Senj) imao sam jedan slučaj upotrebe otvorenog teksta na svoju ruku kojega smatram izuzetno važnim. 19. divizija je zašla iza leđa neprijatelju koji je pokušavao braniti Otočac i Gospić. Moja brigada je bila bliže neprijatelju na liniji Žuta Lokva-Senj, a štab divizije se smjestio dalje prema Rijeci. Jedne večeri bili smo iznanađeni jer se jedna veća grupacija neprijatelja pokušala probiti prema Rijeci. Došlo je do žestokog okršaja, ali je neprijatelja bilo nemoguće zaustaviti u cjelini. Jedan dio je uspio da se probije i nadirao je pravo prema štabu divizije. Kod mene su se našli komandant brigade i referent veze divizije Starčević i pitali su da li mogu uspostaviti vezu sa štabom divizije. Odgovorio sam negativno, jer sam po planu vezu imao tek ujutro. Međutim, montirao sam uređaj u dvorištu i pod kišom metaka pozvao štab divizije. Bukarica se ipak javio iako nije bilo vrijeme određeno za rad. Jednostavno sam mu odmah otvoreno rekao preko radio-veze otprilike ovo: »Švabe idu pravo na vas, spasavajte se kako znate«. Bukarica mi je jednom prilikom poslije rata rekao da čuva sadržaj tog mog saopštenja, jer je on bio toliko važan da je značio spas za štab divizije, koji normalno nije nikada imao takvo obezbeđenje (neposredno) da bi bio u stanju da pruži jači otpor. Dakle, ovakvu upotrebu otvorenog teksta na svoju inicijativu smatram opravdanom.

No, dogodilo se i to da nas je upotreba otvorenog teksta mogla skupo stajati. U borbi za Sušak našli smo se u Skrljevu. Komandant brigade je došao na radiostanicu da razgovara sa komandantom divizije, ali je zaboravio da sobom ponese

komandantski kod. Ja sam ga upoznao da ne smije otvoreno razgovarati, a on mi je tada rekao: »Znam ja za to, ali što sada mogu, zaboravio sam da ponesem kod. Uostalom Švabe su već izgubile glavu i nije im do prisluškivanja«. Sjećam se daje komandant brigade na kraju razgovora rekao komandantu divizije: »Javiću se sa Veternice za 1,5 sat«. Tako se i desilo. Međutim, čim smo došli na Veternicu, baš u zakazano vrijeme, cijela Veternica se našla u dimu neprijateljske artiljerije koja je dejstvovala cijelu noć.

Branko Jeličić

KAO ŠIFRANTKINJA POČELA SAM DA RADIM NA LASTOVU

U vrijeme okupacije Korčule od strane Italijana, a kasnije i od Nijemaca, radila sam ilegalno kao član AFZ-a i SKOJ-a. Brinula sam se o ranjenicima, prenosila razni ilegalni materijal, hranu, municiju i slično.

U mom rtijestu, nakon napuštanja Korčule od strane Italijana u kući Jerka Grbina radila je stanica Engleske misije. Sa članovima Engleske misije smo redovno sarađivali. Tumač je bio Frana Ivančević iz Korčule, a kurir Andrija Cetinić iz Blata na Koručuli i neki Janko čijeg se prezimena ne sjećam. Ova radio--stanica, služila je i za potrebe naše vojske na Korčuli.

Okupacijom Korčule od strane Nijemaca, decembra 1943. rad svih nas, a posebno ilegalaca, postaje sve teži. Dok nisam bila kompromitovana upućivana sam na Lastovo, gdje sam u maju 1944. sa još nekoliko drugarica učestvovala na konferenciji SKOJ-a. Po povratku iz Lastova, pošto sam već bila kompromitovana, morala sam napustiti Korčulu i pridružiti se našim jedinicama na Lastovu.

Po dolasku na Lastovo bila sam raspoređena u komandu 5. sektora na dužnost šifranta. Komandant sektora bio je Mladen Ikica, načelnik štaba Marko Orhanović, a komesar Marija Ostojić.

Moj rad u šifrantskoj službi počeo je tako što mi je Ratko Pečovnik dao jedan papir na kojem je bila ispisana abeceda sa brojevima, na primer: A = 2, B = 18, C = 16, D = 14, E = 3, F =13, G = 15, H = 17, I = 9 itd. Napisani tekst depeše, koji sam dobila morala sam pretvoriti u brojeve, tako da sam u svaku grupu pisala po pet brojeva. Nakon što sam ovo naučila Pečovnik mi je dao dvije knjige (tek e većeg formata) u kojima su bilyspisani brojevi u petobrojčane grupe. Jedna bilježnica bila je namijenjena za šifrovanje, a druga za dešifrovanje. Tekst dobivene depeše sam šifrovala i tako pretvarala u brojeve koje sam ponovo po k nj i - ᶻ> ᶻa šifrovanje, putem zbrajanja pretvarala u šifrat. Pri dešifrovanju, kad bih dobila depešu sa radio-stanice, morala sam po drugoj knjizi dešifrovati, ne zbrajaⁿJ‘-‘fti, već odbijanjem, da bih dobila one brojeve koje bih po šifri pretvorila u tekst depeše. Naravno, dok me je Pečovnik učio imala sam tremu, ali sam sve to vrlo brzo shvatila i za kratko vrijeme počela sam samostalno da radim. Abecede - šifru niorala sam znati napamet.

Na Lastovu je jedna radio-stanica bila smještena na vrhu uvale Sveti Đorđe i na njoj su radili telegrafisti Ivo Ramarinović, Mitar Tabak i neki Ćiro čijeg se prezimena ne sjećam. Oni su primali depeše i slali ih nama na dešifrovanje, a mi bi šifrovane preko kurira slali njima na odašiljanje. Dešifrovane depeše davali smo odgovornim drugovima u štabu, a od njih bi dobivali druge koje smo morali šifrovati. Sjećam se da su često dolazile depeše sa sadržajem »M. B. P. Č. patrolira na poziciji 159« i si. Depeše su nosile oznake hitnosti »D« (obična) »DD« (hitna) i »DDD« (vrlo hitna). Kada bi primili depešu sa oznakom »DD« ili »DDD« morali bi svaki posao napustiti i prihvatiti se šifrovanja ili dešifrovanjaovih depeša.

Ako je neka depeša bila nejasna morali smo tražiti njenu provjeru, ali to su bili rijetki slučajevi.

U prvo vrijeme imali smo sa Lastova vezu sa Visom, a kasnije i sa drugim jedinicama. Na Lastovo je došla i Viktorija Markovina koju sam ja naučila radu sa šifrom. Kada je ona otišla, radi bolesti, na njeno mjesto došla je Nada Tvrdeić, koju sam također naučila da radi sa šifrom. Ona je ostala da radi zajedno sa mnom.

Kada su Nijemci napustili Korčulu mi smo se iz Lastova prebacili na Korčulu (septembra 1944. godine). Štab je bio smješten u zgradi pored hotela »Korčula«, a radio-stanica u samom hotelu. U Korčuli smo ostali desetak dana, a nakon toga smo je prebacili u Dubrovnik.

Dok smo još bili u Korčuli, jedne večeri, za vrijeme priredbe koja se davala za građanstvo i vojsku, kasno u noći došao je po mene kurir i rekao da se odmah javim u štab. Naravno, odmah sam otišla u štab i tamo me čekala jedna depeša sa oznakom »DDD«. Depešu sam dešifrovala i predala komandantu koji se također nalazio na priredbi. Znam samo toliko da su odmah posle toga neke naše jedinice iz Korčule prešle na Pelješac.

Posebno ističem da smo depeše vrlo brižljivo čuvali, a kada više nisu bile potrebne spaljivali smo ih kako ne bi došle u ruke nepoželjnih osoba. Sjećam se da su u komandi, pored nas žena šifrantkinja radile i žene telefonistkinje i to: Genoveva Curać, Dobrila Nadilo, Anka Karaman, Marija Cebalo i Kata, Hermina i Anđela čijih se prezimena ne sjećam. Kada smo se preko šipanske luke prebacili u Dubrovnik bili smo smešteni u Gružu, u zgradi bivše Pomorske akademije. Mi šifranti smo bili smešteni uz uži štab Sektora. Ispred prostorije gde smo radile bio je kurir - stražar. U Dubrovniku pored mene i Nade Tvrdelić, kao šifrantkinja, radila je i Vesna Mozara i Sonja, bila je iz Dubrovnika, ali se njezinog prezimena ne sjećam. Dok smo se nalazili u Dubrovniku imale smo pune ruke posla. Tada su naše jedinice napredovale u pravcu Metkovića. Još mije u sjećanju kada je jednog dana neko bez najave i kucanja ušao u našu radnu sobu. Neznani tko je to bio ali znam da je bio u pratnji našeg starešine Marka Orhanovića. Bio je to netko iz štaba 26. divizije, po narječju očigledno Crnogorac. Rekao nam je da je došao radi kontrole našeg rada. Povod tog dolaska bio je što jedinice nisu primale naše depeše, dok mi od njih jesmo. Pošto je kod nas bilo sve u redu, oni su otišli, a mi smo nastavile sa radom. Kasnije sam doznala da su vršili i kontrolu na radio-stanici koja je bila u našoj neposrednoj blizini. Saznala sam daje tada u Dubrovniku radila neka tajna radio-stanica koja je primala naše depeše i predstavljala se kao naša.

Iz Dubrovnika, krajem 1944. naš štab je prešao u Boku Kotorsku u Tivat, kojom prilikom sam i ja otišla sa njima. Bila sam odgovorna za prenos šifrantskog materijala. U našem sastavu bio je i radio-telegrafista Nitar Tabak. Iz Boke Kotorske, gdje smo ostali kraće vrijeme, ja sam bila prekomandovana u Šibenik.

Javila sam se u Splitu, u šifrantsko odeljenje Komande pomorskog sektora Split. Šef šifrantskog odeljenja bila je Mara, čijeg se prezimena također više ne sjećam. Nakon nekoliko dana boravka u Splitu otišla sam za Šibenik. Od Tivta do Šibenika pratio me jedan drug, ne sjećam se kao se zvao, jer sam sa sobom nosila šifrantska dokumenta. U Šibeniku smo bili smešteni u hotelu »Krka«, a kasnije smo bili u Mandalinu. Sa mnom je u Šibeniku radila i Ljiljana Miš, koja je kasnije bila prekomandovana u Komandu mornarice, u Splitu. U to vrijeme k nama je došla i Mara Kuštera. Radio-stanica je bila smještena na vrhu brda Sveta Ana.

Dok sam se nalazila u Šibeniku, u hotelu »Krka«, neki naši drugovi su pronašli jednu tajnu radio-stanicu u kući nasuprot hotela »Krka«, kod fratara dominikanaca. Nakon izvjesnog vremena, poslije tog događaja, po naređenju komande, obučila sam u radu sa šifrom jednu drugaricu koja se nalazila u jedinici Davora Orebića, bivšeg jugoslovenskog oficira. Depeše koje sam poslije toga primala od jedinice čiji je starešina bio Davor Orebić, nisam mogla da dešifrujem. Obavijestila sam Komandu mornarice u Splitu da depeše nemogu dešifrovati i

da sam za potrebe jedinice Davora Orebić obučila jednu drugaricu da radi sa šifrom. Bila sam prekorena od strane Komande mornarice zbog čega smo to učinili, zašto smo to uradili bez njihovog odobrenja. Nije prošlo mnogo vremena i Davor Orebić je sa još jednim drugom bio zatvoren.

Ne sjećam se sa koliko smo jedinica održavali šifarske veze, ali se sjećam da smo imali tri abecede - tri različite šifre i za svaku jedinicu zasebne teke - knjige za maskiranje i to posebno za šifrovanje i posebno za dešifrovanje. Još uvijek mi je u sjećanju jedna depeša koju sam primila na dešifrovanje još dok sam bila u Šibeniku. U tekstu koji sam dešifrovala, između ostalog pisalo je i »neprijatelj sugeriše sadejstvo«. Mislila sam daje tekst pogrešan, pa sam tražila da se depeša ponovi kako bi došla do pravog teksta. Međutim, kada sam dobila ponovljenu depešu, tekst je bio isti kao u prvoj. Provjeru depeše tražila sam pod oznakom K.J.B. Kada sam depešu odnela u komandu i rekla da sam zbog tog teksta tražila provjeru depeše, dobila sam odgovor i ujedno naređenje »Nikad nemoj ovako nešto uraditi a da nama prije ne pokažeš«.

U Šibeniku, poslije odlaska šifrantkinje Marije Kušter iz Preka, za šifrante u odsjek došli su Jerko Tanfara i Kurta, čijeg se prezimena ne sjećam, a neposredno pred moj odlazak, odnosno pred moju demobilizaciju, za šefa šifrantskog odsjeka došao je Žarko Dubajić. Demobilisana sam 31. januara 1946. godine.

Marija Jeričević

JEDINICA ZA VEZU U ŽUMBERAČKOM ODREDU I ŽUMBERACKOJ BRIGADI

Naporedo sa razvojem i jačanjem jedinica Narodnooslobodilačke vojske u pojedinim krajevima naše zemlje, formirane su, u okviru operativnih jedinica, i jedinice za vezu, koje su omogućavale uspešnije komandovanje u borbi, bolju vezu sa pretpostavljenim i potčinjenim i čvršće sadejstvo sa susedima.

Potrebu za dobrom i sigurnom vezom nametao je sam razvoj jedincia i prilike pod kojima su se one borile. Vreme formiranja posebnih jedinica za vezu zavisilo je umnogome od toga da li se raspolagalo stručnim ljudstvom i sredstvima za organizaciju veza. Problem ljudstva i sredstava za vezu obično se rešavao na taj način što se za jezgro jedinica za vezu uzimalo ljudstvo koje je još ranije bilo upoznato sa rukovanjem i koričenjem sredstava za vezu (poštari, železničari i vezisti iz bivše jugoslovenske vojske), kao i ljudstvo koje se na dužim ili kraćim kursevima u toku borbe, osposobljavalo za održavanje veze. Sredstva za vezu, kao uostalom i drugo naoružanje, zaplenjivana su od neprijatelja za vreme akcija.

U ovom članku ćemo se osvrnuti na formiranje i razvoj jedinica za vezu u Žumberačkom odredu i Zumberačkoj brigadi, iznoseći kakav je bio formacijski sastav i materijalna oprema tih jedinica i kako je organizovana veza u pojedinim važnijim akcijama.

Zumberački odred je u martu mesecu 1943. god. uputio na dvadesetodnevni kurs za vezu u Drugu operativnu zonu 7 drugova i 12 drugarica, radi sticanja najosnovnijih znanja iz oblasti veze. Od slušalaca ovog kursa formiran je Vod za vezu Žumberačkog odreda, koji se sastojao iz 2 odeljenja (telefonskog i signalnog) i komandira voda. Sastav telefonskog odeljenja bio je: 6 drugova - telefonista, a signalnog: 12 drugarica - signalista.

U akcijama protiv neprijateljskih snaga, koje je Odred preduzimao u okolini Zumberka, zaplenjena su 4 telefonska aparata tipa »Erikson«, 2 stona telefonska aparata tipa »Simens« i 6 km kabla. Sa ovim sredstvima vod je uspostavio prvu

žićnu vezu od štaba odreda do 1. bataljona i od štaba odreda do štaba Druge operativne zone.

Kabl sa kojim je vod za vezu tada raspolagao nije bio dovoljan za podizanje svih predviđenih linija, pa se moralo pristupiti skidanju provodnika i izolatora sa stalnih linija koje je neprijatelj kontrolisao. Sem toga štab odreda je popunio vod za vezu sa još 10 ljudi i dodelio mu 12 Italijana - zarobljenika, kao pomoć prilikom izvođenja radova.

Od odeljenja signalista, koje je tada raspolagalo sa 4 džepne električne lampe i 4 para barjačića, formirane us 4 signalne stanice. Tako da su jednu signalnu stanicu sačinjavale 3 drugarice kao signalisti, a od sredstava su imale jednu džepnu električnu lampu i jedan par barjačića.

Veza između signalnih stanica održavana je danju barjačićima a noću džepnim lampama, pomoću Morzeove azbuke. Ova veza je više puta vrlo dobro poslužila, jer je drugim sredstvima bilo otežano održavanje veze zbog brdovitog i ispresecanog terena.

Docnije, sa jačanjem odreda i proširenjem slobodne teritorije, nametala se potreba za dobrom vezom sa svim jedinicama odreda, što je uslovilo da se u junu mesecu 1943. god. formira četa za vezu, koja se sastojala od 35 drugova i 18 drugarica.

Novoformirana četa za vezu produžila je izgradnju polustalnih linija na sektoru odreda. Linije su se protezale od štaba odreda upravno na front naših jedinica, koji je bio dug preko 20 km. Na taj način je obezbeđena veza u više pravaca, što je omogućavalo jedinicama odreda održavanje veze u slučaju neprijateljskog napada na slobodnu teritoriju sa bilo kog pravca.

Kao potpore prilikom podizanja linija korišćeni su stubovi i drveće, na kojima su bili pričvršćeni izolatori. U nedostatku pravih izolatora upotrebljavane su staklene flaše. Veličina raspona iznosila je do 200 metara, a negde i više. Rad na podizanju linija bio je naporan i težak, jer se nije raspolagalo potrebnim alatom niti stručnim znanjem. Zatezanje linija vršeno je na taj način stoje provodnik namotan na kolac koji je vuklo desetak ljudi, a kod većih raspona i više. U toku izgradnje linija sticalo se iskustvo u njihovom postavljanju i skidanju, tako daje brzina postavljanja linija iznosila oko 10 km na dan.

Čujnost na linijama se menjala, naročito usled kiše, jer su se one protezale većinom kroz šumu, a prošeci nisu bili dovoljni, te je odvod bio veliki. Veći prošeci nisu se mogli ni praviti, jer su linije podizane po visokom drveću (visina oko 8-10 metara), a sem toga izrada većih prošeka otkrivala bi liniju. Saobraćaj na ovim linijama bio je dosta težak, jer su telefoni bili serijski povezani, pošto četa za vezu tada još nije imala telefonsku centralu.

U to vreme 13. proleterska brigada izvodila je akcije na terenu Žumberka i Pokuplja. Tom prilikom ona je zaplenila veću količinu sredstava za vezu, od kojih je dođelila četi za vezu Žumberačkog odreda jednu centralu od 6 brojeva. Ova centrala je odmah iskorišćena za održavanje žične veze, čime se mnogo poboljšao kvalitet i kapacitet telefonskog saobraćaja.

Svakodnevni neprijateljski napadi prisilili su Žumberački odred da meseca juna napusti svoju slobodnu teritoriju i povuče se u Kočevske planine.

Po prikupljanju jedinica izvršen je protivnapad i snažnim naletom, u roku od dva dana, povraćena je izgubljena teritorija Žumberka. Četa za vez'i pr tupila je odmah brzo popravljanju linija, koje su većim delom bile porux jne, naročito one koje su bile podignute na stupovima i na otvorenom zemlj >tu, jer je neprijatelj polupao izolatore i odneo provodnike. Iz ove akcije stečeno je iskustvo da linije treba postavljati što više kroz šume, koristeći visoko drveće, jer su na taj način one bolje maskirane i postoji manja verovatnoća da ih neprijatelj otkrije i uništi.

Zbog male količine poljskog telefonskog kabla kojim smo tada raspolagali, nismo ga mogli koristiti za organizaciju žičnih veza između jedincia, već samo za priključak na polustalne linije.

U to vreme podignuta je polustalna linija i do slovenačkih jedinica koje su operisale na teritoriji Bele krajine. Ovo je omogućilo brže obaveštavanje i bolje sadejstvo između slovenačkih jedinica i Žumberačkog odreda.

Posle kapitulacije Italije i zauzimanja ustaškog garnizona Gorinja, koje je izvršeno u sadejstvu sa 13. proleterskom brigadom, zaplenjeno je od Italijana i ustaša dosta materijala: jedna telefonska centrala od 20 brojeva, 10 telefona i 20 km kabla. To je omogućilo četi za vezu Žumberačkog odreda da obezbedi žičnu vezu ne samo odredu nego i slovenačkim jedinicama, kao i jedinicama koje su napadale ustaško uporište Novo Selo i druga mesta. U ovoj akciji veza je odlično funkcionisala i omogućila je dobro sadejstvo jedinica.

Kapitulacija Italije i uništenje ustaških uporišta na teritoriji Žumberka stvorilo je mogućnost za novu mobilizaciju ljudstva. Jedinice Žumberačkog odreda postale su tada brojno mnogo jače i bile su dobro naoružane, a četa za vezu brojala je oko 100 ljudi. Sa novim ljudstvom izvođena je obuka u poznavanju sredstava za vezu kojim je četa raspolagala a i u podizanju linija. Radi lakšeg izvođenja obuke četa je podeljena na tri voda: telefonski, telefonsko-linijski i signalni. Telefonski vod je izučavao opis centrala i telefona i rad na njima, telefonsko-linijski opis posluživanje telefona i podizanje linija. Signalni vod je pak izučavao Morzeovu azbuku i praktičnu signalizaciju na zemljištu: danju sa barjačićima, a noću sa džepnim električnim lampama. Celokupnom obukom je rukovidio referent za vezu i komandir čete. Nastavnici su bili: referent za vezu odreda, komandir čete i komandiri vodova.

Oktobra meseca 1943. god. otpočela je nemačka ofanziva preko Žumberka na teritoriju Slovenije, zbog čega su jedinice Žumberačkog odreda bile primorane da se povuku na sektor Pokuplja. Ceta za vezu je bila određena za nošenje ranjenika i zbog toga nije bila u stanju da ponese materijal za vezu, već je uzela samo jedan kilometar kabla i dva telefonska aparata, koji su služili za priključivanje na polustalne linije u rejonima gde bi se smestio štab odreda. Ostali materijal za vezu ostavljen je u zemunici na teritoriji Žumberka, a četa ga je ponovo koristila prilikom povratka na ovu teritoriju.

Žumberački odred, po svom dolasku na sektor Pokupl ja, našao je u fazi formiranja Turopoljsko-pokupski odred, koji u svom sastavu nije imao jedinice za vezu. Na traženje Turopljsko-pokupskog odreda određen je komandir čete za vezu Žumberačkog odreda sa 4 druga i 6 drugarica iz te čete da formira četu za vezu Turopoljsko-pokupskog odreda, jačine oko 40 ljudi. Za komandira čete ovog Odreda postavljen je jedan komandir voda, koji je kao vezista služio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci; on je odmah upućen na Oficirski kurs za vezu pri Glavnom štabu Hrvatske.

U novoformiranoj četi za vezu odmah se otpočelo sa obukom ljudstva. Ali, pošto se raspolagalo samo sa jednim telefonom i sa nešto kabla, što nije bilo dovoljno za izvođenje nastave, upućen je u prvu akciju jedan deo ljudstva pod komandom komandira čete koji je bio određen iz Žumberačkog odreda daje formira. Ovom prilikom zapljenjena su 4 stona telefonska aparata tipa »Simens« i oko 1-2 km kabla. Odmah posle ovog, napravljen je mesečni plan rada, koji je odobrio štab odreda i po njemu se pristupilo izvođenju obuke. Sem toga, upućene su tri drugarice iz čete na radio-telegrafski kurs u Glavni štab Hrvatske. Ovaj kurs je trajao dva meseca, posle čega se komandir čete za vezu Zumberačkog odreda, koji je bio određen da formira Četu za vezu Turopoljsko-pokupskog odreda, vratio u Žumberak, u svoju jedinicu.

Posle ovog formirano je Zumberačko područje, koje je imalo i četu za vezu. Za komandira ove čete određen je referent za vezu Žumberačkog odreda, sa kojim je upućeno i 25 drugova iz čete za vezu ovog Odreda, kao jezgro za formiranje nove čete.

Posle formiranja Žumberačkog područja, Žumberački odred je postao mnogo pokretljiviji i izvodio je akcije u punom sastavu. Četi za vezu ovog odreda do-

deljena su dva konja za nošenje opreme za vezu, ali to nije zadovoljavalo potrebe, pošto se nije raspolagalo pravim samarima, te su vojnici morali i dalje nositi na leđima jedan deo kabla i telefonske aparate. U to vreme odredu je dodeljena i prva radio-stanica tipa SCR sa jednim radio-telegrafistom koji je upoznao radio-telegrafiste odreda sa načinom rada na ovoj stanici kada su se oni vratili sa kursa. Radio-veza se održavala samo sa štabom Sektora, koji je davao i karakteristike za ovu vezu.

U januaru i februaru 1944. god. četa za vezu je pretrpela osetne gubitke u ljudstvu i materijalu u neprekidnim borbama sa neprijateljem (Nemcima, ustašama i Čerkezima), koji je nastojao da po svaku cenu prodre na slobodnu teritoriju. U mesecu martu neprijateljski pritisak je popustio, što su jedinice Žumberačkog odreda iskoristile za novu organizaciju, sređivanje i nove akcije, u kojima je, pored ostalog, zaplenjen i materijal za vezu i njime popunjena četa za vezu. Četa je u to vreme brojala oko 85 ljudi, a od materijala imala je 3 centrale, oko 25 telefona i oko 22 km kabla. Pošto u četi nije bilo mehaničara, iskrsavale su velike teškoće prilikom održavanja i opravke centrale i telefona, pa je upućen jedan drug na dvomesečni mehaničarski kurs pri GŠH.

U toku meseca juna 1944. god. od Žumberačkog odreda formirana je Žumberačka brigada i Samoborski odred. Četa za vezu pripala je Žumberačkoj brigadi, a od njenog ljudstva i materijala.izdvojen je jedan komandir voda, 15 vezista, 4 telefona, jedna centrala i 5 km kabla za formiranje Voda za vezu Samoborskog odreda.

Iste noći po formiranju brigade, ona je izvršila svoju prvu akciju na žandarmerijsku stanicu u Draganiću. Tom prilikom zaplenjena su 3 telefona i 2 km kabla, kao i veća količina telefonskih elemenata. U toj akciji vezu je organizovao jedan vod čete za vezu, podižući linije od štaba brigade do sva tri bataljona. Veza je odlično funkcionisala i omogućila komandantu brigade neprekidno komandovanje jedinicama. . „

Brigada je, kao pokretna jedinica, često menjala sektor svojih operacija. Najpre je prešla na sektor Pokuplja, a kasnije, u 1945. god., na sektor Banije. U akcijama koje je brigada izvodila od svog formiranja do marta 1945. god., za vezu brigade sa potčinjenim jedinicama korišćena je žična i knrirska veza, a sa štabom 34. divizije, radio-veza (jer se raspolagalo sarfio sa jednom radio-stanicom). Pri organizovanju veze moralo se uložiti mnogo napora i truda, jer je brigada pre stupanja u akciju obično prevaljivala po 20 i više kilometara dok nije stigla do neprijateljskog uporišta. Na tim marševima vezisti su prenosili opremu obično na leđima, pošto nije bilo dovoljno tovarnih grla, a po dolasku na mesto akcije, morali su odmah pristupiti organizaciji veze i to mahom noću.

Na mestima koncentracije brigade ili na položajima koje je ona branila, sprečavajući neprijatelju da prodre na slobodnu teritoriju, sa bataljonima je organizovana žična i kurirska veza, pri čemu se, kod svakog bataljona nalazilo po jedno telefonsko odeljenje, čija je veličina zavisila od dužine postavljene linije. Čim bi bataljon dobio naređenje za pokret, odeljene je sakupljalo liniju i dolazilo u sastav svoje čete.

Pre početka svake veće akcije, štab brigade je pozivao komandante bataljona i samostalnih četa (među njima i komandira čete za vezu), upoznavao ih sa predstojećim zadatkom i saslušao predloge za upotrebu njihovih jedinica.

Komandir čete za vezu, vrativši se u svoju jedinicu, pristupio je pripremama za izvršenje zadatka. Ove pripreme su obuhvatale upoznavanje komandira voda i odeljenja sa predstojećim zadatkom, dovođenje u ispravnost i pregled sredstava za vezu i lične opreme, kao i davanje konkretnih zadataka za izvršenje organizacije veza u dotičnoj akciji.

Petar Keserić

RADIO TELEGRAFISTA 4. KORPUSA

Pet meseci po stupanju u NOB, juna meseca 1943. godine, prebačen sam iz 1. čete, 4. bataljona, 4. brigade Unske operativne grupe u četu za vezu iste brigade. Raspoređen sam za telefonistu. Četa za vezu imala je 3. voda: dva telefonska i jedan kurirsko-signalni. Komandir čete bio je Đuro Rakas (poginuo krajem rata nesretnim slučajem u Glini).

Od sredstava veze četa je imala trofejna sredstva: telefone M-33, centralu od 10 brojeva, poljski telefonski kabal i signalne barjačiće. Postoje četa bila sastavljena od omladinaca, osim nekoliko starešina i boraca koji su u bivšoj vojsci bili vezisti, to je vreme između borbi korišćeno za obuku. Naročita pažnja je poklanjana brzini i pravilnosti postavljanja i kupljenja linija, davanju veze, uvežbavanju u usmenom prenošenju naređenja, izučavanju Morzeovih znakova i radu sa signalnim barjačićima. Obuku je često obilazio i komandant brigade Pero Milaković. On bi tražio od nas sa centrale da mu ponovimo sve ono što je naredio. Naređenje se sastojalo iz nekoliko rečenica. Nekoliko boraca koji nisu mogli ponoviti njegove reči, vraćeni su u bataljon. Isti je slučaj bio i sa signalistima, koji nisu mogli brzo da uvežbaju Morzeove znake a time ni rad sa signalnim barjačićima. Mnogo računa se vodilo o bezbednosti saobraćaja. I tada su se razgovori preko telefona obavljali po kodu što gaje komandir čete sastavljao za lokalnu upotrebu. Kod se sastojao od nekoliko najvažnijih naređenja, pored kojih su bili odgovarajući znakovi.

Brigada je dejstvovala na Baniji, u okolini Kostajnice, Siska, Petrinje i Topuskog. Ponekad bi prešla na teritoriju Korduna, Vrginmosta, Vojnića, Cetingrada, Slunja, a uvek bi prošla kroz Petrovu goru. Ponekad bi se našla i na teritoriji Bosne, oko Velike Kladuše i Cazina.

Nemci i ustaše su naročitu pažnju posvećivali vezi između Topuskog i Velike Kladuše, preko Kamenog Mosta. Ta im je veza bila naročito važna, jer druge, osim radio, i veze preko Banja Luke, sa Bosnom nisu mogli održavati. Za partizane je kurirska veza od Šamarica (Banija) do Petrove gore (Kordun) bila od osobitog značaja. Zato je Kameni Most tokom NOB-a bio poprište neprekidnih borbi sve do oslobođenja Topuskog i Velike Kladuše.

Pošto su stalne linije između Topuskog i Velike Kladuše bile porušene Nemci su na ovoj relaciji postavljali polustalnu liniju najboljeg kvaliteta. Zato je naša četa, kad god bi joj se ukazala mogućnost skupljala taj kabal.

U blizini Topuskog, u Starom Selu postavljena je jedna patrola, a druge dve kretale su se linijom u pravcu Velike Kladuše (jedna do Kamenog Mosta, a druga od Kamenog Mosta) sa zadatkom daobezbede nesmetan rad borcima koji su kupili kabal. Akcija je uvek vršena u v*če ili pred svanuće.

Snabdevajući se tako naša četa je uvek imala kvalitetan i ispravan kabao. Koliko se sećam, uspeh u borbama kod Gline, Petrinje i Kostajnice bio je i uspeh vezista, jer su redovno imali sigurnu vezu.

Odmah po kapitulaciji Italije, komandir čete Rakas me je uputio na kurs za radio-telegrafiste, dok je on otišao na kurs za starešine veze. Tako smo zajedno iz Topuskog krenuli za Otočac, gde se održavao kurs pri Glavnom štabu Hrvatske. Putovali smo delimično pešice, a od Plitvičkih jezera preko Vrhovina do Otočca i kamionom.

Na kursu (II klasa slušalaca) za kratko vreme, bez obzira na slabu ishranu, postigli smo vrlo dobre rezultate. Posle njega sam, sa drugom Srećkom Skopcem, određen da radim na radio-uređaju »dođi - dođi«. Tako smo ga zvali, a pravi naziv mu ne znam. To je bio italijanski uređaj, samo za radiofoniju i imao je veliki domet.

Uređaj je bio postavljen u jednoj zgradi, nedaleko od zgrade kursa. Međutim, naš uspeh u održavanju veze pomoću ove stanice istovremeno je izazvao Nemce pa su od tog vremena neprekidno bombardovali Otočac. Pošto je uređaj bio otkriven, mi smo dobili zadatak da ga prebacimo u selo Klasnić na Baniji,

gde se nalazilo Banijsko vojno područje. Transportovanje uređaja je bilo kombinovano i na konjima, kamionom i nošenjem. Za rad na ovom uređaju sagrađena je baraka na brdu 8 km udaljenom od sela Gornji Klasnić. Veza sa Glavnim štabom Hrvatske u početku je bila dobra, a kasnije gotovo nikakva.

Pogon uređaja je bio na akumulatore, a punjenje akumulatora vršeno je u jednoj vodenici, u kojoj smo uz pomoć drugova iz Banijskog područja instalirali dinamo skinut sa nemačkog kamiona. Uređaj je bio komplikovan, naročito pretvarač, tako da ga nismo znali popravljati, radi ćega smo već u januaru 1944. godine ostali bez veze. Kasnije smo saznali da su i ostali uređaji istog tipa usled kvara, prestali da održavaju vezu, a kvar nije imao ko da popravi.

Od januara do juna 1944. godine ostali smo u zaštitnici jedinica i učestvovali u prepadima na sela Maju, Buzetu i Blatušu kod Gline, nakon čega su jedinice oslobodile i Glinu. Juna 1944. godine, naređeno nam je da se javimo u Blatušu kod Vrginmosta u GŠH. Odatle sam ponovo upućen na radio-telegrafski kurs koji je održavan u jednom selu nedaleko od Slunja. Na kursu smo bili podeljeni na odeljenja i vodove. Stanovali smo po kućama, a nastavu izvodili u šumi. Obuka u kucanju vršena je na engleskim foničnim telefonskim aparatima. Pored službe veze izučavali smo i elektro i radiotehniku, a nastavnik nam je bio Čedo Buač. Imali smo i naoružanje i nastavu gađanja i taktiku. Nastavnik iz ovih predmeta je bio Miloš Cvetković. Buač je bio obezbedio vrlo dobra očigedna sredstva iz elektro i radio-tehnike. Čak je u jednom mlinu izradio stanicu za punjenje akumulatora na kojoj smo se svi obučavali. Materijalno obezbeđenje nastave, iz ostalih predmeta bilo je vrlo skromno. Kurs je posle nastavljen u selu Perni nedaleko od Topuskog.

Po završetku kursa, raspoređen sam u 4. hrvatski korpus koji se nalazio u Glini. Načelnik veze je bio Adam Pavlović, a pomoćnik Ivo Veljačić. Pavlović i Jekić su nam za nekoliko dana objasnili načine kako se održava veza, nakon čega sam dobio radio uređaj SCR-284-A za održavanje veze sa 5,6, 10. i 11. korpusom, nekim organima Udbe iz Dalmacije i Glavnim štabovima Hrvatske, Slovenije i Crne Gore.

Istim uređajem održavao je vezu sa Vrhovnim štabom Turkulin, a sa divizijama Vukmirović.

Od dokumentacije na stanici je vođen stanični dnevnik i ekspediciona knjiga. Iako smo kao radio-telegrafisti zvanično bili u sastavu čete za vezu korpusa, ipak smo zadatke primali od pomoćnika za radio-službu - načelnika veze korpusa. Za slučaj premeštanja imali smo svoje vozilo.

Veza je održavana sa učesnicima QEX, sa neobično mnogo izmenjenih telegrama u obe strane. Na mom uređaju, veličina telegrama imala je i do 130 grupa. Retko mi se dešavalo da se traži proverà ili ponavljanje telegrama. Iako smo učili kako treba usmeravati antenu, ipak, s obzirom na broj učesnika i njihova mesta, nismo je mogli usmeravati prema svakom učesniku, a veza je uvek bila besprekorna. S obzirom na priličnu udaljenost učesnika (tada to nisam znao), u svako vreme smo sa uspehom održavali vezu, mada ponekad sa slabom čujnošću. Radilo se i danju i noću punim kapacitetom. Pri obavljanju saobraćaja, uvek se vršilo legitimisanje (način legitimisanja je povremeno menjan ali samo legitimisanje je bilo gotovo nepotrebno. Od mnogo signala uvek bih mog korespodenta prepoznao po melodičnosti i zvuku uređaja kao i načinu kucanja radiotelegrafiste. Rad na uspostavi veze bio je neobično kratak, a pri predaji telegrama ekspeditivnost je bila takva, da se danas čudim kako se to sve moglo postići. Dovoljno je bilo, u sredini predaje telegrama samo dve tačkice pa da shvatim da može predavati dalje pošto prijem ide bez razboja. Istina bilo je i dobronamernih zloupotreba. Ponekad bi neki od učesnika imao veći broj telegrama za predaju i on je želeo da ih preda na svaki način, iako mu je pri uspostavi veze rečeno da iza njega ima više vrlo hitnih telegrama. Učesnik bi otkucao prvih 70 grupa prvog telegrama od 100 grupa i tražio da odprema dal je. Kad bi dobio saglasnost, otkucao bi ostatak od 30 grupa i odmah nastavio da odprema sledeći telegram. Tako bi to teklo dok ne bi otpremio sve telegrame, što je remetilo redosled os-

talih učesnika u saobraćaju. Ipak, nikada telegrami nisu ostajali neodpremljeni, jer bi se na ugovoreni QRX učesnik ponovo javio i primio telegrame.

Mi radio-telegrafisti se nismo lično poznavali, ali smo se dobro poznavali po načinu rada (kucanju, brzini i ekspeditivnosti). Pri svakoj promeni radio-telegrafiste, učesnik bi odmah strogo reagovao, pa čak bi tražio da se zameni radio-telegrafista - RTG-2. Bilo je pokušaja da se pomoću kratice traži ko je na radio uređaju, ali to bi ostali samo pokušaji.

Postojao je u korpusu jedan drug, mislim da se zvao Marušić, predratni mornarički radio-telegrafista. Bio je pravi automat - tako smo ga zvali, jer je po načinu rada i po našem mišljenju bio najbolji u korpusu. Bio je krasan drug. Radio je na kontroli radio-saobraćaja, a ujedno je primao vesti Tanjuga. To nam je često bio jedini izvor informacija, jer vremena za bilo kakav drugi nije bilo.

Po našim pokretima i borbama koje su vodile jedinice 4. korpusa NOV i po broju telegrama koji su dolazili na radio-stanicu, najzad smo osetili da se kreće u borbu za konačno oslobođenje. Iz Topuskog smo krenuli preko Cetingrada, Slunja, sela Rakovice i Vaganca, preko Cazina i Bihaća i dalje preko Prezida u Gorskom kotaru za Ilirsku Bistricu.

Svi smo bili motorizovani te nam pokret nije zadavao teškoće. Znaci QRD (u pokretu smo) i QRX (vreme kad će se ponovo javiti), upotrebljavali su se više nego ikad ranije. U borbama za Bihać (tada smo se nalazili u jednom selu nedaleko od Bihaća), sa postavljenim uređajem za rad, bili smo zasuti neprijateljskim artiljerijskim granatama. Tada nam je poginulo najviše drugova iz zaštitne jedinice, pa i sam komandir. Nedaleko od naše stanice za punjenje akumulatora, eksplodirale su dve granate, pa je velik broj akumulatora pripremljenih za punjenje bio razbacan na sve strane. I sam šef stanice-Dalmatinac, je u besvesnom stanju, i kada je došao k sebi, samo je povikao: »Kako moj agregat«, jer se od njega gotovo nije odvajao.

Iz Vaganca smo u martu ispratili na školovanje Jekića i Veljačića. Predosećao sam da me zove radi neodržane veze sa 5 korpusom. Vezu je trebalo da održim u 22.00 časa, ali se učesnik nije javio. On mi nije verovao, već je sumnjao da sam zaspao a imao sam da predam za korpus nekoliko hitnih telegrama. Sećam se da je tada Pavloviću, Maričić sa kontrolnog prijemnika javio da se 5. korpus nije javio. Tako se Pavlović uverio da je korpus u to vreme bio u pokretu.

Učili smo na kursu da je zimi čujnost mnogo bolja. Jednom prilikom, nakon održane veze, izašao sam iz kuće da pogledam antenu. Iznenadio sam se kada sam video da je antena pala sa drveta na sneg, a da me učesnik ipak dobro čuje.

U našem NOR-u pobijene su sve norme u dometu uređaja SCR-284-A i V-100-B. Pored navedenih, imali smo i uređaje BP-5 i kofer (B-ÌI) špijunke. Ipak najviše sam voleo svoj uređaj, koji se nije pokvario do zvršetka rata.

Tako smo, preko Prezida u Gorskom kotaru došli u Sloveniju u Sent Petar (današnju Pivku), gde sam u vreme uništenja nemačke grupacije (9. i 10. maja 1945. godine) u Ilirskoj Bistrici, dočekao konačno oslobođenje. Iz Pivke preko Ljubljane, vratili smo se u Zagreb. Moj uređaj sam postavio u blizini džamije, a antenu na samu džamiju. Poslednju vezu sam održao sa Barijem, čujnost 4.

Mirko Kesić

POLUSTALNE I STALNE LINIJE U SEVERNOJ DALMACIJI

Zadatak Grupe, bio je da obezbedi i održava vezu između štaba Grupe odreda i podčinjenih jedinica, sa štabom 19. severnodalmatinske divizije i 8. korpusom, kao i mnogim komandama područja i mesta. Ovo područje je obuhva-

talo teritoriju između Šibenika, Knina, Obrovca, Starigrađa, Zadra, Biograda na moru i dalje morskom obalom i otocima do Šibenika.

Štab Grupe severnodalmatinskih partizanskih odreda imao je pod svojom komandom: Severnodalmatinski partizanski odred, Kninski odred, Odred plavog Jadrana, Zadarski odred, Benkovački odred, Prominski odred i Skrađinsku leteću četu. Sam naziv partizanskih odreda govorio je i gde su se oni obično nalazili i dejstvovali.

S obzirom na sredstva veze s kojima je četa raspolagala i na velike udaljenosti potčinjenih jedinica od štaba Grupe odreda, veza između njih mogla se održavati samo kuririma-pešacima. Takva mogućnost održavanja veze, naterala je četu da pristupi prikupljanju raznih vrsta žice i drugog materijala (izolatora, stubova raznih vrsta), u stvari svega što se nađe na terenu, a može da se upotrebi za uspostavljanje i održavanje telefonskih veza u određenim rejonima, u kojima se nalaze ili zadržavaju potčinjene jedinice.

Prvo prikupljanje materijala za podizanje polustalnih tt linija izvršeno je u vremenu od 15. do 25. januara 1944. godine u selu Banjevci. Od materijala je prikupljeno: 60 komada telefonskih stubova, 8 km telefonske žice i 120 izolatora sa nosačima. Ovo je skinuto sa postojeće stalne linije između Stankovaca i Benkovca. U Banjevcima, Stankovcima, i još u nekim selima prikupljeno je još oko 8 km poljskog telefonskog kabla, koji je ostao posle kapitulacije Italije. Ukupno je prikupljeno: 60 telefonskih stubova, 8 km gole telefonske žice za tt linije, 120 izolatora sa nosačima, 8 km poljskog telefonskog kabla.

Četa je do tada od žičanih sredstava veze u svom sastavu imala: telefonsku centralu od 10 brojeva, 2 telefona M-33, 6 telefona »Erikson« bivše jugoslovenske vojske, 6 km poljskog telefonskog kabla, 2 motalice i 7 komada kalemova za kabao od 750 m.

Posle prikupljanja ovih sredstava, četa je dobila zadatak da uspostavi telefonsku vezu između Banjevaca i Morpolača, u dužini od 14 km. Pošto prilikom izgradnje polustalne linije od Banjevca do Morpolača nije bilo dovoljno telefonskih stubova, linija je postavljena kroz šumovita mesta a prikupljeni telefonski stubovi postavljeni su samo tamo gde nije bilo pogodnog drveća. Linija je bila jednolančana, a kao druga linija korišćena je zemlja, preko zemljovođa. Pošto nije bilo dovoljno nosača sa izolatorima, to je na svaki drugi ili treći stub postavljan nosač a na ostalim stubovima žica je pričvršćivana pomoću gume ili eksera.

Ovu telefonsku polustalnu liniju četa je izgradila u vremenu od 1. do 10. februara 1944. godine. U Banjevcima se na liniju telefonom priključila Komanda područja Vodice, a u Morpolaču bila je krajna telefonska stanica, koju je najpre posluživalo jedno telefonsko odeljenje iz naše čete, a zatim je predata relejnoj kurirskoj stanici Komande mesta Vodice. Značaj telefonske veze na ovom pravcu za Komandu područja i mesta Vodice, kao i za ostale partizanske jedinice koje su se povremeno nalazile na ovom području bio je veliki. Naime preko ovog terena tekao je živ saobraćaj kurira, jedinica, materijala i ranjenika, pa je relejna kurirska stanica redovno izveštavala Komandu mesta područja Vodice, u Banjevcima o pokretu i zadržavanju neprijatelja na komunikaciji: Bribirske Mostine-Lišane. Ovakvim izviđanjem i izveštavanjem Komande mesta i područja Vodice, kao i ostalih partizanskih jedinica, onemogućavano je neprijatelju da pravi iznenađenja i postavlja zasede, što je često pokušavao, naročito noću i to u rejonu između Zažvića i Lišana.

Bez obzira što je telefonska linija bila jednolančana i od razne žice, ipak je čujnost telefonskih razgovora bila dobra.

Od 1. do 10. marta 1944. godine, cela četa za vezu prikupila se u selu Crnobranje u Bukovici, gde se u to vreme nalazio i štab Grupe severnodalmatinskih partizanskih odreda. Od poljskog telefonskog kabla sa kojim je četa raspolagala uspostavila je telefonsku vezu između štaba Grupe odreda i KM 19. divizije u selu Parčići. Isto tako uspostavljene su i unutrašnje telefonske veze u štabu Grupe odreda. Posle uspostavljanja ovih telefonskih veza, sve slobodno ljudstvo čete za vezu, angažovano je na prikupljanju materijala za izgradnju polustalnih tele-

fonskih veza. Pošto na teritoriji Bukovice nije bilo nikavih tt stalnih linija, to je četa prebačena u Zegar u kome se nalazilo dosta bodljikave žice, od žičanih prepreka, ostalih iza Italijana.

Mesto je bilo ograđeno sa nekoliko redova bodljikave žice. Svu ovu žicu četa je poskidala, rasplela, odstranila bodlje i pripremila za podizanje polustalnih linija. Ukupno je skinuto i pripremljeno za izgradnju polustalnih linija nešto više od 25 km ove žice. U istom vremenu, Kninski partizanski odred u rejonu Knina, poskidao je i skupio oko 1 km gumenog četverožilnog kabla, koji su postavili Nemci. Sav taj materijal prikupljen je u selu Crnobrnje od 28. marta 1944. godine.

Deo gumenog četverožilnog kabla četa je rasplela i kabao upotrebila za telefonske veze, a gumenu izolaciju je predvidela da koristi kao izolator pri podizanju polustalnih linija.

Od ovog materijala četa je podigla polustalnu liniju Crnobrnje - Parčići - Žegar- Bilišane i Crnobrnje - Ervenik. Dužina ovih linija iznosila je oko 25. km. Mesto pravih trajnih stubova, korišćeno je razno drveće na terenu, a tamo gde njega nije bilo postavljani su improvizovani stubovi.

Za izolatore je korišćena gumena izolacija od gumenog kabla, a ekseri su služili za pričvršćivanje žice sa gumom na stubove (drvo). Sve je ovo završeno do 10. aprila 1944. godine. Pomoću ovih polustalnih linija štab Grupe odreda je imao vezu sa štabom 19. divizije. Stab 19. divizije je takođe održavao telefonsku vezu sa svojim jedinicama, kad bi se nalazile na tom području.

Pri odsutnosti partizanskih jedinica, tj. štaba Grupe odreda i jedinica 19. divizije, vezu su sa štabom Grupe odreda održavale komande mesta ili relejne kurirske stanice, koje su se tamo nalazile.

Sledeći zadatak čete bio je da uspostavi telefonsku vezu pomoću polustalne linije do reke Krke, jugozapadno od sela Ivoševca, gde se najčešće nalazio Prominski partizanski odred. Za izgradnju ove linije nije bilo materijala (žice), pa je donesena odluka da se poskida dalekovod električne mreže, koji je povezivao hidroelektričnu centralu na Krki i Šibenik. Linija dalekovoda je bila pletenica sa 5-7 strukova žice što znači da je posle skidanja dalekovod trebalo rasplesti i dobiti običnu golu žicu.

Za skidanje žice sa dalekovoda, koja je bila na visokim željeznim stubovima, trebalo je mnogo umešnosti tim pre što se nije znalo da li je dalekovod pod naponom ili nije. Da ljudi ne bi izginuli od električne struje, preko dalekovoda je prebačena gola žica i tako izazvan kratki spoj. Tek onda se počelo sa sečenjem i skidanjem linije. To je činjeno četiri puta u vremenu od 15. do 30. aprila 1944. godine. U Crnobrnju četa je izvršila raspletanje žice dobivši na taj način oko 50 km gole žice za izgradnju polustalne linije.

Od 1. do 10. maja, sa ovom žicdm izgradili smo polustalnu liniju od Crnobrnje, preko Bjevčinog Sela i Ivoševaca do Krke, i obezbedili telefonsku vezu štaba Grupe odreda sa Prominskim partizanskim odredom.

Pošto je ove žice ostalo, četa je u toku maja meseca otpočela izgradnju polustalne linije od Parčića preko Bukovice u pravcu Ravnih Kotara, prema Grčkom Islamu a krajnja tačka bila je selo Poličnik. U rejonu ova dva mesta najčešće se nalazio Zadarski partizanski odred. Tokom izgradnje ovih linija bilo je povremenih prekida izgradnje zbog borbi što su se na tom pravcu vodile. Sa preostalom žicom podignuta je polustalna linija do blizine mesta Smiljčić, na putu Zemunik-Obrovac. Pošto žice više nije bilo skinuta je, tokom noći, stalna tt linija koju su koristili Nemci za vezu između garnizona u Zemuniku i Obrovcu. Započeta polustalna telefonska linija je potom produžena do Poličnika i sa ovom linijom završena je izgradnja polustalnih linija u severnoj Dalmaciji 1944. godine. Ukupna dužina svih izgrađenih polustalnih linija u severnoj Dalmaciji 1944. godine iznosila je oko 100 km.

Posle završetka izgradnje ovih linija osnovni zadatak čete bio je njihovo održavanje sve do novembra 1944. godine, kada su oslobođeni: Zadar, Benkovac, Bribirske Mostine, Đevrske i Kistanje. Od toga vremena sve jedinice Grupe se-

vernodalmatinskih odreda i 19. divizije, uglavnom su se povukle u oslobođena mesta i gradove na komunikaciji: Zadar-Benkovac-Kistanje i Benkovac-Obrovac, tako da je prestala potreba za održavanjem polustalne linije.

Posle oslobođenja severne Dalmacije, osim Obrovca i Knina sa okolinom, ukazala se potreba da se što pre uspostave telefonske veze od Zadra do Kistanja i od Zadra do Šibenika. Ovaj zadatak dobila je četa za vezu Grupe severnodalmatinskih partizanskih odreda. Tada je već postojao deo stalnih tt linija od Zadra do Zemunika i od Zadra do Biograda na moru. Ostali deo trase trebalo je skoro potpuno iznova izgraditi.

Četa je odmah raspoređena za prikupljanje potrebnog materijala za izgradnju navedenih linija u Zadru, Benkovcu, Bribirskim Mostinama, Đovrskoj i Kistanju i Biogradu na moru. Naime, u ovim mestima okupator je imao materijala za održavanje stalnih telefonskih linija. Početkom meseca novembra 1944. godine, četa je počela izgradnju stalne telefonske linije od Zemunika do Kistanja i od Biograda na moru do Šibenika.

U toku novembra završena je linija od Biograda na moru do Šibenika i od Zemunika do Kistanja. Izgradnjom ovih linija obezbeđena je telefonska veza između jedinica i komandi u Zadru, Biogradu na moru, Šibeniku, Benkovcu, Đevrskama i Kistanjama. Po oslobođenju Knina, 4. decembra 1944. godine, četa je produžila izgradnju stalne telefonske linije od Knina, a njena izgradnja je zvršena oko polovine decembra 1944. godine.

Naredni zadatak čete je bio podizanje stalne tt linije od Bribirskih Mostina do Šibenika, preko Skradina. Ova linija je završena do 15. januara 1945. godine.

U istom ovom vremenu četa za vezu zadarskog područja, podizala je stalnu tt liniju od Zemunika do Obrovca, a po oslobođenju Obrovca, produžila je izgradnju linije u dva pravca i to: jednim pravcem ispod Velebita u pravcu Karlobaga i od Obrovca preko Velebita u pravcu Lovnica i Like.

Sve ove stalne tt linije građene su po propisima za izgradnju stalnih tt linija. Ukupna dužina izgrađenih stalnih linija iznosila je preko 200 km.

Po rasformiranju Grupe severnodalmatinskih odreda i odlaskom 19. divizije sa ovog područja, ove veze su predate komandama područja i mesta, a zatim su ustupljene pošti po njenom formiranju.

NAPOMENA: Pri pisanju ovog priloga konsultovani su: Ivo Pijaca, zamenik komesara čete, Petar Balac, Gojko Čubrilo i Gojko Bota.

Branko Kleut

PREKO 12.000 POŠILJKI PROĐE DNEVNO KROZ GLAVNU VOJNU POŠTU

Široke stepenice vode do trećeg sprata velike zgrade gde je smeštena Glavna vojna pošta. Od ulaza pa kroz tesne spratove vide se drugovi koji žure iz sobe u sobu sa raznim listovima, papirima i paketima u ruci.

U malenoj sobici uprave sedelaje za stolom i nešto pisala jedna drugarica. To je upravnik pošte, zastavnik Danica Kleut. Rodila se u Lici, u malenom selu Metku, popaljenom i uništenom. U partizane je otišla aprila 1942. godine. Uskoro je postala komandir relejne stanice, a zatim upravnik jedne od prvih (triju) vojnih pošta u Hrvatskoj - Korenici. Odlikovana je ordenom za hrabrost i Medaljom zasluge za narod.

»Većina drugova koji ovde rade bez kurseva su i stručnog obrazovanja«, rekla je govoreći o svojoj pošti. »Ali, oni su se vrlo brzo snašli u radu. Svi oni rade

dok ne svrše sav posao, jer svako pismo mora biti odaslato na vreme. Mnogo puta radimo bez prestanka od jutra do deset sati u noći«.

Interesovao sam se za rad drugova koji su se najviše istakli. »Teško je reći ‘ ko je bolji-odgovori ona- jer svi rade dobro, marljivi su i požrtvovani. Za vreme takmičenja, pomagali smo službenicima na čišćenju zgrade. Na tom poslu svi smo sudelovali«.

Pošli smo u prostorije gde rade drugovi. U prvoj sobici, na čijim vratima piše »Evidencija vreća«, našli smo drugove Mladena Milanovića i Radoja Papića. Odvajaju za pakovane snopove pisma, koje oni nazivaju »zatvori«, i pregledaju ih.
Svi »zatvori« dolaze najpre u ovu sobu. Drug Milanović radi na prijemu i predaji »zatvora«. Svakodnevno prima preko 40 vreća pisama, a isto toliko i otprema. Kad je veliki posao, taj broj penje se i na 70 vreća. Pored toga, on radi i na evidenciji vreća. U svome radu on je marljiv i savestan.

Uz svaki »zatvor« nalazi se i popratni akt sa brojem upakovanih pisama. Taj akt uzima dežurni kartista i pregleda da lije sve tačno stiglo. Preporučena i novčana pisma šalju se odatle u sobu za kartiranje, a obična pošta u sobu za eskped ičiju.

I u ostalim sobama zatekli smo drugove u punom radu. U sobi za ekspediciju stolovi su pretrpani raznim pismima iz svih krajeva naše zemlje i svih jedinica naše Armije. Tu su pisma koja pišu borci svojim roditeljima, braći, ženama i deci, pisma roditelja svojim sinovima, žena muževima i dece očevima. Sva ta pošta prolazi kroz ruke drugova Dušana Trifunovića i Slobodana Božinovića. Oni ih raspoređuju svim jedinicama naše Armije. Preko 10.000 naslova pročitaju oni svakog dana i stavljaju svako pismo u određenu pregradu na visokoj polici.

U sobi kartista isto je kao i u drugim sobama. Pisma, paketi, pošiljke. Ovamo dolazi dnevno do 2.000 preporučenih i više od 300 novčanih pisama. Sve to preuzima drug Dragiša Janković i upisuje u veliku knjigu. Drug Dragiša je sa sela, svršio je 4 razreda osnovne škole i sa tolikom voljom radi u novčanom odelenju da u njemu do danas nije učinio nijedne greške.

»Ovaj drug, Stevo Pravica, nalazi se kod nas na vežbi, a posle toga odlazi za upravnika jedne pošte«, reče mi drugarica Kleut i pokaza druga zastavnika na čijim se grudima, uz spomenicu od 1941. godine, nalazi Orden za hrabrost i Orden zasluga za narod. Razgovarao sam sa njim. Pričao mi je o sebi, o svom ličkom mestu Udbini i odlasku u partizane. U razgovoru setio se mnogih borbi u Lici, Bosni i Srbiji, kroz koje je prošao kao borac VI ličke divizije.

Ovde se nalazim dva meseca. Radim ne samo kao kartista nego se zanimam svim poslovima. Volim taj rad i želim da se što pre osposobim za njega.«

Hteo je i dalje da govori ali čekao ga je posao. Otišao je u sobu za ekspediciju, da vidi kako se onde radi, da li ima još nešto sa čim se nije upoznao.

Rad se odvija mirno i brzo. Sve*pove i nove pošiljke Stižu iz svih krajeva. Još istog dana one pređu kroz ruke drugova Glavne vojne pošte i odašilju se dalje, na određena mesta. Brzina i volja za rad - svako pismo otpremati na vreme i tačno — to je parola svih drugova sa kojom oni rade, a to su oni postigli!

Danica Kleut

VEZE U 32. DIVIZIJI

U zborniku sjećanja »SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BÒRBÌ I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI«, u napisu »Karakteristike oružane borbe u Zagrebačkoj oblasti« govoreći o problemima veza, Rade Bulat, ratni načelnik štaba 2. operativne zone Hrvatske i jedan od komandanata 32. divizije, između ostalog, navodi slijedeće: »U tadašnjim uvjetima borbe bila

su iskorištena sva najoptimalnija sredstva i mogućnosti za organizaciju veža. Štabovima, partijskim i drugim rukovodstvima NOP-a bili su osigurani efikasni i dobri sistemi za rukovođenje koji do kraja rata nikad nisu zatajili«. To je visoka, ali i adekvatna ocjena na koju mogu biti ponosi svi pripadnici jedinica veza u komandama - štabovima jedinica zagrebačke oblasti, tim prije, i tim više, što ona dolazi od ratnog starješine koji je dobro poznavao i visoko cijenio značaj, ulogu i doprinos veze za uspješno vođenje ratnih operacija.

Navedena ocjena je uopćena i govori samo o uspjesima veze, što ne znači da bi u podrobnijem napisu trebalo zanemariti i činjenicu daje u radu jedinica veze 32. divizije bilo i neuspjeha, pa čak i u odsudnim situacijama, kada se radilo o uspjehu vrlo značajnih planova ili operacija.

Zbog toga, a ponajprije radi ljudi koji su u najtežim uvjetima tu vezu ostvarivali, treba nešto više reći o razvojnom putu veze u 32. diviziji, njenoj organizaciji i formaciji, postupnom uvođenju i korišćenju pojedinih sredstava veze, o odnosima štabova prema vezi, uspjesima i neuspjesima u radu jedinica veze i dr.

UVAŽAVANJE UVJETA BORBE

Odmah treba napomenuti da su svi faktori - objektivni i subjektivni, pozitivni i negativni - koji su uticali na stvaranje, razvoj i dejstva jedinica NOVJ u periodu od rujna 1943. do svibnja 1945. godine na teritoriji zagrebačke oblasti u cjelini, imali vidnog utjecaja i na stvaranje, razvoj i funkcioniranje jedinica veze 32. divizije (specifičnosti slobodne teritorije, komunikativnost teritorije, raspored i stanje neprijatelja, način i intenzitet izvođenja dejstva i dr.). Ipak, kao najuticajniji faktori, specifični i od značaja za razvoj i organizaciju veze u 32. diviziji, mogli bi se istaći:

- Zagrebačka oblast tj. teritorija na kojoj su dejstvovale jedinice 32. divizije (Zagorje, Prigorje, Kalnik, Bilo-gora, Moslavina, Podravina) bila je ispresijecana gustom mrežom dobrih putnih i željezničkih komunikacija, koje su povezivale brojne i jake neprijateljske garnizone i uporišta, a to je omogućavalo brzu koncentraciju i intervenciju neprijateljskih snaga na slobodnu teritoriju kao i česta ofanzivna dejstva širih razmjera protiv naših jedinica. U takvoj situaciji jedinice 32. divizije bile su primorane na vrlo česte kontramanerve tj. prebacivanja sa jednog sektora na drugi u cilju izvođenja dejstava na neprijateljske garnizone gdje se to nije očekivalo. Sve ovo zahtijevalo je obezbeđenje brze i solidne veze, uglavnom u pokretu, pogotovo na maršu, a to su, kada su u pitanju tako krupne jedinice, radio-veze. Takvih je sredstava u početku nedostajalo i do istih se došlo najkasnije (listopad 1943.), što se, u krajnjoj liniji, negativno odrazilo na rad jedinica veze u cjelini.
- Zasićenost teritorije 32. divizije većim i manjim neprijateljskim garnizonima (Zagreb, Varaždin, Bjelovar, Križevci, Koprivnica, Ludbreg, Zlatar, Krapina, Varaždinske Toplice, Đurđevac, Novi Maraf, Zelina i mnogi drugi) i česta ofanzivna dejstva jedinica divizije na neprijateljska uporišta i kolone, omogućili su relativno češće i brže plenidbe tehničkih sredstava veze, naročito telefona, telefonskih centrala i kabla. Ova okolnost je pozitivno utjecala i na češći i brži priticaj pojedinaca ili grupa osposobljenih vezista iz redova neprijatelja, posebno iz domobranskih jedinica kao i na priticaj većeg broja ljudstva iz građanstva sposobnog za popunu jedinica veze - u prvom redu željezničara i poštara.
- Razvijenost stalnih telefonskih linija uz putne komunikacije omogućavala, je često korišćenje istih i od strane naših jedinica za vezu, čime je ostvarivana ušteda u poljskom telefonskom kablu, ili je nadomješten nedostatak kabla - u slučajevima dejstva jedinica divizije duž komunikacija.
- Brz razvoj i formiranje velikog broja većih operativnih jedinica (brigade, divizija) nametao je potrebu za čestom preraspodjelom raspoloživog ljudstva i sredstava veze, kao i potrebu za novim kadrovima i sredstvima veze u cilju popune novoformiranih jedinica veze i osposobljavanja istih za izvršavanje postav-

Ijenih zadataka. U tom cilju navodi se podatak da je u vremenu od 4. rujna 1943. do 18. studenog 1944. na terenu ove oblasti formirano 4 brigade i štabovi divizije i korpusa sa prištapskim djelovima.

- Snabdijevanje i popuna jedinica veze tehničkim sredstvima veze u početku (do pristizanja pomoći od saveznika), iz općepoznatih razloga, nije išlo preko pretpostavljenih komandi i iz vlastitih skladišta, već je sredstva veze trebalo tražiti u neprijateljskim garnizonima i formacijama, što je zavisilo od aktivnosti i uspjeha operativnih jedinica.

U ovom mom sjećanju ograničiću se uglavnom na pitanjima razvojnog puta, organizacije i rada jedinica veze u operativnim jedinicama (brigadama i diviziji), odnosno do formiranja brigade »Braća Radić« (4. rujna 1943. do oslobođenja Zagreba (8. svibnja 1945). Razumije se, ne treba prećutati pri tom ni činjenicu da je i prije toga postojala organizovana i solidna veza u okviru teritorijalnih komandi (kalničko, moslavačko i bjelovarsko vojno područje), kao i u sastavu partizanskih odreda, što je imalo pozitivnog odraza na formiranje jedinica veze u operativnim jedinicama i na izvršavanju njihovih zadataka.

PRVA ČETA VEZE BRIGADE »BRAČA RADIĆ«

Proslavljena 32. divizija 10. (Zagrebačkog) korpusa formirana je 17. prosinca 1943. godine i u početku se sastojala od brigade »Braća Radić« i brigade »Matija Gubec« (12. prosinca 1943), dok je kasnije u njen sastav ušla i 1. podravska brigada »Pavlek Miškin« (18. studenog 1944). Prema tome, pionirska uloga u razvoju roda veze u operativnim jedinicama ove oblasti zapala je brigadu »Braća Radić«, koja je već od formiranja u svom sastavu imala i četu za vezu. Jezgro te čete za vezu sačinjavala je grupa od oko 15 boraca-vezista, koja je, sa 2. moslavačkim bataljonom i pod komandom Miloša Korača, došla iz Moslavine na Kalnik radi pridruživanja 1. i 3. kalničkom bataljonu, koji su zajedno ušli u sastav brigade. Na Kalniku je ta grupa vezista iz Moslavine pojačana sa još desetak boraca vezista i formirana je četa za vezu brigade, jačine oko 25 boraca vezista, od čega su jednu trećinu činile omladinke. Sve je to, uglavnom, bila omladina, pretežno članovi Partije, kandidati za članove KPJ i skojevci, djelimično stručno osposobljeni na ranijim kratkim kursevima za vezu, koji su bili organizovani u Moslavini i na Kalniku. Oni su se odlikovali primjernom disciplinom i hrabrošću, te spremnošću da izvrše svaki postavljeni zadatak.

Osnovni problem ove čete za vezu u to vrijeme bio je vrlo slaba, bolje reći gotovo nikakva opremljenost tehničkim sredstvima veze. Raspolagala je sa 4 para crveno-bijelih signalnih barjačića, 4 komada signalnih lampi, jednim drvenim poljskim telefonom i 2-3 km starog istrošenog kabla, što znači daje bila bez osnovnih sredstava veze, pa je i glavni i gotovo jedini način uspostavljanja veze u to vrijeme bio - preko kurira i relejnih stanica.

S početka odnos štaba brigade i komandi bataljona prema četi za vezu, i vezi uopće, nije bio uvjek u skladu sa mjestom, ulogom i značajem rada veze u sistemu komandovanja i izvještavanja. To je donekle bilo i razumljivo i moglo se tumačiti, sjedne strane, nepovjerenjem štabova u mogućnosti izvršavanja zadataka veze s obzirom na slabu tehničku opremljenost čete za vezu, a s druge strane i samim mentalitetom pojedinih rukovodilaca iz štaba brigade i komandi bataljona, koji su se sa nekom vrstom averzije odnosili prema jedinici za vezu, ne dozvoljavajući da ih se na bilo koji način ometa u njihovoj vojničkoj samoinicijativi pri izvršavanju postavljenog im zadatka. Svakako, ovakav odnos se kasnije promijenio postizanjem bolje opremljenosti jedinice veze i njihove sve veće osposobljenosti za izvršavanje namjenjenih zadataka.

Pri takvoj situaciji i takvom stanju čete za vezu, nametao se logičan zaključak, da sa stanjem po vezi u brigadi nitko ne može biti zadovoljan, jer ista nije raspolagala sa najosnovnijim sredstvima veze, čime nije bila u mogućnosti da izvrši osnovni zadatak - obezbjeđivanje komandovanja i izvještavanja. Rješenje je

bilo u akcijama brigade na neprijateljska uporišta i formacije i snabdijevanju, na taj način potrebnim sredstvima veze. Međutim, upravo takvih akcija brigadi je u to vrijeme nedostajalo tj. brigada je u početnom periodu bila prilično pasivna. Ova činjenica je bila opštepoznata i ubrzo je došlo do prekretnice u tom smislu.

ZAKLJUČAK SAVJETOVANJA NA KALNIKU

Nepravilnog odnosa štabova brigade i bataljona prema vezi nije bilo samo u navedenom smislu, postojali su i drugi oblici nepravilnog odnosa, na primjer: ljudstvo jedinice veze koristilo se i za druge poslove (stražarska služba, rad na poslovima u kuhinji i, šire, intendanturi, patrole i si), čime je bilo otežano izvođenje stručne obuke. Zatim, kod daljnjeg popunjavanja čete za vezu ljudstvom, u istu su upućivani i ljudi sumnjivog morala, rđavog ponašanja, nepismeni i si., koji po svojim karakteristikama nisu mogli biti u sastavu jedinice za vezu, te ih je trebalo vraćati na druge dužnosti. Osim toga, komandanti bataljona i komandiri borbenih četa nisu bili dovoljno upućeni u to da pri napadu i zauzimanju pojedinih neprijateljskih uporišta vode računa i o plenidbi sredstava veze. Radi toga su u sastav borbenih jedinica upućivane grupe vezista, koje su u zauzetom garnizonu imale isključivo zadatak da prikupljaju sredstva za vezu.

Prekretnicu u pravilnom shvaćanju mjesta i uloge, kao i u razvoju rada veze u brigadi, pa i šire, predstavljalo je savjetovanje rukovodstva brigade sa načelnikom štaba 2. operativne zone, održano u selu Botinovcu na Kalniku, sredinom rujna 1943. godine, tj. ne dugo po formiranju brigade. Na tom sastanku podneseni su izvještaji pojedinih rukovodilaca o stanju, borbenoj i moralno-političkoj gotovosti, naoružanju u jedinicama brigade, uključujući i prištapske jedinice.

Tom prilikom sam, u ulozi komandira čete za vezu, na pomalo neumjesan, odnosno ironičan način, podnio kratak izvještaj o stanju i gotovosti čete, uglavnom slijedećim riječima: »Četa za vezu broji ojco 25 boraca-vezista i to većinom žena, djelomično stručno obučenih, ima i nekoliko nepismenih; od naoružanja raspolaže se sa 10 pušaka i nekoliko bombi, a od sredstava veze gotovo ničim, dok vučemo sa sobom jednog konja sa samarom podešenim za nošenje tehničkih sredstava veze. U cjelini četa nije sposobna za izvršavanje postavljenih zadataka«. Ovakav način mog izlaganja doživio je javnu i opravdanu kritiku, ali je od toga bilo i koristi. Naime, načelnik štaba 2. Operativne zone, Rade Bulat, u završnoj riječi se posebno osvrnuo na ulogu i značaj roda veze u uslovima partizanskog ratovanja, ističući da bez dobre veze nema pobjede, da jedinici za vezu treba pokloniti posebnu pažnju, kako u pogledu izbora odgovarajućeg kadra, tako i u pogledu obezbjeđenja tehničkih sredstava veze - kroz veću angažiranost brigade u napadima na neprijateljska uporišta i formacije. Na kraju je zaključio: za vezu učiniti sve - od jedinice za vezu tražiti solidnu vezu. Poslije ovog savjetovanja zauzet je potpuno drukčiji stav i odnos prema rodu veze, a to se pozitivno odrazilo na razvoj i rad jedinica veze u 32. diviziji uopće.

USAVRŠAVANJE ORGANIZACIJE I FORMACIJE

Prvobitna četa za vezu brigade »Braća Radić« upravo zbog nedostatka osnovnih tehničkih sredstava veze, nije bila podijeljena na specijalizirane vodove, a za to nije bilo ni potrebe, već se sastojala samo od dva obična voda, koji su imali zadatak uspostavljanja kurirske i relejne veze, a za vrijeme boravka brigade na slobodnoj teritoriji i održavanje veze signalnim sredstvima (signalnim barjačićima i signalnim lampama). Kasnije, dobijanjem žičanih sredstava veze i radiostanice, četa je u svom sastavu imala dva linijska voda i jedno radio-odeljenje.

Četa za vezu brigade »Matija Gubec« je odmah po formiranju bila podijeljena na specijalizovane vodove i odjeljenje.

Četa za vezu pri štabu 32. divizije također je odmah po formiranju bila sastavljena od dva linijska i jednog radio-voda.

Kako je već rečeno, formacijska popunjenost jedinica za vezu 32. divizije, kako u ljudstvu tako i u tehničkim sredstvima, bila je skromna i, svakako, nedovoljna za izvršavanje svih zadataka koje su pred njh postavljali. Međutim, postupnim uvođenjem tehničkih sredstava veze zaplijenjenih od neprijatelja, a kasnije i dobijanja sredstava preko štaba 10. korpusa, posebno kada je počela pristizati pomoć od saveznika, kao i sve većim prilivom stručnog ljudstva veze iz redova neprijatelja i iz građanstva - borbena gotovost i opšta sposobnost jedinica za vezu brzo su rasli. S tim u vezi, sastav jedinica za vezu 32. divizije pred oslobođenje Zagreba izgledao je ovako:

- četa za vezu pri štabu divizije: dva linijska i jedan radio-vod sa oko 25 vezista, telefonska centrala sa 10 priključaka, 8 telefona, oko 15 km telefonskog kabla i 2 radio-stanice velikog dometa;
- četa za vezu brigada: po dva linijska voda i jedno radio-odeljenje sa 20 do 25 vezista, telefonska centrala, 6 telefona, oko 10 km kabla, radio-stanica velikog dometa, 2-3 bataljonske (radiofonija) i četne (laringofonija) radio-stanice.

U to vrijeme ovo je predstavljalo modernu opremu jedinice za vezu, sposobne za izvršavanje zadataka i zahtjeva komandovanja i ivještavanja.

STALNO STRUČNO OSPOSOBLJAVANJE

Obuka u jedinicama veze izvodila se planski i neprekidno, počev od njihovog formiranja. Vojna obuka i politička nastava izvodile su se po programu datom od vojnih, odnosno političkih organa brigada-divizije, dok se stručna obuka izvodila po planu i programu referenta za vezu divizije, odnosno komandira četa za vezu u brigadama. Kao osnov za planiranje i izvođenje stručne obuke služila je kratka brošura pod nazivom »Služba veze u NOB«, a sadržavala je slijedeća poglavlja: značaj i uloga veze, vrste veza i način njihovog uspostavljanja, tehnička sredstva veze - opis, način korišćenja i otklanjanja kvarova, Morseova azbuka i način davanja znakova signalnim barjačićima i lampama i zaštita tajnosti veza.

Stručnu obuku izvodili su komandiri četa i vodova za vezu, koji su postizali da za relativno kratko vrijeme osposobe svoje ljudstvo za osnovne dužnosti, bez obzira na njihovu školsku spremu i zaninjanje u građanstvu. Obuka je u kvalitetu svakako umnogome dobila nakon kapitulacije fašističke Italije, kada je u naše redove pristizao veći broj specijaliziranih vezista - posebno tehničara veze.

Obuka radio-telegrafista nije se izvodila u jedinicama za vezu divizije - brigada, već su isti, kao osposobljeni dolazili sa kurseva - škola organiziranih u okviru područnih komandi, a posebno u okviru komande 10 korpusa. U jednicama za vezu divizije - brigada radio-telegrafisti su sticali praktična i borbena iskustva.

KORIŠĆENJE POJEDINIH SREDSTAVA VEZE

Korišćenje pojedinih sredstava veze (kuriri, releji, signalna sredstva, tehnička sredstva) vršeno je sukcesivno i u zavisnosti od snabdjevenosti jedinica za vezu sa ovim sredstvima, usklađujući ovo uvjek sa osnovnim zahtjevima i potrebama komandovanja.

Kuriri i relejne stanice su u samom početku, uspostavljanja veze između štaba brigade i bataljona, zbog nedostatka tehničkih sredstava, bili osnovni način održavanja veze sve do 16. rujna 1943. godine tj. do napada brigade »Braća Radić« na neprijateljski garnizon Novi Marof, kojim prilikom je, između ostalog zaplijenjeno: 2 poljska telefona »erikson«, telefonska centrala sa 5 brojeva i oko 3 km kabla. Sem pri napadu na uporište Novi Marof, relejna kurirska veza sa uspjehom je održavana i sa bataljonima u zasjedi prilikom rušenja pruge između

stanica Križevci - Koprivnica (9. rujna 1943. g.), zatim prilikom borbi oko Svibova, u poznatoj borbi kod Semovca, kao i u vrijeme bavljenja brigade na položajima na Kalniku.

Prilikom prvog zauzimanja Koprivnice zaplijenjen je veći broj bicikala, koji su pripadali neprijateljskoj koturaškoj jedinici, ali kako su ista bila bez guma - propao je pokušaj da se koriste kao sredstvo veze.

Relejna veza organizovana je tako što su se na relaciji štab brigade - komanda bataljona na svakih 200 - 500 m postavljala po dvojica vezista, koji su naizmjenično prenosili naređenja odnosno izvještaje.

Razumije se, takva organizacija veze nije bila efikasna, ali je u to vrijeme bila jedino moguća.

Raspoloživa signalna sredstva veze (barjačići i lampe) korišćena su uglavnom za obuku, a samo ponekad za vezu između brigade i bataljona, i to u situacijama kada se brigada nalazila na odmoru - na slobodnoj teritoriji. Prilikom izvođenja operacija ova sredstva nisu korišćena (sem jednom) jer se smatralo da su nepodesna tj. omogućavala su dekonspiraciju položaja komandi i jedinica. Signalni pištoji su bili na raspolaganju štabu brigade - divizije i koristili su se zavisno od vida i načina dejstva, a po unapred ugovorenim signalima.

Prva telefonska veza između štaba brigade i bataljona uspostavljena je prilikom napada na neprijateljski garnizon Varaždinske Toplice (28. rujna 1943) i to samo sa bataljonom na težištu napada. Ova prva telefonska veza je funkcionirala dobro, iako je bataljonski telefon bio isturen do pod samu zgradu koja je predstavljala otpornu tačku.

Zauzimanjem Varaždinskih Toplica zaplijenjena su još 2 telefona M-33 i oko 3 km kabla sa motalicama.

Od ovog vremena pa nadalje u brigadi »Braća Radić« redovno se obezbeđivala telefonska veza u svim situacijama, jer je brigada raspolagala solidnom zalihom telefonskih sredstava veze: telefonska centrala, 5 telefona i oko 6 km kabla.

U ovakvoj situaciji brigada je mogla mnogo mirnije i sigurnije da krene na poseban zadatak u Hrvatsko zagorje (napadanje neprijateljskih uporišta, prihvat i mobilizacija novih boraca). U Zagorju je brigada došla do novih sredstava veze, posebno prilikom napada na uporišta Ivanec i Lepoglavu (listopada 1943).

Povratkom na Kalnik i zauzimanjem Koprivnice, a zatim u borbama u Podravini (zauzimanje Đurđevca, Pitomače, Kloštra, Novigrada i dr.) početkom prosinca 1943. godine, četa za vezu brigade se ojačava sa novim žičanim sredstvima veze.

Uoči formiranja brigade »Matija Gubec« (12. prosinca 1943.) i štaba 32. divizije (17. prosinca 1943.) četa za vezu brigade »Braća Radić« raspolagala je sa već prekaljenim i stručno osposobljenim ljudstvom i solidnom materijalnom bazom: oko 25 vezista, 2 telefonske centrale, 8-10 telefona, oko 10-15 km kabla i radio-stanicom. U takvoj situaciji četa za vezu brigade »Braća Radić« bila je u mogućnosti da obezbijedi nužno jezgro u ljudstvu i sredstvima pri formiranju jedinica veze nove brigade i štaba 32. divizije.

Razumljivo je da prvobitne telefonske veze, u uslovima nedostatka potrebnog broja sredstava, nisu u potpunosti mogle zadovoljiti sve veće potrebe komandovanja, pa se u pojedinim situacijama i zavisno od zadatka prilazilo raznim inprovizacijama, kao na primjer: veza po jednom pravcu između štaba brigade i bataljona na težištu dejstva (sa dva telefona):veza u dva pravca između štaba brigade i dva bataljona na težištu (sa 3 telefona bez centrale); veza u seriji, tj. povlačenjem jednog osnovnog pravca veze do jednog bataljona i priključivanjem ostalih bataljona i drugih jedinica na isti pravac (sa 3-4 telefona na jednoj liniji, bez centrale) kombinacije sa stalnim ili polustalnim telefonskim linijama, bilo priključivanjem više telefona na jednu liniju, bilo parcijalnim povezivanjem i dr.

Ovakav način »ispostavljanja telefonske veze imao je svoje negativnosti koje su se manifestovale u smetnjama telefonskog saobraćaja, mogućnosti prisluški-

vanja i dekonspiracije razgovora, stalnim zvonjenjem stoje ometalo rad štabova, potrebi za određivanjem pozivnih signala i si.

Na relaciji divizija - brigade često se moralo odstupati od poznatog principa za organizaciju veze od pretpostavljene ka nižoj komandi, sredstvima više komande, te je brigadama ponekad naređivano uspostavljanje veze sa štabom divizije, ljudstvom i sredstvima brigade (u slučajevima nedostatka sredstava u diviziji, velike udaljenosti, priključenja na stalne linije i si.). Logično je da se to moralo negativno odraziti i na vezu u brigadama, koje su morale žrtvovati vezu sa pojedinim bataljonima.

U daljnim operacijama jedinica 32. divizije (dva puta u Zagorju, Podravini, Bilo-gori i dr.) povećavale su se zalihe sredstava veze u jedinicama za vezu i svaka akcija stvarala je povoljnije uslove za bolju organizaciju veze u narednim operacijama. Ovdje je potrebno istaći da su najveće količine žičanih sredstava veze zaplijenjene u jednom skladištu u selu Belac, za vrijeme borbi oko zauzimanja Zlatara u siječnju 1944. godine (10 telefona, 2 telefonske centrale i oko 10 km konjičkog kabla sa motalicama).

Ova okolnost, kao i kasnije snabdijevanje žičanim sredstvima veze dobivenim od saveznika i sve kvalitetnija popuna sa ljudstvom, stvarali su optimalne uslove za potpuniji i kvalitetniji stručni rad jedinca za vezu u svim situacijama.

Radio-veza u brigadi »Braća Radić« počinje dolaskom iz Ludbrega u NOV radio-telegrafista Tomislava Mršić i Alda Valković, negdje sredinom listopada 1943. godien. oni su sa sobom donijeli radio-stanicu popularno nazvanu »gođevka«. Radilo se o maloj radio-stanici, lakoj za nošenje i montiranje, a mogla je da radi na baterije i akumulator, ali sa ograničenim dometom. U isto to vrijeme uspostavlja se i prva radio-veza između štaba brigade i štaba 2. operativne zone, koja do kraja rata nikada nije bila u prekidu. Od posebnog značaja bila je ova veza u vrijeme prvog prebacivanja brigade u Zagorje (17. listopada 1943.), kada je bila i jedina sa štabom 2. operativne zone.

U brigadi »Matija Gubec« prva radio-stanica registrovana je pod nazivom »Dora« (12. prosinca 1943. g) sa radio-telegrafistom Šimom Krpanom. Ona se odlikovala dobrim radio karakteristikama, ali je bila vrlo teška i nepodesna za transport, pa je odmah uspostavljena radio-veza između ove brigade i štaba 32. divizije, u čiji je sastav ista ušla zajedno sa brigadom »Braća Radić«.

Formiranjem štaba 32. divizije dobija se i radio-stanica engleske proizvodnje, tako daje već tada bilo moguće organizirati radio-mrežu u diviziji u cjelini, kao i radio-vezu sa štabom 2. operativne zone.

U to vrijeme, bez obzira na netipiziranost radio-stanica i različite radio-karakteristike, udaljenost štabova, atmosferske uslove i ometanja od strane neprijatelja, radio-veza je bila efikasna i neprekdina u svim situacijama, zahvaljujući u prvom redu sposobnostima i snalažljivosti tadašnjh radio-telegrafista Tomislava Mršić, Alda Valković, Šime Korpar, Dragutina Latin i drugih. U ovom periodu nije bilo nikakve popune sa radio-stanicama od pretpostavljenih komandi, a niti je bilo zaplijene istih kod neprijatelja, koji je, izgleda, i sam dobro znao važnost ovih sredstava veze u partizanskom ratovanju, pa nije dozvoljavao da njegove radio-stanice dođu u ruke naših jednica. Međutim, u narednom periodu, tj. u vremenu od 21. travnja 1944. do 15. ožujka 1945. godine, jedinice 32. divizije zaplijenile su od neprijatelja 4 radio-stanice, dok je u istom periodu izgubljena jedna. Ovime se omogućava bolja popuna jedinica veze i solidnija radio-veza.

Formiranjem 10. (Zagrebačkog) korpusa (19. siječnja 1944.) i naknadnim dobijanjem pomoći od saveznika, situacija se uveliko mijenja, jer je divizija u cjelini bila popunjena tipiziranim radio-stanicama SCR, a zatim bataljonskim lako-pokretnim radio-stanicama SET-24 (radiofonija) i napokon četnim radio-stanicama SET-25 (laringofonija). U takvoj situaciji raspoloživi broj i vrste radio-stanica omogućavali su: u diviziji vezu po radio-pravcu sa štabom 10. korpusa i radio-mrežu sa štabovima brigada; u brigadama: solidnu radio-vezu sa štabom divizije, veza sa pojedinim bataljonima (radiofonija) i vezu između bataljona i pojedinih četa (laringofonija).

Sifrantska služba postojala je od prvih početaka radio-veze i bila je jedinstvena za štab 2. operativne zone, odnosno štab 10. korpusa, štab 32. divizije i njene brigade. Pri štabovima postojao je formacijski organ-šifrant, koji je bio odgovoran za čuvanje šifri, šifriranje i dešifriranje depeša i prezentiranje istih štabova, dok su jedinice za vezu bili neposredni izvršioci primopredaje šifriranih telegrama.

Osim šifri, postojali su i komandni kodovi - u principu jedinstveni. Međutim, štabovima divizije i brigada bilo je dozvoljeno da za sopstvene potrebe izrađuju i posebne komandne kodove, zavisno od karaktera operacije. U tim slučajevima komandne kodove izrađivali su zajednički načelnik štaba (operativni oficir), referent odnosno komandir čete za vezu i šifrant.

Sifrantska služba funkcionirala je uredno i, koliko mi je poznato, sa istom nije bilo problema - u pogledu njenog i funkcionisanja i dekonspiracije.

Već je navedeno da je teritorija na kojoj je dejstvovala 32. divzija bila isprekidana dobrim komunikacijama, a uz njih i razvijenom mrežom stalnih telefonskih linija, koje su povezivale brojne neprijateljske garnizone i uporišta. Ova okolnost omogućavala je korišćenje stalnih telefonskih linija i od strane naših jedinica u svim situacijama kada su ove dejstvovale u zahvatu putnih komunikacija, bilo da se nadomjesti nedostatak u poljskom telefonskom kablu, bilo da se izvrši ušteda u raspoloživom poljskom kablu i stvori potrebna rezerva. Logično je što su stalne telefonske linije korišćene uz prethodno obezbjeđenje od mogućeg prisluškivanja razgovora od strane neprijatelja - prekidanjem linije u pravcu neprijatljskog garnizona. Tako su, na primjer, vrlo često, i uspješno, korišćene stalne telefonske linije u Podravini (na relaciji Virovitica - Koprivnica - Ludbreg), zatim u Bilogori i na Kalniku (na relacijama: Virovitica - Grubišno Polje - Garešnica, Bjelovar - Daruvar, Ludbreg - Varaždinske Toplice - Novi Marof i dr.), kao i u Hrvatskom zagorju - kad bi se za to ukazala mogućnost.

Korišćenje polustalnih telefonskih linija, koje su uglavnom podizale jedinice veze područnih komandi, bilo je rjeđe i to prvenstveno radi uključivanja u telefonske centrale područnih komandi, za vrijeme boravka jedinica 32. divizije na slobodnoj teritoriji Kalnika, Bilo-gore i Moslavine u cilju odmora ili sređivanja.

DRAMA VEZISTA U BORBI KOD SREDICA

U 32. diviziji, u cjelini, najkompletnija i najsolidnija organizacija veze bila je sprovedena prilikom napada na neprijateljski garnizon Koprivnicu, u vremenu od 13. do 16. listopada 1944. godine. U četverodnevnim teškim borbama, u kojima su učestvovale i obje brigade 32. divizije, telefonske i radio-veze funkcionirale su neprekidno i besprijekorno na svim stepenicama komandovanja - od korpusa do bataljona. Neminovni prekidi na telefonskim linijama, prouzročeni dejstvom neprijateljske artiljerijske i minobacačke vatre, bili su ubrzo otklanjani, pošto je bilo uvedeno stalno patroliranje vezista duž telefonskih linija. Za ovu operaciju bila je izdata i posebna »Zapovijest za organizaciju veze« kao prilog opštoj zapovijesti. Dobro se, recimo, sjećam kako sam u toku borbi pratio komandanta divizije Radu Bulata, pri obilasku jedinica i položaja, te da smo bili u mogućnosti uspostaviti telefonsku vezu u svako vrijeme i sa bilo kojim štabom - koristeći se jednim malim priključnim kontrolnim telefonom, koji sam redovno nosio sa sobom.

Napad na Koprivnicu iz operativno-taktičkih razloga nije uspio, ali su jedinice za vezu u cjelini izvršile postavljeni zadatak, bez gubitaka u ljudstvu i sredstvima veze.

Radio-veza je u 32. diviziji svoju najznačajniju ulogu odigrala za vrijeme velike neprijateljske ofanzive na Bilo-goru, u četverokutu Bjelovar - Križevci - Koprivnica-Đurđevac (13-15. srpnja 1944), poznatije kao borbe kod sela Gornje i Donje Sredice. Divizija je u cjelini bila gotovo u neprijateljskom obruču, dok su sve veze sa brigadama bile prekinute, tako da je komandovanje bilo nemo-

guće. Kasnijim analizama je bilo konstatovano da krivicu za to snosi jedinica za vezu - telefonska centrala bjelovarskog područja). Prištapske jedinice divizije, uključučjući i četu za vezu, bile su odvojene od štaba divizije i probijale su se samoincijativno, pridružujući se pojedinim djelovima brigada. U takvoj situaciji radio-stanica divizije bila je prethodno sakrivena u vrtnjaku jedne periferne kuće u selu Sredice, kako ne bi dospjela u ruke neprijatelju. Susrevši se pred sumrak sa komandantom divizije, koji se osjećao bespomoćnim bez veze sa jedinicama, naređeno mi je da se po svaku cijenu mora doći do skrivene radiostanice. To je i urađeno, pod zaštitom mraka i jedne grupe boraca iz čete za vezu. Odmah nakon toga, uspostavljena je radio-veza sa brigadama »Braća Radić« i »Matija Gubec«, a zatim i sa štabom 10. korpusa, čime je omogućeno izdavanje potrebnih naređenja za kontra manevar u cilju odvajanja od neprijatelja. Dakle, pravovremenom uspostavom radio-veze u kritičnoj situaciji, omogućeno je efikasno komandovanje i potreban manevar jedinica brigada, čime su onemogućene namjere neprijatalja za potpuno okruženje naših snaga i nanošenje težih gubitaka.

ZA PUNU ISTINU O VEZISTIMA

Neobjektivno bi bilo ako se ne bi istaklo da je u radu jedinica za vezu bilo i nedostataka, pa i neuspjeha. Tako, na primjer, četa za vezu brigade »Braća Radić« nije uspjela uspostaviti telefonsku vezu sa svojim 1. bataljonom, koji je između Lepavine i Carevdara (na putu Križevci - Koprivnica) iz zasjede sačekivao jednu motorizovanu kolonu ustaša, 24. studenog 1943. godine, iako je bataljon svoj zadatak već bio izvršio. Uzrok za ovo bili su nesnalažljivost vezista u postavljanju telefonskih linija u uslovima noći i kroz šumu i istrošenost telefonskog kabla.

Također je zatajila veza u cjelini, u diviziji i u brigadama, prilikom neprijateljskog napada na diviziju i širem rejonu sela Podrute, 21. travnja 1944. godine, kada je došlo do pometnje kod prištapskih jedinica i odvajanja istih od štabova.

Osim toga, u pojedinim situacijama bilo je i drugih nedostataka u radu jedinica za vezu, koji su se manifestovali u kašnjenju pri uspostavljanju veze, sporom pronalaženju i otklanjanju prekida na lnijama, nedovoljnoj orijentaciji pri pronalaženju komandnih mjesta, gubljenju telefonskog kabla i slično. No, ove pojave bile su karakteristične samo za početni period rada jedinica za vezu, kada iste nisu još imale potrebnog borbenog i stručnog iskustva.

Ljudstvo jedinica veze u cjelini, sa manjim izuzecima, pokazalo je i primjernu hrabrost na svim zadacima uspostavljanja veze, bez obzira pod kakvim se uslovima borbe ova uspostavljala i održavala. Tako se na primjer, moraju spomenuti hrabri i nerazdvojni tandemi linijaša: Holobar-Moreli, Satolić Koka-Dugošlka, Oredičalt-Čičko, Zlatar-Stančin i drugi, koji su i pod bliskom neprijateljskom vatrom polagali ili prikupljali telefonski kabao i nikada nisu dozvolili da bilo koje sredstvo veze padne u ruke neprijatelja (za vrijeme ofanzive na Kalniku,, u napadu na Novi Marof, Zelinu, Koprivnicu, u borbama u Zagorju i Podravini i dr.). Također, ovdje treba istaći i hrabrost radio-telegrafista, u prvom redu Tomislava Mršić koji je uspijevao da i u najtežim borbenim uvjetima uspostavi i Održava radio-vezu.

Posebnu poštu zaslužuju i jedan broj pripadnika jedinica veze, koji su poginuli ili nestali prilikom izvršavanja zadataka uspostavljanja veze, kao na primjer: Tomo Koščak, Mimica Gazda, Stanko Carić, Branko Flegar, Ivan Pauk i drugi.

Jedinice za vezu 32. divizije bile su vrlo aktivne i na kulturno-prosvjetnom polju, učestvujući na svim mitinzima i manifestacijama koji su se održavali u zauzetim mjestima, i posebno na slobodnoj teritoriji. Gotovo svi pripadnici jedinica za vezu bili su angažovani bilo kao glumci, recitatori ili pjevači u raznim igroazima, skečevima ili drugim priredbama.

SVJEDOČENJE DOKUMENATA

Za postignute uspjehe na planu veze zasluga je, u prvom redu, u hrabrosti, sposobnosti, upornosti i disciplini cjelokupnog sastava jedinica za vezu. Međutim, potrebno je istaći da za uspjehe u radu jedinica za vezu, posebno u odnosu pravilnog određivanja njihove uloge i mjesta, velike zasluge pripadaju i mnogim vojnim rukovodiocima brigada i divizije. Ovdje, u tom slučaju, u prvom redu treba spomenuti: Radu Bulata i Petra Biškupa Venu, načelnika štaba brigade i divizije Miloša Manojlovića, te komandante brigada Štefana Kučić, Stevu Došen, Ivana Vulić, Marka Lučić i Jovicu Mandić.

Dok se u početnom periodu u ratnim dokumentima mogu naći i kritički osvrti na rad jedinca veze u pojedinim slučajevima (»1 veza je djelimično izvršila postavljeni zadatak«, »veza je bila nepotpuna - nisu korišćena sva sredstva veze«, »veza nije bila organizovana«, ili čak »veza je zatajila« i si.), dotle se u kasnijim ratnim dokumentima nailazi na potpuno drukčiju ocjenu rada jedinica veze od strane pojedinih štabova.

- U izvještaju štaba 32. divizije od 28. veljače 1945. godine upućenom štabu 10. korpusa o operativnoj situaciji i opštem stanju u jedinicama za period 20. siječnja do 20. veljače 1945. godine (Op. br. 73/45.) stoji: »jedinice za vezu u našoj diviziji u dosadašnjim borbama pokazale su mnogo požrtvovanosti i staranja za funkcionisanje veze. Borci iz četa za vezu za vrijeme najžešćih borbi nastojali su da osiguraju konstantnu vezu. Veza je uvijek funkcionisala. Stanje materijala za vezu u ovom periodu nešto se je popravilo, ali još uvijek ne zadovoljava potrebama«.

- U izvještaju štaba 10. korpusa od 5. sječnja 1945. upućenom Glavnom štabu i štabu 3. armije NOVJ o operativnoj situaciji i formacijskom stanju jedinica
- za period od 20. studenog do 20. prosinca 1944. godine (Op. br. 20/45), stoji: »Jedinice za vezu: u posljednjim borbama pokazale su mnogo požrtvovanosti, i veza je uglavnom uvjek funkcionisala. No, uslijed stalnih odbrambenih borbi i povlačenja izgubljeno je dosta telefonskog kabla, te ova činjelnica znatno otežava uspostavljanje potrebnih veza do pojedinih štabova. Radio-veza također funkcioniše pravilno, a ljudstvo ima potrebnog stručnog znanja. Učinjen je pokušaj da se od Crvene armije dobije materijal za vezu, no za sada nam Crvena armija toga materijala nije mogla da ustupi, jer ga i sama treba.«

STAREŠINSKI KADAR JEDINICA VEZE

Pri štabu 32. divizije

- referent za vezu: Krunoslav Kovačjć, zamjenik: Franjo Sebek;

četa za vezu

- komandiri: Franjo Sebek, Ivan Vitez;
- komesari: Zlatko Filipaj, Dragutin Čeleković;
- zamjenik komesara: Vić Bašek;
- komandiri vodova - linijski: Vlado Pondelek, Franjo Stritof
- radio: Tomislav Mršić
- radio-tehničar: Rajmond Firma;
- radio-telegrafisti: Tomislav Mršić, Aldo Valković, Erna Gluhak, Zlata Bihler, Božena Petrović;

Četa za vezu brigade »Braća Radić«

- komandir: Krunoslav Kovačić;
- komesari: Đuro Bereković, Marijan Šalamon, Branko Knez;
- zamjenik komesara: Vid Bašek;
- komandiri vodova: Franjo Vrban, Marijan Šalamon, Tomo Koščak, Vid Kraljić, Rajmond Firma, Stjepan Zlatar;
- radio-telegrafisti: Tomislav Mršić, Aldo Valković, Dragutin Latin, Milka Šalamon;

- vodni delegati: Maca Holobar, Eia Moreli, Marko Iljadica, Branko Flegar;

Četa za vezu brigade »Matija Gubec«

- komandiri čete: Franjo Sebek, Branko Lesjak, Mirko Babič, Đuro Lončar;
- komesari:o Novak, Ivan Jagić, Ćuk-Kostrec Franjo;
- radio-telegrafisti: Šime Korpar, Ivica Čabrajac, Drago Brnjas, Josip Jardas;

Borci - vezisti

- Nikolina Šatolić, Stanka Dugošija, Mimica Gazda, Stanko Carić, Vid Gredičak, Rudolf Čičko, Tomo Kežman, Marija Kovačec, Ivica Kovačec, Sime Car, Dragica Lišč, Ivan Stančin, Lovro Stančin, Drago Šobota, Stjepan Baksa, Ivan Pauk, Branko Vrbanac, Drago Špoljar, Stjepan Tukša, Stjepan Brlek, Zvonko Kucelj, Ivica Zulj, Seka Suša, Stjepan Juratović, Rogole, Mato Beluhan, Josip Žeželić Mošo, Darko Kelec, Mato Lasan, Stjepan Sović, Milan Golem, Stjepan Martek, Mirko Šolc, Stjepan Bušić, Marica Jambrek i Dušan Catela.

SREDSTVA VEZE U 32. DIVIZIJI

Prilikom formiranja brigade »Braća Radić« vezisti su imali samo jedan telefon i 2 km kabla.

Nakon mjesec dana iz Ludbrega je, sa prebjeglim radio-telegrafistom, dobivena i prva radio-stanica.

Zaplijenjeno je od neprijatelja pri napadu na Novi Marov (16. rujna 1943) 2 telefona, centrala i 3 km kabla; pri napadu na Varaždinske Toplice (28. rujna 1943) zapljenjna su 2 telefona i 3 km kabla; u borbama u Podravini (prosinca 1943) dobivena su 4 telefona, centrala i 4 km kabla; u borbama oko Zlatara (siječnja 1944.) dobiveno je 10 telefona, 2 centrale i 10 km, kabla; u borbama na liniji Bedekovšćina- Hum - Konjšćina (21. travnja 1944. godine) došli smo do radio-stanice; u borbama oko Hrašćina - Trgovišća (svibanj 1944.) došli smo do 3 telefona, centrale i radio-stanice; u borbi na cesti Koprivnica - Ludbreg (28. lipnja 1944.) zaplijenjen je jedan telefon; u borbama u Moslavini (ožujak 1945) došli smo do 3 radio-stanice.

Svega je, dakle, zaplijenjeno: 22 telefona, 4 centrale, 21 km kabla i 4 radio-stanice. U isto vrijeme dobiveno je od 10. korpusa, iz pomoći od saveznika (krajem 1944. godine) 8 telefona, 2 centfale, 20 km kabla i 4 radio-stanice.

U borbama u Zagorju su (16. do 18. svibnja 1944) izgubljena sredstva 3 telefona, 1,5 km kabla i radio-stanica.

Krunoslav Kovačić

ŠIFRER U RATNOJ MORNARICI

Od mog stupanja u NOV vezan sam uz jedinice veze. Stupio sam u NOV kao izviđač na signalnoj stanici na staroj kuli iznad grada Korčule. Pored mene, na stanici se nalazio, kao komandir, Ante Jeričević; on je prekomandovan kasnije na brod »Emare«, kao komandant broda, a na dužnosti na stanici zamenio ga je Mario Bongvardo, pomorski kapetan duge plovidbe. Na stanici su još bili, kao izviđač, Vlaho Razbovski, a kao glavni i jedini signalist - Vinko Guina.

Vezu smo održavali sa susjednim Mljetom. Iako je udaljenost bila velika, oko 20 km, zahvaljujući odličnom signalisti Guini, vezu smo održavali uvijek kada su to vremenske prilike dozvoljavale. Rad je bio otvoren, saopštenja nismo šifrovali, nismo imali potrebnih dokumenata za to, iako su ona bila poverljive prirode.

Na ovoj stanici smo ostali sve dok Njemci nisu zauzeli poluotok Pelješac. Naš rad Njemci su onemogućavali tukući nas minobacačima, pa smo bili prisiljeni da napustimo tvrđavu i preselimo se iznad zaseoka Podstrane u selu Zrnovu. Ovde smo imali, tekođer, dobru vezu sa Mljetom, na približno istoj udaljenosti.

Rad se odvijao usmjerenom signalizacijom pomoću italijanske aldis-lampe, koja je za ovu udaljenost u potpunosti odgovoarala. Ovom vezom dobijali smo veoma zanimljive i važne podatke, a naročito iz okupiranog Dubrovnika. Sjećam se telegrama koji smo primili za komandu 13. južnodalmatinske brigade. Obaveštajni oficir iz Dubrovnika dostavio je podatke o predstojećem iskrcavanju Njemaca na Korčulu. Podaci su bili u cijelosti tačni.

Iskrcavanjem Njemaca na Korčulu naša je stanica prekinula rad. Za vrijeme boravka poviše Podstrane, za vodnog delegata stanice došao je drug Ivan Padovan, rodom iz Vele Luke.

Dolaskom na Vis, bio sam raspoređen na dužnost kurira u komandi IV Pomorskog sektora, ali-za vrlo kratko vreme; ubrzo sam primio dužnost telefoniste. Kao telefonisti radili su još i Miro Vrančić iz Hvara i Koporčić iz Sipana kod Dubrovnika.

Ni kao telefonista nisam dugo ostao, jer sam, ubrzo, upućen na Izvidnu stanicu Hum na Visu, na dužnost vodnog delegata. Komandir stanice bio je kapetan I klase Vicko Hraste, a njegov zamjenik kapetan Krolo Vjekoslav.

Već prvu večer po dolasku na izvidnu stanicu na Vis bila je uzbuna. Njemci su avionima nadljetali Vis i oko njega u more bacali fosforne pločice. Mi smo, sa stanice, izveštavali ne o svijetlećim fosfornim pločicama, već o brodovima, pa smo naravno, pogriješili; kasnije smo utvrdili da su to bile fosforne pločice, a mi smo vjerovali da su brodovi... Sutradan smo bili oštro kritikovani. Do zabune je došlo zbog toga što smo mi sve to posmatrali sa velike visine, sa Huma, čija je nadmorska visina 587 metara.

Sa Huma smo održavali vezu sa još tri signalne stanice: Turnić i Zena Glava, obe na Visu, i sa otokom Biševo. Veze su dobro radile sve dok se Hum ne bi našao u oblacima, što se inače, često događalo zbog njegove velike visine.

Koncem marta 1944. godine pozvan sam u štab IV pom. obal. sektora kod pomoćnika komesara; on me je uputio u šifrantsko odeljenje Komande Mornarice, sa zadatkom da se javim Mari Šegović, radi obuke za rad sa šifrom.

Kada sam došao u Komandu Mornarice, Mara Šegović me je odvela do pomoćnika komesara Mornarice, Nikole Randića koji me zapitao: »Da li si ti donio što crno na bijelo, da ja vidim kakvo ti je perje«. Na ovo pitanje ja sam odgovorio: »Mislim da mi nije pokislo«. On me uputio do Vukadina, koji je napisao moju karakteristiku, nakon čega je Randić odobrio da se upoznam sa radom na šifri.

Taj dan sam vježbao u šifrovanju i dešifrovanju pod nadzorom drugarica koje su radile u Komandi mornarice. Sjećam se da su tada radile, kao šifrerke, Čorić, Tonka Tudor, Sonja Lelas i Mara koja je i mene obučavala u radu sa šifrom. Istu večer sam se ukrcao na brod NM - 8 »KORNAT« i isplovio na zadatak; išli smo na Drvenik po ranjenike i zbijeg.

Šifra koju smo koristili bila je raznoznačna, sa maskiranim ključem od 10 grupa, svaka grupa od po pet brojeva, pomoću kojeg smo vršili maskiranje. Otvoreni tekst smo, pomoću raznoznačne šifre, pretvarali u polušifrat, a polušifrat maskirali pomenutim ključem i-tako formirali konačan šifrat. Sa takvom šifrom bilo je lako raditi u kancelariji, ali na brodu, gdje sam ja radio (i to u mašinskom prostoru, jer je jedino tamo bilo dobro svijetlo), i to bez stola, bilo je vrlo teško. Može se zamisliti kako je to izgledalo kada je, pored svega i more nemirno, a zapahne miris nafte i obujmi vrućina. Bili su to ustvari »idealni« uslovi za morsku

bolest. Cesto sam zato telegrame rešavao i povraćao ili mučio veliku muku. Bili su to zaista vrlo teški uslovi za rad. Sva je sreća bila u tome što telegrami nisu često stizali noću, već danju, pa se našao neki kutak na brodu da se u njemu sakrijem i rešim telegram.

Na brodu nisam bio stalno ukrcan, već samo onda kada bi »KORNAT« išao na neki specijalni zadatak. Kada nisam bio na ukrcanju, radio sam u IV pomorsskom obalskom sektoru održavajući šifarsku vezu sa II, III i V pom. obal. sektorom, starim Trogirom i istočnim i zapadnim Biokovom. I na ovim vezama koristili smo raznoznačnu šifru sa maskiranim tablicama. Na nekim od njih saobraćaj je bio dosta velik, dok su neke »radile« samo povremeno.

Sa mnom je, kao drugi šifrer, radila Lenka Nejasnić. Pošto je bilo teško dostavljati maskirne tablice-a naročito za pojedine jedinice, istu smo koristili i prelazili po dva puta. Ovo se naročito ispoljavalo na vezama sa isturenim stanicama u Istri.

Sijećam se da smo jednog dana, juna meseca 1944. godine, isplovili sa Visa sa tri naoružana broda i to: NB-8 »KORNAT«, NB-3, »JADRAN« i NB-13, talijanska koča. Od naoružanja imali smo 4 topa protukolca od 40 mm, više PA »Breda« od 20 mm i nekoliko mitraljeza »Breda« od 12 mm. Zadatak je bio da postavimo zasjedu njemačkim torpednim čamcima koji su jedne večeri isplovljavali iz Rogoznice za Marinu, a druge večeri obrnuto. Čekali smo ih kod svetionika Mulo, ali pošto je te noći puhao jak vetar, Njemci nisu isplovili. Kako se Njemci nisu pojavili, mi smo krenuli za Paklene otoke i, u uvali Palmižana, predanuli.

Drugu noć postavili smo zasedu na rtu Lovište na Peljećsu iza svetionika alini te noći neprijatelj nije naišao, pa smo, u ranim jutarnjim satima, isplovili za Ščedro i tu predanih. Toga dana desio se kvar na motoru NB-3 »JADRAN«, tako da je on u toku noći otplovio za Vis, a mi, sa ostala dva broda, za Lastovo.

Sutradan u večer postavili smo ponovo zasjedu na Pelješcu, kod Trstenika. U toku sledećeg dana dobili smo putem telegrama naređenje da se vratimo na Vis, jer saveznici preuzimaju zadatke postavljanja zasjeda kod Lirice, na Pelješcu. Oni su, zaista, već te noći postavili zasjedu i potopili jednu neprijateljsku trabakulu. Mi smo se te iste noći vraćali na Vis.

U toku izvršavanja ovih zadataka, naši su brodovi održavali međusobne veze pomoću toki-voki stanica. U toku vožnje i zasjede bili smo na stalnom prijemu. Za vezu sa pretpostavljenom komandom imali smo radio-stanicu SCR koja se odlično čula. Mi, tada, nismo »održavali« radio-ćutanje, već smo govorili što smo više mogli jer nismo bili svesni da nas neprijatelj sluša i da mu veći promet naših telegrama omogućava lakše dekriptiranje.

Kad su jedinice sa Visa krenuli u oslobođene teritorije Dalmacije i dalje, prije oslobođenja Splita, jedan dio štaba IV pom. obalnog sektora prešao je na Brač, kako bi bio bliže Splitu i, kad se on oslobodi, da što prije uđe u grad. Sa ovom grupom i sa svim šifarskim dokumentima krenula je kao šifrer Lenka Bilać. Meni je ostavljena šifra 10x10 čiji je ključ za ispisivanje slova abecede u tablici bio: PJESKOVITA. Ključ šifre predstavljali su brojevi koji su bili ispisani sa leve i gornje strane tablice - kvadrata 10x10. Bila je to šifra proste zamene sa uništenom frekvencijom. U pravilu šifrovanja glasilo je da se ne uzima uvek ista zarhena za jedno slovo, već da se svaki puta uzima druga, koliko to šifra omogućuje. Ključ šifre smo menjali svaki dan, a ponekad-i dva puta u toku dana. Telegram kojim je javljeno da su jedinice 26. divizije oslovodile Split bio je šifrovan šifrom čiji je ključ za ispisivanje slova abecede u tablici bio »PJESKOVITA«.

Kad je oslobođen Split, štab IV pom. obalnog sektora, koji je bio na Braču, prešao je u Split. Ja sam tada, sa radiotelegrafistom Miroslavom Marendić, njegovim pomoćnikom Periskom iz Istre i kurirom Lukom iz Splita, bio dodeljen eskadrili naših aviona (»Spitfajera«) koji su se nalazili na aerodromu na Visu. Sa radio stanicom bili smo smešteni u Marine Zemlje. Vezu smo održavali sa Komandom mornarice NOVJ i štabom IV pom. obalnog sektora. Telegramima su uglavnom tražene podrške naših jedinica u oslobođenju Dalmacije.

Ovdje smo ostali sve dok avio-jedinica nije otišla za Beograd. Neko vrijeme smo davali podatke o neprijatelju i engleskim avijatičarima.

Mi smo i dalje ostali na Visu i radili smo za potrebe Mornaričke stanice na Visu i jedinica 8. korpusa koje su ostale još na Visu. Vezu smo održavali sa komandom mornarice i štabom IV pom. obalnog sektora. U radu smo koristili maskirne tablice i raznoznačnu šifru.

Sa Visa ja sam bio pozvan, koncem decembra 1944. godine, u Komandu Mornarice, odatle, sa telegrafistom Marendićem, upućen sam preko Italije u Beograd, na rad u novoformirano Odeljenje za mornaricu GŠ JA. Iz Beograda održavali smo vezu sa Komandom Ratne mornarice i Tiranom, a trebalo je da uspostavimo vezu i sa Solunom ali-do toga nije došlo. Dokumenta sa kojima smo radili bila su raznoznačna šifra i maskirne tablice. Promet telegrama je bio veoma velik, tako da smo radili danonoćno. Oslobođenje zemlje dočekao sam kao šifrer u Beogradu.

Blagoje Lozica

RADIO-CENTAR PRI ŠTABU 11. KORPUSA

Na radio-telegrafski kurs došla sam iz 4. brigade 13. divizije u rujnu 1943. godine. Kurs je trajao 3 mjeseca, a održavao se u Otočcu. Mislim daje to bila zgrada gimnazije. Sjećam se par nastavnika. Jedan je bio Frgačić, koji nam je predavao telegrafiju, zatim Maričić i jedan drug Slovenac, koji nam je predavao elektrotehniku. Tokom kursa nismo imali nikakva pomagala osim tastera i zujala pomoću kojega smo učili kucati. Dok nismo došli u jedinice, mi nismo znali kako izgleda radio-stanica.

Sjećam se da smo naporno učili i radili. Na kraju nastave, zadjnjih pet minuta bili su nam najdraži, svi smo skupa pjevali. To je bilo redovno svakoga dana. Pošto smo bili, uglavnom, bosi, odnosno slabo obuveni, a bila je zima, slijedovali smo talijanske visoke cipele sa drvenim đonom, tako da smo se dobro čuli kud god smo se kretali.

Pošto je neprijatelj nadirao prema Otočcu, tečaj smo nastavili u Vrhovinama, također u nekoj školi, mislim da je posle nas srušena, jer iako sam par puta prošla kroz Vrhovine, nisam je našla.

Bila je oštra zima 1943/44. Nismo imali hrane tako da jedno vrijeme nismo čak ni nastavu održavali. Svi smo bili iznemogli. Kad smo vidjeli da nema hrane niotkuda, javili su se dobrovoljci, koji je trebalo da idu po kukuruzno brašno u Babin Potok. Bila je straša vejavica, tako da smo se držali jedan za drugog dok smo išli preko čistina. Snježne iglice su nam šibale u lice i jedva smo uspjeli doći do mlina. Utrpali smo brašno u rance, koliko je tko mogao nositi, a na povratku, u jednom selu, čekale su nas omladinke sa već vrućom vodom, skuhale nam kašu, najeli smo se i zatim smo krenuli za Vrhovine.

Svakog smo dana dobijali kuhano kukuruzno brašno i to samo po jednu šefalku - kutlaču.

Po završetku kursa, došla sam u Crnu Vlast. Tamo je bio štab 11. korpusa. Dodeljena sam na rad kod jedne moje drugarice, koja je prije mene završila telegrafski kurs. Mirjana je već samostalno radila na jednoj maloj »kofer« stanici. Bila sam iznenađena, jer prvi put sam ugledala radio-stanicu. Ta radio-stanica je imala malu pužić-slušalicu. Sjećam se, kada sam je prvi put stavila u uho, bila sam strahovito razočarana, jer dok sam na kursu slušala samo zujalicu, sada je u eteru bilo desetak signala. Trebalo je vremena dok sam uhvatila onaj pravi, tj. našu stanicu. Nakon 15-tak dana radila sam samostalno.

Selili smo se iz kraja u kraj, kao i sve naše jedinice. Kada sam došla u korpus, imali smo dvije radio-stanice, a s vremenom smo dobili još dvije, tako da ih je bilo četiri. Dolazili su mladi telegrafisti, a ja sam bila šef radio-centra. Na četiri stanice bilo nas je 11 telegrafista.

Za vrijeme boravka u Korenici održali smo takmičenje radiotelegrafista. To je bilo povodom Dana Crvene Armije. Najbolji je bio Franković Milan (Frane).

Napajanje stanica vršili smo pomoću akumulatora, a akumulatore smo punili pomoću agregata. Jednog dana, bilo je to na Padalištu, bili smo opkoljeni, palo je naređenje da sve stanice zakopamo. Cak smo i porcije morali ostaviti, kako bi se nečuno mogli izvući iz obruča. Kada smo svi već bili na sigurnom mjestu, neprijatlej je napao na Padalište - međutim, prekasno.

Drugog dana smo se vratili, iskopali radio-stanice i sve ostalo što smo morali ostaviti.

U svom sastavu imali smo i »mule«, bez njih ne bismo mogli prenositi akumulatore i agregat. Stanice smo, uglavnom, nosili pa leđima uz ranac i drugu opremu.

Bila je noć kada smo se prebacili preko Krbavskog polja, mjesečina. Morali smo preći preko jednog potočića. Išli smo u koloni - cijeli štab 11. korpusa.

Ceta za vezu, u kojoj smo se i mi nalazili, bila je posljednja. Sve su mule natovarene opremom prešle nekako preko potoka, ali jedna nikako da pređe. Kolona je išla naprijed, bila je tišina, okolo nas su kružili neprijateljski tenkovi. Ja sam ostala da pomognem, da nekako »udobrovoljim« mulu da i ona pređe preko potoka, ali mula nikako da prijeđe. Sjetila sam se nečega, skinula šinjel i prebacila ga muli preko glave. Mula je krenula i mi smo uz pomoć dežurnog oficira uspjeli stići našu kolonu.

Kad smo iz Like krenuli za Gorski kotar, morali smo redovno održavati vezu sa jedinicama u Gorskom kotaru. Stali bismo za nekoliko minuta, drugovi bi postavili antenu, najčešće na drvo, raspakovali radio-stanicu i održavali vezu. Bili smo mnogo umorni kada smo stigli u Plavču Dragu kraj Plaškog. To smo se zaustavili. Bila je to zadnja stanica prije prijelaza preko Kapele.

Pošto su svi legli i zaspali, ja sam, kao šef, bila zadužena da dežuram i u određeno vrijeme održim vezu, koja je bila mnogo važna za naš dalji pokret. Sjela sam pored radio-stanice i čekala vrijeme za vezu. Međutim, pošto sam bila, zaista, mnogo umorna, zaspala sam i, kada sam se trgnula, bilo je već sve kasno, vezu nisam uspjela održati. Dobili smo naređenje za pokret. U međuvremenu Dimitrije Vojvodić (Zeko), načelnik štaba korpusa, došao je do mene i pitao me kad imam vezu sa Gorskim kotarom. Rekla sam mu da je imamo za 5 minuta i tako smo opet, u roku tih 5 minuta, skinuli radio-stanicu, montirali antenu i samo što sam je dotjerala, već sam primila depešu, koja je nosila oznaku DDD. Bili smo obaviješteni da nas neprijatelj čeka u zasjedi. Dalji pokret bio je za izvjesno vrijeme odgođen.

Kada je 11. korpus bio u s. Uvalici, gdje je bilo nekoliko kuća u koje sm ose smejstili sa svojim radio-stanicama, čuli smo jednog dana zvuke aviona. Izišli smo da vidimo čiji su. To su bile štuke, bilo ih je sedam. Štuke su se postavile u krug, a pošto su kuće bile na čistini, njihovi piloti imali su dobar pregled. Izdato je naređenje da se skonimo u podrume. Pokupili smo što je tko stigao i sklonili se u štagalj među krave. Nastalo je bombardovanje i mitraljiranje. Bombe su padale svuda oko nas, sve su se kuće naherile od zračnog pritiska, a nijedna bomba nije direktno pala na kuću. Jedna drugarica, telefonistiknja, znam da je bila iz Delnica, pokušala je bježati i tako je poginula. Kada su avioni otišli, izašli smo iz skrovišta, uspjeli smo pokupiti stvari što su nam ostale i stići do šume. Avioni su nas često napadali, mitraljirali, a najgore je bilo dok smo čekali u koloni po jedan za ručak. Jednom su mitraljezom probušili kazan i naš je ručak iscurio.

Za vrijeme napada na Drvar mi smo bili na Bijelim Potocima, na Plješivici, Pošto je bila i u Lici ofanziva, morali smo otići gore, u brda, gdje smo se dosta dugo zadržali. Sav narod ispod Plješivice bio je, također, s nama. Hrane ništa,

I

niotkuda nije stizala. Menije jednom, dok sam radila, primala depešu, pozlilo. Nisam mogla pratiti druga koji je sa mnom imao vezu. Mirjana je brzo priskočila u pomoć, stavila slušalice i nastavila sa primanjem depeše.

Naši su pronašli zemunicu sa konzerviranom tuninom, tako da smo nekoliko narednih dana dobijali po 2 žlice tunine i to je bilo sve. Priloga i kruha nije bilo. Bili smo žedni, pili smo vodu iz potoka. Iznad nas je bila bolnica. Drugarica Vera, iz Krasice, telefonistkinja u korpusu, nagovorila nas da idemo do bolnice, da ona ima tamo jednog poznatog mesara i da ćemo mi, dok on kolje stoku za bolnicu, uhvatiti krv, skuhati je i pojesti. Bilo je to odvratno jesti, jer nismo imali soli. Bolji su bili puhovi, koje su drugovi hvatali po šumi i pekli na vatri, pa smo malo i mi dobili.

Bila je večer kada smo čekali avione, koji je trebalo da bace hranu. Bili su to savezнički iz Barija. Vatre su bile zapaljene u rasporedu, kako je bilo dogovoreno. Svi smo očekivali pojavu zvuka motora i »sanjali« o punoj porciji riže. Pri štabu korpusa se nalazila savezнička vojna misija. Imali su svoje radio-stanice, preko kojih su održavali vezu. Avioni su zaista došli, jedno vrijeme su kružili iznad nas i otišli, hranu nisu bacili, navodno ugovoreni znaci nisu bili u redu. Drugog dana su ponovo došli i pomoću padobrana bacali mnogo paketa. Padobrani su, uglavnom, ostali da vise u šumi. Svi drugovi koji su bili slobodni, išli su u potragu za paketima. Materijal koji su bacili bio je namenjen prvenstveno bolnici, no mi smo za ručak ipak imali rižu. Bio je to odličan ručak. Ja i Marija smo, također, otišle u šumu ne bi li gdje što god našle. I stvarno, naišle smo na jedan padobran sa paketom. Penjale smo se na drvo i mogu reći, onako gladne, očekivale smo da naiđemo na neki otvoreni paket pun čokolade i da se pošteno najedemo. Međutim, paket koji smo našle bio je zatvoren, pri padu je ostao neoštećen. Dugo smo razmišljalje šta da radimo, da li da ga otvorimo i ako je nešto drugo u njemu, da makar malo uzmemo i utolimo glad. Bile smo zaista gladne. Međutim, ipak smo odlučile da ga predamo nedirnutog. Kada smo paket odnele intendantu 11. korpusa, on gaje otvorio, u njemu su bile konzerve sa sardinama. Da smo nekim slučajem i otvorile paket, ostale bismo gladne, jer kjučeva za otvaranje konzervi nije bilo.

Sačuvala sam u svojoj arhivi, ako to mogu tako da nazovem spisak ljudstva koje je radilo u centru - po stanicama. Podaci se odnose na kraj 1944. i početak 1945. godine.

Šef stanice br. 1. Franković Milan; Telegrafisti: Semenčić Mete, Jandreško Vinko, Čupurdija Grozdana, Maslaj Ivan, Pavlica Mane.

Šef stanice br. 2: Jurković Berislav; Telegrafisti: Starčević Ivan, Končar Smiljka, Štiglić Stanko, Bjegović Branko, Rakić Rudi.

Sef stanice br. 3: Antić Nikola; Telegrafisti: Lukež Josip, Rapaić Bude, Opsenica Smiljka. Marović Ilija.

TELEGRAFISTI 11. KORPUSA

Red br.	Prezime i ime	C in	Dužnost	Sposobnost	
				kucanja	primanja
1.	Manestar Marija (Nakarada)	st. vodnik	šef. radio centra		
2.	Franković Milan	ml. vodnik	šef st. br. 1.	5	5
3.	Jurković Berislav	vodnik	delegat st. br. 1	5	5
4.	Antić Nikola	ml. vodnik	šef st. br. 1	5	5
5.	Štiglić Stanko	borac	RTG st. br. 2	4	4
6.	Lukež Josip	”	RTG st. br. 2	3/4	3/4
7.	Končar Smiljka	desetar	RTG st. br. 2	3	3

Red br.	Prezime i ime	Ć i n	Dužnost	Sposobnost	
				kucanja	primanja
8.	Starčević Ivan	st. vodnik	šef st. br. 3	3/4	3/4
9.	Cupurdija Grozdana	borac	RTG st. br. 3	3	3
10.	Rapaić Bude	vodnik	RTG st. br. 3	2/3	3
11.	Bjegović Branko	”	šef st. br. 4	2	2
12	Opsenica Smilja	borac	RTG st. br. 4	3/4	3/4
13.	Maslaj Ivan	”	RTG st. br. 4	3	4
14.	Jadreško Vinko	”	RTG st. br. 1	5	5

Marija Manester

RADIO-VEZA OD BIOKOVA DO OSLOBOĐENJA

PRVI PRIMO-PREDAJNI RADIO-UREĐAJ NA BIOKOVU

Po naređenju štaba Dalmatinskih partizanskih odreda, Čedo i Sveto Perić iz Splita, u aprilu 1943. godine, pristupili su izgradnji prvog primo-predajnog radio uređaja u selu Podgori ispod Biokova. Materijal potreban za izgradnju ovog, a kasnije i ostalih radio uređaja dobijen je tajnim kanalima (po vezi) iz Splita. Radio-uređaj je bio smešten u kutiji pogodnoj za nošenje na leđima.

Za pogon uređaja služio je vibratorski pretvarač smešten u posebnoj drvenoj kutiji. Kutija je imala kajiš, pa je mogla da se nosi preko ramena. Vibratorski pretvarač se napajao iz akumulatora od 12 V. Izgradnja ovog RU vršena je sa najnužnijim instrumentima, i isključivo ručno.

Poseban problem bio je ispitivanje dometa RU. Po odobrenju nadležnih organa u štabu, radio-telegrafista se poslužio podacima sa kojima je raspolagao i ovo ispitivanje je izvršio u radio-mrežama Pavelićevog domobranstva. Iskoristivši pozivni znak garnizona radiostanice Sarajevo, uspostavljena je radio-veza sa garnizonom Zagreb. Jačina signala u Zagrebu je bila 4. Drugog dana je uspostavljena radio-veza sa radio-stanicorl*! Sarajevo, pomoću radio-podataka radio-stanice Zagreb. To se moglo učiniti jer su sve radio-stanice u mreži radile najednom talasu. Pre uspostave radio-veze izvršeno je svođenje na opštem radnom talasu. O rezultatima ispitivanja odmah je izvešten štab odreda.

Odmah posle ovog ispitivanja, štab odreda je izvršio marš u rejonu planine Mosora, u selo Sitno, i sa njima je krenuo radio-telegrafista sa radio-stanicom. Maršruta štaba odreda je prolazila preko oslobođene i neoslobođene teritorije. Preko oslobođenje teritorije primo-predajni radio-uređaj transportovan je na mazgama ili magarcima, a preko neoslobođene teritorije nosili su je radio-telegrafista i kuriri štaba odreda.

PRVA RADIO-VEZA BIOKOVO-MOSOR

Posle uspešnog posla sa prvim, Čedo i Sveto pristupili su izgradnji i drugog RU, koji je bio sličan prvom. Odmah potom upućeni su kurirskom vezom podaci za rad (uspostavu i održavanje radio-veze) štabu Biokovskog partizanskog odreda.

U to vreme maja 1943., u Biokovski partizanski odred stigao je i Zvonko Bezinović takođe radio-telegrafista i odmah se pristupilo uspostavi radio-veze. Cini mi se da smo 2 do 3 dana uzastopno pokušavali uspostaviti vezu, ali svi pokušaji su ostali bez rezultata. Tek četvrtog dana, kada je promenjena mesta postavljanja radio-stanice, veza je odmah uspostavljena i održavana je povremeno, sve dok su akumulatori bili puni. Posle toga veza je prekinuta jer nismo imali mogućnosti da akumulator redovno punimo. Ovo smo rešavali na taj način što smo prazan akumulator slali u okupirani Split. Dotur akumulatora sa Mosora u Split i iz Splita na Mosor bio je vrlo težak, zbog stroge kontrole okupatora - Italijana. Posle izvesnog vremena štab odreda se prebacio sa Mosora na planinu Moseć, tačnije u selo Brštanovo. Transport radio-stanice obavljen je i ovom prilikom pomoću konja.

PRVA RADIO-VEZA GLAVNOG ŠTABA HRVATSKE SA ŠTABOM DALMATINSKIH PARTIZANSKIH ODREDA

Po dolasku u Brštanovo uspostavljene su bolje veze sa Splitom. Iz Splita smo dobili i više akumulatora, a i jedan generator, ali generatorom su se akumulatori mogli puniti samo malom snagom. Sem toga generator je pokretan pomoću pedala. Punjenje akumulatora osim radio-telegrafiste vršili su i kuriri pri štabu odreda. To je bio prilično naporan posao. Valja napomenuti daje za 1-2 časa rada na RU, trebalo sav dan vrteti generator za punjenje akumulatora.

Posle izvesnog vremena provedenih u Brštanovu, kuriri iz Glavnog štaba Hrvatske doneli su plan radio-veza, radio uspostave veze sa Glavnim štabom. Tu vezu nije bilo moguće uspostaviti prvog dana zbog slabe čujnosti. Naime, radio-prijemnik je bio obični koncertni prijemnik sa ugrađenim II heterodinom. Naveče kada je čujnost bila znatno bolja, uspostavljena je veza sa radio-stanicom GŠH ali je bila vrlo nesigurna. Zbog toga nam je GŠH poslao jednu malu špijunsku radio-stanicu, koju smo primili u selu Vrlici, gde se u to vreme nalazio štab Dalmatinskih partizanskih odreda.

PONOVNO FORMIRANJE 4. OPERATIVNE ZONE I RADIO-VEZA SA VRHOVNIM ŠTABOM

Po povratku Vicka Krstulovića sa izvesnim brojem rukovidilaca i boraca iz pete neprijateljske ofanzive, ponovno je oformljena 4. operativna zona u širem rejonu Vrlika. Navedena grupa je donela i jedan radio uređaj SET-19 koji je bačen iz aviona od strane saveznika. Ova grupa je donela i plan rada za vezu sa Vrhovnim štabom. Radio-telegrafista, međutim, nije bio dovoljno obučen u rukovanju sa radio-stanicom, ali se vrlo brzo osposobio. Neposredno posle toga uspostavljena je veza sa Vrhovnim štabom, kao i sa GŠH. Ove radio-veze su funkcionisale sve do kraja rata, s tim što je veza sa GŠH ukinuta posle formiranja 8. korpusa - 5. ili 7. oktobra 1943. godine.

KAPITULACIJA ITALIJE I USPOSTAVA RADIO-VEZE SA 1. PROLETERSKOM DIVIZIJOM

Posle kapitulacije Italije, štab 4. operativne zone se iz rejona Vrlike prebacio u rejon sela Stari Kašteli (7. septembra 1943. godine) i iz tog rejona je rukovodio borbenim dejstvima partizanskih jedinica i 9. udarnom divizijom. U tom periodu u širem rejonu Splita dolazi do zajedničkog rasporeda komandnih mesta 1. proleterske divizije i 4. operativne zone jer i 1. proleterska divizija brani Split. Tom prilikom su izrađeni planovi rada za radio-vezu između 1. proleterske divizije i 4. operativne zone i do međusobne razmene šifre. Po odvajanju komandnih mes-

ta, radio-veza je odmah uspostavljena i održavana je sve dok su operativni razlozi to zahtevali. Ovde treba napomenuti daje ova ista veza po formiranju korpusa služila za vezu između 1. i 8. korpusa.

Prilikom kapitulacije Italije iz ratnog plena dobijen je agregat »Kondor« za punjenje akumulatora. On je uspešno punio akumulatore za pogon radio-uređaja.

USPOSTAVA RADIO-VEZE SA 9, 19, 20. i 26. DIVIZIJOM I SA 5. KORPUSOM

Pre zauzimanja Splita i rejona oko njega od strane Nemaca, štab 4. operativne zone se premestio u rejon planine Svilaja, a odatle u rejon planine Dinare (Vrdovo) gde je ostao nekoliko dana. Posle oslobođenja Livna stiže u rejon Livna. Pre polaska na marš upozoreni su da se radio-veza neće održavati. Redovno se ugovaralo novo vreme rada.

Po dolasku štaba 4. operativne zone u rejon Livna i dalje su se održavale do tada predviđene veze. Neposredno posle toga dolazi do ukidanja štaba 4. operativne zone i do formiranja 8. korpusa.

Posle formiranja 8. korpusa, a po završetku kursa za vezu u GŠH, u Livno dolazi prvi načelnik odseka veze, Pero Gulan. Tada je uspostavljena radio-veza sa 9. divizijom, nešto kasnije sa 20. divizijom, a još kasnije sa komandom Mornarice, 19. i 26. divizijom.

Nakon zauzimanja Livna od strane Nemaca, a posle tragične smrti Ive Lole-Ribara na Glamočkom polju, štab 8. korpusa se premešta u rejon Glamoča, posle toga u rejon sela Rore, a zatim u selo Velica i Malo Tičevo. Iz tog rejona uspostavlja se radio-veza i sa 5. bosanskim korpusom.

U rejonu Velikog i Malog Tičeva od Vrhovnog štaba 8. korpus dobija jedan radio-uređaj B-II i na taj način se sve radio-veze održavaju sa dva RU. Štab 8. korpusa u tom vremenu, dodeljuje radio-centru jednog kurira raznosača telegrama.

RADIO-TELEGRAFSKI KURS PRI ŠTABU 8. KORPUSA

Neposredno pre desanta na Drvar bombardovan je rejon rasporeda komande mesta 8. korpusa (V. Tičevo). Tom prilikom, teže je oštećen jedan radio-uređaj, pa je sve do tada održavanje radio-veze preuzela posluga neoštećenog uređaja.

Za vreme desanta na Drvar i neposredno posle toga, usled izvođenja borbenih dejstava od strane Nemaca, štab 8. korpusa sa jedinicama 9. divizije odstupa u pravcu planine Jadovnik. Zbog kritične situacije u tom rejonu, po naređenju nadležnih organa dolazi do skrivanja radio-uređaja. Neposredno po završetku borbenih dejstava i vraćanja štaba 8. korpusa u rejon Malog Tičeva, upućena je grupa radio-telegrafista u rejon Jadovnika, radi pronalaženja skrivenih radio-uređaja. Na putu u Jadovnik grupa susreće brigadu 9. divizije i konstatuje, daje neke uređaje pronašla ova brigada. Grupa i pored toga, nastavlja put i pronalazi i ostali materijal koji je bio skriven. Brigada koja je našla skrivene uređaje ^{lst}e je predala štabu korpusa. Posle toga radio-veze se ponovo normalizuju. U toi$_n$ vremenu dolazi do uspostave radio-veze sa bazom u Bariju (Italija). Istovremeno u štab 8. korpusa dolazi za načelnika odseka veze Veljko Matičević, koji organizuje radio-telegrafski kurs.

Kurs su završila 32 kursista. Od toga je bilo približno pola omladinaca, a pcla omladinki. Kurs je završio rad u selu Kaštel Lukšiću. Svi kursisti su upućeni u Jedinice, gde su ih već čekali radio-uređaji SCR-284A, dobijeni od saveznika.

Na tom kursu su izučavani svi predmeti: elektro-tehnika, prijem na sluh i kucanje na tasteru i radio-saobraćajna pravila. Nastavnik na kursu je bio Zvonko Jurković i još dva brata iz Kaštel Starog, čijih se imena ne mogu setiti (jedan je bio profesor, a drugi inžinjer). Na kursu se radilo i po 10 časova dnevno.

Po dolasku štaba 8. korpusa u Kaštel Lukšiću i dobijanju nekoliko uređaja SCR-284A i potrebnog broja radio-telegrafista dolazi do reorganizacije u održavanju radio-veze. Naime, formira se radio-centar koji je radio po metodu samostalnih stanica.

U to vreme dolazi i do oformljenja Odseka veze 8. korpusa sledećeg sastava: načelnik Odseka Veljko Matičević i pomoćnici: Dinko Pivalica, Petar Gulan i Lovro Maričić.

Po završetku kninske operacije štab 8. korpusa je prebačen u rejon Knina, odakle je rukovodio borbenim dejstvima. U rejonu Knina, radio-centar je bio postavljen po metodu samostalnih stanica i već tada je svaka stanica imala svoga kurira raznosača.

RADIO-VEZA U MOSTARSKOJ OPERACIJI

Za izvođenje mostarske operacije izvršeno je premeštanje komandnog mjesta 8. korpusa iz rejona Knina u rejon Imotskog. Stab 8. korpusa a sa njim i sve radio-stanice transportovani su kamionima. Marš-ruta je bila sledeća: Knin, Drniš, Šibenik, Split, Omiš i Imotski. U rejonu Splita dat je odmor.

I u rejonu Imotskog radio-centar je razmešten po metodu samostalnih stanica. Pored radio-veze sa Vrhovnim štabom, 1. i 5. korpusom kao i sa potčinjenim jedinicama (9, 19, 20. i 26. divizije, artiljerijskom i tenkovskom brigadom) za ovu operaciju organizovana je i uspostavljena veza sa 29. hercegovačkom divizijom. Po zauzimanju Mostara premešten je KM 8. korpusa u rejon Mostara. U Mostaru je zaplenjeno dosta linijskog materijala, kao ijedan RU od 200 W, koji je kasnije upotrebljen u rejonu Kraljevice za predaju Tanjugovih agencijskih vesti. Posle toga je upućen u sastav radio-centra vlade Hrvatske.

Posle zauzimanja Mostara, štab 8. korpusa je ponovo prešao u rejon Knina odakle je održavana rdio-veza sa svim potčinjenim jedinicama, osim sa 29. hercegovačko divizijom koja je posle mostarske operacije izašla iz sastava 8. korpusa. Premeštenje radio-centra od rejona Mostara do Knina izvršeno je vozilima, bez održavanja radio-veze u toku pokreta. O tome su blagovremeno bili obavešteni svi učesnici.

RADIO-VEZA U 4. ARMIJI

Četvrta armija je formirana 1. marta 1945. godine. U njen sastav su ušli 11. i 7. a nešto kasnije i 9. korpus, pa je sa ovim jedinicama uspostvljena radio-veza. Zbog povećanog broja radio-veza, radio-centru je dodeljena još jedna radio-stanica, koja je delimično rasteretila ostale. I u rejonu Knina radiostanice su radile po metodu samostalnih stanica. Punjenje akumulatora vršeno je u akumulatorskoj stanici koja je u to vreme formirana u rejonu Knina.

U sklopu završnih operacija 2. armija je dobila zadatak da razbije neprijateljski front između gornjeg toka Une i mora, prođe kroz Liku, Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Istru i izbije na Soču. U toku izvršenja ovog zadatka KM 4. armije je četiri puta premešteno i to: u rejon Gospića, Otočca, Novog Vinodola i Kraljevice. U tom periodu organizovana je i dežurna radio-služba i prvi put je određena radio-stanica za vezu komandanta armije.

Radio-veza za potrebe komandanta održavana je sa RU SCR-284A, koja je bila montirana na vozilu (kapiten). Ova radio-stanica imala je jednog poslužioca i kretala se neposredno iza kola u kojima je bio komandant. Prvi put je ovo primenjeno sa KM 4. armije iz rejona Kraljevice.

U to vreme, u sastavu radio-centra 4. armije bilo je 5 radio-stanica. Sve su radile po metodu samostalnih radio-stanica. Tada je već postojala telefonska veza između svih radio-stanica u sastavu radio-centra.

Lovro Maričić

BIO SAM NAČELNIK TELEFONSKE CENTRALE NA VISU

Nalazio sam se na dužnosti kurira u štabu RM od 1. decembra 1943. do konca januara 1944. godine u Hvaru, a zatim u štabu RM u mjestu Podhum na otoku Visu do negdje 1. marta 1944. kada sam određen da se kao telefonista obučim za rad na telefonskoj centrali.

Na telefonskoj centrali u štabu RM radio sam samo nekoliko dana, jer sam bio raspoređen na rad kao šef telefonske centrale u mjestu Podselje na otoku Visu.

Telefonska centrala u štabu RM i ona u Podselju pripadale su četi za vezu pri štabu RM. Komandir čete za vezu bio je Vinko Dujmić. Obe telefonske centrale bile su poljskog tipa, talijanskog porijekla od 10 brojeva.

Na centrali u Podselju sa mnom su radila još dva druga, sjećam se daje jednom bilo ime Nikola, bio je iz Milne na otoku Braču, a drugi je bio iz Jelse, sa otoka Hvara ali se njegovog imena ne sjećam. Znam da su oba druga bili prije rata poštanski službenici.

Telefonska centrala u Podselju bila je direktnim linijama povezana sa štabom RM koji se tada nalazio u Boroviku, sa odsjekom za pomorski saobraćaj štaba RM koji se nalazio u mjestu Vis, sa štabom 26. divizije i sa štabom 1. proleterske dalmatinske brigade. Divizija se nalazila u Boroviku, a brigada u Podselju, gdje se nalazija i telefonska centrala. Imali smo i direktnu vezu sa izvidnim stanicama koje su bile postavljene na otoku Visu i to: Izvidna stanica Hum, Ključna i Stončica. Stanice su imale zadatak da osmatraju rejone oko otoka Visa.

Zadatak naše telefonske centrale bio je da sakuplja podatke od izvidnih stanica i dostavlja ih štabu RM, Odsjeku za pomorski saobraćaj štaba RM, štabu 26. divizije i štabu 1. proleterske dalmatinske brigade.

Dežurstvo na telefonskoj centrali bilo je danonoćno, a mi smo dežurali u smenama. Dežurni telefonista na centrali nije smio skinuti slušalice sa ušiju za sve vrijeme svoga dežurstva, a ono je trajalo četiri sata.

Mjesto Podselje, na otoku Visu, bilo je, kako je to tada zamišljeno, kao TT čvorište, ne samo za naše jedinice, već i za jedinice saveznika koji su bili stacionirani na otoku Visu. Podselje se nalazi na centralnom djelu otoka Visa i na dominirajućoj koti, naročito u odnosu na polje u kom se nalazio aerodrom. Smatram daje ovo mjesto predstavljalo otpornu tačku i u smislu odbrane otoka Visa, pa daje zato i bilo sjedište štaba a i glavnih snaga 1. proleterske dalmatinske brigade. Ovdje su bile stancionirane i dosta jake snage engleske vojske i jaka protuavionska odbrana. Mjesto Podselje bilo je bombardovano iz zraka, a naročito u noći 11. maja 1944. godine, kada se računalo, da je na to mjesto, od svega desetak kuća, palo oko 60 teških avionskih bombi.

Na našu sreću ni te noći nije pogođena kuća u kojoj je bila naša telefonska centrala. Ali ako nije bila pogođena centrala, ostali smo bez i jedne veze, sve su linije bile iskidane, ne samo naše, već i sve savezničke. Preko sela Podselja išlo je ninogo linija i sve je to bilo isprekidano i izmješano tako da bismo se vrlo teško orijentirali i teško došli do naših linija kada bi to trebalo opravljati. Zato sam dok se još bombardovanje nije ni stišalo, sa drugom Nikom, otišao van naselja [1] poljskim telefonom kontrolirao naše linije. Odatle sam, poljskim telefonom, uspostavio vezu sa svim učesnicima koji su bili vezani na našu centralu i obavjestio ih da ću poduzeti sve mjere da se veza brzo uspostavi. Još u tako privremenom stupanju u vezu sa izvidnim stanicama, one su me izvještavale da se na.moru, oko otoka, vidi dosta svjetala. Ovo je smatrano velikom opasnošću i da ne bi poslije ovako teškog bombardovanja došlo do invazije Nijemaca na otok, žurio sam da što brže uspostavim sve veze. Da tražim mjesta gdje su linije prekinute, smatrao sam da ću mnogo vremena izgubiti. Obratio sam se za pomoć štabu 1. proleterske dalmatinske brigade. Zatražio sam dva vojnika-vezista i dva koluta žice i obećao da će veza biti brzo uspostavljena. Mojem traženju bilo.je odmah udo-

voljeno. Otišli smo van naselja i na sve naše pokidane linije nadovezali smo novu žicu i vukli do centrale i tako na najbrži mogući način uspostavili sve veze.

Prvu vezu smo dali 1. proleterskoj dalmatinskoj brigadi i štabu 26. divizije, zatim izvidnim stanicama, što smo smatrali daje u ovoj situaciji bilo i najrealnije. Na taj smo način uspostavili sve veze u rekordnom vremenu. Sve ovo nije trajalo više od 15 minuta. Centrala je za kratko vreme proradila na svim vezama. Pošto je centrala proradila, javio sam se svom komandiru čete Vinku Dujmić i podneo mu raport o svemu što sam uradio. Vinko Dujmić mi je rekao da se komandant Josip Cerni interesovao što je sa centralom u Podselju, jer je Podselje jako bombardovano, i da mu je on odgovorio: »U Podselju na centrali je Frane Mateljan i ako je ostao živ on će se brzo javiti«.

Nakon ovog bombardovanja otišao sam na referisanje u komandu čete i svom komandiru predložio da se centrala iz Podselja premjesti van naselja, u jednu poljsku kućicu, koja ne predstavlja nikakav cilj pri bombardovanju. Komandir Dujmić se složio, ali je smatrao to nemogućim jer nema žice - kabla. »Ti, ako možeš, snađi se i nabavi žicu!« Po povratku sa referisanja, otišao sam sa jednim telefonistom, drugi je morao da dežura na centrali, i sakupili smo dovoljno kabla, i to od linija koje su pripadale Englezima, a u bombardovanju su bile prekinute. Tako smo telefonsku centralu iz sela Podselje premjestili u poljsku kućicu, koja se iz vazduha nije primjećivala.

Ubrzo poslije toga, prekomandovan sam na rad na telefonsku centralu u štab RM, koji se tada nalazio u mjestu Borovik.

Kako je juna mjeseca 1944. na otok Vis došao Vrhovni štab NOV i POJ, to se štab RM preselio u mjesto Vis, a ova centrala u Boroviku pripala je Vrhovnom štabu. Još nekoliko dana sam ostao da radim na toj centrali, sada centrali Vrhovnog štaba, i sa još jednim drugom iz naše čete za vezu montirao sam telefone nekim članovima Vrhovnog štaba, generalu Velebitu i još nekim drugim.

Kada je došlo ljudstvo Vrhovnog štaba i od nas preuzelo telefonsku centralu, mi smo se preselili u mjesto Vis i nastavili sa radom u centrali štaba RM. Koncem juna 1944. bio sam upućen na šifrantski kurs.

Frane Mateljan

RATNI KURIR U BLATU

Poslije oslobađanja Blata na Korčuli, 23. travnja 1944. godine započinje moje aktivno osobno i samostalno sudjelovanje u NOP-u.

Na nagovor Marina Cetinića, moji roditelji pustiše me i ja postadoh kurir u Kotarskom komitetu za Korčulu i Lastovo. Ovaj je bio smješten u kući sobos-likara Joze Kosovića u današnjoj 90. ulici broj 36. Kuća je bila pogodna. Imala je dva normalna i regularna izlaza na 90. ulicu i preko Marinovića dvora na 96. ulicu, a preko terase i jednog uskog prolaza prema južnoj strani, mogao se čovjek neopazice izvući iz kuće i preko Malandrina dvora nestati periferijom Blata u šumu i makiju Vele Strane. Komanda otoka bila je također u 90. ulici u kući br. 29. Kotarski NOO za Korčulu i Lastovo bio je smješten u kući Andrijić-Malandrin Jerka, poviše 96. ulice. Ove dvije ustanove bile su legalne u Blatu. Imale su vojne stražare, dok Komitet nije. Vezu među njima održavali su kuriri. Kurir Kotarskog NOO omladinac Čafranko-Marinović Ive, donosio je i odnosio poštu i poruke samo do komiteta i natrag. Ja sam isto radio, ali samo do Komande otoka i natrag. Od Komande otoka do Kotarskog NOO istu funkciju vršio je vojni stražar. Poštu sam i poruke odnosio i donosio omladincu Zvenku Šeparoviću u Ko-

mandu otoka. Ovaj je radio i dežurao tokom dana na poljskom telefonu koji je, mislim, imao vezu s Velom Lukom i Grščicem. Iz Grščice je jednom noću u polasku, a druge noći u povratku, održavana veza pomoću ribarskog leuta s Lastovom, pa dalje s Visom i Vrhovnim štabom. S druge strane, ratni obavještajni

Eunkt-signal, važio je za sve obavještajne punktove u Blatu. Bio je to jedan ispaćeni hitac stražara-osmatrača na brdu Veli Učijak, pokraj crkvice Sv. Vida. Ovaj stražar-obavještajac, imao je organiziranu lančanu vizuelnu vezu duž otoka prema istoku, do samog grada Korčule, gdje su se još nalazile i poslije oslobođenja blata njemačke trupe. Naime, blato je poslije 23. travnja 1944. godine bilo, na neki način, poluoslobođeni teritorij. Nijemci su često, sve do blizu kraja 1944. duž otočke ceste motorizovanim snagama prodirali patrolno do Blata i Vele Luke, ali samo danju i nikada se nisu preko noći zadržavali, niti bili dva dana za redom. Organiziranog otpora nisu nigdje nalazili, jer su partizanske snage poslije borbe za Blato bile ponovno povučene na Lastovo, odnosno Vis. U Blatu je ostalo svega 20-tak oružanih osoba i ilegalaca u organima narodne vlasti, Partije i Komande.

Od datog signala, do dolaska Nijemaca, moglo je proći ne više od jednog sata. Za to vrijeme sve bi se kamifliralo, po unaprijed određenom planu. Ljudi bi, aktivni i stražari, napustili Blato i posakrivali se u okolnim šumama, u kojima je u to vrijeme uvijek boravio snažan partizanski odred pod komandom Ante Buškariola. Oni su se rijetko pojavljivali u Blatu, ali su uvijek bili kao neka nevidljiva straža nad Blatom, spremni da, u slučaju eventualnog iznenađenja, zaštite punktove NOP-a u Blatu. Inače, stalno su čuvali i organizirali veze prema Korčuli i Lastovu.

Ljudi koji su radili u Kotarskom NOO za Korčulu i Lastovo bili su mi nepoznati osim slijedećih: Markica Šoparović prof. Zoran Plaček prof. Stipe Šoparović, Antun Martinović Rovinjez, Marko Baničević i Frane Šale Mrdilo, Marinović-Čafranko Ive i Stipanović Dobrislav.

U Komandi otoka radili su (po sjećanju) slijedeći drugovi: Nikola Ivanović, Bore Marinović, jedna kuharica iz Vele Luke, Zvonko Šeparović, Gavranić Tudor Jija, Laus Matko Šoparović Buda, Marko Nadilo Buran, Cetinić-Tunjar Franko Fraka, Marinović Marko.

U Kotarskom komitetu za Korčulu i Lastovo nalazio sam se sam tokom dana, gotovo uvijek s omladinkom Mišicom a povremeno s drugom omladinkom Čobom. Grupno ili pojedinačno, sjećam se, dolazili su (nekompletna sjećanja); Marin Cetinić Bonasera, Ante Cetinić Lozica, Petar za Korčule, Šoparović Čiča Ante, Vinka Milat-Šavlija, Vicko Joričević Ćompo i drugi. Neki su se zadržavali duže, po nekoliko dana (kao Čompo, Čiča) a neki vrlo kratko (kao M. Cetinić i P. Lozica). U Komitetu sam radiolsamo danju, hranio se kući i spavao kući.

Osim svoje kurirske dužnosti, koju sam vršio i do Vele Luke, kadkada sam i pisao ili prepisivao na pisaćem stroju neke direktive i upustva, zapisnike, preko kojih sam zaključivao da se sastanci Komiteta održavaju samo noću. Ni kompletni sastav Komiteta nisam znao. Nadalje, bila mije dužnost da neprekidno pazim na mogućnost signala - hica sa brda i crkvice Sv. Vida, koji je najavljivao dolazak Nijemaca. Ponekad sam bio i prevodilac između partizana i italijanskih zarobljenika u Komandi otoka. (Ovi su počeli graditi cestu od Starog groblja prema Lovu i Morkanu).

Posao od trena ispaljenog signal-hica do dolaska Nijemaca sastojao se u kamufliranju i sakrivanju. U Komitetu bilo je od inventure: pisaća mašina (vlasništvo mog oca), kancelarijske potrepštine, nekakav kuhinjski stol sa stolicama, nekolikko pokrivača za spavanje na podu, i nekoliko lakih engleskih strojnica sa bočnim redenikom od 33 metaka, koje su visjele ili stajale pri ruci svakome do potrebe. Jedna je uvjek bila na krovu-terasi kuće. Rukovanje s njima je bilo jednostavno, tako da sam samostalno brzo savladao tu vještinu. Ipak, bile su vrlo opasne radi slabe konstrukcione mogućnosti zakočenja. Dio inventara posakrivali bi u susjednu napuštenu kuću Bačetić - Ban, u nekom smetlištu. Svatko je odlazio svojim smjerom. Ja svojoj kući u Blatu.

U Komandi otoka, otkopčao bi se, ručno, žičani spoj poljskog telefona, koji je bio skriven u krošnji jednog stabla bazda, preko puta, u vrtu. Odatle, vod poljskog telefona bio je kamufliran vrtovima, rastinjem u naselju i dalje, makijom i šumskim guštikom. Telefonski aparat, kuhinjska oprema, nešto nevažnog kancelarijskog materijala, za tren bi nestali u jednom bunkeru (prije i sada svinjac) ispod cisterne i podruma u kući br. 33. današnje 90. ulice, gdje se ionako stalno nalazilo centralno sklonište hrane i namirnica za potrebe NOP-a u Blatu i na otoku. Osim spremišta, u to vrijeme (od 23. lipnja 1944) kuća moje obitelji služila je i kao prenoćište za dan-dva raznim, uglavnom obavještajnim oficirima s Lastova i Visa, a sjećam se jednom su tako prespavala dva engleska komandosa, s otoka Visa. Ovi su posjedovali vojnu topografsku kartu otoka Korčule (koju sam kopirao) veličine jednog metra (mislim omjer 1:25000, engleske proizvodnje), na kojoj sam, onda sa čuđenjem, raspoznavao sve, od najsitnijih detalja zemljišta naziva, lokaliteta, puteva i puteljaka do šumskih staza. Tako je na primjer bio označen i izvor vode Studenac u Baltskom polju.

*

Čini mi se prikladnim opisati primjer hrabrosti, požrtvovanja i snalažljivosti jedne omladinke. Bila je to Mara Marinović-Čafranko.

Ova Blaćanka čuvala je svoju kozu na sjeverozapadnim padinama brijega Voprijak, točno nasuprot izlazu melioracionog tunela, koji spaja Blatsko polje i uvalu Bristva na sjevernoj strani otoka. Izlaz tunela je bio udaljen od blatskog partizanskog kompleksa, u predjelu Pločine, oko 2 km.

Jednog dana Nijemci, u svom patrolnom pohodu iz Korčule ka Blatu, u opisanom razdoblju, odluče da se prebace iz Korčule morem u uvalu Bristva i da odatle, neopazice tunelom, iznenade partizane u Blatu. Bilo bi im uspjelo - jer naših straža i osmatrača nije bilo zapadno od Blata, prema Veloj Luci, a i zbog toga što s te strane nitko nije očekivao njihov dolazak. Opazivši Nijemce kako nadolaze iz tunela, ona je ostavila kozu, i trčeći zaobilazno jugozapadnom i južnom stranom padina Veprijaka - predjelom Dugi pod i Bili križ, poprijeko uz jugozapadnu periferiju Blata - preko predjela Sv. Ivan - do Pločina (današnje križanje 90. i 96. ulice) uspjela je na vrijeme javiti svom bratu, kuriru Marinović-Čafranku Ivi, o pojavi Nijemaca.

Nastala je trka. Za deset minuta sve je bilo kamuflirano a kao obično, signalhitac nije bio ispaljen, jer smo uspjeli direktnim kontaktima, u jednom trku, obavijestiti sve obavještajne punktove u Blatu, i skloniti sve ljude u šumu, na vrijeme. Kad su se Nijemci pojavili u Blatu, dolazeći ovog puta cestom iz Vele Luke, naši su ljudi, ovog puta na suprotnu stranu, jugoistočnom periferijom Blata, upravo napuštali naselje. Pred veče, Nijemci su napustili Blato a sutradan je bilo opet sve po starom.

Zdravko Milat

RADIO VEZE U 6. LIČKOJ DIVIZIJI

Dokumenta o radio i drugim vezama u 6. ličkoj diviziji do oslobođenja Beograda nisu očuvana. Dva puta je divizijski arhiv u borbi propao ali i da nije arhiv propao, dokumenata o vezi je bilo malo, ili nimalo. Razloga za to je mnogo. Naređenja i planove veze u pismenoj formi nismo radili. Nismo ih ni znali raditi, često nismo imali vremena i drugih uslova pa su usmeni dogovori ili naređenja

0 vremenu i načinu održavanja veze bili gotovo stalna praksa. Telegrame, izvještaje i druga pisana dokumenta smo posle izvršene naredbe uništavali. Nismo ih imali gdje čuvati i nositi, a postojala je i stalna opasnost da ne padnu neprijatelju u ruke, a niko nas tada nije ni podučavao da ih čuvamo jer su jedinstveno svjedočanstvo o vremenu i zbivanjima. Zato i ja, i ako nerado, moram iznijeti samo ono što je subjektivno doživljeno ili viđeno, pri čemu i osjećam da su sami događaji još uvijek svježi u mojoj svijesti i da je mnogo toga, »okolnog« značajnog. Ali podaci kao što su tačno vreme i mjesto, uzrok, posledica i drugo-izbledelo je.

U jedinicu veze pri štabu divizije došao sam početkom aprila 1943. godine iz bataljona »Velebit« (3 brigada), gdje sam već bio zamjenik komandira čete. Tamo su me »otkrili« kao radio-telegrafistu iz bivše jugoslovenske vojske i naređenje za premještaj je usledilo odmah i neopozivo. Istina, bio sam radio-telegrafista, ali sa nedovoljnim znanjem i iskustvom za samostalan rad. Naime, kad sam došao na odsluženje vojnog roka u bivšoj vojsci u Beograd, bio sam testiran iz pismenosti i znanja i potom određen u grupu radiotelegrafista. Učili su nas kucanju i prijemu na sluh, saobraćajnim pravilima i nešto malo, iz telefonije i elektro i radio-tehnike.

Po završetku obuke, učestvovao sam na pukovskim vježbama i održavao neke veze po pravcu i po naređenju komandira voda. Jedno naređenje komandira voda iz tog vremena kasnije sam često ponavljao i trajno ga upamitio: »Gedžo, sa radio-stanicom i vojnikom Krstićem otići ćeš u Zemun polje, javiti se poručniku Urbanu i sa kaplarom Račićem, uspostavićeš radio-vezu. Kaplar Račić će sa svojom radio-stanicom biti na Banovom brdu. Evo ti talas, pozivni znaci
1 dve vozne karte. Voz polazi u deset časova i deset minuta. Ako ne uspostaviš
radio-vezu, nemoj se vraćati. Možeš ići u..... materinu ili kuda te oči vode! Na
izvršenje!

Tražio sam još jedno objašnjenje, a on reče: »Snađi se, ili se ubij«.

Tada sam se nekako snašao i iz vojske otišao kao nesiguran radiotelegrafista, ali ono »Snađi se« tek sad, u partizanima sa stvarnim borbenim vezama, dobilo je svoj puni smisao i težinu i stalno mi je odzvanjalo u ušima i svjesti jer gotovo sve što je bilo predamnom iziskivalo je samo to »snađi se!«.

Prve radio-veze u diviziji počeli smo održavati aprila 1943. godine sa četiri radio-stanice zarobljene od Italijana u 4. ofanzivi. To sa četiri radio-stanice VVF područja i malog dometa, ali jako glomazne i teške za prenos i transport. Naročito su bile teške baterije za napajanje. Sa ovim radio stanicama smo radili Jovan Jović, Zivko Vukmanović, Dane Vlatković i ja, jer smo svi od ranije bili radio--telegrafisti.

Dosta smo uspostavili i održavali veze što je bilo od velike koristi za uspjeh u borbi.

Negdje polovinom ljeta ove radio-stanice, pošto smo im do kraja iscrpili baterije^ nismo ih više mogli koristiti. Tada sam upućen na radiotelegrafski kurs pri GŠ Hrvatske u Vrhovine.Ovaj kurs mije, za zadatke koji su me tek očekivali, ogromno koristio. Mnogo sam usavršio i poboljšao kucanje i prijem na sluh, obnovio i proširio poznavanje saobraćajnih pravila, prihvatio i usvojio mnoga nova iskustva, savjete i pouke.

U novembru mjesecu 1943. postao sam glavni i jedini radiotelergrafista štaba divizije. Dobio sam radio-stanicu 3-MK-II od 20W snage i frekventnog opsega od 3-15 MHz. To je radio-stanica pakovana u običan kofer i primarno namenjena agentima, obaveštajcima. Uz nju smo dobili dva akumulatora, agregat za punjenje i dvije kante benzina. Taj komplet je za prenos zahtjevao dva tovarna konja pa su od štaba odmah i dodijeljeni. Jedan konj je na samaru nosio dva akumulatora i povrh njih, radio stanicu, a drugi konj dvije kante benzina i agregat. Komandir zaštitnog voda štaba Nikola Pavlica davao m i j e na ispomoć po jednog borca koji mi je pomagao da natovarim i rastovarim konje ili na maršu; on je, ne uvjek, vodio jednog konja, a sve ostalo bilo je moja briga, odgovornost i posao.

Radio sam kao radiotelgrafista, održavao radio stanicu, punio akumulatore •i održavao agregat, jedno vrijeme šifrovao i dešifrovao telegrame i timario konje. Znači bio sam istovremeno radiotelelegrafista, radio mehaničar, elektro-mehaničar, šifrer i konjušar. Bilo mi je jako teško, a nedovoljno spavanje i glad iscrpeli su me toliko da sam gotovo stalno sebi pretskazivao kako ću brzo »eto već sutra« sasvim klonuti i pasti. To se međutim nije desilo. Izdržao sam sve.

Radio-stanica je radila sa kristalima i ja sam dobio (za predajnik) samo jedan kristal. To je bila moja radna frekvencija (talas), koja se nije mjenjala od novembra 1943. do kraja oktobra 1944. godine. Svi koji su samnom održavali vezu, a bilo ih je mnogo, i danju i noću i na svim rastojanjima, slušali su me uvjek na istoj frekvenciji. Tražio sam više puta da mi se dodjeli još neki kristal, ali bez uspjeha. Cak sam i od oficira jedne engleske misije to tražio i lično molio. Ovaj oficir je to odmah telegramom zatražio od svojih pretpostavljenih, tj. da se uputi sa prvom pošiljkom za 6. diviziju. Pošiljka je došla: čvarci, mlijeko u prahu i drugo ali kristali niotkuda. Poslije rata su nam ih davali na gomile, a ne znam zašto nisu, bar malo više, tada kada su nam bili najpotrebniji.

Sigurno je, pošto sam stalno predavao na istoj frkevenciji, da su me slušali i neprijatelji. Njemačka radio-izvidačka služba u to vrijeme bila je jako razvijena i aktivna. Činjenica je, međutim, da štab 6. divizije za tu godinu dana nije nikada bio direktno napadnut ni iz vazduha ni sa zemlje, a ja sam u nekim periodima održavao i po 30 radio veza dnevno. Da li je to zato što smo se često premještali
- kretali, pa im napad ne bi dao rezultate, ili su me možda samo slušali i dešifrovali? Ćuli su me sigurno jer sam ja uspješno održavao veze sa tom radio-stanicom na više stotina kilometara, čak i sa Barijem u Italiji.

I ja sam njih slušao! U momentima kad sam imao dobro napunjene akumulatore i u vremenu između dvije zakazane veze, okretao sam ručicu prijemnika i slušao njemačke radio-telegrafiste kako otvoreno razgovaraju. Po neku riječ njemačkog jezika sam već znao i zapisivao sam cazgovof onako, po zvuku riječi, pa sam onda kasnije tražio nekog od drugova koji su znali dobro njemački da mi to prevedu.

Radio-veze sam održavao sa Vrhovnim štabom, GŠ Hrvatske, štabom 1 prol. korpusa i štabovima 1. i 5. divizije a kasnije sa štabovima 11. i 16. divizije, a od maja 1944. godine, i sa brigadama 6. divizije, jer su već tada i one dobile svoje radio-stanice.

U početku, tj-. krajem 1943. godine imao sam problema i .veze nisu uvjek išle dobro. Bilo da je bila slaba čujnost, smetnje ili greške u kucanju, ali nedostataka je bilo dosta. Kasnije, međutim, u toku 1944. godine mislim da sam kvalitetno održao sve radio-veze izuzev onih gdje druga strana nije radila usled teže borbene situacije ili kvara na radio stanici. Predavao sam uvjek na istoj frekvenciji, a svaTcpg od učesnika slušao na drugoj - njegovoj predajnoj frekvenciji. O svođenju na talas i kalibraciji nisma znao, ali sam svakog učesnika hvatao od prvog signala. Svakog svog učesnika sam prepoznavao po boji tona i ritmu kucanja, bez obzira koliko daje bio prigušen drugim signalima. To mije došlo neosjetno, ali sugurno kao rezultat stalnog rada. Toliko sam bio samopouzdan da bi tvrdio, ako druga strana radi, daje nemoguće ne održavati vezu, kao da sam taj proces radio-veze kroz etar držao u ruci, kao nekakav predmet.

Sa radio stanicom sam se bio toliko saživio kao da je i ona dio mog tijela. Taj osjećaj ne znam iskazati, ali mi se činilo kao da vidim struju kroz provodnike i cijevi, ili sam to osjećao slično kao i sopstveni krvotok i puls.

Smješno je danas reći da se tehničko sredstvo može voljeti, ali sam siguran da je moj osjećaj prema toj radio-stanici bio kao prema nekom dragom i dobrom, živom biću. Radio-stanica mi nikad nije pokisla, jer sam je umotavao i utopljavao više nego sebe. Čuvao sam je dobro, a imao sam i sreću da mi se nikad nije pokvarila. Moji drugovi, kod drugih štabova, imali su često kvarove. Meni se samo jednom bila prebila kazaljka instrumenta koja je otklonom pokazivala izboj u anteni. Iskinuo sam dlaku - strunu iz konjskog repa i pažljivo prevezao kazaljku, pa je i dalje, stalno i dobro pokazivala izboj.

U maju 1944. godine za brigade smo dobili radio stanice SCR-284-A, a nešto kasnije, za štab divizije još jednu radio tanicu V-100-A. U diviziju se vratio Vlado Borjan, koji je već bio iskusan radiotelegrafista, a sa kursa pri VŠ došli su novi radio-telegrafisti Mate Ivanković, Milan Bašić, Lili Abinun - Antunac i Vaso Novaković. Od tada smo sa jednom radio-stanicom, održavali vezu sa VŠ, štabom 1. prol. korpusa i susednim divizijama, a sa drugom sa brigadama. Međutim, to nije dugo trajalo. Na putu za Srbiju u kanjonu Pive, penjući se uz one strme cik-cak staze, spotakao se konj sa radio stanicom W-100-A i stropoštao u ambis tako da su se konj i stanica razbili u komade i otišli u nepovrat pa se nije više imalo zbog čega ni obazreti, a kamoli nešto tražiti.

Poslije oslobođenja Beograda, tj. na sremskom frontu, divizija je popunjena sa sredstvima veze dobijenim od SŠSR-a. Tu su bile i radio-stanice A-7-A, RB i RBM. Imali smo puno poteškoća da istima ovladamo i održavamo veze, jer su bile malog dometa, nestabilne frekvencije i podložne čestim kvarovima. Tada je oformljen bataljon za vezu u diviziji, radionica za opravku i održavanje tehnike, prevodila su se razna pravila i uputstva o vezi iz sovjetske armije, počeo je planski i dokumentaran rad na organizovanju i održavanju veza. U daljem raduje prioritet dat iskustvima i praksi veza iz sovjetske armije, a sopstvena iskustva, makar i najbolja, bila su potisnuta u drugi plan. 0 razlozima za tu promjenu i orijentaciju ne želim govoriti već bi se vratio na još neke konkretne probleme, slabosti i moje radno - ratne doživljaje.

Odnos rukovodilaca-članova štaba divizije i drugih prema vezi i njenim potrebama nije uvjek bio adekvatan njenom značaju i ulozi. Istina, komandant divizije se prema meni odnosio više nego drugarski i ljudski a imao je puno razumjevanja za vezu i za moje probleme, ali mi to nije olakšalo posao i unaprijedilo vezu.

Za referenta veze u diviziji tada, krajem 1943. godine, određen je Boško Polovina (poginuo na Tari avgusta 1944. godine). To je bio dobar i cenjen borac i ratnik, ali o vezi, radio i žičnoj, on nije znao mnogo. Valjda je u štabu divizije po kadrovskim pitanjima preovladavao stav da treba cijeniti odanosti borbenost,' pa od referenta za vezu za nepunih godinu dana, ja nisam imao zapravo nikakvu pomoć.

Ali, u diviziji je tada 1943. god. bilo desetak ljudi koji su o vezi znali dosta i koji su već bili stekli veliki autoritet i ugled: Janko Rajčević, Živko Vukmanović, Jovan Jović, Mile Momčilović, Dušan Starčević, Petar Gulan, Milan Mikić. Ipak efekti nisu bili veliki jer se stručno znanje nije umjelo pravilno cjeniti.

To kadrovsko »zastranjenje« ponovilo se na blaži način, i po oslobođenju Beograda. Za referenta veze u diviziji određenje Svetislav Janković, inžinjerijski poručnik bivše jugoslovenske vojske, koji je tada došao u partizane. Ni on nije poznavao tehnička sredstva ni probleme veze, ali mu je solidna opšta naobrazba omogućavala da se nekako snalazi uz prevođenje sovjetskih pravila i uputstava. I tada je u diviziji bilo sposobnijih i autoritativnijih ljudi za ovu značajnu funkciju, ali su, čini mi se, bez razloga izostavljeni...

Zbog ovakve politike, posebno u vreme dok je drug Polovina bio referent veze, mi radiotelegrafisti i telefonisti, ostajali smo bez ičije usmjeravajuće aktivnosti i stručne pomoći. Dogovarali smo se između sebe i tako smo radili. Niko nas nije ni kontrolisao šta i kako radimo, jedino ako se ne bi održala neka od ustaljenih veza, onda bi se odgovorni vezista znao naći i u nemilosti, a o čemu ću dalje nešto reći.

Cijelu zimu 1943/44. god. proveo sam sa radio stanicom i dva tovarna konja. Tražio sam više puta da se dodjeli još jedan radiotelegrafista, što bi bilo najminimalnije, ali bez rezultata. Kasnije sam tražio da se dodjeli bar jedan borac, koji bi mi obavljao sve one sporedne poslove oko konja i akumulatora, ali ni to nisam dobio. Referent veze me nije ni razumjevao ni podržavao u ovim zahtjevima, a ostali članovi štaba svakako još manje! Uvjek bi mi odgovorili da nema dovoljno boraca u četama i bataljonima za borbu, pa sam morao ućutati. Koliko veza i od kakvog značaja sam svakodnevno održavao, pa se i dan danas čudim kako su

drugovi mogli rizikovati tako dugo da ne nađu još jednog radio-telegrafistu, ili da mi bar daju dobru i stalnu pomoć, kako bi mi bolje sačuvali radnu kondiciju. Nedostajalo je pravilno razumjevanje za problem i značaj veze.

Jednog dana početkom jula mjeseca 1944. godine na maršu za Srbiju u centralnoj Bosni dobio sam nalog i podatke da održim jednu vanrednu radio-vezu sa radio-stanicom štaba 1. proleterske divizije. U određeno vrijeme sam oko pola sata pozivao i slušao (bila je neka uobičajena norma da se poziva i sluša do pola časa), ali se radio stanica 1. divizije nije odazvala. Prekinuo sam pozivanje i spakovao radio-stanicu za pokret, i tada je došao obaveštajni oficir divizije Srđan Brujić.

Srđan je bio jako zainteresovan za vezu sa 1. divizijom, pa me je upitao da li bi uspostavio vezu da sam i dalje, možda još pola sata, pozivao.

Rekao sam da ne znam, da možda i bi i ne bi. Tada je on na mene osuo velike pogrde i psovke (sigurno daje ta veza bila od značaja za neku odluku) i odlazeći, revoltiran, na kraju je rekao da me treba streljati! Ovom izjavom sam bio šokiran, kao da se već nalazim pred nišanom, na stratištu... Jer, ratna zbilja je bila surova, a i moja dotadašnja spoznaja nisu mi omogućila da ovo shvatim kao pretnju u afektu, koja će u trenutku, nestati.

Shvatio sam to kao da sam već na smrt osuđen i počeo u svjesti oplakivati ogrmnu nepravdu prema meni i mojoj porodici. Pred oči su mi stalno izlazili moje dvoje male djece i supruga koji su se nalazili negdje u zbjegu u Kamenskom. Brojao sam: nas iz porodice, osmoro je u partizanima od prvih dana, i petoro stradali u jednom ustaškom pokolju... Ja sam do tada sve svoje ratne zadatke uspješno izvršio, član sam KPJ.

Pitao sam se: da li je ta jedna neodržana veza značajnija i važnija od svega toga? Ni sebi nisam smeo da tvrdim da nije važna, jer je ovo rat, gine se. Ne smije se grešiti na račun života svojih drugova. Pomišljao sam da odem lično komandantu divizije i da ga molim za oproštaj, ali nisam se usudio.

Vrijeme je prolazilo, a mene niko nije pozivao. Uskoro je usledio i sastanak partijske ćelije, a ovaj slučaj nije ni pomenut. Otišao je u zaborav, ali nastojao sam uporno da saznam razlog neodržane veze. Nakon dva mjeseca sastao sam se sa radiotelegrafistom 1. divizije i saznao da on zbog, teške borbene situacije, za tu spornu vezu nije čak ni postavljao radio-stanicu, jer nije bilo mogućnosti.

Čitav ovaj slučaj teško me se dojmio, u sjećanju mi je ostala da živi gorčina i nezadovoljstvo. Sjećam se uostalom daje u sličnoj situaciji, možda još težoj, bio i Živko Vukmanović. U oktobru 1943. godine jedinice 6. divizije napadale su na Gospić. Sa jednom od jedinica bila je uspostavljena telefonska (žična) veza od štaba divizije. Napad nije uspio, a u toku istog došlo je i do prekida te veze (kabla), koji se nije mogao na vreme otkloniti. Ogromna krivica je tada stavljena na Živka, jer je bio referent veze, i to-ne samo za prekid kabla nego i više. Pričali su daje tadašnji komesar divizije, Rade Žigić, zahtjevao najstrožu kaznu za Živka, a da se komandant, Đoko Jovanić, nije složio, nego je Živko premešten iz 6. divizije.

Uvjek kasnije, kada sam o ovim slučajevima razmišljao, nalazio sam da je bilo opravdano izoštravati maksimalnu odgovornost nas vezista, ali daje svaki slučaj našeg neuspjeha trebalo ipak podrobnije ispitati, ne suditi na prečac i bez dovoljno dokaza, da nam je trebalo više i pomoći i pokazati razumjevanje za ovaj, izuzetno naporan i značajan, posao.

No, i pored ovog nerazumjevanja, drugarstvo u štabu divizije i svim jedinicama bilo je takvo kakvo se kasnije više nigdje nije moglo sresti. U međusobnim odnosima, od komandanta divizije do svakog borca, nije bilo nikakvih razlika i svi smo jedan prema drugom bili potpuno iskreni, slobodni, dobronamjerni i predusretljivi. Ali, istina je daje, uz ovo drugarstvo, i odgovornost svakog za svoje zadatke bila maksimalna.

Evo i još nekih detalja.

Trovanje. Uvjek za vreme noćnih odmaranja ja sam punio akumulatore. Na jednom prenoćištu, negdje u centralnoj Bosni, radio sam to isto, ali, zbog blizine

njemačkih jedinica i da se ne bi čuo agregat, smjestio sam to sve u jednu drvenu kolibu. Znao sam za mogućnost trovanja gasovima (ugljenmonoksidom), ali, pošto to nisam ranije doživio ni lično ni preko drogog, nisam tome ni pridavao značaj. Sjedio sam u toj kolibi, san me je savladao i zaspao sam, a vjetar je sasvim pritvorio odškrinuta vrata kolibe...

Tako je došlo do trovanja. Našao me je dežurni oficir štaba divizije kad sam već bio sasvim na izmaku života. Kažu da se još jedva mogao osjetiti usporeni puls. Svi su se, uključujući i bolničarku, bili pomirili sa time da mi više nema spasa. Srećom po mene, tu se našla i Lili Abinun- Antunac koja je jedina dobro znala svrsishodnost i praksu vještačkog disanja. Neki drugovi, koji to nisu znali, govorili su da joj je napor uzaludan, ali ona mije uporno davala vještačko disanje duže od jednog sata i-povratila me u život. Danima kasnije sam osjećao teške posledice trovanja, bolela me glava, nisam mogao jesti, imao sam mučninu i drhtavicu. U sebi i dandanas nosim najveću zahvalnost i ljubav prema Lili gotovo kao i prema majci, jer mi je ona život sačuvala i iznova darivala.

Održavanje. Nije bilo nikoga ko bi znao i mogao mi stručno pomoći u održavanju stanice, agregata i akumulatora. Za radio-stanicu sam već rekao da mi se nije kvarila, ali sam je i čuvao i pazio iznad svega. Dolazilo je više puta do kvarova na agregatu i na ručnim generatorima radio-stanica SCR-284-A. Najčešće, usled pritegnutosti i trošenja ugljenih četkica, a i zbog prljanja kolektora i nemogućnosti dobijanja odgovarajućih napona. Za čišćenje bi trebao odgovarajući (stakleni) šmirgl-papir ali nije ga bilo. Stoga sam kolektore čistio čamovim drvetom (daščicom), a za to je trebalo mnogo vremena i strpljenja.

Bilo je i drugih kvarova, uspjevao sam ih otkloniti. Napunjenost akumulatora, odnosno gustinu elektrolita, mjerio sam tako što bi kap sumporne kiseline stavljao na dlan pa, ako vri, onda je dobra a akumulator je pun; ako pak, ne vri, onda treba još puniti. Dlan bi odmah dobro obrisao da me kiselina ne nagrize. Destilisanu vodu za dolijevanje akumulatora dobivao sam cijeđenjem iz snijega. Imao s^m na konju dvije čuturice ove vode, koja je najčešće zbog ustajalosti smrdila, ali drugog izbora nisam imao ni znao. U rancu sam nosio čitavu »drogeriju« žica, komadića lima, eksera i druge starudije i djelova, sve u nadi da će mi to dobro doći za neku opravku, što je, često, i bio slučaj.

Muzika. Imao sam uvjek jaku naklonost prema muzici, a harmoniku sviram još od djetinjstva. Naime, mnogo sam volio da slušam dobru muziku. Stoga sam na prijemniku radio-stanice, kad bih naišao na dobru muziku, znao zastati i-malo poslušati. Međutim, izvori za napajanje bili su uvjek kritični. Ja sam često tražio benzin, a to je bio jedan od problema koji je rješavao štab divizije, pa i komandant lično. Jednom prilikom, početkom 1944. godine, u blizini Mrkonjića, očekujući vreme za održavanje veza, naišao sam na lijepu muziku i slušao je. U zanosu nisam ni primetio kada mi je komandant divizije prišao i čuo šta radim. »A ti si nam se zbog benzina svima na glavu popeo, a ovamo-slušaš muziku!« Na ovoj intervenciji komandanta to se i završilo, ali sam ja ostao toliko postiđen da mi slušanje muzike više nikada nije padalo na pamet.

Sličnih doživljaja i iskustava je mnogo. U svemu je, ipak, dominirala duboka svjest i pregalaštvo radiotelegrafista, a, sa njima zajedno, i snalažljivost i dovijanje. Sve je to utjecalo da su radio veze u našoj diviziji - i pored niza slabosti - dale ogroman doprinos ratnim uspjesima i pobjedama ove proslavljene divizije.

Simo Narandiić

ŠIFRANTKINJA U ARTILJERIJSKOJ BRIGADI

Kao mlada radnica u stanici za obradu duvana u Trogiru, od 1939. godine do aprila meseca 1941. go"dine delujem i radim ne samo kao napredna omladinka, već i kao član naprednog sindikalnog pokreta Jugoslavije.

Dolaskom talijanskog okupatora u Trogir, napuštam radno mesto, ne želeći da radim u poduzeću gdje je okupator imao kontrolu nad radom i proizvodnjom za njihovu vojsku.

S obzirom da je na području Trogira delovala i radila KPJ i skojevska organizacija, povezujem se sa skojevskom organizacijom u cilju pomaganja NOP-ta. Kako je u prvim danima rata bila dragocena pomoć u novčanim i materijalnim prilozima, pristupam, kao omladinka, u Odbor za prikupljanje pomoći za prve odrede na našem području koncem 1941. godine.

Sredinom 1942. godine, na prijedlog Mesnog rukovodstva SKOJ-a u Trogiru, primljena sam u članstvo SKOJ-a.

Imala sam neopisivu želju da idem u NOV i POJ još 1942. godine, ali mesno rukovodstvo je želelo da ostanem na terenu te da, kao skojevka, mogu mnogo više doprinjeti za NOP. Na moje insistiranje, kod rukovodstva SKOJ-a, ipak mi je bilo omogućeno da, u prvoj polovini 1943. godine, stupim u NOV i POJ, u jedinici Šibensko-trogirski odred.

Na prijedlog rukovodstva odreda odlazim na radio-telegrafski kurs, koji je organizovan pri školi za vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ na otoku Visu. Školu sam završila sa vrlo dobrim uspehom. Uverenje, koje prilažem uz ovo moje sećanje, iznosim radi toga da bi mlađe generacije videle kako je ono tada izgledalo.

U štabu teške motorizovane artiljerijske brigade, IV armije, javila se potreba za jednim šifrerom. Rukovodstvo štaba gore navedene brigade, imajući u vidu moje sposobnosti, upućuje mene da radim kao šifrer. Dat je zadatak drugarici Anici Šegvić - Lukež, kao odgovornoj za tu službu, da me osposobi za ovu složenu i poverljivu dužnost.

Zahvaljujući volji za rad i tome što sam sa uspehom završila radio-telegrafski kurs, vrlo brzo sam shvatila rad šifrera. Za svega jedan dan upoznavanja, od strane rukovodioca te službe, drugarice Anice Šegvić-Lukež, ja sam sa uspehom samostalno obavljala poslove šifrera. Samostalno sam radila i u odsudnim prilikama kada je Anica, po zadatku, odlazila na položaj, da obilazi jedinice. Njenu »zamenu« sam sa uspehom obavljala. Komandant, a posebno politkomesar brigade bili su zadovoljni što sam taj složen i poverljiv zadatak obavljala sa uspehom. Bez kursa i nekih dužih priprema postajem primeran šifrer. Poverenje koje sam stekla od moga rukovodstva bila je za mene najveća nagrada.

Dešifrujući prvu depešu sa položaja kod s. Popina, o borbenim dejstvima prema Gračacu i Bihaću, položila sam ispit. Komandant i komesar bili su zadovoljni što sam uspela rješiti prvu depešu čiji je sadržaj bio vrlo važan, u kojoj je vreme i odlučivalo. U depeši se govorilo o pokretu neprijateljskih trupa koje stižu kao pojačanje u Bihać i o borbenom pokretu naših jedinica. Radilo se u vremenu koje je odlučivalo tko će prvi stići. Odluka komandanta bila je u pravo vreme donesena.

Dok sam radila kao telegrafista teške motorizovane art. brigade IV armije u s. Kistanje, 1944. godine otkrila sam jednog izdajnika. On je kao radio-telegrafista radio u našoj jedinici. Bio mi je i ranije sumnjiv. Stalno se vrzmao, uvek je želeo da sam predaje telegrame, pa sam o tome obavjestila organe OZN-e. Oni su mi odmah dali zadatak da ga budno pratim. Za kratko vreme ispostavilo se da on nije predavao depeše našoj jedinici, već stranoj obaveštajnoj službi. Brzo je u tome onemogućen. Bio je lišen slobode.

Od tog vremena dobivam još veće povjerenje od strane rukoyodioca i, ubrzo zatim, dolazim na mesto zamenika te službe, drugarici Anici Šegvić-Lukež.

U borbama za oslobođenje Knina, pa sve do oslobođenja Trsta, radila sam u vrlo teškim uvjetima. Sjećam se i danas kako smo radili u štalama i u zemunicama, sa rasklimanom pisaćom mašinom, koja, na žalost, nije imala i po nekoliko slova. Rad se često odvijao uz malu voštanu svjeću. Morali smo brzo raditi, jer su podaci o kretanju neprijatelja i jačini njegovih snaga bili odlučujući za donošenje brzih i tačnih odluka.

Bilo je slučajeva vrlo teškog dešifrovanja. Često je telegrafista nenamjerno sa greškama primio telegram, pa je njegovo dešifrovanje bilo vrlo teško i sporo.

Tu je dolazila do izražaja spretnost i intuicija. Šifrer je taj koji mora često da sam u datoj situaciji donese vrlo važnu »odluku«.

Sećam se slučaja u vreme borbenih operacija za oslobođenje Trsta. Hitnu depešu, sa oznakom »DDD«, trebalo je predati starješinama. Oni su u tom momentu bili na sastanku. Trebalo je ući u prostoriju gdje se održavao sastanak, pa sam razmišljala kako ući u prostoriju gdje se sigurno donose važne odluke. U meni se sve prelamalo. Zakucala sam na vrata, ušla i-vojnički pozdravila. Predala sam dešifrovanu depešu u pravo vreme. Od predpostavljenih bila sam ponuđena da odmorim i popijem čaj, ali to nisam prihvatila vratila sam se na svoje radno mjesto.

Po završetku rata, šifreri nisu mirovali; trebalo je učiti i dalje raditi. Poslovi su bili sve složeniji i odgovorniji.

Ivanka Radoš-Kalaš

ZA TRI MESECA RADIO-TELEGRAFISTI

Razvojem NOB-a širom zemlje, razvijao se i rat na moru, otocima i obali. U neprekidnim borbama sa okupatorom, pomorske snage stalno jačaju i organizaciono se učvršćuju. U jesen 1943. godine formiraju se krupne mornaričke jedinice: štab Mornarice NOVJ, pomorski obalski sektori, flotile naoružanih brodova. U to vrijeme mornarica već posjeduje više od 300 raznih plovnih objekata (motornih brodova, ribarskih leuta, jedrenjaka, parobroda). Za organizaciju najosnovnijih veza signalnih brodova, mornarica već početkom novembra 1943. godine organizira prvi kurs za signaliste u Veloj Luci na otoku Korčuli.

Za uspješno komandovanje, za sadejstvo pomorskih i obalskih jedinica i za izvršavanje složenih pomorskih operacija Mornarici je bila potrebna radio-veza. Radio-telegrafisti bivše mornarice koji su stupili u NOV i održavali radio-veze bili su malobrojni i nisu mogli zadovoljiti potrebe. Od saveznika se nije moglo očekivati da uz radio-stanice daju i radio-telegrafiste. Trebalo ih je školovati vlastitim snagama. Uslovi za to stvoreni su onda kada su mornaričke jedinice sa 26. divizijom zaposjele i utvrdile Vis kaoiprvu branjenu pomorsku bazu. Starješine veze su uz saglasnost Štaba Mornarice iskoristile povoljne mogućnosti i marta mjeseca 1944. godine u selu Zena Glava na Visu formirale kurs z;. radio-telegrafiste Mornarice NOVJ.

Teškoća u organizaciji bilo je na pretek: nije bilo nastavnika, plana i programa za obuku, učila i udžbenika, opremljenih učionica, radio-stanica za praktičnu obuku i zadovoljavajućih smještajnih uslova. Ipak za početak kursa obezbeđeno je: prostorija za smještaj polaznika kursa, prostorija za učionicu, jedna zujalica i nekoliko tastera.

Nastavnici su bili Romazinović i Pero Čumbelić.

Mi polaznici došli smo iz raznih jedinica, a od potrebnog predznanja za radio-telegrafiste imali smo ratni zanos, upornost i uvjerenje da u ratu nema teškoća koje se ne mogu savladati.

Zadatak nastavnika je bio da osposobi slušaoce za radio-telegrafiste koji će moći primati-davati 80-100 slova u minuti, da ih uvježba u radio saobraćaju i da im da osnovna znanja iz radio, elektro i tt tehnike. Kurs je pored osnovnog, stručnog, imao i poseban vojni zadatak: da u slučaju napada ili desanta na Vis dejstvuje kao borbena jedinica. Razumije se, bila je predviđena i politička nastava.

Trajanje kursa predviđeno je tri mjeseca, a radno vrijeme-12 časova: 8 obavezne nastave i 4 časa samoučenja.

Znali smo daje za solidnu obuku radio-telegrafiste potrebno više vremena, ali i da se vrijeme može skratiti udvostručenim naporom. Sa optimizmom i vjerom u uspjeh sjeli smo u klupe i prionuli učenju. Nastavnici Romazinović i Čumbelič bili su iskusni radio-telegrafisti, ali bez nastavničke prakse. Svoje iskustvo prenosili su sa velikim strpljenjem, onako kako su najbolje znali i umjeli. Iz njihovih izlaganja hvatali smo pribilješke koje su nam bile i jedini udžbenik. Najviše časova imali smo iz kucanja i prijema na sluh, jer je osnovni zadatak bio da dobro naučimo kucati i primati. Zujalica je brujala po cjeli dan, često do kasno u noć. U pauzama, i u slobodnom vremenu ponavljali smo RTG kratice, pređenu teoriju, vježbali na tasteru. Broj slova (brojeva) koji je trebalo ispravno primiti-predati svakog dana polagano se povećavao.

Vrijeme smo provodili u spavaonici i učionici.

Uprava škola i kurseva Mornarice NOV u čiji sastav je ušao i kurs za radio-telegrafiste - formirana je 26. maja 1944. godine. Odmah poslije toga preselili smo se u »Češku vilu« gdje su uslovi smještaja bili mnogo bolji, a dobili smo i jednu radio-stanicu. Poseban zanos, raspoloženje, želju i volju za uspjehom davalo nam je saznanje da se tu, na Visu, među nama, nalazi naš Vrhovni komandant drug Tito.

Učili smo, vježbali, ali i stalno bili spremni da se kao borbena jedinica pretvorimo u oštru bodlju ježa, kakav je tada bio Vis, i da ga branimo.

Približavao se kraj kursa. Uvježbali smo da predamo i primimo 80 slova u minuti. Naučili smo kratice, uvježbali radio-saobraćaj i stekli skromna znanja iz elektro i radio-tehnike. Vinko Đumić nas je naučio da rukujemo malom telefonskom centralom i telefonom.

Kurs se završio 22. juna 1944. godine, a 26. juna Uprava škola i kurseva Mornarice NOV izdala nam je uvjerenja o položenom kursu. Uspjeh je bio izvanredan. Svi polaznici uspješno su završili kurs, a opća ocjena-vrlo dobar. Bili smo spremni da uz malo prakse samostalno radimo.

Mornarica NOV dobila je 30 novih, toliko potrebnih, radio-telegrafista.

Ja sam bio posebno sretan i zadovoljan što sam kurs završio sa odličnim uspjehom i kao najbolji na kursu (mogao sam primati-davati više od 100 slova u minuti) raspoređen sam u Vrhovni štab NOV. Moj rad na radio-stanici u VŠ platio je načelnik odsjeka veze VŠ Anđelko Gančević i već nakon desetak dana rada, dao mi je da samostalno održavam radio-vezu. Odmah zatim odredio me da kao radio-telegrafist Vojne misije NOVJ otputujem u London i da po dolasku uspostavim i održavam radio-vezu sa Vrhovnim štabom.

Miroslav Kuljiš je otišao u štab Mornarice, Dmitar Tabak u Pomorsku komandu, Miletić, Gajo, Mišura i ostali otišli su u druge komande i štabove ne samo pomorskih već i kopnenih jedinica, tamo gdje su bili najpotrebniji.

Po našem odlasku započeo je u »Češkoj vili« novi kurs za radio-telegrafiste, ali sa više opreme i dragocjenim iskustvom.

U SAVEZNIČKOM RADIOCENTRU

U ljeto 1944. godine Vojna misija NOVJ, sa Vlatkom Velebitom na čelu, otputovala je sa Visa preko Italije i sjeverne Afrike za Englesku.

U sastavu Vojne misije ja sam se nalazio kao radio-telegrafist. Bio sam početnik sa kratkom praksom u samostalnom radu, pa nisam bio baš siguran da ću bez pomoći, sa radio-uređajima koje nisam nikad ni vidio, biti sposoban da izvršim taj odgovorni zadatak, Anđelko Gančević koji je znao za moj uspjeh u školi i pratio moj rad na radio-stanici u Vrhovnom štabu, razbio je moje sumnje i uvjerio me da ću tu radio-vezu uspostaviti i održavati bez poteškoća. Za odravanje radio-veze dobio sam samo plan rada, a radio-uređaje su obezbjedili savezni ci u jednom od svojih centara veza.

Sa planovima veze javio sam se Velebitu. »Za radio-vezu ćemo lako. Spremi se za put i uči engleski« - rekao je.

Imao sam mnogo toga da pitam, ali od svega što sam tad mogao reći bilo je: »Razumem druže generale«.

Za put sam se spremio tako da sam sve što sam imao i ono što je na meni valjalo (odjeća-obuća) ostavio drugovima, a obukao staro i dotrajalo. (Takav je bio običaj kad se sa Visa putovalo u Italiju, jer se tamo u bazi NOV dobivala nova odjeća).

Sjutradan smo otputovali brodom Bakar do Barija, a potom vojnim avionom preko sjeverne Afrike i Atlantika, daleko od obale za London. Nakon nekoliko dana Englezi su mi odredili radno mjesto u CV svog Glavnog štaba. Centar veze bio je opremljen modernim radio-uređajima, a organizovan po sistemu radio-biroa tj. odvojenog prijemnog i predajnog radio-centra, koji su bili udaljeni od Glavnog štaba, a sa njime povezani dobrim i sigurnim telefonskim vezama.

Radio-uređaji (predajnik veće snage i osjetljivi preijemnik) koji su mi stavljeni na raspolaganje nisu se ni po čemu razlikovali od ostalih radio-uređaja sa kojima su oni održavali radio-veze sa svojim prekomorskim armijama. Do početka rada imao sam nekoliko dana na raspolaganju, pa sam ih iskoristio da se upoznam sa rukovanjem radio-uređajima, da vježbam prijem na sluh i da učim jezik, koji mi uz svakodnevnu konverzaciju, za kratko vrijeme nije predstavljao problem u sporazumjevanju. U vrijeme određeno po planu rada namjestio sam prijemnik na ugovoreni talas, telefonom uključio radio-predajnik i na svoje veliko zadovoljstvo već u prvom pokušaju čuo svoj pozivni znak JJUO i uspostavio radio-vezu sa VŠ koju sam održavao svakog dana do kraja rata. Na radio-stanici u VŠ bili su iskusni radio-telegrafisti Šegedin i Gančević i od njih sam za svoj rad na koncu prve održane radio-veze dobio kratice QSA-5, OK, TKS (čujnost odlična, sve u redu, hvala). Radio-vezu sam održavao svakog dana, a vrijeme rada nije bilo ograničeno već se radilo po potrebi. Nekada je trajala nekoliko minuta, a nekada nekoliko časova. Slobodno vrijeme provodio sam u kabinetu veze, proučavao razne tipove radio-stanica, upoznavao se sa antenskim sistemom i sistemom rada radio-centra. Svakim danom više sam znao i za kratko vrijeme dostigao brzinu od 150 slova u minuti. Radio-telegrami se nisu skoro nikada ponavljali što je samo po sebi govorilo da se tačno primaju i predaju.

Engleski oficiri u centru veze nisu mi vjerovali da sam običan vojnik-partizan, radio-telegrafist početnik bez prakse. Smatrali su da sam iskusni radio-telegrafist i oficir sa vojnom školom, pa su me tako i tretirali i davali beneficije koje se inače ne daju vojnicima. Kada sam nakon par mjeseci dobio oficirski čin, jednom preko radio-stanice BBC-a govorio engleski o učestvovanju njihovih avijatičara u spašavanju ranjenika NOV i kada se radio-veza uspostavljala i održavala brzo i bez zastoja, ostali su u uvjerenju da sam se u početku samo šalio.

U toku rada, sve do završetka rata osoblje CV održavalo je radio-uređaje u ispravnosti, te je veza uvjek bila sigurna.

U vrijeme kada nisam održavao radio-vezu bio sam kurir, šifrant, ekonom. Velebit je bio vrlo zadovoljan kvalitetom i brzinom radio-veze i tačnošću sa kojima su primani i predavani telegrami, ali nije se mirio s tim da cijelo vrijeme boravka u Engleskoj provedem uz radio-stanicu. Želio je da se usavršavam ii struci, ali i tražio da upoznam grad i njegove kulturno-istorijske znamenitosti, da upoznam ljude, običaje i da potpuno savladam jezik.

U više od hiljadu održanih radio-veza u toku desetomjesečnog rada ni jedna nije zatajila. Svi radio-telegrami bili su na vrijeme i tačno primljeni-davani. Takva sigurnost ove radio-veze mnogo je značila za rad Vojne misije, jer su u njenom radu uvjek i na vrijeme bile prisutne zamisli i ideje Vrhovnog komandanta. Po završetku rada Vojne misije ova radio-veza nastavila je rad za potrebe ambasade nove Demokratske Federativne Jugoslavije

Niko Certić

PARTIZANSKE POSTE U SLAVONIJI

U napadu na Slatinu, aprila mjeseca 1944. godine, bila sam ranjena. Po povratku u jedinicu, nas oko 17 partizanki upućeno je u pozadinu. Tako sam i ja dospjela na patrizansku poštu u Zvečevu.

Pošta Zvečevo imala je oznaku »SI«. U pošti je bilo 9 kurira za tri pravca, za svaki pravac po 3 kurira. Pored njih, bile smo i nas četiri drugarice, koje smo radile na pošti, zatim politički delegat i kuvarica. Kuriri su bili mahom oni borci koji zbog ranjavanja ili drugih nedostataka, nisu bili sposobni za borbu ili su bili borbom iscrpljeni. Smatralo se da je ipak lakše biti kurir na pošti nego borac u streljačkom stroju.

Pošta je radila neprekidno. Imali smo i nekakav žig za preporučene pošiljke sa oznakom: »Partizanska pošta« »R« i »S«. Poslije slova »S« mi smo dodavali broj naše pošte. Preporučene pošiljke smo zavodili u knjige koje smo sami pravili, dok se obična pošta vezivala u zavežljaj i tako stavljala u kurirske torbe. Vrijednosna pisma bila su obična, nisu se pečatila. Novac je davan na povjerenje kuririma i nije se nikada desilo da nije stigao onome kome je bio i namjenjen. Prispjelu poštu smo sortirali i, ono što je bilo za dalje prenošenje, davali smo kuririma daje nose, a ono što je bilo za jedinice i ustanove u blizini Zvečeva, to smo ostavljale i dostavljale njihovim adresantima.

Za vrijeme ofanziva, dešavalo se da smo morali napustiti poštu. U tom slučaju sklanjali smo našu dokumentaciju, pa se tako ponekada, nešto i zagubilo ili je od vlage propalo. Ipak, uspjevalo se sačuvati veći broj dokumenata.

U jednoj ofanzivi neprijatelj je zapalio našu poštu. Pošta SI bila je tada negdje na sredini puta između Kamenskog i Voćina, u barakama smještenim u neposrednoj blizini puta i prilično dobro zamaskirana. U to vrijeme telefonska centrala se nalazila u neposrednoj blizini radio-stanice, udaljena oko 2 km od nas, tako da je neprijatelj nije mogao ni pronaći. U tim barakama imali smo-čak i električno osvjetljenje!

Naša pošta imala je skojevsku i partijsku organizaciju. Ja sam tada bila skojevka. Ideološko-politički rad bio je dobar, za što je bio zaslužan politički delegat, drug Radusinović Milenko. Budući da smo se nalazili u blizini agitpropa, imali smo organizovan i kulturno-zabavni život.

U to vreme vršena je i kontrola rada pošta. K nama je dolazio u kontrolu drug Pavičić Milan iz Požeškog vojnog područja.

Da bi se moglo što uspešnije obavljati dužnost na poštama, organizovani su bili tečajevi za naše osposobljavanje. Bilo je više takvih tečajeva. Za nas, poštare iz Slavonije, kurs je bio organizovan u Velikim Zdencima u trajanju od oko 40 dana. Iz naše pošte SI na taj kurs sam upućena ja i drugarica Maretić Ruža. Kad je oslobođen Cepin, kurs je premješten u Čepin. Nastavu na kursu su držale dvije drugarice i jedan drug, predratni poštanski službenici. Drugarice su držale nastavu iz poštanske službe, dok je drug držao nastavu iz tehničkih uređaja.

Pošta SI je poslije oslobođenja Slavonske Požege (u kasnu jesen 1944. godine), prešla u Požegu. Tu smo se smjestili u zgradu požeške pošte i nastavili s našim radom. Iz tih dana sjećam se imena nekih drugarica koje su sa mnom radile. Na radio stanici radila je Irma, telefoniskinja je bila Milka, a na poštanskim poslovima radila je Jovanka iz Čepina, Aleksa iz Našica i drugi.

Mira Sobodić

RAZVOJ I ULOGA VEZE NA TERITORIJU SJEVEROZAPADNE HRVATSKE

Veza u Narodnooslobodilačkom ratu imala je i zadatak: da pojedince i grupe poveže u snagu, u aktivnost, u napore, koji vode jedinstvenom cilju. Ona je, stoga, imala svoj razvojni put i svoju zakonitost. Imala je i svoje heroje, svoju posebnu ulogu u tom teškom i slavnom ratu.

Teritorij sjeverozapadne Hrvatske je nazvan Zagrebačka oblast, a obuhvaćao je Hrvatsko Zagorje, Prigorje, Međumurje, Kalnik, Moslavinu, kao i dijelove Posavine i Podravine.

Narodnooslobodilački pokret u ovim krajevima razvijao se vrlo uspješno i ako pod vrlo teškim uslovima, jer su ti krajevi, prije svega, po svom geografskom položaju i ekonomskom potencijalu bili od velike važnosti za okupatora i njegove sluge. Teritorij je smješten između dviju velikih rijeka, Save i Drave, a preko njega su prolazile glavne cestovne i željezničke komunikacije. U centru tog Teritorija nalazio se i sam Zagreb, kao kulturno i ekonomsko središte. Teritorij je gusto naseljen, sa mnogo sela, manjih i većih gradova, a ima povoljan orografski položaj, sa većim šumskim kompleksima i više rijeka koje ga presjecaju.

Zagorje, Kalnik, Moslavina i Bilogora postali su u Narodnooslobodilačkom ratu posebni istorijsko-geografski pojmovi. Oni su, u toku čitavog tog rata, predstavljali zasebne vojnopolitičke celine, međusobno dobro povezane, uprkos svim nedaćama koje su nas na tom putu pratile. U početku, kurirske veze bile su osnova i jedine veze, da bi se, kasnije, uspostavile radio i telefonske veze, kao i poštanska služba na oslobođenom teritoriju.

Tokom 1941. godine na područjima sjeverozapadne Hrvatske dejstvovalo je više partizanskih jedinica (odreda), kao što su Zagorska, Zagrebačka, Varaždinsko-Ludbreška, Kalnička, Čezmanska i Bjelovarska. Između tih jedinica, kao i između jedinica i rukovodstva ustanka, u samom početku bila je organizovana i uspostavljena kurirska veza. U tom periodu ustanka kurirska veza bila je jedino i moguća. Ona je imala izuzetno težak zadatak, ali ga je sa uspjehom obavila. Kuriri su bili tada, mahom, u sastavu vojnopolitičkih rukovodstava.

Tokom 1942. godine u svim krajevima Sjeverozapadne Hrvatske dolazi do širenja i omasovljenja Narodnooslobodilačkog pokreta. Negdje 5. oktobra osniva se Moslavački partizanski odred, a oko 10. oktobra i Kalnički partizanski odred. Kurirska veza i u tom vremenu ostaje osnovna vrsta veze. Nije se tada raspolagalo nekim tehničkim sredstvima, da bi se mogle koristiti i druge vrste veze.

Početkom 1943. godine, a i kasnije, dolazi do rasplamsavanja narodnooslobodilačke borbe i velikog priliva novih boraca. Oslobađaju se mnoga mjesta, širi se slobodni teritorij i, uopće, to razdoblje je obilato značajnim uspjesima, natčovječanskim naporima, drugarstvom i heroizmom.

Područje sjeverozapadne Hrvatske, u operativnom pogledu, pripadalo je II Operativnoj zoni NOV i POJ. Stab zone nalazio se u Zumberku. Koliko je meni poznato, prvi koji su imali zadatak da organizuju veze na području II zone bili su drugovi Umek Karlo i Zidar Franjo.

Tada se raspolagalo jednim telefonom tipa »Erikson« i sa oko 200 metara poljskog telefonskog kabla. To nije bilo mogućno koristiti sve dok Umek Karlo nije napravio sam još jedan »telefon«, u stvari neku vrstu mikrotelefonske kombinacije. Raspolažući s te dvije naprave, bila je uspostavljena prva telefonska veza u Zumberku, u mjestu Suhor, između štaba 13. proleterske brigade i straže. Prvi koji su se koristili tom vrstom veze bili su Zeželj i Rapo.

Negdje u proljeće 1943. godine Rade Bulat, načelnik štaba II operativne zone, došao je u Moslavinu. S njim je došao i Zidar Franjo - da bi pripremio i organizovao vezu u tom području.

Njegov zadatak je bio da okupi one borce-partizane koji su u bivšoj vojsci služili u jedinicama veze, zatim željezničke službenike, koji su radili u vezama željeznice, kao i borce koji su imali neka predznanja o tehnici i vezi uopšte.

Tako se počelo sa formiranjem jedinice veze. Koliko znam, najprije su se okupili drugovi Tatalović Nikola, Cehović Vlado, Drobnić Hugo i Šebek Franjo. Odmah zatim, iz Omladinske čete iz Garešnice pristigli su omladinci - borci Gerjavić Branko, Kovačić Kruno, Šatalić Stevo, Šatalić Koka, Morela Eia, Stošić Franjo, Mozulić Stevo, Budak Sabina, Rokovec Branko, Mlinarić Ivo, Gabela Josip i drugi. Jedinici veze priključili su se i neki borci iz sela Selišta, Kutinice, Mileuške, Narte, Bereka i drugih, među kojima se sjećam Basare Mirka, Jajić Vase i Mroš Dušana.

Od tako prikupljenog ljudstva formirana je, 15. avgusta 1943. godine, četa veze sa dva voda, da bi se, nešto kasnije, popunila sa još jednim vodom i imala oko 54 vezista - partizana.

Prvi komandir čete veze bio je Čehović Vladan, a komesar Gerjavić Branko. To je prva jedinica veze toga ranga na teritoriju II operativne zone. Ona je bila ne samo jedinica za uspostavljanje i održavanje veza, već i izvor kadrova za novoformirane jedinice veze.

Novoformirana četa veze otpočinje svoju obuku. Učila se morzeova azbuka, signalna služba, linijska služba, opis, rukovanje i korišćenje telefona i-kurirska služba. Slaba materijalna opremljenost otežavla je obuku, ali je i, pored toga, uspjeh bio zavidan.

Tada je komanda Moslavačkog područja u svom sastavu imala sekciju za vezu na čijem je čelu bio Zidar Franjo, a njegov zamjenik Tatalović Nikola. U toj komandi vezi se poklanjala velika pažnja i užurbano se radilo na osposobljavanju vezista. U svakoj borbenoj akciji ili u akcijama samo za to izvedenim, prikupljao se materijal za vezu, naročito kabl, telefoni, provodnici stalnih linija i dr.

Akcije su se koordinirale sa operativnim jedinicama i diverzantskim grupama, koje su bile vrlo aktivne na pruzi Zagreb - Banova Jaruga i Garešnica - Bjelovar. Dok su diverzanti, na primjer, rušili prugu, vezisti su skidali telefonsku žicu i izolatore duž pruge. Od prikupljenog materijala izgrađena je jedna vrsta stalne linije, zapravo privremene stalne linije Qd Novog' Sela preko Podgarića do Kopčića, poznate partizanske baze, gdje su se nalazila skladišta hrane, oružja i municije. To je bila prva žična linija dužine oko 20 km. Izgrađena kroz šumovitu Moslavačku goru, bila je dobro maskirana od pogleda sa zemlje, a pogotovo iz vazduha. Usput budi rečeno, neprijatelj nikad njije otkrio tu liniju.

Prvi glas koji je prenesen na tom rastojanju, kojeg su kuriri prevaljivali za oko 3 sata, pamti se u sjećanjima drugova sudionika tog događaja Zidara Franje, Tatalović Nikole, Stošić Franje se nosi u srcima još i danas, jer to je za nas bila velika pobjeda. Pobjeda - koja je unosila još više povjerenja i sigurnosti. Slučaj je htio, daje to bilo baš 9. rujna 1943. godine, na dan kada jè kapitulirala Italija. Vijest je preko radio-prijemnika, kojeg je sam izradio, primio Umek Karlo, da bi je, zatim, Stošić Franjo preneo dalje, baš tada završenom žičnom linijom. Našoj radosti nije bilo kraja.

Umek Karlo se slučajno našao tu. Vraćao se sa Kalnika u štab 2. operativne zone. On je na Kalniku boravio po istom zadatku, kao i Zidar Franjo u Moslavini.

Koliko mi je poznato, koncem avgusta ili početkom septembra mjeseca 1943. izdvojena je jedna grupa vezista njih 22 i, kao vod veze ušlo u sastav Moslavačkog partizanskog odreda. Komandir voda bio je Popović Paja, a vodni delegat Rokavec Branko.

Također, iz te prve čete veze upućena je grupa vezista u sastav brigade »Braća Radić«. Od te grupe i od grupe koja je završila kurs na Kalniku, osnovana je četa veze brigade. Za komandira te čete postavljen je Vidović Stjepan, a za komesara Bereković Đuro. Međutim, za nepuna 3-4 dana za komandira čete postavljen je Krunoslav Kovačić.

Nešto kasnije, mislim za 17 dana, izdvojena je još jedna grupa vezista iz moslavačke čete veze; ona je ušla u sastav 2. brigade i bila jezgro za formiranje čete veze te brigade. Za komandira čete bio je postavljen Šebek Franjo, a za komesara Pokupec Stjepan.

Kako se iz prikazanog vidi, nastala su dva centra za obuku vezista: jedan u Moslavini, a drugi na Kalniku.

U Kalničkom partizanskom odredu formiran je vod veze. Za to je bio zadužen, pored Umek Karla, šefa veze 2. operativne zone, drug Mihelčić Drago. On je kasnije postao i šef veze Kalničkog područja. Također, pri komandi Kalničkog područja, formirana je i četa veze, čiji je prvi komandir bio Špičko Josip.

I na Kalniku je izgrađena privremena žična linija, od zapljenjenog, skinutog i priručnog materijala između Kalničkog Ivanca i Apatovca. Kasnije, pogotovo nakon oslobođenja Varaždinskih Toplica i Ludbrega, na Kalniku je izgrađena čitava mreža stalnih linija, kojima su povezana skoro sva mjesta, štabovi jedinica i isturene straže prema Varaždinu i Križevcima.

Kad je štab 2. operativne zone prešao u Moslavinu, stigao je i Vidan Nikola, radio-telegrafista sa radio-stanicom MK-2. Pomoću te radio-stanice održavana je radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske i rukovodećim političkim centrima.

Uskoro će se organizovati i razviti radio-veza, čiji će organizator i rukovodilac postati, upravo, Vidan Nikola.

Nešto o kurirskim (relejnim) vezama u ovom području. Dolaskom druga Ante Kukoljana iz Glavnog štaba Hrvatske, koji je inače bio zadužen u tom štabu za poštansku službu, osnivaju se tzv. relejne stanice, u stvari kurirske stanice. Na cijelom teritoriju sjeverozapadne Hrvatske, uspostavljena je mreža relejnih stanica. Te stanice su međusobno održavale vezu, prihvaćale nove borce, pratile službene osobe, prenosile poštu, prvo službenu, a zatim i privatnu.

U Moslavini prva takva relejna stanica osnovana je u Podgariću, na čijem je čelu bio drug Ječ Mirko, a na Kalniku, u s. Pogancu, na čelu sa drugom Vidović Dragom. Svaka od njih bila je neka vrsta centralne relejne (kurirske) stanice. Stanica u Moslavini održavala je kurirsku vezu pravcima:

- Podgarić - G. Jelenska - Voloder - Osekovo (Posavina), preko Lonjskog polja, Mužilovčice, Crkvenog Boka Trokuta - za Baniju, Liku i Bosnu;
- Podgarić - Grabovnica - Hrsovo (Markovac), preko ceste i pruge Bjelovar - Križevci od Branjske, koja ide za Kalnik;
- Podgarić - Popovac - Vel. Barna - Slavonija, i
- Čazma - Prečec - Ježevo - Oborovo - preko Save (Veleševac) - Lekenička Poljana, Greda, Cerje, Pokupsko i preko Kupe na oslobođeni teritorij.

Stanica u s. Pogancu održavala je kurirsku vezu pravcima:

- Zagorje i Slovenija i
- preko Sredica, sa Bilogorom.

U Sredicama se nalazila i relejna ^tanica.

Moslavina je sa Bilogorom, odnosno Bjelovarskim područjem, održavala kurirsku vezu preko Hrsova za Sredice.

Značajnu ulogu odigrale su te relejne stanice u toj fazi narodnooslobodilačkog rata. Mnoge od njih, naročito one koje su bile isturene i nalazile se uz komunikacije, koje je kontrolirao neprijatelj, radile su pod vrlo teškim okolnostima. Da se spomene samo ona u Hrsovu, koja se nalazila neposredno uz cestu i prugu Bjelovar Križevci, pa je zato djelovala u izuzetno teškim okolnostima. Pod cijenu života, veze su se održavale, pa je i, s toga, njihova uloga, bez sumnje, još više značajna.

Spomenuo bih jedan slučaj stanice u Hrsovu. Jednom je neprijatelj iznenadio ljudstvo te stanice. Rezultat - ubijen je stražar, a upravnik teško ranjen. Bili su to drugovi Marković Đuro i Bogović Milan.

Još nešto o natčovječanskim naporima kurira stanice u Volodеru i Osekovu, koji su održavali vezu Moslavine preko Posavine (Žutice) sa Banijom, Likom, Kordunom i Bosnom. Na svom putu, pored niza drugih opasnosti, oni su se morali kretati teško prohodnim i podvodnim zemljištem i prelaziti put i prugu Zagreb - Banova Jaruga.

U drugom dijelu 1943. oslobođene su Varaždinske Toplice, Ludbreg, Čazma i Koprivnica. Osnivale su se nove jedinice i organizirala narodna vlast. To je po-

stavilo i nove zadatke pred vezu. U tom periodu sve više se razvija telefonska i radio-veza, osniva se poštanska služba, uspostavlja i modernizuje kurirska veza.

Razvoju veze, pored drugova koje sam već pomenuo doprinijeli su i Baraba Ivica, Kereškenji Veljko, Špičko Josip, Kuhar Vjekoslav, Bebek Blagoslav, Kovačić Kruno, Šebek Franjo, Lasan Mato, Babić Mirko, Marić Grga, Mrak Viktor, Vlaković Aldo, Rožman Drago, Šimunić Stjepan, Gluhak Vlado, Salamon Marijan, Firm Rajmond, Švec Antun, Gabela Josip, Mlinarić Ivo, Štanbuk Zdravko, Razleg Albin, Levi Mirko, Grabrović Roko, Kurka-Svoboda Josip, Podboj Viktor, Bajza Stjepan i još mnogi i mnogi drugi, čijih se imena više ne sjećam.

POŠTANSKA SLUŽBA

Relejne stanice u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, koje se imale uspostavljenu kurirsku vezu sa Slavonijom, Posavinom, Likom, Kordunom, Banijom, Bosnom, Žumberkom i Slovenijom, prerastaju ujesen 1943. godine u partizanske pošte, a širenjem slobodnog teritorija osnivaju se nove partizanske pošte, pa se time međusobno povezuju sva oslobođena mjesta i krajevi u torr) dijelu naše zemlje.

Partizanske pošte su primale i otpremale službenu i privatnu poštu, a odigrale su i značajnu ulogu u emocionalno-psihološkom pogledu, jer su bile i veza između boraca u partizanskim jedinicama i njihovih najmilijih kod kuće. Koliko se sjećam, na opisanom području djelovalo je oko trideset partizanskih pošta. Najviše ih je bilo u Moslavini, jer je taj teritorij imao najviše uslova za njihov razvoj. Pored toga, u Moslavini se nalazilo i najviše institucija narodnooslobodilačke borbe tog dijela Hrvatske. Veći broj pošta bio je povezan i žičnim linijama, pa je svaka od njih predstavljala svojevrstan centar veze, jer su na njenu telefonsku centralu bili povezani mnogi organi, komande i štabovi, bolnice, skladišta, isturene straže itd.

Na čelu pošte nalazio se upravnik, koji je imao i svog zamjenika. Pored njih, pošta je imala određeni broj kurira, manipulativno osoblje telefonske centrale i linijske nadzornike. Neke su imale i telefonske mehaničare. Ti mehaničari su imali svoje rejone u kojima su održavali telefonske centrale i telefone. Služba na poštama bila je neprekidna, održavala se danju i noću.

ŽICNA VEZA

Na Kalniku, Moslavini, Bilogori i Podravini u toku NOR, negdje od konca 1943. godine, bila je osposobljena postojeća mreža žičnih linija uz željezničke i cestovne saobraćajnice a, također, izgrađeno je na stotine kilometara novih linija, tako da se dobila jedna, zaista, impozantna mreža tih linija, po kojima se vrlo uspješno obavljao telefonski saobraćaj. Mi vezisti smo na to bili ponosni, jer se mogao obaviti telefonski razgovor između mnogih mesta: Varaždinskog Brijega (nekoliko kilometara ispred Varaždina), Varaždinskih Toplica, Kalničkog Ivanca, Ludbrega, Koprivnice, Kloštra, Pitomače sve do Sredica ili u Moslavini, između Dubrave, Čazme, Samarice, Popovca, Pisanice, Ribničke, Kloštara Podravskog ili, pak između Čazme, Podgarića, Garešnice, Velikih Zdenaca, Daruvara i, dalje sa komandama i štabovima u Slavoniji. Također, veza je postojala između Čazme, preko Velike Pisanice, i Bilogore i Podravine, a, napokon, moglo se uspostaviti iz Moslavine preko Bilogore-sa Podravinom do Virovitice, a preko ove, sa jedinicama, štabovima i ustanovama koje su bile povezane sa centrom veze u Virovitici.

Sve je to urađeno velikim zalaganjem vezista-partizana i bio je to njihov zavidan uspjeh. Tako razgranata mreža žičnih linija nalazila se nadomak samog Zagreba, mnogih uporišta i velikih neprijateljskih koncentracija. Treba napomenuti da su se vodile česte borbe i da su te linije bile onesposobljavane, ali su uvjek bile ponovno osposobljene i veze uspostavljane. Nekada su i vremenske nepo-

gode (vjetar, snijeg, niske temperature) prouzrokovale prekide u vezama, ali su i ti kvarovi brzo pronalaženi i otklanjani.

Nekoliko riječi o jednoj našoj zamisli. Želja nam je bila da žičnom linjiom povežemo Moslavinu sa Kalnikom, koja bi morala preći preko ceste i željezničke pruge Dugo Selo - Križevici, negdje između Gradeca i Križevaca. Znali smo da te komunikacije neprijatelj neprekidno kontroliše jakim snagama, čak i oklopnim vlakom. Ipak, napravili smo plan izgradnje te linije, ali vrlo složena situacija nije nam omogućila da ga i ostvarimo. Bili smo predvideli da se ispod pruge i ceste postavi odgovarajući kabl u dužini oko 2 km, a zatim izgradi privremena žična linija i tako povežu ta dva područja.

U izgradnji, opravci i rekonstrukciji stalnih i drugih žičnih linija, poseban problem bilo je snabdjevanje materijalom. Do tog materijala dolazilo se na razne načine, a najčešće skidanjem žice i druge opreme sa linija duž željezničkih pruga i cesta. Oslobođenjem Koprivnice, ujesen 1943. godine, zapljenjen je, pored ostalog, jedan vagon nove bakarne žice za provodnike. To je dobro poslužilo za izgradnju linija na Kalniku, dok je jedan dio toga prebačen u Moslavinu i Bilogoru.

Održavanje stalnih žičnih linija, na tom oslobođenom području, iziskivalo je poseban napor. Postojala je posebna služba održavanja u vidu linijskih patrola postavljenih na rastojanju 10-15 km, zavisno od zemljišta, na kojim se linija nalazila. Teškoća u održavanju je bilo, naročito zimi, kada bi napadao snijeg, ili za vrijeme vremenskih nepogoda, kada bi se lomila stabla i grane na koje su bili postavljeni provodnici.

RADIOVEZA

Radio-veza se razvijala uporedo sa drugim vrstama veza. Odmah treba istaći: nije bilo lako doći do radio-uređaja i izvora za njihovo napajanje! Međutim, kako do svega, tako se dolazilo i do te vrste sredstava veze.

Imali smo najpre, onu radio-stanicu (MK-2) koju je posjedovao štab 2. operativne zone. Zatim su iz Varaždina stigle na Kalnik dvije radio-stanice kojima su snabdijevane brigade »Braća Radić« i »Matija Gubec«. Te stanice su vrlo dobro radile i korisno poslužile sve dok se nismo, negdje u ljeto 1944. godine, snabdjeli radio-stanicama tipa SCR-iz pomoći saveznika.

Radio-veza na teritoriju 2. operativne zone zauzima vrlo istaknuto mjesto. Štab zone, odnosno kasnije štab X korpusa ^»Zagrebačkog«), imao je vrlo razgranatu radio-vezu. Postojala je radio-mreža komandovanja, u kojoj su bile sve potčinjene jedinice. Zatim, veza se održavala s Vrhovnim štabom NOV i POJ, Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske i štabovima IV i VI korpusa. Postojala je, takođe, i tzv. obavještajna radio-mreža; u nju su bili uključeni svi obaveštajni centri i jedinice sa posebnim zadacima. Posebnu radio-mrežu obrazovala je korpusna oblast u koju su bile uključene komande na teritoriji te oblasti. I, najzad, postojala je posebna radio-veza jedinica i ustanova KNOJ.

Divizije su imale organizovanu radio-vezu, sa svojim brigadama, štabom korpusa i divizije međusobno, a štabovi Istočne i Zapadne grupe odreda - sa štabovima svojih odreda i štabom korpusa. Prilikom zajedničkih akcija sa jedinicama drugih korpusa, uspostavila se radio-veza i sa njima.

ODRŽAVANJE SREDSTAVA VEZE

Postojanje i kvalitet veze zavisili su i od ispravnosti sredstava veze. Osnovno održavanje tih sredstava naučili su sami neposredni poslužioci. Međutim, za veće opravke sredstava veze osnovane su radionice na Kalniku, u Kalničkom Ivancu i u Moslavini u s. Podgariću. Radionica na Kalniku nije se održala, dok

je radionica u Moslavini radila do završetka rata i to-sa velikim uspjehom. U njoj su radili: Fuks Vladimir, Lukinac Franjo, Strbenac Andrija i ing. Tadej Vladimir.

Bjelovarsko područje je imalo svoju radionicu u Sredicama.

Pri štabu X korpusa postojala je radionica veze koja se pretežno bavila opravkama radio-stanica. Glavni radio-tehničar u toj radionici bio je - Kurka Josip.

Rukovodstvo 2. operativne zone (kasnije 10. korpusa) NOVJ posvećivalo je izvanredno veliku pažnju organizaciji i razvoju svih vrsta veze u svojim jedinicama i na svojoj teritoriji.

OBUKA RUKOVODILACA I JEDINICA VEZE

Na oslobođenom Moslavačkom području djelovali su i kursevi za vezu. Tu su se pripremali borci za jedinice veze i osposobljavali kadrovi za komandovanje tim jedinicama i rukovođenje vezama. U Grabovnici, pitomom Moslavačkom selu, udaljenom od Čazme oko 2 km, bio je kao neki centar za obuku vezista. Tu su bili organizovani radio-telegrafski, radio-telefonski, telefonsko-linijski i poštanski kursevi za borce i rukovodioce veze.

Od proljeća 1944. godine do oslobođenja, radio-telegrafske kurseve, u trajanju od po 2 mjeseca, završile su 4 klase sa ukupno 110 slušalaca. Od tog broja za samostalan rad na radio-stanicama osposobljeno je oko 70% slušalaca. Slušaoci tih kurseva, koji nisu mogli postati radio-telegrafisti, prekvalifikovani su i postali rukovaoci radio-fonskih radio-stanica. Treba dodati i to daje u to vrijeme na dva kursa osposobljeno i oko 20 upravnika partizanskih pošta i desetak rukovodilaca veze i jedinica veze.

Kurseve je organizovao odsjek za vezu štaba X korpusa, a njima je rukovodio drug Kereškenji Veljko.

Posebnu zaslugu za uspjeh obuke imaju nastavnici i rukovodioci veze: Kereškenji Veljko, Bulat Savo, Razleg Albin, Šel Josip, Svoboda- Kurka Josip, Špoljarić Zdenko, Stambuk Zdenko.

Osim tih kurseva, osnovan je, u drugoj polovini 1944. godine, kurs za poštansku službu u Hercegovcu, kojeg su sa uspjehom završila 22 slušaoca, od čega 16 drugarica i 6 drugova. Nakon tog kursa, održan je isto takav kurs u Dragancu, sjeveroistočno od Čazme, koji nije završio sa radom-zbog završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje. Tim kursevima su rukovodili i bili predavači stručni poštari: Karboni Vilko, Jakubin Stjepan, Mrkšić Zdenko i Svjetličić Ruža.

Prvi koji je rukovodio organizacijom veza 2. operativne zone bio je Umak Karlo, a zatim Kereškenji Veljko. Međutim, osnivanjem X korpusa, koji je nastao od II operativne zone, osniva se i Odsjek za vezu, na čije čelo dolazi Bulat Savo. Pored njega, u tom odsjeku nalazili su se drugovi: Vidan Nikola, zadužen za radio-vezu; Mihelčić Drago, zadužen za žičnu vezu; Tuturić Žarko, zadužen za tehničko održavanje; Umek Karlo, zadužen za inspekciju, kontrolu i pomoć i Kereškenji Veljko, zadužen za obuku.

U drugoj polovici 1944. šef odsjeka za vezu štaba X korpusa postao je Gabrić Đuro, koji je na tom položaju ostao sve do kraja rata. Početkom 1945. godine pri štabu korpusa formira se bataljon veze, za čijeg je komandanta postavljen Firm Rajmond, a za komesara Umek Karlo.

Pri kraju 1943. godine na Kalniku je osnovana brigada »Matija Gubec« i štab 32. divizije, a u Moslavini 2. brigada i štab 33. divizije. Pri svakom tom štabu formirana je i četa veze, dakle ukupno 4 čete veze. U štabovima divizija osnovani su odsjeci za vezu. Za šefa veze 32. divizije postavljen je Kovačić Kruno, a za šefa veze 33. divizije Bebek Blagoslav. U štabu Istočne grupe partizanskih odreda za šefa veze postavljen sam ja, a u štabu Zapadne grupe partizanskih odreda - Firm Rajmond.

Sve komande područja (Kalničkog, Zagorskog, Moslavačkog, Posavskog i Bjelovarskog) imale su svoje rukovodioce veze. Po mom sjećanju, od osnivanja do završetka rata, ti rukovodioci su bili: u komandi Moslavačkog područja Zidar

Franjo, Stjepančević Ivica i Tatalović Nikola, u komandi Kalničkog područja: Mihelčić Drago i Špičko Josip, u komandi Bjelovarskog područja: Zidar Franjo, Mrak Viktor i Simunič Stjepan, a u komandi Zagorskog područja Rožman Drago i, u komandi Posavskog područja, Volf Ivica.

Pri komandama Moslavačkog, Kalničkog i Bjelovarskog područja postojale su i čete veze. Te jedinice su mnogo doprinjele da se uspostave i održe žične linije na njihovim terenima i da ih mogu koristiti jedinice i pozadinske ustanove koje su se tamo nalazile.

Kasnije je četa veze Moslavačkog područja prerasla u bataljon veze, čiji je osnovni zadatak bio obnavljanje, popravljanje i uspostavljanje svih žičnih linija na teritoriju Vojno-korpusne oblasti X korpusa. Komandant tog bataljona bio je Gabelić Ivica, a komesar Bajz Stjepan.

Kad se sve uzme u obzir, sve jedinice veze, na teritoriju 2. operativne zone, odnosno 10. korpusa, dejstvovalo je 14 četa veze u operativnim jedinicama, 3 čete veze pri vojno-teritorijalnim komandama, 6 vodova veze, oko 30 pošta i nekoliko kurseva. Sve to, zajedno sa organima veze štabova i komandi, brojilo je oko 700 ljudi.

Treba naglasiti da je u jedinicama veze bilo mnogo drugarica, naročito na poštama i telefonskim centralama. Isto tako, veliki broj drugarica završio je radio-telegrafske kurseve i uspješno radio na radio-stanicama.

Organizacija veza, sama po sebi, ne bi ništa značila ako je nije bilo moguće materijalno obezbjediti. Trebalo je imati sredstva veze i sve ostalo što je potrebno za uspješno uspostavljanje i održavanje veza. Baš to je trebalo oteti od neprijatelja, naročito u prvim danima ustanka!

Čete veze, i ona u Moslavini i ona na Kalniku, koje su bile preteča ostalih jedinica veze na tom području, časno su izvršile svoj zadatak u svemu, a posebno u prikupljanju materijala, osposobljavanju i izgradnji žičnih linija. Jedinice su se, sve do ljeta 1944. godine, isključivo opskrbljivale tehničkim materijalom zarobljavanjem od neprijatelja. Bogati plijen pao je u naše ruke pri oslobođenju Koprivnice i Čazme. Tom prilikom je, kako u borbi tako i u samim mjestima, zaplijenjeno mnogo telefona, veće količine poljskog telefonskog kabla, 2 radio-stanice, nešto akumulatora i baterija, alata i drugog tehničkog i pomoćnog materijala.

Kasnije, od ljeta 1944. godine, sredstva veze dobijena su od saveznika. Tu je bilo radio-stanica raznih tipova, telefonskog kabla, telefona, telefonskih centrala, izvora električne energije i drugog. Ta oprema stizala je avionima, koji su se spuštali na partizanski aerodrom u blizini sela C^rabovnice. U povratku, ti avioni odvozili su ranjenike i poštu.

Moram i to naglasiti da je, jedno vrijeme, taj aerodrom koristio i za spuštanje borbenih aviona koji su vršili kurirsku službu između štaba 10. korpusa, Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba.

Ivica Stjepančević

FORMACIJA JE PRILAGOĐAVANA OPREMI

Do odlaska u operativne partizanske jedinice, nakon kapitulacije Italije, radio sam pri Komandi mjesta D. Kaštela (10-15 dana) sa ostalim članovima SkOJ-a i KPJ, kao i naprednim mještanima, na:

- prikupljanju i transportu vojne ratne opreme (naoružanje, odjeće, obuće, zzživežnih namirnica i dr. iz italijanskih skladišta u Kaštelima i Divuljama za POpunu naših partizanskih komandi i jedinica;
- opravci, uspostavi i održavanju telefonsko-telegrafskih veza, izradi kablovskih privoda i postavljanju poljske telefonske induktorske centrale od 20-30 brojeva za potrebe Komande mjesta D. Kaštela.

Preko ove centrale uspostavljena je i održavana vrlo dobra telefonska veza sa svim vojno-teritorijalnim komandama i organima vlasti na području Kaštela, Trogira i Splita. Bilo je uspostavljeno stalno dežurstvo u koje sam i ja bio uključen. To je bio moj prvi susret i zadatak na održavanju veze za partizanske vojno-teritorijalne komande, jedince i ustanove na oslobođenoj teritoriji. U uspostavi ovih prvih telefonskih veza, kao i u njihovom održavanju, mnogo su nam pomagali, i nas mlade na brzinu obučili, bivši radnici, monteri i nadzornici linija i uređaja PTT, koji su prije rata i do kapitulacije Italije radili na održavanju veze PTT na teritoriji Split-Kaštela-Trogir.

ORGANIZACIJA JEDINICA VEZE:

Do kapitulacije Italije jedinice veze 20. divizije, kao i druge jedinice 8. korpusa NOV i POJ, bile su po boračkom i starešinskom sastavu i materijalno-tehničkoj popuni sa sredstvima veze znatno slabije popunjene i opremljene. Ljudstvo-borci pojedinih specijalnosti veze pri štabovima brigade i divizija bilo je organizacijski razdvojeno uglavnom na dva dijela. Jedan (prvi) dio su sačinjavali: šifranti, radio-telegrafisti i kuriri, koji su većinom ulazili u organski sastav pratećih jedinica (vodova ili četa) dotičnih štabova, ali su za veze bili neposredno odgovorni i potčinjeni komandantima i komesarima, odnosno načelnicima štabova. Drugi dio su sačinjavali telefonisti, telefonisti-linijaši i signalisti koji su bili u organskom sastavu vodova ili četa za vezu.

Međutim, nakon kapitulacije Italije, kada je u jedinice 8. korpusa, kao i u druge jedinice NOV i POJ, dobrovoljno došao veliki broj boraca i kada su se, pored ostaloga, dobila nova materijalno-tehnička sredstva veze od jedinica Italijanske armije i saveznika, izvršena je reorganizacija, preformiranje i popuna jedinica za vezu naših štabova i komandi.

Do kraja 1943. godine i prvog tromesečja 1944. godine, pri štabovima divizija i brigada 8. korpusa bile su formirane relativno jake i dobro opremljene čete za vezu, sastava oko 50 do 60 ljudi, a pri bataljonima vodovi za vezu, sastava 20 do 25 ljudi (mada je brojno stanje bilo promenljivo). U ove novo-formirane jedinice veze su se uključili, do tada odvojeni, radio-telegrafisti i kuriri. Jedino su šifranti i dalje ostali odvojeni pod neposrednim rukovodstvom komandanata i načelnika štabova, kao i ranije.

U 1943. godini, i prvoj polovini 1944. vezom u brigadi i diviziji su rukovodili komandanti odnosno načelnici štabova neposredno (sa šifrantima, radio-telegrafistima i kuririma, dok su bili pri pratećim jedinicama) i posredno preko komandira jedinica veze, naročito kada su se objedinili svi vezisti, sem šifranata, u jedinstvenu jedinicu veze štaba. Tad je komandir jedinice veze bio pred svojom komandom - štabom, odgovoran za planiranje, organizaciju i realizaciju svih vrsta veza, tako da je ujedno bio i referent veze.

Međutim, u drugoj polovini 1944. godine i početkom 1945. u štabove komandi divizija i brigada dolaze za načelnike ili referente veze posebne starešine koje su prethodno završili kraće kurseve veze pri GŠ, i preuzimaju odgovornost za planiranje i organizaciju, a komandiri jedinice sa svojim jedinicama realizaciju svih veza za određenu komandu.

ORGANIZACIJA I REALIZACIJA VEZA

Radio-veza bila je organizovana i održavana povremeno, prema planovima rada, u radio-mreži ili radio-pravcu, između štaba 20. divizije i štabova brigade (8, 9. i 10) sa RU VF SCR-284-A 20 W ili V-100-A, V-100-B; štaba brigade i štabova bataljona sa RU VF M-SET-48.

Osnovni pogon ovih radio-uređaja bio je ručni generator. Sjećam se da je u četi za vezu pri štabu 9. brigade, bio na dužnosti radio-telegrafista za radio-vezu

sa štabom 20. divizije od maja 1944. godine pa dalje Božidar Zlodre. Radio-veze, pored kurirskih veza, od štaba brigade prema diviziji, i dalje, bile su osnovne, a ponekad i jedine veze, naročito kada su komande i štabovi bili međusobno dosta udaljeni i kada se nisu mogle uspostavljati telefonske i druge veze.

Žična veza organizovana je i održavana povremeno, i to prema uslovima (situaciji, zemljištu i raspoloživim sredstvima), između štaba 20. divizije i brigada (8,9. i 10), susjednih i sadejstvujućih jedinica i vojno-teritorijalnih komandi kada su se nalazile u odbrani ili na oslobođenoj teritoriji (Dinara-Kamešnica) sa PTK-1 i 2 i sa jednožičnim i dvožičnim polustalnim linijama. Žična veza između štaba brigade organizovana je i održavana sa bataljonima u odbrani i napadu pretežno sa PTK-1 i 2.

Kod rastresitog razmještaja jedinica u odbrani ili u napadu, a zbog nedostatka odgovarajuće količine PTK, sa žičnom telefonskom vezom povezali bi samo jednu ili dvije potčinjene jedinice koje su bile na težištu odbrane ili pravcu glavnog udara. Položili bi osu žične veze i na nju bi paralelno priključivali ljevokrilne i desnokrilne jedinice.

Do kninske operacije, na Dinari (visoravni Vrdovo i Vještić Gori), gdje je dosta vremena bila rastresito razmještena 20. divizija sa svojim potčinjenim jedinicama, imali smo prilično razvijene žične telefonske veze, pored PTK, improvizovano izgrađene-kao jednožične ili dvožične polustalne ili stalne linije. Tako je u raznim pravcima bilo izgrađeno oko 25 do 30, a možda i više kilometara, koje su ponekad bile, u nedostatku žice, kombinovane sa umetcima poljskog telefonskog kabla. Za izgradnju ovih polustalnih žičnih telefonskih linija i postavljanje dužih pravaca PTK, žicu, izolatore i kabao »nabavljali« smo za vreme borbe i kraćeg zauzimanja pojedinih položaja i mjesta u Senjskoj, Vrličkoj i Kninskoj krajini, demontirajući žicu, nosače i izolatore sa linija JPTT i prikupljajući PTK sa zauzetih borbenih položaja neprijatelja. Pored toga, mi smo, u nedostatku originalne telefonske žice, za izgradnju »polustalnih« linija koristili ponekada i običnu željeznu ili pocinčanu ogradnu i bodljikavu žicu. Jasno je, daje održavanje ovih kombinovano izgrađenih žičnih veza bilo vrlo otežano i da je od telefonista-linijaša i telefonista na centralama zahtevalo mnogo napora, umješnosti i snalažljivosti da ga održavaju. Posebne poteškoće u održavanju veza imali smo u toku zime i proljeća kada su na planinama vladale velike vremenske nepogode i velika električna atmosferska pražnjenja zbog čega je dolazilo do čestih prekida, jer nismo imali odgovarajuća osiguranja linija i centrala.

Neposredno prije, za vrijeme i poslije kninske operacije (26. novembra 4. decembra 1944.) i dalje u završnim operacijama, u kojima je učestvovala i 20. divizija, organizaciji i održavanju žičnih telefonskih veza posvećivana je još veća pažnja, tako da su bile povezane sve ili skoro sve potčinjene jedinice koje su bile na težištu odbrane ili u napadu na pravcu glavnog udara, koristeći za to sva raspoloživa formacijska žična sredstva veze jedinica, kao i sva raspoloživa žična sredstva veze na dotičnoj teritoriji. Slobodno se može konstatovati da smo u ovom periodu organizovali i realizovali kombinovani operativno-teritorijalni sistem žičnih veza, kako po osi tako i po pravcima, naravno, ovisno o operativno-taktičkoj situaciji, zadacima komandi i jedinica i raspoloživim formacijskim i teritorijalnim sredstvima veze.

Signalna veza organizovana je i održavana povremeno (kada su za to postojali uvjeti) sa signalnim pištoljima-raketama, signalnim barjačićima i obeležavajućim platnima za vezu između avijacije; nižih operativno-taktičkih komandi, štabova i jedinica sa KM ili KO (brigada, bataljona i vodova) kako u napadu tako i u odbrani. Za održavanje međusobne signalne veze, pretpostavljene komande su u svojim usmenim ili pismenim naređenjima, zapovjestima ili u posebnim tablicama određivali odgovarajuće signale za određene borbene radnje kao i za međusobno izvještavanje, obavještavanje i sadejstvo između komandi i jedinica u izvršenju zajedničkih zadataka. Sa signalnim pištoljima-raketama vezu su lično i neposredno uglavnom održavali komandanti-komandiri jedinica, dok su vezu

sa signalnim barjačićima sa upotrebom znakova Morzeove azbuke održavali za to posebno obučeni borci-signalisti.

Obeležavajuća platna za avijaciju su se koristila u toku 1944. godine i dalje, kada je naša partizanska i saveznička avijacija počela intenzivnije da dejstvuje protiv neprijatelja, za obeležavanje rasporeda naših jedinica na prednjem kraju odbrane ili dostignutih i zauzetih položaja u napadu, kao i za obeležavanje mjesta spuštanja-bacanja ratnog materijala i opreme od strane saveznika na našoj oslobođenoj teritoriji. Noću su paljene signalne vatre.

Kurirska veza bila je organizovana i redovno održavana sa svim potčinjenim, susjednim i sadejstvujućim komandama i jedinicama, kao i sa vojno-teritorijalnim komandama, kako preko oslobođene tako i preko neoslobođene teritorije. Načelno, kurisku vezu je organizovala i održavala pretpostavljena komanda svojim kuririma sa svim potčinjenim komandama, jedinicama i ustanovama, ali su ponekada i potčinjene jedinice, naročito u hitnim i važnim slučajevima, upućivale i svoje kurire u pretpostavljenu komandu. Na teritoriji srednje Dalmacije, a posebno na njenom centralnom dijelu, u toku 1943. i 1944. godine, u kojem je pretežno dejstvovala 20. divizija, pored kurirskih veza naših operativnih partizanskih jedinica, bile su vrlo dobro organizovane i održavane redovne kurirske veze vojno-teritorijalnih komandi (komandi mjesta i komandi područja) koje su se međusobno dopunjavale, tako daje, pored službene pošte i pošiljki, u naše komande i jedinice povremeno dolazila i privatna pošta-pisma sa okupirane teritorije za naše starješine i borce.

Materijalno-tehnička sredstva veze: u jedinicama za vezu 20. divizije 8. korpusa, za organizaciju i realizaciju radio, telefonskih, žičnih, kurirskih, signalnih i dr. veza u periodu 1943-1944. godine i dalje imali smo na raspolaganju, uglavnom, trofejna sredstva veze, počev od bivše jugoslovenske i italijanske vojske nakon kapitulacije, zatim ona koja su u toku NOR-a bila u borbama zaplijenjena od italijanske, njemačke, ustaške, domobranske i četničke vojske, kao i ona koja smo povremeno dobijali od anglo-američke vojno-tehničke pomoći. Tako npr. koliko se sjećam, pored ostalih, imali smo na upotrebi sledeća sredstva veze:

RADIO-SREDSTVA:

- radio-primopredajnike VF SCR-284 A od 20 W (ang. amer.)
- radio-primopredajnike VF V-100 A i V-100 B (ang.-amer).
- radio-primopredajnike VFM-SET, SET-48 i B-II.
- radio-prijemnik TORN-FU-B (njemačke proizvodnje).

TELEFONSKA SREDSTVA:

- Poljske induktorske telefonske centrale od 5, 10, 20 i 30 brojeva (jugoslavenske, italijanske i njemačke proizvodnje).
- poljskih i stalnih induktorskih telefona raznih tipova (jugoslavenske, italijanske i njemačke proizvodnje).

LINIJSKA OPREMA I MATERIJAL:

- Poljski telefonski jednožični i dvožični kabao takođe je bio trofejnog porekla sakupljen od bivše jugoslavenske i italijanske vojske prilikom kapitulacije i zaplenjen u toku rata od Nijemaca i Italijana.
- Pored poljskog telefonskog kabla, za izgradnju polustanih žičnih linija na oslobođenoj teritoriji (Dinara, Kamešnica) koristili smo demontirani linijski mateijal (žicu, izolatore, nosače i dr.) sa linija i vodova JPTT i JDŽ. Stubove smo izrađivali i koristili od šumskih stabala koja smo imali na terenu.

Nakon završetka kninske operacije (4. XII 1944. g.) i potpunog oslobođenja Kninske krajine, zaplenili smo dosta tehničke opreme za vezu, pretežno njemačke proizvodnje, (radio-primopredajnika, radio-prijemnika i radio-goniometara VF, koncertnih radio-aparata, poljskih induktorskih telefonskih centrala od 10-30 brojeva, poljskih induktorskih i stolnih telefona, poljskog dvožilnog kabla i dr.). Sa ovom zapljenjenom opremom veze znatno su se popunile i opremile sve jedinice veze 8. korpusa, tako da su od tada bile još sposobnije za organizaciju, uspostavu i održavanje svih vrsta veza svojih komandi, jedinica ustanova u narednim završnim operacijama.

PARLAMENTARAC

Kao komesar čete za vezu, od štaba 9. brigade dobio sam neobičan zadatak

Jedinice 20. divizije su u toku proljeća i ljeta 1944. godine vršili česte prepade na ustaško-domobranske i četničko-njemačke položaje i garnizone, kao i na komunikacije u Sinjskoj i Kninskoj krajini. Tako je 9. brigada u sadejstvu sa Vrličkim partizanskim odredom, u toku jula i augusta 1944. godine, pripremila i izvršila napad na garnizon Vrliku. Međutim, zbog dolaska pojačanja četničkih i njemačkih snaga iz garnizona Knin, naše snage su se nakon izvjesnog vremena morale povući na svoje polazne položaje - jugozapadne padine Dinare.

U ovom napadu, pored izvjesnih obostranih gubitaka u ljudstvu i nekoliko starješina i vojnika međusobno zarobljenih, naše jedinice su Nijemcima zaplijenile 1 srednji tenk, 1 laku haubicu, 1 laki bacač, 1 motocikl sa prikolicom tipa BMW i izvjesnu količinu lakog pješadijskog naoružanja i druge vojne opreme.

Neposredno nakon povlačenja i konsolidacije naših jedinica na odbrambenim položajima, ja sam dobio zadatak da kao kurir parlamentarac odnesem u njemačku komandu, u garnizon Vrlika (u kojem se tada nalazio i štab četničke brigade), pismo u kojem su bili izloženi naši uslovi, način i mjesto međusobne razmjene zarobljenika iz prethodnih borbi u rejonu sela Kijeva i garnizonu Vrlika. Usput sam trebao da izvršim osmatranje-izviđanje borbenog poretka, raspored i jačinu četničkih i njemačkih jedinica na prednjem kraju i po dubini njihove odbrane, kao i raspored ostalih jedinica i naoružanja u rezervi.

Štab 9. brigade se nalazio tada na krajnjoj zapadnoj strani visoravni Vrdovo u rejonu sela Klapavice (na Dinari). Nakon što sam dobio i potpuno shvatio zadatak, jednog augustovskog dana (dana se ne sjećam) 1944. godine, krenuo sam oko 08. časova na izvršenje. Bio sam odjeven u običnu vojničku-boračku partizansku uniformu, prethodnog dana malo bolje dotjeranu i ispeglanu, kako bih izgledao što urednije i pristojnije, ali bez ikakvih starješinskih oznaka čina ili položaja. Imao sam na sebi italijanski oficirski opasač sa uprtačem i pištolj tipa »bereta« a ponio sam i bijelu zastavu, kao jedini znak raspoznavanja dok budem prolazio kroz neprijateljske borbene položaje, da vide da idem na »pregovore« i da me ne ometaju. Pošto sam prošao kroz naše, četničke i njemačke odbrambene položaje oko 12.00 časova sam stigao u njemačku komandu čete koja je bila raspoređena na desnoj obali Cetine u rejonu sela Koljani - koljanski most. Primio me komandir čete, zamolio da mu predam pištolj na čuvanje do završetka mog zadatka i saopštio mi da ću morati ostati kod njih dok ne izvijesti svoju pretpostavljenu komandu i od nje ne dobije daljnja naređenja. Tu sam dugo čekao dok su se završile sve formalnosti za moje daljnje sprovođenje. U ophođenju sa mnom bili su veoma korektni i pažljivi. Budući da sam kod njih došao za vrijeme ručka ponudili su me da sa njima ručam, što sam prihvatio.

Konačno, nakon 4-5 časova čekanja komandir mi je saopštio da je dobio naređenje da me prebaci u njihovu pretpostavljenu komandu u Vrliku. Prije polaska vezali su mi oči crnom maramom, da ne bih u toku vožnje mogao osmatrati. Sjeli su me u prikolicu i u kasnim poslijepodnevnim satima smo krenuli. U sumrak smo stigli u Vrliku. Doveli su me u štab, sa zavezanom crnom maramom preko očiju, koju sam imao i u toku vožnje, gdje me je odmah primio ko-

mandant, sa nekolicinom oficira, kojem sam predao pismo. Pošto gaje pročitao, i u vezi sa njegovom sadržinom sa mnom obavio kraći razgovor, dao mi je do znanja da ne pristaju u potpunosti na sve naše uslove razmjene zarobljenika, da će mi oni pripremiti i predati svoje pismene uslove, u kojima će pored izručivanja njihovih zarobljenika tražiti zapljenjeno naoružanje i opremu (naročito tenk i motocikl) i da ću morati ostati da prenoćim kod njih u štabu, dok oni detaljnije ne prouče sve naše uslove i ne pripreme svoje pismene protivuslove kao odgovor koji ću dobiti i odnijeti sjutra prije podne u svoju komandu. Pored toga naglasio je da bi moj povratak po noći, naročito kroz četničke položaje, bio veoma opasan, i da oni ne bi željeli snositi nikakovu odgovornost ukoliko bi mi se eventualno što dogodilo, te daje mnogo bolje i sigurnije da se u svoju komandu vraćam sjutra po danu.

Pošto sam zadatak morao do kraja izvršiti, a druge alternative nisam imao, to sam morao predloženo rješenje prihvatiti i čekati odgovor do sjutra.

Nakon završenog razgovora, odveli su me u drugi veći štabni šator i tek kada sam ušao unutra odvezali su mi crnu maramu sa očiju. Tu su mi dali večeru i odredili u jednom djelu šatora poljski krevet. Primijetio sam da su u ovom štabnom šatoru sa mnom spavale i ostale starješine-onciri štaba.

Sjutradan, poslije doručka, negdje oko 08.30-09.00 časova, zavezali su mi oči crnom maramom, kao i prethodnog dana, i odveli me kod komandanta, koji mi je predao pismo za moju komandu i saopštio da sada mogu krenuti istim putem kojim sam i došao sa njihovom pratnjom. Tada su me, sa zavezanim očima, prevezli motociklom do komande njemačke čete u rejonu Koljane-koljanski most, gdje su mi vratili pištolj. Ispratili su me dalje preko svojih i četničkih odbrambenih položaja, a zatim sam krenuo sam prema položajima naših jedinica i istog dana negdje oko 15.00 časova stigao u štab 9. brigade.

Par dana nakon toga između njemačke i naše komande uslijedila je međusobna razmjena zarobljenika (ali ne i ratnog plijena sa naše strane) u kojoj ja više nisam učestvovao.

Ivo Segvić

ZATAJIO SIGNAL

U jesen 1943. godine, 18. brigada je imala zadatak da spreči prodor neprijatelja iz uporišta Feričanci, Đurđevac i Našice, radi zaštite naroda koji je žurio da prikupi letinu.

Naš bataljon je postavio zasedu na cesti koja je vodila iz Feričanaca. Na oko 100 metara ispred zasede postavljeno je minsko polje, iza njega, u jednom udubljenju, iskopan je dubok jarak, koji tenk ne bi mogao preći. Iza naših položaja postavili smo »flak« (protiv-tenkovski top manjeg kalibra). Svim borcima je saopšten signal za otvaranje vatre-eksplozija mine pri nailasku neprijateljskog tenka.

Uskoro se iz daljine začula buka motora, a zatim smo ugledali prvi tenk. Kako se tenk približavao mestu gde su bile ukopane i zamaskirane mine, napetost je rasla. Iza tenka se pojavila pešadija. Upravo sam odbirao koga da uzmem na nišan, da bih odmah nakon eksplozije otvorio vatru, kad sam primetio da je prvi tenk već prošao minirani deo ceste i počeo opasno da se približava položaju na kojem sam se nalazio. Konačno je odjeknula eksplozija, jer je na minu naišao drugi tenk, tada je sa naših položaja grmnula snažna vatra. Borba je bila žestoka, neprijateljske granate su lomile drveće oko nas, preko glava su fijukali meci na-

šeg »flaka«. Negde na levom krilu su se začule komande najuriš. Bilo je očigledno daje došlo do borbe prsa u prsa. Uskoro smo se morali povući da bi izbegli opkoljavanje, a zatim smo se sredili i ponovo povratili položaje.

Od tada nismo za signale određivali nailazak neprijatelja na mine, nego smo koristili pucnjeve naših oruđa, svetleće metke, signalne pištolje i slično. Tako je kao znak za početak napada na neprijatelja u Pleternici, 2. novembra 1943. godine, određeno ispaljivanje topovske granate iz pravca Slavonske Požege. Svakoj četi su bili određeni polazni položaji i pravac napada. Moja četa je trebala da savlada oko 1 kilometar brisanog prostora do neprijateljskih bunkera i crkve u Pleternici. Neprijatelj je pružio snažniji otpor nego smo očekivali, tako da smo imali dosta gubitaka ali se preostali deo boraca na krilima žestoko borio, i mesto smo ipak zauzeli.

SIGNALNE VEZE SA AVIONIMA

U augustu ili septembru 1944. godine, nalazio sam se na kursu komesara četa, nedaleko od sela Zvečeva. Na jednoj poljani blizu mesta gde se održavao kurs, saveznici su nam iz aviona bacali naoružanje i opremu. Mi kursisti smo u takvim prilikama određivani za obezbeđenje.

Signalizacija i obeležavanje mesta za izbacivanje, vršena je tako da smo, po tačno unapred dogovorenom rasporedu, pripremali vatre, koje bi po nailasku aviona jednovremeno palili, a čim bi avioni izbacili svoj tovar mi bi vatre gasili. Naoružanje je bacano malim padobranima, dok je odeća bacana u balama bez padobrana. Uvek sam se plašio da mi takva bala ne padne na glavu.

Na vezu sa avionima vezuju me i neprijatne uspomene. U aprilu 1945. godine, hitali smo u napad na neprijatelja na visoravni Bilo-gore. Najednom nas je nadletalo 5-7 aviona. Leteli su nisko, da smo na njima jasno videli petokrake žvezde. Oni su se svom silinom sručili na našu kolonu, zasuli nas bombama i zatim nas mitraljirali. Napali su nas više puta dok smo mi nemoćno ležali po zaklonima, gde je ko stigao, jer je bilo naređeno da ne otvaramo vatru jer su sasvim sigurno naši avioni.

Odjednom je komesar brigade naredio jednoj partizanki da skine poskuču ili nešto drugo belo i baci na poljanu i ona je tako i učinila. Posle toga su se avioni udaljili.

Kasnije sam slučajno sreo komandira eskadrile Vilića, koji se jako nervirao zbog tog nesporazuma. Rekao mije da su bili dogovoreni znaci, bela platna, koje je trebalo postaviti radi obeležavanja linija do kojih su doprle naše jedinice. Nikad nisam saznao da li je komesar to znao, ili mu je slučajno palo na pamet da na takav način signalizira sa avionima.

VEZA U KOLONI

Veza kojom su se naređenja prenosila duž kolone, bila je široko primenjivana u našim jedinicama. Noću bi se naređenja kao: »Tišina«, »Drži vezu«, »Kolona brže« i slično, prenosila šapatom. Dešavalo nam se da bi prilikom iscrpljujućih marševa došlo i do prekida tih veza.

Jednom kad smo preko Papuka kretali u napad na Drenovac 1943. godine, sa čela je poslato »Ide li začelje«, brzo je stiglo »Nema veze«, jedan borac je zaspao i zaustavio se, tako da se cela kolona zaustavila. Tada je naša kolona zakasnila sa planiranom akcijom.

I

KURIRSKI ZADACI

Čini mi se da su skoro svi omladinci kraće ili duže, u našoj borbi, obavljali kurirske zadatke. Kurirski zadaci su bili veoma različiti u zavisnosti da li se radilo o četnom, bataljonskom ili brigadnom kuriru ili o radu na kurirskoj relejnoj stanici koje su radile na teritorijalnom principu.

F

Ja sam se na dužnosti četnog kurira u 18. brigadi nalazio oko tri meseca. Obzirom daje između čete i bataljona bilo jako malo prepiske, ja sam u stvari više bio pratilac komandira, nego što sam nosio poštu. Ako je trebalo šta preneti to su, uglavnom, bila usmena saopštenja, koje sam morao dobro upamtiti i voditi računa da ih prenesem samo onima kojima su bila namenjena.

Jedne noći u borbama na Bilo-gori, komandir me je uputio sa ceduljom u štab brigade. Pokazao mi je pravac i napomenuo da bi se štab brigade morao nalaziti na uzvišici udaljenoj oko 5 km. Trčao sam kroz noć, pucalo je sa svih strana, sve se bilo uskomešalo, kako nisam našao komandanta Ivu Marinkovića, drugom nisam smeo dati ceduljicu, zadatak nisam izvršio.

Kao kurir dobijao sam i obaveštajne zadatke. Jednom sam upućen u Drenovac, koji je prethodnog dana bombardovala saveznička avijacija, da izvidim ima li u njemu neprijateljskih vojnika. Uvukao sam se u mesto, video mnoge porušene kuće i ustanovio da je bilo dosta poginulih o čemu sam izvestio štab brigade.

Drugi put sam upućen u selo Kokočak. Dali su mi podatke na koji prozor određene kuće i kako, treba da zakucam i dobio sam lozinku da bih uspostavio vezu i mogao dobiti izveštaj o situaciji u tom selu i njegovoj okolini.

VEZISTE U BRIGADI ZyALI SMO »ŽIČARI«

Pošto su se u četi za vezu brigade najviše primećivali telefonski kablovi, jer drugih sredstava za vezu nije bilo mnogo, često se čulo, ne bez izvesnog podsmeha, da neko veziste zove »žičari«. Tada su se najviše cenili bombaši i mitraljesci, zato je bilo boraca kao i starešina, koji su na posao oko uspostavljanja veza, kao i na neke druge delatnosti, bez kojih ne bi mogle uspeti akcije, gledali sa podcenjivanjem.

Vod za žične veze često se priključivao na izgrađenu stalnu liniju, koja je na terenu Papuka predstavljala glavni žični pravac veze. Postojalo je i odeljenje stalnih linija koje je skidalo žicu sa neprijateljskih stalnih linija i gradilo naše partizanske linije.

Često sam posmatrao veziste kako posle iscrpljujućih marševa podižu telefonske linije, ili kako posle borbi, često i neuspelih akcija, skupljaju kablove. Često su bili više izloženi opasnostima nego obični borci. Takvim radom vezisti u našoj brigadi stalno su dobijali na »ugledu«.

NAREĐENJE DOMOBRANSKOJ KOMANDI PREKO TELEFONA

Podravski partizanski odred je dobio zadatak da iz sela pod domobranskom kontrolom, prikupi stoku potrebnu za ishranu naših jedinica na planini Papuk.

Za izvršenje toga zadatka formirana je grupa partizana koji su imali skoro kompletne domobranske uniforme. Na relaciji Donji Miholjac - Čađevica postojala je stalna telefonska linija, na koju su bili priključeni predstavnici domobrana u selima te relacije. Vezisti iz našeg odreda su tu liniju presekli i telefon uključili u pravcu sela u kojem smo započeli akciju na prikupljanju stoke. Na telefonski poziv javio se seoski knez. Izdali smo mu naređenje da domobranskoj jedinici koja dođe izda određenu količinu stoke potrebnu za domobranske jedinice. Naša »domobranska« grupa bez teškoća je ušla u selo. Prikupili smo čitavo krdo stoke. Sada se pojavio problem kako da tu stoku oteramo na udaljenost oko 20 km, čemu nismo bili mnogo vični. Nismo prošli bez borbe. Neprijatelj nas je sačekao na cesti Podravska Slatina - Čaćinci, gde nam se usled pucnjave stoka poplašila i razbežala. Ipak nam je uspelo da približno jednu trećinu dovedemo do planinskih sela oko Papuka, Psunja i Dilja.

KAPELAN KOLB SA RADIO-STANICOM U ZVONIKU

Slavonske brigade su često dolazile u Slavonsku Orahovicu. U jednom periodu 1944. godine, primetili smo da smo odmah po dolasku napadani od neprijatelja, što nas je navelo na sumnju da neko obaveštava o našem dolasku. Jednom je baš bombardovan hotel »Papuk« u kojem se održavala konferencija starešina, na njoj sam i ja bio prisutan. Organi bezbednosti su sproveli istragu i uspeli otkriti popa-kapelana Kolba, koji je svoje špijunske izveštaje slao preko radio-stanice smeštene pored zvona u crkvenom tornju. Pop je nakon istrage streljan.

Franjo Špeh

POŠTANSKO-TELEFONSKA SLUŽBA U SLAVONIJI

Oslobađanjem sve veće teritorije Slavonije u 1943. godini, daljim razvojem vojno-pozadinske strukture i narodne vlasti u oslobođenim gradovima i selima, stvoreni su uslovi (a potrebe nalagale) za organizovanje PTT službe i za njeno integrisanje sa izgrađenim sistemom teritorijalnih relejnih kurirskih stanica i telefonskih veza. Taj ceo sistem mogle su, dakako koristiti jedinice NOV i PO.

Najpre su formirane PT sekcije u korpusnoj vojnoj oblasti, određeni su PT referenti i formirane su telefonsko-linijske čete (čete veze) vojnih područja: daruvarskom, bilogorskom, papučko-krndijskom, diljskom, psunjskom, požeškom, slatinskom, virovitičkom, novogradiškom i brodskom. Na teritoriji vojnih područja bilo je u to vreme ukupno 25 pošta sa 240 zaposlenih. Na poštama i na telefonskim centralama radile su uglavnom drugarice koje su za tu službu bile osposobljene na kursevima.

Pored drugih pošta, na teritoriji biljnog vojnog područja radile su i dve tajne pošte: prva u Pačetinu preko koje se održavala veza sa Fruškom gorom, i druga u Borojevcima preko koje je održavana veza sfc okolinom Slavonskog Broda i sa Bosnom.

Poštanski saobraćaj za Baniju bio je organizovan i preko Moslavine zbog toga što se u području reke Save često zadržavao neprijatelj. Rad svih pošta i obavljanje poštanskog prometa odvijali su se uspešno.

Cete za vezu vojnih područja gradile su, dograđivale i održavale telefonske linije, opsluživale telefonske centrale u PT centrima veze, odnosno na čvorištima teritorijalnih telefonskih veza. Plan izgradnje telefonskih linija i razvoj PT mreže izrađivala je PT sekcija korpusne vojne oblasti prema zahtevu i uputstvu Odseka za vezu štaba 6. slavonskog korpusa. Jer, čitav sistem ne samo vojno-teritorijalnih, već i PT veza morao je da se razvija planski i da zadovolji, pre svega, potrebe operativnih jedinic# koje su izvodile borbene akcije na neprijateljeva uporišta i komunikacije, ili su vodile borbe za vreme neprijateljevih ofanziva na oslobođenu teritoriju.

Korpusne vojne oblasti redòvno su (od decembra 1943.) izrađivale raspored kretanja kurira na glavnim poštanskim linijama, za celu teritoriju 6. korpusa. Ostale pošte koje nisu bile na glavnim poštanskim linijama, svoje pošiljke su dostavljali najbližoj pošti, najmanje sat pre polaska kurira iz dotične, u susednu poštu.

Pošiljke su prenosili kuriri pešaci, konjanici, a prevožene su i kolima sa konjskom zapregom, a za psunjsko vojno područje i partizanskom železnicom. Kuriri su prenosili pošiljke samo od pošte do pošte, dok su dostavu po selima

organizovali narodnooslobodilački odbori. Ustanove su bile obavezne da same preuzimaju svoje pošiljke na određenim poštama.

Zabeležen je samo jedan slučaj kad se referent za vezu slatinskog vojnog područja za vreme proljetne neprijateljeve ofanzive 1944. godine nije snašao. On nije držao četu na okupu i to bi prouzrokovalo prekid teritorijalne telefonske veze, da borac telefonista Andrija Stanković nije preuzeo telefonsku centralu koju su drugi napustili. Taj drug je obezbedio vezu, rizikujući svoj mladi život. Za taj podvig javno je pohvaljen.

Uspešnom funkcionisanju PT službe znatno je doprinelo, pored ostalog, dobro organizovano rukovođenje, održavanje sastanaka, konferencija, kontrola i pomoć Odseka za vezu 6. korpusa, Tehničkog odseka i PT sekcije korpusne vojne oblasti, kao i veoma uhodan sistem izveštavanja - od vojnih područja, preko korpusne vojne oblasti i štaba korpusa do GŠH.

U cilju provere ispravnosti linija i neprekidnosti veze - bilo je organizovano da se svakog dana između 05.00 i 06.00 sati izvrši proverà linija i veza PT službe i da se podnese jutarnji raport o stanju linija (veza), o izgradnji linija prethodnog dana i o planiranoj gradnji koja će biti ostvarena na dan podnošenja raporta.

Razvoju i funkcionisanju PT službe zapažen doprinos dala su takmičenja u svim vojnim područjima. Takmičili su se u tome čija će četa veze prikupiti najviše materijala i najviše i najbrže izgraditi telefonske linije.

OFICIRSKA ŠKOLA VEZE GŠH NA TERITORIJI SLAVONIJE

Dok nije otvorena Oficirska škola veze na teritoriji Slavonije, kadrovi veze su obučavani samo na kursevima pri štabovima jedinica NOV i PO u Slavoniji i u Školi veze GŠH u Otočcu. To, međutim, nije bilo dovoljno. Veoma dinamičan razvoj NOP-a, formiranje više krupnih jedinica NOV i PO i vojno-pozadinskih ustanova, održavanje neposrednih veza sa Vrhovnim štabom, sa GSH, sa rukovodstvima NOP-a i štabovima u susednim pokrajinama, kao i sve veće borbene akcije (operacije) i nove količine sredstava veze - zahtevali su da se na teritoriji 6. korpusa otvori škola veze gde bi se školovali kadrovi iz jedinica Slavonskog i Zagrebačkog korpusa.

Osim navedenih razloga, u prilog za stvaranje pomenute škole išle su još neke činjenice. Tako, na primer, kandidati iz Slavonije i Moslavine koji su bili određeni da pohađaju Školu veze pri GŠH u Otočcu, morali su prelaziti vrlo težak i dug put, p»-čemu su bili izlagani velikoj opasnosti, jer su morali da se probijaju i preko teritorije koja je bila u neprijateljevim rukama. Što se same škole u Otočcu tiče, ona nije imala ni dovoljno nastavnih sredstava (pogotovo radiostanicu), niti su joj učionički prostor i drugi uslovi bili takvi da bi mogla da primi sve kandidate jedinica kojima je komandovao GŠH.

S druge strane, većina kandidata slavonskog područja upućenih na školovanje u Otočac nije se vratila u slavonske jedinice, nego je, nakon školovanja raspoređena u druge jedinice NOV i POJ (tačnije: od 25 slušalaca u slavonske jedinice se vratilo samo sedmorica).

Do zaključka o potrebi otvaranja Oficirske škole veze GŠH na teritoriji Slavonije došli smo ja i Živko Vukmanović, koji je posle kapitulacije Italije, dopremio iz GŠH u Slavoniju izvesnu količinu sredstava veze. Naš predlog je podržao i štab 6. korpusa. Sa tim predlogom Živko se vratio u Otočac i podneo ga GŠH koji je odobrio da se otvori škola veze i na teritoriji Slavonije.

Prvi slušaoci primljeni su na školovanje krajem januara ili početkom februara 1944. godine. Kao školske prostorije koristili smo neke barake u rejonu Cikoćke rijeke na Psunju. Obrazovani su kursevi radio-telegrafista, mehaničara, komandira vodova i četa za vezu po specijalnostima. Na svaki kurs primljeno je po 30 slušalaca, što znači da ih je ukupno bilo 90.

Komandni i nastavnički kadar za ovu školu upućen je iz GŠH, odnosno iz Škole veze GŠH u Otočcu. Za komandanta škole određen je Jovan Jović, a za na-

stavnike Slavko Markon, Milan Hidnik, Josip Čiković i Jure Barović. Sem njih za nastavnike su bili određeni i Živko Vukmanović, a iz štaba 6. korpusa Ivan Hruška, Tonči Bauer, a nešto kasnije i Mate Kožić. Nakon izvedene nastave sa prvom i oko 2 meseca sa drugom klasom, Živko i Čiković su povučeni u štab 6. korpusa, Živko za pomoćnika rukovodioca Odseka za vezu, a Čiković za šefa Radio-centra.

U proleće 1944. godine, neprijatelj je preduzeo najpre vazdušnu, a potom ofanzivu na zemlji većih razmera. Objekti škole su bombardovani u isto vreme kada i štabovi korpusa, divizija, brigada i vojnopozadinske ustanove. Međutim, dok za vreme napada iz vazduha škola nije prekidala rad, za vreme ofanzive na zemlji neprijatelj je stigao do objekata škole, te je rad privremeno prekinut. Od ljudstva Škole formirana je borbena jedinica koja je ušla u sastav jedinica Zapadne grupe PO. Sve objekte škole neprijatelj je spalio. Po završenoj ofanzivi, sop stvenim snagama izgrađene su druge barake i Škola je nastavila rad. Gradnja novih baraka odvijala se paralelno sa izvođenjem nastave u šumi bez krova nad glavom.

Visoka politička svest, izuzetno zalaganje rukovodilaca, nastavnika i slušalaca, partizanska upornost, odlučnost i snalažljivost bitno su doprineli da se sa uspehom savlada program. Nastava je izvođena po unapred koncipiranom programu, po kome se već tada veoma odgovorno vršila ne samo stručna, već i metodska priprema nastavnika. Partijskom i vojnom linijom redovno je vršena analiza rada i zalaganja celokupnog stalnog i promenljivog sastava škole, i na osnovu toga su izvlačeni zaključci za preduzimanje odgovarajućih mera. Zbog hitnih potreba, neki slušaoci, radio-telegrafisti su ranije povučeni iz škole u štab 6. korpusa. To su bili oni koji su bolje i pre od ostalih savladali program i bili osposobljeni za samostalan rad na primopredajnim radio-stanicama u štabovima NOV i PO, pozadinskim ustanovama, Oblasnom komitetu KPH i oblasnom NOO za Slavoniju.

Po završetku školovanja prve klase na školovanje je primljena nova znatno brojnija klasa slušalaca koja se uskoro preselila iz Psunja u oslobođeni Daruvar, u nove školske prostorije. Nastavni kadar je bio ojačan izvesnim brojem stručnih kadrova iz domobranstva (iz Slavonske Požege).

TEHNIČKA SLUŽBA VEZE[4L]

Šesti slavonski korpus je imao veoma stručan tehnički kadar-radio i tt mehaničara i tehničare drugih specijalnosti. Neki od njih stručno obrazovanje stekli su još pre dolaska u jedinice NOV i PO, a drugi su ga sticali u Oficirskoj školi veze GŠH na teritoriji 6. korpusa.

Služba tehničkog održavanja (opravke, prepravke, dogradnje) bila je organizovana u dve akcione linije: operativnoj i vojno-pozadinskoj, odnosno teritorijalnoj. One su se međusobno dopunjavale. U CV štabova korpusa, divizija, brigada i grupa partizanskih odreda nalazili su se radio i tt mehaničari (poljska tehnička radionica). Imali su određeni alat, instrumente za električna merenja i rezervne delove. U tehničkoj radionici radili su radio i tt tehničari i mehaničari koji su imali odgovarajuće mašine, alat, instrumente za električna merenja i izvore električne energije. Uz radionicu se nalazilo podzemno skladište gde su bila smeštena neispravna sredstva veze i rezervni delovi.

Manje opravke sredstava veze vršene su u operativnim jedinicama, tj. na licu mesta, a veće u korpusnoj tehničkoj radionici. Prepravke sredstava veze ili njihovih izvora električne energije vršene su i u CV štaba korpusa i u tehničkoj radionici. U CV korpusa posebno su se isticali radio-mehaničar koji je imao znanje radio-tehničara, Franjo Antolović iz Slavonskog Broda, a u tehničkoj radionici borac, ranije student elektrotehnike Ivan Hruška iz Zagreba. Antolović je sam prepravio glomazne radio-stanice i izvore električne energije i učinio ih lakšim i podesnijim za rukovanje, održavanje i transport.

Upravnik tehničke radionice Ivan Hruška je, pored toga što je opravio veći broj radio-stanica, prepravio radio-stanicu »gođevac«, posle čega je ona imala veći domet.

Rezervni delovi su obezbeđivani zaplenom od neprijatelja, ili rastavljanjem na delove onih sredstava veze koja se nisu mogla opraviti.

U tehničkoj radionici su naši majstori izrađivali neke univerzalne instrumente za električna merenja.

Izvori električne energije za sredstva veze štabova i jedinica bili su prilagođeni za pokretne uslove rada. Stacionarni izvori električne energije za punjenje akumulatora obezbeđivani su partizanskom snalažljivošću. Na malim rečicama i potocima, kojih u slavonskim planinama ima mnogo, improvizovale bi se male hidrocentrale, ali na takvom mestu koje neprijatelj nije mogao lako otkriti.

Pošto su naše jedinice zauzele Pošeški Brestovac iz njega smo na oslobođenu teritoriju evakuisali malu tvornicu baterija i izvesnu količinu materijala za izradu baterija. Sve to je, međutim, zbog nedostatka stručnjaka, samo delimično bilo iskorišćeno.

Do proljetne neprijateljeve ofanzive 1944. godine tehnička radionica je raspolagala znatnom količinom materijala za opravku radio-stanica, telefonskih centrala i telefona. U toku ofanzive sve smo dobro sakrili u zemunice. Uprkos tome, neprijatelj je pronašao i uništio. Za vreme te ofanzive stručna lica iz radionice su se priključila centrima veze štabova korpusa, divizija i glavnim čvorištima telefonskih veza.

Po završetku ofanzive izgrađena je nova baraka za radionicu, prikupljen je materijal i radionica je za relativno kratko vreme bila osposobljena za rad. Upravo tada se ova radionica odvojila od Centralne tehničke radionice opštevojne namene. U radionici su redovno bili na praksi mladi radio i tt mehaničari, koji su završili obuku u Oficirskoj školi veze GŠH.

Radionica je najčešće na vreme i kvalitetno izvršavala sve postavljene zadatke i o svom radu redovno dostavljala izveštaj rukovodiocu Odseka za vezu korpusa.

Stručna radna snaga iz tehničke radionice je povremeno upućivana u operativne jedinice i vojna područja radi opravke sredstava veze kao i na mesta oborenih ili oštećenih aviona radi prikupljanja opreme za vezu.

Inače, na svim slavonskim planinama bila su izgrađena podzemna tajna skladišta u kojima su bila smeštena i čuvana sredstva i druga oprema veze. Najveći broj skladišta neprijatelj nije pronašao, što znači da se i te kako vodilo računa gde će se i kako graditi skladišta i kako ih maskirati...

Nakon što su jedinice 3. armije forsirale reku Dravu i nastavile ofanzivne operacije, štab 6. slavonskog udarnog korpusa je rasformiran, a njegove 12. i 40. divizija i još neke druge jedinice, sa kompletnim sastavom organa i jedinica veze, ušle su u sastav 3. armije. Od rukovodećih kadrova veze i od ljudi tehničke službe veze i od kompletnog bataljona veze korpusa - formirane su nove jedinice, ili su se popunjavali postojeći organi i jedinice veze u 3. armiji.

Bogdan Trgovčević

STAN U RADIĆEVOJ 74

U mom stanu u Radićevoj 74, u kojem se i sada nalazim, stanovala je sa mnom od 1939. do 1942. godine Marta Kovačić, student Ekonomskog fakulteta. Poznavale smo se još iz djetinjstva. Iako u ono vrijeme nisam bila politički ak-

tivna, uz njen politički rad sam polako upoznavala ideje komunizma, jer je ona već prije rata, od 1939. do 1941. godine, aktivno radila. U naš stan su već onda dolazili mnogi predratni komunisti na sastanke. S vremenom sam se i ja uključila U aktivan rad NOP-a.

Petar Jernejc, student šumarstva iz Ljubljane, strijeljan u srpnju 1941. godine u Brežicama, bio je često u našem stanu, jer gaje policija proganjala. Sakrivao se kod nas više puta i spavao. Već onda je bilo u mom stanu dosta ilegalne literature koju je Marta donosila i koju smo zajednički sakrivale i spremale na tavanu i u vrtu kada je bilo opasno. U naš stan, k Marti, dolazili su na političke sastanke slijedeći drugovi i drugarice: Jelka Vesenjak, Marijan Vesenjak (Jelkin brat), Sandi Majcen, Franci Žlojpah, Kmet, Lavrič, Demc, Ivo Bernot, Olga Vrabič i Herta Has.

Početkom NOB-a Marta i Jelka počele su raditi na prikupljanju raznih stvari za partizane i crvene pomoći. Odmah su i mene angažirale. Sabirala sam sve što je bilo potrebno: od novca, obuće, odjeće do lijekova i sanitetskog materijala.

Ja sam bila namještena kod židovske firme »Braća Fussmann« Zagreb, Ilica 11. Bili su urari i draguljari. Moji poslodavci, Hilda Krušić rođena Fussmann i njezin suprug Dragan Krušić, s kojima sam se u ono doba u nevolji i sprijateljila, bili su kao Zidovi, odrtiah na udaru. Pomagala sam ih, spašavala i skrivala. U mome stanu u Radićevoj ulici mnogo su puta noćili. U tome su mi pomagale Marta i Jelka. Kada su Krušićevi bježali iz Zagreba u Ljubljanu, Marta je dala Hildi Krušić svoju propusnicu. Za Hildom Krušić bila je raspisana tjeralica. Tjeralicu za njom đao je ustaški oficir Godina (mislim da mu je bilo ime Ferdo). To se odigralo u studenom ili prosincu 1941. godine. Marta, Jelka i ja smo preko dr Gala (mislim da živi sada u Beogradu) poslale Krušićevima u Ljubljanu 5 velikih kovčega robe koju smo spasile iz njihovog stana u Krajiškoj ulici 26. Krušićevi nisu bili dovoljno oprezni. Naime, slali su mi brzojave koje je policija uhvatila, te me je u siječnju 1942. godine zatvorila. Marta i Jelka su mi u zatvor slale hranu i rublje. Preko veze, jednog detektiva, našeg čovjeka (imena se ne sjećam), uspjela sam Martu na vrijeme obavijestiti da prije premetačine stana skloni sve kompromitirajuće stvari s tavana. Pošto sam bila otpuštena iz zatvora, negdje u svibnju, Marta je otišla u Varaždin, a prije nje i Jelka. One su, naime, diplomirale i zaposlile se: Jelka u varaždinskoj bolnici, a Marta kod Tivara (sadašnjeg Varteksa). Prije toga već sam bila povezana sa slovenskom organizacijom Crvenog križa. Osim toga sam u toku 1942. i 1943. godine radila i s Vikicom Tučkorić. Poznavale smo se još od prije rata, kada smo nekoliko puta zajedno provele dopust u Sloveniji. Od ljeta 1942. godine pa do njezine smrti u drugoj polovici 1944. godine (bila je, kasnije sam saznala, organizacioni sekretar MK KPH za Zagreb), radila sam po njenim uputama. Mnogo smo radile, mnogo materijala prikupile i slale na oslobođeni teritorij. Po Vikičinoj uputi, i kasnije po Veberovoj, svaki sam mjesec nosila novac koji sam sabirala među nama Slovencima, kao Narodnu pomoć, nekoj ženi, čijeg su muža ubili ili ustaše ili Nijemci. On je bio oficir, Slovenac, ali se ne sjećam kako se zvao niti kamo sam novac nosila. Ujesen 1942. godine došla je k meni u stan Ana Rotdajč, Slovenka, liječnik iz okolice Murske Sobote. S njom je došao i njezin brat Anton Rotdajč. Bila je puštena iz zatvora. Stanovala je kod mene oko dva mjeseca. Kada se zaposlila u Merkurovom sanatoriju u Zajčevoj ulici, našla je stan i prijavila se. Tko ju je meni preporučio ne sjećam se. Radile smo ilegalno i mnogo materijala, preko njezine veze, slale u partizane. Zajedno smo djelovale među Slovencima, koji su skoro svi radili za NOP. Kada je bio uhapšen njen brat Anton, organizirala sam još i druge žene, pa smo zajednički nosile u zatvor hranu i rublje. Jedna od njih bila je Marija Skrjanec.

Dr Ana Rotdajč slala mije više puta razne ljude, uglavnom Slovence ilegalce, na noćenje. Prespavali bi noć-dvije pa otišli. Neki od njih su odlazili u partizane, a kod mene su čekali na vezu. Njihova imena nisam znala. Kada je u listopadu 1943. godine Anica bila uhapšena, strahovala sam da će me pod pritiskom i batinama odati, jer je znala i za stan i za moje pravo ime. Međutim, nikoga nije oda-

la. Brinula sam se o njoj koliko je bilo moguće. Slala sam joj hranu, rublje, i lijekove, koje je kao liječnik trebala u logorima Stara Gradiška i Lepoglava. Pokušala sam je izvući iz logora. U tu svrhu pravila sam molbu. Svi pokušaji ostali su bezuspješni. 0 toj svojoj akciji sačuvala sam nekoliko dokumenata. Originale sam poslala Savezu boraca Murska Sobota za njihov muzej. Prijepise je ovjerio Narodni odbor Centar u Zagrebu. Na žalost, ubijena je u logoru Lepoglava. Njezin brat Anton Rotdajč bio je, mislim, do kraja rata. u zatvoru. Koliko se sjećam, spašavalo ga je njemačko prezime Rothdeutsch.

U proljeće 1943. godine povezala sam se sa magistrom Borisom Vajdom, Slovencem iz. Maribora. Sve lijekove i sav sanitetski materijal dobivala sam preko njega, a bilo ga je mriogo. Nabavljao nam je čak i one lijekove do kojih je vrlo teško bilo doći. Dio lijekova sam predavala Anici, a ostalo Vikici Tučkorić. Sve je to vezama stalno slano u partizane. Vajda je dolazio jedanput tjedno k meni u stan s punom aktovkom materijala. Vezu je držao samo sa mnom i samo je meni donosio nabavljene stvari. U ilegalnom radu ispoljavao je nevjerojatnu požrtvovnost. Imao je veze u svim zagrebačkim apotekama. Bio je vrlo oprezan. Ćim mu je nešto bilo sumnjivo, odmah je mijenjao mjesto. Ako sam ga trebala hitno vidjeti zbog nekih pitanja koja su iskrsavala u radu, obišla bih neke ljekarne i uvijek bih ga pronašla. S njime sam radila sve do oslobođenja.

U proljeće 1944. godine Vikica Tučkorić me je upoznala s Veberom. Rekla mije da ne smijem ubuduće više primati ostale ilegalce u stan, jer dobivam nove obaveze. Veber je više puta sam i s Vikicom dolazio u stan i pregledavao poštu i materijal koji sam mu donosila od raznih veza. Zatim bih pisma i materijal odnosila na veze i punkt po njegovom naređenju. Svaki sam dan odlazila na dvije do tri veze, preuzimala materijal i donosila ga kući. Veber je dolazio, po potrebi, svaki dan, svaki drugi ili treći dan. Imali smo i dogovoren znak za slučaj opasnosti, a taj je bio: napola spušten zastor na prozoru okrenutom prema Salati, jer je dolazio k meni mimo škole na Kaptolu. U to vrijeme veze su bile: Mirni (Mohorovičić), »K 28« (Doder Dušan), Danica (Smilja, Zora), Debeli (ime ne znam), a drugih se ne sjećam. Od njih sam primala materijal na ulicama ili u crkvama i donosila ga kući. Nastojala sam da mjesta za sastanke budu uvijek mnogo dalje od mog stana, za koji nitko nije znao, kao ni za moje ime. To je od mene zahtijevao Veber. Držala sam i punkt-trafiku (ispod podvožnjaka prema Samoborskom kolodvoru, iza Tehničkog fakulteta). Na taj punkt sam nosila ono što bi Veber pripremio, a ja pakirala i pečatila žigom (brojka 7). Materijal što sam ga dobivala od Mirnog nosila sam uglavnom kući, a nešto izravno na punkt-trafiku. Na punktu sam materijal predavala i primala drugi, od drugarice koja je tamo radila. Nekoliko sam se puta susrela s drugom koji je izvana donosio materijal i odnosio onaj što bih ga ja tu ostavila. Bio je obučen kao željezničar. Ne znam kako mu je bilo ime. Ni ostalim drugovima nisam znala pravo ime. Ja sam za sve bila Hojka. I za punkt-trafiku imali smo ugovoreni znak za slučaj opasnosti: rešetka na ulazu napola otvorena. Sa »željezničarom« sam se sretala u trafici kada je trebalo nešto odmah odnijeti kući. Jednom je donio, mislim, 3 pištolja. Odmah sam ih preuzela i odnijela u stan. Mislim, da smo za punkt-trafiku znali samo Veber, »željezničar« i ja.

Kada je bila uhapšena Vikica Tučkorić, odmah sam iz stana uklonila sav kompromitirajući materijal. Odnijela sam svu arhivu i sve što bi me moglo kompromitirati. Po naređenju Vebera prešla sam u duboku ilegalnost. Sakrivala sam se kod jedne drugarice koja je bila sa mnom u zatvoru, a radila je u ono vrijeme kao sobarica kod Nijemaca u jednoj vili u današnjoj Nazorovoj ulici. Taj Nijemac bio je viši oficir. Mislim, daje bio ataše. Pred kućom je stajala straža. Naravno, nitko nije znao da se ja nalazim u kući, stalno zaključana u sobici kućne pomoćnice Katice. Bila sam na sigurnome mjestu i znala sam da me tamo nitko neće tražiti. Kada je opasnost prošla, vratila sam se u svoj stan. 0 tome me je Veber telefonski obavijestio.

U mome stanu se rješavala povjerljiva pošta. Tome je mnogo pridonio moj pisaći stroj. Veber se njime koristio za pisanje izvještaja i rješavanje ostalih te-

kućih pitanja. Ja sam na stroju ispisivala šifre i brojke, jer je moj stan bio za to najpogodniji.

U kući ispod mog stana stanovao je folksdojčer Jakob Wagner, koji je bio naš simpatizer. Znao je da u moj stan dolazi neki domobran. To je bio Veber. Oblačio je domobransku uniformu da bi se lakše kretao po gradu. Wagner me je upozoravao na eventualne racije i premetačine koje bi kasnije i uslijedile. Stalno sam skrivala materijal. Svaki dan su vršene racije po gradu. Wagner me je svakodnevno o tome obavještavao. Sjećam se daje Veber morao nekoliko puta spavati u mom stanu zbog bolesti (rana i išijas). Liječili smo ga kako smo znali.

Razumljivo je daje poslije hapšenja Vikice Tučkorić Veber bio ugrožen. Uskoro se vratio na oslobođeni teritorij. Poslije rata sam saznala da je on bio instruktor Povjerenstva CK KPH za grad Zagreb. Prije njegovog odlaska iz Zagreba zamijenila gaje kao instruktor Živka Nemčić-Dora. Naime, u studenom 1944. godine Veber me je povezao s Dorom-Zivkom.

Što se rat više približavao kraju, uvjeti za rad bili su sve teži. Dori je bilo teško djelovati jer su aktivisti sve više hapšeni. Vikica je bila obješena. Smilja-Danica u zatvoru. Moj stan nije bio više tako siguran. Bila sam upozorena da se čuvam pošto policija prati moje kretanje. S Dorom sam se sastajala po dogovoru na ulicama u određeno vrijeme. Uprkos svim teškoćama rad se, na naše zadovoljstvo, odvijao jako dobro. Potkraj prosinca 1944. godine uhapšen je Mirni. Ja sam imala ugovoren sastanak s njim u današnjoj Ulici 8. maja. Uputila sam se sa Savske ceste desnom stranom prema Zrinjevcu, odakle je Mirni trebao krenuti meni u susret. Imao mi je predati neke obavijesti, da ih hitno odnesem na punkt-trafiku. Međutim, nije došao na vezu. Dora me je obavijestila daje dan ranije uhapšen. Po Veberovom odlasku na oslobođeni teritorij dolazila je Dora u moj stan i nastavila s radom. Vrijeme dolaska u stan ostalo je isto kao i prije. Nismo promijenile ni znakove na prozoru. Dora je rješavala najkonspirativniju poštu. Kada bi se nakupilo više arhive, odnosila sam je Debelom na pohranu, jer je on bio za nju zadužen. Wagner me je jednog dana upozorio da će policija doći u moj stan i izvršiti premetačinu. Nisam tačno znala kada će to biti. Arhiva je bila u vreći. Za vrijeme premetačine zaključala sam se u kupaonicu i palila dokumentaciju koja je bila u kući dok su policajci po tavanu tražili kompromitirajući materijal. Iako u žurbi, uspjela sam spaliti Dorine legitimacije, kao i šifre. Oslobodila sam se materijala koji bi me teretio. Nekoliko dana prije premetačine policija je neopazice slikala na ulici Doru i mene. Slike je posjedovao GESTAPO i UNŠ. O tome me je izvijestio Wagner. Njemu je neki agent slučajno pokazao sliku ne znajući da me on poznaje. Shvativši što policija sprema, hitno nas je obavijestio i upozorio da se pazimo. Čak je obećao da će nas braniti pred policijom, da nam se ništa ne dogodi. Uvidjevši koja nam opasnost prijeti, odlučile smo da se sastajemo na dogovorenim mjestima vani, a najviše u mome dućanu. Wagner me uskoro obavijestio da Gestapo pazi cijeli dan na moj stan, odnosno na ženu koja je trebala doći k meni. Odmah sam upozorila Doru da više ne dolazi u moj stan, nego u radnju, u kojoj možemo obavljati svoje poslove. U produžetku radnje bio je hodnik u kojem se nalazio zidni sat. Tu smo nesmetano razgovorale, a kada bi netko ušao, Dora se pravila kao da se cjenka oko kupnje zidnog sata. Naš daljnji rad odvijao se u radnji, kamo je Dora dolazila kao »kupac«. Tom prilikom davala sam joj obavještenja, novac i satove, a od nje primala zadatke za svoju djelatnost. Dana 8. svibnja 1945. godine, Dora je došla automobilom i obavijestila me da je osnovan štab za oslobođenje Zagreba, koji ima zadatak da sačuva javne objekte uz pomoć radnika i građana, da ih Nijemci i ustaše u povlačenju ne razruše.

Bio je utorak. Rekla mi je: »Naši ulaze u Zagreb«.

Slava Vrbančič

»KRAVA POJELA TELEGRAM....«

KURSEVI ZA VEZU

Jula meseca 1942. godine, pri štabu 3. ličkog partizanskog odreda u selu Doljanima u Lici, bio je formiran kurs za vezu. Na taj kurs su pozvani oni partizani koji su u bivšoj jugoslovenskoj vojsci služili kao vezisti. Na kursu je bilo oko 20 slušalaca, a kursom je rukovodio vodnik Dušan Starčević, koji je kasnije poginuo kao partizan. Na kursu smo učili, uglavnom, mornaričku semaforsku signalizaciju (sa barjačićima), a nešto smo učili i o telefonu i telefonskoj vezi. Kurs je trajao mesec dana. Kad se završio kurs svi smo očekivali da ćemo biti upućeni u jedinice kao vezisti. Međutim, po završetku kursa i povratku u jedinice, ostali smo na istim dužnostima kao i pre, ko borac, a ko starešina. Radi čega nije došlo do formiranja jedinica veze i zašto mi nismo postali vezisti nije mi bilo poznato.

TERITORIJALNE CETE VEZE

Posle četvrte neprijateljske ofanzive, na slobodnoj teritoriji Like formirana su dva vojna područja. Koliko je meni poznato 1. ličko vojno područje obuhvatalo je komande mesta: Gospić, Perušić, Otočac i Brinje, a 2. ličko vojno područje komande mesta: Gračac, D. Lapac, Udbinu, Srb i Plavno. Pri svakom od tih vojnih područja bila je formirana i teritorijalna četa veze. Zadatak tih četa bio je da održavaju postojeće stalne žične linije, da ih prespajaju i usmeravaju u planiranim pravcima, kao i da grade nove linije. Kako nije bilo materijala (stubova, žice, nosača i izolatora), za izgradnju novih linija, čete bi išle u akciju u blizinu Gospića gde se nalazio neprijatelj i tu bi rušeći njegove linije prikupljale materijal za gradnju linija za potrebe komande i štabova NOVJ. Od takvog materijala izgrađena je stalna žična linija od Gračaca do Mazina u dužini od 25 km. Za stubove su upotrebljena stabla omorika sa kojih je skinuta kora pa su se stubovi belili i lako uočavali što se negativno odražavalo na tajnost pravca linije i njenu sigurnost. Dešavalo se to da su italijanski avioni, nastojeći da sruše liniju, bacili manje bombe na svaki stub, ali nisu uspeli daje potpuno poruše. Ono što bi oni porušili mi smo brzo opravili i tako obezbedili neprekidnost telefonske veze. Ta linija odigrala je veliku ulogu u rukovođenju i komandovanju i poslužila je za obavljanje telefonskog saobraćaja, kako operativnim jedinicama, tako i vojno-teritorijalnim komandama, partijskim rukovodstvima i narodnooslobodilačkim odborima.

NARUŠAVANJE VEZA NEPRIJATELJA

U nedostatku poljskog telefonskog kabla izvodili smo razne akcije da bi do njega došli, tj. oteli od neprijatelja. Tako je negde 1944. godine vod veze 2. brigade 35. divizije, u rejonu Preboja kod Plitvičkih jezera, izvršio jednu akciju da bi došao do tog kabla. Izviđanjem smo ustanovili da je neprijatelj podigao poljsku kablovsku liniju, pa smo odredili na kojem mestu se može preseći kabl i pokupiti. Upućena je jedna patrola da preseče kabl što bliže neprijatelju. Dogovoreno je, da kad se kabl preseče da se tri puta uzastopce povuče (trgne) što će biti znak da je kabl presečen i da se može kupiti. Tako je i urađeno i od neprijatelja oteto oko 1,5 km kabla.

Posle kapitulacije Italije Nemci su iz Bosanske krajine, iz rejona Bosanski Petrovac i Bihać, žurili preko naše slobodne teritorije na području Like pravcem: Kulen-Vakuf- D. Lapac - Mazin - Gračac - Otrić - Knin, da što pre stignu u Dalmaciju. Na ovom pravcu su održavali žičnu vezu pomoću četvorožilnog FF kabla. Kako ranije na području Like nije bilo nemačkih jedinica, a Italijani nisu

imali na tom terenu četvorožilnih kablova, nismo u prvom momentu znali kakav je to kabl i čemu služi. Ubrzo nakon toga, počela je najpre omladina po selima da seče taj kabl a zatim i jedinice veze da ga kupe i odnose, što je nateralo Nemce da napuste ovu liniju. Tog kabla može se i danas, ponegde naći kod seljaka u ovom kraju.

INTEGRACIJA KURIRSKIH I ŽICNIH VEZA I PRIMENA ISTAKNUTIH CV

U toku NOR-a, usled nedostatka materijala za žične veze, naročito kabla, često puta se, na pojedinim pravcima, postavljao tzv. istaknuti CV. Takav centar bi se postavljao obično, na pravcu gde je dejstvovalo više potčinjenih jedinica, a mesto njegovog postavljenja određivalo bi se tako da žični pravci do KM potčinjenih jedinica budu što kraći. U pomoćnom centru veze organizovala bi se i kurirska stanica. Ta stanica bi imala višestruku namenu. Sa jedinicama s kojima nije bilo moguće uspostaviti žičnu vezu uspostavila bi se kurirska veza. Dok sa jedinicama s kojima je bila uspostavljena žična veza, kurirska veza je bila drugi kanal veze, a kad dođe do prekida žične veze i jedina veza s datom jedinicom.

Takva integracija žične i kurirske veze na teritoriji Like koristila se tokom celog rata, a naročito posle kapitulacije Italije, kada je dosta veliku teritoriju branila 35. divizija. Za žični pravac od KM divizije do istaknutog CV, obično se. koristila postojeća stalna žična linija. Taj pravac je bio skoro uvek, dosta dugačak a naše mogućnosti u pogledu izgradnje takvog pravca kablovskom linijom bile su dosta skromne. Važno je napomenuti da se rejon komandnog mesta divizije birao tako, da omogući uspostavljanje i korišćenje svih vrsta veze, a posebno žične veze s potčinjenim, bilo neposredno ili obrazovanjem istaknutih centara veze.

JEDNA ANEGDOTA

Prilikom jedne ofanzive ustaša, legionara i Nemaca, u leto 1944. godine, štab 35. divizije sa prištapskim jedinicama i delovima prve brigade bio je primoran da se povuče u planinu Plješevicu. S nama se, kao i uvek, povlačio i narod noseći ono što se moglo i goneći stoku. Tako, jednog dana, u šumi na Plješevici našlo se mnogo izbjeglog naroda, a tu je bilo i KM divizije. U diviziji smo imali dve radio-stnice tipa SCR-284-A. Jednom radio-stanicom održavala se radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske, a s drugom, radio-veza sa potčinjenim brigadama. Verovatno je štab divizije izvestio Glavni štab Hrvatske o nastaloj situaciji na području Like i komandant divizije, pukovnik Nikola Grubor, lično se interesirao, preko referenta veze, da li postoji radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske. Referent gaje izvestio da radio-veza postoji i da radio-telegrafist, upravo od tog štaba prima poduži šifrovani telegram. Na postojanje veze i primanje telegrama očigledno je i sam komandant bio zadovoljan pa je rekao referentu da se telegram posle prijema odmah preda šifrantu da ga dešifruje. Kako smo saznali radilo se o tome da je Glavni štab trebao narediti 8. diviziji da sa svojim snagama preduzme napad u pravcu Plitvica, kako bi se omogućilo štabu 35. divizije da se sa ranjenicima i narodom izvuče iz Plješevice. Telegram je bio očito dugačak i komandant divizije je u toku njegovog primanja još par puta zvao referenta veze i pitao ga što je sa telegramom. Kad je telegram primljen, odmah je predat šifrantu Đuri Čudiću, koji je tu, pod bukvom, u neposrednoj blizini radio-stanice, radio i to bez stola i postavljenog šatora, sedeći na zemlji i držeći na kolenima i oko sebe kojekakve fascikle i papire, pa je, između ostalog, pored sebe stavio i primljeni telegram. U međuvremenu, jednog momenta dunuo je malo jači vetar i razbacao te papire oko Đure. Tada se desilo ono nesvakidašnje. Krava koja se nalazila u blizini, zgrabila je telegram i pojela ga. Dok je krava još držala telegram

u ustima i žvakala ga, Đuro je pokušao da joj ga otme, ganjajući je oko bukava, ali sve je bilo uzalud, ona ga je pojela.

Odmah nakon tog događaja komandant divizije je ponovo zvao referenta veze i pitao ga šta je s telegramom. Snebivajući se ovaj je morao da mu saopšti neprijatnu vest. Kada je komandant saslušao referenta za vezu, začuđeno je uzviknuo: »Mm«, a zatim dodao:»A sada idite i recite šifrantu neka skine kapu sa glave - podmetne je kravi, pa neka tako sačeka da mu se telegram vrati i to dešifrovan«.

Danilo Vojvodić

ŠKOLA VEZE U SLAVONIJI

Jesenjih dana 1943. godine 6. lička divizija u kojoj sam bio referent za vezu vodila je poslije kapitulacije Italije, žestoke borbe sa Njemcima, koji su nadirali od Donjeg Lapca, preko Gračaca i Zrmanje ka Dalmaciji. U ovim borbama zaplijenjene su velike količine oružja, tehničkih sredstava veze i druge opreme. Te jeseni zauzeti su ponovno Perušić, Lički Osik, Pazarište i uspostavljena je ponovo, u ovom djelu Like, slobodna teritorija, sve do Karlobaga.

U Otočac, gdje sam bio premješten u Glavni štab Hrvatske krenuo sam jednog dana u oktobru iz Ličkog Osika, gdje se nalazio štab divizije. Na dužnosti referenta za vezu divizije zamjenio me je,Boško Polovina, komandir čete za vezu iz 3. brigade.

U ovom ličkom gradiću, na rijeci Gacki, u to vrijeme, nalazio se velik broj partijskih, vojnih i političkih institucija, škola, kurseva i partizanska gimnazija. U stvari, tu je bilo sjedište ZAVNOH-a, CK Hrvatske, Glavnog štaba Hrvatske, Oficirske škole za veze, bolnica i druge pozadinske jedinice i ustanove. Tu je radila tada i dobro organizovana poštanska služba, povezana preko postojećih stalnih tt linija sa slobodnom teritorijom Like, Korduna Banije, Primorja i Gorskog Kotara i djela sjeverne Dalmacije. * ''

U sekciji za vezu zatekao sam Jovćfna Jovića, Petra Gulana i Milu Momčilovića. Po tehničkoj službi veze radio je Viktor Topličanin, Cedo Buač i Milan Hudnik.

Tu je bio i Tomo Ergačić, moj znanac iz bivše mornarice sa kojim sam proveo nekoliko mjeseci na izvidnoj stanici sv. Mihovil, na otoku Ugljenu. U Otočcu sam upoznao i Jožu Čuljata, Slavka Markona, Josipa Ćikovića i Juru Barkovića. Nekolicina nas se ponovno našla zajedno u II oficirskoj školi veze u Slavoniji gdje smo došli na dužnosti.

U to vrijeme naše jedinice su dobile italijanske radio-stanice pa se intenzivno radilo na organizaciji radio-veza. Kao specijalista za radio-vezu dobio sam zadatak da krenem u Slavoniju. U stvari, zadatak Sekcije za vezu bio je da ličnim uvidom stekne predstavu o organizaciji veza u drugim krajevima Hrvatske i da
o tome podnese potpuniji izveštaj. U tom smislu, prije polaska na put dobio sam precizna uputstva od operativnog oficira GŠH i tom prilikom čuo, da će sa mnom biti upućeno neko oružje i oprema i nekoliko slavonskih boraca, koji se vraćaju zbog predstojeće ofanzive u Slavoniji.

U sjećanju, od tih desetak Slavonaca, ostalo mi je njih četvoro: Ljerka Kirac-Dulčić, Vlado Štamfelj, Božo Stanković i Berislav Jurković. Ljerka je bila najmlađa i dosta nježnog zdravlja. Kao skojevka napustila je peti razred zagrebačke gimnazije i došla u 16. omladinsku brigadu »Jože Vlahović«. Vlado i Berislav su isto kao skojevci napustili gimnaziju i došli među slavonske partizane.

Određenog dana s padom mraka naša mala kolona je kamionima krenula iz Otočca. U Topuskom smo naš tovar prebacili na kola i konje. Tu nas je zadržala neprijateljska ofanziva. U jednoj šumi kod sela Svinjice čekali smo nekoliko dana da bismo nastavili put.

Kada sam krenuo iz Otočca, uz ostala uputstva, kazano mije, da izvještavam sekciju o našem putovanju. To sam i činio: sve do Svinjice izvještavao sam sekciju telefonom, sa centrala koje su bile pri komandama mjesta i područja. Tako sam se telefonom javio iz Crne Vlasti, Saborskog, Plaškog, Topuskog i Klasnića, gde je bilo banijsko područje. U banijskom trokutu nije bilo, koliko se sjećam stalne linije uključene u naš sistem veza, ali je dobro funkcionisala kurirska služba preko releja pa sam ovim putem obavjestio Otočac, da smo prešli prugu i rijeku Savu, bez ikakvih toškoća.

Kada smo prelazili cestu Okučani - Pakrac, sreli smo se sa Češkom brigadom, koja je pratila transport žita za Liku. Srdačno smo se pozdravili sa ovim borcima, i tako produžili ka planini Psunj. Kada smo došli u prva sela ispod Psunja, bila je to već potpuno slobodna teritorija.

Preko Psunja su bile izgrađene stalne tt linije, duž šumskih puteva. Na ove linije bile su priključene komanda psunjskog područja, uprave radiona i skladišta, bolnica i neke škole i kursevi. Brigade i odredi koristili su ih kad bi se zatekli na ovoj teritoriji, naročito u vreme neprijateljskih ofanziva. Linije su održavale područne linijske jedinice koje su bile pod komandom psunjskog područja.

U Cikoćkoj Rijeci vidjeli smo malu željezničku stanicu, zatim neke radionice, skladišta, oficirsku školu, klanicu sa mesnicom i još neke ustanove. Sve nam je to govorilo o izvanrednoj organizovanosti života i rada na oslobođenoj teritoriji Slavonije. Odavde ide šumska željeznička pruga preko Bučja-Kamenskog-Zvečeva ka Voćinu. Voćin je mjesto osvjetljeno elektrikom, jer je imalo svoju električnu centralu. Tu smo naš materijal pretovarili u vagone i u toku noći stigli na željezničku stanicu Leštat, u čijoj blizini se nalazio štab 6. korpusa i korpusna vojna oblast sa intendaturom. Ujutro sam se javio u štab korpusa. Oprema je tako stigla na lice mjesta u najboljem redu. Referent za vezu korpusa bio je tada Bogdan Trgovčević Smjeli.

Sva rukovodstva i sve institucije na oslobođenoj teritoriji bili su međusobno povezani. Operativne jedinice od štaba korpusa ka štabovima divizija i štabovima grupa odreda saobraćale su radio-vezom i telefonom. Pozadinske jedinice i ustanove sa korpusnom vojnom oblasti bile su povezane preko stalnih tt linija. Veza sa partijskim organima koji su djelovali u okiipiranim mjestima i na poluslobodnoj teritoriji održavana je preko kurira, a ponegdje i radiom.

U ovako razgranatoj mreži veza učestvovao je velik broj vezista (radista, telefonista, linijaša i kurira). Posebno su bile interesantne relejne kurirske stanice, čija se osa protezala od Like do Papuka. Većim djelom i po terenu koji je povremeno kontrolisao neprijatelj. Takvi kanali imali su svoje rezervne kanale, koji su se aktivirali ukoliko bi neki bio otkriven.

Pri štabu korpusa, na korpusnim radio-stanicama, radilo je nekoliko vrlo sposobnih radista, podoficira bivše vojske. To su bili: Ante Antičević Dalmatinac,* radio-mehaničar Franjo Antolović iz Slavonskog Broda.

U korpusnoj radionici veze na Zvečevu radili su Ivan Hruška i Tonči Bauer, obojica iz Slavonskog Broda. U divizijama su tada bili Marko Teofilović, Dragee Fučko - Zagrebčanin, Boris Cikota iz Karlovca i Bogomir Vanpotić Slovenac.

Tih dana radio-centar korpusa povećan je sa još jednom radio-stanicom koju su opsluživali Ljerka Kirac - Dulčić, Vlado Stamfelj i Berislav Jurković. Ta URV italijanska radio-stanica, koju smo dovezli iz Otočca, bila je montirana na vrh Papuka u drvenu baraku, a vezu je održavala sa Likom.

Poslije nekoliko dana boravka u Slavoniji, i obavljenih zadataka krenuo sam natrag za Otočac, istim putem. Ali sada je bilo daleko lakše, jer nije bilo nikakvog transporta. Po dolasku podnio sam iscrpan izvještaj o stanju veza u Slavoniji.

*** Poginuo 1944. godine, na putu za Češku brigadu, gdje je krenuo da uspostavi radio-vezu.**

Nepunih mjesec dana nakon toga, ponovno sam upućen u Slavoniju, sada u odsjek za vezu 6. korpusa. Koristeći se kurirskim relejnim stanicama, stigao sam relativno brzo na Papuk. Odmah sam bio uključen u pripreme za formiranje oficirske škole veze, koja je počela sa radom 1944. godine.

Na pripremama za početak rada škole u Cikoćkoj Rijeci radili smo ja i Bogomir Vanpotić. Potrebnu pomoć davao nam je i Boško Krnjaić, tada referent za vezu u štabu zapadne grupe odreda. Pošto su nas sa svim materijalnim potrebama snabdjevala postojeća skladišta u tom mjestu, pripreme su bile relativno brzo završene. Uprava u Cikoćkoj Rijeci, stavila nam je na raspolaganje i pomoćno osoblje, među njima su bile i kuharice Milka i Maca od Nove Gradiške. Poslije su u jednoj od klasa završile radio-kurs i postale radio-telegrafistkinje. Dobili smo i ekonoma, dva kurira i jednog zarobljenog Italijana, koga smo zvali Nikola-Nidžo. Postupno se broj osoblja povećao. U drugoj polovini februara stigli su i nastavnici. Iz Glavnog štaba Hrvatske došli su: Jovan Jović za komandanta škole, Slavko Markon, Josip Ćiković Bepo, Milan Hudnik, Jure Barković. Štab 6. korpusa uputio je mene, Ivana Hrušku i Tonči Bauera, a nekoliko dana kasnije, došao je i Mato Kožić. Tih dana počeli su iz jedinica da pristižu slušaoci. Škola je pripremala ove specijalnosti: radiotelegrafiste i tt mehaničare, zatim jednu grupu komandira četa i komandanata bataljona, referente za vezu brigada i divizija. Potreban inventar i drugo materijalno obezbjeđenje bilo je osigurano da bi nastava bila što praktičnija.

Od predmeta u školi izučavali su se kucanje i prijem na sluh i radio-saobraćajna pravila. Taj predmet smo predavali ja i Ćiković Bepo, elektro i radio-tehniku predavali su Milan Hudnik i Ivan Hruška, telefoniju sa praktičnim radom Slavko Markon i Tonči Bauer, službu veze Jovan Jović i borbenu obuku i taktiku Jure Barković. Zatim, izvodila se obuka iz strojevog pravila, unutrašnja i stražarska služba. Ove predmete je kasnije predavao Svetozar Jorgačijević Lisabon.

Slušaoci su bili u većini mladići i djevojke iz jedinica 6. i 10. korpusa. Iz štaba korpusa na kurs su došle: Ljerka Dulčić, Anđa Kopač Sitna, Nada Cvetković i Vesna Arapović. Do tada su one radile na UKV stanici na Kamengradu. Školska sprema slušalaca bila je različita pa su se javljale teškoće kod izvođenja nastave iz kucanja i prijema na sluh. Jedni su mogli pratiti nastavu i postizati određenu brzinu, drugi su zaostajali, jer nisu mogli brzo pisati. Međutim, ove mladiće i'djevojke krasile su marljivost, upornost u savlađivanju gradiva, jaka volja i odlučnost da uspiju, što su radom u slobodnom vremenu i postigli.

Bilo je divno raditi sa ovakvim slušaocima i svaki od nas nastavnika obavljao je sa puno ljubavi i volje svoj posao. Nije mi bilo teško, da sa onima kojima je išlo teže, ostanem i duboko u noć, samo da bi mogli slijediti druge. Sjećam se, da sam onima koji su imali slab rukopis i sporo pisali, diktirao tekst ili brojke, sve dok ih ne bi ruka zaboljela, što je donjelo i rezultate. Bilo ih je sa dobrim sluhom i primili bi svaki znak, ali ga ne bi zbog sporog pisanja mogli staviti na papir. Zujalica se čula danonoćno. Neke smo morali tjerati na spavanje, jer bi dugo ostajali da kucaju znake. Mali broj ipak je morao napustiti radio tečaj, jer nisu mogli ništa primiti na sluh. Te smo slali u drugu grupu, ili su išli u svoju jedinicu.

U proljeće te godine počela je neprijateljska ofanziva. Nekoliko dana bombardovane su ustanove po planinama Papuka, Psunja, Krndije i Bilo-gore pa je i naša škola bombardovana gotovo svaki dan u nekoliko naleta. Jednog dana tukli su nas neprekidno. Naše barake poslijednji dan bombardovanja bile su do temelja razrušene. Tada je počelo nastupanje neprijatelja prema nama, a mi smo ušli u sastav Posavskog odreda, i dobili borbeni položaj.

Za vreme bombardovanja, tih nekoliko dana, nastavu smo izvodili u šumi nedaleko od barake, pod bukvama, a kada je bilo kišno vreme koristili smo drvene šumske barake. Jednog dana zagubila nam se zujalica. Vjerovatno kada smo iz barake izvlačili nastavna pomagala posle bombardovanja. Da nastava ne bi stala, otišao sam i pronašao u jednoj radioni u Cikoćkoj Rijeci sirenu od motocikla. Vezao sam je na taster i akumulator i počeo da otkucavam Morzeove znakove. Bila je toliko glasna da se čula prilično daleko. Upozorili su nas neki

drugovi iz Cikoćke Rijeke da to ne koristimo, jer se i kod njih čuje. Tada su po Psunju vršljali neprijateljski »trupovi« preobučeni u partizanske uniforme pa je postojala mogućnost da nas i oni čuju.

Poslije nekoliko dana morali smo se sa ovog terena prebaciti preko Brezovog polja na drugu stranu Psunja, zbog neprijateljske ofanzive pa nam sada zujalica nije ni trebala.

U Posavski odred smo ušli kao vrlo jaka četa, sastavljena od mladića i djevojaka, slušalaca koji su došli iz borbenih jedinica. Zatvarali smo jedan od pomoćnih pravaca, koji je vodio od Okučana-preko Brezovog polja, i dalje ka Bučju i Pakracu. Na Brezovom polju neprijatelj se sudario sa jednom jedinicom Posavskog odreda pa je bilo i na jednoj i drugoj strani nešto ranjenih i mrtvih. Najzad je prestala ofanziva, a mi smo se vratili na zgarište naše škole.

Nastavu smo izvodili napolju, jer su nastali lijepi proljetni dani. Sa radio-telegrafskog kursa, koji sam vodio, nekoliko drugova i drugarica otpustili smo prije planiranog vremena, jer su već bili osposobljeni. Bili su to: Vlado Štamfelj, Ljerka Dulčić-Kirac, Anđa Kopač Sitna, Nada Cvetković-Trgovčević, Sajka Romanić i Ivanka. Oni sii otišli na praksu u štab korpusa, na korpusnu radio-stanicu.

Iz štaba korpusa Ljerka je u ljeto te godine upućena u okupirani Zagreb, svoje rodno mjesto, radi održavanja radio-veza iz Zagreba. Sreo sam je u Zagrebu poslije rata, negdje 1955. godine. Tada mi je detaljno pričala o tom svom osmomesečnom boravku u Zagrebu. Za vreme tih teških dana, zatvorena u potkrovlju jedne kuće na Trešnjevki, očekivala je svaki čas da bude otkrivena. U stvari, ustaše i Njemci otkrili su rejon te nepoznate radio-stanice pa su je tražili goniometrima. Tako su u kuću jednog dana i upale ustaše. Međutim, radio-stanica sa antenom i izvorima za napajanje bila je vrlo dobro sakrivena, antena maskirana, pa nisu mogli ništa pronaći. Ljerka je imala neprekidnu radio-vezu, stalno je uspostavljala, predavala i primala telegrame. U Zagreb je ušla u odjeći posavske seljanke sa korpicom namirnica za pijacu. Tako maskirana prošla je nekoliko ustaških kontrola i u određeno vrijeme sastala se sa svojom vezom. Živila je nedaleko od svojih roditelja koji nisu znali daje nekoliko tramvajskih stanica dalje njihova ćerka. Sa njima se sastala kada su naše jedinice ušle u Zagreb. Odlikovana je poslije rata visokim odlikovanjem, udala se, ali zbog posljedica, koje je preživjela u toku svog boravka u Zagrebu, u neprekidnoj smrtnoj opasnosti, umrla je prije vremena.

Prva klasa slušalaca oficirske škole veze, završila je sa nastavom u ljeto 1944. godine. Samo mali broj ih je otpušten zbog zdravstvenog stanja, inače svi su sa uspjehom završili školu, sa prosječnom ocjenom vrlo dobar. To je bila velika pomoć jedinicama veze po brigadama, diviziji i štabu korpusa, jer su dobili prve školovane kadrove, obučene u našoj školi. Slušaoci sa komandnog kursa, upućeni su u jedinice i štabove za referente za vezu divizija i brigada, komandire četa i komandante bataljona za vezu u diviziji i korpusu. Prvi naši mehaničari školovani u ovoj klasi bili su upućeni po jedinicama i radionicama, a u ovoj specijalnosti se najviše oskudjevalo u jedinicama.

Pored stručne nastave izvodila se i opštevojna nastava, politička nastava i kulturno-prosvjetni rad, tako da su slušaoci sticali obrazovanje i iz ovih predmeta. Sjećam se tih priredbi, takmičenja, recitacija, zidnih novina, kako je to bilo tehnički i sadržajno lijepo urađeno. Priredbe sa plesom održavane su praznikom u okviru škole, a nekoliko puta date su te priredbe, sa izvođenjem nekog komada, uz recitacije i u Cikoćkoj Rijeci, i Cikotama, selu nedaleko od škole. Za vrijeme priredbi redovno se izvodio šaljivi vrabac, koji je znao dotaći svakoga, a naročito bi tom prilikom pecnuli nastavnike.

Uporedo sa obukom počela je izgradnja drugog logora, na Psunju, nedaleko od Cikoćke Rijeke. U izgradnji su učestvovali slušaoci, a kada su ovi otišli u jedinice, rad su nastavili slušaoci II klase, koja je počela sa radom u avgustu. U ovoj klasi obučavani su samo radio-telegrafisti, kojih je bilo znatno više nego u prvoj klasi. Sada su tu bili mladići i djevojke iz komiteta, za potrebe obavještajne službe službe bezbjednosti i druge zadatke. Povećan je i broj nastavnika: iz Slavon-

■ ske Požege došla su šestorica, vrlo sposobnih vezista, koji su bili, uglavnom, oficiri ili podoficiri bivše vojske.

Bilo je to vrijeme, kada se slobodna teritorija u Slavoniji znatno proširila. Tada su oslobođeni: Slavonska Požega, Pleternica, Lipik, Pakrac, Daruvar, nešto kasnije Podravska Slatina i Virovitica. Škola je već pomalo vršila pripreme da pređe u Daruvar, koji je pružao daleko bolje uslove za rad. Oslobođenjem ovih mjesta dobilo se i nešto kadrova veze, ponajviše radio-telegrafista, koji su raspoređivani na radio-stanice, a ovih nekoliko nastavnika, došli su iz škole koja je bila u Požegi.

Materijalno obezbjeđenje nastave sada je bilo bogatije. Dobili smo za praktičan rad sa radistima nekoliko radio-stanica SCR-284-A iz korpusa. Slušaoci su bili podijeljeni u dvije grupe, A i B, i sa njima se izvodila nastava odvojeno. Starješina jedne grupe bio je Mato Kožić, a u drugoj sam bio ja. Radio i elektrotehniku predavali su Hruška i Hudnik, kucanje i prijem, sa saobraćajnim pravilima, predavali smo Josip Ciković, Mato Kožić i ja. Za komesara škole postavljen je Slavko Markon, a sekretar partijske organizacije bio je Tonči Bauer. Jure Barković premješten je na drugu dužnost. Lisabon je predavao strojevo pravilo i stražarsku službu, a službu veze i taktiku Blaž Pavičić.

Tako je opet počeo rad sa ovom klasom, ali sada već sa više iskustva u izvođenju nastave i bogatijom opremom. Među slušaocima je bilo studenata, đaka gimnazije i drugih škola pa su ovi ukazivali punu pomoć iz elektro i radio-tehnike onima, koji to ranije nisu učili. Bez obzira na razlike u školskoj spremi nastava se odvijala normalno. Oni koji su zaostajali, nadoknađivali su to upornim radom u slobodnom vremenu i noću u čemu smo im i mi nastavnici ukazivali pomoć. Što se tiče kulturno-prosvjetnog rada, priredbi, zidnih novina, bili su bogatiji, jer je bilo više slušaoca koji su imali smisla za taj rad, a i više slobodnog vremena.

Snabdjevanje i ishrana bili su normalni i postojala su redovno tri obroka. Međutim, velike teškoće smo imali pri donošenju namirnica. Dobivali smo ih u Cikoćkoj Rijeci, a nosile su se uz jedno strmo brdo. Slušaoci su se za dopremu ovih namirnica, zapovešću škole, redali i nitko nije bio pošteđen.

Rad u ovoj školi bio je vrlo interesantan, ali u isto vreme težak i odgovoran. Za nastavu smo se svi pripremali vrlo temeljito, jer se radilo o specifičnom gradivu.

Radili smo sa mladićima i djevojkama koji su sa puno elana, volje i odgovornosti savlađivali nastavni program. Oni koji su zaostajali, nadoknađivali su to svojom marljivošću. Poslije su išli u razne jedinice, ustanove i štabove. Sa nekima sam se sretao i oni su tada bili potpuno samostalni. Jedan broj od njih išao je poslije rata u naša diplomatska predstavništva, kao radio-telegrafisti, neki su otišli u razne informativne agencije i institucije veze, a jedan broj je ostao u armiji kao rukovodioci radio-veza. Uglavnom, svi su oni sa svojim radom i stručnošću u toku rata, dali velik doprinos službi veze, komandovanju i rukovođenju, bez čega se nije moglo zamisliti uspješno vođenje operacija.

Živko Vukmanović

VEZISTA NA PODRUČJU ISTRE

Nakon kapitulacije Italije, stupio sam u NOV. Negdje početkom 1944. godine postao sam kurir. Na teritoriji ondašnjeg kotara Buzet postojala je stanica za vezu i to punkt broj 20. koji se nalazio ispod sela Medveja, u jednoj napuštenoj štali. Odatle smo održavali vezu sa susjednim punktovima. Najteže smo održavali vezu sa punktom broj 1, koji se nalazio u šumi ispod Planika (kotar Kras).

Vezu s njim održavali smo svako veče i to po dvojica kurira zajedno. Na putu smo morali preći preko dvije ceste kojima su se često kretale motorizovane njemačke jedinice i ujedno preko pruge Divača-Pula na kojoj je stalno kružila njemačka patrola. Morali smo biti veoma oprezni. Najteže je bilo kada smo preko pruge prebacivali novomobilizirane borce koji su bili upućeni u Gorski kotar, u 13. diviziju (Primorsko-goransku).

Jedne noći naši kuriri sa pedesetak novomobiliziranih boraca uputili su se prema punktu broj jedan. Preko pruge prošli su sretno, ali tamo gdje su mislili daje opasnost prošla, čekala ih je njemačka zasjeda. Našeg kurira, koji se kretao stotinjak metara ispred kolone zarobili su, tako da nije mogao javiti o novonastaloj situaciji. Tek kada su Nijemci zapucali, naši su drugovi shvatili što se dogodilo, ali bilo je prekasno jer je nekolicina već bila mrtva i ranjena. Nijemci nisu znali što bi s našim kurirom i odlučili su da ga ubiju, ali ne odmah, nego da ga po običaju puste da se udalji nekoliko koraka i onda pucaju. Kurir je shvatio što se događa i čim je odmakao nekoliko koraka, prebacio se preko jednog zida, zatim preko drugog i uspio je pobjeći dok su za njim Nijemci bjesomučno pucali.

Na dužnosti kurira ostao sam do aprila. Pošto sam u italijanskoj vojsci završio radio-telegrafski kurs, javio sam se Antonu Cerovcu, članu Oblasnog komiteta za Istru i odmah dobio uputnicu za Operativni štab za Istru koji se nalazio iza Planika, prema Kostavštini. U to vrijeme komandant štaba bio je Savo Vukelić, a komesar Jože Skočilić. Oni su me primili u prištapsku jedinicu. Tu je postojala jedna radio-stanica i dvojica radio-telegrafista: Rade (prezimena se ne sjećam) i Veseljko Turković. Vezu smo održavali u smjenama sa 11. korpusom i 13. primorsko-goranskom divizijom. U maju smo se zbog jakog pritiska neprijateljskih snaga iz Planika, morali prebaciti preko pruge Rijeka-Pivka, za Klanu. Tu smo imali kraći odmor, pa smo produžili za Gumanac (područje uz bivšu jugoslovensko-italijansku granicu). Tu smo se privremeno smjestili u napuštenoj italijanskoj kasarni. Drugu zgradu smo srušili i materijal prebacili duboko u šumu, gdje smo napravili nekoliko zgrada za potrebe Operativnog štaba.

Posle mene došla su još četiri radio-telegrafista, ali bez radio-stanica, tako da smo u stvari bili radio-telegrafisti bez stanica, izuzev jedne koja je bila od prije. Tek su u julu stigle radio-stanice tako da sam i ja dobio svoju. Tada sam bio upućen u 1. istarsku brigadu »Vladimir Gortan« kojoj je komandant bio Vitomir Širola Pajo. Moji drugovi i ja smo dosta teško našli brigadu koja se tada nalazila u blizini Labina. Komandant Pajo je bio veoma zadovoljan što je dobio prvu radio-stanicu. Za održavanje veze neophodno mi je bio potreban sat, ali pošto ga nisam imao, on je dao svoj sat (koji me još i danas služi i čuvam ga kao dragu uspomenu). Održavao sam vezu sa Operativnim štabom i 2. istarskom brigadom.

Nakon mjesec dana pokvarila mi se radio-stanica. Komandant je bio ljut na mene, jer je mislio da sam namjerno nešto učinio i daje moja krivnja što se pokvarila. Odnio sam je na popravak i više se nisam vraćao u 1. brigadu. Premješten sam u Informativnu jedinicu pri Operativnom sektoru za Istru. Zamjenjivao sam radio-telegrafistu Josipa Lazarića koji je bio prebačen u Operativni štab. Od tada nisam napuštao Operativni sektor niti radio-stanicu sve do oslobođenja Istre. Tadašnji komandant Operativnog sektora bio je Gojko Trbović.

Radio-stanica Operativnog sektora bila je smeštena u selu Oriću na Labinštini, gdje smo neko vrijeme mirno radili, sve dok nas nisu počele uznemiravati njemačke jedinice koje su se povlačile iz Grčke. Stalno su nam bile za petama. Cesto se dešavalo da sam usred prijema ili predaje morao prekidati vezu i pakovati radio-stanicu? radi bježanja pred neprijateljem. Svaki vezista je znao zadatak da prije postavljenja stanice i uspostave veze, pronađe odgovarajuće sklonište za radio-stanicu. Čak i u najhitnijem slučaju znali smo se veoma brzo pripremiti za pokret, jer smo bili dobro izvježbani u ovom zadatku.

Nekoliko puta pokušali smo se prebaciti na Malu Učku, ali ni tu nismo dugo ostajali. Jednog dana, bilo je to ujesen 1944. godine, došao je komandant i naredio mi da odmah prekinem vezu i sakrijem radio-stanicu. Tada smo se nalazili kod sela Šumbera na Labinštini. Počeli smo se povlačiti prema Maloj Učki. Cijeli

dan smo hodali i do sumraka stigli u selo Kozjak, ispod Male Učke. Tamo smo imali mali odmor i ja sam dobio zadatak da uzmem najbolje borce i da krenem po radio-stanicu, dok su ostali krenuli prema Mošćeničkoj Dragi. Pješačili smo cijelu noć, našli smo radio-stanicu i kad smo se vraćali ispod sela Kozjak imali smo kraći odmor. Bilo je hladno, mi smo bili umorni i gladni, a ujedno i pospani i zaspali smo. Probudila nas je kiša koja je lila kao iz kabla. Nakon toga smo krenuli. Dok smo pješačili po kamenju, moj drug se okliznuo i pao zajedno s radio-stanicom u jarak dubok nekoliko metara. No, na svu sreću ništa se nije dogodilo i radio-stanica je opet radila. Istog dana oko podne stigli smo do naše komande. Odmah sam uspostavio vezu i sve je bilo u najboljem redu.

Navečer nam je došla njemačka izvidnica od šest članova presvučena u partizane. Predstavili su se kao borci naše 2. brigade. Bilo je među njima nekoliko Poljaka koji su govorili hrvatski, no nama su bili sumnjivi i uhapsili smo ih i razoružali. Od njih smo saznali da se sprema napad baš na ovaj dio terena na kojem smo se mi nalazili. U toku noći morali smo se prebaciti na drugi teren. Krenuli smo između Rapca i Labina prema Koromačnu i smjestili se na poluotoku Ubasu, kraj samog Raškog kanala i tamo ostali sve do oslobođenja Istre. Iako su svake noći njemačke jedinice izvozile ugljen ovim kanalom, nisu nas primjetile. Vezu smo održavali sa 43. istarskom divizijom i sa nekim otocima.

Nakon oslobođenja bili smo nekoliko dana u Labinu, zatim smo prebačeni u Pazin, gdje se nalazio štab 43. divizije. Naš je sektor bio rasformiran, a ja sam prekomandiran za 1. brigadu kao stariji vodnik na dužnosti komandira voda za vezu i ostao na toj dužnosti sve do rasformiranja 43. divizije.

Josip Zornada

PARTIJSKE VEZE IZMEĐU NOVOG PAZARA I KOSOVSKE MITROVICE

Novi Pazar je u predratnom periodu bio izrazito siromašan i zaostao. Nosioci progresa bili su malobrojni studenti, đaci, učitelji, radnici koji su bili zaposleni kod privatnih zanatlija i neki službenici. Negde početkom 1938. godine u Novom Pazaru su opančarski radnici organizovali štrajk. To je bio izvanredno značajan događaj za našu sredinu. On je pozitivno uticao na razvoj klasne svesti kod zanatskih radnika u Novom Pazaru.

Drugi događaj koji je okupio mase građana, radnika, đaka i drugih društvenih slojeva bile su demonstracije 27. marta 1941. godine. Da mirne manifestacije prerastu u vrlo organizovane demonstracije najviše su uticali učenici Gimnazije u Novom Pazaru. Svoj doprinos organizovanju demonstracija dao je i Hakija Pozderac, koji je radio u Novom Pazaru i okolini kao geometar. Isto tako, na ovakav razvoj događaja 27. marta 1941. godine uticali su nekolicina radnika, studenata, učitelja i drugih ljudi koji su bili naprednih shvatanja. To su gotovo isključivo oni koji će u julskom ustanku otići u partizane i oni koji su prvih dana okupacije postali članovi KPJ i SKOJ-a.

Na inicijativu i uz pomoć Rifata Burdževića-Trša formirana je u Novom Pazaru partijska ćelija KPJ juna 1941. godine. Ona je imala četiri člana: Hakiju Zejnelovića, Simeuna Karamarkovića, Veru Stanimirović i koliko se sećam Miloša Stanimirovića. Sekretar ćelije bio je Hakija Zejnelović. Posle prvih naleta gestapovske policije, svi članovi ćelije, izuzev sekretara, su se povukli iz Novog Pazara. Međutim, ponašanje sekretara Hakije Zejnelovića koji je inače bio uposlen kao pisar u Načelstvu sreza deževskog- bilo je u najmanju ruku sumnjivo. (Kasnije se ispostavilo da je on bio izdajnik). Pošto nam on nije pomagao, mi, skojevci

Novog Pazara, bili smo prepušteni sami sebi. Naš položaj bio je još gori kad su uhapšeni Dedo Šehović, Jiladin Popović, Krsta Filipović i drugi drugovi preko kojih smo održavali veze sa Sandžakom i Crnom Gorom (partijski smo bili vezani za te krajeve). Mi smo bez tih veza ostali sve do oslobođenja Novog Pazara 28.
novembra 1944. godine.

Veze sa Raškom tokom 1941. godine gotovo da i nismo održavali zbog izvanredno teških prilika i zaoštrenih odnosa između nosioca proalbanske politike koji su nastojali da albaniziraju Muslimane i četničke propagande oko Novog Pazara koji su okupljali odbegle seljake Srbe i huškali ih protiv Muslimana. Naše veze sa Beogradom takođe su bile prekinute.

Pošto smo se mi skojevci i mladi komunisti našli u takvoj situaciji i pošto je ranije osnovana partijska organizacija, gotovo prestala da postoji ne obazirući se na Hakiju Zejnelovića, osnovali smo drugu partijsku ćeliju čiji je sekretar bio Srđan Stojović. Ja sam tada, samoinicijativno otišao u Kosovsku Mitrovicu i, uz pomoć Ifete Redžepagić-Ćatović, došao u vezu sa njenim bratom Hivzijom Ćatovićem. Preko Hivzije sam se povezao sa Omerom Čerkezom. Hivzija mi je rekao da ću ubuduće kontaktirati sa Pmerom, jer će on, Hivzija, morati brzo da napusti Kosovsku Mitrovicu.

Od jula do kraja 1941. godine sastajao sam se četiri puta sa Omerom Čerkezom u Kosovskoj Mitrovici. Svaki odlazak u Kosovsku Motrovicu bio je opasan, jer su Rašku, Ibarsku dolinu i Rogoznu držali četnici. Na sastancima sa Omerom Čerkezom upoznao sam se kako se prorađuje partijski materijal u praksi. On me je upućivao kako da radimo sa omladinom, kako sa simpatizerima. Ta veza sa Kosovskom Mitrovicom bila je za nas od izvanredne koristi. Što je najvažnije počeli smo se osećati sigurnijim. Veza je obezbeđivala kontinuitet rada partijske ćelije u Novom Pazaru. Posebno nam je bila dragocena zato što su nam u Novi Pazar, došli najpre Emin Redžepagić, a kasnije Miladin Radulović i drugi komunisti iz Kosovske Mitrovice koji su nam pomagali u radu.

I tokom 1942. godine održavao sam vezu sa Kosovskom Mitrovicom, ali sada sa Ali Šukrijom. Vezu sa Šukrijom uspostavio sam preko Dese Tomović. Moj prvi susret sa Šukrijom bio je u njegovoj kući, gde smo i ručali zajedno. Tada sam upoznao Šukriju sa situacijom u Novom Pazaru i srezu deževskom i o radu novopazarskih komunista i skojevaca. Ja sam to radio prilikom svakog novog susreta sa drugom Šukrijom koji se uvek interesovao za stanje u Novom Pazaru i srezu deževskom. Sećam se da se Šukrija posebno interesovao o tome da li u Novom Pazaru i srezu deževskom postoji mogućnost za formiranje partizanskog odreda. On je rekao da o tome vrlo detaljnp treba da raspravljamo na sastanku Mesnog komiteta Partije u Novom Pazaru. Šukrija nam je predložio da ispitamo i mogućnost za formiranje narodnooslobodilačkog odbora u srezu deževskom i Novom Pazaru. Ja sam ovu inicijativu Šukrije, preko Mesnog komiteta KPJ u Novom Pazaru, uspešno ostvario. Posle svestrane diskusije, dogovorili smo se i doneli odluku da se narodnooslobodilački odbor formira u selu Požega, u neposrednoj blizini Novog Pazara. Bio sam zadužen da izvršim ovaj zadatak i uspešno sam ga izvršio zahvaljujući pomoći koju mi je u ovoj i u svim drugim akcijama pružio član KPJ Ramiz Koca, inače gimnazijalac. Ali Šukrija mi je podrobno objasnio kako da formiramo NOO, kako da ga organizujemo i koji su njegovi zadaci. Ramiz Koca mije zajedno sa svojim bližim i daljim rođacima i simpatizerima NOP-a iz redova Muslimana i Srba, pomogao da osnujemo NOO u Požegi maja 1942. godine. Ovaj NOO je vrlo uspešno radio sve do okupatorove velike hajke protiv komunista u Novom Pazaru, krajem februara 1943. godine kada je uhapšen i likvidiran i Ramiz Koca. Rad narodnooslobodilačkog odbora je bio gotovo prekinut, a ponovo oživljava u jesen 1943. da bi tokom 1944. bio još intenzivniji.

Kad je reč o osnivanju partizanskog odreda u Novom Pazaru i njegovoj okolini, mi smo, kako rekoh, po sugestiji Ali Šukrije, raspravljali i o tome. Emin Re-

džepagić i Abdurahman Manjo Ćorović bili su za to da i mi organizujemo partizanski odred. Smatrao sam da mi tada nismo mogli da organizujemo partizanske odrede pošto smo imali malo ljudi (izuzev malobrojnih komunista i skojevaca, gotovo da ostalih, spremnih za odlazak u odred i nije bilo) i pošto je naše područje bilo opkoljeno jakim snagama muslimanske milicije, nemačke vojske i policije i jakim četničkim grupacijama. Na sastanku je moje mišljenje prihvaćeno. Prihvatili su ga i Emin i Manjo. Zaključili smo da treba da radimo na pripremanju partizanskog odreda bez žurbe.

Veliku pomoć u radu pružio nam je i Miladin Radulović Krcun. Njega je Mesni komitet Partije u Kosovskoj Mitrovici uputio u Novi Pazar aprila 1942. On nam je pomagao da bolje organizujemo rad Mesnog komiteta Partije i da u partijsku organizaciju primimo nove članove. Miladin nam je takođe ukazivao na najvažnije zadatke u vezi sa konkretnom situacijom u Novom Pazaru. Osim mene, vezu sa drugovima u Kosovskoj Mitrovici održavala je i Veselinka Glišović, učiteljica. Ona je više puta išla u Kosovsku Mitrovicu, prenosila izveštaje i zadatke, a maja 1942. godine donela je iz Kosovske Mitrovice u Novi Pazar pisaću mašinu, šapirograf i materijal koga je trebalo da umnožimo.

Početkom maja 1942. godine organizovana je akcija rasturanja letaka, čija je sadržina bila usmerena protiv okupatora i domaćih izdajnika. Tada je rastureno 1.400 letaka. Zbog toga su policija i Gestapo preduzeli široku i energičnu akciju protiv komunista i skojevaca Novog Pazara. Ja sam upućivao pojedine ljude na vezu s Miladinom Radulovićem. To su bili omladinci simpatizeri NOP-a i skojevci koji su morali da beže iz Novog Pazara. I tada nam je veza sa komunistima Kosovske Mitrovice bila izvanredna i dobrodošla pomoć.

U drugoj polovini februara 1943. godine komunisti i skojevci su takođe izveli široku akciju rasturanja letaka. Dakako, okupatorova policija je i tada pošla u obračun sa komunistima i skojevcima iz Novog Pazara i njegove okoline.

Međutim, okupator je ovog puta imao znatnog uspeha. Mnogi komunisti i skojevci dopali su okupatorovih šaka, tako da je cela partijska i skojevska organizacija u Novom Pazaru praktično neko vreme bila izvan borbenog antifašističkog stroja. Razloga za takvo stanje bilo je nekoliko.

Jedan je svakako i nedovoljan oprez i slaba konspiracija u radu mladih komunista i skojevaca koji su svakoj, pa i ovoj akciji pristupali s izuzetnim entuzijazmom. Ipak, ovome su najviše doprinjeli domaći izdajnici, među njima svakako i Hakija Zejnelović, koji je još 1942. na inicijativu Ali Šukrije, isključen iz KPJ.

Domaći izdajnici su pomogli okupatorima pri raspirivanju nacionalne mržnje između Muslimana, Srba, Albanaca i pripadnika drugih naših naroda i narodnosti koji su tada živeli u Novom Pazaru i srezu deževskom. U tom pogledu ok upator i njegovi pomagači su imali uspeha u prvoj ratnoj godini. Međutim, zahn aljujući radu partijske organizacije i činjenici što su se u našoj neposrednoj blizini nalazili partizanski odredi (na Kopaoniku i Goliji) - nacionalna mržnja ni je dobila široke razmere, a tokom 1942. i 1943. sve više se u narodnim masama ra 'vija saznanje o nužnosti bratstva i jedinstva. U tom pogledu partijska i skojevska organizacija postigle su i znatan uspeh.

Nakon hapšenja većeg broja komunista i skojevaca 1943. partijski rad se neko vreme malo osećao, ali je koncem te i početkom naredne godine postepeno oživljavao. Opet su nam pomogli drugovi iz Kosovske Mitrovice.

Najzad, veze između komunista Novog Pazara i komunista iz Kosovske Mitrovice održane su sve do oslobođenja Novog Pazara. Uspesi partijske i skojevske organizacije Novog Pazara postignuti su uz neposrednu pomoć drugova iz Kosovske Mitrovice, pre svega, uz pomoć Ali Šukrije.

Hasan Roiajac

BILA SAM ŠIFRANT OPERATIVNOG ŠTABA KOSMETA

Prvi put sam o šifri čula kao gimnazijalka, skojevka pred rat, ali se nisam upuštala u razmišljanja o njenom sadržaju i formi. Tokom rada u SKOJ-u u Kosovskoj Mitrovici, primala sam stalno šifrovane poruke (radi se o internim šiframa) od Komiteta KPJ. Osim toga, mi smo pored ostalih akcija, skojevce obučavali »šifri« - ručnim signalima na bazi morzeove azbuke, da bi sa daljine mogli da obaveste o kretanju neprijatelja, o početku neke akcije i si. To nam je veoma mnogo koristilo u sinhronizaciji akcija u gradu, kod lepljenja proglasa, raznošenju letaka, vršenju manjih diverzija (bušenje guma na nemačkim kamionima i si.).

Kada sam sredinom 1943. zbog progona gestapoa, a po nalogu MK KPJ, prešla iz Kosovske Mitrovice u ilegalnost, radeći na terenu Kosova na jačanju organizacije SKOJ-a (Vučitrn i okolina, Miloševo i Obilić) šifra je imala vrlo značajnu ulogu, jer su direktive za dalji rad i izveštaji često iz opreznosti morali da budu šifrovani. A kada sam po specijalnom zadatku ubrzo prešla na teren Kosaonice, u Merdare, sa zadatkom da u četničkom jezgru formiram skojevsku organizaciju, šifra je u tim posebnim uslovima takođe imala veoma važnu ulogu.

U proleće 1944. Operativni štab Kosmeta, koji je dejstvovao na teritoriji Jablanice i Puste Reke, šalje specijalnog kurira (R. Murganić) zbog mene, jer sam bila pod stalnom prismotrom četnika, hapšena i saslušavana, osuđena na smrt od njihove komande. Spašena sam od streljanja naredbom majora Đurića, komandanta južnog sektora Dražićevaca, koji se spremao za prelazak partizanima. Kroz borbene linije četnika probijali smo se prema Jablanici. Sa nama je pošla prva grupa od 17 skojevaca, koji su se odmah uključili u partizanske jedinice. Jedno vreme sam bila u 15. srpskoj brigadi, čiji je komandant bio Mirko Perović. Kasnije je naš Kosovski bataljon, kojim je komandovao predratni komunista, rudar, neustrašivi Mladen Žakula, bio određen kao pratnja Glavnog štaba Srbije.

Uskoro, ne sećam se datuma, saopšteno mi je da više neću raditi u SKOJ-u, već da treba da pređem na drugu dužnost u Operativni štab Kosmeta.

U međuvremenu smo bili na terenu Kukavice i morali smo da se hitno prebacimo prema Leskovcu. U štab su pozvani samo članovi Partije, gde nam je saopšten zadatak da ćemo u ovom prebacivanju biti konjovodci, jer radio-stanica Glavnog štaba Srbije ni u kom slučaju ne sme pasti neprijatelju u ruke. Akcija je bila vrlo hitna, a mi smo bili posebno odgovorni. Menije ova akcija bila jedna od najtežih u životu, mislim fizički. Bilo me je stid da zadatak odbijem. U to vreme sam bila jedina žena član KPJ u brigadi, na što u tom trenutku niko nije imao vremena da obraća pažnju, fizički sam bila slaba i neotporna, mlada, sa veoma izraženim strahom od konja, na koga su bile natovarene dve limene kutije većih dimenzija. Osećala sam se nesposobnom da tako natovarenog konja provedem kroz mrklu noć niz kozje staze Kukavice, ispod kojih su se nazirale urvine. Morala sam smoći snage da potisnem strah i pođem sa ostalim drugovima da izvršim povereni zadatak. Nespretno sam držala uzdu i leđima podupirala tešku limenu kutiju u kojoj je bila radio-stanica. Nisam bila u stanju da procenjujem vreme koje teče, ali je ono za mene tada teklo užasno sporo. I tada sam, kao i u drugim prilikama, razmišljala o svojoj porodici. Nas šestoro - svi u NOR-u na šest raznih strana. Sa dubokom tugom sam mislila o mami, koja je bila u koncetracionom logoru na Banjici, o ocu koji je u partizanima u Toplici, o bratu, koji se sa 3. srpskom prebacio za Bosnu, i o dvema najmlađim sestrama skojevkama za koje nisam ni znala gde su. Mislila sam o svojim drugovima i drugaricama, članovima MK SKOJ-a u Kosovskoj Mitrovici, koji su bili u zatvoru. I onda sam se pitala hoće li se ubrzo okončati rat, hoćemo li dočekati slobodu....

Uz velike napore i strah, na kraju smo stigli u podnožje vrletne i gole Kukavice, sretni što smo obavili povereni zadatak, radosni zbog rastanka sa planinom, koja nas je štitila, ali na kojoj smo se i nagladovali. Tada nisam ni znala da me je Operativni štab predvideo za šifranta baš te radio-stanice, koju je dobio od Glavnog štaba Srbije.

Došavši posle te akcije u Operativni štab Kosmeta, prvi put sam se srela sa drugovima koji su rukovodili operacijama nadiranja naših snaga prema Kosmetu. Naime, od jednog većeg broja kosovskih izbeglica i ostalih formirane su partizanske jedinice. Trebalo je da se zajedno sa ostalim srpskim brigadama na teritoriji Jablanice i Puste Reke, preko Kosaonice, sastanu sa kosovskim jedinicama koje su dejstvovale na teritoriji Kosmeta i Makednonije.

Komandant Operativnog štaba Kosmeta bio je divni, plemeniti i dostojanstveni Milutin Pavličić Brko. Predratni komunista, sa velikim revolucionarnim iskustvom. Seljak, koji je na robiji učio marksizam i čitao svetske klasike. Covek iz naroda, koji je posedovao prirodnu inteligenciju, hrabrost i staloženost, duboko razumevanje za sve ljudske brige i probleme. Komesar je bio Krsto Filipović Grof, takođe predratni komunista, revolucionar, talentovani orator, koji je svoje komesarske govore pretvarao u najdivnije besede i pokretao mase na akciju. Tu je bio i org. sekretar Oblasnog komiteta Duć, koji se vraćao na Kosovo iz Albanije, gde je sa još nekim drugovima pomagao albanskim komunistima u vođenju ustanka. Agitpropom je rukovodio Milutin Đukić, pravnik, komunista, jedna retka inteligencija sa posebnim smislom za blagu ironiju za sve što nije u skladu sa ljudskim dostojanstvom. Svi su bili na okupu kada sam stigla i kada su mi saopštili da ću raditi u agitpropu sa Milutinom, a da ću istovremeno biti i šifrant Operativnog štaba, koji je dobio radio-stanicu od Glavnog štaba Srbije. Šifru su mi predali Brko i Grof, sa napomenom da je niko živ ne sme saznati. Za nju ja lično odgovaram pred Partijom. Sa par rečenica su objasnili daje izbor pao na mene, s obzirom da sam provereni komunista, skojevski rukovodilac, hrabra i dovoljno konspirativna. To je za mene ostala obaveza do kraja rata. Uspostavljena je direktna veza sa Glavnim štabom Srbije i posredna sa Vrhovnim štabom i drugom Titom. Ujutro i uveče išli su šifrovani telegrami u oba pravca, instrukcije o ratnim operacijama i završnim borbama za konačno oslobođenje zemlje. Vrhovni štab je naredio da se po najhitnijem postupku svi glavni drumovi, kojima se povlače Nemci, preseku dftboko iskopanim rovovima, kako bi se fašističke snage što više ugrožavale i onemogućavali im mirnu i bezbednu odstupnicu.

Radisti na radio-stanici bili su: Nikola Vrbica, moj školski drug, gimnazijalac iz Prištine i Dinko Matković Dalmatinac, koji je prethodno završio kurs za radiotelegrafistu na Visu. Naš tim, da ga tako nazovem - šifrant i vezista imao je pune ruke posla. Veoma ozbiljno smo shvatili svoje dužnosti, tako daje svako od nas radio svoj deo posla, ne interesujući se za drago. Uostalom konspiracija je u toku rata morala biti na odgovarajućem nivpu. U određenim, a nekad i nepredviđenim razmacima, šifra se menjala. Razloga je bilo više. Nekad bi neprijatelj mogao da je otkrije, a nekada iz opreznosti da do toga ne dođe. Znajući koliko su značajne depeše, koje su šifrovane siate u oba smera - od Operativnog štaba Kosmeta prema Glavnom štabu Srbije i po potrebi i Vrhovnom štabu i natrag - mi smo sa puno odgovornosti i brižljivosti obavljali svoj posao. Prenošenje direktiva i sinhronizacija krupnih akcija svih jedinica na teritoriji bili su efikasni i veoma brzi zato što smo imali radio-stanicu. Veza sa brigadama i manjim jedinicama i dalje je tekla kurirskim putem, jer brigade na toj teritoriji u drugoj polovini 1944. godine nisu imale radio-stanice. Radio-stanica i služba veze obezbeđivale su i prihvatanje pomoći koju su saveznici u to vreme slali avionima. Šifrovane depeše su najavljivale dolazak aviona, sadržinu pošiljke, kao i tačne oznake, obično vatre, jer je sletanje bilo noću. Osim pripreme terena aerodroma, trebalo je obavezno pripremiti i obezbeđenje, kao i prihvatanje materijala spuštenog padobranima. U početku to su bile prave senzacije, događaji o kojima se danima pričalo.

Tako sam svakodnevno imala velik broj depeša za šifrovanje i dešifrovanje. U redim prilikama u znacima javljale su se i greške, pa je bilo neverovatnih i komičnih sadržaja. Tada bih poželela da se slatko nasmejem sa mojim vršnjacima vezistima, ali pravila to nisu nikako dozvoljavala. U tim slučajevima smo tražili da se tekst pažljivije ponovi i ispravi.

Pomoću veza preko radio-stanice mogla je da se vrši sinhronizacija akcija jedinica na širokom prostoru, konkretno na terenu Jablanice i Puste Reke. Tako su grupe brigada dejstvovale preko Kosaonice prema Kosovu, sa tačno naznačenom marš-rutom - Grabovica - Spanci - Grgure - Merćez i - Dobri do - Kur-šumlijska banja - Lukovo - Blaževo - Merćez. Druga grupa brigada išla je prema Leskovcu, a Operativni štab Kosmeta sa grupom brigada preko Vranja prema Gnjilanu i Prištini.

Sećam se nezaboravnih dočeka oslobodilaca u Vranju i Gnjilanu. Skojevci su oba grada okitili zastavama i cvećem. Ja sam u sastavu Operativnog štaba ušla u Vranje i Gnjilane na konju belcu, pa su me građani kitili predivnim vencima prirodnog cveća. Gostoprimstvo i sreća tog naroda su doista neizbrisivo ostali u mom sećanju.

Depeše su i dalje stizale sa zahtevima da se pošalje izveštaj o vojno-političkoj situaciji u brigadama i na terenu, o tome kako se vrši obuka novih boraca, koji su svakodnevno pristizali, kakva je politička nastava, kakav je kulturno-propagandni rad, da li se izdaju listovi, brošure i koji itd. Depeše su sadržavale i uputstva da se svim borcima obavezno stavi petokraka na titovku. Počele su se nositi i oznake za činove.

Ispričaću jednu crticu o konspiraciji, koju sam u to vreme shvatala bukvalno. Naime, pred Zasedanje ASNOM-a (Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije), koje se održavalo početkom avgusta 1944. u manastiru Prohor Pčinjski kod Kumanova, delegat Vrhovnog štaba Vujadin Popović, koji je došao na to Zasedanje i u međuvremenu imao neke konsultacije u Glavnom štabu Srbije i Operativnom štabu Kosmeta, poveo je i mene i dao mi novu šifru, kako bi se o toku Zasedanja obaveštavao drug Tito i Vrhovni štab. Iz Jablanice smo pošli na konjima, u pratnji smo imali dva-tri kurira i vođu puta. I kada me je Vujadin upitao: Jesi li skojevka, devojčice? - odgovorila sam - Ne. Bila sam mlada. On u tom trenutku nije pretpostavljao da sam već treću godinu član KPJ, a ja sam, shvativši konspiraciju bukvalno, prećutala da kažem istinu. Verovatno me je Vujadin razumeo, ali me je stalno zbog toga zadirkivao da sam vrlo tajanstvena ličnost.

Sećam se i jedne zgode sa Bugarima. Poznato je da je Bugarska »objavila« rat Nemačkoj 8. septembra 1944. Prema sporazumu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ neke bugarske jedinice su se priključile nama, odnosno počele su da se pripremaju za zajedničke akcije. Budući da su Bugari sve vreme rata bili uz Nemce i kao okupatori držali čitave delove Srbije i celu Makedoniju, a ja sam ih i neposredno doživela kao okupatore u Toplici 1941. gde su zajedno sa Nemcima vr* šili užasan teror, palili sela, proganjali partizane, ia sam se tada vrlo glasno bunila protiv njih. I jednog dana dolazi kurir i javlja da se odmah javim komandantu Brki. Uz put mije naoacio da su Bugari tu, u štabu na pregovorima. Čim sam došla Brko me je dočekao rečima: »Olja (moje ilegalno ime), evo bugarski komesar te je prepoznao sa Pasiače i želi da te vidi i pozdravi«. Ušla sam sva narogušena, ali sam se razvedrila i prijatno iznenadila kada sam videla tog druga (čijeg se imena, nažalost, ne sećam) koii je bio partizan na Pasjači 1941. Srdačno smo se pozdravili i on mi je tom prilikom dao prelepu oficirsku (svoju) torbu sa pregradama za mape »koja će ti biti uspomena na naš susret i na našeg drugara Čićka (komandanta Pasjačkog odreda)«, kako je tada rekao. Svi su mi drugovi zavidili na toj torbi, pa kada je Đukić išao kao naš delegat na Kongres KPJ za Srbiju, uzeo mije na zajam i nikada je nije vratio. Brko i Grof su mi ubrzo nabavili drugu. Ali nijedna više nije bila tako lepa i draga.

Osim šifrovanja, uz ostalu delatnost u agitpropu (zidne novine, kulturno-zabavne priredbe za borce i narod, predavanja itd.), samoinicijativno svakodnevno, služeći se radio-stanicom, slušala sam vesti Slobodne Jugoslavije i drugih radio-stanica, beležila ih stenografskom brzinom i koristeći jednu staru pisaću mašinu, koja se našla u štabu, otkucavala ih u nekoliko primeraka i slala brigadama koje subile u našem sastavu. To su bili radosni trenuci za sve borce i novi impulsi za naše završne borbe do slobode.

Dobrila Sekulović Olja

ILEGALNE PARTIJSKE VEZE MESNOG KOMITETA PRILEP

Uslovi za održavanje veza u toku narodnooslobodilačke borbe bili su otežani i složeni. Jedino sredstvo komuniciranja, prenošenja poruka i direktiva bio je čovek. Drugih mogućnosti nije bilo, jer se tehničkim sredstvima tada nije raspolagalo, a neprijatelj je neuporedivo bio bolje opremljen. Međutim, odmah se mora reći da su takva sredstva, sa kakvim smo raspolagali, bila dovoljna da se obavi sa uspehom sve ono što je učinjeno tokom revolucije.

U ovom periodu sistem veza, iako u teškim uslovima dobro je funkcionisao. Vremenom se usavršavao tako da neprijatelj nikada nije uspeo da otkrije sistem rada, bar što se tiče prilika u Prilepu. Veze Mesnog komiteta KPJ u Prilepu u početku su bile neznatne, a kasnije su poprimile takve razmere da su, mora se priznati, odigrale značajnu ulogu. Stvoren je čitav sistem veza na svim partijskim nivoima, od mesnih komiteta do Centralnog komiteta i sa partizanskim jedinicama, od najnižih do Glavnog štaba za Makednoniju.

Aktivnost mesnog komiteta KPJ za Prilep bila je velika već početkom 1941. godine. Među prvim zadacima u toj godini bila je tehnika štampanja propagandnog materijala i sistema prikupljanja informacija. Na jednoj strani bile su to obaveze prikupljanja vesti sa radija, na drugoj strani prekucavanje materijala i najzad umnožavanje i rasturanje. Ovakav način rada primenjivan je tokom celog rata i revolucije i nikada nije zatajio.

Na sam dan ustanka u Prilepu, oko 10.00 časova pušten sam iz zatvora. U njemu su ostali Blagoje Talevski, Kiro Gavrilovski (narodni heroj, poginu 1944. godine), Panda Česnoska (poginula 1945. godine), Blagoja Arizanoski i Pero Stojanovski.

Odmah posle puštanja iz zatvora otišao sam kući. Nakon izvesnog vremena došao je meni Kiro Ćosevski član Komunističke partije Jugoslavije još od pre rata. S njim nisam imao nikakve veze niti kontakte na revolucionarnom planu. Međutim, znali smo obojica da pripadamo istom pokretu.

Nakon pozdrava, upitao me je da li bi mogao da se vratim ponovo u zatvor i da izvršim jedan zadatak. Rekao je da su pokušavali da upute jednu poruku drugovima i drugaricama, koji su ostali tamo, ali nisu imali nikakvih mogućnosti, a obzirom na to daje njihova soba okrenuta prozorima prema krugu zatvora, tako da se spolja nije moglo ništa učiniti. Drugih veza i mogućnosti nismo imali. Ostalo je da ja to uradim.

Posle objašnjena, upitao sam ga o kakvom se zadatku radi »Treba jedna usmena poruka da se prenese« - rekao mije Kiro. Posle kraćeg razmišljanja izložio sam mu plan kako bih to uradio.

Zatvor je imao nekoliko soba na jednom spratu, malih i velikih. U sredini zatvora postojao je krug kojim su šetali zatvorenici. Znao sam tačno kada šetaju muškarci, a kada Panda Česnoska, kao jedina žena u zatvoru.

Rešio sam da iskoristim vreme kada je ona šetala. Plan sam izložio Ćosevskom i on mi je tad saopštio poruku koju treba da prenesem. Poruka je glasila: »Budite spremni večeras u 22.00 časa, napadamo zatvor« - kratka i jasna.

Krenuo sam oko 15.00 časova istog popodneva ka zatvoru. Priču kako da uđem unutra sam usput smislio. Spolja su gvozdena vrata, a ispred je dežurao bugarski vojnik sa puškom. Kada sam mu se približio, dozvolio mi je da uđem u hodnik, koji se nalazio između tih spoljnjih i unutrašnjih gvozdenih vrata napravljenih od rešetaka, tako da se mogao videti unutrašnji krug zatvora. Panda je šetala po krugu i kada me je spazila osetila je da nešto treba da se dogodi.

Odmah je izašao upravnik zatvora i grubo je nasrnuo na mene - šta tražim, zašto sam došao itd. Rekao sam daje zaboravio da mi da kaiš od pantalona. Odgovorio je da mi je dao sve što sam imao. Insistirao sam da ipak pogleda u magacin možda je tamo ostao. Ušao je u magacin koji se nalazio s leve strane hodnika a za to vreme ja sam klimnuo glavom Pandi i ona mi se približila.

Poruka je bila prenešena, a Panda se povukla u krug dalje od vrata i nastavila da šeta. Upravnik zatvora je izašao iz magacina, galameći da nema nikakvog kaiša a ja izvinjavajući se i insistirajući daje kaiš tu negde, izašao sam van zatvorskih vrata i nastavio put. Kratko je sve trajalo, ali zadovoljan zbog izvršenog zadatka, stigao sam kući.

Ćosevski je svratio do mene odmah posle mog dolaska. Saopštio sam mu šta sam uradio. On je, zatim, zadovoljan otišao.

Danas se Blagoje Talevski i Arizanovski sećaju da im je Panda prenela poruku, ali naravno iz razumljivih razloga nije rekla ko je njoj to saopštio.

Tog dana imali smo goste iz Bitoljske gimnazije. Ja sam bio učenik Gimnazije u Prilepu i svi su bili zaokupljeni tim događejem. Znao sam šta će se desiti te večeri oko 22.00 časa. zato sam svom drugu Aleksandru Nikolovskom rekao:

- Radi što hoćeš ali pre 22.00 časa budi u kući. Naravno zapitao je zašto.
- Biće gužve - odgovorio sam mu.

U kuću sam stigao ranije ali nisam želio da zaspim, jer sam očekivao napad na zatvor. Nisam znao da će iste večeri biti napad i na policijsku stanicu.

Pucnjava je počela tačno u 22.00 časa. Trajala je do duboko u noć. Bugari su pucali od straha. Te večeri je bilo uhapšeno i prebijeno na stotine ljudi iz Prilepa. Počeo je 11. oktobar. Nakon izvesnog vremena zaspao sam, radostan što sam eto i ja učinio nešto za taj dan.

VEZA SA POKRAJINSKIM KOMITETOM KPJ ZA MAKEDONIJU

S obzirom na situaciju u kojoj se nalazio Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju 1941. godine (donošenje krupnih i sudbonosnih odluka) veze su bile direktno organizovane na liniji sekretara mesnih komiteta, koji su odlazili na sastanke u Pokrajinski komitet, ili su članovi Pokrajinskog komiteta, ili njihovi instruktori, dolazili u mesne komitete i na taj način prenosili razne odluke i direktive.

Kada su se stvari stišale i sredile, to je bilo već krajem 1941. godine, počeo je saobraćaj između ova dva organa putem kurirskih veza. Kuriri su u početku bili istaknuti drugovi revolucije, jer prenošenje direktiva je vršeno usmeno. Tek kasnije, tokom 1942. godine, ovladana je tehnika pisanja nevidljivim mastilom. Kasnije, kada se ova tehnika pisanja ustalila, onda se prešlo i na sistem kurirskih veza putem pisama ili materijala u oba pravca. U takav jedan zadatak bio sam uključen u Skoplju 1942.

Septembar 1942. godine bio je vrlo težak mesec kao i cela godina za Mesni komitet KPJ za Prilep. U septembru su izvršena mnoga hapšenja, interniranja, a devetnaest drugova je streljano. Mnogi aktivisti koji nisu bili uhapšeni, sklonili su se u Skoplje ili Sofiju. U gradu je ostalo malo članova partije i SKOJ-a. Sekretar Mesnog komiteta bio je Blagoje Talevski (ilegalac), a organizacioni sekretar Petar Pepeljugovski. U to vreme ja sam bio sekretar rukovodstva SKOJ-a za Prilepsku gimnaziju i Pepeljugovski me je pozvao da mu pomognem u radu. S obzirom na to da nije smeo da mnogo izlazi i kreće se po gradu, ja sam raznosio razna pisma i direktive drugovima koji su ostali u gradu. Radeći tako sa njim, dao mi je zadatak da odem u Skoplje i to što je moguće brže.

Za odlazak u Skoplje bila je potrebna dozvola za putovanje od bugarske policije. Otišao sam u policiju i tražio dozvolu. Pitali su me zašto idem u Skoplje, na šta sam im odgovorio da imam rođake u Skoplju i da idem da gledam fudbalsku utakmicu. Izdali su mi dozvolu, a Pepeljugovski mije rekao lozinku i mesto gde treba da uspostavim vezu u Skoplju. Bila je subota i krenuo sam na put u Skoplje, gde sam stigao bez ikakvih teškoća.

Vezuje trebalo da uspostavim u jednoj poslastičarnici, koja se nalazila nasuprot drvenom mostu kod stare zgrade pozorišta. Moji znaci raspoznavanja su bili: u ruci je trebalo da držim bugarske novine »Utro« bez slova »o« i kesu sa grožđem. Ne sećam se reči i lozinke ali se dobro sećam ugovorenog vremena,

tj. 18.00 časova. U tačno određeno vreme na izlogu ove polastičarnice pojavio se jedan drug, lepo me zagledao, ali i ja njega. Tog druga do tada nisam poznavao. To je bio Krume Naumovski. Nakon izmene lozinki i upoznavanja, krenuli smo u pravcu kamenog mosta na Vardaru, prešli preko njega i uputili se ka starom turskom delu Skoplja. Idući tim krivudavim ulicama jeli smo grožđe koje sam imao kao znak raspoznavanja. Došli smo do ugla Ulice Serava, u blizini Garaže »Popović«. Tu smo stali i Krume mije objasnio da ovde treba da budem tačno u 20.00 časova. Za svaki slučaj časovnike smo sravnili. Onda se okrenuo i rekao da ću te večeri imati priliku da se sretnem sa jednim »velikim prilepčaninom«. Tada smo se rastali.

Ja sam krenuo u centar grada koji sam dobro poznavao, jer sam pre toga živio u njemu. Zagolicalo me je ono što mi je Krume rekao da ću imati priliku da se sretnem sa jednim »velikim prilepčaninom«. Odmah sam pomislio daje to Borko Temelkoviski - Ljiljak, koji je doskora bio sekretar Mesnog komiteta u Prilepu. Za njega sam saznao od drugova daje prebačen na rad u Skoplje. Ni-sam ga poznaovao, nikada nisam imao prilike da ga vidim i utoliko je moja radost bila veća.

Tačno u 20.00 časova, sledećeg dana, stigao sam na određeno mesto. Krume je bio već tu. Čim smo se našli, krenuli smo u pravcu Bit-pazara. U mraku dalje od nas spazio sam jednog čoveka poznatog, kako nam dolazi u susret. Bio je to Kuzman Josifovski - Pitu, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, ro-dom iz Prilepa. Znao sam ga i prvi put video na ilindenskoj demonstraciji 1940. godine kao govornika. Njegov lik mi je ostao u sećanju.

Bio sam radostan što mi se pružila prilika da ponovo sretnem tog velikana naše revolucije. Veza s njim bila je velika odgovornost. Kuzman nas je presreo, pozdravili smo se i Krume nas je, nakon toga, ostavio same. S Kuzmanom sam krenuo dalje. On me je pitao kako sam putovao, imam li gde obezbeđeno spa-vanje i dr. Predao sam mu materijal i nastavismo da šetamo ulicama staroga Skoplja.

Prvo me je zapitao šta ima novo u Prilepu. Ispričao sam mu za drugove koji su streljani pre nekoliko dana. Takođe sam mu pričao o uhapšenim i interniranim drugovima, itd. To su bili veliki gubici za Prilep, a možda i jedan od najtežih udaraca koje je prilepska partijska organizacija pretrpela. On me je sa pažnom slušao, raspitivao se za Rampa Levkova i za ostale drugove koji su bili streljani. Šetajući tako, došli smo do današnjeg Bulevara Krste Misirkova. Tu smo stali i rekao mi je:

»Eto, vidiš tamo gde ima akcije ima i reakcije.«

Prilepska partijska organizacija radi, bori se, a i reakcije ne miruju. Onda je nastavio:

»Ovde na ovom ćošku srešćemo se u ponedeljak ujutro u šest časova. Ja ću sa koferom doći sa gornje strane ulice, a ti dođi sa donje. Skrenućemo zajedno u ovu uličicu i ja ću ti predati jedan prazan kofer. U kofer ćeš staviti stvari koje nosiš, ali ništa što bi moglo da te kompromituje, jer na železničkoj stanici vrše pretrese. Ući ćeš u voz sa zadnje strane stanice, iz pravca Jevrejskog groblja. U vozu ćeš kofer staviti u jedan ugao kupea, a ti ćeš sesti u drugi kako bi mogao motriti da ga neko na usputnim stanicama ne uzme. U slučaju da kofer padne neprijatelju u ruke, ti se ne smeš oglašavati da je tvoj. Osim toga, daću ti jedan notes i na njemu, samo na prvoj stranici, napiši nešto o tvojim troškovima, a na drugima nemoj ništa pisati«.

Upozorio me je da budem tačan. Ponovo smo časovnike sravnili i nakon po-zdrava odvojili. On je produžio tom uličicom, a ja krenuh nazad. Bio sam obuzet mislima o susretu sa Kuzmanom. Shvatio sam da sam na pragu izvršenja jednog neobično važnog zadatka, delikatne prirode i odgovornosti. Iako sam bio sves-tan zadatka, težine i odgovornosti, nisam se uplašio. Naprotiv, sva moja razmiš-ljanja bila su upućena ka tome kako da izvršim zadatak koji sam od Kuzmana dobio.

Odseo sam kod rođaka. Nedelju sam proveo sa rođacima, jer sam bio slo-bodan. U ponedeljak ujutro, u tačno zakazano vreme, bili smo obojica na odre-

đenom mestu. Zapravo, ja sam i pre toga bio u blizini te ulice i s nestrpljenjem očekivao da dođe 6 sati. Kuzmana sam spazio kako dolazi s koferom u ruci i tačno smo se na onom uglu sreli, ušli smo u ulicu i izmenili kofere i notes. Opet stisak ruku, drugarski osmeh, sa napomenom da uradim sve onako kako smo se dogovorili. Rastali smo se.

Na železničku stanicu sam došao sa one strane sa koje mi je on rekao. Nisam imao nikakvih problema i lako sam ušao u voz. U vagonu sam bio sa još 3 člana KPJ iz Prilepa, koji su se privremeno bili sklonili da ne bi pali okupatoru u ruke. Čim su obavešteni da nisu provaljeni, vraćali su se natrag da bi nastavili sa ilegalnim radom, zajedno smo seli u jedan kupe otvorenih putničkih vagona. To su bili Risto Tutevski, Riste Ristovski - Ričko i Ljube Georgievski. Ja sam kofer ostavio na suprotnu stranu kupea, a sedeo sanrtako da sam mogao da ga vidim. Naš kupe je bio odmah do ulaznih vrata vagona.

Putovali smo do Velesa bez ikakvih teškoća. Vreme je u razgovoru brzo prolazilo. Pričao sam im o prilikama u Prilepu, a oni o Sofiji, gde su proveli nekoliko dana. Mnogo naroda je silazilo na usputnim stanicama. U Velesu sam se uplašio da mi neko ne odnese kofer. Tako sam kofer premestio iznad svoje glave.

Međutim, na željezničko stanici u Bogomili došlo je do neočekivane nezgode. Voz je ovde po običaju primao vodu i stajao nešto duže. Dok smo sedeli i čekali da voz krene odjednom na vratima našeg vagona pojavila su se dva bugarska policajca, sa jednim civilnim agentom. Ušli su u vagon i snažno povikali: »Pretres kofera!«

Šta sam mogao da radim tog momenta? Nisam se ničeg pametnog setio. Bio sam uplašen, ali hladnokrvan, jer me samo hladnokrvnost može spasiti. Znao sam daje kofer sa dvostrukim dnom i računao sam da materijal neće pronaći. Možda zbog gužve pretres nije ni mogao biti detaljan. Kad su došli do nas, ja sam skinuo kofer i pokazao ga policajcima i agentu. U njemu su bile moje pidžame i neke druge sitnice tako da nisu ništa drugo našli. Neizvesnostje bila kratka. Nakon završetka pretresa, misli su mi odlutale na drugu stranu. Sta bi se desilo daje kofer ostao na drugoj strani kupea, gde sam ga bio ostavio prilikom ulaska u vagon. Bugari bi ga verovatno uzeli i izvršili detaljan pretres i možda bi se stvari iskomplikovale u drugom pravcu. Tražili bi verovatno vlasnika kofera, a mi smo bili svi delimično sumnjivi.

Obzirom da sam zakasnio jedan dan, ne mojom krivicom, Pepeljugovski me je čekao nestrpljivo na Železničkoj stnaici u Prilepu. Bio je uplašen da mi se nije nešto desilo. Srdačno smo se pozdravili, raspitao se o putovanju. Ispričao sam mu sve, i tako smo se razišli. Kofer i notes koje sam nosio predao sam njemu.

PRILEP I KRUŠEVO KAO JEDNA PARTIJSKA ORGANIZACIJA

Rad komunista iz Kruševa pre i u toku rata bio je vezan za Prilep. Naši aktivisti su još pre rata odlazili u Kruševo, a njihovi su redovno dolazili u Prilep tako da ta veza nikada nije bila prekidana. Izvanredni su bili odnosi komunista oba grada. Kuriri koji su često dolazili na vezu bili su Blagoje Petreski i dr. Sistem lozinki nije postojao, jer su drugovi upućivani na tačna odredišta kod onih koji su radili na ovom zadatku. Drugim rečima, veze i odnosi drugova iz Prilepa i Kruševa bili su tako bliski kao da se radilo o jednoj partijskoj organizaciji. Rad, rezultati rada, revolucionarnost kadrova iz Prilepa mnogo je imponovao drugovima iz Kruševa. Oni nijednog momenta nisu potražili direktne veze sa višim organima.

MESNI KOMITET PRILEPA I NJEGOVE VEZE TOKOM 1943. I 1944. GODINE

Tokom 1943. godine narodnooslobodilačka borba Makedonije se silno razvila. Stvaranjem i formiranjem Centralnog komiteta Makedonije, Glavnog štaba Makedonije, oblasnih komiteta, operativnih zona i sreskih komiteta, došlo je do

daljeg poboljšanja veza i uvođenje sistema u realizaciji tih veza. Obilje zadataka i njihova učestalost iziskivalo je savršeniji sistem veza i stalnost funkcionisanja kako bi se obezbedio kontinuitet u radu.

Organizacija rada u Centralnom komitetu i Glavnom štabu Makedonije bila je podeljena tako da je deo Centralnog komiteta 1943. godine, sa vojnim jedinicama otišao na teritoriju koju su Italijani držali pod okupacijom, deo je otišao prema Grčkoj, a Kuzman Josifovski - Pitu ostao je u Skoplju da vodi oružani otpor na okupiranoj teritoriji koju su držali Bugari, s tim da ga objedinjuje i da radi na izgrađivanju narodne vlasti.

Sada se rad na vezi proširio. Mesni komitet Prilepa održava vezu sa Centralnim komitetom u Skoplju, sa Oblasnim komitetom u Bitolju, sa delovima Glavnog štaba Makedonije, najpre sa delom na teritoriji pod italijanskom okupacijom, pa prema Kožuf-planini, prema Grčkoj, da bi tokom 1944. godine vezu održavao i sa jednima i sa drugima. Sem toga, veze sa Kruševom su bile i dalje održavane, a maja 1943. godine stvorena je i partizanska baza na Babun-planini, u predelu Kadice.

Iz toga proizilazi i komplikovanost zadatka koji je imao pred sobom Mesni komitet Prilepa. Sem toga, valja istaći i to da je sva pošta Glavnog štaba Makedonije, za potrebe Centralnog komiteta, odnosno za Kuzmana Josifovskog - Pitua i obratno, tokom ovih godina išla preko Prilepa. Prilep je postao raskrsnica za sve veze i Mesni komitet je ulagao velike napore u organizaciji ovih kanala veze. Sistem veza je odlično funkcionisao i ovi kanali tokom rata nisu bili nikada prekinuti.

VEZE SA CENTRALNIM KOMITETOM KPJ ZA MAKEDONIJU

Kuzman Josifovski - Pitu, kao član Centralnog komiteta Makedonije, ostao je u Skoplju, sa određenim zadacima. Kurirska veza oblasnog komiteta u Bitolju i Mesnog komiteta Prilepa je išla preko Prilepa.

Kiro Bardakoski, u svom referatu na simpozijumu u Prilepu, izneo je neke pojedinosti o tim vezama.

Materijal za potrebe Centralnog komiteta Makedonije štampan je u Prilepu i nošen u Skoplje i Bitolj. Za to su upotrebljavani koferi sa duplim dnom, dobro kamulirani, dimenzija 30 x 60 cm. U unutrašnjosti duplog dna smešteni su materijali. Isti ovi koferi korišćeni su prilikom odlaska na vezu u Oblasni komitet Bitolja. Pisma su dimenzije dugmeta, dobro presavijena, kako bi ih kuriri, u slučaju hapšenja, mogli progutati. Kiro Bardakovski je išao nekoliko puta na vezu u Skoplje. Jednom prilikom bio je zatvoren na železničkoj stanici. Tada mu je kofer pretresan, ali ništa nije otkriveno.

Veze su održavane uglavnom u sporednim ulicama Skoplja. Znaci raspoznavanja su bili bugarski list »Zarja« i držanje u ruci maramice sa češljem. Naravno, pri tim susretima bilo je i lozinki, koje su često menjane. Po povratku iz Skoplja, obično se isti kofer vraća sa materijalom, nekada bez materijala, a nekada sa pismima.

Materijali su nošeni za Centralni komitet u Skoplju, obično su to bila pisma, izveštaji i drugo, koje su specijalni kuriri nosili iz Glavnog štaba za Makedoniju do Prilepa. Isti su bili označeni šiframa i obično su bili dostavljani sekretarima Mesnog komiteta u Prilepu. Tu su se sakupljali i materijali oblasnog komiteta i, naravno, samog komiteta za Prilep. Sve je preko specijalnih kurira išlo za Skoplje i obratno.

Ceo ovaj posao bio je u rukama sekretara Mesnog komiteta, koji su ovu poštu primali i dalje raspoređivali. Međutim, početkom 1942. godine, pri Mesnom komitetu u Prilepu, formiranje Mesni vojni štab, čiji je zadatak bio vezan za vojne jedinice i sve u vezi sa njima. Kada su se odredi povukli sa teritorije Prilepa, gde su formirane druge jedinice, onda je Mesni vojni štab prerastao u organ Mesnog komiteta sa zadatkom da drži ilegalne stanove za smeštaj ilegalaca, kurira

i drugih i specijalne javne stanove za dolazak i prebivanje partizanskih kurira, obično lociranih na teritroriji grada i da održavaju veze sa partizanskim bazama organizujući kanale za prebacivanje novih boraca u odrede.

Članovi mesnog vojnog štaba radili su ilegalno. Njihov rad je iziskivao slobodno kretanje. Oni su bili, preko odgovornog čoveka u tom štabu, na vezi sa sekretarom Okružnog komiteta, jer obično je rukovodilac ovog štaba bio i član Mesnog komiteta Prilepa. Njihov posao je bio zaista delikatan i oni na ovom poslu nisu mogli dugo da se zadrže, jer je često dolazilo do kompromitacije ili sitne provale. Ali mora se reći da nije nikada došlo do prekida rada ili do narušavanja ovih veza.

VEZA SA OBLASNIM KOMITETOM KPJ

Veza Mesnog komiteta Prilepa sa Oblasnim komitetom datira od formiranja ovih komiteta, a to je bilo u proleće 1943. godine, Sekretar Oblasnog komiteta bio je Blagoje Talevski, iz Prilepa. Talevski je znao i rukovodio ovim kanalom za vezu prema Skoplju i, s obzirom na njegovu funkciju, iskoristio je priliku da preko ovog kanala šalje poštu Oblasnog komiteta za Čentralni komitet. Kuriri su išli iz Prilepa zaBitolj i obratno. U Bitoljuje bilo određeno nekoliko mesta za susrete. Redovne veze bile su održavane kod »Ruskog krsta« u ulici od železničke stanice prema centru grada. Drugo mesto bilo je pokraj reke Dragor, nasuprot Bitoljske gimnazije, zatim je korišćena jedna berbernica, isto pored reke. Za raspoznavanje upotrebljavane su lozinke.

Avgusta 1943. godine bio sam upućen na jedan ovakav zadatak. Uputio me je sekretar Mesnog komiteta Prilepa Krume Volnarovski. Sastanak je bio određen kod »Ruskog krsta«. Tu sam posle izmenjenih lozinki susreo Stevana Tabakovskog iz Bitolja, koji je često obavljao ovakve zadatke. Predao sam mu materijal i pismo i odmah smo iste večeri zakazali sastanak na drugom mestu, kako bih primio ono što je trebalo da donesem u Prilep.

Na održavanju veze sa Oblasnim komitetom dugo vremena do svog odlaska u partizane, išao je Kiro Bardakovski, a u međuvremenu i drugi drugovi.

FORMIRANJE PARTIZANSKE BAZE »BABUNA« I VEZE S NJOM

Partizanska baza »Babuna«, kao što sam ranije napomenuo, forrrtirana je maja meseca 1943. godine od boraca koji su preživeli strašnu 1942. godinu. Ti borci su bili pripadnici Veleškog i Prilepskog partizanskog odreda i kada se njihov broj povećao, avgusta meseca 1943. godine, otišli su na teritoriju koja je bila pod okupacijom Italije, gde su ušli u sastav bataljona »Mirče Acev«.

Baza je formirana na granici između veleškog i prilepskog sreza, a sama lokacija je bila u veleškom srezu i to iznad sela Oreov Dol. Ćilj baze je bio da nove borce iz Velesa i Prilepa prebacuje u vojne jedinice, bataljone i brigade. Tu su borci obučavani u rukovanju oružjem, taktici partizanske borbe, daljem političkom radu itd. Ova baza je bila dugo pod kontrolom Mesnog komiteta iz Prilepa, a jedno vreme je njenim radom rukovodio Stoilko Ivanovski, istaknuti partijski radnik na tom terenu, inače rodom iz sela Oreov Dol.

Baza je snabdevana hranom iz okolnih sela. Ceo teret oko baze pao je na partijsku organizaciju sela Desova, na čelu sa sekretarom Milanom Podzemskim. Borci koji su prolazili kroz bazu bili su vojnički organizovani u odred i, da bi zavarali trag neprijatelju, boravili su i u drugim okolnim selima i tamo se snabdevali hranom. Takva taktika urodila je plodom i nikada nije bila otkrivena od strane neprijatelja. S obzirom na to da borci nisu bili naoružani, ili su bili slabo naoružani, oni nisu ulazili u borbu niti su vršili borbene akcije.

Veza sa bazom održavana je putem kurira koji su obično išli biciklom ili pešice. Kao kurir prvo sam dolazio u selo Zabrčane, u kuću Metodija Apostolov-

skog, koji je mnogo pomogao u radu ove baze. Poštu sam nosio njemu i kada sam dobio odgovor vraćao sam se nazad. Apostolovski je poštu dalje prenosio Podzemskom u Desovo, a on dalje u bazu. Kroz ovu bazu je prošlo mnogo drugova i drugarica koji su se tu stacionirali i odatle su produžavali put za Karaorman, da bi se priključili brigadama. Takav jedan odred je formiran početkom 1944. godine i isti je krenuo na Karaorman da bi se naoružao i vratio natrag. Prilikom povratka svaki borac je nosio po jednu pušku ili mašinku više sa odgovarajućim brojem municije da bi se naoružali novi borci. Tako je u 1944. godini, formiran odred na toj teritoriji koji je započeo sa oružanim akcijama.

U ovoj bazi skupljali su se i delegati ASNOM-a i drugi rukovodioci koji su na svom putu za razna odredišta tu svraćali.

PARTIZANSKI KURIRI

Kurirska dužnost u partizanskom ratovanju bila je neobično važna s obzirom na to da drugih sredstava komunikacije nije bilo. Za kurire su birani hrabri i odvažni drugovi. To je bio vrlo težak i odgovoran posao. Sistem partizanskih kurira započeo je u Prilepu, u leto 1943. godine, kada su počele da se formiraju jače vojne formacije na teritoriji ohridsko-struške opštine, tj. na planini Karaorman i Slavej. Tamo je bio deo Centralnog komiteta sa Glavnim štabom Makedonije. Isto tako bila je uspostavljena čvrsta veza sa delom Centralnog komiteta i Glavnim štabom Makedonije, koji su bili stacionirani na Kožuf-planini. Ovo ne znači da i pre toga nisu postojali kuriri, naprotiv, ovaj sistem kurirskih veza prerastao je u jedan složeniji sistem. Sada zadatak kurira nije bio samo da prenose poštu, materijale i slično, već i da prebacuju nove borce u odred, prihvataju rukovodioce pokreta, instruktore pojedinih partijskih foruma itd.

Kako je kurirski posao bio vrlo važan za njega birani su hrabri i odvažni ljudi. Prvi kuriri koji su bili upućivani za Prilep bili su: Mitko - Gančo Cvetanovski, Aleksandar Jovanovski - Konjarec, Ilija Igevski - Cvetan, Velko Petkovski, Kiro Stefanovski, Aca Ivanovski, Velko Jankulovski, Najdo Dimoski, Krste Mitrevski, Jordan Todorovski - Šemko, Kiro Tomevski, svi iz Prilepa, Jonče Andreevski - Angele, iz Kruševa i Risto Dojčinovski, iz Marijova.

Međutim, na ovom poslu najviše su se zadržali Mitko Cvetanovski i Aleksandar Jovanovski (do pogibije), kao i Angel Andreevski, Jordan Todorovski - Šemko i Velko Jankulovski.

Prvi kuriri su bili Mitko Cvetanovski - Gančo i Jonče Andreevski. Oni su od glavnog štaba Makedonije izabrani za kurire krajem jula 1943. godine. Njihov zadatak je bio, pored ostalog, da prikupe borce partizanskog odreda i ilegalce u Prilepu i njih dovedu na planinu Karaorman. Ova grupa je brojala oko 17 boraca i oni su stigli nekoliko dana pre formiranja bataljona »Mirče Acev«. Svi borci, sem kurira, bili su uključeni u ovaj bataljon. Put od partizanske baze, gde su ovi borci bili sakupljeni, vodio je preko Pelagonijske ravnice pa dalje preko planine Vuševa česma i Baba-sač, gde su prešli bugarsko-italijansku granicu i preko gornjeg Debarca stigli na Slavej-planinu. Tu je bio formiran bataljon »Mirče Acev«.

Sa ovom grupom u partizane je otišao i Aleksandar Jovanovski - Konjarec, koji je odmah bio određen za kurira, zajedno sa Cvetanovskim i Andreevskim. Oni su se vratili i krajem avgusta odveli su novu grupu boraca. Cvetanovski i Jovanovski su uvek išli zajedno i sve grupe koje su oni vodili uspešno su stigle na cilj.

Ova grupa kurira radila je do novembra - decembra meseca 1943. godine, sve dok se nisu jedinice, pod pritiskom neprijatelja, prebacile na teritoriju Egejske Makedonije, i Kožuf-planinu. U ovom periodu kao kuriri u Prilep dolaze još i Igevski Ilija i Ace Ivanovski, zatim Kiro Stefanovski i Petko Velkovski.

Kada je kanal za Karaorman zatvoren, s obzirom na nastalu situaciju, otvara se drugi kanal koji je vodio iz Egejske Makedonije na Kožuf-planinu prema Prilepu. Tim kanalom počeli su prvi borci odlaziti decembra meseca 1943. godine,

pa sve do aprila 1944. godine, kada je pravac kanala ponovo promenjen. Umesto preko Marijora, novi kanal je otvoren od baze na Babuni i preko kavadarskih sela i planina vodio je u oblasni komitet i dalje prema Glavnom štabu Makedonije.

Interesantan je prvi dolazak kurira sa ovog terena preko Marijova. Njihov zadatak bio je da, pored pošte sprovedu i Krumeta Naumovskog do Prilepa, odakle bi kasnije bio prebačen u Skoplje, na rad u Pokrajinski komitet KPM. Kako je bila velika zima, a put nepoznat, jer su kuriri Cvetanovski i Jovanovski prvi put prolazili ovim pravcem, to su im se priključili i neki drugovi kao pojačanje. Među njima bio je i Risto Dojčinovski, rodom iz Marijova, koji je dobro poznavao put, zatim Jordan Todorovski - Šemko i Krste Mitrovski kao mitraljesci. Zajedno, njih šestorica, krenuli su ka Prilepu. Tu su na Kožufu prešli granicu, a potom se uputili naniže ne bi li videli svetio ili nešto slično. Put im je bio sasvim nepoznat, čak i Risti Dojčinovskom koji je bio rodom iz Marijova. Prvo su ih napali vuci, ali nisu smeli da pucaju da ih neprijatelj ne bi otkrio. Dalje, napali su ih i psi, pa su shvatili da se nalaze u blizini nekog naseljenog mesta. I nisu se prevarili. Psi su ih odveli do jedne pojate. Kada je čobanin primetio ljude, pozvao je pse da se smire. Mrak je počeo već da pada. A stari čobanin nije znao ko su oni. Ušla su samo dvojica, dok su četvorica ostali napolju. Cvetanovski i Mitevski su dugo ubeđivali starog čobanina da su partizanski borci, borci za makedonska prava. Nakon dugog razgovora, on se oslobodio i sam je pričao daje bio kurir za vreme ilindenskog ustanka i od srca ih je prihvatio. Nakon toga ušli su i ostali drugovi. Starac ih je ugostio, tu su prenoćili i predanih, a sledeće noći, posle ispitivanja terena, odveo ih je preko reke Crne i dao na dalju vezu jednom drugom čobaninu. Ovaj stari čobanin se zvao Stole Gajtanov, iz sela Besišta.

Drugi čobanin ih je otpratio do Prilepa odakle su nastavili sami put. Tokom razgovora sa čobanima, oni su ih pridobili za dalju saradnju i od tada je počeo da funkcioniše kanal za prebacivanje boraca preko ovog terena. Kasnije je uključena ijedna radionica za preradu drveta Todeta Nošpola iz Prilepa i put preko Marijova za Kožuf planinu nije predstavljao nikakvu poteškoću za kurire. Preko ovog kanala Cvetanovski i Jovanovski zajedno su odvodili nekoliko grupa boraca. Kasnije je formirana još jedna grupa kurira, koju su činili: Aleksandar Jovanovski - Konjarec i Velko Jankulovski.

Ovakva podela trajala je do pogibije Aleksandra Jovanovskog, aprila 1944. godine, kada je tu grupu preuzeo Kiro Tomevski. Grupa je bila zadužena za vezu sa Karaormanom, koja je uglavnom prenosila poštu, dok su borci odvođeni većinom preko partizanske baze na Kožuf planini.

Posebnu grupu činili su: Jovan Todorovski - Šemko i Velko Jankulovski - zaduženi za vezu sa Glavnim štabom Makedonije, koji se nalazio na teritoriji Kožuf planine.

Tokom juna meseca 1944. godine, izvršena je zamena tako daje Velko Jankulovski prebačen sa Cvetanovskim, a ja sa Jovanom Todorovskim. Moram reći da su kanali bili uhodani, što nam je poprilično olakšalo posao za prebacivanje u oba pravca.

Kurir sam postao na zahtev Mitka Cvetanovskog. Za ovaj posao bio sam povučen iz sastava 1. makedonsko-kosovske brigade i upućen na novi posao. Zajedno smo krenuli sa Karaormana u Prilep. Prva stanica bila nam je u selu Pesočane. Poštu i sve materijale nosio je Mitko Cvetanovski, a ja sam mu bio pomoćnik. Mitko je poznavao ljude u s. Pesočane. Pozvao ih je na sastanak i tu smo se nahranili, opremili hranom i noću produžili put preko s. Debarce. U ranu zoru stigli smo u šumu iznad sela Slatine u ohridskom srezu. Predveče, otkrio nas je jedan čobanin. Za svaki slučaj zadržali smo čobanina sa nama i kada se smrklo, pustili smo ga. Mi smo produžili put preko Plaćenske planine, i tamo smo prešli bugarsku granicu. Predanih smo opet u planini, ali sada na okupiranoj teritoriji

koju su Bugari držali, između sela Sprostrani i Velmevci. Trećeg dana putovanja trebalo je da pređemo Suvo polje i pre zore stignemo u selo Zašle, na teritoriju kruševskog sreza. Uveče, pred polazak, preko veze smo opet nahranjeni i snabdeveni hranom. Togjutra, u ranu zoru, stigli smo u Kruševsku planinu gde je bila baza kruševskih ilegalaca. Tu smo našli Mitu Andreevskog i Džodžu Nikolovskog. Posle odmora, uveče smo opet produžili put ka poslednjoj etapi. Cilj nam je bio da pređemo Pelagonijsku ravnicu i da pre svitanja stignemo do Prilepa. Kako je to bio dug put, krenuli smo nešto ranije. Tačno u 2.00 časa posle ponoći, stigli smo na domak Prilepa, kod jedne česme koja se zvala »Rokleica«. Tu smo se osvežili, umili, napili vode i odmorili. Razmišljali smo gde da uđemo u Prilep.

Pošto je ova česma bila u jednom udubljenju i kad smo izašli iz nje, krenuli smo ka gradu. Međutim, sa desne strane videli smo jednog orača sa psom. Pas je zalajao ali ga je orač brzo umirio. Imali smo na sebi rance, šmajsere, bombe i pištolje. Ovaj orač je znao ko smo, jer se takva oprema nije mogla sakriti. Prvi smo ga pozdravili sa »dobro jutro«, a on nam odgovori: »Dobro jutro i bog neka vam bude na pomoći!« i stao da briše suze iz očiju. Sigurno je i on bio naš čovek.

Stigli smo na periferiju grada. U Prilepu je bilo nekoliko kuća određenih za smeštaj ilegalaca i prihvat kurira. Jedna od takvih bila je i kuća Goga Taleskog - Žmara, s dobrim prilazom. Cvetanovski je odlučio da uđemo tu i pokucao je na vrata ugovorenim znakom. Vrata su nam odmah otvorena, ali mi nismo ušli unutra. Cvetanovski je bio vrlo obazriv. On je najpre preko ove baze ispitao kakva je situacija u gradu, da li ima nekih provala, blokada i tome slično. Pošto je odgovor bio povoljan za nas mogli smo tu da ostanemo. Ljudi iz baze su nam rekli da nije bilo nikakvih blokada, nikakvih provala, sem đa su tog dana moji roditelji uhapšeni i internirani. Kada smo ušli unutra i kad su mene videli, zažalili su što su saopštili tu vest.

U toj kući smo ostali dva dana, dva u jednoj drugoj kući, a jednu noć u kući Cvetanovskog. Nije mogao da odoli a da ne vidi svoje roditelje. Na kraju petog dana izašli smo van grada sa svim onim što je trebalo izneti iz Prilepa za Glavni štab Makedonije. Naš izlazak je bio u pravcu sela Zabrčane, jer nam je tamo bio ugovoreni sastanak sa drugom patrolom koja je dolazila iz Egejske Makedonije. Tu je trebalo da izmenjamo poruke, odnosno poštu. Na izlasku iz grada, na prilazu prema selu Mažučište, upali smo u logor bugarskih vojnika. Mrak je bio. Oni su spavali napolju a mi smo, idući tako putem, nabasali na jednu, a potom na drugu grupu i samo smo njihovo disanje čuli. Tamo na kraju logora dovikivali su-se bugarski vojnici tražeći nekog konja i po tome smo videli da smo upali u bugarski logor. Tiho i neprimetno povukli smo se i produžili put ka selu Zabrčane. U selo smo stigli na vezu kod Metodija Apostolovskog. Tu smo ostali da prenoćimo i predanimo, a druge večeri smo se skupili nas petorica, odnosno dve grupe kurira i Najdo Dimovski. Kako nas je bilo mnogo, iz predostrožnosti smo otišli van sela u jednu šumicu da predanimo. Izišli smo iz sela oko 03.00 časa posle ponoći. Ujutro oko 09.00 časova budi nas Velko Jankulovski, tiho i sa kaži-prstom na ustima. Rekao nam je da su dole Bugari i da su došli da seku drva. Spremili smo se za borbu i dogovorili šta ko treba da radi i čekali da krenu prema nama. Srećom po njih, a i po nas, nisu došli gore i nisu nas otkrili.

Ovde u ovoj bazi nastala je izmena, koja je meni i dan danas ostala neobjašnjena. Dobijam utisak kao da je bila neka direktiva da se ja prebacim u grupu sa Jordanom Todorovskim - Šemkom, a da Velko Jankulovski pređe sa Mitkom Cvetanovskim. Tako je i bilo. Ja sam od tog momenta nastavio rad kao kurir sa Šemkom. Prvi put odavde otišli smo do oblasnog komiteta, koji se nalazio iznad pološkog manastira, predali smo poštu sekretaru komiteta Veri Acevoj i dobili zadatak da sa drugim diverzantima iz tog područja napadnemo opštinu u selu Čičevu. Posle toga vratili smo se prema gradu Jordan Todorovski, Blagoje Jovčevski i ja. Nakon boravka u Prilepu otišli smo u partizansku bazu i sa '7 drugova, koji su se u međuvremenu sakupili, krenuli na put za Kožuh planinu. U toj grupi je bio i Tode Nošpal, ugledni građanin iz Prilepa, koji je sa svojim sinom krenuo u partizane, a sam je bio određen i za delergata ASNOM-a. Od baze smo

krenuli uveče i rano ujutro stigli blizu sela Nikodin koje se nalazilo na Jasika planini. Tu smo predanili i veza nam je rekla da se tu negde u okolini nalazi i bataljon »Mirče Acev«. Trajko i ja smo krenuli u potragu za bataljonom. Celu okolinu smo pretražili, međutim, od bataljona ni traga ni glasa pa smo se vratili natrag.

Iste večeri smo se približili putu Prilep - Kavadarci. Na tom putu Bugari su obično postavljali zasede, a mi smo praktikovali da izbacimo patrolu od dva do tri druga kako bi izvidili teren. Približavali smo se visu »Nožot«, poznatom iz ilendanskog perioda, kada je četa hrabrih ustanika izginula na ovom mestu. U podnožju ovog visa spazili smo jednog čobanina. Dogovorili smo se sa Todorovskim da ga uhvatimo kako bi ga ispitali kakva je situacija u okolini. Pošli smo prema njemu, ali nam je on zajedno sa ovcama izmicao. Tako nas je dovukao do samog vrha »Nožot«. Todorovski je naredio da stanemo, a on je sam produžio ka čobaninu. Samo što smo seli, odjedanput sam čuo komandu na bugarskom »Vatra«. Pucalo se sa svih strana. Todorovski je bio udaljen od nas oko 20 m i nije nastradao, jer je pucnjava bila usmerena na nas. Mi smo sedeli u podnožju brda, a Bugari su bili na vrhu i nismo im bili pogodna meta. Nakon pucnjave jedna grupa od 5 - 6 boraca krenula je naniže, a ja sam povukao grupu od deset boraca. Prva grupa bila je desno od mene i uzalud sam ih zvao. Tako smo trčali 10-15 minuta i kada smo se dovoljno udaljili od tog mesta, produžili smo ubrzano. Povukli smo se duboko u planinu i zauzeli takav položaj da smo mogli celu kotlinu posmatrati. Jedan drug je poginuo. Bugari su ujutro pretraživali šumu, ali nisu smeli da zalaze dublje u nju. Drugog dana su se prebacili na drugu stranu, a mi otišli na mesto gde su prethodnog dana vršili pretres.

Tako smo u ovoj planini tumarali tri dana gladni. Jedino što smo imali za jelo bio je čaj sa saharinom koji smo spremali na tihoj vatri i svakom borcu davali po nekoliko kašika. Najzad kad su se Bugari povukli, jedne večeri sam pošao da tražim vezu. Našao sam je i ugovorio da nam sutradan doture nešto hrane. Rano ujutro veza je došla iz sela Nikodina i saopštila nam je daje bataljon »Mirče Acov« u selu. Krenuli smo Toda Nošpal i ja ka selu. Na jednoj česmi ispred sela, na jedno 500 do 800 m naišli smo na devojčicu. Zapitali smo je dali su partizani u selu. Ona nam je odgovorila da su bili prošle noći, a da su tog jutra ušli Bugari.

Tode Nošpal je na brzinu izvadio pare iz džepa, dao je devojčici, koja nam je u stvari spasila život, a mi smo se vratili drugovima. Da nije bilo te devojčice, mi bi pravo Bugarima otišli u ruke. Eto takav je život kurira, sitnice, po neki put spašavaju živote ljudima.

Kada smo se vratili drugovima, onda smo naišli na još jednog druga iz sela, koji nam je pokazao gde su partizani. Videli smo u planini tri vatre i više nije bilo sumnje da su to bili naši. Krenuli smo u tom pravcu i brzo stigli do njih. Tamo nas je dočekalo rukovodstvo bataljona, pozdravilo i primilo bore#, raspoređujući ih po četama. Među njima je bila i Vera Aceva, tadašnji politički sekretar Oblasnog komiteta. Ona je meni rekla da Todeta Nošpala prebacim na teritoriju Egejske Makedonije, gde je bio Glavni štab Makedonije. Tu sam u partizanima prvi put sreo svog brata. Iznenadio se kad me video živog i zdravog, jer je slušao od drugih da sam u borbi kod sela Judova - Debarci poginuo.

Oko podne Tode Nošpal i ja produžili smo put za Egejsku Makedoniju. Put je bio verna težak, pogotovu što smo bili sami. Stigli smo u Glavni štab Makedonije nakon nekoliko dana. Pošto smo se javili Glavnom štabu, mene su zadržali za politički rad u vojnim jedinicama, dok je Tode ostao pri štabu. Tako je bio prekinut moj kurirski život.

ODLAZAK BORACA U ODREDE

Godine 1941. i 1942. izlazak boraca u odrede bio je neposredno iz grada. Drugovi koji su odlučili da odu u odrede, obično su bili smeštani u ilegalnim kućama i gradski kuriri ili borci partizanskih odreda dolazili su u grad i direktno ih odvodili u odred. Međutim, od avgusta 1943. godine, kada je počeo masovni

izlazak partizana iz Prilepa, organizacija izlazaka u partizane bila je poboljšana. Od tada pa nadalje bile su formirane grupe koje nikada nisu bile manje od 15 boraca, a nekada se skupljalo i do 40. Izlazili su ne samo ljudi koji su bili kompromitovani, već i mnogi simpatizeri NOP-a, dobrovoljci - omladinci. Kako je kanal dobro funkcionisao i bio uvek otvoren, dolazili su drugovi čak iz Skoplja (Koce Stojanovski - Metalec, sa drugaricom i iz Bitolja, dr Trifun Panovski i dr.). Grupe su odvođene nekada i po dva puta mesečno. Zato su za kurire određivana pojačanja: Ilija Igevski, Kiro Stefanovski, Ace Ivanovski, Velko Petkovski i drugi. Nekada je zbog velike grupe, upućivano i po tri kurira u pratnju. Stalni odlazak je trebalo zaista dobro organizovati.

ULOGA MESNOG VOJNOG ŠTABA

Mesni vojni štabovi formirani su krajem 1941. i početkom 1942. godine. Štabovi su obavljali sve zadatke u vezi snabdevanja partizana hranom, oružjem i drugim stvarima i pripremali odlazak ljudi u partizane. Zapravo, i pre toga, u okviru mesnog komiteta KPM, postojao je član komiteta koji je bio zadužen za to po vojnoj liniji. Organizacija vojnih štabova bila je viša forma rada i ona se zadržala do kraja rata. Na ovom poslu prošlo je mnogo drugova i svi su obavili posao dobro. Nesebično se radilo. Puno je drugova izginulo na ovom poslu. Teško je nabrojati sve, ali ipak moram pomenuti jednu grupu, koja je bila na najsvirepiji način ubijena u prilepskoj policijskoj stanici. Nisu ni reči izustili, a znali su sve. Mogli su čitavu prilepsku organizaciju da provale i upropaste. To su bili: Trajko Stamenkovski - Brko, Risto Sekirčanec, Kiro Šimi i Cena Stankovska - Džinoroso.

Članovi vojnog štaba brinuli su se za ilegalce i njihov smeštaj po stanovima. Oni su vršili raspored u ilegalne stanove, pripremali grupe boraca za odlazak u odrede, određivali mesta za odlazak u partizane i kada je trebalo sami su izvodili grupe van grada.

KUĆE - PUNKTOVI ZA PRIHVAT I SMEŠTAJ KURIRA

Postojalo je nekoliko kuća za smeštaj i prihvat kurira. To su većinom bile kuće na periferiji grada, sa pogodnim i neprimetnim prilazima. Takva kuća je bila i kuća Cene Stankovske, koja je imala pogodan prilaz ako se išlo iz pravca Egejske Makedonije, a koja je bila odmah do gradskog groblja. Cela njena porodica je prihvatala kurire. Ova kuća je primala i po 60 ilegalaca, da bi ih drugog dana rasporedili po drugim kućama.

Ako se išlo iz pravca Karaormana, onda su to bile kuće Kire Bardakovskog, Goge Talevskog, Donča Temelkovskog, Blagoja Dživdžana i drugih.

S obzirom na to da je u Prilepu tokom rata boravilo dosta ilegalaca, određeni broj kuća je morao stalno da bude spreman. Sopstvenici ovih kuća nisu bili angažovani u radu. Bilo je i takvih koje su od 1941. godine pa sve do kraja rata prihvatale ilegalce a da nisu bile nikada provaljene niti iskompromitovane. Bilo je kuća u kojima su ilegalci i po nekoliko godina ostali.

Sela su aktivno pomagala NOP. Pre svega, tu je selo Varoš, zapravo prigradsko naselje Prilepa. Iz ovog sela otišao je veliki broj drugova u partizane još 1941. godine, među njima i narodni heroj Ordan Čopela. Celo selo je radilo vrlo intenzivno za pokret i nikada ljudi ovog naselja nisu prekinuli sa pomaganjem NOP-a. Tu je bilo mnogo kuća za ilegalce, a neke su bile, u neku ruku, i baze za partizane. Tu se čuvalo oružje, spremala hrana i odeća za prvi partizanski odred, pa i kasnije. Mnogo je drugova izginulo tokom rata, a mnogo ih je ostalo živih nosilaca »Partizanske spomenice 1941. godine«.

Selo Dabnica, koje se nalazi na 5-6 km od Prilepa, bilo je glavna baza za partizanske odrede tokom 1942. godine, sve do provale, septembra iste godine, kada

je nekoliko drugova streljano. Posle ovog masakra, hapšenja i internacija, tokom sledećih godina opet je nastavilo sa radom za NOP.

Selo Drenovci - Gostiražne, Dolgaec i druga okolna mesta, pokazala su veliku hrabrost i požrtvovanje u održavanju veza sa partizanskim odredima, snabdevanjem hranom i drugo. Nakon masovnog hapšenja i interniranja aktivista iz ovih sela, težište rada je prebačeno na partijsku organizaciju s. Desovo, Zabrčani i druga.

Tokom revolucije, rad članova partije iz sela Ropotovo i Drenovo ostao je nezapažen od strane okupatora i pored prepada i saslušanja aktivista i članova partije iz tih sela. Ova dva sela došla su u kontakt sa odredom još 1941. godine. Celo vreme rata ona su održavala vezu sa odredom i ukazivala gostoprimstvo raznim ilegalcima i partijskim radnicima, a bilo je dana i nedelja kada je čitav odred boravio u ovim selima.

Ipak, na kraju ne smem ispustiti jednu činjenicu daje svemu ovome pomogla masovnost pokreta u Prilepu. Takva masovnost pada u oči tokom celog trajanja rata. Sve ovo govori daje Partija znala šta hoće i daje narod Prilepa i okoline masovno učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi.

I na kraju, hteo bih da pomenem aktere ovog kurirskog posla, ljude koji su tokom izvršavanja partijskih i drugih zadataka pokazali veliku hrabrost i snalažljivost i na tim zadacima i poginuli.

Mitko Cvetanovski - Gančo, rodom iz Prilepa, duvanski radnik i aktivista još od 1941. godine. Tokom 1942. godine član Mesnog vojnog štaba, član Mesnog komiteta KPJ za Prilep, a od početka 1943. godine u partizanima. Odmah u početku ustanka drugovi su uvideli njegov smisao za kurirski posao i od avgusta meseca 1943. godine, zajedno sa Jončetom Andreevskim, dolazi kao kurir u Prilep. Oni su prvi poveli grupu boraca u bataljon »Mirče Acev«. U svim grupama Gančo je bio komandir patrole i vremenom je stekao veliko iskustvo i nikada nije doživeo da bude otkriven. Bio je neobično hrabar, odlučan i snalažljiv, dobar drug. On je do kraja ostao na ovom zadatku i samo što je naimenovan za komandanta bataljona tek formirane brigade KNOJ, poginuo je septembra meseca 1944. godine braneći svoj grad od napada Nemaca.

Aleksandar Jovanovski - Konjarec, rodom iz Prilepa, radnik i komunista još od pre rata. Godine 1941. uhapšen i sa izvanrednim držanjem samo interniran. Iz internacije se vratio 1943. godine i odmah otišao u partizane. Bio je dugo vremena kurir, zajedno sa Gančom u svojstvu komesara grupe boraca koje su odvođene u partizanske odrede. Kasnije je prebačen za komandira druge partizanske patrole. Bio je izuzetno smeo, neustrašiv. Jednom prilikom bio je na večeri kod mene i posle večere sa šmajserom na ramenu pokušao je da izađe napolje. Zadržavao sam ga i nagovarao da sakrije šmajser, ali me nije poslušao. Njegova hrabrost je bila poznata u ćelom gradu, a i policiji. O njemu su krdžile priče. Poginuo je aprila 1944. godine u Marijovu, iznenađen od Bugara. Bio je ubijen, a da bi se policija uverila daje to on, odsekli su mu glavu i doneli je u grad, a njegove bliske pozvali da ga identifikuju.

Ova dvojica kurira su prvi prokrčili puteve u organizaciji kurirskih veza u ovom delu Makedonije. Međutim, ne treba zaobići i zasluge ostalih drugova, kao što su: Jonče Andreevski - Angel, Jordan Todorovski - Šemka i Velko Jankulovski, koji su dugo vremena proveli na kurirskim poslovima.

Kiril Tomevski

KURIRI NAJSIGURNIJA VEZA

U novembru 1943. godine zatekao sam se u vodu za vezu Gradnikove brigade, a u decembru iste godine upućen na signalni kurs koji je bio organizovan pri školi IX korpusa u Cerknom, koja je bila u bivšoj Italijanskoj kasarni. Smeš-

tajni uslovi bili su odlični. Spavali smo na krevetima, što je za vreme NOB-e bila prava retkost. Kurs je trajao oko mesec dana. Na kursu smo, pored ostalog, izučavali morzeazbuku, pomoću signalnih barjačića i signalnih lampi, i to tako da je podizanje jedne zastavice u horizontalni položaj označavalo tačku, a obe povlaku. Kombinacijom tačaka i povlaka dobijala su se slova Q koda. Zastavice su bile veličine 50x60 cm, pa su se mogle uočiti na većim odstojanjima.

Po završenom kursu, proizvedeni smo u čin desetara i upućeni u svoje jedinice.

U aprilu 1944. godine saopšteno mije u štabu 9. korpusa da sam postavljen za referenta za vezu u Briško-beneškom odredu, koji se tada nalazio zapadno od reke Soče. U odred sam pošao sa kuririma relejne kurirske stanice, koji su taj put prevaljivali svakodnevno.

Dobio sam zadatak da čim stignem u odred, organizujem signalni kurs. Za taj kurs nije postojao plan i program, već mi je rečeno da kursiste obučim da budu dobri signalisti, da ovladaju morze-abukom i da znaju rukovati signalnim sredstvima.

U štabu odreda već me je čekalo po 5 drugova iz bataljona i šestorica iz štaba odreda. Po dolasku, izradio sam plan obuke, a zatim je kurs počeo. Koristio sam se znanjem i metodom stečenim na kursu kojeg sam završio. Nastavu smo izvodili u prirodi, a u kišnim danima koristili smo praznu prostranu šupu. Imali smo nekoliko pari signalnih zastavica, par signalnih lampi i pištaljku. Svi kursisti, mahom omladinci, maksimalno su se zalagali. Po završenom kursu, upućeni su u svoje jedinice-bataljone i činili su osnovu odeljenja za vezu u bataljonu.

Signalna veza između štaba odreda i bataljona je rede održavana, zbog velikih odstojanja, koja su nekad bila i preko 30 km. No signalne veze su se pokazale korisnim na manjim odstojanjima. Signalisti, obično po dva, upućivani su u pravcu odakle se očekivao neprijatelj. Oni su se razmeštali na vrhove (visove), odakle su imali preglednost pravaca sa kojih bi neprijatelj eventualno mogao doći. Prilikom biranja mesta osmatračnice, vodili su računa da se vide i sa signalne stanice štaba, kojoj su inače, predavali signale. Sa tih osmatračnica javljali su o svakom pokretu neprijatelja, tako da je štab odreda uvek blagovremeno obaveštavao o približavanju neprijatelja, pravcu njegovog kretanja, broju vozila i si.

U odredu su pored signalnih, postojale radio i kurirske veze. Radio veza je održavana prema planu štaba 9. korpusa. Uz radio stanicu nalazio se i šifrant. Tekstovi telegrama predavani su šifrantu, koji ih je šifrovao i predavao radio-telegrafisti.

Kurirska veza je bila osnovna. Ona je održavana sa pretpostavljenim i potčinjenim. S obzirom na veliko odstojanje između štaba odreda i bataljona (20 do 30 km), posebno sa bataljonom koji se nalazio u Režiji, postavljena je kurirska međustanica u s. Livške Ravne. Kuriri, koji su poštu donosili iz štaba odreda, predavali su kuririma bataljona, a od njih primali poštu iz bataljona koji je bio razmešten u Režiji. Po izvršenoj razmeni, kuriri su odlazili svaki na svoju stranu. Razmena pošte vršila se u određeno vreme u s. Livške Ravne, a mesto kurirske međustanice bilo je poznato samo kuririma te stanice, pa je na taj način, bila obezbeđena tajnost.

Kurirska veza između štaba odreda i 9. korpusa održavala se preko stalne relejne kurirske linije. Kuriri su donosili i odnosili poštu. No nevolja je nastala kada je u proleće, usled topljenja snega po planinama, narastao vodostaj reke Soče preko koje je išla relejna linija. Prenos pošte je otežan, jer je sve mostove držao neprijatelj. Zbog toga smo odlučili, barem za prvo vreme, kao privremeno rešenje da poštu prenosi preko mosta u s. Kanal jedna drugarica čiji je muž bio u odredu. Bilo je to opasno i riskantno.

Trebalo je naći drugo rešenje. Razmišljajući o mogućnosti prenosa pošte preko reke, došao sam na ideju da se to moglo činiti postavljanjem žice preko reke po kojoj bi klizilo sanduče za poštu. Pogodno mesto našli smo između dva nemačka garnizona - Kandala i Anhova kod s. Krštenica. Nabavili smo potreban

materijal (žicu, sanduče), pa je jedan borac preplivao reku Soču sa kanapom vezanim oko struka i kad je došao na drugu stranu, povukao je žicu i zavezao je za drvo. Žicu smo prilikom prenosa pošte zatezali kanapom povlačili sandučić, a preko dana žica je bila spuštena u vodu, kako je ne bi primetile neprijateljske patrole.

Ali, takav način prenosa pošte je imao svoje slabosti, pa se održavao vrlo kratko, jer je nabujala reka nosila granje koje se hvatalo na žicu potopljenu u vodi. Tražili smo pogodnije rešenje, zajedno sa organima veze korpusa (sa vodičem iz tih krajeva preplivao sam reku Soču i otišao u štab korpusa kod referenta za vezu). Ponuđen mi je gumeni čamac, koji bi kuriri prilikom prelaska punili vazduhom, a posle ga ispuštali i čamac sklanjali u pripremljeno sklonište.

Na Banskoj Planoti sam organizovao kurirsku međustanicu koju je Korpus snabdeo čamcem. Prvi put kada su kuriri hteli tim čamcem da pređu reku, iako su se pomagali zategnutom žicom preko reke, čamac se na sredini reke prevrnuo. Kuriri su se jedva spasili. Posle toga je opet prenos pošte preko reke ostao otvoren problem.

Konačno je nađeno rešenje: da se pošta prenosi malim drvenim čamcem u donjem toku reke kod Solkana (Nova Gorica), gde je ona mirnija. Kurire je vlasnik čamca, neki omladinac, svakodnevno u određeno vreme i po određnom signalu, prevozio preko reke i vraćao ih posle zamene pošte. Prenos na taj način je funkcionisao sve do mog odlaska iz odreda.

U septembru mesecu 1944. godine, sa većim delom odreda, izvršena je popuna 17. brigade »Simon Gregorčič«. Tada sam postavljen za komandira čete za vezu 17. brigade, u kojoj su, pored radio, kurirskih i signalnih veza, postojale i žične veze. Četa za vezu je imala oko 12 km kabla sa polivinilskom izolacijom i nekoliko telefona. Kabl se namotavao i prenosio na drvenom kolju, jer nismo imali motalica. Tako postavljanje i kupljenje kabla bilo je teško i zahtevalo dosta vremena, pa su linije postavljene samo kad se jedinica duže zadržavala na istom mestu. Žična veza sa divizijom održavana je preko stalnih linija na koje se brigada priključila, a koje su kontrolisale partizanske patrole. To je bilo mogućno samo na slobodnoj teritoriji i u rejonu Trnovskog Grozda, gde su se jedinice i najčešće zadržavale.

Viktor Bajc

RADIO-VEZA SA NAJZAPADNIJE OBAVEŠTAJNE TAČKE

Nakon završetka radio-telegrafskog kursa u 9. korpusu NOV i POJ, raspoređen sam u štab 30. divizije, kao pomoćnik radio-telegrafiste.

Radio sam na radio-stanici SCR-284. Za napajanje smo koristili ručni generator. Veze smo održavali sa štabom 9. korpusa i sa Glavnim štabom Slovenije.

Za vreme neprijateljske ofanzive na teritoriju 9. korpusa, pozvan sam u odsek za vezu korpusa, gde sam dobio zadatak da sa stanicom MK-III, smeštena je bila u koferu i kad bi se kofer zatvorio nije se moglo primetiti da je to radiostanica, krenem na put. Određena je i grupa boraca koji su trebali da budu pratnja i da pomognu u prenošenju radio-stanice. Na brzinu sam se upoznao sa osobinama stanice koja se nije mnogo razlikovala od stanice MK-II. Primio sam ručni generator za punjenje akumulatora, dva kristala (kvarcne pločice pomoću kojih se radio-stanica tačno postavlja na određeni talas), žicu za antenu i dva akumulatora od 6 volti.

Istog dana smo krenuli preko Banjske Planote, reka Boče, Soče i Učeje, u Režiju. Vodio nas je obaveštajni oficir, sećam se da smo ga zvali Slavko. Nakon

tri dana i noći napornog puta, nailazili smo i na neprijateljske zasede, stigli smo u selo Oseoko u Režiji, daleko na zapadu Slovenačkog primorja koje je posle prvog svetskog rata nepravedno ostalo pod Italijom. Tek sada mi je saopšteno da je moj zadatak da održavam radio-vezu sa obaveštajne tačke B-7, na koju smo upravo stigli.

Na radio-stanici sam radio sam, dok je šifriranje depeša vršio šifrer koji se nalazio u našoj grupi. Održavao sam 4-5 radio veza dnevno u unapred zakazano vreme. Po zahtevu šefa obaveštajne tačke zakazivali smo »sastanke«, održavanje pojedinih veza, i van zakazanog vremena po planu rada. Često smo radio-veze održavali i noću.

Obaveštajci su dobijali veoma važne podatke o pokretima neprijatlejskih trupa kroz Videm (Udine), koji nisu bili važni samo za 9. korpus i Glavni štab Slovenije, nego su koristili i saveznicima na frontu u severnoj Italiji. Radeći na tako isturenoj tačci, u neprijateljskom zaleđu, morali smo radio-stanicu često premeštati, jer nismo mogli znati kada će nas neprijatelj pomoću goniometara pronaći i opkoliti. Zahvaljujući dobroj obaveštajnoj službi saznali smo o sumnjivim pokretima neprijatelja, te smo odlučili da nekoliko dana ne radimo sa radio-stanicom na predaji. Posle desetak dana, u velikom strahu, ponovo smo slali depeše, ali sad su se obaveštajci jako trudili da one budu kraće.

Ratko Bradaškaja

VEZE U 7. KORPUSU NOV 1944.

Kurs za vezu Oficirske škole GŠ Slovenije, maja 1944. godine, kada sam bio postavljen za njegovog rukovodioca, bio je smešten u Černomlju-Geršiči. Kurs je bio namenjen budućim komandirima četa i vodova za vezu a kasnije je proširen i za komandante bataljona za vezu. Nastavnici-instruktori, kako su se tada zvali, bili su Milan Šonc, Rado Taufer, Filip Valant i Robert Kunp. Političku nastavu držali su instruktori iz užeg rukovodstva Oficirske škole, Kukovec Uroš, Kernc-Fono i dr.

Završne praktične vežbe na terenu pratio je i načelnik veza GŠ Slovenije, ing. Miloš Brelih. U toku analize vežbe i ocene postignutih znanja on je govorio o zadacima starešina vezista, o potrebi da se u svim jedinicama formiraju odgovarajuće jedinice za vezu. Govorio je o značaju sigurnih radio, telefonskih i kurirskih veza, toliko neophodnih za uspeh predstojećih borbi i akcija.

Mene je posebno iznenadio kada mi je saopštio da sam postavljen za načelnika odseka za vezu 7. korpusa. Predao sam dužnost Čirilu Rus i 2. juna 1944. godine javio se u štab 7. korpusa, u Poljanama-Podhoste, u blizini Žužemberka. Komandant korpusa Franc Poglajen Krajne, koji je upravo primao dužnost, upoznao me sa stanjem veza u korpusu.

Telefonskih aparata skoro nismo imali, što znači, ni telefonskih veza. Postojao je plan preformiranja postojećih jedinica za vezu i gde treba formirati nove.

Sećam se nekih starešina:

Odsek za vezu korpusa: šef odseka za vezu bio sam ja, pomoćnik po radiu: Milan Mirtič; pomoćnik po telefoniji Lađo Ivane i šef kancelarije Erno Švajger.

Tada smo ponovo utvrdili vreme kada će kuriri da odlaze u pojedine jedinice, tako smo smanjili broj vanrednih kurira. U dosta štabova naročito divizijskih, za kurire su obezbeđeni i konji, a kada je zimi 1944/45 godine zapao sneg, imali smo i dosta kurira na skijama.

U štabu 7. korpusa od radio sredstava zatekao sam radio-stanice SCR-284 MK-II i jedan izdvojeni radio-prijemnik. Sa tim stanicama održavana je radio-veza sa divizijama i GS Slovenije. Sa brigadama tada nismo održavali radio-vezu jer one nisu imale radio-stanica. Veze su održavane po unapred zakazanom vremenu, odnosno QRX. Takav način rada imao je slabost da se u slučaju hitne promene nije mogla uspostaviti veza pre zakazanog vremena. Konačno smo uspeli da organizujemo slušanje na određenom (dežurnom) talasu, što nam je omogućilo da uspostavimo vezu i onda kada nije zakazana.

Pored zalaganja telefonista i linijaša, zbog lošeg kvaliteta kabla, oštećenja na stalnim telefonskim linijama, raznoraznim tipovima telefona i centrala kao i neznanja, telefonske veze su bile slabe. Tada je u štabovima preovladalo mišljenje da telefonske i radio-veze u našim uslovima mogu poslužiti samo kao dopuna u pojedinim situacijama, odnosno da su jedino uspešne i sigurne kurirske veze.

Sa kursa su došli završeni kursisti, komandiri vodova za vezu i komandanti bataljona veze 10. juna 1944. godine. Odlučili smo da praktično pokažemo sve prednosti koje imaju radio i telefonske veze. Tada je komandant bataljona veze korpusa bio Alojz Blažič, komesar Županc a njegov zamenik Riko Romih. U 18. diviziji formirali smo bataljon za vezu, čiji je komandant bio Frane Kranjc. A u 15. div. komandant je bio Franc Benedičič. Tada smo po bataljonima formirali odeljenja za vezu. Postepeno smo se popunjavali vezistima koji su pristizali sa raznih kurseva u korpusnu podoficirsku školu veze, koja se nalazila u Semiču i kursevima u Starom Trgu, pored Kupe.

Jednovremeno sa formiranjem jedinica veze i popunom sa kadrovima, tekla je i popuna sa sredstvima veze. Primili smo znatnu količinu sredstava od saveznika. Sredstva za vezu koja bi zaplenili u borbama, sada smo planski delili. Iz Odseka za vezu GŠ Slovenije primili smo novu i potpuniju dokumentaciju, na osnovu koje su trebale da se sprovedu mere tajnosti. Razradili smo planove veza za sve jedinice u okviru korpusa. Sve depeše koje su slate telegrafijom šifrovali smo. Rad radio-fonijom, koji se dotada malo koristio, sada je organizovan, ali uz primenu tajnih naziva i ključeva pomoću kojih smo mogli vršiti promenu radio podataka. I na telefonskim vezama koje smo organizovali po principu od predpostavljenog štaba prema nižoj jedinici, koristili smo tajne nazive.

Jedinice korpusa su bile razmeštene na dosta prostranoj slobodnoj teritoriji, ali je svaka imala više-manje određenu zonu dejstva. Bili smo u oskudici sa provodnicima. Ipak smo raspletanjem električnih vodova dobili vodove kojima smo osposobili jedan deo stalnih telefonskih linija. Konačno smo koristeći sve što se moglo pronaći na terenu, uspeli da uspostavimo telefonsku vezu sa divizijama, artiljeriskom i tenkovskom brigadom. Na održavanju tih veza iskrsli su mnogi problemi. Naročito su kiša i sneg izazivali slabu čujnc*t i česte prekide. Pošto su linije išle pored puteva i kuća, primetili smo i namerne prekide i sabotaže. Nisu bili retki ni upadi neprijatelja na slobodnu teritoriju. Telefonisti su se neprekidno nalazili u borbama iz kojih su donosili telefone, kablove i žicu ili su podizali liniju za štabovima koji su se dosta često premeštali. Najčešće su ipak, radili na otklanjanju mnogobrojnih uzroka zbog kojih je dolazilo do slabe čujnosti ili prekida.

U toku jula primili smo 72 radio-stanice SET-18 i SET-48, američkog porekla. Po konstrukciji su bile predviđene za rad radiofonijom između brigade i bataljona i za vezu sa raznim izviđačkim delovima, obaveštajnim grupama i si. Radi uspešnije primene navedenih stanica u jedinicama, direktno iz bataljona i četa povukli smo borce na četrnaesto-dnevni kurs. Naučili smo ih rukovanju osnovnim normama u postizanju dometa sa antenama, skrenuli smo im pažnju na održavanje izvora za napajanje električnom energijom. Imali su baterije i ručne generatore. Zatim smo ih upoznali sa korišćenjem koda koji treba da onemoguće neprijatelju da pored otvorenog razgovora telefonijom sprečava neprijatelju da otkrije jedinicu i njene namere. Na kurs je došlo oko 90 boraca, kojima smo nakon završetka dali radio-stanice i uputili ih u jedinice.

Komandanti i komandiri nisu bili oduševljeni prijemom radio-stanica, smatrali su ih teškim, da će usporavati jedinice u pokretu, i zagovarali kurire na koje su već bili navikli. Nije preostalo ništa drugo nego da se praktično pokažu prednosti koje im pruža radio-veza.

Radiofoniju su najpre prihvatili obaveštajci, a zatim štabovi brigada kojima je ta veza služila za vezu sa bataljonima. Dobra strana navedenih stanica bila je i u tome što su se na njima mogle slušati radiodifuzne stanice. Tako smo na njima slušali vesti »Moskve«, Radio-Londona i »Slobdne Jugoslavije«. Posle uspešne primene u raznim prilikama, stanice i radiofonisti su konačno prihvaćeni. Kao što su se u početku odupirali prijemu stanica, sada je bilo vrlo teško od tih istih štabova dobiti stanicu na pozajmicu, kada bi nam iste trebale za vezu sa grupama povremenog sastava. Počeli su tvrditi da se bez radio-stanica ne može uspešno voditi borba. Naročito su shvatili njenu prednost u nepredvidivim situacijama.

PLANIRANJE VEZA ZA POJEDINE OPERACIJE

U drugoj polovini 1944. godine kratkotalasni radio-centar imao je na raspoloženje 4 kom. radio-stanica SCR-284-A, jednu MK-II nekoliko radio-prijemnika kao i nekoliko trofejnih radio-sredstava zaplenjenih od neprijatelja. Taj broj, pored navedenih 72 radiofonske stanice, omogućavao nam je da organizujemo efikasnu radio-vezu u korpusu. Postepeno smo sticali iskustva kako i gde treba postavljati radio-stanice. Od artiljeriske vatre poginulo je više rukovodica, počeli smo sumnjati da neprijatelj otkriva mesta naših štabova po štap antenama radio-stanica, te smo ih počeli brižljivije maskirati i udaljavati na potrebno rastojanje, 500-1000 fn, a između štabova i radio-stanica podizali smo linije i održavali telefonske veze, ili smo organizovali prenošenje depeša pomoću kurira. Imali smo solidno organizovanu službu šifriranja, potpuno odvojenu od radio manipulanata. Redovno smo izrađivali potrebna dokumenta radi održavanja tajnosti svega što se prenosilo preko radio-veze.

VEZA U BORBI

Za pojedine veće operacije počeli smo izgrađivati posebnu dokumentaciju po vezi kao: zapovest za vezu, šeme radio i telefonskih veza, plan kretanja kurira i si. U tim planovima nalazili su se svi podaci za vezu, od štaba korpusa do divizija i samostalnih brigada. Takve zapovesti za vezu, potpisane od načelnika štaba korpusa i šefa odseka za vezu i potrebnim prilozima, siate su zajedno sa borbenom zapovešću jedinice. Talasne dužine i pozivne znake, određivali smo pomoću ključa, kojeg smo dobijali od GŠ Slovenije. Za obavljanje telefonskog saobraćaja koristili smo tajne nazive i imena. Korišćenjem raznih kodova i tajnih naziva za starešine još više smo povećali tajnost razgovora preko sredstava veze.

Sve te mere nisu podjednako shvaćene. Bilo je starešina koji se nisu mogli naviknuti na takav rad. Morali smo pozvati najodgovornije starešine da nam pomognu i tako su te mere sve više prihvaćane i sprovođene.

Pošto je proces šifriranja spor, počeli smo radio-stanicu SCR-284-A koristiti i za rad radiofonijom u vezi ša divizijama. Starešine naviknute na dosta otvoren rad preko telefona i radio-foniju preko radio-stanica SET-18 nisu odmah shvatile đa su pri radu preko ovih stanica mogućnosti neprijatelja za prisluškivanje daleko veće, zbog većeg dometa radio-stanica. Morali smo stalno objašnjavati koje sve koristi može neprijatelj imati od prisluškivanja nepromišljenih otvorenih razgovora preko radio-stanica. Izradili smo razgovorne tablice u koje smo uneli tajne nazive za sela, reke i potoke, promenili kote, uveli posebne nazive za starešine. Na kraju smo ograničili starešine koje mogu da se koriste telefonijom preko tih radio-stanica.

Dosta kasno, kad smo imali dovoljno radio-sredstava, organizovali smo radio prislušnu službu, koja je pratila spovođenje mera tajnosti u našem radio-saobraćaju i pratila neprijateljski radio-saobraćaj.

Zatim smo prišli organizaciji veza sa pozadinskim jedinicama i ustanovama korpusa. Uspostavili smo telefonsku vezu sa centralnom telefonskom stanicom GŠ Slovenije, preko nje sa radionicama, komandom vojnog područja u Beloj krajini, Podoficirskom školom veze u Semiču i Trupnom školom veze u Starom Trgu. Popravili smo dotrajalu poštansko-telefonsku liniju od sela Podturna do Semiča. Izgradili smo novu liniju od sela Podhoste na reci Krki, do centrale u Semiču. Mada je na tu liniju bio priključen samo štab korpusa, saobraćaj je bio verna intenzivan, pa smo odlučili da na njoj uspostavimo telegrafsku vezu. Sa železničkih stanica pribavili smo morze aparate i uspeli uspostaviti telegrafsku vezu. Kasnije smo morze postavili i u komandi područja u Cernomlju, pa se posredstvom centralne telefonske stanice mogla i sa njim uspostaviti telegrafska veza.

Telefonske veze sa divizijama su bile dosta slabe. Čujnost je bila zadovoljavajuća jedino po suhom vremenu. Zato smo pristupili detaljnijoj opravci telefonskih linija prema 15. i 18. diviziji. Rasplitanjem provodnika od dalekovoda, došli smo do prilično kvalitetnih neizolovanih žica. Trasu linija smo donekle izmenili, pomerili smo je dalje od puteva, negde smo je proveli po rubu šume. Za izolatore smo koristili veoma različite materijale: grliće od flaša, komade porculana, parčiče automobilskih guma, drvene i si. Bilo nam je važno da žicu na »izolatorima« nekako podignemo iznad zemlje. Na različite načine vršili smo i pričvršćenje tih izolatora. Negde smo ih vezivali žicom, imali smo i one skinute sa starih trasa, čak smo koristili grane puzavica za njihovo vezivanje. Nekoliko meseci posle opravke, na tim linijama, imali smo dosta dobre veze, nije bilo čak ni mnogo opra vki. Kad smo se ponadali daje kraj našim mukama došla je zima. Kad su vlaga i sneg počeli napadati naše »izolatore«, naročito one koje smo učvrstili po granama drveća, nestalo je čujnosti. Težak sneg pri padanju sa grana kidao je naše linije i linijaši su opet stalno morali dežurati na linijama. Bilo je veoma teško podići nastavljene provodnike posle kidanja. Tako na jednoj deonici za dana nisu stigli da nastavljenu deonicu podignu na izolatore. U toku noći napadalo je još snega i vladalo je uverenje da veza nije moguća i da ni sutradan neće uspeti da podignu liniju na izolatore. Veoma smo se začudili kada nam je telefonista javio da je čujnost dobra, nismo mnogo razbijali glavu kako je to moguće, bilo nam je važno da imamo vezu. Tek kasnije smo shvatili da su led i suhi sneg ustvari dobri izolatori.

Na trasi preko Podturna i Semiča, često je dolazilo do prekida, što je jako opterećivalo linijaše 7. korpusa, išlo je i na štetu veza sa divizijama. Odlučili smo da od starijih linijaša formiramo jednu grupu koju smo smestili na sredini trase u Stare Žage i načinili je odgovornom za navedenu liniju. Oni bi se 5-6 puta dnevno priključivali na liniju i proveravali njenu ispravnost. Radili su tako savesno da više nismo imali prekida na telefonskoj vezi sa GŠ Slovenije.

VEZE U TOKU NAPADA NA NEPRIJATELJSKO UPORIŠTE ŽUŽEMBERK SREDINOM 1944. GODINE

Za napad 7. korpusa na jako utvrđeno neprijateljsko uporište u Zužemberku, planirali smo telefonske veze sa štabovima 15. i 18. divizije i artiljeriskom brigadom. Štab korpusa nalazio se na severnim padinama Kočevskog roga, a štabovi divizija na drugoj obali reke Krke, koja je na tom delu široka 10-12 metara i dosta duboka (u rejonu Dvora i Ajdovca). Morali smo računati i na ispade neprijatelja, kako iz samog uporišta, kao i iz Novog Mesta, što je bilo nepovoljna okolnost za organizaciju telefonske veze. Od početka artiljeriske pripreme sve su veze funkcionisale, međutim, kada je napadnutom neprijatleju došla pomoć,

tenkovska kolona sa pravca Novog Mesta, u manevru naših jedinica radi izbegavanja neprijateljskog opkoljavanja, veza je otkazala.

Ni telefonske linije nismo stigli pokupiti, a kamo li pratiti štabove koji su se premeštali. Zbog čestih premeštanja nije bilo veze ni sa kratkotalasnim radio-stanicama. Moralo se nešto preduzeti. Napravili smo poseban plan za rad sa radiofonskim stanicama SET-18 i SET-48. Komandantu korpusa sam poslao dve takve stanice, a kod komandanata divizija i brigada po jednu. Domet stanica iznosio je 2-3 km. Radiofonisti su išli uz komandante, pratili vezu i u slučaju potrebe, davali mikrofon da bi komandanti sami izdavali naređenja.

Komandant korpusa, sa severnih obronaka Kočevskog roga imao je dobar pregled situacije na bojištu, bolji od jedinica koje su se nalazile u borbi.

Sećam se zabrinutog lica komandanta kada sam mu saopštio da su telefonske veze u prekidu. Posmatrao je neprijateljske kolone potpomognute tenkovima, koje bi mogle potpuno onemogućiti odstupanje naših jedinica. Kada sam mu nešto kasnije pružio mikrofon i izvestio ga da ima vezu sa komandantima na položaju, zgrabio gaje i žurno izdavao naređenje. Kada su neprijateljske kolone izbile na obalu reke Krke, jedinice su se već prebacile na suprotnu obalu, na sigurne položaje. Kasnije mije priznao: »Ove male radio-stanice su nas spasile. Treba ih više ceniti i koristiti«.

Verujem daje to jedini slučaj daje sa takvim stanicama održavao vezu komandant korpusa sa svojim divizijama, u jednoj operaciji korpusnih razmera.

ODRŽAVANJE RADIO I TELEFONSKIH SREDSTAVA

Povećanjem broja sredstava veze i sve širem njihovom korišćenju narastao je i broj kvarova na njima. Posebno su se povećavali kvarovi i oštećenja u nižim jedinicama. Pošto nismo imali rezervnih sredstava, a odnošenje istih na opravku zahtevalo je mnogo vremena, morali smo pronaći mogućnost da se bar manji kvarovi mogu otkloniti neposredno u jedinici. Prilikom oslobađanja pojedinih krajeva i uništenja neprijateljskih uporišta, pored prikupljanja naoružanja i municije više smo obratili pažnju na alat i neophodan materijal za vezu. U svakoj jedinici pronašli smo po nekoga koji je imao smisla za tehniku i bio u stanju da odkloni pojedine greške ili kvarove. Ozbiljnije kvarove smo još uvek otklanjali u radio-radionici Glavnog štaba, koja se nalazila u Črmošnicama i Starim Žagama. Ta naša radionica, ne samo da je otklanjala kvarove na uređajima za vezu, nego je uspela usvojiti serijsku proizvodnju nekih tipova radio-stanica sopstvene konstrukcije. Osim toga i izdavala je pisana uputstva za rukovanje sa različitim uređajima za vezu.

U slučajevima kvara trošilo se dosta vremena. Bilo je slučajeva da radio-telegrafista čim mu se pokvari stanica, još u toku noći krene u radionicu. Važilo je pravilo da se stanice iz jedinice odmah uzimaju u rad. Čak su imali određenu prostoriju gde se moglo odmoriti dok bi se odklanjao kvar, nakon čega bi se najbrže moguće vraćali u jedinicu.

I pored svega trošilo se mnogo vremena tako da smo odlučili formirati korpusnu radionicu. Odeljenje za vezu prihvatilo je našu inicijativu i obećalo pomoć u stručnjacima. Pred ofanzivu za konačno oslobođenje, stigli su Stane i Vinko Vrščaj, stručnjaci za opravke radio i telefonskih sredstava. Iz jedinica smo dobili dva električara, tako smo u kratkom roku imali radionicu koja je većinu kvarova na uređajima veze u jedinicama korpusa uspevala sama da otkloni. Jedino nismo uspevali otkloniti kvarove za koje su bili neophodni rezervni delovi, koje tada nismo imali.

Posle oslobođenja Ribnice i Kočevja zaplenili smo dosta alata i rezervnih delova, instrumenata i si. Pao nam je u ruke i kompletan centar veze neprijateljske divizije. Centar smo zatekli instaliran u podrumskim prostorijama. Čim sam stupio u njega pri pogledu na toliki broj neoštećenih sredstava za vezu bilo mi je sumnjivo. Sa drugovima smo pregledali instalacije i otkrili daje akumulator-

ska baterija povezana sa minskim punjenjem. Prekinuli smo strujno kolo u strahu, jer nismo znali na koji način i za koje vreme je mina trebala da se aktivira.

U daljem nastupanju naišli smo na stalnu telefonsku liniju pored pruge Kočevje - Ljubljana. Priključili smo se na nju i pozvonili, javio nam se železničar sa železničke stanice u Ljubljani. On nam je objasnio da neprijatelj beži iz grada i da se ukopava van naseljenih mesta. Tu radosnu vest smo odmah preneli u štab korpusa.

Tada smo imali dosta sredstava. Samo u Kočevju smo zaplenili 4 kratkotalasne radio-stanice, 2 telefonske centrale, veći broj telefona, 5 elektro-agregata, 30 akumulatora i nekoliko kilometara telefonskog kabla. Nismo više morali vršiti opravke, mogli smo jedinicama davati ispravna sredstva u zamenu za neispravna.

Posle ulaska naših jedinica u Ljubljanu centar veze smo postavili u zgradi sadašnjeg Doma armije.

Dočekali smo kraj rata. Izvršena je reorganizacija i veze 7. korpusa uklopile su se u veze 4. armije.

NEZGODA TELEFONISTE

Posle neuspelog napada na neprijateljsko uporište u Općinama, telefonist Janko je pri prelazu reke Krke izgubio jedan kalem kabla. Naravno drugovi su ga podvrgli žestokoj kritici.

Janko je sav smrknut šetao tamo amo, a da niko nije znao o čemu razmišlja. Kada se smrklo, ne govoreći nikom ništa, odšunjao se u pravcu Novog Mesta, skoro do neprijateljskih bunkera. Pronašao je telefdnski kabao i presekao ga. Bio je namotao skoro 200 metara, kad ga je zaustavila patrola povikom: »Ko je tamo«? Janko se uplašio i zbunio, ali ipak pomucao »telefonist«. Pošto je izgledalo daje patrola zadovoljna takvim odgovorom, on se malo okuražio i nastavio da objašnjava kako mu je dosadila opravka linije i da je već sav mokar. Patroli nije bilo stalo do njegovih jada, pa su mu odgovorili »Mi ti tu ne možemo pomoći, sam dobro popravi« Patrola je produžila svojim putem a Janko je prebrinuo kritiku.

STANICA I MAZGA

Sredinom 1944. godine, bataljon za vezu 7. korpusa, nalazio se u selu Podturn. Iznenada je udarila granata nedaleko od jedne mazge na kojoj je bila natovarena radio-stanica SCR-284-A. Mazga koja je inače bila mirna i sama išla za nama, uplašila se. Videli smo je kako galopira kroz neko grmlje,Bok se nije stropoštala u jednu vrtaču.

Svi koji smo to gledali, smatrali smo da više nema koristi ni od stanice niti od mazge. Vratili smo se u Poljane gde smo prenoćili. Osećali smo se krivima zbog gubitka radio-stanice a nije nam bilo svejedno ni zbog mazge. Ujutro je došao konjovodac tvrdeći da je našu mazgu video na rubu šume. Potrčali smo u tom pravcu razmišljajući šta se moglo desiti sa radio-stanicom i na koji način je mazga ostala živa? Kada smo se približili ustanovili smo da se stanica još nalazi pričvršćena na samaru. Sa velikim nestrpljenjem smo je postavljali za rad, da bi proverili da li funkcioniše. Našem čuđenju nije bilo kraja kada smo ustanovili da sve radi ispravno.

NOĆNI GOST

Pred zimskom neprijateljskom ofanzivom, bataljon veze 7. korpusa povukao se u ranije pripremljene barake, na skrivenom delu šume Kočevskog roga. Rasporedili smo straže i podvukli da se moraju sprovoditi najstrože mere tajnosti, kako bi izbegli moguća iznenađenja i uspeli ugrabiti malo sna.

Usred noći probudio nas je pucanj puške. Skočili smo, dežurni oficir je povikao: »Uzbuna«. Stuštili smo se na ranije određene položaje za odbranu. Stražar koji je pucao, upozoravao nas je daje »neprijatelj« prodro u pravcu kuhinje. Pošli smo sa puškama na »gotovs«, da vidimo šta bi to moglo biti? Kad smo se približili kuhinji ugledali smo medveda kako na sve moguće načine pokušava doći do goveđeg buta koji je visio na grani. Zastali smo i posmatrali njegove skokove i slušali njegovo mumljanje. Konačno mu je uspelo da se zakači za meso ali je zajedno sa butom pao na zemlju. Kada smo videli da možemo ostati bez ručka, krenuli smo sa svih strana prema njemu. Medved je primetivši opasnost, ostavio svoj plen i umakao u tamu kočevskih šuma.

PIJANA MAZGA

U selu Podhoste dali smo odmor od dva sata. Kada smo se posle odmora spremali za pokret, jedan konjevodac nikako nije uspevao da natera mazgu, natrovarenu sa radio-stanicom, da ustane. Kada sam otišao da vidim o čemu se radi, osetio sam da mazga smrdi na džibru. Lako smo ustanovili gde je mazga došla do »napitka« i da je pijana. Nije bilo druge, borci su stanicu natovarili na svoja leđa a konjevodac je produžio sa odmorom dok se mazga nije istreznila i zatim krenuo za nama.

Franc Dolšek

ŠIFRER U GLAVNOM ŠTABU SLOVENIJE

«

Marta 1944. godine, kad sam se nalazila kao zamenik komesara čete u 8. brigadi »Franc Levstik«, pozvao me u štab komesar divizije Marko Pre'ršič i odredio me na novu dužnost kao zamenika komesara bataljona. Još nisam ni primila dužnost a morala sam zbog bolesti u bolnicu gde sam ostala tri nedelje.

Jednog dana komesar bolnice Franc Mihelj Mekši, pokazao mi je pismo u kojem me pozivaju da se javim na tačku 100. Nisam znala koja se ustanova krije pod tim brojem. Prvo sam otišla u štab divizije i javila se komesaru Janku Rudolfu. Pokazala sam mu pismo na što je on odgovorio da nigde neću ići jer i onako u brigadi nedostaje komandnog kadra. Vratio me u bolnicu dok ne ozdravim, s napomenom da se vratim u jedinicu i primim novu dužnost.

Nije prošlo mnogo vremena kada je ponovo stigao dopis, da moram odmah krenuti i javiti se na tačku 100 i postavljeno je pitanje zbog čega se do sada nisam javila. Bila sam tužna, bilo mi je teško napustiti brigadu. Kada sam se javila komesaru divizije, rekao mi je: »Nema pomoći, izričito zahtevaju da moraš doći«. Moralo se, krenula sam po kurirskoj relejnoj liniji na put.

Kuriri su me vodili skoro tri dana i noći. Išli su tako brzo da sam ih jedva stizala. Retko su odmarali, znači nosili su važnu poštu koju su morali uručiti što pre. Sećam se da sam se zbog umora prosto skotrljala niz nasip kada smo prelazili preko železničke pruge. Više nisam mogla da se održim na nogama, bila sam iscrpljena od umora i bolesti. Kada smo došli do kurirske relejne stanice TV-15, koja se nalazila u blizini Glavnog štaba, komandir stanice se oprostio od mene i rekao: »Drugarice sada možeš sama produžiti putovanje«. Pokazao mi je selo u kojem su se, u večernji suton, počele paliti prve svetiljke. Krenula sam u tom pravcu, preko njiva i vinograda. Već je pao mrak kada sam stigla u selo. Niko me nije zaustavljao. Došla sam do jedne kuće gde sam zatekla grupu oficira.

Pitala sam da li se tu nalazi tačka 100 i pokazala pismo koje sam donela sa sobom. Pitali su me odakle dolazim. Objasnila sam da dolazim iz brigade, iz Suhe krajine. Jedan od oficira me pažljivo osmotrio i odjednom viknuo: »Hej, pa to si ti devojčice, ti si me vodila u partizane iz Novog Mesta!«, bio je to pukovnik Karei Marčič, kojeg sam stvarno ja odvela u partizane.

Prije mog odlaska u partizane bila sam kurir. Održavala sam vezu između Novog Mesta sa terenom u Starim žagama, gde se nalazio bataljon »Franc Levstik«. U Kočevskom rogu se tada nalazio Glavni štab Slovenije. Između ostalih, u partizane sam odvela i neke drugove koji su imali visoke činove bivše jugoslovenske vojske, kao što su: viceadmiral Tone Tomšič, general Kolar, pukovnik Bone i drugi.

Marčič je bio veoma ljubazan prema meni. Interesovao se kako sam putovala, šta bih jela. Doneli su mi hleba i butera, a to je bilo nešto što odavno nisam jela. Za spavanje su mi pronašli krevet, a u krevetu nisam spavala odkako sam otišla od kuće. Htela sam da legnem obučena, ali su mi savetovali da nema opasnosti i da mogu da se svučem. Skinula sam samo cipele, htela sam ipak za svaki slučaj da budem spremna. Ranac sam stavila pored sebe i čvrsto zaspala.

Ujutro me Marčič otpratio u Glavni štab. Radovala sam se što ću videti komandanta i komesara Slovenije, ali imala sam i tremu. Pri je i da sam poverljiva, ali gaje Viktor Abvelj-Rudi prekinuo jer me on bolje poznavao od njega. Stvarno sam Rudija poznavala još od zime 1941 /42. godine dok se ilegalno nalazio u Novom Mestu. Više puta smo bili zajedno na sastancima. Izvršavala sam zadatke koje mi je on davao. Rudi se nasmejao i rekao: »Ipak si došla, mada si se odupirala!«. Objašnjavala sam da me komesar nije puštao, što je meni i odgovaralo, jer sam u brigadi stekla mnogo drugova od kojih sam se teško rastala.

U prostoriji su se nalazili i Franc Rozman Stane, komandant Glavnog štaba Slovenije; Dušan Kveder Tomaž, načelnik; Boris Krajger, komesar; Jaka Avšič zamenik komandanta. Imala sam tremu pred toliko visokim starešinama. Boris Krajger je razgovarao sa mnom, želeo je znati od kada sam u partizanima, odkada sam član Partije, ali ga Abvelj u tome prekinuo i rekao da me on odlično poznaje i da garantuje za mene. Rekao mu je da sam dovoljno poverljiva, da sam u Novom Mestu izvršavala veoma poverljive zadatke i to uspešno, i naglasio da je upravo on tražio mene za taj posao.

Krajger mi je saopštio da ću raditi na šifri. Pitao me da li znam šta je to. Ja sam odgovorila da takvu reč još nikad nisam čula, i da nemam nikakve predstave o kakvom se poslu radi. Bilo mi je jasno da se radi o poverljivom i konspirativnom poslu. Objasnili su mi da neću nikome smeti govoriti o tome šta radim, a posebno da neću smeti pominjati ništa o sadržaju depeša. Pretvàrat ćeš slova u brojeve, ali o svemu tome upute ćeš dobiti od Dore Majcen (kasnije udata Naukulič). Kurir me doveo u susednu kuću gde su se nalazili šifreri i glavni administrator GŠ Cveta Podberščček (udata Klavs), koja me takođe poznavala još iz Novog Mesta, iz vremena kada smo zajedno sarađivale u radu za NOP. Toga dana su me još nekoliko puta pozivali u štab i uvek mi govorili o potrebi konspiracije na poslu kojim radim. Morala sam potpisati izjavu da ću savesno obavljati svoju dužnost, da ću čuvati šifru, i da ću u slučaju opasnosti rađe žrtvovati svoj život nego dopustiti da se neprijatelj domogne šifre.

Tako sam postala šifrer Glavnog štaba Slovenije. Tu sam zatekla kao šifrere: Doru Majcen, Ivicu Ravnikar i Jožeta Pavliča.

Dora je odmah počela sa objašnjenjem kako se to radi. Činilo mi se vrlo komplikovano, mislila sam da neću moći naučiti. Opominjala me da ne smem zameniti nijedan broj jer mogu u tom slučaju potpuno izmeniti sadržaj depeše. Poslije par dana stekla sam izvesnu rutinu, tako da sam brojeve pisala isto kao slova. Više teškoća sam imala sa dešifrovanjem, ali sam i to posle izvesnog vremena savladala.

Svakog dana bilo je više i više posla. Bilo je slučajeva da smo morali šifrovati i dešifrovati preko cele noći. Navikla sam vrlo brzo i na to, da sam bez teškoće provela noć bez sna. Kada je krajem juna 1944. godine, Jože Pavličić otišao na dužnost tužioca, područje Štajerske, ostale smo samo nas tri šifrerke.

Prvih dana, po dolasku u Glavni štab, nije bilo mnogo radio-veza. Održavali smo radio-vezu sa: Vrhovnim štabom, GŠ Hrvatske, 4. operativnom zonom, 9. korpusom koji se nalazio na Slovenačkom primorju, Notranjskim odredom i sa štabom 7. korpusa. Drugih se ne sećam. Šef šifarske službe je tada bila Dora. Posao smo podelili: Dora je preuzela Vrhovni štab i GŠ Hrvatske, Nada 4. operativnu zonu i 9. korpus, dok sam ja radila za Notranjski odred i 7. korpus.

Nije prošlo dugo vremena kada smo dobili više radio-stanica, uspostavljene su nove radio-veze, a posla je bilo svakim danom sve više. Često nije bilo vremena za spavanje. Dora je u štabu insistirala na pojačanju radne snage. Došle su dve drugarice, Vera Ribičič i Meta Jurca. Vera je došla iz 4. operativne zone, a Meta iz brigade »Ivana Šercera«. Ponovo smo međusobno podelile posao.

Sredinom jula preselili smo se u Kočevski rog, u barake. Tu se nalazio i uži štab, obaveštajci i vezisti. Posebni stražari su obezbeđivali našu baraku i baraku u kojoj se nalazio štab, dok su širi rejon obezbeđivali stražari iz zaštitnog bataljona.

Svaku dešifrovanu depešu smo odmah morali nositi u štab. Prvo smo ih uručivale komesaru Janezu a zatim komandantu Stanetu. Ukoliko se oni nisu nalazili u štabu onda smo mogli uručiti depešu i nekom od članova štaba.

Bilo nam je zabranjeno da se bez odobrenja udaljavamo od štaba sem odlaska u selo, koje se nalazilo u dolini gde smo se hranili. U šumi nismo smeli ložiti vatru. Jednog dana smo išle na večeru i doznale da će u selu biti miting. Ostale smo na mitingu gde je prvo govorio Krajger, a zatim je održana priredba. Slušali smo pesme invalidskog pevačkog hora, redale se recitacije, a posle toga je nastala igranka. Ostale smo na igranki mada za to nismo tražile dozvolu. U momentu kada sam igrala sa savezničkim oficirom pojavio se komandant Stane i pomoćnik komesara Rudi. Kada me Stane ugledao dao mi je znak prstom i odmah sam osetila da nešto nije u redu, da sam nešto pogrešila. Odveli su nas na stranu i Stane je počeo vikati: »Tko vam je odobrio da dođete na miting? Tko vam je dozvolio da se družite i igrate sa savezničkim oficirima. Treba vas streljati, o čemu ste razgovarali?« Mnogo sam se uplašila bilo mi je teško, pomislila sam da će nas na mestu streljati. Cim je prestao da nas grdi Stane, nastavio je Rudi. Vratile smo se u štab i zabranili su nam da radimo sa šifrom. Sutradan, odmah ujutro, došao je kurir i pozvao nas da se javimo komandantu. U štabu, pored komandanta bili su komesar Janez i njegov pomoćnik Rudi. Počelo je ispitivanje. Morale smo do detalja ispričati o čemu smo razgovarali, za šta su se interesovali savezнички oficiri. Ubeđivale smo ih da nismo razgovarale o tome šta radimo, da su nam dali samo čokolade i da nismo imale šta da pričamo jer je to bilo prvi put da igramo sa njima. Saslušavanje je trajalo tako dugo dok nisu došli do zaključka da stvarno nismo odale ništa. Od tada sam još više pazila šta govorim, shvatila sam koliko je odgovoran posao koji mi je Partija poverila i kakve sve posledice mogu proizići iz moje nepažnje.

Svakim danom bilo jè sve više posla. Dora je opet morala u štab da traži nove snage. Morale smo same predlagati poverljive drugarice koje bi pozvali iz brigada. Ja sam lično predložila Evu Medie, udata Dobrilović, koja je, posle mog odlaska iz brigade, bila zamenik komesara čete. Eva je stvarno došla, a sa njom i Milka Paternoster i Cirila Učakar.

Sredinom septembra 1944. godine smo ponovo selili. Uselili smo se u barake koje su se nalazile u šumi blizu Črnomlja. Komesar glavnog štaba postao je Boris Kidrič Peter. Pitali smo se kako će on postupati sa nama šifrerima. Dali će biti strog kao i Boris Krajger? Kidrič je bio sušta suprotnost. Bio je neverovatno pažljiv, uvek se interesovao za naše teškoće. Kad je video koliko radimo, naredio je da nam daju više hrane.

Dolaze nove snage: Odon Pakiz, Janko Kostnapfelj, Žarko Zavri, Cedo Ravnik, Breda Murn, Ida Pribil, sestre Marija i Nika Češarek, Jana Ribičič, Zofka Fajn i Vida Matko.

Naređeno je da se formira šifarska sekcija. Za šefa je postavljen Janko Kostnapfelj, a njegovi pomoćnici bili su Odon Koki Pakiž i Žarko Zavri. Oni su izrađivali nove šifre i tablice za nadšifrovanje. Svi smo opet imali posla preko glave jer su tada već i brigade dobivale radio-stanice. U to vreme smo održavali radio-vezu i sa Visom, gde se nalazio Vrhovni štab, kao i sa bazom u Bariju u Italiji.

Nekoliko drugarica upućeno je na nove dužnosti. Marija Češarek je otišla u Sovjetsku misiju, Jana Ribičič na tačku 21, Nika Češarek u 7. korpus, Nađa Perić, Eva Dobrilović, Cirila Učekar i Vera Ribičič otišle su u Beograd, odmah po njegovom oslobođenju.

Kada je Dora zbog porođaja otišla na odsustvo, ja sam preuzela vezu sa Vrhovnim štabom i GS Hrvatske, To su bile najvažnije veze. U tom radu pomagale su mi Milka Paternoster, Cedo Ravnik i Janko Zavri. Prešli smo na novi sistem šifriranja. Pored šifara koristili smo i tablice sa ključevima koje su služile za nadšifrovanje. Ove tablice češće smo menjali, jer smo se bojali da ih neprijatelj ne otkrije. Radili smo mnogo, po nekoliko noći se nije spavalo.

U baraki smo imali tri prostorije. U jednoj su se nalazili drugovi a u ostalim devojke. Breda i Ida su spavale na jednoj a Marija i Nika na drugoj palači, iznad Brede i Ide. Ja i Milka smo spavale na posebnoj palači, ali u istoj sobi. Svaku večer bili smo mnogo umorni i kada bi legle kasno u noć odmah bi i zaspali. Jedne noći, baš kad sam zaspala probudila me snažna eksplozija. Bila sam sigurna da je neprijatelj izvršio napad i daje to bila eksplozija granate. Skočila sam sa pregrade i pokupila šifre sa depešama. U tom momentu čula sam uzvik: »Ida dali ste žive, šta vam se dogodilo«. Kad smo upalili svetio videli smo da se srušila gornja pregrada na kojoj su spavale Marija i Nika i da su se srušile na Idu i Bredu, koje su spavale ispod njih na donjoj pregradi. Njihovo ležište se usled velike težine također srušilo i Ida i Breda su se našle na patosu. Nika i Marija su jedva izvukli Idu i Bredu iz slame i dasaka. U tom času ušao je stražar u sobu, on je čuo tresak ali nije mogao pretpostaviti šta se desilo. Kad nas je video polu gole pobegao je napolje i kroz zatvorena vrata se raspitivao da li je neka od nas ranjena. On je također smatrao da je eksplodirala granata ili ručna bomba. Idi i Bredi se nije ništa dogodilo. Kada smo došle malo k sebi počele smo se smejati na sav glas. U susednim sobama su toliko čvrsto spavali da ništa nisu čuli. Ne mogu da iskažem koliki je smeh bio posle toga po ćelom GŠ. Još i danas se smejem na taj račun. Bile smo sretne što je sve prošlo bez posledica, ali su nas još dugo zadirkivali i smejali se tome u GŠ.

Osećali smo da se bliži kraj rata. Nemci su svuda bili u pc*dačenju. Kada smo saznali daje Beograd oslobođen od radosti smo pucali u vazduh. Nisam verovala očima, kada sam dešifrovala depešu, daje Beograd oslobođen. Bližila se željena sloboda.

Jednom kada sam kasno u noć donela depešu Kidriču i kada je on video kako umorno izgledam rekao je: »Ako'ubrzo ne odnese đavo ovaj rat, odneti će tebe Štefka! Ti si stvarno na kraju snaga«. Odgovorila sam: »Druže komesare, ako ti pored tolike odgovornosti izdržiš i pored toga ne spavaš po cele noći, izdržat ću i ja«.

Borbe u Sloveniji su bile sve žešće. Bilo je nebrojeno depeša primljenih samo do polovine, a njihove nastavke smo dobivali mnogo kasnije, jer su se radio-stanice, zbog neprijateljskih napada, morale premeštati. U početku nismo shvatili o čemu se radi, međutim, kasnije je to bilo uobičajeno. Primali smo depeše u dva i tri dela.

Iz Vrhovnog štaba stizala su nova naređenja, gde treba koja jedinica da se prebaci, gde treba napadati itd. Veoma sam bila iznenađena kada sam u jednoj depeši pročitala da se 9. korpus mora spojiti sa jedinicama 4. armije koja je tada

nadirala preko Dalmacije u pravcu Trsta. Sećam se i potpisa druga Tita na toj depeši koja je približno ovako glasila: »Snage 9. korpusa neka usiljenim maršem krenu u pravcu Trsta i zajedno sa jedinicama 4. armije napadnu Trst, koji treba da oslobode pre dolaska Engleza. Tito«. Spremali smo se za pokret, naređeno je bilo da sva dokumenta, koja nisu momentalno potrebna, spakujemo u sanduke, koje treba zakopati ali tako da se posle oslobođenja mogu naći. I stvarno, sanduke koje smo tada zakopali, 1946. godine smo iskopali i to u prisustvu Janka Kostnapflja, Vladimira Klavsa i Žarka Zavrla.

Ostavili smo Belu krajinu i našu šumicu. Krenuli smo preko Kupe i prešli na hrvatsku stranu u Gorski kotar. Vozili smo se kamionima i džipovima. Vozila sam se zajedno sa Borisom Kidričem i Dušanom Kvedrom koji je posle smrti komandanta Staneta postao komandant GŠ. Stane Rozman je nesretno poginuo dok je vršio probe lakih bacača koje smo dobili od saveznika. Čim bi se negde zaustavili odmah su pisali depeše sa novim naređenjima koje sam žurila šifrirati. Nekoliko dana zadržali smo se u Skradu. Radili smo danonoćno. Početkom maja smo krenuli preko Mošuna u Ajdovčinu, gde smo opet ostali nekoliko dana. 5. maja formirana je prva slovenačka vlada. Opet nova radio-veza. Depeše s naređenjima su stizale jedna za drugom, vremena za odmor uopšte nije bilo. Ni danas mi nije jasno odakle smo crpili toliku snagu da smo to sve izdržali.

Sećam se kako sam jednom trčala do komandanta Dušana Kvedera Tomaža i komesara Borisa Kidriča Petra sa dešifrovanom depešom u ruci. Depeša je stigla iz štaba 4. armije i od prilike glasila ovako: »Naše jedinice se pod borbom probijaju prema Trstu, dok prethodnice već vode borbu na trčćanskim ulicama«.

Krenuli smo napred 6. maja a ako se ne varam 7. maja smo bili već u Trstu. Posla je bilo toliko da nismo imati vremena radovati se pobedi. Sećam se kako smo u jednom momentu začuli zvuke puščane paljbe i viku ljudi, koja je dolazila sa svih strana. U panici smo na brzinu skupili dokumenta i istrčali napolje. Kada smo primetili da naši drugovi pucaju u vazduh, još ništa nisam shvatila. Trčala sam sa šiframa i depešama u ruci kod komesara i sva uplašena vikala »šta je, gde je, gde su«. Smatrala sam da su nas napali Nemci ili fašisti koji su se sakrivali u Trstu. Tomaž se slatko smejao i govorio »Šta ti je, što si tako zbunjena, zar neznaš daje Nemačka kapitulirala!« Više se nemogu setiti šta sam tada osećala. Sećam se da su svuda oko mene ljudi vikali: »Nema više rata, Nemačka je kapitulirala!«. Sećam se da sam plakala i da mi je bilo jako žao što se tog momenta ne nalazim u Ljubljani.

Nije bilo vremena za sentimentalnost. Oko Trsta je nastala zategnuta situacija. Nismo znali da li ćemo ostati u Trstu, da li će on biti naš, ili ga moramo napustiti. Depeša za depešom dolazila je u VŠ. Počela je nova borba, politička, u kojoj veze nisu bile manje važne. Da li su žrtve koje su pale za oslobođenje Trsta bile uzaludne. Plakala sam dok sam šifrirala i dešifrirala depeše i saznala da su mnogi drugovi dali svoje živote za oslobođenje Trsta, poginuli na pragu slobode, a mi moramo da napustimo Trst.

Jednog dana, kada je došlo naređenje da krenemo u Ljubljanu, pomešala se radost sa tugom. Radosna sam bila što odlazim u našu Ljubljanu i tužna što ostavljam Trst.

U Ljubljani su nas rasporedili po raznim jedinicama. Mene su kao šefa šifrarske sekcije rasporedili u štab 4. armije, odakle sam 1946. godine premeštena u Udbu. Moj rad je ostao isti, samo se sadržaj depeša izmenio. Još je mnogo prošlo neprospavanih noći. Bilo je još neprijatelja, on se pojavio u novoj formi a naš rad je morao i dalje ostati u strogoj tajnosti.

Stefka Kolar

RADIO-TELEGRAFSKA ŠKOLA GLAVNOG ŠTABA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE SLOVENIJE

Odmah po upadu fašističkih zveri na teritoriju naše zemlje, posle poziva KPJ na ustanak, pošto se formirao oslobodilački front Osvobodilna fronta (OF), nastala je potreba za čvršćim povezivanjem od okupatora rasparčane Slovenije, kao i za uspostavljanjem međusobnih veza ustaničkih jedinica, koje su se formirale u raznim delovima Slovenije i za njihovim povezivanjem sa partijskim rukovodstvima.

Potreba za sigurnom vezom koja će spajati italijanski, nemački i mađarski okupirani deo Slovenije nastala je od početka oružanog ustanka, od pucnja prve puške. Jedina veza koja je mogla da savlada sva neprijateljska rasparčavanja, granične linije, žičane prepreke, minska polja, koja bi bila u stanju da prkosi svim zamkama fašističkih krvnika, bila je radio-veza. Te činjenice je rukovodstvo OF bilo svesno na početku, ali se zamisao nije mogla odmah ostvariti, jer nije bilo radio-stanica, a još manje sposobnih radio-telegrafista. Bez odlaganja i praznog razmišljanja pristupilo se radu, izgradnji sredstava i školovanju kadrova, koji će energično, kao element jedinistvene organizacije stupiti u borbu, uspostaviti vezu i požrtvovano je održavati.

Ta nužda predstavljala je pokretačku snagu. Već u avgustu 1941. godine, počeli smo izgrađivati radio-stanice i obučavati minimalan broj radio-telegrafista. Prvi kurs je formiran u Ljubljani, gde nam se, mada u kraju najveće koncentracije neprijateljskih jedinica, činilo đa ima najviše izgleda za izvršenje zadatka. Na tim zadacima, koje je postavio sekretar KP Slovenije Tone Tomšič, radili su Milko Goršič, ing. Miloš Brelih, irtg. Luznar i Alfonz Kukovec Uroš. Paralelno sa obukom radio-telegrafista, radio-tehničari su počeli sa skupljanjem neophodnog materijala i organizovanjem rada na izradi radio-stanica za potrebe partizana.

Radio-stanice su trebale biti prilagođene tadašnjim uslovima borbe i potrebi za konspiracijom na obaveštajnim tačkama i punktovima za vezu. Bili smo svesni da se samo zajedničkim radom mogu ispuniti zadaci koje smo preuzeli i svi smo sa ljubavlju i požrtvovanjem pristupili poslu.

Prvi kurs je počeo sa radom negde krajem avgusta 1941. godine. Da bi obezbedili njegov opstanak, morali smo se neprekidno boriti za prostorije i najminimalnija sredstva za nastavu.

Poseban problem je bio kako doći do stručnjaka, kojih je u zaostaloj bivšoj Jugoslaviji bilo malo? Još veći problem je bio što među njima nije bilo dovoljno politički pouzdanih koji bi se hteli primiti tako opasnih zadataka. Svi ti problemi, i mnogobrojni drugi, savladani su požrtvovanjem malobrojnih drugova, koji su bili upućeni na međusobnu saradnju po svim pitanjima, a d» pri tome nisu kršili stroga pravila konspiracije, bez koje se nije moglo računati na uspeh. Na prvom kursu bilo je pet mladih aktivistkinja OF. Nastava na njemu je bila jako

Crimitivna i imala je za cilj samo da priuči. Svodila se na prijem Morzeove azuke. U neprekidnom rvanju sa primitivnim zujalicama, tasterima i slušalicama osposobljavanje je išlo veoma sporo. Izučavana su najnužnija radio-saobraćajna pravila i skraćenice telegrafskog ku-koda, osnove elektro i radiotehnike sve u meri koliko se to mo^lo bez sredstava za praktično vežbanje. O nekom praktičnom radu na radio-stanicama ili njihovom izučavanju, u tadašnjim uslovima nije moglo biti ni govora. Da bi se u takvim uslovima steklo znanje za rukovanje sa radio-stanicom i obavljanje radio-saobraćaja, bilo je neophodno uložiti veoma mnogo truda i zalaganja.

Okupator, koji je od domaćih izdajnika bio upozoren na naš rad, počeo je osmatrati i pratiti naša kretanja i okupljanje pojedinih grupa. Posebne poteškoće zbog čujnosti zujalice, smo imali prilikom vežbi prijema na sluh Morzeovih znakova. Nastavu smo održavali u različitim privatnim stanovima, koje smo zbog raznih poteškoća kao i zbog okupatira koji nam je stalno bio za petama, menjali skoro svakog dana. Učili smo u parku Tivoli, nastavili u podrumima i

potkrovljima različitih zgrada, čak smo radili na Tehničkom fakultetu u centru Ljubljane, kao i na periferiji grada. Nastava je zbog neprekidnih smetnji i traganja okupatora za nama, mnogo trpela. Traženje prostorija uzimalo je mnogo vremena, tako da nam je za nastavu najčešće ostao jedan ili naviše dva časa dnevno čak je i to bilo neredovno.

Pošto su slušaoci prvog kursa bile devojke koje su bile i aktivinstikinje OF, one su pored nastave na kursu bile angažovane i u drugim akcijama na terenu. U takvim uslovima se znanje jako sporo sticalo. U želji da nadoknadimo, iz raznoraznih razloga izgubljeno vreme, i ubrzamo nastavu, devojke su taster i zujalicu nosile kući, gde su mogle vežbati kucanje. Morali smo biti veoma oprezni zbog čujnosti zujalice, često ni vlasnik stana, u kojem smo se krili, nije znao svrhu našeg boravka kod njega.

Drugarice na prvom kursu nisu imale nikakva znanja iz elektrotehnike, što je otežalo razumevanje procesa u radio-stanicama. Iz tih razloga je početkom septembra 1941. godine, počeo kurs, kojeg je posećivalo šest studenata Elektrotehničkog fakulteta. Sada se posao bolje odvijao. Zbog sve raznovrsnijih mera neprijatelja narastale su i teškoće, koje smo morali savlađivati svakodnevno, pa je opasnost postajala sve veća.

Iz prvog kursa okupator je u različitim akcijama, uhapsio tri drugarice. Taj gubitak nas nije uplašio, već podstakao na veću budnost i zalaganje. Oba kursa je organizovao i vodio Uroš. Pod njegovim nadzorom su najsposobniji učesnici uvežbavali dodeljene grupe. Samo se na taj način moglo napredovati, jer su jednovremeno vežbale grupe u centru Ljubljane i najudaljenijim predgrađima. Tako razdvojene grupe ne bi mogao obučavati jedan čovek, a podela je bila neophodna i radi konspiracije.

Plodove našeg napornog i teškog rada mogli smo koristiti već zime 1941 /42 godine kada je prvi radio-telegrafist sa radio-stanicom, koju su sami izradili radio-tehničari, pripadnici OF, otišao u partizane na područje Gorenjske.

Jednovremeno sa uvežbavanjem naših radio-telegrafista radili su i radio-tehničari. Primopredajna radio-stanica koju su sami napravili proradila je kao plod požrtvovanog i neumornog rada. Na kratkim radio-talasima, radio-stanice »Osvobodilna fronta«, slušali su nas stanovnici Ljubljane a to je za ono vreme bila kruna naših uspeha. Stanica je bila napravljena kako je najbolje odgovaralo potrebama rada u okupiranoj Ljubljani, kontroliranoj mnogobrojnim patrolama okupatora. Za prenošenje smo koristili tašne, korpe za povrće i razna druga sredstva za kamufliranje, jer je okupator u nameri da pronađe našu radio-stanicu počeo koristiti najmoderniju elektronsku opremu kakva je tada postojala. Jedini način za izbegavanje otkrivanja bilo je stalno menjanje mesta emitiranja. Sve teškoće premeštanja i postavljanja radio-stanice savladavali smo jakom voljom, požrtvovanjem i hrabrošću. U tom raduje često dolazilo do kritičnih situacija, kakve čovek danas teško može zamisliti. Iz svih tih situacija spasavali smo radio-stanicu, uprkos nemoćnom besu neprijatelja koji nas je svuda tražio. Jednovremeno sa propagandnom stanicom, postavljali smo radio-stanice i na drutim mestima u okolini Ljubljane, sa zadatkom da se preko njih održavaju neopodne radio-veze. Okupator je u nameri da spreči naše radio-veze, primenjivao raličite mere: Ljubljanu je ogradio bodljikavom žicom, vršio masovna hapšenja, blokirao pojedine kvartove. Sve to nije moglo sprečiti naše emisije i naš rad, mada je u ruke neprijatelja palo dosta naših drugova.

Kasnije su kursevi preseljeni u okolinu Ljubljane, gde je bilo više slobode, gde se moglo slobodnije disati, kada je Lubljana već bila ograđena žičanim preprekama. Težište rada se moralo preneti preko blokade, izvan gradskog područja. Još u toku zime 41/42 godine poslata je druga radio-stanica za rad telegrafijom, jedinicama na području Štajerske. U proleće i leto 1942. godine produženo je sa slanjem radio-stanica, sa njima i tehničara i radio-telegrafista, koji su se stavljali na raspoloženje partizanskim odredima na području Gorenjske, Štajerske i Dolenjske.

Obučavanje radio-telegrafista je nastavljeno. Gradile su se i neophodne radio-stanice, uprkos neprijateljskim pretraživanjima i racijama. Ipak ceo taj rad nije došao do pravog izražaja - nedostajale su ukupne organizacijske mere. Posebno su nedostajali stručnjaci. Postepeno, kao što su se izgrađivali kadrovi starešina u toku same borbe, tako su nastajali i naši radio-stručnjaci i uspostavljajući radio-vezu u veoma složenim uslovima NOB-e. Tek kad je došlo do spoja organizatorskog i stručno-tehničkog znanja, radio je postao ono što je trebao biti već u samom početku - najvažnije sredstvo održavanja veze sa našim odredima, u borbi protiv mrskog neprijatelja. Uprkos početnih neuspeha u realizaciji veza sa terenom mi nismo odustali. Naprotiv neumorno smo radili dalje. Na to smo bili i prisiljeni jer su naše ustaničke jedinice postajale sve veće i veće. Iz odreda su nastajale brigade, a sa njima su bile nophodne veze, radi zajedničkih vojnih akcija. Radio-veza je postala nužan preduslov za uspešno operativno rukovođenje. Radi ispunjenja, tih naraslih obaveza, bilo je nužno početi sa kursevima na oslobođenoj teritoriji.

Počela je nastava-učenje-školovanje u slobodnim šumama. U njima smo imali slobodu, ali su nam tehnička sredstva bila skromna. Dobro se sećam rađio-telegrafskog kursa u selu Radinama blizu Črnomelja. Na mekoj mahovini, ispod starog grabovog drveta sedeli su kursisti a nastavnici su za katedru koristili stari truli panj. Logorovali smo u dva šatora ali je to bila veoma bogata škola, imala je i svoju radio-stanicu, zaplenjenu u borbama kod Jelenovog žleba. Zujalica na baterije, taster i dva para slušalica tada su nam izgleda zastarelo i primitivno. Bilo je šest slušalaca, sa jednim instruktorom za prijem na sluh i političku nastavu. Škola nije dugo ostala na otvorenom prostoru. Kada smo saznali daje kapitulirala Italija, nastava je prekinuta. Formirana je redovna radio-telegrafska škola, kojoj su pripojeni svi sluSàoci radio-telegrafskog kursa. Sa novom školom počinju novi, redovni, sistematski rad i organizacija. Uopšte za našu istoriju, posle kapitulacije Italije dolazi novi period sa naoružanjem zaplenjenim u većim količinama, narastanjem brigada u divizije i korpuse i dolaskom do materijala za radio-veze. Oprema koju smo zaplenili, nije baš bila pogodna za naše uslove, ali smo je uspešno iskorištavali. Tada su uspostavljene radio-veze između svih većih vojnih jedinica. Radi zadovoljenja potreba za radio-telegrafistima, Odeljenje za vezu Glavnog štaba NOV Slovenije, formiralo je stalnu radio-telegrafsku školu, koja je počela sa redovnom nastavom 29. septembra 1943. godine. Nekoliko dana kasnije, školi je priključen kurs za radio-tehničare. Rukovodilac kursa bio je poručnik Švajger, tehnički rukovodilac kursa Stane Vrščaj. Da bi taj kurs mogao početi sa radom bilo je neophodno savladati mnogobrojne prepreke i poteškoće. Prikupljali smo »zaostavštinu« od Italijana, koju smo pregledali i razvrstavali prema tome za što smo smatrali, da bi mogla koristiti. To nam je oduzelo mnogo vremena, a na kraju smo ustanovili da nam u toj gomili ipak nedostaju najvažniji delovi. t

Istovremeno sa radio-telegrafskom školom počela je sa radom i radio-radionica, čiji je rukovodilac bio ing. Gruden. Saradnja između škole i radionice pokazala se veoma korisnom, jer smo sada lakše dolazili do pojedinih tehničkih pomagala koja su bila od presudne važnosti za postizanje uspeha u školi.

Prvi kurs radio-telegrafske škole Glavnog štaba bio je smešten u zgradi osnovne škole u Ćrmošnicama. U selu su se nalazile napuštene kuće tako zvanih kočevskih Nemaca, koji su se tu nastanili još pre rata. Te kuće su nam bile utočišta. U selu je bilo i nekoliko slovenačkih porodica, koje su se odnekud nastanile u napuštenim kućama. Zgrade su uglavnom bile u žalosnom stanju. Svuda su se mogli videti tragovi vatre i nedavnog boravka vojnika raznih pripadnosti. Za naše potrebe selo je odgovaralo u celini, zbog toga se u njega i smestila radio-telegrafska škola. U početku je u školi bilo 22 slušaoca, koji su radili sa jednom zujalicom, neophodnim tasterom i zvučnikom. Posle »idile« koja je trajala, čak, nedelju dana, morali smo se seliti u pola kilometra udaljenu Srednju vas, jer se u zgrade u Črmošnjicama, uselila partizanska bolnica. U selu smo našli jednu, skoro novoizgrađenu kuću, koja je sasvim odgovarala našim potrebama, i od-

mah je produžena nastava. Nastavnici i rukovodioci škole su bili: Tone Švajger, politički komesar Franc Prosenec Ice i Alfonz Kukovec-Uroš. Izučavali smo prijem na sluh i najnužnija radio-saobračajna pravila, elektro i radio-tehniku i političku nastavu. Radni danje izgledao ovako: ustajanje u 05,30 časova, fiskultura i čitanje dnevne zapovesti do 06,30, zatim doručak, iza toga nastava od 07,00 do 12,00 časova, u 12.00 ručak, zatim odmor do 14,00 časova, od 14,00 do 18,00 opet nastava ili učenje, nakon toga smo večerali, posle toga smo imali slobodno vreme, a od 21,00 odlazili smo na spavanje.

Naša škola, moglo bi se reći, počela je rad bez sredstava i bez nastavnih pomagala. Sve što je nedostajalo trebalo je nadoknaditi većim zalaganjem i snalažljivošću. Prvi radio-telegrafski kurs uspešno je završilo 12 slušalaca, koji su u većini uspešno obavljali poslove za koje su se spremali. Nastavna sredstva: zujalice, slušalice, baterije, razne alate i druge pribore smo skupljali iz fašističke zaostavštine. Za elektro i radio-tehniku jedino nastavno pomagalo bilo je sećanje nastavnika. Tada smo bili bez knjiga, bez zabeležaka i bilo kakvih pisanih materijala koji bi nam mogli pomoći. Sve smo počinjali od nule. Iskustva koja smo postepeno dobijali, uz rešavanje pojedinih problema, predstavljala su privremenu osnovu iz koje smo crpili gradivo za buduće skripte i udžbenike. Potrebna pomagala smo postepeno prikupljali, usavršavali metode i stvarali osnove za bolju nastavu u budućnosti. Kao što je već rečeno, nastavna sredstva su bila veoma skromna, imali smo jedne slušalice, jednu zujalicu i nekoliko tastera. Elektro i radio-tehnika se zbog nedostatka tehničkih sredstava izučavala samo teoretski. Od alata, sastavnih delova ili radio-aparata nismo imali ništa. Svuda smo skupljali delove, ali sa pravim radom nismo mogli početi odmah, zbog nedostatka električne energije. Zbog sve veće potrebe za radio-mehaničarima, u jednoj uvali u blizini Ćrmošnjica je počeo kurs za radio-mehaničare. U toj lepoj, uskoj dolini teče bistar potočić, koji je nekad pokretao mlinove. Sada su mlinovi bili napušteni. U najveći mlin uselio se kurs radio-mehaničara.

Električna energija je nedostajala radio-mehaničarima još više nego nama radistima. Da bi taj problem rešili, počeli smo zajedničkim snagama graditi hidroelektranu. U tu svrhu smo iskoristili turbinu nađenu, u dosta dobrom stanju, u jednoj strugari među mlinovima. Uložili smo mnogo truda da pronađemo neophodni meterijal potreban za montažu. Naročito je teško bilo doći do električnog materijala. Sav taj materijal smo komad po komad donosili na mesto montaže.

Pošto su kursevi bili međusobno udaljeni, uspostavili smo telefonsku vezu. Prikupljanje materijala i puštanje u rad elektroagregata oduzelo nam je mnogo skupocenog vremena. Polako, sa puno zalaganja i ljubavi, uspeli smo da nam, već, u ranim jesenjim večerima, po sobama gori električno svetio. Dok se na radio-telegrafskom kursu, uprkos preprekama i nedostatku nastavnih pomagala, nastava odvijala redovno, razni pripremni radovi, na kursu radio-mehaničara su, onemogućili redovnu nastavu. Na tom kursu, kojim je rukovodio Stane Vrščaj, bilo je 14 drugova.

Nemačke horde su 21. oktobra 1943. godine, prodrle na našu slobodnu teritoriju. Kao verni pratioci uz njih su kao sluge išli domaći izdajnici. Obaveštenje o napadu, doneo nam je kurir na biciklu. Saopštio nam je, da su Nemci već u Semiču, gde se bore sa našim jedinicama koje brane slobodnu teritoriju. U odbrani je bila angažovana Oficirska škola Glavnog štaba NOV in POS, koja se tada nalazila u Semiču.

Naš zadatak je bio da, što je moguće bolje, sakrijemo naša skromna, sa toliko muka prikupljena sredstva. Kada smo to uradili, povukli smo se u obližnju šumu gde smo čekali dalja naređenja. U toku noći, smo zajedno sa bolnicom, krenuli u pravcu Toplog vrha, zatim dalje do Gričica, gdje smo ostali do sledećeg dana, a tu smo i upoznati sa tokom borbi koje su se vodile u blizini Semiča.

Prema Starom Taboru krenuli smo 23, oktobra 1943. godine, gde smo se zaustavili u šumama iznad Brezja. Na tom mestu smo se zadržali dva dana. Uspos-

tavili smo kurirsku vezu sa Oficirskom školom, koja se povukla sa položaja, na kojima je branila prilaze Semiču. U nemoćnom besu, posmatrali smo nemačko bombardovanje nevinog stanovništva sela Brezje. Primili smo naređenje da se odmah priključimo Oficirskoj školi, radi formiranja borbene jedinice, kojom će komandovati rukovodstvo škole. Duboko u šumama Kočevskog Roga, u Rampahi, grupe su se spojile da bi usiljenim maršem, pod zaštitom mraka prešli cestu između Starih Zaga i Občica, zatim smo se popeli na Novu Goru. Drum i železničku prugu, uspeli smo preći u blizini Rožnog Dola, tako da smo posle višednevnog napornog marševanja uspeli izmaći neprijateljskim izvidnicama i zaobići strateške tačke koje je neprijatelj zaposeo i čuvao sa tenkovima. Po prelasku druma na Gorjancima, u blizini Jugora, ulogorili smo se po udaljenim selima, koja su nas skrivala od neprijatelja.

U toku povlačenja, dok smo se odmarali po šumama, pokušali smo da produžimo sa nastavom. To su bila predavanja bez ikakvih pomagala, jer ih nismo poneli sobom. U toku marševanja veoma korisnim se pokazao radio-prijemnik na baterije, koji nam je predstavljao jedinu vezu sa spoljnim svetom. Čim bi se smestili po štagljevima, zagušljivim i jako siromašnim gornjanskim kolibama, nastojali smo organizovati nastavu. Tada smo radili u svakakvim, skoro nemogućim uslovima ali smo ipak u vreme tog najačeg pritiska neprijatelja u jesenjoj ofanzivi 1943 godine, uspevali sa nastavom.

Kada smo se vratili, ponovo smo izgubili mnogo vremena i truda da bi sve stavili na svoje mesto u našim učionicama i radionicama. Ispostavilo se da smo u velikom zaostatku. Radio-telegrafski kurs je lakše podneo izgubljeno vreme, dok radio-tehnički nije uspeo da ga nadoknadi. Za njih je vreme marševa bilo potpuno izgubljeno vreme. Nastava na radio-telegrafskom kursu je brzo došla na svoj uobičajeni kolosek.

Zbog novonastale vojno-političke situacije narasle su potrebe za radio-telegrafistima, radi čega se kurs morao ranije završiti. Sa kursa je otišlo 12 slušalaca, koji su sa uspehom završili školovanje 9. decembra 1943. godine. Većina je dobila raspored na postojeće radio-stanice. Nekoliko slušalaca koji su ostali, nastavili su sa uvežbavanjem na dvema italijanskim radio-stanicama koje smo imali. Istovremeno smo završili sa nastavom na radio-tehničkom kursu, koji nije bio uspešan, jer u datim uslovima slušaoci nisu ni prešli predviđeni nastavni program. Jedan deo tih slušalaca se vratio u svoje jedinice, a drugi su uključeni u drugi radio-telegrafski kurs, koji je počeo sa raaom 14. decembra 1943. godine. Radio-telegrafski kursevi su od toga dana pripadali vojnoj, kasnije nazvanoj Oficirskoj školi Glavnog štaba NOV in POS, koja nam je zbog nerazumevanja, naših čisto tehničkih poteškoća, ometala razvoj. To smo osetili odmah na početku, dobili smo zadatak da uvedemo električno osvetljenje za Oficirsku školu i morali smo obezbeđivati da to i funkcioniše, što je slušaocima oduzimalo mnogo vremena potrebnog za učenje.

Nastavnici na drugom kursu su se promenili utoliko, što je pored rukovođenja sa kursom, Uroš držao časove iz elektro i radio-tehnike kao i kucanje i prijem na sluh, dok je praktičan rad iz radio-tehnike sa rukovanjem na radio-stanicama preuzeo Stane Vrščaj. Nastava je počela u prostorijama gde se ranije nalazio kurs radio-tehničara, od kojeg smo koristili sav alat, raznu opremu i tehnička sredstva, što je popravilo uslove nastave, koji ipak još nisu zadovoljavali ni najelementarnije potrebe. Najveći nedostatak je bila radionica u kojoj bi slušaoci stekli elementarna praktična znanja u rukovanju sa radio-uređajima. Pristupili smo organizovanju radio-radionice. Posle mnogo napora ista je dovršena do kraja decembra. Radionicu smo i docnije dopunjavali alatom i opremom jer nismo bili zadovoljni nivoom tehničke nastave. Činilo nam se da previše teoretski objašnjavamo fizičke procese u radio-uređajima. Obojica instruktora bili su jako opterećeni, ne samo zbog držanja časova, nego i zbog izgradnje nastavnih pomagala, prikupljanja i izbora pogodnog materijala.

HRONIKA RADIOTELEGRAFSKE ŠKOLE GŠ SLOVENIJE U 1944. GODINI

Početkom 1944-te godine, Švabe, su nas svojim ispadom iz Novog Mesta, ponovo pokrenule, tako da smo za dva dana morali napustiti prostorije kursa, što je zbog skrivanja i ponovnog nameštanja opreme izazvalo višednevni zastoj. Odmah nakon tog događaja na kurs je došao Mitja (Brelih ing. Miloš), koji je preuzeo na sebe nastavu iz elektro i radio-tehnike. Taman smo normalizovali nastavu, kad smo (8. januara 1944) primili naređenje da se zajedno sa ostalim kursevima vojne škole iz Črmošnjice preselimo u Metliku. Uzalud smo prigovarali da tamo nećemo imati uslove za rad jer nema električne struje.

Na novoj lokaciji nije bilo uslova za pokretanje elektrodinama pomoću vode. Nastavu smo ograničili kratkim zimskim vidnim vremenom, jer u večernjim časovima uz sijalice, koje su jedva žmirkale, nije bilo moguće raditi. Odmah smo počeli tražiti potok koji bi nam pokretao elektrogenerator sopstvene elektrane. Na potoku Obrhu, koji je u Metlici koristio za pogon mlinova, nismo odmah uspeli, dok nam je za korišćenje udaljene reke Kupe bilo potrebno jako mnogo tehničke opreme, koju nismo imali. Pored drugih nevolja morali smo stalno biti spremni za borbu, zbog ustaša koji su vršili upade na naš teren. U takvoj situaciji alat se morao stalno nalaziti u sanducima, kako bi se mogao brzo evakuirati, tako da su na račun mera bojeva gotovosti slušaoci često ostajali bez praktičnog rada.

Posle mnogobrojnih intervencija na merodavnim mestima, radi poboljšanja uslova nastave koji su u Metlici bili krajnje nepovoljni, dobili smo odobrenje za preseljenje u Črnomelj. U Metlici, u stvari, nije ni organizovana prava nastava. Nastavnici su nešto vremena iskoristili za pisanje udžbenika, koji su, još dok su bili u rukopisu, služili kao osnova za teoretski deo nastave. Pisali smo udžbenike za prijem na sluh i kucanje, za elektro i radio-tehniku, za telefonsku službu i priručnik za radio-telegrafiste.

U Črnomelj smo se preselili zajedno sa "kursom za vezu i inžinjerijsko-tehničkim i tenkovskim kursem, koji su zajedno činili 2. grupu Oficirske škole Glavnog štaba NOV in POS. Starešina grupe je bio major Kavšek Slavko. Preseljenje je izvršeno 6. februara 1944. godine.

Smestili smo se u tri zgrade. Radio-telegrafski kurs se smestio u zgradu u kojoj se ranije nalazila neka železnička sekcija. U istoj zgradi nalazilie su se učionice i prostorije u kojima su spavali kursisti i nastavnici. Uspeli smo postaviti nastavu na neophodan nivo i pokušali smo da nadoknadimo sve što je bilo izgubljeno u Metliki. U tome, uprkos veoma napornom radu, nismo u celini uspeli, tako da je kurs završio, a da nije potpuno obrađena programom predviđena sadržina. Kurs koji je 14. decembra 1943. godine, počeo sa 17 slušalaca, završilo je 15 slušalaca, jer su dvojica još ranije isključena. Od toga je bilo 4 odličnih, 4 vrlo dobrih. Jedan od kursista je raspoređen u radio-radionicu gde se pokazao tehnički veoma sposoban, dok su ostali dobili raspored na razne radio-stanice. Dva slušaoca koji su trebali ostati kao nastavnici na kursu bili su premešteni u pilotsku školu.

Događaj koji vredi pomenuti je zasedanje SNOS-a (Slovenački narodnooloobodilački savet) koje je održano 19. februara 1944. godine. Slušaoci su imali propusnice, tako dasu tada primljene odluke, koje su imale ogroman značaj za dalji razvoj vlasti naroda, pažljivo pratili. Radi toga su, tada, sva predavanja iz političke nastave bila posvećena radu SNOS-a. Potrebe za potpunijom i gušćom radio-vezom tražile su više radio-telegrafista, zato su i kursevi bili sve brojniji, a potreba za instruktorima sve veća. Sa naraslim potebama za radio-telegranstima, povećavao se broj slušalaca upućenih na kurs. Zbog tog smo morali proširiti radionicu, nabaviti više alata i nastavnih pomagala. U 3. radio-telegrafskom kursu, koji je počeo sa radom 7. februara 1944. godine dok je još radio drugi kurs, došlo je 40 slušalaca, među njima i nekoliko drugarica. Odmah na početku se izdvojilo 12 slušalaca koji nisu mogli pratiti nastavu, dok je 6 upućeno u radio-radionicu, kako bi se usavršili u radio-tehnici. Kao dopuna programa na tom

kursu uvedeni su novi predmeti: matematika, kriptografija i horsko pevanje, koje je imalo za cilj da posle zamornog primanja Morzeovih znakova razonodi slušaoce. Sa novim predmetima broj nastavnih predmeta je narastao na 11, tako da smo morali uvesti 9 časova nastave svakodnevno, da bi se kurs mogao završiti u predviđenih 60 dana. Ipak, tim časovima nije bio kompletiran nastavni program, jer su nedostajali časovi za vežbanje kucanja na tasteru. Naročite poteškoće su nastale zbog nedostatka tastera, pa su se slušaoci morali sami snalaziti i u slobodnom vremenu vežbati kucanje na tasteru. Zbog tako nedovoljno organizovanog i neopremljenog učenja kucanje slušalaca na tasteru nije zadovoljavalo. Svakodnevno učenje od deset i više sati za kursiste je predstavljalo krajnji napor, koji su mogli izdržati samo oni sa visokom svešću i zdravljem. Još više napora su morali uložiti nastavnici. Bila su svega tri nastavnika koji su morali održavati sedam i više časova dnevno. Pored toga, nastavnik se morao pripremati za časove, pisati udžbenike, usavršavati nastavna sredstva i popunjavati radionicu noyim alatima. Povećanim naporima usavršili smo praktična vežbanja, tako da.smo postigli novi kvalitet nastave iz elektro i radio-tehnike. To osavremenjavanje postigli smo zahvaljujući, alatu, raznim sastavnim delovima i mernim instrumentima koje smo dobili u radio-radionici. Dotadašnjeg nastavnika za političku nastavu, Trobca zamenio je 18. marta 1944. godine kapetan Alfonz Kernc. U radio-radionicu premešten je Vrščaj Stane, 27. februara 1944., odakle je posle kratkog vremena došla drugarica Tom Jelka.

U nameri, da bar malo, rasteretimo nastavnike, i da bi lakše prešli obimni nastavni program, za nastavnika smo iskoristili slušaoca 1. radio-telegrafskog kursa, Igličar Ivana-Jurja, a 20. aprila se završio 3. radiotelegrafski kurs. Postignut je sledeći uspeh: 7 odličnih, 5 vrlo dobrih, 7 dobrih. Pre toga je počela nastava na 4. kursu, na kojem je došao 51 slušalac, ali je 18 izdvojeno odmah na početku. Još uvek smo imali velike poteškoće zbog nedostatka nastavnika. Opterećenje trojice nastavnika na dva tako brojna kursa, bilo je toliko, daje jedan od iscrpljenosti teško oboleo, te je rad spao na dvojicu. Dva najbolja slušaoca, koje smo poslali sa predhodnih kurseva u radio-radionicu, da se tamo usavrše, morali smo prevremeno pozvati na rad sa kursistima za predmete elektro i radio-tehnike. To su bili Lojze Čergan i Adolf Osterman. Iz 3. kursa smo za nastavnike iz predmeta prijem na sluh i kucanje, zadržali dvojicu koji su iz tog predmeta pokazali najbolji uspeh. Uspeli smo dobiti za nastavnike i dvojicu profesionalnih radio-telegrafista, p. poručnika Teodora Košira i Božidara Kramariča. Sa tako popunjenim nastavnim kadrom, i pored brojčano povećanih kurseva, poboljšali smo kvalitet nastave. Kriptogranju je na tom kursu preuzeo Janko Kostnafel, koji je za svoj predmet izradio i udžbenik.

Dan koji nam je ostao u nezaboravnoj uspomeni, bio je dan slobodnih izbora za narodnooslobodilačke odbore. Škola je bila angažovanajoš u toku pripreme za izbore. Svi slušaoci su imali zadatak da rade kao aktivisti među narodom. Zaista je škola u tom pogledu služila za primer u sredini gde smo se nalazili. Takav je zadatak dobila još na početku njenog formiranja. Sv#ko je osećao odgovornost za uspeh političkog rada među stanovnicima. U taj rad ugrađena je kulturna saradnja i učešće u raznim akcijama koje su se vodile, a kojima je škola učestvovala samostalno ili zajedno sa drugim ustanovama.

Svaki birač je dan, 10. april, zapamtio kao dan kada je prvi put slobodno izrazio svoju volju. Iako opkoljen od neprijatelja, narod je prvi put u svojoj istoriji, svojom slobodnom voljom izabrao narodnu vlast. Škola je u tim događajima učestvovala kompletna. Za člana narodnooslobodilačkog odbora, na tim prvim izborima, izabran je kapetan Alfonz Kukovec-Uroš, komandant škole.

Sa nastavom se nije više moglo nastaviti na stari način. Bila je neophodna reforma nastave. To je zahtevalo da angažiramo sve svoje sposobnosti, da se još više žrtvujemo, kako bi postepeno dostigli takav nivo nastave, koji bi zadovoljio naše stalno narastajuće potrebe.

Dana, 5. maja 1944. godine, bili smo napadnuti od aviona, I ranije smo primećivali avione koji su izviđali Ćrnomelj i okolinu, tako da nas taj napad nije

potpuno iznenadio. Veće iznenađenje sudoživeli ustaški krvnici, jer nisu postigli ono čemu su se nadali, i što im je bio cilj - da unište Glavni štab Slovenije. Verovatno je neko izdao mesto njegovog nalaženja, na svu sreću, štab se nekoliko dana pre napada preselio. U tročasovnom bombardovanju i mitraljiranju porušeno je nekoliko kuća, imali smo i jednog poginulog. Ustaške novine su sutradan posle napada, pisale o potpunom uništenju našeg Štaba.

Dana 14. maja 1944. godine, zbog napada okupatora i domaćih izdajnika u pravcu Teške vode, bili smo ceo dan u borbenoj gotovosti, ali se sve završilo bez našeg učešća u borbi.

Velika radost je zavladala 6. juna kad smo saznali za savezničko iskrcavanje u Normandiji. Celokupna slobodna teritorija je praznovala taj događaj kao znak da se približava dan konačnog obračuna sa fašističkim krvnicima i njihovim slugama. To smo proslavili i u školi.

Sa povećanjem jedinica, pojavili su se i novi zahtevi za uspostavom radio-veza, koje su za partizanski način ratovanja bile najpogodnije. Radio-stanice koje su izrađivale partizanske radio-radionice i stanice koje smo počeli dobijati od saveznika, omogućile su nam dosta brz razvoj tih veza. Neophodan broj radio-telegrafista je mogla osposobiti jedino naša škola. Iz malobrojnih i slabo naoružanih jedinica, koje su svoje akcije izvodile odvojeno i samostalno, a bile povezane samo kurirskim vezama, izrasle su brigade, divizije i korpusi, kojima je radio-veza, i to sigurna i neprekidna, postala preduslov za uspešno izvršavanje borbenih operacija.

Bila je široko razvijena i obaveštajna mreža, koja je takođe zahtevala razvijenu radio-vezu za uspešno funkcionisanje. Radio-veze su bile potrebne i sve većoj slobodnoj teritoriji radi savlađivanja neprijateljskih utvrđenih linija. Da bi ispunili rastuće potrebe, proširili smo školu i reorganizovali nastavu. Pored brojčanog porasta, neophodno je bilo poboljšati i kvalitet radio-telegrafista. Radio-saobraćaj nije vršen samo na veća rastojanja, nego se morala povećati i brzina u njegovom obavljanju. Većim brojem radio-veza povećale su se i međusobne smetnje, što je sve iziskivalo od radio-telegrafista opširnija i potpunija znanja. Na prvim kursevima smo jedino uspeli naučiti radio-telegrafiste prijemu na sluh i kucanju, što je koliko-toliko bilo dovoljno. Malobrojni pripravnici su se morali usavršavati u samoj praksi, pošto radio-saobraćaj na kursu nisu mogli naučiti, zbog nedostatka sredstava za praktičan rad. U brzom brojčanom porastu radio-veza i povećanju brzine obavljanja radio-saobraćaja to je postalo potpuno nemoguće, jer radio-telegrafista više nije imao vremena da vežba na radio-stanici. Takvo stanje nas je primoralo da praktičan rad na radio-stanicama uvrstimo u nastavni program kurseva.

Takav zahtev, je u postojećim uslovima, bilo jako teško ostvariti. Najkritičnije pitanje je uvek bilo, pitanje nastavnog kadra, jer nismo imali radista, još manje radio-tehničara, koji bi se mogli upotrebiti na tim zadacima.

Biti dobar radio-telegrafista znači imati sposobnosti za nastavnika. U tome smo imali loša iskustva, jer su malobrojni sposobni radio-telegrafisti imali suviše malo šireg razumevanja problema održavanja radio-saobraćaja. To se pokazalo, osim nekoliko izuzetaka i u praktičnom radu na radio-stanicama. Nije nam ostalo ništa drugo, nego, da sami školujemo nastavni kadar. Iz redova slušalaca angažovali smo one, za koje smo smatrali da imaju najviše sklonosti za takav posao. Još veće poteškoće smo imali kad su bili u pitanju radio-tehničari. Dok smo radio-telegrafistu za nekoliko meseci osposobljavlai da na osnovu dobijenih smernica drži nastavu, to sa radio-tehničarima nismo mogli postići, jer nam je za tako opširno gradivo, nedostajalo vremena. Našli smo kompromisno rešenje da slušaoce koji su bili najbolji, i koji su pokazali da imaju sposobnosti za, prenošenje svojih znanja na druge šaljemo u radioradionice, da se osposobe za praktičan rad, dok smo druge angažovali kao pomoćnike pri tehničkim predavanjima, gde su mogli naučiti na koji se način najbolje prenosi znanje na slušaoce. Tek sa odvajanjem praktičnih vežbi i teoretskih predavanja načinili smo korak

napred, i na taj način postigli nastavni cilj. Radi sticanja daljih znanja tih mladih nastavnika uveli smo produženo školovanje u večernjim časovima.

Na taj način smo uspeli savladati sve teškoće, koje su nam se u početku činile nesavladivim. Bez dovoljnog broja tastera nismo mogli uvežbati kucanje Morzeovih znakova, zato smo zaostali sa tim najvažnijim predmetom, tako da su slušaoci to morali učiti i uvežbavati u toku redovne nastave. Samo izuzetnim zalaganjem i vrednoćom slušaoci su mogli da savladaju i taj predmet - veštinu, koja zbog nedostatka tehničkih sredstava, nije mogla biti postignuta uz redovnu obuku. Nedostajale su nam i slušalice, što nije toliko uticalo na konačnu sposobnost u prijemu na sluh jer se nastava izvodila sa zujalicom i zvučnikom, ali bez njih nismo mogli organizovati vežbe u radio-saobraćaju. Nedostajale su nam i radio-stanice, na kojima bi slušaoci naučili rukovanje. Taj problem se pojavio čim se broj apsolvenata za rad na radio-stanicama toliko povećao, da se uz neprekidno povećanje intenziteta primopredaje radiograma nisu mogli raspoređivati novi, jer bi to ometalo normalan rad i radio-vezu. Praktičan rad na radio-stanicama, kao predmet nismo mogli organizovati, jer su nam za to bili potrebni tasteri, slušalice ili posebne radio-stanice za organizovanje školskih radio mreža. I učenje prijema na sluh nije imalo dobre osnove. Nastavu smo počeli sa jednom, a postepeno se broj tih naših zujalica napajanih pomoću baterija, povećavao. Pošto su nam se baterije istrošile, i nismo mogli nabaviti nove, izgradilie su nam radionice Glavnog štaba zujalice koje su se napajala naizmeničnom strujom. Naša školska radionica, koja bi po zamisli trebala izraditi sva takva nastavna pomagala, još nije bila sposobna za takve zadatke jer se tek formirala. Nismo imali ništa, ni radio-tehničara, ni alata, ni potrebnog materijala. Ulagali smo samo ogromne napore jer je sve trebalo napraviti iz ničega. Skupljali smo razne mašine, alate, instrumente za merenje itd. Posao je otežavalo nerazumevanje merodavnih štabova za naše tehničke potrebe, pri unapređenju metodike nastave, koja je za nas predstavljala osnovni preduslov za postizanje zadovoljavajućeg uspeha. Jedino upornim insistiranjem na primeni iskustava koje smo stekli u praksi, uspeli smo osavremeniti nastavne metode, i izvršiti zadatke onako kako je to od nas zahtevala situacija. Teško nam je padao nedostatak udžbenika, naročito za elektro i radio-tehniku, jer nismo imali nikakvih pisanih materijala na osnovu kojih bi se mogli orijentisati. Jedino na osnovu zapamćenih znanja pojedinaca napravljeni su prvi udžbenici, koje smo kasnije dopunjavali podacima do kojih smo dolazili preko malobrojne stručne literature. Sasvim je razumljivo što je takav rad bio spor i krajnje mukotrpan, ali je više-manje mogao zadovoljiti kad je u pitanju bila elektrotehnika, za koju smo postepeno pribavili i stručnu literaturu.

Mnogo je teže bilo za radio-tehniku, ma da su se ti sadržaji na nastavi obrađivali dosta uopšteno, samo onoliko, koliko je bilo neophodno za radio-telegrafistu, Sama materija se sagledavala prema osobnim potrebama. Baš za ta specijalistička znanja su nam udžbenici bili najpotrebniji, kao i stručna literatura koju na početku uopšte nismo imali. Tek kasnije smo ponfegde pronašli neku stručnu raspravu, iz koje smo vršili izbor gradiva za naše udžbenike, koje smo od kursa do kursa sve više dopunjavali, sve dok nisu dobili potrebnu širinu i kompletnost, koja nam je omogućila da nastavu podignemo na potreban nivo. Iste ili slične probleme imali smo i sa udžbenicima za ostale predmete. No i te i slične teškoće smo savlađivali samoincijativom i povećanim zalaganjem.

Kao što su nam nedostajale teoretske osnove, tako nismo imali ni nastavnih pomagala. Posebno su za nastavu iz elektro i radio-tehnike bila neophodna nastavna sredstva, jer slušaocima sa oskudnim predznanjima, očigledno prikazivanje fizičkih procesa u radio-uređajima je jedini način za razumevanje tako apstraktne materije. I po tim pitanjima, mada sporo, ipak smo krenuli, i to pravim putem.

U radionici smo počeli izrađivati nastavna pomagala Pošto su prostorije za nastavu bile suviše male, počeli smo sa uređivanjem novih. Bili su nam potrebni stolovi, klupe, električne instalacije i instalacije za ozvučenje. Sve smo to poste-

peno izgradili, može se reći iz ničega. Da su za obrazovanje radio-telegrafista potrebni neki najminimalniji tehnički uslovi, daje za uspešnu nastavu sa njima potrebno imati tehnička pomagala, nastavna sredstva, da je to tehnički smer nastave, koji se bitno razlikuje od nastave u oficirskoj školi, za takve probleme nismo nigde naišli na dovoljno razumevanja. Naše potrebe su se uvek raspravljale sa nivoa potreba ostalih kurseva, koji su se nalazili u sastavu Oficirske škole, tako da smo uvek morali otklanjati nove prepreke, i to sami.

Da bi savladali novonastale teškoće, već smo kod 4. kursa pristupili postepenoj reorganizaciji nastave. U radionicu je došao radiotehničar Košir Ludvik. Radionica je, bar delimično, počela sa radom, tako da smo poboljšali praktični rad i radio-tehničku nastavu. Pristupili smo uvežbavanju u malim grupama, od četiri do šest slušalaca pod zajedničkom kontrolom nastavnika. Postignut je izuzetno dobar uspeh, posle čega smo za praktične vežbe na tehnici, predvideli stalni pomoćnonastavni kadar, koji je trebao voditi grupe, što je trebalo da obezbedi ta preko potrebna praktična znanja. U tom naporu smo bili osetno ograničeni zbog nedostatka alata. Dok smo sa prijemom na sluh dosta uspeli, kucanje tasterom Morzeovih znakova je ostalo otvoreno pitanje.

Pomoću kadra koji smo sami školovali, 4-ti kurs smo pred završetak, podelili na tri grupe, u kojima smo nastavu prilagodili znanjima i sposobnostima. Tom individualnom metodom smo iznenađujuće dobro uspeli, tako da smo ga trajno primenjivali i u narednim kursevima. Rad u brojčano manjim nastavnim grupama, doprineo je znatnom poboljšanju uspeha u nastavi. U toku rada kursa dešavale su se razne promene. Dotadašnji komandant Slavko Kavšek, je, po povratku sa bolovanja, 7. jula 1944. godine, premešten za načelnika odeljenja za vezu Glavnog štaba Slovenije. Rukovođenje školom je preuzeo major Elsner, starešina tenkovskog kursa. Dužnost komesara je pored svojih nastavničkih dužnosti, obavljao kapetan Uroš. Kurs za vezu, koji se dotada nalazio u sastavu 2. grupe Oficirske škole, bio je premešten u sastav 1. grupe, radi čega nije mogao sarađivati sa radio-telegrafskim kursem, što je predstavljalo osnovnu nastavu za budućeg oficira za veze. Sva dokazivanja i urgencije u tom pravcu nisu dale uspeha. Pošto su prostorije zbog stalnog povećanja broja slušalaca postale suviše malene, zauzeli smo i prostorije gde se ranije nalazio kurs za vezu, čime smo stvorili nove mogućnosti za unapređenje nastave.

U takvim uslovima je 19. juna 1944. godine završio 4. radiotelegrafski kurs. Postignuti su sledeći rezultati: 2 odlična, 19 vrlo dobrih i 12 dobrih. Očekivali smo bolji uspeh.

Bilo je raznih poteškoća koje su uticale na uspeh. Analizirali smo sve i odlučili se za postepeno uvođenje reforme, za koju smo morali stvarati preduslove, korak po korak. Uspeli smo, nije nas izneverila partizanska snalažljivost, za sve kritične probleme smo našli rešenja. U bržem razvoju mnogo su nas ometali neprijateljski napadi na slobodnu teritoriju, jer se u takvim prilikama škola odmah pretvarala u borbenu jedinicu, bataljon, i kao takva izvršavala borbene zadatke. U takvim situacijama najveću poteškoću predstavljala nam je evakuacija radionice. Morali smo pospremiti i sakriti sve naprave, alat i materijal, koji je naša škola vremenom sakupila, što nije bilo jednostavno zbog osetljivosti raznih radio-uređaja, instrumenata, elektronki i si. Treba napomenuti da je vreme za takve evakuacije bilo veoma kratko, ipak ni u jednoj prilici, nije došlo do gubitaka za nas tako dragocenog i vrednog materijala.

Dana 28. juna 1944. godine, počeo je rad kursa na kome je bilo 94 slušalaca, od čega je bilo 20 drugarica. Posle izdvajanja onih koje smo ocenili da ne mogu uspešno da savladaju gradivo i onih koji iz nekih drugih razloga nisu odgovarali kriterijumima, razdelili smo slušaoce u dva paralelna razreda: razred a u kojem je bilo 35 slušalaca i razred b sa 33 slušaoca, tako smo nastavu održavali po razredima. Zbog, još uvek prevelikog broja slušalaca u jednom razredu, iz 4-tog radio-telegrafskog kursa zadržali smo dva najsposobnija: učesnika Janeza Lužara i Petra Perčiča, koji su nam bili neophodni kao pomoćnici pri organizaciji praktičnog rada na tehnici.

Od ranije smo naslućivali događaje, koji su počeli da se odvijaju od 11. jula 1944. godine, kada je neprijatelj hteo porobiti Belu krajinu. Koncentisao je velike snage, i sa raznih strana usmerio napade na sektor Metlike. Najpre je školi naređeno da bude u stanju pripravnosti, a zatim da krene u pravcu Metlike. Vratili smo se još iste noći, da po naređenju zauzmemo položaje pored Kupe u blizini Vinice, kako bi odbranili navedeni sektor. U toku 16. jula neprijatelj je uspeo da prodre u Metliku, gde se držao samo pola sata. Pod pritiskom udruženih naših, srpskih i hrvatskih brigada morao se povući. Pustoš i razbojništva su se videli svuda. Škola je nastavila sa nastavom 17. jula 1944. a istog dana se vratio i deo koji je sa materijalom otišao na Tanču goru.

Našim borcima za slobodu u borbama kod Metlike, srpskim i hrvatskim brigadama, Bela krajina je priredila dana 18. jula 1944. godine veličanstven doček i bratski ih počastila. Ta svečanost je bila prava manifestacija bratstva i jedinstva, skovanog u zajedničkoj borbi sa zajednički prolivenom krvlju za od branu naroda na slobodnoj teritoriji. Svesni smo bili tog istorijskog trenutka, u kojem neprijatelj nije uspeo u svojim paklenim planovima, sejanja neprijateljstva i razdora među našim narodima. Učinili smo sve što smo mogli, da ta zajednička borba posluži za još bolje učvršćenje tih saznanja, kako bi i na taj način ojačali temelje bratstva i jedinstva naših naroda.

Poboljšanje i proširenje nastave postepeno se realizovalo. Tome je dosta doprinelo i to što smo iz baze u Bariju dobili 30 kom. tastera i isto toliko slušalica,
6 malih radio-telegrafskih radio-stanica, neophodnu količinu žice, 3 zujalice, 1 merni instrument i još neke druge sitnice, tako da smo mogli pristupiti montaži učionice za prijem na sluh i kucanje. Partizanska radionica za finu mehaniku izradila je 50 komada tastera, koji su bili namenjeni individualnom vežbanju kucanja. Postepeno su stvoreni neophodni uslovi za viši stručni nivo nastave. Pre svega, obezbedili smo redovno vežbanje kucanja i obavljanje radio saobraćaja.

U maju i junu raspisano je takmičenje pod nazivom »takmičenje pobede«, koje smo iskoristili za poboljšanje uspeha i unapređenje nastave. Sproveli smo akciju za otklanjanje nedostataka, poboljšanje efikasnosti učenja, za izgradnju što sposobnijih stručnjaka, za razvijanje inicijative i borbenog duha. Mada u veoma teškim uslovima uspeli smo izvršiti primljene zadatke, bez obzira što se broj slušalaca povećao sa 20 na 80. Stvorili smo nastavnički kadar od 7 nastavnika koji su znatno doprineli unapređenju nastave. Izdali smo udžbenik za prijem na sluh i kucanje, udžbenik kriptografije, dovršena su skripta iz elektro i radio-tehnike, izdali smo časopis »Zveznik (vezist) itd. Tim uspesima smo daleko nadmašili rad u ranijem periodu.

Paralelno sa stručnom i vojničkom obukom išle su značajne političke aktivnosti. Povećao se broj politčkih sastanaka, kako teoretskih tako i organizacionih. U svakoj prilici smo se angažovali u radu među stanovništvom, na kulturnim priredbama, na izborima, sastancima itd. Izdavali smo p«litčko-informativni list »Politički kurir«, sami slušaoci su izdavali list »Novi kadar« (Novi kadrovi), izrađivali smo zidne novine i drugo. I radio-radionica je pokazala svoje udarništvo u tom takmičenju. Shvatili su daje naše ciljeve moguće postići jedino širim uvođenjem praktičnog rada, koji treba da predstavlja osnovu tehničkog obrazovanja radio-telegrafista, a da istovremeno omogući nastavu budućim radiotehničarima i stvara povoljnije uslove za postizanje potrebnih znanja. Izborili su se za nešto alata i potrebnih instrumenata, za jedan tonski oscilator i nekoliko radio-stanica za obuku. Radionica je i sama izradila nekoliko nastavnih pomagala kao što su: model generatora istosmerne struje, maketu za prikaz magnetnog polja provodnika, reakcijski radio-prijemnik, 3 zujalice za nastavu iz prijema na sluh, predajnik neprigušenih oscilacija itd. Ta materijalna baza je predstavljala osnovu za početak rada večernjeg kursa za usavršavanje nastavnika iz elektro i radio-tehnike. Dužni smo izraziti i zahvalnost Sovjetskoj vojnoj misiji pri Glavnom štabu Slovenije. Naročito nam je kapetan Lihov davao korisne savete, koji su nam dosta pomogli.

Dana 20. augusta 1944. godine naša škola je priredila prvo sportsko takmičenje na slobodnoj teritoriji Slovenije, možda i na celoj teritoriji Jugoslavije, u okviru nedelje Crvenog krsta. Takmičilo se iz: gađanja na 150 metara, bacanja bombe, trčanja na 50 metara, 100 metara, 1500 m, plivanja na 50 i 100 m. Učesnika na tom takmičenju je bilo jako mnogo. Ukupno se takmičilo 116 drugova i drugarica iz svih jedinica koje su se nalazile u blizini. Naš kurs je osvojio dva prva mesta i to: u trčanju na 1500 metara i bacanju bombe. U trčanju na 100 m osvojili smo drugo mesto. Neposredno posle sportske priredbe, odselio se tenkovski kurs, koji se nalazio u našoj 2. grupi Škole.

U Černomlju je ostao samo radio-tehnički i radio-telegrafski kurs. Sa tenkovskim kursem je otišao i komandant major Elsner. Posle toga je školu privremeno vodio kapetan Uroš. Istovremeno je dobio premeštaj i nastavnik iz kriptografije Janko Kostanpfel, koji je otišao za načelnika kriptografskog odeljenja Glavnog štaba Slovenije. Njegov predmet preuzeo je poručnik Duhovnik.

U takvim, povoljnijim uslovima, počeo je 1. septembra 1944. godine, 6. a i b kurs radio-telegrafista. Starešina 6/a razreda bio je Jože Vodopivec, a 6/b razreda potporučnik Košir. Kursiste smo polako uvodili u proširen program nastave, za koji je određeno 90 nastavnih dana. Na kurs su došli 22 druga i 18 drugarica. Skoro svi su bili omladinci iz civilnih ustanova na slobodnoj teritoriji. Tako je radio-telegrafska škola imala četiri razreda, 5/a i 5/b, zatim 6/a i 6/b sa redovnom nastavom i večernji kurs za nastavnike, koji je vodio poručnik Pavle Tepina. On je došao posle odlaska Brelih Miloša-Mitje na dužnost načelnika Odeljenja za veze Glavnog štaba Slovenije.

Dana 28. augusta 1944. godine, ustaše su prodrle preko Kupe u blizini Vinice, do sela Zastave, udaljenog oko 2 km od Črnomelja, odakle su ih naše jedinice primorale na povlačenje. I mi smo kao Školski bataljon, u sadejstvu sa Belokorajinskim odredom, učestvovali u borbi i tako sprečfli njihovo nastupanje. Borbe su trajale kratko, tako da su se slušaoci već sledećeg dana vratili nastavi.

Pošto smo radio-stanice, koje smo već davno tražili, dobili tek kada je 6. kurs već završio sa radom, morali smo ih zadržati radi praktičnog rada na tim stanicama, da bi se bar delimično osposobili za radio-saobraćaj. Kao posledica takvog proširenja posla, ponovo se pojavio nedostatak nastavnika, što smo morali savladati našim povećanim radom, tako da redovna nastava nije trpela. Tako opterećenje nastavnika je trajalo sve do 20 septembra kada je završio sa radom 5. a kurs. Postigli su sledeći uspeh: 6 odličnih, 19 vrlo dobrih i 10 dobrih, što znači da je sa uspehom kurs završilo 35 slušalac. Sa navedenim kursem rukovodio je poručnik Ivan Igličar Jur. Sa tog kursa zadržali smo dva kandidata za pomoćnike nastavnika; Franca Košira i Vladimira Poberaja. Time smo malo rasteretili nastavnike.

Dana 28. novembra 1944. godine, sa radom je završio 5 b razred, čiji je starešina bio Božidar Kramarič. Sa uspehom je završilo 23 slušaoca,, od toga: 2 sa odličnim, 7 sa vrlo dobrim a 14 sa dobrim uspehom, dok su dvojica dobili negativnu ocenu. Šest kursista, koji su zadocnili na početak kursa i koji nisu uspeli završiti program produžili su nastavu kao 5/c razred. Na ispite smo ih izveli 14. novembra 1944. godine. Oni su položili sa sledećim ocenama: 2 vrlo dobra, 4 dobra. Iz 5/b razreda za nastavnika smo zadržali Štefku Baloh, koja je na kurs došla sa zakašnjenjem od jednog meseca ali se pokazala izuzetno nadarena i marljiva, tako daje sve predmete položila sa odličnim uspehom. Najpre je radila kao pomoćnik nastavnika u tehničkoj nastavi. Ubrzo je sama držala predavanja i postizala zapažene uspehe.

Zbor aktivista Osvobodilne fronte 7. septembra 1944. godine, bio je izuzetan doživljaj koji smo pratili sa posebnom pažnjom. Delegati su na njemu govorili
0 iskustvima u stvaranju narodne vlasti. Ta izlaganja smo koristili,za političko izgrađivanje slušalaca. Na zboru su uručena i odlikovanja Sovjetskog saveza našim zaslužnim borcima i političkim radnicima.

Nedostatak radio-tehničara nas je primorao, da u sastav škole privučemo
1 kurs za radio-tehničare. Na početku je takva ideja izgledala suviše utopijska.

Sumnjalo se da se u tako kratkom roku može ovladati tako obimnim i složenim gradivom, pogotovo što kursisti nisu imali skoro nikakvih tehničkih predznanja. Taj problem smo rešili tako, što smo se ograničili samo na ona znanja koja smo smatrali zaista neophodnim. Ograničili smo se na tipove radio-stanica kojih je bilo najviše u našim jedinicama. Zatim smo za kandidate izabrali slušaoce radio-telegrafskog kursa, koji su pokazali najviše sklonosti prema tehnici. U nastavni program uvrstili smo dosta obimnu teoriju elektro i radio-tehnike, zatim i predmete koji su neophodni da bi se ta teorija mogla razumeti, kao matematika, fizika i tehnologija.* Najveći deo nastave se izvodio u radionici, u kojoj su slušaoci dobijali zadatke kod pojedinih radio-stanica, koje smo dobijali na opravku. Rad se odvijao po uputstvima i stručnim nadzorom radio-tehničara potporučnik Pavla Tepine, koji je upućivao slušaoce i u teoriju. Imali smo nameru da u relativno kratkom vremenu izgradimo samostalne radio-tehničare koji bi bili u stanju da održavaju radio-uređaje u našim jedinicama i na taj način rasteretimo radio-radionicu od otklanjanja onih kvarova koji se mogu otkloniti na licu mesta u jedinici. Prvi kurs radio-tehničara je počeo sa radom 1. septembra 1944. godine, sa tri slušaoca.

Kada je počelo drugo vojničko takmičenje, 1. oktobra 1944. godine radio-telegrafska i tehnička škola uzeli su u njemu aktivno učešće. Takmičio se i kurs za instruktore, kao i školska radionica. Mada škola posle završetka prvog takmičenja nije prestala sa udarničkim akcijama, ipak je raspis novog takmičenja podstakao nove inicijative i pomogao da nađemo snage da odklonimo neke nedostatke koji su nas sputavali u radu. Do 1. decembra 1944. godine kada je bilo zakazano takmičenje, mi smo postigli sledeće: izdali smo novi udžbenik za prijem na sluh i kucanje, I deo, čime je nastava iz tog predmeta postavljena na novu, bolju osnovu; pošto smo imali dovoljno tastera, ostvarili smo redovnu obuku iz kucanja, kao nešto što je najpotrebnije za svakog radio-telegrafistu; usvojili smo jedinstvenu metodiku, prema postavkama iz udžbenika; predavanja iz političke nastave smo u većoj meri povezivali sa aktuelnim političkim zbivanjima i argumentovali istorijskim činjenicama; unapredili smo nastavu na kursu radio-tehničara dobijanjem pet novih radio-stanica, različitih tipova od 40 vati, nisko frekventnog pojačala i jednog univerzalnog instrumenta.

Teško je opisati oduševljenje koje se zavladalo, među nama i civilnim stanovništvom, kada smo saznali, 20. oktobra, da je Beograd slobodan. U spontanom slavlju koje je nastalo, svakoje dao oduška svojoj radosti pri saznaju daje konačno oslobođen glavni grad nove Federativne Jugoslavije. Kao prilikom prelaska Crvene armije na našu teritoriju, kada je izražena zahvalnost za pruženu pomoć ispred zgrade vojne misije SSSR-a u Črnomelju, i sada je priređen miting na kome su se redali govornici. Na tom mitingu prisustvovala je cela naša škola.

Radionica je tada uspela da osposobi jedan generator za punjenje akumulatora, sa kojim smo mogli puniti sve akumulatore za pogon naših radio-stanica. Izgrađen je 3+1 cevni super radio-prijemnik, jedna zujalica za pogon na naizmeničnu struju, opravljeno je nebrojeno školskih i drugih radio-stanica i naprava. Izradili smo novi nastavni plan za nastavu iz elektro i radio-tehnike na osnovu kojeg smo odmah pristupii pisanju udžbenika. Pored svog redovnog rada, slušaoci i nastavnici su se angažovali u svim političkim akcijama, koje su se vodile bilo u školi ili na terenu. Pisali smo udžbenike i neprekidno se stručno usavršavali.

Dana 4. oktobra počeo je sa radom 7. kurs radio-telegrafista sa ukupno 54 slušalaca, među njima je bilo svega 6 devojaka. Kurs je podeljen na7/a i 7/b razred. Na tom kursu smo već imali za svaki predmet udžbenike i znatnu količinu nastavnih pomagala.

Veoma nas je rastužila pogibija omiljenog komandanta Staneta Rozmana. Škola je učestvovala u komemoraciji i sahrani 8. novembra 1944. godine.

Naredbom od 2. novembra 1944. godine, u sastav naše škole ušao je Oficirrki tečaj za zvezo (Ofisirski kurs za vezu), što je imalo za cilj da budući oficiri ovadaju radio-telegrafskom veštinom i steknu potrebna tehnička znanja. Škola je

preimenovana u Školu za veze, a za njenog komandanta postavljen je Vekoslav Adamić. Kao starešina kursa za vezu postavljen je Ciril Rus i nastavnici Rado Taufer, poručnik Robert Kump i Adolf Jeraj.

Dana 15. novembra 1944. godine fašističke horde i domaći izdajnici su napali Belu krajinu. Naš školski bataljon je primio naređenje, da na Maverlenu, zajedno sa drugim jedinicama, zaposedne i održi položaje. Preko Dobliča se uveče premestio u Butoraj, a drugi dan na Maverlen, gde smo ostali na položajima tri dana, zatim smo se preko Črnomelja premestili na Uršna sela, zaposeli položaje kod Podlubna, Birčnoj vasi i Sv. Florjanu. Na tom položaju je bataljon ostao do 24. novembra 1944. godine. Posle toga se vratio i nastavio sa nastavom. U tom napadu je neprijatelju, uz podršku domaćih izdajnika, uspelo da sa manjom jedinicom prodre u Črnomelj, i zapali zgradu srednje škole. Požar je uništio učionice dok je deo u kojem su se nalazili stanovi ostao neoštećen.

Neprijateljski avionapad pretrpeli smo 19. novembra. Do Črnomelja su se probila dva aviona, i mitraljirala elektranu. Tada je poginuo mašinista a pogođena je zgrada Škole za vezu.

Zbog potreba drugih ustanova morali smo 5. decembra isprazniti zgradu železničke sekcije i smestiti se u prostornim sobama srednje škole. Za učionice smo koristili prostorije narodne škole. Mogli smo napraviti takav raspored učionica, kakva je nalagao tadašnji obim gradiva i brojnost kursista. Naša radna ekipa odmah je pristupila izradi stolova, klupa i drugih neophodnih predmeta za opremanje učionica. U školskoj radionici smo produžili sa izradom nastavnih pomagala, tako da smo do kraja godine završili planirano unaređenje nastave na radio-telegrafskom kursu. Na osnovu tog nastavnog plana je 7. radio-telegrafski kurs bio podeljen u dva dela, sa među ispitima, koje smo sproveli 13. decembra 1944. godine. Tim ispitom smo izdvojili 7 slušalaca, koji nisu bili u stanju da prate nastavu i oni su upućeni u jedinice zavisno od pokazanog znanja. Dvojica slušaoca, koji su pokazali izuzetnu volju, mada nisu pokazali dovoljan uspeh na među ispitima, prebačeni su u 8. kurs, zbog toga što su iz njega dvojica otišla u pilotsku školu.

Dana 16. decembra obavljeni su završni ispiti 6/a razreda radio-telegrafskog kursa koji je postigao sledeći uspeh: 8 odličnih, 7 vrlo dobrih, i 3. dobrih. 28. decembra ispite su položili slušaoci 6/b razreda od kojih je bilo 5 odličnih, 7 vrlo dobrih i 1 koji nije položio.

U toku kursa otpalo je 26 slušalaca i to: 6 zbog bolesti, ostali zbog nesposobnosti za radio-telegrafski poziv. Sa tog kursa su premešteni na radio-tehnički kurs Janez Zajc, Miroslav Burja i Vera Štrukelj, dok su svi drugi raspoređeni prema potrebi na pojedine radio-stanice. U međuvremenu smo izdali priručnik radiotelegrafskih kratica ku-koda, završen je udžbenik za prijem na sluh i kucanje II. deo i udžbenik radio-telegrafskog saobraćaja.

Posle prekida od jednog meseca, početkom decembra smo primili novu grupu slušalaca, njih 64. Nastava na 8. radio-telegrafskom kursu počela je 11. decembra. Slušaoce smo na osnovu sposobnosti podelili u dva razreda 8/a i 8/b za koje smo imali nove nastavne planove. U 8/a je bilo 35, a u 8/b 20 slušalaca.

Tada su nam saveznici neprekidno slali pomoć, bilo da su je bacali padobranima ili sletanjem aviona. U sećanju će nam ostati 26. decembar, kada je bačeno više od 1000 padobrana. Vedro zimsko nebo je bilo prekriveno raznobojnim padobranima. Teški savezнički avioni su neprekidno brujali i bacali odeću i hranu koja nam je bila toliko potrebna. U toku januara i februara smo zahvaljajući tim pošiljkama znatno poboljšali ishranu, naoružali se i obukli i spremili se za konačni obračun sa neprijateljem.

Novu 1945 godinu radio-telegrafska škola dočekala je potpuno reorganizovana. Ispunjeni su preduslovi za uspešno izvođenje nastave po novom nastavnom programu, izgrađena su nastavna pomagala i ovladana savremena metodika, sve je to pružalo garancije za uspešnu nastavu. Osposobljena je za rad školska radionica, i popunili smo školu nastavnim kadrom koji je izrastao iz redova slušalaca škole.

Prvog januara 1945. godine, škola je imala sledeći sastav: major Vekoslav Adamič komandant; kapetan Alfonz Kukovec Uroš, politički komesar, starešina škole; kapetan Alfonz Kernc, nastavnik političke nastave; potporučnik ing. Pavle Tepina, starešina radio i elektroteh. nastave; kapetan Viktor Vidmar, nastavnik topografije, službe veze; potporučnik Teodor Košir, starešina kursa i nastavnik telegrafije; poručnik Ivan Iglič, starešina kursa i nastavnik telegrafije; zastavnik Božidar Kramarič, starešina kursa i nastavnik telegrafije; poručnik Lojze Čergan, nastavnik elektro i radiotehnike; zastavnik Ludvik Košir, radio-tehničar školske radionice; Alolf Osterman, radio-tehničar školske radionice; poručnik Ivan Duhovnik, instruktor kriptografije; Jože Vodopivec, stariji nastavnik radio-telegrafije i saobraćaja; Janez Lužar, nastavnik elektro i radio-tehnike; Peter Perčič, nastavnik elektro i radio-tehnike. Pomoćnici nastavnika: Košir Franc, Poberaj Vladimir, Baloh Štefka. Kursevi u sastavu škole: 7/a i 7/b razredi radio-telegrafskog kursa; 8/a i 8/b razredi radio-telegrafskog kursa; 1. radio-tehnički kurs; i II. radio-tehnički kurs; kao i kurs za produženo školovanje nastavnika.

Alfonz Kukovec - Uroš

SLOVENAČKI RADIO-TEHNIČARI NA PUTU ZA VRHOVNI ŠTAB

KP Slovenije je na početku uvidela da su našim borcima najhitnije potrebne radio-veze, pa je u svojoj »Centralnoj tehnici« organizirala »Radio-sektor«, koji je imao zadatak da snabdeva borbene jedinice radio-telegrafskim primopredajnim stanicama. One su se pojedinačno izrađivale po skrivenim sobicama u okupiranoj Ljubljani. Posle italijanske kapitulacije, ovi konstruktori su se preselili na slobodnu teritoriju i tamo osnovali oveću radio-radionicu sa oznakom 99 d odnosno SPARD, koja je potpadala pod slovenački Glavni štab. U prvoj godini postojanja, u periodu od 8 meseci pored svih hajki i drugih smetnji izradili su: seriju prenosnih 18-vatnih primopredajnih stanica, seriju lakših 6 w-stanica i nekoliko serija baterijskih radio-prijemnika za bolnice, pored popravki svih mogućih radio-prijemnika i stanica stranog porekla.

Pre rata u Sloveniji uopće nismo imali radio-tehničkih škola, a naš Tehnički fakultet producirao je samo elektromašinske inženjere. Tako su tehničari u radio-tehničkim radnjama kao i inženjeri na poslu u radio-difuziji morali svoju struku učiti na praksi. Otuda ih je bio mali broj.

U rano proleće 1944. godine naša radionica 99 d već je predala jedinicama seriju primopredajnih radio-stanica nazvanih »hajka III« i cfte serije bolničkih baterijski radio-prijemnika. Pošteno smo se namučili dok smo sve to izradili iz ono malo materijala, što smo ga poneli sobom iz Ljubljane, i raznih trofejnih delova. U martu 1944. godine, u Starim Žagama, naginjem se iznad prototipa nove serije 6 W - primopredajnih stanica sa pogonom na akumulator. Sav sam zgrbljen nad šumom žica, potenciometara i zavojnica, što bi moderni konstruktori u šali nazvali jednom »velikom porcijom špageta«, a mi smo bili ponosni na svoj proizvod. Već su moji drugovi u mehaničkoj radionici izrađivali sastavne delove: šasije od lima sa krila palih aviona »liberatora«, promenljive kondenzatore, variometre, preklopnike itd. bez ikakvih mašina i vrlo oskudnim alatom. U junu je bilo gotovo 10 stanica, koje smo iz oduševljenja zbog savezničkog iskrcanja u Normandiji nazvali »invazijama«. Ali time smo utrošili poslednje zalihe radijskih cevi i motorgeneratora.

Na sreću onda su već počele pristizati primopredajne stanice od saveznika i slovenačke jedinice su ih nestrpljivo očekivale. U julu primili smo prvu i bilo nam je jasno da je prošlo vreme vlastite izrade. Činilo mi se da ću otada u radionici samo gubiti vreme, dok moji drugovi - primorski, gorenjski i koruški partizani ispravljaju staru nepravednu istoriju. Bio sam zavidan, što oni mogu da se bore protiv osvajača.

Iz Vrhovnog štaba došlo je pismo da su im potrebni konstruktori za radio-uređaje i radio-tehničari. Naš Glavni štab je odredio mene kao rukovodioca radio-tehničke radionice 99d za taj novi zadatak. Za svoje pratioce sam izabrao veoma sposobne tehničare, Branka Cirmana, studenta treće godine elektrotehničkog smera Tehničkog fakulteta i gimnazijalca Marjana Horna. Tako sam po drugi put u zadnje tri godine krenuo na put duž naše zemlje (prvi put sam prevalio put od Vodica, kod Šibenika, do Boke Kotorske posle izdaje i pobune ustaških pukova u aprilu 41. godine). Na tom drugom putu ka jugu, nas troje, dobro potkovani u znanju, kako funkcionišu veze preko radio-talasa, imali smo priliku da se upoznamo i kako deluju kurirske veze i koliko u svakom kuriru ima hrabrosti, drugarstva i ljudske dobrote.

Kad je poziv poslat, Odelenje za vezu Vrhovnog štaba je bilo smešteno u Drvaru. 0 njegovom premeštanju na Vis nismo znali ništa. Krenuli smo na put 2. juna 1944. god. iz Metlike. Zbog neprijateljske ofanzive, koja je besnela u Lici i Kordunu, krenuli smo prema Pisarovini, preko Une u pravcu Vakufa.

Ispred mene se nalazi mala beležnica, sva je zgužvana i masna, listovi su požuteli sa napola izbrisanim slovima, jedva se mogu čitati. Na njoj, se vidi da je mnogo puta pokisla, mnogo puta u prevelikoj žurbi trpana u džep, ali nikad zaboravljena, izgubljena ili žrtvovana.

U toj skromnoj beležnici nalazi se dosta na brzinu nacrtanih geografskih skica, uputstava za kretanje, zabeleške o prirodnim lepotama i nekoliko crteža, koje sam i pored žurbe imao vremena usput nacrtati. Da sam u njoj beležio sve mesne narodnooslobodilačke odbore, odredne, divizijske i korpusne štabove kroz koje smo prošli, takav pregled predstavljao bi bogat plen neprijatelju i opasnost po te jedinice za vezu preko kojih smo prolazili.

Ali u njoj su opisi najboljih ljudi, koje sam sreo na putu. Sačuvala su se i neka irtiena, no ima mnogo više onih, čija imena neću nikad saznati. Više desetina godina je uticalo, da u mom sećanju izblede lepote predela kroz koje smo prolazili, bacile su u za borav mnoštvo događaja, proverà naših ličnosti i patnji, čijeg značaja postajemo tek danas svesniji. Jedino mi nije izbledelo osećanje zahvalnosti našim jednostavnim i dobrim ljudima, koji su nas hranili, kod kojih smo noćivali, koji su svoju decu slali za borce, kurire, poverenike, obaveštajce i vodiče, a nagrada za to je bila povećana opasnost i rizik da im imanja budu spaljena, a oni poubijani. Šta smo mi, koji smo radili na radio-vezama u relativnoj sigurnosti, učinili u upoređenju sa ovim ljudima, koji su izdržali na javkama, punktovima za vezu, kurirskim stanicama; ili, još gore, u upoređenju sa domaćinima koji su nas primali na hranu i noćenje u večitom strahu da im bude spaljen krov nad glavom. Krenuli smo iz Bele krajine bez birokratskih procedura. Primio sam propusnicu, parče najslabijeg papira, na kojem je stajalo da se šaljemo u Ode-Ijenje za vezu Vrhovnog štaba, i da nam treba na putu pružiti potrebnu pomoć.

Dobili smo simboličnu sumu od 600 lira i po dve konzerve sardina. Sva naša navaljivanja, da nam se još nešto doda, naš intendant Povh je presekao kratkim »Smrt fašizmu!«.

Istini za volju, i to malo novca imalo je za posledicu da Marjan za malo izgubi glavu. Kad je negde u Bosni pokušao, da novcem od seljaka kupi čašu mleka-što je bilo kod nas u Sloveniji sasvim normalno i dozvoljeno-bio je optužen zbog pljačke! Takva je tada bila disciplina i osećanje vojničke časti. Prva relejna linija od Krašiča u blizni Metlike do Sredička u Pisarovini iznosilo je zračnom linijom 44 km, ali mereno putem kojim smo išli, bilo ih je više od 80.

Sećam se silaska sa žumberačkih brda, prelaza preko ceste i pruge kod Jastrebarskog u močvare Draganićke šume. Išli smo pragovima neke šumske želez-

nice, po nasipima, između bara i velikih ribnjaka. Mada je teritorija bila slobodna išli smo u potpunoj tišini.

Prvi sunčevi zraci su obasjavali Pisarovinu ispred nas i već smo se nalazili na kraju prve marš-rute. Išli smo od juče od 05.00 sati do danas popodne. Bilo je mnogo odmora i čekanja, ali ne iz obzira prema žuljevima na našim nogama, već zbog toga što su se prelazi mogli vršiti samo noću ili u određenom vremenskom intervalu. Dok smo čekali skelu za prelaz preko reke Kupe kod Lasinja, napili smo se odlične kisele vode u malom napuštenom paviljonu. Voda je neiskorištena obilno oticala u reku. Prevezli smo se preko Kupe i ušli u proslavljenu Baniju.

Idemo dalje po istorijskim poprištima Vojne krajine u pravcu Vojnića. Severno od Petrove gore prostire se dosta pusta brežuljkasta zaravan Banija, koja prema zapadu prelazi u karstni predeo Korduna i Gorski kotar, a na istoku u Vukomersko Vinogorje. Nailazimo na pašnjake, ponegde na malu njivicu sa kukuruzom, kraške vrtače sa crvenom zemljom, čija me boja navodi na pomisao
0 krvi koja je tu prolivena za vreme turskih upada.

A šta je sada? Šta znači ova praznina i smrad? Dah smrti se meša sa dimom spaljenih kuća, nailazimo na začađene zidove, uz koje su žene prislonile poneku preostalu dasku o vrata ili zarđah lim, kako bi zaštitile svoju malobrojnu nejač, koja im je preostala. Nikad neću zaboraviti pogled tih žena; da li iz njih gleda tuga, strah ili užas? Gde su muškarci? Gde su, inače, mnogobrojna deca? O tome se ne raspitujemo.

Došli smo u Vojnić, zatim produžili preko Korduna i Slunja u Bosansku krajinu. Ovde nam ne dozvoljavaju da produžimo, ispred nas besni neprijateljska ofanziva. Vraćamo se u Vrgin Most, zatim u Glini prolazimo pored crkve, koja je sva krvava od krvi pravoslavnih, koje su ustaše »preobraćale« u katolike. Nakon šest dana gmo, preko reke Une, stigli u podnožje Grmeča u blizini Majkić Japre.

Činilo mi se kao da sam kod kuće. Kao da gledam našu goru Mokre iznad Golog brda kod Ljubljane. Iznad livada na kojima se upravo otvorila proletna izložba cveća, dizale su se strmine sa pašnjacima, koji su nestajali u gustim šumama jela koje su se prostirale sve do planinskih grebena. To je Grmeč, ogromno prostranstvo neprohodnih šuma. Grmeč su tada presecale sigurne kurirske linije, po kojima su nas vodili bosanski kuriri, prepoznavajući nas kao partizane nekim šestim čulom.

Na komandi područja sam dobio raspored na hranu i spavanje kod porodice Milana Davidovića, velike dobričine, čiji se sin nalazio u partizanima. Pozvali su me da spavam u kući zajedno sa njima, ja nisam hteo da im budem na smetnji, pa sam se smestio na dvorištu u krozani, kako oni nazivaju ogroman koš sa krovom u kojem suše kukuruz.

Bili smo skoro na cilju našeg puta, za dva dana smo mogli pregaziti Grmeč
1 stići u Drvar. Ovde smo saznali za desant na Drvar i zaključili da se Vhovni štab ne može više tamo nalaziti. Gde je on sada ili niko nije znao ili nije hteo znati. Ko je smeo u onim opasnim vremenima kazati trojici skitnica iz Slovenije sa onom smešnom ceduljicom tako nešto. Tako smo se odjednom našli udaljeniji od cilja našeg puta nego ikad ranije. Odsad smo se pojavljivali svuda sa jednom te istom pričom, slali su nas od jednog narodnog odbora do drugog, od štaba jednog bataljona ili brigade do drugog, iz mesta u mesto, samo da nas se reše jer ne verujem daje bilo ko od njih znao gde se nalazi Odelenje za vezu Vrhovnog štaba. Za sedam dana su nas se rešili pošto su nas smestili kod pojedinih seljaka u Slancu. Umesto da se, za tih sedam dana, beskrajno dosađujem, ja sam pomagao okopavati kukuruz, saditi kupus, cepati i metriti drva, šta je već imao na programu naš domaćin. Baš sam se na tom trim programu razočarao u svoju kako sam verova, dobru sportsku kondiciju. Dotad sam podcenjivao poljske radove, koje su mogle obavljati i žene, pa sam doživeo sramotu, da me kod okopavanja kukuruza smešno laka motika više umorila nego nežnu devojku domaćicu. Uop-

će, za tih sedam dana došao sam do mnogih saznanja, stvorilo se međusobno prijateljstvo i mada se nikad više nismo sreli, u meni još uvek žive ti dragi likovi sa Podgrmeča.

Poslali su nas dalje, do štaba 5. korpusa koji se nalazio na Medveđem brdu iznad Sanice. Gde god bi došli, pravili smo ljudima neprilike šta da urade sa nama? Činilo nam se da su štabovi u Bosni, neznajući gde se nalazi Vrhovni štab, odlučili da nas pošalju u Intendantski odsek Vrhovnog štaba koji je bio kod 6. ličke divizije, a ona se spremala za prodor u zapadnu Srbiju. Tako su se pravci naših veza sve više okretali prema jugoistoku, gde smo konačno pronašli imenovanu diviziju.

U štabu 5. korpusa odredili su narednu maršrutu, koja je trebala da nas približi našem cilju. Tu nam se pridružio i Karlo Okretič koji se posle lečenja vraćao u Vrhovni štab. Tako smo krenuli preko Ključa, Ribnika, pored izvora Sane na Pecke podove do Gerzova, odakle smo se vratili prema zapadu, obišli izvor Plive te kroz divnu klisuru Janje doprli do Vagnja. Tu mije kapetan Rade opisao kuda treba da idemo dalje, kako bi došli do 10. divizije. Naveo mi je imena terenskih aktivista na koje se mogu obratiti. U beležnici imam zapisano »Limenkote Lamaciklate« i »Lapalacukate Lirospite«; to su nekakvom šatrovačkom šifrom napisana imena mesnih odbornika radi konspirativnosti. Kad danas razmišljam o tome, znam da je to bilo jako naivno i da od toga ne bi bilo mnogo koristi. Na svu sreću do takve provere moje šifre nije došlo.

' Osigurani sa podacima, krenuli smo na sledeću etapu prema planini Vlašić. Najpre smo imali preći Vrbas, drum i prugu ispod Donjeg Vakufa. Taj put koji nam je savetovao kapetan Rade bio je veoma rizičan, jer je teren između Vakufa i Bugojna dosta naseljen i neprekidno kontrolisan od neprijatelja. Na našu sreću presreo nas je »Limosite«, odnosno Simo, predsednik mesnog narodnooslobodilačkog odbora te nas je odvratio od tog opasnog puta. Gde su ona čula da se nepoznatom čoveku odmah poveriš i otvoriš srce? Kako da se, onako usamljen, nije uplašio nas šest naoružanih skitnica? Prezime tog dragog čoveka skoro je potpuno nečitko u mojoj belježnici. Nadam se da sam ga pravilno pročitao Simo Rakita. U životu ga niko nije mazio, doživeo je mnoge nepravde, a odgovarao je dobrotom, on i njegova blaga žena. Pre rata se bio nastanio u Vojvodini, imao je pšenice i mesa u izobilju, a njegovi snažni konji hranili su se ovsom i kukuruzom. Sad je ponovno prognan u ovo bespuće, usred praprati i jelove šume, hrani se neoljuštenim ovsem, a svoje prase papraću. Njegova kuća je bila najsiromašnija od svih koje sam vidio na putu. Na rubu šume iznad Luše stoji njegova brvnara, divlje svinje riju po njegovom krompiru, srne pasu njegov ovas i još nije dosta nesreće. Nalazi gladne putnike, vodi ih svojoj kući da ih počasti. Žena je upravo za njih dvoje ispekla uljaru, kako je ona dosta maštovito naziva, ma da u njoj nema ni kapi ulja ili masti. To je pogača napravljena od ovsenog brašna, na deo testa stavi se loj obarenih, zatim seckanih kopriva, preko se opet stavi testo, zatim se sve pokrije limenim poklopcem, zatrpa u žar i pepeo i ostavi da se ispeče. Verovatno bi trebalo dodati soli, sira možda i mesa, ali toga nigde nema. Tu pogaču koja je bila zamašćena samo obilnom gostoljubivošću podelila nam je na jednake delove i dodala kiselo mleko. Naravno da jelo nije moglo imati naročito dobar ukus, ali nikad ranije ni kasnije nisam jeo tako pribrano i sa toliko poštovanja. Već posle mesec dana u Bariju i nešto kasnije na Visu sedeo sam za bogato postavljenim stolovima, i popio dosta čaša čuvenih vina, no plemenitije gozbe od one ispod Krive Jele nisam doživeo i nijedna više nije me se toliko dojmila. Opasan, najopasniji život su provodili Simo i njegova žena za tuđe dobro.

Ujutro smo popili toplo mleko, Simo nas je otpratio do Ljuše, a odatle smo sami produžili prema Vrbasu. U malom zaseoku smo potražili sledeću vezu Radu Pavlovića, koji nam je toga dana bio, intendant i vodič. Zaseok pripada selu Ipote, koje leži na terasastoj zaravni, od koje pada strmina u dolinu reke Vrbas. Ü nizini se kao na dlanu vidi vijugava cesta uz železničku prugu, puna opasnih

zaseda. Juče su se tu vodile borbe. Nemci su imali mrtvih zato se danas mogu očekivati njihovi ispadi. Za prelaz smo morali sačekati do mraka. Rade nas je dotada sklonio dublje u šumu.

Nije prošao sat, Rade je sa jednom devojkom bio tu, sa korpama u kojim je bilo kukuruznog hleba i mleka. Sa sobom je poveo jednog od nas, da nabere aršlama (neka vrsta trešnje) i on se ubrzo vratio sa velikom korpom slasnog voća. Uveče nas je odveo u susednu Ipotu gde smo večerali i pokazao nam je put u dolinu i plićak gde se može pregaziti. Lepo smo se oprostili, pregazili brzu reku, koja zamalo nije odnela jednog od nas, zatim smo, što smo brže mogli, pretrčali prugu i cestu i jurnuli u suprotnu strminu, da bi što pre došli pod okrilje šume. Cim smo se uspeli na suprotnu zaravan opet smo pali u dobre ruke naših požrtvovnih kurira.

Mnogo ljudi nas je primilo kao poštansku pošiljku sa posebnim rukovanjem. Svi bez iznimke, bili su jako siromašni i trpeli su krajnju oskudicu ali su nam pružali sve ono što su i sami imali.

Kada smo primali komade proje iz tih žuljevitih ruku, zajedno sa dobrim željama i roditeljskim savetima, kada smo ih ostavljali nezaštićene, uvek nam je bilo prisutno osećanje da im za njihovu dobrotu navlačimo na glavu jedino veću opasnost. Koliko spaljenih kuća, koliko grobova se našlo pored našeg puta koji su nas opominjali. Taj dugi put doneo mije mnoga saznanja, shvatio sam čovečnost tih učesnika u narodnooslobodilačkoj borbi, požrtvovnost ovih običnih ljudi koji su podnosili tolike teškoće da bi nam davali poslednje zalogaje. Oni su nam na našem putu do novih zadataka, svojim plemenitim delima ulivali optimizam i veru u budućnost tog divnog naroda.

Mada nam ništa određeno nije saopšteno, ipak smo iz po koje primedbe naslućivali da se Odelenje za vezu nalazi negde na moru. Zato smo dospevši do 6. ličke divizije, čija je intendatura na Blagajskom polju preuzimala pošiljke dopremljene savezničkim avionima, tražili da nas prebace tim avionima u Bari, odakle bi lako pronašli Vrhovni štab. Iako nismo naišli na razumjevanje, ipak smo se našli, u noći 19. jula, na improviziranom aerodromu na spomenutom polju i čekali na avione. Jedan britanski oficir, koji je bio odgovoran za vezu sa avionima, potvrdio mi je da se Vrhovni štab zaista nalazi na Visu, nakon čega nam je komandant letilišta dozvolio poletanje avionom.

Time je došao kraj našeg lutanja po Bosni. Zajedno sa ranjenicima i tifusarima ukrcali smo se u jedan od osam aviona, koji su poteteli preko Jadranskog mora na ogromni savezнički aerodrom kod Barija, italijanske luke nasuprot Dubrovnika. Baš se rađao novi dan, kad smo leteli uzduž italijanske obale od Manfredonije do Barija. Sunčane zrake odbijale su se od velikih srebrnih površina, kao da su to velika jezera. Kad smo bolje pogledali videli smo da su to aerodromi sa desecima hiljada aviona, krilo do krila, koji su bleštali poput ogromnih ogledala. Osećali smo srca u grlima od oduševljenja: pa taj smeđi paranoik u Berlinu ne može izdržati ovakvu snagu ni mesec dana, kraj rata ne može biti daleko. Kako smo tada griješili, jao, koliko krvi će još proteći dok nam svane zora slobode!

Konačno smo u Bariju dočekali brod »Ljubljana« i isplovili duž obale do Manfredonije te sačekali noć, da bi rano ujutro zaplovili preko Jadrana. U toku popodneva ugledali smo našu Komižu.

Veziste smo našli u zaseoku zvanom Žena Glava. Kao načelnik Odelenja za vezu primio nas je pukovnik Kereković. Upućeni smo majoru Slobodanu Nakićeviću, studentu beogradskog tehničkog fakulteta, koji je rukovodio radio-telegrafistima i radio-tehničkom radionicom. Sva trojica smo uključeni na opravke radio-stanica.

Radionica je bila oveća gotovo prazna dalmatinska soba, a oskudevala je najneophodnijim mernim instrumentima i materijalom. Dobili smo zadatak da osposobimo jedan stari predajnik od približno 500 W izlazne snage. Pošto nije imao nikakvu dokumentaciju niti veznu shemu pre povezivanja morali smo ga

snimiti kako bi shvatili njegovo delovanie. Zatim smo ga dosta brzo osposobili za rad, ali smo odmah utvrdili, daje na žalost nestabilan u radu. Kod opterećenja je povremeno gubio stabilnost i menjao frekvencu. Mada je radio sa triodama, nije posedovao nikakvo uređenje za neutralizaciju. Neiskusni u radu sa jakim oaašiljačima mi nismo odmah uspeli da uklonimo ovu konstruktivnu grešku. Pošto smo primili savremni kvalitetni predajnik od saveznika, mi smo opravku pomenutog predajnika obustavili.

Sećam se radio-telegrafske ekipe, koja je imala pune ruke posla- prijemnici su bili odvojeni od predajnika. Među ostalim preko njih se emitirao i bilten Tanjuga na čemu su radili Marko Rako i Ante Runjić. Hranili smo se u menzi Vrhovnog štaba u Boroviku. Upoznao sam i dosta članova Vrhovnog štaba i AVNOJ-a. Onda je bio Vis središte slobodne Jugoslavije i drug Tito je primao posete različitih stranih predstavnika, među drugim i maršala Aleksanđera. Srce nam je poskakivalo od oduševljenja dok smo posmatrali paradu 26. dalmatinske divizije moderno naoružane, sa veličastvenim tenkovima. Brzo smo promenili osećanja prema tim grdosijama, koje smo dosad mogli samo mrziti i plašiti ih se jer su nam pod simbolom nemačkog vojnog krsta nosili smrt. A eto sada se pred našim očima sprema osveta te konačni obračun. Jao, da sam samo mogao s njima. Na malom aerodromu usred vinograda prekivenog čeličnim pločama spuštale su se ranjene leteće tvrđave i sletali naši »spitfajeri«. U njima su leteli naši lovci, mnoge od njih poznavao sam još od pre rata iz 2. i 3. hidroplanske komande bivše ratne mornarice. Sa borbenih zadataka mnogi od tih junaka se nisu više vraćali. Ankona i Malnariča nisam više video. Žalosno me je dojmila njihova smrt na samom pragu pobede, ali su oni barem imali trenutak pre smrti zadovoljstvo, da istresu svoj bes na zločince sa kukastim krstovima.

Premeštaj u Škplu za vezu Vrhovnog štaba dobio sam 16. septembra. Škola je bila smeštena u »Češkoj vili« na ulazu u zaljev Visa. Slušaoci su bili mladi ljudi, većina sa po nekim razredom srednje škole. Škola je bila improvizirana na brzinu i naravno nije mogla imati ni laboratorije ni demonstracionih predmeta. Komandant je bio major Stipišić. Od nastavnika se sećam samo Okretića i Oštriča. Pošto je teorijski deo kursa trajao svega mesec dana, naravno daje program mog predmeta - radiotehnika morao biti skraćen do krajnje granice i uz to prilagođen niskom nivou predznanja slušalaca. Nije lako tumačiti radiotehniku bez matematičkih obrazaca i ne znam koliko mije to uspelo jer sam se morao pred sam početak zaključnih ispita opet seliti. U program sam dakle uneo samo ono, što mi se činilo najneophodnije, kako bi slušaoci mogli uspešno rukovati radio--uređajima. Tako sam uspeo da u glavnom pređem predviđenu materiju do 4. novembra.

Iznenada, kao sve dosad, došlo je naređenje da krećem za oslobođeni Beograd. Tako nisam uspeo održati ispite, što mi je teško palo. Rukopise predavanja sačuvao sam kao uspomenu do danas.

Dana 5. novembra 1944. godine ponovno sam na jednoj trabakuli koja plovi put Manfredonije. Tada je, mada dosta neredovno, već bila uspostavljena vazdušna linija Bari-Beograd. Na toj liniji, avionima »dakota« prevozili su nas ruski i američki piloti. U Bariju sam čekao do 17. novembra, kada me je jedan ruski avion prebacio u Beograd. Izgled našeg glavnog grada teško me se dojmio: ulice zakrčene ruševinama bombardovanih kuća i uništenim tenkovima, topovima i raznim vozilima. Svuda nas presreću patrole i straže. Radionica još nije oformljena. U jednoj kući na Dedinju, gde sam se smestio, prikuplja se alat i materijal.

Pošto je predajnik Radio-Beograda u Makišu uništen, ing. Šime Torbarina je u zgradi Akademije nauka, na 5. spratu, od nekakvih delova sastavio radiopredajnik snage oko 50 W. Predajnik je bio jednostavno montiran na radni sto, zato je ličio više na maketu za demonstriranje njegovog delovanja u kakvoj školi, nego na Radio stanicu Jugoslavija. Međutim, radio je sasvim uspešno i tako smo vrlo brzo došli do svog programa.

Pred rat je u Batajnici kod Zemuna, postavljena kratkotalasna radio-stanica sa jednom velikom antenom tipa »tannenbaum« od firme Telefunken. Sada je

veličanstvena antena ležala na tlu, porušene su bile i stare romb antene. Isto tako je bio razrušen radio-predajnik, dok zgrada sama nije mnogo stradala.

Rusi su nam obećali isporučiti dve radiodifuzne stanice. Srednjetalasna je bila montirana u jednoj kompoziciji železničkih vagona, a kratkotalasnu PK-1 trebalo je montirati u zgradi bivše stanice u Batajnici. Ova zadnja je imala snagu 15 kW mereno u režimu c-telegrafije, a radila je na talasnom području od 15 do 120 metara. Srednjetalasna u železničkoj kompoziciji stigla je početkom 1945. godine i odmah je postavljena na koloseku u blizini železničke stanice Dunav iza • Kalemegdana, te je odmah počela raditi.

Zadatak da izvršim pripremne radove, neophodne radi montaže kratkotalasnog predajnika, za koji smo primili obaveštenje da se nalazi na putu, zajedno sa dvadesetak tehničara i radnika iz SSSR-a dobio sam 27. novembra 1944. godine. Na raspoložfenje mi je bilo dato nešto tehničara i radnika i pristupili smo opravci zgrade, popravci električne instalacije i nabavci opreme za montažu. Krajem decembra stigla je stanica i stručnjaci. Pristupilo se montaži koja je trajala oko tri meseca. Ruski tehničari, za razliku od nas, bili su uski specijalisti, svaki za svoj stepen: osnovni oscilator, visokofrekventno multipliciranje i pojačanje, izlazni stepen, modulator, napajanje, antena. Oni nisu mogli shvatiti da neko poznaje sve stepene predajnika pa čak i npr. delovanje jednog električnog motora. Nastanili smo ih u jednoj vili blizu same radio-stanice. Na kraju su još postavili jednu antenu za kružno zračenje a i dve romb-antene za usmereno zračenje, jednu za pravac London i drugu za Moskvu.

Posle završene montaže u martu 1945. godine, preuzeo sam odgovornost za rad radio-stanice. U ekipi su se nalazili stručnjaci Radio-Beograda, koji su na tim poslovima radili i pre rata. U međuvremenu zajedno sa M. Alargićem, u prostorijama Akademije nauka, montirali smo jednu slabiju radiodifuznu stanicu na srednjim talasima, kojom su želeli da osiguraju čujnost na užem području Beograda. Sa montažom smo počeli 29. marta i za par nedelja završeno je sve, zajedno sa montažom antene na krovu Akademije.

Direkcija Radio-Beograd nije bila zadovoljna snagom svojih srednjetalasnih stanica i nastojala je da se u Makišu, na mestu gde je pre rata već stajala radiodifuzna stanica, postavi jedan predajnik, kojeg su Nemci neoštećenog ostavili u Kranju. Otputovao sam tamo da bih ustanovio osobine stanice. Došao sam do zaključka da se demontiranje i premeštanje relativno slabog predajnika ne isplati, što sam i referisao. Došlo je do izvesnih neslaganja, zbog čega sam bio vraćen u Komandu veza pri Generalštabu JA, kako je preimenovano bivše Odelenje za vezu posle reorganizacije u januaru 1945.

Osećao sam daje moj ratni zadatak, primljen u Beloj krajini 2. juna prošle godine, izvršen. Radio-veze su počele dobivati sasvim drugačiju ulogu odnosno značaj: trebale su skrenuti oduševljenje naroda i spremnost za žrtvovanje ka podizanju porušene domovine i izgradnji nove Jugoslavije, novog društva i novih privrednih potencijala. A u inostranstvu su trebale širiti istinu o našoj revoluciji, odnosno pravu sliku o NOB-u.

Za ovako visoke ciljeve morali su otpasti svi gotovo amaterski pristupi. Doba improvizacija i snalaženja u najoskudnijim prilikama moralo je prestati. Radilo se sada o izgradnji tehničko savršene radiodifuzne mreže po čitavoj zemlji, sa velikim predajnicima koje su mogle postaviti samo renomirane firme sa velikim iskustvima. U tom više komercialnom poslu, nisam video svoju perspektivu i zatražio sam svoj otpust iz vojske. 21. avgusta 1945. godine vratio sam se na svoje staro radno mesto asistenta elektrotehničkog odelenja Univerze u Ljubljani.

Dušan Lasič

ŠIFRANTKINJA U ŠTABU 4. OPERATIVNE ZONE

Marta 1944. godine došla sam iz 14. divizije u štab 4. operativne zone. Odmah po dolasku pozvao me komesar Borštnar. Objasnio mi je da sam određena za rad na šifriranju svih onih depeša koje se šalju preko radio veze. Skrenuo mi je pažnju na značaj, osetljivost i poverljivost ovog posla. Dotada nisam imala nikakve predstave o radio-vezama a još manje o šiframa. Nisam verovaia da ću biti u stanju izvršavati te zadatke. Na kraju mije veoma oštro naglasio: »Nijedne depeše, nikave pošte, a pre svega ni delića šifre nitko ne sme videti. O poslu koji radiš ne smeš ni sa kim razgovarati. Za sve to jemčiš svojom glavom. Ako dođeš u opasnost da te neprijatelj može uhvatiti, kao prvo moraš uništiti sva šifarska dokumenta i tek posle toga razmišljati o svorn spašavanju«.

Bila sam mlada devojka i obradovala sam se ukazanom poverenju. Nisam se bojala smrti, koju sam svakog dana imala pred očima. Najgore što mi se može dogoditi, to je da me neprijatelj uhvati živu.

Borštnar je pozvao Veru Ribičić, šefa šifrantske službe u zoni. Ona me upoznala sa načinom šifriranja i dešifriranja. Sä velikim interesovanjem sam slušala njena uputstva. Rad mi se činio sličan rešavanju ukrštenih reči, ali kada sam počela stvarno raditi više ni izdaleka nije izgledalo sve tako jednostavno i zabavno. Na radio-stanici kao telegrafista u to vreme radio je Žigon. Donosio je depeše i u toku marša i za vreme odmora. Na njima je najčešće stajala oznaka da se moraju odmah rešiti.

Važne i hitne depeše bile su označene sa velikim slovom »D«. Depeše koje na sebi nisu nosile nikakve oznake bile su obične. To su uglavnom bili izveštaji ili slično, što nije zahtevalo prioritet u rešavanju. Ako je depeša bila označena sa dva slova »DD« značilo je da sadrži važniju i hitniju poruku. Bilo je depeša označenih i sa tri slova »DDD«. Takve depeše morali smo odmah i bezuslovno rešavati, nismo smeli gledati na okolnosti u kojima bi se trenutno nalazili.

Te depeše su sadržavale zaista važna naređenja za izvršenje akcije, marša ili slično. Kod mene se postepeno stvorio strah od takvih depeša, ne radi toga što smo ih morali odmah rešavati, nego što sam strepila da ću napraviti neku grešku koja bi mogla imati teške posledice po jedinicu i drugove sa kojima sam radila. Radio-telegrafista se često žalio na slabu čujnost, imao je velike smetnje, jer je skoro uvek radio u uslovima u kojima je bilo teško takve smetnje izbeći.

Depeše su se sastojale od brojeva. Na osnovu određenih ključeva brojeve smo pretvarali u slova i reči. U depešama su neki brojevi često nedostajali ili su bili pogrešno primljeni. U takvim slučajevima morali smo često nagađati o čemu se radi i na osnovu već rešenih delova teksta određivati šta bi to moglo biti. Bilo je teško, često i tužno, ali bilo je i smešnih situacija.

Jednog jutra, juna 1944. godine, rano smo krenuli na marš. Pod Uršlom gorom upali smo u zasedu, borba je okončana i marš nastavljen. Kasno u noć zaustavili smo se na usamljenom imanju. Bili smo umorni. Svi su polegli, kako je ko našao mesta. Još u toku marša donosili su mi depeše. Bilo ih je dosta i uglavnom su bile obeležene oznakom »D«. Odmah sam počela da rešavam. Komesar je čekao pored mene da vidi o čemu se radi. Noć je naginjala jutru kada sam rešavala poslednju. Od umora oći se same zatvarale. I komesar je dremao pored mene, dok su ostali drugovi spavali svuda po sobi. U depeši je nedostajalo nekoliko brojeva. Za neke reči dobivala sam jedva jedno do dva slova. Mozak je prestao da radi, došlo mi da zaplačem. Na kraju ostala jedna reč koju nikako nisam mogla odgonetnuti. Sećam se, imala je pet slova. Prvo je bilo slovo b, drugo je nedostajalo, treće je bilo slovo i, a četvrto n, peto je nedostajalo. Ispred reči se nalazio broj šest, znači 6. b. in. Šta to može biti? Komesar, koji se tog trenutka probudio i počeo gunjđati, video je da sam na kraju snage. Zagledao se i posmatrao slova koja sam poredala. Posle izvesnog vremena progovori »E moja ludice, šest blind« zar ne vidiš?« Radilo se, znači, o blindiranim automobilima. Naslonila sam glavu na sto i kroz san čula komesara kako kaže, idi na spavanje, imamo još jedan sat vremena do pokreta«.

U našem štabu se 1944. godine nalazila savezničkа misija. Bili su tu jedan Rus, dva Engleza i jedan Amerikanac. Jedan od njih bio je vesele naravi. Voleo je svirati na gitari, koju je uvek nosio sa sobom. Na tu gitaru komesar se stalno ljutio, jer tamburanje po strunama čulo se daleko.

U to vreme smo bile u štabu tri šifrerke, Breda, Vera i ja. Komesar nam je strogo zabranio rešavanje depeša u blizini nekog od članova pomenute misije, kako ne bi slučajno neko od njih video naše šifre. Kako smo slučajno, bili smešteni u jednoj kući morale smo se, za vreme rada, sklanjati van kuće, i raditi negde u vrtu ili dvorištu na kolenima.

Jednom mi se desilo da sam dešifrovanu depešu, koja je nosila oznaku »DDD«, prepisanu na malu cedulju, jednostavno u ruci odnela komesaru, koji se tog trenutka spremao na put. Strašno se naljutio kad je video kako depešu nosim u ruci, istrgnuo mi cedulju iz ruke i viknuo »Vidi, ovako je mogao bilo tko drugi da ti cedulju izvuče iz ruke. Trebalo bi te streljati, koliko puta sam ti govorio da tako nešto moraš nositi u stisnutoj pesnici« .

U proleće 1944. godine uspostavljali smo povremeno vezu sa savezničkim avionima, koji su nam donosili naoružanje i ostalu opremu potrebnu jedinicama na Pohorju. Sećam se da su trešnje već bile u cvatu. Jedne noći smo marševali, bila je mesečina i prohladno. Na jednom proplanku, gde smo stali, založili smo vatru. Odmah posle toga u jednoj uvali nas tri šifrerke smo postavile šator. Prije nego smo zaspale počela je kišica pomešana s ledom. Iz sna me trgla nečija psovka. Dok sam se pomerala osetila sam da ležim u vodi. Kroz glavu mi je prošla misao: šta je sa šifrom? Na svu sreću torbica koju sam stavila pod glavu nije bila pokvašena, do nje voda još nije stigla. Svi papiri, koje sam imala u džepovima, pokvasili su se i iz njih se ništa nije moglo pročitati. Na moju sreću tu nije bilo ništa poverljivo ili toliko važno da se bez toga ne bi moglo raditi. Umesto spavanja, posle neplaniranog kupanja, noć smo provele pored vatre, gde smo pokušavale da se bar malo osušimo.

POSTAJEM RADIO-TELEGRAFISTA

Pored šifriranja interesovala sam se i za radio-telegrafiju. Koristila sam svaku priliku da se nađem pored radio-telegrafiste Sokola. Gledala sam kako njegova ruka vešto kuca na tasteru. Sve jača je bila moja želja da naučim telegrafiju.

U Cernomelj sam stigla jula 1944. godine. Krenula sam iz Savinske doline, koja je tada bila slobodna. Putovala sam zajedno sa kurirom komandanta, Markom Johanom, koji je nosio poštu za Glavni štab. Išli smo od javke do javke, najčešće u pratnji kurira sa terenskih linija. Neke deonice smo prelazili sami. Sećam se prelaza preko Save blizu Kresnice. U čamcu nas je bilo troje, kurir, Johan i ja. Iako tada nisam znala plivati, nisam se bojala. Pre nego smo prešli demarkacionu liniju, između nemačke i italijanske okupacione zone, sedeli smo u nekoj šumici i čekali da svane, pošto su, navodno, preko noći crnorukci na tim prelazima postavljali zasede.

Za tri dana smo uspeli stići iz Ljubnog do Černomelja, što se u ondašnjim Erilikama smatralo veoma brzo. Kad smo stigli u Semič oprostila sam se od Joana, On je krenuo u pravcu Glavnog štaba, a ja sam produžila u pravcu Černomelja. Bilo mi je neobično, pošto sam mogla da idem drumom. Deo puta prevezla sam se kolima jednog seljaka koji je išao u susedno selo. U Černomelju, po dolasku u komandu mesta pitala sam gde se nalazi radio-telegrafska škola. Dok sam prolazila kroz mesto, u jednom trenutku iznenada čula sam svoje ime, okrenula se i ugledala moju sestru sa kojom se nisam videla od juna 1942. godine, kada je ona otišla u partizane. Bile smo iznenađene i sretne, dugo smo se gledale. Odvela me u školu u kojoj je radio radio-telegrafski kurs.

U školi sam srela Miloša Breliha, komesara škole. Uručila sam mu pismo koje sam donela sobom. Nije hteo da me uključi na radio-telegrafski kurs, jer je u pismu stajalo da se upućujem na kurs šifrera. Bila sam ubeđena daje to greška,

pošto su mi u zoni čvrsto obećali da me šalju na radio-telegrafski kurs. Brelih je moje navode proverio preko štaba zone i tražio da me zadrži na kursu. Posle tri dana dobio je odobrenje. Nastupili su novi problemi. Sekretar koji je vodio administraciju škole, Duhovnik, nije hteo da me upiše na kurs jer je isti počeo još pre deset dana. Smatrao je da neću moći nadokanditi pređeno gradivo. Tek posle mojih molbi i obećanja da ću sve nadokanditi upisao me u peti kurs »B« razreda. Imali smo nastavu pre i poslepodne. Pored elektro i radio-tehnike učili smo i matematiku, istoriju, čitanje karata, vezu, šifrovanje i naravno primopredaju Morzeovih znakova.

Najviše mi se urezala u pamćenje prvi sat radio i elektrotehnike. Nastavnik je bio Čergan, dok je praktične vežbe, praktični rad, držao Lužar. Elektrotehniku su završili prije nego sam ja stigla na kurs. Slušala sam tumačenje principa rada superheteroidnog radio-prijemnika, koji se tada smatrao jednim od najsloženijih principa. Pažljivo sam pratila objašnjenja koje je davao nastavnik, koji je istovremeno na tabli crtao šemu prijemnika. U prostoriji je vladala tišina. Dok sam se trudila kako da se snađem u tom za mene potpuno novom svetu, kursista Zlatoper, koji je sedeo ispred mene, jednostavan mladić rodom sa idriskih brda, pokazao mi je list papira na kojem je nacrtao stari gramofon i kuče koje laje u njegovu trubu (stari gramofoni su umesto zvučnika imali rezonatore zvuka koji su ličili na trubu). Uz to je vrlo verno imitirao pseći lavež. Nisam mogla da se uzdržim i glasno sam se nasmejala. Čergan se toliko naljutio, da zamalo oboje nismo izvukli kazne. Na kraju, kada je video dobro napravljen crtež, počeo se i sam smejati.

Prijem na sluh Morzeove azbuke vršili smo tako što bi jedan od nas, ili nastavnik, kucao preko zujalice, dok bi ostali pisali, naravno, tek pošto smo naučili znake. Voleli smo primati otvoreni tekst i u njemu nešto zanimljivo. Tada bi se oni, koji su već dobro primali, smejali, dok bi ostali, koji to još nisu mogli, koji nisu razumeli o čemu se radi, ostajali zbunjeni. Mnogo smo učili i vežbali, morali smo savladati obiman program. Bilo nas je dosta mladih, koje je rat zatekao još u osnovnoj školi. Mnogo lakše je bilo onima koji su imali više školske spreme, neki razred gimnazije ili neke druge škole.

Sem učenja imali smo i drugih obaveza. Odlazili smo i na položaj, jer su ustaše prodrle do Metlike, a jednom su upali i u Černomelj. U datom momentu postali smo borci. U takvim situacijama bi mi Kostnafel, student medicine, dao torbu sa zavojima i ja sam postala bolničarka. Na moju primedbu, da ne znam ništa raditi od onoga što treba da radi bolničarka, odgovorio mi je rečima »Partizan mora sve znati«. Na sreću moju i ostalih drugova, nitko nije bio ranjen, mada su naš položaj tukli minobacačima. U nekoj jaruzi previjala sam drugovima žuljeve na nogama, ali su oni sami to radili mnogo veštije nego ja. Kada bi me videli sa onom ogromnom torbom oni bi dobacivali: »Torba kuda vodiš Štefku?«.

Svakog meseca imali smo kontrolne zadatke. Onaj koji ne bi dobro rešio zadatak, vraćanje u jedinicu. Takvih drugova bilo je malo, jer se svaki zalagao do krajnih granica. Rastanci sa takvim drugovima bili su veoma tužni.

Posle tri meseca imali smo završne ispite. Dobila sam i svedočanstvo koje još uvek čuvam. Na kraju je priređeno i oproštajno veče sa priredbom. To je zaista bilo oproštajno veče, jer se sa velikim brojem drugova kursista nikada više nisam srela, a mnogi od njih su poginuli u borbi.

Štefanija Lužar

SA ISTOČNOG FRONTA MEĐU KURIRE U KORUŠKOJ

Kada su u Koruškoj Nemci izvršili mobilizaciju 23. i 24. godišta, i ja sam mobilisan. Najpre sam se tri meseca nalazio u »Arbajtdienst-u«, ranoj službi a nakon toga prebačen sam u vojsku. Raspoređen sam u jedinicu u Francuskoj, gde se u četi nalazilo još četrnaest Slovenaca iz raznih krajeva Koruške i Štajerske.

Od kuće su me obaveštavali o tome kako se u Koruškoj širi narodnooslobodilački pokret. O tome se nije smelo pisati otvoreno. Tako bi mi sestra javljala kako se brzo množe kunići, da treba da dođem kući da bi joj pomogao u hranjenju. Molio sam da mi daju odsustvo, ali ga nisam dobio.

Posle nekoliko dana tražili su vojnike koji su rodom iz planina i koji umeju skijati. Neki drugovi i ja odlučili smo da se javimo. Znali smo da će nas prebaciti na front, ali smo računali na običaj da se vojnicima pre odlaska na front dozvoli odsustvo. Posle nedelju dana premešteni smo u garnizon u Austriji. Zbog čestih bombardovanja na putu smo se nalazili dvadeset dana. Kada smo stigli, naš bataljon je već bio spreman za pokret, tako je naše odsustvo propalo. Poslao sam sestri telegram i tražio da me poseti. Kad je došla, detaljno mi je objasnila sve o partizanima u Koruškoj. Već sam se tada odlučio da pobegnem.

Sutradan sam falsifikovao neku staru dozvolu. Ta moja objava je bila loše prepravljena, tako da sam više voleo da se krijem, nego da rizikujem da me uhvati patrola. Ipak sam naleteo na patrolu. Pokazao sam objavu koja je važila za dvojicu. Odmah su me pitali gde mije oprema i gde se nalazi drugi vojnik. U vagonu su se nalazili vojnici tako da sam pokazao na rančeve na drugoj polici, a za saputnika pokazao sam vojnika koji je baš odlazio u drugi vagon. Patrola je krenula za njim, a ja sam potrčao do suprotnih vrata i iskočio iz voza. Pao sam u travu i neki čudom ostao čitav. Desilo se to blizu železničke stanice, ali sam sačekao da voz izađe iz stanice. Zatim sam sačekao sledeći voz i dok je bio na samom izlazu iz stanice skočio na stepenice zadnjeg vagona u kome sam se nešto u nužniku nešto na stepeništu vozio još celu noć. Tako sam stigao do Pliberka, gde sam izišao. Planirao sam da pored sela Žerjav izbijem na planinu Kovšak i dalje preko Jovorja u Smrekovac. Dok sam prolazio kroz selo, naturio sam kapu na oči da me neko ne bi prepoznao. Već sam se nalazio na domaku sela Jazbine kada sam se iznenada našao ispred stražara. Bio sam iznenađen, jer ranije, dok sam bio ovde, nikad nije bilo stražara. Gledao sam gde bih mogao skrenuti, ali nije bilo izbora, morao sam krenuti pored stražara, u nadi da neće tražiti dokumenta.

»Kuda ideš«, zaustavio me.

»Na odsustvu sam«, odgovorio sam.

»Daj objavu«

»Do đavola, zaboravio sam je kući«, počeo sam gunđati dok sam pretraživao džepove, naravno da je nisam našao pošto je ostala u rukama patrole u vozu.

Ništa mi nije pomagalo moljakanje, pozvao je komandira, koji me je poveo u stražaru. Molio sam da me u pratnji vojnika pusti u Mežicu da uzmem objavu, ali me nisu slušali. Dok su me vodili do njihovog oficira uspeo sam da im pobegnem. Iz sve snage trčao sam drumom i posle prve okuke skrenuo u šumu.

Nemci su trčali za mnom, vikali i pucali, bili su brži od mene i sveg iscrpljenog ubrzo su me uhvatili ponovo. Odveli su me u Line, gde me je vojni sud osudio na godinu dana zatovora. Posle mesec dana kazna mi je smanjena na deset nedelja strogog zatvora, jer sam bio potreban za front. Tih deset nedelja proveo sam na hlebu i vodi, ali sam ih ipak izdržao. Toliko sam oslabio da sam se prosto zanosio u hodu. Kad sam se posle izdržane kazne pogledao u ogledalo, nisam mogao da se prepoznam. Pošto sam se posle mesec dana malo popravio, upućen sam sa jednim bataljonom kažnjenika na Istočni front. Na frontu sam vršio sabotaže gde god sam mogao. Municiju sam zakopavao u zemlju, kvario sam naoružanje, iz ručnih bombi vadio sam upaljače.

Konačno je naša jedinica prebačena u Francusku, gde sam u vreme dok se jedinica nalazila u rezervi dobio odsustvo.

To se desilo 15. juna 1944. Čim sam stigao kući priključio sam se kuririma na kurirskoj stanici K-ll, koja se nalazila u Smrekovcu. Rado su me primili pošto sam dobro poznavao teren, a bio sam iskusan vojnik.

Radovali su se i moji što sam se nalazio blizu kuće i mogao ih često posećivati.

Jednog jutra sam hteo da svratim kući. Kad sam stigao na brdo, odakle se mogla videti naša kuća, zapanjen sam zastao.

Primetio sam dim koji se dizao iz razvalina naše kuće. Oblio me ledeni znoj kad sam pomislio na sudbinu svojih. Čvršće sam stegao automat i otrčao prema zgarištu. Plašio sam da ih nisu poubijali ili čak spalili. Kad sam stigao, od suseda sam saznao da su Nemci dolazili nekoliko sati pre mene, da su moje odveli, kuću opljačkali i zapalili. Ubrzo nakon toga događaja dobio sam premeštaj na Homec, u blizini Pliberka gde sam vršio dužnost komandira kurirske stanice K-17. Jedne noći, ujesen 1944. kada je zbog mesečine bilo vidno kao po danju došunjali smo se do Lovačkog doma u blizini Pliberka. Tada smo pored naših kurirskih zadataka, što nam je bila osnovna zadaća, izvodili i druge akcije. Jednog druga sam ostavio sa automatom na straži kod ulaza, dok smo se ja i Rudi uputili u kuću. Nečujno smo došli do vrata sobe u kojoj su sedeli šestorica muškaraca u različitim uniformama.

»Hande hoh!« (Ruke uvis) - viknuo sam čim sam odgurnuo vrata. Rudi je ostao na vratima sa automatom na gotovs, dok sam ja ušao u prostoriju. Niko nije ni pokušao da pruži otpor. Pokupio sam naoružanje. Samo jedan je imao automat a svi ostali samo pištolje. Pokupio sam i dve lovačke puške i dvogled.

Pitao sam ih ko su i šta su. Žurili su da mi objasne da su svi odavde, da nemaju nikoga na savesti i molili da ih poštedimo. Pošto ih nismo poznavali, nismo ih dirali, pokupili smo naoružanje i otišli u naš logor. Uz put smo kod jednog pristalice nacista napunili rančeve hranom. Tek smo u logoru detalnije pregledali sve što smo zaplenili. Na osnovu dokumenata koje smo pronašli u jednom šinjelu, saznali smo da nam se nalazio u rukama nacista, zloglasni mučitelj partizana Metnic, dok su ostali Nemci bili pripadnici seoske straže.

Ožbalt Fajmut-Ožbi

KURIRI U KORUŠKOJ

Obavljati kurirske zadatke u partizanima bilo je veoma teško, a biti kurir na terenu Koruške, naročito ako bi to bilo u toku oštre zime, najverovatnije je najteži posao. Tada su Nemci otkrivali i uništavali kurirske stanice jednu za drufom. Neretko je neprijatelju polazilo za rukom da u zemunici zarobi i strelja sve urire sa te stranice.

Sredinom februara 1944. godine i kuriri kurirske stanice K-7, koja je tada bila smeštena na Kožlaku, osetili su da im preti opasnost. Komandir stanice bio je Luka Pečnik Nantl. Uspeli su umaći neposredno pre dolaska policajaca. Gazili su dubok sneg u pravcu sela Bele, a policajci su jurili njihovim tragom. Kad su već stigli do druma koji vodi u selo upali su u zasedu koja je tamo bila postavljena. Došlo je do borbe, ali na žalost, zbog velike hladnoće nekolicini kurira je otkazalo oružje. Bilo je ranjenih. Povlačili su se koritom potoka Bele, preskačući sa kamena na kamen, često padajući do pojasa u ledenu vodu. Policajci su ih po krvavom tragu brzo stigli. Najpre su pohvatili ranjene, među njima bio je i komandir Nati, kome je isto zatajila puška.

Posle dva dana prebacili su ih u Borovlje, gde se nalazio nacistički preki sud. Gestapovci su ih podvrgli zverskom mučenju. Da bi ih uplašili i naterali na izdaju, dvojicu su u prisustvu ostalih streljali. Gestapo je znao da ima posla sa kuririma, zato je nastojao da iz njih izvuče kurirske tajne. Tukli su ih tako okrutno da se nisu mogli više međusobno prepoznati.

Posle toga su ih prebacili u Celovec (Austrijanci ga zovu Klagenfurt) i zatvorili u Tesendorfu, pošto su zatvori u Celovcu bili prepunjeni. Komandira Natla i Milana zatvorili su u neku prostoriju, koja je imala prozor bez rešetki. Napolju se samo nalazila straža. Nati je celo vreme tražio mogućnost da pobegne. Znao je da mnogo ne rizikuje, daje svejedno dali će ga streljati u zatvoru ili u pokušaju begstva. U gluvo doba noći otkovao je prozor i bacio se u jarak koji se nalazio pored barake. Mada sve nije prošlo bez buke, esesovci nisu reagovali, verovatno su mislili da buku prave zečevi, koje su gajili u kavezima u blizini. Nati je uspeo da otpuže i da se kasnije izvuče prema Gosposvetskoj gori. Na ovom terenu su se svuda nalazili gestapovci, zato se odlučio da krene natrag na Križnu goru kod Celovca. Išao je samo noću, dok bi danju ostao u šikarama, pokriven lišćem. Jednom je zalutao i upao u žičane prepreke među vojnike, koji su na Križnoj gori

fradili utvrđenja. Drugom prilikom ga zamalo nisu otkrili stanovnici Celovca, oji su se sklanjali u šumu, u toku vazdušne uzbune, tako da ga jedan zamalo nije nagazio. Jednog dana ga je primetio neki esesovac koji je počeo da trči za njime i jedva mu je uspelo da zavara trag i pobegne. Imao je sreću da naiđe na drvoseče, koji su radili u Križnoj gori, a bili su rodom iz Rožne doline ispod planine Žingarice, i imali su vezu sa partizanima. Kod drvoseča se neko vreme i hranio. Kada su u subotu krenuli svojim kućama, on se pomešao među njih. Obukao je odeću jednog drvoseče i preko ramena zabacio sekiru. Tako zamaskiran lako je prošao most na Dravi. Da bi se oporavio tri dana je ostao kod drvoseča. Zatim je otišao da traži partizane. Kad je stigao na planinu Žingaricu opet je čuo divni uzvik: »Stoj! Ko ide?« Sav srećan je pao u zagrljaj komesaru Gregoru. Kada se dobro najeo i prikupio snagu, opet je preuzeo dužnost komandira kurirske stanice. Primer kurira Pavla, koji je održavao vezu preko planine Škrbine, čiji vrh ima preko 2000 metara nadmorske visine, još bolje pokazuje sa kakvim poteškoćama su se borili kuriri Koruške.

Kurirska linija je išla preko vertikalnih stena, pa je u zimskim danima putanja bila opasna po život i trebalo je puno hrabrosti i spretnosti da se savladala. To je bio pravi planinarski pravac koga su samo divokoze savladavale bez rizika. U letnjim mesecima pretila je opasnost od odrona kamenja a zimi od snežnih usova. Često je kurir sa te linije dolazio u stanicu sa teškim povredama. Najopasnije je bilo u prolećnim mesecima kada se počinjao topiti sneg. Kuriri ispod planine Košute i Škribine više puta su bili zatrpani snegom na liniji po kojoj su nosili poštu, literaturu i sanitetski materijal u partizansku bolnicu »Amerika«.

O probijanju kroz zasede i kako su se kuriri morali verati po stenama kao divokoze, govori i događaj kurira Pavla. U toku zimskih meseci Pavel je sve više hramao, noga gaje bolela toliko daje zamolio komandanta 5. relejnog kurirskog sektora Alojza Šprogara-Lugija za odmor. Za odmor je napravio sebi zemunicu na Lisičjem brdu kod Grlovca, a sa njim je pošao i France. Tek što su se smestili, obavestili su ih da se 300 policajaca dalo u pretraživanje terena i da će sigurno pretražiti i Lisičje brdo. Tada su kod njih došli kuriri Mirko, Andrej i Pavlov brat Ludvik. Svi zajedno su krenuli na Veliku Peč odakle su se lepo videla imanja na sunčanim obroncima Zgornjeg Kuta. Sredinom popodneva primetili su kolone policajaca. Osmatrali su njihove pokrete do mraka, zatim su se povukli u partizansku brvnaru na Grlovcu, gde su spremili večeru. Celi noć su proveli na položajima. Zapao je sneg tako da su mogli očekivati da će ih policajci po tragu naći i noću.

Sutradan su se vratili na Veliku Peč i osmatrali pokrete policije, koji su tumarali po predelu Zgornjeg Kuta. Založili su vatru da bi spremili hranu, ne misleći na to da bi ih dim mogao odati. Postali su nekako ubeđeni da ih policajci neće tražiti na Grlovcu, pa su krenuli na javke u pravcu kurirskih stanica. Na stanici je ostao samo Pavle. Seo je na ranac, naslonio se na smreku i uzbrzo zaspao.

Posle izvesnog vremena probudili su ga koraci. Najpre je mislio da su divokoze, kojih je bilo puno na Grlevcu. Nije odmah otišao da vidi. Kada se konačno odlučio da vidi o čemu se radi i pogledao preko stene našao se oči u oči sa policajcem. Policajac je odmah pucao, ali je promašio. Pavel se bacio u stranu, a

za njim su pojurili policajci. Pucali su sa svih strana i bacali ručne bombe, štektali su mitraljezi i automati. Uspeo se skloniti među stene, ali se zbog noge, koja ga je jako bolela, teško verao naviše.

Policajci su dolazili sve bliže. Rešio je da izvrši samoubistvo skakanjem u provaliju, da ne bi živ pao policajcima u ruke. Preko jedne čistine jurnuo je prema provaliji ali se sneg pokrenuo i usov gaje poneo niz brdo. Ispred same provalije uhvatio se za jednu smreku i tako se spasio. Odozgo se još uvek čula pucnjava, kao da se vodi borba sa jakim partizanskim snagama. Pažnja policajaca kao i stanovnika sa okolnih imanja bila je usmerena mestu odakle se čula pucnjava, tako da niko nije primetio Pavla, koji je ostao na površini usova i lepo se video iz daleka. Primetile su ga drvosječe, koji su radili na suprotnom bregu. Oni su mu rukama pokazivali u kom pravcu treba da beži. Počeo je da se povlači koliko mu je dopuštala noga koja ga je sve više bolela. Uspelo mu je da umakne u šumu, a zatim niz padinu do jednog imanja, gde gaje domaćin sakrio u seno, donosio mu hranu i lečio ga.

Posle dva dana policajci su se povukli. Kad je kasnije neko od seljaka pitao policajce kako je uspela hajka, jedan mu je ljutito odvratio:

»Hvatali smo jednog ćopavog, i on nam je pobegao!«

Karei Prušnik

VEZE NA PODRUČJU YOJSKOG

Do jačeg razmaha narodnooslobodilačkog pokreta na terenu Vojsko-Konomlje-Gornja Trebuša-Čekovik u Slovenačkom primorju došlo je u drugoj polovini 1942. godine. Do tada je samo mali broj'aktivista radio u vanredno teškim ilegalnim uslovima. Trebalo je mnogo umešnosti i upornosti da se ljudi upoznaju sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe, Ha se uspostave mnogobrojni kanali povezivanja, kako bi se suprostavili neprijateljskoj propagandi, koja je imala na raspolaganju radio, štampu i sva druga sredstva komuniciranja. To su krajevi koji su posle 1. svetskog rata ostali pod Italijom, gde je fašizam sprovodio svoj program denacionalizacije.

Reč Partije postepeno je otvarala aktivistima vrata u domove naprednih ljudi. Objašnjavanja u krugu porodica prerasla su u skupove po selima. Formirani su prvi narodnooslobodilački odbori. (»Odbori osvobodilne fronte« OF) Pokret je uspostavio čvrste veze u narodu.

U toku novembra i decembra u partizane su stupili mladići, pre svega 23. i 25. godište, koji su tada podlegali mobilizaciji u italijansku fašističku vojsku. To su bili prvi veći porazi fašista u tim krajevima. Morali su promeniti taktiku. Početkom 1943. godine patrole su vršile mobilizaciju po selima. Samo iz Gornje Trebuše u partizane je otišlo 12 momaka rođenih 1924. godine. Slično je bilo i u ostalim selima. Retko su koga ulovili za njihove »bataljon speciale«. Ostalo im je 26. i 27. godište od kojih su mogli uzeti samo razvijenije pošto su još bili deca.

Na Vojskom je postojala karabinijerska stanica, čije patrole, iz straha od partizana nisu smele zalaziti po selima. Nisu postojala vojna uporišta, zato je teren predstavljao pravu slobodnu teritoriju.

Partizanska Trnovska četa, koja je formirana u toku meseca novembra 1942. smestila se u drvenu baraku izgrađenu u Šajčerjevoj šumi. Pošto je u toku decembra pao dubok sneg, zbog snabdevanja su se morali rasporediti po seoskim kućama. Ja sam u četu stupio 11. januara 1943. kada se ona nalazila u selu Rob. Četa je brojčano narasla, smestili smo se kod seljaka Šojčera. Položili smo par-

tizansku zakletvu. Objasnili su nam pravila konspiracije, predali smo dokumenta i novac i izabrali partizanske nadimke. Pošto sam tada bio kuvar, ostao mi je nadimak »Kuhar«.

Na Upalama blizu Vojskog, 25. januara 1943. godine, sastale su se grupe koje su dotada zasebno delovale. Bilo nas je oko 40 boraca. Komandira smo zvali Cemberlajn, a komesara Slavenko.

RAZORUŽAVANJE ITALIJANA U GAČNIKU

U naš logor na Upalama 3. februara 1943. rano ujutro dotrčala je Olga Čibejeva. Javila je da su još juče u Gornju Trebušu došli Italijani, da su uhapsili njenog brata Cirila, koji je bio naš terenski aktivist. Molila nas je da ga pokušamo osloboditi pre nego što bude odveden u Idriju.

Komandir je sazvao četu i zatražio dobrovoljce za akciju. Javili smo se svi, ali su u akciji mogli učestvovati samo oni koji su imali pušku. Bilo nas je 14, svi tek nekoliko dana u partizanima, još nismo doživeli vatreno krštenje. Još nismo ni pucali iz naših starih pušaka, sačuvanih posle 1. svetskog rata. Svakoje dobio po 8 metaka, s napomenom da smemo pucati samo kad smo sigurni u pogodak. Za starešinu grupe određenje vodnik Kogoj Ludvik Lađo, rodom iz sela Vojšćice kod Vojskog, a vodič je bila Olga Čibejeva.

Trebalo je osloboditi Cirila, zato smo morali u akciju po danu, što do tada nismo činili. Kad smo se približili gornjoj Trebuši, iz jednog šumarka, na odstojanju oko 1 km osmatrali smo gostionicu u kojoj su se nalazili Italijani. Trebalo je saznati u kojem pravcu će krenuti. Oko 11 časova izveli su Cirila i krenuli kući Cibejevih, gde su izvršili premetačinu.

Požurili smo prečicom i rasporedili se u zasedu iznad puta, blizu naselja zvanog Gačnik. Čekali smo s velikim nestrpljenjem u dubokom snegu. Već je bilo popodne kad su nam izviđači javili da se kolona približava. Vojnici koji su, dok su se nalazili u blizini kuća, držali puške na gotovs i kretali se na propisnom rastojanju, sad su zabacili puške na rame i počeli se skupljati u grupice. Primetili smo i tri natovarene mazge. Na jednoj se nalazio i njihov zarobljenik Ciril. Kada smo pripucali, Italijani su se raspršili na sve strane tražeći zaklone. Primetio sam Cirila kako je skočio sa mazge i strmoglavio se u jarugu. Italijanski oficir je pucao za njim iz pištolja, ali ga je promašio, sekund kasnije biva pogođen od naše vatre. Čuju se povici njegovog zamenika »Savoia, savoia« - najuriš, ali se niko ne diže iz svojih zaklona. I njega su ućutkale naše puške. S vremena na vreme još se začuje po neki pucanj. Posle dvadesetak minuta nadmudrivanja pozvali smo ih na predaju. Na našu veliku radost pojedinci dižu ruke uvis. Lado naređuje da ostave oružje i da se udalje na nekih 50 metara. Oklevaju, uplašeni su i u velikoj nedoumici, nerado ali ipak izlaze iz svojih zaklona. Još više su razrogačili oči kad su shvatili kako nas je malo i kad su među nama ugledali Olgu naoružanu samo motkom. Sami su počeli da se izuvaju i svlače. Morali smo im objašnjavati da nećemo njihova odela, da smo morali da ih napadnemo da bi oslobodili svog druga i došli do pušaka. »

Imali su mrtve oficira i podoficira i petoricu ranjenih. Pustili smo ih da od se'juka uzmu zapregu, da natovare mrtve i ranjene i njihova kolona je nestala u Plavcu Vojska.

Zaplenili smo 27 pušaka, 5 revolvera, veći broj ručnih bombi i 1200 metaka.

Oko nas su se okupili seljaci sa obližnih imanja, doneli su nam hrane i rakije.

Po mraku smo stigli u logor gde su nas komandir i komesar pohvalili. Dobili smo veliko samopouzdanje, predlagali smo da odmah napadnemo karabinijersku stanicu na Vojskom. Iste noći u četu su primljeni članovi porodice Čibej: Ciril Olga i Marica. Franc je bio kod nas od ranije, jedino je njihova majka prešla u ilegalnost.

Sutradan su Italijani prodrli iz Idrije i drugih mesta. Posmatrali smo ih sa ve ke udaljenosti kako opkoljavaju Čibejevu kuću, koju su potpuno opljačkali

i zatim zapalili. Opljačkali i zapalili su i sve zgrade koje su se nalazile na imanjima u blizini mesta gde smo im postavili zasedu.

Vest o našoj akciji brzo se širila na sve strane. Dolazili su u partizane i stari i mladi. Za sve nismo imali oružja. Morali smo deo boraca, pre svega onih bez oružja, preko šuma i pl. Snežnik uputiti na područje Dolenjske. Formirani su novi bataljoni, zatim brigade »Ivan Gradnik« i »Simon Gregorčič«.

Kad su Italijani shvatili do koje mere se razvila narodnooslobodilačka borba, u svim većim mestima postavili su jaka uporišta sa stalnim posadama i bunkerima. Terenom su kružile njihove patrole nikad slabije od 50 vojnika. Ipak pokret OF nisu mogli ugušiti, bili smo organizovani i međusobno dobro povezani. Stanovnici naselja, u kojima su bile neprijateljske posade ubrzo su pronašli nove oblike delovanja i sigurne kanale veza koji su prolazili kroz sve prepreke.

PRATILAC STARESINA U ŠTABOVIMA BRIGADA

Od tri čete koje su dejstvovale na terenu Idrije, februara 1943. godine, formiranje bataljon »Janko Premrl-Vojko«. Naše akcije su bile usmerene na sprečavanje neprijatelja da eksploatiše naše šume i proterivanje italijanskih porodica, koje su naseljavane radi denacionalizacije Slovenačkog primorja. Uspeli smo otkriti i likvidirati jedan broj neprijateljskih špijuna. Izvršili smo više napada na neprijateljske patrole kojima je neprijatelj pokušavao kontrolisati teritoriju.

Zbog takve naše aktivnosti protiv nas su organizovane poterne akcije sa jačim snagama i sa raznih strana. U toku meseca marta odlučeno je da se povučemo u Trnovsku šumu. Zbog neprijateljskih snaga, raspoređenih duž važnijih komunikacija, održavanje veza na nekim pravcima bilo je veoma teško.

U toku aprila iz GŠ Slovenije stigli su: Albert Jakopič-Kajtimir, koji je postavljen za komandanta brigade »Simon Gregorčič«. Određen sam za vodiča grupe rukovodilaca koje je trebalo odvesti na Oblakov vrh.

Iz Trnovskog logora smo krenuli u popodnevnim časovima i do mraka došli u Hudo polje. Nastavili smo put preko Mrzle Rupe. Dalje sam vodio kolonu kroz šumu pored usamljene kuće kod Tinčka, preko Rubova, pored Rozazije. Nastavili smo preko Hudolina, Švavča na brdu, zatim pored imanja Stržnikarja u naš negdašnji logor na Upalama, stigli smo kad je već uveliko bio dan. Tu smo i predanih.

Predveče smo produžili drumom pored Zatrepa na Oblakov vrh. Pred svanuće stigli smo do imanja Jerebovih. Probudili smo ih da bi se raspitali o situaciji. Odlučili smo da se tu odmorimo. Trebalo je nešto skuhati. Postavili smo straže i izviđačku grupu na vrh brda, zavukli se u gustu šumu iznad imanja, gde smo ubrzo i zaspali.

Oko 11 časova probudila nas je snažna pucnjava. Stražar je javio da su Italijani napali kuhinju. Komandant Bračić i komesar Ahac rasporedili su nas u strelce i krenuli smo u napad. Italijani su se dali u bekstvo. Ali naša kuhinja je bila uništena. Jedan od boraca, koji se zatekao u kuhinji, bio je pogođen baš kad je aktivirao ručnu bombu. Bomba gaje doslovce raznela, od nje su poginula još dva borca, a sedam je bilo ranjenih. Činilo nam se da nas je neko izdao, tek smo kasnije saznali da su Italijani primetili dim iz naše kuhinje i da su nas zbog toga napali.

Zbog nepovoljnog terena i procene da će neprijatelj pokušati da nas okruži, odlučeno je da se povučemo. Već smo bili dosta daleko kad smo na terenu koji smo napustili začuli snažnu paljbu. Italijani su nastupajući iz pravca Idrije i iz pravca Spodnje Trebuše ka Oblakovom vrhu, zabunom otpočeli borbu između sebe.

U logoru na Upalama dobio sam zadatak da naše ranjenike odvedem u bolnicu, u blizini Idrije. Oko 3 časa ujutru stigli smo na domak kuće Marije Gruden u Mrzloj Rupi. Ona nas je čekala u šumi i obavestila da su Italijani na raskršću ispod mlina postavili zasedu. Promenili smo pravac i otišli preko livada Poče-

parja. Pola časa kasnije iz pravca raskrsnice začuo se mitraljez i snažna puščana paljba. Razmišljali smo ko je mogao umesto nas da padne u zasedu. Kasnije smo obavešteni da su bili kuriri sa kurirske relejne stanice P-7. Sa njima je bio i njihov komandir Stjenka. Srećom, svi su uspeli pobeći.

Sa ranjenicima smo se u toku dana sklonili u šumu iznad imanja Počeparjevih. Bili smo na granici snaga, umorni i gladni. Domaćini su nam doneli hrane i vode. U toku noći odveli smo ranjenike pored Brusa u Mrzlu Rupu, preko Čekovnika na Hleviško brdo iznad Idrije. Tu smo uspostavili vezu sa osobljem privremene partizanske bolnice i predali ranjenike, zatim se vratili u jedinicu.

NA KURIRSKOJ KARAULI P-6

Kurirska relejna stanica P-6 formirana je 31. decembra 1942. godine u šumi Zaklavž, između Mrzle Rupe i Čekovnika, sa zadatkom održavanja veze između stanice P-5 u blizini Črnog vrha i stanice P-7, koja se nalazila na Vršahu iznad Čepovana.

U sastav stanice bilo nas je određeno 6 boraca. Niko od nas još nije napunio 20 godina, ali smo bili rodom iz krajeva kroz koje je trebalo nositi poštu.

Najpre smo od trupaca napravili sklonište koje smo dobro pokrili korom od smrče. Da bismo sakrili dim iz ognjišta, sproveli smo ga kroz 30-tak metara dugački podzemni kanal među grmlje. Po danu smo se nalazili u onoj našoj brvnari skriveni kao miševi, a noću bismo odlazili po hranu i nosili poštu. Te zime je na Vojskom pao dubok sneg, na mestima i do 2 metra, ipak smo nekako stizali na sve veze.

Shvatili smo da možemo da se održimo jedino ako budemo oprezni do krajnjih granica. U samu stanicu nismo puštali ni rukovodioce koji su putovali po kurirskim linijama. Van mesta boravka određivali smo mesta za razmenu pošte i na tim mestima smo zadržavali ljude koji su čekali na kurire za odlazak na drugu stanicu. Tako se, uglavnom, odvijao život sve do juna meseca 1943. godine. Kada je neprijatelj izgradio svoja stalna uporišta na Vojskom, Gornjoj Tebuši i Hudom polju, nastala su za nas teška vremena. Saznali su za naše linije, zato su postavljali zasede na prelazima. Mada smo menjanjem puteva pokušavali da izbegnemo te zasede, došlo je do prve žrtve. U Idrijskoj Beli, prilikom prelaza ceste i rečice Idrijice, pao je u zasedu i poginuo Mirko Suligoj Gortan; kurir koji je bio s njim, uspeo je da pobegne i sačuva poštu. Pogibija Gortana, dobrog druga i hrabrog kurira, jako nas je potresla.

U toku meseca februara i marta 1943. morali smo kao vodiči pratiti grupu novih boraca, koji su odlazili u jedinice na Dolenskom. Obično bi grupu obezbeđivala četa dobro naoružanih boraca iz bataljona »Janka Premrla Vojka«.

Prilikom povratka jedne takve čete, na nekadašnjoj Jugoslovensko-italijanskoj granici iznad Črnog vrha, Italijani su nam postavili zasedu. Bilo nas je malo i nismo imali dovoljno municije, nije nam preostalo ništa drugo do da se rasturimo na male grupe i probijamo kako ko ume.

Jedne aprilske noći, u neposrednoj blizini naše stanice u Mrzloj Rupi, zaštektali su mitraljezi i začula se puščana vatra. Bila je noć sft puno mesečine. Pošto se stišala borba, začuli smo viku italijanskih vojnika. Pred zoru sa javke su stigli Vojko i Gašpar. Pričali su da su sreli pet partizana, koji su išli putem prema Mrzloj Rupi. Uprkos opomenama da na tom pravcu postoji opasnost od neprijateljskih zaseda, oni su produžili.

Kad je svanulo otišli smo do Amjavnikarjeve kuće, u čijoj blizini se u toku noći čula pucnjava. Amjavnikarjeva majka nam je ispričala daje pod izgovorom da kupi drva već bila u šumi, gde je naišla na dva partizana ranjena u noge. Otišli smo po njih. Objasnili su nam gde su se sakrili i ispričali o pogibiji Franca Lipuščeka iz Donje Trebuše, koga su pošto je ranjen pokušao pobeći na jednoj nozi ubili, a zatim nadali viku nad njegovim mrtvim telom. Tvrdili su da su dvojica uspeli pobeći.

Ranjenicima smo pružili prvu pomoć, smestili smo ih u Brusov mlin i obavestili njihovu jedinicu. Posle izvesnog vremena rane na nogama su počele opasno da gnoje. Kada smo već izgubili svaku nadu, jer iz njihove jedinice niko nije dolazio, devojke Mici Lalica i Elica Podbečnik iz Čekovnika donele su iz Idrije lekove, koji su spasili ranjenike i oni su posle dva meseca otišli u svoje jedinice.

KVESTURINI NAS »SNABDEVAJU« HRANOM

U proleće 1943. godine, na visoravni Vojskom bilo je veoma teško za hranu. Mogli smo je nabaviti jedino u Vipavskoj dolini i Konamlju. Razmišljali smo kako bi se domogli hrane, koju su nam ispred nosa prevozili italijanski žandarmi, kvesturini, iz njihovog uporišta u Gornoj Trebuši. Bilo nas je svega petorica, a inače nismo smeli izvoditi nikakve akcije na svoju ruku, zato smo o svojim namerama javili Ivanu Turšiču Istoku, koji je bio komesar partizanskog bataljona, koji se tada nalazio na Čavnu.

Istok nam je uputio obaveštajce Gnezda Konrada i Kokošarjevog Ivana Jana, koji su izvideli vreme prolaženja kamiona i izabrali najpogodnije mesto za zasedu. Naređeno je da se sačeka grupa boraca koja će učestvovati u akciji.

Ivan je ustanovio da sa kamionom koji prevozi hranu ide i kćerka gostioničara Jelenka Kogej, za koju smo znali da je simpatizer OF. Pošto je preko terenskih veza uspostavljena veza i sa Jelenkom, saznali smo da se za 22. juni sprema na terenu Mrzle Rupe racija i hapšenje. Na koji način je ona to saznala, ne zna se, jer su ona i njezin otac dva dana posle naše akcije streljani od fašista.

Sada više nismo mislili na hranu, trebalo je spasiti terenske aktiviste. Uveče 21. juna na stanicu P-6 komesar Istok je doveo grupu od 25 dobrovoljaca. Osećali smo se sigurnim kada su se sa nama nalazili dobro naoružani partizani. Za večeru smo uspeli prikupiti sve što je bilo potrebno za gulaš i kačamak. Posle večere obavili smo poslednje pripreme: pregled oružja, podelu municije. Imali smo dva mitraljeza, ostali su bili naoružani mašinkama, poneki i pištoljima i bombama. Jedino Alojz Lovac, koji je pre kratkog vremena pobegao iz italijanske mornarice, nije imao puške. Dali smo mu dve bombe, a iz kuhinje je uzeo nož i krenuo s nama.

Krenuli smo kasno noću tako da smo na cilj stigli pre svitanja, oko 3 časa ujutro. Rasporedili smo se na mestu zvanom Razori, pored puta koji vodi iz Idrije u Gornju Trebušu. Zaklone smo izabrali na delu gde cesta vodi kroz usek i dobro se zamaskirali. Pošto je svanulo, nastupilo je ono mučno iščekivanje, kada minuti tako sporo odmiču i svako ostaje u svom zaklonu sa svojim mislima

Oko 9 časova začuo se zvuk kamiona. Iza okuke, pravo u zasedu ušli su kvesturini, po zlu čuvene Necleve jedinice, sa svoja dva vučjaka, sedeći na kamionu bez cerade. Mitraljezi su se oglasili skoro jednovremeno a onda i puške. Kamion se zaustavio. Iza toga začule su se eksplozije dveju bombi, to je Lojze po svaku cenu hteo biti prvi i doći do oružja za sebe. Još se čuo po neki pucanj, zatim se sve umirilo. Prebrojali smo 17 kvesturina, znači da je jednom ipak uspelo da pobegne. Zaplenili smo 15 pušaka i 3 automata, 17 pištolja i dosta municije i bombi. Kamion smo polili benzinom i zapalili. Zatim smo požurili prema Čavnu jer smo pretpostavili da će za nama krenuti poterà. Na jednom proplanku u blizini logora smo se zaustavili i komesar Istok je uputio kratak izveštaj o akciji. Iz tog vremena sačuvana je ijedna fotografija, na kojoj se vidi daje u akciji učestvovala i jedna drugarica, najverovatnije Pavla.

Turiš Ivan Istok, komesar brigade »Simon Gregorčič« bio je u proleće teško ranjen, posle ozdravljena u bolnici u Baškoj Grapi, došao je na teren trnovskog gozda, gde je prikupio oko 100 boraca, koji su se tu zatekli posle ofanzive. U ovoj akciji se govori o borcima tog bataljona.

NIJE BIO ŠLEM NEGO TIGANJ

Posle akcije na Razorima, očekivali smo odmazdu. Dva dana nismo odlazili na vezu, povukli smo se na obližnje brdo odakle se pružao pogled na područje Vojskog, Čekovnika i Mrzle Rupe. Dogovorili smo se da ćemo se, u slučaju da budemo razbijeni, naći na javki kod Matevža. To je bila naša javka za vezu sa kurirskom stanicom P-7, a za nju su bile zadužene sestre Marica i Matilda.

Kvesturini su sproveli svoju akciju, koju smo sprečili 22. juna. Skoncentrisali su jake snage iz raznih uporišta i započeli svoja zverstva. Opljačkali su i spalili 30 domaćinstava. Tri domaćina su odmah streljali a velik broj su odveli u zatvore i internaciju, odakle se mnogi nisu više vratili.

Dva dana smo posmatrali kolone kvesturina kako krstare svuda oko nas. Trećeg dana sve se smirilo. Verovali smo da su se vratili u svoja uporišta.

Vojko i Istok su otišli na javku prema P-5, koja se tada nalazila u gostionici »Vipavka« u Beli. Gašpar i ja krenuli smo prema karauli P-7. Tone je dobio zadatak da od terenskih aktivista Gornje Kanomlje donese hrane, tako da je karaula prazna.

Vojko i Istok su usred šume iznenada naleteli na Italijane, ali su se uspeli izvući. Vratili su se na karaulu, pokupili svoje stvari i u toku noći prebacili se preko Mrzle Rupe na teren Gornje Trebuše. Ne znajući šta se desilo, Gašpar i ja smo se u toku noći vratili na karaulu i zaspali. Ujutro smo bili zabrinuti, jer se ostali nisu vratili. Skuvali smo kačamak za sve i obavljali svakodnevne poslove. Pred veče smo baš jeli preostali kačamak i nameravali da se uputimo na redovnu vezu kad sam začuo italijanski razgovor. Kuhinja nam se nalazila po strani od kolibe, bila je smeštena među stene i dobro pokrivena jelovom korom, što je prigušivalo zvuk. Skočili smo, pograbili puške, izleteli iz udubljenja i nedaleko od nas ugledali streljački stroj. Italijani su nas primetili kad smo već malo odmakli na suprotnu stranu. Začuli su se povici »Alto la« (stoj) i odmah su otvorili vatru. Ipak smo im umakli u gustu šumu. Nedugo iza toga nabasali smo na drugu grupu, koja je isto nastupila u pravcu naše karaule. Jurnuli smo postrance kroz žbunje niz brdo; kad smo stigli do Klauža, već smo se mnogo opreznije kretali. Uočili smo na vreme njihovu zasedu i obišli je. Stigli smo na teren preko koga je već prošao streljački stroj, zato smo odlučili da se sakrijemo u žbunje. Iz našeg skrivališta mogli smo posmatrati kako gori naša koliba.

Očekivao sam da će doći do eksplozije, jer sam u slami na ležištu bio ostavio neku staru francusku bombu, ali se ništa nije desilo. U kolibi mije ostao i kaput sa oznakama komandira. Kasnije sam saznao da su u uporištu pokazivali taj kaput i govorili da su ubili komandanta (ribelov).

Sledećeg dana svi smo se našli na javki u s. Krtovše. Drugovi su pričali kako su bili napadnuti i da su se povlačili putem kojim smo se vraćali u karaulu. Objašnjavali su kako su čuli da se putem kreće italijanska kolona, čuli su lupu njihovih šlemova. U stvari to je Gašpar lupao tiganjem koji je pronašao na zgarištu. Tako su naši drugovi izbegli susret sa nama dvojicom kada smo se vraćali u logor, a mi smo bezbrižno ušli u neprijateljski obruč.

Posle ovog događaja prebacili smo našu stanicu na sigurniji teren u Gornju Trebušu, u zaselak Krtovše, gde smo ostali sve do 15. augusta 1943. godine. Zatim smo se premestili kod Sedejčka u blizini Počeparjeve strugare i tu smo ostali sve do kapitulacije Italije. Bilo nam je dobro, jer nam je Počeparjeva mati kuvala a kćerke su nam donosile hranu u šumu.

Nakon kapitulacije, stanica P-6 je ukinuta i vezu između P-7 i P-8 preuzela je stanica P-5.

Kurirska staniGa P-6 radila je od 31. decembra 1942. do 9. septembra 1943. godine. Za to vreme na njoj su radili sledeći kuriri: Carl Viktor Jurko iz Gornje Trebuše; Kokošarjev Ivan Jan iz Cekovika; Velikanja Jakob Vojko iz Konomfje; Rejec Franc Kuhar iz Gornje Trebuše; Zigmond Oskar Gašpar iz Vogerskog; Suligoj Mirko Gortan iz Gornje Trebuše; Munih Anton Istok iz Vojskog i Pavšič Stanko iz Dol. Trebuše.

Karaulu je formirao i bio njen prvi komandir Jurko, zatim je dužnost preuzeo Jan, pa Munih. Od 15. maja do 9. septembra komandir je bio Kuhar. Jurko i Jan su bili premešteni u operativnu zonu. Svi ostali su ostali na karauli do kapitulacije Italije, osim Gortana koji je poginuo u Beloj iznad Idrije.

SVEŠTENIK MEĐU PARTIZANIMA

Početkom juna 1943. po kurirskim vezama stigao nam je verski referent GŠ Slovenije (mislim Jože Lampret). Nosio je sobom pismo u kome je stajalo da mu treba pomoći u njegovom radu. Istok je otišao u selo Kotel, odakle je preko jedne stare žene poslata poruka svešteniku u Vojskom da dođe u Kotel na razgovor sa partizanskim verskim referentom.

Kod nas su ljudi bili pobožni, odani religiji; takvo stanje su koristili belogardisti i neprijateljski raspoloženi sveštenici za propagandu o tome da se partizani bore protiv vere i boga. Nekoliko dana kasnije, kada sam se poslom našao na Ćavu, već je služena misa kojoj su mogli da prisustvuju i partizani. Čak me je sveštenik ponudio da se ispovedim i pričestim, ali sam odbio uz izgovor da za to ne osećam potrebu.

Kasnije sam shvatio veliki značaj našeg rada na raskrinkavanju neprijateljske propagande.

PRATILI SMO DRUGARICU KATJU RUPENA I NEKE ČLANOVE CENTRALNOG KOMITETA KPJ SLOVENIJE

Jednog dana u junu kurir sa stanice P-5 doneo je zahtev da sutradan sa još jednim kurirom budem na javki »Vipavka« u Beloj.

Narednog dana, kada smo Istok i ja stigli, na javki nas je već čekao kurir koji nas je odveo u obližnju šumu. Tu nas je predstavio grupi drugova, među njima nalazila se i jedna drugarica. Razvio se razgovor. Drugovi su se interesovali za ponašanje ljudi na našem terenu, za delovanje neprijatelja i za sigurnost kurirskih kanala veze po kojima idemo. Razgovarali su sa nama i o politici, jer ih je interesovalo kako nas dvojica gledamo na narodnooslobodilačku borbu. Shvatio sam da se radi o rukovodiocima koje treba što bezbednije prevesti. Strepeo sam jedino na prelazu preko ceste i rečice Idrijice, gde nam je neprijatelj često postavljao zasede i gde nam je nedavno poginuo i naš drug Gortan.

Ipak, sve je dobro prošlo. Kasno po podne smo stigli u blizinu Tratnikove kuće, gde smo se malo odmorili. Pošto smo bili gladni, poveo se razgovor o palačinkama. Katja je trvdila da ima ponešto od toga što treba za palačinke, samo treba nabaviti jaja. Otišao sam do seljaka Tratnika, koji mi je dao jaja i mleko. Večera mi se jako dopala. Katja je jelo zvala »šmorn«, nije bilo vremena da se peku tanki slojevi, nego je odjednom sipala više testa na prženje.

Ujutro smo nastavili put, tako da smo po podne stigli u naš logor. Za večeru smo spremili našu »mineštru«, u stvari čorbu u koju smo stavljali po malo od svega što bi se našlo u našim kurirskim zalihama (pasulja, krompira, šargarepe, makarona ili pirinča). Čorbu smo zapržili »pancetom« (barena, zatim seckana slanina sa crnim lukom). Mada su svi bili zadovoljni našim »specijalitetom« mi smo objašnjavali da mu nedostaje bar najmanje parče suhe svinjetine.

Te noći smo dugo razgovarali. Naši gosti su govorili o organizaciji Osvobodilne fronte, o slobodnoj teritoriji, o borbama koje se vode u Sloveniji i čitavoj Jugoslaviji. Katju sa pletenicama, vedru, u urednoj uniformi sa opasačem, pištoljem i torbicom još dugo smo pamtili.

ENGLEZI NA KURIRSKIM STAZAMA

Preko javke na Krtovčama 24. jula stigla su dva engleska oficira. Nosili su dosta opreme, bila je tu radio-stanica sa pogonom na ručni generator, više automata i jedno džakče novca, italijanskih lira. U našem logoru su ostali tri dana.

Dobro su govorili slovenaćki, jer su bili poreklom iz Primorske. Spustili su se padobranima na Benešku zaravan i pošto su se javili u štab 3. operativne alpske zone, žurili su da što pre stignu u Glavni štab Slovenije.

Pošto su se malo odmorili, odlučili su da postave radio-stanicu za rad, jer je posle spuštanja padobranima još nisu isprobali. Stanica me je veoma interesovala. Pomagao sam okretati ručni generator. Vršili su neka podešavanja kad smo odjednom začuli vesti na italijanskom jeziku, stanice su javljale o padu Musolinija, o formiranju nove vlade sa Badoljem. Radovali smo se misleći daje to kraj rata.

Posle odmora krenuli smo, morali smo poći svi, jer na drugi način ne bismo mogli poneti svu opremu koju su Englezi imali sa sobom. Kasno noću zakucali smo na prozor kod Hudolina. Tu su živele dve dosta stare žene, Marička i Neška, koje su uvek imale ponešto za nas. Te noći iznele su crn mirišljav domaći hleb i mleko.

Nastavili smo put po nekoj uskoj stazi kroz gustu bukovu šumu, bilo je toliko mračno da je postojala opasnost da neko skrene sa staze. Primenili smo našu uobičajenu signalizaciju za takve prilike, svako se morao pozadi obeležiti nečim belim. Najlakše je bilo onom koji je imao belu košulju, jer bi je samo izvukao iz pantalona.

Ujutru smo preko Roba stigli do pustinjaka Tinčka. Odmah je otvorio svoju brvnaru, pokrivenu šindrom, koju je sagradio još pre nekoliko godina u gustoj šumi, daleko od ljudi. Izrađivao je razne predmete od drveta, koje je zamenjivao za hranu. Slatko se smejao kad nas je video sa izvučenim košuljama i belim krpama povešanim po rancima. Mada je živeo kao pustinjak, uvek je uspevao da nas oraspoloži kada bismo navratili kod njega zabrinuti. Tog jutra spremio nam je izuzetno mirišljav čaj od planinskih trava. Kasnije, kada su se u njegovu brvnaru sklonili ljudi pred nemačkom ofanzivom, nekim slučajem baš tu poginula mu je kćerka Vikta, dok su drugi uspeli da se spasu.

Brzo smo stigli na rub Trnovske šume, pa smo zatim pored izvora Idrijice stigli u naš logor u Zaklavže. Kuću gde su se sklanjali prvi partizani, u kojoj je formirana i naša kurirska stanica, spalili su Italijani još u februaru. Posle nekoliko meseci iz zatvora su se vratile samo žene, koje su sad boravile u podrumu spaljene kuće. Mi kuriri smo im ponekad pomagali u obavljanju »muških« poslova, kosili i slično. Tog dana su za sve nas spremile kačamak sa mlekom. Zatim smo nastavili put do naše javke »Vipavka« u Beloj.

Ovo putovanje i susret sa ljudima jako se dojmio naših Engleza. Nikako nisu mogli verovati da nas svuda ljudi dočekuju kao svoje, da dele sa nama poslednje zalogaje hrane i da su svi potpuno ravnodušni prema vreći novca koju su oni nosili.

Na rastanku dali su mi automat na poklon sa napomenom da mi neće ni trebati, jer je kraj rata tu. Tada sam i ja u to verovao, ali sam s njim prošao još mnoge opasnosti u toku 21 meseca. Sada se taj moj verni pratilac nalazi u muzeju u Tolminu.

POGIBIJA KURIRA NA JAVKI U KRTOVŠAMA
A

Centralna kurirska stanica na Primorskom je bila P-7. Preko nje je prenošena celokupna pošta, sva literatura i časopisi za jedinice i organizacije na terenu. Pred kraj rata, u aprilu, naše jedinice prolazile su kroz teška iskušenja. Nemci, četnici, ustaše, domobrani i sva moguća gamad, po svaku cenu su nastojali da unište naše jedinice, kako bi sebi obezbedili odstupanje, koje je već počelo bred jedinicama naše 4. armije.

Bes neprijatelja posebno se izlio na kurire. Pored toga, sve teže smo dolazili do hrane. Na imanjima nije više bilo stoke. Za nas je bio pravi događaj kada bismo nabavili ranac krompira. U jednoj našoj jedinici pozajmili smo mazgu,jer su bosiljke bile sve teže, a i hranu smo morali donositi iz sve udaljenijih krajeva.

Jednom prilikom grupa naših kurira krenula je na Šentvišku planotu. Poveli su i mazgu, koja se već navikla na nas 4 sama bi išla za nama. Zaustavili su se kod Matevža u Krtovšama. Mazgi su bacili sena, a sami otišli u kuću. Desilo se da se tu zateklo čak osam kurira. Trojica su išli po vezi, a petorica u nabavku hrane.

Nije prošlo ni pola časa kada je domaćica viknula »Nemci«! Istrčali su iz kuće i sjurili se u obližnji potok. Komandir Bruno hteo je da odveže mazgu, ali su ga Nemci primetili, otvorili vatru i ranili ga. Jedva je uspeo da se izvuče. Poginula su nam tri kurira. Nemci su iskalili svoj bes na već mrtvim telima, izvadili su im oči i odsekli pojedine delove tela. Kuću su opljačkali. Tada su odneli i moju harmoniku, koju sam kasnije našao razbijenu u šumi.

Posle četiri dana u našu karaulu u Gornjoj Trebuši došla je mazga. Nismo verovali da je uspela da pobegne iz uporišta. Da je neprijatelj bio malo promoćurniji, mogao nas je lako otkriti, samo da je sledio mazgu.

KURIRSKE VEZE POSLE KAPITULACIJE ITALIJE

Kad smo saznali da je Italija kapitulirala, zavladalo je veliko oduševljenje. Posle 25 godina moći ćemo govoriti slovenački na javnim mestima. Mi, kuriri smo bili jedina organizovana vojna jedinica u Gornjoj Trebuši. Zadatak nam je bio da od Italijana, koji su se u grupama povlačili iz uporišta u Gornjoj Trebuši i Vojskom, prikupimo oružje i opremu. Sutradan po kapitulaciji organizovali smo miting, na koji se sjatilo i staro i mlado. Redali su se govornici, oduševljenje nisu mogli pomutiti ni oni koji su opominjali da još nije kraj rata, da mogu doći Nemci, koji su gori od Italijana.

Kurirske stanice P-6 i P-7 su se spojile. Smestili smo se u gostionicu »Ostrožnik«. Gazdarica je preuzela brigu o našoj ishrani. Bilo nam je neobično kada smo posle toliko meseci opet jeli iz tanjira za stolom. Bilo je i vina, čemu se naročito obradovao kurir Gašpar, rodom sa Vipavskog vinogorja. Svi smo nekako živnuli, činilo nam se da su putevi do javki sada mnogo kraći.

Naše obaveze, međutim, su bile sve veće. U partizane su odlazile velike grupe boraca, sa kojima smo slali naoružanje i opremu, kao i hranu koju smo zaplenili od Italijana. Razvila se tesna saradnja sa terenskim aktivistima. Bili smo odlično naoružani, svi smo imali automate i pištolje. Od italijanskih pelerina poznati krojači titovki Petar i Ciril sašili su nam uniforme. Devojke Ema Ožgajnerska i Vikta u Polanama sašile su nam košulje. Obućar Ožgajnar napravio nam je cipele i kožne torbice. Kada su nas videli po štabovima onako doterane, sa svih strana su počele stizati narudžbine za uniforme našim komandantima i komesarima.

Jedne nedelje komandir Stjenko (Mirko Murovec) postrojio nas je ispred kuće kod Ostružnika i saopštio da smo dobili zadatak da prisustvujemo bogoslužen ju u crkvi u Gornjoj Trebuši. Bili smo mladi u dobro skrojenim uniformama i dobro naoružani. Podvučeno nam je da moramo biti ozbiljni. Osećali smo da su ljudi ponosni na svoju vojsku, mnoge devojke su bacale poglede prema nama. Tada mi se učinilo da nema više rata i pogibija, da stojim u crkvi kao nekad davno, dok sam bio dete. Iz tih mojih misli prenula me je komanda »Zbor«, posle koje smo u vojničkom poretku odmarširali u našu kurirsku stanicu.

Bili smo dobro organizovana vojnička jedinica, čvrsto smo sarađivali sa ljudima na terenu, nijedna akcija novostvorene narodne vlasti, ni miting nije prošao bez našeg učešća. Nismo dozvolili reakciji da neke naše greške iskoristi za svoju propagandu.

Zaplenili smo i motocikl marke »Guzzi-500«. Sad smo njime prenosili poštu prema javkama P-35, P-21 u Donjoj Trebuši, sa P-10 u Čepovanu i prema P-5 do Hudog polja.

Iz tih naših organizatorskih napora, prenule su nas vesti o prodoru Nemaca na slobodnu teritoriju. Došla je jedna naša jedinica i minirala most na reci Tre-

bušci. Obaranjem stabala na drum napravili smo zapreku. Užurbano smo vršili evakuaciju. Povukli smo se u šumu blizu Rozazije, odakle smo dvogledom posmatrali Nemce kako savlađuju naše prepreke na putu. Morali smo se povući prema Vojskom.

SLUČAJ NAS JE SPASIO

Jednom prilikom, kada sam se vraćao iz Komande mesta Vojsko, gde sam odneo jedan izveštaj, zaustavio sam se u Rozaziji kod Martina. Porodica je bila na okupu, tu su se nalazili i partizani iz nekih jedinica koje su vodile nedavno teške borbe u okolini Gorice. Baš smo razgovarali o tome kako su Nemci okrutniji od Italijana, kad je neko viknuo: »Nemci«! Samo sam ja bio sa oružjem, ostali se ni po čemu nisu razlikovali od civila. Kćerka domaćina i devojka iz susedstva koja se tu zatekla, izašle su pred kuću. Tu su ih zaustavili Nemci sa uperenim automatima. Pitali su gde se nalaze partizani. U kući se najbrže snašla domaćica, pokazala nam je vrata od podruma. Trojica smo se brzo sakrili i u strahu čekali šta će se dogoditi, bili smo spremni na najgore. Brinuli smo za druga koji je odbio da se sakrije govoreći: »Neću više da bežim, mnogo sam prepatio dok sam stigao dovde, sad neka rade sa mnom šta hoće.«

Nemci su ga poveli sa sobom. Valjda zbog toga što su njega našli, nisu ni vršili pretres kuće. Sledećeg dana priredili su lakrdiju ispovedanja u crkvi a zatim su ga zajedno sa još sedam partizana koje su uspeli uhvatiti streljali pored groblja.

Divljanje Nemaca trajalo je nekoliko dana, posle čega su se vratili u svoja uporišta. Posle izvesnog vremena na naš teren došli su članovi Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora i neki članovi CK KP Slovenije. Bili su iscrpljeni i gladni. Aleš Bebler mi je tada dao nešto novca i uputio me da nabavim hranu.

IZGUBIO SAM KOMANDANTA KORPUSA

U vreme formiranja 9. korpusa našu kurirsku stanicu smo premestili kod Suničarja, pored druma Trebuša-Vojsko. Tada su se u Trebuši nalazili razni pozadinski organi: Narodni sud, Tužilaštvo, OZNA (Odelenje zaštite naroda), Komanda narodne zaštite, Oficirska škola, Komanda II relejnog sektora, Pokrajinski komitet, radionice, Štamparija »Juli«, kursevi za rukovodioce, itd.

Bila je uspostavljena dosta velika slobodna teritorija. Samo povremeno na teritoriju su upadali Nemci. Poštu smo opet nosili motorciklom u pravcu Trebuše, Čepovana, Škrbine u Trnovsku šumu.

Jednog dana komandant korpusa Novljan zatražio je da ga motorciklom povezem za Vojsko. Kad sam stigao na raskrsnicu u Mrzloj Rupi, pitao sam u kojem pravcu da vozim, ali nisam dobio nikakav odgovor. Jako sam se začudio kada sam video da je zadnje sedište prazno. U strahu i neverici da se moglo desiti da nisam osetio kada je nestao sa sedišta, vratio sam se istim putem. Sreo sam ga ubrzo kako pešači. Rekao mije da nikako nije mogao da se privikne i da se oseti dovoljno sigurnim na motorciklu, pa je na jednoj krivihi jednostavno ispružio noge i sišao sa motorcikla. Bilo mu je jako smešno što to nisam osetio. Bojao sam se da je pobegao zbog moje loše vožnje, ali me je on uveravao da dobro upravljam motorom.

KURIRI NA SKIJAMA

Februara meseca 1944. postavljen sam za komandira stanice P-5, koja se nalazila na Križnoj Gori iznad Crnog vrha. Bilo nas je 14 kurira na stanici. Vezu smo održavali sa P-7 u Mrzloj Rupi, P-5 a u Budanjima, P-4 u Hrušici i P-13 preko javke u Kamnjina.

Napadalo je dosta snega, preko Trnovske šume bilo je veoma teško proći. Nabavili smo neke skije. Od štaba korpusa dobili smo 4 bela odela. Sad je nastao problem što svi nisu znali skijati. Većina kurira bili su rodom iz okoline Vipave, fde nema mnogo ni snega, pa nisu bili vični skijanju. Morali smo tražiti zamenu urira sa drugih stanica. Ipak nismo u potpunosti rešili problem, jer su veoma često po našim linijama putovali terenski aktivisti koji nisu imali skija ili nisu ni znali skijati. Tako smo se i te zime najčešće morali probijati zaobilaznim putevima kako bi izbegli duboke smetove snega u Trnovskoj šumi.

KURIRSKA STANICA ZA POTREBE ŠTAMPARIJE »SLOVENIJA«

Meseca augusta 1944. godine, sa Jožom i Tinčkom poslali su me u novoformiranu kurirsku stanicu P-8, lociranu u zaseoku Vogelsko. U stanicu su došla još i 3 kurira sa stanice P-7.

Najpre smo učestvovali u gradnji Štamparije »Slovenija« u Studencima ispod Vogla, u Vojskom. U šumi smo zatekli tri novoizgrađene barake, namenjene za strojarnicu, slagačnicu i kuhinju. Zadivila me je 2,5 tona teška štamparska mašina, koja je nabavljena čak iz Milana i dovezena preko Postojne čak ovamo. Razmišljao sam koliko ljudi je moralo biti angažovano u takvom poduhvatu u kojem bi samo jedna neopreznost mogla stajati velikih žrtava.

Sećam se da mi je seljak Peter, koji je sve drvo potrebno za štampariju prevezao sa strugare u Gačniku, govorio dok bi odmarao konje i sukao svoje brkove: »Znate, momci, ovo je veoma odgovoran posao. Za njega sme znati samo onaj ko ga obavlja i niko više«.

Već 15. septembra sve je bilo spremno. Počela je sa radom mala elektrana i štamparska mašina se pokrenula. Održanje sastanak kolektiva, na kome su posebno podvučeni zadaci kurira koji će održavati vezu štamparije sa spoljnim svetom. Smestili smo se u zaselak Hum. Partizanski dnevnik izlazio je svakog dana. Nama su odštampane primerke donosili ujutro u *5 sati. U 7 sati smo ih već predavali javki u Mrzloj Rupi, gde su kuriri sa stanice P-7 preuzimali pošiljku za Tolmin, Benečiju i Gorenjsku a kuriri sa stanice za Vipavsku dolinu, Kras, Istru, Notranjsku, Tržič i Trst.

Pošiljka je bila teška. Morali smo je nositi četvorica kurira i u normalnim prilikama trebalo je dva sata da stignemo najavku. Mnogo je teže bilo zimi. Vojsko je najviše primorsko planinsko selo, nalazi se na 1000 metara nadmorske visine. Kada bi napadao sneg, snalazili smo se na sve moguće načine. Pravili smo krplje (dodatak na cipele protiv propadanja u sneg), nabavili smo i skije, ali ipak najčešće gazili sneg do pojasa.

Drugi naš pravac bile su tačke 360 i 600, tajna mesta na kojima se zadržavalo rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe u Primorskom. Tu su se stvarali članci za naš Dnevnik. Najavku kod Oblaka na Oblakovskom vrhu, gde su radile domaćica Marija Klemenčić i Vikta Ogrič, dolazili smo noću između 23 i 24 časa. Njih dve bi nas naizmenično čekale. Da bi se list mogao na vreme odštampati, rukopise smo morali doneti najkasnije do 3 sata ujutro.

Kasnije, kada se rukovodstvo premestilo iznad Holenja kod Gornje Trebuše, javku sa Uredništvom »Partizanskog dnevnika« imali smo kod Eiriestovih. Majka Marija i njena kćerka Marička su nas tu dočekivale. Često smo se pored njihove tople peći sušili a našla bi se i po neka šolja toplog mleka. Do Uredništva je uvek išao samo jedan kurir, a vreme je bilo ustaljeno: oko pola noći.

Mnoge događaje iz tog perioda neću nikada zaboraviti. Bili smo se smestili kod porodice Ogrič. Domaćin Peter i majka Julijana imali su tri sina u partizanima, primili su nas u svoju kuću, u kojoj smo se 9 meseci, koliko smo kod njih dolazili, hranili proizvodima njihovih ruku. Njihove tri kćerke Tilka, Lučka i Vikta bile su neprestano u poslu zbog obaveze da Partizanski dnevnik svakodnevno stigne u sve krajeve Slovenačkog primorja.

Te žene se nisu brinule samo za našu ishranu, nego su svakog dana pekle po jednu furunu hleba za naše drugove u Štampariji. Da bi Štamparija radila, bilo je potrebno mnogo toga: papira, boje, hemikalija itd.To se bez širokog angažovanja naroda nije moglo nabaviti.

Sa narodom na terenu Huma smo se osećali sigurnim. Razvila se saradnja s omladinom iz Srednje i Gornje Kanomlje. Učestvovali smo na njihovim mitinzima, koje su organizovali u školi kod Jurja, na Plećima i drugim mestima. Posle tih zborova bi se i igralo, što nas je posebno privlačilo.

U dolini Konomlje nije bilo tada drugih partizanskih jedinica. Nas su prozvali »humski kuriri«. Da nas tada nije čuvao narod, sigurno ne bi opstali, jer su Nemci i domobrani često vršili iznenadne prepade na taj teren.

Jednog popodneva u mesecu februaru 1945. godine, dotrčala je četrnaestogodišnja Fani Repitnik i javila da su Nemci već kod njihove kuće, koja je bila udaljena oko 20 minuta hoda. Da bi sakrila tragove, trčala je okolo pored škole u Jurju. Novinar, koji je kod nas primao vesti na prijemniku, otišao je odmah u Štampariju. Morali smo da uništimo tragove iza njega, zatim smo se u zadnji čas povukli u brdo Rigl iznad imanja. Nemci su izvršili pretres, ali nisu našli ništa. Bunker, u koji smo sve sklonili, nalazio se u sušari (kozolec) i bio dobro zamaskiran.

Kolektiv Štamparije, u kojoj je pored drugova radilo i 15 drugarica, s vremena na vreme organizovao je priredbe. Mene se naročito dojmila partizanska svadba Jožeta i Mimice Berman. Drugovi su se snalazili kako su umeli i znali da bi obradovali mladence. Bilo je skromnih poklona, ali me je iznad svega dirnula drugarska toplina i vera da će uskoro biti sve bolje.

Kao sekretar partijske ćelije kurirske stanice partijske tehnike od 2. do 22. marta 1945. godine u dolini kod Stopnika, nešto pre roka zbog nemačke ofanzive, završio sam partijski kurs i posle sam postavljen za komandira stanice P-8.

Pošto nam je pretila neprijateljska ofanziva, na skrivenom mestu izgradili smo dovoljno prostran bunker da bi u njega mogla da se smesti sva tehnika i ljudstvo. Dvogledom smo pratili borbe italijanske partizanske brigade »Garibaldi«, koja se borila protiv Nemaca na suprotnom brdu.

U toku noći uputili smo patrolu u pravcu Vojskog, ali se ona ubrzo vratila, jer je naletela na Nemce. Sutradan smo primetili neprijateljskog vojnika na svega 500 m udaljenosti od Štamparije.

U takvoj situaciji doneta je odluka da se 14 drugarica, koje su bile bez oružja i 6 drugova, koji su bili nesposobni za borbu, prebace u pravcu Vojskog i Gornje Trebuše, u stenoviti predeo nazvan Poldanovc. Pored mene, koji sam odlično poznavao teren, u pratnju su određeni još Vojko i dva druga iz tehnike. Kretali smo se veoma sporo, nastojao sam da zaobiđemo svaku kuću, da izbegnemo sva opasna mesta. Ipak smo dva puta jedva izbegli da ne padnemo neprijatelju u ruke. U svanuće smo stigli u stene Poldanovca. Celog dana smo slušali jeku borbi koje su se vodile. Jedinice 9. korpusa morale su se povući na Šentvišku planotu. Nama poverenu grupu kurir Srećko Zavadlal odveo je u dolinu Vipave, gde su se posakrivali kod raznih porodica. Posle ofanzive svi su se vratili u Štampariju, sem jednog koji se samovoljno izdvojio iz grupe. Saznćfii smo da su ga Nemci uhvatili i streljali.

Nas četvorica, 1. aprila u povratku preko terena gde je prethodnih dana besnela ofanziva, nailazili smo na poginule i zgarišta. Uprkos teškim prilikama Partizanski dnevnik je redovno izlazio. Samo 4 dana nismo uspeli da ga odštampamo.

Drugog maja svi smo otišli u tek oslobođeni Trst, gde smo imali na raspolaganju čak 24 štamparije. Nekoliko dana je Dnevnik još zadržavao partizansko ime i oblik, zatim je postao »Primorski dnevnik« koji izlazi i danas.

Na kraju da navedem šta je o značaju »Partizanskog dnevnika« kazao njegov urednik, slovenački pisac France Bevk: »Bez »Partizanskog dnevnika« i partizanske štamparije, koji su u nama budile ponos, kod neprijatelja nemoćni bes,

kod svih čuđenje, naša borba bi bila mnogo teža, zato sećanja na njih bude ljubav i zahvalnost.«

Mi kuriri Pokrajinske tehnike smo ponosni što smo doprineli da se Dnevnik našao u krvotoku veza među ljudima, koje su u toku narodnooslobodilačke borbe spajale sve krajeve slovenačke zemlje.

Franc Rejec

SLOVENAČKE PARTIZANSKE RADIO-RADIONICE (SPARD-99d)

Kada se setim narodnooslobodilačke borbe, najradije se moje misli zaustave na sunčanom obronku iznad kanjona Divljeg potoka, gde se nalazila naša radio-radionica. Samo postojanje takve radionice bilo je neobično, skoro neverovatno. Usred ratnih strahota, jedva nekoliko kilometara udaljeni od neprijateljskih uporišta, mi smo gradili radio-stanice, u vreme kada se sve dalo na razaranje. Vodili smo posebnu vrstu borbe, bez oružja, ali veoma značajnu u sklopu zajedničke borbe za slobodu. U tom našem poslu, ponekad, bi čak i zaboravili na rat, na masovna ubistva, bezumna uništenja svega što su mnoga pokoljenja stolećima stvarala, čak smo počeli razmišljati o budućnosti. Stvarali smo smele planove i postajali puni nestrpljenja da ih što pre ostvarimo. Među nama se razvilo duboko i iskreno drugarstvo, postali smo kao jedna porodica.

Možda se najradije sećam tih dana i zbog toga što sam tada verovaia da učestvujem u stvaranju lepšeg i pravičnijeg sveta. Pokušavam da zabeležim samo neke događaje iz vremena svog rada u radio-radionici Glavnog štaba Slovenije, koju smo konspirativno zvali »99d«.

Predzadnji je dan u 1943. godini. Olovno sivi oblaci spustili su se na obronke brda. Kratak zimski dan stoji kao umočen u tamno sivilo. Nijedan sunčev zrak ne može da se probije kroz maglu.

Nagnuta sam nad radio-predajnikom italijanskog porekla, u koji učvršćujem novi namotaj, kojim se osposobljava oscilator. To je već osma radio-stanica na kojoj promenom talasne dužine i antena povećavamo domet. Verovatno je to posleđnja na kojoj to radimo, jer nemamo više anodnih baterija, potrebnih za njihovo napajanje. To ne znači da, koliko sutra, opet ceo dan neću provesti zureći u ovu istu kutiju. Dovoljno je samo da se poplaši mazga natovarena ovom našom tehnikom. Sa mazgama smo imali loše iskustvo. Bile su navikle na nošenje italijanskih radio-stanica, ali ne i na partizanske maršrute.

Možda će tražiti da dođem u neku jedinicu da je popravim, kao prošle nedelje, kada sam na vrat na nos, u tamni mrak, po kiši, vetru i grmljavini žurila u štab 7. korpusa, jer su im se pokvarile obe radio-stanice. Mislili su da će biti brže i bolje ako pozovu tehničare nego ako donesu radio-stanice.

Putovanje je bilo sve pre nego prijatno. Bili smo mokri pre nego što smo stigli do javke, gde nas je čekao kurir. Mada smo se nalazili na slobodnoj teritoriji, nismo bili sigurni. Ceste su bile prekopane dubokim jarkovima, zatrpane zasekama od ogromnih stabala i minirane. Obilazili smo te prepreke, dok nas je kurir stalno opominjao da pazimo da ne nagazimo na minu, kod toga se okretao svojim fenjerom koji je čkiljio u tamnoj noći. Munje, koje su parale nebo, samo su nas još više zaslepljivale. Nije nam bilo jasno kako mine izgledaju, a još manje na koji način se izbegavaju. Na kraju smo nastojali da što više pratimo trag kojim je prošao kurir, u nadi da on zna kako se prolazi kroz takve opasnosti.

U štab korpusa stigli smo oko dva časa posle pola noći. Dogovoreno je da se sačeka jutro. Pokazali su nam nekakvu kačaru, u kojoj se na patosu nalazilo

nešto slame. Polegali smo potpuno mokri. Ja nikako nisam mogla da zaspim. Nije prošao ni sat vremena kada se u selu začula vika i trka. I mi smo istrčali napolje.

»Požurite, Nemci su ovde!« doviknuo nam je jedan partizan. Brzo smo se našli u koloni koja je odmicala prema šumi.

»Dobro je što nisam mogla zaspati!« kazala sam Petru. »Sigurno bi nas zaboravili pošto smo tek noćas stigli«. Verovatno niko sem kurira koji nas je doveo
i nije znao da smo stigli. Uhvatili su me čmarci pri pomisli da su nas Nemci mogli uhvatiti u onom kokošaru.

»Eto vidiš kako partizanima i vlaga i hladnoća mogu biti saveznici. Da nisi bila mokra, zaspala bi kao top, verovatno se sada ne bi ni nalazila u ovoj koloni, »mudrovao je Petar žureći da ne izgubi vezu u koloni.

Umesto kiše sve gušće je padao sneg i brzo zavejavao tragove iza partizanske kolone. Na drumu se čuju tenkovi, znači da se noćas ne može preko. Okrenuli smo se i uputili prema Suhoj krajini. U osvit zore stigli smo u nekakvo selo. Ovde smo našli radio-telegrafistu sa neispravnom radio-stanicom. Na žalost, kvar se ne može odmah otkloniti. Mora se nositi u radionicu.

Treba sačekati mrak da bi se prešlo preko druma. Natovarili smo stanicu na mazgu i krenuli. Napred je išao telegrafista, koji je vodio mazgu, pozadi Petar
i ja. Cesto smo gubili vezu, nije bilo druge nego da se Petar uhvati mazgi za rep, a ja da se držim za Petra. S vremena na vreme bi se zaustavljali i osluškivali, oprezno se približavajući drumu. Kad smo već bili sasvim blizu druma, mazga se uzjogunila i nije htela dalje. Najpre smo je privoleli da krene bočno kroz šipražje da bi nam na kraju uspelo da krene preko kamene površine druma. Potražili smo put kojim je trebalo doći i do druge radio-stanice. Sporo smo odmicali kroz snežnu lapavicu, tako da smo stigli tek oko pola noći. Dugo smo kucali na vrata dok nam domaćin nije otvorio. Kazao nam je da su celog dana u kući bili Nemci. Na sreću radio-telegrafist je zakopao stanicu u đubre i blagovremeno se sklonio. Ušli smo u kuću da se malo ogrejemo i osušimo. Popeli smo se na starinsku peć, a domaćica nam je donela kačamak (žgance) i mleka. Ukućani su se bojali da bi se Nemci mogli vratiti, zato smo rano ujutro, još po mraku, napustili kuću. Krenuli smo kroz kočevske šume prema našoj radionici.

Snegje bio sve dublji, još nigde nije bilo prtine i noge su nam do kolena upadale u sneg. Pošto je svanulo, snežni pokrivač je zablesnuo na suncu svojom belinom. Nestvarno, kao izgubljeni ili zaboravljeni smo izgledali nas trojica partizana sa natovarenom mazgom u zimskoj tišini i iskričavoj belini usred stogodišnje šume.

Kad smo već prešli dosta puta, radio-telegrafisti je palo na pamet da krene prekim putem. Znači preko trnja i jaruga, nizbrdo. Lomatali smo se preko stena, provlačili se ispod palih stabala, upadali u smetove i četvoronoške se iz njih izvlačili. Bilo mi je žao mazge, a i bojala sam se da će negde slomiti nogu ili zajedno sa stanicom nestati u nekoj vrtači. Tek sad sam shvatila zbog čega dobijamo tako mnogo radio-stanica na popravku i to često pre nego i stignu u partizanske jedinice. Posle dvočasovnih vratolomija, pravo je čudo da smo svi živi i čitavi stigli na drum, tako da smo još pre mraka stigli u radionicu.

Telegrafistu smo ostavili na javki, gde smo imali posebnu »sobu« za goste, odnosno za one koji bi doneli neki uređaj na opravku, ili bi se zbog nečeg drugog morali zadržati. Radionica se nalazila više u bregu, gde zbog konspiracije nismo nikoga puštali. Ja i Petar smo produžili »kući,« gde smo stigli baš na večeru.

Saznali smo da su i oni zbog prodora neprijatelja na slobodnu teritoriju morali prekinuti rad, sakriti materijal. Dok su čekali na razvoj situacije, zaklali su prase, koje je intendant pripremio za Novu godinu. Naravno da su i prase dobro »sakrili« u svojim stomacima. Stalno su objašnjavali kako bi to bila velika šteta ako bi prase zarobio neprijatelj.

»Bar da ste napravili kobasice, mogli smo neku i sačuvati u zalihi« ljutio se Petar, dok je komesar uporno dokazivao kako je prase bilo sasvim malo, kako, u stvari, nije ni imalo mesa, svega malo slanine koju su pretopili, ali je Petar i

dalje gunđao da još nije video prase bez mesa. Na kraju se morao pomiriti sa čorbom u kojoj su plivali poslednji ostaci, uši i rep, nesuđene novogodišnje gozbe. Menije večera ipak prijala. Bilo mije najvažnije da sam opet kod »kuće«. Pošto
i oni nisu mogli da rade, nije ni meni bilo žao što sam izgubila tri dana. Pre spavanja morali smo se okupati i predati odelo na parenje. Kad se Petar pojavio, posle suviše jakog parenja odeće, sa rupom na pantalonama na najnezgodnijem mestu, provalila se bura smeha.

Moram prekinuti tok svojih sećanja. Priključila sam antenu i počela sa podešavanjem. Predajnik će se morati isprobati i na stvarnim odstojanjima. Kome li će zapasti da ovaj teški predajnik nosi do Črmošnjica?

U radionici nas je samo četvoro i vođa radionice Dušan u susednoj sobici. Pavle pored mene opravlja generator, koji je donešen iz Karlovačkog odreda. Finomehaničar Rudi izrađuje preklopnike, a Viktor mota kaleme za seriju radioprijemnika nazvanih »Hajka-I«, koji su namenjeni za naše bolnice. Dušan ima problema sa radio-stanicom savezničke misije, koju su doneli iz Glavnog štaba. Gregor se već mesec dana nalazi u dolini na javci, gde se brine za električnu centralu. Tek pre nedelju dana smo doveli električnu struju u radionicu iz susedne kuće (kuhinju, trpezariju, kancelariju i spavaonicu), ipak imamo teškoća sa održavanjem stalnog napona. Generator nema dovoljno snage tako daje svetio slabo. Lemilice isto ne možemo da zagrejemo. Treba popraviti žlebove za dotok vode na mlinski točak, koji pokreće naš generator. Pre nekoliko dana dovezli smo i turbinu, koja treba da zameni mlinski točak.

Javljam Dušanu daje predajnik spreman za probu. Savetuje mi da ga najpre isprobam u vezi sa javkom u dolini, gde se nalazi Gregor. Preko telefona dogovorila sam se sa njim o svemu radi uspostavljanja te veze.

Iznenada čujemo pucnjavu. Osluškujemo i nagađamo šta bi to moglo biti? Znali smo da su neprijateljska uporišta blizu i da njihove patrole često prave ispade na slobodnu teritoriju, zbog toga mnogo ne brinemo. Ljutimo se jedino što ćemo opet prekidati posao i onako smo u zakašnjenju sa izvršavanjem planova. Ovo je treći prekid zadnjih deset dana.

Šaljemo dvojicu u patrolu. Ostali sklanjamo materijal i alat. Sve nosimo u poseban bunker, koji smo nedavno sagradili u podrumu jedne napuštene kuće. Ulaz je peć za pečenje hleba. Udaljen je oko 300 metara, ali staza vodi uzbrdo, zbog toga smo se brzo umorili. Prenošenje traje već puna tri sata, ali još je ostalo dosta nesklonjenog materijala. Glavne zalihe delova i uređaja držimo na skrivenim mestima u dolini i na brdu. Poučeni smo iskustvom iz poslednje velike neprijateljske ofanzive, kada smo tri dana i noći radili na sklanjanju materijala (bilo gaje više kamiona), smeštali smo ga u podrume, u štale, u svinjce, u jaruge, na potkrovlja, pod lišće i u žbunje, svuda gde bi kome palo napamet. Tada smo sve vreme radili uz grmljavinu topova i jeku borbi koje su nam se približavale. Povukli smo se u šumu u posljednjem momentu. Samo nekoliko sati posle toga, Nemci su upali u našu dolinu. Imali smo mnogo sreće, pošto nisu otkrili naše zalihe, tako da smo mogli odmah nastaviti sa radom.

Posle ofanzive radionicu smo iz doline premestili na brdo i odmah počeli sa gradnjom bunkera za skrivanje materijala i opreme. U radionici smo zadržali samo najnužniji alat i opremu, od uređaja samo one koji bi se nalazili u radu.
I pored svih tih mera i sada je bilo mnogo toga što se moralo preneti.

Patrola se vratila, saznali su da su Nemci u selu iznad nas presreli dva partizana koji su prevozili hranu, da su zatim produžili kroz šumu. Još se čula pucnjava, zbog toga smo nastavili sa pospremanjem i skrivanjem, moramo sprečiti da neprijatelj otkrije da se tu nalazila radionica. Pucnjava se sve više približavala. Kada se čula u šumi iznad nas, radionica je već bila prazna. Trčali smo na zborno mesto pored puškarske radionice, udaljene nekih pet stotina metara. Spušta se mrak, Nemci su bacali rakete koje su crveno obasjavale dolinu, izgledalo nam je kao da gori naša radionica. Pošto borba nije prestajala, odlučili smo se za po-

vlačenje u pravcu Bele krajine. Svi sem Dušana, bili smo na okupu. Krenuli smo nizbrdo, prešli cestu i zatim skrenuli u šumu, gde smo najednom proplanku sačekali Dušana.

Kad nas je stigao, objašnjavao nam je da nije mogao da zatvori bunker, jer smo u žurbi tako nabacali materijal, da teg nije mogao da se spusti i povuče poklopac za zatvaranje. Morao je da presloži sanduke i ubaci i ono što smo ostavili na ulazu da bi se bunker mogao zatvoriti i otvor zamaskirati. Kada je pošao po ranac i pušku, primetio je još nekoliko akumulatora koje nismo sklonili, pa je morao i njih na brzinu da sakrije u jedan vinograd. U međuvremenu Nemci su pored radionice silazili u dolinu, žurili su, pošto je već padao mrak, bacali su rakete i pucali bez cilja.

Pošto nismo znali o kakvoj se ofanzivi radi, produžili smo pokret, zaustavili smo se u jednom spaljenom selu, gde smo prenoćili u jednoj poluporušenoj šupi. Kroz pukotine i raskriven krov duvala je bura i nanosila sneg, postajalo mije sve hladnije.

Zbog hladnoće smo rano ujutro produžili prema Beloj krajini. To je bila naša obećana zemlja, o njoj su maštah svi slovenački partizani, ali nam se ovog puta nije pokazala u najljubaznijem svetlu.

Pratili su nas bura i sneg, noge su nam propadale u raskvašenu ilovaču i snežnu lapavicu. U jednom mlinu smo dobili kačamak sa kiselim kupusom, a što je bilo najprijatnije jelo je bilo slano. Dobili smo i po parče hleba, o kojem smo duge mesece rata samo maštah. Činilo mi se da se tim poslasticama otkupljuje surovo vreme po kojem smo stigli. Sledeće jutro osvanulo je sunčano. Svetio plavo nebo, bez ijednog oblaka, se u tankoj talasastoj liniji dodirivalo sa snežnobelim belokrajinskim brdima. Bio je to novogodišnji dan 1944. godine. Nismo imali vremena za praznovanje, očekivali su nas neodložni poslovi.

Saznali smo daje opasnost prošla i vratili smo se u radionicu. Brzo smo iz bunkera izneli najnužniji alat i materijal i dali se na posao, koga je bilo mnogo više nego što smo mogli da završimo. Osim Dušana i delimično Pavla niko nije imao prakse u radio-tehnici. Taj nedostatak morao se nadoknaditi upornošću. Radili smo od ranog jutra do mraka i, ako je trebalo, često i noću, svakog dana u nedelji. Odmor su nam određivale nemačke i domobranske patrole, zbog kojih smo često prekidali posao i čekali kako će se hajka završiti. 0 upuštanju u borbu nismo mogli ni misliti. Bili smo naoružani samo sa nekoliko starih italijanskih pušaka, a više drugova bilo je bez oružja. Uostalom, trebalo je brinuti o izvršenju naših zadataka. Nastojali smo da ostanemo što skriveniji i zbog ostalih radionica koje su radile u našoj blizini. To su bile: puškarska, telefonska, mehaničarska, obućarska i ostale. Za sve radionice organizovana je zajednička stražarska i obaveštajna služba. Krajem maja 1944. dobili smo četiri borca za stalnu stražu, tako da više nismo morali na stražu i u patrole. Da bismo svi dobili naoružanje, čekali smo dosta dugo, čak do kraja 1944., tada smo primili engleske puške, a rukovodilac radionice automat. Slična situacija bila je i sa cipelama i uniformom. Janura 1945. primili smo nove uniforme i cipele. To nam je bilo razumljivo jer su drugovima u borbenim jedinicama mnogo više bile potrebne.

Tih hladnih januarskih dana, pored velikog broja p<jpravki na raznim uređajima, uspeli smo da napravimo dosta radio-prijemnika namenjenih partizanskim bolnicama. Delove za njih uzimali smo iz zaplenjenih radio-uređaja, nešto što to nismo mogli da pronađemo, izrađivah bismo sami. Tako smo u maloj sobici seljačke kuće, usred snegom zavejanih pašnjaka i vinograda, razvili proizvodnju delova za radio-uređaje. Trebalo nam je mnogo vremena da bismo precizno izradili svaki deo promenljivog kondenzatora. Trebalo je izrezati na stotine pločica, morale su se uglačati, precizno rasporediti u odnosu na osovinu, kao i prema pločicama statora, a zatim dobro zalemiti. Isto tako složena bila je izrada talasnih preklopnika, prekidača, skala sa pogonima za podešavanje na frekvencu i si. Sve smo to izrađivali ručnim alatom, od materijala koji najčešće nije odgovarao.

Na početku smo imali teškoća i sa lemljenjem. Najpre smo koristili velike limarske lemilice, koje smo grejali na žaru u pećima. Kasnije nam je intedant doneo nekakvu benzinsku lampu, za koju je tvrdio da je upravo namenjena za letovanje. Mislila sam da se radi o nekakvom bacaču plamena. Bez mnogo uspeha nastojali smo je prilagoditi za lemljenje. Njena osnovna mana je ostala, taman kad bi izgledalo daje plamen podešen, počela bi praskati i pucati, tako da smo se plašili da će eksplodirati. Trebalo je mnogo strpljenja da bi se na takav način zalemile desetine izvoda neke zavojnice, i mnogo sreće da bi mi posle završenog posla samo obrve bile spaljene a kosa osmuđena. Ako je trebalo zalemiti vrlo tanke žice, koje su se uz to, nalazile na nepristupačnim mestima u stanici, grejali bismo deblju bakarnu žicu iznad plamena sveće i njome letovali. Električne lemilice smo koristili tek kasnije, pošto smo osposobili električnu centralu.

Uprkos svim teškoćama uspevali smo da izvedemo mnoge projekte. U toku januara i februara poslali smo u partizanske bolnice dvadeset radio-prijemnika, napajanih anodnim baterijama, koje smo nazvali »Hajka-I«. Tako smo ih nazvali, jer su stvarno izrađeni u vreme neprekidnih hajki. Ranjenici širom šuma Kočevskog roga mnogo su im se obradovali, jer su tada zbog dubokog snega bili skoro potpuno izolovani od ostalog sveta.

Posle dva meseca napravili smo još deset takvih prijemnika, koje smo, osim bolnici, podelili i drugim ustanovama, kao partijskoj školi, nekim štamparijama, agitpropu, komisiji za proizvodnju i si. Naš glavni zadatak je ostao da obezbedimo uređaje za radio-vezu između partizanskih jedinica. Kada su sredinom 1943. formirane naše divizije, potrebe za radio-vezom su ogromno narasle. Na žalost, saveznici nam tada još nisu slali radio-stanice, koje smo toliko tražili. Baš zbog toga smo se opredelili za sopstvenu proizvodnju.

Kada sam sa još nekim članovima radio-sektora, posle italijanske kapitulacije, prešla na slobodnu teritoriju, odmah smo organizovali radio-radionicu. Sobom smo doneli osnovne delove za desetak radio-stanica. U zaplenjenom materijalu nije bilo tako mnogo toga što bi se moglo upotrebiti. Nismo imali dovoljno sposobnih ljudi. Dušan je bio jedini konstruktor, ali su ga odmah zatrpali opravkom ono malo uređaja koji su se tada nalazili u jedinicama i štabovima. Pored toga, morao je da rukovodi radom u radionici i svima nama da pomaže, jer nismo imali potrebnog znanja ni iskustva. On bi radio ceo dan, gotovo uvek i do kasno u noć. Samo bi po neki sat mogao odvojiti za projektovanje novih radio-stanica.

U međuvremenu u radionicu su stizali novi drugovi, većinom isto bez odgovarajućeg predznanja i iskustva. Da bi stekli potrebno znanje, organizovali smo kurs, na kome smo učili ono najpotrebnije što nam je mnogo pomoglo u rešavanju praktičnih zadataka, koji su se prosto gomilali.

Radionicu smo proširili posebnim odeljenjem za fine mehaničarske radove, stolarske i bravarske radove i nabavili najnužniji alat za njih. U proleće naš kolektiv je brojao petnaestak ljudi. Od toga je dve trećine radilo u radionici, a ostali su se brinuli o hrani, uređenju prostorija, nabavci materijala i obezbeđenju.

Dovlačili su nam delove iz oborenih ili prinudno spuštenih aviona. Posebno smo od njihovog aluminijskog lima pravili mnoge delove. Jednog elektrotehničara poslali smo u Slovenačko primorje radi nabavke elektronskih cevi i instrumenata iz Italije.

U međuvremenu Dušan je izradio prototip predajnika i ispravljača. Pavle je bio, sa još dva radio-amatera, zadužen za izradu radio-prijemnika. Mehaničari, električari, bravari i limari pristupili su izradi delova. U tom radu su nam brzo prolazili hladni zimski dani. Na radnim stolovima sve više su se ukazivale konture naše radio-stanice, nazvane »Hajka-III«, snage 18 wati, sa talasnim područjem 70-110 metara, sa mogućnošću napajanja iz akumulatora.

Kada je prolećno sunce istopilo poslednji sneg po uvalama i obroncima, završili smo prvu seriju od 6 radio-stanica. Pored uobičajenog ispitivanja pomoću instrumenata, podvrgli smo ih i posebnoj probi, koju smo nazvali »Mazgotest«;

sastojala se iz kotrljanja i bacanja, što je trebalo da pokaže šta će se desiti sa radio-stanicom kada se bude našla na leđima mazge.

Tih dana u radionicu je došao i neki novinar, koji je trebalo nešto da napiše 0 našem radu. Nije mogao da veruje svojim očima kad je jedan od tehničara u njegovom prisustvu bacio stanicu na patos, zatim je kotrljao iz ćoška u ćošak. »Ovo više liči na fudbal nego na ozbiljan rad,« primetio je iznenađeni novinar.

»Možda je to istina«, odgovorio je tehničar, »ali da bi se stanica mogla uspešno da koristi u partizanskim uslovima, takva proba je neophodna«. Vratio je stanicu na sto, priključio izvore za napajanje i pokazao da ona ispravno radi.

Do ovakve tehnologije došli smo posle loših iskustava sa stanicom koju smo poslali u 15. diviziju. Vraćena je već posle tri dana u tako jadnom stanju kao da su se njome kuglali. Zavrtnjevi su bili olabavljeni ili izgubljeni, mesta gde su žice bile zalemljene u prekidu, elektronke su ispale, sve je zveckalo i bilo iskrivljeno. Zbog toga smo punu pažnju posvetili mehaničkim spojevima, zavrtnjeve smo učvršćivali lakom, elektronske sevi trakama i oprugama.

Prve slobodne časove uveli smo krajem aprila. Obično bi to bilo nedeljom po podne. Po pravilu nismo smeli da napuštamo radionicu, tako smo to vreme trošili na uređivanje radionice i spavaonice, obično bismo oribali patos i istresli pokrivače, druge opreme nismo ni imali. Spavali smo na golim daskama. U dolini na javki imali smo kazaji za grejanje vode i drvenu kacu, u kojoj smo se mogli 1 okupati.

Drugovi koji su bili rodom iz Bele krajine, neki put su dobijali odobrenje da svrate kući, na dan ili dva, da bi pomogli u poljskim radovima. Neki su voleli da odlaze na kupanje u Toplice, koje su bile blizu, ali rukovodilac radionice nije rado izdavao dozvole, jer je neprijatelj često pravio ispade do Toplica. Nisu bili retki primeri da su kupači, na vrat na nos, sa odelom i cipelama u rukama bežali u šumu, gde bi se oblačili i zadihani se vraćali u radionicu.

Ponekad bismo razgovarali i o tome šta nas čeka posle rata. Lične želje su nam bile skromne. Često bi nas u takvim razgovorima prekidala grmljavina letećih tvrđava, koje su, kao ogromno jato ptica, iz dana u đan letela prema severu, da bi tamo odbacile svoj smrtonosni teret. Zavideli smo im i želeli da ih bude još više, kako bi se rat što pre završio.

Stalno su dolazili novi drugovi u radionicu, ali vremena za odmor je bilo sve manje. Još pre nego što smo završili prvu seriju radio-stanica, Dušan je završio nacrte za novu. U međuvremenu smo potrošili postojeće zalihe materijala, a pošiljka iz Primorske još nije stigla. Morali smo više delova da pravimo sami. Kad danas čitamo izveštaj o radu finomehaničarske radionice, teško se može shvatiti šta su tada predstavljale pojedine stavke (40 promenjljivih kondenzatora, 30 skala sa pogonom, 50 tela zavojnica, 20 preklopnika, 20 podnožja za elektronske cevi, 40 VF prigušnica). Koliko je trebalo vremena, strpljenja i snalažljivosti da bi se sve to izradilo veoma skromnim ručnim alatom i često nepodesnim materijalom! Kad god sad razgledam radio-stanicu »Invazija-V« u Muzeju, sećam se ratnog proleća 1944. kada je jedna takva stajala na stolu u sobi, koju smo nazvali »konstruktorska«. Sećem se Ludvika kako majstorski obređuje i glača aluminijski lim, skinut sa aviona. Kalaj za lemljenje uzimali smo, sa orgulja iz neke porušene crkve. Rudi je skidao preklopnike,skale i osovirfe sa starih telefonskih centrala i raznih drugih uređaja. Bakar i mesing smo skidali sa železničkih vagona, zbog kojih smo odlazili na teritoriju koju je kontrolisao neprijatelj. Viktor je sa beskrajnim strpljenjem odmotavao žicu sa starih transformatora i zavojnica, kojom bi, zatim, sa još većom pažnjom motao nove. Svega toga se sećam, kao i dečaka, učenika, studenata i kursista oficirske škole, koji su u montažnoj radionici na dugim stolovima sastavljali pojedine uređaje. Tu su bili mehaničari, bravari, limari, električari i mnogi drugi bez ikakve stručnosti, koji su svojim zalaganjem i radom doprinosili da se posao mogao odvijati.

Baš u to vreme bilo je raspisano i tekmičenje povodom treće godišnjice formiranja slovenačke partizanske vojske, zbog čega smo se još više trudili.

U junu mesecu 1944. gotova je bila serija od 10 radio-stanica »Invazija-V« (6wati, 50-120 metara, napajanje pomoću akumulatora i motor-generatora).

Serije radio-stanica »Hajka-III« i »Invazija-V« bile su najznačajniji uspeh naše radionice. Istina da nisu bile savršene, da su imale svojih mana, kako zbog nedostatka materijala, tako i zbog neiskustva njihovih konstruktora. To je lako razumeti, jer pre rata u Sloveniji nije postojala nijedna škola radio-smera. I pored toga stanice su obavile značajan zadatak. Omogućile su održavanje radio-veze u vreme naraslih potreba, kada nam saveznici još nisu poslali stanice. Dokazale su sposobnost partizanskih tehničara da i u najtežim ratnim prilikama rešavaju složene tehničke probleme. One su značajno doprinele i odluci saveznika da nam u drugoj polovini 1944. pošalju radio-stanice, dok su ranije bili gluvi za naša traženja.

Na stanice proizvedene u našim radionicama stavljali smo i naš zaštitni znak, preko crteža elektronske cevi natpis SPARD (Slovenačke partizanske radio delavnice).

Delovi iz italijanskih radio-stanica, iz savezničkih liberatora i nemačkih meseršmita, italijanskih elektronki, nemačkih otpornika i američkih kristala spojeni u radio-uređaj, pokoravali su se zakonima fizike u svojoj zajedničkoj funkciji tada kada je u društvu ta funkcija potpuno zatajila.

I posle, kada više nije bilo potrebe da sami izrađujemo radio-stanice, jer smo ih dobijali od saveznika, radio-radionica se širila. Krajem 1944. u njoj se nalazilo 80 ljudi. Imali smo sve više uređaja koje je trebalo održavati i opravljati. Poboljšano je i snabdevanje materijalom i rezervnim delovima. Dobijali smo pošiljke iz Gorice, Trsta, Milana. Tada nam je uspelo da sagradimo radio-prijemnike sa superheterodinom. Finomehaničari su popravljali pisaće mašine i satove. Tu su se opravljali i razni merni instrumenti, foto-aparati, dvogledi i drugi strojevi.

Postepeno se radionica 99d razvila u centralnu radio-tehničku, elektrotehničku i mehaničarsku radionicu. U nju su na opravku donošeni najrazličitiji predmeti i uređaji iz svih krajeva južno od Save i od Istre do Kupe. Naša radionica postala je zametak slovenačke posleratne industrije. U njoj smo još u toku rata napravili prve nacrte za buduće fabrike i institute. Baš su tehničari radio-radionice 99d, kojima su se pridružili i mnogi vezisti narodnooslobodilačkog rata, postali jezgro kadrova u fabrikama koje su izgrađene u Sloveniji posle rata.

Vida Tom-Lasić

KURIRSKE NEVOLJE

Januara meseca 1944. godine našao sam se na snegom pokrivenoj obali reke Save, u blizini Litije. Sa jednom grupom partizana trebalo je čamcima da pređemo preko i odemo na Dolensku stranu. Prethodnih dana Nemci su pronašli skrivene čamce i uništili ih.

Nije bilo drugog izbora nego da se Sava pregazi. Naređeno je da se podelimo na grupe po deset, koje bi se čvrsto držale i postepeno prelazile preko. Sava se na tom mestu široko razliva preko sprudova. Imao sam 15 godina, bio sam nizak rastom i slabunjav. Te hladne noći svi su tražili društvo visokih i snažnih. Partizan Janez izašao je iz gužve koja se stvorila oko njega i prišao mi-jer sam snužden stajao po strani. Poveo me je sa sobom, a kasnije i zadržao, kada me je voda oborila. Da nije bilo njega, verovatno bi se i ja pridružio nekolicini koje je te noći voda istrgnula iz grupe i odnela.

Sutradan smo stigli u Dolenjski partizanski odred. Vršen je izbor boraca za njegovu popunu. Shvatio sam da naša skojevska ćelija, koja je delovala na terenu, u partizanima ne može ostati zajedno u istoj jedinici, što smo inače, svi tako žarko želeli. Komesar odreda, Ančka, koja se zbog svoje mladosti i lepote (nosila je i dugačke pletenice), nikako nije uklapala u moje predstave o partizanskim komandantima, zaustavila se ispred mene u stroju i, s majčinskim osmehom odredila me za kurira. Shvatio sam daje to zbog moje mladosti, a bio sam i mali rastom, pa mi je bilo krivo što nisam stariji.

Sva moja buduća nastojanja i dobrovoljno javljanje u bombaše nisu mi pomagali da se odvojim od kurirskih zadataka. Dok sam bio kurir u četi i bataljonu, starešine su me više prihvatale kao svog mlađeg brata, a manje kao saborca, što je, takođe, smetalo mojoj sujeti.

Kad sam postao kurir u štabu odreda, mnogo se toga izmenilo. Bataljoni su bili raspoređeni na velikom prostoru, pa je do korpusa retko kad bilo bliže od 30 km. Nikad nije bilo dosta kurira, tako da smo na zadatke najčešće odlazili pojedinačno. Nikad nisam voleo da budem sam, sad pogotovo, ali niko nije smeo znati za taj moj strah od samoće. A upravo tada je i počelo da mi se događa da, kada bih se najviše uplašio, svi mi od komandanta Lojka do ostalih do čijih mišljenja mi je stalo, govore da sam hrabar kurir. Tako sam na kurirskim stazama proveo, sa svojim strahovima da ne poginem i ne demantujem njihovo mišljenje o svojoj hrabrosti, mnoge ratne dane.

Jednog julskog popodneva dok smo se nalazili u selu Križ, komandir kurira navodeći daje na mene red, poslao me u štab da primim poštu za korpus. Tada sam već imao »čulo« za opasne situacije. Umeo sam na osnovu ponašanja obaveštajaca i zabrinutih lica članova štaba, to da osetim. Nagoveštavan je mogući prodor belogardejaca u pravcu Trebnja. Spremala se i letnja oluja, pa mi se nije išlo. U obližnjoj »zidanci« (podrum usred vinograda), za nešto lira koje su mi se zatekle, kupio sam vina i popio oko pola litra.

Uzeo sam poštu i krenuo. Do Trebnja sam se osećao pod zaštitom odreda, ali me je kiša nemilosrdno kvasila i munje su parale večernji sumrak. Zanemario sam pravila, da se krećem što neprimetnije pa sam počeo glasno pevati, baš onako kako sam rasterivao strah dok sam bio mali. Kroz Trebnje, preko železničkog mosta, nisam se usudio; daleko po strani, zapamtio sam dugačko brvno je prebačeno preko rečice. Ne znam kako sam uspeo da pređem to brvno po mraku, kiši i pod dejstvom vina.

Pošto sam zašao u šumu u pravcu Dobrniča, svratio sam u jednu kuću, gde su me poznavali od ranije. Raspitao sam se o neprijatelju. Kada su me videli onako pokislog, nagovarali su me da prenoćim, da se osušim. Domaćin, da bi me valjda zadržao, govorio je da nije siguran da u Dobrnič nisu stigli belogardisti. Našao sam se na muci: ostati ne smem niti pokazati da se plašim. Tako sam uz komentar da znam da žele da se šale na račun moje hrabrosti pa zato govore o belogardistima, produžio put. Dokazivao sam sebi da nema mesta panici, ali su mi se ipak svuda pričinjavale neprijateljske zasede.

Kada sam stigao do Dobriča, dugo sam osluškivao pre nego sam zakoračio u selo. Već sam bio na izlasku kada sam začuo oštro: »Stoj!« »Ko je tamo?«

Odsekle su mi se noge, pa umesto da odgovorim, viknuo sam i ja: »Ko je tamo?« A otuda je došlo ponovo preteče pitanje: » Ko je*tamo?«

Morao sam se odlučiti, pa viknuh: »Partizani!« Tada uz psovku prasnu rafal. Stuštio sam se nazad, preskočio neku ogradu i zalegao. Ubrzo sam čuo poteru koja je psujući, jurila u selo.

U velikom luku sam zaobišao mesto zasede i produžio u pravcu Krke. Kada sam stigao u selo Dvor, već je svanulo. Dok sam predavao poštu, komandir kurira mi je saopštio treba da se malo odmorim dok on pripremi poštu za povratak. Zaspao sam pod kruškom ispred kuće. Kada sam se probudio imao sam čudan osećaj da mi se zemlja okreće pod nogama. Mislio sam da će posle umivanja biti bolje ali nije. Kada sam hteo da preuzmem poštu, primetili su da nešto nije u redu sa mnom. Komandir kurira uputio me je lekaru, u obližnoj kući.

Ušao sam u jednu sobu gde su upravo previjali ranjenika. Bolničarka je pogledala u mom pravcu i produžila sa previjanjem. Osećao sam da ću pasti pa sam se polako izvukao iz kuće i odmah se svalio nazemlju. Pronašla me je bolničarka, uvela u kuću, lekar je posle pregleda ustanovio zapalenje pluća sa visokom temperaturom i odredio da se moram prevesti u partizansku bolnicu. Dok sam čekao kod seljaka koji je bio određen da me preveze, njegova žena donela mi je šolju vrelog mleka. Pošto sam popio mleko, smestio sam se na kola u seno i ubrzo zaspao.

Ujutro sam se našao u bolnici na Kočevskom Rogu. Tamo me je opet pregledao lekar i ustanovio da sam zdrav. U bolnici sam zatekao ranjene drugove iz odreda pa sam im morao detaljno pričati o svemu što se desilo u vreme dok su se nalazili u bolnici. Oko podne, kada se baš skupila oko mene poveća grupa ranjenika, prišao je lekar i obratio se prisutnima rečima: »Vidite, drugovi,_ovaj mali kurir je jutros stigao i već traži da se vrati u jedinicu«.

Nije baš bilo tako, ali sam shvatio da sam poslužio »za podizanje morala« ranjenicima.

U odred sam se vratio kada su u jeku bile velike borbe. Preko Save su prešle brigade iz Štajerske, ali su bile odmah napadnute. Imale su dosta mrtvih i ranjenih. Pozvali su me u štab odreda i u brigadu za vodiča. Javio sam se u štab brigade, u jednoj sobi zatekao sam grupu oficira pored petrolejke nagnute nad nekim papirima. Jedan se odvojio, nasmešio se kad je ugledao moju skromnu priliku i odredio jednog partizana da me odvede u jedinicu određenu u prethodnicu te noći. Tamo sam naišao na grupu boraca, po naoružanju se videlo da su u borbi uvek tamo gde je najopasnije. Kada su me ugledali postali su još ljući. Našli su se na nepoznatom terenu, a poslali im dečaka da ih vodi. Po glasu sam osetio da se ne šale kad su mi odbrusili: »Danas smo dosta krvarili, zato ćeš ti pred nama na 50 metara, pa ako nas uvedeš u zasedu, prvo ćemo tebe skinuti, a onda kako bude«.

Išao sam ispred prethodnice čitave noći, tek su ujutro malo »popustili« i primili me kao svog. Predveče smo stigli na Trebeljevo. U dolini su se mogle videti neprijateljske kolone u pokretu od Loke prema Stični. Brigada se već razmeštala za odmor kada su me pozvali u štab. Dobio sam pismo za odred. Rečeno mi je gde bi štab odreda trebalo da bude i da tamo moram pismo i odneti. Prema maršruti kojom sam vodio brigadu činilo mi se da se situacija ne odvija po planu. Trebalo je izvršiti napad na neprijatelja u Stični. Zaključio sam da se ni štab odreda neće nalaziti na Klancu i odlučio: najpre idem na Brezovo, pa tek ako ih tamo ne nađem, videću šta mi je dalje činiti.

Našao sam ih na Brezovom i predao pismo. Nadao sam se da ću, posle dve noći i celog dana marševanja moći malo odspavati. Ništa od toga. Ćim je pismo otvoreno, počele su pripreme za pokret.

Jože Zanoškar

ZNAČAJ KURIRSKE I OBAVEŠTAJNE SLUŽBE

Jula 1941. formirana je ćelija KPJ, za Crnu Travu, koja je odmah po pozivu Partije počela sa radom. Počela je izdavati svoj bilten o unutrašnjoj i spoljnoj situaciji, koji je raznošen putem kurirske službe na teritoriji Crne Trave, Vlasine, Rupolja, Broda i drugih mesta.

I bugarska okupatorska vlast stvara svoje obaveštajne veze preko raznih kolebljivaca, i onih koji su i u prvom svetskom ratu bili na njihovoj strani. Radi toga

su aktivisti Partije i SKOJ-a posebno skretali pažnju raznosačima pošte i biltena da se paze i da o svemu obaveštavaju.

U periodu 1941. omladina se okupljala na sedeljkama i plela čarape, džempere, šalove i dr. Sve to se kurirskom vezom dostavljalo partizanskim odredima na Kukavici i Babičkom.

Posle prve akcije voda Babičkog odreda u Crnoj Travi, početkom 1942. godine, i drugim ondašnjim opštinama, Brodu, Ruplju, Dobrom Polju i Kalni, kurirska služba postajala je još aktivnija. Već februara meseca primenjivala je rad sa šiframa koje su se sastojale od kombinacije brojeva i slova. Šiframa su označene pojedine mahale - zaseoci i mesta. Na taj način prikrivali smo mesta nalaženja i pokreta naših snaga od Bugara i ostalih neprijatelja.

Početkom 1942. godine situacija je bila najteža. Došlo je do provale naše organizacije. Počelo je hapšenje, držanje pojedinaca bilo je slabo. Srećom, u Crnoj Travi nebudnost nije imala teže posledice. Poučeni prethodnim iskustvom uskoro je iz svake kuće poneko bio povezan sa pokretom i partizanskim grupama. Okupatori su prosto pročešljavali teren, da bi ušli u trag ovoj organizaciji i pohvatali naše vođe na ovom terenu.

Zahvaljujući dobroj i jedinstvenoj obaveštajnoj službi okupator je ostao praznih ruku. U aktivnosti neprijatelja mi smo otkrili neke špijune koji su bili kasnije kažnjeni.

Četnici i drugi neprijatelji nisu mogli da nađu i stvore uporište na ovom području iako su to često pokušavali. Sećam se da je jedan Nedićev major bio uhvaćen februara 1942. godine u Bistričke vodenice, koji je došao da organizuje četnike.

Dolaskom čl^na OK KPJ - Vasilija Smajevića u Leskovac i novih partijskih rukovodilaca: Slavoljuba Petrovića Dere, Dušana Puđa-Save, Jovana Miloševića, a početkom 1943. godine i druga Svetozara Vukmanovića-Tempa, člana Vrhovnog štaba, kurirska služba počinje sve više i organizovanije da se razvija i usmerava iz centra Crne Trave prema Vranju, Pčinji, Skopskoj Crnoj Gori, Kukavici, Jablanici, Pirotu i Nišu. Posebno je pažnja usmerena na to da se uhvati veza sa bugarskom Komunističkom partijom, u rejonu Strezimirovci, radi prihvatanja člana OK za Trn Slavča Trnskoga. Ovu vezuje ostvario Rašić Jovan iz Crne Trave novembra 1942. godine.

Veza sa članovima BKPje bila od velikog značaja jer je preko nje došlo više članova koji su na našoj teritoriji formirali svoje grupe, kasnije odred i brigadu, i bile naoružane našim oružjem.

Kurirska i obaveštajna služba u NOB-u obavljana je pod vrlo teškim uslovima, naročito na onim terenima gde još nije bilo partizana i gde nismo imali svoja uporišta i svoje ljude. Teren je morao politički da se osvaja i uspostavlja veza preko simpatizera. Svaka nova veza je predstavljala prodor za dalje osvajanje širih područja.

Osvajanjem novih područja, ukazuje se potreba i za aktivnijom i odgovornijom kurirskom službom. Kada je 1942. godine formiran Crnotravski odred, a kasnije i 2. južnomoravski, i kada su morali da koordiniraju akciju sa Kukavičkim, Jablaničkim i drugim jedinicama, kurirska služba je imala veliku odgovornost, jer je bila jedina veza. Od nje je zavisila zajednička akcija i povezanost dejstava na užem i širem području. Sećam se koordiniranih akcija pri napadu na Crnu Travu, rušenje železničkih mostova na magistrali Skoplje - Beograd, gde je služba veze funkcionisala besprekorno.

U najkritičnijim momentima, u odredu i jedinici, kurir je bio uvek dočekivan sa najvećom radošću i radoznalošću o novostima iz drugih krajeva. Svaka dobra vest je radovala borce i ulivala veću nadu i sigurnost u pobedu. Kurir je sa svojim pratiocem bio omiljen ne samo kod boraca partizana već i kod rukovodioca, komandanta, komesara i građana.

Kurir je morao biti obazriv, pa i psiholog. Morao je da pazi kako da iznosi svoja zapažanja. Kako da prikaže pojedine detalje o borbama u drugim krajevi-

ma. Cesto je morao izbegavati pojedine detalje koji bi negativno delovali na pojedince. Rukovodiocima je uvek morao da kaže istinu.

Na našoj teritoriji, od Pirota do Kumanova, nismo posedovali radio-stanice. Tako je bilo i kod naših suseda, partizanske jedinice na levoj obali Južne Morave, u periodu od 1941. do 1943. godine. Sva pošta prenošena je kuririma. Čuvanju pošte poklanjana je velika pažnja. Cesto je rečeno da se pošta, ako se ne može sačuvati, uništi po cenu vlastitog života.

Kuriri su bili hrabri, okretni i snalažljivi. Tako na primer, verzirani kurir nikad nije išao istom stazom u povratku, ako je sumnjao da može biti iznenađen.

Kuriri su imali odela prilagođena sredini u kojoj se kreću. Najčešće su bili obučeni kao seljaci i čobani. Tako su se maskirali.

Svaki susret sa nepoznatim, kurira mora da interesuje, ko je to, da li je susret slučajan ili organizovan od strane neprijatelja i si. Kod svakog dobrog kurira mora da postoji puna koncentracija. Kurir izviđa, prati, vodi i kontroliše sve kako danju tako i noću.

U ratu je bilo više kategorija kurira veze i obaveštajaca. Postojali su kuriri za lokalne zadatke u dotičnom mestu ili rejonu, kuriri koji su održavali vezu između susednih opština i istaknuti pojedinci kuriri koji su bili provereni i sposobni za najteže zadatke. Oni su obično imali određenu veću teritoriju i druge relacije. Njihovi zadaci trajali su i po nekoliko dana.

*

Za kurire su birani najčešće mladi ljudi koji su morali biti provereni, samoinicijativni, hrabri i dobri poznavaoci terena, na kome će vršiti kurirsku službu. Morali su imati dobar vid i sluh i znati da se orijentišu na terenu.

Zahvaljujući vojno-političkom kadru na crnotravskom području, naročito članovima Okružnog komiteta za Leskovac, kurirska služba je odigrala ogromnu ulogu u uspostavljanju veze sa užom Srbijom, Makedonijom, Albanijom i Bugarskom. Uporedo, kako se razvijala i rasplamsavala borba, tako je i kurirska služba napredovala sve do početka 1944. godine kada je već uspostavljena radio-veza na manjim i većim odstojanjima, ali se i tada nije moglo bez kurirske službe između jedinica; naprotiv, veće mogućnosti služile su za njeno bolje organizovanje i materijalno obezbeđenje.

Kada su početkom 1944. godine masovno formirane komande mesta i područja onda više nije bilo problema sa kurirskom vezom. Imali smo i svoje poštare koji su raznosili poštu i propagandni materijal, koji je umnožavan preko ondašnje skromne tehnike koja je bila u crnotravskoj bazi. U to vreme više se nije išlo peške, već konjima. Cesto su se konji jahali neosedlani, bez samara, i to od mesta do mesta, dok se ne naiđe na druge konje, koji su obično bili na paši. Događalo se da su po tri ili četiri konja menjana do određenog cilja.

Služba veze je bila dobro organizovana u Crnoj Travi. Često su nam pomagala i deca uzrasta od osam do deset godina. Trčali su i prenosili poštu kao štafetu, od mahale do mahale. Cim primete da idu Bugari, ako nemaju kome da prenesu vest, ona viču: »Evo ovde su vaši konji i idu kući«, time su upozoravali narod da idu Bugari. Tako su jednom izvestili štab da se dva sumnjiva lica kreću u pravcu Crne Trave. Odmah je pripremljena zaseda. Bili su to presvučeni Nemci i živi su uhvaćeni. Imali su zadatak da bombama likvidiraju komandu područja i odreda. Plan nisu ostvarili.

Ja se lično osećam sretnim što sam u periodu 1942. godine vršio kurirsku službu. Nikada mi niko nije nastradao ili bio ranjen. Nikada nisam zalutao prevodeći 'mnoge ličnosti i jedinice. Od poznatih imena sećam se Svetozara Vukmanovića-Tempa, Blagoja Neškovića, Dragoga Stamenkovića, Riste Antunovića i dr.

Naša obaveštajna služba je raspolagala i sa potrebnim okupatorskim ispravama. Ako je neko išao van slobodne teritorije, bio je snabdeven falsifikovanim ispravama. Za ovo je naročito zaslužan Milorad Mladenović Ceča iz Crne Trave,

koji je izrađivao štambilje uz pomoć Vasilija Smajevića. Tako je Svetozar Vukmanović-Tempo, bio snabdeven sa legitimacijom »Otkrit listom Bugarske« za odlazak u Albaniju.

Krajem 1942. godine, Nikola Đurić Pavka dobio je kokošije slepilo i upućen je sa falsifikovanim ispravama na lečenje u Skoplje, u bugarsku bolnicu. Vratio se izlečen i sa novim ispravnim naočarima. Na isti način snabdevani su kuriri i neke ličnosti, koji su išli u ondašnju »Nedićevu Srbiju«.

KURIRI NA ZADATKU

Sunce je bilo na zalasku kad smo ja i Sante krenuli iz rejona Crne Trave. Marš-ruta je bila: Crna Trava, planina Cemernik, Grdelička Klisura, do sela N. Kovač. U tom selu trebali smo predati poštu. Sa sobom smo nosili tri pisma. Sadržinu nismo znali. Na polasku komandant nam je rekao, ako vas neprijatelj iznenadi poštu morate po svaku cenu da uništite.

Ja sam odlično poznavao staze i gudure, kuda smo trebali proći, pa smo se dogovorili o usputnom sporazumjevanju.

Proleća 1943. ozelenelom šumom, primicali smo se železničkoj pruzi na delu između stanica Džep i Predejane. Na tom sektoru trebalo je da se provučemo kroz najopasniju zonu. Tuda je prolazio put, železnička pruga Skoplje - Niš i reka Južna Morava.

Tek što smo krenuli začuh bat nečijih cokula i bez reči zalegosmo. Jasno smo videli kako dve siluete lagano promiču kroz noć. Bila je to bugarska patrola na redovnom zadatku. Nije ni slutila da se na desetak metara od nje nalaze dva

Cartizanska kurira. Kad je bat koraka iščezao, u nekoliko koraka, i nečujno, prevacili smo se preko puta.

Ispred nas se nalazila pruga pored koje su, u improviziranim šatorima, sa motkama i klepetušama u rukama, sedeli seljaci - čuvari. Na dvadesetak metara od šatora odlučih da ih iznenadimo. U nekoliko skokova banuh pred dremljive čuvare. Bili su potpuno iznenađeni i gotovo oduzeti.

»Ni reči« - ako neko pokuša da pozove na uzbunu, biće izrešetan. Mi nastavljamo dalje, ali vas držimo na oku.

Preplašeni čuvari ostadoše kao ukopani na svojim mestima a mi produžismo u pravcu reke. Skinuli smo odela i privezali ih na glave. Vodio sam računa da pošta bude dobro zaštićena u slučaju da se odelo pokvasi. Morava na tom mestu nije bila duboka. Voda nam je dostizala do grudi.

Kada smo se dokopali grebena obraslog šumarcima, klepetuša i povremeni pucnji prolomiše se kroz noć. Duž pruge odjekivao je poziv na uzbunu. Ali to njih dvojicu nije mnogo uzbuđivalo.

Mesec je već bio zašao kad su se posle ponoći, penjući se uz grebene, primakli granici, na planini Kukavici, koju su čuvali bugarski fašisti. Na graničnoj liniji između Nedićeve Srbije i bugarske okupirane teritorije, šuma je bila prosečna u širini od pedesetak metara, a stoletna stabla izukrštana žicom. Ujutro rano stigli smo u selo Nekovce, gde smo se u kući jednog partizanskog simpatizera, koji je služio za vezu, sastali sa kurirom sa JastreWfca. Uručili smo poštu koju su nosili iz svoga štaba, a ja sam njima predao tri pisma. Brzo smo se rastali i krenuli svaki u svom pravcu.

NEZABORAVNI GRANIČNI PRELAZ NA KUKAVICI

Najteže mi je danas što. mi Vasa pri polasku reče da ostavim svoj dnevnik, radi sigurnosti. Poslušao sam i predao mu dnevnik. To je bila jedna džepna sveska koju kasnije nikada nisam dobio.

Evo ti pošta, reče mi, sutra treba da bude u Novkovom Ridu. Tamo ćeš imati vezu kod Roske, gde se odred nalazi, a njoj ćeš da predaš poštu i za Jablanički

odred. Deo Jablaničkog odreda je već bio krenuo na put i u to vreme je bio na Kukavici. Krenuo sam sa Caletom u pravcu Predejana, preko Kačara, Crne Trave, Guzevja, gde smo sišli na glavni magistralni put, Skoplje-Niš. Prelaz preko Grdeličke klisure, bio je težak. Pruga i put sa mnogo mostova su osetljivi za okupatora, pa su bili dobro čuvani. Čuvale su ih posebne straže mobilisanih seljaka. Cale je iz sela Repišta, sa leve strane Morave. On poznaje svaku stazu, pa sam ovoga puta najbezbednije prošao. Ta noć oktobarska, iako jesenja, bila je vrlo lepa, pa se moglo bez teškoća putovati. Tako smo stigli blizu granične linije, koja se protezala grebenom Kukavice, istočnim delom, prelazeći malu rečicu Bistricu, koja je tekla kroz gustu bukovu šumu. Granični prelaz je bio obezbeđen karaulama izgrađenim na svaki kilometar a negde i gušće. Bugari su od puta, levo i desno, posekli šumu. Šumu su tako sekli daje od stabala stvoren pojas koji je gotovo bio neprolazan, naročito noću. Nakon dobrog osmatranja zaključili smo da prelaz ovoga pojasa moramo izvršiti po danu, i to pošto utvrdimo da je patrola ušla u karaulu.

Izabrali smo pogodno mesto. Išli smo od stabla do stabla. Dok se jedan kretao drugi je osmatrao spreman da ga zaštiti, tako naizmenično. Na sreću, dok smo prelazili nije nas niko primetio. Tako smo došli u Novkov Rid, gde smo predali poštu. Ovu mahalu sam dobro poznavao jer su sela Brza i Gorina, bila uporište Kukavičkog odreda. Ovde smo se osećali kao da smo u Crnoj Travi.

NAJRADOSNIJI KURIRSKI DAN U PARTIZANIMA

Za člana KPJ primljen sam 30. oktobra 1943. godine. Toga dana kao da sam dobio krila, kao da sam postao pametniji, nestala je ona fama »niko i ništa«, osećao sam se ravnopravnim. Iste večeri dobio sam zadatak da odnesem poštu na vranjski teren u Trgovište. Pomoćnik mi je bio Dobrivoje Jovanović. Izgledalo je kao da idem u najbliže selo i ako je put iznosio oko 180 kilometara.

Išli smo preko Cemernika čiji je greben gotovo bez šume, sav ispresecan šančevima još iz prvog svetskog rata. Idući preko grebena, pored Bitvrđe, navratili smo kod Dragoljuba Milenkovića, našeg aktivnog saradnika, da nas obavesti o neprijatelju. Silazeći u Vrlu reku, gde vrlo često Bugari krstare i prave zasede, bili smo posebno oprezni. To je glavni put Vladički Han - Surdulica - Klisura, koji im služi za snabdevanje. Produžili smo pravcem Veliki Stražer - Mali Stražer, i dalje grebenom gde se mora proći takozvani Ruski put, koji je bio glavna arterija za snabdevanje bugarske fašističke okupacione armije u Vranju, Krivoj Feji i Vranjskoj banji. Tu su Bugari vrlo često pravili preko dana zasede. Morali smo požuriti da nas zora ne uhvati na ovom prelazu.

Iste noći smo dobili poštu i vratili se nazad.

Naš povratak je bio bezbedniji, poznavali smo dobro situaciju. Trećeg dana ujutru bili smo, u Crnoj Travi, u Jovanovcima odakle smo krenuli. Drugovi su se začudili, kako smo se brzo vratili. Kao da smo odleteli i doleteli. Za tri dana prešli smo oko 180 km.

PREBACIVANJE SAVEZNIČKIH VOJNIH MISIJA DO GLAVNOG ŠTABA NOV I POJ ZA SRBIJU

Krajem 1943. godine slobodna teritorija je bila na čitavoj desnoj obali Južne Morave, od Babušnice, preko Crne Trave, pa sve do reke Pčinje, Vranjskog područja.

Engleska misija je, na ovom terenu, posle dosta čekanja, krajem novembra 1943. godine, doturila oružje i opremu na područje Vranjä, a decembra i Crne Trave. U rejonu Prohor Pčinjski nama i četnicima su bacili oružje istovremeno.

Prema dogovoru Misiju je trebalo hitno prebaciti na levu stranu Morave u rejon Puste Reke, Jablanice i Pasjače sa 6 radio-stanica.

Sa tog puta, najupečatljivije mije ostalo u sećanju, prelaženje preko demarkacione linije. Tad su nas videli bugarski stražari i počeli da pucaju. Mi smo se kretali padinom ispod karaule 200 do 300 m. Naša leva bočna patrola vodeći borbu sa njima, pozivala ih je na predaju i pretila da će biti likvidirani. Kolona sa 18 oficira i podoficira savezničke Misije i šest radio-stanica, imala je 20 tovarnih grla. Po snegu do pojasa, raskvašenom, kolona je bila često prekidana. Konji su se teže kretali od ljudi. Sa konja smo skidali tovar i nosili na rukama.

Situacija je bila teška, borci, Misija, pa i konji malaksali su. A kako i ne bi posle 40 sati neprekidnog marša, slabe hrane, nespavanja i stalnih prepada četnika i Bugara. Međutim, marš-ruta se nije smela menjati. Dok smo krčili put, naša ojačana leva bočna patrola nadirala je uz strminu, prema karauli i štitila prolaz kolone. To je uspelo. Posle kratkog odmora počelo je prebrojavanje i evidentiranje opreme. Saveznički stručnjaci su videli kakav je moral kod naših boraca i kako se drugarski ponašaju i počeli da nas grle. Svaka njihova stvar bila im je vraćena, i rančevi i oružje. Radio-stanice su bile neoštećene. Po snegu, gde nije mogao da se kreće konj, kretao se čovek i prenosio teret.

Prvi put smo onda čuli da su se članovi Misije mnogo plašili da ne padnu Bugarima u ruke, jer su i oni bili očevidci bugarskih zverstava na crnotravskom i vranjskom području. Nas su hvalili. Počeli su da dele cigarete borcima iako su bili poznati kao škrtice. Sećam, se na odmorima bi nam dobacivali: partizani samo »pokret, pokret, pokret«. Time su hteli da kažu da se mnogo krećemo. Posle skoro dva dana i noći stigli smo u sela Gorina i Mireševci, ustanički kraj, u kojima smo bili dobro primljeni. Sutradan, preko već određene veze, u selu Pridvorce, savezn̈ička Misija je predata organima Glavnog štaba Srbije, sa 6 radio--stanica, odakle je krenula dalje, za Jablanicu, gde je bila slobodna teritorija.

Stratija Arizanović - Praćka

VEZE PASJAČE SA OSTALIM DELOVIMA TOPLICE

U pripremi ustanka i formiranja odreda Komunistička partija Jugoslavije se za vezu orijentisala, uglavnom, na članove KPJ i SKOJ-a, ali i na jedan broj ljudi van Partije i SKOJ-a, naročito za akcije koje su izvođene na terenu. U Toplici, a pretežno na Pasjači i njenoj okolini, gde sam proveo najviše vremena u toku rata, još prvih dana ustanka formiramo i uspostavljamo razne kanale veze. Bez tih veza nije se moglo rukovoditi ustankom. Oslanjali smo se, pored ostalog, i na ljude, koji su sedeli kod svojih kuća, preko dana radili svoje redovne poslove, a za pokret obavljali određene zadatke. Formiranjem takozvanih mesnih desetina, koje su, u ovom delu Južne Srbije, odigrale veliku ulogu u narodnooslobodilačkom ratu (u Toplici, Jablanici, pa još i šire prema jugu), j^eze su imale organizovano obeležje. One su bile sastavni deo aktivnosti mesnih desetina i narodnooslobodilačkih odbora.

Jedan od zadataka mesnih desetina bio je da partizanske odrede i rukovodstvo Partije obaveštavaju o svim pojavama koje su od interesa za pokret, a pre svega o namerama okupatora i domaćih izdajnika. Taj sistem obaveštavanja i veza nije zatajio ni u najtežim uslovima rata.

Pored toga, mesne desetine su redovno učestvovale u svim borbama koje su vođene na ovom terenu, ali su i vezu uspešno održavale. U mesnim desetinama znalo se ko je dužan da obavesti odred o zbivanjima na terenu, sa ciljem da ne dođe do bilo kakvih iznenađenja. Tako organizovana veza imala je odlučujuću ulogu na početku ustanka i kasnije.

Za vreme uspona ustanka 1941. godine i stvaranja slobodne teritorije veze su bile vrlo razgranate. Ljudski faktor je bio glavni nosilac svih veza. U nekim mestima veze čak nismo ni morali posebno organizovati. Svakoje osećao potrebu da obavesti svoje partizane o namerama neprijatelja. Ipak, glavni oslonac su nam bile mesne desetine. Za vreme oseke ustanka, u 1942. godini, kada su nastali zaista teški dani za partizanske jedinice a naročito u proleće te godine, veze imaju posebnu ulogu, presudan značaj za odrede. Pasjača nije velika planina. Ona je u suštini park, sa malo šume, a dosta naseljena. Ali Pasjača je u to vreme bila opkoljena bugarskim okupatorskim snagama i snagama domaćih izdajnika sa svih strana. Za veoma kratko vreme snage okupatora mogle su iznaći iz svojih garnizona (Prokuplje, Žitni potok, Dobrotić, Vlahovo) i blokirati Pasjaču. Tako je i bilo u proleće 1942.

Pred mnogo jačim snagama neprijatelja jedinice odreda su se povukle sa Pasjače, ali je ostala partijska i skojevska organizacija, odbori i druge pozadinske organizacije. Sve te strukture nastavile su sa ilegalnim radom. I pored skoro svakodnevnog nasrtaja neprijateljske vojske, narod se nije demoralisao mada je u to vreme, na tom terenu, okupator sprovodio do tada neviđeni teror.

Sreski komitet i partijske organizacije stvaraju i održavaju vezu koja dobija jednu posebnu ulogu. Organizovano se radi, stvaraju se novi punktovi (partijske veze), uspostavlja se veza sa Okružnim komitetom, odnosno sa Pokrajinskim komitetom, preko novih kurira, a takođe i veze između članova Sreskog komiteta, jer, to je bio veliki prostor, od Kuršumlije do Morave. Jedan deo Komiteta radi oko železničke pruge, u polju ispod planine, drugi deo na Pasjači, a treći od Pasjače pa preko Rgaja sve do Kuršumlije. Međusobne veze održavaju se preko kurira. Kuriri se sastaju na određenim mestima, u kućama naših poverljivih ljudi, kojima je jedini zadatak bio da prime izveštaj i da taj izveštaj odnesu na sledeću vezu. Razdaljina između punktova, između mesta za razmenu pošte nikada nije bila veća od 6 do 10 kilometara, a od granice do Morave ima skoro 60 kilometara. Preko tih veza, izveštaji se slivaju na jedno mesto, uglavnom na Pasjaču, jer su sastanci Sreskog komiteta održavani uvek oko Pasjače ili Vidovače, Belog Kamena ili Jovinih Livada, što je sve u stvari ok© Pasjače. To je bila 1942. godina, kada je bilo najteže, kad je i pod najtežim uslovima održavana veza između naroda i vojske.

U to vreme, iz razumljivih razloga, koristili smo najsigurnije ljude. U prisustvu tih ljudi održavani su sastanci. Vođeni su razgovori o problemima koje su i oni mogli da čuju. Mi smo u te ljude imali posebno poverenje. Većina od njih nisu bili članovi Partije, ali to su bili planinci, to su bili borci, velike patriote. Zbog toga se od njih nije ništa skrivalo. Mnogi od njih bili su mučeni i zlostavljani, paljeni i pljačkani, ali su sve to hrabro izdržali zatvorenih usta. Kao primer, uzimam Raka Kovačevića i Ivana Bulajića sa Jovinih Livada. To su poznati aktivisti i do smrti bili su naše stalne veze i uporišta. Rako Kovačević se nikada nije odvajao od puške. Njemu je puška bila uvek pored uzglavlja. Sve što je išlo za Pasjaču, za naš Sreski komitet, slivalo se kod Rake. Ako dođu partizani, ili naše veze sa Rađana, ili sa Jastrepca, dolaze kod Raka, jer znaju da će tu saznati gde je Ratko Pavlović Ćićko, gde smo mi, jer je Raka sve znao. Drugo, svako od nas je bio siguran da će kod Raka naći sigurno sklonište, da će ga uputiti tamo gde nema neprijatelja, gde je sigurnije i da će, ako treba, zajedno sa njime poginuti. Dalje, takva veza bio je i Radivoje Krivokapić - Plamenac, iz Konjarnika, koji je isto tako poginuo junačkom smrću. O tome se zna. I Radivoje je dugo bio veza između Okružnog komiteta i nas (Sreskog komiteta). Pošto je Radivojeva kuća bila na kraju sela, zapravo između dva sela, Dubove i Konjarnika, da bi ga sačuvali u tajnosti, niko od naših drugova, pa ni partizanske jedinice, nisu smele da svraćaju kod njega. Cak smo pustili glas, pošto je on bio malo i u graničarima, da to nije naš čovek. Kod njega je ostavljana pošta Okružnog komiteta, koju je donosio Miloje Spasić iz Lapotinca, gde je bila tehnika Okružnog komiteta. Sa Radivojem smo imali i malo problema. Nigde nije hteo da ide nenaoružan, vazda je sa sobom nosio pištolj i bombe. Uvek je bio spreman da pogine. On je bio si-

guran, ali kao takav nije bio pogodan za kurirski posao. Poginuo je kao komandir čete.

Kurir, po mnogo čemu, treba da bude prilagodljiv. Za kurira su bile vrlo pogodne i žene. Takva je bila i Zagorka Petrović, iz Dubova - ona je i nosilac Spomenice 1941.

Preko nje smo uspostavili vezu sa Pukovcem. Pukovac je selo na Moravi, na pruzi i međunarodnom putu Beograd - Niš 7 Solun. U tom selu bile su smeštene jedinice okupatora i kvislinga. Tu je živeo i Žika, krojač (zaboravio sam mu prezime). Ocenjeno je kao vrlo važno da naše vesti i naša obaveštenja iz ovog kraja, gde mi nismo mogli da dopremo zbog jakih neprijateljskih snaga, pozitivno utiču na razvoj događaja u tom kraju. Zagorka je išla u Pukovac pijačnim danom, kada se u Pukovcu okupe i susedna sela. Ona je materijal predavala Ziki, a Zika njoj sva obaveštenja koja su nas interesovala. Te naše poruke i obaveštenja dolazile su do takvih mesta gde mi fizički nismo mogli da dopremo. Neprijatelj je posebno kontrolisao ovo selo, koje je locirano u centralnom delu sreza. U težnji da te veze neprekidno održavamo izgubili smo dosta ljudi. Tako su, na primer, stradali: Sveta učitelj, član Sreskog komiteta i Pera Manojlović, takođe učitelj iz Kočana i drugi. Jedino su ostali neotkriveni Zagorka i Žika. Preko njih su naši propagandni materijali dopirali i u redove neprijatelja. Važna veza bio nam je i pokojni Najdan Tasić iz Doljevca. Najdan je bio defektan u nozi i nije mogao da ode u partizane, ali nam je bio odlična veza. Čak nam je bio veza i sa naseljima na levoj obali Topliće, sa Svetom Stankovićem, sa Malim Jastrepcem, tako da smo bili obavešteni o svemu što se zbivalo na ovom terenu. Ta obaveštenja bila su veoma značajna za saznanja o tome šta radi Dragutin Pukovački i četnici, šta oni nameravaju, šta neprijatelj priprema iz Niša, itd.

Što se tiče gornjih sela, koja su bila pod našom kontrolom, gde smo često navraćali, u svakom od njih imali smo naše ljude, kuće u koje smo svraćali. Sa tim ljudima utvrđeno je kako da nastupaju pred klasnim neprijateljem.

Bilo je i veza koje smo ostvarivali i na razne druge načine. Radilo se o licima koja su bila u službi Bugara ili kvislinga. Posle razgovora sa njima, mnogi su radili za naš pokret. Stavljano im je do znanja da će za saradnju sa okupatorom i domaćim izdajnicima snositi posledice i odgovarati pred narodom. Jedan od njih priznao je da svakog četvrtka ide u Žitni Potok i obaveštava Bugare o našem pokretu. Stavljeno mu je u zadatak da radi za nas i da nas obaveštava o stanju kod Bugara. Nikada se nije desilo da nam ne najavi pokret Bugara, pa čak i to koji će deo terena Bugari pretresati i gde je najsigurnije da se sklonimo. Nikada mu nismo verovali, ali su se događaji odvijali uvek onako kako nas je informisao.

U jednom našem punktu, preko koga smo održavali vezu, imali smo neprijatelja, koji je bio član čfetničke organizacije. Tu smo se prevarili u izboru ličnosti koju smo odabcali za naše veze. Nju smo odabrali zato što je bio siromah. Bio je seoski sluga pre nego što se oženio i stekao porodicu. Čak smo ga i materijalno pomagali. Znali smo da je čvrst, jer su ga žandarmi više puta tukli zbog raznih optužbi. Sve to, pa i drugo što smo znali o njemu, navelo nas je da kod njega formiramo punkt. Međutim, slučajno smo utvrdili da on, ne samo da nije naš, već da je član četničke organizacije i da ga plaćaju kao svoga agenta. Bio je to vrlo inteligentan čovek i na interesantan način smo utvrdili da je neprijatelj.

Uvek smo mu javljali kad će neko kod njega doći i da u to vreme veže psa. Ostavljali smo mu poruke koje je on trebao da odnese u Konjarnik drugoj vezi, Radivoju Krivokapiću.

To je selo u kome ima mnogo kamenih ploča, veličine stola, pa i veće, i dvorišta su se njima ograđivala pohađanjem, a ne zidanjem,ređanjem ploče na ploču. Od tako visokih ploča dobijao se dobar zid. Jedne noći kad sam naišao kod njega, jedna od tih ploča pala mi je u oči, jer je bila obojena belom bojom. Bila je premazana krečom. To me je nateralo na razmišljanje. Kuću nije okrečio, ne samo spolja, nego ni iznutra; bio je toliki siromah da nije mogao pribaviti kreč da okreči kuću, a on kreči ploče. Da ima viška kreča pre bi okrečio neku voćku. Vratim se natrag i odredim drugog čoveka za vezu iz tog istog sela, koji je bio

dobar i čestit. Posle ovoga, stavio sam ga pod kontrolu i ubrzo saznao daje plaćeni član organizacije Draže Mihailovića.

Poznato je daje organizacija Draže Mihailovića u ovom kraju bila ilegalna. Ja sam prvi put video četnike Draže Mihailovića krajem 1943. godine, kad su razbijeni i Keserovićevi četnici u ovom kraju, a centar im je bio u gradovima.

Glavni zadatak ovog plaćenog agenta četnika bio je da ubije mene i još neke drugove. Međutim, kad smo ga pitali zašto to nije učinio, on nam je odgovorio da ne mogu pobiti sve partizane. Znači znao je šta ga čeka. Četnici se još nisu bili odlučili da ga povuku u odred, jer nije izvršio zadatak. Međutim, mi smo ga preduhitrili i bio je zasluženo kažnjen. To je bio jedini slučaj da smo pogrešili pri izboru ljudi za vezu i rukovođenje pokretom.

Veza sa gradom i u gradu bila je neprekidna. Savo Pavlović, koji je kao partizan, poginuo u leto 1944. godine, bio je službenik u Sreskom načelstvu. On nam je redovno slao podatke za koje je smatrao da će nam koristiti, prvenstveno one koje smo tražili. Preko njega smo mogli da dobijemo i po neku legitimaciju. Takva veza je morala biti nekompromitovana, o čemu je uvek vođeno računa, tako da su nam te veze sa gradom dosta dugo funkcionisale. Iz Prokuplja smo dobijali redovno obaveštenje preko veza. To nije bila obaveštajna služba, u pravom smislu reći, ali mi nismo imali iskustva te vrste. To su bili ljudi koji su smatrali za dužnost, patriotsku čast i obavezu da nam pomognu da nas neprijatelj ne bi iznenadio. Jedan od takvih bio je Vasa Nestorović, otac Ljubinka Ozrena i Baje Nestorovića, sa pseudonimom »Hej Sloveni«. To su bili vrlo korisni i upotrebljivi izveštaji, jer je Vasa kao bistar i iskren čovek, umeo da proceni šta je to što je interesantno tog momenta, bilo kod Bugara, bilo kod Nedićevaca, Ljotićevaca i njihovih simpatizera. Krajem 1941. i početkom 1942. godine pohapsili smo skoro celu ljotićevsku organizaciju.

Prilikom saslušanja pripadnika ove organizacije saznali smo da je njeno članstvo plaćao Gestapo i da su održavali sastanke u kafani »Jug-Bogdan«. Bili su organizovani u trojkama i naoružani pištoljima i kamama, a trebalo je da likvidiraju sve naše aktiviste prilikom ulaska Bugara u Prokuplje. To je bilo predviđeno za 9. januar 1942. godine.

Hapšenjem članova ove organizacije onemogućili smo sprovođenje ove zločinačke akcije. Iz cele organizacije streljali smo svega dvojicu najokorelijih, a ostali su oslobođeni, jer se, uglavnom, radilo o učenicima.

Narodnooslobodilački odbori formirani su pod vrlo teškim uslovima. Jer, stupanje u odbor značilo je rizik ne samo da se izgubi glava, nego da strada i cela porodica. Ti odbornici i njihove porodice bili su kasnije rezerva za više odbore, opštinske, sreske, okružne, itd. Poznato je da su narodnooslobodilački odbori bili ne samo organi narodne vlasti, nego i centri gde su se slivala razna obaveštenja, a pre svega, o kretanju i namerama neprijateljskih snaga. Svaki građanin već u to vreme dolazi u odbor i javlja šta je primetio. Tek kasnije, ove poslove preuzimaju partizanske straže i komande. Veliki broj odbornika, koji je položio svoj život, bio je na svom pozadinskom poslu narodnog odbornika, ili u nekoj od naših jedinica. Radivoje Krivokapić Plamenac, iz Konjarnika na Rađanu gine herojskom smrću u borbi prsa u prsa sa četnicima Radovana Đurića. Milovan Ivanović Marko na zadatku odbornika gine od Bugara, a Boško Radević, iz Jovinih Livada, Radmila Bagar, učiteljica i Kostadin Dubljević, oboje s Belog Kamena, ginu kao borci u poslednjoj ofanzivi na obroncima planina u Gornjoj Jablanici. Na njih troje podseća jedinstven spomenik te vrste, na kome su na Belokamenskom groblju uklesana imena ova tri odbornika.

Šteta bi bilo ne pomenuti neke od naših kurira. Pre svega, Miloša Bjelicu. Taj mladić je poginuo u nekoj jedinici. Zadržavali smo ga da na terenu vrši dužnost kurira. Međutim, on je želeo da bude borac. Ti mladići su smatrali za sramotu da ostanu tu u selu, dok njihovi vršnjaci imaju puške i idu'u partizane. Nisu mogli da sagledaju važnost svog kurirskog posla. Tako nam se i Miloš Bjelica oteo, otišao sa Pasjače u odred i poginuo. Vidosav Mirović, na isti način postupa i gine. Mi smo među tim omladincima za kurire birali najhrabrije, najodvažnije.

Te dužnosti obavljali su vrlo uspešno, hrabro i odvažno, ali su više želeli da idu u odrede, da se bore sa puškom u ruci. Uzgred da napomenem, sa te planine malo je koje dete napunilo 16 godina, a da nije otišlo u partizane.

Moglo bi se zaključiti da smo mi u Toplici, to se ne odnosi samo na Pasjaču, tako se radilo i na drugim mestima i drugim krajevima Toplice, uvek bili na vreme obaveštavani o svim promenama. Jer, nije bilo sela gde nije bilo ljudi koji su bili uvek spremni da nas obaveste i da čuvaju svoje borce.

U ovom periodu, pa do početka 1944. godine jedino tehničko sredstvo veze bio nam je jedan poljski telefon, koji smo zaplenili od neprijatelja. Umesto da ga upotrebimo za razgovore, mi smo sa daljine preko njega, pomoću induktora, aktivirali mine i rušili pruge, mostove i si. Ako smo nekada telefone i upotrebili za vezu, to nije bila ona prava, organizovana i razgranata veza.

Radio-stanicu nikad nismo imali sve do stvaranja većih jedinica. Namerno nisam ništa govorio o našoj tehnici, skloništima, u kojima smo slušali radio-vesti, umnožavali i rasturali materijale po terenu. Svaki sreski komitet, po pravilu, imao je svoju tehniku. Tehnika Pasjačkog komiteta bila je u Rastovici, Jovinim Livadama i Glasoviku (ovo dok je bila ilegalna).

Na kraju, istakao bih jedan, poseban doduše, vrlo primitivan, ali siguran, način obaveštavanja. Ako bi naišla neprijateljska vojska, sa bilo kog pravca, seljaci bi se međusobno dozivali, između sela i zaseoka. Zvali bi po imenu onog seljaka koji to može da čuje i prenese dalje:

- Evo goveda na seno!

Dozvani bi pitao:

- Jesu li naša ili tuđa?

Ako su Bugari, odgovarano je »Tuđa«, ako su domaći izdajnici, odgovor je glasio: »Naša«, a ako su išli zajedno, odgovor je glasio: »Naša i tuđa«.

Ovaj način obaveštavanja prenošen je neverovatnom brzinom i mnoge namere neprijatelja su na taj način osujećene.

Vojin Vuk Bajović

I KURIR I KOMANDIR DESETINE *

Bio sam kurir u štabu kada je 1. bataljon 6. istočnobosanske proleterske brigade napadao na železničku stanicu Dragobraća, ispred Kragujevca 1944. godine. Bataljon je imao 3 streljačke čete, minobacačku četu, protivtenkovski vod i neke druge vodove. Čete su bile raspoređene za napad na sam Kragujévac, ali pošto je obaveštajni oficir bataljona došao do podataka od meštana, da će uskoro naići kompozicija Nemaca iz Kraljeva za Kragujevac, komandant je odlučio da napad izvrši na železničku stanicu Dragobraća, da tu uništi Nemce i zapleni materijal koji je bio u kompoziciji. Za ovaj zadatak određena je 2. četa bataljona na čijem pravcu napada se nalazila železnička stanica. Ali umesto uspeha sve se moglo desiti suprotno. Evo šta je bilo: kao kurir iz bataljona upućen sam zajedno sa četom u napad na stanicu. Četa je u najvećoj tišini prišla stanici i opkolila je. Voz je stigao u stanicu i čim je stao, cela četa je jurnula u vagone. Bilo je svega od materijala a najviše cigareta. Neko od boraca je zapalio cisternu sa benzinom, pa se prolomila eksplozija, a plamen je izbio »pod nebesa«. Nemci u Kragujevcu mogli su odmah pretpostaviti o čemu se radi. No i pored toga oni su bili telefonski obavešteni o napadu na stanicu, pa su brzo presekli odstupnicu našim snagama. U toj situaciji smatrao sam da treba da otrčim u selo Dragobraću, koje je udaljeno od stanice 3 do 4 km i da komandanta bataljona obavestim da su Nemci zašli iza leđa 2. četi. Komandant se nije kolebao, već je odmah sa

3. četom, u najvećoj brzini, sišao prema stanici i udario na Nemce s leđa, tako da su se oni našli u klopci (između dve vatre). Nije im bilo druge nego đa odstupe, pa se 2. četa nesmetano povukla. Da nije bilo energične intervencije komandanta, napad na železničku stanicu mogao je tragično da se završi.

Posle oslobođenja Kragujevca, Kraljeva, Čačka i Požege moja brigada je krenula pravcem Titovo Užice, Varda, prema Valjevu, stalno goneći neprijatelja koji se žilavo branio na pojedinim tačkama. Kad smo stigli u Kosjerić ujesen 1944. godine, brigada je zanoćila. Trebalo je preseći odstupnicu Nemcima negde na putu oko Varde, a taj zadatak je dobio 1. bataljon 6. brigade. Napad je izvršen noću. Borba je trajala negde do pred svanuće. Sve je bilo izmešano: Nemci, četnici i naši partizani, jedan drugoga smo hvatali za leđa u gustoj magli. Napad je uspeo, a neprijatelj zaustavljen. Dok su ostali bataljoni brigade gonili neprijatelja naš bataljon je dočekivao kolone i tukao ih. U toj opštoj gužvi deo Nemaca se skrio u jednom selu, i kada me komandant bataljona uputio da izvestim komandanta brigade o situaciji i izvršenom napadu, na putu za štab brigade koji se nalazio najednom bezimenom brdu, prolazeći pored kamare, vidim da nešto mrda u slami. Kad tamo - cokule. Ne mareći šta će biti udarim cipelom po nozi »Švabu«, i dignem uperen automat. Iz slame se diglo osam nemačkih vojnika. Bili su, razume se naoružani. Oružje sam oduzeo i predao prvim partizanima na koje sam naišao, a Nemce sam odveo do štaba brigade.

Kao kurir u brigadi sećam se akcije na Brčko u kojoj je cela divizija išla u napad. Posle prvog napada, iako je neprijatelj bio sateran u grad, zadatak nije izvršen. U prvi sumrak, negde oko 19.00 časova, pozvao me u štab brigade komandant Savo Trikić. Rekao mi je da izaberem desetinu najboljih vojnika iz prateće čete ili izviđačkog voda i krenem na zadatak. Zadatak je bio jako poverljiv
- trebalo je preneti poštu do Tuzle gde se nalazio štab armije.

Na put smo krenuli oko 20.00 časova. Kretao sam se u sredini desetine kao desetar. Izdavao sam kratka naređenja. Borci su me slušali jer su shvatili da je zadatak na koji idu veoma odgovoran. U stvari, naš je zadatak bio da obezbedimo dotur jednog broja teških mitraljeza bez kojih bi dalji napad na Brčko bio bezuspešan. U toku puta došlo je do kolebanja. Pri povratku iz Tuzle, četnici su pripucali na kolonu na Majevici. Šta sada raditi? Zimsko doba, noć, ciča zima. Teško se moglo skrenuti sa puta usled velikog snega. Razmišljao sam šta da radim, da se vratim u Tuzlu i tražim pojačanje ili da produžim put? Ipak sam rešio da krenem napred. Znao sam da me komandant brigade i komandant divizije očekuje sa velikim nestrpljenjem. Čini mi se da sam izvršenjem ovog zadatka položio prvi ispit za dobrog kurira. Tada sam premešten u štab divizije, gde je bilo mnogo lakše. Više odmora, više sredstava za prevoz, manje pešačenja. Razume se zadaci su bili veći i odgovorniji.

Vlado Bućevac

KURIRI SU BILI OSNOVNA VEZA

Godine 1941. pošto sam došao kući, kao bivši pitomac Artiljerijske podoficirske škole, prvi moji kontakti sa partizanima bili su, u stvari, sa pokojnim Nikodijem Stojanovićem - Tatkom i Tihomirom Stankovićem, koji se tada nalazio na tom terenu. Kontakti su se ostvarivali u školi, odnosno kod učitelja. Te godine bio sam zadužen od pokojnog Nikodija Stojanovića da radim na terenu i da ću biti taj preko koga će se ostvarivati veza. Na terenu sam ostao do oktobra 1941. fodine, pa sam zatim otišao u Pasjački partizanski odred na Pasjaču. Mogu da ažem da su se te veze i takozvani kontakti i rukovođenje ostvarivali preko nas

na terenu i po direktivi Partije, a mi smo takođe po selima imali svoje ljude sa kojima smo održavali vezu. Preko ovih ljudi prenošene su razne informacije iz odreda.

Kad sam otišao u partizane, oktobra 1941. godine, bio sam prvo borac, zatim komandir odeljenja, komandir voda, a negde u martu 1942. godine, postao sam komandir Malojastrebačke čete. Jastrebački odred je imao tri čete-jednaje bila na Malom Jastrepcu, čiji sam bio komandir, druga je bila na Velikom Jastrepcu i treća je bila prema Jankovoj Klisuri i Blacu. U to vreme mi smo održavali vezu sa odredom preko kurira, jer drugu vezu nismo ni imali. To je bila isključivo kurirska veza, koja je bila vrlo efikasna. Kuriri su bili uvežbani, poznavali su dobro teren, tako da su i razne bugarske, četničke i nedićevske potere (tako smo ih zvali ovde u Srbiji), koje su bile vrlo česte, znali da izbegnu. Također su i Nemci učestvovali 1942. godine u jednoj ofanzivi (poteri). Mi smo zaista imali unapred dobijena naređenja kako ćemo postupiti za vreme ofanzive i kako ćemo održavati vezu sa komandom odreda.

Kad se radi o tim ofanzivama (poterama), interesantno je napomenuti da se štab odreda delio po četama, tako da je komandant bio u jednoj, komesar u drugoj, pomoćnik komandanta ili partijski rukovodilac ili pak načelnik štaba u trećoj četi. Komandant odreda je komandovao četom u kojoj se nalazio i po kuririma prenosio naređenja drugim četama.

Vezu smo takođe održavali i sa Sreskim komitetom u Nišu. Tu vezu je održavao jedno vreme, sećam se, Ranđel Mladenović - Korčagin i Lune iz Sečanice. Preko te veze odred je dobijao obaveštenja i to sasvim pouzdana, jer je održavana veza sa jednim Nedićevim kapetanom, 1942. godine, koji je radio za naš pokret. On nas je obaveštavao o toku priprema i početka Aćimovićeve ofanzive (potere), tako da smo imali tačne podatke o toj ofanzivi.

Malojastrebačkačeta imala je dosta dobru vezu sa Pokrajinskim komitetom u Nišu, sa Prokupljem i svim okolnim selima, jer smo i tamo imali naše ljude, tako da nas nikakve, pa i najorganizovanije grupe i elitne jedinice neprijatelja, koje su bile pripremljene, nisu nikad iznenadile. Jer čim bi se pokrenule, naši seljaci bi, putem releja, obaveštavali štab odreda. Ljudi su stvarno bili dobro povezani. Tako, na primer, ako bi se krenulo negde iz Niša ili Prokuplja, imali smo u svakom selu punkt ljudi koji su nas obaveštavali o tome.

Kad je formiran 1. i 2. južnomoravski odred, 1943. godine, ja sam postao komandant bataljona i naš je Jastrebački bataljon, (do tada jastrebački odred) od čete postao bataljon, tako daje naš 1. južnomoravski odred imao jedan bataljon na Velikom Jastrepcu, drugi na Pasjači i treći tamo negde u Jablanici. U to vreme komanda odreda je bila uvek u sastavu jednog od tih bataljona. Kurirska veza se održavala sa ostalim bataljonima i od bataljona prema komandi odreda. Ova veza je besprekorno funkcionisala i naređenja su uvek na vreme stizala.

Jastrebački odred je formiran 1943. godine. Ni u to vreme nismo imali nikavih tehničkih sredstava veze. Jedino sredstvo veze su bili kuriri. Odred je bio četnog sastava. Od 1. bataljona koji je bio u sastavu 1. južnomoravskog odreda, formiran je Jastrebački odred. Čete su takođe imale svoje veze na terenu. To su bili partizanski odbornici i komunisti.

Iste godine smo, preko Malog Jastrepca, od Okružnog komiteta u Nišu, koji je imao dosta dobre kontakte sa onima koji su bili pripadnici kvislinških snaga, a radili su za naš pokret, redovno dobijali razne podatke, obaveštenja i informacije, a preko kurirskih veza razna naređenja, direktive i informacije sa našeg bojišta, zatim istočnog i zapadnog fronta, razni propagandni materijal, letke, itd. Pravovremeno smo bili informisani i to prenosili narodu.

Treća južnomoravska brigada je formirana 1944. godine. Imala je tri bataljona i brojala je oko 700 boraca. U sastavu brigade bilo je Kurirsko odeljenje.

Ni tada nismo imali nikakvih tehničkih sredstava. Kurirsko odeljenje je bilo sastavljeno od mladih boraca, koji su više bili deca, ali i bistri, jer su oni prenosili usmena naređenja. Tada nismo mnogo pisali naređenja, uputstva ili direktive, nego smo im govorili: »Prenesi komandantu ili komandiru to i to...« Naravno,

preko ovog odeljenja održavali smo vezu i sa jedinicama za vreme akcije, vođenja borbi sa neprijateljem, itd., a kasnije i sa štabom divizije, sa Okružnim komitetom, jer je brigada jedno vreme bila direktno potčinjena Okružnom komitetu.

Veza se takođe održavala preko delegata iz Okružnog komiteta koji su bo; ravili po nekoliko dana u brigadi, ali povremeno.

Preko tog kurirskog odeljenja (sećam se da smo hteli da okružimo jedan četnički štab u selu Grepce) održavali smo vezu sa ostalim jedinicama koje su učestvovale u akciji. U tom odeljenju bio je i Mališa iz Čubure vrstan kurir, koji je imao nepunih 15 godina. Mališa je uspevao često da prođe i kroz neprijateljske redove. Bio je jako prodoran, snalažljiv i uvek je izvršavao postavljene zadatke. Kao komandant sam znao da će on sigurno proći i stići na određeno mesto.

Tako smo se, sećam se, za vreme Aćimovićeve potere, našli na Bukoviku kod Aleksinca. Nismo imali nikakvu vezu sa gradom da bi se obavestili kakva je situacija na terenu. Onda smo poslali Mališu u Aleksinac i tada nam je doneo Nedićeve novine u kojima smo pročitali da je jedna naša grupa na čelu sa Tatkom izginula na Jastrepcu. Usput, kad je išao u Aleksinac, prelazio je preko vinograda, pa su ga neke žene uhvatile i htele da biju, zato što je gazio vinograde. Mališu smo slali u Aleksinac samo zato da bi došli u kontakt sa spoljnim svetom, odnosno da nas obavesti kakve vojske ima u gradu, jer smo za vreme potere izbegavali da stupamo u kontakte sa našim ljudima na terenu baš zbog teške situacije koju je izazvala ova poterà.

Kad smo formirali brigadu, nismo imali ni jednu radio-stanicu, pa smo se dovijali na razne načine. Pored kurirskih veza upotrebljavali smo i signalne veze raketama. Obično smo u nekim akcijama upotrebljavali rakete da bi sinhronizovali napade.

S druge strane, naši kuriri, što je vrlo interesantno, kad su nailazili sa izvršenja zadatka, a vodila se borba, onda su znali da se orijentišu i znali su da zaobiđu neprijatelja i dođu u svoju jedinicu. To sù bili izvežbani borci, imali su razvijen osećaj za vezu, a dešavalo se da sam te kurire slao u čete i bataljone i prilikom izdavanja zadataka upoznavani su na kom mestu su locirane čete i bataljoni. Međutim, za vreme borbe i stalnih pokreta, kurir nije mogao da fiađe ove jedinice, pa je po instinktu i osećaju morao da proceni odakle bi mogao da naiđe neprijatelj da ne bi pao u njegove ruke.

U julu i avgustu 1942. godine, za vreme takozvane Aćimovićeve potere, nastala je jedna od najtežih situacija za partizanski i uopšte naš pokret u Toplici i na jugu Srbije, jer su se tada Nemci, Bugari, četnici i sve moguće okupatorske i kvislinške snage organizovale da unište narodnooslobodilački pokret u ovom delu Srbije. Mi smo u to vreme održavali vezu sa Nišom, odakle smo dobijali tačne podatke o početku ofanzive. Naime, ova ofanziva je počela nekoliko dana ranije, jer smobili obavešteni o neprijateljskim planovima, tako da smo mogli proceniti situaciju. Verovatno da je neprijatelj otpočeo ovu ofanzivu ranije da nas iznenadi. U to vreme bili smo na Jastrepcu i mnogo četa je otišlo sa ove teritorije, tako daje na Jastrepcu ostalo tri grupe, sa zadatkom da, kada ofanziva dostigne svoju kulminaciju, čete izađu, vode borbu i održavaju vezu sa terenom.

Tada je izginula jedna naša grupa na čelu sa Tatkom. Međutim, dve grupe su se održale, zahvaljujući međusobnoj vezi i kontaktima komandira grupa. Grupe su se sklonile u zemunice.

Kad smo se vratili na Jastrebac, trebalo je da uspostavimo vezu sa Velikojastrebačkom četom. To je bilo malo teže pošto poterà na Pogledu, odnosno na Partizanskoj česmi nije sasvim prestala, jer je na tom mestu još uvek bila posada ljotićevaca. Kad smo došli blizu česme, videli smo da su ljotićevci još tamo. U međuvremenu, kad se vratila Malojastrebačka četa, Biba° i Zet su pokušali da vide kako izgleda neprijatelj i kada su nas ugledali oni su počeli da beže. Mi nismo znali da su borci Velikojastrebačke čete. Kad smo kasnije uspostavili vezu

1) Strahinja Jovanović - Biba

sa njima saznali smo ko su. Videlo se da su tokom Aćimovićeve potere dosta pretrpeli i bili su veoma napeti.

Posle ove ofanzive, u kojoj je učestvovao ogroman broj Bugara (na Jastrepcu ih je bilo skoro 30.000), zatim četnika Koste Pećanca, ljotićevaca, nedićevaca i Nemaca, ali u manjem broju, nastala je teška situacija na ovom terenu, jer je narod bio zaplašen.

Kad smo se vratili na Mali Jastrebac, neprijatelj je izlepio skoro na svakoj bukvi letak na kome je pisalo: »Partizani, predajte se, nećemo vam ništa...«, dalje je pisalo da su partizani uništeni i o tome je pisala sva Nedićeva štampa. Zbog toga smo doneli odluku da treba demantovati Nedića i njegovu štampu, da dokažemo narodu da smo tu zajedno sa njim.

Jedne večeri doneli smo odluku kako da se vladamo, na koji način da delujemo.

U međuvremenu, neprijatelj je povukao svoje ljude sa Jastrepca, ali je još držao sela: Čuburu, Krajkovac, Džigoju, Vukanju, itd, pa je na taj način hteo jednom blokadom valjda, da zaplaši narod i da nam onemogući kontakt s njim. Znam da smo hteli da odemo u selo Repaju, pa smo se dosetili kako da ga nadmudrimo i uđemo u selo. Jedno magare smo pustili napred i ono je naišlo na zasedu. Neprijatelj je zapucao na magare, tako da smo saznali gde su.

Uzeli smo jedno veče, konje od Grka Janje (bilo je petnaestak), bez sedla, odredili 15 drugova i formirali partizansku konjicu. Počeli smo da palimo opštine koje je neprijatelj za tih mesec dana stvorio. Zatim smo pojačali veze sa našim simpatizerima, aktivistima i komunistima, koji su ostali na terenu. Za jednu noć uspeli smo da se povežemo sa svim našim ljudima na terenu, uključujući tu i partijske radnike, odbornike i ostale naše aktiviste i da popalimo sve opštine koje je okupator stvorio za mesec dana. Čim smo se vratili na Jastrebac, posle ofanzive, odmah smo potražili naše punktove, naše veze, odbornike i članove Partije koji su radili na terenu, s obzirom na to daje ta akcija, odnosno ofanziva trajala više od mesec dana, a sva propaganda je bila usmerena na to da dokaže da su partizani uništeni, da od njih nema više ništa, itd. Za partizansku konjicu narod je pričao: »Bila je partizanska konjica, ogromna konjica...«

Doneli smo odluku da izvršimo napad na Moravski most i da ga zapalimo. Da bi akcija što bolje uspela, uspostavili smo vezu sa selom i saznali da ima 10-12 vojnika na mostu. Spremili smo kantu benzina, ne znam gde smo je našli, jedna kola slame tu u susednom selu na kraju Mramora, i krenuli u akciju. Kad smo došli do mosta nateramo Bugare u beg, zatim prospemo onu kantu benzina, ali nismo bili vešti. Nismo most zapalili, ali je bilo važno da smo izveli akciju tu nadomak Niša, kad je sva neprijateljska propaganda govorila da su partizani uništeni. Bio nam je cilj da se izvede jedna akcija blizu Niša i da neprijateljska propaganda prizna da su partizani zaista izveli tu akciju. Sami smo takođe mislili daje ta akcija više propagandnog karaktera, pa smo podneli ovakav izveštaj: »Zaplenili smo jedno ćebe i najurili Bugare«. Međutim, Bugari su o toj akciji podneli drukčiji izveštaj (o tome postoje materijali u Istorijskom arhivu). Oni kažu daje poginuo jedan Bugarin, zapaljen je most i u celoj akciji učestvovalo je oko 300 partizana. Vidite, iako je u to vreme neprijateljska propaganda govorila da su partizani uništeni, bugarski izveštaj je bio drukčiji. Verovatno da su Bugari hteli da opravdaju svoj poraz, pa su takav izveštaj i dostavili višoj Komandi.

Tek kasnije, 1944. godine kada je naša brigada ušla u sastav 21. srpske udarne divizije, dobili smo jednu radio-stanicu, nekoliko telefona i ostalu tehniku, za koju smo pomalo bili neuki, a radio-stanice smo se plašili. Ovo, verovatno, zbog toga, što smo više verovali u kurirsku vezu, na koju smo se navikli i smatrali smo da je sigurno kad kurir krene, jer nikad nije zatajio i nikada nije zakasnio.

Po dobijanju radio-stanice i telefona formirani su kursevi, vršeno je obučavanje boraca na slobodnoj teritoriji, jer smo stvarno do tada bili nespretni za tehniku i morali smo se obučavati. Mi smo na terenu u Toplici, u saradnji sa odbornicima i našim punktovima, kao i komitetima, održavali dobru vezu. Shva-

tali smo da ta veza, zatim veza obaveštavanja i kontaktiranje sa neprijateljem, doprinosi omasovljavanju nešeg pokreta. Pored toga, mogli smo se održati na Jastrepcu.

Vršili smo napade na prugu Beograd-Skoplje, vrlo važnu raskrsnicu, koja je vodila prema Bliskom istoku i baš zbog naše neprekidne veze uspeli smo da ostanemo na ovom terenu. Svojim političkim delovanjem i svojim ponašanjem zadobili smo poverenje naroda. Prugu smo više puta rušili tokom 1942, 1943. i 1944. godine, tako da je saobraćaj bio obustavljen i po nekoliko dana i noći.

Mi smo u odredu i u četi imali izgrađen sistem odabiranja kurira. Svi borci nisu mogli biti kuriri. Tako, na primer, kad sam bio komandir desetine (tako se onda zvao desetar) uvek smo imali borca koji je bio zadužen za održavanje veze. Sećam se da smo 1942. godine imali nekog Relju, koji je pre rata švercovao duvan. Mi smo preko njega održavali vezu sa tehnikom u Moravi od koje smo dobijali letke i propagandni materijal. On je zaista mogao da prođe tamo gde drugi nisu mogli proći. Za vreme rata svaki je više voleo da ide putevima, grebenima i slično, međutim, za Relju, predratnog švercera, sada partizana, uopšte nije bilo važno kojim će putem ići. On je znao kuda treba da siđe i prođe da uspostavi vezu. Takve ljude smo birali za kurire. Nama je bilo bitno da kurir poznaje teren, tako da kad ga pošaljemo' na izvršenje zadatka, budemo sigurni da će se vratiti, da neće zalutati i da zna kako će preneti naređenje. U to vreme smo malo pisali naređenja. Usmeno su ih prenosili kuriri.

Prvi naš kurir bio je Lune. On je poginuo u grupi sa Tatkom. Zatim je bio Mališa koji je poginuo kao komandir čete na sremskom forntu. Aranđel Mladenović - Korčagin, takođe je bio relativno mlad i danas je živ. On je posle Luneta preuzeo vezu.

Godine 1943. smo, s obzirom na razvoj pokreta na ovoj teritoriji, osetili potrebu i počeli smo, po odredima i na jugu Srbije, održavati kurseve, kao što su partijski, kasnije i kurs veze, na kojima je dominirao predmet održavanja veze preko kurira. Tada su nam iskusniji drugovi - učesnici španskog građanskog rata, kao što su Bata Vulić, Marko Jelisijević - Španac, Ratko Pavlović - Ćićko i drugi, prenosili svoja iskustva iz španskog rata. Oni su govorili da su veze oči i uši jedne jedinice, koja ako nema vezu i ako se nađe usamljena, može jednog dana biti neobaveštena, a samim tim i uništena. To su nam stalno ponavljali.

Inače, niko nije bežao od veze i kontakata sa svojima, bilo da se radi o Partiji, rukovodstvu, jedinici, tako da su svi, koji su bili odsečeni, mogli to da budu privremeno. U najtežoj situaciji mi smo težili da uvek imamo neprekidnu vezu sa pretpostavljenom komandom odreda, bataljona i si. Međutim, najteže nam je bilo kad nismo imali vezu sa partijskom organizacijom i narodom na terenu.

Godine 1941. bio je napad na Prokuplje. U tom napadu nisam učestvovao, ali sam učestvovao u napadu na Blace i kada smo ga oslobodili, tu su bili i Rasinski, Jastrebački i Pasjački odred (ja sam tada bio u Pasjačkom odredu), i mi smo sve veze održavali kuririma, preko kojih smo ovaj napad koordinirali. Svaki je odred imao svoj zadatak. Verujem da su nas kuriri vodili, tako daje svaki odred došao na svoj polazni položaj i svoj pravac nastupanja. Kad kažem da su nas kuriri vodili to znači daje kurir primao naređenje od komandanta i on je znao gde će da dovede jedinicu.

Sećam se kad je Keserović, u rano proleće 1944. godine, pokušao da prodre sa svojim četnicima iz zapadne Srbije u Toplicu i Jablanicu. Naime, on je trebalo da prodre preko Grepca, pa na Vidovaču i Beli Kamen, s tim da se probije u Toplicu i Jablanicu. Međutim, mi smo o tome bili obavešteni i stalno smo ga napadali. Te napade smo preko kurira sinhronizovali i na Delči mu naneli velike gubitke, zatim u Velikoj Plani ga je napala čitava brigada, zajedno sa mesnim komandama, i najzad gaje napala i 2. brigada na Belom Kamenu i tu gaje razbila. Čitav taj napad na Keserovića bio je sinhronizovan, stalno smo ga pratili i dočekivali. Kad smo Keserovića napali kod Velike Plane, u tom napadu su učestovali: cela brigada, uz učešće odreda, jer kad je formirana brigada, ostao je Jastrebački odred, zatim mesne komande i desetine, područje, itd. Te komande mes-

ta su takođe bile aktivne (to su vojno-pozadinske vlasti), naoružane i borile se protiv neprijatelja i njegovih špijuna.

Godine 1944. iz Bosne je trebalo da prodru naše snage u Srbiju. Te godine, kada je Peko Dapčević trebalo da prodre u Srbiju sa svojom operativnom grupom, mi smo dobili zadatak da 21. srpska udarna divizija, sa tri brigade (4, 5. i 31) krene prema Kopaoniku, da sinhronizujemo tu operaciju i pomognemo operativnoj grupi prelaz preko reke Ibra i Kopaonika.

Veza ja već tada bila na većem tehničkom nivou u diviziji, bila je nešto drugačija nego što smo mi komandanti brigada osetili. Glavni štab Srbije, koji je početkom sedme neprijateljske ofanzive bio na Rađanu, uspostavljao je vezu pomoću tehničkih sredstava veze. Međutim, kod nas u brigadama, jedina mogućnost uspostavljanja veze bila je kurirska.

Naši kuriri, kad su odlazili radi uspostavljanja veze Jastrebac - Pasjača - Pusta Reka, pa onda Gajtan - Vlasina, imali su punktove. Kada bi naš kurir došao na određeno mesto, on je morao da se obavesti, samo preko ovih punktova, gde se nalazi, recimo, Rasinski partizanski odred. Inače, drukčije ne bi mogao da nađe jedinicu, jer su ove bile stalno u pokretu i akcije su se izvodile iz pokreta. Kuriri nisu išli da traže jedinicu, oni su prenosili razna naređen ja ali su išli preko punktova.

Stanimir Jovanović

POŠTANSKE VEZE U REGIONU NIŠA U TOKU NOB-e

Pošto je KPJ, odmah posle okupacije organizovala borbu protiv okupatora, to sam aprila 1941. godine počela sa Danilom Danetom Pričom da radim na zadacima KPJ. Moj zadatak je bio da i dalje preduzimam potrebne mere da se PTT službenici što više međusobno povezuju i da od simpatizera prikupljam priloge i podatke o ponašanju neprijatelja.

Moja veza sa Danilom Pričom trajala je do 13. jula 1941. godine, kada je on, sa još nekoliko drugova, po zadatku Partije, otišao na teren radi formiranja Ozrenskog partizanskog odreda. Tada me je predao »na vezu« svojoj supruzi Nadi Prici, učiteljici iz sela Huma. Nada mi je tom prilikom saopštila da vezu sa mnom uspostavlja na osnovu odluke nadležnih drugova iz rukovodstva KPJ. Kasnije sam od nje doznala da se radilo o odluci Sreskog komiteta KPJ u Nišu, a na osnovu mišljenja drugova Dušana Taskovića (Srećka) i Konrada Žilnika (Slobodana), članova tadašnjeg Okružnog komiteta KPJ u Nišu, koji su znali za moj aktivan rad u Udruženju PTT službenika u Nišu i moju vezu sa Danilom Pričom.

Nada Priča, prilikom ovog susreta, dala mi je instrukcije za dalji rad. Pored toga, napomenula je da ostanem na svom radnom mestu, jer je sa tog radnog niesta moguća najbolja saradnja sa narodnooslobodilačkim pokretom.

Sa Nadom Pričom aktivno i organizovano sam sarađivala od 13. jula 1941. do maja 1943. godine, kada je otišla u partizane. Tada me je »na vezu« predala Kosti Jovanoviću iz sela Huma kod Niša (nosilac »Spomenice 1941«), sa kojim sam sarađivala u istom periodu u kome sam sarađivala i sa Nadom Pričom. Kasnije sam saznala da sam preko njih radila za Ozrenski i Svrljiški partizanski odred.

U toku saradnje sa Nadom Pričom i Kostom Jovanovićem povremeno su sa•"uđivale i Fanica Stanković, tada učiteljica (supruga Pere Stankovića, geometra iž Niša) i Nevenka Priča (bratanica Danila Price, koja je tada živela u njegovoj Porodici).

Pored navedenih drugarica, vrlo često kurirske poslove vršili su: Nikola Prvulovič, tada dostavljač telegrama i Stankovič (ime sam mu zaboravila), dostavljač pisama - obojica sa službom u Pošti Niš 1, a stanovali su u selu Hum, gde su u stvari i živeli. Kod mene su, takođe, na šalter dolazili i drugi kuriri. Tako je, posle odlaska Balaća u odred, dolazio kurir iz Ozrenskog partizanskog odreda. Za vreme ilegalnog boravka Nade Price u selu Grkinja (Zaplanje), gde se neko Vreme sklonila od progona policije, dolazio je kod mene i kurir iz tog kraja. U nekoliko mahova dolazio je i PTT službenik iz Pošte Negotin (Krajina), čije sam ime zaboravila, koga su slali pojedini ilegalni partijski radnici, a znali su da sam uključena u rad za NOB.

Pored veze sa Nadom Pričom i Kostom Jovanovićem, od januara 1942. do marta 1943. godine, radila sam i sa Jelenom Glavaškom, tada učiteljicom u Nišu, koja je, prilikom poznate martovske provale 1943. godine, bila uhapšena i 1944. godine streljana na Bubnju. Saradnja sa njom uspostavljena je na njen predlog.

Kroz rad u Udruženju PTT službenika u velikoj meri širilo se i drugarstvo među članovima Udruženja, koje je nastavljeno i posle kapitulacije bivše Jugoslavije. Na to ih je posebno usmeravao težak i mučan život za vreme okupacije. U to doba među PTT službenicima u Nišu posebna pažnja bila je ukazivana izbeglicama koji su dolazili iz Makedonije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, kao i iz nekih mesta Srbije. Među njima je bilo i funkcionera i aktivnih članova Udruženja. Neki od njih bili su proganjani od tadašnje policije, a nekim je pretila opasnost da budu otkriveni kao simpatizeri KPJ.

Dolaskom izbeglica u Niš, povećao se i broj napredne PTT omladine. Među omladincima posebno su se isticali: Miodrag Stojanović, Todor Petrašinković, Svetislav Janjić, Dušan Popović, Vuk Đurašković, Aleksandar - Aca Živković, Ranko Čulić, Milorad Vučinić, Branislav Banković, Dragoslav Bucek, Boško Vacić i drugi. Neki od njih radili su u pošti Niš 1, a neki u Direkciji pošta, dok su ostali radili u TT sekciji i PTT radionici i na Cenzuri. Neki od ovih omladinaca su u toku okupacije premešteni iz Niša. Na pošti Niš 2 nije bilo ni jednog omladinca.

Septembra 1941. godine Ivan Keržin morao je da napusti Ministarstvo pošta u Beogradu, gde je bio sa službom, zbog toga što je u svom stanu neko vreme krio istaknute funkcionere Udruženja PTT službenika, kao što su: Mihajlo Grbić, predsednik Centralne uprave udruženja, Doka Pavlović, sekretar Centralne uprave udruženja, Milan Drakulić i Bogdan Oklobdžija, članovi Centralne uprave, kao i druge, za kojima je policija tragala posle kapitulacije bivše Jugoslavije znajući da su komunisti. Keržin je u to vreme ispoljavao i druge aktivnosti na liniji KPJ. Zbog te svoje aktivnosti bio je kompromitovan, pa mu je bilo preporučeno da napusti Beograd i da sa službom pređe u Niš. Na osnovu preporuke Evke Popović i Veselina Osmanagića iz Beograda, oboje su, po dolasku u Niš, aktivno i organizovano radili za narodnooslobodilački pokret.

Svi napred navedeni drugovi i mnogi drugi simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta u Nišu uključili su se u pokret i aktivno radili protiv okupatora i domaćih izdajnika. To isto činili su i neki drugi PTT službenici iz čisto patriotskih pobuda.

Marta 1942. godine, prilikom poznate provale u Beogradu, postojalaje opasnost da se otkrije ilegalan rad Natka Balaća, tada službenika Ministarstva pošta u Beogradu, koji je, kao član KPJ, aktivno i organizovano radio za NOP, pa je zbog toga bio premešten u Direkciju pošta - Niš. On se, takođe, na predlog Krste Zugića, tada službenika Ministarstva pošta i simpatizera KPJ i Evke Popović iz Beograda, po dolasku u Niš odmah povezao sa mnom. Po dolasku u Niš nastavio je rad za NOB i tako se zbližio sa simpatizerima KPJ i NOP-a, među kojima je bila i Mara Krkljuš, službenica u arhivi Direkcije pošta.

Posle izvesnog vremena njegova aktivnost u Beogradu bila je otkrivena, pa je Gestapo u Nišu pokušao da ga uhapsi. Međutim, od momenta kada su gestapovci blokirali zgradu Direkcije pošta, Mara Krkljuš je stala kod prvog prozora, pored kojeg je Balać morao da prođe dolazeći na posao; ona gaje sačekala i dala

mu znak da beži. On je pobegao i tako nije pao u ruke Gestapou. Posle izvesnog vremena, preko Jelene Glavaški, Balać je prebačen u Ozrenski partizanski odred, gde je iste godine poginuo.

Ovde je vredno napomenuti još neke pojedinosti o Balaću. Naime, Ranko Čulić, koji je stanovao kao samac, prihvatio je moj predlog da sa njim stanuje i Balać, iako je znao iz kojih razloga je Balać došao iz Beograda u Niš. Pošto gestapovci nisu našli Balaća u Direkciji, pokušali su da to učine u stanu. Međutim/ pošto ga ni tamo nisu našli, oni su drugi dan uhapsili Čulića, nastojeći da od njega nešto saznaju. Čulić se, prilikom saslušanja, veoma dobro držao, pa je posle nekoliko dana bib pušten iz zatvora.

Avgusta 1942. godine iz Kruševca u Niš premešten je Aleksandar - Aca Pejčinovski. On je od aprila 1940. godine bio na službi u Pošti Kruševac i kao omladinac, od prvih dana, ispoljio je svoju aktivnost u PTT udruženju. Preko ambulantne biblioteke dobijao je knjige naprednih pisaca, što je doprinelo da se opredeli za NOB. Od leta 1941. do avgusta 1942. godine pomagao je narodnooslobodilački pokret materijalno, a uz to, rasturao je i propagandni materijal. On je bio povezan sa Jelom Stamenković, tada studentom, koja je bila ćerka tadašnjeg upravnika pošte Kruševac.

Nekoliko godina pre rata radila sam kao telegrafista, a posle okupacije Jugoslavije bila sam određena za glavnog blagajnika Pošte Niš 1. Kako na poslu, tako i van njega, drugarstvo, koje smo širili među PTT službenicima, omogućilo mije da razvijem prijateljske odnose sa svima i da bolje upoznam skoro sve službenike u Pošti. Tada sam se, pored ostalih PTT službenika, j>retežno družila sa Ivanom Keržinom, Rankom Čulićem, Aleksandrom - Acom Zivkovićem, Marom Krkljuš, Dragoslavom Bucekom, Smiljom Popov, Svetislavom Janjićem, Vukom Đuraškovićem, Milenkom Karanom, Aleksandrom - Acom Pejčinovskim i drugima.

Družeći se sa njima, zapazila sam da su kod većine drugova i drugarica postojale simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu, a kod nekih i spremnost da, u granicama svojih mogućnosti, pomažu pokret, pa sam ih postepeno počela angažovati za pojedine zadatke. Pre svega, prikupljala sam prilog za KPJ. Pojedinci su priloge davali redovno, a neki povremeno, ali svako prema svojim mogućnostima. Ove priloge redovno su davali: Ivan Keržin, Aleksandar - Aca Pejčinovski, Ranko Čulić, Dragoslav Bucek i još neki. Oni su povremeno i sami prikupljali prilog i predavali ga meni. Povremeno prilog je davala i Rajna Govedarica.

Pošto sam kao blagajnik Glavne blagajne Pošte Niš 1, pored ostalog, prodavala marke filatelistima, imala sam mogućnosti da za PTT službenike obezbedim izvesnu količinu takvih maraka. Tako sam za sebe i većinu drugova iz ove grupe obezbedila po nekoliko serija maraka, koje su bile od posebne vrednosti, jer su bile štampane u veoma maloj količini. Takve vrste maraka u poštama su bile vrlo brzo rasprodate i, posle nekoliko dana, filatelisti su ih plaćali po tri do četiri puta više nego što je bila njihova nominalna vrednost. Marke smo kupovah za sopstveni novac, a zarađeni novac smo davali u fond KPJ, koji sam predavala Nadi Prici. *

Prikupljala sam i sve vrste informacija koje su bile korisne za KPJ i narodnooslobodilački pokret. Do vesti stranih agencija dolazila sam preko Ruže Jovanović, tada službenice Glavne blagajne. S obzirom da je od tada prošlo dosta vremena, nisam sigurna da lije ona imala radio-aparat ili je vesti slušala kod svojih prijatelja. Činjenica je daje ona redovno, po dolasku na posao, pričala o onome što je čula, a što je f sve nas u kancelariji interesovalo. O tome je otvoreno govorila, jer nas je u kancelariji bilo sVega četvoro (Todor Marinković, Rada Živković, Ruža Jovanović i ja) i među nama je vladalo veliko drugarstvo i međusobno poverenje.

Jedan od sakupljača vesti bio je i Ivan Keržin. On se nalazio na dužnosti šefa Odeljenja za-snabdevanje u Direkciji pošta. Pošto je znao nemački jezik, ondašnji direktor Direkcije pošta, ing. Milan Radojević, pri službenom odlasku i njego-

vom kontaktu u Glavnu nemačku komandu TT veze »FENACO«, koja se nalazila u Niskoj Banji, često ga je vodio sa sobom za prevodioca. Ponekad ga je i samog slao, tako daje imao prilike da sazna o nekim »poduhvatima« okupatorskih vlasti prema partizanima ili prema našim građanima, kao i o drugim merama protiv našeg naroda.

Do sadržaja telegrama, preko kojih su mesne vlasti u Nišu javljale okupatoru o kretanju partizana i o predstojećim akcijama protiv partizana, dolazila sam preko drugova Svetislava Janjića, Vuka Đuraškovića i Rade Petrović, koji su tada radili u telegrafu. Janjić i Đurašković su redovno dolazili u glavnu blagajnu, gde smo, pored opštih događaja, i o tome razgovarali, jer su obojica bili simpatizeri NOB-a.

Rada Petrović ovo nije činila zato što je ideološki bila opredeljena za narodnooslobodilački pokret, već je to činila kao dobar patriota i moj prijatelj i u mene je imala puno poverenje. Sve prikupljene informacije dostavljala sam Nadi Prici i Jeleni Glavaški.

Moja dalja aktivnost bila je usmerena na prikupljanju kancelarijskog materijala koji je bio potreban za umnožavanje propagandnog materijala. Pošto se Ivan Keržin nalazio na dužnosti šefa Odeljenja za snabdevanje u Direkciji pošta, to sam bila u mogućnosti da preko njega prikupljam materijal, kao što je: hartija, indigo, pantljike za pisaću mašinu i dr. Isto ovo činila je i Mara Krkljuš, koja je kao službenik radila u arhivi Direkcije pošta u Nišu.

Ovaj materijal davala sam naizmenično Nadi Prici i Jeleni Glavaški.

Pored svega, pomagala sam da se poštanske pošiljke isporuče aktivistima, a da sami ne dolaze po njih u Poštu.

Kao što je poznato, odmah posle kapitulacije bivše Jugoslavije, a naročito posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, nastupila su masovna hapšenja komunista i simpatizera KPJ, pa se zbog toga nisu smeli javno kretati.

Međutim, u to vreme, pa i kasnije, preko Pošte u Nišu stizale su pošiljke za neke članove KPJ i simpatizere (pisma i uputnice). One su dolazile na POST-RESTANT, što znači da je primalac trebalo da dođe po njih u Poštu. Ova vrsta pošiljki mogla se isporučiti samo primaocima uz ličnu kartu ili uz potvrdu poštanskih službenika koji su ga lično poznavali.

Tada mije Nada Priča rekla da moram pomoći da se te pošiljke podignu pod uslovom da primaoci ne dolaze u poštu. Međutim, ja tada nisam radila na šalteru POST-RESTANT, ali službenici koji su radili na tom šalteru imali su u mene puno poverenje, pa su mi i takve pošiljke izdavali, a ja sam za svaku takvu pošiljku garantovala da mi je primalac lično poznat.

S obzirom da kasnije nije bilo poželjno da pošiljke za takva lica dolaze na prava imena primaoca, one su stizale i na izmišljena imena. Na takve pošiljke takođe sam stavljala svoj potpis, tvrdeći da mi je primalac lično poznat i tako su te pošiljke preko mene bile isporučivane pravom primaocu.

Na teritoriji Niša bilo je nekoliko punktova za prikupljanje priloga za KPJ, a zatim se sav taj novac slivao na jedno mesto, tako da je to bila veća količina novca. Među prikupljenim novcem nalazio se i veliki broj oštećenih novčanica i, da bi se mogle koristiti, ja sam takve novčanice donosiocu zamenjivala za ispravne, a oštećene zamenjivala kod Narodne banke. Na primedbu službenika Narodne banke zašto primamo takve novčanice, objašnjavala sam da su ih službenici pošte primili na šalterima od seljaka. Zamenu kod Narodne banke vršila sam sukcesivno, pošto je broj takvih novčanica bio veliki.

Pored svega što sam navela, nastojala sam da i na druge načine pomognem NOP-u. Pošto mi je Jelica Marjanović, magistar farmacije, koja je u to vreme radila u apoteci Hudovski, bila dobra prijateljica, ja sam joj se obratila za pomoć. Tako, na primer, ona mi je u nekoliko mahova besplatno davala lekove i drugi sanitetski materijal. Prikupljanje sanitetskog materijala vršila sam i na drugi način. Naime, lekove, koji su se mogli dobiti bez lekarskog recepta, nabavljala sam lično u apotekama, kao i preko drugova i drugarica sa kojima sam se družila.

Isto tako, nastojala sam da obezbedim i druge potrebe za narodnooslobodilački pokret, kao što su: odeća, veš, platno za zavoje (u tu svrhu služili su i čaršavi i drugo podesno platno), cigarete, itd. Pored mog priloga, koji sam davala u materijalu, isti sam dobijala i od Ivana Keržina, Vlajka Ognjenovića (obojica su bili sa službom u Direkciji pošta), kao i od drugih svojih prijatelja, poznanika i rođaka.

Prikupljene lekove, cigarete, novac i drugo, predavala sam Nadi Prici ili Kosti Jovanoviću. Pored toga, odeću i veš slala sam Natku Balaću u odred, po kuriru koji je dolazio kod mene na šalteru.

Od januara 1942. do marta 1942. godine aktivno i organizovano sam sarađivala i sa Jelenom Glavaški. Pre rata sam sa njom bila dobra drugarica. Ona je bila član Udruženja učitelja i pripadala je naprednoj grupi. Pošto sam i ja pripadala naprednoj grupi PTT službenika, mi smo se još više zbližile. Takođe, ona je bila povezana i sa Božidarom Lešnjaninom - Leškom, studentom medicine. Koliko mi je poznato, on je bio član SKOJ-a i, kao takav, bio je povezan sa Ozrenskim partizanskim odredom a kasnije je poginuo u NOB-u.

Sa Jelenom sam, u njenom stanu, na geštetneru umnožavala vesti i drugi propagandni materijal za narodnooslobodilački pokret. Sredinom 1942. godine povezala me je sa nekim ilegalnim partijskim radnicima, čija imena nisam saznala. Sastajali smo se na Čairu ili u nekoj zabačenoj ulici. Prepoznavali smo se po nekom ugovorenom znaku (cvet ili grančica u ruci i - tome slično). Ovi sastanci bili su informativnog karaktera. Obično su me pitali o stanju u pošti i o ponašanju pojedinih građana. Posle hapšenja Jelene, ove veze su prekinute.

Jelena Glavaški je bila veoma cenjena i omiljena među učiteljima i prijateljima sa kojima se družila, pa su mnogi od njih preduzimali razne mere za njeno oslobođenje. Međutim, sve je ostalo bez uspeha. Da bi joj na neki način olakšali težak život u logoru, nas tri, njene drugarice (Darinka Dinić, tada učiteljica iz Niša, Zaga Popović, tada učiteljica u Lužanima kod Aleksinca i ja), dogovorile smo se da pomognemo njenoj sestri u pripremanju hrane za Jelenu. Tako je za sve vreme dok je bila u logoru redovno primala hranu koju smo joj naizmenično pripremale i nosile pred logor. Rad u pošti omogućio mi je da uspostavim vezu sa Jelenom, odnosno ona sa mnom.

Među gestapovcima bilo je i filatelista koji su dolazili kod mene na šalter radi kupovine maraka. Jednog dana došao je jedan mladi oficir da kupi marke i, tom prilikom, predao mi ceduljicu od Jelene; Jelena se interesovala za svoje sestre i prijatelje. Istovremeno je napomenula da je on poverljiv čovek i da po njemu mogu da joj odgovorim. Pošto sam raspolagala izvesnim znanjem nemačkog jezika, ja sam oficiru dala usmeni odgovor. *

Nekoliko dana kasnije, na šalter je došao običan nemački vojnik, iz logora, koji mije takođe doneo ceduljicu od Jelene. Ovoga puta ona se zahvalila na našoj brizi za nju i, u nekoliko reči, iznela teške uslove života u logoru i zamolila me da joj, po mogućstvu, nabavim što više cigareta i duvana, jer se u logoru osećala velika potreba za tim artiklima. Napomenula je daje donosilac ceduljice poverljiv i da po njemu slobodno mogu da ih pošaljem. Tako je ovaj vojnik još nekoliko puta dolazio na šalter, preko njega smo se dopisivale i po njemu sam slala cigarete. Kroz ove kontakte stekla sam poverenje u njega, pa sam mu preporučila da buduće dolazi kod mene kući, što je on i prihvatio. Preko njega sam se i dalje dopisivala i slala veće količine hrane (naročito masti, šećera, kao i cigarete i duvan), što se nije moglo slati redovnim putem preko logorskih vlasti.

Ovo nisu bile pošiljke samo za Jelenu, već i za neke drugove i drugarice koji nisu bili iz Niša i o kojim nije imao ko redovno da vodi brigu. Taj vojnik je dolazio kod mene dok je Jelena bila u logoru. Posle njenog streljanja - januara 1944. godine - nije se više pojavljivao.

Za vreme okupacije, pored navedenog, nastojala sam da simpatizerima KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta na razne načine pomognem. Pored ostalog, kod mene su dolazili drugovi i drugarice, kako iz samog Niša, tako i iz okoline, koji su bili pod prismotrom policije i Gestapoa, zatim drugovi i drugarice čiji su

se članovi porodice nalazili u logoru na Crvenom Krstu ili u Specijalnoj policiji. Među njima su bili Radojko Stojanović, tada PTT službenik u Leskovcu (koji je bio hapšen, a neko vreme se nalazio i u logoru na Crvenom Krstu), zatim Aleksandar Ljubičić, tada PTT službenik iz Prokuplja, čija se ćerka nalazila u logoru na Crvenom Krstu i drugi. Svima njima sam na razne načine činila usluge, koje su u to vreme za njih bile veoma korisne.

Koliko se sećam, polovinom 1943. godine, Milica Milutinović, supruga pokojnog Ivana Milutinovića, zbog progona policije napustila je Beograd i došla u Niš da privremeno živi kod svojih rođaka, koji su stanovali u blizini moga stana. Ne sećam se na čiju se preporuku upoznala sa mnom, ali smo se, za kratko vreme, veoma zbližile. Pošto nije bila zaposlena, ona je često, preko dana, boravila kod mene, i kod drugih stanara u mojoj zgradi. Polovinom 1944. godine otišla je u partizane.

Prilikom poznate provale u Beogradu, 1943. godine, zbog progona od strane Gestapoa i Specijalne policije u Beogradu, u Niš je došao i Spasa Zrenjanin (brat Žarka Zrenjanina). Za vreme njegovog ilegalnog boravka u Nišu, duže vreme je preko dana boravio u mom stanu. Sa njim me je upoznao moj zet Sretko Brankov, koji je tada bio sa službom u Nišu i koji mu je omogućio da kao »izbeglica« dođe do nove legitimacije, odnosno legitimacije ilegalnog imena. Moj zet je još u mladim danima sarađivao sa Žarkom Zrenjaninom, pošto su iz istog sela.

Krajem aprila 1944. godine Niš je bio bombardovan od strane saveznika. Od tada pa nadalje, bombardovanja Niša bila su sve češća. Koliko se sećam, od meseca jula i u toku avgusta, avioni su svakodnevno, oko devet časova, nadletali ili preletali teritoriju Niša. Zbog takve situacije ustanove u Nišu radile su samo ujutro od 6 časova pa dok ne počne uzbuna - najavljivanje o dolasku aviona. U to vreme nikada se nije znalo da li će avioni samo da prelete ili će bombardovati Niš. U takvim situacijama svi smo napuštali radna mesta i bežali na periferiju grada, a odande u okolna mesta, u kojima smo, zbog ovakve situacije, stanovali. Ja sam tada stanovala u Niškoj Banji, a Todor Marinković, sa porodicom, privremeno se smestio u Kamenicu kod Niša.

Početkom septembra dolazak savezničkih aviona bio je sve češći i to u različito vreme u toku dana, pa je bilo dana kada, zbog takve situacije, nismo išli na posao, niti je to neko od nas tražio.

NOVAC IZ BLAGAJNE PTT NIŠ 1 ZA NOP PO ZADATKU PARTIJE

Polovinom septembra 1944. godine na osnovu odluke Okružnog komiteta KPJ, Aleksandar Stefanović, tada član Okružnog komiteta za niški okrug, pojedinačno je u Kamenici pozivao blagajnike svih većih ustanova iz Niša i, tom prilikom, predložio da sav novac koji se nalazio u njihovim blagajnama predaju narodnooslobodilačkoj vojsci, kako isti ne bi došao u ruke neprijatelja prilikom povlačenja. Među pozvanim bila sam ja, kao blagajnik Glavne blagajne Pošte Niš 1 i Todor Marinković, sakljućar. Između ostalog, Aleksandar Stefanović je napomenuo da bi nas, posle izvršenog zadatka, zajedno sa članovima porodice, uputio na slobodnu teritoriju u Gornji Krupac, jer se, kako je i sam rekao, nije znalo kad će Niš biti oslobođen.

Koliko mije poznato, istovremeno je i Okružni komitet KPJ za niški okrug doneo odluku da se izvestan broj saradnika i simpatizera KPJ, odnosno narodnooslobodilačkog pokreta, povuče na oslobođenu teritoriju. Tako je Milan Vilić, tada opunomoćenik OZNE Komande niškog vojnog područja, između ostalih, istog dana pozvao i mene (nezavisno od poziva Aleksandra Stefanovića) u Kamenicu i predložio mi da napustim Niš i da dođem na oslobođenu teritoriju u Gornji Krupac. Ja sam ga upoznala sa zadatkom koji sam dobila od Stefanovića i tada su se obojica složili da se prethodno izvrši prvi zadatak. Takođe smo se dogovorili da pre nego što to učinimo, isplatimo PTT službenicima i radnicima oktobarsku platu. U međuvremenu, tadašnji upravnik Pošte Niš 1 Dragi Cvetković,

ne znajući za naš plan, postavio mi je pitanje da li bih ja njemu predala novac koji se nalazio u kasi, što sam ja odbila. Međutim, Marinković i ja predložili smo mu da, zbog opšte situacije koja je vladala u Nišu, isplatimo oktobarsku platu, ne čekajući 1. oktobar, što je on prihvatio. Posle isplate piata, u kasi je ostalo još 1,450.000 dinara.

Napominjem da su po propisima PTT službe za ovaj rad bili jednako odgovorni blagajnik i saključar, da je svaki od njih imao po jedan ključ od iste kase i da jedan bez drugog ništa iz kase nisu smeli uzeti. Zato je od našeg zajedničkog dogovora zavisilo izvršenje ovog zadatka. Međutim, postojala su dva ozbiljna problema.

Marinković je imao porodicu od šest članova (suprugu, svoje četvoro dece ijedno dete od brata koji je poginuo u Smederevu 1941. godine, prilikom poznate eksplozije). Celu porodicu izdržavao je od svoje plate, pa je za njega bilo neprihvatljivo da sa čitavom porodicom ode u Gornji Krupac.

Prvu prepreku smo otklonili na taj način što mije Marinković dobrovoljno dao svoj ključ od kase, s tim da, ukoliko bi se pre oslobođenja Niša ovaj slučaj otkrio, izjavim da sam njegov ključ od kase ukrala u njegovom stanu u Kamenici gde sam bila izbegla na dva dana. Druga prepreka je prebrođena na taj način što mi je nemački stražar omogućio da uđem u poštansku zgradu kad se nije radilo. To je bio mladić koji je ispoljavao želju da po neku reč progovori sa pojedinim PTT službenicima. Ja sam to iskoristila, pa sam nekoliko dana pre nego što ću pristupiti izvršenju zadatka, prilikom dolaska na posao, po neku reč sa njim izmenila. Znao je da radim na blagajni, jer je baš pod prozorom te kancelarije dežurao. Tako sam kod njega stekla izvesno poverenje.

Ja sam imala poverenje u Aleksandra Pejčinovskog, pa smo Marinković i ja prihvatili navedeni zadatak, a očekivala sam da će mi Marinković dati svoj ključ od kase. Pejčinovski mi se odmah stavio na raspolaganje i pomogao mi u izvršenju zadatka, što sam ja sa zadovoljstvom prihvatila.

Pošto, zbog intenzivnog nadletanja i preletanja savezničkih aviona iznad teritorije Niša, PTT službenici dva dana nisu dolazili na posao, sem dežurnih u telegrafu i telefonu, Pejčinovski i ja dogovorili smo se da trećeg dana, odnosno 29. septembra, pođemo u Niš i da toga dana uzmemo novac. Taj dan smo izabrali i zbog toga što je dežurao pomenuti vojnik. Oko 7.30 časova bili smo pred poštom i ja sam zamolila vojnika da nas pusti u zgradu. Rekla sam mu da sam došla po brašno koje sam ostavila još pre dva dana, kada sam zbog uzbune naglo pobegla iz Pošte, odnosno grada. On nas je pustio.

U prizemlju zgrade, gde se nalazila blagajna, nikoga niie bilo. Pejčinovski je ostao u hodniku da mi kucanjem na šalteru da znak, ukoliko neko naiđe. Šalter ie bio zatvoren gvozdenom roletnom. Ja sam uzela novac, stavila u platnenu tor-Du za pijacu i preko paketa sa novcem stavila kesu sa brašnom, ali tako da brašno bude upadljivo, čak sam se namerno isprljala brašnom. Samo što sam to uradila, Pejčinovski je u tom momentu kucnuo na šalter, što je značilo da neko dolazi. U tom momentu u blagajnu je upao upravnik pošte Dragi Cvetković, koji me je sa čuđenjem upitao šta danas ovde tražim. Odgovorila sam da sam došla po brašno, jer sam ostala bez hleba. U tom trenutku počele su da zavijaju sirene za uzbunu.

Odmah smo napustili zgradu pošte. Pejčinovski me je čekao na ulici. Trčali smo i stigli do Hipotekarne banke (sada je u toj zgradi Preduzeće PTT saobraćaja i Pošta Niš 1), Voždovačka broj 13a, u kojoi je u trezoru Banke bilo skloniste. U skloništu smo ostali sve dok nisu prošle glavne eskadrile savezničkih aviona, a zatim smo odmah nastavili put za Kamenicu. Nastojali smo da iskoristimo ovu situaciju, dok su nad Nišom još leteli pojedini saveznički avioni, kako bi lakše prošli pored nemačkih straža koje su se nalazile na putu za Kamenicu. Ovi stražari često su vršili legitimisanje, pa i pretres prolaznika koji su išli u Kamenicu, tu oko crkve Sveti Pantelej. U momentu kad smo prošli ovim putem, stražar nije bio na svom mestu i mi smo nesmetano prošli. Konstatovali smo da smo imali veliku sreću prilikom izvođenja ovog zadatka. Znak za prestanak uzbune čuli smo kada smo već bili blizu Kamenice.

DOLAZAK NA OSLOBOĐENU TERITORIJU

Po dolasku u Kamenicu obavestili smo Marinkovića o svemu šta smo uradili. Posle toga prijavili smo se Milanu Viliću, koji nam je dao pratioca i uputio u selo Cerje, kod komesara niškog vojnog područja - Dimitrija Radojkovića- Selje, kome sam predala novac u iznosu od 1,450.000 dinara, od njega sam dobila priznanicu. On nas je zatim uputio u Komandu niškog područja NOV na oslobođenu teritoriju u selu Gornji Krupac.

Po dolasku u Gornji Krupac, Pejčinovski je bio raspoređen u Tehničko odeljenje Okružnog komiteta KPJ za niški okrug, a ja-da radim na liniji AFŽ-a. Tako sam sa Ljubicom Ščekić, Darom Marjanović i drugim radila po selima u okolini Niša.

Marinković je ostao u Kamenici sve do oslobođenja Niša.

Prema naknadnom saznanju, u to vreme većina PTT službenika nije više dolazila na posao, već su bili izbegli u okolna sela.

SEĆANJA POJEDINIH PTT SLUŽBENIKA POŠTE NIŠ 1

U vezi sa tadašnjom situacijom u Nišu, ing. Milan Radojević, tada direktor Direkcije pošta u Nišu, između ostalog kaže:

»Zbog čestog preletanja savezničkih aviona i bombardovanja Niša, krajem septembra 1944. godine, većina PTT službenika iz Niša nije dolazila na posao. Zato je komandant Feldkomandanture naredio da se PTT službenicima ne isplati piata za oktobar mesec. Međutim, pošta Niš 1 svojim službenicima isplatila je oktobarsku platu pre 1. oktobra, kao i režiserima Direkcije pošta, TT sekcije i PTT radionice. Većina službenika i radnika ovih ustanova došlo je 30. septembra u Niš sa ciljem da primi platu i režiseri su otpočeli sa isplatom. Međutim, to je primetio Hobau, šef nemačke telefonske centrale (koja se nalazila sa desne strane u prizemlju) Pošte Niš 1 i o tome je odmah obavestio komandanta Feldkomandanture u Nišu. Ovaj je naredio šefu nemačke telefonske centrale da Dragog Cvetkovića, tada upravnika Pošte Niš 1, i mene odmah sprovede u Feldkomandanturu, što je on i učinio. Kada smo tamo stigli, počeli su da nas saslušavaju zašto smo dozvolili da se obustavi rad u PTT ustanovama i zašto isplaćujemo plate kada nam je to zabranjeno. Mi smo odgovorili da i nemački vojnici beže, zbog čega se komandant veoma razljutio. Posle kraćeg razgovora sa nama, odobrio je da se izvrši isplata oktobarske plate, ali je naredio da organizujemo PTT službu, što smo mu obećali. Međutim, posle isplate piata, svi smo napustili Niš i-koliko je meni poznato niko se više nije vraćao na posao sve do oslobođenja Niša. Od tada pa do povlačenja Nemaca iz Niša, na telefonskoj centrali radili su Ljotićevci.

U PTT radionici u Nišu za vreme okupacije radio je i TT mehaničar Steva (prezime sam mu zaboravio). Imao je 19 godina. On je u ovoj radionici ilegalno izrađivao petokrake za partizane. U tome smo mu pomagali Aleksandar Bajatović, bravar i ja. Jednog dana Steva je žurio sa izradom određene količine petokraka. Zamolio je Voju Glavičkog, TT mehaničara, da dežura na vratima radionice i da ga blagovremeno obavesti ako neko naiđe. U međuvremenu nekoje hitno pozvao Glavičkog i on se trenutno udaljio od vrata. U tom momentu naišao je telefonista iz nemačke telefonske centrale - vojnik Austrijanac. Kad je video na stolu petokrake, iznenadio se i počeo da viče. Najzad se smirio i rekao: »Pokupite sve to brzo dok nije došao šef nemačke telefonske centrale Hobau. Sve će vas pohapsiti«. Nije nas izdao i dobro smo prošli.«

Vera Aranđelović, tada službenik Pošte Niš 1, kaže:

»U drugoj polovini avgusta 1944. godine primljena sam u Poštu Niš 1 i određena da radim u Telefonskoj centrali. Pošto još nisam imala iskustva, ja sam dala pogrešnu vezu. Šef nemačke telefonske centrale Hobau verovao je daje u pitanju sabotaža. Na njegovu intervenciju sve četiri dežurne službenice iz telefona

odmah su uhapšene. Pretili su nam da ćemo biti streljane. Međutim, čim je to saznao upravnik Pošte Dragi Cvetković, zauzeo se kod nadležnih da nas puste. Jedva ih je ubedio, tvrdeći da je to bila greška zbog nedovoljnog poznavanja posla.«

Boža Dimitrijević, tada TT mehaničar Pošte Niš 1, između ostalog kaže:

»12. oktobra 1944. godine oko 17.00 časova pošao sam u Poštu Niš 1 da pogledam TT uređaje. Na putu me je sreo Dragi Cvetković, upravnik Pošte Niš 1. Rekao mi je da požurim, jer me traži novi šef nemačke telefonske centrale. Kada sam stigao u Poštu, šef mi je rekao da mu pokažem sve instalacije i kablove, uz napomenu da, ako budu uništili njihove veze, ne unište i naše. Ja nisam bio toliko naivan da mu to poverujem, pa sam mu davao prilično površna objašnjenja.

Ali njemu je bio zapao za oko baš kabl koji je vodio za njihove dve sporedne telefonske centrale koje su se nalazile u podrumu zgrade Đoke Jovanovića (tada Jevremova broj 22, sada Svetozara Markovića 22). Postavio mi je pitanje: »Kuda vodi ovaj kabl«? Ja sam mu odgovorio da on vodi u Feldkomandanturu. Da sam mu rekao istinu, pretpostavljam da bi otišao u navedenu zgradu i da bi uništio ove dve centrale. Na ovaj način ja sam ih sačuvao i tako smo mogli brzo da počnemo sa obnovom telefonskog saobraćaja u Nišu.

Koliko se sećam 13. oktobra 1944. godine, oko 17.00 časova, zgrada Pošte Niš 1 minirana je i potpuno uništena sa svim PTT uređajima.«

OSLOBOĐENJE NlSA

Na dan oslobođenja Niša - 14. oktobra 1944. godine, sa prvom grupom drugova i drugarica (Natom Jocić, Brankom Popović - Stankom, Milanom Vilićem, Darom Marjanović i drugim), došla sam kamionom u Niš gde smo stgli oko 21 čas. Tom prilikom drugarica Jocić rekla mi je da se sutradan - 15. oktobra u 7 časova javnim u hotel »Palas«. Ja sam se u određeno vreme javila Nati Jocić. Tada mi je, u njenom prisustvu, saopštio Branko Popović - Stanko (mislim da je bio organizacioni sekretar Okružnog komiteta KPJ), da sam određena za komesara Pošte, sa zadatkom da organizujem rad u PTT ustanovama u Nišu koje su bile razorene, a Pošta Niš 1 i spaljena prilikom povlačenja okupatora iz Niša.

Može se konstatovati da je izvestan broj PTT službenika i radnika iz Niša i okoline organizovano učestvovao u pomaganju NOP-a kroz rad u PTT. službi. Međutim, svakako da bi uspeh bio veći, daje u to vreme postojala partijska or- v ganizacija, barem u nekom od PTT kolektiva u Nišu, odnosno niškom regionu.

U davanju podataka za ovaj materijal učestovali su: Dušan Popović, Stanka Ilić (sada Stefanović), Ljubiša Milosavljević, Perica Zlatić, Bora Đorđević, Boško Vacić, Vera Aranđelović, Rajna Govedarica, Ljubiša Nikić, Boško Dimitrijević, Aleksandar - Aca Pejčinovski, Relja Bačvanski, Čedomir Milošević, Aleksandar Živković.

Anđelka Marković

LESKOVAC I OKOLINA ZNAČAJNI PUNKTOVI ZA PRIHVATANJE BORACA NOR-a

Uoči rata u južnoj Srbiji bilo je više punktova koji su korišćeni u cilju pružanja pomoći partijskoj organizaciji i partijskim aktivistima iz Beograda i članovima PK KPJ za Srbiju i CK KPJ.

Ovi partijski punktovi u južnoj Srbiji postali su veoma značajni posle aprilskog sloma bivše Jugoslavije i za vreme narodnooslobodilačkog rata.

Pošto je NOR vođen u specifičnim uslovima u Jugoslaviji, pođeljenoj i iscepkanoj između nekoliko fašističkih država koje su učestvovale na strani Hitlerove Nemačke, sistem veza sa CK KPJ i PK KPJ bio je veoma važan činilac u organizovanju borbe protivu okupatora i domaćih izdajnika.

Odmah posle okupacije, a naročito posle podizanja ustanka, okružni komiteti KPJ u Leskovcu i Nišu izgrađuju čitav sistem kanala za održavanje veza sa partizanskim odredima i PK KPJ za Srbiju. Ovi kanali korišćeni su i za održavanje veza između PK KPJ za Makedoniju i CK KPJ, kao i za prebacivanje mnogih partijskih kadrova u Makedoniju i prenošenje ilegalnog partijskog materijala.

Preko ovog sistema veza krajem jula 1941. godine uspeli su iz Beograda za Skoplje da se prebace Lazar Koliševski i Dragan Pavlović, instruktor CK KPJ. Oni su se sa nekim članovima OK KPJ za Leskovac dogovorili da se u Grdelici stvori punkt preko koga bi išli izveštaji iz PK KPJ za Makedoniju za CK KPJ.

Punkt u Grdelici je omogućio prelazak demokracione linije više puta Draganu Pavloviću, Veselinki Malinskoj, Dobrivoju Radosavljeviću i dr.

Leskovac i okolina su u toku NOR-a imali stalnu kurirsku vezu sa PK KPJ za Srbiju u Beogradu. Ovu kurirsku vezu držala je u 1941. godini Branka Stefanović Savka. U Beograd je odlazila subotom, a vezu uspostavljala ponedeljkom, u slučaju sprečenosti utorkom ili sredom. Radi konspiracije ona je dobijala samo znake raspoznavanja. Sastanci su se obavljali u jednoj maloj ulici u blizini Bulevara oslobođenja. Branka je imala da drži u jednoj ruci tašnu, a u drugoj savijene novine. Kada bi beogradska veza prišla, morala je radi raspoznavanja, postaviti pitanje: »Gde se nalazi Kalemegdan?« Branka bi odgovorila: »Tamo negde na Cukarici«. Ovako netačni podaci bili su ugovoreni namerno da bi beogradskoj vezi bilo jasno da se radi o OK KPJ iz Leskovca.

Prilikom susreta vršena je razmena materijala. Branka je obično primala za Leskovac materijal pakovan u reklamni papir trgovačkih preduzeća, koji je prepakivan kod Dese Stamenković. Potom je ovaj materijal stavljala u pojas, pa je izgledalo kao da je gravidna.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju održavo je stalnu vezu sa partijskom organizacijom u Leskovcu i partizanskim odredima u ovom kraju. Ove veze PK KPJ za Srbiju je održavao i preko Radmile Obradović-Medan Gojke. Prenošenje materijala iz Beograda u Leskovac PK KPJ za Srbiju poveravao je više puta Sveti Savićeviću, inženjeru zaposlenom na železnici. On se obično u Leskovcu javljao Radmili Obradović, Danilu Narandžiću i dr.

Preko punkta tj. stana Jovana Rajčevića, dolazili su komunisti iz drugih mesta, između ostalih Svetozar Vukmanović Tempo, Razumenka Petrović, Rada Karadžić i dr.

Kurir iz Beograda Sveta Savićević, donosio je materijal uglavnom u stan Danila Narandžića. Preko ovog punkta jednom prilikom došla je velika količina materijala, u težini od preko 50 kg, upakovana u jedno bure sa oznakom »analinske boje«.

Početkom 1943. godine Vidoje Smilevski iz Beograda je dobio adresu Danila Narandžića iz Leskovca preko koje je trebalo da se poveže sa partijskom organizacijom i partizanskim odredima u leskovačkom kraju. On je po zadatku KPJ određen za sekretara OK KPJ za Leskovac. Radmila Obradović je obavestila Danila Narandžića o dolasku jednog druga iz Beograda koji će se njima javiti sa javkom: »Možete li mi izliti zvono?« Na pitanje: »Je li zvono za Vas?« trebalo je da odgovori: »Ne nego za Zvonka«. Uz pomoć ove javke Smilevski je prihvaćen u Leskovcu.

Vrhovni štab NOV i POJ Jugoslavije shvatajući veliki strategijski značaj juga Srbije, preko koga se mogu održavati veze i razgranati borba ne samo prema Kosmetu i Makedoniji, već i prema samoj Bugarskoj, odlučio je da polovinom januara 1943. godine pošalje na ovaj teren Svetozara Vukmanovića Tempa. Njega je

u Leskovac doveo kurir PK KPJ za Srbiju Sveta Savićević, i to do Niša specijalnim vozom »Lasta«, a odatle lokalnim vozom. Oni su u Leskovcu došli u stan Danila Narandžića, gde ih je već čekao Vidoje Smilevski. Sutradan je Vukmanović prešao u stan Jovana Rajčevića gde je ostao više dana prikupl jajući informacije o NOR-u u ovim krajevima, da bi noću 3. februara 1943. godine, prihvaćen od jedne desetine Leskovačkog partizanskog NOP odreda, otišao na slobodnu teritoriju. Svètozar Vukmanović Tempo je na slobodnoj teritoriji, na planini Kukavici, održao partijsko savetovanje i reorganizovao partizanske odrede. Tom prilikom je formiran 1. južnomoravski NOP odred.

Septembra 1943. godine, policijski agent iz Beograda Cvetko Crnjak, koji je činio usluge KPJ, pratio je Blagoja Neđkovića do Leskovca.

Oslobodilačko raspoloženje Beograđana u toku NOR-a i revolucije, ispoljavalo se na više načina, ali se najbolje manifestuje u pojačanom odlasku članova KPJ i SKOJ-a iz Beograda u partizanske odrede. Odlazili su u najbliže NOP odrede Kosmajski, Šumadijski i Požarevački, ali bilo je slučajeva da su odlazili i u odrede Južne Srbije što potvrđuje i izveštaj Vasilija Buhe-Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 28/29. avgusta 1941. godine, u kome se ističe: »Partizane koje će te ovamo slati, šaljite desetinu jednoga dana, a kroz dva do tri dana drugu desetinu... U prilogu Vam dostavljamo novu, mnogo bolju adresu i na tu pošaljite vodiče desetine, a nastojte da ljudi koje šaljete, ovamo budu u ponedeljak, sredu i petak, jer u te dane mogu odmah ići dalje za odred«.

Ta aktivnost je naročito ispoljena u 1943. i 1944. godini. Građani koji su bili spremni za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, a naročito članovi Partije i SKOJ-a koji su ostali zbog provale i hapšenja bez veze sa pokretom, tražili su put i način da izađu iz Beograda i priključe se partizanima. Ti pojedinci samoinicijativno formiraju oslobodilačke grupe, koje su obično stavljale sebi u zadatak da okupe što veći broj simpatizera i pristalica NOP-a, da uhvate vezu sa partizanskim odredima i da prebace, po mogućstvu, što veći broj boraca na teren. Njihova oslobodilačka aktivnost je u tom pravcu u najvećem broju slučajeva, pokazala dobre rezultate.

Uprkos teškim uslovima u kojima su radile partijske i skojevske organizacije, u Beogradu je počela da se razvija i posebna mreža poverenika pojedinih odreda. Grupa povezana sa štabom južnomoravskih brigada, koju je vodio književnik Milorad Panić-Surep, blagovremeno je otkrila pravce kretanja, brojno stanje ljudstva i naoružanje ljotićevske ekspedicije za južnu Srbiju i o tome ih obavestila.

Srednjoškolska omladina Beograda posle odlučne pobede Crvene armije kod Staljingrada, kapitulacije Italije i velikih uspeha narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a naročito posle Drugog zasedanja AVNOJ-a pokazala je veliki interes za dolazak u NOV i POJ.

Znatan broj radničke i srednjoškolske omladine tražio je tada raznovrsne forme i mogućnosti da se prebaci u jedinice NOV i da s puškom u ruci doprinese konačnom oslobođenju zemlje. U to vreme usled terora policije i raznih provala, partijsko i skojevsko rukovodstvo u Beogradu bilo je razbijeno, tako da su mnogi komunisti i njihovi simpatizeri delovali samoinicijativno. Tako je nekoliko grupa srednjoškolaca okupljao i držao »na vezi« Mihailo Marković. On je pokušavao da se sa svojim drugovima poveže sa nekim partizanskim odredom pa je zbog toga putovao u Pomoravlje nastojeći da se poveže sa Šumadijskim NOP odredom, ali u tome nije uspeo. Ipak, ovu grupu srednjoškolaca uspeo je da poveže preko Branka Golubovića sa partizanskim jedinicama u južnoj Srbiji, i to preko Leskovca i okoline. Partizanski odredi iz Srbije slali su u Beograd ilegalno svoje emisare - ilegalce koji su se povezivali sa komunistima i preko njih prikupljali razna obaveštenja. Tako se izaslanik NOV i POJ iz Južne Srbije povezao sa grupom srednjoškolaca i u proleće 1944. godine oko 80 omladinaca iz Beograda prebačeno je u jedinice južne Srbije.

U proleće 1944. godine, Mihailo Marković je preko Branka Golubovića, svršenog učenika gimnazije iz Leskovca, koji je u to vreme živeo u Beogradu,

organizovao prebacivanje kompromitovanih i spremnih omladinaca-članova KPJ i SKOJ-a za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika iz Beograda na slobodnu teritoriju u leskovački kraj. To prebacivanje vršeno je u grupama. Prvu grupu sa kojom je došao i Branko Golubović, preuzeo je Đorđe Jović, odveo u Belanovce i predao Ignjatu Miljkoviću. Tom prilikom je ugovoreno sa Golubovićem, da se redovno prihvatanje ovakvih grupa vrši na železničkoj postaji Vinarce i železničkoj stanici u Pečenjevcu. Ova mera predostrožnosti preduzeta je zbog toga što je okupator pojačao policijski aparat i vršio sistematske pretrese prilikom izlaska iz voza tako daje postojala opasnost da dođe do provale i hapšenja. Kako su spomenute stanice bile seoske, silazak putnika na njima bio je manje uočljiv. Ipak zbog opreznosti ugovorena je lozinka koja je glasila: »Da li putujete iz Beograda?«, a odgovor: »Ne, već sa Crvenog Krsta«. Na taj način je prihvaćena druga grupa na postaji Vinarce i odvedena u Dušanovo, gde su potom omladinci raspoređeni u vojne jedinice NOV i POJ.

U ovo vreme južna Srbija je predstavljala veoma značajan centar narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Srbiji.

Krajem aprila i maja 1944. godine vršeno je intenzivnije prebacivanje članova SKOJ-a u jedinice NOV i POJ u južnoj Srbiji iz Beograda. Partijska veza između slobodne teritorije i Beograda je u to vreme dobro funkcionisala.

Iz Beogradske direkcije tramvaja trebalo je da 25. aprila 1944. godine pođe grupa naprednih omladinaca na jug Srbije. U tom smislu dat je zadatak Miloradu Laziću da se poveže sa Milicom Stanković kako bi im dala vezu. On je uspostavio vezu sa Milicom i ona mu je rekla da treba da siđu na železničku postaju Vinarce, a odatle da idu za Milanovo i traže Đorđa Stankovića Joleta. Pošto je na tramvajske radnike policija veoma strogo motrila, iz ove grupe na jug Srbije je pošao samo Milorad Lazić. Krenuo je vozom, pa pošto ga je u Nišu zateklo bombardovanje morao je tu ostati nekoliko dana. Zadržavajući se oko železničke stanice, video je da lokomotiva, posle nekoliko dana, sa poštanskim vagonom odlazi za Leskovac. Prišao je mašinovođi i pitao da li može da ga prebaci do Leskovca. Mašinovođa ga je pogledao i pitao da li ide do Leskovca ili silazi pre, na što mu je Milorad odgovorio da ne ide do Leskovca već do Vinarca. Popeo se na lokomotivu i mašinovođa je ne gledajući ga, krenuo. U lokomotivi je bilo i nekoliko Bugara. Na stanici Vinarce Milorad je sišao i otišao prema Milanovu. Tamo je uspostavio vezu lozinkom »Poslao me Pilja«.

Kasnije se Lazić našao sa većom grupom u Petrovcu, koja je došla iz Beograda i u kojoj su bili Mileva Gukić, Milica Petrović, Milica Popović, Jovan Radivojević i dr. Oni su posle formiranja 13. NO brigade ušli u njen sastav.

U toku aprila došlo je nekoliko grupa skojevaca i omladinaca na slobodnu teritoriju iz Beograda, među kojima je bio i Gavrilo Antić.

Polovinom maja 1944. godine stigla je grupa omladinaca i omladinki iz Beograda na slobodnu teritoriju. To su uglavnom bili učenici i učenice VI ženske i VII muške gimnazije. Grupu su sačinjavali: Slavica Petrović, Boža Salabolić, Aca Vasić, Dragica Stanimirović, Vojimir Stevanović, Radmila Kovalinka, Voja Moki (jedini koji nije bio učenik) i Mihailo Marković kao vođa grupe.

Grupa je pošla vozom iz Beograda, noseći u koferu propagandni materijal. Putovali su istim vozom, ali su se ponašali kao da se ne poznaju. Ispred Niša, kod Kormana, bila je porušena pruga i grupa je tu prenoćila. Sutradan su produžili put. Dogovoreno je da siđu na pečenjevačku železničku stanicu ali je zbog zakašnjenja voza veza, koja ih je čekala - otišla. Vođa grupe im je saopštio da se mora prenoćiti u selu Pečenjevcu i odredio zborno mesto. Sami su pronašli prenoćišta, a građani su ih veoma rado primili. Sutradan su se našli na određenom mestu. Vođa grupe im je saopštio da moraju još jednu noć prespavati u selu, a za sledeći dan je odredio zborno mesto na železničkoj stanici u Leskovcu.

Istog dana za Leskovac su otišli: Radmila Kovalinka, Slavica Petrović i Boža Salabolić i prenoćili kod Radmilinog strica.

Na železničkoj stanici u Leskovcu, grupu iz Pečenjevca je dočekala grupa iz Leskovca. Na samoj železničkoj stanici desilo se nešto nepredviđeno. Pri izlazu,

jedan bugarski vojnik je, prilikom pregleda stvari, uzeo kofer koji je nosio Aca Vasić i počeo da vrši detaljan pregled. Postoje znao daje u njemu propagandni materijal, Aca je ostavio kofer i pobegao.

Grupu je očekivala i Vera Petrović. Ocenivši daje situacija opasna, pokušala je da kofer nekako iznese iz stanice. Međutim, Vera je uhapšena, i potom internirana za Nemačku, posle maltretiranja.

Vođa grupe je signalizirao da se što pre izvuku iz grada prema najbližem selu na zapadu i da se tu sastanu.

Grad je odmah bio blokiran, ali kako su članovi grupe bili mladi, imali objave i izgledali kao dečaci i devojčice, govorili su da idu u sela po namirnice, i na taj način su uspeli da se izvuku iz grada, sem jednog koga su zadržali, ali i on je iskoristio nesmotrenost bugarskog stražara i pobegao. Predveče su se sastali. Vođa grupe je uspostavio vezu u Belanovcu, gde su prihvaćeni, a sutradan su otišli u Vujanovo, gde je bila komanda područja. Tu su ostali tri dana, a potom su raspoređeni u Pustorečki odred sa kojim ulaze u sastav 11. srpske brigade.

Nedelju dana pre napada na aerodrom kod Leskovca, došla je grupa u sastavu: Milorad Erceg, Nikola Erceg, Nikola Čuturilo i Stevan Nužić. Sišli su na železničku stanicu Pečenjevce. Preko Kaštavara i Podrimce stigli su u Dušanovo gde su prihvaćeni. U Dušanovu su se odmorili, a sutradan su krenuli za Slavnik preko Bojnika gde su predali propagandni i sanitetski materijal. Raspoređeni su u 11. sprsku brigadu. Stevan Čuturilo je postavljen za kulturno-prosvetnog referenta, Stevan Nušić za sanitetskog referenta.

Grupa od 14 omladinaca i omladinki došla je 27. maja 1944. godine. U toj grupi su između ostalih bili: Hrista i Lola Begenišić, Dule Dobrović, Anton Krović, Dušan Marković i Mihailo Marković kao vođa grupe. Došli su vozom i sišli na železničku stanicu u Pečenjevcu. U selo nisu ulazili, već su išli ograncima Dobre Glave obilazeći sela Pečenjevce, Kaštavar i Podrimce. U Dušanovu su prihvaćeni. Odmorili su se, a potom dobili kurira koji ih je preko Konjuvca, Dobre Vode i planine Rađana odveo u Gajtan. U ovoj grupi su bili učenici. Nosili su propagandni materijal, zatim Marksov »Kapital«, »Kako se kalio čelik« N. Ostrogovskog, »Mati« M. Gorskog itd.

U grupi koja je 28. maja 1944. godine pošla iz Beograda, da preko veze u Leskovcu stupi u jedinice NOV i POJ, bili su: Olga Antić, Velja Ostojić, Branko Radišić i dr. Jedan deo ove grupe išao je preko Pečenjevca i Dušanova. Raspoređeni su u 11. srpsku birgadu. Iz ovih grupa su mnogi poginuli i dali svoje živote kao: Radmila Radišić, Enes Lasić, Nikola Erceg i dr.

Članovi ovih grupa su imali objave ili kao civilna lica ili kao pripadnici nacionalne službe, a neki su išli i bez objave, jer su bili veoma mladi.

Pored ovog kanala, bilo je i drugih u južnoj Srbiji kao u Prokuplju i Nišu, a bilo je i slučajeva, da su borci individualno dolazili. Zoran Nikolić, komesar čete 1 i. brigade došao je sam iz Beograda preko Brestovca bežeći od policije iz Beograda. Snašao se i došao na slobodnu teritoriju.

Leskovac je služio kao punkt preko koga su mnogi otišli u južnomoravske brigade bežeći iz Borskog rudnika, gde su bili na prinudnom radu.

Okupator i policija su primetili da veliki broj omladinaca ide na jug Srbije i da se posle toga ne vraćaju. Pošto su utvrdili da se zadržavaju u vojnim partizanskim jedinicama poslali su grupu ljotićevaca, koji su se predstavljali kao simpatizeri NOP-a, sa zadatkom da ubijaju rukovodioce i obavljaju specijalne zadatke. Međutim, taj zadatak nisu mogli da izvrše jer su ubrzo bili otkriveni, osuđeni i likvidirani.

Pošto je, kako se vidi iz izloženog, bio priličan priliv boraca iz Beograda, svi su oni pozvani na razgovor, u vezi sa ubačenom grupom neprijatelja. Istraga je utvrdila da iz ovih grupa koje su došle partijskim kanalom, preko Leskovca, nije bilo neprijateljskih elemenata sem jednoga koji je posle saslušanja streljan. Ovaj razgovor je teško padao ljudima iz grupa koje su došle, ali su razumeli predostrožnost svojih drugova. Omladinci i omladinke iz Beograda su pokazali svojom borbenošću i odanošću da nemaju ništa sa pomenutom neprijateljskom grupom

i mnogi od njih su primljeni u članstvo KPJ i vršili vojne i političke funkcije u vojnim jedinicama NOV i POJ na jugu Srbije.

Leskovac je prihvatio mnoge borce iz Beograda i drugih mesta, koji su raznim kanalima dolazili, i odatle odlazili u okolne odrede ili na slobodnu teritoriju. Leskovac je prihvatio Milana Vilića, Ivana Ivanova, Borivoja Rolića, Bogdana Mrkovića, Stevana Sarića, Svetozara Vukmanovića Tempa, Blagoja Nišovića, Predraga Markoviča, Petra Stamboliča, Koču Popovića i mnoge druge. Na jugu Srbije se u proleće i leto 1944. godine nalazio PK KPJ za Srbiju, Glavni štab NOV i PO za Srbiju i formiraju se prve srpske divizije. Na osnovu izloženog može se konstatovati da je Leskovac u toku NOR-a predstavljao značajan centar za prihvatanje boraca NOR-a iz Beograda.

Hranislav Rakić

VEZE MEĐU ZATOČENICIMA BANJIČKOG LOGORA U 1943. I 1944.

Pripadao sam naprednom omladinskom pokretu uoči rata. Odmah posle okupacije Beograda, pod uticajem starijih drugova i drugarica, SKOJ-evaca i komunista, i ja sam se aktivirao u svim organizovanim oblicima delovanja i borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ubrzo sam bio primljen u SKOJ. Početkom 1943. godine došlo je do nekih provala u organizaciji, pa je veći broj članova Partije i SKOJ-a pao u ruke policije i gestapoa. Među njima sam bio i ja.

Uhapšeni smo na različitim mestima i dovedeni u specijalnu policiju: Stojanka Radošević, profesor, Dragi Veličković, krznar i ja. Uveli su nas u jednu sobu, svakog stavili u po jedan ugao, licem okrenutim ka zidu. Zatim je ušao poznati agent Bećarević i obratio se Stojanki: »Profesorice, lepo si vaspitala ove mladiće, pa će sad i oni da progovore«. Odmah je počeo da tuče Stojanku, ali je ona uporno negirala da poznaje nas dvojicu.

Zatim je došao red na mene. Vezali su mi lancima ruke i noge i okrenuli me licem prema podu. Pod glavu su mi stavili moj kaput, a onda me je jedan od agenata debelim korbačem udarao po tabanima. Rekli su mi da, kad hoću da govorim, da im to saopštim otvaranjem pesnica i da će tada prestati da me tuku. Od teških udaraca popucala mije koža na tabanima i krv je prštala. Zatim su me odvezali i dalje tukli po predelu slabina. Nisam ni reči progovorio, izuzev negacije da ne poznajem Stojanku i Dragoga.

Ostavili su mene i uzeli da biju Dragoga na isti način. I on je negirao poznanstvo i bilo kakav politički rad. Bila je već prošla ponoći i onda je, ponovno, »na red došla« Stojanka. Razgolitili su joj grudi i po njima je udarali nekim snopom lanaca. Grudi su joj bile poprskale, a oni su po tim ranama posipali jod. To je cvrčalo (čulo se), kao da se nešto sitno prži. To je na mene jezivije i teže delovalo nego sopstvene rane i bolovi, ali mi je to ulilo i neku novu, još veću snagu i odlučnost da nikada i ništa ne progovorim, bez obzira na patnje i bolove. Istovremeno je i moja mržnja prema ovim neprijateljima narasla do beskraja. Od tada sam mogao samo trpiti, ćutiti i mrziti!

Opet su tukli mene, pa je zatim Bećarević naredio agentima da me odvedu u drugu (njegovu) kancelariju. Više na nogama nisam mogao stajati. Pridržavali su me. Bećarević je na zidu pomakao neku plišanu zavesu, a ispod nje je bila šema SKOJ-evske organizacije (Komiteta i organizacija) sa mnogo upisanih imena. Većina upisanih su već bili pohapšeni, a i ja sam mnoge poznavao. Bećarević mi je rekao: »E, sad mi pokaži gde si ti na ovoj šemi?« Odgovorio sam samo toliko da ništa ne znam ni o toj organizaciji i da ne poznajem nikoga od upisanih.

Psovao mi je zatim majku uz rezonovanje da neću ja, balavi srednjoškolac, dugo vući za nos njega koji je »rezervni poručnik, pravnik i patriota«. Kad sam i dalje ostao u ćutanju, preveli su me u treću sobu. U toj sobi na podu ležao je mrtav drug za kog sam znao da se zvao Kočović i da je bio sekretar nekog partijskog komiteta. Drug Kočović, pošto nikoga i ništa nije odao, umro je pod batinama u ovoj kancelariji. Agenti su ga nekamo izneli, a na patosu je ostala njegova ugrušana krv. Bećarević je cipelom razmazivao krv i govorio meni: »Tako ćeš i ti proći ako ne budeš odmah govorio istinu! Dovoljno je da samo odaš tvoju višu vezu i ja ću te odmah zalečiti i pustiti na slobodu«.

Ostao sam i dalje u ćutanju, a on je ponovno pozvao agente i naredio: »Tucite mrcinu dok ne progovori, ili dok ne crkne!«.

Tukli su me pesnicama, a zatim nogama. Tu sam se valjda i onesvestio. Znam da sam ponovno došao k svesti u kupatilu, pod tušem, da me je sve bolelo.... Ugurali su me potom u jednu ćeliju.

U ćeliji su već bila dva omladinca. Jedan se zvao Kolaković Nikola, a drugi je bio iz sela Vranića, ali mu ime nisam upamtio. Bila je to ćelija broj 16.Prišao mi je Kolaković i tiho rekao: »Samo tako-i ne boj se ništa«.

Odmah sam se zapitao otkud on zna kako se ja držim i posumnjao daje provokator. Otćutao sam ali-nisam bio u pravu. Naime, ćelija je bila odmah do one prve sobe za saslušanje, a Nikola je imao u zidu neku metalnu cjev kroz koju je mogao da čuje sve što se dešavalo u sobi za saslušavanje, pa je već znao i moje ime i sve ostalo što se tu dešavalo... Nikola mije nekom mokrom krpom brisao krv i otekline. .Rekao mi je da je dobro čuo i imena Stojanke i Dragoga, da su i njih još mnogo tukli i da su ih odveli u neke druge ćelije, ali da ni od njih nisu ništa doznali. Za mene je bilo od značaja da znam da su se i oni hrabro održali.

0 našem držanju ubrzo su saznali i mnogi drugi uhapšeni i to saznavanje bila je najdragocenija veza zatočenika koja je ulivala hrabrost, odlučnost i volju za otpor, održavanje i borbu.

Posle pet dana ponovno me je saslušavao neki agent Petrović. Ponovno moje ćutanje i odricanje i-ponovno batine koje su me onesvestile. Pošto sam došao k svesti pod tušem, vratili su me u ćeliju. A za tri dana, opet novo saslušanje, kod agenta Rađana Grujičića. On me je upozorio da sam prethodne islednike »frajere i seljake« mogao da zafrkavam kako hoću, ali da ću kod njega sigurno propjevati«. Kad se i on ubedio da od mog »priznanja« nema ništa, pozvao je agente - mučitelje. Ušla su četvorica: snažni i okrutni. Doneli su jedno debelo v ćebe. Naredili su (uz najgrđe psovke) da legnem grudima na prostrto ćebe. Ćebe su iznad mene zavezali. Islednik mije najpre gurnuo vrh cipele u usta i-naglo zaokrenuo. Polomio mi je dva zuba, a usta su mi bila puna krvi. Zatim je jedan od agenata dohvatio neku ogromnu gumenu palicu. Udario me je tako snažno po slabinama, da mi se učinilo da mi je i bubrege odbio. Zatim mi je rekao da otvorim usta onda kada budem rešio da govorim. Udario me je zatim drugi i treći put. Mislio sam daje to, sigurno, kraj mojih muka i kraj života.! Sećam se još jednog - četvrtog udarca, a zatim: nastupila je nesvestica...

Koliko je još bilo udaraca- ne znam, ali k svesti sam opet došao pod tušem. Ovog puta od bolova nisam mogao ni da se pomerim, ali se na površini tela udarci nisu nigde osobito poznavali. To je valjda bila uloga onog ćebeta kojim sam bio obavijen.

Ubacili su me ponovno u ćeliju. Nikola me opet tešio, podsticao i hrabrio.

To su bile i poslednje batine, ali, posle nekoliko dana, meni je krv udarila na usta, nos i uši. Nikola mije objašnjavao daje to od batina kroz ćebe i da su mi time »isprebijali i potresli unutrašnjost tela«.

Posle desetak dana jedan novi islednik me je saslušao i napravio nekakav zapisnik u koji je uneo sve onako kako sam ja želeo. Kasnije sam tek saznao da taj zapisnik nikome nije ni trebao. Suđenje se nije predviđalo. Noću su me sa još dvadesetak zatvorenika kamionom prebacili u Banjički logor.

Prvi mesec u logoru proveli smo u drvenim barakama pod stražom Nedićeve vojske i Nemaca. Rekli su nam daje to karantin, a onda je jednog dana po-

čela prozivka i neka podela na odelenja i sobe glavne logorske zgrade. Određen sam u sobu broj 66.

U ovoj sobi, pored komunista, pripadnika i sumpatizera NOP-a bila je i grupica (oko 15) teških kriminalaca. Kad sam se upoznao sa nekim »starijim« stanovnicima ove sobe, čuo sam najtragičniju vest u životu: da su svi zatočenici ove sobe, komunisti i pripadnici NOP-a, opredeljeni (»osuđeni«) streljanjem i da ovdje samo čekaju red da budu prozvani! Iako sam već mnogo pretrpio, ovde me je ipak zahvatila neka neobjašnjiva tuga, zebnja u srcu. Mislio sam da ću od toga umreti i bez streljanja, ali ne, jer i taj osećaj je bio prolazan.

Prvi mije prišao Doka Jelovac, čovek preko četrdeset godina, dugogodišnji sindikalni funkcioner. Još od svog detinjstva bio je blizak drug i prijatelj moga oca. Njegova uteha meni sastojala se u rečima: »Ne treba puno očajavati, odavde svi idu na streljanje i nema izbavljenja, tane te pogodi u potiljak i ne stigneš ni da jaukneš: bolje prije nego kasnije«... On, kao i većina drugih, već se bio pomirio sa smrću i kao da više nije imao snage da iščekuje svoje ime u tim tragičnim prozivkama. To je bio osećaj koji ja ne umem verno iskazati. Posle nekoliko dana iz sobe je povedena grupa za streljanje. Evo kako je to izgledalo:

Vrata sobe su se naglo otvorila. Prvi je ušao Vujković - upravnik logora sa pištoljem u ruci. Za njim njegov pomoćnik Čarapić, sa spiskom određenih za streljanje, zatim nekoliko žandara i grupa od desetak agenata i gestapovaca. U sobi nas je bilo oko 120 zatočenika. Naređeno nam je da stanemo uza zid, licem okrenutim ka zidu i da niko ne sme ni prstom da mrdne. Zatim je Čarapić počeo sa prozivkom. Prvog prozvanog sam dobro upamtio i to nikad neću zaboraviti: Vagić Cvetko! Bio je to čovek od 60 godina, crkveni tutor iz sela Vrčina blizu Beograda. U logor su ga doveli Nemci, zato što je imao sinove u partizanima i što »je uhvaćen« da prebacuje partizane u Srem. Čim je prozvan uzviknuo je: »Živela sloboda!«, »Zivela komunistička partija!« i... već su se na njega sručili udarci Vujkovića i agenata. Posle udaraca i izbacivanja cvetka u hodnik, Čarapić je pročitao sledeće ime i opet su sledile parole slobodi, Partiji, Titu, Staljinu. I opet batine i mrcvarenje.

U hodniku su ih poskidali sve do gaća, povezali ih žicom po dvojicu zajedno, pa zatim u kolonu dva i dva i tako ih odveli u kamion koji je čekao ispred ulaza u zgradu. Vrata sobe su zatvorena. Neki u sobi su plakali, neki su ostali još uvek uza zid skamenjeni i izbezumljeni, a jedna grupa je pevala Lenjinov posmrtni marš. Pesma i plač su se objedinili, jer su pesmu prihvatili i oni koji su plakali...

Čim je svanulo, kao i za vreme pola časa obavljanja fizioloških potreba, vesti o odvedenim na streljanje, odnosno o streljanim, proširene su i pronešene celim logorom, iako mi zatočenici sobe 66 nismo imali nikakvog dodira i kontakta sa zatočenicima drugih soba i odelenja.

Evo kako je to išlo. Veliki broj zatočenika u logoru je naučio takozvanu »gluvonemu azbuku« - sporazumevanje pomoću prstiju. Poznavaoci azbuke (čim se dobro videlo) stali su naspram prozora (na same prozore se nije smelo), koji su gledali u pravcu prozora drugih soba, ili pak na druga pogodna mesta gde se »mogu« zadesiti zatočenici drugih soba i delenja, takođe poznavaoci ove azbuke. Tako su tačne i podrobne vesti iz naše sobe otišle dole i brzo, kroz celi logor, pa i izvan logora...

Jedan od najhitnijih veoma važnih zadataka svakog novog logoraša, zatočenika, bio je da nauči azbuku »za gluvoneme« i da se njome koristi u interesu svih zatočenika i u svom ličnom interesu. Gotovo daje svako od nas imao po nekog poznanika ili prijatelja u drugim sobama i odelenjima. Preko prozora, kroz rešetke i u drugim prigodama mogli smo prijatelja - druga obavestiti o sebi, o zdravlju, o drugima, živim i zdravim, kao i o bolesnim i streljanim. Te vesti su naravno išle dalje do svih zainteresovanih, a mogli smo isto tako putem iste veze saznavati o svojim drugovima, prijateljima pa i svojim najbližima.

Druga vrsta sporazumevanja (tamo gde se nismo videli, ali smo se mogli čuti - osluškivati) bila je Morzeova azbuka. Veza se održavala kroz zidove (prenošenjem zvuka), od sobe do sobe, bilo da se udaralo u zid ili neki predmet ukopan

u zid ili pored samog zida (instalacija i dr.). U svakoj sobi je bilo zatočenika koji su se veoma uspešno i brzo koristili Morzeovom azbukom, a mi ostali učili smo je sa interesom, kao i azbuku za »gluvoneme«.

Način na koji smo učili Morzeovu azbuku vredan je pažnje i da se ne zaboravi. Evo kako je to išlo. Mnogi od zatočenika su primali pakete od svojih. U paketima je mogla biti samo hrana. Agenti bi svaki paket detaljno pregledali, pa čak i hranu »usitnili«, da se u njoj ne bi nešto proturilo. Kažnjeniku su odobravali da uzme tu hranu i karton u koji je uvijena. Hranu bi kažnjenici brzo podelili i pojeli (bili smo uvek gladni, jer smo kao sledovanje dobivali malo parče proje i neku neslanu čorbu od repe), a karton smo brižno čuvali da bi na njemu pisah i učili Morzeovu azbuku.

A sa čim smo pisali? U logoru je bio lekar jedan zatočenik - Jevrejin, zvao se Pijade. Svako jutro je obilazio sobe i na licu mesta pregledao (onako od oka) one koji se javljaju za lekarsku. Sa njim je, kao pomoćnik, išao drugi zatočenik, u svojstvu bolničara i higijeničara; njega smo zvali »Mike prskalica«. Posipao je hlor i druge hemikalije. Od lekova za intervenciju na licu mesta, imali su samo hipermangan. Mi bismo se onda dogovorili da se nas po nekoliko, javi da nas boli grlo. Pijade i »Mika prskalica« bi hipermangan rastvorili u čaši vode i dali »bolesniku« da proguta, a ovaj ne bi progutao, nego zadržao u ustima i udaljio se u drugi kraj sobe, a tamo u uglu (velike) sobe u betonu bilo je jedno udubljenje pa smo iz usta ispljunuli rastvoreni hipermangan. To je u stvari bila naša mastionica, a malo parče drveta, kao šibica ili čačkalica, bilo je mastilo za pisanje. Time smo ispisivali Morzeovu azbuku na kartonu, a zatim je učili pojedinačno i kolektivno i koristili se njome. Morzeovom azbukom smo se kasnije najviše koristili.

Treća vrsta veze između soba išla je preko, odnosno bio je lično »Mika prskalica«. On je po obavljenom pregledu dolazio sa prskalicom i prskao kiblu. U ručki, rukohvatu prskalice, izdubio je rupu taman za smeštaj savijene manje pisane poruke. Kad bi Mika prišao ka kibli, jedan od zatočenika sobe bi prilazio da mu pomogne. Znalo se koje taj, odnosno određeni broj je znao, jer nije mogao bilo ko Miki da pomaže. Zatočenik bi držao poklopac i zaklanjao kiblu, odnosno zaklanjao razmenu poruka u rukohvatu prskalice.

Bilo je i mnogo drugih načina na koje smo se međusobno obaveštavali i prenosili neko saopštenje. Tako se u klozetu ostavljaju lični predmeti, kao što su maramice ili štogod slično za koje je neko iz druge sobe znao čije su. To je bilo obaveštenje da je dotični živ i da se ta poruka prenosi dalje. Ovaj način su međutim, otkrile logorske vlasti, pa su često vršile kontrolu klozeta i kad bi našli neki predmet, tražili su i vlasnika, a onda bi usledile teške batine. Kad se ne bi pronašao vlasnik predmeta, onda su tukli sve u sobi, pa smo taj način veze i odbacili.

Rodbina logoraša iz Beograda i okoline često je lično donosila pakete hrane svojima u logoru. Te pakete su primah u upravi logora, pa pošto bi ih detaljno pregledali, predavali ih logorašima. Dešavalo se međutim, da su mnogi logoraši već odavno bili streljani ili deportovani u Njemačku, a daje rodbinajoš donosila pakete. Rodbini nikad ne bi ni rekli, da se to preko »naših veza« nije saznavalo. Te pakete (ono lepše u njima) delili bi žandari i agenti, a ono lošije bilo je za hranjenje svinja upravnika logora! Pošto smo mi iz sobe 66, kao i zatvorenici iz drugih soba u kojima su bili »na smrt određeni«, poznavali rodbinu naših drugova, mi bismo čim kroz prozor ugledamo da se neko od njih sa paketom kreće prema upravi logora, na prozor brzo istakli krst od kartona. To je bio znak koji su svi razumevali i odmah bi se okretali i sa paketom udaljavah od logora.

Bilo je i drugih načina veze. Jedna od njih je bila i veza koju sam kasnije uspostavio preko zatvorskog ključara Belića sa svojim ocem. Belić je za tu vezu primio i nagradu od oca, ali se više nije mogao povući i ta veza bila je od značaja za sve zatočenike sobe 66 sa spoljnim svetom.

Iz logora sam izašao opet preko veze i pod malo čudnim okolnostima, o kojima ovde neću govoriti, ali sa namerom specijalne policije i logorskih vlasti da

budem ubrzo likvidiran van logora, tj. »na slobodi«. Veza i solidarnost mnogih učesnika i simpatizera NOP pomogla mi je da se brzo nađem na bezbednom mestu i van domašaja neprijatelja, a odmah zatim i u partizanskim redovima.

Veze među zatočenicima Banjičkog logora bile su najizražajniji vid i najefikasniji metod otpora i borbe logoraša i za sopstveni život, i uopšte borbe protiv neprijatelja. Svi mi preživeli imamo prije svega, zahvaliti vezi toj najjačoj niti ljudske solidarnosti koja nas je hrabrila, snažila i održavala. Naša borba, patnja i stradanja u logoru nisu tu i ostajala: spoznaja o njima se kao plima širila kroz Beograd i dalje, zahvaljujući vezi. A to je bilo od nemalog značaja za NOP i pobedu nad neprijateljima.

Svetomir Stojanović

PTT VEZE U PROKUPLJU U TOKU NOB

Pre i za vreme okupacije živela sam u Prokuplju i bila zaposlena u PTT Prokuplje. Pre rata bila sam aktivni član naprednog Udruženja PTT službenika Jugoslavije, čiji su rukovodioci u Centralnoj upravi u Beogradu bili članovi Komunističke partije Jugoslavije.

Moj muž, Milutin Stojiljković, bivši knjižar u Prokuplju, takođe je bio levičarski nastrojen, pa je sve to uticalo na moje političko opredeljenje. On je pre rata činio usluge pojedinim naprednim studentima na taj način što ih je snabdevao knjigama i drugom naprednom literaturom. Pored toga, primao je i poverljive vesti za njihove porodice. Među njima je bio i Ratko Pavlović - Ćićko, koji je poštu, odnosno pisma za svoju majku, koja je živela u selu Berilje kod Prokuplja, slao preko mog muža.

Pored mene u pošti Prokuplje levičarski nastrojeni bili su i Nikola Orlić i Aleksandar Ljubičić, koji su takođe pre rata bili aktivni članovi naprednog Udruženja PTT službenika. Aleksandar Ljubičić imao je ćerku, člana SKOJ-a, koja je, zbog ilegalnog rada za KPJ i narodnooslobodilački pokret, bila uhapšena i duže vremena zatvorena u logoru na Crvenom krstu u Nišu.

Za vreme okupacije, aktivan i organizovan rad za Komunističku partiju Jugoslavije i narodnooslobodilački pokret u pošti nije postojaq. Da li su Orlić i Ljubičić i pojedinačno radili za pokret nije mi poznato. Međutim, znam da su Ljubičić i njegova supruga stalno bili pod prismotrom policije i da su imali velike neprijatnosti zbog aktivnog rada svoje ćerke. Ne isključujem mogućnost da su Ljubičić i Orlić radili za narodnooslobodilački pokret i zbog velike konspiracije koja je u to vreme bila, međusobno se nismo ni poveravali.

Moj muž je umro 1940. godine, a ja sam nastavila da sledim njegovu politiku. Muž moje sestre, Dragoslav Kostić, bivši obućar u Prokuplju, bio je dobrovoljac u prvom svetskom ratu, a odmah posle okupacije bivše Jugoslavije, 1941. godine, povezao se sa nekim članovima KPJ u Prokuplju. On je za njih prikupljao razne vesti koje su ih interesovale i besplatno popravljao obuću za partizane. Njegov sin Milorad Kostić, tada metalski radnik, koji je radio u fabrici aviona u Kraljevu, bio je član SKOJ-a i posle kapitulacije bivše Jugoslavije, napustio je posao i došao u Prokuplje. Tu je odmah, po osnivanju narodnooslobodilačkog pokreta, postao partizanski kurir - zvani »Jablan«. Sve je to uticalo na mene da se samoinicijativno uključim u rad za narodnooslobodilački pokret i da, prema svojim mogućnostima, ispoljim aktivnost na razne načine.

Pošto sam radila u pošti, menjajući se svaka dva do tri meseca po rasporedu na razna radna mesta, imala sam mogućnosti da saznam raznovrsne vesti putem

telefona i telegrafa. O svemu što je bilo korisno za pokret, ja sam istog dana obaveštavala svog zeta, Dragoslava Koštica, koji je ove vesti dalje otpremao partizanima. To su pretežno bile vesti koje su se odnosile na kretanje partizana, o namerama neprijatelja protiv simpatizera NOP-a i si.

Pored toga, sin moga zeta, Milorad »Jablan«, vršeći kurirsku dužnost, često je noćivao kod mene, jer je bio poznat kao saradnik NOP-a, pa se plašio da mu kod kuće ne postave zasedu. Međutim, 1942. godine je uhapšen od strane Bugara i to kada je po zadatku iz odreda dolazio u Prokuplje. Posle hapšenja, neko vreme je proveo u logoru na Crvenom krstu u Nišu, a zatim je streljan na Bubnju.

Međutim, ja sam i dalje nastavila sa radom za pokret. I dalje sam svom zetu, za sve vreme okupacije, prenosila vesti kad god sam do njih dolazila putem telefona, telegrafa ili na drugi način.

Pored toga, Mirko Petrović, drug mog sestrića »Jablana«, koji je takođe bio kurir, dolazio je k meni i po njemu smo, moja majka, sestra i ja slale partizanima pakete (hranu i odeću).

Početkom 1943. godine i njega su uhapsili organi Srpske državne straže, ali je on uspeo da im pobegne i da dođe do mene, gde je boravio tri dana. Pošto mu je njegova sestra obezbedila objavu na ilegalno ime, koju je donela kod mene u poštu, naredne noći otišao je u odred.

Krajem 1943. i u toku 1944. godine znatan deo teritorije oko Prokuplja bio je oslobođen. Tadašnji sreski načelnik u Prokuplju raspolagao je spiskovima penzionera sa slobodne teritorije (po opštinama) čiji su članovi porodice, ili oni sami, bili učesnici narodnooslobodilačke borbe, pa je svojom naredbom zabranio da se takvim licima isplaćuje penzija bez odobrenja za to određenog organa
- Sreskog odbora. Duplikati spiskova su dostavljeni pošti, kako bi PTT službenici znali o kome se radi. Pod ovakvim uslovima penzioneri partizanskih porodica nisu smeli da dođu u Sreski odbor radi overe čeka, niti su PTT službenici takvim licima isplaćivali penzije, pa su oni neko vreme ostajali bez iste.

Po propisima PTT službe, licima sa šireg područja Prokuplja (sela i zaselaka), o kojima je ovde reč, isporuka pošiljki, odnosno isplata uputnica i čekova vršena je na osnovu overe od strane organa opštine kojoj je dotično selo ili zaselak pripadao. Za takve pošiljke nije morao primalac da dolazi lično u poštu radi prijema pošiljke, već su takve pošiljke grupno izdavane, odnosno isplaćivane licu koje je dolazilo u poštu, pod uslovom da su te pošiljke bile overene od strane organa nadležne opštine.

Kada sam po rasporedu rada radila na šalteru isplate (to se u opštinama na oslobođenoj teritoriji znalo), opštinski odbori su mi slali overene čekove i za partizanske porodice i ja sam iste isplaćivala. Kako su se ovi opštinski odbori nalazili na slobodnoj teritoriji, oni su i dalje tretirani kao organi sreskog odbora u Prokuplju i za mene je njihova overa bila važeća. Neko od domaćih izdajnika je za ovo saznao, pa je o tome obavestio sreskog načelnika.

Kada je sreski načelnik za to saznao, tražio je od Poštanske štedionice u Beogradu da se svi čekovi iz poslednjeg meseca, koji su isplaćeni u pošti Prokuplje, pošalju njemu na uvid, što je od strane Štedionice i učinjeno. Pošto se na svim ovim čekovima nalazio moj potpis, kao službenika koji je izvršio isplatu, pozvana sam u Sreski odbor. Na pitanje policijskog pisara zašto sam te čekove isplaćivala kada je naredbom sreskog načelnika zabranjeno, odgovorila sam da sam radila po propisima PTT službe. Pored toga, naglasila sam, da zbog velikog posla koji sam imala na šalteru sa korisnicima pošte, nisam stigla da proverim, odnosno da čekove sravnjujem sa dostavljenim spiskovima od strane Sreskog odbora. Rekla sam daje za mene bilo merodavno što su čekovi overeni od strane opštine, kako su to zahtevali PTT propisi. S druge strane, napomenula sam da su opštine i dalje organi sreskog odbora, pa su njihove overe za mene važeće. Napomenula sam da, ako sreski odbor smatra da određenim licima ne treba isplaćivati penziju, o tome obavesti opštinske odbore, odnosno da im zabrani overu, ili da obavesti Zavod za socijalno osiguranje i traži obustavu penzije. Međutim, znala sam da to sreski odbor neće učiniti.

Ja sam i posle ove opomene, na isti način, isplaćivala penzije partizanskim porodicama. Zbog ovakvog rada, pojedini PTT službenici, koji su pre ili posle mene radili na ovom šalteru, negodovali su i uticali na upravnika pošte, Vlastu Nikolića, da mi zabrani ovakav rad ili da me smeni, jer su oni sa primaocima imali rasprave, pošto nisu hteli da isplaćuju čekove ovakve vrste. Međutim, on je rekao da ja radim po propisima PTT službe i da on nema šta da mi zameri. Vlasta Nikolić, iako je za vreme okupacije bio na dužnosti upravnika pošte, vrlo se pošteno držao.

Nešto pre oslobođenja Prokuplja, moj školski drug, Dragutin Sekulić koji se tada nalazio u Sreskom odboru kao policijski pisar, preporučio mi je da prestanem sa isplatom čekova ovakvim licima, jer postoji opasnost da sada, pred kraj rata, stradam. Istovremeno, rekao mi je daje on uspeo da predmet koji se nalazi u sreskom odboru o ovome mom radu skloni, ali to ne znači da opet neće neko pokrenuti to pitanje. Međutim, ja sam i dalje uporno tvrdila da moram raditi po propisima PTT službe, pa sam i dalje ovakve čekove isplaćivala.

*

Odmah posle oslobođenja Prokuplja, početkom septembra 1944. godine, od strane drugova iz Sreskog komiteta u Prokuplju ponuđeno mije da primim dužnost upravnika pošte. Kako sam u to vreme bila veoma slabog zdravlja, ja sam to odbila. Tada je za upravnika pošte, od strane naše vlasti, određen Svetislav Rurunđilović, tadašnji službenik iste pošte.

Prilikom povlačenja neprijatelja iz Prokuplja, TT veze nisu bile uništene, već samo delimično oštećene, tako da se za vrlo kratko vreme normalizovao TT saobraćaj na oslobođenoj teritoriji ovog dela naše zemlje. Taj posao uradila su dva TT mehaničara koji su stalno radili pri pošti Prokuplje. Međutim, neprijatelj je prilikom povlačenja opustošio poštu (odneo je sav kancelarijski materijal i izvestan deo nameštaja, pa smo imali znatne teškoće dok smo stvorili minimalne uslove za rad. U toj situaciji snalazili smo se kako smo znali i umeli. Od organizacije Crvenog krsta u Prokuplju, dobili smo dva kreveta za dežurne službenike u telegrafu i telefonu. Do pisaće hartije dolazili smo na taj način što smo pretresali svu staru arhivu i gde god se nalazio komadić čiste hartije, mi smo ga izdvajali i koristili za administraciju. Da bismo mogli svežnjeve poštanskih pošiljki da vezujemo prema odredišnim poštama, sa kojima smo postepeno uspostavljali poštanski saobraćaj, mi smo po vinogradima u okolini Prokuplja skupljali liku i kanap, jer se u to vreme u gradu nije mogao nabaviti ovaj materijal. Međutim, održavanje čistoće u pošti vršeno je na dobrovoljnoj bazi. Svi PTT službenici naizmenično su radili, a kad se radilo o generalnom spremanju, onda se ceo kolektiv odjednom angažovao.

U toku obnove PTT saobraćaja u znatnoj meri su nam pomagali organi narodne vlasti. Tako, na primer, uvek kada je na TT vezama nastupio kvar, stavljali su nam na raspolaganje prevozna sredstva radi intervencije na trasi, što je sprečavalo duže zastoje u saobraćaju.

Početkom novembra 1944. godine u Prokuplje su došli izaslanici Glavne poštanske uprave iz Beograda: Ljubiša Nikić i Ilija Pejić; trebalo je da nam pruže pomoć u obnovi PTT službe. Oni su, pored ostalog, imali ovlašćenje da u dogovoru sa Komandom mesta i Sreskim komitetom KPJ, određuju upravnike pošte. Tada su i mene odredili za.upravnika pošte u Prokuplju.

U međuvremenu je počela da funkcioniše i Direkcija pošta za Srbiju sa sedištem u Beogradu, koja nas je, prema svojim mogućnostima, snabdevala kancelarijskim materijalom i drugim potrebama.

Odmah po prijemu dužnosti upravnika, uspostavila sam dobru saradnju sa svim organima narodne vlasti, što mi je mnogo pomoglo u daljem radu na obnovi PTT saobraćaja.

Početkom 1945. godine uspela sam da otvorim šest novih pošta u okolini Prokuplja. Potrebne prostorije dobijala sam od organa narodne vlasti.

U toku obnove PTT službe, isticali su se i zalagali svi PTT službenici, pa je teško izdvojiti najbolje.

U navedenom periodu među PTT službenicima nije bilo članova KPJ i SKOJ-a. Ja sam primljena u KPJ 15. juna 1945. godine.

Bogdanka - Bonka Stojiljković

VEZE U 17. BRIGADI I 28. DIVIZIJI

Četa veze 17. brigade, koliko se sjećam, formirana je, negdje, jula ili avgusta mjeseca 1943. godine, u selu Liščine, kod Voćina. Od materijala smo tada imali 4 telefona i oko 12 km kabla. Imali smo i neku foničnu telefonsku centralu, pomoću koje je bilo moguće održavati vezu i primenom Morzeovih znakova. Sve to smo zaplijenili od neprijatelja, dok smo kasnije nešto dobili i od saveznika.

U pomenutom periodu naša brigada je vodila borbe s neprijateljem u okolici Donjeg Miholjca. U tim borbama četa veze je podizala kablovske linije od komandnog mjesta brigade do komandnih mjesta bataljona, koja su se često nalazila u borbenom poretku tih bataljona. Sve je to omogućilo neposredno komandovanje bataljonima, a štabu brigade i dobijanje podataka o toku borbenih dejstava.

Kada bi se bataljoni morali povući i posjesti nove položaje, mi vezisti smo kupili kablovske linije i povlačili se zajedno s jedinicom. Dešavalo se, ne mali broj puta, da nam je neprijatelj bio odmah iza leđa, ili nas čak i prestigao, pri čemu bi, ponekad, ostala nepokupljena i izvesna količina kabla, koju bi mi, kasnije, u većini slučajeva, ipak pokupili. Jednom, u takvoj situaciji, bio je ranjen drug iz mog linijskog odeljenja, zvao se Slavko, prezime sam mu zaboravio, pa smo prekinuli sa kupljenjem kabla da bi izvukli ranjenog druga. Ostalo je nepokupljeno oko 2 km kabla, ali smo spasili ranjenog druga. Kada smo se vratili u sastav brigade održan je sastanak na kojem nas je komandant brigade, Nikola Demonja javno pohvalio. Na tom sastanku Demonja je kritikovao one koji su nas ostavili u takvoj situaciji. On je tada, koliko se sjećam, rekao daje svaki kilometar kabla, u tom trenutku, vrijedan koliko i mitraljez.

U vrijeme dok smo se nalazili na odmoru na slobodnoj teritoriji oko Voćina, do bataljona su bile postavljene kablovske linije. To vrijeme četa veze je iskoristila za obuku. Imali smo malo ljudi koji su mogli držati nastavu pa je to činio komandir čete veze. Mi smo nastojali i u tome uspijevali da što bolje savladamo gradivo koje je komandir predavao, da bi to, prvom prilikom, praktično i uspješno primijenili. Sjećam se daje dolazio i referent veze 28. divizije da nam drži neka predavanja.

Kada je 17. brigada napadala ustaško uporište Sađevci u Slavoniji, u avgustu 1943. godine, ostao mije u sjećanju taj napad po vezama koje smo tada uspostavljali. Borba je počela rano, negde oko 03.00 sata ujutro i trajala sve do kasnog poslijepodneva. Neprijatelj je bio savladan i to mjesto oslobođeno. Za tu borbu podigli smo poljske kablovske linije od komandnog mjesta brigade do komandnih mjesta bataljona. Sve te veze su dobro radile, ako se izuzmu prekidi linija koji su nastajali od minobacačkih granata. Te prekide smo mi vezisti vrlo brzo pronalazili i otklanjali kvarove, tako da nije trpjelo komandovanje. Poslije ulaska u Sađevce zaplijenjeno je, pored ostalog naoružanja i opreme, 12 km poljskog kabla i 4 telefona. Ovim smo dobili toliko kabla da smo u narednim borbama

mogli podizati kablovske linije i do pojedinih četa koje su se nalazile na važnim pravcima borbenih dejstava.

Kasnije, mislim daje to bilo u septembru 1943. godine, 17. brigada, 21. brigada i neke jedinice 10. korpusa napadale su Koprivnicu. Mi smo tada imali zadatak da podignemo kablovske linije od komandnog mjesta brigade do komandnih mjesta bataljona, kao i od komandnog mjesta 17. brigade do komandnog mjesta 28. divizije.

Budući da su u ovoj operaciji neprijateljske i naše jedinice upotrijebile jače minobacačke i artiljerijske snage, to je često dolazilo do prekida kablovskih linija. Vezisti su, uostalom kao i do tada, nastojali da svaki prekid što prije pronađu i otklone kvar. U tim svojim akcijama bilo je ranjeno više boraca - vezista. Kako nismo raspolagali dovoljnim brojem ljudi za obrazovanje većeg broja linijskih patrola, to je na pojedinim pravcima linija bila duže u prekidu. Istina, za obezbjeđenje linijskih patrola dodjeljivani su i borci iz drugih jedinica, pa je to sve skupa dalo, ipak, zadovoljavajuće rezultate u obezbjeđenju koliko toliko sigurne telefonske veze.

Borba za Koprivnicu trajala je čitavu noć i čitav dan. U toj borbi zaplijenjeno je oko 30 km raznog kabla, pa čak i podvodnog, 10 telefona, jedna radio-stanica, više bicikla i motocikla. Tim materijalom i sredstvima popunjena je i naša četa veze pa je svom štabu brigade mogla obezbijediti više veza i poboljšati njihov kvalitet.

Znali smo da se preko žičnih linija, koje koristi neprijatelj, mogu prisluškivati njegovi razgovori, naročito preko stalnih vazdušnih linija. Sjećam se da smo se tako priključili na liniju koja je povezivala Varaždin sa Ludbregom. Spoj smo izveli neprimjetno najednom stubu i tako slušali i bilježili ono što je neprijatelj razgovarao. Na taj način smo saznali mnoge namjere neprijatelja pa je bilo moguće preduzimati adekvatne protivmjere i planirati vlastite borbene akcije. Ti podaci su omogućili našim jedinicama da oslobode veliki dio sjeverne Hrvatske.

Poslije opisanih borbi 28. divizija je prešla Slavoniju. Nastupila je zima. Kablovske linije, koje su bile podignute između jedinica, počele su propadati, tako daje i čujnost opala. Slabi smještajni uslovi za ostala sredstva veze bili su razlog njihovog postepenog propadanja. Mi smo se trudili da što više i što bolje sačuvamo dragocijenu opremu u čemu smo prilično i uspjeli.

Nastupanjem prvih proljetnih dana i izvođenjem većih akcija postavilo se pitanje organizovanja i uspostavljanja odgovarajućih veza. Iz borbe u borbu prikupljali smo sve više opreme veze koju smo koristili za uspostavljanje novih veza ili za zamjenu sredstava i materijala koji su do tada postali neupotrebljivi, naročito poljskog kabla.

Jedna od većih akcija naših jedinica u tom periodu bilo je oslobođenje Zlatara. To mjesto je bilo veoma utvrđeno i u njemu su se nalazile jake njemačke snage. Toga dana nijesmo uspjeli osloboditi Zlatar, pa su se naše jedinice prebacile na teren oko mjesta Ivanec i Ludbreg. Tu je planirana akcija za napad na sam Ludbreg. Borba za Ludbreg bila je veoma teška, jer je u Ludbregu bilo mnogo neprijateljskih, ustaških i njemačkih vojnika. U toj akciji bio sam određen da podignem kablovsku liniju od komandnog mjesta brigade do štaba 3. bataljona. U poluodjeljenju bilo nas je trojica. Pored mene bio je Ahmet Vanduk i drug čijeg se imena ne sjećam, znam da smo ga zvali Čerčil. Poslije prvog juriša jedinice su se vratile na polazne položaje jer je neprijatelj pružio snažan otpor. U ranu zoru počeo je novi juriš naših jedinica. Veza je u oba juriša vrlo dobro funkcionisala. Nas trojica smo bili uz štab bataljona i kad je bataljon stigao do ulaza u samo mjesto, neprijatelj se povukao u kasarnu. Mi smo mislili da neprijatelj ne daje otpor zato što nema dovoljno snage da nam se suprostavi. O tome je izviješten
i štab brigade. Bataljonu je naređeno da pričeka našu artiljeriju, pa da se onda izvrši napad na kasarnu. Iznenada je iza naših leđa otvorena jaka puščana i mitraljeska vatra. U gradu je bila samo 2. četa 3. bataljona. Vidjevši to, komandant

3. bataljona je naredio da se izvrši juriš na neprijatelja. Na čelu bataljona jurišali su komandant i komesar bataljona Tu je poginuo komesar bataljona Mi vezisti, vidjevši šta se dešava stupili smo u borbu. Neprijatelj je sa mnogo jačim snagama izvršio protivnapad pa su se naše jedinice morale povući. U povlačenju smo sakupljali kabao i da bi se mogli povući skupljeni dio kabla smo ostavili u jednoj živici. Došavši do rijeke Bednje nismo imali drugog izlaza nego da je preplivamo. Neprijatelj nas je stalno obasipao jakom vatrom i tu je poginuo Čerčil. Nakon toga stigli smo u štab brigade i izvjestili o događajima koji su se odigrali. Brigada je nastavila sa borbom. U selu Bobanovcima uništeno je više neprijateljskih vojnika. Za tu akciju bile su ponovo uspostavljene telefonske veze od kabla koji je imala brigada kao i od onog što smo mi ostavili pri povlačenju iz Ludbrega.

Kada se 17. brigada ponovo prebacila u Slavoniju, ja sam, negdje u drugoj polovici avgusta 1944. godine, prekomandovan u bataljon veze 28. divizije koji se tada nalazio u Kutijevu, kod Slavonske Požege.

Neposredno iza mog odlaska u bataljon veze, zapravo koncem avgusta, 28. divizija je po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ krenula u Srbiju. Divizija je prešla Posavinu i prebacila se preko Save u rejon planine Motajice, da bi zatim krenula preko Bosne, vodeći borbe s četnicima. Između jedinica u pokretu, bile su organizovane kurirske veze, jer nije bilo moguće postavljati kablovske linije. Koncem septembra 28. divizija je oslobodila Doboj. Tom prilikom zarobljeno je više stotina neprijateljevih vojnika. Između njih bio je ijedan domobranski oficir
- vezista i dva vojnika koji su prešli na našu stranu. U toj borbi zaplijenjeno je dosta opreme za vezu. Kada smo prelazili rijeku Bosnu kod Maglaja, morali smo savladati otpor Nijemaca i četnika da bi se prebacivanje uspješno ostvarilo. I u istočnoj Bosni morali smo voditi više borbi s četnicima Draže Mihailovića. Te borbe su trajale nekoliko dana pa su za to bile podignute i kablovske linije između komandnog mjesta 28. divizije i komandnih mjesta brigada.

Poslije uništenja četnika u tom području, 28. divizija je prešla Drinu i došla u Banju Koviljaču. Tu smo se zadržali na odmoru nekoliko dana, a zatim nastavili pokret prema Kosmaju. Za vrijeme odmora u Banji Koviljači bile su postavljene kablovske linije sa brigadama i sa Valjevskim partizanskim odredom.

U kretanju prema Kosmaju vodili smo, u sadejstvu sa Valjevskim odredom
1 drugim srpskim jedinicama više uzastopnih borbi sa četnicima. Zavisno od situacije za svaku od tih borbi podizane su odgovarajuće kablovske linije.

Kad smo stigli u rejon Kosmaja nastavili smo pokret prema Beogradu. Za beogradsku operaciju 28. divizija je dobila svoj dio zadatka. Bataljon veze imao je zadatak da štabu divizije obezbijedi sigurne veze komandovanja i sadejstva. Što se tiče žične veze, podignute su kablovske ltnije od komandnog mjesta divizije do komandnih mjesta brigada i sa određenim susjedima. U početku borbenih dejstava žična veza je vrlo dobro funkcionisala. Kasnije, naročito u borbama u samom Beogradu, nije se mogla koristiti u potpunosti, jer su linije kidane, a njihova opravka je bila teška i spora. U tom dijelu borbenih dejstava radio-veza je odigrala glavnu ulogu u komandovanju jedinicama.

U oslobođenju Beograda palo je mnogo boraca, među njima i veliki broj vezista.

Poslije oslobođenja Beograda u naše ruke pala je velika količina opreme za vezu, a nešto smo dobili i od Crvene armije, pa smo mogli srediti našu jedinicu veze za dalje borbe, za konačno oslobođenje naše zemlje.

Po završetku beogradske operacije, naša 28. divizija prešla je u Mačvu da bi posjela položaje na Drini, kod Brčkog i Bijeljine.

Nakon dolaska na Drinu ja sam otišao na podoficirski kurs i tu ostao oko
2 mjeseca. Po završenom kursu ponovo sam se vratio u svoju jedinicu i s tom jedinicom prešao njen slavni put sve do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Bozo Trbojević

KAKO SMO OTKRILI DA NAS NEPRIJATELJ PRISLUŠKUJE

Na teritoriji Baranje, 51. vojvođanska divizija vodila je 1944. godine borbu na reci Dravi, kod Osijeka, na Tvrđavici i Vardarcu. Pri povlačenju iz Kiš-Darde i Belja neprijatelj je ostavio stalne linije koje su se protezale pored pruge. Naravno, mi smo koristili te linije u svoje svrhe. Trasa je bila duga 27 km.

Neprijatelj je sigurno pretpostavljao da ćemo te linije koristiti, pa je zbog toga ostavio jednu grupu diverzanata sa zadatkom da se uključi u istu liniju i na taj način prisluškuje naše razgovore. Neprijatelj nas je prisluškivao punih 8 dana. Devetog dana bio je uhvaćen na sledeći način:

Nalazio sam se s nekoliko telefonista u patroli na liniji u koju je neprijatelj bio uključen i, slučajno, pri ispitivanju linije čuo sam neki razgovor na mađarskom jeziku. Razgovor se nije vodio preko telefona, nego između lica u blizini telefona, čija je slušalica bila odignuta. Glasovi su mi bili nepoznati. Kako ne razumem mađarski, pozvao sam iz patrole telefonistu Lazu, koji je znao mađarski jezik, i predao mu slušalicu. Telefonista Laza je uhvatio razgovor sledeće sadržine: »8. vojvođansku brigadu smeniće u toku noći bugarske jedinice i treba da bude najveća tišina dok se ne izvrši smena«. Ovakvo naređenje je bio, stvarno, izdao Kovač, komandant 8. vojvođanske brigade komandantima bataljona. Neopreznošću neprijatelj se odao i to verovatno na sledeći način: jedan iz skrivene grupe diverzanata, razgovarajući o tome šta su prilikom prisluškivanja saznali, verovatno je pritisnuo prekidač na mikro-telefonskoj kombinaciji ne vodeći računa, ili i ne znajući, da mi možemo doznati ono što se razgovaralo u njihovoj grupi.

Uhvaćeni razgovor nas je navodio na pomisao da je po sredi neprijatelj, ali još nismo bili potpuno uvereni u to i nismo znali gde bi se on mogao sakrivati.

Zbog toga smo se vratili do CTS i saopštili komandantu čete za vezu, da smo čuli neki strani razgovor na liniji koja vodi ka bataljonu. Uzeli smo om-metar i izmerili otpornost linije u koju je bio uključen neprijatelj. Zatim smo izmerili otpornost druge linije, koja se protezala pored linije u koju je bio uključen neprijatelj. Otpornost te linije bila je mnogo veća. Obe linije bile su iste dužine, na istim stubovima i od provodnika istog preseka.

Na osnovu toga krenuli smo trasom u traganje za neprijateljem. Svi smo pažljivo pratili pogledom liniju i često zastajali, osmatrali i uključivali mikro-telefonsku kombinaciju. Najednom smo primetili priključak neprijateljske linije koja je bila dobro maskirana. Tanki konjički kabao sive boje uključen je u našu dvožičnu stalnu liniju i uguran u žleb, duboko urezan u telefonski stub ćelom dužinom do zemlje, odatle je maskiranim rovićem vodio do jedne grobnice na groblje gde se neprijatelj nalazio. Ideja je dosta duhovita, jer se teže moglo sumnjati da će se neprijatelj u grobnicu sakriti.

Stigli smo do njihovog skloništa, rasporedili se u vidu potkovice i počeli da podižemo ploču sa grobnice. Zaista, neprijatelj se tu nalazio i čim smo odigli ploču, otvorio je puščanu vatru. Mi smo svi polegali i pozivali neprijatelja da izađe napolje i da se preda. On je i dalje pucao. Za vreme borbe neprijatelj je iscepao sva dokumenta.

Nama je bio cilj da uhvatimo neprijatelja živog da bi saznali sa kojom je jedinicom održavao vezu, na kom talasu i pomoću kojih tajnih dokumenata, a po mogućnosti da dođemo i do dokumenata. Ali otvaranjem vatre sa naše strane, jednoga smo ubili, jednoga ranili, a ženu, koja je bila sa njima, zarobili smo. Svega ih je bilo troje i to u civilnim odelima.

Ranjenik je imao tešku ranu i nakon pola sata je umro. Zena je ostala živa i predata je jednom ruskom komandantu koji je naišao i zahtevao od nas da je vodimo kod njega. On je u svom štabu nju ispitivao ali rezultate ispitivanja nismo saznali.

Pomoću neprijateljske radio-stanice, i telefona, nismo mogli uhvatiti vezu sa neprijateljem, jer su sva dokumenta (radiokarakteristike i šifre) bila uništena, talas na radio-stanici pomeren.

Ovaj primer neprijateljskog prisluškivanja dovoljno jasno opominje, da moramo biti vrlo oprezni u korišćenju linija koje neprijatelj ostavlja pri povlačenju.

Nikola Čulić

DUB HRASTA KAO POSTANSKO SANDUČE

Počev od januara meseca, Mile Dimitrijević i Laza Vujadinović započeli su da uklanjaju iz opštine spiskove Srba - vojnih obveznika. Tu su, inače još ranije stizali spiskovi i iz drugih sela neposredne okoline. Posle uzimanja takvih dokumenata, odmah su ih spaljivali i uništavah. Isto su uradili i sa letkom Pavelićevih poklonika »Nije vera koja ljude menja«.

Povezani sa obaveštajnim centrom u selu Karlovčiću i obaveštajcima iz partizanskih odreda, Mile Dimitrijević i Laza Vujadinović skoro redovno su slali obaveštenja, čim bi saznali daje došlo naređenje za pokret Švaba na neko drugo sremsko selo ili njihovu okolinu. Ta obaveštenja oni su većinom crpeli od beležnika Fridriha Šmelea, a ponekad su to mogli da čuju i od nekog iz Komande mesta. To su obično i primećivali i nekoliko časova ranije, jer je tada vojsci već pripremano konačište.

Pripremana hapšenja Laza je skoro uvek mogao da predoseti, čak i onda kada se to veoma brižljivo sakrivalo, pa je javljao organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta.

Rad na prikupljanju obaveštenja još uspešnije se odvijao kada je među oficirima bio jedan Bečlija. Voleoje da pije, pa je dolazio redovno na rakiju. Obično se pilo iz litre. Laza Vujadinović bi ga tada pitao za novosti. Snaja Laze Vujadinovića znala je dobro nemački, pa je za vreme dok je služila jelo i piće, slušala razgovore nemačkih oficira i sve to pamtila. Nakon njihovog odlaska, ispričala bi sve što su ovi međusobno razgovarali, a onda bi Milutin Dimitrijević pisao izveštaj partizanima. Interesantnije izveštaje slali su 1943. godine, skoro redovno.

Vezu između sela i sreskih narodnooslobodilačkih organizacija održavali su kuriri Dušan Nikolić - Dujko i omladinac Košta Ćosić.

Posebno je interesantan lik Dušana Nikolića - Dujka. Švabe u selu nisu na njega obraćale skoro nikakvu pažnju, niti su ga po bilo čemu ranije zapažale. Bio je to miran seljak po svom izgledu. Pa ipak, već u ovo vreme imao je za sobom više od godinu dana kurirskog staža u Bečmenu.

U rano proleće pošao je Dujko u Tolince - u pašnjake iza šume Draže - ka ovcama i svinjama. Tamo je imao svoj dogovorni punkt za poštu u jednom panju. U žbun je ostavljana pošta sreskog narodnooslobodilačkog odbora (koja je inače redovno dolazila), a u panju pošta koja je bila namenjena partizanima.

Bio je april mesec i trave su se tek trgle prema proleću slobodne godine. Švabe su se zabavile pravljenjem breše i što šireg prolaza na pruzi, pa su se uzgred pitale kuda to Dujko neprestano ide prema Tolincima. Međutim, kako se on i ranije bavio stočarstvom, nisu imali neke određene sumnje. Ipak je, nakon izvesnog vremena, primećeno da se Švabe interesuju za ove česte odlaske Dujka pa je ovo i preneto rukovodstvu pokreta. Pošto se pretpostavilo da bi moglo doći do pretresa pri ulazu i izlazu iz sela Dujki je javljeno dane ulazi u selo sa poštom. Zbog toga je pošta počela da zakašnjava. Dujko je uradio kako mu je savetovalo rukovodstvo pokreta, pa je sutradan izašao iz sela bez ikakvih posledica.

Istog meseca (aprila) fašisti su vršili složene pripreme za udar na jedinstvo pokreta u Sremu. Ubijali su svakog ko bi se pojavio na domak atara. Dujki je bio onemogućen izlazak i ulazak u selo, sve dok se graničarska jedinica nije u drugoj polovini godine probila iz obruča u Obedskoj Bari i Kupinskom Kutu, kada je poslala Dujka, da po svaku cenu, izvidi stanje garnizona i utvrđenja bečmenskih Švaba. Dujko se prihvatio ovog zadatka i ušao u selo sa celokupnom poštom. Tamo je našao Milu Dimitrijevića i ostale, koji su se bili sklonili u ilegalnost, pa je od njih zatražio odgovore za poštu koja nije išla skoro tri meseca.

Za period od aprila do avgusta 1944. godine sačuvan je takođe izvestan broj dokumenata - prepiske sa Sreskim narodnooslobodilačkim odborom - koji prikazuju pojedina zbivanja u selu. To su najvećim delom izveštaji seoskih obaveštajaca koji govore o broju i rasporedu neprijateljskih jedinica na području sela, 0 njihovom naoružanju i o nameravanim akcijama. Jednim delom ova dokumentacija obuhvata i represalije neprijatelja - hapšenja i zatvaranja meštana, kao i opšte prilike sela. Navodimo jedan broj najznačajnijih:

I Z V E Š T A J

O stanju fašističke vojske u ovom mestu na dan 4. aprila 1944. godine.

U ovom mestu imade 70 hipo-policajaca - žandarma i to: 5 Nemaca iz Nemačke, kao zapovednici, 8 Nemaca iz ovdašnjih krajeva, 2 Mađara kao desetari, ostalih 55 su Hrvati bivše ustaše.

Osim gornje vojske imade još 100 - 200 petokolonaša ovdašnjih Nemaca iz mesta naoružanih.

1. *Naoružanje:* imaju 5 mitraljeza, oko 20 puškomitraljeza, 10 mitraljeta, ostalo puške. Imaju oko 500 ofanzivnih i oko 500 defanzivnih bombi, municije dosta.

Bunkera imaju 16, smešteni su oko sela tako, da pred sobom i među sobom tuku svu čistinu. Sagrađeni su od cigle, hrastove građe i zemlje.

2. *Služba:* Danju su postavljene straže u selu pred kasarnama gde vojska stanuje. Svakog dana vojska se podeli u dve do tri desetine i ide po ataru radi čuvanja Nemaca koji u ataru rade.

GRANIČARSKA ČETA KAO VEZA SA SRBIJOM

Velika aktivnost graničarske čete bila je krajem 1943. godine. Četa postoji još ranije od 1942. godine u ovim selima, na liniji pored Save Bežanija - Platičevo. Ovde joj je bio centar, a njeni rukovodioci su bili Vitez - Draga Obradović 1 Dečko - Žika Krušedolac. Vitez je bio Krčedinac, komesar čete, a Dečko iz gornjeg Srema. Borbe i punktovi čete bili su Bežanijska pumpa i Kupinske livade u Obedskoj bari. Uloga kontrole prelaza, hvatanje špijuna, nabavka oružja za novac i kukuruz. Boravili su stalnije u Jaseničkim i Boljevačkim zidinama. Počeli su da se bore kao partizani sa lovačkim puškama. Naročita opasnost bili su četnici i neprijatelji unutar pokreta. Obično se u ovom predelu nalazio vod sa oko 30 ljudi, a drugi su bili severnije, uz obalu Vitojevačkih greda.

Četa je imala tri voda, a u selima, koja se ovde opisuju, kao i u Boljevicima, pored pomenutog komandira i komesara, bili su popularni, kada za Boljevce izuzmemo Garavog - Ivana Avramovića, Ignjata Jankovića - Crnogorca i Dušana Doronjskog - Jociku. U četi je bio partijski rukovodilac jedno vreme Radivoje Golubović - Tehničar. Žika Krušedolac - Dečko pao je 1944. godine na kraju rata i to u bazi u Ogaru, kao komandir čete. Popularne akcije bile su diverzije i prepadi u saradnji sa omladinom Posavine.

U sećanjima ljudi najviše su ostali Odža Pavičić iz Deča, Šilja iz Karlovčića, Branko Marković iz Ogara, Zlata Ninković - Bega, iz Petrovaca. Pomenuti drugovi bili su vojni rukovodioci, dok su politički bili Gandi Čosić, Radivoj Čikica i drugi. To su najpopularniji, jer Vitez je došao u četu kao đak, u skijaškom odelu, opremljen kao za izlet. To je bio predmet šale za sve vreme. Pored njega, popularni su bili Podunavci - Sasani - Sava Ćirić - Suncokretaš, Steva Vučinić - Redža ili Lata, Čeran Pera, Ćata iz Popinaca i čuveni Rudika, partizanski islednik. Stalno se odlazilo i dolazilo u ovu jedinicu.

Njihova odsudna bitka bila je borba za Kupinovo i Boljevce, kada su prešli četnici iz Srbije. Graničarska četa je čarkala na brodove, sprečavala špekulante i trgovce kokošima i jajima, dizala jugoslovenske oficire i osvedočene četnike i sluge okupatora. Zatim je, veoma često, vršila koordinaciju partizanskih akcija, održavala mitinge i zborove, organizovala mesne akcije, ekonomske i vojne prirode, raskopavanje puteva, paljenje žita i drugo. Spavali su u kućama, a i u kolibi koja je stajala na obali Save godinu dana na starom kućištu Mozera iz Kupinova.

Preko ove graničarske čete dolazili su na teritoriju ovih sela u Srem>neki Nedićevci u partizane. Razoružali su bez gubitaka oko 15 Nedićevih vojnika, kada su prešli preko Save na karauli. Pokušali su napad na radio-stanicu u Bo-Ijevcima. Sekli su stubove i vršili sve akcije u pomenutim mestima, zajedno sa omladinom. Pratili su značajne ličnosti na putevima Jakovo - Progar, pa preko Tolinaca za selo Karlovčić i dalje. Niko nije smeo da se mnogo interesuje za ime onoga koga prati. Na ovim zaaacima su obično radile trojke.

Na sitnijim akcijama u tim trojkama su poznati u čestom sastavu Nega Ljubinković - Jovica, iz Šimanovaca, Svetislav Jovanović - Mrda, iz Progara i Laza Dragišić - Alas, iz Karlovčića. Dejstvovali su po svim pitanjima oružane akcije udruženog sa političkim radnicima na terenu i po direktivi Sreskog komiteta, počev od septembra 1942. godine.

U Boljevcima su čekali ustaše kada se vraćaju sa odsustva u selo, pa, ako su im porodice povezane za pokret i ako se nije čulo da su se ogrešili o narod i partizane, uzmu im puške i odelo. I ne samo to. Dočekivali su voz kada se vraća iz Boljevaca i to između Jakova i raskršća Surčin - Bečmen. Skakali su na lokomotivu i skidali civile da ih zatim puste. Kada počnu da rešetaju vagon, dolazilo je i do otpora iz voza. Tako je, na primer, u novembru 1943. godine u jednoj akciji na voz ranjen Branko Momirović iz Ugrinovaca. Tom prilikom su ubijena dvojica fašista, a trojicu su teže ranili. Fašisti su bežali u njive i drumom. Takve akcije su bile brze i smele.

RADIO-STANICA U DONJEM SREMU

Ostojić Miša: Negde oko početka juna 1943. godine doneli su u moju kuću radio-stanicu i smestili je u prednji deo kuće. Od kako je došla, u tom đelu je i ostala upravo do odlaska. Ja se ne razumem u te radio-aparate, a još manje u radio-stanice ni danas, a onda, kada su bili kod mene, još sam manje znao. Može se kazati da sam onda prvi put i video te stvari. Koliko ja znam radio-stanica je bila sastavljena od nekoliko komada kao nekih radio-aparata i kroz celu sobu. U hodniku bile su isprepletane neke žice na sve strane i raznih boja i raznih dužina. Bile su napravljene i neke antene. Kada se to pogleda učini se da je toga puna kuća, što kažu ceo vagon, a kada se spakuje u slučaju da naiđe neprijatelj sve je to tako zapakovano i složeno lepo da stane u jedan jedini sanduk. Taj sanduk se smesti u bazu koja je bila spremljena u istoj ovoj našoj kući i niko nikada i ne bi ni pomislio daje tu bio i šporet, a ne radio-stanica. Naša baza bila je iskopana ispod furune. U nju se ulazilo spreda kroz običan otvor kroz koga je jedva mogao da se provuče čovek, koji zbog furune nije uopšte mogao da padne u oči kao sumnjiv. Tu je bio ulaz u bazu, a sama baza bila je s druge strane u bašti.

U našoj radio-stanici bili su stalno zaposleni neki drug »Lujan«, iz Brčkog, i on je bio glavni rukovodilac i radnik na toj stanici. Pravo ime »Lujana« nisam znao jer je bila konspiracija, a nikada kasnije, ni kada su se odselili, nisam saznao ime niti sam čuo išta posle rata o tom drugu. U poslu oko radio-stanice »Lujanu« je pomagao i neki drug koga su zvali Anta. Da li je to njegovo pravo ime ili nadimak, nisam ni onda znao niti mi je sad poznato.

Njih dvojica su bili stalno sa radio-stanicom, bez prestanka su radili oko nje, uvek nešto čeprkali, vukli žice levo, desno i ceo dan bili u poslu.

Dok je »Lujan« bio i baziran kod mene, Ante je bio baziran kod »Surutkića«
- Radović Spase, u Gornjanskom šoru, - sa Grobljanske strane.

Preko dana su radili oko same radio-stanice taj tehnički posao i odmarali se, dok su slušali radio-stanicu i beležili najviše noću. To što noću slušaju zabeleže, odnosio je neko u rano jutro iz naše kuće napolje. Ta radio-stanica je bila i za slušanje i za govorenje. Kada je u okolini već postojao naš aerodrom, na koga su bacane pošiljke, pomoć saveznika i ponekad silazili i avioni, tu su u radio-stanicu dolazili i Englezi (vojnici) da javljaju nešto. Od naših drugova u tu radio-stanicu dolazilo je dosta ljudi sa raznih strana, ali niko nikada nije dolazio danju, jer je radio-stanica bila u najvećoj konspiraciji.

Mogao si preko dana pred kuću da postaviš sto ljudi da gledaju šta se može videti u kući-niko ništa ne bi mogao primetiti, osim nas čeljadi, domaćina. »Lujan« i Ante su radili svoj posao, stanica tada nije radila, pa niti ima šta da se vidi niti da se čuje. Tek kad padne noć onda je nastalo i slušanje i javljanje i prepisivanje. Tada je dolazilo i odlazilo mnogo njih, u velikoj množini, ali koje sve to bio, nikada nisam znao, niti sam se interesovao, jer mi je i rečeno da sve to treba da izbegavam koliko god je to moguće. Drug Koja koji je spomenut da je radio u Komandi područja, u kući Radić Srete, koji je bio glavni kurir kod komande područja, zove se Branko Maksimović. On je posle rata bio podnačelnik u Ministarstvu za invalide.

Radio-stanica je radila svakodnevno bez i jednog jedinog dana prestanka. I u našoj kući ostala je do zime ili do početka januara 1944. godine, kada je bila premeštena kod Devrnje Rade u Pećanovcima. Razlog za njeno prelaženje nije bio to što je možda neko naslutio da je tu ona, ili da je neko znao da se ona tu nalazi, pa je bilo straha daje neko neprokaže, već je'trebalo otkloniti mogućnost da se slučajno ne kompromituje. Kad god je neprijatelj bio u blizini radio-stanice uvek je na vreme sklanjana, tako da nikada nije bila otkrivena i neprijatelj nije saznao za nju.

Najstrožije se vodilo računa da se i na najmanju opasnost obaveste ljudi kako bi stanicu bazirali. Oko naše kuće nikada nije bila nikakva straža da se ne bi, čim se vide stražari, dekonspirisalo da tu nešto ima, jer gde je bila straža svet i ako nije znao šta se nalazi unutra, ipak bi znao da tu nešto postoji. Zato pred radio-stanicom nije postojala nikakva straža. Mi meštani, tj. ukućani, gledali smo da se što manje mešamo sa ljudima i komšijama, nismo odlazili ni kod koga, pa se malo dolazilo i kod nas - onako privatno. Iz svih tih razloga stanica je i ostala sve vreme najkonspirativnija i nikada nije nađeno ni jedno parčence žice niti jedan komadić ičega što je pripadalo toj radio-stanici. Konspiracija je bila sačuvana tako, da neprijatelj ne samo da nije nikada saznao daje radio-stanica u našoj kući, već nikada radio-stanicu nije tražio u selu, prema tome, neprijatelj nije saznao da ona uopšte postoji u selu. Ova dva druga što su radila sa radio-stanicom hranila su se kod mene, sa mnom zajedno, - pa i ta ishrana bila je da bi se očuvala konspiracija, tj. da niko ne bi donosio nikakvu hranu za njihovu prehranu, te da ne bi makar i na taj način niko otkrio ili posumnjao u ma šta. Inače, oba druga su bila jako fina udobri mladići. Mi smo se tako navikli jedno na drugo, kao da smo bili rod rođeni. Njihov odnos sprama nas bio je kao da smo familija, pa smo se tako svi i osećali. Bili su veseli, a ozbiljni mladići, pa kada su otišli bilo nam je jako žao i prvih dana bila nam je kuća prazna, pa mi je bilo i krivo što su ih preselili.

U KUĆI POČ. DEVRNJE NAJE U PEĆANOVCIMA

U ovu kuću radio-stanica je premeštena iz kuće Miše Ostojića, jer je kod Ostojića postojala opasnost da se dekonspiriše. Ta opasnost nije bila neka provala, ili sumnja, daje neko saznao pa mogao da to zloupotrebi, već je ta opasnost bila čisto radi toga što je u bivšoj kući ostala suviše dugo, a stroga konspiracija na tako jednu važnu stvar nije mogla da dozvoli neko predugačko sedenje na istom mestu, nego su je preselili za svaki slučaj, iz predostrožnosti.

Radio-stanica je došla u ovu kuću kod Devrnje negde krajem decembra, u poslednje dane decembra, ili najkasnije početkom januara 1944. godine. Zajedno sa radio-stanicom došla su u kuću Devrnje i dva druga koja su radila sa tom stanicom i to su bili drugovi sa nadimcima drug »Anta« i »Lujan«. Dok su bili na predjašnjem mestu, ti drugovi su tamo radili sa tom radio-stanicom. »Lujan« i »Ante« su kod Devrnjinih bili i na spavanju i na hrani. Ta radio-stanica i ovde je bila za primanje i za odašiljanje govora. U ovoj kući ona je radila još nešto više nego na prošlom mestu, jer su je često koristili i drugovi iz Glavnog štaba za Vojvodinu. Tu su takođe češće ponekad dolazili engleski oficiri da pošalju neke izveštaje. Ta kuća danas je sasvim napuštena i u njoj živi samo jedna starica- baba Anđa, stara oko 90 godina i ona nije mogla da dà nikakve podatke o radu te radio-stanice, jer se zbog starosti slabo seća prošlih događaja.

SMER KOMANDOVANJA ZA OSLOBOĐENJE

Komanda mesta u kući Ićin Trive, Gornjanska ulica br. 43

Ja ne znam tačan datum i mesec kada se komanda mesta doselila u moju kuću, samo znam sasvim sigurno daje to bilo leta 1943. godine. Meni je rečeno, u leto 1943. godine, da će u kuću da dođe jedna vojna formacija, nisu mi rekli u početku šta, a možda ni sami nisu znali šta dolazi, jer je tada bila konspiracija i nije se govorilo ništa više nego samo ono što je najpotrebnije. Kada su se doselili kod mene, onda sam tek video i saznao daje to Komanda mesta. Tada sam saznao da se ona doselila iz Šimanovaca ovamo. Kod mene se doselila cela komanda, osim najužeg rukovodstva, koje se bilo smestilo u kući Živka Plavića, starijeg - u Gornjanskoj ulici.

U kući kod mene (Ićina) bilo je pet, šest kurira. Donelo se nekoliko kazana za hranu, a tu se i kuvalo, te je, čim se kuvalo donešena i sva kuhinjska potreba uz Komandu. Tu su doneli i svoje oružje, razne alate, i celu svoju imovinu. Ovde se u Komandu donosilo i oružje koje su saveznici bacali iz aviona. U okolini je već bilo naših aerodroma, koji su noću bili obeležavani vatrom, tako da su se videle sa visine i tu su saveznici spuštali materijal, puške, odela, sanitetske potrebe, - pa se jedan takav deo oružja prenosio u Komandu mesta.

Kod mene se u kući često u podrumu isprobavalo to oružje. U podrumu su ga isprobavali zbog toga da se u selu ne bi čula pucnjava i da se ne bi dekonspirisalo, ili da narod kad čuje pucnjavu ne pomisli da ide neprijatelj pa da ne počne da beži.

U Komandi je bila velika disciplina, ali i jako veliko drugarstvo između svih njih pa i sa svima nama domaćinima. Svi smo delili istu brigu pa smo zato jedan od drugoga očekivali pomoć.

Tako se jednom prilikom, u proleće 1944. godine, desilo da je nestao skoro i poslednji komadić hrane za Komandu mesta. Došlo je u pitanje šta će da jedu ljudi — borci. Došao kod mene komandant i kaže mi da je nestalo svega, skoro poslednje rezerve i da se postavlja pitanje jela i pita me šta sad da radimo. Mogućnost da se hrana nabavi sa strane nije postojala. Ja sam bio u nedoumici šta da radimo za hranu, a vidim da je potrebno i da se ne može dopustiti da ljudi gladuju, pa sam odlučio da zakoljem moga bika. To sam predložio i komandantu. Međutim, on nije hteo ni da čuje, niti su na to hteli da pristanu ostali drugovi iz Komande mesta. Ja sam ih ubeđivao daje to jedini izlaz, a oni su meni govorili daje to šteta. Ali, pošto nije bilo nikakvog drugog izlaza, iako je i meni bilo žao bika, odlučio sam da ga zakoljem da bih prehfanio drugove iz Komande, i svoje. Kasnije se pokazalo daje to bio jedini izlaz, jer se namirnice nisu mogle nabaviti sa strane.

U kući, gde je bila smeštena Komanda mesta, imali smo baze za smeštaj celokupne imovine Komande, od kazana do najmanje sitnice. U svojoj kući, gde sam stanovao i ja, imao sam i svoju bazu u koju su se, po potrebi, smeštali i ra-

njenici i diverzanti sa materijalom, pa i drugi drugovi koji nisu mogli na vreme da se sklone ispred akcije neprijatelja, koja bi naišla iznenada. I bežanje ispred neprijatelja predstavljalo je veliku opasnost. Ranjenike je još najbolje bilo smeštati u bazu, jer se oni mnogo teže kreću od zdravih, pa je postojala opasnost da ne padnu neprijatelju u ruke. Moja baza bila je iskopana pored same komšijske ograde, tako da niko nije ni slutio, niti mu je moglo biti sumnjivo da pored ograde može nešto sumnjivo postojati. U tu moju bazu ulazilo se kroz đubrište. Baza je bila pokrivena drvljanikom, a drva složena lepo i pažljivo u metre. Ta baza nije nikada pronađena i nikada nije bilo opasnosti da je provale.

Kada sam maločas govorio o probama oružja, koja su se vršila u podrumu, setio sam se jednog slučaja sa komandantom diverzantskih grupa. Komanda mesta imala je i diverzante, a njihov komandant je bio drug »Lebarnik«. Kako se on zvao ne znam, samo znam da je iz ovih naših sremskih krajeva. Jedanput je taj »Lebarnik« hteo da isproba neki eksploziv da li je ispravan ili nije. Bojao se da tom probom napolju ne bi pravio galamu i paniku, pa je rešio da to proba dole u podrumu. Kod mene u podrumu bio je ceo mali magacin kućne rezerve hrane... more nekih dumstova, koje su žene ostavljale, pekmez, patlidžan u flašama i razne druge zimnice.

»Lebarnikova« proba sa eksplozivom je uspela, i pokazalo se daje taj eksploziv dobar, ali nije ni slutio da je to malo eksplozije, uzeto na probu, moglo napraviti i najmanju štetu. Lebarnik je bio zadovoljan da mu je proba uspela i ni
0 čemu drugom nije govorio osim o tome. Tek sutradan, trebalo je ženama nešto zimnice i ne znam koja je otišla u podrum da uzme. Kad tamo, imala je šta da vidi: pravi pravcati lom i krš koji je napravila eksplozija. Cela naša zimnica i sva rezerva od oko stotinu raznih flaša i tegli otišlo je u param parčad. Sva stakla su popraskala, i razbila se, pa se pomešao i dumst i patlidžan i pekmez i od svega toga se napravila neka popara koja je izgledala i za žaljenje i za smejanje. Uglavnom ništa od toga nije moglo da se upotrebi.

Diverzant »Lebarnik« se pravio da ne zna ništa o tome što je eksplozija učinila. Uveravao je da tako mala eksplozija nije mogla da napravi ni najmanju štetu
1 sve vreme se strašno pravdao da toliku staklariju može da razbije samo poljski top, a ne malo eksploziva koga je uzeo za probu. Tek bilo kako bilo, ono je porazbijano sve, a onaj dar mar koji je nastao izgledao je više smešan nego što vredi šteta napravljena, pa smo na račun dumstova i pekmeza posle samo pravili šale. Pored tih proba oružja i eksploziva, diverzanti su jako često vežbali da rade na svom diverzantskom materijalu, da ga sklapaju i rasklapaju i da u tom radu steknu što više znanja i brzine i da usavršavaju svoj diverzantski materijal, i da se bogate novim iskustvima.

KIDANJE VEZE U KORAKU PARTIZANSKOM

Kako čelo kolone nije izbijalo na mesto gde smo bili, potegao sam jednim okomitim proplankom sredinom tog cvetnog udaljka, ali ni traga jedinici. Osećao sam se zarobljen fatamorganom i požurio sam ka brdašcu iza koga je ležalo nekoliko kamenitih kuća i hladno gledanje svakog ko ima pušku. Uplašio sam se, a drugovi su tek na više kilometara marsa zapazili čitav poredak maršovanja. Javili su to Dušanu Vukasoviću, a on je prebledeo u pretpostavci da su me uhvatili četnici. Objasnili su moju sklonost sličnih izlaženja sto koraka napred.

Dušan je dao četu drugova, da se ubrzano vrate do mesta gde se sećaju da sam ostao van kolone. Rizično je bilo ići u maloj koloni. Neka žena je videla kolonu u prolazu i rukom pokazala meni kuda da idem.

Sunce se spustilo zalazu i ja sam osećao daje to moje poslednje veče. Žurio sam, već malo ravnodušno. Možda je to samo onaj srećni vremenski vakuum između izmicanja naše kolone i upada četnika u selo? Četa je lutala po okolini i

pitala seljake, ali niko nije znao gde sam ostao. Vraćali su se natrag bez rezultata. Komandir se ljutio i grubo rekao po svome, daje za takve kmekonje šteta metka trošiti, nego budžom, pa po ludoj glavi!

Upao sam u voćnjak odmah tu, pod bregom davno spaljenog zaseoka. Desno od putanje, pod jabukovim stablom, sedeo je sa štabom bataljona i komandant Dušan sa svojom sestrom Zagorkom Vukasović - Kekom, iz brigadnog saniteta i Malom Gajdoš, iz Ležimira. Mala ugleda moj dolazak i reče od srca - smejući se:

- Evo ovog kidrana lude glave na sebi!

- Dobro druže Radenko - upita Dušan, ne gledajući na sve to što sam mirno stao pred komandantom - kako se desilo da te odjednom nema? - Zaspao si? - upita uzgred smatrajući da je to jedino moguće - Borci te traže...

Negde u tom času čulo se puškaranje.

- Gledao sam prosto u poljsko cveće.

- U cveće? - začudi se on i osmeh mu sinu na licu i samim svojim rađanjem, nestade kao sunce kome se odmah oblačak nametnu pri pojavi, pa tek onda iza te senke skupi sva svoja čuđenja.

- Cveće! - ponovi on. Onda se presliša šta je to van relacija dužnosti i tu stade. Utrgnu tri jednake travke, zajedno sa busenkom iz zemlje, otrese zemlju sa njihovih žila o stablo jabuke sa slomljenim granama i pobranim plodovima još u zeleno i zbog nečega dubokog, ljudskog, uzdahnu, kao da je on dužnik, a ne ja, krivac.

Očekivao sam reči oštrog prekora, naglašeno savetovanje u ime Partije, kaznu za koju se vojnici međusobno shvataju bez razlike na odluke srca, ali on ništa ne reče.

Tek kada se sunce sasvim uspokoji, a to je bilo brzo, daleko iza drugog senovitog brda na zapadu, on ustade, pruži ruku svojoj sestri Keki da je digne sa zemlje, jer su polazili u štab brigade, dvesta koraka niže, pa reče komandantu moga bataljona - Savi Kostiću - Hajlu, neku opasku za borce koji ne traže da sigurno upadaju samovoljno u kuće, što je značilo politički prestup, na čijoj sam se straži ja nalazio po dužnosti komesara. Ovaj odgovori da su komunisti sa njima i da je siguran.

Na bregu se pojavi četa i komandant Dušan Vukasović se obradova i nasmeja. Zavrte glavom, očito radostan zbog njihovog dolaska.

- Uši bi tebi, druže Radenko, trebalo izvući - reče učiteljski radostan što je brigada na okupu ušla u noć i odmor. Ruku mi je stegao ne rekavši ni jednu nabusitu reč. Oči njegove nisu mi odobravale postupak u ime svih prisutnih.

Komesar u rukama četnika, ničem ne vodi!

Dušan i sestra odoše pored lesaka kroz udoljicu.

Četa pade na staru meraju i pusto kućište.

Neko iz sumraka niže jabuke reče: »Večera«!

Nisam ni ustao od stabla, kao da sam uvređen! Štab bataljona je tako mislio kao i komandant. Ja sam seo na onu stranu stabla koju nije vatra osvetljavala. Pogledom sam pratio učitelja iz Petrovčića, dok mu se senka videla i u tom neiskazanom prekoru, uspeo sam da zavolim sve ono što nisam do tad voleo među borcima. Smisao da razume i dolinu koja je cvetala pod rafalima srušenim na bregove Birča, Majevice i Konjuha.

»Treba ti uši izvući« - rekao je ganuto učitelj pod oružjem, a to nije obična stvar. Jer ja pamtim i danas dobro napišem inicijale svoga učitelja za koga mi se činilo da je prisutan tu. Pod kaišima, vojničkom bluzom, obuven u tvrdu obuću.

Đuro Livada

RADIO TELEGRAFISTA U GLAVNOM ŠTABU VOJVODINE

Posle oslobođenja Kladnja, u tu varošicu su stigli vojno-politički rukovodioci NOP-a Vojvodine. Nakon razgovora koje su imali sa drugom Titom i njegovim saradnicima izdat je ukaz Vrhovnog komandanta o formiranju Glavnog štaba Vojvodine. Za komandanta je postavljen Aćim Grulović, za političkog komesara Slobodan Bajić Paja, za načelnika Štaba Savo Orović, za zamenika komandanta Sreta Savić Kolja.

Tih dana je radio-telegrafskoj grupi Vrhovnog štaba saopšteno da odrede jednog radio-telegrafistu, koji će, sa članovima glavnog štaba Vojvodine otputovati u Srem, da radio stanicom, koju će sa sobom poneti održava radio-veze između Glavnog štaba Vojvodine i Vrhovnog štaba. Javio sam se dobrovoljno da idem u Vojvodinu, obrazloživši to da sam i pre rata tamo živio. Drugovi su se složili, ali teško je bilo dobiti radio-stanicu, jer u VŠ nije bilo rezervne radio-stanice. Problem smo rešili tako što je Slobodan Nakičenović, zajedno sa još jednim radio tehničarem, čijeg se imena ne sećam, od starih rezervnih delova počeo sklapati radio-stanicu. Na ploči od pleksiglasa montirali su nekoliko dugmadi za podešavanje, zatim ampermetar i potenciometar, a uz ove instrumente na pleksiglasu su zaparali crte koje su označavale granicu predviđene snage za predaju, odnosno radne i rezervne frekvencije za prijem. Na drugoj strani table pleksiglasa ugrađena je bila određena količina otpornika, kalemova, kondenzatora i radio cevi, koje su međusobno sa raznim profilima žice povezani. Nakičenović je zajedno sa saradnicima, kroz nekoliko dana osposobio radio-stanicu, ugradio je u neki drveni sanduk i predao je meni, zajedno sa radio karakteristikama. Šamnom je u Vojvodinu, kao rezervni radio-telegrafista, pošao kursista Vojo Stijepović.

U Srem je GŠV pošao u dve odvojene grupe. One su iz Kladnja krenule u različito vreme. U grupi sa kojom smo mi išli bili su komandant Aćim Grulović, načelnik štaba Sava Orović i zamenik komandanta Sreta Savić. Prilikom probijanja preko teritorije istočne Bosne i Majevice gde je bilo dosta neprijateljevih vojnika, nailazili smo često na zasede, pa je na tom putu poginuo politički komesar GŠV Slobodan Bajič Paja... Na putu za Vojvodinu najviše smo se zadržali u partizanskom uporištu Šekovićima, zatim u selu Trnavi na Majevici, odakle smo, nakon dvodnevnog odmora, produžili kroz Semberiju u pravcu Save i Srema.

Stigli smo jedne večeri na obalu Save, gde nas je čekala jedinica sremskih partizana koja je imala zadatak da nas prebaci preko Save u Bosutske šume... Od tada je otpočela redovna radio-veza i redovna primopredaja depeša između GŠV i Vrhovnog štaba.

Kad je Glavni štab Vojvodine poslao depeše Vrhovnom štabu u kojima su bili podaci i predloži za unapređenje nekih starešina, kuriri se nisu mogli probiti do Vrhovnog štaba. Stoga je GŠV rešio da predloge za proizvođenje starešina u oficirske činove pošalje Vrhovnom štabu preko radio-veze. Depeše u kojima su predlagane starešine za određeni čin, bile su sastavljene iz dva dela: prvi deo bio je šifrovan i u njemu je dat predlog za proizvođenje u određeni čin, na primer, u čin kapetana, zatim je sledio spisak predloženih kandidata otvorenim tekstom. Po završenoj primopredaji kombinovane depeše (šifrovanog i otvorenog teksta), koja se odnosila na starešine jednog čina, slat je na isti način predlog i spisak starešina za drugi čin i tako redom za sve predložene vojvođanske rukovodioce.

U momentu slanja ovih depeša Glavni štab je bio u Semberiji, u selu Grnjilovu, koje se nalazi između Bijeljine i reke Save. Ja sam predao depešu i kad sam u jednom spisku naišao na svoje ime predao sam i tu depešu, ali sam iz spiska izostavio sebe. Po završenoj primopredaji izvestio sam komandanta Aćima Grulovića o izvršenom zadatku. Bio je zadovoljan obavljenim poslom, pa mi je tom prilikom blagonaklono saopštio da ću i ja postati oficir. Tretiran sam tada u GŠV kao dobar stručnjak koji savesno i odgovorno radi, ali su smatrali da profil moje

struke nije ranga oficira-starešine, nego daje ovo specijalizovano tehnička služba, slična daktilografskoj u administraciji. Zbog takvog gledanja na radio-telegrafsku struku, komandant Grulović je smatrao da mi proizvođenjem u oficirski čin (istina najniži - zastavnički) izražava priznanje i nagradu za rad. Kad sam mu saopštio da sam sebe izostavio iz spiska, bio je iznenađen i nezadovoljan, pa je tražio objašnjenje. Odgovorio sam mu da pošto nemaju podataka o meni, o svom radu iz 1941, 42, i 43, godine nisam govorio zbog pretpostavke da bi moje pričanje mogli okvalifikovati kao neozbiljno. Rekao sam da sam pre dolaska u GŠV bio komandir čete, komandant sektora, obaveštajni oficir odreda i divizije i da sam postao radio-telegrafista naređenjem Vrhovnog komandanta. Insistirao sam da se moje pitanje ostavi otvoreno do kontakta sa partijskim rukovodstvom Like...

Naredbom GŠV bio je postavljen za prvog načelnika veze Glavnog štaba Jovan Vujić Šaban. Pošto je slabo poznavao tehnička sredstva veze i način njihove upotrebe, insistirao je da bude oslobođen ove dužnosti. GŠV je uvažio njegovo obrazloženje i posle izvesnih konsultovanja, predložio Vrhovnom štabu da ja postanem načelnik veze u Glavnom štabu Vojvodine. Na osnovu ovog predloga, proizveden sam u čin kapetana i postavljen za načelnika veze GŠV.

Ujesen 1944. godine doznali smo da će GŠV uz izvesne kadrovske izmene, prerasti u komandu armije. Obradovali smo se dolasku Koste Nađa za komandanta GŠV, odnosno budućeg komandanta armije. Radovali smo se zbog toga što je Nađ bio proslavljeni komandant o kome su kružile i legende. Odmah posle njegovog dolaska u Vojvodinu, GŠV se, zbog neprijateljeve aktivnosti i nekih operativnih razloga, premestio sa Fruške gore u donji Srem. Pokreti komandi i jedinica u Sremu vršeni su isključivo noću zato što je trebalo preći ravnicu, puteve i železničke pruge koje je neprijatelj čuvao. Posle desetodnevnog zadržavanja u donjem Sremu, krenuli smo ponovo u pravcu Fruške gore u selo Grgurevce. Išli smo, kao i uvek, noću. Prelazili smo prugu nedaleko od Rume i kad je polovina kolone već prešla prugu nemačke posade su počele tući iz mitraljeza. Deo kolone koji nije prešao prugu zastao je. Znajući da sutradan moram obezbediti zakazanu radio-vezu zahtevao sam od ovog dela kolone da bez obzira na mitraljesku vatru pređe prugu i produži za čelom kolone. Drugovi su prihvatili predlog, ali je prugu prešla samo polovina preostalog dela kolone dok se njen drugi deo, među kojima su bili i vezisti sa radio-stanicom, pokolebao i ostao. Naša grupa je po prelasku pruge sledila glavnu kolonu zastajući i očekujući dolazak preostalog dela koji nije stizao. Produžili smo u pravcu Fruške gore i zora nas je zatekla na prilazu Grgurevcima. Kada se razdanilo pogledima smo u ravnici tražili ostatak kolone, ali je nismo mogli primetiti.

U Grgurevcima je obavešten komandant da vezisti nisu stigli. General Nađ me je pozvao na odgovornost. Dočekao me je odmah pitanjem »Šta je sa radio-stanicom?« Nije slušao moje objašnjenje. Bio je kratak i kategoričan. Zahtevao je da obezbedim radio-stanicu i održim radio-vezu u ugovoreno vreme. Bilo je 08.00 časova kad sam napustio njegovu kancelariju. Imali smo u rezervi radio-stanicu (slabije snage i dometa) koja je bila zakopana u jednoj zemunici na Fruškoj gori. Naredio sam Matiji Petorviću Panti (koji je znao gde je radio-stanica zakopana) da odmah, zajedno sa još jednim vezistom odjure na konjima po radio-stanicu i daje najkasnije do 11.00 časova donesu. Radio-stanica je blagovremeno donesena i, dok smo joj podešavali antenu i izvore napajanja za optimalnu snagu. pojavio se zaostali deo kolone iz donjeg Srema. On nije prešao prugu na mestu našeg prelaza, nego na drugom udaljenijem mestu zbog čega je i kasnio. Odmah smo postavili njihovu stanicu tipa MK-2, sačekali ugovoreno vreme i blagovremeno izvršili primopredaju radio-depeše.

U ovim depešama je, pored ostalog, označena lokacija privremenog aerodroma na koji je sutradan, prema ugovorenim koordinatama i vremenu, aterirao sovjetski avion koji je došao da prenese generala Kostu Nađa u Vršac na razgovor sa maršalom Titom. Tom prilikom pratio sam generala Kostu Nađa u Vršac. Tada mi je tek postalo potpuno jasno zbog čega je Košta Nađ bio uz-

nemiren kad je saznao da vezisti koji su nosili radio-stanicu nisu na vreme stigli u Grgurevce. Shvatio sam i kakve bi posledice bile da nisam blagovremeno uspostavio vezu.

Tako sam, u prvom radnom kontaktu sa Nadom bio kritikovan, ali sam zato u daljem radu pod njegovim rukovodstvom doživeo satisfakciju. Radio sam savesno i on je bio zadovoljan mojim radom.

JEDINICE I VEZE GLAVNOG ŠTABA VOJVODINE U TOKU 1944. GODINE

*

Posle formiranja 16. i 36. vojvođanske divizije veza između štabova tih divizija i brigada u njihovom sastavu i veza između divizija i GŠV održavala se kuririma i radio-sredstvima. Ove jedinice snabdevale su se sa tehničkim sredstvima veze delimično od pomoći od saveznika (izvestan broj radio-stanica) a delimično zaplenjivanjem sredstava od neprijatelja. Tako je prilikom oslobođenja Tuzle, pored izvesnog broja radio-uređaja, zaplenjena i izvesna količina telefonsko-linijske opreme.

Kad je formiran 12. korpus, njegov štab je održavao vezu sa štabovima divizija u svom sastavu (16. i 36), sa Glavnim štabom za Vojvodinu i sa Vrhovnim štabom NOV i POJ. Korpus je prilikom pokreta kroz istočnu Bosnu u Crnu Goru održavao vezu u zavisnosti od borbene situacije i drugih prilika. Tako se dešavalo da je radio-veza neko vreme održavana redovno, i to i sa pretpostavljenim
i sa potčinjenim jedinicama korpusa. Kad su jedinice korpusa (16. i 36. divizija) marševale, onda nije bilo ni potrebe da se održava veza radio-stanicom u okviru korpusa, već se taj posao obavljao kuririma, a radio-veza je održavana samo sa pretpostavljenim komandama.

Za vreme pokreta kroz Crnu Goru, zbog oskudnih količina kablovske opreme, pomanjkanja tovarnih grla i premorenosti boraca, ne samo da telefonske veze u jedinicama nisu održavane, nego je bilo naređeno da se telefonska linijska oprema uništi i na taj način bar delimično olakša kretanje gladnih i iznemoglih boraca. Tada je radio-veza sa Vrhovnim Štabom i savezničkom bazom u Bariju dobro funkcionisala, što je omogućila sletanje savezničkih aviona i prebacivanje teških ranjenika 12. korpusa u savezničku vojnu bolnicu u Bariju.

U najkritičnijim trenucima, kada su jedinice, iscrpljene danonoćnim borbama i pokretima, preživljavale teške časove zbog nestašice hrane u planinskim masivima opustošene Crne Gore - radio-veza je ispunila svoj zadatak. Tom prilikom je sam Vrhovni komandant, drug Tito, preuzeo na sebe brigu o snabdevanju hranom jedinica 12. korpusa. Hrana im je od tada dopremana avionskim putem. I ovom prilikom, kao i ranije, najveća zasluga za uspešno održavanje radio-veze pripada radio-telegrafisti Sveti Jankovu.

Za sve vreme, od formiranja 16. i 36. divizije i 12. korpusa pa do dolaska ovih jedinica u Srbiju - u njima nisu postojale formacijske jedinice veze, nego su komande korpusa, divizija i brigada formirale svoje jedinice veze u zavisnosti od tehničkih sredstava koje su zaplenili od neprijatelja ili dobili ed saveznika. Tek se, na osnovu Naredbe VŠ br. 28 od 29.09.1944. godine štabu u 12. korpusa naređuje da formira odeljenja veze u brigadama, a vodove za vezu u divizijama. Tako se pristupilo jednoobraznoj formaciji jedinica veze.

Tek kad su divizije, prešavši Drinu kod Bajine Bašte, ostavljajući iza sebe Valjevo, Šabac, Koviljaču, stigle blizu Obrenovca- ponovo su se snabdele opremom, pa su pored radio-veza mogle organizovati i telefonsku vezu. Tako su, uz železničku prugu korišćene delom kablovske, a delom železničke linije. Na prilazima Beogradu, na zaposednutim položajima, štab 16. divizije bio je smešten na Banovom brdu. Tada je rukovodilac odseka za vezu u štabu korpusa bio Ivica Vujašin, u štabu 16. divizije Boro Laušević, a u 36. diviziji, Marko Vuletić.

*

U julu 1944. godine organizacija celokupne veze GŠV prešla je u nadležnost odseka za vezu pri GŠV kojim je rukovodio Dušan Mileusnić. U to vreme se pred odsek za vezu postavio jedan od najglavnijih zadataka: organizacija osposobljavanja rukovodećih kadrova i ljudstva za samostalan rad radio-stanicama i osposobljavanje ljudi za rad u telefonsko-linijskoj službi.

Rukovodiocima odseka za vezu bilo je već tada poznato da predstoji formiranje krupnih vojnih formacija i da će GŠV uskoro da preraste u komandu armije. Imajući sve to u vidu, odsek za vezu pristupa organizovanom osposobljavanju kadrova za jedinice veze. Rukovodstvo odseka je bilo suočeno s brojnim teškoćama i u raskoraku između potreba i objektivnih mogućnosti. Potrebe su bile velike, a mogućnosti veoma skromne, jer nije bilo dovoljno tehničkih sredstava, namirnica i drugih uslova, a borci koje je valjalo obučavati bili su mladi, neiskusni i jedva pismeni.

U tim uslovimaje organizovan drugi radio-telegrafski kurs. Počeo je prvih dana septembra 1944. godine. Tada su i saveznici izdašnije isporučivali radio-opremu. Kurs je organizovan pri GŠV, u Bosutskim šumama u Slavoniji. Slušaoci kursa kretali su se zajedno sa GŠV po Fruškoj gori, pri čemu je nastava neprekidno trajala. Kurs je završio u oslobođenom Novom Sadu. Kursom je rukovodio Dušan Mileusnić, a praktičnu i teorijsku nastavu držao je Matija Petrović, uz pomoć Spasoja Piromanskog.

Kurs je pohađalo oko 25 drugova i drugarica. Navodimo poimence one kojih se sećamo: Milenko Vukadinović iz Kuzmina, Sava Cvejić iz Belegiša, Dragan Petković iz Surduka, Nikola Ivančević iz Kanjiže, Milenko Bežanović iz Popinaca, Pavle Čubrilo iz Popinaca, Rakić Nedeljka iz Sremske Mitrovice, Pelagija Vuletić iz Jarka, Mirko Vožnjak iz Vrdnika, Milan Obradović iz Like, Grujičić Lazić iz Bešenove, Sava Petković iz Sremske Rače, Radovan Toša iz Kupinova, Milan Badrljica iz Mokrina, Bora Žderić, Žarko Marcekić.

Plan i program nastave obuhvatao je: izučavanje Morzeovih znakova, kucanje i prijem na sluh, kratak istorijat razvoja veza, osnovne pojmove o prenosu informacija bežičnim putem, elektromagnetske talase, nastajanja i rasprostiranje površinskih i prostornih talasa, talasne dužine, frekvencije i njihovu zavisnost, pravilno postavljanje antena; izvore napajanja radio-stanica, opis raznih tipova radio-stanica i praktičan rad. Radio-telegrafski kurs je imao i svoju partijsku organizaciju čiji je sekretar bio Pavle Cubrilo.

RAD U NOVOSADSKOJ POŠTI

Odmah po povlačenju mađarske okupacione vojske, radnici PTT i aktivisti pošte u Novom Sadu, zajedno sa železničkim radnicima železničke stanice Novi Sad uspeli su da iz vagona kompozicije teretnog voza - izvuku PTT opremu, posebno telefonske centrale, telefonske aparate, žicu i drugi materijal. Ta oprema je ostala u Novom Sadu. Nakon toga u grad su ušle nemačke jedinice koje su u prolazu minirale i oštetile telefonsku centralu, posebno razvodnik. Po povlačenju Nemaca, a neposredno pred ulazak vojvođanskih jedinica u Novi Sad, PTT radnici su odmah pristupili opravci i montaži svih uređaja. Grad je bio bez električne struje, pa je trebalo nešto preduzeti da se sačuvaju akumulatori za pogon centrale. Zato su Karlo Hrubenja i Karlo Grečel pronašli u fabrici svile u Futoškoj ulici parnu mašinu i agregat. Osposobili su ih za rad i proizveli potrebnu količinu električne energije. Tako je telefonska centrala mogla da radi, a pošta je dobila električno osvetljenje, kao i zgrada u kojoj su se kasnije smestili štabovi vojnih jedinica i politička tela Vojvodine. Nakon toga su, radnici električne centrale stavili u pogon i transformator, pa su dobili električni napon od 5.000 volti.

Vod za vezu GŠV prerastao je u četu za vezu 1. oktobra 1944. godine. Ona je, prema rasporedu jedinica pri ulasku u Novi Sad, dobila naređenje da posedne

prostorije Glavne pošte. S vezistima čete bili su i polaznici drugog radio-telegrafskog kursa. Vezisti su, zajedno sa radnicima PTT, organizovali redovno punjenje akumulatora telefonske centrale da bi se redovno održavale telefonske veze.

Iz čete za vezu, kojoj su se priključili kuriri 2. sremskog odreda, izdvojeno je ljudstvo i rukovodeći kadar za formiranje jedinica za vezu u novoformiranoj artiljerijskoj brigadi. Četa za vezu se popunila mobilisanim borcima koji su ranije ili služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci kao vezisti, ili su bili poštari i železničari.

Četa za vezu i radnici PTT, na čijem čelu su bili Matija Petrović i Karlo Hrubenj, uz stručnu pomoć tehničara tehničke radionice odseka za vezu, pristupaju opravkama i osposobljavanju gradskih telefonskih linija i uspostavljavanju telefonskih veza između GŠV i jedinica stacioniranih na teritoriji Vojvodine. Uspostavljena je veza sa Petrovaradinom, preko porušenog mosta na Dunavu, Somborom i Suboticom. Osposobljena je i telefonska centrala koja je imala 200 brojeva. Na tom poslu se istakao šef PTT sekcije Vjekoslav Lukac.

Četa za vezu imala je tada i referenta za kulturu, Zorana Petrovića, književnika i slikara.

Pošto se u Novom Sadu moglo naći dosta stručnih ljudi, odsek za vezu je mobilisao dovoljno stručnjaka i popunio jedinice veze.

U to vreme očekivala se i isporuka savezničke pomoći u tehničkoj opremi za vezu: radio-stanica, telefonskog kabla, telefonskih aparata, telefonskih centrala i drugog.

Sagledava se potreba formiranja jedinica za vezu pri štabovima i komandama vojvođanskih jedinica i njihovo osposobljavanje za rukovanje tehničkim sredstvima veze, kako bi se maksimalno iskoristila ova tehnička pomoć i omogućilo savremenije i brže komandovanje i sadejstvo u predstojećim ratnim operacijama. Stoga se u Novom Sadu početkom novembra 1944. pristupa formiranju škole za vezu u kojoj će se školovati različiti profili stručnjaka.

ORGANIZACIJA RADIO-CENTRA VEZE PRI GŠV

Da bi se postigla bolja efikasnost u radu, bolja kontrola rada, veća brzina u manipulaciji, bolji i brži prijemi i predaja telegrama i njihovo dešifrovanje - u radio-centru GŠV odvojena je grupa radio-prijemnika od grupe radio-predajnika. Tu tehničku zamisao Matije Petrovića, realizovali su: Ante Virovkić, Nikola Vučenović, Steva Borotić, Mirko Vožnjak, Karlo Hrubenja, Sava Mihajlović i drugi radio i telefonski tehničari tehničke radionice centra veze GŠV.

Tako su radio-predajnici radili u grupi, odvojeno od grupe radio-prijemnika. Udaljenost je zavisila od položaja i kretala se od 1000 do 1500 metara. Između grupe predajnika i prijemnika bila je dupla telefonska linija. Kod svakog prijemnika nalazio se taster koji je bio vezan jednožilnim poljskim kablom za akumulator i za osetljivi relej. Relej i akumulatori su bili i kod grupe predajnika Za kontakte releja je bio vezan taster na predajniku. To znači daje relej kod predajnika imao ulogu tastera kojim se upravljalo od prijemnika. Dva lica su upravljala predajnicima, a telegrafisti prijemnicima i tasterom. Za predajnike su se birala najpovoljnija mesta za širenje radio-talasa i postavljanje antena. Radio-telegrafisti su putem telefona poručivali koju talasnu dužinu žele. Ostalo je bila briga osoblja koje je rukovalo predajnicima. Ako slučajno neki predajnik nije radio, zamenjivan je drugim; ako jedna antena nije odgovarala zamenjena je drugom. Tim tehničkim rešenjem u radio-centru veze omogućeno je da radio-prijemnici budu uz štab armije, a pored njih su smešteni i šifranti. Tako je bilo mogućno da se telegrami brzo dešifruju i da se hitno dostave licu kojem su upućeni.

Za rad i tehničko održavanje predajnika brinu se Ante Virković, a za prijemnik Stevo Borotić.

Ovakav sistem rada - odvojenih predajnika i prijemnika - imao je tehnička preimućstva i u tome što su se neispravni radio-predajnik ili prijemnik uvek mogli lako zameniti. Tako je bila obezbeđena sigurna i stalna veza i dobro napajanje aparata električnom energijom. Ovakav rad je takođe obezbeđivao kvalitetniju vezu zbog mogućnosti postavljanja antene u najbolji položaj, što je za prijeme od velikog značaja. Ipak, poseban značaj je u tome što je na taj način bilo moguće kontrolisati radio-saobraćaj, odnosno rad telegrafista i šifranata.

Posle oslobođenja Bačke i Banata, organizovan je kurs, koji je trajao od oktobra 1944. do maja 1945. godine. Kurs su završili 31 PTT radnik. Oni su nakon toga preuzeli poslove u raznim poštama.

Isto je tako, po direktivi vojne uprave u Novom Sadu, organizovan kurs za PTT radnike koji je trajao od novembra 1944. godine do 31. marta 1945. godine. Bilo je oko 100 polaznika, uglavnom devojaka koje su takođe, nakon svršetka, raspoređene na rad u poštama.

*

Kad je GŠ Vojvodine stigao u Sombor, uspostavljena je telefonska veza sa Beogradom, preko poštanskih vodova na centrali. Takođe je uspostavljena veza sa štabom 51. divizije, kombinovana sa stalnim poštanskim linijama i poljskim kablom koga su nam isporučile, kao pomoć, sovjetske jedinice. Te veze su sa poteškoćama održavane zbog čestih prekida usled dejstva neprijateljeve artiljerije i avijacije.

ORGANIZACIJA VEZE U VOJVOĐANSKIM JEDINICAMA KOJE SU UČESTVOVALE U OSLOBOĐENJU BARANJE

Nešto posle dolaska GŠV i njegovih prištabskih delova u Sombor, završen je telefonsko-linijski tečaj u Školi za vezu GŠV. Na tečaju je bilo oko 400 ljudi. Oni su raspoređeni u jedinice veze GŠV. Najviše ih je upućeno u 51. diviziju, odnosno u njen bataljon veze koji se tada, kao i cela divizija, nalazio u Somboru. Divizija se pripremala za forsiranje Dunava, na pravcu Batine.

Neposredno pred forsiranje Dunava 51. udarna divizija imala je, sem radio-veze, i telefonske veze sa GŠV, sa sovjetskom 233. streljačkom divizijom i sa potčinjenim jedinicama (7, 8. i 12. brigadom). Ove telefonske veze su često narušavane intenzivnim neprijateljevim bombardovanjem i artiljerijskom vatrom. Sa 12. brigadom - koja je, zajedno sa 703, streljačkim pukom 233. sovjetske divizije, forsirala Dunav kod Batine i zauzela najpre mostobran, a zatim i selo Batinu - održavana je samo radio-veza. Nakon žestokih borbi, koje su trajale više dana, proširenje mostobran i omogućeno prebacivanje svih delova 51. divizije i sovjetskih jedinica.

Komandno mesto 51. divizije, zajedno sa centrom veze, premešteno je u selo Zmajevo, a njene brigade, sa kojima je tada organizovana radio i telefonska veza, bile su: 7. brigada u Kneževim Vinogradima, 8. brigada u Lugu, a 12, kao rezerva, u selu Zmajevcu, pored štaba divizije.

*

Po premeštanju Škole za vezu GŠV iz Novog Sada u Sombor, gde je i završen telefonsko-linijski tečaj, omogućeno je formiranje bataljona za vezu GŠV i popuna jedinica veze u divizijama.

Komandant bataljona je bio Sveta Jankov (a posle njega Svetozar Bajić), komesar Ljubivoje Komnenović, pomoćnik komandanta Zivan Masnikosić, po-

moćnik komesara Blagoje Marković, omladinski rukovodilac Nikola Berisavljević, referent saniteta Jela Lukač Simić kasnije Olga Mažić, referent za kulturu Zoran Petrović, intendant Boško Mileusnić posle njega Sava Simić.

Komandni sastav četa:

Komandiri - Božidar Brdar i Petar Španović; komesari - Lazar Kalić, Stevan Pušić i Nikola Berisavljević; zamenici komandira - Pavle Škomac i Branko Ranisavljević i bolničari Vitomirka Borić Radosavljević, Ljubica Stojković i Nada Radičević; komandiri vodova - Rade Gluvak i Mladen Karastanković; delegati - Nikola Borisavljević, Bora Radivojšić, Petar Petrović.

U vreme priprema za premeštanje GŠV na novo komandno mesto iz Sombora u Šikloš, GSV je izdao naređenje potčinjenim jedinicama da upute u Školu veze u Šikloš oko 450 slušalaca, pošto će Škola nastaviti rad u Šiklošu.

Po premeštanju GŠV iz Sombora u Šikloš (Mađarska), u januaru 1945. godine, formira se 3. armija. Tada odsek za vezu postaje - odeljenje za vezu, formira se šifrantsko odeljenje, proširuje se centar veze. Telefonske veze polaze iz telefonske centrale iz Šikloša, preko Baje, Sombora i Novog Sada do Beograda. Ova telefonska linija bila je veoma opterećena. Pored potreba štaba armije, njome su se služile i druge, kao i savezničke, jedinice.

Po završetku škole za vezu, starešinski kadar je raspoređen u komande i jedinice 3. armije.

Radio-telegrafski kurs, sa nastavnikom Vanjifatovim, nastavio je da radi i u sastavu Škole za vezu GŠ Hrvatske. (Posle formiranja 3. armije ta škola je postala Škola za vezu 3. armije i radila je sve do 3. aprila 1945. godine). Svim slušaocima je ostao u živom sjećanju poslednji čas obuke, kada su primili otvoren tekst telegrama kojega i danas čuvaju za uspomenu na rastanak. Izdiktirao im gaje njihov nastavnik Vanjifatov. Evo toga teksta u originalu:

»Drugovi i drugarice; Sve ima svoj kraj sve ima svoj svršetak. Danas poslednji dan vašeg školovanja, sutra ispit, prekosutra mi ćemo se razići u raznim pravcima i ne znamo da li ćemo se sastati još svi zajedno. Ali to nije ništa, nas će vezivati naša struka. Ako se nećemo videti ipak ćemo slušati jedan drugog i dugački elastični, nevidljivi konci će vezivati sve nas u našem radu. Četiri meseca napornog rada prošli su i evo Vam rezultata. Vi ste sada osvojili novi jezik, jezik celog sveta, jezik morze. Moglo je biti u toku učenja i gorkih trenutaka, ali vreme će to izbledeti i ja mislim da nama svima ostane od škole jedna lepa i svetla uspomena. Na rastanku hoću vama poželeti da budete dobri rukovodioci, radio telegrafisti, dostojni sinovi i kćeri svoga naroda, vojske i domovine. Upotrebite vaša znanja, vašu snagu za oslobođenje zemlje od drskog neprijatelja i na konstruktivni i odgovorni rad. Živela Jugoslovenska vojska. Živeo Maršal Tito.«

Završetkom ovog radio-telegrafskog kursa, završena je obuka vezista, započeta još u Novom Sadu. To je bilo od velikog značaja za funkcionisanje veze u jedinicama 3. armije.

*

Pošto su se u školi za vezu školovali i poštari za vojne pošte (školovanje završeno koncem januara 1945. godine), organizovane su vojne pošte na teritoriji Vojvodine i u svim armijskim jedinicama. Određena su dva sabirna mesta vojnih pošta: u Novom Sadu i Somboru. U Novi Sad su pristizala pisma iz Srema i okoline Novog Sada, a u Sombor iz dela Bačke, Banata i Baranje. Porodice koje su pisale borcima označavale su u adresi: ime i prezime, vojnu jedinicu i najbližu vojnu poštu. U vojnim jedinicama formirani su referenti koji su imali potreban broj kurira koji su prenosili poštanske pošiljke. Pošiljke iz bataljona upućivale su se u brigade, a odavde dalje u divizije. U divizijama su se pošiljke sređivale i upućivale do korpusa, gde je vršena cenzura, i nakon toga su upućivane odeljenju za vezu armije, odakle su transportovane do odredišta. Prispele poštanske pošiljke iz suprotnog pravca na isti način su dostavljane borcima u jedinice.

U tehničkoj radionici centra veze 3. armije postojala su tri odeljenja: radio, telefonsko-linijsko i mašinsko odeljenje. Komandir ove radionice bio je Ante Virovkić, a komesar Vojin Tutunović. U radionici su radili: Dušan Lisković Sava Mihajlović, Stojšić Dimitrije, Stevan Borotić, Ratko Praštalo, Milan Fureš, Aleksandar Vanjifatov, Aleksandar Orjehov, Karlo Hrubenja, Antal Pai, Andrija Karonji, Bela Cimeri, Đorđe Kozomora, Mirko Vožnjak, Nikola Vučenović, Andrija Nikolić, Vojin Tutunović, Đuro Melega, Mihajlo Šefer, Franja Sajfert, Aleksandar Trebotski, Vlado Parađlina, Milan Arambašić, Murnik, Jan iz Odžaka, Dušica Vukajlović-Branković - sanitetski referent i dr.

Dušan Mileusnić

CEZAR SE VRATIO

U ranu jesen 1943. godine, Glavni štab Vojvodine bio je u Gornjoj Bukovici, u istočnoj Bosni gde se snabdeo sa radio-uređajima i drugim materijalima, koje je primio od savezničke vojne misije. Raspoređen sam na rad, kao radio-telegrafista, kod ratnog sekretara Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu Jovana Veselinova Žarka, u Donji Srem. Tako sam sa jedinicama 1. vojvođanske brigade prešao Savu, kod Sremske Rače, i upućen na Frušku goru do 1. sremskog partizanskog odreda.

Bio sam snabdeven najsavremenijom radio-stanicom, i praćen jednim vodom. Radio-stanica je bila upakovana i dobro uvezana na osamarenom sremskom konju, koji se zvao Cezar. Na početku se videlo da Cezar ne trpi na leđima samar, a nije ni bio naviknut za kretanje u koloni, kao što je to bio slučaj sa malim bosanskim konjićima. Cezara je vodio za ular vodič, a on se stalno stresao, okretao i nezadovoljno nosio svoj teret na leđima. Tovar je, kao što sam već rekao, bio dobro upakovan u padobransko platno i uvezan padobranskim užadima. Doduše, nismo bili baš mnogo stručni za pakovanje tovara na samar konja, ali smo ga zato za svaku sigurnost dobro učvrstili za samar.

Krenuli smo prema železničkoj pruzi da bi je prešli između železničke stanice Voganj i Rume, kod Malih Radinaca, a u pravcu sela Šašinci.

Noć je sve tamnija, naoblačilo se i sprema se nevreme. Nastala je grmljavina, sa jakom kišom i povremenim sevanjem. Vreme se sve više pogoršavalo i bilo sve mračnije. Pređosmo srećno železničku prugu i krenusmo u pravcu Šašinaca. Nakon jednog jačeg odsjaja munje, naš Cezar se otrgnuo od vodiča i nestao u tamnoj noći. Prugu smo prešli, ne u koloni jedan za drugim, nego u streljačkom stroju, tako daje bilo mnogo teže vršiti prenos obaveštenja. Vodič i ja smo ostali sami, dok se vod, koji nas je pratio, udaljavao. Odlučili smo da jedan ide levo, a drugi desno u pravcu pruge, ne bili tako pronašli Cezara. Zvali smo ga po imenu i povremeno, nakon odsjaja munje videli. Ali posle toga nastane još veći mrak, zbog zaslepljujuće svetlosti munje, tako da ga nismo više videli. Kiša je nemilosrdno padala.

Našao sam se u očajnom položaju. Kroz glavu su mi prolazili svi mogući događaji, koji će nastupiti nestankom radio-stanice i materijala. Prvo sam pomislio daje konj iz ovog kraja, pa je, možda, krenuo u pravcu svoga sela. Ali, ko uopšte zna odakle je konj? Ili će možda otići u pravcu osvetljene železničke stanice i tako pravo u ruke Nemcima? Oni će ga dočekati, osloboditi tovara i kao na po-

klon dobiti radio-stanicu, materijal i poverljivu poštu, koja je bila namenjena za Pokrajinski komitet Vojvodine, odnosno za Žarka.

Očajni, krenuli smo u pravcu dogovorenog mesta, gde je trebao biti vod, kako smo se ranije dogovorili ispred bašta Šašinaca. Tamo smo zajedno sa komandirom voda organizovali nekoliko grupa i krenuli u više pravaca prema železničkoj pruzi da pretražimo ceo teren, ne bi li našli Cezara. Ništa nismo pronašli - ni Cezara, ni materijal i zabrinuti smo se ponovo vratili na dogovoreno mesto. Više nismo znali šta treba da učinimo, a u mislima velike odgovornosti, nenadoknadive štete sa nesagledivim posledicama.

Tako prokisli, stajali smo neko vreme bez odluke.

Odjednom nam se učini da smo čuli rzanje konja. Pogledasmo u tom pravcu, ali se ništa nije videlo. Ponovo se čuo tup hod. Onda ponovo rzanje konja i istog momenta nam se približio Cezar na par koraka. A on, sagnuo glavu do zemlje, kao da time iskazuje kajanje i želi nam reći: »Evo, povratio sam se vama«. U tom času obožavao sam Cezara. A on je, sav upleten u užad, vukao svoj teret po mokroj oranici. Ranije sam rekao da mi nismo bili veliki majstori za pakovanie tovara na samar, ali su nas dobro uvezana užad spasila najgoreg. To je sve bilo upleteno da se Cezar nije mogao osloboditi tovara.

Na daljem putu za Donji Srem, ovaj događaj je bio glavna tema našeg razgovora: kako je konj najpametnija i najvernija životinja čoveku i na kraju kako
i on oseća teret rata, pa nas zato nije napustio.

Kada smo oslobodili upletenog Cezara, utvrdili smo da su glavni predmeti tu, ali je Cezar vukući tovar po zemlji pogubio neke stvari, kao akumulator, poštu i dr. Zato smo ulaskom u selo pronašli predsednika MNOO u Šašincima i dogovorili se da odmah sakupi grupu omladinaca i čim zora svane da pođu u polje sa vilama, grabuljama i pretraže teren. Omladinci su to uspešno obavili, sve stvari su pronađene i mi smo mogli da nastavimo put.

Stigli smo u Popince, u kuću Cede Čubrila, gde smo prenoćili i nastavili put za Karlovčić. Radio-stanica je bila smeštena u kući Žike Vojčana. Tu nije bilo električne struje, pa su nastale velike poteškoće. Naime, radilo se dugo, a akumulator se slabo punio u mlinu. Prešli smo na rad u kuću Žike i Živane Ostojića. Bili su to dobri i gostoljubivi domaćini. Kuća je bila na kraju sela, odakle se, u slučaju opasnosti, moglo lako izlaziti u polje. Pošto više nismo mogli računati na punjenje akumulatora, preselili smo se u selo Subotište (Miškovci). Tu smo zatekli radio-telegrafistu Glavnog štaba Vojvodine, Nedu Rakić, iz Sremske Mitrovice, koja je čekala vezu da se ilegalno prebaci na rad u Zemun.

Dolaskom u kuću porodice Čubrilo, u Popincima, konačno smo rešili problem napajanja električnom energijom. Tu smo nesmetano dobro radili. Tada je došao u Pokrajinski komitet Vojvodine Branko Vukajlović Cikica, kao šifrant, koji se brinuo za siguran i nesmetan rad radio-stanice.

Ovde je došla i saveznička vojna misija, sa majorom Davidsonom, radio-telegrafistom Georgeom i našim zemljakom Stevom Sredarom, koji je bio rodom iz Like. On je bio učesnik španskog građanskog rata, a iz Kanade je, preko Kaira, u sastavu savezničke vojne misije, upućen u Vojvodinu.

Opet moramo da menjamo bazu i prelazimo u kuću Laze Belobrka Bundeve. Radi se nesmetano i sve više. Veze se održavaju nekoliko puta dnevno sa Glavnim štabom Vojvodine i Vrhovnim štabom. Sadržaj telegrama je bivao sve veći. Najbolje veze održavale su se u jutarnjim časovima. Tada je bio najčistiji prijem.

MALO »ĆAKNUTI« PARTIZAN

Iako je selo Popinci bilo slobodno i sve stanovništvo bilo uključeno u NOP ipak nismo smeli izlaziti na ulicu, niti ostavljati radio-stanicu. Da bih udahnuo malo svežeg vazduha, češće sam se kretao po dvorištu. To nije moglo biti nezapaženo od komšija i prijatelja domaćina, pa su ga znali pitati:

- Kakav ti je to čudni partizan. Hoda po dvorištu, čudno se drži i ništa ne radi?

Moj domaćin takođe nije smeo znati šta ja radim, mada sam bio smešten u jednoj maloj sobici u dvorištu, u koju nisu smeli ulaziti nepozvani, a na pragu je stalno bio pas, kao daje znao da tu mora uvek biti i čuvati me. Ipak, domaćin je, kao pametan čovek i dobar aktivista, naslućivao po posetama koje sam imao svaki dan, da se nešto važno u njegovoj kući obavlja. Da bi otklonio svaku eventualnost i sumnju komšija, on je znao njima reći:

- Ta on je malo ćaknut. Bolesnik. Došao je iz Bosne na oporavak i izgleda da nije kako treba.

SKLONIŠTE (BAZA) JOŠ IZ DOBA AUSTRO-UGARSKE

Domaćini su toga dana izašli u polje na rad. Ostala je kod kuće samo baka Slavka, koja nas je čuvala. Ona je to obavljala tako što je, sedeći na klupi ispred kuće, radila ručni rad i osmatrala ulicu. Iz centra sela, iz škole, krenula je jedna vojna patrola sa seoskim pandurom. Žurili su trotoarom i nigde nisu svraćali. To je budno pratila naša baka i protumačila da oni mogu da navrate u njihovu kuću, kao što se tada i desilo. Ona je ušla kod nas i odmah rekla da se sklonimo u bazu, a zatim se vratila da zaključa kapiju sa ulice. I zaista, nakon par minuta patrola je zalupala na ulaznu kapiju.

Sklonište (baza, kako su je u Sremu zvali za vreme rata) bila je izgrađena između dva zida zgrade u kojoj je bio smešten kukuruz u zrnu i pšenica. Bila je veoma siiva, visoka. Nije bila ukopana u zemlju. U njoj se moglo disati. Bila je drugačija u odnosu na ranije baze u Popincima i Karlovčiću, gde smo se sklanjali za vreme opasnosti. Ova baza je bila izgrađena još za vreme prvog svetskog rata, za sklanjanje sina Slavka, kojeg je otac skrivao zadnju godinu pred kapitulaciju Austro-ugarske, da ne ode u rat. Tu je on i sačekao kraj rata.

• Na brzinu smo preneli svoje stvari i radio-opremu u bazu. Tada je radio-telegrafista George izvadio malu platnenu traku na kojoj je bio odštampan ključ njihove šifre za dešifrovanje telegrama i rekao mi da ako dođe do toga da nas Nemci otkriju, on mora traku progutati, a želučana kiselina vrlo brzo učini da na platnu ne ostanu štampane oznake ključa, odnosno šifre. To je njihov vojni zakon, da ne bi šifra pala u ruke neprijatelja. Malo zatim ušla je vojna patrola u dvorište. Pretražili su kuću i gospodarske zgrade. Gledali su i stalno se osvrtali, tiho razgovarajući. Napokon su seli u letnju šupu, gde se kuvala hrana, tačno preko puta naše baze. Dobro smo ih mogli videti. Bili su nama okrenuti. Pitali su baku gde su domaćini. Da li zna ima li u selu partizana ili možda u njihovoj kući.
I dalje su se stalno tiho dogovarali. Izgleda da su se odlučili da čekaju. Međutim, baka se odmah snašla. Ponudila ih je suvim mesom i pićem. Izjavila je žaljenje, kako oni kao mladi ljudi eto moraju daleko od svojih kuća da ratuju, a da njihove majke moraju brinuti o njima, itd. Dugo su tako sedeli.

Kada su vojnici napokon otišli, baka ih je ispratila i još jedno vreme ostala na ulici da se uveri da se neće vratiti. Kad je bila sigurna da su se vratili u školu, došla je i otvorila nam bazu.

Odmah smo otišli u sobu radi održavanja radio-veze, kad tamo, ispod kreveta vidim vojničke cipele, engleske proizvodnje. Cipele su bile našeg Engleza Georga, koji ih je u žurbi zaboravio.

U TOKU NOĆI MENJAMO KUĆU

Već sledeće noći menjamo kuću. Preselili smo se kod aktivistkinje Milene Putniković, udate Vidović, gde smo radili na tavanu kuće i gledali kako Nemci patroliraju po selu.

I

Iz Golubinaca preselili smo se u Šimanovce. Ovde se veoma teško radilo. Svaki položaj antene nije mogao da zadovolji rad. Stoga smo često morali tražiti ponavljanje telegrama. Zato smo se opet preselili u Popince, opet u kuću druga Bundeve.

OPASNOSTI PRI RADU KADA JE BILO NAJTEŽE

Bio je vrlo lep sunčani dan, 25. maja 1944. godine, na rođendan druga Tita. Bili smo smešteni u kuću porodice Cede Čubrila u Popincima. Veoma se dobro radilo sa Vrhovnim štabom, posebno u ranim jutarnjim časovima. Međutim, toga dana Vrhovni štab se i pored dužeg čekanja i pozivanja nije javljao. To se smatralo normalnim kada su bili u pokretu. Zato smo se javljali u sledećim ugovorenim emisijama, ali se ni tada nije odazvao. Sledeća dva dana takođe se nije odazivao, a četvrtog dana je nastala opravdana zabrinutost, jer se ni tada nije odazivao. Postajemo sve zabrinutiji. Šifrant Ćikica šeta sa mnogo pripremljenih telegrama, dok Žarko, takođe zabrinut dolazi i pita zašto nema veze. Rekao sam mu da sa ostalim učesnicima radim, ali se Vrhovni štab ne odaziya. Šetali smo po dvorištu i pomišljali na najgore. Petog dana takođe nema veze. Članovi savezničke vojne misije su videli našu zabrinutost i interesovali su se zbog čega smo zabrinuti. Mi smo im napokon rekli da već peti dan nemamo veze sa Vrhovnim štabom. Oni su tada svojim kanalima saznali i rekli nam, daje neprijatelj izvršio desant na Drvar, gde je bio smešten Vrhovni štab i da je drug Tito, sa pratnjom, na sigurnom mestu. To je bilo veliko olakšanje za nas. Te večeri britanska novinska agencija »Rojter« objavila je vest o desantu: daje izvršen rano u zoru 25. maja i da je drug Tito, sa pratnjom, prebačen na bezbedno mesto. Tek 2. juna uspostavljena je veza i u prvom telegramu znalo se više o desantu na Drvar.

NEZGODA

Radili smo na senjaku, u kući porodice Čubrilo u Popincima, i baš u vreme održavanja radio-veze sa Vrhovnim štabom, koja je trajala veoma dugo, uleteo je Čeka i rekao:

- Nemci!

Pretpostavljali smo da nas Nemci prate goniometrijskim stanicama iz Zemuna, jer su se često i iznenada pojavljivali po selima. Odmah sam prekinuo radio-vezu sa Vrhovnim štabom i sa radio-stanicom i priborom pretrčao dvorište u pravcu baze. Usput sam bacio pogled na ulicu u video kako Nemci iskaču iz kamiona pred samom kućom. Nikakvog izlaza nije bilo za izvlačenje u polje. Baza je bila jedino rešenje. Tamo su već bili svi članovi porodice, zajedno sa šifrantom Čikicom. Čika Čeda nas je zatvorio. Baza je bila pregrađena između zidova u prasilištima za krmače. Bila je veoma mala. Nemci su se čuli u dvorištu naše kuće i u susedstvu. Bili su to teški trenuci. Vršili su pregled zgrada. Boli su gvozdenim šipkama po senu i slami. Došli su i u svinjac i baterijskim lampama ga pregledali, ali nas nisu našli. Dosta brzo su otišli u druge kuće. Znači, znali su šta traže. Kad su napokon otišli iz sela, Čeda nas je pustio iz baze. Kad tamo, na samom ulazu u bazu, pored poklopca koji je zatvarao ulaz, ležao je kalem skupljenog zemljovoda, obložen zelenom plastičnom zaštitom, kao izolacijom. Pravo je čudo da to nisu primetili iako su bili veoma blizu i osvetljavali lampom. Tako srećno i ovo preživesmo.

Izvlačeći se iz baze potrbuške, jedva smo dočekali da udahnemo čist i svež vazduh, a meni tog momenta pade na pamet, kako da se niko u tom času ne zakašlje, iako to često činimo na svakom mestu.

JOŠ DVA SLUČAJA NEOPREZNOSTI

Pri našem smeštaju u kuću Žike Vojčana, u Karlovčiću, izgleda daje bila u pitanju neopreznost ili neznanje članova MNOO u Karlovčiću, kad nas je smestio kod ovog domaćina. Za razliku od drugih, ovaj domaćin, veoma prepreden selja, često je zavirivao i zapitkivao šta ja to radim. Video je posete koje su mi dolazile, posebno kad je dolazio Jovan Veselinov Žarko.

Jednog dana pronela se vest kroz selo, da se sa osmatračnice, koja je bila smeštena na tornju seoske crkve, vidi kolona Nemaca kako ide poljem u pravcu Karlovčića. To je bila kasna jesen, bez zeleznila, pa se to moglo videti izdaleka. Moj domaćin, čika Čeda, odmah je rekao da ide da vidi kako to izgleda sa tornja
i da dobije punu informaciju šta je najbolje učiniti. Meni je rekao da sačekam u kući, dok se on ne vrati, pa će se odlučiti da li da se izvlačimo iz sela u polje. Pošto sam došao iz partizanske jedinice, nisam bio upoznat sa prilikama, i nisam znao šta treba učiniti u ovakvim slučajevima. Moja lična veza, koja je o meni vodila računa, nije se pojavljivala, niti je neko od strane Pokrajinskog komiteta Vojvodine bilo šta poručio. Tako sam čekao mog domaćina, a njega nikako nema. Narod se masovno izvlačio iz sela. Malo posle toga, već je započela pucnjava. Nemci se približavaju selu i sa jedne strane, gde je i naša kuća, prilaze oprezno prema baštama. Zatražio sam od domaćice da me negde sakrije, jer je već bilo kasno ma šta preduzeti u vezi sa izvlačenjem iz sela. Uzeo sam sa sobom radio-stanicu i sav pribor, i ona me je sakrila u pregrađeni svinjac iz kojeg se moglo dobro videti. Nemci su tada već polako ulazili u bašte i dvorišta. Video sam ih prvo u susednom dvorištu. Ulazili su i u naše. Dočekala ih je domaćica i oni su odmah pitali imali u selu sakrivenih partizana. Potom su ušli u kuću i nakon par minuta ugledao sam domaćicu kako ide iz kuće, sredinom dvorišta, tačno prema mojoj bazi, sa nemačkim vojnikom, koji je prati sa uperenom puškom u leđa. Nije se moglo bežati, niti pružiti neki otpor u tako malom i skučenom prostoru baze. Za svaki slučaj pripremio sam bombu i oružje, i kada su već bili na nekoliko koraka ispred baze, pomislio sam da me je domaćica odala. Međutim, oni su skrenuli levo u jednu šupu. Tu su domaćini držali svoj novac i ona ga je nemačkom vojniku morala dati. Znači, nije me odala. On je pokupio novac i otišao. Tu sam ostao dok Nemci, posle pljačke stoke i hrane, nisu napustili selo. Po izlasku iz baze, nakon dva sata, vratio se i domaćin. On me uopšte nije ništa pitao niti je na mene obratio pažnju. Govorio je sve nešto neodređeno i ljutio se na ženu što je Nemcu dala novac. Sve sam to odmah ispričao mojima i oni su me odmah premestili u kuću Žike i Živane Ostojića, na kraju sela.

Srećno se, po nas, završio i upad Nemaca kasnije, dok smo bili u kući Žike Ostojića. Naime, jedne noći začula se pod prozorima sa ulice tutnjava ljudskih koraka, koja nas je probudila. Radio-tehničar Ante Virovkić i ja odmah smo probudili domaćina. Saznali smo da su se meštani uznemirili i da se masovno izvlače iz sela, jer se sa protivne strane sela čuo lavež pasa, pa su pretpostavljali da se Nemci noću primiču selu da ga opkole. Čekali smo izvesno vreme, smatrajući da će nas naše veze obavestiti šta đa činimo, ali niko nas nije posetio i mi odlučismo da se izvučemo sa narodom u polje. Uskoro je počelo i da sviće i mi smo radio-stanicu i ostali materijal, izlazeći kroz baštu, sakrili u kupu od kukuruzovine. Čim smo pošli prema polju, oko stotinjak metara od bašte, Nemci su već izbijali iz pojedinih bašta prema polju. Zbog jutarnje magle nisu nas mogli primetiti .Tako smo bili sa narodom u polju sve do kasno u podne, kad smo na dati znak đermom seoskog bunara, da je opasnost prošla, krenuli prema kući Žike Ostojića. Prolazeći kroz baštu, našli smo svoje stvari u kukuruzovini. Kad je to video naš domaćin, začuđeno nas je gledao i rekao:

- Pa, deco, znate li da su Nemci gotovo svaku kupu kukuruzovine i plastove sena i slame pregledali i bušili gvozdenim šipkama.

Eto, na našu sreću, nisu ništa našli.

PRVI PARTIZANSKI AERODROM U DONJEM SREMU I NA DOMAKU BEOGRADA

Opisujući organizaciju sletanja savezničkih aviona, želim da istaknem ulogu veze u toj organizaciji i kako radio-telegrafista doživljava taj događaj, u strepnji da njegov rad neće uspeti, i da je sva učinjena organizacija uzaludna.

Pokrajinski komitet i Glavni štab za Vojvodinu zatražili su od Vrhovnog štaba da se preko savezničke vojne misije organizuje dolazak savezničkih aviona, jer je bilo veoma mnogo teških ranjenika, kojima naša medicinska služba nije mogla pomoći.

Tako je došlo do organizacije i formiranja aerodroma u šumarcima između atara Ašanje i Karlovčića. Zadatak je bio poveren Komandi mesta Pećinci, u pogledu osiguranja, tajnosti i uspostavljanja signalne veze. Takođe joj je poverena i mobilizacija aktivista sa kolima, koji će preuzeti materijal, koji će kao pomoć avioni doneti. Ranjenici su bili dovoženi iz mnogih sela Srema i baza sa Fruške gore.

Zadatak radio-veze bio je da se organizacija, koju saveznička vojna misija bude tražila u telegramima, prenese na Pokrajinski komitet za Vojvodinu. Znajući za značaj ove akcije i težak ishod ako ona ne uspe, radio-telegrafista je radio opterećen osećanjem odgovornosti. Saveznici su bili veoma ćudljivi. I najmanji razlog za smanjenje sigurnosti sletanja aviona, kao, na primer, vremenske prilike i si., mogao je u zadnji čas dovesti do otkazivanja leta. Najveća teškoća bila je u tome, što sadržaj poslednjeg telegrama, kojeg smo primali oko 20.00 sati, treba da potvrdi da li avioni dolaze ili ne, dok se ranjenici već uveliko dovoze na određena mesta. Prema tome, svako otkazivanje leta, stvaralo nam je velike teškoće, jer pravovremeno nismo mogli zaustaviti prevoz tolikog broja ranjenika, zatim gde da ih u tom slučaju razmestimo i baziramo? Postojala je takođe mogućnost da neprijatelj sazna, pretraži okolinu i sve ih pronađe. Zbog toga se poslednji telegram, koji je zavisio od radio-veze, iščekivao sa velikim nestrpljenjem. Radio sam tada oko 20 sati dnevno, na čardaku sa kukuruzom, i mogao sam dobro videti kako se diže prašina od silnih kola koja su dovozila ranjenike. Seljaci su želeli što pre da se oslobode ranjenika i da do zore, prečicama stignu kod svojih kuća. Sećam se da su tada bile velike smetnje u prijemu (velika električna pražnjenja). Srećom sve je bilo u redu. Potvrđen je dolazak aviona oko 22.30 časova. Čuo sam huku jednog aviona, zatim drugog, pa trećeg... Avioni su se zatim spustili i nakon sat i po poleteli. Odahnuo sam. Svi smo bili veoma srećni što se ovaj zadatak bez teškoća izvršio.'

Moj domaćin Bundeva došao je rano tog jutra kući. I on je bio sa svojim kolima na aerodromu. Veoma veseo, došao je kod mene i pričao mi kako je to sve izgledalo i na kraju onako oduševljen završio:

- E što sve neće ovi naši partizani učiniti - ne znajući daje mnogo toga preko radio-stanice išlo iz njegove kuće.

KAKO SU DOMAĆINI BDILI NAD NAŠIM ŽIVOTIMA

Domaćini su bili veoma budni i stalno su bdili nad našim životima. U njihovim kućama i bazama bili smo uvek dobro čuvani. To su potvrdile i posvedočile veoma pouzdane lične veze partizanskog pokreta. Te veze su našem pokretu učinile neprocenjivu pomoć. Domaćini u kući, pastiri u polju, na salašima, poštari, železničari, kuriri, žene, omladina, pa i deca, bili su stalno tokom trajanja NOR-a živi vezisti. Ovoj našoj organizaciji, zbog raznovrsnosti, nije mogla da doskoči ni školovana fašistička mašina. Tu se ispoljilo neviđeno lukavstvo, snalažljivost pa i drskost, kojoj se nije moglo stati na put. Narod Srema dao je maksimalno što se može dati za narodnu revoluciju.

Ostalo je večito sećanje i zahvalnost za veliku brigu, pretrpljene opasnosti i pomoć koju su nam pružili u kući Zike Ostojića u Karlovčiću, zatim Slavka Đukića iz Golubinaca; uvek veselog i šaljivog druga Laze Belobrka Bundeve u Po-

pincima i najposle, porodici Cede Cubrila takođe iz Popinaca. Taj Čeda kao da nikada nije spavao. On bi se kretao kao senka danju i noću. Njegova čula bila su tako izoštrena da ga nikada niko nije mogao iznenaditi ni preteći u opreznosti. Znalački je procenjivao svaku nastupajuću situaciju i tako se prema njoj i prilagođavao. On je najbolje znao kada i gde se treba izvlačiti i kad treba ići u bazu. Znao je odakle najčešće dolazi opasnost i šta bi ona mogla sobom doneti. On nikada nije bio radoznao šta mi to kod njega u kući radimo, ali je zato svim svojim bićem osećao da mu naš boravak sa mnogobrojnom čeljadi nameće veliku odgovornost i on je to tako shvatao i znalački je obavljao.

Svi su oni zajedno sačinjavali jednu kariku u tom velikom lancu partizanskih veza u ovom ravničarskom kraju Srema i bilo bi neoprostivo da njihovo delo bude zaboravljeno, nezabeleženo u ovoj velikoj istoriji narodnooslobodilačkog rata za upoznavanje mladih generacija.

IZ SREMA U BANAT

Napuštamo Donji Srem i ovaj divan narod i krećemo u pravcu Dunava za Banat. Zajedno sa 8. vojvođanskom brigadom, 7/8. oktobra 1944. godine, prelazimo Dunav na položaju Opovo - Baranda - Centa i dalje produžavamo u pravcu Petrovgrada (današnjeg Zrenjanina).

Usput održavamo radio-vezu sa Glavnim štabom Vojvodine i Vrhovnim štabom. Imamo mnogo posla.

NEŠTO VELIKO I ZNAČAJNO JE BLIZU NAS

U Petrogradu (Zrenjaninu) prijem preko radio-stanice je veoma dobar. U jutarnjoj emisiji, čim sam uključio radio-stanicu za rad, odzivni znak Vrhovnog štaba bio je, iznenađujuće jak, da nisam mogao slušalice držati na ušima. Morao sam ih skinuti i staviti na sto. Signali su bili jaki kao da dolaze iz nekog velikog zvučnika. Nisam to, u prvi mah, mogao sebi objasniti. Pomislih, pa radio sam na prijemima signala sa jakih radio-stanica, ali ovo je bilo do sada nešto najjače.

Sutradan sam saznao da se Vrhovni štab i drug Tito nalaze u Vršcu. Dakle, veoma blizu nas. Tek tada mije bilo jasno otkud ti jaki signali i tome sam se mnogo radovao.

Lujo Rukavina

FORMIRANJE JEDINICE ZA VEZU NA TERITORIJI VOJVODINE

Na teritoriji Vojvodine nisu postojale jedinice veze sve do kraja 1943. godine, kada je po naređenju rukovodstva 1. fruškogorskog odreda formiran vod za vezu.

Do formiranja voda, vezu su održavali kuriri, koji su bili pri štabovima odreda. Zadatak da formira vod i prikupi potrebno ljudstvo, dobio je Svetozar Bojić, borac. Ljudstvo za formiranje voda uzeto je iz čete kojom je komandovao Savo Mladenović.

Posle formiranja voda za vezu, prvi zadatak nam je bio prikupljanje sredstava i materijala za uspostavljanje i održavanje veze. Neka sredstva i materijal veze dobili smo od komande Fruškogorskog odreda. Njih su naši borci ranije priku-

pili prilikom akcija kidanja fašističkih linija veza, koje su povezivale selo Grgurevce sa Sremskom Mitrovicom. Materijal se uglavnom sastojao od nosača, porcelanskih izolatora, žice stalnih linija, i malog broja telefona. Kasnije smo nastavili sami da prikupljamo materijal.

Ne sećam se tačno datuma (mislim daje to bilo januara 1944.) kada je štab fruškogorskog odreda izdao naredbu i ozvaničio formiranje voda za vezu. Istom naredbom postavljen je prvi komandir voda za vezu i delegat voda za vezu. Za vodnika voda za vezu postavljen je Svetozar Bajić, iz Divaša, a za delegata voda Vlada Stanković-Komarac iz Šašinaca. Prema mom sjećanju u tom vodu su bili i sledeći drugovi: Duško Kevilj iz Divaša, Milan Belić iz Neština, Milan Zoranović iz Divaša, Paja Čizmić iz B ungule, Mirko Stojić Dika iz Golubinaca.

Imena i prezimena ostalih drugova se ne mogu setiti. Pri vodu je bila bolničarka i još nekoliko drugarica centralistkinja, čijih se imena takođe ne sećam.

Politički rad u vodu se odvijao tako što smo svakoga dana u slobodnom vremenu prorađivali materijal koji smo dobijali od Jovana Vujića Šabana. On nas je redovno obilazio, interesovao se za rad i pružao pomoć u organizacionom i političkom radu. Vod je bio smešten u jednoj šumarskoj kućici u šumi iznad Grgurevaca,

Pošto je među nama bilo dosta drugova koji nisu služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci kao vezisti niti su se srodnim poslovima ranije bavili, štab Fruškogorskog odreda je naredio da se za veziste održi kratak kurs. Koliko se sećam, kurs je trajao oko 30 dana, a počeo je januara 1944. godine.

Tako je počela prva osnovna obuka vezista na ovoj teritoriji. Ceo vod za vezu sa vodnikom i delegatom bio je uključen u rad kursa. Nastava se održavala u jednoj staroj vinogradarskoj kućici. Koliko se sećem, na organizovanju kursa radio je Jovan Vujić Saban, koji je bio i rukovodilac kursa. Na kursu smo izučavali opštu pešadijsku obuku, političku i stručnu obuku veze. Najviše vremena izdvajali smo za nastavu iz oblasti veze.

Težili smo da što više radimo praktično (rasklapanje i sklapanje mikrofona, slušalice, telefona, opis telefona, priključenje telefona na liniju, ukopčavanje baterija u telefone, vezivanje žice na izolatore, postavljanje izolatora na nosače, stavljanje i pričvršćivanje nosača na stub). Takođe smo radili opis centrale (imali smo malu centralu od pet brojeva) uključivanje ležaja u centralu, rukovanje centralom itd. Učili smo i osnovne stvari o akumulatorima. O izolovanom kablu smo vrlo malo učili, uglavnom samo teoretski, jer ga u to vreme nismo imali (kasnije smo nešto malo dobili).

Uslovi za rad kursa bili su veoma teški. Kućica u kojoj smo radili imala je dve male prostorije, a bila je bez prozora. Spavali smo na zemlji, na kojoj je bila prostrta slama, a zima je bila prilično jaka. Nastava se održavala u obe prostorije u kojima smo i spavali, pa smo ležeći na slami slušali nastavu. Očigledna sredstva za nastavu bila su oskudna. Na staroj školskoj tabli nastavnik je crtao strujni tok i ostalo. Za stručnu nastavu sredstva su takođe bila oskudna (već sam ihpomenuo). Uz sve to nastava se često prekidala, jer su fašisti često dolazili od Calme, i svaki put se moralo ići na položaj. U normalnim okolnostima obuka je izvođena svakodnevno-celodnevno, prekidala se samo za vreme ručka i večere.

I pored teških uslova za rad i pratećih teškoća kad se uzme u obzir da većina od nas nije ništa prethodno znala o sredstvima veze, a bilo nas je polupismenih pa i nepismenih - kurs nam je svima pomogao da se upoznamo sa osnovama uspostavljanja i održavanja veze tehničkim sredstvima.

Po završetku kursa ceo vod se prebacio na staro mesto, u šumarsku kuću iznad Grgurevaca. U martu 1944. godine počeli su radovi na organizovanju veze na Fruškoj gori. Našu telefonsku centralu postavili smo u šumskoj kućici. Pošto je imala 5 brojeva od nje su se linije granale u 5 pravaca. Da bi se bolje i brže radilo, vod smo podelili na više grupa: prva grupa je imala zadatak da obeležava drveće na koja će se učvrstiti nosači sa izolatorima, druga grupa bušila rupe, zavrtala nosače i na njih postavljala izolatore; treća grupa je postavljala žice na izolatore, a četvrta je zatezala žice i čistila drveće od grana i lišća. Svi ovi radovi

su izvedeni primitivnim alatom. Prilikom biranja pravaca za podizanje linija, vodili smo računa da one idu kraćim putem kako bi utrošili manje materijala, (jer smo ga malo imali) a izbegavali smo i gustu šumu. Teškoća smo imali prilikom prelaza livada, gde nije bilo drveća, ali smo se snalazili na razne načine. Iako je ta veza postavljena vrlo oskudnim materijalnim sredstvima a postavljali su je borci koji nisu imali iskustva - funkcionisala je sve vreme.

Nekoliko meseci kasnije usledila je ofanziva neprijatelja na Frušku goru. Naš odred se povukao u Srem. Sredstva veze smo sakrili. Uz njih je ostalo nekoliko drugova iz našeg voda. Kada smo se posle ofanzive vratili na Frušku goru, od drugova koji su ostali u bazi nismo nikog našli. Baza je bila uništena, što je značilo da su je fašisti otkrili, centrala i telefoni koje smo sklonili u nju bili su odneti ili uništeni. Linije koje smo teškom mukom podigli bile su iskidane, izolatori izlupani, nosači poskidani i uništeni. Ponovo smo počeli prikupljati materijal, popravljati ono što se moglo, kako bismo uspostavili vezu. (Nakon nekoliko dana, k nama se odnekud vratio Duško Kovilj, jedini preživeli od drugova koje smo ostavili u bazi uz sredstva veze. Ostale je neprijatelj streljao, ili odveo u logor).

U vreme kad smo nastojali da ponovo uspostavimo vezu, u naš vod za vezu došlo je nekoliko drugarica i drugova. Među njima je bio i Nemac Hans Štihling. Hans je pre dolaska u naš vod bio nemački vojnik. Pobegao je i stupio u vezu sa skojevcima i članovima KPJ u Beogradu. Beogradskom i zemunskom ilegalnom partijskom vezom prešao je na Frušku goru. U naš vod je došao jer je po zanimanju bio poštansko-telegrafski tehničar. On je vrlo dobro poznavao centrale, telefone i ostalu opremu veze. Odmah smo pristupili prikupljanju materijala i alata da bi što pre organizovali vezu. Sada je išlo mnogo brže i lakše, jer smo već imali iskustva i pripremljen teren (označen pravac, očišćeno drveće itd.).

U to vreme nam je došao za načelnika veze Dušan Mileusnić mnogo nam je pomogao, kako stručno tako i organizaciono.

Pošto se tada odred preselio u Grgurevce, mi smo telefonsku centralu smestili u selo, a veze u šumi su ostale i dalje priključene na centrali. U samom selu smo pružili liniju u nekoliko pravaca i povezali pojedine delove odreda sa rukovodiocima koji su se nalazili u selu. To su bile kablovske linije jer smo u međuvremenu sakupili nešto kabla. Pored ovih veza imali smo jedan pravac koji nas je povezivao sa selom Šunjom. I ta linija je bila stalna. Kablom je bilo donekle jednostavnije i brže raditi i uspostavljati vezu. Jedino nam je pričinjavalo teškoće nastavljane kabla, jer nismo imali izolir-traku, pa smo se morali snalaziti na razne načine. Često smo upotrebljavali komušinu od kukuruzovine, stare krpe ili smo nastavke podizali na rakljasto drveće da nam nastavak ne leži na zemlji.

Tada smo imali centralu od 10 brojeva, koliko se sećam. Veza je celo vreme vrlo dobro funkcionisala. Za održavanje sredstava veze brinula su trojica drugova među kojima je bio i Nemac Hans Štihling. Vod za vezu je tada imao više od 40. drugova i drugarica.

Veza je funkcionisala sve do oktobra 1944. godine kada su delovi iz Fruške gore i Grgurevaca prešli u Novi Sad. Kada smo 23. oktobra stigli u Novi Sad, tu smo, pod rukovodstvom načelnika veze Duška Mileusnića, pristupili reorganizaciji našeg voda. Pridružili su nam se vezisti iz donjeg Srema i Bosutskih šuma (većinom su to bili kuriri). U Novom Sadu je formirana četa za vezu. Za komandira je postavljen Svetomir Bojić, a ja sam bio politički komesar.

Odavde su neki drugovi iz naše čete otišli u artiljerijsku brigadu koja se nalazila u Subotici. Negde u novembru prebacili smo se u Sombor, gde smo delovali kao jedinica za vezu pri 3. armiji. Odatle smo se prebacili prvo u Pečuj, a zatim u Šikloš, u Mađarskoj. Koliko znam, ovde je formiran bataljon za vezu pri štabu 3. armije. Komandant bataljona bio je Sveto Jankov a politički komesar Komnjenović. Koliko se sećam, ovaj bataljon je imao 2 čete i vod kurira. Iz ba-

taljona veze neki drugovi su otišli u divizije radi formiranja jedinica za vezu u tim divizijama.

Ja sam sa nekoliko drugova otišao u 51. diviziju. U toj diviziji bio je i Nemac Hans Štihling. On je postao komandir tehničke čete u bataljonu veze u toj diviziji. Kada smo bili u bataljonu pri štabu 3. armije Hans se susreo sa komandantom Kostom Nadom, kada je kontrolisao ispravnost jednog telefona. Nad ga je pitao odakle je i kako se zove. Kad mu je Hans sve rekao, ispostavilo se daje Nađ boravio u njihovoj porodičnoj kući na povratku iz Španije u Jugoslaviju. Roditelje su mu streljali hitlerovci. Hans se posle rata vratio u Istočnu Nemačku, u Berlin.

Vlada Stanković

RATNI VOJVOĐANSKI RADIO-TELEGRAFIST

U 2. sremski partizanski odred stupio sam 1. avgusta 1943. godine. U sastavu odreda borio sam se puna dva meseca. Za to vreme je moja jedinica izvela mnoge borbene akcije.

Krajem septembra moja jedinica je učestvovala u borbi kod Bijeljine, ali ja u njoj nisam učestvovao pošto sam bio ranjen kod Sremske Rače. Sedam dana posle ozdravljenja tražio me je Glavni štab Vojvodine za radio-telegrafistu, pošto sam poznavao radio-telegrafiju i bio radio-telegrafista u vojsci pre rata.

Iz odreda sam otišao 1. oktobra 1943. godine. Čim sam stigao u GŠV odmah sam stupio na dužnost zajedno sa još jednim radio-telegrafistom koji je bio stariji od mene. Uskoro, posle moga dolaska, počela je neprijateljeva ofanziva na Bosutske šume, pa se GŠV morao prebaciti u Bosnu u selo Bukovicu. Iz Bukovice odlazimo u selo Trnjelovo, gde smo se zadržali izvesno vreme. Pošto smo oskudevali u radio-telegrafistima osnovan je radio-telegrafski kurs pri GŠV na kom je bilo 12 polaznika. Ja sam bio određen za nastavnika. Kurs je trajao dva do tri meseca i na njemu su bili osposobljeni svi drugovi, izuzev dvojice.

Posle završenog kursa, dobio sam zadatak da noseći malu radio-stanicu pređem u Bosutske šume, u 2. sremski odred, i izvidim teren na koji je trebao da dođe Glavni štab Vojvodine^ U Srem sam prešao zajedno sa jednim radio-mehaničarem i održavao vezu sa Štabom sve do njegovog dolaska u Srem. Po dolasku Štaba, ponovo sam stupio u službu u samome Štabu. Novembra 1943. godine saveznici su nam iz aviona bacili materijal, između ostalog i radio-stanice.

Istoga dana dobio sam naređenje da naučim rukovati novom radio-stanicom i da zajedno sa Vojvođanskom brigadom, pređem u Frušku goru. Brigada je dobila zadatak da oslobodi selo Grgurovce. Moj zadatak je bio da o svim operacijama izveštavam Glavni štab Vojvodine. Istoga meseca počela je borba za Grgurovce koja se vodila nekoliko dana i brigada je posle teške borbe uspela da istera fašiste iz sela.

Posle toga 1. vojvođanska brigada odlazi u Bosnu, a na ovom terenu ostaje samo 1. sremski odred sa kojim sam ostao i ja. Pored veze sa Glavnim štabom, uspostavio sam vezu sa pokrajinskim Komitetom KPJ Vojvodine koji se nalazio u blizini Zemuna. Sa drugovima iz komiteta održavao sam vezu 4 puta dnevno.

Krajem decembra 1943. godine Glavni štab dolazi u Frušku goru i »bazira« se u selu Šišatovcima gde i ja dolazim noseći radio-stanicu i priključujem se Glavnom štabu. U to vreme održavao sam vezu sa zapadnim Sremom (Bosutske šume) gde je ostala jedna radio-stanica Glavnog štaba Vojvodine. Posle toga do-

bijam zadatak da zajedno sa jednim kurirom pređem u Bosutsku šumu i da održavam vezu sa Vrhovnim štabom. To je bilo početkom januara 1944. godine.

Pored održavanja veza sa Vrhovnim štabom ujedno sam održavao nastavu radio-telegrafistima koji su završavali kurs pri Glavnom štabu i posle slati u svoje jedinice da prime radio-stanice. Koncem januara 1944. godine GŠV se vraća u Bosutske šume. Duže vremena zadržali smo se u selu Sremska Rača. Tu sam dobio zadatak da ponovo pođem u Frušku goru, zajedno sa još jednim radio-telegrafistom kojeg je trebalo da osposobim za samostalan rad, i da dostavljam redovno izveštaje o akcijama naših jedinica na tom sektoru. Noseći stanicu koju smo sami napravili, prebacili smo se na Frušku goru, u 1. sremski odred. Prvo smo se sa radio-stanicom bazirali u jednom vinogradu kod Grgurevaca, a zatim u samom selu. Vezu nismo mogli uspostaviti pošto je ova stanica imala mali domet, a nekoliko dana kasnije dobili smo novu radio-stanicu iz Glavnog štaba. Odmah smo uspostavili vezu sa Glavnim štabom i PK KPJ za Vojvodinu. Preuzeli smo sadržaj depeša Komiteta za Glavni štab Vojvodine i obratno. Veza je funkcionisala vrlo dobro. Depeša u početku nije bilo mnogo, ali kada su akcije učestale morali smo slati 25-30 depeša dnevno.

Posle toga naređeno mi je da krenem u pravcu Divoša gde smo se smestili u šumi, u jednoj kolibi. U to vreme su nam saveznici iz aviona bacali velike količine materijala, među njima i radio-stanice, tako da su veze pojačane. Jednu radio-stanicu poslali smo u Bosutske šume gde se nalazila 6. vojvođanska brigada koja je čuvala obalu Save, ne dozvoljavajući prelaz četnika u Srem. Vezu sam održavao sa Glavnim štabom, 6. vojvođanskom, PK KPJ za Vojvodinu ijednom engleskom stanicom koja se nalazila negde u Italiji. (Englezi koji su bili kod nas nisu imali radio-stanice).

Vezu sam održavao svakog sata u toku dana i dnevno slao 25-30 sadržaja depeša. Dobio sam jednog radio-tehničara koji je baš tada došao u partizane, tako daje sada veza tekla bez zastoja. Radio-stanica je radila neprekidno, jer je posla bilo mnogo.

U maju je počela neprijateljska ofanziva na Frušku goru i donji Srem. Dva dana pre početka ofanzive, delovi Glavnog štaba, zajedno sa jednim bataljonom i ja noseći radio-stanicu, prelazimo u Bosutske šume. Tamo se priključujemo 2. odredu.

Za vreme ofanzive u Fruškoj gori poslali smo jednu radio-stanicu na taj teren radi održavanja veze i obaveštavanja o toku borbi i stanju naših jedinica. Radio-stanica je stigla na određeno mesto i sa njom smo imali samo jednu vezu, jer radio-telegrafista nije imao mogućnosti da puni akumulatore, tako da dalje nismo mogli ni održavati vezu. Radio-stanica je u toj borbi uništena.

Pošto nismo imali veze, naš položaj je bio vrlo težak. Nismo znali stanje naših jedinica, a ujedno ni za pokrete neprijateljevih trupa prema našem terenu. Odlaskom glavnog štaba Vojvodine u Italiju (koji je zbog neprijateljske ofanzive bio primoran da ode sa terena na kome se nalazio), primio sam sve veze na sebe. Tada sam održavao veze sa divizijama, PK KPJ za Vojvodinu, Glavnim štabom koji se nalazio u Bariju u Italiji, a posle odlaska 1. bataljona 6. brigada na Frušku goru i sa njim. Bio sam preopterećen, jer sam dnevno radio od 03.00 časa do 22.00 časa. Predavao sam od 40-60 depeša dnevno, a primao oko 20. Ovaj tempo rada trajao je punih 25 dana, tako da sam jedva uspeo da izdržim takav napor. Sa mnom se nalazio zamenik Glavnog štaba Vojvodine i obaveštajni oficir Glavnog štaba. Pošto je veza održavana neprekidno, radio sam sa dve radio-stanice tako da je jedna radila dok se druga hladila. Veza je funkcionisala bez prekida ali sa Barijem je bila (gde se nalazio Glavni štab Vojvodine) vrlo otežana. Drugovima u Bariju smo davali sve informacije o našim jedinicama, a od njih dobijali direktive za rad.

Stab se iz Italije vratio početkom juna avionom koji se spustio na jednu čistinu u Bosutskim šumama. U to vreme neprijatelj je pripremao ofanzivu na Bosutske šume. Neprijateljevi avioni su često leteli nad teritorijom gde smo se nalazili i tražili naše jedinice i mesto na kome se nalazio Glavni štab Vojvodine. Ma-

terijal koji nam je dolazio smestili smo u baze i pripremili se za pokret prema Slavoniji, prema Papuku. Ofanziva je počela 12. juna 1944. godine. U šumi je ostala jedna naša radio-stanica sa 10 boraca ijedan rukovodilac a imali su zadatak da nas obaveštavaju o toku ofanzive i da jave kad se neprijatelj povuče sa te teritorije, da bi se mogli vratiti natrag. Radio-stanica kojom smo rukovali nas dvojica pri pokretu za Slavoniju, radila je neprekidno preko celog dana u pokretu, a prilikom odmora u zakazano vreme. Nas dvojica, radio-telegrafista imali smo velike poteškoće, jer je teren bio veoma težak, zemljište je bilo blatnjavo i močvarno a mi smo sa sobom nosili dosta materijala. Nekoliko dana smo se zadržali u blizini sela Babina Greda kod Slavonskog Samca, tu se nalazila i 7. vojvođanska brigada koja je operisala u okolnim selima i proterala ustaše preko Save u Bosanski Samac.

Neprijatelj nas je stalno uznemiravao. U tom pokretu za Slavoniju oboleo sam od malarije, tako da sam sa ranjenicima ležao oko 10 dana. Krenuli smo na planinu Dilj. U blizini se nalazio štab 6. slavonskog korpusa, na Papuku. Tu smo se zadržali nekoliko dana i proveli vreme u odmoru, da bi se pripremili za dalje pokrete Radio-stanica koja je ostala u Bosutskim šumama, kao veza sa nama, nije se javila sve do našeg dolaska na taj teren. Nisu se smeli javiti jer je bilo mnogo neprijatelja na tom terenu...

Istim putem smo se vraćali natrag. Na pola puta između Slavonije i Srema Glavni štab Vojvodine otišao je prekim putem na Frušku goru, a ja sam krenuo ^a 2. odredom, u pravcu Bosutskih šuma, u selo Marović. Tu sam čekao jednog radio-telegrafistu koji je trebalo da me zameni i da ostane sa radio-stanicom u štabu odreda. Pošto je došao, upoznao sam ga sa radom i njegovim dužnostima. Posle toga sam krenuo sa našom jednom kolonom na Frušku goru. Prilikom prelaska pruge Beograd - Zagreb, neprijatelj je otvorio vatru na nas. To je bilo koncem jula 1944. godine. Sutradan, po mome dolasku u Glavni štab, pozvao me komandant Glavnog štaba i rekao da treba da se pripremim i krenem u Banat, gde će se formirati komanda banatske zone. Razume se trebalo je da sa sobom nosim i radio-stanicu. Za Banat smo krenuli 1. avgusta 1944. godine, i stigli do sela Surduka. Tamo smo se zadržali tri dana i čekali na vezu za prelaz preko Dunava. Sa mnom su pošli šifrantkinja Garava i jedan kurir kao naš pratilac. Vezu nismo mogli odmah dobiti i bazirali smo se u selu. Dva kilometra od Dunava nalazili su se Nemci, koji su obezbeđivali obalu od prelaza partizana. Sa mnom je bio i komandant 1. banatske zone sa kojim sam se našao u selu Prhovu, koji je čekao na mene i tako smo zajedno došli u Surduk. On je trebao da organizuje ljudstvo u Banatu i formira odred. Komandant i načelnik štaba, sa kuririma i drugovima koji su ih pratili, krenuli su za severni Banat, a ja, drugarica šifrant i kurir ostali smo u selu dok se oni ne vrate. Radio-stanica se nalazila u kući našeg odbornika, skrivena na sigurnom mestu, a mi smo bili smešteni po privatnim kućama. Nemci i ustaše su skoro svakodnevno dolazili u selo da traže hranu, piće i vršili pretres. Vezu sam imao dva puta dnevno sa Glavnim štabom koji je na Fruškoj gori, i to jednom ujutru i jednom uveče. Radio sam na tavanu. Predavao sam depeše koje su mi kuriri donosili iz severnog Banata i primao odgovore, dešifrovao ih sa šifrantkinjoru i slao u Glavni štab.

Jednoga dana, kada sam održavao večernju vezu, razapeo sam antenu na tavanu i počeo da radim. Šifrantkinja i kurir čuvali su stražu. U tom momentu dat je znak da dolaze Nemci. Ja sam hteo da sklonim radio-stanicu, ali je bilo kasno jer su Nemci kroz baštu već ušli u dvorište kuće u kojoj sam radio. Dok su Nemci sedeli u kući i pili, ja sam nastavio sa predajom depeša. Radio-telegrafisti i glavnom štabu, sa kojim sam radio, dao sam znak opasnosti (SOS), ali me nije odmah razumeo. Ja sam nastavio sa radom i za to vreme, dok su oni dole pili, predao sam i primio sve depeše. Posle toga, Nemci su pijani otišli i opasnost je prošla. Kasnije me radio-telegrafista Glavnog štaba, izvestio daje razumeo moj položaj i o tome obavestio komandanta Glavnog štaba Vojvodine.

U severnom Banatu više nisam mogao raditi, jer je postalo vrlo opasno. Zato sam morao preći u južni Banat. U Banatu se nalazio naš bataljon koji je vodio

borbu sa belogardejcima koji su na konjima jurišali na naše jedinice. Neprijatelj je mislio da su to bili mali banatski partizanski odredi i zato je napao sa konjicom najuriš, ali se iznenadio, pošto su ih naši dočekali na 150 metara i razbili. Belogradejaca je bilo oko 400 dok je naš bataljon brojao oko 200 dobro naoružanih boraca. Zaplenili smo mnogo opreme u magacinu kod sela Crepanje kod Pančeva. U toku daljeg pokreta bataljon je stalno vodio borbe sa fašistima. Moja radio-stanica radila je svakodnevno. Izveštavao sam glavni štab o borbama i prebacivanju dobrovoljaca za Srem. Oskudevali smo u akumulatorima. Ubrzo sam nabavio veći broj akumulatora, tako da sam vezu održavao bez prekida. Fašisti su se povukli u gradove, tako da su mnoga banatska sela bila potpuno slobodna. Materijal od saveznika nismo dobili, mada smo sa njima održavali vezu i imali njihove savetnike. Odatle smo krenuli dalje i došli do Karpata u Rumuniji. Narod nas je usput oduševljeno dočekivao. Komesar Glavnog štaba Vojvodine, koji je išao sa nama držao je govore po selima Rumunije gde do tada partizani nisu dolazili. U to vreme Crvena armija je izbila na granicu Jugoslavije. Pre ulaska Crvene armije u našu zemlju formirano je nekoliko novih odreda i veliki broj dobrovoljaca je prebačen iz Banata u Srem. Kad smo čuli da se Crvena armija nalazi na granici Jugoslavije, poslali smo jednog radio-telegrafistu da uhvati vezu sa Rusima i da o tome izvesti nas, tj. Štabove zone. Jedne noći, u septembru čuli smo tutnjavu topova i kaćuša, a ujutru naš vezista, koji je otišao pred Crvenu armiju, javio nam je radio-stanicom radosnu vest da su se sastali sa Crvenom armijom. Ovo nas je sve veoma obradovalo i svi smo odmah krenuli u susret bratskoj Crvenoj armiji. Bio sam u to vreme zastavnik po činu. Sa zastavom ispred kolone, koju sam ja nosio, pošli smo prema granici gde se nalazila Crvena armija. Nakon našeg susreta sa njihovim štabom, došlo je do dogovora o zajedničkom napadu na Pančevo. Depešom smo odmah obavestili Glavni štab da smo se sastali sa Crvenom armijom a zatim odlazimo u Ali Bunar. Sutra dan smo krenuli Ere ma Pančevu. Celim putem do Pančeva održavao sam vezu sa Glavnim štaom. Iz Pančeva odlazim za Zrenjanin gde je došao i Glavni štab Vojvodine, koji se prebacio avionom iz Srema. Po mom dolasku u Glavni štab primio sam radiostanicu i radio u Glavnom štabu. Posle oslobođenja Novog Sada sa načelnikom štaba i radio-stanicom odlazim u Novi Sad. Dolaskom celog štaba u Novi Sad osnovan je radio-centar Glavnog štaba gde sam bio postavljen za šefa radio-centra. To je bilo oktobra meseca 1944. godine.

Decembra meseca, iste godine, odlazimo u Sombor. Naš centar je imao tri stanice i 4 radio-telegrafista.

Januara 1945. godine pošli smo prema Mađarskoj i došli u Pečuj. U njemu se nismo zadržavan, već smo krenuli u Šiloš, u kome smo bili nekoliko dana. Kasnije dobijamo naređenje za pokret u Barč, gde smo se dosta dugo zadržali. S druge strane Drave bile su naše jedinice koje su vodile borbu kod Našica. Odatle smo krenuli u Beli Manastir, gde smo se zadržali sve do opšte ofanzive 12. aprila 1945. godine.

Radio-centar se stalno povećavao, jer je zbog povećanog broja jedinica koje su došle u sastav 3. armije bilo potrebno više radio-stanica. Posle toga je nastupilo malo zatišje, koje je proteklo u pripremanju za opštu ofanzivu. Naš radiocentar smo snabdeli sa dovoljno materijala potrebnog za rad, organizovali smo dobru vezu i obučavali nove radio-stenografiste koii su to vreme završavali kurs. Opšta ofanziva protiv neprijatelja počela je 12. aprila 1945. godine radi potpunog proterivanja iz naše zemlje. Naše jedinice su prešle Dravu i naš centar se smestio u selo Bolman. Svakih pola sata održavana je veza radiofonijom sa potencijalnim jedinicama, a ostale stanice su radile u centru radio-telegrafijom. Naš centar se povećao na šest radio-stanica, koje su bile u centru, i dve radio-stanice van centra (specijalne). Radio-telegrafista je bilo 16 a od toga je bila polovina novih koje smo mi obučavali i nisu imali dovoljno prakse. Sav rad bio je spao na stare radio-telegrafiste kojih je bilo 7. U težim momentima morao sam da pomognem novim radio-telegraristima i da održavam vezu. Rad se odvijao i danju i noću, svakih pola sata. Pošto smo prešli Dravu, došli smo u Valpovo. Pokreti su bili česti jer su naše jedinice stalno napredovale. Svaka tri sata morao sam, kao šef radio-centra, da podnosim izveštaj načelniku 3. armije o stanju veza. Pošto je

veza bila preopterećena, morali smo da ugovorene veze održavamo svakog sata mesto svakih pola sata, kako je to ranije bilo ugovoreno. Rasformiranjem 6. slavonskog korpusa dobili smo nekoliko radio-telegrafista, te je tako naš rad bio donekle olakšan. Za nas je pokret bio dosta težak pošto smo imali prijemni i predajni radio-centar koji su se, jedan od drugoga, nalazili na rastojanju.

Pošto su naše divizije imale mlade radio-telegrafiste, i šefove odseka za vezu, koji nisu imali svoje pomoćnike, bio sam premešten u 51. diviziju za pomoćnika šefa odseka. To je bilo krajem aprila 1945. Ovde smo imali tri radio-stanice od kojih je jedna radila sa brigadama, druga sa divizijama i armijama, a treća radiofonijom. Pošto je radio-veza prilikom moga dolaska bila dosta slaba, zauzeo sam se daje bolje organizujem. Uspeo sam u tome, tako daje 3. armija imala dobru vezu sa nama. Za vreme svakog pokreta išao sam uvek napred, kako bi dolaskom štaba, veza već bila uspostavljena. U napredovanju došli smo do Varaždina, a zatim do Maribora, gde smo se malo zadržali. Nastavili smo napredovanje u pravcu Dravograda, kojim pravcem su se povlačile skoro sve fašističke jedinice, bežeći iz Jugoslavije prema granici Austrije. Uspeli smo da isteramo neprijatelja iz Dravograda 1. maja. Približavala se kapitulacija Nemačke, a na dan dok je ceo svet slavio pobedu nad fašističkim zavojevačima, naša divizija je imala najtežu borbu sa neprijateljem od kako je ofanziva otpočela, jer ustaše, četnici i Nemci nisu hteli da se predaju. Nismo mogli tačno da ocenimo neprijateljske snage. Potom su došli neprijateljski oficiri na pregovore i tražili od nas da ih propustimo da se predaju saveznicima - zapadnim na šta mi nismo pristali. Po njihovom povratku odmah su otpočeli napad na nas i razvila se jaka borba. Naše jedinice su držale dravski most preko koga su hteli preći, da bi došli na austrijsku granicu. Nalazili su se 5 km. od austrijske granice. Sutra dan je ponovo došla njihova delegacija na pregovore i tražila od nas da ih pustimo da pređu saveznicima jer se nama nikako neće predati. Naravno mi smo to kategorički odbili. Po njihovom odlasku došlojedo opšteg napada sa svih strana na naše jedinice. Veza sa našom 7. brigadom bila je prekinuta, a mi nismo znali zašto. Tek kasnije su nam javili da su odsečeni od ostalih brigada. Posle ovog neuspeha, neprijatelj je svim snagama napao na Dravograd, gde se nalazio naš štab divizije. Dobio sam naređenje da se po svaku cenu probijem sa radio-stanicom i da izađem iz grada, što sam teškom mukom uspeo. Oa jakih potresa i žurbe radio-stanice su bile u kvaru, jer smo ih bacali kroz prozor sa 1. sprata i tako ih malo oštetili. Kratko vreme nismo imali vezu sa štabom 3. armije. Popeli smo se na jedno brdo izvan grada i u tom kritičnom momentu veza je trebala da odigra najveću ulogu. Trebali smo da pošaljemo 6 najhitnijih depeša za štab armije, i to otvorenih, pošto nismo imali vremena za šifrovanje. Tražili smo pomoć. Za to vreme naše jedinice su vodile teške borbe na Dravi i na prilazu mostu. Oko 24.00 časa uspostavili smo radiovezu i počeli predavati depešu za depešom. Pod vrlo teškim uslovima i radiosmetnjama nekako smo uspeli da ih predamo. Depeše sam predavao ja lično, a tražio sam u štabu armije najboljeg radio-telegrafistu (Andriju Vidorakoji je uspeo da primi sve poruke. Posle toga došlo nam je pojačanje - jedna slavonska divizija i bugarska artiljerija. Borbe su se vodile celu noć i sutradan dok nije došlo do razilaženja u neprijateljskom taboru. Pošto neprijatelj nije izdržao uragansku vatru iz svib našin oružja, došlo je do pometnje i usledila je predaja. To je bilo 15. maja 1945. godine.

Po naređenju štaba 51. divizije primio sam bataljon za vezu gde sam bio sve do avgusta 1945. godine. U tom periodu pozvan sam u štab divizije, gde su mi saopštili da treba da primim dužnost komandanta škole za vezu pri ovom štabu. U to vreme izašlo je zvanično naređenje od maršala Tita da se svi borci podoficiri i oficiri, koji su ranije služili u vazduhoplovstvu, jave u štab komande vazduhoplovstva. Kako sam ia bio u vazduhoplovstvu kao radio-telegrafista - letač, smatrao sam da i ja treoa da idem, jer je to bio moj poziv. Avgusta 1945. godine odlazim u štab vazduhoplovstva gde dobijam raspored za Sombor u 32. bombardersku diviziju. Tamo sam dobio postavljenje - za referenta veze u puku. Dolaskom štaba 32. bombarderske divizije postavljam se na novo radno mesto komandira samostalne čete za vezii.

Lazar Subašić

DOKUMENTA VEZA

Tito - glavnom štabu NOV i PO Slovenije

1. januara 1944.

Vaša radio-veza ne vredi. Telegrafist nemaran. Obratite pažnju na ovu službu.

Organizujte kurs za radio-telegrafiste. Prikupite sve koji su učili telegrafiju. Za program uzmite elektrotehniku i radiomehaniku.

(A-IZDG SRS, k. 41. f-II)

Svetozar Vukmanović-Tempo - Štabu 2. korpusa NOVJ
3. januar 1944.

Ponovo tražimo od vas da obezbjedite hitno odašiljanje grčkih i bugarskih telegrama za Tita. Ostale moje telegrame primajte odmah i šaljite ih Titu kad možete ... Mi smo stalno u pokretu i u nemogućnosti smo da održavamo redovnu vezu sa vama.

(A-VII, k. 394. reg. br. 5-19/2)

Tito - Štabu Mornarice NOVJ

13. februar 1944.

Odobravam direktnu vezu radio-stanicom sa Italijom.

(A-VII, k. 2072, reg. br. 13-19/2)

Tito - Dimitrovu

22. februar 1944.

Sa Makedonijom je veza prekinuta već nekoliko dana i ništa nam nije poznato gde se nalazi Ivanov (Blagoje) s drugima.

(A-CK SKJ, Fond CK KPJ-KI, reg. br. 1944/18356)

Edvard. Kardelj - Glavnom štabu NOV i PO Slovenije

27. marta 1944.

Tito se ljuti zbog slabog funkcionisanja pošte između Slovenije i VŠ. Istina je da je glavna krivnja na Hrvatima, ali bi i vi mogli, sa svoje strane, više učiniti.

Od GŠH do VŠ može doći pošta 2-3 dana, a od vas do GŠH-takođe za 4 dana. Najviše, dakle, može da putuje 7-9 dana ukupno. GŠ Hrvtske će to urediti, uredite sada i vi. Poštu (vašu i CK KPS, uključujući i literaturu) dostavljajte redovno.

(ZBORNIK NOR, tom II knj. 12, dok. br. 197)

Tito - Zastupništvu NKOJ u Bariju
Drvar,
1. april 1944.

Proširite odmah radio-kurs na 100 pitomaca. Vodite računa o poverljivosti prilikom izbora. Kurs da radi najintenzivnije.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-3/10)

Tito - Štabu 3. korpusa NOVJ
8. maja 1944.
(Drvar)

Vežite 16. i 17. diviziju direktnom radio-vezom sa nama. Dajte im vašu šifru.
Planove veze javite. Davno smo vam ovo naredili, a vi niste izvršili. Takvi postupci otežavaju komandovanje.

(A-VII, k. 408-A, reg. br. 2-24/81)

Tito - svim potčinjenim štabovima
14.maj 1944.
(Drvar)

Sve naše šifre slabe su i nesigurne. Stvaramo pomoću specijalista, nove. Doći će kod vas instruktori.
Nemojte odavati vojne tajne sa dosadašnjom šifrom. Nekako u zavijenoj formi, za sada saopštavajte važnije stvari.

(A-VII, k. 408-A, reg. br. 2-124/81)

Tito - svim potčinjenim operativnim štabovima
1. jul 1944.
(Vis)

Predviđajući široku razmenu radio-veze, zaključno sa bataljonima, baterijama, kao i za obaveštajnu i druge službe, odmah formirajte radio-telegrafske kurseve. Javite nam broj pitomaca na tim kursevima.

(A-VII, k. 732, reg. br. 33-2/2)

Tito - glavnom štabu NOV i PO Srbije
8. jul 1944.
(Vis)

Sa vašom stanicom nemoguće je raditi. Javite odmah tip stanice i frekvenciju vaših kristala. Javite ko se služi stanicom GŠ Srbije.

(A-VII, k. 194, reg. br. 9-16/1)

Tito – Štabu Baze NOVJ u Bariju
10. jul 1944.
(Vis)

Neka Vojvođani dođu danas. Ovo javljam već tri puta. Prekontrolišite odeljenje. Odmah uspostavite radio-vezu sa svim glavnim štabovima i štabovima VIII i V korpusa.

Pošto je Koča dobio radio-stnaicu, neka se direktno poveže sa nama po istom planu i neka redovno prenosi izveštaje iz Jablanice.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-34/10)

Tito - Glavnom štabu NOV i PO Srbije
23. jul 1944.
(Vis)

Posredujte uključivanje Makedonije sa našom stanicom. Do tada vi prenosite borbene izvještaje.

(A-VII, k. 184, reg. br. 23-2/1)

Tito - Štabu Operativne grupe divizija NOVJ
26. jul 1944.
(Vis)

Koča već dva dna ne javlja se! Situacija kod njega teška_____

(A-VII, k. 372, reg. br. 3-1/2)

Politički komesar 1. kosovsko-metohijske brigade - Sekretaru OK KPJ za Kosovo i Metohiju
26. jul 1944.

Da imam radio-vezu sa tobom, mnogo bi mi lakše bilo. U stvari, mi imamo radio-stanicu ali ne možemo da radimo na kilociklima koje si ti naznačio. Mi možemo da radimo samo na 4402 KC - jer taj kristal jedino imamo - pa ne možemo da te slušam na 4320, kao što si javio. O ovome sam javio Tempu, a on tebi da, preko Peka, javi (no ne znam da li će doći do tebe). Kad dobiješ ovo pismo od nas, onda nas slušaj na 4402 KC. Mi ćemo se za svaki slučaj javiti nekoliko puta i pre nego što pismo dođe do tebe, jer bi se moglo desiti da te o tome izveste.

(Zbornik NOR, tom I, knj. 19, dok. br. 152)

Tito - Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske
29. jul 1944.
(Vis)

Za naše veze ne stavljajte telegrafiste početnike, jer se rad odugovlači. Depeše zakašnjavaju.

(A-VII, k 119-4, reg. br. 1-19/1)

Tito – Štabu 3. korpusa NOVJ
29. jul 1944.
(Vis)

Od 29. jula Telegrafska agencija »Nova Jugoslavija« - TANJUG davače vijesti na našem jeziku u dvanest sati, sa pozivnim znakom GQ de YG na frekvenciji 4030 KC. Javite kako je čujete.

(A-VII, k. 408-A, reg. br. 2-128/81)

Sekretar OK KPJ za Kosovo i Metohiju - Političkom sekretaru 1. kosovsko-metohijske brigade
7. avgust 1944.

Povodom radio-veze, postupičemo po vašem uputu. Ako nas ne čujete, javite se preko II korpusa.

(Zbornik NOR, tom I, knj. 19, dok. br. 154)

Vrhovni štab NOV i POJ - Štabu baze u Bariju
13. avgust 1944.
(Vis)

Najhitnije šaljite šifru za 12. korpus za Negovuđe. Neka kurir-padobranac odmah skače sa šifrom kod 3. korpusa.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-47/10)

Vrhovni štab NOV i POJ - Štabu Baze NOVJ u Bariju
16. avgust 1944.
(Vis)

Kurirom-padobrancem najhitnije pošaljite šifru za 3. korpus u istočnoj Bosni. Šifru za Peka poslati preko Glavnog štaba Srbije.

Upitajte i javite šta je sa šifrom 1. i 2. korpusa koju je odnio Stun. Oni je nisu primili.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-49/10)

Štab Baze NOVJ u Bariju - Vrhovnom štabu NOV i POJ
17. avgust 1944.
(Bari)

Za Srbiju sinoć otišlo 33 druga, šifra poslata Peku preko Srbije-padobranom. Za 3. korpus se vratio, jer mesto za bacanje bez signala. Leteće opet s prvom mogućnošću.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-55/10)

Tito - Stabu 2. korpusa NOVJ
17. avgust 1944.(Vis)

U paketu šifri za 1. korpus nalazi se šifra za 12. korpus. Izvadite ih, ukoliko su još kod vas i po sigrnom kuriru, hitno pošaljite 12. korpusu. Ukoliko je ova šifra već upućena 1. korpusu, vi uputite Lekiću tablicu za 29. diviziju sa pravilima za rad. Ovo je hitno. Neprijatelj čita Lekićevu šifru.

(A-VII, k. 394, reg. br. 21-39/2)

Štab Baze NOVJ u Bariju - Vrhovnom štabu NOV i POJ
19. avgust 1944.
(Bari)

Preduzete su mere da se uspostave veze sa jedinicama. Treba zamjeniti 2 radio-telegrafista, koji su završili kurs na Malti... Kada se prošire veze, treba raditi sa tri radio-stanice.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-56/10)

Glavni štab NOV i PO Slovenije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
25. avgust 1944.

Mi primamo vaše depeše bez zastoja. Obratno ne možemo depeše predati, nas vaš telegrafista ne čuje. Situacija, nakon naše depeše, bila je bolja 3 dana, a sad - opet po starom. Molimo bolje primanje vašeg teelgrafiste i odredite više vremena za rad sa nama. Mi smo odredili za rad s vama posebnu stanicu i imamo dosta vremena.

(A-VII, k. 26. reg. br. 6-1/13)

Stab 1. kosovsko-metohijske brigade - OK KPJ za Kosovo i Metohiju
26. avgust 1944.
(Slatina)

Veza koju nam je ostavio Fadilj (Hodža) bila je vrlo slaba, te i pored našeg neprekidnog napora da se što pre povežemo, još se i danas nalazimo u Slatini.

Brigada se nalazi sada u vrlo teškom položaju, jer nema veze ni sa jednim starijim forumom.

Mi sutra odlazimo u Ljumu, gde ćemo vas čekati.

(*Zbornik NOR*, tom I, knj. 19, dok. br. 163)

Tito - svim potčinjenim štabovima
26. avgust 1944.
(Vis)

Učinite sve da neprijatelj ne dođe do naših šifri. Obratite naročitu pažnju za njihovo čuvanje. Izolujte vaše šifrantsko odeljenje pod stražom.

(A-VII, k. 26, reg. br. 4-1/13)

Stab Baze NOVJ u Bariju – Vrhovnom štabu NOV i POJ
27. avgust 1944.

Imamo vezu sa VŠ, 1, 2, 5. i 8. korpusom i Mornaricom. Slabo čujemo Vojvodinu i Hrvatsku. Ne čujemo 3. i 12. korpus, Srbiju i Makedoniju. Poslali šifre još za 6. korpiis, Slavoniju i Peka. Danas šaljemo šifru za 10. korpus. Još nemamo dosta radio-telegrafista i ne možemo držati sve veze. Treba li veza sa korpusima koji su blizu svojih glavnih štabova.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-60/10)

I proleterski korpus — Vrhovnom štabu NOV i POJ
29. avgust 1944.
(Zlatibor)

Još sa Pekom (Dapčevićem, komandantom Operativne grupe divizija) nismo uspostavili vezu. Pozivamo ga i slušamo, ali se on ne javlja. Da li ste njemu poslali isti plan veze i gcr materijal. Molimo, povežite nas.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-1/13)

Glavni štab NOV i PO Srbije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
29. avgust 1944.

Hitno nam potrebno bar još 7 sposobnih t elegrafista. Još nemamo vezu ni sa XXII ni sa XXV divizijom. Brzo rukovođenje nemoguće. Mi imamo toliko veza, da već radimo sa tri radio-stanice.

(A-VII, k. 26. reg. br. 6-1/13)

Glavni štab NOV i PO Hrvatske - Vrhovnom štabu NOV i POJ
31. avgust 1944.
Topusko

Molimo, odgovorite na našu depešu br. 23. od 27. o. mj. Vaši telegrafisti nikako ne prihvaćaju vrijeme za rad po noći, dok mi to svakog dana nudimo.

Dobrih, profesionalnih telegrafista imamo jednog u GŠH i, u svkaom korpusu, po jednog radio-telegrafistu, ujedno i šefa odsjeka za vezu. Iz grupe za VŠ i Srbiju uputili smo do sada 7 radio-telegrafista. U 6. korpusu nalaze se još dvojica iz te grupe, koji će biti upućeni prvom vezom. Također ćemo vam uputiti jednog korpusnog referenta za vezu. Svako dalje uzimanje telegrafista potpuno će paralizovati naše veze, koje su i ovako dovoljno nerazvijene.

(A-VII, k. 26. reg. br. 6-2/13)

Glavni štab Srbije - Glavnom štabu Makedonije
2. septembar 1944.

Neophodno je da održavate sa nama sve ugovorene veze. Inače, ne možemo vas držati u toku događaja, niti pravovremno sadejstvovati.

(A-VII, k. 234, reg. br. 2-30/1)

Stab 6. udarnog korpusa NOVJ - Vrhovnom štabu NOV i POJ
4. septembar 1944.

Molimo, javite kako da se povežemo sa našom Bazom u Bariju, vreme i talase.

Vreme rada s vama vrlo kratko, naročito od kada prenosimo depeše GŠ, Molimo da odredite jednu vezu makar noću. Ima mnogo zaostalih depeša - radi kratkoće vremena.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-2/13)

Mesni komitet KPJ za Peć - OK KPJ za Kosovo i Metohiju
11. septembar 1944.

Što se tiče Aljuša i radio-stanice, sve sračunavši, ja se reših da vam ga sada upitim a u smislu onog predloga u prethodnom pismu - da se tamo ispraksira dan-dva sa drugom šefom, pa tek onda da bude vraćen ovamo. One šifre koje si mi ti pokazao, ja sam potpuno shvatio i imam ih dalje uza se.

(*Zbornik NOR*, tom I, knj. 19, dok. br. 168)

Glavni štab NOV i PO Srbije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
12. septembar 1944.

Imamo redovnu vezu sa svim jedinicama, ali, zbog veličine prostora, izveštaji odozdo dosta sporo stižu do štaba divizije.

Pretrpani smo vezama. Obrazovanjem korpusa, veze će biti reducirane i rad solidniji, ali to je tek u toku.

(A-VII, k. 26. reg. br. 64/13)

Glavni štab NOV i PO Vojvodine - Vrhovnom štabu NOV i POJ
21. septembar 1944.
Sr em

Sa 3. korpusom nemamo veze. Neka nas oni slušaju na 5112 kc, s pozivnim zakom ZUR. Oni odgovaraju na 5000 ili 4500 kc sa znakom LAC.

Vreme rada 11, i 17,30. Početak rada od sutra, tj. 22. o.m.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-5/13)

Glavni štab NOV i PO Hrvatske - Vrhovnom štabu NOV i POJ
26. septembar 1944.
Topusko

»TANJUG« primamo redovno. Čuje se dobro. Telegrafista često nepravilno otkucava slova.

Zadnji dana vašu stanicu ne možemo primati - ispadaju kratki znaci. Na to smo, kraticom »Kvo«, upozoravali vašeg telegrafistu, no on nije uvažavao primjedbe i nije preduzimao potrebno. Ista je stvar i sa stanicom TANJUG.

(A-VII, k. 26. reg. br. 6-5/13)

* Misli se na formiranje 12. i 14. udarnog korpusa NOVJ.

Glavni štab Makedonije — Glavnom štabu Srbije
24. septembar 1944.

Rad sa vama ide slabo. Potrebno je više radnog vremena. Primite predloženo vreme, kao i po noći.

(A-VII, k. 234, reg. br. 23-7/1)

Glavni štab Srbije - Glavnom štabu Makedonije
27. septembar 1944.

Mi imamo dovoljno vremena za rad sa vama. Zašto ne odgovorite koje vreme vam je slobodno za rad sa nama. Odgovorite odmah.

(A-VII, k. 234, reg. br. 23-8/1)

Vrhovni štab NOV i POJ - Štabu Baze NOVJ u Bariju
27. setembar 1944.
(Vis)

Košta i Vlada imaju da ti ostave šifru za 6. korpus, koju pošalji prvim avionom u Slavoniju. Odmah se raspitaj za to i odgovori.

(A-VII, k. 2125, reg. br. 1-83/10)

Glavni štab NOV i PO Makedonije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
29. septembar 1944.

Imali smo mnogo telegrama o situaciji kod nas, ali, usled nemanja dovoljno veza, zastareli su. Molimo, omogućite više radnog vremena.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-6/13)

Glavni štab NOV i PO Slovenije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
1. oktobar 1944.

Ima oko 50 zakasnelih depeša. Kontrolirali smo našu stanicu, koja je od naših najboljih i ima najboljeg telegrafistu. Vaš telegrafista prima vrlo slabo. Ne tnože primiti ni naše redovne dnevne depeše.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-6/13)

Glavni štab NOV i PO Makedonije - Vrhovnom štabu NOV i POJ

Naš telegrafista kaže da ne valja vaš telegrafista, jer traži ponavljanje svakog telegrama po 3-4 puta i, pod izgovorom smetnje, neće da primi. U svakom slučaju postoji neka sabotaža, ili kod našeg ili kod vašeg telegrafiste. Mi ćemo prekontrolisati našeg.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-6/13)

Glavni štab NOV i PO Makedonije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
4. oktobar 1944.

Referentu radio-službe. Stanica je preopterećena. Ima 34 veze dnevno. Radim sa stanicom »Ejdup« - engl/eska/ koja nije predviđena za permanentnu službu. Od 5-24 sata stanicu ne gasim. Greje se mnogo i postoji opasnost da ostanemo bez ikakve veze. Imam samo jednu stanicu. Molim, najhitnije učinite sve da dobijem jednu jaču stanicu MK, ili koju drugu sa akumulatorskim pogonom, ili sa sopstvenom električnom centralom.* Isto, hitno je potrebno i još tri stanice B-2 engleske.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-6/13 i 6-7/13)

Štab V udarnog korpusa NOVJ - Vrhovnom štabu NOV i POJ
8. oktobar 1944.

Pored svih nastojanja, nismo mogli uhvatiti vezu s 3. korpusom. Radi kordinacije u najskorijim operacijama, ova veza nam je neophodna. Javite: ima da nas slušaju na talasu 4172 (4971) kc, s pozivnim znakom BJO (Branka, Jela, Olga). Mi njih slušamo na talasu 4900 kc, s pozivnim znakom UTC (Uroš, Tode Cica). Vreme rada 7, 13 i 16 sati po zismkom vremenu. Rad počinje odmah.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-7/13)

Glavni štab Makedonije - Vrhovnom štabu NOV i POJ
31. oktobar 1944.

Molimo, naredite vašem telegrafisti da primi telegrame od nas. Imamo 50 telegrama koji čekaju više dana. Odredili smo jednu stnaicu samo za rad sa vama. Dajte nam više vremena. Po dosadašnjem ne možemo vas blagovremeno obavestiti o situaciji i operacijama.

(A-VII, k. 26, reg. br. 1-8/12)

Štab II udarnog korpusa NOVJ - Vrhovnom štabu NOV i POJ

Za Bari, Drugi korpus zove na talasu 4838. Predlažemo i molimo da prihvatite održavanje tri veze na dan, i to u 7, 15 i 20 sati. Početak 9. IX. Odobrite.

(A-VII, k. 26, reg. br. 6-3/13)

* Misli se na ručni generator.

STAB IV KORPUSA
1. II 1944

Izveštaj o vezi za mjesec decembar. 1943. g.

GLAVNOM ŠTABU NOV I PO HRVATSKE

Četa za vezu pri Štabu IV Korpusa

1) Četa je sastavljena iz dva voda telefonista i jednog voda telegrafista. Brojno stanje je 47 drugova i drugarica. Ovo brojno stanje je zadovoljavajuće za sadašnje prilike, a nastojaćemo ga povremeno povećavati iz tog razloga što u ovoj četi i telefonisti i signalisti kao i telegrafisti imaju više mogućnosti za praktično usavršavanje nego u ostalim jedinicama.

2. Stručna sposobnost ove čete je osrednja. Četa je novoformirana, a iz djelom novomobilisanih boraca iz odreda, a telegrafisti su dobri, sem mlađih telegrafista koji se povremeno uzimaju na našu stanicu na praksu. Telefonisti su 50% vrlo dobri u vršenju službe na centrali i telefonima, dok u podizanju poljskih telefonskih linija u borbi još nemaju dovoljno rutine.

3) Veza je tokom mjeseca, telefonska bila neprekidna preko stalnih tei. linija. U akcijama čišćenja Husikinih bandi na sektoru Cazinskom, telefonsko signalni vod sa još jednom desetinom uspostavljao je vezu sa VIII. divizijom telefonsku, popravljajući stalnu telefonsku liniju, koja je djelomično bila ispresjecana tokom poslednje nepr. ofanzive. Veza je bila uvijek na vrijeme uspostavljena i neprekidna. Za vrijeme neprijateljske ofanzive telefonska veza sa jedinicama držala se skoro stalno. Svega jedan dan nije bilo telef. vez sa VII. divizijom za vrijeme kad seje neprijatalj nalazio u Topuskom, kada su se uspostavile telefonske stanice s onu stranu Topuskog prema Baniji i s ovu stranu prema Kordunu u neposrednoj blizini Topuskog, a između ovih stanica veza za vrijeme ofanzive bila je vrlo dobra sem sa VII. divizijom. Razlog je, vrlo slab rad radiotelegrafiste koji, kako se je kasnije ustanovilo za vrijeme pucnjave radi straha ne može pravilno otkucavati znakove niti ih primati. Inače za vrijeme zatišja rad je moguć sa ovom divizijom. Za vrijeme borbe i uopšte u operacijama radio veza se održava svaka dva sata, inače tri puta dnevno. Pozivni znak je PRN, radi na 56 m. a rezrevni 60 i 50 m, najbolji rad je na 56 m. Pozivni znak naše stanice u radu sa VII, divizijom je BRC radi na 56 m. U 09,30,11,00 i 17,00. svakog dana. Ovi pozivni znaci izdati su 6. novembra, a nove namjeravamo poslati ovih dana, šifre su promjenjene prije mjesec dana, a posiate su nove po kojoj rad otpočinje 1.1. 1944. Slog je zagarantovan da ga neprijatelj ne može lako otkriti. Karakteristike radiotelegrafista svih u ovom korpusu posiate su prošlog mjeseca sekciji za vezu. Sa VIII. Divizijom radiotelegr. veza za vrijeme ofenzive bila je svaka dva sata a inače svakodnevno tri puta i to u 08,00, 12,30 i u 18,30 sati. Ova je uvijek vrlo dobra. Pozivni znak je GLS de VNP naš KDF de LNV izdat 10 ov. mj. radi se s obe strane na 80, m. šifra je ista kao i sa VII. divizijom. Radioveza sa tim štabom je redovna u 08,30. 12,00 i u 15,30 svakog dana; Ista je vrlo dobra, sem, za vrijeme ofanzive kada je ova bila jedina veza, nije dobro funkcionisala, radi čega ste vi bili mišljenja da su depeše od nas polazile pogrešno šifrovane (kontrolišući ih mi smo našli po koju manju grešku), a mi smo ustanovili daje vaš telegrafista pogrešno depeše primao. Ovo potvrđuje to, što je naš referent za vezu sam predavao neke depeše (koje su bile ispravno šifrovane) i prilikom rada opazio je po kucanju tamošnjeg telegrafiste, daje slabiji, a tražio je kraticom brže kucanje, te kao takav nije mogao slijediti brzi rad i kombinirao iz glave pogrešne brojke. Isti telegrafista je pokušavao sa našim privatni razgovor, našto naš nije odgovorio.

Sa Op. Štabom za Liku radioveza je svakodnevno dva puta i to u 09 i 15,00 sati. Pozivni znak je AZ a naš GXL. na talasu 71 m. Sa štabom Posavsko Žumberačkog sektora svakodnevno u 07,30 i u 13,30. sati. Pozivni znak ZWG a naš OMP, na talasu 65 m. šifra se može za svaku depešu po drugom ključu šifrovati. Za vrijeme poslednje nepr. ofenzive, a za vrijeme dok se je XXVIII. div. nalazila na sektoru Zumberačko posavskom, održavana je s njom bežično veza dva puta dnevno i bila je vrlo dobra. Sa Karlovačkim Odredom nismo uspjeli uspostaviti bežičnu vezu. Stanice koje smo im dodijelili često se kvare. Poslali smo im najprije foničnu« Allocio Bacini«, a zatim »četničku« obe prerađene i isprobane, ali radi njihove osjetljivosti i najpažljivijim transportom pokvare se. Ovih dana uputili smo tamo našeg radiotehničara.

Bežična veza u našem korpusu općenito, zadovoljavajuća je.

Materijala za vezu nije izgubljeno, niti zapljenjeno.

Radiotehnička i tt. radionice vrše uspješno sve opravke aparata. Za ove potrebe snabdjevene su i potrebnim alatom. Prepravljena je »četnička« stanica na 15 vv. isprobana sa vašom stanicom koja ju je čula jačinom 3/4.

Nastava se izvodi u četi redovno prema rasporedu i po programu. Izvodi je, komandni kadar čete, koji imade prilično sposobnosti za to.

Namjeravamo u ovoj četi formirati desetinu signalista od onih drugova koji budu najbolje čitali signalizaciju.

VII. divizija:

Organizaciono stanje jedinica za vezu ove divizije je tačno prema uputu za formiranje jedinica za vezu. Brojno stanje jedinica je manje nego što je to predviđeno uputom za formiranje istih jedinica, no ipak izvršavaju svoje zadatke. Popunjavanje ovih vršiće se povremeno i postepeno paralelno sa popunjavanjem dotične brigade. Stručna sposobnost ovih jedinica je zadovoljavajuća, a mogla bi biti bolja kada bi se nastava intenzivnije provodila. U ovoj diviziji se do sada nije moglo uspješno ili nikako provesti izvođenje nastave prema izdatom planu i programu iz razloga toga što su jedinice neprekidno u pokretima. Da bi se pitanje nastave rješilo, održavati će se neprekidni kursevi pri štabu divizije. U ovom kursu prelaziće se sve gradivo prema programu kojeg je izdala sekcija za vezu, a proći kroz taj kurs imaju postepeno svi borci iz jedinica za vezu. Istovremeno će se najbolji osposobljavati za desetare i vodnike.

Telefonske veze koje su bile uspostavljane tokom mjeseca bile su vrlo dobre i neprekidne. Stab divizije koristio je stalnu telefonsku liniju za vezu sa Korpusom. Za vrijeme operacija uspostavljanje poljskih telefonskih linija vršilo se uvjek na vrijeme.

Radio veza Između divizije i štaba Korpusa je dobra sem za vrijeme borbi, što je uzrok strašljivost telegrafista od pucnjave, kako je to već napred navedeno. Radio-veza između divizije i brigada održava se tako, da se onoj brigadi, koja, je najudaljenija dodijeljuje stanica »Signal« i ova je dosta dobra.

Signalno-optičke veze nisu se koristile. Korišćene su kurirske i konjaničke patrole za vezu. Zaplijenjena je jedna radio stanica, ali ova nije kompletna. Tražili smo da se uputi u našu radionicu.

U diviziji postoji tt radionica, koja još nema sav potrebni alat, ali sve potrebne orpavke ipak vrši uspješno.

Natjecanje po jedinicama za vezu ove divizije još nije otpočelo.

25.XII.1943. održana je konferencija sa komandnim kadrom, na kojoj se u glavnom pretresalo pitanje držanja i rada pojedinih jedinica za vrijeme neprijateljske ofenzive na Baniju.

Općenito, jedinice za vezu ove divizije zadovoljavaju u vršenju svojih zadataka.

VIII. divizija:

Organizaciono i brojno stanje jedinica za vezu ove divizije je potpuno i prema uputu za formiranje jedinica za vezu. Stručna sposobnost jedinica u telefon-

skoj službi je zadovoljavajuća, dok u signalnoj nije. Razlog je nedostatak optičkih aparata. Jedinice su tokom mjeseca uspostavljale telefonske linije u borbi i van nje sa vrlo dobrim rezultatima. U operacijama za vrijeme neprijateljske ofanzive služile su se i stalnom telefonskom linijom unutar divizije, a poljskim telefonskim linijama unutar brigada. Naročito se je istakla umješnost čete za vezu I. udarne brigade-u kamufliranju poljske telefonske linije i to tako, daje telefonski kabl povukla od s. Ključara preko komunikacije, kojom je neprijatelj saobraćao do s. Gabrića. Ovo su izvršili tako, da su telefonski kabel podigli uz stabla drveća visoko te preveli s drugu stranu ponovo na drveće i sproveli niz stablo i dalje kamuflirali u blizini ceste provodeći ovu kroz džbunje. U ovoj četi nedostaje zamjenik komandira. Četa za vezu III. brigade sastavljena je iz starih dobrih boraca telefonista, ali joj komandni kadar nije bio dobar, pa se pristupilo reorganizaciji. Komandir je smjenjen - koji nije uopšte odgovarao svojem položaju i zadataku.

U operacijama na sektoru Cazin telefonske veze ,koje su bile uspostavljene unutar divizije sve do bataljona - djelomično bile su vrlo dobre, na vrijeme postavljene i neprekidne. Nedostatak se mogao opaziti samo u tome, što se telefonisti na centralama i telefonskim stanicama ne snalaze dobro u brzoj manipulaciji oko davanja spojeva i prekidanja tih, primanja i predaje depeša. Tom prilikom četa za vezu Korpusa, koja je vršila službu na divizijskom centru veze, pokazala im je primjerom dobar brz i tačan rad na ovim mjestima. Nakon toga odmah se zapažalo interesovanje i u drugim jedinicama za vezu te divizije u tom pogledu. Dato je u zadatak referentu za vezu divizije, da se odmah sprovode po svim jedinicama ponovna obuka u brzom rukovanju i manipulacija na aparatima kao i primanju i predaji depeše.

Radio veze u ovoj diviziji su u glavnom veze sa Korpusom, što je naprijed već opisano, a veza sa brigadama- putem male njemačke dvowatne stanice nije uspljela u ovim operacijama radi toga što ista nije imala dobre anodne baterije, te što je bio premali domet stanice za određeni zadatak. Veze u jedinicama ove divizije vrše se još i putem kurira konjanika.

Ni jedna od ovih veza tokom mjeseca nije podbacila.

Zaplijenjena je jedna njemačka radio stanica (2 W). Izgubljeno nije ništa.

Tt radionica snabdjevena je sa potrebnim alatom tako, da uspješno vrši sve opravke unutar divizije. Od polupraznih starih anodnih baterija, prepravlja baterije za telefone. Uopće je nedostatak baterija za telefone u svim jedinicama, dok se nabavka ne može vršiti.

Izvođenje nastave u jedinicama za vezu vrši komandni kadar, a prema programu izdatom od sekcije za vezu. Naročito dobre rezultate ne daje ova nastava a to zbog toga što sam komandni kadar nema dovoljno predavačke sposobnosti, da bi se ovo postiglo, dat je zadatak referentu za vezu divizije da što češće održava konferencije sa pomenutim komandnim kadrom.

Općenite, veze u ovoj diviziji tokom ovog mjeseca bile su dobre.

Dodijelili smo VII. i VIII. diviziji radiotelefonske stanice ultra kratkih talasa kako bi u operacijama mogli što bolje osigurati vezu sa divizijama, a u slučaju prekida stalnih telefonskih linija imali sigurnu vezu. Ovaj način veze pokazao se je vrlo dobar. Stanice će se transportovati sa specijalno sagrađenom karetom (na feder) a radiotelegrafske stanice transportuju se na samarima.

Da bi se moglo sprovesti što brže i tačnije primanje i otpremanje depeša kao i brza manipulacija na telefonskim centralama nismo poduzeli sve potrebne mjere, a da bi ovo moglo u potpunosti doći do izražaja, molimo da se to isto sprovede i kod telefonskih centrala i stanica na stalnim telefonskim linijama u pozadini, jer je između jednih i drugih saradnja neprekidna.

Odredi:

Plaščanski odred: Vod za vezu ovog odreda je organizaciono i brojno formiran, a snabdjeven sa materijalom za vezu nije potpuno, a niti sa najpotrebnijim kao što je to telefonska centrala. Ovaj vod završio je nastavu na izdatom planu i programu, a također je uspostavljao telefonsku liniju stalnu od L. Jesenice do

Plaškog i poljske telefonske linije unutar bataljona, tako da se je prilično osposobio kao jedinica za vezu. Ovo je došlo zbog toga što se sada isti odred formirao u brigadu, te će se i vod popuniti i pretvoriti u četu. Komandni kadar moći će se popuniti iz voda uz moguće neke promene iz drugih jedinica za vezu. VIII. Divizijski vod za vezu ima obučeno ljudstvo za signalizaciju, ali mu nedostaje oprema i aparati.

Karlovački odred: Vod za vezu tog odreda organizaciono i formacijski pravilno formiran, prema uputu za organizaciju jedinica za vezu. Sa tim vodom završena je obuka po planu i programu izdatom od sekcija za vezu sa vrlo dobrim uspjehom. Nastavu je izvodio drug Barbarić bivši domobranski kapetan.

Ovaj vod vrši podizanje stalnih telefonskih linija na području i sektoru djelovanja tog odreda. Do sada je pokazao vrlo dobre rezultate.

Kordunaški odred: U ovom odredu formiran je konačno 6. XII. og. vod sa brojnim stanjem 26 drugova. Materijal za vezu kojeg ima taj vod je dovoljan za potrebe odreda i praktične radnje voda za vezu. Među tim na naše traženje da se dostavi izvještaj o vezi od odreda dobili smo odgovor da su oni svoj vod za vezu rasformirali iz razloga toga što su im neke čete vrlo slabe kao na pr. jedna od 20 boraca, dok je vod za vezU brojio 25, a da će isti ponovo formirati nakon što se izvrši mobilizacija.

Banijski odred: Vod za vezu u ovom odredu formiranje kako smo to izvjestili u prošlom mjesečnom izvještaju, a od njih izvještaj o vezi za ovaj mjesec nismo dobili.

I. haubički divizion: Četa za vezu ovog diviziona vrši kontrolu nad poljskom telefonskom linijom od Štaba diviziona do stalne telefonske linije prema korpusu i kontrolu nad poljskim linijama koje su postavljene od Štaba diviziona prema baterijama.

Nastava u ovoj četi izvodi se prema planu i programu izdatom od ovog Štaba i naknadno izdatom planu i programu od sekcije za vezu. Nastavu izvodi komandni kadar.

Prilikom posljednje neprijateljske ofanzive na Kordun ova četa bila je dodjeljena u sastav VIII. divizije kao boračka jedinica. Prilikom povratka na svoje mjesto poslije ofanzive sakupila je 3 km telefonskog kabla kojeg je neprijatelj ostavio.

Ova četa uglavnom može udovoljiti svojim zadacima u pogledu postavljanja veza unutar haubičkog diviziona.

Operativni Štab za Liku i Štab XIII. divizije nisu nam dostavili izvještaj o vezi za decembar, i ako im je poznat sadržaj Vašeg A br. 515 od 4. XII o.g.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Komandant-pukovnik

Politkomesar:

Sekcija za vezu
K.Korpusa Zagreb. NOVJ.
Broj: V.
Dne 25.1. 1944

Predat: Izvještaj o stanju
oper. veze u mjes.
siječnju 1944 god.

Štabu X. Korpusa »Zagrebačkog«

Radi što boljega pregleda izvještaj podjeljujem prema stanju Divizija i Par. Odreda.

I. 32. *Divizija* - a) *Organizaciono stanje i oprema.*

Ova Divizija ima dvije brigade. Ukupan broj partizana u četama za vezu broji 73 druga računajući i komandni kadar. Oprema jedinica je: 3 radio stanice, 2 tei. centrale, 14 polj. telefona, 13 km. kabela, 4 para sign, barjaka.

b.) *Funkcionisanje veze*

Radio veza kako u Diviziji samoj tako i po brigadama funkcioniše vrlo dobro. Zastoj veze je bio za kraće vrijeme pošto je generator bio na opravci. Isti je popravljen i odmah je stavljen u rad, tako daje veza i dalje funkcionisala prema planu.

Telefonska veza

Telefonska veza funkcioniše vrlo dobro kako na odmoru tako i u operacijama. Jedino pomanjkanje je u kabelu kojega nema u dovoljnoj količini brigada i diviz.

Signal na veza

Signalna veza je radila samo u operacijama i pokazala seje vrlo dobra. Sredstva signalizacije su bili barjačići.

c.) *Telefonska radionica.*

Poljske telefonske radionice pri brigadama imaju po jednog sposobnog druga i još dva koji se uz njih obučavaju. Uglavnom popravljaju se u njima tei. uređaji i vrši se pregled kabela i popravljanje istoga. Tel. radionice pokazale su se do sada kao vrlo dobre i drugovi sposobni.

4.) *Konferisanja i sastanci*

U vremenu kojeg obuhvaća ovaj izvještaj održana je jedna konferencija u Štabu Divizije i jedan sastanak sa komandnim kadrom u jedinicama za vezu. Donešeni su zaključci, kako bi se veza još više mogla i mora proširiti i šta je do sada bilo pogrešno.

e.) *Nedostatci*

Nedostatci u jedinicama su slijedeći: 1. (Nedostatci su u glavnome u komandnom kadru. 2,) Nedostatci u materijalu 3. (Nedostatci u izobraženom ljudstvu odnosno u telefonistima.

Poduzeli smo slijedeće kako bi se gornji nedostatci odklonili: 1.) Izvršena je izmjena komandira čete u brigadi Matija Gubec sa novim komandirom koji je završio kurs za rukovodioca u Vašoj Školi.2.) Putem veza poduzeli smo da bi dobavili nešto materijala. 3.) Održavaju se kursevi po četama i to telefonista koje održavaju komandiri četa.

f.) *Poteškoće na koje smo naišli*

Prilikom formiranja brigade Matija Gubec zatim Divizije bile su slijedeće: i to: Nedostatak komandnog kadra, stručnog osoblja, tehničkog materijala. Iz tih razloga smo podijelili četu za vezu u 2. Moslovačkoj brigadi i jedan dio dali u brigadu Matija Gubec. Na taj način smo organizirali četu za vezu. Istoj brigadi dali

smo jednu radio stanicu. Radio stanica održava vezu između Divizije i Brigade »Braće Radić«.

II.) *33. Divizija*

1.) *Organizaciono stanje i oprema jedinica za vezu*

Ova divizija ima dvije brigade. Ukupan broj partizana u četama na vezu ne računajući komandni kadar broji 48 drugova. Oprema jedinica je: 2 radio stanica, 1 polj. tei. centrala, 6 tei. aparata, 7 km. kabela i 1 par barjačića.

2.) *Funkcionisanje veze*

a.) *radio veza*

Radio veza funkcioniše dosta dobro, jer su radio telegrafisti vrlo mladi. Ovoj Diviziji dodelili smo jednu radio stanicu koja je osposobljena za rad u našoj tehničkoj radionici.

b. telefonska veza

Telefonska veza sa Štabom korpusa nije još primjenjivana, a po izvještaju komandira četa u brigadama Divizije veza funkcioniše dosta dobro, a obziron na količinu njihovog materijala.

c) *Telefonska radionica*

Telefonska radionica postoji samo u jednoj brigadi, dok se u drugoj sada organizira. Postojeća radionica radi vrlo dobro.

d) *Konferisanja i sastanaka nije bilo.*

e) *Nedostatci*

Nedostatci su u pomanjkanju materijala i u stručnoj izobraženosti drugova. Da bi se ti nedostaci odklonili poduzeli smo organizacije kratkih tei. kurseva u četama za vezu, a za nabavku materijala zadužen je komandni kadar.

5) *Poteškoće na koje smo naišli*

Prilikom formiranja ove Divizije poteškoće su bile slijedeće: Uz formiranje Divizije formirala seje nova brigada. Kao što se vidi materijala nije bilo, stručnog osoblja nije bilo, pa smo iz 2. Moslavačke brigade koja je u sastavu ove Divizije uzeli jedan dio kabla i ljudstva i formirali jedinicu za vezu u drugoj brigadi. Komandira čete postavili smo druga koji je došao iz Škole za rukovodioce GŠH. Pri Štabu Divizije nije formirano odelenje za vezu odnosno četa s razloga što nije bilo ljudstva ni materijala. Za referenta ove Divizije postavljen je drug kojeg ste nam Vi sa kursa uputili. Ostalo organiziranje jedinica za vezu u brigadama i Diviziji je u toku.

III) *Kalnički, Moslavački i Zagorski Partizanski odredi*

1) *Organizaciono stanje i oprema jedinica za vezu*

Ukupan broj drugova u jedinicama za vezuje 35. Oprema jedinica je 1 tei. centrala, 10 polj. telefona i 9 km. kabela.

2) *Funkcionisanje veze*

Funkcionisanje veze prema količini materijala je dosta dobro što se tiče tei. veze. Signalne i radio veze nema.

3) *Radionice*

Organizirane su dvije radionice, koje vrše opravke tei. uređaja i one vrlo dobro rade.

4) *Nedostatci*

Nedostatci su veliki i to kako u ljudstvu, tako i materijalu, te u stručnoj spremi drugova. Poduzele su se mjere za popunu ljudstvom putem mobilizacije, a za

dobavu materijala zaduženi su vodnici voda za vezu. Ujedno pozvani su neki drugovi iz tih odreda na tei. kurs.

IV) *Stanje veze pri Stabu X. Korpusa Zagrebačkog NOVJ.*

a) Odjelenje za vezu pri Štabu X. Korpusa broji 13 drugova. Oprema je jedna radio stanica, jedna tei. centrala, 4 telefona stolna i 1 km kabla.

b) *Stručna sposobnost ljudstva jedinice za vezu*

Stručna sposobnost ljudstva jedinice za vezuje vrlo dobra, pošto se nalaze pod stalnom kontrolom rukovodioca.

c) *Funkcionisanje veze*

Radio veza funkcioniše odlično. Na radio stanici nalazi se samo drug Nikola šef radiocentra, a pored sebe ima još jednoga druga koji se obučava, a to je onaj drug kojega ste nam Vi poslali. Do danas je drug Nikola izučio tri druga, koji danas rade samostalno i pokazuju se vrlo dobrima. Radio stanica »Nikola« održava dnevno 18 emisija (javljanja) ne računajući na Q.R.X.

Telefonska veza je vrlo dobra unutar samih jedinica koje se nalaze pri štabu Korpusa.

Radionica za popravak radio stanica.

Pri Štabu Korpusa (sekciji za vezu) osnovana je tehnička radionica koja radi na popravku radio stanica. Ova radionica je do sada učinila mnogo na poboljšanju radio veze. Nedavno je sama izradila jednu radio stanicu sa neograničenim dometom. U toj radionici radi samo jedan drug, vrlo sposoban i vrijedan. Tehničke mogućnosti same radionice nisu velike, ali zadovoljava potrebe radiocentra. Nedostaci u našoj radionici pomanjkanje radio cjevi i anodnih baterija, te nešto alata.

REZIME CJELOKUPNOG RADA SLUŽBE VEZE

Kako se iz prednjega izvještaja vidi, služba veze u Divizijama, Brigadama i Odredima je dobra, ali postoje veliki nedostatci u materijalu, rukovodiocima i broju drugova. Naročita poteškoća je u materijalu i to osobito u radio materijalu i taj nam nedostaje (anodne baterije, radio cjevi 6L6, PC 0,5/15, TC 0,3/51, dva kristala za englesku radio stanicu, kondenzatora za visoki napon i to 0,06 uf 2200 V., 0,02 uf 1000 V., otpora 20000 Ohm 6 W, 2500 Ohm 6 W visokofrekventnih prigušnica), zatim je pomanjkanje u polj. tei. kabelu i polj. tei. aparatima.

Broj ljudstva će se povećati mobilizacijom, a rukovodioce ćemo postaviti one koje nam Vi pošaljete iz Škole za vezu G.Š.H.

Mora se naročito istaknuti dobra radio veza kako u brigadama, tako i Divizijama, naročito se treba istaknuti rad radio stanice »Nikola« koja je najopterećenija.

Kod jedinica za vezu ostvareno je natjecanje, ali ovo još nije završeno zbog prilika u kojima se jedinice nalaze, te od njih nismo ni dobili točne podatke o dosadašnjem uspjehu natjecanja.

Pri Štabu Korpusa održava se 22-dnevni telefonski kurs kojega posjećuju 57 drugova. Ove smo drugove povukli iz Odreda i Komande Područja, a po završetku kursa isti će biti povraćeni svojim jedinicama i tamo biti organizirani u vodove za vezu po predviđenom pravilu za organizaciju veze po Odredima. Na tome kursu naročita pažnja se obraća praktičnom radu sa drugovima. Predaju se predmeti: služba veze uopšte, osnovi elektrotehnike, telefonila, signalnootička veza, podizanje stalnih i povremenih linija, te rad sa kabelom. Osim toga

održavaju se svaki dan politički časovi i pješadijski ekzercir. Nastavu stručnu održavaju rukovodioci iz sekcije za vezu Korpusa, a političke časove i pješadijski egzecir održavaju rukovodioci podoficirske škole Korpusa.

Smrt fašizmu-Sloboda narodu!

Načelnik Štaba Referent za vezu:

(A-VII, K 556-A, reg. K2-4)

Š T A B
5. KORPUSA NOV
JUGOSLAVIJE
Br. 2219
Dne. 13. 2. 1944.

Primjedba na rad telefonista na centralama.

Štabu Srednjo-Bosanske divizije NOVJ.

Telefonska veza treba da bude glavna i osnovna veza u ćelom sistemu vojnih veza, a radio, optička sredstva, kuriri, golubovi i druga kao pomoćna, koja će nadopunjavati osnovnu vezu. Radi loših telefonskih linija i njihovog preopterećenja, kao i nemarnosti drugova koji rade na toj vezi, oseća se nedostatak brzog i tačnog prenošenja važnih operaciskih i drugih izvještaja.

Često se događa sa izvještajima, koji se upućuju u ovaj štab preko telefonske veze, da stižu kasno, kad već izgube svoju vrednost, ili ih se netačno prenašaju, a negde uopće ne stignu do mjesta odredišta. Primjećeno je, da se ne vode knjige depeša, već se pri trenzitiranju depeše pišu na komadićima papira, koji se razbacuju nevodeći o njima nikakva računa, premda su povjerljivog sadržaja. Takav rad može imati štetnih posljedica.

Na telefonskim centralama postavljaju se i dežuraju slabo pripremni nestručni i nesnalažljivi drugovi. Radi ovoga, na samom pozivanju, sporazumevanja i prenošenju depeše, gubi se dragocijeno vreme, a često puta se razgovor ili prenos depša neobavi. Sami telefonisti ne shvaćaju važnost veze i ne znaju razlikovati depeše po redu hitnosti, niti se oni osjećaju odgovorni za taj posao. Krivice do ovakog stanja nije do telefonista, već do štabova i odgovarajućih organa, koji zanemaruju ovaj saobraćaj i zadovoljavanju se time, da postave telefonistu na centralu, nekontrolišući kako taj saobraćaj funkcioniše.

U vezi gornjih nedostataka organi za vezu divizije i komandi trebaju nastojati da urade telefonsku vezu na osi veze koju kontrolišu. Dežurne na centralam: treba postaviti provjerene i pismene drugove, kojima treba naglasiti, da nikome ne smiju pričati sadržaj depeše ni kakvog karaktera su bile, koja su prenašali ili slučajno čuli prilikom prenošenja, jer će u tom slučaju biti strogo kažnjeni.

Depeše vojničkog sadržaja treba primati odmah po traženju predaje, po potrebi prekinuti telefonski razgovor, u koliko se on vrši na liniji, koja je potrebna a za primanje ili predavanje vojnih depeša, Ako se u isto vreme traži prijem nekoliko depeša, onda se prvenstveno trebaju primati one koje su operaciskog karaktera. Naročitu pažnju treba posvetiti na tačnost i brzinu primanja i odašiljanja meteroloških izvještaja, jer oni gube svoju vrednost, u koliko nestignu u određeno vreme, i ako nisu tačno prenešeni i primljeni.

U centralama i stanicama treba uvesti knjigu primljenih i predanih depeša, po prilogu broj 1. U prilogu se navodi primjer kako se popunjavaju rubrike. U primjedbu treba uvjek staviti, u koliko, se depeša nije odmah predala, razlog zašto to nije učinjeno. Za depeše treba imati podobnu knjigu gdje će se sadržaj depeše upisivati. Nakon potvrđenog prijema depeše od prijemne stanice, trebaju spaliti, ako je šifrirano onda je spaliti tri dana posije potvrđenog prijema.

Tako vođeni postupak u telefonskom saobraćaju omogućiće pravilno vođenje istog, i ustanoviti grešku pojedinih dežurnih telefonista, kao i njihovo pozivanje na odgovornost.

Organi za vezu trebaju vršiti često kontrole nad t.centralama i stanicama, pregledavanjem propisanih knjiga, koje trebaju uvjek upoređivati sa knjigama susjednih t. stanica. U slučaju neke neispravnosti pozivati telefonistu na odgovornost.

Da bi telefonska veza bila što sigurnija i brža, oficiri za vezu nastojaće da izbace, po mogućnosti, telefonske linije na dodir, ugrađivanjem centrala, kao i podizanjem stalnih linija na svom sektoru. Gdje to nije moguće upozoriće t.stanice, koje se služe linijom na dodir, da ne pozivaju prije dok se ne uvjere, slušanjem na kombinaciji, dali se vrši razgovor, pa ako je linija zauzeta, da ne pozivaju (zvone), jer se time gubi samo uzaludno vreme.

Organi za vezu štabova i komandi preduzeće sve potrebno, da se navedeni nedostaci odmah odklone i da ova veza počne pravilno funkcionisati.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Politički komesar,
Pukovnik:

Zamjenik komandanta
Pukovnik.

(A-VII, K. 1717, rep. b. 16-2)

S T A B
PRVE PROLETERSKE BRIGADE
Br. 678
16. aprila 1944.

ŠTABOVIMA BATALJONA I KOMANDAMA JEDINICA,

Štab I Proleterskog korpusa svojom naredbom br. 46 o organizaciji telef. službe dostavio nam je sledeće:

I. - Radi učvršćenja i ujednačenja službe veze Štab Korpusa propisuje sledeću organizaciju u svim jedinicama Prvog Korpusa, gde ovakva formacija do sada nije uvedena:

1. - *Pri Štabu Korpusa:*

Vod za vezu od jednog vodnika, 2 desetara i 25 telefonista.

2. *-Pri Štabovima divizija;*

Vod za vezu od 1 vodnika, 2 desetara i 25 telefonista.

3. - *Pri Štabovima brigada:*

Geta za vezu od 1 komandira, 1 zamenika komandira, 2 vodnika, 4 desetara i 55 telefonista.

4. - *Pri Štabovima bataljona i komandama Brdskih baterija:*

Desetina za vezu od 1 desetara i 10 telefonista.

II. - Tamo gde mali broj telefona i nedostatak telefonskog materijala ne dozvoljava već sada puno funkcionisanje ovakvih jedinica za vezu, njih ipak formi-

rati i u njima obučavati ljudstvo za tu struku, kako bi, čim se nabavi materijal, postojalo potrebno stručno osoblje, do toga vremena, u slučaju potrebe, upotrebljavati ove jedinice ili njihove delove, kao boračke.

III. Organizacijom službe veze u Korpusu, shodno naređenju VŠ-a od 23. februara 1944 godine, rukovodi šef otseka za vezu štaba Korpusa. Dok se takvo lice ne postavi pri ovom štabu, organizacijom službe veze u Korpusu rukovodiće oficir za vezu Štaba Korpusa poručnik drug Milutin Droca, koji će se radi organizacije službe veze propisan u ovoj naredbi, u najkraćem vremenu povezati sa štabovima divizije, odnosno rukovodiocima službe veze pri tim Štabovima.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Politički komesar.
M.Todorović s.r.

Komandant
general-lajtnant,
Koča A. Popović s.r.

U vezi naredbe br. 46 Štaba I Proleterskog Korpusa, pri našoj brigadi formirali smo četu za vezu u formaciji propisanoj gornjom naredbom.

I- Tehnička oprema ove čete bit će sledeća:

1. - Prvi vod ove čete opremljen je sa:
   1 telefonskom centralom sa najmanje 5 brojeva
   5 telefonskih poljskih aparata
   20 km. poljskog kabla
   2 para penjalica
   ostalim potrebama: odvrtke, klješta, rezervne baterije itd.
2. - Jedna desetina II voda je signalna, opremljena sa:
   3 gero aparata
   3 para barjačića

3 - Druga desetina II voda je radio telegrafska, opremljena sa:
   1 radio stanicom i potrebnom opremom uz radio stanicu

II. - Svi bataljoni naše brigade do 20 o.m. imaju formirati desetinu za vezu u jačini od 6 do 7 ljudi sa jednim desetarom a ostalo ljudstvo bit će telefonisti opremljeni sa:

1 telefonskim poljskim aparatom
2 5 km. poljskog kabla
2 para barjačića
2 džepne lampe

Ljudstvo desetine za vezu, koju će uglavnom sačinjavati kuriri, ujedno će služiti i za održavanje kurirske veze.

III. - Svo ljudstvo koje će sačinjavati četu za vezu pri brigadi odnosno desetinu pri bataljonima, obučavaće drugovi oficiri koji će za to biti specijalno određeni. Ljudstvo će biti obučeno signalizacijom, rukovanja sa barjačićima, gero aparatima i džepnim lampama, bez obzira na kojoj se dužnosti u ovoj četi, odnosno desetini nalazi.

IV. - Četa za vezu koja je formirana pri ovoj brigadi popunjena je uglavnom iz naše tehničke čete.

Naša dosadašnja Tehnička četa ubuduće će se zvati, Inžinjerska četa, s tim što će formacija te čete biti od jednog minerskog voda - 20 ljudi, jednog pionirskog voda-20 ljudi i jednog tehničkog odeljenja od 5 ljudi. Komandu inžinjerske čete sačinjava dosadašnja komanda Tehničke čete,

V. - Za popunu čete za vezu i Inžinjerske čete, Štabovi bataljona, sem IV bataljona, uputit će 17 o.m. po 2 borca, pismena i fizički zdrava

VI. - Štabovi bataljona i komanda čete za vezu nastojat će da se snabdu potrebnim materijalom, predviđenim gornjom naredbom. Svakako će se i ovaj

Štab pobrinuti sa svoje strane da četu za vezu, odnosno desetina pri bataljonima snabde predviđenom opremom.

VII - Četa za vezu, odnosno desetine pri bataljonima, dok ne budu snabdevene predviđenim materijalom, mogu se upotrebljavati u celini, odnosno njihovi delovi kao boračka jedinica.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Polit, komesar, Komandant - kapetan

A-VII, K. 713, reg. br. 7-1/1)

ODSJEK ZA VEZU
GLAVNOG ŠTABA NOV i POH
Broj: si.
Dne 29. IV 1944.

GLAVNOM ŠTABU NOV I PO HRVATSKE

U prilogu vam dostavljamo Pregled brojnog stanja i opreme jedinica za vezu u IV.VI.VIII.X.i XI. Korpusu NOV Jugoslavije.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Šef odsjeka, poručnik:
Bude Bogdanović

P R E G L E D
brojnog stanja i opreme jedinica za vezu u svima Korpusima
/IV. VI. Vili. X. i XI. Korpus/

Redni broj	Jedinice	Brojno stanje	Radio stanice	Telefona	Telefonskih centrala	Telefonskog kabla u km.	Pari signalnih bajačića	Signalnih pištolja	Signalnih metaka	Optičkih aparata	Ostalih sredstava za vezu	Primjedba
i.	Glavni štab Hrvatske NOV i POH											
2.	IV. Korpus NOVJ	773	8 8/2	137 137	20 20	154 154	100	7	230	9 9	4	
3.	VI. Korpus NOVJ	457	6 8	66 67	8 9	82 95	12	13	169	1 1	-	
4.	VIII. Korpus NOVJ	516	6 8	55 92	7 11	36 65	130	11	349	4 4	15	
5.	X. Korpus NOVJ	232	8 9	49 42	7 6	48 54	15	-	-	-	-	
6.	XI. Korpus NOVJ	268	2 3	34 59	7 12	34 33	21	5	50	6 6	-	
UKUPNO:		2246	30 36/2	341 397	49 58	354 402	278	36	818	20 20	19	

ŠTAB VI KORPUSA
NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE
J U G O S L A V I J E
SI. br. 765
Dana 18. XII 1944.

Dostavlja izvještaj o stanju
veze za mj. maj 1944.g.

GLAVNOM ŠTABU
NARODNO OSLOBODILAČKE VOJSKE
I PARTIZANSKIH ODREDA
HRVATSKE
Otsjeku za vezu

U vezi naređenja A. broj 515-43 i 29-44 dostavljamo izvještaj o stanju veze za mj. maj 1944 god.

1. BROJNO STANJE I OPREMA JEDINICA ZA VEZU

Prema priloženom pregledu. Ranije postojeći vod za vezu pri Štabu XII. Divizije prebačen je u sastav za vezu novo formirane Osječke brigade. Ovo je učinjeno odlukom Štaba Divizije zato, što je ovaj vod za vezu ostao bez telefonskog kabla te po mišljenu Štaba postao nepotreban pri štabu divizije, s tim da se po izvršenoj nabavci kabla ponovo formira četa. Kako se iz priloženog pregleda vidi brojne jedinice za vezu nisu popunjene, a razlog tome je nepotpuno brojno stanje jedinica u čijem se sastavu one nalaze, kao i nedostatak telefonskog kabla, koji nedostatak u glavnom nastaje čestim gubljenjem telefon kabla u borbama. Poduzete su potrebne mjere da se jedinice ponovno popune i tehnički opreme.

2. STRUČNA SPOSOBNOST LJUDSTVA JEDINICA ZA VEZU

a) *telefonista:* dolaskom drugova sa svršenim kursevima u jedinice za vezu stručna sposobnost znatno se popravila i svakim danom se osjeća poboljšanje.

b) *radio-telegrafista:* u korpusnom radio centru nalazi se samo jedan vrlo dobar radio telegrafista sa višegodišnjom praksom za brzi i samostalan rad, dok su ostali radio telegrafisti u korpusnom, divizijiskim i brigadnim radio centrima bez dovoljno rutine i spori u radu i manipulaciji. Ovim mladim radio telegrafistima data je mogućnost i puna pomoć za praktično osposobljavanje koje se već sada po malo osjeća. Razlog ovom slabom stanju radio telegrafista je taj, što smo se striktno pridržavali vaših naređenja da radio telegrafiste koji dolaze iz neprijateljskih uporišta najprije upućujemo u borbene jedinice kao borce 3-5 mjeseci, a s druge strane zato, što smo od svih 25 drugova upućenih na kurs radio telegrafista u prvu školu za vezu NOV Hrvatske dobli i samo 7 i to 5 najslabijih. Telegrafiste koje imamo osposobljavali smo sami na aparatima sve do otvorenja druge škole za vezu NOV Hrvatske.

c) *signalista:* slaba. Ova grana službe kod nas je još vrlo mlada. Slabo joj se posvećivala pažnja zbog nedostatka optičkih i signalnih aparata, a i zbog terena na kojem se teško može primjenjivati signalizacija. Mi smo sa naše strane poduzeli mjere da se ovoj grani službe posveti više pažnje jer se svako-dnevnim razvojem naše NOV ukazuje potreba za formiranje signalnih odjeljenja.

d) *sposobnost komandnog kadra u stručnom pogledu kao rukovodioca* U glavnom zadovoljava. Rukovodioci jedinica za vezu su drugovi sa svršenim kursevima za vezu, a oni koji kroz takove kurseve nisu prošli upućeni su u II. školu za vezu NOVH gdje se i sada nalaze. Ovi rukovodioci uz stručnu pomoć odozgo uspješno rukovode vezom u jedinicama.

3. FUNKCIONISANJE VEZE

a) *telefonske* funkcionišu dobro. Ove veze naročito dobro su funkcionisale za vrijeme akcije na neprijateljska uporišta Podrav. Slatina, Đurđenovac, Feričanci, kao i za vrijeme neprijateljske ofanzive na naš oslobođeni teritorij. Kako se iz priložene skice veze iz akcije Slatina vidi četa za vezu naše Brodske brigade pokazala je vanredno junaštvo i požrtvovanje koje zaslužuje svaku pohvalu. Ovi hrabri telefonisti produžavali su telefonske linije za vrijeme najkrvavijih borbi u uporištu do samih neprijateljskih bunkera uporedo sa jedinicama koje su te bunkere osvajale. Veze su postavljane poljskim telefonskim kablom i kombinirano sa stalnim, polustalnim i zato naročito podignutim linijama. Plan veze za izvođenje ovih velikih operacija izradio je otsjek za vezu našeg korpusa. Zahvaljujući dobro sprovedenoj organizaciji veze za cijelo vrijeme izvođenja operacija Štab Korpusa imao je u najkraćem roku točne podatke o neprijatelju na cijelom sektoru od Virovitice do SI. Broda.

b) *radio veza:* zahvaljujući dobro sprovođenoj organizaciji radio-veze i pored toga što su radio telegrafisti mladi, bez rutine postignuta su načela sigurnosti, točnosti i tajnosti, dok brzina rad i brzina manipulacije ne zadovoljavju. Radio veze u operacijama na neprijateljska uporišta Podr. Slatina, Đurđenovac, Feričanci i za vrijeme neprijateljske ofanzive na naš oslobođeni teritorij funkcionisale su vrlo dobro. Za vrijeme neprijateljske ofanzive radio centar korpusa bio je u pokretu. U svrhu osmatranja i prikupljanja podataka o neprijatelju radio-mreža se proširila sa još 3 radio stanice koje su bile smještene na konspirativnim mjestima na 3 sektora naše oslobođene teritorije tako, daje Štab Korpusa za sve vrijeme trajanja neprijateljske ofanzive imao u najkraće mogućem roku točna obavještenja o neprijatelju. Ovo je omogućilo blagovremeno i uspješno manevrisanje naših jedinica. Radio centar korpusa uprkos velikog saobraćaja, proširene radio mreže na 11 radio-stanica, velikog napora i pokreta, uspio je da održi sve veze i savlada sav posao.

Korpusni radio centar održava redovito vezu sa Vrhovnim Štabom NOV i POJ dva puta dnevno. Sa GSH tri puta dnevno. Sa X. Zagrebačkim Korpusom dva puta dnevno. Sa povjerenstvom CK dva puta dnevno. Sa XI. Divizijom pet puta dnevno. Sa XXVIII. udarnom divizijom pet puta dnevno. Sa Istočnom grupom NOP Odreda dva puta dnevno, a vaneredno sa ovim stanicama po potrebi, a u operacijama još i sa pojedinim brigadama i osmatračnicama. Do sada održavali smo vezu sa Gl. Štabom Vojvodine, koja je nedavno prekinuta zbog toga što se kurir koji je nosio šifre nije mogao probiti, nakon što je predhodno kovertu sa šiframa sakrio u slamnati krov svinjca, pao je u ruke četnicima, mučen da kaže gdje mu je pošta, no ovaj nije htio reći. Četnici vidjevši daje mladić (16-17 god) pustili su ga nakon čega je izvadio kovertu sa šiframa iz slamnatog krova i vratio se nazad u Štab koji ga je uputio i te se šifre nalaze u našem otsjeku za vezu gdje će biti poništene. Također je od 30. maja prekinuta redovita veza korpusnog radio centra sa XII. udarnom brigadom koja je ranije održavana, a to zbog njenog povratka iz Bosne u Slavoniju u sastav XII divizije. Kratko vrijeme održavali smo vezu sa radio centrom IV. korpusa, ali nam se dotični kristal pokvario. Dva puta zamolili smo depešom preko vas da se obavjesti IV. Korpus da sluša na novom kristalu, no veza ponovo nije uspostavljena.

Radio centar XII-Divizije, održava redovitu vezu sa radio centrom Korpusa, XXVIII. udarnom divizijom, XII., XVIII., i Osječkom brigadom.

Radio centar XXVIII. Udarne divizije održava vezu sa radio centrom Korpusa, XII. Divizije XVII Brigadom, a vanredno sa X. Zagrebačkim Korpusom kad operiše na sektoru tog korpusa.

Organizacija radio veza sprovedena je u duhu izdatih naređenja i uputa. Što se tiče tajnosti veze navodimo slijedeće:

Svaka stanica radi periodično na nekoliko talasa, a na svakom talasu ima drugi pozivni znak. Svaka stanica za rad sa drugom stanicom ima drugi pozivni znak. Za ugovaranje prelaza sa jednog talasa na drugi svaki talas ima svoj tajni

znak. Na pr. OSY 1 to znači pređi na talas 5800. Kod nas nema ni jednog slučaja da dvije stanice rade na istom talasu. Za ugovaranje vanrednog radnog vremena stvarnom satu pribraja se tajni broj. Isto tako postoje za radio telegrafsko legitimisanje znakovi za svaki dan drugi. Po najnovijem planu rada najednom (pozivnom) talasu se pozove, a nakon stupanja u vezu stanica koja je pozivala daje tajni znak za prelaz na druge talase gdje se poziva sa drugim pozivnim znakovima i nastavlja rad. Šiframa u Štabu Korpusa rukuju specijalna zato određena lica, a u podređenim štabovima jedan od članova Štaba. Šifre se često mjenjaju i njihov slog je dovoljno zagarantovan da ga neprijatelj ne može otkriti, osim ako mu padne u ruke, no u tom slučaju odmah se mjenjaju. Planovi rada sa svim podacima korpusnog i divizijskih radio centara sprovedena je na sličan način. Kompromitovanja ili privatiziranja do sada kod nas nije bilo.

c) *signal no optičke veze:* nisu do sada praktično dolazile u obzir pa se nisu ni primjenjivale, ali će se u predstojećim operacijama postavljati i signalne stanice gdje god to bude moguće.

d) *kurirske i ordonanske veze:* funkcionišu u svim jedinicama dobro. Ove veze održavaju se na konjima, moticiklima, biciklima, vlakom, i pješice što ovisi o udaljenosti, terenu i pravcu kretanja, te o hitnosti naređenja ili obavještenja koja se prenose.

e) ni jedna od navedenih veza nije podbacila.

f) po točkama a) b) c) d) e) odnosnog naređenja navedeno je sve u obzir dolazeće.

g) *zarobljeno materijala:* 5 telefonskih centrala, 30 telefona, 39. km. kabla, 2 neispravne radio stanice. *Gubitci u ljudstvu:* 2 nestala, 1 zarobljen i 3 ranjena.

Gubici u materijalu: 2 telefona, 1/2 km. telefonskog kalbla, 2 konja sa samarima, do ovih gubitaka došlo je u borbama, a to u glavnom zbog toga što Štabovi brigada ne izdaju blagovremeno naređenja za sakupljanje telefon, kabla prilikom povlačenja jedinica iz borbe, tako da ljudstvo jedinica za vezu ostaje nezaštićeno i pod pritiskom neprijatelja ne može sakupiti kabel. Gornje Cifre Gubitaka pokazuju, koliko služba veze kao jadna od najvažnijih grana ratne vještine trpi zbog neshvatanja njene važnosti i pogrešnog komandovanja sa njom.

STANJE RADIO TELEFONSKIH RADIONICA

Korpusna radionica za vezu raspolagala je sa priličnom količinom materijala za opravke radio stanica, centrala i telefona. Za vrijeme neprijateljske ofanzive na naš oslobođeni teritorij sav materijal radionice (osim ručnog alata) bio je zakonspirisan u zemunice, a ručni alat upravnik radionice i glavni telefonski mehaničar nosili su sa sobom u pokretu i to upravnik sa korpusnim radio centrom, a glavni telefonski mehaničar bio je upućen u centar telefonskih veza tj. gdje je bilo težište borbe radi nadzora nad centralama i telefonima.

Šav materijal koji je bio smješten u zemunice, među kojim i 5 malih radio stanica (4 ultra i 1 kratkih talasa) neprijatelj je pronašao, odvezao ili uništio. Zgrada radionice je spaljena.

Posije neprijateljske ofanzive konstatovali smo daje materijal odnešen, napravili plan za sakupljanje novog materijala koje je dalo dobrih rezultata. U najskorije vrijeme naša radionica biti će sposobna da vrši veće opravke, a za manje uspostavljena je već sada. Novo sagrađena radionica odvojena je od centralne vojno-tehničke radionice. U radionici zaposlen je jedan vrlo dobar radio-tehničar koji je ujedno i upravnik radionice, i slabiji i 1 praktikant. U telefonskom odjeljenju kao glavni telefonski mehaničar zaposlen je također jedan vrlo dobar i jedan dobar telefonski mehaničar sa dva praktikanta. U radionicu primit ćemo izvjestan broj naučnika o čemu četo također biti obavješteni. Detaljnije podatke o radionici dostavit ćemo sa svim drugim podacima koji se traže po obrascima u tamošnjem naređenju broj 29-44 kad ih sve sakupimo od podređenih jedinica.

Poljske radionice za vezu: postoje u obadve naše divizije sa najpotrebnijim ručnim alatom i sa dva do tri telefonska mehaničara za manje opravke centrala

i telefona, dok radio tehničara za sada nemaju, ali će ih uskoro dobiti. Telefonski mehaničari ovih radionica većinom se zadržavaju u četama za vezu brigada, tako da za vrijeme operacija u slučaju kvara aparata budu odmah na mjestu i izvrše opravku.

5. U SVIM NAŠIM JEDINICAMA SPROVEDENA JE ORGANIZACIJA VEZE
(osim slučaja navedenog pod točkom 1)

6. NASTAVA U JEDINICAMA ZA VEZU

Redovitu nastavu održava komandni kadar jedinica za vezu kad to prilike dozvoljavaju. Stručna sposobnost drugova kao nastavnika nije baš zadovoljavajuća ali se svakim danom poboljšavaju. Stručni kursevi u jedinicama za vezu nisu u zadnje vreme održavani zbog većih operacija i neprijateljske ofanzive, a u II školi za vezu NOV Hrvatske nalazi se iz naših jedinica 12 drugova na kursu rukovodioca, 21 drug na kursu telefonskih mehaničara i 15 drugova na kursu radio telegrafista.

7. NATJECANJA: nisu vršena

8. PROMJENA KOMANDNOG KADRA

Novopostavljen je za komandira čete za vezu pri štabu korpusa drug Beroš Josip dosadašnji pojnoćnik referenta za vezu XII. Divizije a njegove karakteristike slijede zajedno sa ostalima po naređenju broj 29-44. Drugin promjena nije bilo.

9. SASTANCI I KONFERENCIJE

U divizijama održavani su redoviti sa komandnim kadrom jedinica za vezu, dok se najavljena konferencija svih rukovodioca veza u prisustvu članova štaba Korpusa i divizija nije mogla održati u predviđenom roku zbog neprijateljske ofanzive i iznenadnog odlaska naše XXVIII Udarne divizije na sektor X. Zagrebačkog korpusa. Ova konferencija održat će se po povratku divizije u Slavoniju.

10. OPĆENITI ZAKLJUČAK

Gubitkom veće količine telefon, kabla, a u nedostatku radio stanica za sve jedinice veza nezadovoljava potrebu jedinica. Ovo naročito važi za XII. Diviziju koja je izgubila veću količinu telefonskog kabla i u cijeloj diviziji ostalo je samo 11 km. 3 brigade ove divizije imaju dobre radio stanice, dok će četvrta također dobiti u najskorije vrijeme.

Veza kod nas razvija se za sada još uporedo sa razvojem NOV iako vrlo otežano, ali ako se u njoj ne odklone nepravilnosti ona će naglim porastom NOV kod nas ostati pozadi pregažena događajima što može naročito u prelaznom periodu tj. u periodu oslobađanja gradova i preuzimanja vlasti u naše ruke da nam se krvavo osveti. Tu našu slabost lako bi mogli da iskoriste domaći neprijatelji, koji također računaju na sličan manevar, te iako su u manjini nebi ih trebalo potcjenjivati.

Pravilan razvoj veze, njenih jedinica i rukovodećeg kadra kod nas još uvek koče nepravilni odnosi štabova prema njima. Nema dovoljno saradnje između štaba i rukovodioca jedinica za vezu. Štabovi neupoznavaju rukovodioce za vezu na vrijeme sa operativnim planom i taktičkim izvođenjem zadatka, tako da veza ne može u cjelosti odgovoriti zadacima koji su pred nju postavljeni. Rukovodioce veza neobavještava se na vrijeme o povlačenju jedinica iz borbe i ne izdaju se blagovremeno naređenja za sakupljanje linija. Ovo ima za posljedicu da se nezaštićene jedinice za vezu pod pritiskom neprijatelja moraju povući i telefonsku liniju ostaviti nesakupljenu. Ljudstvo jedinica za vezu upotrebljava se i za druge

dužnosti. Iz svega ovoga može se zaključiti, da naši Štabovi pored vojničke i ratničke sposobnosti, prekaljeni u borbi, nemaju dovoljno iskustva u komandovanju vezom, kao tehničkom granom ratne vještine i dosta je teško razumjevaju iako se to njima samima često puta najviše osvećuje.

Pomoć za otklanjanje svih nepravilnosti u službi veze potrebna je redom odozgo prema dolje. Da bi podređeni štabovi ispravili svoj pogrešan stav prema vezi, potrebno je davati im pismene zadatke iz ratne službe i službe veza da ih rješavaju i dostavljaju pretpostavljenom štabu na korekturu i ocjenu. Isto tako nastojati će se da članovi štabova više čitaju ratnu službu i službu veze jer će se vjerovatno uskoro naglo popeti brojno stanje jedinica sa kojima oni rukovode i komanduju sa formacijom propisana brojna stanja pa će komandovanje bez dobro organizovarte veze biti još više otežana.

Pomoć u materijalu potrebna je najviše u radio stanicama velikog i srednjeg dometa te u telefonskom kablu. U zadnje vrijeme dobili smo od Saveznika 2 poljske radio stanice Amerikanskog tipa srednjeg dometa sa pogonom na radni generator i dodjelili smo ih XVIII. i Osječkoj brigadi. Ranije sav radio tehnički materijal koji su savezнički avioni spuštali kod nas, njihova vojna misija uzimala je za sebe. Bilo bi potrebno da se materijal koji se spušta za nas da naznači jer u protivnom neznamo da li je za nas ili za njih, a u interesu pravilnih što više prijateljskih odnosa prema savezničkoj misiji prinuđeni smo takav materijal u cjelosti prepustiti njima. Trebalo bi urgirati kod saveznika da nam što prije isporuče telefonski kabel i akumulatore.

Tvornice baterija: Za vrijeme neprijateljske ofanzive sakrivena je u zasebnu zemunicu, ali je neprijatelj pronašao i uništio. Od dana kada je tvornica evakuisana iz Požeškog Brestovca na naš oslobođeni teritorij do neprijateljske ofanzive izvršili smo nekoliko pokusa da sami pravimo baterije jer stručnjake za to usprkos svestranog traženja nismo mogli pronaći. Naši pokusi uspeli su samo djelomično. Zbog toga nismo mogli snabdjeti baterijama ni onih 5 malih radio stanica koje su u radionici baš zbog toga i stajale neiskorištene, te ih je neprijatelj u ofanzivi pronašao i odnio.

11. Pristupili smo planskom podizanju stalnih i polustalnih telefonskih linija koje bi sačinjavale čisto operativnu mrežu, a sada postojeća telefonska mreža služila bi samo za ustanove Korpusno vojne oblasti i političkih organizacija. Pravac operativne mreže je prema većim neprijateljskim uporištima i glavnim komunikacijonim linijama kako bi se u najkraćem roku u danom momentu mogli priključiti na njih. U tom slučaju imali bi dupli lanac više konspirativan kroz šume i sada slobodnu teritoriju a samim priključenjem na glavne linije kojima se sada služi neprijatelj stvorio bi se treći lanac. Kod ovako organizovane telefonske mreže vjerujemo da ne bi bilo većeg zastoja u saobraćaju i za vrijeme oslobađanja gradova, tj. za vrijeme preuzimanja vlasti u naše ruke i pored toga što će saobraćaj biti znatno pojačan. Na ovakav način telefonski saobraćaj odvijati će se istodobno u tri pravca. Ova operativna mreža bila bi već izgrađena da nije usljedila neprijateljska ofanziva, ali smo sa prikupljenim materijalom za tu mrežu morali podizati stalnu telefonsku mrežu koju je neprijatelj uništio. Od završetka ofanzive do sada podigli smo 67 km operativne mreže i rad se nastavlja.

12. II. ŠKOLA ZA VEZU NOVH

Obzirom na činjenicu da ona materijalno i disciplinski podpada pod Štab VI. Korpusa izvještavamo, da je škola na vrijeme osposobljena za rad i da je u njoj bila otpočela redovita nastava. Škola nije odmah nakon osposobljenja mogla otpočeti sa radom zbog zakašnjenja slušaoca iz X. Zagrebačkog Korpusa koji su međutim pozvani depešom 20 dana ranije. Slušaoci iz našeg korpusa svi su na vrijeme pridošli. Za vrijeme neprijateljske ofanzive na naš oslobođeni teritorij škola je prekinula rad i kao formirana četa ušla u sastav jedinica Zapadne Grupe NOP Odreda. Neprijatelj je školske zgrade spalio te su se morale izgrađivati nove zgrade i za to vrijeme škola nije radila Ima slučajeva da se u kurs ra-

dio telegrafista nastoje uvući razni bivši domobranski rezervni oficiri i studenti raznih profesija. Po svemu izgleda da im je krajnji cilj zakloniti se u takovim kursevima do završetka rata da ne idu u borbene jedinice, a poslije rata da radio telegrafsku službu napuste. Smatrajući da od takovih imamo više štete nego koristi i da nemamo računa da ih školujemo nismo ih upućivali u školu. Sa sigurnošću se može računati da će služba veze, a napose radio telegrafija odigrati važnu ulogu u prelaznom periodu tj. u periodu okupacije gradova od naših trupa i preuzimanje državne vlasti u naše ruke, pa smo kao mjerilo za uvrštavanje slušaoca u kurseve za vezu uzeli da su dobro provjereni u borbi, dobro pismeni i da su partizani najmanje 6 mjeseci.

13. PLANOVI VEZA

Obzirom na oslabljenje kurirske veze tj. da postoji mogućnost da naši izvještaji kod prelaza Save padnu u ruke neprijatelja smatraju daje štetno uz izveštaje prilagoditi bilo kakve planove stanica i skice stalnih telefonskih linija i kurirskih puteva da je to do sada od nas traženo.

14. DOSTAVLJANJE PODATAKA

Po vašem naređenju broj 29-44 tražene podatke dostavit ćemo odmah po primitku od podređenih jedinica koji su već zatraženi. Sve podatke koji se traže u citiranom naređenju dostavili smo pod brojem 14 od 21. decembra 1943. god. Po gornjem naređenju postupit ćemo ponovno.

15. ŠIFRANTI

Koji su do sada bili u upotrebi pokazali su se kao dosta nepraktični, a šifreri se nisu dovoljno snašli u svom radu. Iskustvo je pokazalo da su najbolji šifreri stari radio telegrafisti sa više godišnjom praksom kojih međutim malo ima u našim redovima.

16. DEPEŠE

U većini slučajeva sadrže veći broj suvišnih riječi usljed čega se depeše bespotrebno produžuju i time opterećuje saobraćaj. Ovo zbog toga, što naši potčinjeni štabovi još namaju dovoljno smisla za sastavljanje depeša vojnički stilizovanih sa najpotrebnijim brojem riječi. Ista pojava primjećena je i u našem štabu i poduzete su mjere da se otkloni.

17. SARADNJA U LISTU »NAŠA VEZA«

Nije do sada mogla doći do izražaja zbog slabih kurirskih veza tokom zime, raštrkanosti jedinica i preopterećenosti u radu rukovodećih drugova, no od sada početi će redovita saradnja.

18. Sva naređenja i uputstva viših štabova koja se odnose na vezu dostavljaju se podređenim štabovima i kontroliše se njihovo sprovođenje u život.

Smrt Fašizmu - sloboda narodu!

Politkomesar.

Komandant, ppukovnik:
Mate Jerković

(A-VII, k. 483, reg. 18-3;

GLAVNI ŠTAB
NOV I PO SLOVENIJE
Br.: 364

Na položaju, dana 19. 8. 1944.

VII KORPUS
IX KORPUS
IV O.Z.

Radio-saobraćaj postaje svakim danom sve značajniji. Naročito danas, u najznačajnijem periodu naše oslobodilačke borbe, kada su brze odluke nužne, radio-veza je ta koja nam omogućava brzu i dobru vezu sa potčinjenim štabovima. Uprkos svemu (pak), pojedini štabovi još uvek nisu svesni značaja dobre radio-veze te joj ne poklanjaju onu pažnju koju bi radio-veza kao najbrže i stvarno najbolje (saobraćajno sredstvo) i zaslužila.

U pogledu korišćenja radio-veze naši štabovi još uvek u velikoj meri greše pa je zbog toga potrebno da ukažemo na ove greške i pokažemo kako bi se one morale otkloniti.

I

Već sam odnos prema radio stanici koji je većina naših štabova imala sasvim je pogrešan. Radio-stanice smatrane su balastom za koji je najbolje da je što dalje od štaba, smešten negde u bunkeru. Na taj način radio-veza izgubila je svoju najveću prednost - brzinu, te se sa (drugim) vezama kuririma izgubilo mnogo u vremenu, a s druge strane i samo obezbeđenje radio-stanice bilo je veoma slabo pa je njihov rad i pri najmanjoj neprijateljskoj aktivnosti na njenom sektoru baš u momentu najveće potrebe bio onemogućen.

Zbog toga je potrebno da se radio-stanice nalaze u najvećoj mogućoj blizini štabova te moraju biti tako opremljene da budu sposobne za svaki pokret. Moraju biti raspoređene tako da u radu ne ometaju jedna drugu te da ih kuriri mogu brzo dostići. Na takav način biće ostvareni uslovi za brzi rad a osim toga radio-stanice biće bolje zaštićene i u svakoj prilici na raspolaganju štabu.

II

Osim predaje i prijema, najvažniji posao u radio-saobraćaju jeste šifrovanje depeša. Danas kada su radio-veze prilično usavršene i usvojene, te imamo dobar kadar radio-telegrafista, moramo utvrditi da do nesporazuma i nemogućnosti dešifrovanja depeša pada na račun aljkavog i nepravilnog šifrovanja. Štabovi jednostavno nisu poklanjali nikakvu pažnju šifrovanju, već su ga prepuštali višemanje pouzdanom pomoćnom osoblju ne vodeći dovoljnu kontrolu nad njihovim radom. U stvari pak, štabovi moraju biti svesni da su sami neposredno odgovorni za šifrovanje kao takvo, kao i za to kome su poverili ovaj važan zadatak kao što je baš šifrovanje.

Zbog toga je potrebno da se izvrši detaljan pregled celokupnog osoblja koje je angažovano na šifrovanju te je potrebno sa tog posla ukloniti sve one koji iz bilo kojih razloga ne odgovaraju za taj posao. Za šifrante treba odabrati druga odnosno drugarice koje su sasvim odani našoj borbi, stvarno poverljivi, savesni te imaju visoko razvijeno osećanje odgovornosti. Samo na taj način te stalnom kontrolom njihovog rada otklonićemo nedostake koi su već prouzrokovali mnogo neprilika.

III

Šifre su stvar štaba te je i štab za njih odgovoran. Zbog toga ih i on sam mora čuvati te ih samo pri korišćenju staviti na raspolaganje šifrantima.

IV

Izveštavanje putem radija i sastavljanje samih depeša bilo je do sada sasvim bez sistema. Ovo se jasno vidi po nejasnoći teksta, korišćenju nepotrebnih izraza koji samo opterećuju saobraćaj i slično.

Depeše moraju biti kratke (nedvosmislene), bez uobičajenih fraza, dugih adresa i potpisa. Svaka depeša treba na početku da ima šifrovani redni broj veze, datum i čas kada je napisana, na pr.: Br. 58-11. 8. 06. 30. Tek posle ove oznake otpočinje sam tekst depeše. Ova oznaka je potrebna zbog kontrole da li su sve depeše stvarno stigle do adresanta.

V

Štabovi su dužni da se u što većoj meri služe radio-saobraćajem te su odgovorni za to da se radio-izveštaji redovno otpremaju. Svi izveštaji moraju biti sistematski i sređeni tako da su lako pregledni i potpuno razumljivi. Za najvažnije izveštaje navodimo posebno kada se moraju dostavljati i kako treba da su sastavljeni. Pomenute tačke pak ne smeju postati šablon već se štabovi moraju postarati za to da izveštaji u okviru ovih tačaka budu što bolji te da pružaju mogućnost da na osnovu ovako sastavljenih depeša sagledamo stvarnu sliku stanja na njihovim sektorima te jasan pregled aktivnosti naših i neprijateljskih jedinica.

1) Operativne izveštaje treba dostavljati svakoga dana najmanje jednom te moraju sadržavati:

a) Sve potrebne vojne podatke o protivniku koji su važni za procenu situacije; podatke o neprijateljskoj aktivnosti, ispadima, ofanzivnim pokušajima, koncentracijama većeg obima sa što tačnijim brojčanim podacima o protivniku i o njegovim namerama ili barem pretpostavke o njegovim namerama.

b) Rezultate, uspeh - neuspeh, sa kratkim obrazloženjem.

c) Neprijateljske gubitke u ljudstvu.

d) Sopstvene gubitke u ljudstvu.

e) Neprijateljske gubitke u oružju, municiji i drugom materijalu nabrojene po redu.

f) Sopstvene gubitke u oružju, municiji i ostalom materijalu nabrojene po redu.

g) Sadašnje položaje na kojima se jedinica nalazi.

h) Ev. pokrete koji se izvode ili su neposredno u planu.

i) Kakvo je naređenje jedinica primila za sledeći dan. (Primer: br. 63-12. 8. 20 - Nakon uništenja be-ga uporišta K neprijatelj sa tri pravca reagovao garnizonim snagama. I brig, prihvatila borbu sa prvom kolonom od 400 ljudi na položajima A.B.C., te istu razbila. Neprijatelj: 30 mrtvih, preko 60 ranjenih, 14 zarobljeno. MI: 2 mrtva, 6 ranjenih, 1 nestao. Neprijatelju zaplenjeno 6 »šaraca«, 35 pušaka, mnogo municije i opreme. I brig, na položajima A.B.C. Izdato naređenje za pokret na položaj D. itd.).

2.) Obaveštajni izveštaji moraju se dostavljati barem jednom dnevno i moraju se zasnivati na zahtevima koje je dalo naše obaveštajno odeljenje.

3.) Izveštaje o brojnom stanju i naoružanju treba dostavljati nedeljno dva puta i u njima mora biti izneto:

a) sadanje brojno stanje jedinice,

b) broj nenaoružanih,

c) naoružanje, i to po sledećem redosledu: puške i municija za njih, puškomitraljezi i municija, laki minobacači i municija, ostalo oružje sa pripadajućom municijorn ako ga jedinica ima, eksploziv u kg. (Primer: 23-15. 8. 13.30-XXII divizija ljudi 1956 - nenaoružanih 321-1 brigada ljudi 485-nenaoružanih 65-P 355-26300-PM 18-12550 itd.).

4.) Izveštaj o mobilizaciji treba dostavljati dva puta nedeljno te moraju sadržavati:

a) ukupan broj novomobilisanih za to vreme, odvojeno po pojedinim sektorima i s kratkom napomenom o (daljim) mogućnostima,

b) koliko je od njih bilo podeljeno po jedinicama i u kakvom broj u pojedine jedinice. (Primer: br. 24-15.8.13.30-Mobilisano 467, od toga sektor A 221 sektor B 56, nastavlja se itd. - Podeljeno XXII divizija 350 ljudi itd.).

V

Štabovi moraju preduzeti sve mere da i od svojih potčinjenih štabova prime ovakve izveštaje. Moraju uložiti sve svoje snage da ih aktiviraju na tom poslu te da na taj način do maksimuma iskoriste postojeće radio-veze.

VI

U cilju što bolje kontrole radio-saobraćaja i preglednosti nad upućenim i primljenim depešama, štabovi su dužni da ustroje »Knjige depeša«, odvojeno po vezama i primljenim odnosno predanim depešama, tj. za svaku vezu koju štab održava ustrojavaju se po dva odvojena lista »primljeno« - »predato«, u koje se upisuju sve primljene i predate depeše prema rednim brojevima. Na taj način će tek biti moguća pravilna i tačna kontrola radio-saobraćaja i ostvareni uslovi za stalan i dobar saobraćaj. Načelnici štabova su dužni da knjige depeša svakodnevno kontrolišu te da se postaraju da se na sve depeše pošalju i potrebni odgovori.

Primer:

	XXII divizija:	Primljeno
Red. br.	Tekst depeše	Primedba
1	_____	Odgovor pod br. 6/od

Prema gornjim uputstvima štabovi moraju odmah srediti radijsko poslovanje kako u svojim tako i u potčinjenim štabovima te nas izvestiti o preduzetim merama za plansko korišćenje i poboljšanje radio-veze.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Politkomesar: Komandant: general-major:

Dostavljeno: Štabu VII korpusa,
Štab IV korpusa,
Štab IV oper. zone.

(Zbornik NOR, tom VI, knj. 15, dok. br. 95)

S T A B
IX KORPUSA NOV IN POJ
ODSEK ZA VEZE
Položaj 19. VIII 1944.
Z. Stev. 533/44

GLAVNOME ŠTABU SLOVENIJE - Odseku za veze.

Vsebina: Štirinajst-dnevno poročilo Odseka za zveze pri Štabu IX. Korpusa NOV i POJ.

SPLOSNI DEL:

V času od zadnjega poročila do danes se je pri nas stanje v marsičem spremenilo, predvsem v pogledu funkcijonarjev službe zveze.

V Odseku za zveze IX. korpusa so sledeče spremembe:

Dosedanji Šef Odseka za zveze tov. kapetan Cerin Jože - Peter je bil razrešen dolžnosti Šefa Odseka in je bil imenovan za politkomisarja XVI.SNOB » J.P. Vojka«. Na njegovem mestu je sedaj tov. p. poročnik Malić Jože, dosedanji pomoćnik Šefa Odseka za zveze IX. Korpusa. Na svojih dosedanjih mestih šta ostala oba referenta in sicer za radiotelegrafsko sekcijo tov. p. poručnik Žnidaršić Janes in za sekcije za borbene zveze tov. Muzlović Stanko.

V XXX. Divizija se sledeče spromembe:

Iz Višjega kurza za zveze pri Oficirski Šoli glavnega Štaba sta se doslej vrnila le dva absolventa od njih petih iz IX. Korpusa in sta Že imenovana in sicer:

Tov. Hrastnik Srećko za Šefa Odseka za zveze XXX. Divizije in tov. Celare Janez za referenta za zveze pri Štabu XIX.SNOB »Srećka Kosovela«.

Desedanji šef Odseka za zveze XXX. Divizije tov. Travner Gusti je imenovan za pomoćnika Šefa istega odseka in ga borno v mesecu septembru in oktobru poslali v Višji tečaj za zveze Oficirske Šole glavnega Štaba Slovenije.

Pripominjamo, daje bil tov. Hrastnik Srećko pred odhodom v Višji tečaj Že šef Odseka za zveze XXX. Divizije.

Od ostalih treh absolventov Višjega tečaja za zveze pri Ofic. Šoli glavnega Štaba se je trenutno javil pri nas Tov. Žitko Bogomir, katerega pošiljamo v XXX. Divizijo, da ga Šef Odseka odredi na primerno mesto. Ostala dva absolventa tov. Bremec Miloš in Vrhunc Stane, ki se še ništa javila, bosta predvidoma razporejena takole:

Tov. Bremec Miloš za referenta za zveze v štabu artiljerije IX. Korpusa in

Tov. Vrhuno Stane za referenta za zveze v novoosnovanem Skofjeloškom Odredu.

S temi razporeditvami je največ pomagane XXX. Diviziji, ki je dosećaj trpela pomanjkanje izšolanih funkcijonarijev.

Tudi Tečaj za zveze pri Podoficirski Šoli IX. Korpusa nam uspesobi vedno nekaj nižjih funkcijonarjev, predvsem desetarjev in vodnikov za posamezne signalna in telefonske edinice.

Kratek kurz za signaliste predvsem za brzo borbeno signalizacijo seje pričel in radi zadnjih.premikov prekinil v Zaščitnem bataljonu IX. Korpusa. Tečaj poseča 8 gojencev, vodita ga pa tov. p. por. Malič Jože in tov. Muzlovič Stanko, referent za borbene zveze Odseka za zveze IX. Korpusa. Gojenci bodo usposobljeni za signaliste z zastavicami, piščalkami in signalnimi svetiljkami.

Toliko v pogledu dviganja kadrov službe zveze.

Preskočen pasus jer nije moguće pročitati.

Sovražnikova ofenziva je največ škodovala telefonskim zvezam. Koder koli je namrač sovražnik naletel na telefonske linije, je rušil drogove in rezal žico tudi

na dolžino enega metra. Seveda je s tem bila onemogućena telefonska zveza z bolj odeljenimi kraji in so bile delno možne le najkrajše zveze potom izolirane žice z operativnimi edinicami. Zdaj se je to omrežje ža popravilo v naglici, a trpi na solidnosti gradnje.

Radio-zveze so zelo trpele, ker sta naši glavni stanici »Viktor« in »Rado« zgubile za več dni stik s Štabom Korpusa. One se bile zabunkane in z našim premikom smo se odaljili od njih, vmes je pa neprestano bil sevražnik. Sedaj so se zveze popolnile, vendar ne čisto, ker smo v zaostanku z depešami z glavnim Štabom. Radi velike obramenilnosti bi bila nujne potrebna takojšnja vpostavitev posebnih radio-stanic samo za medsebojno zveze IX Korpusa z Glavnim Štabom. Z naši strani smo pripravljeni za to in čakamo samo še vašega plana ozbroma odobritve. Podrobneje porečilo bo podal o tem referent za radiotelegrafijo.

Glede kurirskih zvez je pripomniti sledeče:

Radi neprestanih sovražnih patrol in zased so bile kurirske zveze večkrat prekinjene ali pa je zveza delala z zamudo, bilo pa je tudi nekaj izgub v moštvu kurirjev v operativnih odinicah.

Signalne zveze so še najmanj trpele in se so celo delno izpopolnile v izvežbanosti samih signalistov, kar so bili mnogokrat uporabljeni. Materijalne izgube so en optični aparat, v delu pa so bile pri šiviljah IX. Korpusa signalne zastavice oa 200 komadov iz dveh padni, kar pa je vse postalo plen sovražnika, ki je našel njihov bunkar.

Glede zveze v posameznih edinicah je pripomniti sledeče:

V obeh divizijah s podrejenimi brigadami so se v tom času solidarizirale radijske zveze, zelo popolnile pa signalne; opremili smo jih namreč i brigade i divizije s signalnimi, svetiljkami, katere so se uporabile že za časa sovražnikove ofenzive. So to svetiljke okrogle in podolgovate oblike, ki se z dobro koncantracijo Žarkov in dobro usmeritvijo vidijo tudi na več kot dva km.

V odredih smo v zadnjem čamu zelo popolnili radijske zveze. Poslali smo namreč radio-stanico v Idrijsko-Tolminski Odred in drugo v novosnovani Skofjeloški Odred. V Južno-Pri morski Odred smo poslali nove stanice, ker prva ni odgovarjala zahtevam.

Z ostalimi Odredi nekaj časa ni bilo zveze, to pa radi zgoraj omenjone ofenzive, oz. dejstva, da nismo imeli stika s stanicama »Viktor« in »Rado«.

Signalne in telefonske zveze v odredih se popolnjujejo povsod, le v Dolomitskem Odredu delno pešajo, ker še nimajo izšolanega referenta za zveze. V tem času tudi manjka njegovo poročilo, ki ga še ni poslal.

V Štabu Artiljerije IX. Korpusa, kljub temu, da nimajo še referenta za zveze, je dovolj popolna telefonska služba, signalizacija pa se je začela razvijati. Kot že omenjeno bomo tam poslali novoizšolanega referenta takoj, ko se nam javi.

Odrede in štab Artiljerije bomo v kratkem opremili tudi s signalnimi svetiljkami, kar bo mnogo olajšalo kurirsko službo. Tereni, predvsez oni severnejše Primorske, Benečije in tudi Gorenjsko so zelo prikladni za tako signaliziranje.

Smrt fašizmu - slobodo narodu!

Nečelnik Štaba, p. polkovnik
Jakopič Albart-Kajtimir

Šef Odseka za zveze:
p. poročnik Malič Jože

(A-VII, k. 536, reg. br. 22-3)

GLAVNI STAB NOV i PO
V O J V O D I N E
19. IX 1944.
POLOŽAJ

VRHOVNOM ŠTABU NOVJ.
Odeljenju za vezu.

Položaj.

ORGANIZACIONI SASTAV OTSEKA I STRUČNA NAOBRAZBA

1- Referent za radio-telegrafiju drug Matija Petrović. Za vreme Jugoslavije završio kurseve: visoko frekventni kurs pri Ministarstvu pošta godinu dana, nisko frenkventni kurs i telefoniju dve i po godine, praktični rad u T.T. uređajima u Beogradu godinu dana i praktični rad u »Simens Schuckert Worku« u Berlinu. Vredan je i u radu zadovoljava.

2- Referent za Telefoniju drug Adamović Miladin zastavnik. Svršio kurs za rukovodioca u školi za vezu Glavnog Štaba Hrvatske sa odličnim uspehom (četvrti u rangu). Ima organizatorskih sposobnosti.

3 - Dužnost referenta za releje vrši šef Otseka.

4- Prelaskom domobranske vojske u NOV u Otsek za vezu su raspoređeni drugovi poručnik Pančina Heliodor radio-telegrafista i kapetan Petrinović Stjepan telefonista, koje upotrebljavamo kao nastavnike na kursevima.

RADIO-TELEGRAFIJA

Radio veze i stanje do OTganizovanja Otseka za Vezu.

Radio stanica glavnog Štaba NOV i PO Vojvodine tipa »B II« imala je veze sa:

1. - Vrhovnim Štabom NOVJ.
2. - Pokrajinskim Komitetom za Vojvodinu, stanicom br. 9.
3. - XII. Vojvođanskim Korpusom
4. - VI. Korpusom
5. - Vojnom Bazom u Bariu i
6. - Bosutskim NOP Odredom.

Sem radio-stanice Br. 9 i radio-stahice Bosutskog Odreda, drugih radio-stanica na teritoriji Vojvodine nije bilo.

Rad od 10. VIII do danas.

1. - 15. VIII o.g. upućena je radio-stnaica tipa B II. u Banat Banatskoj Operativnoj Zoni, veza uspostavljena i održava se.
2. - 24. VIII. o.g. upućena radio stanica u Bačku za Bačko-Baranjsku oeprativnu zonu, veza uspostavljena i održava se dosta neredovno zbog poteškoća u Bačkoj.
3. - 28. VIII o.g. pri Glavnom Štabu Vojvodine postavljena druga radio-stanica. Ispravno radi i održava vezu.
4. - Radio stanica Bosutskog odreda sada je u IX. Vojvođanskoj brigadi. Stanica je ispravna i održavamo vezu.
5. - 12. IX o.g. upućena druga radio stanica u Banat. Veza je sa njom uspostavljena, a zadatak joj je da se poveže sa stanicom Banatske operativne zone, što još nije učinjeno.
6. - 12. IX. o.g. upućena druga radio stanica u Bačku.
7. - 16. IX o.g. upućena radio stanica tipa 284 A. u VI Vojvođansku brigadu. Veza uspostavljena i održava se.

8. - 17. IX. o.g. upućena radio stanica u VIII. Vojvođansku brigadu. Veza uspostavljena i održava se.

9. - 17. IX. o.g. upućena radio stanica tipa 284 A. u VII. vojvođansku brigadu. Veza uspostavljena i održava se.

10. - 17. IX. o.g. stavljena je na raspoloženje radio stanica Obaveštajnom Otseku ovog Štaba. Stanica je još na putu i imamo vezu sa njom.

11. - 18. IX. o.g. upućena radio stanica u X. Vojvođansku brigadu

Pošto radio stanica Br. 9 nije imala vezu sa radio stanicom OK, kapetan Mileusnić otišao i uspostavio vezu 28. VIII.

RADIO TEHNIČKA RADIONICA

Organizovana je pokretna radio tehnička radionica u kojoj ima 5 radio tehničara, čija stručna sposobnost zadovoljava. Imaju najpotrebniji alat, nastale kvarove na stanicama uspešno otklanjaju. Sem toga oni napajaju akumulatore strujom i održavaju motore koji daju osvetlenje Glavnom Štabu i Otsecima.

RADIO TELEGRAFISTI I NJIHOVA STRUČNA SPOSOBNOST

Na radio stanici Glavnog Štaba Vojvodine je stariji radio-telegrafista, mornarski podoficir. Dosta dobar manipulant, zadovoljava u radu. Na radio stanici Banatske operativne zone je stariji radio telegrafista. Sposoban je i zadovoljava u radu.

Svi ostali radio telegrafisti su završili kurs pri Otseku ovog Štaba, a neki od njih su zbog potrebe održavanja veze sa jedinicom bili upućeni sa stanicom na rad pre završetka kursa. Oni prosečno kucaju i primaju 70-90 slova na minut, rade sa umerenom brzinom, dobro su upoznati sa radio stanicama i uspešno primaju i otpremaju depeše.

RADIO TELEGRAFSKI KURS

Formiranje Otseka za vezu odmah smo organizovali radio telegrafski kurs. Na kursu je bilo 40 drugova. Otpuštajući one koji nisu davali garancije da će zadovoljiti u stručnom i političkom pogledu i upućivanjem najboljih na rad sa stanicama na kursu je ostalo 26 drugova.

Dnevni raspored rada na kursu je: 5 časova kucanje i primanje, 2. časa nastava iz elektrotehnike i radio tehnike, 1 čas politička predavanja. Rad na kursu je dobar, disciplina dobra, postoji volja za rad i želja za što brže osposobljavanje. Pri kucanju i primanju su raspoređeni u tri grupe, sada prosečno kucaju i primaju 50-8o slova na minutu.

Još neupotrebljenih radio stanica imamo:

1. - Jednu ispravnu englesku malu radio stanicu.

2. - Dve signalne stanice tipa V. Goćevac čiji su davači slabi i imaju mali domet. Menjamo im cevi davača i prepravljamo, kako bi ih mogli koristiti na veće otstojanje.

3. - Jedna nemačka radio stanica sa potopljenog broda na Dunava. Ispravna je, ali sa malim dometom i nepraktičnim pogonom.

TELEFONI JA

Osnivanjem Otseka za vezu stanje telefonskih veza u Vojvodini je bilo sledeće.

1. - U Fruškoj Gori pri štabu Fruškogorskog odreda jedna desetina telefonista sa uključena 4 telefona na deset km. gole žice i 3 km. kabla.

2. - U Bosutskim šumama pri Štabu Bosutskog NOP Odreda jedna desetina sa 6 telefona i 20 km. gole žice, koja je uništena prilikom neprijateljske ofanzive na Bosutske šume.

Pristupili smo nabavci telefonskih linija i telefona i sada imamo:

1. - Desetina Fruškogorskog odreda pretvorena u vod od 30 drugova sa 16 telefona i 3 centrale (napravljeno u našoj radionici) na 41 km. gole žice i 10 km. kabla.

Telefonska linija pružena vencem Fruške Gore i vezana sa jedinicama u susednim oslobođenim selima.

2. - U Bosutskim šumama 20 km. gole žice i 4 km. kabla sa sedam telefona.

TELEFONSKI KURS.

Održan je jedan 10-dnevni telefonski kurs sa 15 slušalaca, koji su po završenom kursu došli u,sastav voda za vezu pri Glavnom Štabu Vojvodine.

25.IX.o.g. će otpočeti novi desetodnevni kurs telefonista, kroz kojeg će proći čete za vezu 5 vojvođanskih brigada koje sada organizujemo.

RELEJI:

Pre formiranja Otseka za vezu postojale su dve relejne čete. Formirali smo treću relejnu četu. Relejne veze na teritoriji Srema dobro funkcionišu, u Bačkoj i Banatu ne zadovoljavaju.

Uspostavili smo relejnu vezu sa Slavonijom.

28.VIII.0.g. organizovali smo dve čete za uspostavljanje kanala za Bačku i prevoz preko Dunava.

Četa na Sremskoj obali Dunava je pod direktnim rukovodstvom Otseka za vezu, a četa na Bačkoj obali pod rukovodstvom Bačko-Baranjske operativne zone. Ove čete sada imaju 3 kanala za prevoz preko Dunava sa po jednim kanalom rezerve u blizini.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Šef Otseka
Kapetan,
Dušan Mileusnić

(A VII, K 215, reg. br. 11-13)

GLAVNI STAB
Narodno Oslobodilačke Vojske
Partizanskih Odreda
H r v a t s k e
Op. br. 76.
dne 29.IX.44

Izvještaj o vezi
za august.

VRHOVNOM ŠTABU NOV I POJ
(Odjeljenje za vezu)

Prema naređenju Op. br. 24 od 20. VII.l944. dostavlja se izvještaj o stanju službe veze u Hrvatskoj.

I. *Organizaciono stanje.*

Odsjek za vezu Oper. Odjeljenja ovog Štaba sastavljen je iz šefa odsjeka koji je referent za cjelokupnu operativnu vezu, bežične sekcije sa referantom i tehničke sekcije sa referentom. Referent za bežičnu službu odsutan je već dulje vremena radi bolesti.

Odsjek u glavnom zadovoljava potrebe službe veze. Potrebno je u Odsjeku lice koje bi se staralo o stručnoj nastavi u školama i kursevima za vezu u jedinicama te o pisanju raznih udžbenika i pravilnika. Ovakvo podesno lice još nismo mogli pronaći.

Odsjeci za vezu korpusa sastavljeni su iz šefa odsjeka i referenta za bežičnu službu u odsjeku. Od ovih u glavnom zadovoljava odsjek za vezu VI. Korpusa, dok su ostali, naročito šefovi odsjeka - slabe stručne spreme. Odsjek za vezu ovog štaba nastoji im uvjek pružiti pomoć koliko se to može putem pismenih direktiva - pošto se radi velike teritorije ne može često obilaziti i na licu mjesta davati upute i ispravljati pogriješke. Ipak su članovi odsjeka u toku poslijednja dva mjeseca obišli VI.,X. i XI. Korpus, a IV. Korpus i više puta. Svuda su održani sastanci sa referenitima za vezu divizija.

U divizijama: referenti za vezu imaju svog zamjenika koji je ujedno i komandir čete za vezu pri štabu divizije, Divizijski referenti za veze kao i njihovi zamjenici ne snalaze se u organizaciji bežične službe, a to radi nepoznavanja ove grane. Zbog toga su po tom pitanju zavisni od šefa radio centra. Korpusni rerferenti za bežičnu službu imaju zadatak da prilikom svojih češćih obilazaka pružaju im punu pomoć, daju upute i vježbovne pismene zadatke.

U brigadama: komandiri četa za vezu brigada su ujedno referati za vezu svojeg štaba brigade. Kod njih je isti slučaj u pogledu bežične službe kao i sa referentima za vezu divizija, od kad su brigade dobile rado-stanice, pokazuju oni više interesovanja za bežičnu slubu, pa se očekuje uspljeh kao i njihov razvoj po toj grani.

II. Formacije.

Pokazalo seje da formacija jedinica za vezu u odnosu na njihove zadatke danas i njihovo opremanje po ranije izdatim uputama ne odgovara. Stoga smo izdali uput za organizaciju i rad jedinica za vezu sa približno određenim brojnim stanjem i količinom opreme. Prema ovom uputu postupljeno je yeć u IV. i XI. Korpusu, a od ostalih korpusa još nemamo Izvještaj. Ovakav način pokazao se dobar i to: - organizacijski zato što se pojedine grane stručno bolje usavršavaju i moguće je uspješnije rukovođenje, - a formacijski zato, što je ljudstvo u odnosu na sredstva, najekonomičnije iskorišćeno. Sve je opet podešeno prema

mogućnosti transporta i prenosa sredstava. Dostavljamo vam u prilogu jedan primjerak Uputa.

Prema vašem br. si. od 15. augusta o.g. vidi se, da će jedinica za vezu biti opremljene sa mnogo većom količinom opreme kao i to, da će samo jedinice biti preformirane. Kod bataljona ustrojiti će se vodovi za vezu, a pri višim štabovima bataljoni za vezu. Za te više jedinice (bataljone) nemamo odgovarajućih rukovodioca, te namjeravamo izvijestan broj referenata za vezu divizija pozvati na kurs. Molimo da nam se pošalju upute po tom pitanju i eventualno odrede tačke programa za taj kurs. Za sada smatramo da će potpuno odgovoriti kod bataljona vodovi, kod brigada čete za vezu kao i kod divizija (jačeg sastava), a bataljoni kod korpusa. Izradili smo odgovarajuće formacijske preglede.

III. *Stručna i vojnička sprema jedinica i organa.*

. Općenito, u svim jedinicama za vezu ni stručna ni vojnička sprema jedinica i organa nije još na onoj visini na kojoj bi mogla biti. Ovaj nedostatak, naročito nedostatak vojničke spreme (taktičke primjene sredstava i upotrebe jedinica za vezu) teže je bilo odkloniti zato, što se upravnim tehničkim organima službe veze u tom pravcu nije pružala dovoljna pomoć od strane štabova i neumješnosti upotrebe jedinica za vezu od samih štabova. Sada se to stanje popravlja. Stručna sprema jedinica i organa zadovoljva po pitanju žične telefonske službe, a po pitanju bežične i optičke grane ne zadovoljava potrebe. Poduzete su sve mjere putem škola, kurseva u jedinicama i sistematskim praktičkim osposobljavnjem ljudstva u jedinicama, da bi se sva sredstva najbolje iskoristila i veze osigurale. Nedostaju nam u jedinicama optički aparati za vježbu.

IV. *Škole i nastava.*

Na kursu za vezu I. Oficirske Škole -Odjeljenje rukovodioca nalazi se 25 slušaoca, odjeljenje radiotelegrafista 70 slušaoca. Na kursu za vezu II. Oficirske Škole - Odjeljenja radiotelegrafista nalazi se 100 slušaoca, od kojih 20 starija klasa
- pri završetku kursa. Na kursu radiotelegrafista pri štabu XI. Korpusa 30 slušalaca i pri štabu VIII. Korpusa 30 slušaoca.

Kod I. Oficirske Škole ili pak u ovom Odsjeku trebalo bijedno podesno lice koje bi se bavilo problemima nastave svih predmeta službe veze u svim kursevima i jedinicama za vezu, pješadijskim kursevima, kao i izdavanjem potrebnih udžbenika i pravilnika - radi jednoobraznosti izvođenja nastave.

Takvo lice dosad nismo pronašli, a čim ga pronađemo pristupiti će se odmah sređivanju nastave iz službe veze.

Od udžbenika izdali smo uz pomoć nastavnika Kursa za vezu radiotehniku
i elektrotehniku, a nastojimo izdati i jedan opći priručnik iz elektro i radiotehnike, kao i propis ili uput za vezu pješadije sa vazduhoplovstvom i udžbenik za telefonsku - linijsku službu.

V. *Funkcioniranja veza.*

a) Radiotelegrafskih

U poslijednje vrijeme kako su se jedinice počele opremati većim brojem radio stanica, radio mreža se proširila i na trupnu. Izvjesne poteškoće su se pokazale kod uspostavljanja te mreže, naročito pri uspostavljanju veza i mijenjanju talasnih dužina u svrhu prikrivanja saobraćaja. No i tu je već do sada stečeno izvjesno iskustvo i postignuta rutina, tako da se mreža sada praktično koristi i svakodnevno sve više stabilizira. Operativna bežična mreža radi zadovoljavajuće. Radi male moćnosti stanica i nedostatka baterijskih telegrafskih primača još nam nije omogućeno uspostavljanje permanentne službe sa korpusima i ako je ova već neophodno potrebna, a njome bi se mnoge poteškoće u samom saobraćaju odklonile, a omogućio bolji kontakt štabova.

Uvježbavanje ljudstva u saobraćaju bežične telefonije u toku je. Prije primitka vašeg privremenog bežičnog saobraćajnog pravila mi smo izdali jedinicama također bežično saobraćajno pravilo, pukome se izvodi obuka. Nismo još imali mogućnosti umnožiti primljena od vas saobraćajna pravila, a pošto se u suštini naša ne razilaze sa ovima, to su ista još ostavljena na snazi.

Disciplina i tajnost u saobraćaju naše bežične mreže je na dostojnoj visini. Za sada nemamo dovoljno telegrafista, a i radi nedostatka baterijskih primača i ljudstva ne možemo još ustrojiti kontrolnu službu koja je također neophodno potrebna - baš radi razgranatosti mreže.

Radiotelegrafista sada u korpusima dobrih - profesionalnih imamo samo po jednog, a u našem radio centru također jednog, pa se osjeća velika poteškoća, naročito u prikrivanju saobraćaja. Mladi telegrafisti sporo obavljaju rad koji je inače dosta obiman i već samim tim izlažu mogućnosti otkrivanja stanica.

Daljim oduzimanjem radiotelegrafista morali bi prekinuti rad na nekim linijama pojedinih mreža.

b) Telefonske

Stalne telefonske linije na oslobođenom teritoriju svih naših korpusa razgranate su toliko da omogućuju korpusima održavanje telefonskih veza sa jedinicama i komandama na svim pravcima oslobođenog teritorija. Ove veze naročito su dobro razgranate na teritoriji IV., VI. i XI. Korpusa a najslabije na teritoriju VIII. Korpusa. Poljske telefonske veze koriste se u jedinicama redovno do brigada a u IV Korpusu i do bataljona. X. VIII. i VI. Korpusa raspolažu sa malim količinama telefonskog kabla, a u svim korpusima se osjeća veilika oskudica na telefonima i telefonskim centralama.

Engleski telefoni sa foničnim pozivom i centrale od 10 brojeva, nisu se pokazale praktični za naše prilike radi toga, što se telefoni ne mogu kombinirati sa drugim centralama, a centrale su dosta osjetljive i releji često zataje.

c) Optičke

Ove veze rijetko se koriste i to iz razloga što ljudstvo nije izvježbano za brzi rad i radi male količine aparata u svim korpusima. U jedinicama za vezu formirana su signalna odjeljenja. Jačina ovih odjeljenja je u razmjeri sa količinom aparata.

d) Kurirske

Našim Uputom za organizaciju i rad jedinica za vezu naređeno je uključivanje kurira i ordonansa u jedinice za vezu, a još do sada nemamo izvještaja da li je sa njima otpočela obuka. Kuriri vrše kurirsku službu, ali za sada još nema dovoljne garancije za ispravan saobraćaj kurira i sigurnost prenosa pošte. Mi smo izradili plan i program za obuku kurira.

Da bi mogli osigurati prolaze kurira preko rijeka na našem teritoriju, potreban nam je izvjestan broj gumenih čamaca kao i busola za orijentaciju.

VI. Radionice i materijal

U svim korpusima formirane su i dosta dobro razvijen rad radionica za vezu. U divizijama formirane su telefonsko mehaničarske poljske radionice,

Postojeće radionice u glavnom održavaju sva sredstva za vezu u ispravnosti, ali broj radio-tehničara je malen i treba ih za svaki korpus po 4-5. Telefonskih mehaničara koji su prošli kurs kod nas ima dovoljno, tako smo ovaj kurs prekinuli do daljnjega. Poduzeli smo mjere u cilju mobilizacije radiotehničara.

Ranije je pri ovom štabu postojala veća radio tehnička radionica koja je radi formiranja korpusnih radionica za vezu bila rasformirana. Na korpuse bio je razdijeljen alat i ljudstvo. Sada ponovno namjeravamo formirati manju radionicu za vezu, kojoj bi glavni zadatak bio osim održavanja sredstava-ispitivanje materijala. Zato nam je potrebna isporuka radionice koju ste predvidjeli za nas.

Mi smo prema vašem br. si. od 16. augusta o.g. urgirali isporuku nekih sredstava za vezu, ali opet nismo ništa dobili. Ponovo molimo da se kod III. Odsjeka baze NOVJ u Bariu izdejstvuje isporuka materijala za potrebe ovog štaba i isporuka pojedinim korpusima i to:

- za ovaj štab, telefonske centrale 2-3 od 20 brojeva, 16-20 telefona (stolni ili poljskih) induktorskih, bar jednu radio stanicu od 50 W. 6 kom. stanica SCR 284 i 10 kom. akumulatora 6 V 85 Amper sati.

- za IV. Korpus radio stanica SCR 284,5 telefonskih centrala od 20 brojeva, 10 kom. centrala od 10 brojeva, 30-50 telefona poljskih induktorskih 50 km. kabla.

- za XI. Korpus trebalo bi spustiti na sektor Gorskog Kotara 15 kom. stanica SCR 284, 50 kom. akumulatora po 6 V, 50 km. kabla, 3 centrale po 20 brojeva, 5 centrala po 10 brojeva 30-50 telefona induktorskih poljskih, 10 kom. optičkih aparata. Naročito je potrebno hitna isporuka radio stanica XI. Korpusu, pošto u XIII. diviziji momentalno nema ni jedna ispravna stanica, a u Istri veći dio jedinica radi nedostatka radio stanica nije povezan.

- za X. Korpus 5-10 radiostanica tipa SCR 284, 20 akumulatora, 2 agregata za punjene akumulatora, 5 telefonskih centrala po 10 brojeva. 30 poljskih induktorskih telefona i 50 km. telefonskog kabla.

- Za VI. Korpus 10 radio-stanica tipa SCR 284 i 20 akumulatora, 3-5 centrala po 20 brojeva, 10 km. centrala po 10 brojeva, 30-50 telefona poljskih induktoriskih 50 km. kabla i 10 optičkih aparata.

- za VIII. Korpus i 10 radio stanica SCR 284, 20 akumulatora, 100-200 km. kabla. 10 centrala po 10 brojeva, 50 telefona poljskih induktorskih, 20 optičkih aparata.

Za svaki korpus potrebna je po jedna radio stanica 50 W i po jedan primač za telegrafiju.

Molimo da se sve radio stanice tipa SCR 284 isporučuju kompletne sa unformerom, ručnim generatorom, potrebnim brojem akumulatora te jednom i drugom pripadajućom anteno, kao i pripadajućim telefonom.

Nadalje svim korpusima potrebno je optičkih aparata od 150 mm po 5-10 kom., suvih elemenata po 100 kom., aerometara Bohme po 5-10 kom., satova za radio službu po 20-50 kom.

Prema vašem dopisu br. 17 od 20 augusta poslali smo ručne generatore stanica SCR 284 na popravak u Bari od IV. i XI. Korpusa, a drugim korpusima smo naredili da ih sami pošalju ili k nama dostave radi upućivanja na popravak. Molimo da se naredi što brži opravak i povratak ovih generatora jer nam toliki broj stanica stoji van upotrebe.

Predloži:

Ukazuje se potreba i davanja propisa za održavanje veze sa vazduhoplovstvom i izrada platna za obilježavanja prednjih linija (streljačka platna), platna za označavanje mjesta komandovanja, platna za brojno označavanje, platna rodova vojske itd. te molimo za upute po tom pitanju.

Molimo da nam se da uputstvo ili pošalju udžbenici iz goniometrijske službe ili da nam se dodjeli nekoliko goniometrijskih aparata, kako bi se na radiotelegrafskim kursevima moglo predavati i izvoditi obuka, također molim objašnjenje da li će se na radiotelegrafskim kursevima uvesti kao predmet meteorološka služba, te bi nam u tom slučaju i za to trebali udžbenici i instrumenti.

U prilogu dostavljam propis direktive koja je upućena odsjecima za vezu korpusa 25.VIII. o.g., 1 primjerak Uput za organizaciju i rad jedinica za vezu, 1 primjerak »Pravilo za saobraćaj bežične telefonije, Pregled primljene opreme na vezu i materijala od Saveznika i pregled cjelokupne opreme jedinica za vezu NCVH.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Polit, komesar	Šef Odsjeka za vezu, kapetan:	Komandant, generallajtnant:
(Rade Žigić)		(Ivan Gošnjak)

(A-VII, k. 119-3 reg. br. 42-4)

GLAVNI STAB
NOV I PO SLOVENIJE
Položaj, dana 6. 10. 1944.

P r ep is

U R E D B A

O ORGANIZACIJI SLUŽBE VEZE

Cl. 1.

Iz dosadašnjih jedinica za vezu u svim divizijama NOV i PO Slovenije formiraju se bataljoni za vezu sa zadatkom da vode računa o sigurnoj, tačnoj, neprekidnoj i brzoj vezi između jedinica i štabova kojima su dodeljeni..

Cl. 2.

Bataljon za vezu sastoji se iz četa za vezu koje su dodeljene brigadama, pešadijskim i artiljerijskim, koje uspostavljaju i održavaju unutrašnje i spoljne veze.

Cl. 3.

Četu za vezu čine vodovi koji se dodeljuju pojedinim bataljonima, divizionima. Svaki vod deli se na sledeća odeljenja:

odeljenje signalista
kurirsko odeljenje
odeljenje telefonista
odeljenje linijaša
(radio-ekipa)

Vodom komanduju vodnici, odeljenjima desetari koji raspoređuju ljudstvo na službu, neposredno vrše nadzor nad radom i na licu mesta daju uputstva, a prema potrebi i lično pokazuju kako se određeni posao obavlja. (Formacija se vidi iz priloga.).

Cl. 4.

O ekonomskim potrebama ljudstva i starešina četa za vezu kao i o njihovom naoružanju vodi računa štabjedinice kojoj je četa dodeljena. O istim potrebama štaba bataljona vodi računa Stab divizije. O ishrani ljudstva jedinice za vezu, koja je zbog vršenja službe odvojena od pešadijskih jedinica, vode računa ekonomi bataljona za vezu.

Čl. 5.

Jedinice za vezu treba same da osiguraju svoja sredstva za vezu na taj način što će svoje raspoloživo ljudstvo upotrebiti za stražarsku i patrolnu službu. Kada zbog vršenja dužnosti ili stručne nastave nema dovoljno ljudstva za osiguranje, štabovi brigada, odn. divizija, treba da stave na raspolaganje za ovo potrebno ljudstvo.

Za druge pomoćne i vojne dužnosti u vojsci ljudstvo jedinica za vezu ne može se koristiti. Ljudstvo određuju i raspoređuju na službu i za pojedine radove Tfjihove neposredno pretpostavljene starešine.

Cl. 6.

Štab bataljona sačinjavaju:

komandant bataljona, koji je u isto vreme i referent za vezu u štabu divizije,
politkomesar,
pom. politkomesara,
šef radio-centra kao referent za radio-telegrafiju,
referent za materijal.

Cl. 7.

Komandu čete sačinjavaju:

komandir, koji je u isto vreme i referent za vezu u štabu brigade,
politkomesar,
pom. politkomesara,
šef radio-centra odn. radio-stanice kao referent za radio-telegrafiju.

Cl. 8.

U disciplinskom pogledu sve starešine imaju prava koja odgovaraju njihovim položajima u drugim rodovima vojske.

Cl. 9.

Svim starešinama pripadaju oficirski odn. podoficirski činovi koji odgovaraju jednakim položajima u drugim rodovima vojske. Šefovi radio-centra su oficiri.

Cl. 10.

Odgovornost i nadležnost

Svaki borac i svaki starešina odgovara u stručnom i disciplinskom pogledu neposredno pretpostavljenom starešini. Komandni kadar štaba bataljona za vezu postavlja ili premešta štab divizije na predlog šefa odseka za vezu kod štaba korpusa iz razloga da se sačuvaju kadrovi u svojoj službi i da kadrovima raspolaže jedino stručni starešina.

Štab bataljona za vezu odgovara za svoj rad u disciplinskom pogledu Štabu divizije a u stručnom pogledu šefu odseka za vezu [Štaba] korpusa.

Starešine komande čete [za vezu] postavlja i premešta na predlog štaba bataljona [za vezu] štab divizije.

Desetare i vodnike postavlja i premešta štab bataljona [za vezu] na predlog komandira čete [za vezu] ili po vlastitoj inicijativi.

Cl. 11.

U odredima se na isti način formiraju čete za vezu. Komandni deo čete za vezuje disciplinski potčinjen štabu odreda a u stručnom pogledu vezanje za sekciju za vezu operativnog odseka štaba korpusa odn. operativne zone i istoj je potčinjen u stručnom pogledu.

Cl. 12.

U artiljerijskim brigadama formiraju se samostalne čete [za vezu] koje su u stručnom pogledu potčinjene referentu u [štabu] korpusa a u disciplinskom pogledu komandantu artiljerijske brigade.

Cl. 13.

Za divizione u divizijama formiraće se po potrebi vodovi za vezu istog sastava kao i vodovi u bataljonima i ojačani radio-odeljenjem. Ovi vodovi biće disciplinski potčinjeni komandantima artiljerijskih diviziona a u stručnom pogledu komandantima bataljona za vezu u divizijama.

Cl. 14.

Tenkovski bataljoni dobiće svoje vodove za vezu koji će imati u svom sastavu radio i signalna odeljenja.

Cl. 15.

Veza u Glavnom štabu i u korpusima ostaje prema dosadašnjoj Uredbi.

Cl. 16.

Uredba odmah stupa na snagu.

Štabovi VII i IX korpusa i Štab IV operativne zone treba da odmah izvrše formaciju prema gornjoj Uredbi u svojim potčinjenim jedinicama na taj način da ne trpi rad na održavanju veza.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Politkomesar:
B. Kraigher s. r.

Za komandanta,
general-lajtnant:
Rozman Franc s. r.

M. P.

Dostavljeno:

Štabu VII korpusa
Komandi Podof. škole VII korpusa
Garnizonu VII korpusa
Štabu IX korpusa
Štabu IV op. zone
Komandi Podof. škole IV [operativne] zone
Komandi Oficirske škole
OZN-i
Vrhovnom štabu NOV i POJ.

(Zbornik NOR tom VI, knj. 17, dok. br. 93)

ГЛАВНИ ШТАБ НОВ и ПО
Србије
ШИФРАНТСКО ОДЕЛЕЊЕ
Пов. бр. 47
28/X1 - 1944 године

ЦЕНТРАЛНОМ ШИФРАНТСКОМ ОДЕЛЕЊУ
В Р Х О В Н О Г Ш Т А Б А

И З В Е Ш Т А Ј М Е С Е Ч Н И

I. *Везе Г. Ш. НОВ и ПО СРБИЈЕ:*

а) Ваньске везе:

1. Г. **Ш. НОВ и ПО Србије - В. ШТАБ**
2. **МАКЕДОНИЈА**
3. **I КОРПУС**
4. **ШТАБ ВАЗДУХ.**
5. **БАРИ**
6. **П. К.**

б) Унутрашње везе:

7. Г. **Ш. НОВ и ПО Србије - XIII. КОРПУС**
8. **XIV". КОРПУС**
9. **КОСМЕТ**
10. **ИБАРСКИ ОДРЕД**

ц) Засебне везе:

11. Г. **Ш. НОВ и ПО Србије - II. Прол. див.**
12. **45. Дивизија**
13. **47. Дивизија**
14. **XVII. Дивизија**
15. **XX1\ГДивизија**
16. **аеродром »НИШ«**

II. *Врсте шифара (веза)*

1. Помоћу таблице и разнозначне шифре одржавамо везе са следећим јединицама:

а) све ваньске везе,

б) све унутрашње везе,

ц) 45. и 24. дивизија,

Помоћу лењира одржавамо везе са следећим јединицама:

а) И.Прол., XVII. и 45. дивизијом.

Помоћу кл>учева одржавамо везу само са аеродромом у Нишу. »КОД« смо доделили корпусима и Космету, али га не употребљавамо. XIII. Корпус одржава везу са својим дивизијама помоћу таблица. XXII. и XXIV. див. овога Корпуса одржавају безе са својим бригадама помоћу таблица и разнозначне шифре.

Остале везе у овом Корпусу су још по лењирима и кључевима. Сматрамо даје потребно тако да остану засада.

XIV. Корпус одржава везе са XIII. Корпусом, 45. и II. Прол. дивизијом таблицама. Исти Корпус је добио таблице за везу са осталим својим дивизијама. 45. и XVII. дивиз. за међусобну везу имају таблице.

2. Месечни утрошак у групама:

Г.Ш. НОВ и ПО СРБИЈЕ - В.Ш.		Г.Ш.С. - XIII. Корпус		Г.Ш.С. - XIV". Корпус	
примљено фупа	послано Фупа	примљено фупа	послано Фупа	примљено фупа	послано Фупа
2400	8028	6212	3822	1642	3519
Г.Ш.С. - Македонија		Г.Ш.С. - I. Корпус		Г.Ш.С. - Вари	
примљено Фупа	послано фупа	примљено Фупа	послано Фупа	примљено Фупа	послано фупа
131	—	302	333	156	156

Г.Ш.С. - П. Комит'ета		Г.Ш.С. - Штаб Вазд.		Г.Ш.С. - Космет	
примљено група	послано Фупа	примљено фупа	послано фупа	прима>ено Фупа	послано фупа
113	2131	—	47	479	861

Г.Ш.С. - Ибарски одр.		Г.Ш.С. - II. Прол. див.		Г.Ш.С. - XXIV". дивиз.		Г.Ш.С. - 47. дивиз.	
примљено фупа	послано фупа	прима»ено фупа	послано фупа	прима>ено фупа	послано фупа	прима>ено фупа	послано Фупа
769	908	2347	1848	153	206	506	470

Г.Ш.С. - XVII. дивиз.		Г.Ш.С. - Аеродром Н.		Г.Ш.С.-45. див.	
примљено фупа	послано фупа	примљено фупа	послано фупа	примљено фупа	послано фупа
579	430	28	—	1664	581

Резерве имамо 15/петнаест/ свезака у дупликату. Осим тога у штабовима корпуса има до 8/осам/ свезака у дупликату за сада као резерва за измене досада незамењених старих начина везе и старе шифре.

III. *Подаци шифраната и шифрантских група:*

Засада немамо никакве нове податке да вам шаљемо. Допуне такође немамо изузев три друга који су завршили курс, чије смо вам податке доставили.

Измене:

Другарица, поручник Љубица Вукановић - на позив В.Ш.Ц.Ш.О. одлази за Београд. Другарица, поручник Зора Нешић-Ковачевић примила дужност шефа Шифрантског одел. Г.М. Србије.

Друг Мартиновић Михајло, члан Шифр. одел. овога штаба на позив Ц.Ш.О.В.Ш. упућен у Београд на нову дружност.

Друг Даворија Милан, ст. водник дошао у ово оделење упућен од вас као допуна.

IV". *Курсеви:*

Три друга чији су податци упућени вама, крајем овога месеца завршили су курс за седам дана при овом одељењу. С обзиром на трајање курса успех задовољава.

Напомена: Наш XIV". Корпус врло слабо стоји са шифрантама - будући да слабо стоји уопште са кадровима то се не можемо надати да може сам решити питање шифраната у својим јединицама, те вас молимо да имате то у виду па да нам првом приликом упутите неколико шифраната.

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

(М. П.)

Шеф
Шифрантског одреда
поручник,

(А-УП, к. 184, рег. бр. 41-1)

GLAVNI ŠTAB NOV IN PO
SLOVENIJE
PROMETNO TEHNIČKI ODDELEK
Dne 31. oktobra 1941.
Štev. Pt 367.

Vrhovnemu štabu NOV in PO-JUGOSLAVIJE.

Predmet: Mesečno poročilo
za oktober 1944.

V naslednjem se podaja poročilo o delu prometno tehničnoga oddelka Glavnega štaba NOV in PO-SLOVENIJE za mesec oktober 1944.

III

Zvezna seko.

V pretečenem mesecu je delo zvezne sekcije obstojalo predvsem v sestavljanju glavnih smernic za zboljšanje zvezne službe in v izdelavi navodil za enotni postopek prilikom uvedbe zvezne službe v zvezi z bližajočim se narodnim osvobojenjem vsega slovenskoga ozemlja. Izdali so se potrebni ukrepi za zbiranje to potrebnih pripomočkov in podatkov v svrho izdelave potebnih smernic, ki so že v teku in se bodo še nadaljevala oz izpoplnjevala (glej prilogo 3).

Ugotavlja se tekom meseca oktobra - kljub ponovnim upadom sovražnika zopetno razširitev zvezne mreže prav na vseh teritoriji posameznih vojnih oblasti.

Pošta.

Pisemska zasebna pošta se je z razširitvijo kurirskih zvez na oezemlju IX. korpusa in IV operativne zone uvedla tudi pri teh dveh vojnih oblasteh in deluje sedaj na celem zaledjem teritorij NOV in POS zadovoljivo. Pošta je še vedno omejena le na **pisemsKO,** ki **se** prenaša potom kurirjev in za katero je pri komandah **vojnih** poaručij uvedena vojaška-cenzura.

V bodoče imamo v programu izpopolnjitev delovanja zasebne pisemsko pošte zlasti pri IV. operativni zoni, ker je ista šele v razvoju. Za uvedbo zasebne denarne in paketno pošto smatramo aa še niso dane za to potrebne možnosti.

Telegraf

Telegrafska linija med Notranjsko in Suho Krajino preko Belokrajine, ki služi za telegrafsko zvezo med Glavnim štabom, VII korpusom, notranskim vojnim področjem in XV divizijo je bila tekom meseca okt. delno predelana in je njena dolžina oca 160 km. Vključeno so 4 telegrafske postaje.

IX. korp.

Na teritoriju IX. korpusa je bila zgrajena oca 30 km dolga nova telegrafska linija Cerkno-lokve in sta bili vključeni ave telegrafski postoji. Podaljšanje iste v smeri VII korpusa je v teku in napredujejo dela povoljno.

Celokupno obstoječo telegrafsko omrežje obsega tačas 190 km v dolžini in ima vključenih 6 telegrafski postaj. (Iz priloge 4 je točno razvidno potek telegrafskih linij in postaj.)

Telefon.

Tudi telefonsko omrežje se je tekom meseca oktobra znatno razširilo in to na vseh sektorijih vojnih oblasti, klub ponovnim upadom sovražnika. Povzročena škoda je bila v najlcrajšem času zopet popravljena na kar se je takoj pristopilo k nadaljevanju že pričetih gradbenin in ostalih vzdrževalnih del.

Na teritoriju voj, obi. VII korp. je opažati precejšen prirastek na območju Istarskega vojnega področja pri IX korp. na njegovom južnem delu to je v Vipavski qolini in na Krasu v IV. oper. zoni pa se je razširilo v Kozjanskem in Moravškeni sektorju ter iz zgornje Savinske doline v smeri proti Celju. Iz priloženoga crteža (glej prlogo 4) se da jasno razbrati, da se telefonska omrežia med VII in IX korpter in IV oper. zono sicer približujeo, vendarje vsaka točasna medsebojna spojitev o-ne, mogočena, ker vrši sovražnik pooštreno kontrolo terena na prethodnih točkah preko glavnih železniških in cestnih žil, preko, katerih bi se morale zgraditi tuai potrebne telefonske linije izgradnja ten linij se bo izvršila kakor hitro bodo okoliščine to dopuščale.

Radi pomanjkanja linijskoga in sparatnega matriaia kar je zlasti opažati v IV oper. zoni se vrši še vedno zbiranje potrebnega materiala. V svrho hitrejšega razvoja oz. zboljšanja razširitve telefonskega omrežja bi bila priporočljiva večja dobava odnosno dostava tega materiala od strani zaveznikov.

TELEFONSKE LINIJE (u km) **Tabela št.1**

Edinica	Stanje 30. IX.	Prirastak	Stanje 31. X	Opombe
VII. korpus	650	335	985	Vroštevane so tudi
IX. korpus	420	10	430	linija, ki tačas niso obratu.
IV. op. zona	30	50	80	iste se daje razbrati
Skupno	1.100	395	1.495	iz priloženo skice TT omrežja

STALNE TELEFONSKE CENTRALE, **Tabela št.2**

VII. Korpus	23	-	23	
IX. Korpus	12	-	12	
IV. Op. zona	2	-	2	
Skupno	37	-	37	

STALNE TELEFONSKE POSTAJE **Tabela št.3**

Edinica	Stanje 30. IX.	Prirastek	Stanje 31. X.	Opomka
VII. korpus	115	5	120	
IX. korpus	55	5	60	
IV. zona	5	10	15	
Skupno	175	20	195	

Iz tabel 1,2 in 3 se vidi razvoj telefonskih naprav tekom pretečenega meseca ter doseženo stanje na kraju meseca. V tekočem mesecu bo potrebno razširiti telefonske zveze na teritoriju IV. opr. zone in sestaviti bo potrebno tabelarični pregled potrebnoga materijala za obnovo tekom vojske porušenih in poškodovanih telefonsko telegrafskih linij, ki se dobro morale po osveboditvi zopet reaktivirati.

Kurirske zveze.

Kurirske zveze so v pretečenem mesecu dobrro deiovale in so bili opaženi le malenkostni zastoji po največ radi pogostih udorv na teritorij VII korpusa. Kurirska mreža na ozemlju IV oper. zone se je znatno razširila kar je razvidno iz priložene skice (glej prilogo 4). Tudi pri IX korpusu se je kurirska mreža povećala in bo v najkrajšem času še bolj izopolnjena. Dolžina kurirskih vez, število kurirskih in ostalih postaj ter število kurirjev po posameznih vojnih oblasteh je razvidno iz tabele 4 oziroma priloge 4.

Tabela št. 4

Vojna oblast	Dolžina u km	Št. postaj	št. kurirjev	
VII. korpusa	365	26	200	
IX. korpusa	365	11	140	
IV. op. zona	740	27	220	
Skupaj	1.470	64	560	

Čas trajanja prenosa pošte med posmeznimi vojnimi oblastmi korp. operativne zone in glavnim štabom ter ostalimi podrejenimi edinicami je maksimiran in se spreminja s položajem istih ter vremenskimi prilikami. Po sedanjih položajih navedenih štabov in upoštevajoč normalne vremenske prilike je določen čas zveze med Glavnim štabom in VII korpusom na 12 ur, zveze med GŠS in IX korpusom 72 ur. zveze med IV oper. zono in GŠS na 120 ur. Za vse ostale edinice je določen točen urnik. Izmenjava pošte naštetih štabov se vrši na točki 100.

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Načelnik štaba,
gen. major:

Načelnik oddelka,
poročnik:

(A. IZD 6, k 96 - faso. I)

МНО. ФНРЈ
АРХИВ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА
Бр. Рег. 15-2/2
К.1378

ВОИНА ОБЈ1АСТ 15-ог КОРПУС - БИТОЛА

Н ар е д б а

гр. Битола 14 -ХП-1944 година

Забележено е да во последно време, преко службените телефони се водат частни телефонски разговори. Това нешто го констатира и тукашната П.Т.Т. станиица, за кои случаи ни донесе со писмо 49. от 4 XII1944 година.

Телефонската мрежа опште ни е во развитио, пошто досогашнито наши-неприиатели иа унаказаиа и со наи-големи усилииа се работи да се успостави правилното и функционираньe. За сега се служи ме со много малко линии а пак нуждите от телефонот ие много-голема нарочно за воените. Тииа нужди от телефонот се увеличииа и поради това, -оти немаме опште така уредена и брза пошта, по коиа причина, често пати некои нарегиенћа се предават и со телефон. Така предавани телефонски воените нарегиенвасот от голема важност, пошто, може би во тои момент да се решава судбината на некоиа наша оперативна или позадинска иединица, но за жалост што бива, бараме врска со град Н. ни се отговара, дека била заста линиията. при проверка што се говори, слушаме да некои другар пита другарот Н. Како ие маика, што прави бацке, поздрави Тодета и т. н. Ако се има малку повеке во предвид горе споменатото, нема да се заемат линиите от другарите зачастни разговори, но сите тииа **прашанБа** би се уредиле со писмо, **преко нашата** воина **пошта,** коиа редовно функционира.

За да се тури краи за воденБе на частни телефонски разговори преко служебните телефони на иединицито.

Н А Р Е Д У В А М :

1 Никои не смее да води частни телефонски разговори преко служебните телефони на воините иединици.

2 Сите рак водни другари да следат исполнението на горната ми наредба.

3 Да се испрати препис от наредбата ми до ПТТ станциия Битола за дасследат гориото, и за провиненито со писмо да ме известуват.

4 Наи строго ке сиде наказан секуи еден кои ке поступи противно горната наредба.

Препис от горната-ми наредба да се испрати на сите воини иединици 'оперативни и позадински/ во гр. Битола за наиточно исполнение. Наредоата да се прочете пред строи на воиниците и воиниците телефонисти.

Да се испрати така исто препис от наредбата и на Областнио Н.О.О. Битола со молба, да и от нивна страна се нареди на цивилните власти во духот на горната ми наредба.

С. Ф. - С. Н.

Преписот е верен — Командант-маиор
Шеф Отсек за В.В.П. (М. П.) Л. Калаицииски - Добри

S A D R Ž A J

Strana

Branko Mamula: Neki aktuelni problemi rukovođenja i komandovanja 5
Petar Guberina: Kanali: Jugoslavija-Italija; Švicarska-Italija-Jugoslavija..... 16
Mato Jakšić: Veze vojne misije NKOJ 30
Dušan Dozet: Tri fragmenta o vezi u ratu..... 33
Joco Marjanović: Preko veze stižu vješti o pobedama ali i o žrtvama..... 35
Milan Kaluđerović: Veze okupiranog Cetinja..... 37
Mladen Ikica: Veze 3. pomorskog obalskog sektora..... 39
Mahmud Konjhodiić: Različite veze 41
Dragutin Kosovec: Ugostiteljski radnici; veza za prebacivanje ljudi na slobodnu teritoriju 47
Norbert Veber: Delatnost u okupiranom Zagrebu..... 53
Blagoje Tikvarovski-Bacin: Izrada falsifikovanih dokumenata za slobodno kretanje ilegalaca i održavanje ilegalne part, veze 71
Ljubodrag Đurić: Neprijatelj nas »dešifruje« 73
Aleksandar Mančić: Stigla je velika vest 77
Mirko Perović: Specifičnosti NOB na jugu Srbije i složenost rukovođenja na širokom prostoru..... 81
Jordan Petković-Filja: Veze kako sam ih ja video i doživeo..... 84
Svetislav Popović-Tile: Vezi posebna pažnja 86
Sretenije Zorkić: Veze Srema i Beograda preko Belegiša..... 88

DESANT NA DRVAR

Metod Antunac: Kako sam doživeo desant na Drvar 99
Pa vie Bojčević: Veza je uspostavljena..... 117
Dušan Čopić: Desant na Drvar..... 121
Anđelko Gančević: Radio-veze VŠ do desanta na Drvar i posle 125
Lovre Katalinić: Kako sam preživeo desant na Drvar..... 131
Nikoslav Stipišić: Kuriri su branili Vrhovnog komandanta 133

O VEZAMA

Lili Antunac-Abinun: Sa ličkim proleterima od Drvara do Sremskog fronta---------- 139
Stipe Bralić: Radost prve radio-veze..... 144
Refik Piskavica: Bio sam slušalac prvog šifrantskog kursa pri Vrhovnom štabu 146
Ljubica Plečaš: U četi za vezu 1. brigade, 6. ličke proleterske divizije..... 151
Nebojša Pupić: Saveti Veljka Dragičevića 156
Dragoljub Radulj: Veza na privremenim aerodromima za prihvat transportnih aviona saveznika..... 162
Mirko Rako: Telegrafista Vrhovnog štaba..... 165
Sreten Sautić: Veza na Aerodromu »Soko« 167
Nada Sumrada: Na kursu šifrera pri Vrhovnom štabu..... 1 ' 1

Strana
Božidar Zlodre: Radio-telegrafista 9. dalmatinske brigade i 20. divizije 173
Dušan Brstina: Veze 10. hercegovačke brigade u borbama za oslobođenje Bileća 1944..... 175
Milan Davidović: Veze 4. krajiške divizije kako sam ih ja doživeo..... 178
Ahmed Dedić: Primeri kurirskih veza na području Mrkonjić grada 194
Semsudin Jamaković: Radio mehaničarski kurs pri štabu 5. korpusa..... 196
Vlado Kecman: Pazi neprijatelj sluša..... 197
Levi Morie: Moja sećanja na veze u ratu..... 200
Simo Lončar: Veze u Glamočkom kraju 203
Vasilije Mirjanić: Konji nezamenljivi u prenosu sredstava veze 209
Meho Sarajlija: Vezisti su borci prve linije..... 211
Arif Veljić: Vezista u Prvoj muslimanskoj brigadi..... 213
Petar Aladin: Veze u Crnoj Gori od kapitulacije Italije do oslobođenja..... 214
Jovan Glomazić: Telefonske veze u Pivi 221
Stevan Ilić: Prošao sam kurirsku školu..... 222
Gojko Vojnić: Radio-veze 3. udarne divizije 229
Josip Žauhar: Sa vezistima crnogorskih jedinica 243
Nikola Bakrač: Kad kurir skrene sa svog pravca 247
Mladen Bibica: Na zadacima radio-telegrafiste štaba Mornarice NOV 248
Bude Bogdanović: Komandanti pridaju vezi sve veći značaj 250
Ivan Bolf: Sa radio-telegrafskog kursa na dužnost u korpusnu oblast 10. korpusa 253
Petar Bujanić: Veze u GŠ Hrvatske u 3. i 4. godini rata 256
Rade Burundžija: Telefonista u Lici 263
Andrò Čečuk: Prva škola veze RM NOV i POJ..... 264
Velimir Daničić: Bez krivice krivi 267
Desanko Gvozdić: Neuspeo slučaj otimanja šifre 269
Vinko Dujmić: Komandir čete za vezu pri štabu Mornarice 270
Branko Jeličić: Zbog smrzavanja u veziste 270
Marija Jeričević: Sifrantkinja na Lastovu 274
Petar Keserić: Jedinica za vezu u Žumberačkom odredu i Žumberačkoj brigadi 276
Mirko Kesić: Radio-telegrafista 4. korpusa..... 280
Branko Kleut: Polustalne i stalne linije u severnoj Dalmaciji 282
Danica Kleut: Preko 12.000 pošiljki prođe dnevno kroz glavnu vojnu poštu 285
Krunoslav Kovačić: Veze u 32. diviziji..... 286
Blagoje Lozica: Šifrer u ratnoj mornarici 296
Marija Manestar: Radio-centar pri štabu 11. korpusa 299
Lovro Maričić: Radio-veza od Biokova do oslobođenja..... 302
Frane, Mateljan: Bio sam načelnik telefonskog centra na Visu 306
Zdravko Milat: Ratni kurir u Blatu..... 307
Simo Narandžić: Radio-veze u 6. ličkoj diviziji 309
Ivanka Radoi-Kalaš: Sifrantkinja u artiljerijskoj brigadi 314
Niko Certić: Za 3 meseca radio-telegrafista..... 316
Mira Sobodić: Partizanske pošte u Slavoniji 319
Ivica Stjepančević: Razvoj i uloga veza na teritoriju Zapadne Hrvatske..... 320
Ivo Segović: Formacija je prilagođena opremi 326
Franjo Speh: Zatajjio signal 331
Bogdan Trgovčević: Poštansko-telefonska služba u Slavoniji..... 334
Slava Vrbančić: Stan u Radićevoj 74 337
Danilo Vojvodić: Krava pojela telegram 341
Zivko Vukmanović: Škola veze u Slavoniji 343
Josip Zomada: Vezista na području Istre 347
Hasan Roiajac: Partijske veze između Novog Pazara i Kosovske Mitrovice 349
Dobrila Sekulović-Olja: Bila sam šifrant Operativnog štaba Kosmeta 352
Kiril Tomevski: Ilegalne partijske veze MK Prilep 355
Viktor Bajc: Kuriri najsigurnija veza 366
Ratko Bradaškaja: Radio-veza sa najzapadnijom obaveštajne tačke..... 368

Strana
Franc Dolšek: Veze u 7. korpusu NOV 1944 369
Štefka Kolar: Šifrer u GŠ Slovenije 375
Alfonz Kukoveo-Uroš: Radio-telegrafska škola GŠ NOV Slovenije 380
Dušan Lasić: Slovenački radio-tehničari na putu za VŠ 394
Stefanija Luiar: Šifrantkinja u štabu 4. operativne zone 401
Fajmut Ožbalt-Oibi: Sa Istočnog fronta među kurire u Koruškoj 403
Karei Prušnik: Kurir u Koruškoj 405
Franc Rejec: Veze na području Vojskog 407
Vida Tom-Lasić: Slovenačke partizanske radio radionice (SPARD-99d) 419
Joie Zanoškar: Kurirske nevolje 425
Strahinja Arizanović: Značaj kurirske i obaveštajne službe 427
Vojin Bajović: Veze Pasjače sa ostalim delovima Toplice 432
Vlado Buđevac: Kurir i komandir desetine 436
Stanimir Jovanović: Kuriri su bili osnovna veza 437
Anđelka Marković: Poštanske veze o regionu Niša u NOB-e 442
Hranislav Rakić: Leskovac i okolina značajni punktovi za prihvatanje boraca NOR-a 450
Svetomir Stojanović: Veze među zatočenicima banjičkog logora u 1943. i 1944. 455
Bogdanka Stoiljković: PTT veze u Prokuplju u toku NOR-a 459
Bozo Trbojević: Veze u 17. brigadi i 28. diviziji 462
Nikola Ćulić: Kako smo otkrili da nas neprijatelj osluškuje 465
Đuro Livada: Dub hrasta kao poštansko sanduče 466
Dušan Mileusnić: Radio-telegrafista u GŠ Vojvodine 473
Lujo Rukavina: Cezar se vratio 480
Vlado Stanković: Formiranje jedinice za vezu na teritoriji Vojvodine 487
Lazar Subašić: Ratni vojvođanski radio-telegrafist 489

DOKUMENTA VEZE

Telegrami 497-505
Original dokumenata 506-542

T E H N I Č K I U R E D N I K
Nikola Savić

J E Z I Č K I R E D A K T O R
Nada Dragišić, profesor

K O R E K T O R
Milica Delibašić

KORICE, OMOT
Miroslav Vajić, Vaja

DOKUMENTA I DEPEŠE PRIPREMIO
Milovan Dželebdjić

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT